

**QARSHI DAVLAT
TEXNIKA UNIVERSITETI**

**2025-YIL
14-15 MART**

**GIDROTEXNIKA QURILISHI VA GIDROENERGETIKANING
BUGUNGI KUNDAGI MUAMMOLARI VA ULARNING
YECHIMLARI
RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY ANJUMAN
TO‘PLAMI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

QARSHI DAVLAT TEXNIKA UNIVERSITETI

**GIDROTEXNIKA QURILISHI VA
GIDROENERGETIKANING BUGUNGI
KUNDAGI MUAMMOLARI VA ULARNING
YECHIMLARI**

(Respublika ilmiy-amaliy anjumani maqolalar to’plami)

14-15 mart 2025 yil

Qarshi-2025

“Innovatsiya, bu – kelajak degani. Biz buyuk kelajagimizni barpo etishni bugundan boshlaydigan bo‘lsak, uni aynan innovatsion g‘oyalar, innovatsion yondoshuv asosida boshlashimiz kerak”

Sh.M.Mirziyoyev

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 27 iyundagi “Yer osti suvlaridan foydalanish sohasidagi faoliyatni yanada tartibga solish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 430-sonli, 2021 yil 14 iyuldagi “Qishloq xo‘jaligida suvni tejaydigan zamonaviy texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 441-sonli Qarorlari ijrosini ta‘minlash maqsadida 2025 yil 14-15 mart kunlari Qarshi davlat texnika universiteti **“Gidrotexnika qurilishi va gidroenergetikaning bugungi kundagi muammolari va ularning yechimlari”** mavzusida Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman tashkil etilmoqda.

Mazkur konferensiya materiallari sohaga aloqador mahalliy ilmiy-tadqiqot institutlari, oliy ta‘lim muassasalari professor-o‘qituvchilari, tayanch doktorantlar, mustaqil izlanuvchilar, amaliyotchi mutaxassislar, talaba va magistrantlarning ilmiy-ommabop ishlari, ilmiy maqola va tezislari ushbu konferensiya to‘plamidan o‘rin olgan.

Mas'ul muharrir:

Sarmonov N.O‘.-“Gidrotexnika inshootlari va nasos stansiyalari” kafedrasi mudiri, t.f.f.d (PhD).

Tahrir hay’ati:

A.I.Qurbonov

M.O.Ro‘ziyev

S.U.Jonqobolov

A.Sh.Suyunov

A.I.Abdurazakov

Z.X.Sherboyev

T.G.Abdiyev

S.R.Mamarasulov

Sh.Sh.Nuriddenov

N.E.Qodirov

I.I.Umarov

T.Z.Xolmo‘minov

B.G‘.Aralov

J.Y.Shonazarov

J.T.Fayzullayev

A.B.Vafoyeva

M.Q.Jomurodova

N.Shaxobova

To‘plamga kiritilgan ma'lumotlarning to‘g‘riligiga maqola mualliflar mas'uldir.

Manzil: Qashqadaryo viloyati, Qarshi shahri Xonobod shox ko‘chasi, 19-uy
Telefon: (375) 224-19-49, +99899 581 17 27, +99899 120 65 64

Bugungi zamon talabi ilm-fanni yangi bosqichga ko‘tarish, jamiyat oldida turgan dolzarb masalalarni ilmiy yondashuv bilan bartaraf etish bugungi kunning talabi desak adashmagan bo‘lamiz. Ilm-fan bilan shug‘ullanish, yangi kashfiyot va ixtirolarni yaratish igna bilan quduq qazishdek mashaqqatli kasbdir, ushbu mashaqqatli sohada fidokorona mehnat qilayotgan olimlarimiz, yosh tadqiqotchilarimiz va talabalarimizning mehnati tahsinga sazovor.

Oxirgi yetti yilda oliy ta‘lim qamrovi 5 barobar oshgan, So‘nggi to‘rt yilda oliy ta‘lim muassasalarining ilmiy tadqiqot uchun tuzgan shartnomalari 3 karra ko‘paygan. Ulardan daromad 6 karra oshgan.

Fan, ta‘lim va ishlab chiqarish integratsiyasini yanada takomillashtirish, mavjud ilmiy salohiyat va imkoniyatlarni iqtisodiyot tarmoqlarining buyurtmalari va muayyan muammolarni yechishga qaratilgan eng muhim ustuvor tadqiqotlarni olib borish bugungi kun davr talabidir.

Ushbu anjuman mavzusining dolzarbligi – XXI asrning o‘nta global chaqiriq-muammolaridan biriga aylangan suv resurslarining o‘ta tanqisligi, jahondagi sug‘oriladigan yerlarning maydonlari, qishloq xo‘jaligida ishlatilayotgan suv resurslari, ularni iqtisodiy samaradorligini oshirishda qo‘llanilayotgan texnologiyalari, gidrotexnika inshootlarining xavfsiz ishlatishga bag‘ishlanadi.

Suv resurslaridan foydalanish masalasi, bu nafaqat respublikamizning balki butun dunyo hamjamiyati oldida turgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. So‘nggi 60 yilda ichimlik suvi iste‘moli sayyoramizda 8 barobarga oshdi. Yuz yillikning o‘rtalariga kelib, ko‘p davlatlar suvni import qilishga majbur bo‘lishi kutilmoqda. Suv – o‘ta cheklangan resurs bo‘lib, uning manbalarini egallash hozirdanoq geo-siyosatning zaruriy omillaridan bo‘lib, sayyoradagi keskinliklar va mojaroli (konflikt) vaziyatlarning sabablaridan biriga aylanmoqda. Jahon qishloq xo‘jaligi yiliga 2,8 ming km³ chuchuk suv ishlatadi. Bu jahon bo‘yicha chuchuk suv iste‘molining 70% ini, yoki jahon sanoatida ishlatadigan suvdan 7 barobar ko‘pdir. Mazkur keltirilgan misollarda suv va suvga xizmat kursatuvchi inshootlarning ahamiyati keltirilgan muammolar kabi dolzarbligi hechkinga sir emas. Nafaqat suvni saqlash va bir joydan ikkinchi joyga yetkazish muammosi balki mazkur inshootlardagi texnik xavfsizlik masalalari soha mutahasisilarini yanada puxta ishlashlarini talab qiladi.

Jahon davlatlarida suv resurslari va gidrotexnika inshootlarining holatini ularning xususiyatlari va qo‘llanilayotgan sohalarini takomillashgan, zamonaviy texnik darajadagi irrigatsiya tizimlari rivojlangan davlatlarda, jumladan AQSh,

Kanada, Xitoy, Isroil, Italiya, Ispaniya, Germaniya, Rossiya, Janubiy Koreya davlatlarida rivojlanganligini ko'rishimiz mumkin. Iqtisodi yuqori darajada rivojlangan davlatlar suv resurslari va gidrotexnika inshootlaridan foydalanish samaradorligini oshirish uchun Respublikamizda ham ushbu sohaga juda katta e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, Muxtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev raisligida 2024-yil 29-noyabr kuni qishloq xo'jaligida suv resurslaridan oqilona foydalanish va yo'qotishlarni kamaytirish chora-tadbirlari yuzasidan videoselektor yig'ilishida belgilangan vazifalarda ham yaqqol misolini topgan. Ya'ni "Suv-tekin emas" degan g'oyani aholiga chuqur singdirish va buni kundalik turmush qoidasiga aylantirish asosiy vazifa bo'lishi lozim.

Bugungi anjumanimizning ham asosiy maqsadi gidrotexnika inshootlari, yer va qishloq xo'jaligi sohasida resurs tejamkor loyihalar ustida ilmiy, innovatsion tadqiqotlar olib borayotgan yoshlarimizning ishlari bilan yaqindan tanishish, o'rtoqlashish, ularni istiqbolli yo'naltirish va har tomonlama qo'llab-quvvatlashdan iboratdir.

Ushbu anjuman ham yuqoridagi ta'kidlangan fikrlarning mantiqiy davomidir. Konferensiya ishtirokchilarini tabriklayman va kelgusi ishlarida muvaffaqiyatlar tilayman!

Murojaat uchun:

(99) 581 17 27

(99) 120 65 64

snunodir@mail.ru

suyunovsha@mail.ru

Qashqadaryo viloyati, Qarshi shahri Xonobod shox ko'chasi, 19-uy

I-SHO'BA. GIDROTEXNIKA INSHOOTLARI, NASOS STANSIYALARI VA GIDROENERGETIKANING BUGUNGI KUNDAGI HOLATI.

Sho'ba raisi: t.f.f.d (PhD) N.Sarmonov. Ilmiy kotib: Z.Sherboyev

УСТАНОВЛЕНИЕ ПРЕДЕЛЬНОЙ ГЛУБИНЫ РАЗМЫВА И УГЛА УСТОЙЧИВОГО ОТКОСА ДЛЯ РАЗЛИЧНЫХ ГРУНТОВ

**С.С.Эшев т.ф.д профессори
PhD, т.ф.ф.д доцент Ф.Бобомуродов,
доктарант Р.Усмонов,
доктарант У.Юлдошева
Қарши Давлат техника университети**

При проектировании неукрепленных откосов, подверженных действию волнения, необходимо предусмотреть величины возможных размывов. Этому вопросу уделено внимание в работах ряда отечественных и зарубежных авторов, но надежные методы расчета все еще не созданы. Поэтому на практике не редки просчеты в назначении устойчивых откосов, что может привести к недопустимому размыву, препятствующему нормальной эксплуатации сооружения [1, 2, 3].

При анализе работ по определению начальных условий трогания частиц в волновом потоке особенно интересны непосредственные определения предельной глубины размыва (H_p), величины сдвигающих скоростей и сопоставление их с таковыми, для русловых процессов. В этих случаях теоретические положения, используемые размыва и скорости для определения предельной глубины размыва и скорости трогания частиц, сводятся к тем же соотношениям, что и в русловом потоке.

Для определения предельной глубины размыва (H_p) и угла устойчивого откоса нами применена методика расчета Ц. Е. Мирцхулава для русловых потоков, с учетом специфики, обусловленной влиянием волнения [1].

Решение для определения предельной глубины размыва можно получить, рассматривая условие предельного состояния частицы несвязного грунта.

Расчетная зависимость допускаемой донной скорости потока для однородных по крупности частиц несвязного грунта принята следующая формула Ц.Е.Мирцхулавы [1]:

$$V_{\Delta H \text{ доп}} = 1,25 \sqrt{\frac{2gm}{0,44\gamma_0 n} [(\gamma_c - \gamma_0)d + 2C_{yn}^H k]}. \quad (1)$$

Приравнивая выражение (1) к значению донной скорости, вытекающей из теории волн малой амплитуды, получим выражение для предельной глубины размыва (H_p):

$$H_p = \frac{1}{2\kappa_1} \operatorname{arsh} \left\{ \frac{0,141\pi\gamma_0 n h^2}{\lambda m[(\gamma_q - \gamma_0)d + 2C_{yH}^H \cdot k]} \right\}, \quad (2)$$

где: κ_1 - волновой коэффициент, равный

h - высота волны;

λ - длина волны;

γ_q, γ_0 - соответственно удельный вес материала частиц несвязного грунта и воды;

m - коэффициент перегрузки;

n - коэффициент условий работы;

k - коэффициент однородности, появляющихся при мелко зернистости сил сцепления:

C_{yH}^H - усталостная прочность на разрыв несвязного грунта при динамической нагрузке.

Для крупных фракций предельная глубина размыва, с учетом угла наклона α_0 примет вид:

$$H_p = \frac{1}{2\kappa_1} \operatorname{arsh} \left\{ \frac{0,141\pi\gamma_0 n h^2}{\lambda m[(\gamma_q - \gamma_0)d(\cos \alpha_0 \operatorname{tg} \varphi - \sin \alpha_0)]} \right\}. \quad (3)$$

Результаты приемлемые предварительных опытов по определению H_p дали приемлемые совпадения с формулой (2).

Эксперименты проводились в малом волновом лотке с остекленными боковыми стенками; длина лотка 11 м, ширина – 2,4 м и высота - 0,5 м. В горизонтальном дне устроены специальные капсулы, глубиной 0,15 м, куда засыпались изучаемые фракции песка, крупностью от 0,1 до 5,0 мм, при удельном весе 2,65 г/см³.

Высота волн изменялась от 3 до 15 см, при крутизне $\frac{h}{\lambda}$ от $\frac{1}{10}$ до $\frac{1}{20}$.

Относительная глубина воды $\frac{H}{\lambda}$ изменялась от 0,15 до 0,30.

Теоретические исследования действия волнения на откосы, сложенные из связного грунта, представляют большой интерес для решения ряда практических задач, связанных с проектированием гидротехнических сооружений.

Расчетная зависимость для определения угла устойчивого ($\operatorname{tg} \alpha$) установлена на основе рассмотрения состояния откоса под воздействием максимальных скоростей ската.

Выражение допускаемой, скорости для связных грунтов принято следующая формула Ц.Е.Мирцхулавы [1]:

$$V_{\Delta H_{\text{доп}}} = 1,25 \sqrt{\frac{2gm}{2,6\gamma_0 n} [(\gamma_q - \gamma_0)d + 1,25kC_y^H]}. \quad (4)$$

Максимальная скорость ската определяется по формуле:

$$V_m = \sqrt{2gh_m}. \quad (5)$$

Вводя в (5) коэффициент перехода от максимальной скорости ската к соответствующей донной скорости и решая совместно (4) и (5) получим выражение для угла устойчивого откоса

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{0,316m [(\gamma_q - \gamma_0)d + 1,25kC_y^H]}{\gamma_0 n N^2 k_2 h^3 \sqrt{\frac{\lambda}{h}}}. \quad (6)$$

Предельная глубина размыва (H_p) для связных грунтов, получена аналогично предыдущему выводу. Зависимость имеет следующий вид:

$$H_p = \frac{1}{2k_1} \operatorname{arsh} \left\{ \frac{0,83\pi\gamma_0 n h^2}{\lambda m [(\gamma_q - \gamma_0)d + 1,25kC_y^H]} \right\}, \quad (7)$$

где: C_y^H - нормативная усталостная прочность на разрыва;

k - коэффициент однородности глинистых грунтов. характеризующий вероятность отклонения показателей сцепления от их средних величин в неблагоприятную сторону по сравнению с нормативной;

d - средний размер агрегатов (отрывающихся отдельностей), приведенный к диаметру равнообъемного шара;

k_2 - коэффициент учитывающей качество поверхности откоса.

Предварительные расчеты по формулам (6) и (7) и сопоставление их с натурными данными, дали приемлемые совпадения.

Литература

1. . Мирцхулава, Ц. Е. Размыв русел и методика оценки их устойчивости. Москва: Колос, 1967. – 180 с.
2. Мирцхулава, Ц. Е. Основы физики и механики эрозии русел Ленинград: Гидрометеиздат, 1988. – 303 с.
- 3.Кадацкая М.М., Виноградов А.Ю., Кацадзе В.А., Беленький Ю.И., Бачериков И.В., Хвалев С.В., Каляшов В.А. Анализ методов расчета неразмывающей скорости при проектировании водопропускных и водоотводных сооружений лесного хозяйства // Известия Санкт-Петербургской лесотехнической академии.2019. Вып. 227. С. 174-187. DOI:[10.21266/2079-4304.2019.227.174-187](https://doi.org/10.21266/2079-4304.2019.227.174-187)

GRYAD PARAMETRLARI HISOBINING TAHLILI

G'ayimnazarov Israil Xoliqovich

PhD, t.f.f.d dotsent (Qarshi Davlat texnika universiteti)

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada grunt o'zanli kanallarini loyihalash va ulardan foydalanish bilan bog'liq muammolarni hal qilishda o'zan tubida harakatlanuvchi gryadlarning parametrlari va oqim tezligini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunga qadar dunyoda grunt o'zanli kanallarda sodir bo'ladigan gryadlarning harakati bo'yicha ko'plab dala va laboratoriya tadqiqotlari ma'lumotlari olingan.

Kalit so'zlar: gryadlar, oqiziqalar, oqiziqalar harakati, deformasiya, oqim, o'zan tubi, g'adir-budirligi, gidravlik qarshilik, dinamik tezlik, siljish tezligi, kichik amplitudali to'lqinlar, olib ketuvchi kuch.

Bizga ma'lumki, o'zan tubi oqiziqalarning harakati asosan gryadlar ko'rinishida amalga oshadi. Gryadlarning balandligi va harakatlanish tezliklarini o'zanning oqim qarshiligi va chuqurlik deformasiyalari aniqlaydi. Oqiziqalarning harakati alohida zarrachalar singari qaraladigan masala doirasidan tashqarida qoldi. Oqiziqalar sarfini aniqlashda qo'llaniladigan formulalar shu asnoda olingan bo'lsada, biroq shu bilan birga hech kim amaliyotda oqiziqalar sarfida ham, o'zanlar deformasiyasida ham, shuningdek oqim gidravlik qarshiligida ham gryadlarning harakati va qayta shakllanishdagi hal qiluvchi rolga shubha qilmaydi. Shuning uchun gryad parametrlarini oqimning asosiy gidravlik xarakteristikalarini bilan bog'laydigan nazariy va empirik formulalarga ega bo'lish bu yo'nalishdagi asosiy masalardan biri bo'lib sanaladi. Gryadlar oqim chuqurligi, o'zan tubi g'adir-budirligini aniqlaydigan kattaliklar, gidravlik qarshilik, o'zan vertikal otmetkasining vertikal tebranishi va o'zan tubi oqiziqalar sarflari bilan o'lchanadigan oqim tubidagi kam inersiyali qumli to'lqinlar ko'rinishi bo'lib hisoblanadi. Ular oqim hajmi va rejimidan qat'iy nazar oqim chuqurligining 2 dan 10 gacha bo'lgan oralig'ida o'zgaradigan (o'rtacha 6,5H) qadamli makroturbulent uyurmalar orqali hosil bo'ladi

Eng ko'p tarqalgan gryad Δ balandligini o'lchagichlaridan biri bo'lib empirik formulalarda ko'pincha o'lchamsiz ko'rinishda foydalaniladigan gryad Δ/H nisbiy balandligi hisoblanadi. Bu parametr muhim ahamiyatga ega, lekin N.A.Mixaylova [1;2;3;4;5;6;8;11;12] tadqiqotlarining ko'rsatishicha, gryadli harakat turidagi xarakteristikalar uchun bu yetarli emas.

Gryadlarning ikkinchi o'lchagichi bo'lib, gryad balandligining uning uzunligiga nisbati Δ/L sanaladi. Bu kattalikni gryadlarning tikligi deyiladi va gryad shakllarining asosiy o'lchagichlari sifatida qabul qilingan.

Oqiziqalar gryadli harakatining uchinchi o'lchagichi bo'lib, gryadlarning c_{gr} siljish tezligi hisoblanadi. Bu kattalik o'zan deformasiyasini aniqlash va o'zan tubi

oqiziqalar sarfini baholash uchun muhim ahamiyatga ega. Aytib o'tilgan kattaliklardan tashqari, shuningdek, Manning formulasi bo'yicha g'adir-budirlik koeffitsiyenti gryadlarning xarakteristikasi uchun keng qo'llaniladi.

Gryadlarning shakllanish jarayoniga doir G. N. Lapshin, V.F.Pushkarev, V.N.Goncharov, N. S. Znamenskaya, V.S.Knoroz, A.F.Kudryashov, Y.V.Chernov, Dou Go-jen, B. A. Shulyak, Selim Yalin va boshqalarning formulalari mavjud. Bu mualliflarning formulalarini qarab chiqilganda, ularning ko'pchiligi gryadlarning balandligi oqim chuqurligi, tezligi va oqiziqalar diametriga bog'liqligini ko'rsatadi.

Har bir muallif o'zining gryadli harakatni aniqlovchi omillar chegarasida o'tkazgan tadqiqot doirasida qo'llaniladigan bog'lanishni olishgan.

Bu bog'lanishlarning ba'zilarini qarab chiqamiz.

1. V.F. Pushkarev [8; 65-75-b]:

$$h_g = H \left(0,00445 \frac{g_0^2}{gd} H + 0,049H \right), \quad (1)$$

bu yerda H – suv oqimi chuqurligi, m; g – tezligi, m/s; $g = 9,81 \text{ m/s}^2$ – erkin tushish tezlanish; d – o'rtacha diametr, m.

2. V.S. Knoroz :

$$h_g = 3,5 \frac{H}{\lg \frac{H}{d} + 6} \left(\frac{g - g_0}{g} \right)^{3/2}, \quad (2)$$

bu yerda g - oqim tezligi; g_0 - oqim yuvmaslik tezligi.

a) $d \geq 1,0 - 1,5 \text{ mm}$ va $\text{Re} = \frac{VR}{\nu} \geq \frac{35}{\sqrt{\lambda}} \frac{R}{d}$ bo'lgan kvadrat qarshiliklar zonasi uchun

$$g_0 = \frac{0,23}{\sqrt{\lambda}} \sqrt{\rho' g d}; \quad (3)$$

b) $(0,25 \leq d \leq 1,0 - 1,5 \text{ mm})$; $\frac{5}{\sqrt{\lambda}} \frac{R}{d} \leq \text{Re} \leq \frac{35}{\sqrt{\lambda}} \frac{R}{d}$; (4)

$$g_0 = \frac{0,445}{\sqrt{\lambda}} \nu^{0,136} (\rho' g)^{0,432} d^{0,296}; \quad (5)$$

c) $(d \leq 0,25 \text{ mm})$ $\text{Re} \leq \frac{5}{\sqrt{\lambda}} \frac{R}{d}$ bo'lgan silliq o'zanlar uchun

$$g_0 = \frac{0,71}{\sqrt{\lambda}} \nu^{0,3} (\rho' g)^{0,35} d^{0,05}; \quad (6)$$

$$\rho' = \frac{\rho_t - \rho}{\rho}; \quad \lambda = \frac{2g}{C^2}. \quad (7)$$

Bunda ρ – suvning zichligi, kg / m^3 ; ρ_t – qattiq zarrachaning zichligi, kg / m^3 .

Shulyak B.A. [6;11-14;71-74-b,] o'lchamlar tahlili asosida o'zan oqimi oxirgi chuqurligi uchun quyidagi formulani hosil qilgan:

$$\lambda = 0,55\Delta \quad (8)$$

Bu bog‘lanishda gryadlar harakatidagi vaqt jarayonlarini modellashtirish imkoniyati mavjud emas, chunki uning bog‘lanishida vaqt kirmaydi. U bu (8) bog‘lanishni ko‘p sonli tajribalarga va gryadlar balandligining uzunligiga nisbati o‘zgarmasligi gipotezasiga asosan hosil qilgan.

Gryadlar harakati tezligini oqim gidravlik elementlari va tub osti yotqiziqlar tikligiga bog‘liqligini aniqlash uchun bir qator mualliflarning empirik bog‘lanishlari mavjud. Bu bog‘lanishlar bir-biridan anchagina farq qiladi. Ba’zi bir bog‘lanishlarda gryadlarning tezligi c_r tezligi $\mathcal{Q}$ ga boshqalarida $\mathcal{Q}^2$, $\mathcal{Q}^3$, $\mathcal{Q}^4$ va hattoki $\mathcal{Q}^5$ gacha proporsional. Bizningcha, bu bog‘lanishlarning har biri tub osti gryadlar harakatining xususiy holatlarini aks ettiradi. Bu bog‘lanishlarni ularning dala tajriba va laboratoriya tajribalari ma’lumotlarini miqdor jihatdan tekshirilgandan keyin to‘liq baholash mumkin.

Bunda gryadlarning harakat tezligi gryadlar tikligi, aktiv harakatlanuvchi va barqaror shaklga ega bo‘lgan gryadlar kattaliklariga bog‘liq bo‘lib, u quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$c_r = 2,5 \frac{\Delta}{\lambda}, \text{ sm / s} \quad (9)$$

Bu bog‘lanish bilan gryadlarning taxminiy hisoblarida foydalanish mumkin, lekin rifellar zonasini hisoblashda tavsiya etilmaydi.

Olib borilgan tahlilimizdan ko‘rinadiki, gryadlarning asosiy parametrlarini hisoblash uchun ko‘p qator empirik formulalar mavjud. Bularni ichida N.S.Znamenskaya tomonidan taklif etilgan grafik bog‘lanish eksperimental va dala tajriba ma’lumotlari asosida qurilgan bo‘lib, gryadlar asosiy parametrlarini hisoblashda ishonchli natijalarni ko‘rsatadi.

Xulosalar

- Gurunt o‘zanli kanallarda suvning harakatlanishi natijasida ko‘pchilik holatlarda gryadlar yoki rifellar ko‘rinishida o‘zan tubi oqiziqlarning harakatlanishi kuzatiladi. Bu gryadlarning sodir bo‘lishida va ularning harakati bilan bog‘liq bo‘lgan masalalarda ham oqim faqat tekis deb hisoblanadi. Bunda ham beqaror harakatining gryadlar sodir bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lgan masalalarga tegishli bo‘lgan ishlar juda kamchilikni tashkil etadi.

Adabiyotlar

1. Гришанин К.В. Динамика русловых потоков. – Л.: Гидрометеоиздат, 1979. - 312 с.
2. Знаменская Н.С. Грядовое движение наносов. Л.: Гидрометеоиздат, 1968, 188 с.

3. Карасев И.Ф. Комплексы подобия и гидравлические сопротивления самоформирующихся русел рек и каналов. // Гидротехническое строительство. 2006, №12, с. 27-31.
4. Сنيщенко Б.Ф., Копалиани З.Д. О скорости движения гряд в реках и лабораторных условиях // Тр. ГГИ. – 1978. – Вып. 252. – С. 20-37.
5. Шуляк Б. А. Физика волна поверхности сыпучей среды и жидкости . М., « Наука » , 1971. 400 с.
6. Елфимов В.И. Исследование структуры донно-грядового рельефа дна и его влияние на гидравлические сопротивления: Автореф.дис. канд. физ.-мат. наук. М. с.125.
7. Железняков Г.В., Дебольский В.К. О грядовом движении наносов при их различной плотности // Докл. ВАСХНИЛ. – 1971. – № 2. – С. 42-45.
8. Пушкарев В.Ф. Движение влекомых наносов. Тр. ГГИ, вып.8(62), 1948. С.35-42.
9. Hossein Azinfar, James A. Kells Flow resistance due to a single spur dike in an open channel //Journal of Hydraulic research. – 2009. – Т. 47. – №. 6. – С. 755-763.
10. H. Hu, T. Wei, Z. Yang, C. R. Hackney, and D. R. Parsons, “Low-angle dunes in the Changjiang (Yangtze) Estuary: Flow and sediment dynamics under tidal influence,” Estuarine, Coastal and Shelf Science, vol. 205, pp. 110–122, May 2018, doi: 10.1016/j.ecss.2018.03.009.
11. G‘ayimnazarov Israil Xoliqovich., “Kanallarning nostatsionar oqim sharoitlarida oqiziqalar sarfini hisoblash usullarini takomillashtirish”. Dissertatsiya 2022 y.
12. Эшев С. С., Рахимов А. Р., Гайимназаров И. Х. Влиянии волновых потоков на деформаций русел каналов: Монография //Т.: Издательство «Voris nashriyot. – 2021
13. Eshev S. S., G‘ayimnazarov I., Sh L. The Calculation of the Parameter of Friction in Border Layer Not Fixed Flow //International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology. – 2019. – Т. 6. – №. 1. – С. 7796-7800.

DARYO O‘ZANI VA KO‘LLARDA SUV CHUQURLIKLARINI O‘LCHASH VA CHUQURLIK O‘LCHASH MA’LUMOTLARINI QAYTA ISHLASH

**Berdiyev Shavkat Jo‘rayevich
texnika fanlari nomzodi dotsent.,**

Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi sh.

Annotatsiya. Chuqurliklarni qayd etish jadvali qayta ishlangandan so‘ng, undagi ma'lumotlardan foydalanib, daryo o‘zanining ko‘ndalang qirqimi chizmasi chiziladi va ko‘ndalang qirqimning asosiy morfometrik elementlari hisoblanadi.

Ko‘llarda (suv omborlarida) chuqurlik o‘lchash ishlarini daryolar uchun qo‘llanilgan usul bilan olib borish mumkin. Ba’zi hollarda esa boshqa usullardan ham foydalaniladi. Masalan, kvadrat usulida, ko‘llarda chuqurliklarni o‘lchash uchun uning planiga ega bo‘lishimiz kearak. Shu planda profillarni o‘rni belgilab qo‘yiladi va ular plan bilan birgalikda qo‘shimcha ravishda kalka qog‘ozga nusxa ko‘chirib olinadi, so‘ngra barcha o‘lchash natijalari shu planga belgilab, yozib boriladi.

Kalit so‘zlar: Daryo o‘zani, ko‘llar, chuqurlik, ma’lumotlarni qayta ishlash, kvadrat usuli.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОДОСБЕРЕГАЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ ОРОШЕНИЯ В ГОДЫ ВОДНОГО ДЕФИЦИТА.

Бердиев Шавкат Джураевич – кандидат технических наук, доцент,

Каршинский государственный технический университет, город Карши.

Аннотация. В Республике Узбекистан в результате ухудшения состояния орошения и мелиорации земель потребуется постепенное повторное использование земель, внедрение водосберегающих технологий орошения, сокращение потерь воды за счет реконструкции внутренних оросительных сетей. Использование следующих водосберегающих технологий, а именно технологии капельного орошения, технологии дождевания, технологии пленочного орошения и других подобных водосберегающих технологий, является одной из актуальных задач современности.

Ключевые слова: Водосбережение, технологии орошения, капельница, режим орошения, норма орошения, расход орошения.

USE OF WATER-SAVING IRRIGATION TECHNOLOGIES IN YEARS OF WATER SCARCITY.

Berdiyev Shavkat Jo‘rayevich – Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Karshi Institute of Engineering and Economics, Karshi city.

Abstract. In the Republic of Uzbekistan, as a result of the deterioration of the irrigation and land reclamation conditions, gradual reuse of land, introduction of

water-saving irrigation technologies, reduction of water losses due to reconstruction of internal irrigation networks will be required. The use of the following water-saving technologies, namely drip irrigation technology, sprinkling technology, film irrigation technology and other similar water-saving technologies, is one of the urgent tasks of our time.

Key words: Water conservation, irrigation technologies, dripper, irrigation regime, irrigation rate, irrigation consumption.

Hozirgi kunda qishloq xo'jaligida 20 million hektardan ortiq, shu jumladan 3,2 million hektar sug'oriladigan ekin er maydonlaridan foydalanib aholining ehtiyoji uchun oziq-ovqat mahsulotlari va iqtisodiyot tarmoqlari uchun zarur xom ashyo mahsulotlari etishtirilmoqda.

Kelajakda suv xo'jaligi sohasidagi ishlarni samarali yuritish uchun O'zbekiston respublikasi suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 10 iyul 2020 yil farmoni chiqdi.

Barcha chuqurlik o'lchash ishlari maxsus, standart tipdagi daftarchaga yozib boriladi. Bu daftarcha turli qismlardan iborat bo'lib, ularda o'lchash bajarilayotgan vaqtdagi gidrometeorologik sharoitning bayoni, suv sathini kuzatish va o'lchangan chuqurliklarni qayd etib borish uchun maxsus jadval berilgan bo'ladi.

Chuqurliklarni qayd etish jadvaliga dastlab dalada o'lchangan ma'lumotlar ko'chirilib, tanqidiy ko'z bilan qarab chiqiladi. O'lchagan chuqurliklarning o'rtachasi olinadi. Agar suv sathining o'zgarishi 10 sm dan kichik bo'lsa, o'rtacha chuqurlik ishchi chuqurlik sifatida tanlab olinadi (7-ustun).

Chuqurliklarni qayd etish jadvali qayta ishlangandan so'ng, undagi ma'lumotlardan foydalanib, daryo o'zanining ko'ndalang qirqimi chizmasi chiziladi va ko'ndalang qirqimning asosiy morfometrik elementlari hisoblanadi.

O'lchangan chuqurliklarni qayd etish jadvali

Vertikallar tarkibi		DBN dan masofa, m	Chuqurlik, m			Ishchi chuqurlik h, m	Vertikallar orasidagi			O'zan tubi balandligi, m	
Chuqurlik	Tezlik vertikali		I	II	o'rt		h, m		b, m	f, m ²	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
ch.ql		10,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,55	2,0	1,10	981,10	
1		12,0	1,0	1,2	1,1	1,1	1,54	2,0	3,08	980,0	
2	1	14,0	2,0	2,06	2,06	2,06	2,08	2,0	4,16	979,4	
3	2	16,0	2,1	2,12	2,11	2,11	1,82	2,0	3,64	978,8	
4	3	18,0	1,5	1,55	1,52	1,52	1,27	2,0	2,54	979,5	
5		20,0	1,0	1,03	1,02	1,02	0,5	2,0	0,25	980,8	
o'. ql						0,0	2,0			981,10	

Izoh: DBN-doimiy boshlang'ich nuqta; h-chuqurlik; b-kenglik; f-maydon.

Barcha chuqurlik o'lchash ishlari maxsus, standart tipdagi daftarchaga yozib boriladi. Bu daftarcha turli qismlardan iborat bo'lib, ularda o'lchash bajarilayotgan vaqtdagi gidrometeorologik sharoitning bayoni, suv sathini kuzatish va o'lchangan chuqurliklarni qayd etib borish uchun maxsus jadval berilgan bo'ladi.

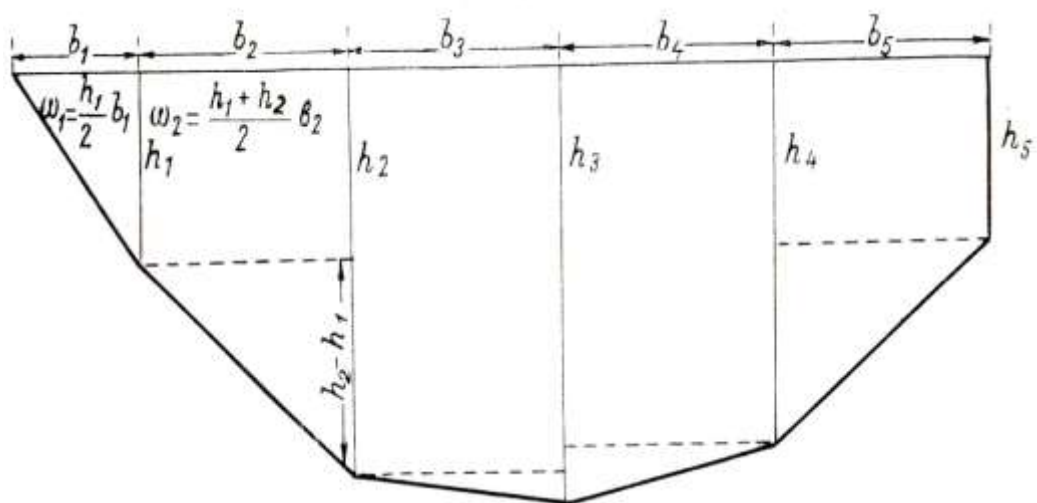
Chuqurliklarni qayd etish jadvali qayta ishlangandan so'ng, undagi ma'lumotlardan foydalanib, daryo o'zanining ko'ndalang qirqimi chizmasi chiziladi va ko'ndalang qirqimning asosiy morfometrik elementlari hisoblanadi. Daryo o'zani ko'ndalang qirqimining asosiy morfometrik elementlariga qo'yidagilar kiradi:

- 1) daryoning kengligi - V, m;
- 2) jonli kesma maydoni - ω , m
- 3) maksimal chuqurligi - h_{max} , m;
- 4) o'rtacha chuqurligi - $h_{o'rt}$, m;
- 5) namlangan perimetri - χ , m;
- 6) gidravlik radiusi - R, m.

Daryoning kengligi deb, chap qirg'oq bilan o'ng qirg'oq orasidagi oqim yo'nalishiga perpendikulyar bo'lgan masofaga aytiladi.

Jonli kesma maydoni deb oqim yo'nalishiga perpendikulyar bo'lib, o'zan tubi va suv yuzasi chiziqlari bilan chegaralangan maydonga aytiladi. Bu yuzani ikki hil grafik yoki analitik usul bilan aniqlash mumkin. Grafik usulda dastlab o'zanning qshndalang profili chizilib, uning yuzasi planimetr yoki paletka yordamida aniqlanadi. Analitik usulda esa to'g'ri burchakli uchburchak va trapesiya shakllaridagi yuzalarni hisoblash ifodalari yordamida aniqlanadi:

$$\omega = \frac{h_1 \cdot b_1}{2} + \frac{h_1 + h_2}{2} \cdot b_2 + \dots + \frac{h_{n-1} + h_n}{2} \cdot b_{n-1} + \frac{h_n \cdot b_n}{2}, M^2.$$

1-rasm. Daryoning ko'ndalang qirgimi.

Maksimal chuqurlikni o'lchash natijalariga asosan aniqlaymiz.

O'rtacha chuqurlik deb, jonli kesma maydonining daryo kengligiga bo'lgan nisbatiga aytiladi:

$$h_{\text{ypm}} = \frac{\omega}{B}, \text{ m.}$$

Daryo o'zanining namlangan perimetri deb, uning suv bilan qoplangan qismining ko'ndalang kesim uzunligiga aytiladi. Namlangan perimetr analitik usul bilan hisoblab topiladi, agarda daryo muz bilan qoplangan bo'lsa, u holda namlangan perimetrga daryoning kengligi ham qo'shiladi.

$$\chi = \sqrt{b_1^2 + h_1^2} + \sqrt{b_2^2 + (h_2 - h_1)^2} + \dots + \sqrt{b_{n-1}^2 + (h_n - h_{n-1})^2} + \sqrt{b_n^2 + h_n^2}, \text{ i.}$$

Gidravlik radius deb, jonli kesma maydonining namlangan perimetrga bo'lgan nisbatiga aytiladi:

$$R = \frac{\omega}{\chi}, \text{ i.}$$

Agar daryo keng va sayoz bo'lsa, o'rtacha chuqurlik bilan gidravlik radius bir-biriga miqdoran yaqin bo'ladi. Bunday hollarda, hisoblashlarda katta aniqlik talab etilmasa, bu ikki elementni bir - biri bilan almashtirib foydalanish mumkin.

Ko'llarda (suv omborlarida) chuqurlik o'lchash ishlarini daryolar uchun qo'llanilgan usul bilan olib borish mumkin. Ba'zi hollarda esa boshqa usullardan ham foydalaniladi. Masalan, kvadrat usulida, ko'llarda chuqurliklarni o'lchash uchun uning planiga ega bo'lishimiz kearak. Shu planda profillarni o'rni belgilab

qo'yiladi va ular plan bilan birgalikda qo'shimcha ravishda kalka qog'ozga nusxa ko'chirib olinadi, so'ngra barcha o'lchash natijalari shu planga belgilab, yozib boriladi.

Chuqurlik o'lchash payitida uch xil ish bajariladi, ya'ni bevosita chuqurlik o'lchanadi, o'lchangan nuqtalar o'rni aniqlanadi, suv sathi kuzatiladi. So'ngra shu planda izobata yoki gorizontal chiziqlar o'tkaziladi va ular ko'lining assosiy planiga ko'chiriladi. Plan tuzilgandan so'ng ko'lining asosiy morfometrik elementlari hisoblanadi. Ular quydagilar:

- 1) ko'lnig suv yuzasi maydoni – F_0 , km²;
- 2) ko'lining uzunligi - L , km, m;
- 3) ko'lining maksimal kengligi – V_{max} , m, km;
- 4) ko'lining o'rtacha kengligi - $V_{o'rt}$, m, km;
- 5) qirg'oq chizig'ining egri-bugriligi - Ke ;
- 6) ko'lda to'plangan suv hajmi - V , km³;
- 7) ko'l tubining nishabligi - , o'oo.

Ko'l yuzasi maydoni "0" izobat, ya'ni qirg'oq chizig'i bilan chegaralanadi. Bu ko'rsatkich orollar maydonini qo'shib yoki ularni hisobga olmay aniqlanishi mumkin:

- a) ko'lining suv yuzasi maydoni (F_k), bunda "0" izobat ichidagi suv yuzasigina hisobga olinadi;
 - b) ko'lining umumiy maydoni (F_u), ko'ldagi orollar yuzasi ham qo'shib hisoblanadi.
- Ko'lining eng katta uzunligi (L_{max})-suv yuzasi bo'ylab qarama-qarshi qirg'oqlardagi bir-biridan eng uzoq masofada joylashgan ikki nuqtani tutashtiradigan chiziqlarning uzunligi

Ko'lining kengligi (V_k) ma'lum ko'llar guruhini o'zaro solishtirish maqsadida aniqlanadi. Ko'llarning eng katta kengligi (V_{max}) va o'rtacha kengligi $V_{o'rt}$ sonli qiymatlari bo'yicha bir-biridan farq qiladi:

- a) ko'lining eng katta kengligi (V_{max}), qarama-qarshi qirg'oqlarda bir-biridan eng uzoq masofada joylashgan ikki nuqtani tutashtiruvchi va shu bilan birga ko'lining maksimal uzunligiga perpendikulyar bo'lgan chiziqlarning qiymati;
- b) ko'lining o'rtacha kengligi ($V_{o'rt}$), ko'lining suv yuzasi maydoni (F_k)ning ko'lining eng katta uzunligi (L_{max})ga nisbati sifatida hisoblab topiladi:

$$B_{o'rt} = \frac{F_k}{L_{max}}.$$

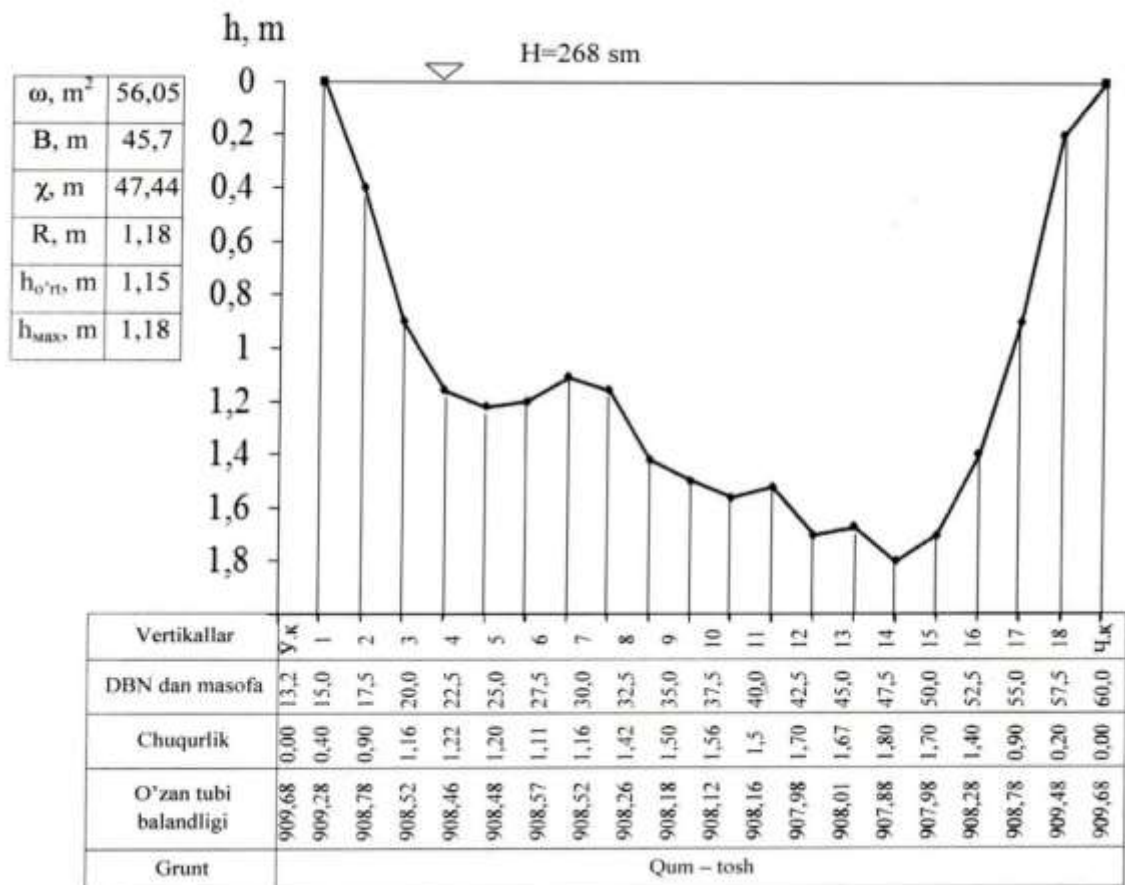
Ko'lining qirg'oq chizig'i egri-bugriligi tegishli koeffisient bilan ifodalanadi. Bu koeffisient qirg'oq chizig'i qiyofasining sonli ko'rsatkichi bo'lib, quyidagicha aniqlanadi:

$$K_{\vartheta} = \frac{\ell_0}{2 \cdot \sqrt{\pi \cdot F_0}},$$

bu yerda ℓ_0 -qirg'oq chizig'i uzunligi bo'lib, u kurvimetr yoki sirkul yordamida o'lchanadi.

Ushbu ifodadan ko'rinib turibdiki, "0" izobat (izogips) bilan chegaralangan qirg'oq chizig'i uzunligining maydoni ko'l maydoniga teng bo'lgan doirani chegaralovchi aylana uzunligiga nisbati bilan ifodalanadi. Demak, suv yuzasi shakli mutlaq doira ko'rinishidagi ko'lda $K_{\vartheta}=1$ ga teng bo'ladi. Ko'llarda qirg'oq chizig'i egri-bugri bo'lganligi sababli doimo $K_{\vartheta} > 1$ sharti bajariladi.

$$K_{\vartheta} = \frac{\ell_0}{L_{ay}}, \quad L_{ay} = 2 \cdot \pi \cdot R, \quad \omega = \pi \cdot R^2, \quad R = \sqrt{\frac{\omega}{\pi}}, \quad \omega = F_0 \quad L_{ay} = 2 \cdot \pi \cdot \sqrt{\frac{F_0}{\pi}} = 2 \cdot \sqrt{\pi \cdot F_0}.$$

2-rasm. Daryo o'zani ko'ndalang profili

Ko'l hajmi (V_k) ko'lda mavjud bo'lgan suv hajmidir. Uning qiymati quyidagi ifodalarning biri bilan aniqlanishi mumkin:

$$V_K = \frac{\Delta h \cdot \sum_{i=0}^n (f_i + f_{i+1})}{2} + \frac{\Delta h' \cdot f_n}{3},$$

Bu yerda: Δh -izobatlar haqi; h' -eng quyi izobat bilan eng katta chuqurlik orasidagi farq; $i=0,1,\dots,n$ bo'lib, izobatlar soni (tartibi)ni ifodalaydi; $f_i, f_{i+1}, \dots, f_n$ -izobatlar bilan chegaralangan maydonlar.

Ko'lining chuqurligi (h_K). Ko'llar gidrologiyasini o'rganishda ularning eng katta($h_{\max}$) va o'rtacha($h_{o'rt}$) chuqurliklarini aniqlashga zarurat sezilib, ular quyidagicha farqlanadi:

a) ko'lining eng katta chuqurligi ($h_{\max}$) ko'llarda bajarilgan chuqurlik o'lchash ishlari natijasida to'plangan ma'lumotlarni solishtirish asosida aniqlanadi;

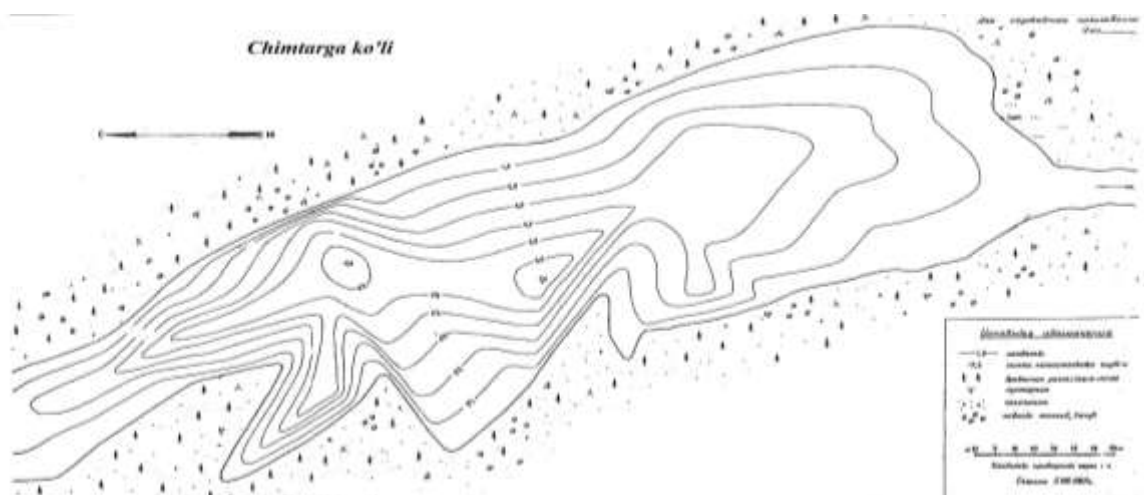
b) ko'lining o'rtacha chuqurligi ($h_{o'rt}$) ko'ldagi suv hajmi (V_K)ni ko'lining suv yuzasi maydoni (F_K)ga nisbati sifatida aniqlanadi:

$$h_{o'rt} = \frac{V_K}{F_K};$$

Ko'l tubi nishabligi ($\mathfrak{Z}_K$), ko'l kosasining ayrim qism-lari yoki umumiy ko'l tubi uchun o'rtacha qiymat sifatida aniqlanishi mumkin. Ixtiyoriy ikki izogips (izobat) orasidagi nishablik quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$\mathfrak{Z}_{i,i+1} = \frac{(\ell_i + \ell_{i+1}) \cdot \Delta h}{20 \cdot (F_{i+1} - F_i)},$$

Bu yerda: $\mathfrak{Z}_{i,i+1}$ -nishablik, ‰ da; $\ell_i + \ell_{i+1}$ -izobatalar uzunliklari, km; Δh -izobatalar farqi, m; F_{i+1}, F_i -izobatalar bilan chegaralangan maydonlar, km².

3-rasm. Chimtarga ko'lining planidan nusxa. Masshtab: 1:1000

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Bagrov A.M., Glushkov V.A. Gidrografiya va metodlar izmereniya glubin. – M.: Nedra, 1986.
2. Veselov Yu.I. Gidrometriya. Metody va pribory izmereniya glubin. – SPb.: Gidrometeoizdat, 1998.
3. Kazantsev V.V. Gidrograficheskie raboty i ix obrabotka. – L.: Sudostroenie, 1975.
4. Rybkin V.F. Osnovy gidrografii. – M.: Transport, 1983.
5. Sarkisov A.A. Geodezicheskie metody opredeleniya glubin vodoemov. – M.: Nedra, 1992.
6. Chistov I.P. Sovremennye exoloty i ix primenie. – SPb.: Sudostroenie, 2005.

KASBI SUV YETKAZIB BERISH XIZMATI DM GA QARASHLI FAZLI-1 VA PAXTAKOR KANALLARINI BIRLASHTIRUVCHI SUV O'TKAZUVCHI INSHOOT (AKVEDUK)NI VEGETATSIYA DAVRIDA ISHLASH SHAROITI

Mamarasulov Sobir Raxmonqul o'g'li

Qarshi davlat texnika universiteti assistenti

Hakimjonov Sardor Azamat o'g'li

Qarshi davlat texnika universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Kasbi suv yetkazib berish xizmati DM Fazli_1 va Paxtakor kanallarini birlashtiruvchi akvedukni vegetatsiya davrida ishlatish holati keltirib o'tilgan.

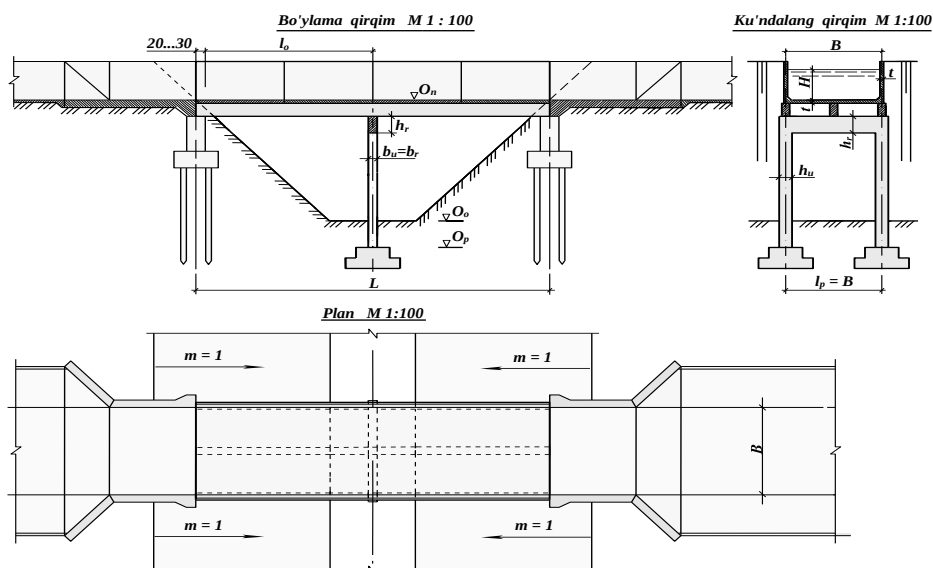
Kalit so'zlar: Fazli_1 kanali, Paxtakor kanali, kanal, akveduk, tayanchlar(ustun qoziqlar), nov(lotok), kollektor, temir-beton, gidrotexnika inshootlari.

Аннотация: В данной статье упоминается случай использования акведука, соединяющего каналы Касбийского водопровода ДМ Фазли_1 и Пахтакора во время вегетационного периода.

Ключевые слова: канал Фазли_1, канал Пахтакор, канал, акведук, опоры (столбчатые сваи), канал (лоток), коллектор, железобетон, гидротехнические сооружения.

Annotation: In this article, the case of using the aqueduct connecting the canals of the Kasbi water supply service DM Fazli_1 and Pakhtakor during the growing season is mentioned.

Key words: channel Fazli_1, channel Pakhtakor, channel, aqueduct, support (stolbchatye svai), channel (tray), collector, reinforced concrete, hydrotechnical construction.

Kirish. Bugungi kunda kanallarni birlashtiruvchi akveduk yaroqsiz holda kelib qolgan, ularni vaqtida ta'mirlash ishlarini olib borish lozim. Fazli_1 kanali 1974-yilda Qarshi cho'lini birinchi navbatini o'zlashtirish bo'yicha loyiha asosida qurilgan. Fazli_1 kanalini 55+50 qismida qurilgan, suv o'tkazuvchi inshoot (akveduk) 49-yil mobaynida Paxtakor hududi, Fazli qishlog'ining Fazli, Paxtakor, Jarko'cha MFY aholisining 3385 gektar ekin maydonlari va tomoqalarini uzluksiz suv bilan ta'minlashda xizmat qilib kelgan. Akveduk 1974-yilda YuK-5 kollektori ustida qurilgan. 1-rasm. Akvedukning qirgimlari va plani

Holati: Kasbi suv yetkazib berish xizmati DM ga qarashli akveduk Fazli_1 kanalini 55+50 qismida qurilgan, akveduk 49-yil mobaynida Paxtakor hududi, Fazli qishloq aholisining 3175 gektar ekin maydonlari va tomoqalarini uzluksiz suv bilan ta'minlashda xizmat qilib kelgan. Akveduk 1974-yilda YuK-5 kollektori ustida qurilgan. Akveduk holati qishloq xo'jalik ekinlarini vegetatsiya davrida suv o'tkazish qobiliyati keskin kamayishi va mo'ljallangan hosilni olishda sezilarli darajada ta'sir qilishi mumkin.

Asosiy ko'rsatkichlar: Akvedukda eniga to'rt qator uzunligiga sakkiz qator (svay) temir-beton ustunlar jami 32 (o'ttiz ikki) dona, eniga 3 (uch) qator uzunligiga 7 (yetti) qator jami 21 (yigirma bir) dona L-100 lotoklar mavjud. 8 (sakkiz) qator ustunlar ustiga o'rnatilgan 0,40x0,40 metr, uzunligi 2 (ikki) metrli 16 (o'n olti) dona temir beton (podushka) yotiqli plitalar mavjud. Lotoklarni tag qismida o'rnatilgan 8 (sakkiz) dona 6 metrli, 8 (sakkiz) dona 4 (to'rt) metrli, jami 16 (o'n olti) dona hajmi 0,40x0,40 m temir-beton yotiq ustunlar mavjud. Akvedukning suv o'tkazish qobiliyati 3,5 m³/sek.

Muammolar: Ustun qoziqlar yaroqsiz holga kelib qolgan va lotoklarni tag qismida oʻrnatilgan 8(sakkiz) dona 6(olti) metrli, 8(sakkiz) dona 4(toʻrt) metrli, jami 16(oʻn olti) dona hajmi 0,40x0,40 m temir-beton yotiq ustunlar korroziyaga uchrab yaroqsiz holga kelib qolganligi hisoblanadi.

Akvedukka qoʻyiladigan talablar: Akveduklar temir-beton, yogʻoch va metallardan quriladi. Akveduklar va kanal uchastkalarining unga tutash joylaridagi uzunligi, kanal tubi kengligining besh barobariga teng qilib olinadi, ular toʻgʻri chiziq boʻyicha joylashtiriladi. Agar joyning topografik sharoitiga koʻra akvedukni toʻgʻri chiziq boʻyicha joylashtirib boʻlmasa, unda uni planda egri chiziq boʻyicha joylashtiriladi. Akveduk oraliq qurilmalarining eng pastki qismi kanal, daryodagi maksimal suv sathi yuzasidan 0,5 m balandlikda oʻrnatilishi kerak.

Xulosa. Suv oʻtkazuvchi inshoot(akveduk)ni qurishda topografik sharoitiga koʻra akvedukni bir toʻgʻri chiziq boʻyicha joylashtirish maqsadga muvofiq. Akveduklar va kanal uchastkalarining unga tutash joylaridagi uzunligi va ular toʻgʻri chiziq boʻyicha joylashtiriladi. Arkali-osmali, arkali akveduklarni daryo va kema oʻtkazuvchi kanallar ustidan oʻtkazish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon demokratik Oʻzbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent, Oʻzbekiston, 2016.-56 b.
2. Bakiyev M., Majidov I., Nosirov B., Xoʻjaqulov R., Yangiyev A., “Gidrotexnika inshootlari” 2-jild Qarshi “Intellect” nashriyoti 2023 y
3. Majidov J, Fayziyev X, Husanxodjayev Oʻ, Raxmatov N “Gidrotexnika inshootlari” 1-jild “Ijod pres” Toshkent 2019-yil.
4. Bakiyev M.R., Majidov J., Nosirov B., Xoʻjaqulov R., Raxmatov M. “Gidrotexnika inshootlari” 2-jild. Toshkent: “Taʼlim nashriyoti”, “Iqtisod-moliya”, 2009 y
5. Kasbi suv yetkazib berish xizmati DM maʼlumotlaridan foydalanilgan.

GIDROENERGETIKANING BUGUNGI KUNDAGI MUAMMOLARI VA ULARNING YECHIMLARI

Lutfullayev Abduvali Abdunabiyevich

Qarshi davlat texnika universiteti TSNQ bo'limi boshlig'i

Annotatsiya: Gidroenergetika, suv resurslaridan foydalanish orqali energiya ishlab chiqarish jarayonidir. Bu soha global energiya ta'minotida muhim rol o'ynaydi, ammo u bir qator muammolar bilan yuzma-yuz kelmoqda. Ushbu maqolada gidroenergetikaning asosiy muammolari va ularni hal qilish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: gidroenergetika, elektrostansiya, derivatsiya, **iqlim o'zgarishi, ekologik muammolar.**

Insoniyat hayoti davomida tabiat tomonidan minglab yillarda to'plangan energiyadan foydalanib kelinmoqda. Bunda ushbu energiyadan foydalanish usullari, undan maksimal samaradarlik olish maqsadida doimo takomillashib bormoqda. Hozirgi kunda har qanday mamlakatning kuch-qudrati va jamiyatning rivojlanishini uning energiya bilan ta'minlanganligi belgilaydi. Ammo energiya iste'molining kundan-kunga oshib borishi hamda uni ishlab chiqarish uchun organik yoqilg'ılardan foydalanish, atrof-muhitni global ifloslanishiga olib kelmoqda va natijada insoniyat hayotiga jiddiy xavf solmoqda. Shuning uchun hozirgi kun energetikasining dolzarb masalalaridan biri, ekologik toza, qayta tiklanadigan noana'naviy energiya manbalaridan foydalanishdir. Bugungi kunda Respublikamizda ishlab chiqarilayotgan elektroenergiyaning 85 % organik yoqilg'ılardan foydalanadigan issiqlik elektrostansiyalarida ishlab chiqariladi. Atiga 14,5 % elektroenergiya gidroelektrostansiya (GES)lar yordamida ishlab chiqariladi. Katta miqdordagi qayta tiklanuvchi, ya'ni bir necha bor foydalanish imkoni bo'lgan energiya manbalariga ega bo'lgan mamlakatimizda kichik gidroenergetika muhim o'rinni egallaydi. O'zbekiston Respublikasining gidroenergetik resurslari quyidagicha baholanadi. Respublikamiz rivojlangan agrar mamlakat bo'lganligi va u arid zonasida joylashganligi sababli, qishloq xo'jalik ekinlaridan sun'iy sug'orish orqali hosil olinadi. Sug'orish suvlarini yetkazib berish uchun mamlakatimiz irrigatsiya tizimlarida, uzunligi 28,6 ming km bo'lgan 75 dona yirik magistral va xo'jaliklararo kanallar va ulardagi 207 dona ulkan gidrotexnik inshootlar, 172,2 ming km uzunlikdagi ichki sug'orish tarmoqlari, hajmi 19,6 mlrd. m³ bo'lgan 56 dona suv omborlari va 25 dona sel-suv omborlari ekspluatatsiya qilinadi. O'zbekiston hududidagi kichik, o'rtacha va katta daryolarda hamda irrigatsiya tizimlarida konsepsiya qilingan, ekspluatatsiya qilinayotgan, qurilayotgan, loyihalaniyotgan, loyiha-qidiruv ishlari olib borilayotgan GESlar soni 204 donani tashkil qiladi. Shundan: ekspluatatsiya qilinayotgan GESlar 34 (GAK

«Uzbekenergo» ga qarashli 30, O‘zbekiston qishloq va Suv xo‘jaligi vazirligi qoshidagi «Suvenergo» ixtisoslashtirilgan birlashmasiga qarashli 4) donani; konservatsiya qilingan GESlar 11 donani; qurilishi mo‘ljallanib loyihaqidiruv va loyiha ishlari bajarilayotgan GESlar soni 45 donani; qurilishi mumkin bo‘lgan GESlar daryolarda 12 donani, suv omborlarida 23 donani va magistral kanallarda 79 donani tashkil qiladi.

Hozirgi kunda birlashma tomonidan quyidagi kichik GESlar qurildi va ayrimlarida qurilish ishlari davom etmoqda.

- Surxondaryo viloyatidagi To‘palang suv omboridagi GES;
- Toshkent viloyatidagi Ohangaron suv omboridagi GES;
- Qashqadaryo viloyatidagi Hisorak suv omboridagi GES;
- Samarqand viloyati Darg‘om kanalidagi kichik Gulba GESi;
- Andijon viloyatidagi Andijon Suv omboridagi 2-GES;
- Farg‘ona viloyati Ko‘ksuv kichik daryosidagi kichik Shohimardan GESi.

Bundan tashqari qurish uchun quyidagi kichik gidroenergetik obyektlarning loyiha hujjatlari ishlab chiqilgan:

- Andijon viloyatidagi Shahrixon 0-GESi;
- Andijon viloyatidagi Shahrixon 1-GESi;
- Toshkent viloyati Chirchiq-Bo‘zsuv energetik kaskadidagi Pioneer GESi;
- Samarqand viloyati Darg‘om kanalidagi Chaudar GESi;

Samarqand viloyatidagi Bog‘ishamol 2-GESi; Irrigatsiya rejimida ishlaydigan kichik va o‘rta GESlar faqatgina ekinlarning vegetasiya-sug‘orish davrida (3 oy, 6 oy, 9 oy va hokazo) ishlaydi xolos. Yildan-yilga suv resurslari miqdorining kamayib borishi hamda 11 yillik gidrologik sikl, irrigatsiya tizimlaridagi GESlarning ish rejimiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. 2017-2021 yillarda gidroenergetikani yanada rivojlantirish choratadbirlariga doir qabul qilingan Dastur doirasida 42 ta yangi gidroelektrostansiya qurish va ishlab turgan 32 ta gidroelektrostansiyaning modernizatsiya qilish hisobiga 2025 yilga qadar respublikamizning ekologik toza gidroenergiya ishlab chiqarish quvvatlarini 1,7 barobarga oshirish nazarda tutilgan. 2030-yilda respublikadagi gidroelektrostansiyalari quvvatini 3 416 MVt ga yetkazish. So‘nggi yillarda “O‘zbekgidroenergo” AJ hamda “Silovie mashini” OAJ (Rossiya Federatsiyasi) o‘rtasidagi hamkorlik yangi darajaga chiqdi. Buning zahirida investitsiyaviy loyihalarni amalga oshirish doirasidagi o‘zaro ishonch asosida sheriklik munosabatlari turadi.

Respublika elektr energiya tizimi shartli ravishda 5 ta hududiy energiya uzelliga bo‘lingan:

Shimoli-g‘arbiy (Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyati);

Janubi-g'arbiy (Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro va Navoiy viloyati); Janubiy (Surxondaryo viloyati);

Sharqiy (Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlari);

Markaziy (Jizzax, Sirdaryo, Toshkent viloyatlari va Toshkent shahri).

Gidroenergetikaning bugungi kunda duch kelayotgan asosiy muammolari quyidagilardan iborat:

1. Ekologik muammolar: Gidroelektr stansiyalari va suv to'g'onlari tabiiy ekosistemalarga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Suv oqimining o'zgarishi, baliq migratsiyasi va suv sifatining yomonlashishi kabi muammolar yuzaga keladi.

2. Iqlim o'zgarishi: Iqlim o'zgarishi gidroenergetika ishlab chiqarishiga ta'sir ko'rsatadi. Suv resurslarining kamayishi va qurg'oqchilik holatlari gidroelektr stansiyalarining samaradorligini pasaytiradi.

3. Infratuzilma va texnologik muammolar: Ko'plab gidroenergetika inshootlari eskirgan va zamonaviy texnologiyalar bilan yangilanmagan, bu esa energiya ishlab chiqarish samaradorligini kamaytiradi.

4. Ijtimoiy muammolar: Gidrotehnika inshootlari qurilishi ko'pincha mahalliy aholi uchun ko'chirish va boshqa ijtimoiy muammolarni keltirib chiqaradi.

Gidroenergetika sohasidagi muammolarni hal qilish uchun bir qator yechimlar taklif etiladi:

1. Ekologik muammolarni hal qilish: Gidrotehnika inshootlarini loyihalashda ekologik omillarni hisobga olish va suv ekosistemalarini himoya qilish uchun zamonaviy texnologiyalarni qo'llash zarur. Baliq o'tish yo'llarini yaratish va suv sifatini nazorat qilish tizimlarini joriy etish muhimdir.

2. Iqlim o'zgarishiga moslashish: Gidroenergetika sohasida iqlim o'zgarishiga moslashish strategiyalarini ishlab chiqish va suv resurslarini samarali boshqarish muhimdir. Suvni tejash va qayta ishlash texnologiyalarini joriy etish zarur.

3. Infratuzilmani yangilash: Eskirgan gidroenergetika inshootlarini modernizatsiya qilish va yangi, samarali texnologiyalarni joriy etish orqali energiya ishlab chiqarish samaradorligini oshirish mumkin.

4. Ijtimoiy masalalarni hal qilish: Mahalliy aholi bilan muloqot qilish va ularning manfaatlarini hisobga olish orqali ijtimoiy muammolarni hal qilish zarur. Ko'chirish jarayonida adolatli kompensatsiyalar taqdim etish muhimdir.

Xulosa: Gidroenergetika sohasidagi muammolarni hal qilish uchun kompleks yondashuv va innovatsion yechimlar zarur. Bu sohalarda samarali va barqaror rivojlanishni ta'minlash uchun davlat, ilmiy muassasalar va jamoatchilik o'rtasida hamkorlik muhimdir.

IQLIM O'ZGARISHI SHAROITIDA GIDROTEXNIKA INSHOOTLARINING MUSTAHKAMLIGI VA XAVFSIZLIGI

Ergashev Toxir Nematovich

Qarshi davlat texnika universiteti, "Umumtexnik fanlar" kafedrası assistenti.

Davkarov Kamoliddin Saparaliyevich

Qashqadaryo viloyati FVB Shahrisabz shahar HFX o'qitish markazi kata
o'qituvchisi

Safarov Xumoyun Xurram o'g'li

Qarshi davlat texnika universiteti talabasi.

Annotatsiya: Mazkur maqolada iqlim o'zgarishining gidrotexnika inshootlariga ta'siri, ularning mustahkamligi va xavfsizligini ta'minlash muammolari tahlil qilinadi. Shuningdek, ekstremal ob-havo sharoitlarida gidrotexnika inshootlarini bardoshli qilish bo'yicha ilg'or tajribalar va takliflar bayon etiladi. Tadqiqot natijalari gidrotexnika inshootlarining zamonaviy xavfsizlik standartlariga moslashuvi va modernizatsiyasining muhimligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlari: iqlim o'zgarishi, global iqlim, gidrotexnika inshootlari, xavfsizlik, mustahkamlik, bardoshlilik, eroziya va tuproqning yemirilishi, muzliklarning erishi, ekstremal ob-havo sharoitlari.

Аннотация: В данной статье рассматривается влияние изменения климата на гидротехнические сооружения, их прочность и безопасность. Анализируются проблемы устойчивости сооружений в экстремальных погодных условиях, а также представлены передовые методы и рекомендации по повышению их надежности. Результаты исследования показывают важность адаптации и модернизации гидротехнических сооружений в соответствии с современными стандартами безопасности.

Ключевые слова: изменение климата, глобальный климат, гидротехнические сооружения, безопасность, прочность, долговечность, эрозия и эрозия почвы, таяние ледников, экстремальные погодные условия.

Abstract: This article examines the impact of climate change on hydraulic structures, their durability, and safety. The study analyzes the challenges of maintaining resilience in extreme weather conditions and presents advanced strategies and recommendations for improving their reliability. The findings highlight the importance of adapting and modernizing hydraulic structures to meet contemporary safety standards.

Keywords: climate change, global climate, hydraulic structures, safety, robustness, tolerance, erosion and soil erosion, melting glaciers, extreme weather conditions.

So‘nggi yillarda iqlim o‘zgarishi, gidrotexnika inshootlarining eskirishi va tabiiy ofatlar xavfining ortishi ushbu inshootlarning mustahkamligi va xavfsizligini ta‘minlash muhimligini oshirdi. Inshootlarning mustahkamligi ularning bardoshlilik va uzoq muddat xizmat qilishiga bog‘liq bo‘lsa, xavfsizlik esa avariya holatlar va atrof-muhitga ta‘sirni minimallashtirishga qaratilgan.

Global iqlim o‘zgarishi gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi va bardoshlilikiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatmoqda. So‘nggi yillarda ekstremal ob-havo hodisalari (suv toshqinlari, kuchli yomg‘irlar, qurg‘oqchilik) gidrotexnika inshootlarining mustahkamligi bilan bog‘liq yangi muammolarni yuzaga keltirmoqda. Ushbu maqolada gidrotexnika inshootlari xavfsizligini ta‘minlash yo‘llari tahlil qilinadi va ilg‘or texnologik yechimlar taklif etiladi.

Gidrotexnika inshootlarining mustahkamligi va xavfsizligi

Gidrotexnika inshootlari – suv resurslarini boshqarish va ulardan samarali foydalanish uchun mo‘ljallangan muhandislik qurilmalari bo‘lib, ular suv omborlari, to‘g‘onlar, kanallar, gidroelektr stansiyalar, suv ta‘minoti tizimlari va drenaj inshootlarini o‘z ichiga oladi. Ushbu inshootlarning mustahkamligi va xavfsizligi ularning samaradorligi va uzoq muddat xizmat qilishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Gidrotexnika inshootlarining mustahkamligi:*Mustahkamlik deganda inshootning fizik va mexanik ta‘sirlarga bardosh bera olish qobiliyati tushuniladi. Bunga quyidagi omillar ta‘sir qiladi:*

- *Materiallarning sifati* – beton, metall, kompozit materiallar kabi elementlarning mustahkamligi va chidamliligi.
- *Loyihalash tamoyillari* – gidrostatik bosim, zilzila, tuproq cho‘kish xavfi va iqlim o‘zgarishini inobatga olish.
- *Ishlatish sharoitlari* – muntazam texnik xizmat ko‘rsatish, suv bosimi va harorat o‘zgarishlariga moslashuv.

Gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi:*Inshootlarning xavfsizligi ularning to‘g‘ri ekspluatatsiya qilinishi va avariya holatlar yuzaga kelishining oldini olishga bog‘liq. Asosiy xavfsizlik choralari:*

- *Monitoring tizimlari* – sensorlar va kuzatuv uskunalari orqali doimiy nazorat.
- *Favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlik* – suv bosimi ortib ketganda zaxira kanal yoki favqulodda chiqish yo‘llarining mavjudligi.
- *Iqlim o‘zgarishi ta‘sirini baholash* – suv sathi va toshqin xavfini oldindan prognoz qilish.

Mustahkam va xavfsiz gidrotexnika inshootlari tabiiy ofatlarning oldini olish, suv resurslarini samarali boshqarish va atrof-muhitga ta'sirni kamaytirish uchun juda muhim hisoblanadi.

Iqlim o'zgarishining gidrotexnika inshootlariga ta'siri quyidagi asosiy omillar orqali namoyon bo'ladi:

- *Suv sathining oshishi*: dengiz va daryolarning suv sathi ko'tarilishi gidrotexnika inshootlariga qo'shimcha yuk yaratadi.
- *Ekstremal yog'ingarchilik*: kuchli yomg'irlar va sel suvlarining ortishi inshootlarning barqarorligiga tahdid soladi.
- *Qurg'oqchilik va suv taqchilligi*: gidrotexnika tizimlarining samaradorligini pasaytiradi.
- *Eroziya va tuproqning yemirilishi*: suv oqimlari natijasida gidrotexnika inshootlarining asosiy qismi zaiflashishi mumkin.
- *Muzliklarning erishi*: tog' daryolarida suv hajmining oshishi natijasida suv bosimining oshishi va inshootlarga yuklanishning ortishi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, zamonaviy gidrotexnika inshootlari quyidagi yechimlar orqali xavfsizligini ta'minlashi mumkin:

- **Innovatsion materiallar**: betonga chidamlilikni oshiruvchi kimyoviy qo'shimchalar qo'shish.
- **Dasturiy modellash**: ob-havo sharoitlariga moslashuvchanlikni oldindan baholash.
- **Monitoring tizimlari**: real vaqtda inshootlarning barqarorligini kuzatish.
- **Oqimni boshqarish texnologiyalari**: suv taqsimoti va suv oqimini boshqarish uchun zamonaviy texnologiyalarni joriy etish.
- **Suv toshqinlariga qarshi himoya inshootlari**: to'g'on va suv omborlarini yanada bardoshli qilish choralari.

Taklif va tavsiyalar

- Gidrotexnika inshootlarining loyihalanishida iqlim o'zgarishiga moslashuvchan dizayn tamoyillarini joriy etish.
- Zamonaviy texnologiyalar va ekologik toza materiallardan foydalanish.
- Xavfsizlik standartlarini xalqaro talablar asosida yangilash.
- Hududiy gidrologik monitoring tizimlarini kengaytirish va ilg'or texnologiyalarni jalb qilish.
- Iqlim o'zgarishiga moslashish strategiyasini ishlab chiqish va davlat dasturlariga kiritish.
- Gidrotexnika inshootlarining mustahkamligi va chidamliligini oshirish uchun ilmiy tadqiqotlarga sarmoya kiritish.

Iqlim o'zgarishi gidrotexnika inshootlari xavfsizligi va mustahkamligiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Gidrotexnika inshootlarini mustahkamlash va

xavfsizligini oshirish maqsadida ilmiy tadqiqotlar, yangi texnologiyalar va ilg'or loyihalardan foydalanish tavsiya etiladi.

Gidrotexnika inshootlarining mustahkamligi va xavfsizligini ta'minlash suv resurslarini samarali boshqarish va tabiiy ofatlar xavfini kamaytirish uchun muhim ahamiyatga ega. Iqlim o'zgarishi, gidravlik ta'sirlar va ekspluatatsiya sharoitlari ushbu inshootlarning barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, zamonaviy materiallar, ilg'or texnologiyalar va muhandislik yondashuvlarini qo'llash orqali inshootlarning mustahkamligi va xavfsizligini oshirish zarur.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, beton va metall kabi an'anaviy materiallardan tashqari, kompozit materiallar va suvga chidamli polimerlardan foydalanish inshootlarning chidamliligini oshirishi mumkin. Bundan tashqari, monitoring tizimlari va real vaqt rejimida kuzatuv texnologiyalarini joriy etish inshootlarning xavfsizlik darajasini oshirishga yordam beradi.

Kelajakda gidrotexnika inshootlarini loyihalash va ekspluatatsiya qilishda iqlim o'zgarishining potensial ta'sirini inobatga olish, yangi avlod materiallaridan foydalanish va xavfsizlikni oshirish bo'yicha ilmiy izlanishlarni davom ettirish maqsadga muvofiqdir. Ushbu yondashuvlar gidrotexnika inshootlarining uzoq muddatli barqarorligini ta'minlash va ekologik muvozanatni saqlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi to'g'risida 30.08.2023 yildagi O'RQ-865-son
2. Karimov A., Rajabov I. "Gidrotexnika inshootlari xavfsizligi", Toshkent, 2022.
3. Ivanov V.P., Petrov N.S. "Современные гидротехнические сооружения", Moskva, 2021.
4. Smith J., Brown K. "Hydraulic Structures and Climate Change", London, 2020.
5. O'zbekiston gidrotexnika inshootlari bo'yicha me'yoriy hujjatlar.
6. Xalqaro ilmiy maqolalar va ekologik xavfsizlikka oid manbalar.

KICHIK QUVVATLI GESLARNI IQTISODIY SAMARADORLIGINI ANIQLASHNING ZAMONAVIY DINAMIK USULLARI

Jomurodova Mohichehra Qahor qizi
Qarshi davlat texnika universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichik quvvatli gidroelektrostansiyalarni iqtisodiy samaradorligini aniqlashda zamonaviy usullar, kichik quvvatli GESlar va to'lovlarni amalga oshirish muddati haqida ma'lumot keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: GES, KGES, iqtisodiy samaradorlik, kichik GES quvvatlari, Sof amaldagi (joriy) qiymatni aniqlash usullari, KGESning kapital mablag'lari, KGESning yillik ekspluatatsiya xarajatlari.

Аннотация: В данной статье представлена информация о современных методах определения экономической эффективности малых ГЭС, малых ГЭС и сроков окупаемости.

Ключевые слова: ГЭС, ГЭС, экономическая эффективность, мощности малых ГЭС, методы определения чистой приведенной стоимости, капитальные фонды ГЭС, годовые эксплуатационные затраты ГЭС.

Abstract: This article provides information about modern methods for determining the economic efficiency of small hydroelectric power plants, small hydroelectric power plants, and the payment period.

Keywords: HPP, KGES, economic efficiency, small HPP capacities, methods for determining net present value, KGES capital funds, KGES annual operating costs.

Kirish. KGES loyihalarni tahlil qilish uchun investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholashning hozirgi paytda jahon tajribasida keng qo'llanilayotgan quyidagi dinamik usullarni keltiramiz:

1. Sof amaldagi (joriy) qiymatni aniqlash usuli (NPV — Net Present Value).
2. Sof joriy qiymatning koeffitsientini aniqlash usuli (NPVQ — Net Present Value Quotient).
3. Investitsiyani qaytarish muddatini aniqlash usuli (PB — Pay Back period).
4. To'lovlarni amalga oshirish muddatini aniqlash usuli (PO — Pay Off time).
5. Ichki daromad me'yorini aniqlash usuli (IRR — Internal Rate of Return).

Sof amaldagi (joriy) qiymatni aniqlash usuli (bu usul chet el manbalarida NPV usuli yoki sof diskontlangan daromad usuli deb ataladi) boshlang'ich investitsiya mablag'lari chiqarib tashlangan diskontlangan daromad miqdorini baholashga asoslangan. Demak, KGESni ishlatishning sof joriy qiymati daromadlarning diskontlangan bahosi bilan kiritilgan investitsiyaning boshlang'ich miqdori orasidagi farq bilan aniqlanadi.

Hisob usullari. Agar KGES bir yil ichida quriladigan bo'lsa sof joriy qiymat quyidagi formula bilan aniqlanadi

$$NPV = \left(\frac{B_1}{(1+r)} + \frac{B_2}{(1+r)^2} + \dots + \frac{B_n}{(1+r)^n} \right) - K_0 \quad (1.1)$$

bunda V_1, V_2, V_n – har yili elektr energiyasini sotishdan olinadigan daromadlar, r – kiritilgan investitsiyaning real foiz stavkasi, K_0 – kiritilgan investitsiya miqdori.

Agar KGES bir necha yil ichida quriladigan bo'lsa, NPV qiymati quidagicha aniqlanadi.

$$NPV = \left(\sum_{t=1}^T (\mathcal{M}_t - H_t) \frac{(1+v)^t}{(1+p)^t} \right) - \overline{K} \quad (1.2)$$

$T = T_k + T_{kur}$; T_k - kiritilgan investitsiya miqdorini qoplash muddati;

T_{kyp} - KGESning qurilish muddati;

$\mathcal{M}_t, H_t$ – t - yilga mos keladigan daromad va ishlatish xarajatlari miqdori;

r - diskont koeffitsienti;

v - inflyatsiyaning o'rtacha yillik miqdori;

$\overline{K}$ - diskontlangan kapital mablag'lar, quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$\overline{K} = \sum_{t=1}^{T_{kyp}} K_t \frac{(1+v)^t}{(1+p)^t} \quad (1.3)$$

K_t – t – yilga mos keladigan kapital mablag'lar.

Diskontlash har xil vaqtlarda kelib tushadigan mablag'larni va amalga oshiriladigan to'lovlarni bir vaqtga (odatda investitsiya kiritish yiliga) keltirib hisoblash tartibi hisoblanadi. Buning natijasida olinadigan diskont koeffitsienti daromadning minimal darajasini aks ettiradi, bundan past koeffitsientlarda investor mazkur loyihaga mablag' berishni maqsadga muvofiq deb hisoblamaydi. Xalqaro banklar mamlakatning iqtisodiy va siyosiy barqarorligi, ob'ektlarning o'ziga xos xususiyatlariga qarab energetika sohasida $r=0,10\dots0,25$ diskont koeffitsienti bilan investitsiya berishadi. Diskont koeffitsienti bilan investitsiya beruvchi bank foizi stavkasi r orasidagi bog'liqlik quyidagi formula bilan aniqlanadi

$$r = r/(1+r) \quad (1.4)$$

NPV qiymati noldan oshsa, ya'ni $NPV > 0$ bo'lsa, loyiha daromad keltiradi, aks holda investitsiya kiritish maqsadga muvofiq hisoblanmaydi. Shu sababli KGESning bir qancha variantlari ko'rib chiqiladi va bularning ichida $NPV \rightarrow \max$ talabni qondiradigan variant qabul qilinadi.

Sof joriy qiymatning koeffitsientini aniqlash usuli (NPVQ usul). Sof joriy qiymatning koeffitsienti sof joriy qiymatning kiritilgan investitsiya miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi.

$$NPVQ = NPV/K_0 \quad (1.5)$$

KGESning ko'rib chiqiladigan variantlari ichida NPVQ ning eng katta hisoblangan qiymati eng daromadli variantni ko'rsatib beradi.

Investitsiyani qaytarish muddatini aniqlash usuli (PB usuli). Bu usulni kiritilgan mablag'larni qoplash muddatini aniqlash usuli ham deb atashadi. Bu muddat kiritilgan investitsiya miqdori K_0 ning yillik olinadigan daromad V ga nisbati orqali quyidagi formula bilan aniqlanadi

$$PB = K_0/B \quad (1.6)$$

Agar ushbu muddat belgilangan investorni qanoatlantiradigan me'yorlarga mos kelsa, loyiha moliyalashtiriladi. Hozirgi paytda halqaro banklar quvvati kichik bo'lgan Kichik quvvatli GESlar uchun mablag'larni qoplash muddati 4...5 yil, o'rta quvvatdagi Kichik quvvatli GESlar uchun 8...10 yil, yirik quvvatli Kichik quvvatli GESlar uchun 15 yilgacha bo'lgan muddatlar uchun investitsiya kiritishmoqda.

Ushbu usul bo'yicha loyiha samaradorligini baholash anchagina taxminiy tarzda amalga oshirilganligi uchun mablag'larni qoplash muddati 4...5 yil bo'lgan Kichik quvvatli GESlar uchun ko'proq qo'llaniladi. Bu usulning asosiy kamchiliklaridan biri mablag'larni qoplash muddatidan keyingi keladigan foydalar hisobga olinmaydi. Mazkur usul ko'pincha NPV va IRR usullar bilan birgalikda qo'llaniladi.

To'lovlarni amalga oshirish muddatini aniqlash usuli (PO usuli). To'lovlarni amalga oshirish muddati – bu bankning real foiz stavkasi r ni hisobga olgan holda kiritilgan investitsiya mablag'ini qaytarish muddatidir. Bu muddat loyihaning zararsiz amalga oshirilishi shartidan, ya'ni $NPV = 0$ dan kelib chiqadi. NPV qiymatini kapital mablag'larni qaytarish koeffitsientidan foydalangan holda quyidagi formula bilan hisoblash mumkin

$$NPV = \frac{B}{CRF(r, PO)} - K_0 \quad (1.7)$$

NPV = 0 shart bo'yicha bu ifoda quyidagi ko'rinishga keladi

$$NPV = \frac{B}{CRF(r, PO)} - K_0 = 0 \quad (1.8)$$

bunda CRF(r,RO) – (capital recovery factor) kapital mablag'larni RO muddat ichida qaytarish koeffitsienti quyidagi formula bilan aniqlanadi.

$$CRF(r, PO) = \frac{r}{1 - (1 + r)^{-PO}} \quad (1.9)$$

(1.8) dan CRF(r,RO) ning V/K_0 ko'rinishida aniqlab va uni (1.9) ga qo'yib, olingan ifodadan bank foiz stavkasi r bilan mablag'larni qaytarish muddati RO ni, ya'ni diskontlashgan qoplash muddatini aniqlash mumkin. Bunda albatta $RO > RV$ bo'ladi. Hisoblarda ko'pincha CRF(r,RO) ning har xil r va RO qiymatlariga mos keluvchi qiymatlari hisoblangan jadvallardan foydalaniladi. 1.1 jadvalda, misol sifatida loyiha natijalari ko'rib chiqiladigan ba'zi bir

CRF(r,T) qiymatlari

1.1 –jadval

muddatlar T va bank foiz stavkalari r asosida (1.9) formula bilan

T	<i>r qiymatlari</i>							
	2	4	6	8	10	12	15	20
3	0.34676	0.36035	0,37411	0.38803	0.40212	0,41635	0,43798	0,47473
4	0.26262	0.27549	0,28859	0.30192	0,31547	0,32923	0.35027	0,38629
5	0.21216	0.22463	0,23740	0.25046	0.26380	0,27741	0.29832	0,33438
6	0.17853	0.19076	0,20336	0,21632	0.22961	0,24323	0.26424	0,30071
7	0.15451	0.16661	0.17914	0.19207	0,20541	0,21912	0,24036	0,27742
8	0.13651	0.14853	0,16104	0.17402	0,18744	0,20130	0,22285	0,26061
9	0.12252	0.13449	0.14702	0,16008	0,17364	0,18768	0,20957	0,24808
10	0.11132	0,12329	0,13586	0,14902	0,16274	0,17698	0,19925	0,23852
11	0,10218	0,11415	0,12679	0,14008	0,15396	0,16842	0,19107	0,23110
12	0.09456	0.10655	0,11928	0,13270	0,14676	0,16144	0,18448	0,22527
13	0.08812	0.10014	0,11296	0,12652	0,14078	0.15568	0.1791 I	0,22062
14	0,08260	0.09467	0,10759	0.12130	0,13575	0.15087	0.17469	0,21689
15	0,07783	0.08994	0.10296	0.11683	0,13147	0.14682	0,17102	0,21388
16	0.07365	0.08582	0.09895	0.11298	0.12782	0.14339	0,16795	0,21144
17	0.06997	0.08220	0.09545	0.10963	0,12466	0,14046	0,16537	0,20944
18	0.06670	0.07899	0.09236	0.10670	0,12193	0.13794	0,16319	0,20781
19	0.06378	0.07614	0.08962	0,10413	0.11955	0,13576	0,16134	0,20646
20	0.06115	0.07358	0.08718	0.10185	0,11746	0.13387	0,15976	0.20535

hisoblangan $CRF(r, T)$ qiymatlari berilgan.

Ichki daromad me'yorini aniqlash usuli (IRR usuli). Bu usul ko'p qullaniladigan usullardan biri bo'lib, vaqt mobaynida sarflanadigan va kirim qilinadigan mablag'larni aniqlash imkonini beradi.

Ichki daromad me'yorini IRR diskontlash stavkasini aks ettiradi va uning qiymati investor uchun qo'lay bo'lgan minimal foiz stavkasi bilan solishtiriladi. Agar IRR qiymati ushbu stavkadan oshsa, loyiha ijobiy baholanadi va qabul qilinadi. IRR qiymatini yuqoridagidek (1.8) $NPV = 0$ shart bo'yicha aniqlaymiz.

$$NPV = \frac{B}{CRF(IRR, T)} - K_0 = 0 \quad (1.10)$$

bunda T – KGESning iqtisodiy foyda keltiradigan ishlash muddati. Bu muddat Kichik quvvatli GESlar uchun 15...25 yil miqdorida qabul qilinadi.

$CRF(IRR, T)$ ning V/K_0 ga tengligini hisobga olib $CRF(IRR, T) = \frac{IRR}{1 - (1 + IRR)^{-T}}$ tenglama bo'yicha yoki 1.1 – jadvaldan foydalanib

IRR qiymatini aniqlaymiz va uni investorning minimal foiz stavkasi r_{min} bilan solishtiramiz, ya'ni $IRR > r_{min}$ bo'lsa loyihani amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

GES larning quvvatini hisoblash.

1. KGESning kapital mablag'lari qiymati:

$$K_0 = a \cdot N = 1500 \cdot 5000 = 7,5 \text{ mln.doll.}$$

2. KGESning yillik ekspluatatsiya xarajatlari

$$I = K_0 \cdot f = 7,5 \cdot 0,02 = 0,15 \text{ mln.doll.}$$

3. KGESda ishlab chiqarilgan elektr energiyasini sotishdan tushgan daromad miqdori

$$D = E \cdot s = 28 \cdot 0,088 = 2,464 \text{ mln. doll.}$$

4. Ekspluatatsiya xarajatlari hisobga olingan sof daromad

$$V = D - I = 2,464 - 0,15 = 2,314 \text{ mln. doll.}$$

5. Kapital mablag'larni qoplash muddati

$$RV = K_0 / V = 7,5 / 2,314 = 3,24 \text{ yil}$$

6. Bankning inflyatsiyani hisobga oladigan real foiz stavkasini aniqlaymiz.

$$r = (r_o \cdot r - b) / (1 + b) = (0,15 - 0,11) / (1 + 0,11) = 0,036 = 3,6 \%$$

7. Bankning real foiz stavkasi r va KGESning iqtisodiy ishlash muddatini T_{iq} hisobga oladigan CRF koeffitsientini 4.1 – jadvaldan aniqlaymiz.

$$CRF(3,6 \%, 20 \text{ yil}) = 0,07212.$$

8. Sof diskontlashgan daromad qiymatini aniqlaymiz

$$NPV = B / CRF(3,6 \%, 20 \text{ yil}) - K_0 = 2,314 / 0,0721 - 7,5 = 24,58 \text{ mln. doll.}$$

Xulosa. Yuqorida keltirilgan hisoblar natijalari bo'yicha xulosa qilib aytish mumkinki, GESning sof diskontlashgan daromad qiymati 24,58 mln. dollar, xarajatlarni qoplash muddati 3,24 yil, ichki daromad me'yori real foiz stavkasiga nisbatan 6,65 % oshiq bo'lganligi uchun loyiha samarador hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 30 martdagi "Gidroenergetika sohasini yanada isloh qilish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-104-son Qarori.

2. Muxammadiev M.M., Urishev B.U. Gidroenergetik qurilmalar. Darslik. – T.: "Fan va texnologiya", 2013, 280 bet.

3. Urishev B.U., Mamadiyrov E.K. Gibriddniye energeticheskiye ustanovki na baze vozobnovlyayemix istochnikov s gidravlicheskim akkumulirovaniyem energii. – Tashkent.: Izd-vo «Fan» Akademii nauk RUz., 2007. – 136 s.

4. Gidroelektrostansii maloy moshnosti: Uchebnoye posobiye/ Pod red. V.V. Yelistratova. SPb: Izd-vo Politekn. univ-ta, 2004. 412 s.

Internet saytlari:

<http://lex.uz>

<http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Tekhnica/>

www.unido.org/sites/

LANGAR SEL SUV OMBORI HOZIRGI HOLATINING TAHLILI

Mamarasulov Sobir Raxmonqul o'g'li

Qarshi davlat texnika universiteti

“Gidrotexnika inshootlari va nasos stansiyalari” kafedrası assistenti

sobirmamarasulov6@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Langar suv omborining holati, konstruksiyasi, suv sig'imi, hududlarni suv bilan ta'minlash holati va gidrotexnika inshootlarining qo'llanilishi hqida umumiy ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Suv ombori, to'g'on, marzalar, suv sig'imi, sug'orish, gidrotexnika inshootlari.

Аннотация: В данной статье приведены общие сведения о состоянии, строительстве, водности, водоснабжении регионов и использовании гидротехнических сооружений Лангарского водохранилища.

Ключевые слова: Водохранилище, плотина, марзы, водоемкость, ирригация, гидротехнические сооружения.

Annotation: This article provides general information on the condition, construction, water capacity, water supply of the regions and the use of hydrotechnical facilities of the Langar reservoir.

Key words: Reservoir, dam, marzas, water capacity, irrigation, hydrotechnical facilities.

Kirish. Suv ombori — to'g'onlar yordamida suvni yig'ish va saqlash uchun quriladigan sun'iy suv havzasi. Kompleks foydalanishga mo'ljallangan Suv ombori xalq xo'jaligidagi bir qancha tarmoqlar (sug'orish, suv ta'minoti, elektr energiyasi, kemachilik, baliqchilik, toshqinlarga qarshi kurashish va boshqalar) ehtiyojini qondiradi. Yil davomida daryo oqimlarining o'zgarib turishi va uning hudud bo'ylab notekis taqsimlanganligi Suv ombori barpo etishga zarurat tug'diradi. Suv ombori oqimni fasllar va yillar bo'yicha tartibga soladi, kanal va boshqa suv o'tkazish inshootlari bilan birga hududlar bo'ylab qayta taqsimlashga imkoniyat yaratadi. O'rta Osiyo hududida suv omborlari, asosan, ekinzorlarni sug'orish, energetika va suv ta'minotini yaxshilash uchun quriladi. O'rta Osiyo hududida 75 ta Co. mavjud (2004). Ularning yalpi umumiy hajmi qariyb 50 mlrd. m³. Amudaryo va Sirdaryo havzalarida yirik suv omborlari (To'xtag'ul, Qayroqqum, Chordara, Chorvoq, Norak, Tuyamo'yin va boshqalar) qurilgan. Suv omborlari qurilishi natijasida O'zbekistonda 4,3 mln.ga dan ortiq yerda sug'orma dehqonchilik qilish, suv resurelaridan gidroenergetika va baliqchilik maqsadlarida yanada kengroq foydalanish imkoniyatlari yaratildi.

Hududi. Qamashi tumanida joylashgan Langar sel suv ombori xalq tilida Boburtepa suv ombori nomi bilan ham tanilgan muhim gidrotexnika inshootidir. 1957-yilda Qamashi shahridan 5-6 km uzoqlikdagi Sho'rchasoy tabiiy botiqligida tuproq to'g'on qurilishi orqali tashkil etilgan. Dastlab, to'g'onning balandligi 10 metrni, ustki qismining uzunligi 900 metrni tashkil etgan. Ombor atrofida ko'tarilgan marzalar bilan birgalikda umumiy uzunlik 1500 metrga yetgan va suv sig'imi 11 million kub metrni tashkil etgan.

Suv ombor to'g'oni. 1962-yilda to'g'on rekonstruksiya qilinib, balandligi yana 3 metrga oshirildi. Natijada, omborning umumiy hajmi 17,6 million kub metrga, yuza qismi 1,8 million kvadrat metrga, foydali hajmi esa 16 million kub metrga yetkazildi. Maksimal chuqurligi 13 metrni tashkil etadi. Suv omborining loyihaviy suv hajmi — 7,3 mln.m³ ni tashkil etadi to'g'on balandligi — 34 m hisoblanadi, suv ombori Langardaryoning o'zanida joylashganligi sababli o'zanli suv ombori hisoblanadi.

Qamashi suv omborining suv chiqarish inshootidan suv sarfi 4 kub metr/sekund bo'lgan, 2,9 kilometr uzunlikdagi kanal orqali suv olinadi. Bu suvombor asosan kuz va bahor oylarida suv bilan to'lib turadi. Kuzda asosan yomg'irlar tufayli, bahorda esa qishda yog'gan qorlar erishi natijasida tog'dan keluvchi suvlar va kuchli yomg'ir tufayli vujudga keladigan turli suv toshqinlari orqali suv bilan to'ladi. Shuningdek ushbu hududda "Hisorak Boburtepa" suv iste'molchilari uyushmasi faoliyat yuritgan. Uning manzili Qashqadaryo viloyati, Qamashi tumani, Qiziltepa mahallasi bo'lgan. Biroq ushbu uyushma hozirda tugatilgan. Qamashi (Boburtepa) suv ombori asosan sug'orish maqsadida foydalaniladi va atrofdagi qishloq xo'jaligi yerlari uchun suv manbai hisoblanadi. Uning qurilishi va keyingi rekonstruksiyalari mintaqaning suv ta'minoti va qishloq xo'jaligi rivojiga sezilarli hissa qo'shgan.

1-rasm. Sel suv omborga suv olib keluvchi Langar daryosining yoz mavsumida umumiy ko'rinishida

2-rasm. Langar suv omborining umumiy ko'rinishi.

Iqlimi. Hududi g'arbdan sharqqa 150 km, shimoldan janubga 40–45 km ga cho'zilgan. Hududning g'arbiy qismi relyefi, asosan, tekislikdan iborat. Umumiy maydonining $\frac{1}{4}$ qismini Qarshi dashti egallagan. Iqlimi kontinental. O'rtacha yillik harorat $7,2^{\circ}$. Yanvar oyining o'rtacha harorati $-4,6^{\circ}$, iyulniki $20,1^{\circ}$. Vegetatsiya davri tekislik qismida 240 kun, tog'li qismlarida 200 kun. Yillik yog'in 327 mm dan (tekislikda) 612 mm gacha (tog'lik qismida). Tuproqlari ham tekislikdan tog'larga tomon o'zgarib boradi: tipik bo'z tuproq, qo'ng'ir bo'z tuproq, qumoq bo'z tuproq; daryo vodiylarida o'tloqi tuproqlar tarqalgan.

Xulosa. Sel suv ombor asosan yomg'ir va qor suvlaridan to'yinadi, Suv omborga suv olib keluvchi daryoda yoz faslida suv miqdori juda oz miqdorda bo'ladi, suv omborida suv hajmi o'lik sathga tushib qoladi va istelomchilarga suvni yetkazish birmuncha murakkablashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M. Mamajonov, N. Tursunov, M. Shokirov, N. Qodirov, Y. Shermatov “Nasos stansiyalaridan foydalanish” Toshkent 2014-yil
2. Bazarov Dilshod Rayimovich, Xidirov San‘atjon Quchqorovich, Norqulov Behzod Eshmirzayevich, Vohidov Oybek Farhodjon o‘g‘li, Artikbekova Fotima Quchkarovna “Nasos stansiyalarini loyihalash va nasos qurilmalarini sinash” Toshkent 2020 yil
3. Mamarasulov.S.R va boshqalar “Yo‘ldosh(Nasaf) nasos stansiyasini ekspluatatsiya qilishni yaxshilash bo‘yicha takliflar” – 2024 y, 191-194- betlar.
4. Suv omborlaridan foydalanish boshqarmasi ma’lumotlaridan foydalanilgan.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDAGI SELLAR BILAN BOG‘LIQ FAVQULODDA VAZIYATLARNI OLDINI OLISH VA BARTARAF ETISH

Madaminova Shahloxon Sharifjon qizi
Andijon davlat texnika instituti
Bakalavr 3- bosqich talabasi, O‘zbekiston
Email: shahlomadaminova84@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada O‘zbekiston Respublikasidagi sellar bilan bog‘liq favqulodda vaziyatlarni oldini olish, oqibatlari va sabablarini ko‘rib chiqish, aholini evakuatsiya qilish va bartaraf etish muammolari tahlil qilinadi. Bunday favqulodda vaziyatlar yomg‘ir, daryo yoki ko‘l sathining ko‘tarilishi natijasida sodir bo‘ladi.*

Аннотация: *В статье анализируются проблемы предотвращения, рассмотрения последствий и причин, эвакуации и ликвидации чрезвычайных ситуаций, связанных с наводнениями в Республике Узбекистан. Подобные чрезвычайные ситуации возникают в результате дождя, повышения уровня рек или озер.*

Abstract: *The article analyzes the problems of preventing, considering the consequences and causes of, evacuating the population and eliminating emergency situations related to floods in the Republic of Uzbekistan. Such emergencies occur as a result of rainfall, rising river or lake levels.*

Kalit so‘zlar: *Sellar, gidrometrologiya, evakuatsiya, glyasial, jala, prognoz, “O‘zgidroment”, yog‘ingarchilik, toshqinlar.*

Ключевые слова: *Подвал, гидрометрология, эвакуация, ледниковый период, ливень, прогноз, «Узгидромент», осадки, наводки.*

Keywords: *Floods, hydrometeorology, evacuation, glacial, hail, forecast, "Uzgidroment", precipitation.*

Kirish: *Tog‘ hududlarida kuchli yomg‘irlarning yog‘ishi, muzlik va qorlarning tez erishi natijasida hosil bo‘lgan daryo toshqinlarini, tog‘ yon-bag‘irlarida nuragan,*

tog' jinsi bo'laklarini suv oqimi bilan tekislikka qarab oqizib tushirilishiga sel hodisasi deb yuritiladi. Sel oqimi massasining taxminan 50-60%i turli kattalikka ega bo'lgan qattiq jismlar tog' jinsi, o'simlik, daraxtlar bo'laklari va boshqalardan iborat bo'ladi.

Oxirgi 100 yil ichida O'zbekiston Respublikasi hududida 2500 dan ortiq sel oqimi kuzatilgan. Bulardan 1400 dan ortig'i loyqa, 350 dan ortig'i suv-toshli, 650 dan ortig'i aralash sellardir.

Sel yo'lida uchragan barcha narsani – ekinzorlar, yaylovlar, qishloqlar va butun boshli shaharlarni yakson qilib tashlashi mumkin. Yer yuzida bu kabi hodisalar har yili takrorlanib, ko'pgina vayronagarchiliklar va insonlarning nobud bo'lishiga olib keladi.

O'zbekiston Respublikasining deyarli barcha tog'li va tog' oldi hududlari sel xavfi mavjud zonalarga kiradi. Sel Toshkent, Surxondaryo, Jizzax, Farg'ona va Namangan viloyatlarida boshqa joylarga nisbatan ko'p ro'y beradi. Sel oqimlari ko'proq aprel-iyun oylarida yuz beradi.

FVlar monitoringi va bashorotlash markazi axborotlarida keltirilishicha, aprel oyiga sel faoliyatining 27% to'g'ri kelgani holda, may oyida bu ko'rsatkich 33% ni va iyunda 17% ni tashkil etadi. Farg'ona vodiysida hatto avgust oyida ham sel xavfi saqlanib turadi. Respublikamizning tog'li va tog' oldi hududlarida 1852 ta sel xavfi mavjud havza aniqlangan.

Haroratning keskin ko'tarilib ketishi natijasida to'g'lardagi qor va muzliklarning tez erishi 1998-yilning 7-iyulidan 8-iyuliga o'tar kechasi Shohimardondagi sel oqimiga sabab bo'lgandi. Sel oqibatida 104 kishi hayotdan bevaqt ko'z yumdi. 15 km uzunlikdagi gaz magistrali, 14 km avtomobil yo'li, 4 ta ko'prik, 3 km uzunlikdagi ichimlik suv, 3 km elektr uzatish, 34741 m uzunlikdagi telefon tarmog'i ishdan chiqdi. 14200 kishini xavfsiz joylarga ko'chirishga to'g'ri keldi.

Sel vujudga keladigan yoki ro'y berish ehtimoli yuqori bo'lgan joylar sel o'chog'i deb yuritiladi. Sel o'chog'i paydo bo'lishining asosiy ko'rsatkichi gidrometeorologik sharoit hisoblanadi. Uzoq muddatli jala yog'ishi va muzliklarning qisqa muddatda jadal erishi oqibatida daryo o'zanlaridagi suv miqdori keskin ko'payib ketadi. Katta kuchga ega bo'lgan oqim paydo bo'lishi natijasida maydonning quyi qismlarida ko'pgina vayronagarchiliklar yuz beradi. Shu sababga ko'ra sellar ikki guruhga bo'linadi: *glyasial* – muzlik va qorlarning tez erishi va *jalali* – ko'p miqdorda yomg'ir yog'ishi natijasida paydo bo'ladigan sellar.

Odatdagi oqimlardan farqli o'laroq sel uzluksiz oqim sifatida emas, balki alohida to'lqinlar tarzida harakat qiladi. Shuningdek, o'zi bilan yuzlab tonna, ayrim hollarda millionlab kubometr yopishqoq massani olib keladi. Ayrim tosh

bo'laklarining o'lchami ko'ndalangiga 3-4 metrga yetadi. Sel to'siqqa uchraganidan so'ng ularni oshib o'tadi va yanada kuchli bo'la boradi.

Sel 2-10 m/soniya va undan katta tezlikda harakat qiladi. 1 kub metr sel oqimining og'irligi 2 tonnagacha etadi. Bitta joyning o'zida kuchli sel oqimlarining paydo bo'lish ehtimoli katta emas. Chunki sel hosil bo'lishi uchun faqatgina yog'ingarchilikning ko'p bo'lishi yetarli emas. Buning uchun suv oqimi olib ketishi mumkin bo'lgan tog' massasi ham mavjud bo'lishi zarur. Tog' massasi esa o'z navbatida tog' jinslarining yemirilishidan hosil bo'ladi. Uning paydo bo'lishi uchun 5-6 yildan 20-25 yilgacha vaqt ketadi.

Sel hosil bo'lishi uchun bir vaqtning o'zida uchta zaruriy sharoit bo'lishi talab etiladi:

- tog' yonbag'irlarida yemirilgan tog' jinslari massasini (qum, tosh, xarsang va h.k.) osonlik bilan olib ketishi mumkin bo'lgan sel o'zani;
- tog' yonbag'irlaridan tosh va qattiq jinslarni o'zi bilan olib keta oladigan hajmdagi suv;
- kamida 10-15⁰ kattalikdagi nishablik.

Sel kengligi u kelayotgan o'zan kengligiga bog'liq bo'lib, 3-100 metrga teng bo'ladi. Oqimning chuqurligi 1,5-2 m (sezilarli chuqurlikdagi sellar), 10-15 metr (halokatli sellar)ni tashkil etishi mumkin. Sel o'zanlarning uzunligi bir necha o'nlab kilometrga yetadi.

Sel suv-toshli, loyli va aralash oqim tarzida bo'lishi mumkin. Oqim tarkibidagi tosh bo'laklari ayniqsa katta vayronagarchilik keltiradi.

Sabablari. Kuchli va uzluksiz davom etgan yog'in, harorat ko'tarilishi natijasida qor va muzliklarning faol erishi, daryo o'zanlariga katta hajmdagi tuproqning o'pirilib tushishi, zilzila va inson faoliyati selning yuzaga kelishi uchun sababchi bo'ladi.

Turi	Birlamchi sababi	Tarqalishi va yuzaga kelishi
Yomg'irli	Jala, kuchli yomg'ir	Qoyalarning yuvilishi va ko'chki hosil bo'lishi bilan bog'liq
Muzli	Qor va muzlarning keskin eriy boshlashi	Baland tog'li hududlarda erigan muzlik suvlarining urib ketishi bilan bog'liq
Seysmogen	Kuchli zilzilalar	Yuqori sesmik faol hududlarda
Insonning bevosita ta'siri	Texnogen jinslarning to'planishi, sifatsiz qurilgan to'g'onlar	Texnogen jinslarning yuvilishi va siljishi, to'g'onlarning buzilishi
Insonning bilvosita ta'siri	Tuproq, o'simlik qoplamining buzilishi	O'rmon, o'tloqlar birlashgan maydonlarda, qoya va o'zanlarning yuvilishi

Shikastlovchi omillari. Katta kuchga va yuqori tezlikka ega bo'lgan sellar o'z yo'llaridagi binolar, yo'llar, gidrotexnik va boshqa inshootlarni vayron qiladi, aloqa,

elektr uzatish tarmoqlarini ishdan chiqaradi, bog'lar, ekinzorlarni payxon qiladi, inson va jonzoqlarning nobud bo'lishiga sababchi bo'ladi.

Muhofaza tadbirlari. Sel hosil bo'lishida ishtirok etuvchi omillarning anchagina ko'pligi uni o'z vaqtida prognozlashni qiyinlashtirib yuboradi. Shunga qaramay, sel mavsumining boshlanish vaqtini oldindan aytib berish mumkin.

Deyarli barcha sel xavfi mavjud hududlar mutaxassislar va tub aholiga yaxshi ma'lum. Har bir hudud uchun sel yuzaga kelishi sabablarining o'z statistikasi ham bor. Masalan, tog'li hududlarda yuzaga keladigan sellarga jala va yomg'ir (85%), qorlarning erishi (6%), tog' ko'llaridan suvlarning toshib chiqishi (5%), tabiiy to'g'onlarning yorilishi (4%) sabab bo'ladi.

Aholini muhofaza qilishni o'z vaqtida tashkil etishda xabar berish va aloqa tizimi birinchi o'rinda turadi. Ammo shuni ham nazarda tutish kerakki, bunday hollarda vaqt juda oz bo'ladi va aholi xavf to'g'risida bir necha o'n daqiqa (ayrim hollarda bir necha soat) oldingina ogohlantirilishi mumkin.

Selga qarshi kurashish choralaridan biri yer yuzasini daraxt o'tqazish yo'li bilan mustahkamlash, tog' yonbag'irlaridagi o'simlik qoplami maydonlarini kengaytirishdir. Xalqimizning «Serdaraxt qishloqni sel olmas» degan maqoli bekorga aytilmagan.

Seldan muhofazalanish tadbirlaridan biri uning yo'lini to'sishdan iborat. Shu maqsadlarda o'ta xavfli joylarda maxsus devorlar – seltutqich, dambalar, boshqa muhofaza inshootlari quriladi. Toshkent yaqinidagi Oqtosh daraxtzorlari va Samarqand janubidagi Omonqo'ton yaqinidagi ihotazorlar bunga misoldir. Toshlar uyumi atrofga uchqun sachratib panjaraga uriladi va shu joyda to'xtaydi. Suyuq loy ustunlar orasidan o'tib tog' qoyalarga yoyiladi. Biroq endilikda u vayronagarchiliklarga qodir bo'lmaydi.

Bundan tashqari sel xavfi mavjud joylardagi daryo o'zanlari, suv omborlari, kanallar qirg'oqlarini mustahkamlash zarur. Bunday inshootlar bo'lmagan joylarda sel oqimi tuzoqlari, oqimni aholi manzilgohlariga zarari tegmaydigan joylarga yo'naltiruvchi tarmoqlarni qurish lozim.

Kun haddan ortiq isib ketgan vaqtda qor erishi tezligini kamaytirish uchun tutunli pardalar hosil qilish mumkin. 15-20 daqiqadan so'ng havoning yer yuzasiga yaqin qismida harorat pasayadi va oqim yarmiga qadar kamayadi.

Aholi harakati. Seldan xavfli hududlarda yashovchi aholi sel kelishi ehtimoli bo'lgan yo'nalishlarni va ushbu xavfli hodisaning belgilarini bilishi zarur. Aholiga sel xavfi tug'ilganda xabar berish signalini berish tartibi to'g'risida ma'lumot berilishi lozim. Sel xavfi belgilari (gumburlash, suv loyqalanishi) paydo bo'lishi bilan aslo vahimaga tushmaslik kerak. Vahima insonning tezlikda vaziyatga oqilona baho berib, to'g'ri harakat rejalarini tuzishiga halaqit beradi. Aksincha, darhol eng zarur buyumlarni olib, oldindan belgilab qo'yilgan yo'nalishda xavfsiz joylarga

ko‘chib o‘tish lozim. Bunda yo‘l sel o‘zanlari tubidan o‘tmasligiga e‘tibor berish lozim.

Sel xavfi tug‘ilganligi to‘g‘risidagi birlamchi ma‘lumot sel stansiyalari, partiyalari va «O‘zgidromet» postlaridan kelib tushadi. Eng muhimi, bu axborot aholiga o‘z vaqtida yetkazilishi kerak. Evakuatsiya e‘lon qilingudek bo‘lsa, uydan chiqishdan avval selning shikastlovchi omillari ta‘sirini pasaytiruvchi tadbirlar ko‘rilishi zarur. Buning uchun hovlilardagi anjomlarni xavfsiz joyga olib qo‘yish, olib ketishning iloji bo‘lmagan qimmatbaho buyumlarni nam yetmaydigan joylarga joylashtirish lozim.

Xavfsiz joyga ko‘chishning iloji bo‘lmay qolganida esa katta, baland tosh bo‘lagi yoki daraxt ustiga chiqib olish va oqim o‘tib ketishini kutish zarur. Odatda, sel oqimi 3-5 soatdan so‘ng to‘xtaydi.

Sel oqimi o‘tib ketganidan so‘ng ham sel o‘zaniga tushish kerak emas, chunki birinchi oqim ketidan ikkinchisi kelishi mumkin. Albatta turar joy binosining holatini tekshirib ko‘rish, elektr, gaz va ichimlik suvi tarmoqlaridagi nosozliklarni aniqlash zarur. Shundan so‘nggina bino ichiga kirsang bo‘ladi. Mobado uy o‘pirilgan qirg‘oq yaqinida bo‘lsa yoki poydevor qisman yuvilib ketgan bo‘lsa bunday joyda qolish xavfli hisoblanadi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, bunday favqulodda vaziyatlar yomg‘ir va qorlarning erishi, daryo va suv omborlarning toshishi, to‘g‘on va suv inshootlarining buzilishi, dengiz to‘lqinlari kabi omillar sabab bo‘lar ekan va uning oqibatlarini inson hayoti uchun juda katta xavf solarg ekan ya‘ni uylar, infratuzilmalarga zarar, ekologik muammolar va iqtisodiyotga ham zarar keltirarg ekan. Shuning uchun bu vaziyatni oldini olish uchun sel xavfi bor hududlarda quyidagilarga e‘tibor berish lozim: barqaror drenaj va to‘g‘on tizimlarini yaratish., favqulodda vaziyatlar rejasiga ega bo‘lish va aholiga ogohlantirish tizimini yo‘lga qo‘yish, o‘rmon va o‘tloqlarni saqlash –bu tuproqni eroziyadan himoya qiladi va suv oqimini tartibga soladi, shahar infratuzilmasini suv oqimi va toshqinlarga moslashtirish. suv toshqinidan oldin tayyorgarlik ko‘rish va xavfsizlik choralari ko‘rish odamlarning hayotini saqlab qolish va iqtisodiy yo‘qotishlarni kamaytirishda muhim rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. 2020-yil 26-avgustdagi 515-sonli “O‘zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bunday vaziyatlarda harakat qilish davlat tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi qarori.

2. Xodjakulov M.N. Aholini favqulodda vaziyatlarda harakat qilishga va fuqaro muhofazasi sohasida tayyorlash. Hayot nashri-2020. Andijon. 2021.

3. Xodjakulov M.N., Qobulova N.J. Qutqaruv ishlari. Darslik. Andijon-2024.

4. Xodjakulov M.N. Favqulodda vaziyatlarda xavfsizlik. Darslik. Andijon-2024.

МАШИНАСОЗЛИК МАҚСАДЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН КОМПОЗИЦИОН ФУРАНО-ЭПОКСИДЛИ ПОЛИМЕР МАТЕРИАЛЛАРНИНГ ЭЛЕКТРОФИЗИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Тухлиев Муслимбек Шерзод ўғли
Иқтисодиёт ва педагогика университети
НТМ Мактабгача таълим кафедраси в.б.
доценти, mtuxliyev@mail.ru
Тел: +998770621995

Аннотация: Ушбу мақолада пахта саноатини машиналари учун қўлланиладиган қопламаларнинг физик, механик хоссалари ҳақида маълумотлар келтирилган. Машинасозлик мақсадларида антифрикцион полимер композицияларига қўйиладиган умумий ва махсус талабларга нисбатан тўлиқ жавоб берадиган электр-иссиқлик ўтказувчан ва антифрикцион-мустаҳкамлик хусусиятларига эга бўлган полимер композицияларини яратиш учун ФАЭД-20 асос сифатида танланган.

Калит сўзлар: антифрикцион, органоминарал, фурано-эпоксид, дифференциал термик таҳлил, ингредиент.

Электрофизические свойства композиционных фурано-эпоксидных полимерных материалов

Аннотация: в данной статье представлена информация о физико-механических свойствах покрытий, наносимых на оборудование хлопчатобумажной промышленности. ФАЭД-20 был выбран в качестве основы для создания полимерных композиций с электро-теплопроводностью и антифрикционно-прочностными свойствами, которые полностью отвечают общим и специальным требованиям, предъявляемым к антифрикционным полимерным композитам машиностроительного назначения.

Ключевые слова: антифрикция, органоминарал, фураноэпоксид, дифференциальный термический анализ, ингредиент.

Electrophysical properties of composite furano-epoxy polymer materials

Abstract: This article provides information on the physical and mechanical properties of coatings applied to cotton industry equipment. FAED-20 was chosen as the basis for creating polymer compositions with electrical and thermal conductivity and antifriction-strength properties that fully meet the general and special requirements for antifriction polymer composites for machine-building purposes.

Keywords: antifriction, organomineral, furanoepoxide, differential thermal analysis, ingredient.

Кириш

Жаҳонда пахтани қайта ишлаш жараёнларида турли машина ва механизмлардан фойдаланилиб, бундай жараёнларда пахта толасининг табиий хусусиятларини сақлаб қолиш, турли конструкцион материалларнинг толали масса билан ўзаро таъсиридаги физик-механик хоссаларни ўрганиш, пахта хомашёси билан ўзаро таъсирда ишлайдиган электр-иссиқлик ва антифрикцион-мустаҳкамлик хусусиятларига эга композицион фурано-эпоксид полимер қопламаларини олиш технологик режимларини ва юқори сифатли композицион фуран-эпоксидли полимер материаллар ва улардан қопламалар олишнинг такомиллашган технологиясини ишлаб чиқиш ва улар асосида машина ва механизмларнинг ишчи органларига қоплаш учун юқори адгезион хусусиятларга эга бўлган ейилишга чидамли қопламаларнинг янги таркибларини яратиш ва ишлаб чиқиш, улардан фойдаланиб ички ва ташқи бозор талабларига жавоб берадиган маҳсулотларнинг янги ассортиментларини яратиш мақсадида илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Бу борада, жумладан, машинасозликда қўлланиладиган самарали композицион фуран-эпоксидли полимер материаллар ва улардан қопламалар олишнинг ресурстежамкор технологиясини ишлаб чиқиш алоҳида аҳамиятга эга.

Асосий қисм

Машинасозлик мақсадларида антифрикцион полимер композицияларига қўйиладиган умумий ва махсус талабларга нисбатан тўлиқ жавоб берадиган электр-иссиқлик ўтказувчан ва антифрикцион-мустаҳкамлик хусусиятларига эга бўлган полимер композицияларини яратиш учун ФАЭД-20 асос сифатида танланган. Ушбу фурано-эпоксидли полимер материаллари энг яхши ишлаш хусусиятларига, юқори иссиқликка чидамлилигига ва қопламаларнинг ишлаб чиқарилишининг қулайлигига эга бўлиб, ҳар доим топиш имконияти мавжуд.

1-жадвалда фурано-эпоксидли композицион полимер материалларининг электрофизик хусусиятларини ўрганиш натижалари кўрсатилган. Шу билан бирга, кўриб чиқиладиган органоминарал тўлдирувчиларнинг электрофизик хусусиятларга таъсири турличадир.

1-жадвал

Органоминарал ингредиентлар билан тўлдирилган композицион фурано-эпоксидли полимер материалларининг электрофизик хусусиятлари (тўлдирувчиларнинг миқдори 20 оғ.к.)

№	Фурано-эпоксидли материал ва унинг асосидаги	Тўлдирувчи миқдори,	Ҳажмий қаршилик	Сирт юза қаршилиги, ρ_s Ом·с	$f=1\text{KHz}$ бўлганда ϵ диэлектр	$f=1\text{KHz}$ бўлганда $\text{tg}\delta \cdot 10^2$ диэлектр

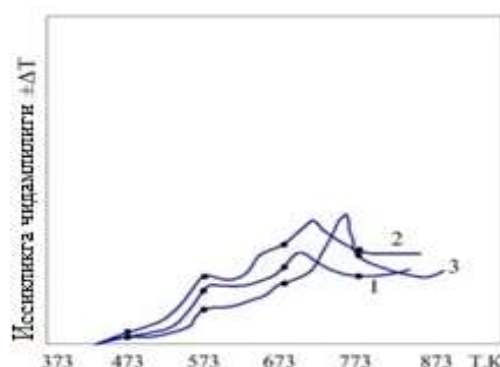
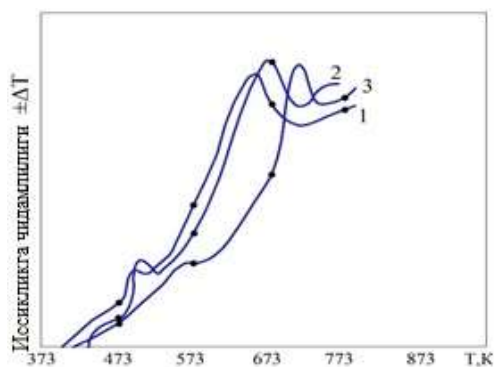
	композицияларнинг асосий таркиби	оғ.қ.			ИК ўтказувчанлик	ИК йўқотиш
1	О.С. ФАЭД-20	20	$2,1 \cdot 10^{15}$	$1,1 \cdot 10^{16}$	4,2	3,56
2	ФАЭД-20+ каолин	20	$2,0 \cdot 10^{16}$	$2,2 \cdot 10^{16}$	4,87	5,33
3	ФАЭД-20+ графит	20	$3,95 \cdot 10^{11}$	$2,42 \cdot 10^{14}$	10,92	5,94
4	ФАЭД-20+ курум	20	$4,1 \cdot 10^3$	$6,3 \cdot 10^4$	-	-
5	ФАЭД-20+ темир кукуни	20	$7,9 \cdot 10^{14}$	$8,3 \cdot 10^{15}$	3,34	5,01
6	ФАЭД-20+ мис оксиди	20	$1,3 \cdot 10^{14}$	$8,9 \cdot 10^{14}$	8,07	4,89
7	ФАЭД-20+ темир оксиди	20	$1,45 \cdot 10^{15}$	$2,0 \cdot 10^{15}$	3,59	1,46
8	ФАЭД-20+ тальк	20	$4,4 \cdot 10^{15}$	$7,8 \cdot 10^{16}$	1,3	0,71

1-жадвал шуни кўрсатадики, тадқиқот учун танланган органоминарал ингредиентлар тузилиши, таркиби ва тарқалиши жиҳатидан фарқ қилади. Кўриб чиқиладиган тўлдирувчиларнинг аксарияти кристалли тузилишга эга.

Олинган натижалардан кўриниб турибдики (1-жадвал), каолин, талк каби минерал тўлдирувчилар, иккиламчи чиқиндилардан олинган органик тўлдирувчилар каби полимер қопламаларда *pv* ва *ps* деярли ўзгармайди, талк эса фурано-эпоксидли полимерлардан тайёрланилган қопламаларнинг электрофизик хусусиятларини яхшилайдиган.

Шу билан бирга, деярли барча тўлдирувчилар термофизик ва мустаҳкамлик хусусиятларига, айниқса композицион полимер қопламаларининг энг муҳим хусусиятлари бўлган композицион фурано-эпоксидли полимер материалларининг адгезион-мустаҳкамлик, микрокаттиқлиги ва иссиқликка чидамлилигига сезиларли таъсир қилади. Шунинг учун кейинги тадқиқотларимизда фурано-эпоксидли полимер композициялари ва уларга асосланган қопламаларнинг термофизик ва мустаҳкамлик хусусиятларини ўрганиш бўйича тажрибалар олиб борилди.

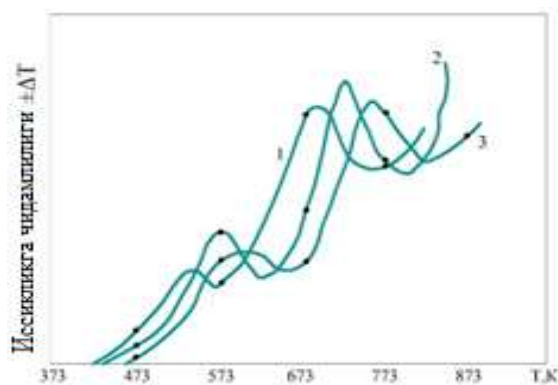
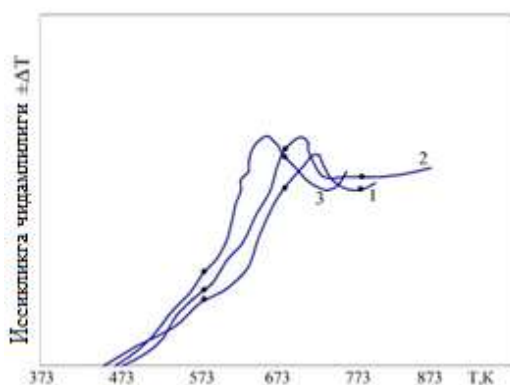
1-расмда мис оксиди ва курум билан тўлдирилган ФАЭД-20 асосидаги фурано-эпоксидли полимер композициясининг дифференциал термик таҳлили (ДТА) натижалари кўрсатилган.

а) 1-20 оғ.қ.; 2-40 оғ.қ.; 3-60 оғ.қ.;

б) 1-20 оғ.қ.; 2-40 оғ.қ.; 3-60 оғ.қ.;

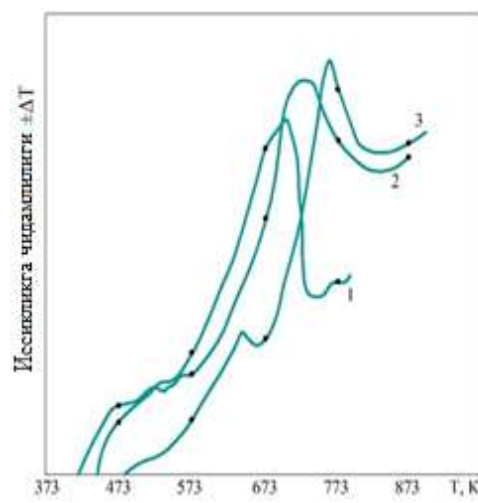
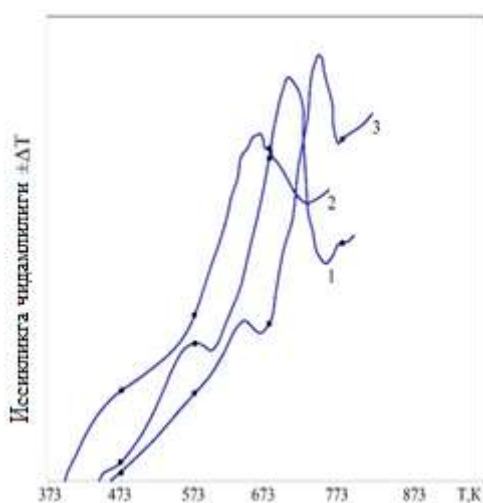
1-расм. Мис оксиди (а) ва курум (б) билан тўлдирилган фурано-эпоксидли ФАЭД-20 полимер қопламаларининг дифференциал термик таҳлил (ДТА) эгри чизиқлари

а) 1-20 оғ.қ.; 2-40 оғ.қ.; 3-60 оғ.қ.;

б) 1-130 оғ.қ.; 2-170 оғ.қ.; 3-200 оғ.қ.

2-расм. Каолин (а) ва темир кукуни (б) билан тўлдирилган фурано-эпоксидли ФАЭД-20 полимер қопламаларининг дифференциал термик таҳлил (ДТА) эгри чизиқлари

а) 1-20 оғ.қ.; 2-40 оғ.қ.; 3-60 оғ.қ.;

б) 1-20 оғ.қ.; 2-40 оғ.қ.; 3-60 оғ.қ.;

3-расм. Темир оксиди (а) ва слюда уни (б) билан тўлдирилган фурано-эпоксидли ФАЭД-20 полимер қопламаларининг дифференциал термик таҳлил (ДТА) эгри чизиқлари

Хулоса

Маълумки, қопламаларнинг энг муҳим мустаҳкамлик хусусиятлари уларнинг адгезион-мустаҳкамлиги ва микроқаттиқлиги. Шу муносабат билан биз турли органоминарал тўлдирувчилар билан тўлдирилган электр-иссиқлик ўтказувчан композицион фурано-эпоксидли полимер материалларининг адгезион-мустаҳкамлиги ва микроқаттиқлигини аниқлаш бўйича тадқиқотлар ўтказдик.

Ушбу ишда электр ўтказувчан тўлдирувчилар, металл оксидлари ва минерал тўлдирувчилар вакиллари бўлган каолин ва слюда уни, мис оксиди ва темир оксиди, қурум ва темир кукуни каби алоҳида органоминарал тўлдирувчиларни полимерларнинг хусусиятларига таъсири ўрганилди.

ФАЭД-20 асосидаги полимер материалларда бир хил тўлдирувчиларни қотиш вақтида экзотермик чўққиларнинг кичикроқ силжиши кузатилди. Бу, шубҳасиз, тўлдирувчи зарралари яқинидаги полимер матричасида янада тартибли структуранинг шаклланиши билан боғлиқ бўлиб, ўз навбатида юқори иссиқликка чидамлилиги ва композициялар хусусиятларининг барқарорлигини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Негматов С.С., Абед Н.С., Тухлиев М.Ш., Бозорбоев Ш.А., Негматов Ж.Н. и др.. Исследование прочностных и теплофизических свойств разрабатываемых композиционных фурано-эпоксидных полимерных материалов и покрытий на их основе // *Universum: технические науки (электронный научный журнал)* выпуск: № 7(112) Июль 2023, Часть 1, Москва, - С. 60-66.

2. Негматов С.С., Абед Н.С., Тухлиев М.Ш., Негматов Ж.Н., Бозорбоев Ш.А., Эшкobilов О.Х. и др. Комплексный анализ теоретических и экспериментальных исследований в области электро-теплофизических и антифрикционно-прочностных композиционных фурано-эпоксидных полимерных материалов и покрытий на их основе // *Universum: технические науки (электронный научный журнал)* выпуск: № 7(112) Июль 2023, Часть 1, Москва, - С. 67-73.

3. Негматов Ж.Н., Тухлиев М.Ш., Эшкobilов О.Х. и др. Разработка технологии и технологической линии получения электро-теплопроводящих и антифрикционно-прочностных композиционных термореактивных полимерных материалов // *Композицион материаллар*, 2023, №3, - С. 131-134.

4. Негматов С.С., Тухлиев М.Ш., Абед Н.С., Эшкobilов О.Х. Исследование теплофизических свойств композиционных термореактивных полимерных материалов // Композицион материаллар, 2023, №3, - С. 93-95.

5. Негматов С.С., Абед Н.С., Эшкobilов О.Х., Тухлиев М.Ш., Жалилов Ш.Н. Исследование прочностных свойств разрабатываемых композиционных фурано-эпоксидных полимерных материалов и покрытий на их основе // «Прогрессивные технологии получения композиционных материалов на основе местного и вторичного сырья» Республиканская научно-техническая конференция 14-15 сентября 2023 года. - С. 25-26.

6. Негматов С.С., Абед Н.С., Эшкobilов О.Х., Тухлиев М.Ш. и др. Выбор и обоснование полимеров и органоминеральных наполнителей для исследования и разработки композиционных материалов и покрытий на их основе // «Прогрессивные технологии получения композиционных материалов на основе местного и вторичного сырья» Республиканская научно-техническая конференция 14-15 сентября 2023 года. - С. 58-59.

GRUNTLI TO'G'ONLARNING STATIK KUCHLAR TA'SIRIDAGI KUCHLANGANLIK-DEFORMATSIYALANISH HOLATINI HAJMIY MODELLAR YORDAMIDA TADQIQ QILSIH

¹Matkarimov Paxridin Jo'rayevich,

²Usmonxo'jayev Sanjar Ibroxim o'g'li,

³Jo 'raev Doniyor Paxridin o'g'li,

⁴Qodirov Mirzobek Raximbergan o'g'li

¹Namangan Davlat Texnika Universiteti "UTF" kafedrası professori

²Namangan Davlat Texnika Universiteti tayanch doktoranti

³"Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti" Milliy tadqiqot universiteti ilmiy xodimi,

⁴Namangan Davlat Texnika Universiteti talabasi

Email: 2sanjar.usmonxojayev@mail.ru, 3diyorbekmuhammadamir@mail.ru

[tel: 99-232-14-12](tel:99-232-14-12)

Annotatsiya. Maqolada Farg'ona vodiysida seysmikligi yuqori bo'lgan, murakkab geometrik parametrlarga ega Jidalisoy gruntli to'g'onlarining xususiy og'irligi va suvning gidrostatik bosimi ta'siridagi kuchlanish-deformatsiya holati (KDH)ni baholash bo'yicha masalalarni hal qilishning hajmiy hisoblash sxemasi, matematik modeli, hisoblash usuli hamda algoritmi keltirilgan. Abaqus universal dasturidan foydalanib, inshootning konstruktiv xususiyatlarini hisobga olgan holda, gruntli to'g'onning hajmiy kuchlanish-deformatsiya holatini o'rganish uchun raqamli hisob ishlari bajarilib, natijalari taqdim etilgan.

Olingan natijalar asosida murakkab geometrik parametrlarga ega bo'lgan Jidalisoy gruntli to'g'onining statik yuklamalar ta'siridagi KDHni o'rganish - faqat inshootning hajmiy modellari yordamida hisob ishlarini amalga oshirish kerakligi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: gruntli to'g'on, hajmiy model, kuchlanish holati, massa kuchlari, gidrostatik bosim, deformatsiya va kuchlanishlar izomaydonlari.

Kirish

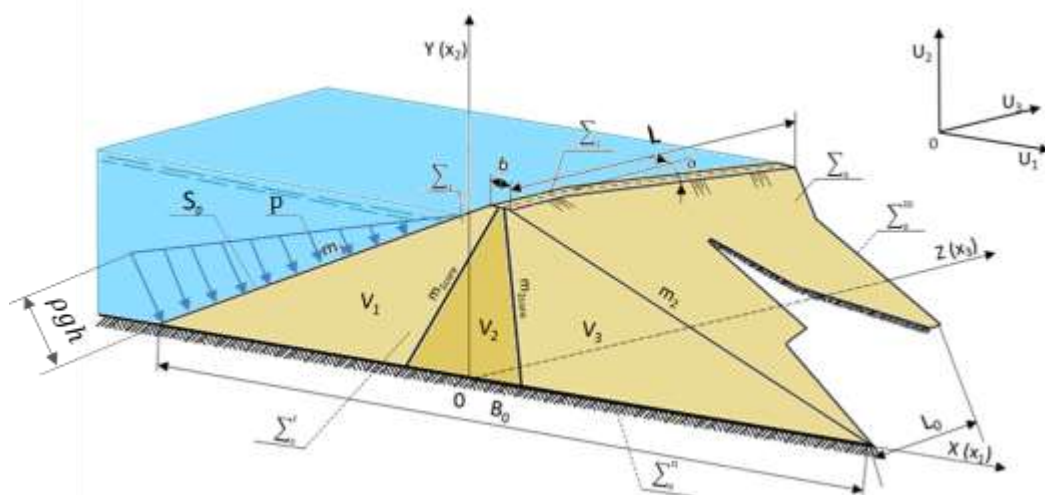
Seysmikligi yuqori bo'lgan hududlarda qurilgan va ekspluatatsiya qilinayotgan yirik gidrotexnik inshootlari har xil turdagi statik va dinamik, shuningdek, seysmik yuklamalarning ta'sirida mustahkam, ishonchli va xavfsiz bo'lishi kerak. O'z navbatida, suv muhiti bilan o'zaro ta'sir qiluvchi gidrotexnik inshootlarning mustahkam va ishonchli ishlaydigan konstruksiyalarini yaratish uchun ularning statik holatini baholash bo'yicha keng qamrovli tadqiqotlar o'tkazish, gruntlarning mexanik xususiyatlarini, shuningdek, inshootlarning haqiqiy geometriyasi va hajmiy ishlashini hisobga olish kerak bo'ladi.

Ko'plab tadqiqotchilar tomonidan [3-15] gruntli to'g'onlarning kuchlanish-deformatsiya va dinamik holatlarini inshootlarning konstruktiv xususiyatlari, geometrik xarakteristikalar va turli modellari yordamida atroflicha o'rganilgan va tegishli xulosalar berilgan.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, konstruktiv xususiyatlar va haqiqiy ishlash sharoitini hisobga olgan holda gruntli to'g'onlarning kuchlanish - deformatsiya holatini yetarli darajada o'rganilmaganligi uchun bu yo'nalishda tadqiqotlar olib borish katta ilmiy qiziqish uyg'otadi. Bundan gruntli to'g'onlarning konstruktiv xususiyatlarini, geometrik o'lchamlarini, gruntlarning fizik-mexanik xususiyatlarini hamda qurilish maydoni relefini hisobga olgan holda statik yuklamalar ta'siridan KDHni baholash uchun matematik modelini takomillashtirish va hisoblash usullarini ishlab chiqish gidrotexnika inshootlari mexanikasining muhim dolzarb muammosi hisoblanadi.

2. Metodologiya

Murakkab geometriyaga ega bo'lgan (1-rasm) $V = V_1 + V_2 + V_3$ hajmli gruntli to'g'onning hajmiy modelini ko'rib chiqamiz. Bu yerda; V_1 , V_3 va V_2 - yuqori, pastki prizmalar va yadroning hajmi. To'g'on asos va yon qirg'oq nishablik maydoni $\Sigma_o, \Sigma_o'', \Sigma_o'''$ bilan bikir mahkamlangan bo'lib, to'g'onning tepa qismi Σ_2 va quyi nishabligi sirti Σ_3 yuklanishdan ozod bo'lib, yuqori nishabligi S_p ga suvning gidrostatik bosimi ta'sir qiladi. To'g'on asosining relefi notekis bo'lib, to'g'on tepasining o'qi α burchakka burilgan. Ko'rib chiqilayotgan sistema xususiy og'irlik $\bar{f}$ va suvning gidrostatik bosimi $\bar{p}$ ta'sirida bo'ladi.

1 –rasm. Jidalisoy gruntli to'g'onining gidrostatik suv bosimi ta'siridagi hajmiy hisob modeli chizmasi.

Bu yerda: L – to'g'on grebenining uzunligi; L_o – asosning uzunligi; b – greben kengligi; B_0 – to'g'on asosining ko'ndalang yo'nalishdagi kengligi; m_1 va m_2

– yuqori va quyi qiyaliklari koeffitsienti; m_{1yadro} va m_{2yadro} – to‘g‘on yadrosining qiyaliklari koeffitsienti.

Bunday holda, Lagranjning mumkin bo‘lgan ko‘chish printsipligiga asoslangan variatsion tenglama quyidagicha yoziladi [1, 16]:

$$\delta A = - \int_V \sigma_{ij} \delta \varepsilon_{ij} dV + \int_V \vec{f} \delta \vec{u} dV + \int_{S_p} \vec{p} \delta \vec{u} dS = 0, \quad i, j = 1, 2, 3 \quad (1)$$

va to‘g‘on asosidagi chegaraviy shartlar quyidagicha bo‘ladi:

$$\vec{x} \in \sum o = \sum_0' + \sum_0'' + \sum_0''' : \quad \vec{u} = 0. \quad (2)$$

Materialning fizik xususiyatlarini yozish uchun kuchlanish va deformatsiya komponentlari o‘rtasidagi munosabatlar quyidagi shaklda qabul qilinadi:

$$\sigma_{ij} = \lambda_n \theta \delta_{ij} + 2 \mu_n \varepsilon_{ij} \quad (3)$$

va Koshi munosabatlari

$$\varepsilon_{ij} = \frac{1}{2} \left(\frac{\partial u_i}{\partial x_j} + \frac{\partial u_j}{\partial x_i} \right). \quad (4)$$

Bu yerda $\vec{u}$, ε_{ij} , σ_{ij} - ko‘chish vektorlari, deformatsiya va kuchlanish tensorlarining komponentlari; $\delta \vec{u}$, $\delta \varepsilon_{ij}$ - ko‘chish vektori va kuchlanish tensorlari komponentlarining izoxron o‘zgarishlari; $\vec{f}$ - massa kuchlari vektori; λ_n va μ_n - to‘g‘onning n - elementi uchun Lamé doimiylari; $\theta = \varepsilon_{kk}$ - hajmiy deformatsiya; $\{u_1, u_2, u_3\} = \{u, v, w\}$ - inshoot nuqtasining ko‘chish vektorining komponentlari; $\{x\} = \{x_1, x_2, x_3\} = \{x, y, z\}$ - inshoot nuqtasining koordinatalari $i, j, k = 1, 2, 3$.

To‘g‘onning S_p bosim yuzasidagi gidrostatik suv bosimi quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$p = \rho g(h - x_2) \quad (5)$$

Har qanday mumkin bo‘lgan ko‘chish $\delta \vec{u}$ uchun (1) - (4) tenglamalarni qanoatlantiruvchi $\vec{p}$ va $\vec{f}$ yuklamalar ta’sirida to‘g‘on tanasida hosil bo‘ladigan ko‘chish va kuchlanishlar komponentlarini aniqlash kerak bo‘ladi.

Chekli elementlar usuli (ChEU) tartibini qo‘llash natijasida hajmiy sistema egallagan sohalar uchun (1) - (4) variatsion tenglama va munosabatlardan yuqoridagi matematik modelga ekvivalent bo‘lgan yuqori tartibli bir jinssiz algebraik tenglamalar sistemasiga keltiriladi:

$$[K]\{u\} = \{F\}, \quad (6)$$

Bu yerda, $[K]$ - qaralayotgan sistema (1-rasm) uchun bikrlilik matritsasi; $\{u\}$ - chekli elementlar tugunlardagi izlanayotgan noma’lum ko‘chishlar; $\{F\}$ - chekli elementlar tugunlariga ta’sir qiluvchi tashqi kuchlar (massa kuchlari va h.k.). Kinematik

chegara shartlari (2) hisobga olinadi. Agar ma'lum bir tugunning ko'chish komponentlari nolga teng bo'lsa, u holda (2) tenglamadagi mos keladigan qatorlar hosil bo'lmaydi. Hajmiy ko'rinishdagi masalani yechishda universal Abaqus dasturidan foydalanildi.

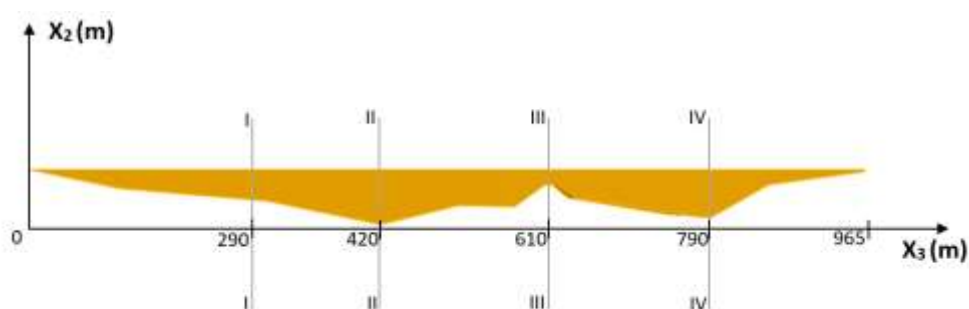
3. Natijalar va muhokamalar

Maqolada murakkab geometrik parametrga ega bo'lgan Jidalisoy suv ombori gruntli to'g'onining KDHni uning statik kuchlar ta'sirida va suv ombori suvining gidrostatik bosimi ostida hajmiy ishlashini hisobga olgan holda ko'rib chiqilgan. Yuqoridagi matematik model, usul va algoritmdan foydalanib, gruntning real fizik-mexanik xususiyatlari, konstruktiv jixatlari, geometrik parametrlari, relefi va to'g'onning egri o'qini hisobga olgan holda to'g'onning kuchlanish-deformatsiya holati o'rganilgan.

Ko'rib chiqilayotgan Jidalisoy gruntli to'g'oni tanasining grundi shag'aldan tashkil topgan bo'lib gruntli to'g'ib, shibbalab yotqizilgan. To'g'onning yuqori nishabligi qalinlikdagi $t=0,20$ m beton bilan qoplangan. To'g'on 1 va 3- yuqori va pastki prizmalar shag'aldan, yadro 2 esa suglonik gruntndan yotqizilgan bo'lib, balandligi $H=62,8$ m, qiyalik koeffitsientlari $m_1=2,35$, $m_2=2,1$ ga teng. To'g'on tepasining kengligi $b=10$ m, uzunligi $L=965$ m. Asosining bo'ylama uzunligi $L_0=364$ m dan iborat.

Sonli hisoblash natijasida inshootning barcha nuqtalari uchun u_1 , u_2 , ko'chish vektorlari va kuchlanish tensorlari σ_{ii} komponentlari aniqlanadi.

Olingan natijalarni tahlil qilish qulay bo'lishi uchun to'g'onning xarakterli bo'ylama va ko'ndalang kesimlarida ko'chish komponentlari va kuchlanish tensorlari uchun izomaydonlar qurildi. Bunda, to'g'onning bo'ylama o'qi bo'ylab bir nechta 2- rasmda keltirilgan xarakterli kesimlar tanlab olindi.

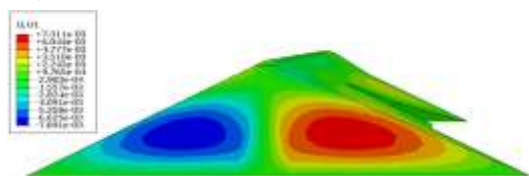

2-rasm. Jidalisoy to'g'onining X_3 - bo'ylama o'qi bo'ylab ko'ndalang kesimlarining joylashuv sxemasi.

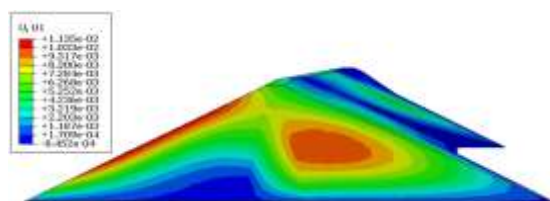
Olingan natijalar tahlilidan ko'rinadiki 3a-rasmda Jidalisoy gruntli to'g'onining xususiy og'irlik ta'sirida bo'lgan chap qirg'oqdan 420 m masofadagi II-II kesmida to'g'on tanasida hosil bo'luvchi u_1 -gorizontal yo'nalishdagi ko'chishlarning

qiymatlari to'g'onning yuqori va pastki qiyaliklari markazi tomon ortib boradi. To'g'on yadrosiga nisbatan taxminan simmetrik xarakterga ega bo'lib, to'g'onning yadrosida gorizontall ko'chishlar eng kichik qiymatlarga ega, eng katta gorizontall ko'chish qiymatlari esa yuqori va pastki tayanch prizmalar markazlarida sodir bo'ladi. 3b-rasmda esa to'g'onining xususiy og'irligi va suv omborining to'la to'ldirilishi natijasida sodir bo'ladigan u_1 -gorizontall yo'nalishdagi ko'chishlarning qiymatlari to'g'on tanasi bo'yicha taqsimlanishi o'zgarib, simmetrik xarakterini yo'qotadi va to'g'ondagi u_1 ko'chishlar qiymatlari suv bo'lmagan holatga (3b-rasm) nisbatan ko'payishi va yo'nalishini pastki qiyalik tomonga yo'naltiradi.

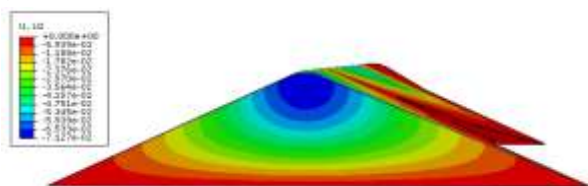
a) U_1, m

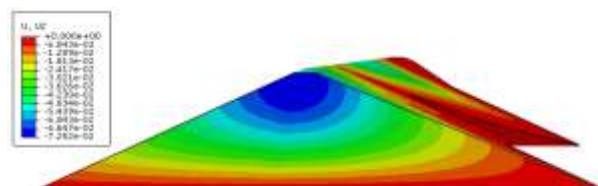
b) U_1, m

c) U_2, m

d) U_2, m

3-rasm Jidalisoy gruntli to'g'onining xususiy og'irligi (a,c) va suv omborining to'la (H) (b,d) to'ldirilishi natijasida II-II kesimida hosil bo'ladigan u_1 -gorizontall va u_2 – vertikal ko'chishlarning teng taqsimlanish izomaydonlari

Natijalar tahlilidan (3c,d-rasm) ko'rinadiki, Jidalisoy gruntli to'g'oni xususiy og'irlik ta'sirida bo'lgan chap qirg'oqdan 420 m masofadagi II-II kesmida to'g'on tanasida hosil bo'luvchi u_2 – vertikal yo'nalishdagi (3c-rasm) ko'chishlarning tana bo'yicha taqsimlanishi to'g'on asosidan tepa qismiga qarab qiymatlari ortib boradi. Yadroning yuqori qismi atrofida yuqori va pastki tayanch prizmalarda u_2 katta qiymatga erishadi. Bu kesmda to'g'onning balandligi $H=62.8$ m bo'lib, uning tepasidagi ko'chish qiymati $u_2 = -7.127E - 02 m$ ni tashkil etadi. Vertikal ko'chishlarning eng kichik qiymati asosga yaqin qismida bo'lib, to'g'onning markaziy yadrosiga nisbatan deyarli semetrik xarakterga ega bo'ladi.

To'g'onining xususiy og'irligi va suv omborining to'la (H) to'ldirilishi natijasida sodir bo'ladigan u_2 – vertikal yo'nalishdagi ko'chishlarning qiymatlari (3d-rasmga qarang) Bunda vertikal ko'chishlarning maksimal qiymati to'g'onning eng yuqori qismida kuzatiladi. Vertikal yo'nalishdagi u_2 ko'chishlarning

o'zgarganligi sababli, simmetrik xususiyati yo'qoladi. Shuningdek, suv bo'lmagan holatga (3c-rasm) nisbatan to'g'ondagi u_2 ko'chishlar qiymatlari ortib, pastki qiyalikdan to'g'on asos qismiga qarab o'zgarishi kuzatildi. To'g'on tanasi bo'yicha taqsimlanishi to'g'onning kesimlaridagi deformatsiyalarning xarakteri tanlangan uchastkaning joylashishiga sezilarli darajada bog'liq bo'ladi.

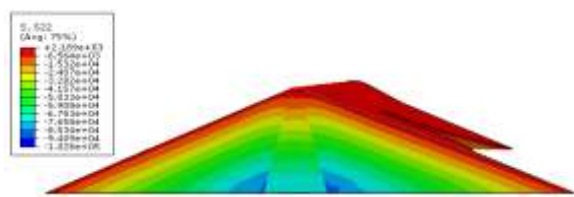
Suv sathining oshishi bilan to'g'on kesimining ko'chish izomaydoni ham o'zgaradi: suv ombori to'g'on balandligining yarmigacha to'ldirilganda faqatgina yuqori tayanch prizmasining ko'chish izomaydoni o'zgaradi; suvning sathi asta-sekin ortishi bilan ko'chish izomaydoni asta-sekin yadroda, keyin esa pastki tayanch prizmasida o'zgaradi.

Tadqiqotning keyingi bosqichida to'g'onning kuchlanish holati inshootning xususiy og'irligi va suvning gidrostatik bosimi ta'sirida hajmiy holatda o'rganildi va kuchlanish komponentlari σ_{ij} ning teng taqsimlanish izomaydonlari quriladi (4a,b-rasmga qarang).

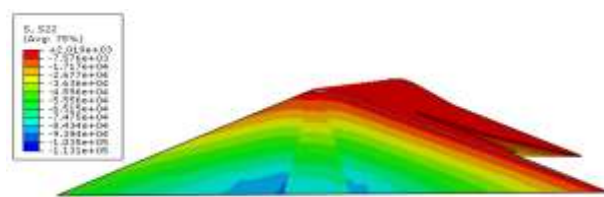
To'g'onning suv ombori bo'sh bo'lgan holatdagi olingan natijalar (4a-rasm) tahlili qaralayotgan kesimdagi nuqtalarning kuchlanish komponentlari qiymatlari to'g'on balandligi va kesimning qirg'oqdan qancha masofada joylashishiga bog'liqligini ko'rsatadi. Shuningdek, barcha tanlangan kesimlarda to'g'onning vertikal o'qiga nisbatan kuchlanish holati deyarli simmetrik xarakterda bo'lishini ko'rsatadi.

Suvning gidrostatik bosimini hisobga olinishi, to'g'on tanasidagi vertikal kuchlanish σ_{22} larning qiymatlarini yuqori tayanch prizmada ortishiga olib keladi va to'g'onning tepa qismida kuchlanishlar qiymatining ortib borishi natijasida kuchlanishlarni to'g'on tanasi bo'yicha qayta taqsimlaydi va simmetrik xarakterini to'la yo'qotishiga olib keladi (4 b-ram).

a) σ_{22} , ($\times 10^{-5}$ MPa)

b) σ_{22} , ($\times 10^{-5}$ MPa)

4-rasm. Jidalisoy gruntli to'g'onining xususiy og'irligi (a) va suv omborining to'la (H) to'ldirilishi (b) natijasida II-II kesimida hosil bo'ladigan σ_{22} - vertikal normal kuchlanishlarning teng taqsimlanish izomaydonlari

4. Xulosalar

1. Hajmiy modellar yordamida murakkab geometrik parametrlil gruntli to'g'onlarning KDHni o'rganish uchun inshootning hajmiy ishlash sharoitlarini

e'tiborga olgan holda mumkin bo'lgan ko'chishlar tamoyiliga asoslangan matematik model takomillashtirildi va hisoblash usuli ishlab chiqildi.

2. Olingan natijalarning tahlili to'g'onning kuchlanish-deformatsiya holati tanlangan kesimning joylashuvi va uning geometrik parametrlariga sezilarli darajada bog'liq bo'lishini ko'rsatdi. Bunda, kesim nuqtalarining ko'chish komponentlari va kuchlanish tensorlarining qiymatlari to'g'on balandligiga va kesimlarning qirg'oqlargacha bo'lgan masofaga bog'liq bo'lishi aniqlandi. Suv ombor bo'sh bo'lganda to'g'onning barcha uchastkalarda kuchlanish holati vertikal o'qqa nisbatan deyarli simmetrik bo'ladi. Bunday holda har bir kesimda bir-biridan farq qiladigan turli xil kuchlanish holati kuzatiladi.

3. Suvning gidrostatik bosimi to'g'onning barcha kesimlaridagi kuchlanishlarning taqsimlanish xarakterini to'g'on tanasi bo'yicha qayta taqsimlab, simmetrik xarakterini to'la yo'qotishiga olib keladi. Vertikal σ_{22} kuchlanishlarning qiymatlari esa yuqori tayanch prizmada oshadi. Mazkur aniqlangan mexanik effektlar, to'g'onning ushbu qismida joylashgan gruntning murakkab deformatsiyalanish holatida ishlashidan dalolat beradi.

4. Har qanday balandlikdagi gruntli to'g'onlarning KDHLarini o'rganishda suv bosimi ta'sirini hisobga olish kerakligi aniqlandi. Suvning gidrostatik bosimi to'g'on konstruksiyalari va yon bag'irlarining barqarorligiga, shuningdek, inshootning mustahkamligiga sezilarli ta'sir qilar ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mirsaidov M. Strength of earth dams considering the elastic-plastic properties of soils. E3S Web of Conferences 365, 03001 (2023). <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202336503001>

2. Juraev D., Matkarimov P., Mirziyod M. Three-Dimensional Stress State of Earth Dams Under Static Loads. Lecture Notes in Civil Engineering Proceedings of MPCPE 2022, 2023, Pp. 1-11. https://doi.org/10.1007/978-3-031-30570-2_1

3. Juraev D.P., Matkarimov P.J. Stress-strain state and strength of earth dams under static loads. IV International Scientific Conference "Construction Mechanics, Hydraulics and Water Resources Engineering", Tashkent, Uzbekistan, E3S Web of Conferences, 2023, Volume 365, id.03008 <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202336503008>

4. Kholboev Z., Matkarimov P., Mirzamakhmudov A. Investigation of dynamic behavior and stress-strain state of soil dams taking into account physically Non-linear properties of soils //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2023. – T. 452. – C. 02009. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202345202009>

5. Il'ichev, V. A., Yuldashev, S. S., Matkarimov, P. Z. Forced vibrations of an inhomogeneous planar system with passive vibrational insulation. Soil Mechanics

and Foundation Engineering, 1999. 36(2), 50-54.
<https://doi.org/10.1007/BF02469084>

6. Juraev D., Matkarimov P., Usmonkhuzhaev S. Stress-strain state of soil dams under the action of static loads. // Scientific and Technical Journal NamIET, Vol. 8, Issue 2, 2023, pp. 221-228

7. Ahmad R.M., Mostafa Z.R., Behrang B. Quasi-static and dynamic analysis of vertical and horizontal displacements in earth dams (case study: Azadi earth dam). Journal of Civil Engineering and Materials Application. 2020 (December); 4(4): P.p 223-232

8. Sultanov K.S., Khusanov B.E., Loginov P.V., Normatov Sh. Method for Assessing the Reliability of Earth Dams in Irrigation Systems. 2020, Construction of Unique Buildings and Structures, Volume (4)89 Article No 8901. pp 49. doi:10.18720/CUBS.89.1

9. Kong X., Liu J., Zou D. Numerical simulation of the separation between concrete face slabs and cushion layer of Zipingpu dam during the Wenchuan earthquake // Science China Technological Sciences. 2016. Vol. 59. No. 4. Pp. 531–539. DOI: 10.1007/s11431-015-5953-6

10. Ahmet Can Altunışık, Murat Günaydin, BarışSevim, AlemdarBayraktar, Süleyman Adanur (2015). CFRP composite retrofitting effect on the dynamic characteristics of arch dams. Soil Dynamics and Earthquake Engineering, 74, Pp.1-9. DOI:10.1016/j.soildyn.2015.03.008

11. Ravindra Vipparthy. Static and free vibration analysis of gravity dam under the influence of hydrostatic pressure using ANSYS finite element models. GMRIIT JNTUK. 2022. <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-1823407/v1>

12. J.C.Galván, et al. Boundary element model for the analysis of the dynamic response of the Soria arch dam and experimental validation from ambient vibration tests. Engineering Analysis with Boundary Elements. 2022, Vol.144. Pp.67-80. <https://doi.org/10.1016/j.enganabound.2022.08.008>

13. Hongqi Ma Fudon Chi. Major Technologies for Safe Construction of High Earth-Rockfill Dams. Engineering. Vol. 2, Iss. 4, 2016, Pp. 498-509. **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**Get rights and content

14. G.L.Kozinetc, P.V.Kozinetc. The calculation of the dynamic characteristics of the spillway of the dam. Magazine of Civil Engineering. 2022, 113(5), Pp.1-8. DOI: 10.34910/MCE.113.12

15. M.M.Mirsaidov, P.J.Matkarimov, D. Juraev. Assessment of stress-strain state of earth dams considering the spatial operation of structures. International Conference: Mechanics, Earthquake Engineering, Machinery Building, May 27-29, 2024. Tashkent, Volume II, pp, 232-238.

16. Тимошенко С. П., Гудьер Дж. Теория упругости. М.: Наука. Главная редакция физико-математической литературы, 1979, 560 с.

**РАЗРАБОТКА НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА ПРОИЗВОДСТВА
КОМПОЗИЦИОННЫХ МАТЕРИАЛОВ НА ОСНОВЕ ОТХОДОВ
ПОЛИМЕРНЫХ ПРОИЗВОДСТВ БЫТОВОГО НАЗНАЧЕНИЯ**

Тухлиев Муслимбек Шерзод ўғли.

**Доцент кафедры дошкольного образования негосударственного
образовательного учреждения Экономико-педагогического университета,**

mtuxliyev@mail.ru .Тел: +998770621995

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистон шароитида иккиламчи хомашёлар, материаллар ва маҳсулотлар олиш учун полимер чиқиндиларини қайта ишлашга алоҳида эътибор қаратилган. Сўнгги йилларда ишлаб чиқариш ҳажмларининг ошиши ва турли полимер материаллардан фойдаланиш, уларни қайта ишлашда маълум қийинчиликларни туғдирмоқда. Шу боис полиэтилен-полиэтилентерефталат, полипропилен-полиэтилентерефталат асосида композиция тайёрлашнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш, кейинчалик улар асосида самарали атроф-муҳит муҳофазасини таъминловчи материаллар ва маҳсулотлар ишлаб чиқариш алоҳида қизиқиш уйғотмоқда.

Калит сўзлар: полиетилентерефталат, поливинилхлорид, антифрикцион, органоминарал, ингредиент, синтетик полимерлар, эксплуатацион хоссалар, регламент.

Аннотация: В этой статье представлен список видов полимерных материалов, Материалы и материалы для которых изготовлены в Узбекистане. В качестве основы при изготовлении используются полимерные материалы, которые в свою очередь изготавливаются из полимерных материалов, имеющих высокую прочность на разрыв. В этом случае полиэтилен-полиэтилентерефталат, полипропилен-полиэтилентерефталат на основе композиционных материалов, а затем на их основе изготавливаются материалы и материалы, обеспечивающие устойчивость к воздействию ультрафиолетовых лучей.

Ключевые слова: полиэтилентерефталат, поливинилхлорид, антифрикционный, органоминарал, ингредиентный, синтетические полимеры, эксплуатационные свойства, регламент.

Abstract: This article presents a list of types of polymer materials, the materials and materials for which are manufactured in Uzbekistan. Polymer materials are used as the basis for manufacturing, which in turn are made of polymer materials with high tensile strength. In this case, polyethylene is polyethylene

terephthalate, polypropylene is polyethylene terephthalate based on composite materials, and then materials and materials that provide resistance to UV rays are made on their basis.

Keywords: polyethylene terephthalate, polyvinyl chloride, antifriction, organo mineral, ingredient, synthetic polymers, operational properties, regulations.

В мире по сведениям 2020 года потребление синтетических полимеров превышает более 350 млн. тонн. Среди них наибольшая доля приходится на полиэтилен (ПЭ) 100,0 млн тонн, следующее место – полиэтилентерефталат (ПЭТФ) 92 млн тонн, на третьем месте полипропилен (ПП) 72,0 млн тонн, на четвертом месте поливинилхлорид (ПВХ) 46,0 млн тонн. Согласно прогнозам, спрос на полимеры в ближайшие годы заметно вырастет. Возрастание спроса в полимерах приводит к расширению эффективности производства вместе с разработкой технологии переработки полимерных отходов и получению композиционных полимерных материалов и изделий на их основе. Кроме того, особое значение имеет изучение термических характеристик разработанных композиционных материалов, а также их физико-механических и эксплуатационных свойств.

В настоящее время в мире ведутся научные исследования по разработке композиций из синтетических полимеров и их отходов и получению композиционных материалов на их основе. По некоторым данным использование пластмасса в развитых странах возросло до 1 тонны в год на душу населения. В этих условиях из года в год обостряется проблема переработки и повторного использования полимерных отходов. По поводу этого особое внимание уделяется разработке эффективной технологии переработки отходов, часто используемых полиэтилентерефталата и полиолефинов (полиэтилена, полипропилена), созданию на их основе ресурсосберегающих композиционных полимерных материалов, и изучению строения композиционных материалов, взаимосвязи между механическими свойствами, термических и эксплуатационных свойств. В нашей республике проводятся мероприятия, как и во всём мире, направленные на решение продовольственной проблемы, в результате которой идет увеличение тепличных хозяйств, возрастание потребностей в чистой питьевой воде, приводящие, в свою очередь, к повышению потребностей в полиэтилене, полипропилене и полиэтилентерефталате. В независимые годы нашей Республики всё это явилось основой для организации производства полиэтилена, полипропилена, поливинилхлорида и композиционных материалов на их основе. На сегодняшний день производственная мощность АО «Навоийазот» составляет 100 тыс. тонн ПВХ в год, ГХК «Шуртан» имеет производственную мощность 125 тыс. тонн полиэтилена высокой плотности и полиэтилена низкой плотности в год, а

производственная мощность ГХК Устюрт составляет 400 тыс. тонн этилена, 387 тыс. тонн полиэтилена высокой плотности, 83 тыс. тонн пропилена и полипропилена в год.

Одним из перспективных направлений в области создания высокоэффективных производств композиционных материалов из отходов полимерных производств является разработка оригинальных технологии их получения, позволяющих получать композиционные полимерные материалы с использованием органоминеральных ингредиентов из полимерных отходов бытового назначения.

В этом плане вышеприведенные теоретические и экспериментальные исследования показали, что работоспособность и долговечность разрабатываемых композиционных материалов, на основе отходов производств полимерных материалов и бытовых изделий из них, предназначенные для хранения и транспортировки различных продуктов, в частности бутылочных продуктов, определяющиеся своими прочностными свойствами и твердостью композиционных полимерных материалов. Следовательно, изделия из композиционных полимерных материалов на основе отходов полимеров, предназначенные для сохранения и транспортировки различных бутылочных должны отличаться рядом особенностей. Так, они должны, в первую очередь, иметь высокую прочность на изгиб и на удар, обладать твердостью, электропроводностью, теплостойкостью и соответственно низким электрическим сопротивлением, а также высокой стойкостью к различным температурным и абразивным средам.

Для обеспечения и регулировки вышеуказанных свойств были разработаны композиционные полимерные материалы с высокими прочностными, теплостойкими и другими свойствами, за счёт введения в состав отхода полимера различных органоминеральных наполнителей.

Нами на основе многочисленных результатах анализов результатов исследований, были разработаны научно-методические принципы получения композиционных полимерных материалов и изделий из них на основе отходов производств полимеров, а также с использованием органоминеральных ингредиентов из местного сырья и отходов производств.

На рис. 1 представлены научно-методические принципы получения композиционных полимерных материалов на основе отходов производства, с органоминеральными наполнителями с целью изготовления тары для транспортировки бутылочных продуктов.

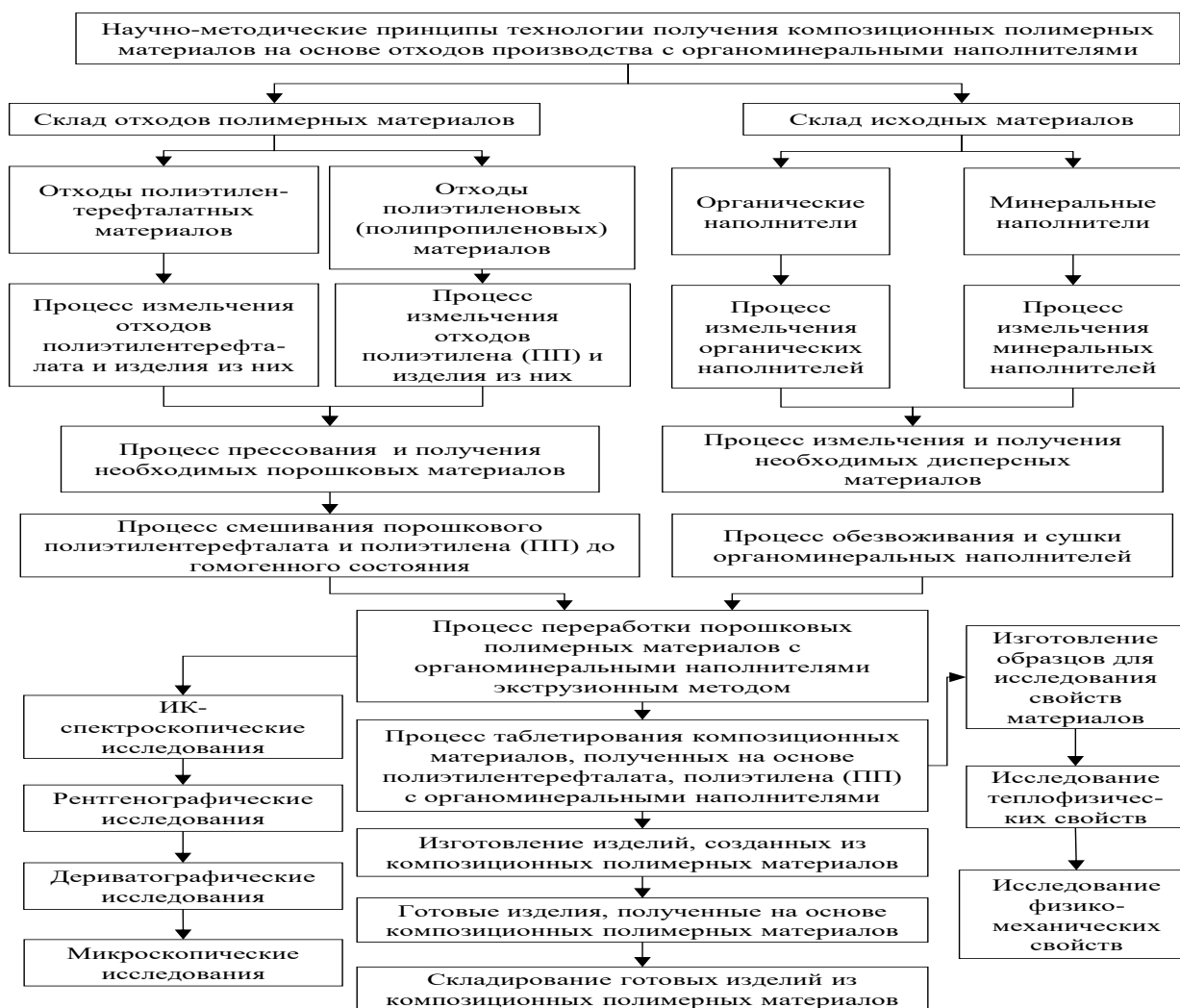

Рис.1. Научно-методические принципы получения композиционных полимерных материалов

Определены температуры начала разложения, скорости разложения и количество израсходованной энергии композиций от содержания полиэтилентерефталата. Установлено, что с увеличением содержания полиэтилентерефталата снижается температура начала разложения композиций ПЭТФ:ПЭ и ПЭТФ:ПП. Разработаны научно-методические принципы технология получения композиционных полимерных материалов на основе отходов полимерных производств. Разработана и создана модульная установка для переработки отходов изделий из полимерных материалов из расплава экструзионным способом. Разработан технологический регламент композиционных полимерных материалов и изделий из них, а также даны рекомендации по их реализации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Дарбишева П. Г. Современные проблемы вторичной переработки // Бюллетень науки и практики. 2016. № 5. С. 141—144.

2. Шишенок М. Современные полимерные материалы. Минск, 2018. С. 104.

Воробьева Г.С., Михалева Н.М., Бригов В.Г1. //Девятая международная конференция молодых ученых (студентов и аспирантов) «Синтез, исследование свойств, модификация и переработка высокомолекулярных соединений», Казань. Тезисы докладов. Изд-во КГТУ. 19-21 мая. 1998. С. 168-169.

3. М.Г. Таврогинская, В.В., Тимошенко, В.С. Кот, В.М. Шаповалов. //“Разработка и освоение производства обвязочных материалов на основе отходов термопластов” Высшая национальная академия наук Беларуси. 2009. №1. С.30-34.

4. Мухиддинов Б.Ф., Вапоев Х. М., Жураев Ш.Т., Турдиева О.Дж., Тилавова Л.И. Разработка композиции полиэтилена с отходами полиэтилентерефталата. // Кимё ва кимёвий технология. 2019. №63. С. 42-47.

5. Аскадский А.А., Матвеев Ю.И. Химическое строение и физические свойства полимеров. Полимерларнинг кимёвий тузилиши ва физик хоссалари. Москва: Химия, 1983.С. 844, 248.

KANALLARDAGI TO'LQIN DEFORMATSIYASI

Fayzullayev Joxon Toshpo'lat o'g'li

“TIQXMMI” Milliy tadqiqot universitetining Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti.

Annotatsiya Ushbu maqolada kanallarda to'lqinlarning deformatsiyalanish jarayoni, uning sabab va oqibatlari hamda texnik va tabiiy tizimlarga ta'siri muhokama qilinadi. Shuningdek, ushbu hodisaning ilmiy va amaliy qo'llanilishiga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: To'lqin deformatsiyasi, kanallar, gidrodinamika, nolinchilik effekti, diffuziya, aloqa tizimlari.

Аннотация: В данной статье рассматривается процесс волновой деформации в каналах, его причины и последствия, а также влияние на технические и природные системы. Также особое внимание уделяется научному и практическому применению этого явления.

Ключевые слова: Волновая деформация, каналы, гидродинамика, эффект обнуления, диффузия, системы связи.

Abstract: This article discusses the process of wave deformation in channels, its causes and consequences, and its impact on technical and natural systems. Special attention is also paid to the scientific and practical applications of this phenomenon.

Key words: Wave deformation, channels, hydrodynamics, zero-order effect, diffusion, communication systems.

To'lqin deformatsiyasi turli sabablar tufayli yuzaga keladi. Kanal bo'ylab harakatlanayotgan suyuqlik yoki gazning zichligi va elastikligi o'zgarishi natijasida to'lqinlarning shakli deformatsiyalanishi kuzatiladi. Bundan tashqari, diffuziya va dissipatsiya jarayonlari orqali to'lqin energiyasi muhit tomonidan so'riladi yoki yo'qotiladi, natijada uning amplitudasi pasayadi. Chegaralar va kanallar devorlarining o'zgarishi ham to'lqinlarning deformatsiyalanishiga olib kelishi mumkin. Katta amplitudali to'lqinlarning nolinchilik effekti natijasida oddiy to'lqin tarqalish qonuniyatlari buzilib, murakkab shakllar yuzaga keladi.

Kanallardagi to'lqin deformatsiyasining gidrodinamik ta'siri muhim jihatlardan biridir. To'lqinlar suv yuzasida yoki gaz muhitida harakatlanayotganda, ularning tarqalish yo'nalishi va tezligi doimiy bo'lmaydi. Masalan, oqimning tezligi ortib boradigan yoki pasayadigan hududlarda to'lqin shakllari o'zgarishi mumkin. Shu sababli, gidrotexnika inshootlari loyihalanayotganda, to'lqinlarning deformatsiyasi hisobga olinadi va oqimni boshqarish strategiyalari ishlab chiqiladi.

Shuningdek, deformatsiya tovush va elektromagnit to'lqinlarga ham ta'sir qiladi. Suv ostida yoki atmosferada tarqaladigan akustik to'lqinlar muhit parametrlari o'zgarishi natijasida shaklini o'zgartiradi, bu esa ovoz sifati va tarqalish

masofasiga bevosita ta'sir qiladi. Elektromagnit to'liqlar esa yer atmosferasi yoki sun'iy kanallardan o'tishda buzilishlarga uchrashi mumkin, bu esa radio va aloqa tizimlarining samaradorligini pasaytiradi.

Bundan tashqari, kanallardagi to'liq deformatsiyasi ekologik va muhandislik sohalarida ham dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Masalan, daryo va dengiz sohillarida suvlardagi to'liqlarning deformatsiyalanishi eroziya jarayonlariga sabab bo'lishi mumkin. Bu esa tabiiy ekotizimlarga salbiy ta'sir ko'rsatishi va inshootlarning muddatidan oldin yemirilishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, suv to'liqlarini nazorat qilish va optimallashtirish texnologiyalari ishlab chiqilmoqda.

Kanallardagi to'liq deformatsiyasi

Amaliy jihatdan olib qaraganda, to'liq deformatsiyasini o'rganish gidroenergetik tizimlarning samaradorligini oshirish, seysmik hodisalarni aniqlash va zilzila markazini aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Daryo va dengiz transportida suv oqimlarini to'g'ri boshqarish uchun to'liq deformatsiyasining xususiyatlarini tahlil qilish talab etiladi. Bundan tashqari, to'liq tarqalishidagi deformatsiyalarni nazorat qilish orqali sun'iy yo'ldosh aloqa tizimlarining sifatini oshirish mumkin.

Xulosa

Kanallardagi to'liq deformatsiyasi turli sohalarda keng qo'llaniladi va uning tadqiqoti ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Ushbu hodisaning yanada chuqur o'rganilishi texnologik rivojlanish va innovatsiyalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Joxon Toshpo'lat o'g F. et al. KANALNI HISOBLASH ALGORITMI TURLI DONADORLIKDAGI TUPROQLARDA DEFORMATSIYA HOLATI //TADQIQOTLAR. UZ. – 2024. – T. 48. – №. 1. – C. 40-43.
2. Fayzullayev J. et al. GIDROTEXNIKA INSHOOTLARIDA NASOS AGREGATINI FOYDALANISHGA TAYYORLASH, ISHGA TUSHIRISH, VA TOPSHIRISH SINOVLARI //Евразийский журнал академических исследований. – 2023. – Т. 3. – №. 12 Part 2. – С. 262-266.
3. Fayzullayev J. et al. GIDROTEXNIKA INSHOOTLARIDA NASOS AGREGATINI FOYDALANISHGA TAYYORLASH, ISHGA TUSHIRISH, VA TOPSHIRISH SINOVLARI //Евразийский журнал академических исследований. – 2023. – Т. 3. – №. 12 Part 2. – С. 262-266.
4. Joxon Toshpo'lat o'g F. et al. AMU-QASHQADARYO ITHBDA ISHLATILAYOTGAN NASOS STANSIYALARINING IQLIM KO'RSATKICHLARINI TADQIQOTI //Journal of new century innovations. – 2022. – T. 14. – №. 1. – C. 161-164.
5. Zayliyevich X. T., Toshpo'latovich F. J. NASOS QURILMALARINING QUVURLARI ICHIDA SUV OQIMINING HARAKATLANISHIDA BOSIMNI YO'QOLISHINING EKSPREMENTAL TADQIQOTLARI //worldly knowledge confereins. – 2024. – T. 8. – №. 1. – C. 66-69.
6. Fayzullayev, J. (2024). NASOS stansiyalaridan FOYDALANISH VA ULARNING SUV BERISH KANALLARIGA DEFORMATSIYALARNING TA'SIRI. Zamonaviy ilm-fanda zamonaviy yondashuvlar va yangi tadqiqotlar , 3 (17), 36-39.
7. Fayzullayev J. ROSSIYA FEDERASIYASI STANLARINI QANDAY ISHLASH VA ROSSIYA FEDERASIYASI STANLARINI QO'LLAB-QUVVATLASH MUMKIN //FANlararo fanlar bo'yicha XALQARO KONFERENSIYA. – 2024. – V. 1. – Yo'q. 12. – B. 329-333.

SUG'ORISH MANBALARI VA SUG'ORISH MAQSADLARIDA FOYDALANILADIGAN SUV RESURLARI

Yodgarova Gulnora Isroil qizi¹

Qarshi davlat texnika universiteti, stajyor o'qituvchi,

E-mail: g.yodgarova2020@mail.ru

Annotatsiya: *Mazkur maqolada sug'orish maqsadida foydalaniladigan suv manbalari va ulardan foydalanish to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, suv manbalariga qo'yiladigan talablar, suv tejovchi texnologiyalarni qo'llash va uning jihozlanishi hamda Respublikamizdagi mavjud suv resurslari bayon qilingan.*

Kalit so'zlar: *sug'orish, suv manbasi, suv ob'ektlari, ko'l, daryo, tuproq, resurs, mahalliy, oqova, suv ta'minoti, sug'orish texnologiyasi.*

ИСТОЧНИКИ ОРОШЕНИЯ И ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ДЛЯ ОРОШЕНИЯ

Аннотация: *В данной статье представлена информация об источниках воды, используемых для орошения и их использовании, а также требованиях к источникам воды, применению водосберегающих технологий и их оборудования, а также имеющихся водных ресурсах в нашей Республике.*

Ключевые слова: орошение, источник воды, водные объекты, озеро, река, почва, ресурс, местные, сточные воды, водоснабжение, технология орошения.

IRRIGATION SOURCES AND WATER RESOURCES USED FOR IRRIGATION PURPOSES

Abstract: This article provides information on water sources used for irrigation and their use, the requirements for water sources, the use of water-saving technologies and their equipment, and the existing water resources in our Republic are described.

Key words: irrigation, water source, water objects, lake, river, soil, resource, local, wastewater, water supply, irrigation technology.

Sug'orish tizimlarining ishonchli va to'liq ishlashi uchun kerakli muddatlarda, hajmda va sifatga ega suv olishini ta'minlay oladigan suv manbai mavjudligi muhim ahamiyatga egadir.

Sug'oriladigan maydonlarda bir nechta suv manbalari mavjud bo'lib, ularni tanlash texnik-iqtisodiy xisoblar orqali amalga oshiriladi. Suv manbalaridan foydalanishda albatta ulardan kompleks foydalanish, ya'ni qishloq xo'jaligi, komunal xo'jalik, sanoat, gidroenergetika, baliqchilik, suv transportiv boshqalarni suv bilan ta'minlash masalalari ko'riladi.

Yer kurrasidagi suvlarning tarkibidagi qattiq, suyuq va gazsimon moddalar bilan birgalikda tabiat suvlarini tashkil etadi. Xalq xo'jaligida foydalanilayotgan

yoki foydalanish mumkin bo'lgan tabiat suvlari suv resurslari deyiladi. Suv resurslari to'plangan hamda sistemaga solingan ma'lumotlar to'plami suv kadastrideb ataladi. Tabiat suvlari yer osti va yer usti suvlariga bo'linadi. Tabiat suvlarining quruqlikda yoki tog'jinslarida ma'lum bir tarqalishi va rejim xususiyatlariga ega bo'lib to'planishiga suv ob'ekti deyiladi.

Yer usti suv ob'ektlariga suv oqizuvchi va suv to'plovchilar kiradi.

Tabiiy suv oqizuvchilarga – kanal va quvurlar misol bo'ladi. Suv to'plovchi (havza)lar ham tabiiy (ko'l, liman) va sun'iy (xovuz, suv omborlari) bo'lishi mumkin. Yer osti suvlari yer usti suvlarining infiltratsiyasi tufayli paydo bo'ladi.

Yer osti suvlari joylashish chuqurligiga qarab, tuproq suvlari, (sizot) suvlari va artesian suvlariga bo'linadi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, suv manbalari to'g'risida quyidagilari aytish mumkin: 1) dayolar, ko'llar; 2) yer osti suvlari; 3) mahalliy oqimlar; 4) oqova suvlar xizmat qiladi.

Keying paytlarda dengiz suvlaridan sug'orishda foydalanish uchun ham tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Sug'orish va suv ta'minoti uchun asosiy manbai bo'lib, daryolar hisoblanadi.

Xalq xo'jaligi suv bilan ta'minlash muammolarini hal etish va mavjud suv resurs imkoniyatlarini oshirishga bog'iq bo'lgan suv xo'jalik chora tadbirlariga hozirgi bosqichda quyidagilar kiradi:

Daryo oqimlarini suv omborlari bilan rostlash;

Yer osti suvlaridan, ularning zaxiralarini ketma-ket to'ldirib borgan holda, foydalanishni yaxshilash;

Suv resurslarini muhofaza qilish va tejab foydalanish muammolari juda muhim o'rin tutadi. Sug'orish dehqonchiligida suv resurslaridan foydalanishning samaradorligini oshirish choralari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

Sug'orish sistemasining FIK ni oshirish;

Haqiqiy mavsumiy sug'orish normalarini sug'oriladigan yoki ular uchun kerakli mavsumiy normasigacha kamaytirish;

Sug'orishni mexanizatsiyalashtirish;

Ortiqcha bug'lanishni kamaytirish;

Qishloq xo'jalik yoki ularni mahaliy birligiga to'g'ri keladigan mavsumiy sug'orish normasini kamaytirish;

Suvni tejab sug'orish texnologiyasini ishlab chiqish va tadbiriq qilish va hak.

Biz yuqorida aytib o'tganimizdek, daryolar asosiy suv manbai bo'lib hisoblanadi. Daryo suvlaridan sug'orishda foydalanish uchun ularning suv rejimini va bir yil ichida oqimining taqsimlanishini bilish kerak, bular asosan daryolarning to'yinishi turiga hamda rostlanish darajasiga bog'liqdir.

Sug'orish manbalariga quyidagi asosiy talablar qo'yiladi:

- Kerakli miqdorda va sifatda suv bilan ta'minlash. Kerakli suv miqdori gidrologik va suv xo'jalik hisoblari bilan aniqlanadi. Suv manbasi sug'oriladigan massivlarga yaqin va iloji boricha o'zi oqar tizim bo'lishi uchun massivdan yuqorida joylashgan bo'lishi kerak;

- Suv manbasi ekinlarni sug'orish davrida to'liq suv bilan ta'minlashi kerak.

Suv manbasining rejimi bilan ekinlarni sug'orish rejimi o'zaro muvofiqlashtirilishi lozim.

Sug'orish maqsadida ishlatiladigan suvning sifati ma'lum talablarga javob berishi kerak, ya'ni:

- Qishloq xo'jalik yoki ularni yaxshi rivojlanishini va mo'ljalangan hosilni olishni ta'minlashda qatnashishi.
- Tuproqning suv-fizikaviy xossalarini yomonlashtirmasligi (sho'rlanish va x.z.)
- Sug'orish tizimlari ishlash qobiliyatini pasaytirmasligi (masalan, loyqa bosishi va x.z.)

Daryo suvlarida eng ko'p, yer osti suvlarida eng kam loyqa zarralari mavjud.

Sayyoramizning taxminan 1,386 milliard km³ yer maydoni suv bilan qoplangan, bundan 97,5% sho'r suvdan va atigi 2,5% chuchuk suvdan iborat.

Chuchuk suv zaxiralarining:

- 68,7% — Antarktika hamda Arktika hududidagi muz va qor qoplami ko'rinishida

- 29,9% — yer ostida joylashgan

- 0,26% — ko'llar, suv omborlari va daryolarda shakllanadi.

Foydalanishga yaroqli suvlarning 90 % qishloq xo'jaligi sohasida faoliyat yurituvchilar hissasiga to'g'ri keladi.

O'zbekistondagi suv resurslarni asosiy qismi Amudaryo (78,4 mlrd.m³) va Sirdaryo (36 mlrd.m³) havzalaridan hosil bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- 1.Axmedov X.A. Zax qochirish melioratsiyasi. Toshkent., "O'qituvchi"., 1975.
- 2.Axmedov X.A. Sug'orish melioratsiyasi. Toshkent., "O'qituvchi"., 1977.
- 3.Kostyakov A.N. Osnov meliorasii. M., "Seldxozizdat", 1960.
- 4.Raximbaev F.M. Shukrullaev X.I. Zax qochirish melioratsiyasi. Toshkent., "Mehnat"., 1996.
- 5.Raximbaev F.M. Hamidov M.X. "Qishloq xo'jalik melioratsiyasi"., Toshkent., "Mehnat"., 1996.

KOLLEKTOR BURILISHLARIDAGI DEFORMATSIYA

Eshev Sobir Samadovich
texnika fanlari doktori, professor.,
Qarshi davlat texnika universiteti

Annotatsiya Ushbu maqolada kollektorlarda deformatsiya jarayoni, uning sabab va oqibatlari hamda texnik va tabiiy tizimlarga ta'siri muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: ochiq kollektorlar, qirg'oq deformatsiyasi, urinma zo'riqish.

Deformatsiya talab etilgan suv sarf-xarajatlarsiz doimiy suv o'tkazadigan kollektorlarni o'zanlari shaklini ilmiy ravishda tavsiya etish kollektorlarni loyihasi va ekspluatatsiyasida asosiy talab hisoblanadi. Kollektorlarning burilishida sodir bo'ladigan deformatsiya jarayoni va uning ta'siri natijasida hosil bo'ladigan yuvilishida kollektorlarning ekspluatatsiya davridagi muammolari o'rganiladi.

Kollektorlar - yer osti va yer usti suvlarini yig'ib, ularni drenaj tizimi orqali chiqarib yuborish uchun mo'ljallangan ochiq kanallar yoki kollektor tizimlaridir. Ular qishloq xo'jaligi yerlari, shahar infratuzilmasi va sanoat hududlarida ortiqcha suvni bartaraf etish uchun ishlatiladi.

Meliorativ ochiq kollektorlarning vazifalari:

- **yer osti suvlarini pasaytirish** – ekin maydonlarining sho'rlanishining oldini olish.

- **ortib ketgan yomg'ir va sug'orish suvlarini chiqarish** – tuproqning botqoqlashuvining oldini olish.

tuproq unumdorligini saqlash – ortiqcha suv chiqib ketganda tuproq tarkibidagi foydali moddalar balansda qoladi.

ekologik barqarorlikni ta'minlash – tabiiy gidrologik sharoitlarni tartibga soladi.

Suv tabiiy ravishda yoki nasoslar yordamida oqiziladi.

Ochiq kollektorlarning tuzilishi va turlari

-**tabiiy ochiq kollektorlar** - daryolar, soylar va tabiiy suv yo'llari orqali ortiqcha suvni chiqarish. Suvning tabiiy ravishda oqib ketishi uchun foydalaniladi.

-**sun'iy ochiq kollektorlar** - inson tomonidan qazilgan yoki qurilgan drenaj kanallari.

“YuKL-3” kollektori 1969 yilda qurilib ishga tushirilgan bo'lib, kollektorining uzunligi 28.9 km. kollektorining loyixaviy suv sarfi $0,77 \text{ m}^3/\text{s}$ dan $5,0 \text{ m}^3/\text{sgacha}$ bo'lib, 11101 ga maydonga xizmat ko'rsatib, Nishon tumanidagi Oq oltin, Do'slik, Samarqand, Turkmaniston, Ibn Sino, U.Yusupov xo'jaliklaridagi sizot suvlarini chiqarib yuborishga xizmat qiladi.

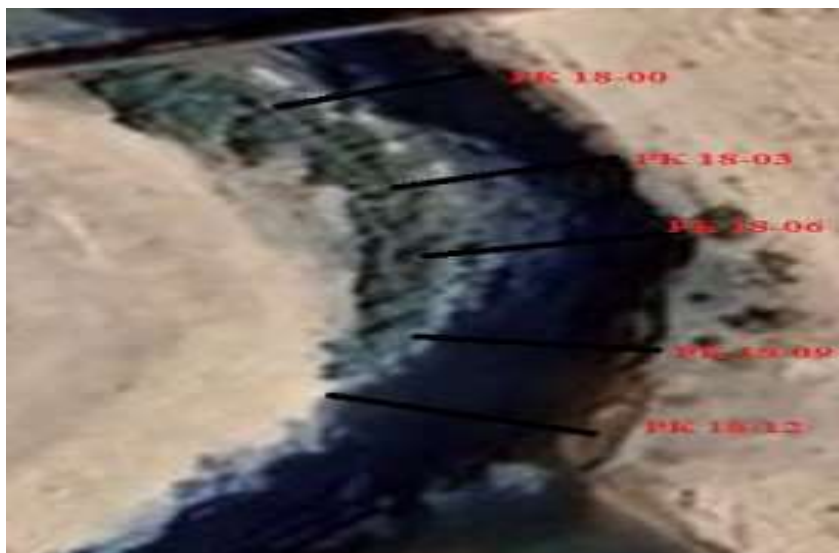

3-rasm. SANTEC S5 akustik dopler apparati

“YuKL-3” kollektorining PK 18-00 va PK 139-142 uchastkalarida o‘tkazilgan tadqiqot birlamchi ma’lumotlari 2.4 va 2.5-jadvallarda kiritilgan.

“YuKL-3” kanalining PK 18+00 - 18+12 uchastkasini gidravlik parametrlari

T/r	1	2	3	4	5
PK	PK 18+12	PK 18+09	PK 18+06	PK 18+03	PK 18+00
Qm^3/s	1.842	2.022	1.788	1.556	1.870
$v_{o'r}$	0,302	0,519	0,346	0,182	0,576
v_{max}	0.636	0.698	0.550	0.574	0.747
h_{max}	0,60	0,50	1,10	0,5	0,40
i	0.0046				
B	7,817	8,566	7,006	5,374	7,184

4-rasm. Nishon tumanida joylashgan “YUK L-3” kollektorini sputnikdan ko‘rinishi

XULOSA

Hozirgi paytda Jahon va Respublikamiz olimlari tomonidan ochiq kollektorlar ustida juda ko‘p tadqiqotlar olib borishmoqda. Xulosa qilib shuni aytish joizki o‘rganilayotgan “YUKL-3” kollektorida olib borilgan tadqiqotlar natijasi o‘laroq kollektor o‘zanining burilish joyida kechadigan deformatsiyalarning qisman kamaytirish uchun naturada va laboratoriyada kuzatishlar olib borildi.

Foydalangan adabiyotlar.

1. Bakiyev M. R., Yangiyev A. A., Qodirov O. Gidrotexnika inshootlari. T., «Fan», 2002.
2. Bakiyev M., Nosirov B., Xo‘jaqulov R. Gidrotexnika inshootlari. T., «Bilim», 2004.
3. Sobirov.F.Ch, Xazratov. A.N. “Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences” jurnali.
4. Эшев С.С., Бобомуродов Ф.Ф., Маматов Н.З., Сафаров А., Боғланган грунтли каналлар ювилишининг назарий тадқиқотлари. Меъморчилик ва қурилиш муаммолари. 2022 йил, №3 (2-қисм) 34-36 бетлар. (05.00.00;№14).
5. 6.Эшев С.С., Авлакулов М, Бобомуродов Ф.Ф. Боғланган грунтларнинг физик хусусиятларини ўзан ювилиш жараёнига таъсирини баҳолаш.. Инновацион технологиялар.2022/3(47)-сон. 49-54 бет. (05.00.00;№38).

MARKAZDAN QOCHMA KOMPRESSOR QURILMASI VA ISHLASH PRINTSIPI

Fayzullayev Joxon Toshpo‘lat o‘g‘li

“TIQXMMI” MTuning Qarshi irrigatsiya va agrotekhnologiyalar instituti assistent.

Annotatsiya: Suv xo'jaligining turli sohalarida siqilgan muhitda bosimi va haroratining bir vaqtning o'zida oshishi bilan suyuqlik yoki gazni kichik hajmga siqish zarurati paydo bo'ladi. Bunday operatsiya gazni suyultirish zavodlarida va boshqa sanoat ob'ektlarida amalga oshiriladi. Asosan markazdan qochma kompressorlar, bu vazifani eng yaxshi tarzda amalga oshirish mumkin. Ishlash prensipiga ko'ra markazdan qochma kompressor minimal texnik yuk bilan uzluksiz, barqaror, yog'siz va yuqori sifatli siqilgan havoni ta'minlash uchun maqbul konstruksiyaga ega. Uning yuqori samaradorligi zavodlardagi turli jarayonlar va havo tizimlarining ehtiyojlarini to'liq qondirishi mumkin.

Kalit so'zlar. Kompressor, kompressorning qurilmalari, bosim, oqim, havo.

Аннотация: В различных областях водного хозяйства возникает необходимость сжатия жидкости или газа в небольшой объем с одновременным повышением давления и температуры в сжимаемой среде. Подобную операцию проводят на заводах по сжижению газа и других промышленных объектах. Центробежные компрессоры лучше всего подходят для этой задачи. По принципу работы центробежный компрессор имеет оптимальную конструкцию для обеспечения непрерывного, стабильного, безмасляного и качественного сжатого воздуха при минимальной технической нагрузке. Его высокая эффективность может полностью удовлетворить потребности различных процессов и воздушных систем на заводах.

Ключевые слова: Компрессор, компрессорные устройства, давление, расход, воздух.

Kirish. Markazdan qochma kompressor - havo yoki gazni siqadigan va bosim ostida uzatadigan qurilma. Tuzilishiga ko'ra, markazdan qochirma, [porshenli](#), rotatsion, oqimli; siqiladigan gaz turiga qarab, havo va [kislород](#) kompressorlari; bosimga qarab, past (0,3-1 MPa/m²), o'rta (10 MPa/m² gacha) va yuqori (10 MPa/m² dan yuqori) bosimli xillarga bo'linadi. Havoni 12 kPa bosimgacha siqadigan mashinalar [ventilyatorlar](#), 0,3 MPa gacha siqadigani havo puflagichlar deyiladi.

Kompressorlarning ma'lum turlari ushbu qurilmalarning ishlash mezonlarini belgilaydi. Kompressor - bosim ostida gaz oqimini ishlab chiqaradigan qurilma. Kompressor qurilmalari qullanilishi keng kulamli bo'lib, ular asosan sovutgichlarda, uy muzlatgichlarida, pnevmatik qurilmalarda, shuningdek nazorat va o'lchash uskunalarda o'rnatiladi.

Markazdan qochma kompressorning afzalliklari

O'rnatishlar faqat energetika sohasi emas, balki oziq-ovqat sanoati, metallurgiya, tog'-kon sanoatida ham qullanilmoqda. Markazdan qochma kompressorlarning muhim quyidagi afzalliklar bilan izohlanadi bunga quyidagilar kiradi:

qurilmaning engil vazni,

loyihada va o'rnatish qulayligi,

aylanish tezligining keng diapazoni,

yuqori energiya samaradorligi,

Santrifüj kompressorlarning turlari,

Markazdan qochma kompressorlar konstruktiv tuzilish bo'yicha bir-biridan farq qiladi.

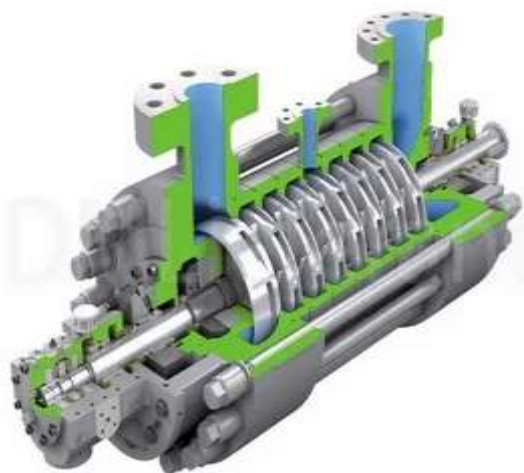
bir va ko'p bosqichli;

o'qiy, yon tomonlama va ikki tomonlama kirish bilan;

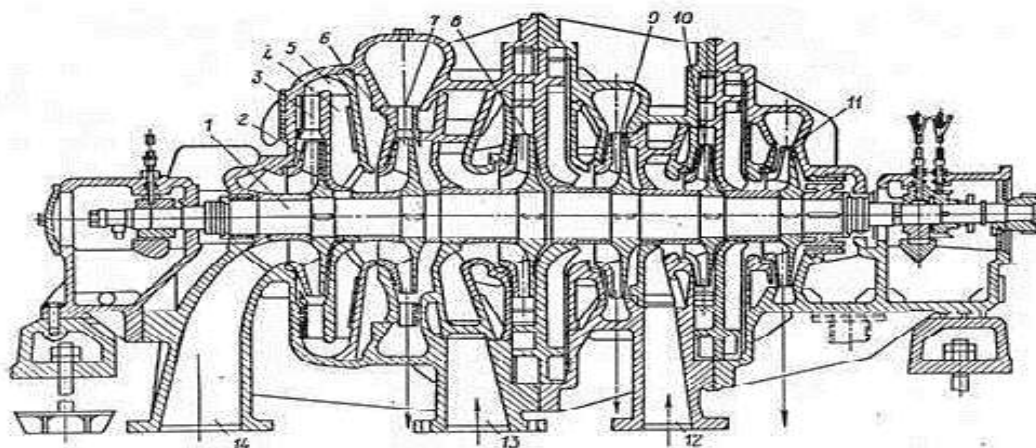
bitta va ko'p korpusli;

torsivoy va o'qiy konnektorlar bilan.

Kompressor qurilmasi quyidagi asosiy qismlarni o'z ichiga oladi.

1- Rasm : Markazdan qochma kompressorlar yurlari: Ko'p pog'onali (a) , bir pog'onali (b)

2- Rasm : Ko‘p pog‘onali markazdan qochma kompressorlar tuzilishi
 1-val; 2,6,8,9,10-11-ishchi g‘ildiraklar; 3,7- xalqali diffuzorlar; 4-teskari yo‘naltiruvchi klapan; 5- yo‘naltiruvchi apparat; 12,13- gaz keltiruvchi kanal; 14- surish quvuri.

Tizimdagi santrifuj o‘rnatish muhim komponent bo‘lib, u tayyor aralashmani yaratish uchun tizimga havo quyish uchun xizmat qiladi. Kompressor uzatma energiyasidan foydalangan holda ishchi suyuqlikni siqadi.

Ushbu ishda bir bosqichda gaz bosimining yuqori darajasiga ega bo‘lgan markazdan qochma kompressor ishlab chiqadi (sanoat kompressorlari uchun - 8-12). Ushbu xarakteristikaning cheklanishi ishchi shesternalarning mustahkamligi bilan bog‘liq bo‘lib, 250-500 m / sek gacha bo‘lgan periferik tezlikni ta‘minladi.

Kompressor korpusi kompozit bo‘lib, uning ba‘zi qismlari flyanslar yordamida bir-biriga mahkamlanadi. Korpusning old qismi AL4 silumin plitasidan, orqa qismi esa po‘latdan yig‘ilgan.

Podshibniklarlar korpusni mustahkamlash uchun mo‘ljallangan ferma ichiga joylashtirilgan qopqoqqa o‘rnatildi.

Kompressorda podshibniklarni moylash majburiy bo‘lib, yog‘ nasosi yordamida amalga oshiriladi.

Yog ‘moy radiatorda sovutiladi. podshibniklardan yog‘ drenaji podshibniklar qobig‘i va trubkasida qilingan kanallar orqali o‘tadi. Drenaj trubkasi orqali yog‘ni to‘kib tashlang. Ushbu kompressor modelidagi podshipniklar tayanch-tirgak bo‘lib, vtulka yordamida qopqoqqa qattiq o‘rnatiladi.

Markazdan qochma kompressor qurilmasi va ishlash printsipi gazsimon aralashmaning dinamik siqilishiga asoslangan. Ushbu uskunaning asosiy tarkibi ishchi g‘ildiraklar bilan jihozlangan simmetrik joylashishgan rotordir. Uskunaning ishlashi paytida gaz zarralari kompressor markazidan ishchi g‘ildirak chetiga gaz

harakati sababli paydo bo'lgan inertial kuch bilan ta'sir qiladi va natijada gaz siqilib, ma'lum bir tezlikka ega bo'ladi.

Bundan tashqari, gaz tezligi pasayadi, aylana diffuzorda keyingi siqilish sodir bo'ladi va kinetik energiya potentsial energiyaga aylanadi. Keyingi bosqichda gaz qaytib teskari yo'naltiruvchi klapan keladigan kanaliga kiradi va qo'rilmaning keyingi bosqichiga o'tadi.

Kompressorning bu xususiyati bir vaqtning o'zida ko'plab afzalliklar - yuqori samarali ishlash bilan uzoq muddatli ishlash imkoniyati. Ushbu uskuna uzoq vaqt davomida minimal aralashuvni talab qiladi va buzilgan taqdirda uni osongina ta'mirlash mumkin.

Xulosa. Kompressorning xususiyatlari ishlash prensipi afzalligi hamda kamchiliklari haqida qisqacha ushbu maqolada ko'rib chiqiladi. Uskunaning ishlashini tahlil qilish asosida ushbu turdagi kompressorning kamchiliklari va uning rotorli kompressorga nisbatan afzalliklari aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Joxon Toshpo'lat o'g F. et al. KANALNI HISOBLASH ALGORITMI TURLI DONADORLIKDAGI TUPROQLARDA DEFORMATSIYA HOLATI //TADQIQOTLAR. UZ. – 2024. – T. 48. – №. 1. – C. 40-43.
2. Fayzullayev J. et al. GIDROTEXNIKA INSHOOTLARIDA NASOS AGREGATINI FOYDALANISHGA TAYYORLASH, ISHGA TUSHIRISH, VA TOPSHIRISH SINOVLARI //Евразийский журнал академических исследований. – 2023. – Т. 3. – №. 12 Part 2. – С. 262-266.
3. Fayzullayev J. et al. GIDROTEXNIKA INSHOOTLARIDA NASOS AGREGATINI FOYDALANISHGA TAYYORLASH, ISHGA TUSHIRISH, VA TOPSHIRISH SINOVLARI //Евразийский журнал академических исследований. – 2023. – Т. 3. – №. 12 Part 2. – С. 262-266.
4. Joxon Toshpo'lat o'g F. et al. AMU-QASHQADARYO ITHBDA ISHLATILAYOTGAN NASOS STANSIYALARINING IQLIM KO'RSATKICHLARINI TADQIQOTI //Journal of new century innovations. – 2022. – Т. 14. – №. 1. – С. 161-164.
5. Zayliyevich X. T., Toshpo'latovich F. J. NASOS QURILMALARINING QUVURLARI ICHIDA SUV OQIMINING HARAKATLANISHIDA BOSIMNI YO'QOLISHINING EKSPREMENTAL TADQIQOTLARI //worldly knowledge conferens. – 2024. – Т. 8. – №. 1. – С. 66-69.
6. Fayzullayev, J. (2024). NASOS stansiyalaridan FOYDALANISH VA ULARNING SUV BERISH KANALLARIGA DEFORMATSIYALARNING TA'SIRI. Zamonaviy ilm-fanda zamonaviy yondashuvlar va yangi tadqiqotlar , 3 (17), 36-39.

NASOS STANSIYALARINING ENERGIYA SAMARAYLIGINI OSHIRISH

Assistent. Abdirazakov Akbar Ibroximovich
Qarshi davlat texnika univesiteti.

Annotatsiya. Nasos agregatlarini ishlatish jarayonida energiyani tejash ko'rsatkichlarini va nasos stantsiyalarining energiya samaradorligini oshirish yo'llarini ko'rib chiqildi. Nasos stantsiyalarining energiya samaradorligini oshirish va foydalanish xarajatlarini kamaytirish, Nasos stantsiyalarining konstruksiyasi va ekspluatatsion mukammalligini belgilovchi omillarini kompleks ishlatish, nasos stantsiyalarini takomillashtirish masalalarini hal etish orqali amalga oshirish.

Kalit so'zlar: nasos stantsiyalari; energiya samaradorligi; chastotani tartibga solish.

Аннотация. Рассмотрены показатели энергосбережения при эксплуатации насосных агрегатов и пути повышения энергоэффективности насосных станций. Повышение энергоэффективности и снижение эксплуатационных расходов насосных станций за счет комплексного использования факторов, определяющих конструктивное и эксплуатационное совершенство насосных станций, а также решения вопросов, связанных с совершенствованием насосных станций.

Ключевые слова: насосные станции; энергоэффективность; частотное регулирование.

Abstract. The energy saving indicators and ways to increase the energy efficiency of pumping stations in the process of operating pumping units were considered. Improving the energy efficiency of pumping stations and reducing operating costs, by solving the issues of improving pumping stations through the integrated use of factors determining the design and operational excellence of pumping stations.

Key words: pumping stations; energy efficiency; frequency regulation.

O'zbekiston Respublikasida bir yilda o'rtacha 67 mlrd. m³ suv iste'mol qilinadi, shundan 50 mlrd. m³ sug'orma dehqonchilik uchun sarflanadi. Har bir gektar sug'oriladigan yerga o'rtacha 11-12 ming m³ suv sarflanadi. Respublikasida suv resurslarining nomutanosib taqsimlanishi va sug'oriladigan yerlarning murakkab relefga ega ekanligi natijasida sug'oriladigan yerlarning 60 foiziga yaqin qismiga 1 687 ta nasos stansiya yordamida suv yetkazib berilib, ularning yillik elektr energiyasi iste'moli 8 mlrd kVt.s ni tashkil etadi. 2,5 million gektar maydonni sug'orish uchun 2,4 trln. so'm budjet mablag'lari sarflanmoqda. Bir gektar maydonga suvni nasoslar orqali yetkazib berish uchun budjetdan o'rtacha 800 ming so'm xarajat qilinyapti.

Bugungi kunda mamlakatda yerlarni sug'orishda 1 ming 698 nasos stansiyasidan foydalanilmoqda, ular yiliga 6,8 milliard kVt/soat elektr energiyasi iste'mol qilib, fermer xo'jaliklariga 32,5 milliard kub metr suv yetkazib bermoqda. 2017 yilda 2 million gektar maydonda 8,3 milliard kVt/soat elektr energiyasi ishlatildi.

1-rasm. Nasos stansiyalari tomonidan elektr energiya iste'moli.mln.kVt.soat

Nasoslarni boshqarishda energiya tejash bilan bog'liq muammolar uzoq vaqt davomida ko'rib chiqilgan. Taklif etilayotgan echimlarning aksariyati chastota o'zgartiruvchi qurilmalardan foydalanishga to'g'ri keladi. Shu bilan birga, elektr energiyasini 60% gacha va nasosli suvni 25% gacha tejash talab etiladi. Biroq, chastota o'zgartiruvchi qurilmalardan foydalangandan keyin haqiqiy energiya tejash ko'rsatkichlari, asosiy omil tariqasida olish sezilarli darajada eksplutatsiyaviy ko'rsatkichlardan farq qiladi.

Hozirgi vaqtda nasos stansiyalarining energiya samaradorligini aniqlashning ishonchli, izchil va tushunarli metodologiyasi mavjud emas.

Nasos stansiyalarining samaradorligini faqat elektr energiyasi va nasosli suvni tejash nuqtai nazaridan baholash noto'g'ri.

Nasos stansiyalari yordamida hal etiladigan asosiy vazifalar, eng avvalo, iste'molchilarni zarur gidravlik parametrlarga ega bo'lgan va eng kam xarajatlar bilan uzluksiz va barqaror suv bilan ta'minlashdan iborat. Shunday qilib, energiyani tejashda kerakli suvni uzluksiz va barqaror ta'minlashda nasos gidravlik parametrlari asosiy omilidir.

Suv ta'minoti muammolarini hal qilishda xarajatlarning asosiy turlarini ajratib ko'rsatamiz:

- uskunaning narxi;
- montaj va ishga tushirish ishlarining qiymati;
- bir birlik suvni chiqarish uchun solishtirma energiya sarfi bilan iste'mol qilingan elektr energiyasi;

$$I = - \frac{P, kVt}{Q, m^3 / s};$$

- ortiqcha bosim tufayli suv yo'qotilishi;
- texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlash;
- ta'mirlash muddati davomiyligi;
- gidravlik zarba oqibatlari tufayli quvurlarni almashtirish va ta'mirlash;
- xodimlarni tayyorlash;
- dispatcherlik tizimini tashkil etish.

Nasos agregatlarini ishlatish jarayonida energiyani tejash ko'rsatkichlarini va nasos stantsiyalarining energiya samaradorligini oshirish yo'llarini ko'rib chiqaylik. Nasos stantsiyasining samaradorligini oshirish uchun quyidagi vazifalarni hal qilish kerak:

- nasoslarni to'g'ri tanlash. Ularning xarakteristikalarini tarmoq xususiyatlariga mos kelishi kerak;
- suv iste'moli rejimlari asosida nasoslarning zarur sonini, shuningdek, zaxira nasoslari sonini bo'lgan ehtiyojni aniqlash;
- suvga talab asosida rostlash tizimining tuzilishini aniqlash.

Birinchi ikkita muammoning echimi suv iste'moli ob'ektlari va nasos uskunalari uchun loyiha va texnik hujjatlarda keltirilgan. E'tibor bering, birinchi ikkita muammoni hal qilmasdan, uchinchisini hal qilishni boshlash befoyda. Haddan tashqari oshirilgan nasos quvvati va ularning xususiyatlari va tarmoq xususiyatlari o'rtasidagi nomuvofiqlik nasoslar va boshqaruv tizimlarining haddan tashqari oshirilgan narxiga olib keladi. Tejamkorligi bir qarashda kam ko'rinsada, samaradorligi ancha yuqori bo'lishi mumkin.

Nasos agregatlarining elektr dvigatellarini boshqarish tizimlarining tuzilmalarini tasniflashni joriy qilish orqali nasos uskunalari kerakli miqdorini nazorat qilishda energiya tejashni oldindan hisoblash mumkin bo'ladi, shu bilan loyihalashtirilda boshqaruv tizimiga va umuman nasos stantsiyasiga qo'yiladigan talablarni moslashtiradi.

Suv ta'minoti muammolarini hal qilishda hisobga olinadigan xarajatlar nasos stantsiyalarining xususiyatlari aniqlash samaradorligini belgilash imkonini beradi:

- uskuna va jihozlarning ishonchliligi;
- bosim liniyasida gidravlik zarba ehtimolini kamaytiradigan zarur gidravlik parametrlarni ta'minlaydigan texnologik samaradorlik;
- alohida elementlarning ishdan chiqishini himoya qilish imkonini beruvchi boshqaruv tizimlarining funktsional barqarorligi. Muammolarni bartaraf etish uchun qo'shimcha vaqt beradi va xodimlarning sonini kamaytiradi;

- boshqaruv tizimlarining ergonomikasi, xizmat ko'rsatuvchi xodimlarni o'qitish vaqtini qisqartirish va malaka talablarini kamaytirish;
- mehnat xarajatlarini kamaytirishga imkon beruvchi boshqaruv tizimining axborot mazmuni, shuningdek zarur ma'lumotlarni o'z vaqtida olish uchun texnik vositalar. O'z vaqtida qaror qabul qilish uchun uning ishonchliligini oshirish bilan birga, ma'lumot olish uchun ketadigan vaqtni qisqartiradi.

Xulosa

Nasos stansiyalarining energiya samaradorligini oshirish va foydalanish xarajatlarini kamaytirish, shuningdek nasoslarni foydali ish koeffitsienti oshirish maqsadida quyidagi chora-tadbirlar ko'zda tutiladi:

- nasos stansiyalarni bosqichma-bosqich modernizatsiya qilish, shu jumladan eskirgan nasos va elektrodvigatellarni energiya samaradorligi yuqori bo'lgan zamonaviy energiya tejamkor nasos va elektrodvigatellarga almashtirish, bosimli quvurlarini tiklash, kapital ta'mirlash va yangilash;
- nasos stansiyalarda mavjud eski turdagi va energiya samaradorligi past bo'lgan transformator, boshqaruv shkafi, kabellar va boshqa energiya uskunalari zamonaviy energiya tejamkorlariga bosqichma-bosqich almashtirish va yangilash;
- nasos stansiyalarda energetika tekshiruvlarni (energoaudit) o'tkazish orqali energiya samaradorlik va energiya tejamkorlik borasida aniqlangan muammolarni bartaraf etish.
- nasos stansiyalarni reaktiv quvvatni kompensatsiya qiluvchi kondensator va zamonaviy chastotali o'zgartiruvchi qurilmalar bilan bosqichma-bosqich jihozlash;
- nasos stansiyalarida elektr energiyasi iste'molini real vaqt rejimida nazorat qilish va boshqarishning avtomatlashtirilgan monitoring tizimini yaratish;
- nasos stansiyalarida muqobil energiya manbai, shu jumladan quyosh batareyalaridan foydalanishni yo'lga qo'yish;
- nasos stansiyalarning ish rejimini tartibga solish bo'yicha samarali usullarini joriy etish.

Nasos stansiyalarining konstruksiyasi va ekspluatatsion mukammalligini belgilovchi sanab o'tilgan omillarini kompleks ishlatish, nasos stansiyalarini takomillashtirish masalalarini hal etish orqali amalga oshirish mumkin.

1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 iyuldagi PF-6024-son "O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi Farmoni.

2. R.R.Ergashev Nasos stansiyalaridan foydalanish. T.: 2020 – 218 b.

3.M.M.Mamajonov,D.R.Bozorov va boshq. Nasos stansiyalaridan foydalanish. Yangi nashr 2019.- 386b.

4.M.R.Bakiev, N.Kaveshnikov, T.Tursunov. Gidrotexnika inshootlaridan foydalanish. Toshkent, TIMI, 2011.-452 bet.

5.Fayzullayev J. et al. GIDROTEXNIKA INSHOOTLARIDA NASOS AGREGATINI FOYDALANISHGA TAYYORLASH, ISHGA TUSHIRISH, VA TOPSHIRISH SINOVLARI //Евразийский журнал академических исследований. – 2023. – Т. 3. – №. 12 Part 2. – С. 262-266.

YANGILANGAN OLTINGUGURTLI BETONNING KORROZIYAGA CHIDAMLILIGI

Shavkatova Dilnoza Shavkatovna

Shahrisabz davlat pedagogika instituti t.f.f.d.(PhD), v.b.dotsent,

Karamatova Dilshoda Sherzod qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti talabasi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada organik azot saqlovchi birikmalar asosida oltingugurtli beton olish maqsadga muvofiq deb topildi. Shu o'rinda melamin, gidrazin, 2,4-dinitrofenilgidrazin va bitumdan modifikator sifatida foydalanildi. Hosil qilingan oltingugurtli beton namunalarining korroziyaga bardoshliligi agressiv muhitlar, jumladan: 10%-li H_2SO_4 , HCl , HNO_3 , H_3PO_4 kislota eritmalarida, 3%-li Na_2SO_4 , $NaCl$, NaF eritmalarida, 10%-li $NaOH$, $pH=4-10$ va mashina moyi, dixloretan hamda dizel yoqilg'ilarida o'rganildi. Tadqiqot davomida olingan natijalar oltingugurtli betonning korroziyaga bardoshliligini oshirishi va mexanik xossalarini yaxshilashi anuiqlandi.

Kalit so'zlar: melamin, oltingugurtli beton, modifikatsiya, sopolimer, korroziya, kislotali, ishqoriy, qum, plastifikatsiya, polimer, agressiv muhit, spektr, termogravimetriya, skanerlovchi, disperslik.

КОРРОЗИОННАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ РЕМОНТИРОВАННОГО СЕРОБЕТОНА

Шавкатова Дилноза Шавкатовна – доктор философии по техническим наукам, доцент, Караматова Дилшода Шерзод дочь - студент Шахрисабзского государственного педагогического института.

Шахрисабзский государственный педагогический институт, Шахрисабз Ш., Шахрисабз.

Аннотация. В данной статье было признано целесообразным получение серобетона на основе органических азотосодержащих соединений. В качестве модификаторов использовались меламина, гидразин, 2,4-динитрофенилгидразин и битум. Коррозионная стойкость полученных образцов серобетона изучались в агрессивных средах, в том числе: 10% растворы кислот H_2SO_4 , HCl , HNO_3 , H_3PO_4 , 3% растворы Na_2SO_4 , $NaCl$, NaF , 10% $NaOH$, $pH=4-10$ и машинное масло, дихлорэтан и дизельные топлива.

Полученные результаты в ходе исследований показывают повышение коррозионную стойкость и улучшение, механические свойства серобетона.

Ключевые слова: меламина, серобетон, модификация, сополимер, коррозия, кислотная, щелочная, песок, пластификация, полимер, агрессивная среда, спектр, термогравиметрия, сканер, диспергирование.

CORROSION RESISTANCE OF RENOVATED SULFUR CONCRETE.

Shavkatova Dilnoza Shavkatovna – Doctor of Philosophy in Technical Sciences, Associate Professor, Karamatova Dilshoda Sherzod kizi - student of the Shakhrisabz State Pedagogical Institute.

Shakhrisabz State Pedagogical Institute, Shakhrisabz Sh., Shakhrisabz.

Abstract. In this article, it was found expedient to obtain sulfur concrete based on organic nitrogen-containing compounds. Melamine, hydrazine, 2,4-dinitrophenylhydrazine, and bitumen were used as modifiers. The corrosion resistance of the obtained samples of sulfur concrete was studied in aggressive environments, including: 10% solutions of acids H_2SO_4 , HCl , HNO_3 , H_3PO_4 , 3% solutions of Na_2SO_4 , $NaCl$, NaF , 10% $NaOH$, $pH=4-10$ and machine oil, dichloroethane and diesel fuels. The results obtained in the course of research show an increase in corrosion resistance and an improvement in the mechanical properties of sulfur concrete.

Key words: melamine, sulfur concrete, modification, copolymer, corrosion, acidic, alkaline, sand, plasticization, polymer, aggressive environment, spectrum, thermogravimetry, scanner, dispersion.

Introduction. Natural gas processing is rapidly developing in developed countries on a large scale. Hydrogen sulfide plays an important role in the purification of natural gas from acidic gases. This compound is extracted in the form of elemental sulfur in special facilities on an industrial scale in the amount of several thousand tons per year by reducing sulfur from natural gas to its elemental state. Due to the rapid increase in the consumption of fossil fuels worldwide, sulfur emissions are also increasing. There is a possibility of using melamine and 2,4-dinitrophenylhydrazine as modifiers, and the main goal of our scientific research is to develop modifiers from these chemicals. Modifiers synthesized on the basis of melamine and 2,4-dinitrophenylhydrazine were used in concrete mixtures. It was studied that these modifiers change the spreading properties of dispersed systems and affect the chemical composition of concrete mixtures by increasing the additional chemical composition.

In our research, we analyzed the influence of temperature, time, and molar ratios of substances on the product yield during the process of obtaining a modifier using melamine and 2,4-dinitrophenylhydrazine. It was confirmed that the synthesis

of modifiers based on melamine and 2,4-dinitrophenylhydrazine had a positive effect on the rheological and physicomechanical properties of sulfur concrete.

Admixtures in concrete are used to improve the quality of concrete, give it specific properties, speed up construction work, and reduce the cost of the construction process. Currently, due to the increasing requirements for concrete used in construction projects, admixtures are increasingly used in concrete [1]. Cement is an important component of concrete, which determines the workability of concrete, its strength, heat resistance and other properties. Therefore, rheological studies of the effect of sulfur melamine modifier on cement mixtures with different mineralogical compositions and specific surface properties have been conducted [2]. Admixtures are an effective and simple way to improve the quality of concrete mixtures. Admixtures allow solving the problems of giving concrete the necessary properties. With their help, strong, frost-resistant and durable concrete products are prepared. Admixtures used to change the properties of concrete mixtures are divided into 3 groups: The first group: additives added to improve the properties of ready-mixed concrete mixtures. These include standardizing, plasticizing, flow-controlling, macro- and micro-pore-forming additives. The second group includes additives that accelerate and retard the hardening of concrete mixtures, increase their strength, reduce their permeability, and improve the chemical properties of steel reinforcement.

The third group: additives that increase the properties of concrete mixtures, such as frost resistance; dewatering; and resistance to salinization. [3]

-Literature review. The first patent for high-performance concrete and lime mortars was obtained in 1935. In world practice, great attention is paid to the use of chemical additives in concrete products. For example, by the end of the 1990s, the amount of concrete with additives for various purposes in Japan exceeded 80%, and in Germany, the USA, France and Italy - more than 70%. For 2006, the number of additives used in construction exceeded 300, and about 1,000 more additives were under research and industrial testing. In our country, the share of concrete with chemical additives is about 40%. The use of sulfur is mentioned in the literature of ancient India, Greece, China, and Egypt [10]. For example, sulfur was considered one of the raw materials for the production of gunpowder by the ancient Chinese [11]; sulfur was also used to bond metal to stone in the 17th century [12]. Sulfur concrete began to be used as a construction material in the 1920s [13]. Various researchers and engineers studied the properties of high-strength and acid-resistant sulfur concrete and succeeded in using it effectively [10]. In the late 1960s, Dale and Ludwig emphasized the importance of fine-grained aggregates for strength. Sulfur is an environmentally friendly material for concrete as a binder to replace cement. Unmodified sulfur concrete, which is more brittle and less water-resistant

than conventional concrete, has limitations in practical applications. [3] To overcome these shortcomings, the conversion of sulfur to modified sulfur has shown promise in improving its properties. When modified sulfur binders are used, sulfur concrete exhibits excellent resistance to high acid or salt concentrations. In recent years, sulfur-based building materials have been actively studied since the late 1960s. To date, numerous patents and scientific papers have been published on the possibilities of using sulfur and its waste in the production of various compositions, mainly sulfur concrete and sulfur asphalt mixtures.

- **Research methodology (Research Methodology).** Sulfur concrete produced by us in laboratory conditions was tested for its stability in corrosive environments using various methods. Sulfur concrete samples taken for research (sample I with melamine, sample II with 2,4-dinitrophenylhydrazine, sample III with bitumen and sample IV with hydrazine) in 10% H_2SO_4 , HCl , HNO_3 , H_3PO_4 solutions, 3% Na_2SO_4 , $NaCl$, NaF in salt solutions, 10% $NaOH$, $pH=4-10$ and organic substances: machine oil, corrosion resistance in aggressive environments selected as dichloroethane and diesel fuels was studied. The coefficient of corrosion resistance of the samples in aggressive environments was obtained based on the results of weighing on an electronic balance in two ways: the first, without adding modifiers to plasticized sulfur concrete, and the second, with the addition of modifiers to plasticized sulfur. EDS (Energy Dispersive Spectroscopy) analysis plays a crucial role in understanding the elemental composition of sulfur concrete. This advanced analytical technique provides important information about the distribution and concentration of elements present within the material. By using EDS analysis, researchers can gain valuable information about the performance and properties of sulfur concrete and optimize its properties for various applications.

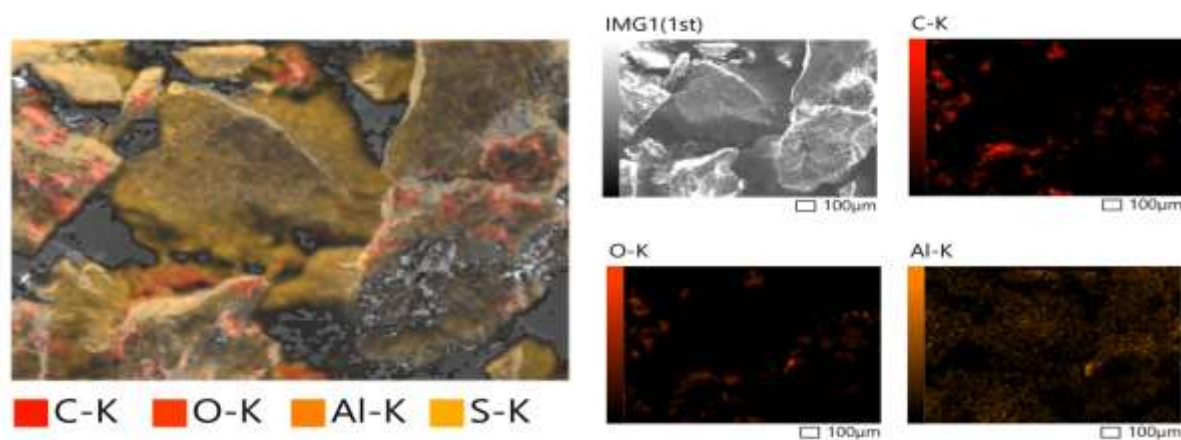
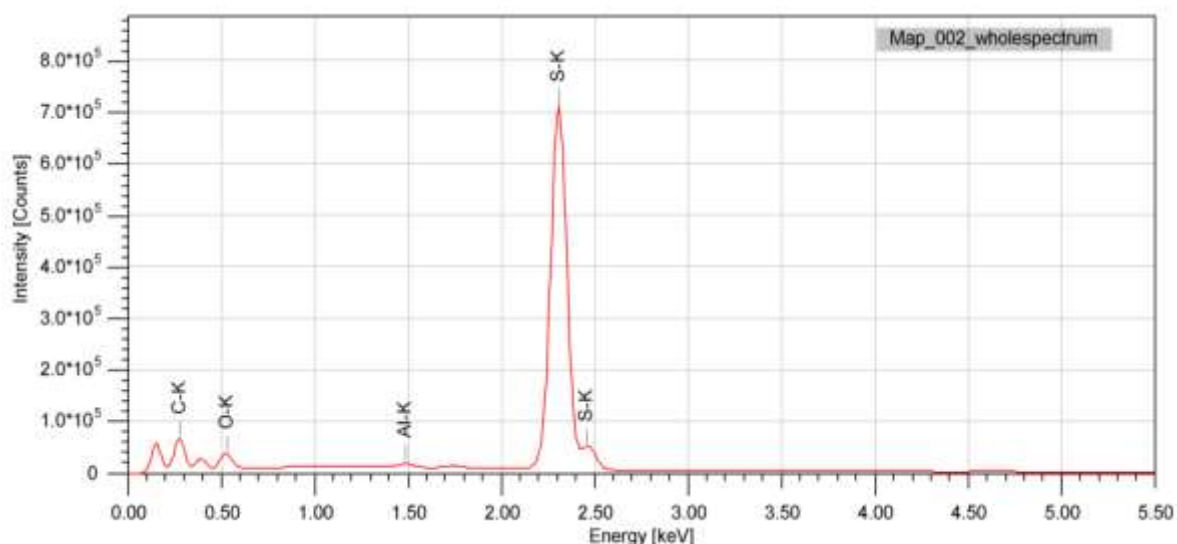

Figure 1. EDS images of the sulfur modifier 2,4-dinitrophenylhydrazine (a) and the corresponding EDS element map (b) are presented.

(b)

Figure 2. EDS analysis results of sulfur-2,4-dinitrophenylhydrazine, (a) elemental map and (b) EDS data.

In order to determine the elemental composition of the selected modifier, a deep surface elemental analysis was performed on the sulfur-2,4-dinitrophenylhydrazine modifier. It was noted that the sulfur content was 33.91% of the total mass, confirming the presence of sulfur in the tested modifier. The analysis showed that oxygen atoms account for 9.2% of the total mass, and carbon accounts for 56.63% of the total mass. These findings confirmed the presence of 2,4-dinitrophenylhydrazine in the sulfur-2,4-dinitrophenylhydrazine modifier. As a result, EDS images and EDS element mapping results show that sulfur-2,4-dinitrophenylhydrazine modifier is composed of nitrogen, carbon and sulfur elements, and sulfur showed that it serves as a connecting component in the modifier.

Corrosion stability of modified sulfur concrete samples was determined by changes in mass, appearance and strength of concrete samples. The coefficient of chemical stability (Kb.k) was determined by the change in compressive strength after processing in aggressive environments. The obtained results are presented in Table 1 below.

Table 1

**Corrosion of sulfur concrete in aggressive environments
chemical stability**

Aggressive environment	Stability coefficient (60 days)			
	I- sample	II- sample	III-- sample	IV-- sample
10% acid:				
- sulfate	0,33-0,51	0,30-0,48	0,25-0,43	0,32-0,50
- chloride	0,52-0,61	0,51-0,60	0,49-0,54	0,50-0,60
- nitrate	0,53-0,62	0,52-0,61	0,50-0,60	0,52-0,61

- phosphate	0,71-0,75	0,70-0,77	0,69-0,73	0,69-0,73
3% salt:				
- sulfates	0,71-0,81	0,70-0,80	0,71-0,81	0,70-0,80
- chlorides	0,71-0,81	0,70-0,80	0,71-0,81	0,69-0,78
- fluorides	0,90-0,95	0,89-0,96	0,79-0,88	0,89-0,93
10%- NaOH	0,51	0,48	0,53	0,50
Environment pH = 4-10	0,67-0,72	0,69-0,73	0,59-0,64	0,67-0,72
Organic substances:				
- engine oil	0,66-0,90	0,68-0,92	0,60-0,87	0,65-0,89
- dichloroethane	0,71	0,60	0,63	0,71
- diesel fuel	0,85	0,67	0,77	0,84

As can be seen from the data in the table, the stability coefficient of sample I in the three studied acid environments is in the range of 0.33-0.77, while the stability coefficient of sample II in the acidic environment is 0.30-0.75. Similar indicators are 0.25-0.73 in sample III, and 0.32-0.73 in sample IV. From the stability coefficients of the samples in these acidic environments, it is clear that for all samples, the corrosion stability of sulfur concrete in acidic environments is lower in sulfuric acid, but slightly higher in phosphoric acid than in other environments. The main reason for the lower stability coefficient in sulfuric acid media than in other media can be explained, firstly, by the fact that sulfuric acid is a strong mineral acid and the higher solubility coefficient of elemental sulfur in sulfuric acid than in other acids.

In the above-mentioned aggressive salt solutions, the highest stability index belongs to sample II, while the lowest stability index was observed in sample III. When comparing the stability indices of the samples by type of salts, the stability indices of sulfate and chloride salt solutions do not differ significantly from each other. However, the stability index in fluoride salt solutions differs from them, that is, the corrosion stability coefficient of the samples in fluoride salt solutions is slightly higher. This can be justified by the fact that it can be explained by the differences in the bond radii of the salts taken for the study. This can be explained by the fact that the bond radii between the metal-halogen atoms of fluoride salts are much smaller than the bond lengths between the metal-chlorine atoms and metal-oxygen atoms mentioned above.

It was found that the corrosion stability coefficients of all the studied samples in 10% NaOH solution were in the range of 0.48-0.53. Here, the lowest indicator was in sample III (0.48), and the highest indicator was in sample II (0.53). The

difference in the corrosion stability coefficient of the four samples under the same conditions can be explained by the structure of the sample molecules. The slight superiority of the indicator in sample II in the studied environment can be explained by the presence of aromatic rings and nitro groups in the molecule, the difference in its solubility coefficient and liquefaction temperature.

- **Analysis and results (Analysis and results).** Polymer sulfur based on the modification of elemental sulfur from oil and gas industry waste with nitrogen-containing organic compounds - melamine, 2,4-dinitrophenylhydrazine a method of obtaining binders was proposed.

It was found that the compressive strength of modified sulfur concrete increased from 80 to 95% after 24 hours of casting. It is proposed to set the mass ratio of polymer sulfur concrete and filler materials to 1:2 for the preparation of concrete with high compressive and bending resistance.

-**Conclusion and recommendations (Conclusion/ Recommendations).** According to the results of the research, modified sulfur and modifiers: sulfur concrete obtained on the basis of melamine, 2,4-dinitrophenylhydrazine, bitumen and hydrazines in 10% H_2SO_4 , HCl, HNO_3 , H_3PO_4 solutions, in 3% Na_2SO_4 , NaCl, NaF salt solutions tolerance to aggressive environments in 10% sulfuric acid and 10% sodium hydroxide solutions it was found that it gave a slightly lower result than in other aggressive environments. The main reason for this is that partially non-plasticized elemental sulfur in sulfur concrete dissolves in sulfuric acid solution and alkali solution, so its stability against aggressive environment showed a lower result compared to other aggressive environments. The stability of the bituminous sample in organic solvents is much lower than in other aggressive environments. The main reason for this is that bitumen is a residual fraction of multi-component oil, and its composition consists of various organic substances. It is known that these organic substances dissolve well in organic solvents. It can be seen that bitumen gave a much lower result compared to others due to its good solubility in dichloroethane, which is a polar solvent.

REFERENCES

1. Shavkatova D.Sh., Amanova N.D., To'rayev X.X., Bir va ko'p komponentli azot saqlovchi organik modifikatorlar asosida oltingugurtli beton olish.// Fan va texnologiyalar taraqqiyoti ilmiy-texnikaviy jurnal, Buxoro-2022, №4, 64-70 b. (02.00.00. №14).
2. Shavkatova D.Sh., Amanova N.D., To'rayev X.X., Modifikatsiyalangan oltingugurt va melamin asosida oltingugurtli beton olish. // Qarshi davlat universiteti ilmiy-nazariy, uslubiy jurnal Qarshi-2022. (5/1) 55-61 b.

3. To'rayev X.X., Shavkatova D.Sh., Amanova N.D., Raxmatova G. Study of the physical and mechanical properties of concrete based on modified sulfur and melamine. //O'zMU-2023 yil 503-505 b.

4. **Turaev Kh.Kh.**, Shavkatova D.Sh., Beknazarov Kh., Amanova N.D. Berdimurodov E. Preparing a new tupe of concrete based on Sulfur-melamine modifier.// University of Baghdad College of Science for Women Baghdad Science Journal:Baghdad-2023.P-ISSN:2078–8665-E-ISSN:2411-7986 / <https://doi.org/10.21123/bsj.2023.0000>

5. N.D.Amanova.,D.Sh.Shavkatova.,J.M. Khayitova.,H.Kh. Turayev.,Kh. S. Beknazarov.,Y. A. Makhmudova. Stady of process of obtaining modified sulfur concrete based on local raw materials and study of radionuklides of sulfur concrete and Portland cement.// International Scientific Journal Theoretical & Applied Science 2022 y 08.03.2022y p.107

6. **Turaev Kh.Kh.**, Shavkatova D.Sh., Amanova N.D.,Berdimurodov E. Application of sulfur-2,4-dinitrophenylhydrazine as modifier for production of an advantageous concrete.// University of Baghdad College of Science for Women Baghdad Science Journal: Baghdad-2023. Application of Sulfur-2,4-dinitrophenylhydrazine as modifier for production of an advantageous concrete. P-ISSN: 2078–8665-E-ISSN:2411-7986

7. N.D. Amanova, Kh.Kh Turaev, D.Sh Shavkatova, Yu.A Makhmudova. Issledovanie TGA i DTGA modifitsirovannogo polimernogo serobetona//Akademik N.A. "Current problems of the chemistry of complex compounds" devoted to the 90th anniversary of Parpiev. Collection of materials of the republican scientific and practical conference September 14-15. Tashkent-2021. 153-154 p

8. Amanova N.D. Turaev H.Kh. Alikulov R.V. Shavkatova D.Sh. Makhmudova Yu.A. Diffractogram analysis of modified sulfur.//Innovatsionnye tekhnologii pererabotki mineralnogo i tekhnogennogo srya khimicheskoy, metallurgicheskoy, neftekhimicheskoy otrasley i proizvodstva stroitelnyx materialov May 12-14 Tashkent-2022y 411 b

9. Amanova N.D., Turaev H.Kh., Alikulov R.V., Shavkatova D.Sh., Makhmudova Yu.A. Obtaining sulfur concrete from the waste of oil and gas industry enterprises.// Innovatsionnye tekhnologii pererabotki mineralnogo i tekhnogennogo srya khimicheskoy, metallurgicheskoy, neftekhimicheskoy otrasley i proizvodstva stroitelnyx materialov. May 12-14. Tashkent-2022. 412 p

**O'ZBEKISTONNING IQLIMI KESKIN O'ZGARUVCHAN
HUDUDLARIDA SUG'ORISH VA YERLARNING MELIORATIV
HOLATINI YAXSHILASH USULLARI**

Doniyorov Toshmamat Omonovich
Qarshi davlat texnika universiteti, dotsenti q/x f.f.d (PhD)

Maqolada Qashqadaryo viloyatining Qarshi tumani hududida SPERSAL kimyoviy meliorantini qo'llab, o'rtacha sho'rlangan erlarda tuproq meliorativ holatini yaxshilash va sho'r yuvishga sarflanadigan suv tejamlorligi masalalari bo'yicha o'tkazilgan dala tajribalari natijalari keltirilgan.

Kalitli so'zlar: kimyoviy meliorant SPERSAL, sug'orish me'yori, mavsumiy sug'orish normasi, egatlab sug'orish, tuproq, sho'rlanish, suv tejamlor texnologiya.

В статье представлены результаты проведенных полевых опытов на территории Каришинского района Кашкадарьинской области по улучшению мелиоративного состояния среднесоленых почв с применением химического мелиоранта SPERSAL и экономия воды затрачиваемой на промывку почв.

Ключевые слова: химический мелиорант SPERSAL, норма полива, оросительная норма, полив по бороздам, почва, засоление, водосберегающие технологии.

The article presents the results of field experiments on the territory of the Karshi district of the Kashkadarya region to improve the meliorative state of moderately saline soils using the chemical meliorant SPERSAL and save water spent on soil leaching.

Key words: chemical meliorant SPERSAL, irrigation rate, irrigation norm, egatlab irrigation, soil, salinity, water saving technology.

Kirish

Dunyo miqyosida iqlim o'zgarishi bevosita insoniyatning tabiatga bo'lgan munosabatlari bilan bog'liq. Yer yuzida kechyotgan suv muammosi mintaqamiz uchun ham mamlakatimiz uchun ham o'ta dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Chunki, suv – oziq-ovqat mahsulotari yetishtirish, sanoat, qolaversa insonning hayoti uchun o'ta muhim strategik resurs hisoblanadi. Turli xildagi sanoat chiqindilarini va zararli kimyoviy moddalarning daryolar va boshqa suv havzalariga oqizilishi natijasida hatto sug'orish ushuncha ham yaroqsiz suvga aylanib qolmoqda.

Bugungi kunda dunyoning 40 dan ortiq mamlakatidagi 2 mlrddan ziyod aholi suv tanqisligini sezmoqda. BMT ma'lumotlariga ko'ra, qariyb 1,5 mlrd aholi toza ichimlik suvidan foydalana olmaydi, 2,3 mlrd aholi esa sanitar talabga javob bermaydigan suvni iste'mol qilishga majbur bo'lmoqda. Har kuni 2 mln tonnadan ortiq, shu jumladan plastik chiqindilar suv havzalariga tashlanadi¹.

Mamlakatimiz Prezidenti tomonidan qabul qilingan qator qarorlar: 2017-yil 27-noyabrdagi "2018-2019 yillarda irrigatsiyani rivojlantirish va sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash davlat dasturi to'g'risida"gi PQ-3405-son

qarori, 2019-yil 9-oktabrdagi “Suv resurslarini boshqarish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 4486-son qarori va 2019-yil 17-iyundagi “Qishloq xo‘jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-5742-son qarorlari ijrosi sababli suv resurslaridan tejamli foydalanish siyosati natijasida suvning umumiy miqdori o‘tgan asrning 90-yillariga nisbatan yiliga 64 mlrd m³ dan hozirda o‘rtacha 51 mlrd m³ gacha kamaytirildi. Shuningdek, mos ravishda 1 gektar sug‘oriladigan maydonga o‘rtacha 16 ming m³ suv ishlatilgan bo‘lsa, bugungi kunda bu ko‘rsatkich 10 ming m³ ga tushirildi. Mamlakatimizda olinadigan chuchuk suvning qariyb 90 foizi qishloq xo‘jaligida foydalaniladi (*dunyoda ushbu ko‘rsatkich o‘rtacha 65 foizini tashkil etadi*), (kommunal sohada, 4,5 foiz, sanoat va energetika sohasida 4,3 foiz, baliqchilikda 1,2 foiz). Qishloq xo‘jaligida har bir gektarga suv sarfi esa ayrim davlatlarga nisbatan 2-2,5 barobar ko‘p. Ekin maydonlariga suv yetkazib berishda sezilarli yo‘qotishlar bor¹.

Dunyo miqyosida iqlimning isib borishini va suv resurslariga bo‘lgan talabni oshib borishini hamda mamlakatimizda, ayniqsa Qashqadaryo viloyatda sug‘orishga sarflanayotgan suvning asosiy qismi transchegaraviy daryolardan nasos stansiyalari orqali olinayotganini inobatga olib, biz navbatdagi ilmiy-tadqiqot ishlarimizni Qarshi cho‘lining sho‘rlangan yerlarida g‘o‘zani egatlab sug‘orishda suv tejamkor texnologiyalarni qo‘llab, paxta hosildorligini ko‘tarish, hamda tuproqning meliorativ holatini yaxshilashga bag‘ishladik.

Qo‘llanilgan usullar

Buning uchun quyida keltirilgan tartibda Qarshi tumanining “Nasaf” nomli xo‘jaligida g‘o‘zaning Buxoro-6 navida tajribalar o‘tkazdik:

1. Xo‘jalikda har doim qo‘llanilgan agrotexnika bo‘yicha parvarishlangan (nazorat).
2. ChDNS ga nisbatan 70-70-60 % bo‘yicha egatlab sug‘orish.
3. ChDNS ga nisbatan 70-70-60 % bo‘yicha egatlab sug‘orish va qo‘shimcha gektariga 5 kg SPERSAL kimyoviy meliorantni qo‘llash (Qo‘llanilgan kimyoviy meliorantning ta‘sirini o‘rganish maqsadida).
4. ChDNS ga nisbatan 70-70-60 % tartibda 25 % ga kamaytirilgan me‘yorlar bilan sug‘orish (Qashqadaryoda yillar davomida kuzatilayotgan suv taqchilligi e‘toborga olingan).
5. ChDNS ga nisbatan 70-70-60 % tartibda 25 % ga oshirilgan me‘yorlar bilan sug‘orish (O‘rtacha darajada sho‘rlangan tuproqlarning meliorativ holatini yaxshilanishni o‘rganish maqsadida)
6. ChDNS ga nisbatan 70-70-60 % tartibda 25 % ga oshirilgan me‘yorlar bilan sug‘orish va qo‘shimcha gektariga 5 kg SPERSAL kimyoviy meliorantni qo‘llash

(o'rtacha darajada sho'rlangan tuproqlarning meliorativ holatini yaxshilanishini o'rganish maqsadida).

7. ChDNS ga nisbatan 70-70-60 % tartibda 50 % ga oshirilgan me'yorlar bilan sug'orish (oshirilgan sug'orish me'yorining sho'rlangan tuproqlarning meliorativ holatiga ta'sirini o'rganish maqsadida).

8. ChDNS ga nisbatan 70-70-60 % tartibda 50 % ga oshirilgan me'yorlar bilan sug'orish va qo'shimcha gektariga 5 kg SPERSAL kimyoyiy meliorantni qo'llash (oshirilgan sug'orish me'yorida meliorantning sho'rlangan tuproqlarning meliorativ holatiga ta'sirini o'rganish maqsadida).

Tadqiqot uchun kichik maydonchali (maydonchalar o'lchami 1440 m²), nishabligi 0,002 va egatlar oralig'i 0,9 m bo'lgan tajriba dalasi tanlangan, u sizot suvlari sathi ekin maydoni sathidan 2,2-2,5 m pastda joylashgan ochiq zovur bilan tutashgan. Qaytariqlar soni 4 tani tashkil etgan. Tuproqning sug'orishdan oldingi namligi shu mintaqada qabul qilingan va ijobiy natijalarga erishilgan "Buxoro-6" navi uchun ChDNS ga nisbatan 70-70-60 % tizim qabul qilindi.

Tajriba variantlarida keltirilgan namlik ChDNS ga nisbatan 70-70-60 % tartibda iborasi g'o'zaning muayyan o'suv davrida bir marta sug'orish uchun zarur suv hajmini anglatadi. Biz dala tajribamizda g'o'zaning o'sish davrini chigitning unib chiqishi, chinbarg chiqarishi, gullash-shonalash va pishish davrlariga ajratganmiz. G'o'zaning ildiz tizimi gullash-shonalash davrigacha 0-70 sm tuproq qatlamigacha borishini nazarda tutgan holda, ChDNS (chegaraviy dala nam sig'imi) 21,6 % va tuproq hajmiy massasi 1,44 g/sm³ ekanligini inobatga olib, shu qatlamni sug'orish uchun namlik ChDNS ga nisbatan 70-70-60 % tartibdani S.N.Rijovning formulasi yordamida (780 m³/ga) hisobladik. Gullash-shonalash va pishish davrigacha bo'lgan sug'orishlarni hisoblashda 0-100 sm lik qatlam uchun ChDNS 21,6 %, tuproqning hajmiy massasi 1,44 g/sm³ va namlik ChDNS ga nisbatan 70-70-60 % tartibda 1083 m³/ga ga teng ekanligini aniqladik. Demak, tajribaning barcha variantlarida keltirilgan namlik ChDNS ga nisbatan 70-70-60 % tartibda gullash-shonalash davrigacha bo'lgan sug'orishlarda 780 m³/ga, keyingi sug'orishlarda 1083 m³/ga teng ekanligi belgilangan.

Dala, laboratoriya tadqiqotlari, g'o'zaning o'sishi va rivojlanishi bo'yicha kuzatuvlar Paxta selektsiyasi, urug'chiligi va etishtirish agrotexnologiyalari ilmiy-tadqiqot institutining "Dala tajribalarni o'tkazish uslublari" (O'zPITI, 2007 yil), "Методы агрохимических-агрофизических и микробиологических исследований в поливных хлопковых районах" uslubiy qo'llanmalari asosida bajarildi.

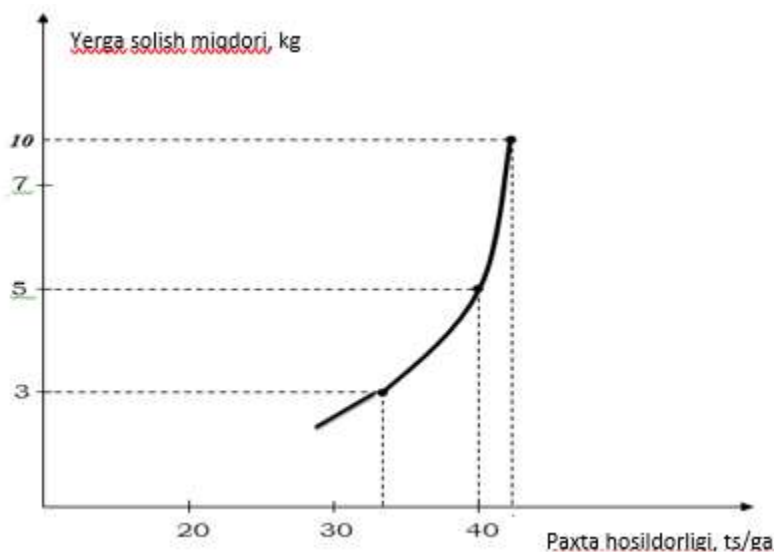
Olingan ma'lumotlarning aniqligi va ishonchliligi umum qabul qilingan B.A. Dospexovning "Методика полевого опыта" uslubiy yordamida matematik-statistik tahlil qilindi.

G'ozaning o'sishi, rivojlanishi bo'yicha fenologik kuzatuvlar va paxta hosildorligi hisobi Paxta selektsiyasi, urug'chiligi va etishtirish agrotekhnologiyalari ilmiy-tadqiqot institutida qabul qilingan "Методы проведения опытов с хлопчатником" (Tashkent, 1983) qo'llanmasi asosida olib borilgan. Tuproqning morfologik belgilari va genetik gorizontlar bo'yicha tuproq kesmasi S.A.Zaxarov tasnifi bo'yicha tavsiflangan, tuproq mexanik tarkibi, hajmiy va solishtirma massasi N.A. Kachinskiyning tsilindr usulida aniqlangan. Tuproqdagi gumus miqdori I.V. Tyurin, azot va fosforning umumiy miqdorlari L.P. Gritsenko, I.M. Maltsevaning takomillashgan usullarida, nitratli azot miqdori Grandval-Lyaju, harakatchan fosfor miqdori B.P. Machigin, almashinuvchi kaliy miqdori P.V. Protasov usulida aniqlangan. Tuproq suv shimuvchanligi, eng kichik suv sig'imi, namlikning kapillyar ko'tarilish balandligi, tuproq, sug'orish suvi, drenaj va sizot suvlari tarkibidagi suvda erigan tuzlar miqdorini aniqlash, tuproqdagi namlik dinamikasini o'rganish, tajriba uchastkasiga berilayotgan sho'r yuvish va sug'orish uchun beriladigan suv hisobini yuritish, paxta hosildorligi asosida qo'llanilgan variantlarning iqtisodiy samaradorligi "Dala tajribalarini o'tkazish uslublari" (Toshkent, 2007) qo'llanmasi asosida aniqlangan.

Natijalar va muhokama

Shvetsariyaning Sibo-Novartis firmasi tomonidan sintezlangan SPERSAL kimyoviy meliorantini Qarshi cho'lining og'ir mexanik tarkibli o'rtacha sho'rlangan tuproqlarida qo'llash uchun uning Meksika, Ispaniya, Marokko, Pokiston, Hindiston, Isroil, Gretsiya va AQSh (Kaliforniya shtati) mamlakatlarda o'tkazilgan sinov natijalari o'rganilgan. Ushbu mamlakatlar mutaxassislarining sho'rlangan erlarda o'tkazilgan sinovi natijalari ma'lumotlariga ko'ra SPERSAL kimyoviy melioranti g'o'za va boshqa ekinlarning o'sishi va rivojlanishi uchun ijobiy ta'sir ko'rsatishi isbotlangan.

Tuproqqa solingan kimyoviy meliorant SPERSALning me'yoriy miqdori Shveytsariyaning "Sibo-Novartis" firmasi tavsiyasiga binoan qabul qilindi. Ushbu me'yorni biz preparatning xarid narxi va paxta hosildorligi ko'rsatkichlarini taqqoslash asosida optimal me'yor sifatida qabul qildik. Preparatning dastlabki sinovi natijalari asosida aniqlanishicha uni tuproqqa 3 kg/ga miqdorda qo'llanilganda paxta hosili nisbatan kam, 7 kg/ga miqdorida ishlatilganda esa preparat harid narxining oshishi bilan bir qatorda 5 kg/ga preparat ishlatilganga nisbatan kamroq hosildorlik oshishi kuzatilgan.

1-rasm. SPERSAL preparatini tuproqqa sepish miqdorini aniqlash grafigi.

SPERSAL kimyoviy meliorantining fizik-kimyoviy ta'siri mohiyati quyidagicha: SPERSAL kimyoviy melioranti tuproqqa sepilganda, tuproq singdirish kompleksida natriy kationining siqib chiqarilishi natijasida kaltsiy va magniy kationlari almashinuv reaksiyasi yuz beradi.

O'simlik ildiz qatlami tuproqida hosil bo'lgan xlorli, natriy sulfid, natriy bikarbonat kabi tuzlar ekinni sug'orish uchun berilgan suv yordamida erib, pastki qatlamlarga tushadi.

SPERSAL kimyoviy melioranti sepilganda tuproqda almashinuv reaksiyasi ro'y beradi. Sho'r yuvish oldidan sho'rlanish darajasi va turiga mos ravishda SPERSAL kimyoviy melioranti zarur miqdorini tuproqqa sepib, sho'r yuvilganda, berilayotgan suv va o'simlik ildiz qatlami joylashgan tuproqni sho'rsizlantirish uchun sarflanayotgan solishtirma xarajatlar miqdori kamayadi. Ya'ni, sho'r yuvish me'yorini kamayishi uchun ma'lum sharoit yaratiladi. Tuproq suv-fizik xossalariining o'zgarishi hisobiga suvning tuproqqa shimilish jadalligi ortadi, shuningdek sug'orish texnikasi elementlari ham o'zgaradi. SPERSAL kimyoviy meliorantini dastlabki qo'llash natijalaridan ma'lumki, kuchsiz va o'rtacha sho'rlangan tuproqlarda 1-5 l/ga me'yorda sepilishi tavsiya qilingan. Preparat ekologik jihatdan zararsiz, Shvetsariya sog'liqni saqlash vazirligining litsenziyasiga ega. Biroq, preparat dala sharoitida qo'llanilganda, traktorchi va bu ish bilan shug'ullangan boshqa ishchilar uning salbiy ta'siridan saqlanish uchun qo'l va yuzlarini suv yordamida yaxshilab yuvishlari tavsiya qilinadi.

2-rasm. Tajriba variantlarida qo'llanilgan mavsumiy sug'orish meyorlari

Variantlardagi tajriba ma'lumotlar g'o'zaning o'sishi va rivojlanishi, shu bilan birga tuproq yuzasi soya bo'lish darajasi oshishi natijasida egat tubidan uning ustiga qarab tuzlar migratsiyasi jadalligi bir-biridan farqlanishini ko'rsatadi. Tajriba variantlaridagi tahlillari va ularni solishtirish natijasida amalda tuproq suv tanqisligiga nisbatan 25 va 50 % ko'p suv berilgan va sug'orishdan oldin SPERSAL preparati berilgan barcha variantlarda vegetatsiya oxiriga borib tuproqdagi tuzlar miqdori kamayganligi kuzatildi. Eng samarali deb 5, 6, 7, 8 variantlar topildi, ammo ular orasida sug'orishning sho'r yuvadigan rejim va SPERSAL preparati qo'llanilgan 7 va 8 variantlar alohida ajralib turdi.

Ma'lumotlaridan ko'rinadiki, vegetatsiya davri oxirida bahorgi davrga nisbatan nazorat variantida tuproq 100 sm qatlamidagi tuzlar miqdori qattiq qoldiq bo'yicha 1,3 marta, xlor-ioni bo'yicha 1,41 marta, natriy- 1,1 marta kamaygan. Taqqoslash davrida 7 va 8 variantlarda tuzlar umumiy miqdori 2,4-2,5 marta, xlor-ion - 2,3-2,6 marta, natriy va kaliy miqdori 0,83-1,81 kamayganligi kuzatildi.

Vegetatsiya davrida deyarli barcha variantlarda suvda eruvchi tuzlarning kamayganligi qayd etildi. 1 va 2 variantlardagi Na_2SO_4 miqdorining 1, 3 va 1, 8 marta oshganligi bundan mustasno. $\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$ va Na_2SO_4 miqdorlarida juda kam o'zgarish kuzatildi. 5, 6, 7 va 8 variantlar tuproqlarida CaSO_4 miqdori tegishlicha 2,3; 3,6; 3,7 va 3,9 marta kamaydi; MgSO_4 —2, 3; 4,4 va 4 marta, NaCl - 2,2; 2,3; 2,3 va 2,6 marta kamaydi.

O'rtacha paxta hosili 1-variantda 26,6 ts/ga; 2 -variantda 38,4 ts/ga; 3 da - 39,7 ts/ga; 4 variantda - 32,7 ts/ga; 5 da - 41,3 ts/ga; 6 da - 43,5 ts/ga; 7 da- 41,2 ts/ga; 8 da- 44,9 ts/ga. Nazorat variantiga nisbatan paxta hosilidagi farq tegishlicha variantlar bo'yicha 2-8; 3-10; 4-3,1; 5-11,7; 6-13,9; 7-11,6; 8-15,3 ts/ga ni tashkil etdi.

Xulosalar

O'tkazilgan tajribalar natijalari tahlilini taqqoslash orqali quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Taqirsimon tuproqlar sharoitida maqbul suv-tuz tartibini qo'zani egatlab suqorishda «sho'r yuvish» tartibini hosil qilish va 5 kg/ga me'yorda SPERSAL kimyoviy melioranti qo'llash orqali rostdash mumkin.

2. Eng maqbul sug'orish texnikasi va gektariga 5 kg me'yorda SPERSAL kimyoviy melioranti qo'llab va suvni 50% oshiq me'yor bilan sug'orilgan variantlar bo'ldi. Bu variantlarda ChDNS ga nisbatan sug'orish oldi namligi 70-70-60 % da va 4 marta sug'orilganda mavsumiy sug'orish me'yori nazorat variantiga nisbatan 590-880 m³/ga kam sarflanishi aniqlandi.

3. Manbaining suv resurslari bilan ta'minlanishini hisobga olgan holda sug'orish me'yorini 25 % va 50 % oshirish yoki kamaytirish, sug'orishlar sonini boshqarish orqali mavsum davomida 5220-7190 m³/ga suv berib, g'o'zadan 43,5-45,1 ts/ga hosil olindi.

4. Tuproqqa 5 kg/ga me'yorda qo'llangan SPERSAL kimyoviy melioranti umuman olganda tuproq suv tartibi hosil bo'lishi va yo'nalishiga sezilarli ta'sir etmaydi. Shu bilan birga sug'orish me'yori 25-50% oshiqcha berilganda ham birlik hosil uchun sarflangan sug'orish suvi 1,50-1,64 baravargacha kamaydi. Shu sababli taqirsimon tuproqlarda suv resurslari ChDNS ga nisbatan 70-70-60 % tartib sharoitida tuproq yuzasini plyonka bilan mulchalash orqali suvdan foydalanish samaradorligini oshirish imkoniyati yaratildi.

5. G'o'zaning bo'yi, hosil elementlari shakllanishi bo'yicha eng past nazorat (tuproq namligi ChDNS ga nisbatan 70-70-60 % tartib bo'yicha sug'orilgan) variantda kuzatildi. Eng yuqori ko'rsatkich sug'orish me'yorini 25-50% oshiq me'yor bilan sug'orib, 5 kg/ga miqdorda SPERSAL qo'llanilgan variantlarda kuzatilib, paxta hosili 43,5-45 ts/ga tashkil etganligi va bu nazorat variantiga nisbatan 13-15 ts/ga yuqori hosil olinganligi aniqlandi.

6. Qarshi cho'lining og'ir mexanik, tarkibli o'tloqlashib borayotgan taqirsimon o'rtacha sho'rlangan tuproqlarida g'o'zadan mo'l va barqaror hosil olish uchun tuproqqa 5 kg/ga miqdorida SPERSAL preparatini qo'llash, sug'orish oldi namligi ChDNS ga nisbatan 70-70-60 % da 25-50 foizga oshirilgan me'yorlarda sug'orish tavsiya etiladi.

Yuqorida qayd etilganlardan shunday xulosa qilish mumkinki, tuproqqa SPERSAL kimyoviy meliorantini va g'o'zani oshirilgan me'yorlar bilan sug'orish natijasida meliorativ holati yaxshi bo'lmagan yerlar tuproqlari ildiz qatlamida tuz rejimini barqarorlashtirishni maqsadli boshqarish imkoniyati yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <https://m.kun.uz/uz/news/2023/06/23/ozbekiston-eng-kop-suv-ishlatadigan-mamlakatlardan-ayrim-yechimlar-malum-qilindi>.
2. T.O.Doniyorov, M.Avkakulov. Tuproq meliorativ holatini yaxshlashda suv tejankor texnologiyalarning ahamiyati. Innovatsion texnologiyalar ilmiy-texnik jurnali 2022\1(45)-son. 77-81 betlar.
3. Urishev B., Kuvvatov, D.; Doniyorov, T.; Kuvatov, U.; Umirov, A. **Hydraulic storage of solar energy for supplying pumping units with drip irrigation of plants. Publication:** AIP Conference Proceedings, Volume 2612, Issue 1, id.020016,7pp. **Pub Date:** March 2023. **DOI:** [10.1063/5.0113641](https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85151355235&doi=10.1063%2f5.0113641&partnerID=40&md5=328a8cc). 2023AIPC.2612b0016U. <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85151355235&doi=10.1063%2f5.0113641&partnerID=40&md5=328a8cc>.

4. Doniyorov T.O. Qashqadaryoning sho'rlangan tuproqlari meliorativ holatini yaxshilashda spersal kimyoviy meliorantini qo'llash natijalari. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 3(1), Jan., 2023. 269-276 betlar.

VARGANZA-2 NASOS STANSIYASINING ISHLASH PRINSIPI VA SAMARADORLIGI

Dots. Jonqobilov Sobir Ulug`murodovich
Magistrant. Rahmatullayev Sherzod Oybek o`g`li
Qarshi Davlat Texnika Universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Varganza-2 nasos stansiyasi haqida umumiy ma'lumotlar, nasos stansiyaning ishlash prinsipi, texnik xususiyatlari va samaradorlik ko'rsatkichlari tahlil qilinadi. Nasos stansiyasining Kitob tumanidagi suv ta'minoti va irrigatsiya tizimidagi roli, shuningdek, uning energiya samaradorligini oshirish bo'yicha takliflar ko'rib chiqiladi.

Kalit so`zlar. Nasos stansiyasi, Varganza-2, nasos agregati, nasos rusumi, bosim quvur, suruvchi quvur, ishlash prinsipi, energiya samaradorligi, irrigatsiya, suv ta'minoti, texnik xizmat ko'rsatish.

Abstract. This article analyzes general information about the Varganza-2 pumping station, the principle of operation of the pumping station, technical characteristics and efficiency indicators. The role of the pumping station in the water supply and irrigation system of Kitab district, as well as proposals for improving its energy efficiency, are considered.

Key words. Pump station, Varganza-2, pump unit, pump type, pressure pipe, push pipe, principle of operation, energy efficiency, irrigation, water supply, technical service.

Абстрактный. В данной статье проанализированы общие сведения о насосной станции «Варганза-2», принцип работы насосной станции, технические характеристики и показатели эффективности. Рассмотрена роль насосной станции в системе водоснабжения и орошения Китабского района, а также предложения по повышению ее энергоэффективности.

Ключевые слова. Насосная станция, Варганза-2, насосный агрегат, тип насоса, напорный трубопровод, напорный трубопровод, принцип работы, энергоэффективность, орошение, водоснабжение, техническое обслуживание.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2025-yilni suv xo'jaligida "Nasoslar samaradorligini oshirish yili" deb e'lon qildi. Bu qaror mamlakatimizda suv resurslarini boshqarish va foydalanishda energiya samaradorligini oshirishga qaratilgan muhim tashabbusdir. O'zbekistonda 2,5 million gektar yer sug'orilmoqda, bunda 1 600 dan ortiq nasos stansiyalari yiliga 6,8 milliard kilovatt soat elektr energiyasini sarflaydi. Afsuski, nasos stansiyalarining 94 foizi o'z normativ xizmat muddatini o'tab bo'lgan, ya'ni ular 10 yildan ortiq ishlatilmoqda. Bu esa ularning samaradorligini pasaytirib, ortiqcha energiya sarfiga olib kelmoqda.

Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan tashabbus doirasida quyidagi choralarning amalga oshirilishi rejalashtirilgan:

- ★ **Nasos stansiyalarini modernizatsiya qilish:** Eskirgan uskunalarni zamonaviy va energiya tejamkor modellarga almashtirish orqali elektr energiyasi sarfini kamaytirish.
- ★ **Quyosh energiyasidan foydalanish:** Xususiy sheriklik asosida quyosh panellari o'rnatish orqali nasos stansiyalarining energiya ta'minotini diversifikatsiya qilish va ekologik toza energiya manbalaridan foydalanish.
- ★ **Mikro GESlar qurilishi:** Kanallarni betonlash orqali suv oqimini tezlashtirish va kichik gidroelektr stansiyalarini qurish, bu orqali qo'shimcha elektr energiyasi ishlab chiqarish.

Ushbu tashabbuslar amalga oshirilsa, yiliga qo'shimcha 600 million kilovatt soat elektr energiyasi ishlab chiqarilishi mumkin. Bu esa nafaqat energiya resurslarini tejashga, balki atrof-muhitni muhofaza qilishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Respublikamiz uchun muhim ahamiyat kasb etadigan nasos stansiyalardan biri bu Varganza-2 nasos stansiyasidir.

Varganza-2 nasos stansiyasi - bu O'zbekistonning Qashqadaryo viloyati, Kitob tumanida joylashgan, asosan suv ta'minoti va irrigatsiya tizimlari uchun xizmat qiladigan katta gidravlik inshootlardan biridir. Ushbu nasos stansiyasi, ayniqsa, yirik irrigatsiya tizimlarining bir qismi sifatida ahamiyatli bo'lib, mintaqadagi qishloq xo'jaligini suv bilan ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Qashqadaryo viloyati Kitob tumanidagi «Varganza-2» nasos stansiyasi 360 ga yerlarga suv ko'tarib berishga mo'ljallangan bo'lib, 1991 yili ishga tushirilgan. Nasos stansiyaning suv olish manbayi bo'lib Qashqadaryo chap qirg'og'i hisoblanadi. Nasos stansiyasiga 8 dona 4 ta 200 D -90 va 4 ta SN 180-170 nasos agregatlari o'rnatilgan. 4 ta 200 D -90 va 4 ta SN 180-170 nasos agregatlariga 5AM355MB6eY3 va AIP-315-S6 li dvigatellar xizmat qiladi. Nasos stansiyalar asosan yilning baxor va yoz oylarida ishlatilib, yil davomida o'rtacha 398.0 ming kVt elektr energiya sarflaydi. Varganza-2 nasos stansiyasi orqali suv yetkazib berish qishloq xo'jaligi uchun, ayniqsa, irrigatsiya tizimlarini boshqarishda muhim ahamiyatga ega. Bu, shu bilan birga, mintaqadagi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini samarali tashkil etish uchun zarur. O'zbekistonning suv resurslarini boshqarish, energetika samaradorligini oshirish va qishloq xo'jaligida suvni tejashga qaratilgan keng qamrovli dasturlarda katta rol o'ynaydi. Shu bilan birga, gidravlik tizimlarni yangilash va takomillashtirish orqali bu stansiyaning samaradorligini oshirish imkoniyatlari mavjud.

Varganza-2 nasos stansiyasiga suv Qashqadaryoning chap qirg'og'idan avan kameralar orqali kiradi. Yetib kelgan suv 8 ta nasos agregati (4 ta SN 180-170 va 4 ta 200 D -90) orqali 300 ga maydonga taqsimlanadi. Bu jarayon asosan bosim quvurlari va kanallar orqali amalga oshiriladi. Bosim quvurlari suvni kanallarga,

kanallar esa yerlarga yetqazadi. Varganza-2 nasos stansiyasiga diametri 430mm li bosim quvurlari xizmat qiladi. Bosim quvurlarning uzunligi esa 450 m ni tashkil qiladi. Varganza-2 nasos stansiyasi bu bosim quvurlari orqali suvni 89.9 m balandlikka kutaradi. Varganza-2 nasos stansiyasi suvni asosiy qismini Varganza mahallasiga yetkazib berish uchun xizmat qiladi. Xududda bir qator qishloq xo'jaligi maxsulotini yetishtiruvchi xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyat olib boradi. Varganza mahallasi 360 ga maydonni egallagan. Varganza-2 nasos stansiyasining yillik limiti 2441 ming m³ qilib belgilangan bo'lib, 2022 yilda 2570 ming m³, 2023 yilda 2984 ming m³, 2024 yilda 3310 ming m³ suv yetkazib berilgan. Agar nasos stansiyalarning oxirigi 2 yilda bajarilgan ishlarga nazar tashlaydigan bo'lsak, qurish va rekonstruksiya qilish, ta'mirlash va tiklash yuzasidan xech qanday ishlar bajarilmagan, balki faqatgina nasos stansiyalarni ekspluatatsiya xarajatlariga mablag'lar sarflangan. "Varganza-2" nasos stansiyasini ekspluatatsiya qilish xarajatlariga 2023 yilda 522,6 mln.so'm va 2024 yilda 753,7 mln.so'm sarflangan.

Varganza-2 nasos stansiyasining samaradorligini oshirish uchun bir qancha muhim choralarni ko'rish lozim. Avvalo, energiya samaradorligini oshirish maqsadida zamonaviy energiya tejamkor nasos agregatlarini joriy etish kerak. Yangi nasoslar kam quvvat sarflab, yuqori samaradorlik bilan ishlaydi va uzoq muddat xizmat qiladi.

Shuningdek, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini joriy etish ham muhim. Masofadan boshqarish va monitoring qilish imkoniyati nasoslarning ishlash jarayonini optimallashtirishga, nosozliklarni oldindan aniqlashga va texnik xizmat ko'rsatish jarayonini soddalashtirishga yordam beradi.

Nasos stansiyasining samaradorligi quvurlar tizimi bilan bevosita bog'liq. Eskirgan quvurlar va ulardagi suv yo'qotishlari tizimning umumiy samaradorligini pasaytiradi. Shuning uchun bosimli quvurlarni modernizatsiya qilish, yuqori sifatli materiallardan tayyorlangan quvurlarni o'rnatish va nosozliklarni o'z vaqtida bartaraf etish muhim hisoblanadi.

Texnik xizmat ko'rsatish ham samaradorlikka bevosita ta'sir qiladi. Muntazam diagnostika va profilaktik xizmat ko'rsatish nasoslarning uzoq muddat samarali ishlashini ta'minlaydi. Nasoslar va dvigatellarning moylash tizimi, rotor va podshipniklarning holati doimiy tekshirib borilishi kerak.

Bundan tashqari, gibrid energiya manbalaridan foydalanish (quyosh panellari yoki shamol generatori bilan kombinatsiya qilish) elektr energiyasini tejashga va tizimning mustaqilligini oshirishga yordam beradi.

Yuqoridagi choralar orqali Varganza-2 nasos stansiyasining suv ta'minoti va irrigatsiya tizimidagi samaradorligini sezilarli darajada oshirish mumkin.

Xulosa

Varganza-2 nasos stansiyasi Kitob tumanining suv ta'minoti va irrigatsiya tizimida muhim o'rin tutadi. Ammo uning samaradorligi operatorlar tomonidan qo'lda boshqarilishi va avtomatlashtirilmaganligi sababli cheklangan. Samaradorlikni oshirish uchun zamonaviy nasoslar o'rnatish, avtomatlashtirish, quvurlar tizimini modernizatsiya qilish va texnik xizmat ko'rsatishni takomillashtirish zarur. Bu o'zgarishlar natijasida stansiyaning energiya tejamkorligi va barqaror ishlash muddati oshadi, suv yetkazib berish sifati yaxshilanadi. Agar kelajakda qo'shimcha texnologik yangilanishlar amalga oshirilsa, Varganza-2 nasos stansiyasi O'zbekistonning suv ta'minoti tizimidagi eng ilg'or obyektlardan biriga aylanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PQ-60-sonli Qarori. T., 2022 yil 28 yanvar.
2. Mamajonov M. Nasoslar va nasos stansiyalari. Darslik.- T.: "Fan va texnologiya", 2012. - 372 bet.
3. Lisov K.I., Grigorev K.T. Nasoslar va nasos stansiyalari. Toshkent, O'qituvchi, 1980. -230 .b.
4. Mamajonov M. va boshqalar. Nasos va nasos stansiyalaridan amaliy mashg'ulotlar. O'quv qo'llanma, Andijon, 2005. -272 b.
5. Mamajonov M. va boshqalar. Nasos va nasos stansiyalari. O'quv qo'llanma, Toshkent, 2009. -214 b.
6. Qishloq xo'jaligida islohatlarni chuqurlashtirishga doir qonun va me'yoriy hujjatlar to'plami. Toshkent, 2022. – 189 bet.
7. Ikramov.N, Azimov.A. Nasoslar va nasos stansiyalari fanidan kurs loyihasini bajarish bo'yicha metodik ko'rsatma. T.:TIMI, 2013.-42 b.
8. Рахимбоев Ф.М. и др. Практические занятия по сельскохозяйственным гидротехническим мелиорациям. Ташкент, Мехнат, 2019. - 392 с.

NASOS STANSIYASI HAYDASH QUVURLARINI SUV ZARBIGA HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH (QASHQADARYO VILOYATI QO'NG'IRTOG' NASOS STANSIYASI MISOLIDA)"

Ro'ziyeva Jumagul Ortiq qizi

Qarshi davlat texnika universiteti magistranti

e-mail: _roziyevajumagul009@gmail.

Annotatsiya: Qashqadaryo viloyatidagi Qo'ng'irtog' nasos stansiyasida haydash quvurlarini suv zarbiga hisobini takomillashtirish masalalari o'rganilgan. Nasosning maksimal ish bosimini va tezligini aniqlash va tizimni shu parametrlar asosida optimallashtirish. Shuning uchun nasosni ishlash parametrlarini sinchiklab tahlil qilish kerak. Quvurlarni haydashda nasoslarni maksimal va minimal ish rejimlarini va bosimini tahlil qilish zarur. Uning texnik xususiyatlariga mos ravishda quvurlarni sozlash, zarbni oldini olishda muhim rol o'ynaydi.

Kalit so'zlar: kavitatsiya hodisasi, bosimli quvurlarni texnik ko'rsatkichlarini optimallashtirish, trening va xodimlarni tayyorlash, Qashqadaryo viloyati, Qo'ng'irtog' nasos stansiyasi.

Kirish

Mamlakatimizda so'g'oriladigan yerlarning 55% dan ortig'i nasos stansiyalari yordamida so'g'oriladi. Qishloq va suv xo'jaligida nasos stansiyalarining ahamiyati katta. Nasoslar yordamida suv manbalaridan oqilona foydalanish mumkin. Nasos stansiyalari yordamida suvning oqilona taqsimoti amalga oshiriladi. Bu o'z navbatida so'g'orish uchun zarur bo'lgan suv miqdorini ta'minlaydi va ortiqcha suv sarfini kamaytiradi. Shuningdek tizim avtomatlashtirilgan boshqaruv orqali monitoring qilinadi, bu esa samaradorlikni oshiradi. Nasos stansiyalariga o'rnatilgan jihozlarning eskirganligi sababli ularning ekspluatatsiya xarajatlari ortib bormoqda. Nasos agregatlarini eskirishi oqibatida agregat chiqarishi lozim bo'lgan suv miqdori kamayishi natijasida nasos agregatini foydali ish koefetsiyenti kamayadi. Buning natijasida chiqoriladigan suv miqdoriga nisbatan sarflanadigan elektr quvvati miqdori ortib ketadi. Ushbu holatni bartaraf etish va nasos agregati foydali ish koefetsiyentini oshirish va nasos agregati ish samaradorligini ta'minlash uchun joriy va kapital ta'mirlashlarni o'z vaqtida amalga oshirishni talab qiladi.

ASOSIY QISM

Nasos stansiyasi haydash quvurlarining suv zarbiga hisobini takomillashtirish uchun bir necha asosiy usullarni qo'llash mumkin. Nasos stansiyalarida suv haydash quvurlarini suv zarbiga takomillashtirish bu quvurlar orqali o'tadigan suvning tezligi va bosimini samarali boshqarish va zararli suv zarbini oldini olish uchun muhimdir.

Bosimli quvurlarning normal ishlashida bosimning oshishi, qattiq zarba va quvurlarning tezda yorilishi mumkin. Bunday avariyalarni oldini olish uchun, zarba so'ndirgichlar va havoni qabul qilish tizimlarining qo'llanilishi tizimning ishonchliligini oshiradi. Suv ta'minoti tizimlarida bunday xavfli holatlarning yuzaga kelishini oldini olish uchun, zarba so'ndirgichlar va havo to'plovchilar yordamida bosimni nazorat qilish mexanizmlari ishlab chiqilgan.

Qashqadaryo viloyatidagi Qo'ng'irtog' nasos stansiyasi 1995-yilda qo'rilgan. Nasos stansiyasida 2 dona D-300-90, D-320-50 markali nasos agregatlari o'rnatilgan. D-300-90 agregat soatiga 130 kv/s elektr energiya estemol qiladi. D-320-50 agregat esa soatiga 55kv/s elektr energiya estemol qiladi. Qo'ng'ir nasos stansiyasi pistali kanalidan suv olib 250 ga maydonni ya'ni Qarshi tuman A.Ikromov f/x, Qarshi shahar arabxona mahallasi, IIB poligonini suv bilan ta'minlaydi.

Kavitatsiya hodisasi

Nasoslarda kavitatsiya hodisasi deb, suyuqlik oqimi biror nuqtasida bosimning keskinlik (kritik) miqdorigacha ya'ni uning to'yingan bug'lari (elastik) bosimi darajasiga pasayishi natijasida oqimning uzluksizlik xususiyati buzilishiga aytiladi. Bu jarayon suyuqliqda gazlar va bug'lar bilan to'lgan kavitatsion pufakchalar hosil bo'lishga sabab bo'ladi.

Kavitatsiyaning rivojlanishi nasoslarning Q, H, N va η kabi ko'rsatkichlarni pasayishga olib keladi, ularda shovqin, qars-qurs ovozlari va qaltirash vujudga keladi.

Kurakli nasoslarda kavitatsiyaning hosil bo'lishiga olib keluvchi bosimni pasayish sabablari quyidagilar [11]:

- a) suyuqlik uzatishi Q-ni ko'payishi natijasida W nisbiy tezlikni ortishi;
- b) nasosning ichki tuzilishi mukammal emasligi oqibatida suyuqlik oqimida uyurmalar va sirtan ajralishlar hosil bo'lishi;
- v) nasosning geodezik so'rish balandligi h_s va so'rish tarmog'ining gidravlik qarshiligi ortishi;
- g) barometrik bosimni kamayishi, hamda suyuqlik haroratini ortishi.

Nasosning ruxsat etiladigan so'rish balandligi yoki kavitatsiya zahirasini aniqlash uchun O-O taqqoslash tekisligiga nisbatan 1-1 va 2-2 kesimlar uchun Bernulli tenglamasini tuzamiz:

$$\frac{P_a}{\gamma} + \frac{V_{n.c}^2}{2g} = \frac{P_s}{\gamma} + \frac{V_s^2}{2g} + h_s + \Sigma h_{ws},$$

bu yerda $\frac{P_a}{\gamma}$ -atmosfera bosimi (m); $\frac{P_s}{\gamma}$ -nasosga kirishdagi absolyut bosim (m); V_s -nasosga kirishdagi oqimning tezligi, m/s; $\sum h_{ws}$ - so‘rish tormog‘idagi gidravlik qarshiliklar yig‘indisi (m); h_s – geodezik so‘rish balandligi (m).

Agar pastki sathdagi suvning tezligi $V_{n.s} = 0$ bo‘lsa, nasosning kirish S nuqtasidagi absolyut bosim quyidagi ifoda bilan topiladi:

$$\frac{P_s}{\gamma} = \frac{P_a}{\gamma} - \frac{V_s^2}{2g} - h_s - \sum h_{ws};$$

Yuqoridagi ifodadan nasosning geodezik so‘rish balandligi h_s ni aniqlash mumkin:

$$h_s = \frac{P_a}{\gamma} - \frac{P_s}{\gamma} - \frac{V_s^2}{2g} - \sum h_{ws};$$

Nasosga kirish nuqtasida bosim to‘yingan bug‘lar bosimidan kam ($R_s \leq P_{bug}$) bo‘lsa, kavitatsiya boshlanadi. Bu holda eng katta geodezik so‘rish balandligi quyidagicha ifodalanadi:

$$h_{s, \max} \leq \frac{P_a}{\gamma} - \frac{P_{\text{öyç}}}{\gamma} - \frac{V_s^2}{2g} - \sum h_{ws}$$

$R_a/\gamma = N_a$ va $R_{bug}/\gamma = h_{bug}$ deb belgilab, ifodani qo‘yidagi ko‘rinishga keltiramiz:

$$h_{s, \max} \leq H_a - h_{\text{öyç}} - \frac{V_s^2}{2g} - \sum h_{ws};$$

Quvurlarni texnik ko‘rsatkichlarini optimallashtirish

Quvurlar texnik ko‘rsatkichlarini optimallashtirish turli omillarga bog‘liq, masalan quvurlar o‘lchami, matreali, izolyatsiya darajasi, oqim tezligi va bosim. Bu optimallashtirishlar quvurlar orqali oqayotgan suyuqlik yoki gazning samaradorligini oshirish, energiya sarfini kamaytirish va tizimning uzoq muddatli ishlashiga qaratilgan.

Quvurlarning diametrini oqimning turiga va kerakli bosimga qarab aniqlash kerak. Kichik quvurda yuqori qarshilik va bosim yo‘qotishlar bo‘lishi mumkin, katta quvur esa keraksiz energiya sarfini keltirib chiqarishi mumkin. Quvurlarni optimallashtirishda ularning materialini tanlash muhimdir. Masalan yuqori karroziyaga qarshi materiallar ya‘ni polietilen, polipropilen, po‘lat yoki kompozit materiallar, tizimning uzoq muddat davomida samarali ishlashiga yordam beradi.

Trening va xodimlarni tayyorlash

Trening va xodimlarni tayyorlash –bu tashkilotlarning samaradorligini oshirish, xodimlarning malakasini rivojlantirish va ularni ish jarayoniga tayyorlash uchun

zarur bo'lgan muhim jarayonlardir. Xodimlarni tayyorlash va rivojlantirish strategiyalari uzoq muddatli muvaffaqiyatini ta'minlashga yordam beradi.

Xodimlarga yangi bilimlar va texnologiyalarni o'rgatish uchun o'quv kurslari va seminarlar tashkil etish. Bu kurslar ishlab chiqorish texnologiyalaridan tortib menejement (masalan muloqot, jamoaviy ish) gacha bulishi mumkin.

Xulosa

Nasos stansiyasi haydash quvurlaridagi suv zarbini kamaytirish uchun nasos agregatlarini kavitatsion rejimda ishlashiga yul qo'ymaslik lozim. Buning uchun nasos agregatlarini ishlatishda , keluvchi kanal suv sathini belgilangan me'yorda bo'lishini ta'minlash, nasos agregati quvurlarini ulanish flyanslarini, salnik o'rash qismlarini va boshqa havo suruvchi qismlarini mustahkamlash yuli bilan nasos agregatini kavitatsiya rejimida ishlashini oldini olish mumkin. .

Nasos agregatlarida gidravlik zarbalarni sodir etilmasligini oldini olish uchun eng asosiy omillardan biri nasos agregatlarini avtomatik ishlatishni tashkel qilishdir. Quvvur tizimi va nasos stansiyasining doimiy monitoring zarur. Har qanday suv zarbi hodisasi tizimda jiddiy nosozlikka olib kelishi mumkin. Suv zarbi eng ko'p joylarda(masalan nasos to'xtatilganda yoki tezlikning kutilmaganda o'zgarishi natijasida) quvurlarda yuqori bosim yuzaga keladi. Bu bosimni hisoblash va nazorat qilish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1 Latipov Q , Arifjonov O, Kadirov H, Toshov B. Gidravlik va gidravlik mashinalar.
2. K.R.Raxmonov, F.H.Hikvfnov, D.M.Turg'unov, Umumiy va maxsus gidravlika
3. Q.SH.Latipov Gidravlika, Gidromashinalar va Gidroyuritmalar. Toshkent o'qituvchi, 1992
4. Osipov P. Gidravlika I Gidravlechiskiy mashine, M.,”Lisnaya promeshlennos, 1965 g
5. A.Arifjanov, I.Axmedxodjayeva, A.Fatxullaye. Suv resurslsri. TIMI, 2008 y

TALIMARJON SUV OMBORINING TOG'ONIDAGI PEZOMETRLAR VA ULARDAGI TEXNOLOGIK VOSITALAR

t.f.f.d (PhD). Sarmonov Nodirbek O'tkir o'g'li¹,
talaba. Bobomurodov Faxriyor Farxod o'g'li¹.
Qarshi davlat texnika universiteti¹.

Annotatsiya: Viloyatning sug'orishga bog'langan maydon 360 ming.ga, loyihadagi hajmi 1525,0 mln.m³, foydali suv hajmi 1400,0 mln.m³, loyqa bosgan hajmi 125,0 mln.m³, parlanadigan yuza 77,35 km², to'g'on dambaning uzunligi 10,2 km, to'g'on balandligi 36 metr, normal suv chiqarish qobiliyati 360 m³/sek, favqulodda suv chiqarish nuqtasi yo'q. To'g'onning ustki qismi belgisi 403,5 metr. Suv omborni ekspulatatasiya qiluvchi tashkilot Qarshi Magistral Kanali boshqarmasi.

Kalit so'zlar: Suv ombor, to'g'on, ekspulatatasiya, kanal, kanal, nasos stanstiya, suv chiqargich, qum, qumloq, alevrolit, drenaj, depressiya, pezometr.

Аннотация: Площадь орошаемых земель области составляет 360 тыс. га, проектный объем водохранилища - 1525,0 млн м³, полезный объем воды - 1400,0 млн м³, объем заиления - 125,0 млн м³, площадь испарения - 77,35 км², длина плотины - 10,2 км, высота плотины - 36 метров, нормальная пропускная способность - 360 м³/сек, аварийного водосброса нет. Отметка гребня плотины - 403,5 метра. Организация, эксплуатирующая водохранилище - Управление Каршинского магистрального канала.

Ключевые слова: Водохранилище, плотина, эксплуатация, канал, канал, насосная станция, водосброс, песок, супесь, алевролит, дренаж, депрессия, пьезометр.

Abstract: The irrigated area of the region is 360,000 hectares. The reservoir's design capacity is 1,525.0 million m³, with a usable water volume of 1,400.0 million m³. The volume occupied by silt is 125.0 million m³, and the evaporation surface area is 77.35 km². The dam's length is 10.2 km, and its height is 36 meters. The normal water discharge capacity is 360 m³/sec, and there is no emergency water discharge point. The crest elevation of the dam is 403.5 meters. The organization responsible for operating the reservoir is the Karshi Main Canal Administration.

Keywords: Reservoir, dam, operation, canal, canal, pumping station, water outlet, sand, sandy loam, siltstone, drainage, depression, piezometer.

Suv ombor Nishon tumanida joylashgan, tuman markazidan 47 km uzoqlikda joylashgan, suv omborining quyi qismida joylashgan qishloqning uzoqligi 2,5 km, foydalanishga topshirilgan yili 1985 yil, Suv ombori 7-nasos stansiyasi orkali tuldirladi va viloyatimizning Guzor, Nishon, Kasbi, Muborak, Koson, Karshi tumanlari ekin maydonlarini suv bilan ta'minlaydi.

Sug'orishga bog'langan maydon 360 ming.ga, loyihadagi hajmi 1525,0 mln.m³, foydali suv hajmi 1400,0 mln.m³, loyqa bosgan hajmi 125,0 mln.m³, parlanadigan yuza 77,35 km², to'g'on dambaning uzunligi 10,2 km, to'g'on balandligi 36 metr, normal suv chiqarish qobiliyati 360 m³/sek, favqulodda suv chiqarish nuqtasi yo'q. To'g'onning ustki qismi belgisi 403,5 metr (1-rasm). Suv omborni ekspulatsiya qiluvchi tashkilot Qarshi Magistral Kanali boshqarmasi.

Suv omborining tarkibi va komponovkasi

Suv ombori inshootlari tarkibiga kiradi.

1. to'g'on № 1
2. to'g'on № 2
3. olib keluvchi kanal
4. № 7 nasos stanstiyasi
5. № 7 nasos stanstiyasi suv chiqarish inshooti
6. № 2 to'g'on suv ombori suv chiqargichi
7. olib ketuvchi kanal.

To'g'on №1.

Tuproqli, bir jinsli, maxalliy xom ashyodan

-qum, qumloq, alevrolit, qumoqdan foydalanib qurilgan.

Kambinirlangan usulda qurilgan:

- o'rkach bo'ylab uzunligi – 10200 m.
- Maksimal balandligi – 35 m.
- To'g'on o'rtacha belgisi – 403.5 m.
- To'g'on o'rtacha kengligi – 7 m.
- Bermalar kengligi – 5.0 m.

Yuqori qiyalik 9600 m uzunlikda 20-25 mm qalinlikdagi yaxlit temirbetonn qoplama bilan mustaxkamlangan o'rkachda balandligi 1.0 m yaxlit beton parapet o'rnatilgan.

Pastki qiyalik 0.25 m qalinlikdagi gravelit bilan mustaxkamlangan.

Drenaj to'g'on pastki qiyaligidan filtrastiyani oldini olish uchun va sizot suvlarni to'g'onni butun tanasidan yig'ib ketish uchun diametri 500 mm teshiklari bor asbestostement quvur o'rnatilgan.

Suv omborining asosiy belgilari:

- MDS – meyordagi dimlanish satxi – 400.5 m.
- O'SS – o'lik xajm satxi 373.0 m.
- Loyixa bo'yicha suv ombori xajmi.
- to'liq 1525 mln. m³
- MDS dagi foydali xajmi – 1400 mln m³
- O'lik xajm 125 mln m³
- Suv ombori uzunligi 13 k.

MDS dagi chuqurligi:

- eng katta chuqurlik 40 m
- o'rtacha chuqurlik 35 m.
- NPU dagi o'rtacha kenglik 6 km.

Suv ombori sirtining yuzi:

- MDS – 77.35 km²
- O'SS da – 28.0 km²

Tolimarjon suv omborida to'g'on tanasi va asosining depressiya egri chizig'i xolatini kuzatish olib boriladi. 1-to'g'ondagi filtrastiya tartibini pezometrlardagi suv satxining o'zgarish grafigidan foydalanib taxlil qilinadi.

Depressiya egri chizig'ining aniqlik darajasi pezometrlarning sezgirligiga bog'liq. Skvajinalarni loyli eritma bilan qazilishi va pezometr filtrlarini loyqa bosishi tufayli ularning sezgirligi past va qoniqlik emas. Aniqlikni oshirish uchun yilda bir marta ularni tekshirish zarur. Suv omborida bu ish bir marta xam amalga oshirilmagan. Buni aniqlash uchun pezometrlarning ko'rsatkichlarini olinib, sezgirligi yomonlari ajratiladi. Bu suv ombori uchun 7 qator pezometrlarning satxlar o'zgarish diapazonini taxlil qilamiz. Bunda 2 ta davr olingan. 1 – si 1999 y. – bu yili YuBS 373,22 dan 396,5 gacha o'zgargan. 2 – si 2001 y. – bu yili YuBS 375,45 dan 394,38 gacha o'zgargan. 1999 yilda 17 fevraldan – 25 martgacha 40 kun davomida YuBS 396,0 metr belgidan yuqori bo'lgan. Bu vaqt oralig'ida filtrastiya doimiy bo'lib pezometrlardagi suv satxi maksimumga ko'tarilgan.

Tuproqning filtrastiyasiga chidamliligi filtrastiyaning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan tartibi bilan ta'minlanadi va depressiya egilishining xolatiga, drenaj sarfi va bosim gradientiga bog'liq. Suv ombori tanasida depressiya egriligini aniqlash uchun 1 – to'g'onda 1PK43 ÷ 50 va 2 – to'g'onda 2 PK 5 ÷ 70 darvozalar olingan, ularning xar birida 7 tadan pezometr o'rnatilgan. Tabiiy kuzatishlar yo'li bilan pezometrlardagi suv satxi (PSS) va yuqori befdagi suv satxi (YuBS) orasidagi bog'liqlik aniqlangan.

22+50	4,83	3,53	2,26	2,88	1,10	2,64	2,05
	2,6	3,0	1,3	0,7	1,4	1,3	1,3
24+50	6,26	4,86	4,35	3,30	3,00	1,61	2,20
	2,7	2,6	1,9	0,5	3,4	1,2	1,1
26+50	8,05	7,18	4,87	2,90	2,74	1,80	0,94
	4,1	4,1	2,4	1,8	2,2	1,4	0,9
29+50	6,34	6,01	5,37	3,81	1,61	1,64	
	4,8	4,4	4,0	3,4	2,1	2,2	
32+50	6,17	5,90	4,17	2,79	3,74	1,98	
	4,5	2,6	2,7	1,4	1,4	0,9	
34+50	6,24	7,77	4,15	3,70	1,70	2,85	
	4,4	4,2	0,0	1,8	0,8	2,2	
37+50	6,51	4,73	5,94	4,33	2,85	1,21	1,30
	4,4	4,1	2,9	1,0	0,5	0,6	1,5
39+50	8,27	6,95	5,28	4,52	3,71	3,50	2,60
	5,8	4,8	3,4	3,2	2,3	1,7	1,5
41+50	7,33	5,78	5,12	3,24	2,71	1,98	1,25
	5,0	3,6	3,5	2,6	0,9	0,9	1,0
43+50	7,86	6,75	5,70	4,42	2,50	2,00	1,90
	4,7	3,9	3,2	2,9	1,6	0,4	0,9
45+50	9,10	7,25	4,59	2,10	3,15	1,20	1,37
	5,4	4,7	3,2	2,5	1,8	0,6	0,4
48+50	7,70	9,56	5,66	3,50	1,95	2,18	1,41
	4,5	3,9	3,1	1,5	0,3	0,8	1,9
50+50	8,26	6,91	6,00	3,47	4,20	1,18	1,28
	5,9	4,8	3,2	1,7	2,3	0,7	1,1
52+50	7,56	3,47	2,20	1,74	2,27	1,48	2,08
	5,2	1,3	1,1	0,6	2,25	1,4	1,4
54+50	1,20	6,75	4,55	2,43	2,00	1,10	1,61
	3,1	4,0	3,8	1,1	1,6	0,7	1,6
57+50	9,81	6,10	3,33	1,95	1,54	2,10	
	4,8	4,8	2,1	1,6	1,1	1,4	
60+50	6,89	6,54	3,75	1,81	2,30	2,38	
	5,0	3,9	1,2	2,2	0,23	1,3	
63+50	7,10	6,70	4,00	3,05	0,90	1,22	
	5,6	4,4	2,8	2,2	0,6	1,0	
66+50	8,00	6,41	4,92	2,88	0,78	2,25	
	5,1	3,6	3,6	1,5	0,8	1,1	
69+50	8,50	6,20	5,14	2,90	1,50	1,25	
	5,8	4,6	3,8	3,3	0,9	2,0	
72+50	9,80	6,94	6,15	6,74	5,68	3,10	

	7,5	6,0	4,6	1,2	1,8	1,7	
74+50	9,47	2,26	1,84	2,14	2,50	4,93	
	7,3	1,7	1,4	4,2	1,8	2,2	
76+50	9,05	7,82	1,39	1,92	1,53	1,96	
	6,8	5,9	1,4	1,7	1,5	2,0	
79+50	9,51	7,65	6,21	4,50	1,65	1,83	
	6,9	5,7	3,6	3,6	0,0	0,0	
81+50	10,02	6,55	2,25	3,60	2,58	3,10	
	7,3	6,1	1,8	2,1	0,0	1,7	
84+50	11,41	7,14	2,65	1,72	1,94	2,63	
	7,0	4,6	0,7	2,6	1,5	0,0	
87+50	8,40	7,78	6,05	5,08	1,85	1,97	
	6,6	5,1	5,2	3,6	1,9	1,6	
90+50	8,80	4,50	3,00	1,92	1,18	1,74	
	6,3	2,7	0,4	1,8	1,3	0,2	
93+50	9	2,1	3,6	2,48	1,29	2,51	
	5,4	2,2	1,6	0,6	0,8	1,3	
96+50	8,41	2,99	4,19	1,34	0		
	4,3	0,5	1,2	0,6	0		
99+50	4,09	0,44	1,53	2,14			
	0,1	1,0	0,3	0,2			

2-jadval

PK	№ pez .	UVP=a(UVB)+s		Xarakteristika		Predel primeneniya		pezometrlardagi suv satxi	
		a	s	r	σ	min.	maks.	statistikasi	
To'g'on 1, PK43+50	1'	0,424	215,13	0,894	1,447	373,44	403,04	maks.	389,29
								sred.	384,95
								min.	380,61
	2'	0,36787	236,20	0,881	1,346	373,64	400,04	maks.	387,57
								sred.	383,54
								min.	379,50
	3'	0,31445	258,70	0,862	1,26	373,53	395,13	maks.	388,41
								sred.	384,63
								min.	380,85
	4'	0,2262	289,30	0,841	0,993	373,51	390,61	maks.	382,87
								sred.	379,89
								min.	376,91
	5'	0,2087	295,43	0,761	0,942	373,51	390,61	maks.	381,84
								sred.	379,01
								min.	376,19
	6'	0,1010	334,93	0,862	0,405	374,5	387,6	maks.	376,59
								sred.	375,38
								min.	374,16

To'g'on 2, PK5+70	7'	0,1150	329,01	0,849	0,489	372,01	380,11	maks.	376,54
								sred.	375,07
								min.	373,60
	1'	0,2517	285,43	0,762	1,348	379,45	403,36	maks.	390,28
								sred.	386,24
								min.	382,20
	2'	0,21368	299,21	0,758	1,163	365,96	400,33	maks.	388,28
								sred.	384,79
								min.	381,30
	3'	0,16762	316,29	0,698	1,086	366,28	395,34	maks.	386,68
								sred.	383,42
								min.	380,16
	4'	0,26367	276,75	0,835	0,998	366,11	391,16	maks.	385,35
								sred.	382,35
								min.	379,36
	5'	0,13166	328,59	0,726	0,794	365,05	386,55	maks.	383,70
								sred.	381,31
								min.	378,93
	6'	0,05485	356,40	0,584	0,488	365,63	379,23	maks.	379,83
								sred.	378,37
								min.	376,90
	7'	0,03815	361,82	0,634	0,312	365,67	375,7	maks.	378,03
								sred.	377,09
								min.	376,16

Statistikalanishi bu kattaliklar orasida etarlicha mustaxkam aloqa borligini ko'rsatadi, korrelyatsiya koeffitsienti 0,58 – 0,89 ga teng. Pezometrlardagi suv satxining tebranish amplitudasi 12 metrdan – 2 metrgacha o'zgaradi, shunisi borki yuqori befdan qancha uzoqlashilsa, pezometrdagi suv satxining o'zgarish amplitudasi shuncha kam o'zgaradi. PSSning tebranish chegarasi o'rtacha qiymatdan 0,31 – 1,4 metrgacha boradi. Amaldagi depressiya egriligining loyixadagi va xisoblanganidan quyida joylashgan. To'g'on tanasidagi tuproqning o'tkazuvchanligi xisob uchun qabul qilingan bir jinsli tuproq o'tkazuvchanligidan farq qiladi. Depressiya egriligining o'rta xolatdan pasayishi filtratsiya sarfining ortishi bilan yuzaga keladi va bosim gradienti ortadi va aksincha. PSSning o'rtacha xolatdan ko'tarilishi qiyaliklar mustaxkamligining pasayishini ko'rsatadi, tushishi esa tuproqning filtratsiyasiga chidamliligi pasayganini ko'rsatadi.

Yuqoridagi 5chi A- jadvaldagi ma'lumotlar 6 chiB- jadvalda 1 – va 2 – to'g'ondagi dipressiya egriligidan YuBSdagi MDS belgisiga tegishli xavfsizlik mezonlarini ko'rsatadi. 1 – to'g'onning statistik taxlili quyidagi jadvalda berilgan.

3-jadval

O'lcham joyi	Q=a(UVB)+s		Bog'liq xarakteristikasi		Sarfi, l/sek
	a	s	r	σ	Statistikasi

PK20	0,6367	-235,66	0,669	4,61	maks.	33,17
					sred.	19,34
					min.	5,51
PK22	0,5115	-198,21	0,664	2,34	maks.	13,67
					sred.	6,63
					min.	0
PK27	3,9395	-1477,70	0,780	20,62	maks.	161,93
					sred.	100,07
					min.	38,21
PK46+70	9,8522	-3544,50	0,940	23,43	maks.	471,60
					sred.	401,31
					min.	331,02
PK75	5,4164	-2000,00	0,925	14,51	maks.	212,80
					sred.	169,27
					min.	125,74
jami sarf 1-to'g'onda	20,0120	-7321,67	0,918	56,6	maks.	862,94
					sred.	693,14
					min.	523,34

3-jadval

O'lcham joyi	Standart, σ	$K_1 (+2\sigma)$	$K_2 (+2\sigma)$	$K_1 (-2\sigma)$	$K_2 (-2\sigma)$
To'g'on 1					
PK20	4,61	28,56	33,17	10,12	5,51
PK22	2,34	11,33	13,67	2,34	0
PK27	20,62	141,31	161,93	58,83	38,21
PK46+70	23,43	448,17	471,60	354,45	331,02
PK75	14,51	198,29	212,80	140,25	125,74
Q_{jami}	56,6	806,34	862,94	579,96	523,34

TD-Diver er osti suvlari, er usti suvlari va sanoat suvlaridagi sath va haroratni uzluksiz va avtonom o'lchash uchun ixcham er osti suv monitoringi asbobidir. Ushbu model mini-Diverdan muvaffaqiyatli o'tadi va er osti suvlarini kuzatish bo'yicha 75 yildan ortiq tajribani bugungi kunda bozorda mavjud bo'lgan eng yangi texnologiyalar bilan birlashtirgan mutlaqo yangi dizaynni taklif etadi.

2-rasm. TD-Diver

Asbob belgilangan uzunlik oralig'ida bosim va haroratni namuna oladi va bu qiymatlarni qattiq uzunlikdagi yoki doimiy xotirada saqlaydi. Har bir o'lchov uchun TD-Diver sana va vaqtni, er osti suvlari darajasini va haroratni qayd qiladi. Yig'ilgan ma'lumotlar suv resurslarini boshqarish, gidravlik o'tkazuvchanlik va boshqa suvli qatlam sharoitlarini baholash uchun ishlatilishi mumkin.

Xususiyatlari. Foydalanish uchun qulay bo'lgan ushbu diver eng zamonaviy elektronika va uzoq muddatli aniqlik uchun mustahkam yuqori aniqlikdagi bosim sensori bilan jihozlangan.

Diver zanglamaydigan po'latdan yasalgan silindrsimon korpusda joylashgan bo'lib, yuqori qismida osma ko'z mavjud. Osma ko'zni ochish mumkin va Diverni monitoring qudug'iga o'rnatish va optik ulagichni himoya qilish uchun mo'ljallangan. Elektronika, sensorlar va batareya texnik xizmat ko'rsatmaydi va korpusga o'rnatiladi. Diver ochish uchun mo'ljallanmagan. Uning har bir parametr uchun 72 000 o'lchovdan iborat ichki xotirasi 2 yildan ortiq vaqt davomida har 15 daqiqada bitta o'lchovni amalga oshirish uchun etarli imkoniyatlarni ta'minlaydi. To'plangan ma'lumotlarni to'g'ridan-to'g'ri daladan ma'lumotlar markazingizga uzatish uchun diver modemga ulang¹.

- diametri 22 mm va uzunligi 110 mm
- Xotira: vaqt tamg'asi, bosim va haroratning 72 000 ta yozuvi, 72 000 ta zaxira nusxasi

¹ <https://www.royaleijkelkamp.com/products/monitoring/sensors-and-probes/water-level-sensors/td-diver/>

- 30 nuqtali bosim zavodini kalibrlash
- Korroziyaga chidamli keramik bosim sensori
- Doimiy va doimiy uzunlikdagi xotira

Divers uchun maxsus dasturiy ta'minot mavjud. [WeTransfer orqali yuklab olish mumkin.](#)

Tavsifi

- **11.11.04.02** Diapazon 10 metr, aniqlik 0,05%/10m
- **11.11.04.04** Diapazon 20 metr, aniqlik 0,05%/20m
- **11.11.04.06** Diapazon 50 metr, aniqlik 0,05%/50m
- **11.11.04.08** Diapazon 100 metr, aniqlik 0,05%/100m

Qo'llanilish sohalari.

- Geogidrologik tadqiqotlar
- Suv miqdorini o'rganish
- Suv sifatini kuzatish
- Suv sathining uzoq muddatli monitoringi
- Er osti suvlari monitoringi loyihalari

Quyidagi rasmda Diver o'rnatilgan kuzatuv qudug'iga misol keltirilgan. Bu holda, vertikal mos yozuvlar ma'lumotlariga nisbatan suv sathining balandligi (WL) bilan belgilaymiz. Agar suv sathi diver joylashgan nuqtadan yuqorida joylashgan bo'lsa, u ijobiy qiymatga ega va agar u joylashgan nuqtasi ostida joylashgan bo'lsa, salbiy qiymatga ega bo'ladi. Korpusning yuqori qismi (TOC) vertikal mos ykuzatuv ma'lumotlariga nisbatan o'lchanadi va quyidagi diagrammada TOC sifatida belgilanadi. Diver uzunligi CL bo'lgan simi bilan osilgan. Agar kabel uzunligi aniq ma'lum bo'lmasa, uni 1.3.2-bo'limda tavsiflangan qo'lda o'lchashdan hisoblash mumkin. Atmosfera bosimidagi bu o'zgarishlarni o'lchash uchun har bir o'lchanadigan maydon uchun Baro-Diver o'rnatilgan.

Diver ustidagi suv bosimi (WC) quyidagicha ifodalanadi.

$$WC = 9806.65 \frac{P_{Diver} - P_{Baro}}{\rho \cdot g} \quad (1)$$

Bu yerda: $P_{Diver} - P_{Baro}$ -suv va havoning bosimi, sm; g - tortishish ta'siridan tezlanish (9,80665 m/s²) va ρ - suvning zichligi (1000 kg/m³).

Vertikal shkalalardan olingan ma'lumotlariga nisbatan suv sathi (WL) quyidagicha hisoblanishi mumkin:

$$WL = TOC - CL + WC \quad (2)$$

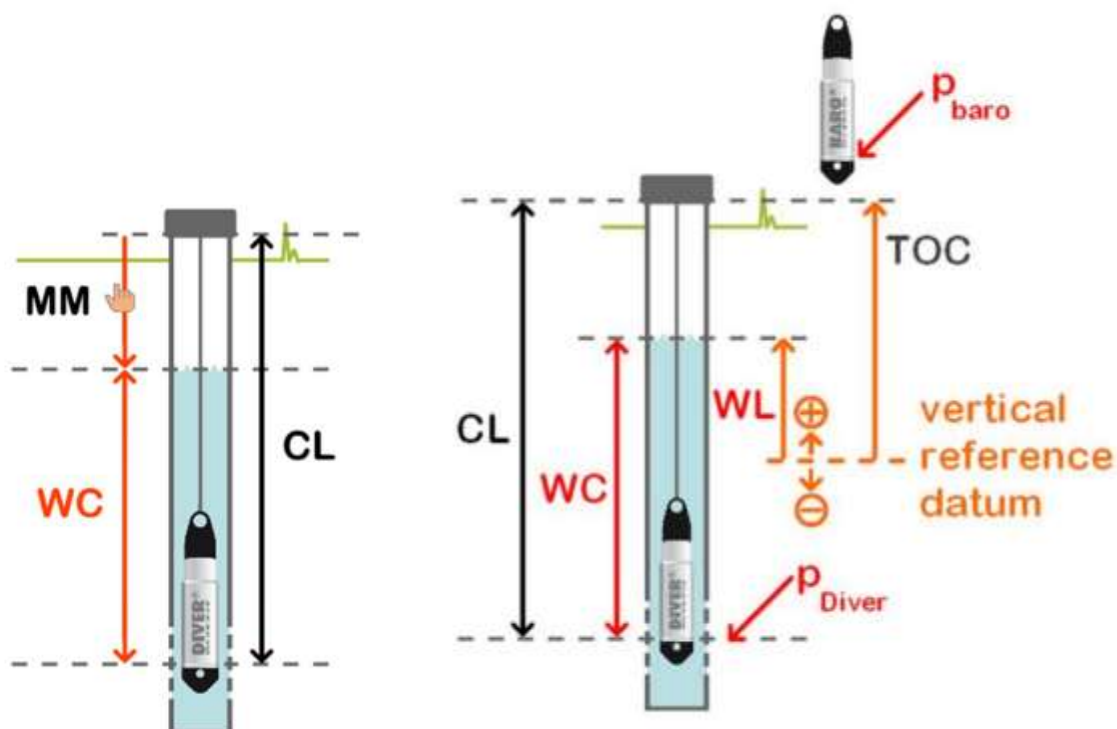
(2) tenglamadagi (1) WC ni almashtirib, biz quyidagilarni olamiz:

$$WL = TOC - CL + \frac{P_{Diver} - P_{Baro}}{\rho \cdot g} \quad (3)$$

kabel uzunligini quyidagicha hisoblash mumkin:

$$CL = MM + WC \quad (4)$$

bu erda suv sathi (WC) Diver va Baro-Diver tomonidan olingan o'lchovlar asosida hisoblanadi (2.5-rasm).

3-rasm.

TD-diver

Suv ustunini o'lchash diapazoni

Aniqlik (maksimal)

Aniqlik (odatiy)

Uzoq muddatli barqarorlik

Rezolyutsiya

Display ravshanligi

Haddan tashqari yuk bosimi

11110402 11110404 11110406 11110408 Birlik

10	20	50	100	mH ₂ O
± 2,0	± 4,0	± 10,0	± 20,0	smH ₂ O
± 0,5	± 1,0	± 2,5	± 5,0	smH ₂ O
± 2	± 4	± 10	± 20	smH ₂ O
0,2	0,4	1	2	smH ₂ O
0,058	0,092	0,192	0,358	smH ₂ O
15	30	75	150	mH ₂ O

Baro-diver

Suv ustunini o'lchash diapazoni

Aniqlik (maksimal)

Aniqlik (odatiy)

Uzoq muddatli barqarorlik

Rezolyutsiya

Display ravshanligi

Haddan tashqari yuk bosimi

11115601

Birlik

1.5	mH ₂ O
± 2,0	smH ₂ O
± 0,5	smH ₂ O
± 2	smH ₂ O
0.1	smH ₂ O
0,058	smH ₂ O
15	mH ₂ O

4-rasm.

Agar Diver va Baro-Diver tomonidan o'lchangan bosim turli nuqtalarda o'lchansa vaqtni interpolyatsiya qilish kerak. Diver-Office dasturi buni avtomatik ravishda amalga oshirad. Diver-Office dasturiga qo'lda o'lchovlarni kiritish mumkin. Dasturiy ta'minot keyinchalik kabel uzunligini avtomatik ravishda hisoblab chiqadi. Qopqoqning yuqori qismi o'rtacha muhr darajasidan (MSL) 150 sm balandlikda o'lchanadi: $TOC = 150 \text{ sm}$. Kabel uzunligi aniq ma'lum emas va shuning uchun qo'lda o'lchov olinadi. Bu 120 sm ni tashkil qiladi. Barcha qurilmalar yer osti suvlari haroratini o'lchaydilar. Bu, masalan, er osti suvlari oqimlari haqida ma'lumot berishi mumkin (3,4-rasm).

ADABIYOTLAR

1. Bakiev M.R., Nosirov B., Xo'jaqulov R. Gidrotexnika inshootlari. T.: 2007. – 361 b.
2. Rozanov N.P., Bochkaryov Ya.V., Lapshenkov V.S., Juravlyov G.I., Kaganov G.M., Rumyanstev I.S. Gidrotexnicheskie soorujeniya. Pod red. N.P.Rozanova – M:Agropromizdat, 1985.-451 s.
3. Volkov I.M., Kononenko P.F., Fedichkin I.K. Gidrotexnicheskie soorujeniya M: Kolos, 1968. – 380 s.
4. Xusanxo'jaev Z.X. Gidrotexnika inshootlari – Toshkent: O'qituvchi, 1968. - 250 b.
5. Xusanxo'jaev Z.X. Suv omboridagi gidrotexnika inshootlari.– Toshkent: O'qituvchi 1986.-214 b.
6. Xusanxujaev «Z.X. Gidrotexnika inshootlari xisobi» bo'yicha uslubiy ko'llanma 1972.
7. Bakiev M.R., Yangiev A.A., Qodirov O, Gidrotexnika inshootlari. –T: Fan, 2002.-276 b.
8. Quvvatov, D. A., Karimov, N. P., & Rozikulov, J. O. (2023). Analysis of Problems and Solutions in use of Groundwater in Uzbekistan. *Texas Journal of Agriculture and Biological Sciences*, 13, 112-114.
9. Gapparov, F., & Sarmonov, N. (2023). COMPUTATIONAL ANALYSIS OF THE DEPENDENCE OF THE AMOUNT OF EVAPORATION IN THE RESERVOIRS OF TALIMARJON AND HISORAK ON THE DEPTH OF WATER IN THE RESERVOIR. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 11(6), 141-150.
10. Gapparov, F. A., & Payzullayevich, K. N. Nodirbek O'tkir o'g', S. (2022). Suv Omboryuzasidan Suvning Bug'lanishi Natijasida Suv Yo'qotilish Usullarini. *Pedagoglar jurnali* , 11 (1), 13-16.
11. Rustamovna, M. S., & Shahriyor o'g'li, B. N. (2024). SUV RESURSLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH JARAYONIDA VUJUDGA KELGAN MUAMMOLAR. *PEDAGOG*, 7(6), 419-422.
12. Гаппаров, Ф., & Сармонов, Н. (2022). ТАЛИМАРЖОН СУВ ОМБОРИ ЮЗАСИДАН БЎЛАДИГАН БУҒЛАНИШЛАР ТАҲЛИЛИ ВА ИНШОТ ИШОНЧЛИ ИШЛАШНИНГ АСОСИЙ ОМИЛЛАРИ. *Innovatsion texnologiyalar*, 48(04), 45-47.
13. Gapparov, F., & Sarmonov, N. (2023). Calculation Analysis of Water Loss Due to Evaporation in Tolimarjon and Hisorak Reservoirs. *Eng. Technol*, 3(5), 51-58.
14. Nodirbek O'tkir o'g', S., & Davron o'g', B. A. O. (2024). TEKISLIKDA VA TOG 'LI MENTAQADA JOYLASHGAN SUV OMBORLAR SUV YUZASIDAN BO 'LAYOTGAN BUG 'LANISHNI OYLIK HISOBIY KATTALIGINI ANIQLASHTIRISH (TALIMRJON VA HISORAK SUV OMBORLAR MISOLIDA). *IMRAS*, 7(1), 819-825.

15. Nodirbek O'tkir o'g, S. (2024). TALIMARJON VA HISORAK SUV OMBORLARIDAGI HAMDA YAQIN JOYLASHGAN METEOSTANSIYALARDAN OLINGAN MA'LUMOTLAR TAHLILI. *IMRAS*, 7(1), 826-830.
16. Nodirbek O'tkir o'g, S. (2024). TALIMARJON VA HISORAK SUV OMBORLARIDAGI HAMDA YAQIN JOYLASHGAN METEOSTANSIYALARDAN OLINGAN MA'LUMOTLAR TAHLILI. *IMRAS*, 7(1), 826-830.
17. Raxmonqul o'g'li, M. S. (2024). QARSHI BOSH KANALI SUV OLIB KELISH SOHASINING HOZIRGI HOLATI. *Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi*, 11(2), 204-208.
18. Raxmonqul o'g'li, M. S. (2024). KASBI TUMANIDAGI DENOV-NOVQAT KANALINI BETONLASHTIRISH ISHLARINI OLIB BORISH TEXNOLOGIYALARI. *PEDAGOGS*, 58(5), 4-7.
19. Nodirbek O'tkir o'g, S., & Shokir o'g'li, S. Y. (2023). TALIMARJON VA HISORAK SUV OMBORLARIDAGI BUG'LANISHLARNING FARQI. *Journal of new century innovations*, 28(3), 120-125.

PRESSURE-FLOW RELATIONSHIPS IN COMPRESSIVE CAKE FILTRATION

Turaqulova Shaxlo Uchqun qizi

Shahrisabz State Pedagogical Institute, Shahrisabz city, Shahrisabz.

The harmonic mean permeability of the cake and formation can be expressed using the flow rate of the suspension-carrying fluid, u_l , the effluent pressure, p_e (atm), at the outlet side of the porous bed, the pressure, p_c (atm), the cake surface area and the pressure on the suspension side.

The law of flow through porous media for the linear case of Forchheimer (1901) is expressed as:

$$-\frac{\partial p}{\partial x} = \frac{\mu}{K}u + \rho\beta u^2 \quad (1)$$

The pressure differences in the filter cake and porous media can be expressed by combining equation (1), respectively (Civan, 1999c):

$$p_c - p_w = \left[\frac{\mu}{K_c} \bar{u}_c + \rho_c \bar{\beta}_c \bar{u}_c^2 \right] (x_w - x_c) \quad (2)$$

$$p_w - p_e = \left[\frac{\mu}{K_f} \bar{u}_f + \rho_f \bar{\beta}_f \bar{u}_f^2 \right] (x_e - x_w) \quad (3)$$

The instantaneous volumetric flow rates and densities of the fine particle suspensions flowing through the cake matrix and pore formation are assumed to be

the same. Then, adding equations (2) and (3) and rearranging and solving, the yield for Darcy flow (Civan, 1999c) ($\beta_f = \beta_c = 0$) is:

$$\bar{u}_c = \bar{u}_f \cong u_c = -\frac{\tilde{\gamma}}{\tilde{\beta}} \quad (4)$$

And for a non-Darcy flow:

$$\bar{u}_c = \bar{u}_f \cong u_c = \frac{(u_l)_{suspensiya}}{1 - (\varepsilon_{pl})_{suspensiya}} = \frac{-\tilde{\beta}^2 + \sqrt{\tilde{\beta}^2 - 4\tilde{\alpha}\tilde{\gamma}}}{2\tilde{\alpha}} \quad (5)$$

Which one:

$$\tilde{\alpha} = \rho[\bar{\beta}_c(x_w - x_c) + \beta_f(x_e - x_w)] \quad (6)$$

$$\tilde{\beta} = \mu \left[\frac{x_w - x_c}{\bar{K}_c} + \frac{x_e - x_w}{\bar{K}_f} \right] \quad (7)$$

$$\tilde{\gamma} = -(p_c - p_e) \quad (8)$$

While the previous approach provided very good accuracy, a more rigorous approach should facilitate the following:

$$u_c = \bar{u}_c - (x_w - x_c) \frac{d\bar{u}_c}{dx_c} \quad (9)$$

For the radial flow case, Forchheimer's law (1901) is expressed as:

$$-\frac{\partial p}{\partial r} = \frac{\mu}{K} u + \beta \rho u^2 \quad (10)$$

Volumetric flow and flow rate are related by:

$$u = \frac{q}{2\pi rh} \quad (11)$$

where h is the layer thickness. Thus, substituting equation (11) into equation (10), we obtain:

$$-\frac{\partial p}{\partial r} = \frac{\mu}{2\pi h K} \frac{q}{r} + \frac{\rho \beta}{(2\pi h)^2} \left(\frac{q}{r} \right)^2 \quad (12)$$

The pressure differences in the filter cake and porous media can be expressed by combining equation (12), respectively (Civan, 1999c):

$$p_c - p_w = \frac{\mu \bar{q}_c}{2\pi h \bar{K}_c} \ln \left(\frac{r_w}{r_c} \right) + \frac{\rho \bar{\beta}_c \bar{q}_c^2}{(2\pi h)^2} \left(\frac{1}{r_c} - \frac{1}{r_w} \right) \quad (13)$$

$$p_w - p_e = \frac{\mu \bar{q}_f}{2\pi h \bar{K}_f} \ln \left(\frac{r_e}{r_w} \right) + \frac{\rho \bar{\beta}_f \bar{q}_f^2}{(2\pi h)^2} \left(\frac{1}{r_w} - \frac{1}{r_e} \right) \quad (14)$$

The density and instantaneous flow rate of fine particle suspensions flowing through the cake matrix and porous media formation are assumed to be the same. Then, adding equations (13) and (14) and solving for the back-distance, yield for Darcy flow (Civan, 1999c) ($\beta_f = \beta_c = 0$):

$$\bar{q}_c = \bar{q}_f \cong q_c = -\frac{\tilde{\gamma}}{\tilde{\beta}} \quad (15)$$

For non-Darcy flow:

$$\bar{q}_c = \bar{q}_f \cong q_c = \frac{\rho}{2\pi_c h} = \frac{(u_l)_{suspenziya}}{2\pi_c h [1 - (\varepsilon_{pl})_{suspenziya}]} = \frac{-\tilde{\beta}^2 + \sqrt{\tilde{\beta}^2 - 4\tilde{\alpha}\tilde{\gamma}}}{2\tilde{\alpha}} \quad (16)$$

which one:

$$\tilde{\alpha} = \frac{\rho}{(2\pi h)^2} \left[\bar{\beta}_c \left(\frac{1}{r_c} - \frac{1}{r_w} \right) + \beta_f \left(\frac{1}{r_w} - \frac{1}{r_e} \right) \right] \quad (17)$$

$$\tilde{\beta} = \frac{\mu}{2\pi h} \left[\frac{1}{K_c} \ln \left(\frac{r_w}{r_c} \right) + \frac{1}{K_f} \ln \left(\frac{r_e}{r_w} \right) \right] \quad (18)$$

$$\tilde{\gamma} = -(p_c - p_e) \quad (19)$$

Although this approach leads to a reasonable estimate, a more rigorous approach should be taken:

$$q_c = \bar{q}_c - \left[\frac{r_w^2 - r_c^2}{2r_c} \right] \frac{d\bar{q}_c}{dr_c} \quad (20)$$

The inertial flow coefficient is estimated by the correlation given by Liu et al. (1995) with $\beta = 2.92 \times 10^4 \frac{\tau}{\phi K}$.

Conclusion. The pressure-flow relationship in compressive cake filtration has led to the expression of the cake formation in terms of the harmonic mean permeability using the cake surface and pressure on the suspension side. We can also see that the instantaneous volumetric flows and densities of fine particle suspensions flowing through the cake matrix and pore formation are assumed to be the same.

REFERENCES

1. Tien C. Principles of filtration. Elsevier, The Netherlands. 2012.
2. Баренблатт Г.И., Крылов А.П. Об упругопластическом режиме фильтрации // Изв.АН СССР, ОТН. 1955, №2. С.5-13
3. Федоткин, И.М. Задача Стефана в фильтровании с учетом сжимаемости осадка и ускорения жидкой фазы./ И.М. Федоткин, Е.И. Воробьев // Теоретические основы химической технологии, 1982, т. 16, №1.
4. Хужаёров Б.Х., Махмудов Ж.М. Математические модели фильтрации неоднородных жидкостей в пористых средах. Изд. «ФАН», Ташкент 2014. - 280 с.
5. Tien, C, S. K. Teoh and R. B. H. Tan. Cake Filtration Analysis - the Effect of the Relationship between the Pore Liquid Pressure and the Cake Compressive Stress. Chemical Engineering Science, 18, No. 56, pp. 53615369, 2001.

THE WATERS OF THE AMU DARYA RIVER BASIN

Erkinov Azamat Jamoldin o'g'li

Qarshi davlar texnika universiteti "Umumtexnik fanlar kafedrası" katta o'qituvchisi
Kharshi State Technical University "Department of General Technical Sciences"
head teacher

Rahimjonov Shohrux Shuhratjon o'g'li

Qarshi davlar texnika universiteti magistratura talabasi
Kharshi State Technical University master student

ANNOTATSIYA.

O'rta Osiyoda Atlantika va O'rta yer dengizidan olib kelingan nam havo massalari bilan hosil bo'lgan suv resurslari sug'oriladigan va cho'l hududlari va suv sathidan bug'lanish va transpiratsiyaga to'liq sarflanadi - havza cheksizdir.

Orol dengizi havzasining geografik joylashuvi okeanlardan juda uzoqda joylashgan ulkan qit'ada joylashganligi uning iqlimining asosiy xususiyatini - kontinental, haddan tashqari qurg'oqchilik, katta issiqlik resurslari va quyosh radiatsiyasini oldindan belgilab berdi, ular birgalikda uni qurg'oqchil zona sifatida tavsiflaydi, asosiy hayotiy faoliyati suvdir.

ABSTRACT

The water resources formed in Central Asia by humid air masses brought from the Atlantic and the Mediterranean are completely consumed for evaporation and transpiration from irrigated and desert areas and the water surface - the basin is endless.

The geographical position of the Aral Sea basin deep in the vast continent at a great distance from the oceans predetermined the main feature of its climate - continentally, extreme aridity, large thermal resources and solar radiation, which together characterize it as an arid zone, the main vital activity of which is water.

АННОТАЦИЯ

Географическое положение бассейна Аральского моря в глубине обширного континента на большом удалении от океанов предопределило главную особенность его климата - континентальность, крайнюю засушливость, большие тепловые ресурсы и солнечную радиацию, которые в совокупности характеризуют его как аридную зону, основной жизнедеятельностью которой является вода.

Водные ресурсы, образуемые в Средней Азии влажными воздушными массами, приносимыми из Атлантики и Средиземноморья, полностью расходуются на испарение и транспирацию с орошаемых и пустынных территорий и водной поверхности - бассейн бескрайний.

KALIT SO'ZLAR: Yer, suv, geografik, biologik, suv olish, suv resurslari, sug'orish, kollektor, drenaj.

KEYWORDS: Land, water, geographical, biological, water intake, water resources, irrigation, collector, drainage.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Земельные, водные, географические, биологические, водозаборы, водные ресурсы, ирригация, коллектор, дренаж.

INTRODUCTION: For many centuries, the peoples living on the banks of two rivers were engaged in irrigated agriculture with the leading direction of agriculture - cotton growing, grain growing. On the territory of the river. The Amu Darya also has developed gardening, viticulture, silkworm breeding, beet growing, melon growing, and rice growing in the lower reaches of the river. Large areas of desert rangelands are used as a forage base for sheep breeding, mainly for guard sheep. Irrigation reclamation is the largest area of the water management complex.

The problems of water resources management in the Aral Sea basin have been dealt with for a long time and began to deal with this issue closely only after the collapse of the Union, when it became clear that the issue of transferring an additional volume of water from Siberian rivers was closed and the Central Asian states were left alone with this global environmental task.

The Aral Sea basin consists of two large river basins, the Amu Darya river basin and the Syr Darya river basin. Let's take a closer look at the Amu Darya river basin.

The Amu Darya River basin covers a vast territory - about 1327 thousand km², of which the Central Asian States account for 1018.6 thousand km² (Turkmenistan - 488.1; Republic of Uzbekistan - 388.2; Republic of Tajikistan - 131; Kyrgyz Republic - 11, 3). Part of the spillway is located abroad in Afghanistan and Iran.

METHOD: Scientific research is being carried out to solve the problems of water resources management in the Aral Sea basin. The data of observations and theoretical studies of agricultural and water management organizations were used. The water balance of the Amudarya river basin is analyzed on the basis of the water balance method.

At the current level, 6.2 million hectares are steadily irrigated in the Aral Sea basin with irretrievable water consumption reaching 85-90 km³ in recent years for the available surface runoff per year of 90% probability.

Proceeding from the condition - an extremely high level of water resources use, solving, on the one hand, the task of increasing the productivity of lands by their resettlement, on the other hand, by deteriorating the quality of irrigation water, we extinguish this effect, especially in the successively underlying irrigation zones. The water management situation in the Amu Darya basin is at the present level and the availability of water resources, estimated at 80 km³, has reserves for their use.

The current irretrievable 56.7 km³ of accounting and unaccounted for up to 60 km³ of water has reached the promising irrigation limit. In connection with the annual shortage of water resources in the Republic of Uzbekistan, since 1993, the Government Decree (dated 02.08.1993, No. 385) introduced water resources limitation. [3]

The limited volumes of water resources for all regions and districts are smaller, the more the normative volumes required for growing and obtaining a perfect harvest of agricultural crops.

The volume of limited water resources in Uzbekistan is 50.59 million m³, including in the Amu Darya basin - 30.93, Syrdarya - 19.66. For industrial technology, 5.12 million m³ is used, for irrigation 45.472 million m³ including, during the growing season - 36.86 million m³, in the non-growing season 8.61 million m³,

Conclusion: The work of the ability equation from 1996-2024 was tested between water intakes and drainage waters, the maximum water withdrawal was 6091.1 million m³ in 1999, and the collector-drainage drain was 3499.95 million m³. Low-water year 2001 water intake from the source for irrigation is 4403 million m³.

The drainage capacity of drainage systems depends on the amount of water intake, the system does not work with a water intake of 4654 million m³, if the value is higher than the drainage threshold of drainage systems, secondary soil salinization begins.

To prevent secondary salinization, it is necessary to determine the optimal drainage salinity.

References

1. Sokolov A.A. "Water" - problems at the turn of the XXI Vienna, L. Gidrometeoizdat. 1986 pp 89-121.
2. Yakubov Kh, Golina S, Usmanov A. Quantitative and qualitative accounting of return waters, prospects for changing their resources and use. Tashkent city 1980
3. Bekmuratov T.U The technical state of irrigation systems determines the water availability of irrigated fields. Problems of protection of water resources and the environment. Collection of reports, Republican scientific and practical conference. Tashkent, May 16-18, 2000.
4. Amanov B.T, Gadaev N.N, Ahmedjonov D.G, Zhaparkulova E. 2020 Mathematical calculations of water saving during furrow irrigation of cotton using a screen from an interpolymer complex International Scientific Conference on Modelling and Methods of Structural Analysis 2019, MMSA 2019; Moscow; Russian Federation; 13-15 November 2019 Journal of Physics: Conference

YUK L-3 KOLLEKTORIDA O‘TKAZILGAN TADQIQOT ISHLARINING TAFSILOTI

Eshev Sobir Samadovich
texnika fanlari doktori, professor.,
Qarshi davlat texnika universiteti
Aralov Behro‘zjon G‘ayratovich
tayanch doktorant.,
Qarshi davlat texnika universiteti
Bozorov Bustonjon Erkin o‘g‘li
tayanch doktorant.,
Buxoro davlat texnika universiteti

Annotatsiya: Jahonda sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va melioratsiya tadbirlarini amalga oshirish natijasida ochiq kollektorlarda deformatsiya jarayonlari vujudga kelmoqda. Shu sababli, so‘nggi yillarda ochiq kollektorlarda ilmiy tadqiqotlarni o‘tkazish dolzarb muammoga aylandi. Namligi kam va quruq gruntlar namlanganda o‘z xajmida bo‘lgan tuzlarning erishi tufayli o‘zining mustahkamlik, deformatsion va filtratsion xususiyatlarini keskin o‘zgartiradi. Shuningdek, ikkilamchi sho‘rlanish jarayoni ham rivojlanib, grunt sirtqi qatlamlarining sho‘rlanish darajasi ortadi. Ochiq kollektor tizimini samarali loyihalash, qurish va ekspluatatsiya qilish uchun sifatli va ishonchli tadqiqotlar olib borilishini taqoza etadi. Hozirgi paytda ochiq kollektorlarning qurilishida hamda keyinchalik foydalanish jarayonining mavjud muammolaridan biri bo‘lib, o‘zan deformatsiyalari hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Ochiq kollektor, deformatsiya, melioratsiya, filtratsiya, sho‘rlanish, grunt, yuvilish, ikkilamchi sho‘rlanish.

Аннотация: В результате улучшения мелиоративного состояния орошаемых земель мира и проведения мелиоративных мероприятий в открытых водоемах происходят деформационные процессы. Поэтому проведение научных исследований в открытых коллекционерах в последние годы стало актуальной проблемой. Маловлажные и сухие грунты резко меняют свои прочностные, деформационные и фильтрационные свойства из-за растворения солей в их объеме при намокании. Также развивается процесс вторичного засоления, повышается уровень засоления поверхностных слоев почвы. Эффективное проектирование, строительство и эксплуатация системы открытого коллектора требует качественных и надежных исследований. В настоящее время одной из существующих проблем при строительстве и

последующем использовании открытых коллекторов является деформация сердечника.

Ключевые слова: Открытый водоем, деформации, рекультивация, фильтрация, засоление, грунт, выщелачивание, вторичное засоление.

Abstract: As a result of the improvement of the melioration status of irrigated lands and the implementation of melioration measures in the world, deformation processes are occurring in open collectors. Therefore, in recent years, conducting scientific research on open collectors has become an urgent problem. When low-moisture and dry soils are moistened, they sharply change their strength, deformation and filtration properties due to the dissolution of salts contained in their volume. In addition, the process of secondary salinization also develops, increasing the salinity of the surface layers of the soil. For the effective design, construction and operation of an open collector system, it is necessary to conduct high-quality and reliable research. Currently, one of the existing problems in the construction and subsequent operation of open collectors is the deformation of the bedrock.

Keywords: Open collector, deformation, land reclamation, filtration, salinization, soil, leaching, secondary salinization.

Kirish. Jahonda melioratsiya sohasida olib borilayotgan tadqiqotlar negizida sugʻoriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, ochiq kollektorlarning yuvilishi va loyqa bosishdan himoya qilish hamda kollektorlarning suv oʻtkazish qobiliyatini oshirish masalalari yotadi.

Tadqiqot obekti sifatida Amu-Qashqadaryo ITHB huzuridagi Meliorativ ekspeditsiyasi hisobidagi “YUKL-3” kollektori qabul qilindi (1-rasm).

“YUKL-3” kollektori 1969 yilda qurilib ishga tushirilgan boʻlib, kollektorning uzunligi 28,9 km. Kollektorning loyixaviy maksimal suv oʻtkazish qobiliyati 5,0 m³/s boʻlib, Tarkibiga kiruvchi Xoʻjaliklararo YUKL-3, 6-K-2, 4-K-5, Tumanlararo №3 Samarqand, №5 Doʻstlik, №6 U.Yusupov, №7 Oq oltin kollektori mavjud.

1-rasm. Nishon tumanida joylashgan “YUK L-3” kollektorini sputnikdan ko‘rinishi

“YUKL-3” kollektorining PK 18+00 va PK 19+00 uchastkalarida kollektor o‘zani tubida gidravlik yuvilish kuzatila boshlaganligi uchun, bu uchastkalarda tadqiqotlar olib borildi (2-rasm).

2-rasm. Kollektorning ko‘rinishi.

3-rasm. Suvning noturg'un harakati.

“YUKL-3” kollektorining PK 7-11-uchastkalarida o'tkazilgan tadqiqot birlamchi ma'lumotlari 1-jadvalda kiritilgan.

1-jadval

“YUK L-3” kollektorining gidravlik parametrlari

T/r	1	2	3	4	5
PK	PK 17+70	PK 17+00	PK 16+00	PK 15+00	PK 14+00
Qm^3/s	1.912	1.908	2.191	1.857	2.274
v_{or}	2.024	1.060	0.487	1.034	0.792
v_{max}	1.0	1.0	1.0	1.0	0.80
h_{max}	0.3	0.6	1.0	0.8	0.6
i	0.0046				
B	6.79	5.198	5.637	3.111	6.634

4-рasm. Kollektorning o‘lchangan gidravlik parametrlar

XULOSA

Hozirgi paytda bir qator olimlar tomonidan ochiq kollektorning gidravlik hisob usulini takomillashtirishga bag‘ishlangan juda ko‘p tadqiqotlar olib borilgan. Xulosa qilib shuni aytish joizki o‘rganilayotgan “YUKL-3” kollektorida olib borilgan tadqiqotlar natijasi o‘laroq o‘zanda kechadigan deformatsiyalarning qisman kamaytirish uchun naturada va laboratoriyada kuzatishlar olib borildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Эшев С.С. Расчет деформаций больших земляных каналов в условиях стационарности водного потока. Ташкент.” Fan va texnologiya”, 2017.-164 с.

2.Эшев С.С., Рахматов М.И., Нурова О.С. Исследование неразрывающих скоростей потока в трапециевидных каналах, пролегающих в несвязных грунтах. Агро илм. №3, 2011. с.58-59.

3.Эшев С.С., Усманов.Ж.Д. К вопросу определению силу сцепления грунтов при исследование механической суффозии связных грунтов. «Нефть ва газ саноати муаммолари ечимини топишда замонавий технологияларни кўллаш». Республика илмий-амалий анжумани. 2012йил 30-31март. С.22-27.

4.Эшев С.С. Каримов Ё.Л., Хамраев Б.Ш.,К вопросу физико-механических характеристик грунтов, пролегающих в ложе водотоков. Ўзбекистон кончилик хабарномаси №1(52), 2013. с.57-59.

5.Эшев С.С., Бобомуродов Ф.Ф., Маматов Н.З., Сафаров А., Боғланган грунтли каналлар ювилишининг назарий тадқиқотлари. Меъморчилик ва қурилиш муаммолари. 2022 йил, №3 (2-қисм) 34-36 бетлар. (05.00.00;№14).

6.Эшев С.С., Авлакулов М, Бобомуродов Ф.Ф. Боғланган грунтларнинг физик хусусиятларини ўзан ювилиш жараёнига таъсирини баҳолаш.. Инновацион технологиялар.2022/3(47)-сон. 49-54 бет. (05.00.00;№38).

SURXONDARYO VILOYATINING SUV RESURSLARI

Suyunov Abdugʻani Shavkat oʻgʻli
Usmonov Sayriddin Salohiddin oʻgʻli
Qarshi davlat texnika universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxondaryoning daryolari, soylari, kanallari hamda mamlakatimizning suv manbalari kabi tabiiy boyliklar boʻyicha maʼlumotlar berilgan. Shuningdek, iqlimi quruq, sugʻorma dehqonchilikka asoslangan oʻlkamiz uchun daryolarning sugʻorishdagi ahamiyati naqadar kattaligi haqida ilmiy maʼlumotlar berib oʻtilgan.

Kalit soʻzlar: Suv ombori, yogʻin mavsumi, suvdan foydalanish, namlik koeffitsiyenti, daryolarning toʻyinishi, yaxob suvining ahamiyati.

Abstract: This article provides information on natural resources such as rivers, streams, canals and water sources of the country. Also, scientific information was given about the importance of rivers in irrigation for our country, which has a dry climate and is based on irrigated agriculture.

Key words: Reservoir, rainy season, water use, moisture coefficient, saturation of rivers, importance of groundwater.

Аннотация: В данной статье представлена информация о природных ресурсах, таких как реки, ручьи, каналы и водные источники страны. Также была дана научная информация о значении рек в орошении для нашей страны, имеющей засушливый климат и основанной на орошаемом земледелии.

Ключевые слова: водохранилище, сезон дождей, водопользование, коэффициент влажности, насыщенность рек, значение подземных вод.

Kirish. Daryolarning ahamiyati va suvni toza saqlash.

Surxondaryo viloyati hududidan oqib oʻtadigan suv havzalari, jumladan, daryolar, soylar, kanallar, anhorlar va ariqlar viloyatimiz qishloq xoʻjaligida foydalaniladigan, sugʻorib dehqonchilik qiladigan yerlarni sugʻorishda, yuzlab sanoat korxonalarini suv bilan taʼminlashda, shahar va qishloqlarimizdagi ijtimoiy sohalarni hamda viloyatning 2821,9 ming kishi aholisining suvga boʻlgan ehtiyojini qondirishda muhim ahamiyatga egadir.

Viloyatda qishloq xoʻjaligi yerlarining umumiy maydoni 276 399 gektarni tashkil etadi. Umumiy ekin maydoni – 237 471 gektar. Bu maydonlarni sugʻorish uchun jami 150,4 mln.m³ suv sarflanadi. Qishloq xoʻjaligi uchun olinayotgan suvning 80% sugʻorish uchun sarflansa, qolgan 20% tuproq shoʻrini yuvishga ishlatiladi. Viloyatning Shoʻrchi, Angor hamda Termiz tumanlarida shoʻr va

sho'rxok tuproqlar mavjud bo'lib, bu tuproqlarni yaxob suvi berish orqali sho'rlarini yuvib, undan so'ng ekin ekiladi. Sug'orishga sarflanayotgan suvning 20-25 % zovur drenaj orqali tabiiy holda sizib qaytarma suvlar sifatida zaharli kimyoviy moddalar va mineral o'g'itlar bilan ifloslanib, tabiiy havzalarga qo'shiladi yoki sug'oriladigan hududlardan tashqariga chiqarib tashlanadi.

Viloyatimizda mavjud daryo va kanallar sanoat tarmoqlarini va maishiy kommunal xo'jaligini suv bilan ta'minlaydi. Bu sohalarga daryo va kanallarni 2 – 2,5 % suvi sarflanadi. Shu sarflangan suvning 85% ifloslangan yoki qisman tozalangan holda yana tabiiy o'zanlarga qo'shilib ketadi.

Surxondaryo havzasi hududida bunyod etilgan magistral kanallar va suv omborlari Surxondaryo viloyati tumanlarining xalq xo'jaligini barqaror rivojlanishida katta ahamiyat kasb etadi. Ana shunga qat'iy e'tibor qilingan holda Surxondaryo vodiysida barcha ekin maydonlarini suv bilan ta'minlaydigan Amu-Surxon irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasi tashkil etilgan. Mazkur boshqarma uchta yirik sug'orish irrigatsiya sistemasi va bitta magistral tizimdan tarkib topgan.

Birinchisi To'palang-Qoratog' irrigatsiya sistemasi bo'lib u asosan, Surxondaryo daryosining bosh irmoqlari bo'lgan To'palang va Qoratog' daryolaridan suv oladi. Irrigatsiya sistemasi suv yo'llarining uzunligi 804 km ni tashkil etadi. Bu sistema Surxondaryo vohasining shimoliy qismidagi barcha ekin maydonlarini suv bilan ta'minlaydi.

Ikkinchi irrigatsiya sistemasi Surxon-Sherobod irrigatsiya sistemasi deb ataladi. Uning suv yo'llarining uzunligi 445 km ga teng.

Uchinchi sistema Amu-Zang irrigatsiya sistemasi. Mazkur sistema asosan Amudaryodan suv olib, Surxondaryo vohasining janubiy qismidagi ekin maydonlarini suv bilan ta'minlaydi.

Yuqorida nomlari zikr etilgan uchala irrigatsiya sistemasi suv tanqisligi sodir bo'lgan paytlarda ham bir-birini suv bilan ta'minlashga yordam beradigan va o'zaro chambarchas bog'langan holda tashkil etilgan. Suv olish va suv berish borasida uchala irrigatsion sistema ham Surxondaryo vodiysidagi eng katta suv ombori Janubiy Surxon suv ombori bilan bog'liqdir. To'palang – Qoratog' irrigatsiya sistemasidagi daryolar Janubiy Surxon suv omboriga suvni shimol tomondan, ya'ni tabiiy nishablik yo'li bilan yetkazib beradi.

Tog' oldi va tog'li tumanlarimizdan faqatgin Sariosiyo tumanida baliqchilik rivojlangan Qolgan tumanlardagi baliqchilik xo'jaliklari tekisliklardagi ko'llarda va suniy suv havzalarida hosil qilingan, vaholanki hududdan uzunligi 20 kilometrdan ortiq bo'lgan 35 ta daryo oqib o'tadi. Bulardan Surxondaryo va uning irmoqlari: To'palang, Qoratog', Sangardak, Xo'jaipok, Oqqopchig'ay daryolari va Sheraboddaryo yiriklari hisoblanadi. To'palangdaryo va Qoratog' daryolari Hisor tizmasinig 4000 metrdan baland qismidan boshlanib qor va muzlik suvlaridan

to'yinadi. Qariyb yillik oqimining 60 % Mart-Aprel oylarida oqib o'tadi. Bu daryolar orasida To'palang daryoning irmoqlari ko'pligi bilan ajralib turadi bularga: Oybeksuv, Xovatsoy, Kishtutsoy, Dashnobod, Shartut, Chosh, Balandsoy, Zarcho'psoy, Zevarsoy, Qoratog'daryoning Oqtoshsoy va Shirkent kabi irmoqlari bor. Yuqoridagi daryolardan boshqa O'rtasoy, Shotrud, Cham, Bodomiston, Og'ashayton, Sharg'un, Xursanddaryo, Qag'ni, Darasoy, Malangur, Panjob, Gazak, Laylakonsoy, Sholqon, Maydon, Xanjarsoy, Ajarsoy kabi daryo va soylar mavjud. Sheraboddaryo va boshqa aksariyat daryolar 2000 mertgacha bo'lgan tog'lardan boshlanadi va mavsumiy qor va yomg'ir suvlardan to'yinadi. Daryolarda suv miqdorining ortishi fevral oyidan boshlanadi. May-iyun oylarida maksimal suv sarfi ortadi. Viloyatda sug'oriladigan hududlarni kengaytirish maqsadida ko'plab kanal va suv omborlari barpo e'tilgan. Daryolarnig suvlari zich kanallar orqali sug'orishga sarflanadi. To'palang daryoda: Hazarbog', To'palang – Qoratog', Haydarobod, Surxondaryoda, Zang, Qumqo'rg'on, Kakaydi, kanallari qurilgan. Viloyatda Janubiy Surxon, Uchqizil, Degrez, To'palang, Oqtepa suv omborlari mavjud. To'palang suv ombori Surxondaryo viloyatining 10 ta tumanini suv bilan ta'minlaydi. Birgina Denov tumanidan Surxondaryo, To'palangdaryo, Sangardak, Qizilsuv daryolari, Hazorbog', Oy-barak kanallari, Dayto'lak, Denov ariqlari oqib o'tadi.

Amu-Zang irrigatsiya sistemasi ham Janubiy Surxon suv omborini suv bilan ta'minlab turadi. Biroq Amudaryo o'zani Janubiy Surxon suv omboridan ancha past bo'lganligi sababli uning suvini keltirish katta miqdorda mablag' talab qilish yo'li bilan amalga oshiriladi. Suv omboriga janub tomondan 90 km uzunlikdagi Amudaryo suvini uch joyda o'rnatilgan nasos stansiyalari yordamida yuqori ko'tarib kanallarga tashlab yetkazib beradi. Surxon-Sherobod Janubiy Surxon suv omboridan suv oladi. Sherobod nasos stansiyasi Sherobod magistral kanaliga Shu yerdan suv chiqarib beradi va bu kanal Surxon-Sherobod cho'llarida o'zlashtirilgan yerlarni va ekin maydonlarini suv bilan ta'minlaydi.

Ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Surxondaryo havzasida mavjud bo'lgan har uchala irrigatsiya sistemasini bir-biriga bog'laydigan manba vodiyning markaziy qismida joylashgan Janubiy Surxon suv ombori hisoblanadi. Janubiy Surxon suv ombori va u orqali butun Surxondaryo havzasidagi irrigatsiya sistemalarini har tomonlama qo'llab-quvvatlay oladigan bosh manba bo'lib To'palang suv ombori xizmat qiladi. Janubiy Surxon suv ombori O'zbekistonning eng yirik sun'iy dengizlaridan biri hisoblanadi. U Surxondaryo havzasining o'rta qismida, Sho'rchi va Jarqo'rg'on tumanlari hududida 1962-yilda bunyod etilgan. Janubiy Surxon suv omborining to'g'oni Surxondaryoning o'rta oqimida, daryo vodiysining eng tor yerida, mutlaq balandligi 390 m ga teng bo'lgan joyda qurilgan. Suv ombori qurilmasdan oldin bu yerda Zarkamar – Xo'jamulki to'qayzori mavjud bo'lgan.

Janubiy Surxon suv omborida baliqchilikni rivojlantirish ham yaxshi yo'lga qo'yilgan. Bu yerda mahalliy zog'ora baliq, tillabaliq, laqqa baliqlardan tashqari boshqa joylardan keltirilgan karp, tostolobik kabi baliqlar ham urchitilib ko'paytirilmoqda va ko'plab ovlanib, aholini baliq go'shti bilan ta'minlamoqda. O'zbekiston Respublikasining eng janubiy issiq subtropik rayonlaridan biri bo'lgan Surxondaryo havzasi hududida Janubiy Surxon suv omborining bunyod etilishi bu joyning mikroiklimining o'zgarishiga sabab bo'ldi. Suv omborining tevarak atrofi aholining sevimli dam olish joyiga aylandi. Suv ombori atrofiga 20 ming tupdan ko'proq manzarali va mevali daraxtlar ekilib, yashil zonalar tashkil etilgan. Bu Janubiy Surxon suv omborining rekreatsion ahamiyatining kattaligidan dalolat beradi. Suv ombori atrofida shahar va qishloq seliteb landshaftlari ham barpo etilgan. Bunga Qumqo'rg'on shaharchasi, Yangiyer va Xo'jamulki qishloqlari, Gagarin nomidagi posyolka misol bo'la oladi.

Surxondaryo havzasining janubiy qismida, Surxondaryo vodiysining o'ng sohilida joylashgan Kattaqum cho'li yaqinida, tektonik jarayon tufayli vujudga kelgan cho'kmada Uchqizil suv ombori qurilib ishga tushirilgan. Buning natijasida Termiz tumani hududidagi qumoq va gilli cho'l landshaftlari o'zlashtirilib, ularning o'rnida madaniy landshaftlar bunyod etildi.

GESlarning energetik ahamiyati ham katta. To'palang GES da viloyatning elektr energiyaga bo'lgan ehtiyojini ma'lum darajada qondiradi. Viloyatda bir yilda, jumladan, 2023 – yilda, 467 mln kvt/soat elektr energiya ishlab chiqargan bo'lib, bu energiya asosan sanoat korxonalarini va aholini energiya bilan ta'minlashga sarflanadi.

So'nggi vaqtlarda viloyatimizdagi sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash maqsadida zovur – drenaj suvlari miqdorining ko'payishi, ishlab chiqarish korxonalaridan, maishiy tarmoqlaridan, transport va sog'lomlashtirish tashkilotlardan, ayniqsa, aholi xo'jaliklaridan chiqayotgan iflos-oqova suvlar miqdorining ortib ketishi, ularning daryo va kanallarga oqizilishi tufayli katta suv havzalari suvining tabiiy holati buzilib, ifloslanib bormoqda bu esa o'z navbatida suvdan foydalanish muammolarini keltirib chiqarmoqda.

Daryo suvlarining ifloslanishi oqibatida suvning tabiiy holati buzilib, yashil suv o'tlarining, baliqlarning va boshqa suvda yashaydigan jonivorlarning kamayib ketilishiga, sug'oriladigan yerlardagi ekinlarning yaxshi rivojlanishiga, ularning hosildorligiga va oqibatda kishilar salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Daryolar, soylar, kanal va anhorlar ham hududning katta boyligi hisoblanadi. Shuning uchun bu suv havzalari suvlarini toza saqlash, ulardan oqilona foydalanish muhim ahamiyatga ega. Suvni toza saqlash uchun eng avvalo ekin dalalaridan chiqayotgan zovur-drenaj suvlarini tabiiy suv havzalariga oqizmaslik, zovur-drenaj

suvlarini ma'lum havzaga yig'ib, uni zararsizlantirib keyin toza suvlarga qo'shish maqsadga muvofiq.

Qishloq xo'jaligi ekinlarini kimyoviy zaharlar bilan kamroq dorilab, qishloq xo'jaligi zararkunundalariga biologik usul bilan qarshi kurashishni joriy qilish hamda zavod va fabrikalardan, maishiy xizmat ko'rsatish korxonalaridan chiqayotgan iflos oqova suvlarni suz tozalash qurilmalarida tozalab, undan so'ng suv havzalariga tashlashga erishish zarur.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda Surxondaryo havzasida bunyod etilgan magistral kanallar va suv omborlari viloyat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida katta ahamiyat kasb etmoqda. Surxondaryo havzasi doirasida suv muammosi yechimini topish maqsadida amalga oshirib kelinayotgan tadbirlar va barpo etilgan irrigatsion inshootlar daryo va soylar oqimini tartibga solib suv rejimini mumkin qadar maqsadga muvofiq o'zgartirdi, undan vegetatsiya davrida qishloq xo'jalik ekin maydonlarini sug'orishda keng va me'yoriy ravishda taqsimlash hamda foydalanish uchun qulay imkoniyatlar yaratib berdi.

Janubiy Surxon suv omborining qurilishi munosabati bilan Surxondaryo havzasidagi umumiy ekin maydonining yarmidan ko'pi yetarli darajada suv bilan ta'minlandi. Suv omborining qurilib ishga tushirilishi natijasida Qiziriq-Sherobod cho'lida 71 ming gektardan ortiqroq yerlar o'zlashtirilib, qishloq xo'jaligi tasarrufiga kiritildi. Bundan tashqari ilgari foydalanib kelinayotgan 52 ming gektar yerning suv ta'minotini yaxshilash imkonini berdi. Yangidan o'zlashtirilgan yerlarda ingichka tolali paxta, don ekinlari, mevali bog'lar, uzum, sabzavotlar, poliz ekinlari ekilib, katta miqdorda qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev SH. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib yangi bosqichga ko'taramiz – Toshkent: O'zbekiston, 2017.

2. Abdunazarov Husan Menglievich, Niyazov Xo'jaqul Mirzoboboevich, Mustaev Qurbonmurod Rahmon o'g'li. Surxondaryo viloyati qishloq xo'jaligini ixtisoslashtirish va rivojlantirishda tabiiy geografik omillarning o'rni. ijins [Internet]. 2022 yil 23 may [2022 yil 7 iyulda keltirilgan];18. Mavjud: <https://ijins.umsida.ac.id/index.php/ijins/article/view/642>

3. Nuralievich, E. M. ., & Rahmonvich, M. Q. . (2021). The Importance of Water Resources in the Development of Agriculture in Surkhandarya Region and Issues of their Effective Use. International Journal of Culture and Modernity, 9, 67–72. Retrieved from <http://ijcm.academicjournal.io/index.php/ijcm/article/view/80>

4. Rakhmatov A. F. Artikova Sh. Z. Development of Fishing Farms in River and River Areas of Surkhandarya Region Middle European Scientific Bulletin, VOLUME 17 Oct 2021

5. Rakhmatov A. F. Ortikova Sh. Z. Surxondaryo viloyati bog' dorchiligining geografik ko'rinishi Journal of Geography and Natural Resources

<https://topjournals.uz/index.php/jgnr>

6. Худойбердиев Қ., Одинаев А. Тўпаланг сув омбори бунёдкорлари. – Тошкент: Шарқ, 2006. -256 б.

7. Рўзиев А.Н. Сурхондарё вилояти. - Тошкент, 1996.

8. То'хтаев А. S., Хамидов А. Ekologiya asoslari va tabiatni muhofaza qilish. Toshkent: O'qituvchi, 1964

9. Ergashev A. Umumiy ekologiya. – Toshkent: O'zbekiston, 2003.

10. То'хтаев А. S. Ekologiya. - Toshkent: O'qituvchi, 2001.

11. <https://lex.uz/docs/4494500>

STATIK KUCHLAR TA'SIRIDA BO'LGAN GRUNTLI TO'G'ONLARNING KUCHLANGANLIK HOLATINI HAJMIY MODELLAR YORDAMIDA O'GANISH

¹Matkarimov Paxridin Jo'rayevich,

²Usmonxo'jayev Sanjar Ibroxim o'g'li

¹Namangan Davlat Texnika Universiteti

“Umumtexnika fanlari” kafedrası professori

²Namangan Davlat Texnika Universiteti

tayanch doktoranti

Email: 1mpaxridin@gmail.com 2sanjar.usmonxojayev@mail.ru,

[tel: 99-232-14-12](tel:99-232-14-12)

Annotatsiya. Maqolada Lagranj-Dalembert variatsion tamoyiliga asoslanib, statik kuchlar ta'sirida bo'lgan murakkab geometrik parametrlarga ega Jidalisoy gruntli to'g'onning xususiy og'irligi ta'siridagi hajmiy modeldan foydalangan holda kuchlanganlik-deformatsiyalanish holatini (KDH) tadqiq qilishning matematik modeli va algoritmi keltirilgan. Shuningdek inshootning konstruktiv xususiyatlarini hisobga olgan holda Abaqus universal dasturdan foydalanib gruntli to'g'onning hajmiy holatdagi KDH o'rganilgan.

Jidalisoy suv ombori to'g'onining KDHni murakkab geometrik parametrlarga ega bo'lgan holda statik yuklamalar ta'sirida o'rganish uchun faqat inshootning hajmiy modellari yordamida hisob ishlarini amalga oshirish kerakligi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: gruntli to'g'on, kuchlanish holati, deformatsiyalar va kuchlanishlar izomaydonlari, hajmiy model, massa kuchlari.

1. Kirish

Xususiy og'irligi ta'sirida bo'lgan gruntli to'g'onlarda ularning alohida qismlari o'rtasida o'zaro murakkab ta'sir holatlari sodir bo'ladi. Ushbu o'zaro ta'sirlar seysmik ta'sirlardan kelib chiqadigan dinamik yuklar va to'g'onlarni turli xil relef sharoitlarda qurilishi bilan yanada murakkablashadi. Gruntli to'g'onlarining KDHni o'rganish muammosi tutash muhitlar mexanikasi nazariyasidagi murakkab hajmiy muammo bo'lib, uni hal qilishda inshootlarning hajmiy ishini va grutlarning xossalarni o'zgaruvchanligini hisobga olish kerak bo'ladi. Hozirgi paytda yuqori seysmik xududlarda murakkab geometrik parametr va o'lchamlarga ega bo'lgan bunday turdagi noyob inshootlarni loyihalashda ko'p hollarda ularning KDH ikki o'lchamli hisob sxemasi yordamida o'rganiladi. Mavjud ilmiy materiallar esa ushbu turdagi inshootlarni statik va dinamik kuchlar ta'sirida hajmiy modellarni qo'llagan holda o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

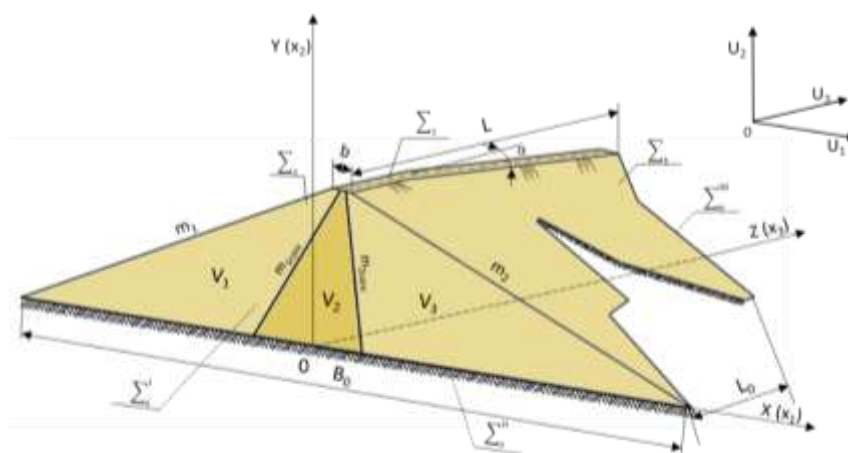
Gruntli to'g'onlarning turli xil modellaridan foydalangan holda, ularning konstruktiv jihatlari va grutlarning chiziqli bo'lmagan fizikaviy xususiyatlarini hisobga olgan holda dinamik harakatlarini baholash va kuchlanish holatini tadqiq qilishga bag'ishlangan ko'plab ilmiy ishlar [1-8] mualliflar tomonidan olib borilmoqda.

Olib borilgan ilmiy ishlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mahalliy gruntlardan qurilgan to'g'onlarning KDH va dinamik holatlarini, ularning konstruktiv xususiyatlarini va inshootlarning haqiqiy ishlashini hisobga olgan holda yetarli darajada o'rganilmagan bo'lib, bu yo'nalishda tadqiqotlar olib borish katta ilmiy qiziqish uyg'otadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda shuni ta'kidlash mumkinki, konstruktiv xususiyatlari, joylashuv relyefi, geometrik o'lchovlari va materiallarning xususiyatlarini hisobga olgan holda hajmiy holatda tgruntli to'g'onlarining KDHni baholashning matematik modelini, hisoblash usulini ishlab chiqish tutash muhitlar mexanikasining dolzarb muammosidan biri sanaladi.

2. Metodologiya

Murakkab geometrik hajmli, hajmi $V = V_1 + V_2 + V_3$ (V_1 , V_3 va V_2 - yuqori, pastki prizmalar va yadro hajmi) bo'lgan gruntli to'g'onning hajmiy modelini ko'rib chiqamiz (1-rasm). Rasmda to'g'onning asosi va qirg'oq nishabliklari yuzalari Σ_0' , Σ_0'' , Σ_0''' bikir mahkamlangan va Σ_1 , Σ_2 , Σ_3 - yuzalar esa kuchlanishdan xoli bo'ladi. To'g'onning asosi relyefi notekis bo'lib, uning grebini (tepasi) o'qi o'rta qismida α burchak egiladi. Ko'rib chiqilayotgan inshoot xususiy og'irligi $\bar{f}$ ta'sirida bo'ladi.

1-rasm. Gruntli to'g'onning hajmiy hisoblash modeli

1-rasmida: L – inshootning uzunligi; L_0 – inshoot asosining uzunligi; b – grebning kengligi; B_0 – to'g'on asosining ko'ndalang kesimdagi kengligi; m_1 va m_2 – to'g'onning yuqori va pastki qiyaliklari koefitsientlari; m_{1core} va m_{2core} – to'g'on yadrosi qiyaliklari koefitsientlari.

Masalani matematik tarzda shakllantirish uchun mumkin bo'lgan ko'chishda tizimga ta'sir qiluvchi barcha aktiv kuchlarning bajargan ishlarining yig'indisi nolga teng degan mumkin bo'lgan ko'chish prinsipi [9] qo'llanildi, unga ko'ra:

$$\delta A = - \int_V \sigma_{ij} \delta \varepsilon_{ij} dV + \int_V \vec{f} \delta \vec{u} dV = 0, \quad i, j = 1, 2, 3 \quad (1)$$

kinematik chegaraviy shartlari:

$$\vec{x} \in \sum o = \sum_0' + \sum_0'' + \sum_0''' : \vec{u} = 0. \quad (2)$$

To'g'on materialining fizik xususiyatlarini tavsiflashda kuchlanish va deformatsiya komponentlari o'rtasidagi munosabatlar quyidagicha olindi:

$$\sigma_{ij} = \lambda_n \theta \delta_{ij} + 2 \mu_n \varepsilon_{ij} \quad (3)$$

va Koshi munosabatlari esa

$$\varepsilon_{ij} = \frac{1}{2} \left(\frac{\partial u_i}{\partial x_j} + \frac{\partial u_j}{\partial x_i} \right). \quad (4)$$

Bu yerga $\delta \vec{u}$, $\delta \varepsilon_{ij}$ - mumkin bo'lgan ko'chish vektori komponentalari va deformatsiya tenzorlari; $\vec{u}$, ε_{ij} , σ_{ij} - ko'chish vektorlari, deformatsiya va kuchlanish tenzorlari komponentalari; $\vec{f}$ - xususiy og'irlik kuchi vektori; λ_n va μ_n - to'g'onning n - elementi uchun Lamé doimiylari; $\theta = \varepsilon_{kk}$ - hajmiy deformatsiya; $\{u_1, u_2, u_3\} = \{u, v, w\}$ - tana nuqtasi ko'chish vektorining komponentalari; $\{x\} = \{x_1, x_2, x_3\} = \{x, y, z\}$ - tana nuqtasi koordinatalari, $i, j, k = 1, 2, 3$.

Chekli elementlar usuli (ChEU) tartibini qo'llash natijasida hajmiy sistema egallagan sohalar uchun (1) - (4) variasion tenglama va munosabatlardan yuqoridagi matematik modelga ekvivalent bo'lgan yuqori tartibli bir jinsli bo'lmagan algebraik tenglamalar sistemasiga keltiriladi:

$$[K]\{u\} = \{P\} \quad (5)$$

Bu yerda, $[K]$ - qaralayotgan sistema (1-rasm) uchun bikrlilik matrisasi; $\{u\}$ - chekli elementlar tugunlaridagi izlanayotgan ko'chishlar; $\{P\}$ - chekli elementlar tugunlariga ta'sir qiluvchi tashqi kuchlar (massa kuchlari va h.k.).

Hajmiy masalalarni yechishda mualliflar tomonidan ishlab chiqilgan hisoblash dasturi va universal Abaqus dasturi ishlatilgan.

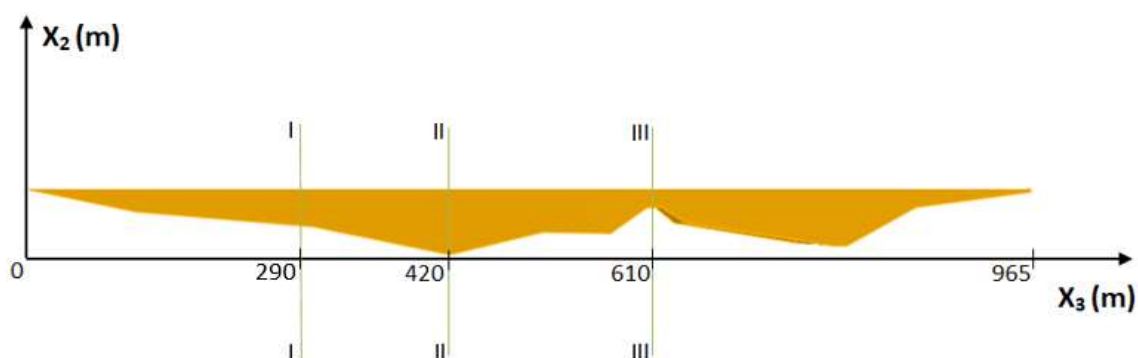
4. Natijalar va muhokamalar

Maqolada Farg'ona vodiysi hududida qurilgan Jidalisoy suv ombori gruntli to'g'onining KDHni statik kuchlar ta'sirida hajmiy ishlashini hisobga olgan holda ko'rib chiqildi. Yuqorida keltirilgan matematik model, usul va algoritmdan foydalanib, gruntlarning real fizik-mexanik xossalari, konstruktiv xususiyatlari, geometrik parametrlari va to'g'onning egri o'qini hisobga olingan holda uning KDH o'rganiladi.

Jidalisoy to'g'oni tanasining grundi shag'aldan tashkil topgan bo'lib gruntli to'g'on, shibbalab yotqizilgan. To'g'onning yuqori noshablighi $t=20$ cm qalinlikdagi beton bilan qoplangan. Jidalisoy to'g'oni balandligi $H=62,8$ m, qiyalik koeffitsientlari $m_1=2,35$, $m_2=2,1$. To'g'on 1 va 3 yuqori va pastki tayanch prizmalari va 2 yadrosi suglinok gruntidan iborat. To'g'on tepasining kengligi $b=10$ m, uzunligi $L=965$ m. Asosining bo'ylama uzunligi $L_0=364$ m.

Hisoblash natijalari inshootning barcha nuqtalari uchun u_1 , u_2 , u_3 ko'chish vektorlari va kuchlanish komponentlari σ_{11} , σ_{22} , σ_{33} , τ_{12} , τ_{23} , τ_{31} dan iborat.

Natijalar tahlili qulay bo'lish uchun to'g'onning xarakterli bo'ylama va ko'ndalang kesimlarida ko'chish komponentlari va kuchlanish tenzorlarining izomaydonlari qurilgan. Shu bilan birga, uning bo'ylama o'qi bo'ylab "I-I" - "III-III" kesmalari tanlangan (2-rasm) va inshootning xususiy og'irligi ta'sirida ko'chish komponentlari va kuchlanish tenzorlarining izomaydonlari qurilgan. Keyinchalik har bir kesim uchun olingan natijalar batafsil tahlil qilinib, bir-biri bilan taqqoslangan.

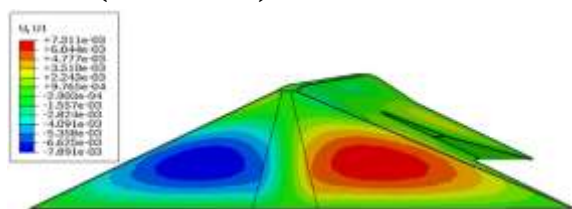

2-rasm. Jidalisoy to'g'onining X_3 - bo'ylama o'qi bo'ylab ko'ndalang kesimlarining joylashuv sxemasi.

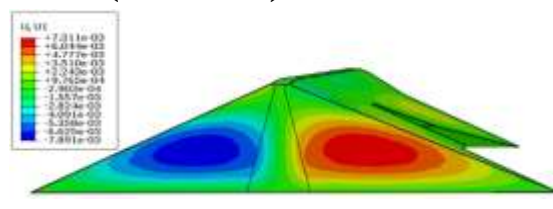
Olingan natijalar 3a,b-rasmda keltirilgan. Jidalisoy gruntli to'g'onining o'rta ko'ndalang va bo'ylama kesmlaridagi xususiy og'irligi ta'sirida xosil bo'ladigan u_1 va u_2 ko'chishlarning teng taqsimlangan qiymatlarining izomaydonlari keltirilgan.

Olingan natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki Jidalisoy gruntli to'g'onning chap qirg'oqdan 420 m masofadagi II-II kesmida to'g'on tanasida hosil bo'luvchi u_1 -gorizontal ko'chishlar to'g'on yadrosiga nisbatan semetrik xarakterda taqsimlangan bo'lib, yuqori va pastki qiyaliklar tomon yo'nalganligini ko'rsatadi (3a-rasm). To'g'onning yadrosida gorizontal ko'chishlar eng kichik qiymatlarga erishadi. Yuqori va pastki tayanch prizmalar markazlarida esa gorizontal ko'chishning qiymatlari eng katta bo'ladi. Bunda ko'chishlarning qiymati nuqtalarning to'g'on kesimidagi joylashuviga va kesmning qirg'oq bilan orasidagi masofaga bog'liq bo'ladi. To'g'on tanasida hosil bo'luvchi u_2 -vertikal ko'chishlarning (3b-rasm) tana bo'yicha taqsimlanishi to'g'on asosidan tepa qismiga qarab ortib boradi. Yadroning yuqori qismi atrofida yuqori va pastki tayanch prizmalarda u_2 katta qiymatga erishadi. Bu kesmda to'g'onning balandligi $H=62.8$ m bo'lib uning tepasidagi ko'chish qiymati $u_2 = -7.126E - 02$ m ni tashkil etadi. Vertikal ko'chishlarning eng kichik qiymati asosga yaqin qismida bo'lib, to'g'onning markaziy yadrosiga nisbatan deyarli semetrik xarakterga ega bo'ladi.

U_1 , m (II-II kesm)

U_2 , m (II-II kesm)

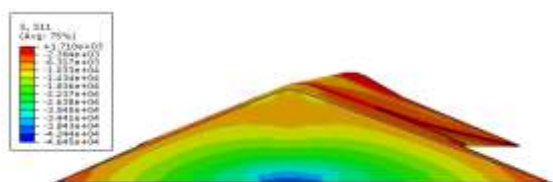

3-rasm. Jidalisoy guruntli to'g'onining xususiy og'irligi ta'siridagi II-II kesmi uchun hajmiy deformatsiyalanish holatidagi ko'chishlarini teng taqsimlanish izomaydonlarni: a) u_1 -gorizontal ko'chish, b) u_2 – vertikal ko'chish.

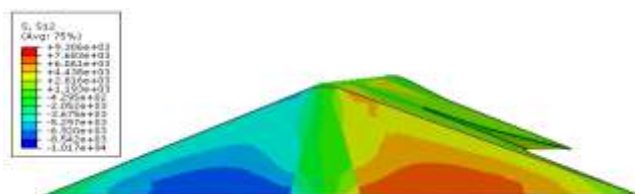
Hisoblashning keyingi bosqichida to'g'onning kuchlanish holati hajmiy holatda o'rganiladi. To'g'onning ko'ndalang va bo'ylama kesimlaridan olingan natijalarni batafsil tahlil qilish uchun σ_{11} , σ_{22} , σ_{12} - kuchlanish komponentalarining teng taqsimlanish izomaydonlari qurilgan.

4-rasmda to'g'onning eng baland qismi joylashgan I-I kesimidagi σ_{ii} kuchlanish komponentalarining izomaydonlari ko'rsatilgan.

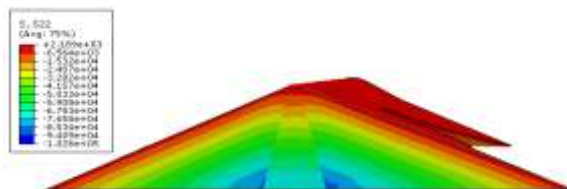
a) σ_{11} , ($\times 10^{-5}$ MPa)

c) σ_{12} , ($\times 10^{-5}$ MPa)

b) σ_{22} , ($\times 10^{-5}$ MPa)

4-rasm. To'g'onning I-I ko'ndalang kesimidagi σ_{ii} kuchlanish komponentalarining izomaydonlari.

Olingan natijalar (4-rasm) ko'rsatadiki, to'g'on kesimlaridagi kuchlanishlarning taqsimlanish xarakteri tanlangan kesimning joylashishiga va ularning geometrik o'lchamlariga bog'liq bo'ladi. Nuqtalarning kuchlanish holati to'g'onning balandligi va qirg'oqlarigacha bo'lgan masofaga bog'liq bo'ladi. To'g'on tanasidagi σ_{12} urinma kuchlanishlarning taqsimlanishi esa simmetrik xarakterda bo'lib, yadro va o'tish zonalarida ularning qiymatlari deyarli nolga teng.

Ushbu natijalarga asosanib, Jidalisoy suv ombori to'g'onining KDHni statik kuchlar ta'sirida murakkab geometrik parametrlarga ega bo'lgan holda o'rganish uchun faqat inshootni hajmiy modellaridan foydalangan holda tadqiqot o'tkazish kerak degan xulosaga kelindi.

4. Xulosa

1. Hajmiy hisoblash sxemalari yordamida murakkab geometrik parametrlarga ega bo'lgan gruntli to'g'onlarining KDHni tadqiq qilish uchun inshootning geometrik xususiyatlarini hisobga olgan holda mumkin bo'lgan ko'chishning variatsion prinsipiga asoslangan matematik model takomillashtirildi.

2. Takomillashtirilgan model, algoritmi va Abaqus universal dasturi yordamida Jidalisoy to'g'onining xususiy og'irligi ta'sirida hajmiy KDH o'rganildi. Natijada: to'g'on balandligining ortishi bilan uning yuqori qismida vertikal ko'chishlar u_2 qiymatlari mos ravishda oshishi ko'rsatildi. Bunda, vertikal ko'chishlarning

maksimal qiymati to'g'oning eng baland qismida kuzatiladi. Har bir kesimning deformatsiyasi geometrik parametrlarga, tanlangan kesimning balandligi va joylashishiga bog'liq bo'ladi. Bunda har bir kesimda bir-biridan farq qiluvchi turli deformatsiya holatlari kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirsaidov M. Strength of earth dams considering the elastic-plastic properties of soils . E3S Web of Conferences 365, 03001 (2023). <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202336503001>
2. Juraev D., Matkarimov P., Mirziyod M. Three-Dimensional Stress State of Earth Dams Under Static Loads. Lecture Notes in Civil Engineering Proceedings of MPCPE 2022, 2023, Pp. 1-11. https://doi.org/10.1007/978-3-031-30570-2_1
3. Juraev D.P., Matkarimiv P.J. [Stress-strain state and strength of earth dams](#) under static loads. IV International Scientific Conference “Construction Mechanics, Hydraulics and Water Resources Engineering”, Tashkent, Uzbekistan, E3S Web of Conferences, 2023, Volume 365, id.03008 <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202336503008>
4. Kholboev Z., Matkarimov P., Mirzamakhmudov A. Investigation of dynamic behavior and stress-strain state of soil dams taking into account physically Non-linear properties of soils //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2023. – T. 452. – C. 02009. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202345202009>
5. A. C. Altunışık, M. Günaydin, B. Sevim, A. Bayraktar and S. Adanur, Soil Dynamics and Earthquake
6. Engineering 74, 1-9 (2015).Juraev D., Matkarimiv P., Usmonkhuzhaev S. Stress-strain state of soil dams under the action of static loads. // Scientific and Technical Jurnal NamIET, Vol. 8, Issue 2, 2023, pp. 221-228.
7. Pinyol N.M., Alonso E.E. Earth dam, spatial model, stress-strain state, dynamic characteristic, natural frequency, modes of oscillations // International Journal of Civil Engineering. 2019. Vol. 17. No. 4. Pp. 501–513. [DOI: 10.18720/MCE.89.1](#)
8. Холбоев З. Усмонжўжаев С. Влияние влажности грунтов на НДС плотины из грунтовых материалов // <https://univerpubl.com/index.php/synergy/article/view/2103>
9. Тимошенко С. П., Гудьер Дж. Теория упругости. М.: Наука. Главная редакция физико-математической литературы, 1979, 560 с.

VORTEX-FREE FLOW OF FLUID IN A NARROWING CHANNEL.

Zaripov Musliddin Bahodir o'g'li

doctoral student of Karshi State Technical University

Dilshodova Dilso'z Dilshod

qizi- doctoral student of Karshi State Technical University

Abstract: In the process of liquid flow in a narrowing channel is studied, the shape of these channels is determined, providing irrotational flow. This problem is reduced to solving the problem of the flow of an ideal incompressible fluid in a channel. A jet model of a flat fluid flow in a narrowing channel is proposed. Analytical formulas for the distribution of velocities before and after narrowing of the channel are obtained.

Key words: narrowing channel, whirlpool zones, hydraulic structures, pumping unit, rigid wall, flow rate, channel, reflection, half-plane, complex potential.

Аннотация: В статье исследуется процесс течения жидкости в сужающемся канале определяется форма этих каналов, обеспечивающей безвихревое течения. Эта задача сводится к решению вопроса о течения идеальной несжимаемой жидкости в канале. Предложена струйная модель плоского течения жидкости в сужающемся канале. Получены аналитические формулы распределения скоростей до и после сужения канала.

Ключевые слова: сужающемся канале, водоворотных зон, гидротехнических сооружений, насосных агрегат, жесткой стенки, расход, канал, отражение, полуплоскость, комплексный потенциал.

Annotatsiya. Maqolada torayuvchi kanalda suyuqlik oqimi jarayoni ko'rib chiqiladi va irrotatsion oqimni ta'minlovchi bu kanallarning shakli aniqlanadi. Bu muammo kanaldagi ideal siqilmaydigan suyuqlik oqimi haqidagi savolni hal qilishga to'g'ri keladi. Torayuvchi kanalda tekis suyuqlik oqimining reaktiv modeli taklif etiladi. Kanalning torayishidan oldin va keyin tezliklarni taqsimlash uchun analitik formulalar olinadi.

Kalit so'zlar: torayuvchi kanal, girdob zonalari, gidroinshootlar, nasos agregati, qattiq devor, oqim tezligi, kanal, aks ettirish, yarim tekislik, kompleks potentsial.

Introduction : The forecourt (narrowing channel) is the most important element of the pumping station, on which the reliability and durability of the main hydromechanical equipment depends. A decrease in the water level in the forecourt causes cavitation and a vortex zone during pump operation. The formation of funnels in the receiving chambers often leads to unacceptable vibration of the unit, and silting of the threshold of the water intake prevents maneuvering of the gates. Hydraulic processes occurring in the forecourt greatly affect the operating conditions of the station, especially in the fight against sediments (Fig.1) and fin.

The antechambers of the cascade pumping stations did not fully meet the basic operational requirements, namely:

1. Water intake by pumping units occurs with air suction through whirlpool funnels;
2. There is an uneven distribution of flow between all operating pumps, there is a distortion of the supply flow of water into each receiving chamber of the suction pipe of the pumps. An artificial increase in resistance at the input is created;
3. Partial silting of the forecourts occurs, creating differences in water levels on the grids of trash collection structures (TCS).

Experience in operating pumping stations [1.15] necessitates continuing the study of hydraulic conditions for water intake by pumps; assessing the degree of influence of vortex zones; specifying the permissible change in the velocity gradient and pressures; developing measures to improve the hydraulics of the antechamber and the methodology for their design. Therefore, it is of great importance to theoretically determine the shape of the antechamber that ensures irrotational and cavitation-free flow (at least reducing these zones) when designing such antechambers of pumping stations. Determining the shape of the antechamber that ensures smooth flow is important for rational placement of hydraulic pumps and ensuring uninterrupted operation of pumping stations. Below are proposed formulas, as well as numerical calculations of the distribution of velocities, pressure and boundaries of vortex zones of flow on typical sections of the main channel with cascade pumping stations (in the station intake and on a section with a bend).

The theoretical model of the flow of an ideal fluid that we adopt, taking into account vortex and cavitation zones, reflects the basic nature of the flow of a real fluid in the section of the flow under consideration, which is confirmed by a comparison of the calculation and experimental data [4].

A sharply narrowing channel can be considered as an antechamber, since the flow indices in it are well defined by the theory of potential flow. The flow in a narrowing channel is characterized by constant pressure along the curved part of the boundary. [3; 60-62 p.].

This type of transition for a two-dimensional flow lends itself well to analysis on free dimensions, provided that the boundaries upstream and downstream of the constant pressure section consist of straight lines along which the flow direction is constant. On the free line SD , the pressure is constant (Fig. 1).

Our task is to determine the shape of the smooth flow boundary, i.e. the shape of the channel that ensures irrotational flow at different values of the incoming flow velocity. Thus, as a model of liquid flow in the inlet channel of the pumping station, it is advisable to consider the jet model of water flow in a narrowing channel [4; 56-58 p.].

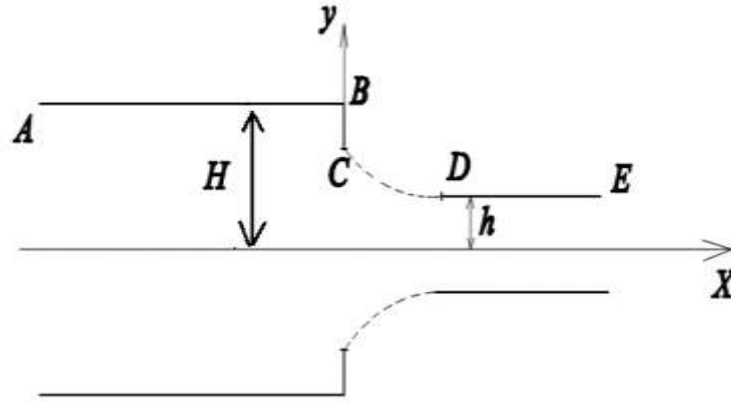

Fig. 1. Flow diagram in a narrowing channel.

Method and materials : Let a flow of ideal fluid, flowing out of a channel of width $2H$, flow into a channel of width $2h$. The axis of symmetry of the channel coincides with the axis of symmetry of the channel (Fig. 1). Due to symmetry, we will consider only the upper half of the flow. The flow is steady, irrotational, there are no external or surface forces. In this case, the region of ω change of the complex potential $\omega = \varphi + i\psi$ will be a strip of width and the conformal mapping onto the upper half-plane ζ is carried out by the analytical function [5]:

$$\omega(\zeta) = \frac{q}{\pi} \ln(\zeta + e) + iq \quad (1)$$

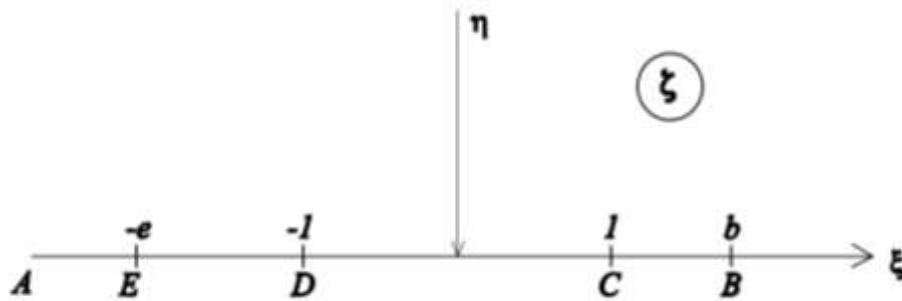

Fig. 2 Canonical region

Boundary values of the Zhukovsky function

$$\omega = \ln \frac{V_0}{v} + i\theta \quad (2)$$

in ζ (Fig. 2) will be as follows:

вдоль АЕ: при $\zeta = 0$, $-\infty < \xi < -e$ $\theta = 0$, т.е. $\text{Im}\omega = 0$;
вдоль ED: при $\zeta = 0$, $-e < \xi < -1$ $\theta = 0$, т.е. $\text{Im}\omega = 0$;
вдоль CD: при $\zeta = 0$, $-1 < \xi < -1$ $\ln(V_0 / V) = 0$, т.е. $\text{Re}\omega = 0$;
вдоль СВ: при $\zeta = 0$, $1 < \xi < b$ $\theta = -\chi\pi$, т.е. $\text{Im}\omega = -\pi / 2$;
вдоль ВА: при $\zeta = 0$, $b < \xi < \infty$ $\theta = 0$, т.е. $\text{Im}\omega = 0$. (3)

Where V_0 – the velocity of the liquid at the free boundary $C D$;
 θ – speed angle with abscissa axis

By introducing a new function

$$\omega_1(\zeta) = \frac{\omega(\zeta)}{\sqrt{\zeta^2 - 1}}$$

and using the Schwartz integral formula, we find:

$$\omega_1(\zeta) = \frac{1}{2\sqrt{\zeta^2 - 1}} \ln \left[\frac{\sqrt{\zeta^2 - 1}\sqrt{b^2 - 1} + b\zeta - 1}{\zeta - b} \right].$$

From here we find the Zhukovsky function:

$$\omega(\zeta) = \frac{1}{2} \ln \left[\frac{\sqrt{\zeta^2 - 1}\sqrt{b^2 - 1} + b\zeta - 1}{\zeta - b} \right]. \quad (4)$$

The conjugate complex velocity function on the upper half-plane will have the form:

$$\bar{V} = V_0 \left[\frac{\zeta - b}{\sqrt{\zeta^2 - 1}\sqrt{b^2 - 1} + b\zeta - 1} \right]^{1/2}. \quad (5)$$

Here V_0 is the velocity of a liquid particle at the free boundary.

Calculating the limit from (5) at $\xi \rightarrow \infty$, we obtain the velocity of the liquid particles at an infinite distance from the entrance to the channel:

$$V_A = V_0(b - \sqrt{b^2 - 1})^{1/2}. \quad (6)$$

From (5.6) the mapping parameter is determined:

$$b = \frac{1}{2} \left[\left(\frac{V_0}{V_A} \right)^2 + \left(\frac{V_A}{V_0} \right)^2 \right]. \quad (7)$$

Putting $\xi = e$ in (5), we obtain the fluid velocity at infinity in the channel

$$\frac{V_e}{V_0} = \left(\frac{b + e}{1 + be - \sqrt{e^2 - 1}\sqrt{b^2 - 1}} \right)^{1/2}. \quad (8)$$

From here the ratio of the velocities at infinity in a channel of large width and at infinity of smaller width is determined:

$$V_e = V_A \left[(b + \sqrt{b^2 - 1}) \right] \frac{b + e}{1 + be - \sqrt{e^2 - 1} \sqrt{b^2 - 1}}^{\frac{1}{2}}. \quad (9)$$

As is known from the law of conservation of mass we have

$$V_A H = V_E h, \quad (10)$$

which allows us to write:

$$\frac{h}{H} = \left[\frac{1 + be - \sqrt{e^2 - 1} \sqrt{b^2 - 1}}{(b + e)(b + \sqrt{b^2 - 1})} \right]. \quad (11)$$

Using formulas (1), (2) and (4), we will make the transition to the physical plane of flow:

$$z(\zeta) = \frac{1}{V_0} \int e^{\omega} \frac{d\omega}{d\zeta} d\zeta. \quad (12)$$

Results and discussions

Having isolated the real and imaginary parts of expression (12) on the boundary CD ($-1 < \xi < 1$), we find the shape of the free boundary of the channel, the shape of the wall, i.e. the antechamber, which ensures irrotational flow:

$$x = -\frac{q}{\pi V_0} \frac{\cos(f(\xi))}{e + \xi},$$

$$y = -\frac{q}{\pi V_0} \frac{\sin(f(\xi))}{e + \xi}; \quad (13)$$

$$\text{Where } e + \xi = \frac{\pi}{2} - \frac{1}{2} \arccos \frac{b\xi - 1}{b - \xi}.$$

Fig. 3. Shows the shape of the boundary where the pressure is constant. This shape of the VD section ensures irrotational flow in the antechamber.

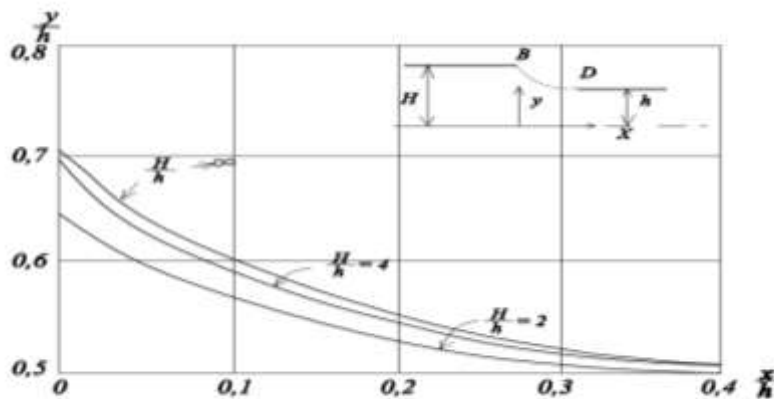

Fig. 3. The shape of the antechamber is BD , which ensures irrotational flow in the channel.

Conclusions

Liquid flow in a narrowing channel is solved within the framework of the conformal mapping approach analytical formulas for the distribution of molasses velocity. Determined the shape of the tapering channel ensures irrotational flow (Fig.3).

A method has been developed for determining the shape of the boundary of the pre-chamber of pumping stations, ensuring irrotational flow in the pre-chamber.

Literature

1. Bazarov, O. S., Babazhanova, I. Y., Babazhanov, Y., Karshiev, R. D., & Zaripov, M. B. (2023). Spatial problem of water distribution in open channels. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 401, p. 01044). EDP Sciences.
2. Зарипов, М. Б. Ў., & Муқимов, Ш. И. Ў. (2024). БЕЗВИХРЕВОЕ ДВИЖЕНИЕ ЖИДКОСТИ В СУЖАЮЩЕМСЯ КАНАЛЕ. *Science and innovation*, 3(Special Issue 52), 436-440.
3. Бабажанов, Ў., Эшев, С., Зарипов, М., Исаков, А., & Норчаев, А. (2023). ТЕЧЕНИЕ ЖИДКОСТИ В СУЖАЮЩЕМСЯ КАНАЛЕ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(12), 427-435.
3. Хужакулов, Р., Normurodov, U., Zaripov, M., Abdurakhmonov, U., & Berdiev, M. (2021). Dependence of the wetting rate of the loess base on the moisture conditions. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 264, p. 01051). EDP Sciences.
4. Хужакулов, Р., Zaripov, M., & Normurodov, U. (2021). Subsidence deformations of the foundations of hydraulic structures. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 264, p. 03069). EDP Sciences.
5. Хужакулов, Р., Rahmatov, M., Nabiev, E., & Zaripov, M. (2021). Determination of calculating stresses on the depth of loess grounds of hydraulic structures. In *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering* (Vol. 1030, No. 1, p. 012133). IOP Publishing.

СОВРЕМЕННЫЕ МАТЕРИАЛЫ И ТЕХНОЛОГИИ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ НАДВОДНЫХ ГИДРОТЕХНИЧЕСКИХ СООРУЖЕНИЙ НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА ДЖИЗАК

*Абдурахмонов Азизжон Махмуджон угли,
Докторант Ташкентский архитектурно-строительный
университет,*

Аннотация: В данной работе рассматриваются современные материалы и технологии, используемые при строительстве надводных гидротехнических сооружений на примере города Джизак. Анализируются проблемы, связанные с недостаточной долговечностью традиционных строительных материалов, а также их устойчивостью к агрессивным водным средам и климатическим воздействиям. Предоставляется обзор инновационных решений, включая применение фибробетона, наноматериалов и антикоррозионных покрытий, позволяющих повысить эксплуатационные характеристики гидротехнических конструкций.

Ключевые слова: гидротехника, строительство, материалы, технологии, долговечность, коррозия, бетон, моделирование, испытания, прочность

Abstract: This paper examines modern materials and technologies used in the construction of above-water hydraulic structures, using the city of Jizzakh as an example. The study analyzes problems associated with the insufficient durability of traditional building materials, as well as their resistance to aggressive aquatic environments and climatic impacts. An overview of innovative solutions is provided, including the use of fiber-reinforced concrete, nanomaterials, and anti-corrosion coatings, which enhance the operational characteristics of hydraulic structures.

Keywords: hydraulics, construction, materials, technologies, durability, corrosion, concrete, modeling, testing, strength

Аннотация: Ushbu maqolada Jizzax shahri misolida suv usti gidrotexnika inshootlarini qurishda qo'llanilayotgan zamonaviy materiallar va texnologiyalar ko'rib chiqiladi. An'anaviy qurilish materiallarining yetarli darajada mustahkam emasligi, shuningdek, ularning agressiv suv muhitlariga va iqlim ta'siriga chidamliligi bilan bog'liq muammolar tahlil qilinadi. Gidrotexnika inshootlarining ekspluatatsion xususiyatlarini yaxshilashga imkon beruvchi tolali beton, nanomateriallar va korroziyaga qarshi qoplamalar kabi innovatsion yechimlar sharhi taqdim etiladi.

Kalit so‘zlar: gidrotexnika, qurilish, materiallar, texnologiyalar, mustahkamlik, korroziya, beton, modellashtirish, sinovlar, chidamlilik

Введение: Современные надводные гидротехнические сооружения играют ключевую роль в обеспечении устойчивого водопользования, защите территорий от наводнений и развитии инфраструктуры. В условиях климатических изменений и роста антропогенной нагрузки на водные объекты применение инновационных строительных материалов и технологий становится важным фактором повышения долговечности и безопасности таких сооружений. В Джизаке, регионе с развивающейся гидротехнической инфраструктурой, актуален вопрос использования передовых технологий при строительстве плотин, водозаборов и других надводных объектов.

Одна из ключевых проблем в строительстве надводных гидротехнических сооружений в Джизаке — недостаточная устойчивость традиционных строительных материалов к агрессивным водным средам и климатическим воздействиям. Вода, содержащая растворённые соли и микроорганизмы, может вызывать коррозию металлических элементов, а бетонные конструкции подвергаются эрозии и вымыванию. Это сокращает срок службы сооружений и увеличивает затраты на их эксплуатацию и ремонт.

Для повышения устойчивости гидротехнических сооружений предлагается применение инновационных композитных материалов, таких как фибробетон с полимерными и металлическими волокнами, гидрофобные добавки в цементные смеси и коррозионностойкие покрытия. Использование наноматериалов, таких как графеновые и силикатные добавки, повышает прочность и водонепроницаемость конструкций, продлевая срок их эксплуатации без значительных ремонтов.

Методология: Методика комплексной оценки долговечности надводных гидротехнических сооружений. Для определения оптимальных материалов и технологий в строительстве надводных гидротехнических сооружений предлагается методика комплексной оценки долговечности конструкций. Она включает лабораторные испытания образцов строительных материалов в условиях, имитирующих реальные эксплуатационные нагрузки, и цифровое моделирование их поведения в долгосрочной перспективе. В рамках лабораторных испытаний материалы подвергаются воздействию агрессивной водной среды, температурным колебаниям, механическим нагрузкам и ультрафиолетовому излучению. Измеряются ключевые параметры, такие как водопоглощение, степень износа, коррозионная стойкость и прочность на сжатие. На основе экспериментальных данных создаётся компьютерная модель, позволяющая прогнозировать износ материалов при различных климатических и эксплуатационных условиях. Использование методов

машинного обучения и анализа больших данных позволяет выявить закономерности деградации материалов и предложить наиболее устойчивые составы строительных смесей. Такой подход обеспечит повышение надежности гидротехнических сооружений в Джизаке, снижая затраты на их ремонт и продлевая срок эксплуатации.

Результат: в ходе лабораторных испытаний было выявлено, что добавление наноматериалов и гидрофобных присадок в бетонную смесь значительно повышает её устойчивость к агрессивным водным средам. Так, образцы бетона с графеновыми добавками продемонстрировали снижение водопоглощения на 35% по сравнению с традиционными смесями, а использование полимерных волокон позволило увеличить прочность на сжатие на 27%. Кроме того, коррозионная стойкость металлических элементов, обработанных антикоррозийными покрытиями на основе силикатных соединений, возросла на 42%, что подтверждает эффективность предложенных решений.

Результаты цифрового моделирования показали, что конструкции, выполненные с применением современных материалов, обладают в 1,8 раза большей прогнозируемой долговечностью по сравнению с традиционными вариантами. При этом вероятность появления трещин и разрушений в течение первых 20 лет эксплуатации снизилась на 50%. Данные исследования подтверждают целесообразность использования инновационных строительных материалов при возведении надводных гидротехнических сооружений в Джизаке, что позволит сократить затраты на их ремонт и техническое обслуживание.

Таблица 1.

Оценка эффективности используемого оборудования при исследовании долговечности строительных материалов

№	Оборудование	Область применения	Достигнутый эффект (%)	Преимущества	Недостатки
1	Климатическая камера	Испытания при температурных колебаниях	Уменьшение растрескивания на 40%	Имитация реальных климатических условий	Высокая стоимость эксплуатации
2	Влагомер	Определение водопоглощения материалов	Снижение водопоглощения на 35%	Высокая точность измерений	Ограниченный диапазон измеряемых материалов
3	Пресс для испытаний на сжатие	Определение прочности бетона	Увеличение прочности на 27%	Позволяет тестировать различные	Требует подготовки образцов

				смеси	
4	Коррозионная камера	Испытания антикоррозийных покрытий	Рост коррозионной стойкости на 42%	Ускоренная проверка стойкости материалов	Длительное тестирование
5	Цифровая система моделирования	Прогнозирование износа конструкций	Повышение прогнозируемой долговечности в 1,8 раза	Автоматический анализ данных	Требует мощного вычислительного ресурса

Заключение: Применение современных строительных материалов и технологий при возведении надводных гидротехнических сооружений в Джизаке позволит повысить их долговечность, снизить эксплуатационные расходы и минимизировать влияние неблагоприятных факторов окружающей среды. Комплексное внедрение инноваций обеспечит безопасность и надежность гидротехнической инфраструктуры, что особенно важно в условиях климатических изменений и роста потребности в водных ресурсах.

Список литературы

А.В. Дергунов, С.Д.С. Аль Дулайми // Наукоемкие технологии и инновации. Сборник докладов международной научно-практической конференции, посвященной 65-летию ВГТУ им. В.Г. Шухова. — Белгород, 2019. — с. 56-59.

2. Ерофеев, В.Т. Интеллектуальные композиты и их использование для получения самовосстанавливающихся бетонов / В.Т. Ерофеев, В.М. Круглов, Н.И. Ватин, Аль Дулайми Салман Давуд Салман // Интернет-журнал «Транспортные сооружения», 2019 № 4, <https://t-s.today/PDF/12SATS419.pdf> (доступ свободный). Загл. с экрана. Яз. рус., англ. DOI: 10.15862/12SATS419.

3. Морозов, В.И. Эффективность применения фибробетона в конструкциях при динамических воздействиях / В.И. Морозов, Ю.В. Пухаренко // Вестник МГСУ, 2014. — № 3. — с. 189-194.

4. Рабинович, Ф.Н. Композиты на основе дисперсно-армированных бетонов. Вопросы теории и проектирования, технологии, конструкции: М.: Изд-во АСВ, 2004. 560 с.

5. Жукова, Г.Г. Исследования применения самовосстанавливающегося бетона. / Г.Г. Жукова, Сайфулина А.И. // Construction and Geotechnics. — Пермь, 2020. т. 11, № 4(2020). — с. 58-68.

6. Ступаков, Г.И. Бетоны на мелкозернистых песках для промышленного и гражданского строительства. Ташкент: «ФАН», 1986 -107 с

7. Айзенберг Ю. Б. Строительные материалы Туркменистана. Ашхабад: Изд-во АН ТуркмССР, 1951.
8. Залесский Е. П. Каменные дорожно-строительные материалы Узбекистана. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1957.
9. Минеральная сырьевая база строительных материалов УзССР (справочник). Ташкент: Фан, 1967.
10. Фадеев П. И. Пески СССР. Ч. I. М.: Изд-во МГУ, 1951.
11. Федорович Б. А. Происхождение песчаных толщ пустынь Азии. М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1950.
12. Средняя Азия, М.: Наука. 1968.
13. Каменев Н. И. Результаты механических испытаний каменных строительных материалов Средней Азии, Ч. П. Труды САНИИРИ вып. 4. Ташкент, 1931.
14. Бердиев Облокул Бобокулович, & Абдурахмонов Азизжон Махмуджон Угли (2024). ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТОДОВ УЛУЧШЕНИЯ ВОДОНЕПРОНИЦАЕМОСТИ МЕЛКОЗЕРНИСТЫХ БЕТОНОВ ДЛЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ. *Universum: технические науки*, 3 (12 (129)), 47-49.
15. Курбонов, Н. Б. (2023). РОЛЬ ВОДОХРАНИЛИЩ В ФОРМИРОВАНИИ ГИДРОЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКОМ РЕГИОНЕ. *География и водные ресурсы*, (3), 23-31. doi: 10.55764/2957-9856/2023-3-23-31.15
16. Оразмухаммедова М. (2023). ЛАНДШАФТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕДГОРНОЙ РАВНИНЫ ВОСТОЧНОГО КОПЕТДАГА. *Символ науки*, (9-2), 104-107.
17. Досалиев К. С., & Абдурахмонов А.М. (2024). ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОИЗВОДСТВА МЕЛКОЗЕРНИСТОГО БЕТОНА ДЛЯ ГИДРОТЕХНИЧЕСКИХ СООРУЖЕНИЙ С УЛУЧШЕННЫМИ ЭКСПЛУАТАЦИОННЫМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ. *Экономика и социум*, (12-1 (127)), 780-783.
18. Рафиков В.А., & Кузиев Ф.Н. (2023). ДЕФЛЯЦИОННО-АККУМУЛЯТИВНЫЕ ПРОЦЕССЫ НА ПОДВИЖНЫХ И ЗАДЕРНОВАННЫХ ЭОЛОВЫХ ФОРМАХ РЕЛЬЕФ КЫЗИЛКУМОВ. *Экономика и социум*, (1-2 (104)), 462-468.

ГИДРАВЛИЧЕСКИЙ УДАР.

Abdirazakov A.I. – ассистент

Каршинский государственный технический университет

E-mail: abdirazzakov77@mail.ru

Анотатсия: Мақолада, насос станцияларидаги гидравлика тизимидаги босим ва суюқлик тезлигининг кескин ўзгариши билан тавсифланган қувур линиясидаги суюқлик ҳаракати ҳақида маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: *босим, суюқлик тезлиги, гидравлик зарба, қувур диаметри, насос.*

Аннотация: В статье представлена информация по движению жидкости в трубопроводе, который характеризуется интенсивными колебаниями давления и скорости жидкости в гидросистеме на насосных станциях

Ключевые слова: *давления, скорости жидкости, гидравлический удар, диаметру трубы, насос.*

Abstract: *The article presents information on the movement of liquid in a pipeline, which is characterized by intense fluctuations in pressure and fluid velocity in the hydraulic system at pumping stations.*

Key words: *: pressure, fluid velocity, hydraulic shock, pipe diameter, pump.*

Гидравлическим ударом называется особый вид неустановившегося движения жидкости в трубопроводе, который характеризуется интенсивными колебаниями давления и скорости жидкости в гидросистеме. Амплитуда колебаний давления при этом может многократно превышать рабочие давления. Гидравлический удар может возникать как в движущейся жидкости, так и в покоящейся. Причиной возникновения колебательного процесса является внешние воздействия на жидкость, приводящие к резкому изменению ее скорости. Это может быть, например, быстрое закрытие или открытие задвижки в трубопроводной сети, внезапная остановка насоса или его включение при открытом затворе на нагнетательной линии, срабатывание элементов гидроаппаратуры в гидроприводах и т. п. Аналогичные возмущения возникают и в момент взаимодействия жидкости, имеющей газовые включения (например, воздушные пузыри) или кавитационные полости с местными сопротивлениями, например, не полностью открытым клапаном.

Гидравлический удар – это одна из форм волнового процесса в гидросистеме. Внешние воздействия на движущийся поток реальной жидкости в гидросистеме (работа насосного агрегата, переключения гидроаппаратуры, перемещение поршней гидроцилиндров и т. п.) всегда сопровождаются возникновением в ней волн сжатия-расширения вследствие ее *сжимаемости*.

Если гидравлический удар представляет собой волну сжатия, то он называется *положительным*. Удар, вызывающий волну понижения давления называется *отрицательным*.

Волна изменения давления (сжатия или расширения), распространяющаяся вверх по потоку, называется *прямой*. Волна противоположного направления – *обратной*.

Поверхность, отделяющая жидкость после прохождения волны от невозмущенного потока называется *фронтом ударной волны*.

Фронт ударной волны (сжатия или расширения) перемещается по невозмущенной жидкости со скоростью, которая называется *скоростью ударной волны*.

Время, в течение которого фронт ударной волны проходит двойную длину трубы, называют *фазой гидроудара* или *временем прямого удара*.

Гидравлический удар называется *прямым*, если время перекрытия клапана меньше (фазы гидроудара) времени прямого удара. В противном случае гидроудар *непрямой*.

Сжимаемость жидкости характеризуется изотермическим коэффициентом сжатия $g = 1/\gamma (d\gamma / d\gamma)$, который связан с модулем упругости $E_{ж}$ жидкости формулой

$$E_{ж} = \frac{l}{y}$$

Модуль упругости связан со скоростью звука в жидкости a_0 соотношением

$$a_0 = \sqrt{\frac{E_{ж}}{\rho_{ж}}},$$

где $\rho_{ж}$ – плотность жидкости.

Впервые основополагающие теоретические и экспериментальные исследования явления гидравлического удара были выполнены выдающимся русским гидродинамиком Жуковским Николаем Егоровичем в 1897–1899 гг [2]. На натурном оборудовании им были проведены экспериментальные исследования гидродинамических параметров при изменении времени перекрытия отсекающей задвижки, проанализированы имеющиеся на то время в мировой практике разрозненные теоретические и экспериментальные результаты по исследованию аналогичных процессов.

Формула Жуковского

Рассмотрим участок трубопровода, заполненный жидкостью, ограниченный с одной стороны поршнем, рис. 1. Пусть жидкость содержит нерастворенный в ней газ с объемной долей b .

$$\beta = \frac{W_{\Gamma}}{W_{\Gamma} + W_{\text{ж}}},$$

где W_{Γ} , $W_{\text{ж}}$ – объем газа и жидкости соответственно в рассматриваемом участке трубопровода.

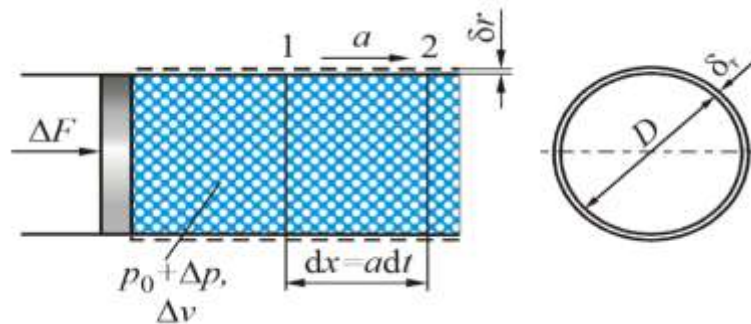

Рис. 1. К определению скорости волны

Плотность смеси жидкости и газа определится через плотности составляющих следующим образом

$$\rho_{\text{см}} = \frac{\rho_{\Gamma} W_{\Gamma} + \rho_{\text{ж}} W_{\text{ж}}}{W_{\Gamma} + W_{\text{ж}}} = \beta \rho_{\Gamma} + (1 - \beta) \rho_{\text{ж}}$$

Оценим силу удара, вызванного действием только первичными волнами без учета влияния отраженных волн (такой удар будет прямым). На рис. 2, а показана гидросистема, включающая два резервуара, две линии трубопровода и регулирующее устройство (клапан).

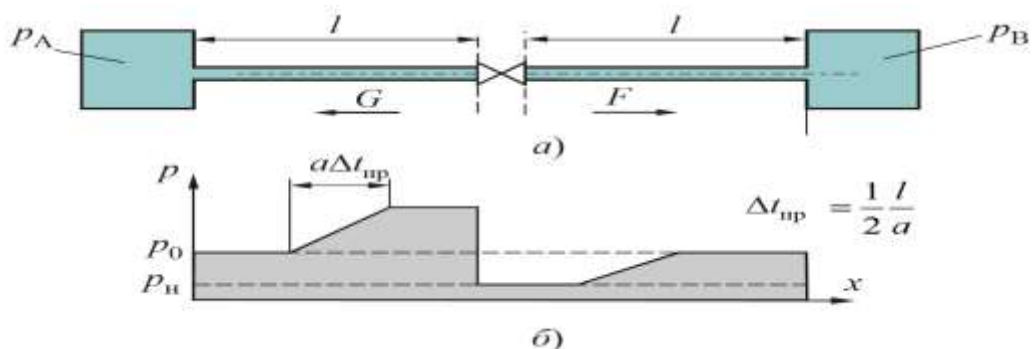

Рис. 2. Возникновение гидроудара при перемещении заслонки клапана: а) – схема волновых функций; б) – диаграмма давления в трубопроводе в промежуточный момент времени

Пусть переместилась заслонка клапана и появились волны F и G . В соответствии с волновыми уравнениями изменения давления и скорости

будут

следующими:

- на участке 1 (выше клапана по направлению течения)

$$p - p_0 = G; \quad w - w_0 = -\frac{G}{\rho a};$$

- на участке 2 (ниже клапана по направлению течения)

$$p - p_0 = F; \quad w - w_0 = -\frac{F}{\rho a};$$

Заключение

1) Гидравлический удар распространяется водопроводной трубы с постоянной скоростью, величина которой не зависит заметно от силы удара. Эта скорость зависит от вещества трубы и от отношения толщины её стенок к диаметру трубы.

2) Гидравлический удар распространяется водопроводной трубы с одинаковой силой. Величина его пропорциональна потерянной при ударе скорости течения воды и скорости распространения ударной волны в трубе.

3) Явление периодического колебания ударного напора в трубопроводе вполне объясняется отражениями ударной волны от концов трубы.

4) Опасное возрастание ударного давления происходит при переходе ударной волны с труб большого диаметра на труба малого диаметра. При этом, достигнув концов тупиков, сила ударного давления удваивается. Такое удвоение может повториться несколько раз, так что давление может повториться несколько раз, так что давление может при неблагоприятных условиях возрасти до больших размеров.

Литература

1. Mamajonov M. “Nasoslar va nasos stansiyalari”. Darslik, T.: “Fan vatexnologiya”, 2012.- 372 bet.

2. Н.Е. Жуковский «О гидравлический удар в водопроводных трубах» технико-теоретический издание Москва-1949 г

3. Руднев, С.С. Методическое пособие по курсовому проектированию лопастных насосов [Текст] / С.С. Руднев, И.В. Матвеев. – М.: МВТУ, 1974. – 72 с.

4. Латипов К.Ш. “Гидравлика, гидромашиналар ва гидроюритмалар” дарслик, Тошкент, Ўқитувчи, 1992.- 335 б.

5. Арифжанова А.М., Қ.Т.Рахимов., А.К.Ходжиев Гидравлика.-Тошкент,ТИМИ, 2016 й.

6.A.I.Abdirazzokov Z.X.Sherboyev N.O.Sarmonov YERLARNING MELIORATIV HOLATINI YAXSHILASHDA MELIORATIV QUDUQLARNING AHAMIYATI // International Journal of Education, Social Science & Humanities. Finland Academic Research Science Publishers . -2021-2025, 2023

7. A.I.Abdirazakov RPM CONTROL OF THE ELECTRIC MOTOR OF BOREHOLE PUMPS THROUGH A FREQUENCY CONVERTER //INTERNATIONAL BULLETIN OF APPLIED SCIENCE AND TECHNOLOGY. -204-208, 2022

8. A.I.Abdirazakov Assessment of Non-Stationary Processes in Unstable Operating Modes of Pumping Stations //Eurasian Research Bulletin Genius Journals Publishing Group 26-31, 2023

YER OSTI SUVLARINING ICHISHGA VA SUG‘ORISHGA YAROQLILIGINI BAXOLASH VA OLINGAN KIMYOVIY TAHLILI NATIJALARINI QAYTA ISHLASH.

Shavkatova Dilnoza Shavkatovna– texnika fanlari falsafa doktori (PhD), v.b.dotsent,
Raxmatova Sabrina Nuriddin qizi - Shahrisabz davlat pedagogika instituti talabasi.
Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz sh., Shahrisabz.

Annotasiya. Yer osti suvlarining ichishga va sug‘orishga yaroqliligini aniqlash uchun uning kimyoviy tarkibini o‘rganish juda katta ahamiyatga ega. Burg‘i quduqlaridan, buloqlardan va boshqa yer osti suvlarining yer yuzasiga chiqish joylaridan olingan na'munalarini kimyoviy tahlil qilish orqali ularni tarkibi aniqlanadi. Tahlil natijalarini qayta ishlash yo‘li bilan yer osti suvlari bilan aholini ta'minlash va uni sug‘orishga ishlatish mumkinligi aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: mineralizasiya, ionlar, kimyoviy, anionlar, kationlar, gidrokarbonat, agressiv.

ОЦЕНКА ПРИГОДНОСТИ ПОДЗЕМНЫХ ВОД ДЛЯ ПИТЬЯ И ОРОШЕНИЯ И ОБРАБОТКА ПОЛУЧЕННЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ ХИМИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Шавкатова Дилноза Шавкатовна- доктор философии технических наук,
доцент., Рохматова Сабрина Нуриддина дочь - студентку Шахрисабзского
государственного педагогического института.

Шахрисабзский государственный педагогический институт, г. Шахрисабз,
Шахрисабз

Аннотация. Для определения пригодности подземных вод для питья и орошения большое значение имеет изучение их химического состава. Состав подземных вод определяется путем химического анализа проб, отобранных из

скважин, родников и других источников подземных вод. В результате обработки результатов анализа определяется возможность использования подземных вод для водоснабжения населения и орошения.

Ключевые слова: минерализация, ионы, химический, анионы, катионы, гидрокарбонат, агрессивный.

ASSESSMENT OF GROUNDWATER SUITABILITY FOR DRINKING AND IRRIGATION AND PROCESSING OF THE OBTAINED RESULTS OF CHEMICAL ANALYSIS

Shavkatova Dilnoza Shavkatovna - Doctor of Philosophy of Technical Sciences, Associate Professor., Rakhmatova Sabrina Nuriddin daughter - a student of the Shakhrisabz State Pedagogical Institute.

Shakhrisabz State Pedagogical Institute, Shakhrisabz, Shakhrisabz

Abstract. The study of the chemical composition of groundwater is of great importance in determining its suitability for drinking and irrigation. The composition is determined by chemical analysis of samples taken from boreholes, springs and other places where groundwater emerges to the surface. By processing the analysis results, it is determined whether the groundwater can be used for irrigation and for providing the population with groundwater.

Keywords: mineralization, ions, chemical, anions, cations, hydrocarbonate, aggressive.

Ushbu tajriba ishidan asosiy maqsad umumiy qabul qilingan tavsifnoma, me'yor hamda talabnomalar va kimyoviy tahlil natijalarini qayta ishlash usullari bilan ichimlik va sug'orish suvlarining tarkibi aniqlanadi. Er osti suvlarining kimyoviy tarkibi va xossalari tavsiflashda uning quyidagi uch turdagi tahlili qo'llaniladi: dala, qisqartirilgan va to'liq kimyoviy tahlillar.

Gidrogeologik-meliorativ tadqiqotlarning ko'pgina hollarida suv qisqartirilgan kimyoviy tahlil qilinadi. Shuning uchun er osti suvlarini tarkibini va undan turli maqsadlarda foydalanish mumkinligini o'tkazilgan qisqartirilgan kimyoviy tahlil natijalari bo'yicha baholash kerak.

Yer osti suvlarining qisqartirilgan kimyoviy tahlili natijalari

1- jadval orqali quyidagicha aniqlanadi:

1. Qayta hisoblash koeffisientlaridan foydalanib $\text{Cl}-0,03$; $\text{SO}_4---0,02$; $\text{HCO}_3-0,02$; $\text{Na}+-0,04$; $\text{K}+-0,026$; $\text{Ca}++-0,05$; $\text{Mg}++-0,08$. Na^+ va K^+ ionlarini ularni o'rtacha arifmetik qiymati bo'yicha hisoblanadi. mg/l birligida berilgan ionlarni mg-ekv/l va mg-ekv foiz birligiga o'tkaziladi.

2. Umumiy mineralizasiya va harorat bo'yicha suvning turini hamda O.A.Alyokin tasnifnomasi bo'yicha uning sinfi, guruxi va turi aniqlanadi. Suvning kimyoviy tahlil natijasini M.G. Kurlov formulasi ko'rinishida ifodalanadi.

1. Qo'llanilayotgan me'yorlar va davlat standarti bo'yicha suvning sifatini uni aholi uchun ichishiga hamda qishloq xo'jaligida qo'llashga yaroqliligini aniqlanadi.

2. Kimyoviy tahlil natijalaridan foydalanib proporsionallik koeffisienti (K) bo'yicha er osti suvining genetik turini aniqlanadi. Er osti suvlarining kimyoviy tahlil natijalari asosan ion shaklida ifodalanadi. Ionlar miqdori bir litr suvdagi grammlar yoki milligrammlar bilan ifodalanadi. Suvning

xossalarini to'liq tavsiflash uchun kimyoviy tahlil natijalari mg-ekv/l bilan ifodalanadi. mg/l ko'rinishidagi kimyoviy tahlil natijalarini mg-ekv/l ko'rinishiga o'tkazish uchun har bir ionning mg/l ifodasi uning ekvivalent massasiga bo'linadi. Turli mineralizasiyalı suvlarning kimyoviy tahlili natijalarini taqqoslab proporsional miqdorlar olish uchun ionlarning mg-ekv/g l miqdori foiz mg-ekv/l ga aylantiriladi. Shu maqsadda anionlar va kationlarning mg-ekv/l dagi miqdori yig'indisining har bir alohida 100 foiz deb qabul qilinadi, keyin har bir ionning shu yig'indiga nisbatan ekvivalent nisbiy miqdori foizda quyidagi jadval ko'rinishiga hisoblanadi.

Suvni ana shu ko'rsatkichi bo'yicha tavsiflash uchun akad.V.I.Vernadskiy taklif qilgan tasnifnoma qo'llaniladi. Shu

tasnifnomaga muvofiq tabiatdagi suvlar quyidagi 5 ta sinfga bo'linadi:

1. Chuchuk suvlar – 1 g/l gacha,
2. Sho'rroq suvlar – 1-3 g/l,
3. Sho'r suvlar – 3-10 g/l,
4. O'ta sho'r suvlar – 10-35 g/l,
5. Namokop suvlar – 35 g/l. dan yuqori.

V.I.Vernadskiy tasnifnomasiga muvofiq misol tariqasida ko'rilyotgan suv chuchuk suvdir, chunki undagi quruq qoldiq miqdori 0,67 g/l ga teng.

Suvning tarkibida kalsiy va magniy tuzlarini erigan holda bo'lishi uning qattiqligini belgilaydi.

Suvlarning qattiqligi uch xil bo'ladi:

a) umumiy qattiqlik. –Suvda erigan holda bo'lgan barcha kalsiy va magniy tuzlari ($\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$, NaCl , Ca_2SO_4 , $\text{Mg}(\text{HCO}_3)_2$, MgSO_4) uning umumiy qattiqligini vujudga keltiradi;

b)vaqtincha qattiqlik. –Suvdagi erigan holda bo'lgan bikarbonatlar uning vaqtincha qattiqligini vujudga keltiradi. Chunki suv qaynatilganda undagi bikarbonatlar

parchalanib qiyin eriydigan kalsiy va magniy karbonatiga aylanadi. So'ngra u suv qaynatiladigan idishlarning devorlariga quyqa (cho'kindi) hosil qiladi;

v) doimiy qattqlik. Umumiy va vaqtinchalik qattqlik orasidagi fazoviy farqni ko'rsatadi.

Hozirgi vaqtda DAVST 950-2000ga binoan suvning qattqligi uning 1 litrdagi Ca^{++} va Mg^{++} ionlarining milligramm-ekvivalent miqdori bilan ifodalanadi. Suvning 1 mg-ekv/l qattqligi uning tarkibidagi 20,04 mg/l Ca^{++} ga yoki 12,16 mg/l Mg^{++} ga teng. Suvning qattqlik darajasini tavsiflash uchun O.A.Alekin tasnifnomasi qo'llaniladi. O.A.Alekin tabiatdagi barcha suvlarni qattqlik darajasi bo'yicha 5 sinfga bo'ladi.

1. Juda yumshoq suvlar- 1,5 mg-ekv/l gacha,
2. Yumshoq suvlar - 1,5 – 3,0 mg-ekv/l,
3. O'rtacha qattiq suvlar- 3,0 – 6,0 mg-ekv/l,
4. Qattiq suvlar - 6,0 – 9,0 mg-ekv/l,
5. Juda qattiq suvlar- 9,0 mg-ekv/l.dan yuqori.

Yer osti suvining sifatini tahminiy baholash uchun tahminiy empirik yo'l bilan chiqarilgan irrigasion koefisientni aniqlash formulasidan foydalanish qulaydir.

Irrigasion koefisient yer osti suvi bug'langanda 1,2 m chuqurlikdagi ko'pgina o'simliklarning tuproq qatlamini zararsizlantiradigan etarli ishqorlar miqdorini bildiradi. Tahlil qilinayotgan variantdagi er osti suvi tarkibidagi tuzlarning miqdori (umumiy mineralizatsiyasi) bo'yicha sug'orish uchun zararsizdir. Suvning genetik turini va paydo bo'lish sharoitini aniqlash uchun proporsionallik koefisientidan foydalaniladi. Shu bilan birga proporsionallik koefisienti miqdorini aniqlashda natriy va xlorning mg-ekv/l miqdori olinadi. U koefisient oldidagi "r" harfi bilan belgilanadi.

Yer osti suvining genetik turini aniqlashda uning tarkibidagi erigan gazlarning turi katta ahamiyatga ega. Chunonchi, agarda er osti suvlarining tarkibidagi erigan holdagi N_2 , O_2 , SO_2 bo'lsa bunday suvning genezisi atmosfera suvi bo'ladi. Er osti suvining metamorfik va magmatik genezislari tabiatda sof holda uchratilmagan.

Biz tahlil qilayotgan variantdagi yer osti suvi tarkibidagi Na^+ va Cl^- -ionlarining mg-ekv/l miqdori bo'yicha proporsionallik koefisienti bo'ladi.

Demak, yer osti suvining genezisi ishqorlanish tipidagi atmosfera suvidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Islomov O. N., Shoraxmedov Sh. Umumiy geologiya T., "O'qituvchi", 1971 y. 155-1160 b.
2. Kas. D.M. Osnovi geologii i gidrogeologii M., "Kolos", 1981, 141- 167
3. Mavlonov G.A., Krilov M.M., Zohidov S. "Gidrogeologiya va injenerlik geologiyasi asoslari" T., "O'qituvchi" 1976, 207-216 b.

4. Rekomendasii po metodike vodno-balansovix issledovaniy na oroshaemix zemlyax vip. 1, 2. M., VNIIGIM, M, 1978
5. Tolstoy Malign V.A. Osnovi geologii i gidrogeologii. M., "Nedra", 1988
6. Yusupov G.U. i dr. Metodicheskie ukazaniya k laboratoriyam k laboratorno-prakticheskim zanyatiyam po "Osnovam geologii i gidrogeologii" T., 1982

O'ZGARTIRILGAN SULFATLI BETONNING ZANGLASHGA CHIDAMLILIGI

Shavkatova Dilnoza Shavkatovna– texnika fanlari falsafa doktori (PhD),
v.b.dotsent,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz sh., Shahrisabz.

Annotatsiya: Ushbu maqolada modifikatsiyalangan oltingugurt va modifikatorlar: melamin, 2,4-dinitrofenilgidrazinli, bitum va gidrazinlar asosida olingan oltingugurtli beton 10%-li H_2SO_4 , HCl , HNO_3 , H_3PO_4 eritmalarida, 3%-li Na_2SO_4 , $NaCl$, NaF tuz eritmalarida, 10%-li $NaOH$, $pH=4-10$ va mashina moyi, dixloretan hamda dizel yoqilg'ilaridan iborat agressiv muhitlarga bardoshlilik o'rganilgan.

Kalit so'zlar: melamin, oltingugurtli beton, modifikatsiya, sopolimer, korroziya, kislotali, ishqoriy, qum, plastifikatsiya, polimer, agressiv muhit, spektr, termogravimetriya, skanerlovchi, disperslik.

КОРРОЗИОННАЯ СТОЙКОСТЬ МОДИФИЦИРОВАННОГО СУЛЬФАТНОГО БЕТОНА

Шавкатова Дилноза Шавкатовна – доктор философии по техническим
наукам, доцент

Шахрисабзский государственный педагогический институт, Шахрисабз
Ш., Шахрисабз.

Аннотация. Модифицированная сера и модификаторы в данной статье: меламин, 2,4-динитрофенилгидразин, серобетон, полученный на основе битумов и гидразинов в 10% растворах H_2SO_4 , HCl , HNO_3 , H_3PO_4 , в 3% растворах солей Na_2SO_4 , $NaCl$, NaF , 10 %- с $NaOH$, $pH=4-10$ и устойчивость к агрессивным средам, состоящим из автомобильного масла, дихлорэтана и дизельного топлива.

Ключевые слова: меламин, серобетон, модификация, сополимер, коррозия, кислотная, щелочная, песок, пластификация, полимер, агрессивная среда, спектр, термогравиметрия, сканер, диспергирование.

CORROSION RESISTANCE OF MODIFIED SULPHATE CONCRETE

Shavkatova Dilnoza Shavkatovna – Doctor of Philosophy in Technical Sciences,
Associate Professor

Shakhrisabz State Pedagogical Institute, Shakhrisabz Sh., Shakhrisabz.

Abstract. Modified sulfur and modifiers in this article: melamine, 2,4-dinitrophenylhydrazine, sulfur concrete obtained on the basis of bitumen and hydrazines in 10% H_2SO_4 , HCl , HNO_3 , H_3PO_4 solutions, in 3% Na_2SO_4 , $NaCl$, NaF salt solutions, 10%- with $NaOH$, $pH=4-10$ and the tolerance to aggressive environments consisting of car oil, dichloroethane and diesel fuels were studied.

Key words: melamine, sulfur concrete, modification, copolymer, corrosion, acidic, alkaline, sand, plasticization, polymer, aggressive environment, spectrum, thermogravimetry, scanner, dispersion.

Respublikamizda sanoat chiqindilari, gaz va neftni qayta ishlash sanoati ikkilamchi mahsulotlari asosida modifikatsiyalangan oltingugurtli bog'lovchilarlar asosida modifikatsiyalangan oltingugurtli beton yaratish bo'yicha ma'lum ilmiy va amaliy natijalarga erishilgan. Ushbu soha bo'yicha amalga oshirilgan barcha amaliy ishlar natijasida muayyan yutuqlarga erishish va ushbu sohani rivojlantirishda yangicha yondashuvlarga asoslangan holda modifikatsiyalangan oltingugurtli beton kompozitsiyalari yaratilgan.

Hozirgi kunda dunyo bo'yicha qurilish sohasidagi ishlab chiqarish sanoatining maqsadi o'zlarida ishlab turgan texnologiyalarni takomillashtirish va yangi texnologiyalarni kiritish orqali fizikaviy ta'sirlarga va kimyoviy agressiv muhitlarga chidamli va uzoq muddatlarda ham yuqori samaradorlikka ega bo'lgan, ekologik jihatdan xavfsiz va iqtisodiy samarador qurilish materiallarini ishlab chiqarishga qaratilgan. Oltingugurtli qurilish materiallari maxsus ko'rinishdagi kompozitsion materiallar turiga mansub bo'lib, uni tayyorlashda bog'lovchi sifatida oltingugurt yoki oltingugurtli birikmalarning chiqindilaridan foydalaniladi. Oltingugurtli qurilish materiallari to'ldiruvchilar va maxsus qo'shimchalarning eritilgan oltingugurt bilan aralashtirish orqali olinadi. To'ldiruvchilar va ushlovchi birikmalar sifatida ma'lum bo'lgan barcha materiallardan foydalanish mumkin. Sement va beton qorishmalarini tayyorlash jarayonida to'ldiruvchilar va ushlovchi birikmalar sifatida barcha ma'lum materiallardan foydalanish mumkin. Oltingugurtli qurilish materiallari tarkibiga bog'lovchi, to'ldiruvchi, joy ushlovchilar va modifikatorli qo'shimchalar kiradi. Oltingugurtli materiallarda bog'lovchi sifatida texnik oltingugurt yoki oltingugurt saqlagan sanoat chiqindilaridan foydalaniladi. To'ldiruvchilar va joy ushlovchilar sifatida donodorligi to'g'ri keluvchi tabiiy va sun'iy materiallardan foydalaniladi. Elementar oltingugurt molekulyar kristall tuzilishga ega bo'lib, kristallari yopiq molekulani tashkil etadi va bu kristall molekulyar tuzilishdagi oltingugurt atomlari mustahkam kovalent bog'lar bilan bog'langan.

Hozirgi kunda ayniqsa sho'rlanuvchi tuproqli viloyatlardagi ishlab chiqarish sanoatlari bor joylarda konstruksion materiallarga bo'lgan qattiq talab ishlatiladigan qurilish materiallarining turli xil agressiv muhitlarga jumladan, korroziyaga bardoshliligi yuqori bo'lishini talab qilmoqda. Qurilish binolari uchun konstruksion materiallarning normativ xizmat vaqti 50-60 yil. Biroq hozirgi kundagi qurilish materiallarining xizmat davri ob'yektni foydalanishga topshirgandan so'ng 1-2 yilda buzilib, 6-8 yilda qaytadan ta'mirlash ishlari olib borilmoqda. Hozirgi kunda ko'plab yangi qurilayotgan binolarning xizmat muddati vaqti 60 yil bo'ladigan bo'lsa, uning xizmat muddatini yanada 4-5 yilga uzaytirish orqali bir yilda umumiy qo'yiladigan kapital mablag'ning 3% miqdorini tejash imkoniyati mavjud. Buning uchun binoni qurishda ishlatiladigan konstruksion materiallarning tarkibi, tuzilishi, pishiqligi va boshqa ko'rsatkichlari normativ hujjatlarga mos kelishi zarur. Shuningdek, barcha joylarda qurilayotgan binolarning konstruksion materiallarining korroziyaga bardoshliligini oshirish muhim omillardan biridir. Ayniqsa sho'rlangan yerlarda qurilayotgan binolar ayni shunday talablarga mos kelishi kerak. Oltingugurtli betonlarning birdan bir yutug'i kislotali va tuzli sharoitlarga uning bardoshliligi bo'lib hisoblanadi. Oltingugurtli materiallarning xossalari ko'pincha uning tarkibiga kiruvchi komponentlarga bog'liq bo'ladi. Har bir komponent beton aralashmalarining qotishida reologik, fiziko-mexanik va ekpluatatsion xossalariga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun har bir komponentning ta'siri nafaqat uni tayyorlash bosqichida balki materialni loyihalash vaqtida o'rganilgan bo'lishi kerak. Oltingugurtli materiallarning xossalarini boshqarish uchun turli xil modifikatsiyalovchi qo'shimchalardan foydalaniladi. Oltingugurtli materiallarni tayyorlashda modifikatsiyalovchi qo'shimchalardan foydalanish ularni tayyorlash texnologiyasini boshqarishda birdan bir ratsional usullardan hisoblanadi. Modifikatsiyalovchi qo'shimchalar sifatida turli xil organik va noorganik birikmalar qo'llaniladi. Modifikatsiyalangan oltingugurtli bog'lovchilardan foydalangan holda oltingugurtli beton yuqori kislota yoki tuz konsentratsiyasida mukammal chidamlilikni namoyish etadi. Oltingugurtli betonni kimyoviy modifikatsiyalash davomida yangi modifikatsiyalangan oltingugurt-polimerlanish reaksiyasi sodir bo'lishi evaziga oltingugurtli beton tuzilishi mayda kristall tuzilishni hosil qiladi. Polimerlangan oltingugurt kristall tuzilishli oltingugurtga nisbatan juda kuchli darajada korrozion barqarorlikni namoyon qiladi. Shunday qilib, kislota va kimyoviy moddalardan o'g'itlar va metallni qayta ishlash korxonalarida strukturaviy zararni istisno qilish maqsadida fizik xususiyatlarga ega bo'lgan va turli xil kislotalar va korrozion muhitlarga chidamli bo'lgan mahsulotlarga bo'lgan talabni oltingugurtli beton yordamida kamaytirish mumkin.

Shu o'rinda biz tomonimizdan organik azot saqlovchi ya'ni bir komponentli va ko'p komponentli birikmalardan foydalanib oltingugurtli betonlar olish va uning

xossalarin amalda sinab ko'rish orqali yangi tarkibli qurilish materiallari olish maqsadga muvofiq deb topildi. Bir komponentli birikmalardan melamin, gidrazin, 2,4-dinitrofenilgidrazin va ko'p komponentli birikmalar vakili bitumdan modifikator sifatida foydalanish orqali hosil bo'lgan oltingugurtli betonning fizik-mexanik xossalari o'rganildi. Ma'lumki, bir komponentli azot saqllovchi modifikatorlar oltingugurtli materiallarga plastifikatsiyalovchi va olovga bardoshlilik xossasini oshiradi. Xuddi shuningdek, ko'p komponentli birikmalar vakili bo'lgan bitum ham plastifikatsiyalovchi va suvga turg'unligini oshiruvchi xossalarini kuchaytiradi.

Biz tomonimizdan laboratoriya sharoitida hosil qilingan oltingugurtli beton turli xil usullar yordamida korrozion muhitlarga barqarorligi sinovdan o'tkazildi. Tadqiqot uchun olingan oltingugurtli beton namunalari (I-namuna melaminli, II-namuna 2,4-dinitrofenilgidrazinli, III-namuna bitumli va IV-namuna gidrazinli) 10%-li H_2SO_4 , HCl , HNO_3 , H_3PO_4 eritmalarida, 3%-li Na_2SO_4 , $NaCl$, NaF tuz eritmalarida, 10%-li $NaOH$, $pH=4-10$ va organik moddalar: mashina moyi, dixloretan va dizel yoqilg'ilari sifatida tanlangan agressiv muhitlarda korroziyaga bardoshlilik o'rganildi. Namunalarning agressiv muhitlardagi korroziyaga barqarorlik ko'effitsiyenti ikki xil usulda: birinchisi, plastifikatsiyalangan oltingugurtli betonga modifikatorlar qo'shmasdan va ikkinchisi, plastifikatsiyalangan oltingugurga modifikatorlar qo'shish orqali elektron torozida tortish natijalariga asoslanib olindi.

Modifikatsiyalangan oltingugurtli beton namunalarining korroziyaga barqarorligi beton namunalarining massalari, tashqi ko'rinishi va mustahkamligi o'zgarishi bo'yicha aniqlandi. Kimyoviy barqarorlik ko'effitsiyenti ($K_{b,k}$) agressiv muhitlarda ishlov berilgandan keyingi siqilishga bo'lgan mustahkamligining o'zgarishi bilan aniqlandi. Olingan natijalar quyidagi 1-jadvalda keltirilgan.

Oltingugurtli betonning korozion agressiv muhitlardagi kimyoviy barqarorligi

1-jadval

Agressiv muhit	Barqarorlik ko'effitsiyenti (60 sutka)			
	I- namuna	II- namuna	III-namuna	IV- namuna
10%-li kislota:				
- sulfat	0,33-0,51	0,30-0,48	0,25-0,43	0,32-0,50
- xlorid	0,52-0,61	0,51-0,60	0,49-0,54	0,50-0,60
- nitrat	0,53-0,62	0,52-0,61	0,50-0,60	0,52-0,61
- fosfat	0,71-0,75	0,70-0,77	0,69-0,73	0,69-0,73
3%-li tuz :				
-sulfatlar	0,71-0,81	0,70-0,80	0,71-0,81	0,70-0,80
-x lorida	0,71-0,81	0,70-0,80	0,71-0,81	0,69-0,78
- ftoridlar	0,90-0,95	0,89-0,96	0,79-0,88	0,89-0,93

eng past ko'rsatkich III-namunada (0,48) bo'lsa, eng yuqori ko'rsatkich II-namunada (0,53) ko'rindi. Bir xil sharoitda to'rtta namunaning korrozion barqarorlik koeffitsiyenti turlicha bo'lishini namunalar molekulasining tuzilishi bilan tushuntirish mumkin. Tadqiq qilingan muhitdagi II-namunadagi ko'rsatkichning biroz ustunligini molekuladagi aromatik halqa va nitroguruhlarning mavjudligi, uning eruvchanlik koeffitsiyenti va suyuqlanish haroratining farqi bilan izohlash mumkin.

Muhitning $\text{pH} = 4-10$ oralig'larida namunalar sinovdan o'tkazilganda I-namunaning barqarorlik koeffitsiyenti 0,67-0,72 oralig'ida bo'lsa, II-namunaning barqarorlik koeffitsiyenti 0,69-0,73 ga teng. Xuddi shunday ko'rsatkichlar III-namunada 0,59-0,64 ga teng bo'lsa, IV-namunada 0,67-0,71 ga tengligi aniqlandi. Ushbu $\text{pH} = 4-10$ muhiti kislotalikdan ishqoriyga o'tgan sari barqarorlik koeffitsiyentining barcha namunalar bo'yicha unchalik ko'p darajada o'zgarmaganligini kuzatish mumkin.

Modifikatsiyalangan oltingugurtli betonning korrozion barqarorlik koeffitsiyenti organik birikmalar: mashina moyi, dixloretan va dizel yoqilg'ilari ishtirokida sinovdan o'tkazilganda har to'rt namunaning barqarorlik koeffitsiyenti mashina moyi muhitida 0,60-0,90 oralig'ida ekanligi ma'lum bo'ldi. Ushbu namunalarning dixloretandagi korrozion barqarorligi 0,50-0,73 oralig'ida bo'lsa, dizel yoqilg'isidagi korrozion barqarorlik koeffitsiyenti 0,77-0,87 oralig'ida ekanligi aniqlandi. Organik birikmalar muhitidagi ko'rsatkichning eng past ko'rsatkichi dixloretan muhitiga to'g'ri keldi. Bu muhitdagi ko'rsatkichlarning past bo'lishini dixloretan moddasi eng avvalo yaxshi organik erituvchilar jumlasiga kirishi va namunalarning barchasi qutbli molekula bo'lganligi sababli ushbu qutbli erituvchida biroz eruvchanligi bilan izohlash mumkin.

Tadqiqot natijasiga ko'ra, modifikatsiyalangan oltingugurt va modifikatorlar: melamin, 2,4-dinitrofenilgidrazinli, bitum va gidrazinlar asosida olingan oltingugurtli beton 10%-li H_2SO_4 , HCl , HNO_3 , H_3PO_4 eritmalarida, 3%-li Na_2SO_4 , NaCl , NaF tuz eritmalarida aggressiv muhitlariga bardoshlilik sulfat kislotaning 10%-li va natriy gidroksidining 10%-li eritmalarida boshqa agressiv muhitlardagiga nisbatan biroz pastroq natijani bergani aniqlandi. Buning asosiy sababi oltingugurtli beton tarkibidagi qisman plastifikatsiyalanmagan elementar oltingugurt, sulfat kislota eritmasida va ishqor eritmasida erishi tufayli agressiv muhitga nisbatan barqarorligi boshqa agressiv muhit bilan taqqoslanganda pastroq natijani ko'rsatdi. Ayniqsa bitumli namunaning organik erituvchilardagi barqarorligi boshqa agressiv muhitdagiga nisbatan ancha past, Buning asosiy sababi bitum ko'p komponentli neftning qoldiq fraksiyasi hisoblanib, uning tarkibini turli xil organik moddalar tashkil etadi. Ma'lumki ushbu organik moddalar organik erituvchilarda yaxshi eriydi. Ayniqsa qutbli molekulalardan tashkil topgan neft qoldig'i bitum qutbli

erituvchi hisoblangan dixloretanda yaxshi erishi tufayli boshqalariga nisbatan anchagina past natijani berganini ko'rish mumkin.

Adabiyotlar

1. Belenko L.I. *Polucheniye i svoystva organicheskix soydineniy sere* [Preparation and properties of organic sulfur compounds] Moscow, Chemistry. 1998. 560 p.
2. Nadelkin V.I., Zachernik B.A., Andrianova O.B. *Organicheskiy polimere na osnove elementnoy sere I ye prosteyshix soedineniy*. [Organic polymers based on elemental sulfur and its simplest compounds]. Ross. Chem. Juornal. 2005. 49. №6. P.3-10.
3. Nedelkin V.I, Zachernyuk B.A., Korneyeva L.A., Solovyeva YE.N., Kudryashova I.N., Zachernyuk A.B. *Elementnaya sera v polimeroobrazovanii*. [Elemental sulfur in polymer formation] Structure and dynamics of molecular systems: proc. report XIX All-Russian. conf. Kazan 2012. C.72
4. Nedelkin V.I., Zachernyuk B.A., Korneyeva L.A., Solovyeva YE.N. *Elementnaya sera kak monomer dlya sinteza poliarilensulfidov*. [Elemental sulfur as a monomer for the synthesis of polyarylenesulfides]. XX Mendeleev Congress on General and Applied Chemistry: Proceedings. report in five volumes Ekaterinburg, 2016. V.2b. P.343.
5. Nedelkin V.I., Zachernyuk B.A., Korneyeva L.A., Solovyeva YE.N. *Elektrofilnoye sulfidirovaniye v sinteze oligoarilensulfidov*. [Electrophilic sulfidation in the synthesis of oligoarylene sulfides] Butlerov Communications. 2018. V.53. No. 1. pp.148-152.
6. Ginzburg B.M., Tochilnikov D.G., Lyashkov A.I., Lavrentev V.K., Leksovskii A.M., Pozdnyakov A.O., Pozdnyakov O.F., Sukha-nova T.E., and Shepelevskii A.A. *Polypara-phenylene sulfide as material for water-lubricated sliding bearings* // Friction and Wear. 2010. Vol.31. No.4 Pp.394-402.

SUV OMBORI TARKIBIDAGI INSHOOTLARDAN FOYDALANISH VA ULARDA QO‘LLANILADIGAN ASBOB-USKUNALAR.

Saidov I.E. Qarshi Davlat Texnika Universiteti.

Suv ombori tarkibidagi inshootlardan foydalanishda kuzatuvlar ularning bexatar ishlashi va to‘g‘ri ekspluatatsiya qilishning muhim omilidir.

Cuv ombori tarkibidagi inshootlardan foydalanishda kuzatuvlar ikki turga bo‘linadi, bular ko‘z chamali kuzatuvlarga va ular asosida bajariladigan keyingi instrumental kuzatuvlarga bo‘linadi.

Ko‘z chamali kuzatuvlar dastlabki taxmin, taassurot olish imkonini yaratadi, shu sababga ko‘ra ular amaliyot kuzatuvlarining tarkibiy qismi bo‘lib, barcha inshootlarda o‘tkaziladi. Ular asosida keyingi instrumental kuzatuvlar tarkibi belgilanadi.

Instrumental kuzatuvlarida qo‘llaniladigan asbob-uskunalar

Konstruksiyalar ko‘chirishlarining kuzatuvlari geodezik asboblari va quyidagi asboblari – reperlar, markalar, stvor belgilari va ko‘rsatkichlari yordamida bajariladi.

Reperlar – balandlik asosidagi dastlabki belgilari, ular barcha foydalanilishi (ekspluatatsiyasi) davrida ko‘zg‘almaydigan. Ular nivelir yordamida inshootning ayrim nuqtalarini balandligidagi joylashuvini aniqlash uchun xizmat qiladilar.

Markalar – tekshiriladigan (tadqiqotlangan) inshootga yoki uning asosiga o‘rnatiladigan va u bilan birga suriladigan (joyini o‘zgaradigan) plandagi nuqtasi fiksatsiyalangan (aniqlangan) asboblardir. Markalarning reperlarga nisbatan surilishiga (joyini o‘zgartirishiga) qarab inshootlar ko‘chirishlarini aniqlashadi.

Ko‘rsatkichlar – yerning ustidagi belgilar, ular inshootlarning o‘qini, ularning burilish joyini, yer ostidagi tadbirlar (drenajlar, ekranlar, o‘zaklar, o‘lchash stvorlar va hokazolar) va konstruksiyalarning boshlanishi va oxiridagi joylarini ko‘rsatadilar. Stvor belgilari – inshootning uzunligi bo‘yicha uzunlik masofalarini aniqlash (fiksatsiyalash) uchun o‘rnatiladigan belgilar.

Dastlabki reperlar hamda tayanch reperlari deb ataladi. Ishchi reperlar, ba‘zan gruntlik reperlar deb ataladi. Ular inshootlarga bevosita yaqinroq joylashadilar. Yumshoq tuproqlarda ularning tagini maksimal muzlash chuqurligidan 0,5...0,7 metr chuqurroq o‘rnatadilar. Ishchi reperlarini dastlabki reperlarga o‘xshab kotlovan kovlab yoki quduq burg‘ilab joylashadilar. Ishchi reperlarning boshqa konstruksiyalari ham mavjud. Masalan, ularning pastki qismida beton massivi (tumbasi) o‘rnatilishi mumkin.

Devoriy dastlabki reperlarini kuzatishga belgilangan daryo gidrouzeli gidrotexnika inshootlariga yaqinroq va poydevorining chuqurligi muzlash chuqurligidan anchagina past joylashgan massiv qalin beton yoki temir beton inshootlar devorlarida o‘rnatadilar. Ular siyrak ishlatiladi, chunki yaqinroqda talablarga mos keluvchi inshootlar kamdan kam uchraydi.

Inshootlarning odatda cho‘kishlarini o‘lchash uchun o‘rnatiladigan markalar joylashuviga qarab yuzadagi va chuqurlikdagi, o‘rnatilgan joyiga qarab gruntlik va devoriy, ishlatilishiga qarab doimiy yoki vaqtinchalik turlarga bo‘linadilar. Yuzadagi markalar to‘g‘on tanasi va asosining yig‘indi cho‘kishi o‘lchashiga xizmat etadilar. Ularni gruntlik inshootlarning tepasida yoki bermalarda joylashadilar.

Chuqurlikdagi markalar yordamida asoslar cho‘kislari o‘lchanadi. Ularning konstruksiyalari ular qurilishi sharoitiga qarab farq etadi. To‘g‘on tanasi, asosi ayrim qatlamlarini yoki ularning birgaligida cho‘kishlarini o‘lchash uchun ko‘p qavat (yarus)li teleskopik markalarni o‘rnatadilar. Bu marka turli diametrdagi bir birining ichiga joylashadigan va asosida metall plitalar bilan jihozlangan bir necha metall quvurlaridan iborat. Ko‘p qavat (yarus)li teleskopik markalar o‘rta va past bosimli balandligi 50 m gacha bo‘lgan to‘g‘onlarda qo‘llaniladi.

Gruntlik to‘g‘onlarda filtratsiya kuzatilishida xizmat etuvchi pyezometrlar va boshqa uskunalarni o‘rnatilishi va konstruksiyalari.

Inshootlar tanasining ayrim nuqtalarida va asosida pyezometrlik bosimini o‘lchash uchun xizmat qiluvchi asboblari pyezometrlar deb ataladi. Ularning yordamida filtratsiya rejimini va filtratsiyaga qarshi tadbir uskunalari ishini baholanishi amalga oshiriladi. Pyezometrlar suv qabul etuvchi qismlardan (filtrlar), quvurlardan va pyezometr ustki qismlaridan iborat. Suv qabul etuvchi qismi uning o‘rnatilgan joyida pyezometrlik bosimini qabul etishi uchun xizmat etadi.

Quvur suv qabul etuvchi qismini pyezometr usti (og‘zi) bilan birlashtiradi. Quvur suv o‘tkazmaydigan va zanglashdan himoyalangan bo‘lishi zarur. Pyezometr usti (og‘zi) – pyezometrning chiqadigan qismi bo‘lib, suv qabul etuvchi qismi joylashgan nuqtadagi pyezometrlik suv bosimini, suv sathini o‘lchovchi asbob uskunalarini joylashtirishi uchun xizmat qiladi. Qurilish vaqtida inshootga o‘rnatiladigan pyezometrlarning suv qabul etuvchi qismlari ular joylashadigan tuproqlarga asosan turli konstruksiyalariga ega. Ular teskari filtr bilan himoyalangan va mayda to‘r bilan o‘ralgan teshiklangan (perforatsiyalangan) quvur bo‘lagi shaklida mavjud bo‘ladi. Quvur bo‘lagining diametri 50...100 mm. Suv qabul etuvchi qismlarning konstruksiyasi ko‘pincha silindr yoki prizma shaklida yasaladi. Suv qabul etuvchi qismidagi teshiklarning diametri 5...8 mm, ular shaxmat tartibida joylashadi. Teshiklangan (perforatsiyalangan) suv qabul etuvchi qismini metallik latundan, vinoplastdan yoki boshqa sun‘iy materialdan 2...3 mm uyali to‘r bilan koplaydilar. Asosiy, yuzalik pyezometrlarning suv qabul etuvchi qismi depressiya egri chiziqi sathining imkoniyatli tebranishi diapazonini o‘ziga olishi kerak. Ularni to‘g‘on tanasiga depressiya egri chiziqi minimal joylashuvidan 1...1,5 m pastroqqa joylashadilar.

Chuqur joylashgan pyezometrlar suv qabul etuvchi qismining inshoot tagidan 0,5...1 m pastroqqa joylaydilar. Inshoot elementlariga filtratsiya oqimi bosimini

aniqlashi holatida pezometrlar bevosita o'lchash nuqtasida joylashadi. Pezometrlarni ish sharoitlariga qo'ra bosimli, bosimli-bosimsiz turi shaklida yasaydilar. Pyezometrik suv sathini o'lchashi turli usullar va asboblardan bajariladi. Bosimli pyezometrlarda keng miqyosda zavodlarda ishlab chiqilgan manometrlar foydalaniladi. Bosimli-bosimsiz pyezometrlarda manometr, hamda suv sathi belgisining ochiq usulda o'lchovchi asbob uskunalari ishlatiladi. Agarda pyezometr ustidan o'lchanadigan suv sathigacha masofa 20 m dan kamroq bo'lsa lot-qarsak, lot-hushtak, elektrkontaktlik asboblardan qo'llaniladi. Ularni pyezometr ustidan po'lat sim, tasma, tros yoki kapron tarirovka qilingan shnur yordamida tovush yoki elektrik signal kelguncha pyezometr quvuriga tushiradilar. Bu asboblarning o'lchash to'g'riligi darajasi nisbatan yuqori bo'lmasada, lekin odatda yetarli va 0,5...1 sm ni tashkil etadi.

To'g'on yoki ko'tarmalarning stvorlarini daryo o'zani qismida bir biridan 100...150 m, poyma qismida esa 150...250 m (va undan ko'proq) masofada bo'sh bo'lgan maydonlarida joylashadilar. Tor chuqurliklar sharoitida stvorlar orasidagi masofani 40...50 metrgacha tejab qisqartiradilar. To'g'on tanasida stvorlar soni 3 dan kam, qirg'oqlarning yondoshuvi joylarida 2 dan kam joylashuvi holda qabul qilinmaydi. Har qaysi stvorda depressiya egri chiziqining joylashuvi xususiyatini aniqlovchi pyezometrlar soni yetarli bo'lishi kerak, to'g'on tanasida 3 dan kam emas va inshootning pastki byefida bir yoki bir-necha pyezometrlar bo'lishi zarur.

Beton inshootlarining cho'kish kuzatuvini ularning holatini aniqlash uchun bir elementlarini boshqalariga nisbatan taqqoslab, xaqiqiy cho'kishlarini loyihaviy ko'rsatkichlari bilan solishtirilishi asosida cho'kishni baholashga imkoniyat beradi va cho'kishlarni yo'qotish maqsadida chora tadbirlarni belgilashga yordam beradi.

Beton inshootlarning markalari, gruntlik to'g'onlaridagiga o'xshab, yuzadagi, devorlardagi, chuqurlikdagi, vaqtinchalik, doimiy va qurilishidagilar bo'lishi mumkin. O'lchov reykasini o'rnatilishiga va joylashuvi belgisini aniqlashiga mo'ljallangan yuzadagi marka beton ichiga biriktirilgan flanel yoki silindrda joylashtiriladi. Beton to'g'onning barcha seksiyalarida va qirg'oqdagi yon devorlarida yuzadagi markalar o'rnatiladi. Maqsad inshootning o'qi va oqimning harakati yo'nalishiga nisbatan, demak uch o'lchamli koordinatalarda inshoot cho'kishni baholash uchun imkoniyat yaratilishidir.

Beton to'g'onlarining nisbiy gorizontal ko'chishlarini o'lchash uchun to'g'ri yoki teskari osma (toshga bog'langan ip) asboblarni qo'llaydilar.

To'g'ri osma, bu osish nuqtasi to'g'onning ustki, o'rtasi yoki asosi qismida o'rnatilgan oddiy osmadir. Osish nuqtasining joylashuvi to'g'on konstruksiyasiga, to'g'on balandligiga yoki ko'chirishlarning o'lchashi maqsadiga bog'liq belgilanadi. Teskari osma – haryoqlama asbob, chunki uning yordamida asosdagi belgilangan nuqtasiga nisbatan to'g'onning tepasini va osma langarining biriktirilishi nuqtasiga

nisbatan to'g'on tagini ko'chirishlarini aniqlash mumkin. Ko'pincha bir necha to'g'ri va teskari osmalarni bir vaqtda o'rnatilishi amalga oshiriladi.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Kadirova M.-G.A. Daryo gidrouzellaridan foydalanish. Darslik. TIMI. Toshkent, 2010.-335 b.

2. Bakiev M.R., Kaveshnikov N.T., Tursunov T.N. Hidrotexnika inshootlaridan foydalanish. Darslik. TIMI.Toshkent, 2010.-415 b.

3. Кадирова М.-Г.А. Дарё гидроузелларида фойдаланиш. Дарслик. ТИМИ. Тошкент, 2008.-354 б.

4. Бакиев М.Р., Кавешников Н.Т., Турсунов Т.Н. Гидротехника иншоотларида фойдаланиш. Тошкент, 2008. – 415 б.

5. Кавешников Н.Т. Эксплуатация и ремонт гидротехнических сооружений. - Москва: ВО «Агропромиздат», 1989. - 272 с.

Интернет материаллари:

www.google.com;

www.ziynet.uz;

<http://vniig.ru>;

<http://meliovodhoz.ru>;

www.garant.ru;

<http://www.goldenpages.uz>;

<http://www.gidrosoor.com>;

ИККИ КАНАЛНИНГ БИРЛАШГАН ҚИСМИДА ПАЙДО БЎЛАДИГАН УЮРМАЛИ ЗОНАСИНИ ҲИСОБГА ОЛИШ БИЛАН ОҚИМНИНГ ГИДРАВЛИК ВА ГЕОМЕТРИК ПАРАМЕТРЛАРИНИ АНИҚЛАШ.

Эшев Собир Саматович, Холмаматов Ислон Комил ўғли, Бобомуродов
Фахриёр Фарход ўғли, Норчайев Абдулла Жабборович
Қарши давлат техника университети. Қарши. Ўзбекистон

Аннотация: Икки каналнинг бирлашиши натижасида пайдо бўладиган уюрмали зонасини ҳисобга олган ҳолда, оқимнинг гидравлик ва геометрик параметрлари аниқланади. Аналитик ечим ўнг қирғоқнинг махсус нуқталарининг акс этиши ва Швартснинг юқори қисмидаги текис юзасининг акс эттириш усуллари орқали ўрганилади. Оқимнинг бирлашиши жараёнида пайдо бўлган уюрмали зона Эфрос схемаси ёрдамида кавитасияга ўхшаш оқим учун моделланган. Ечим жараёнида каналлардаги тезлик тақсимооти, уюрмали зонасининг шакли ва ўлчамлари аналитик шаклда аниқланади.

Abstract. Taking into account the formation of a vortex zone resulting from the merging of two channels, the hydraulic and geometric parameters of the flow are determined. The analytical solution is explored through the reflection of special points of the Left Bank and the reflection methods of Schwartz's upper half-flat surface. The vortex zone formed during the flow merging is modeled using the Efros scheme for cavitating flow. During the solution process, the velocity distribution from the channels, the shape, and the dimensions of the vortex zone are determined in an analytical form.

Аннотация С учетом образования вихревой зоны при слиянии двух каналов, определяются гидравлические и геометрические параметры потока. Аналитическое решение исследуется с помощью отражения специальных точек Лево́й стороны и методов отражения верхней полу-плоскости Шварца. Вихревая зона, образующаяся при слиянии потоков, моделируется с использованием схемы Эфроса для кавитационного потока. В процессе решения аналитически определяется распределение скорости в каналах, форма и размеры вихревой зоны.

Калит сўзлар: оқим бирлашиши, кавитасиялаш, уюрмали зона, тезлик, оқим тезлиги, акс эттириш, мураккаб потенциал, бирлашиш бурчаги.

Keywords: flow merging, cavitation, vortex zone, velocity, flow rate, reflection, complex potential, merging angle.

Ключевые слова: слияние потоков, кавитация, вихревая зона, скорость, расход потока, отражение, комплексный потенциал, угол слияния.

1. Кириш.

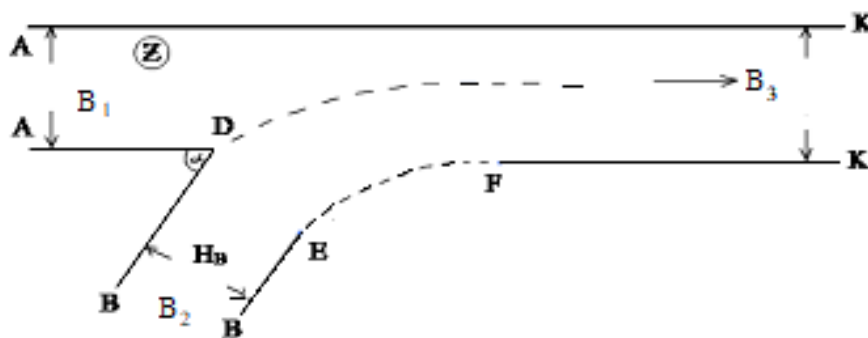
Иккита каналнинг бирлашиши давомида, вортекс зоналари юзага келади, улар қуёшли ва бошқа седимантлар тўпланишига сабаб бўлиб, каналларнинг сув ўтказувчанлигини пасайтиради. Канал бирлашиш тизими асосан тўғри канал, латерал канал ва бирлашаётган оқимларни бирлаштирувчи қўшимча каналлардан иборат. Очиқ канал бирлашиш жараёнлари табиатда ва кундалик ҳаётда кенг тарқалган бўлиб, атроф-муҳит муҳандислиги ва сув бошқаруви лойиҳалари учун катта аҳамиятга эга. Шу боис, бу масала кўплаб олимлар томонидан ўрганилмоқда. Ramamurthi A. ва Carballada L. перпендикуляр каналлар бирлашишидаги гидродинамик жараёнларни аналитик тарзда ўрганишган, Best J.L. эса экспериментал тарзда бу масалани тадқиқ қилган ва бирлашиш бурчагига қараб керакли гидравлик параметрларнинг ўзгаришларини графикли кўринишда тақдим этган. Igogoji W.A., Okuyade va Tam Unvimi M.Abbey икки оқимнинг бирлашиш жараёнини дифференциал тенгламалар системасини ечиш орқали моделлаштирган. Ушбу ишда вортекс зонасининг ўлчами ва шакли ўрганилган.

Оқим бирлашиш жараёнидаги кўплаб муаммолар фақат бир томондан таҳлил қилинган, бу эса баҳсли чекловларга олиб келган. Масалан, Э.И. Михиэвич ва В.Ф. Буёнов фақат вортекс майдонининг ўлчами билан шуғулланишган, Г.П. Кумепашвили ва Р.С. Чалов эса бирлашаётган оқимларнинг чегара шаклланишининг физик асосларини ўрганишди. Гаврюхов А.Т. ва Гаврюхова Л.И. икки тинч оқимнинг бирлашишини импульс теоремаси асосида кенгроқ таҳлил қилишди ва олинган аналитик ечимларни бошқа муаммолар бўйича экспериментал натижалар билан солиштиришди. Аммо, ушбу ишда қабул қилинган чекловлар (фаразлар) ечимнинг аниқлигига сезиларли таъсир кўрсатмоқда.

2. Metod.

Ushbu maqolada “Оқимларнинг қўшилиш зонасидаги деформация жараёнининг назарий асослари” бўйича оқим қўшилиш зонасида кечадиган жараёнларни ўрганиш учун назарий тадқиқотлар ўтказилди. АА кесимдан бошланган асосий каналга ВВ кесимдан бошланган канал α бурчак остида қўшилади (1-расм). Тажрибалардан маълумки қўшилиш зонасидаги EF қирғоқ бўйлаб эрозия туфайли ўзан деформацияси ҳосил бўлади. EF чегара чизиғи одатда ҳаво билан чегараланган эркин сатҳга яқин бўлиб, унинг устида суюқлик заррачаси тезлиги Бернулли интегралига кўра $v_0 = const$, яъни у уюрмасиз оқимни таъминловчи сирт ҳисобланади [1]. Амалда ушбу талабга аниқлик киритиш зарур бўлади. Бунда EF участка сиртида ишқаланиш амалда юзага келмайди. қовушқоқлиги кам ёки идеал суюқлик оқимларида бу ишқаланиш таъсири умуман мавжуд бўлмайди. Шу сабабли қўшилувчи

каналнинг деформацияланган EF чегараси бўйлаб оқимни силлиқ ва унинг сиртидаги тезликни ўзгармас деб олишимиз мумкин.

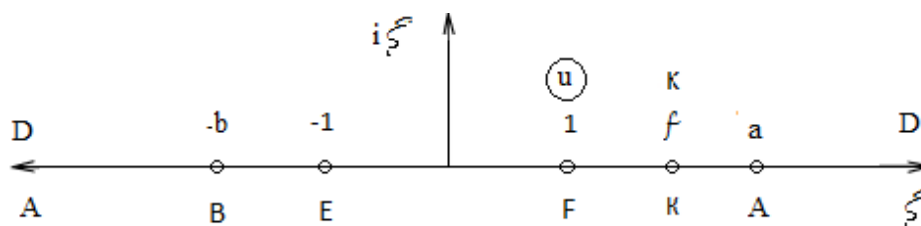
1-расм. Икки оқимнинг қўшилиши схемаси

Бу масалада ҳам аввалги параграфдагидек, конфори акслантириш орқали $z(u)$ функцияни ҳосил қиламиз

$$z(u) = \frac{q_B(u+b)(b+\kappa)}{\pi v_0} \int_{-1}^1 \frac{(u + \sqrt{u^2 - 1})^{\alpha/\pi}}{(u-a)(u-\kappa)(u+b)} du$$

Бу ерда $z = (x + iy)$ - 1-расмда кўрсатилган физик текислик

$u = \xi + i\eta$ - 2-расмда кўрсатилган юқори ярим текислик бўлиб, кононик соҳа деб аталади.

2-расм. Кононик соҳа.

$z(u)$ ни EF ораликда, яъни $-1 < u < 1$ соҳада ҳақиқий ва мавҳум қисмларга ажратсак каналдаги эгри чизиқли BF участканинг шаклини ифодаловчи параметрик кўринишдаги тенгламалар системасини ҳосил қиламиз:

$$x(u) = \frac{q_B(a+b)(b+K)}{\pi V_0} \int_{-\pi/2}^{\pi/2} \frac{\cos \frac{\alpha}{\pi} \cos u dt}{(a - \sin u)(K - \sin u)(b + \sin u)}; \quad (7)$$

$$y(u) = \frac{q_B(a+b)(b+K)}{\pi V_0} \int_{-\pi/2}^{\pi/2} \frac{\sin \frac{\alpha}{\pi} \cos u dt}{(a - \sin u)(K - \sin u)(b + \sin u)}. \quad (8)$$

Демак, юқорида олиб борилган мулоҳазалардан қуйидагича хулоса қилсак бўлади: оқимларнинг қўшилиши жараёни канал ёки дарё

қирғоқларининг ювилишига ва баъзи жойларнинг чуқурлашишига олиб келади. (7) ва (8) формулалар қўшилувчи каналлардан бирининг EF эгри чизикли участкаси шаклини ифодалайди (1-расм). Бу эгри чизик оқимнинг уюрмасизлигини таъминлайди ва бу чизик бўйлаб тезлик жуда кам ўзгаради. Бу бизнинг схемамизда “Эркин сирт” ҳисобланади. Бунинг EF формасини тўғри аниқлаш ўзан қирғоқлари деформациясининг олдини олади ва шу чизик бўйлаб сувнинг уюрмасиз ҳаракатини таъминлайди.

Хулоса

Икки каналнинг бирлашиши натижасида ҳосил бўлган умумий каналдаги тезлик майдони аналитик ва рақамли усуллар билан ҳисобланди. Абсисса ўқи бўйлаб оқим зичлигининг ўзгариш қонуни белгиланди. Гидравлик тузилмалар учун зарур бўлган қўшилиш зонасининг узунлиги ва кенглигини ҳисоблаш формулалари берилди ва улар турли қўшилиш бурчаклари учун рақамли ҳисобландий, график тарзда кўрсатилди. Умуман олганда, қўшилиш зонасини ҳисобга олган ҳолда икки оқимнинг бирлашиши ҳолатидаги тезлик тақсимооти тўлиқ чегаравий шартларга жавоб беради. Каналлар бирлашаётган жараёнда, қўшилиш майдони Эфрос кавитацион оқим схемасига алмаштирилади. Олинган ечимлар каналлар, коллекторлари ва бошқа гидравлик тузилмаларни ирригация тизимида лойиҳалашда фойдаланиш мумкин.

Адабиётлар

1. Best J., Reid I. (1984) Очик канал бирлашмаларидаги ажралиш зонаси // J. Hydraulic Engr. 110(11). pp. 1588-1594.
2. Ramamurthy A., Corballada L. (1988) Очик канал оқимини тўғри бурчакли бирлашмаларда бирлаштириш // J. Hydraulic Engr 114(12). pp. 449-460.
3. Bruce L., Phoads S. (1995) Асимметрик оқим бирлашмасида оқим тузилиши // Departament of Geography and Env. Eng. Reeived 23. Jule 1993. pp. 273
4. А.Т. Гаврюхов, Л.Н. Гаврюхова. Формирование русел при слиянии безнапорных потоков // Тр. Кубанского СХИ. Вып. 274 (302).1987.
5. Михневич Э.И., Бубнов В.Ф. Рекомендации по расчёту и креплению русел рек и каналов в зоне соединения потоков. Минск: Белорусск. НИИ мелиорации и водн. хозва. 1979.
6. В.И. Стипановаб О применении кавитационных схем к задаче о течении жидкости через уступ на днеб Докл. АН. СССР, 1972, том 202,номер 2, 306-309.

7. Bazarov O.Sh, Babajanov Y.T, [Eshev](#) S.S, Kholmamatov I.K. (2023) innovation technologies: Investigating the Deformation Process in the Flow Merging

SUVDAN FOYDALANISHDA GIDROTEXNIKA INSHOOTLARINING USTIVORLIGI

Qarshi Davlat Texnika Universiteti

Raximov Jo'ra Suyunovich, q/x.f.n, dotsent,

Ollayev Nurbek Berdiyori o'g'li, assistant,

Yorqulova Shoxsanam, doktorant.

Pirmamatova Sarvinoz Berdimurod qizi, talaba.

Annotatsiya: Gidrotexnika inshootlarini o'z vaqtida ta'mirlash-tiklash va rekonstruksiya qilish hamda zamonaviy asbob-uskunalar bilan jihozlash, loyihalash ishlarida xorijiy ekspertlarni keng jalb etish bo'yicha aniq normalar belgilanmoqda. Fuqarolarning hayoti va sog'lig'ini, jismoniy hamda yuridik shaxslarning mulkini himoya qilish masalalari.

Annotatsiya: Устанавливаются конкретные нормы своевременного ремонта, восстановления и реконструкции гидротехнических сооружений, а также оснащения их современным оборудованием, привлечения к проектным работам иностранных специалистов. Вопросы защиты жизни и здоровья граждан, имущества физических и юридических лиц.

Abstract: Specific norms are being established for the timely repair, restoration and reconstruction of hydrotechnical structures, as well as equipping them with modern equipment, and involving foreign experts in the design work. Issues of protection of life and health of citizens, property of individuals and legal entities.

Kalit so'zlar: gidrotexnika, inshoot, tunnellar, suv, nasos, stansiya, favqulodda vaziyat, xavfsizlik.

Klyuchevie slova: гидротехника, сооружение, тоннели, вода, насос, станция, аварийная ситуация, барер.

Key words: hydraulic engineering, construction, tunnel, water, pump, station, emergency situation, barer.

Global iqlim o'zgarishlari kuzatilayotgan, axoli nufuzi tobora oshib, sanoat tarmoqlari jadal rivojlanib borayotgan bugungi kunda suv resurslarining qadri-qimmatini nafaqat Markaziy Osiyo mintaqasida, balki butun jahonda tobora oshib borapti.

Mintaqaning gidrotexnika inshootlariga (bundan keyin – GTI) to'g'onlar (plotinalar), gidroelektr stansiyalar binolari, suv tashlash, suv bo'shatish, suv o'tkazish va suv chiqarish inshootlari, tunnellar, kanallar, nasos stansiyalari, suv

omborlari qirg'oqlarini, daryolar va kanallar o'zanlarining qirg'oqlari va tubini toshqin hamda yemirilishlardan muhofaza qilish uchun mo'ljallangan inshootlar, sanoat va qishloq xo'jaligi tashkilotlarining suyuq chiqindilar saqlanadigan joylarini o'rab turuvchi inshootlar (ko'tarmalar) kiradi.

Гидротехника иншоотлари tizimiga kiradigan inshootlardan foydalanuvchi tashkilot (balansida GTI bo'lgan) tomonidan tasdiqlanadigan yo'riqnoma asosida foydalaniladi. Yo'riqnoma har yili qayta ko'rib chiqilishi kerak. Barcha xodimlar mazkur hujjat, shuningdek unga kiritiladigan o'zgartirishlar bilan tanishib chiqqan bo'lishlari shart. Bundan tashqari, foydalanuvchi tashkilot taqdim etilgan sxemaga muvofiq favqulodda vaziyatlardagi harakatlar rejasi ishlab chiqilishi va tasdiqlanishini ta'minlashi kerak.

Suv xo'jaligi uskunalaridan xavfsiz foydalanish uchun mas'ul bo'lgan texnik rahbar gidrotexnika sohasida oliy ma'lumotli mutaxassislar orasidan tayinlanadi. GTIlarda doimiy xizmat qiladigan navbatchi xodimlarni qish mavsumida isitish va yog'ingarchiliklardan himoya qilish uchun maxsus turar joylar ajratilishi lozim. Ular elektrlashtirilgan, tezkor aloqa vositalari, stollar, stul va skameykalar, ichimlik suvi uchun idish, ustki kiyim uchun ilgaklar, birinchi tibbiy yordam vositalari bilan jihozlangan bo'lishi zarur.

Kunlarning sovuq davrida xona ichidagi havo harorati 20°S dan past bo'lmasligi kerak. Binoning yoritilishi Qoidalarda nazarda tutilgan talablarga mos kelishi kerak.

Hozirgi kunga kelib mamlakatimizda suv xo'jaligi tizimida jami 73 ta suv ombori va sel-suv ombori, 1 ming 688 ta nasos stansiyasi, 49 ta GES va boshqa obektlar mavjud. Ularning xavfsizligini ta'minlash va sohaga oid munosabatlarni tartibga solishning huquqiy asoslarini mustahkamlashda avvalo inson salomatligi va aholi muhofazasi bosh maqsad bo'lishi zarur.

Ta'kidlash joiski, qonun loyihasida gidrotexnika inshootlarini o'z vaqtida ta'mirlash-tiklash va rekonstruksiya qilish hamda zamonaviy asbob-uskunalar bilan jihozlash, loyihalash ishlarida xorijiy ekspertlarni keng jalb etish bo'yicha aniq normalar belgilanmoqda. Fuqarolarning hayoti va sog'lig'ini, jismoniy hamda yuridik shaxslarning mol-mulkini himoya qilish masalalari o'z aksini topmoqda.

Shulardan kelib chiqib, sohada davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari sifatida gidrotexnika inshootlarida favqulodda vaziyatlar kelib chiqishining oldini olish, ilmiy-tadqiqot ishlarini rivojlantirish, amaliy va innovatsion loyihalarni ishlab chiqarish bilan integratsiya qilish, sohada malakali kadrlarni tayyorlash hamda xalqaro hamkorlikni rivojlantirish masalalari belgilanmoqda.

Xulosa. Ishlatish jarayonida gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi ustidan davlat nazoratini va tekshiruvni amalga oshirish, gidrotexnika inshootlarini qurish, rekonstruksiya qilishga doir loyiha oldi va loyiha hujjatlarini ekspertizadan o'tkazish,

ulardan foydalanish qoidalarini aniq belgilash nazarda tutilmoqda. Shu bilan birga, gidrotexnika inshootlarini bir yilda kamida ikki marta tekshiruvdan o'tkazish amaliy ishlar olib borish davr talabi ekanligi belgilab qo'yilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha kechiktirib bo'lmaydigan chora-tadbirlar to'g'risida PQ-107-son 01.05.2023 y.
2. Gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi to'g'risidagi qonuni. 20 avgust 1999y 826-I-con.
3. Gidrotexnika inshootlari. M.Bakiyev, I. Majidov, B. Nosirov, K.Xo'jaqulov, M.Raxmatov. Toshkent "Yangi asr avlodi"2008y
4. Suv resurslari va suvdan foydalanish. ToshDAU dots. Artukmetov Z.A T-2007

INCREASING THE EFFICIENCY OF USE OF WATER RESOURCES OF TRANSBOUNDARY RIVERS IS AN IMPORTANT SOLUTION TO THE PROBLEM OF CENTRAL ASIA

**Otakulov U.Kh., I. O. Associate Professor of
Karshi State Technical University, Karshi, Uzbekistan**

А Н Н О Т А Ц И Я

Данном статье проанализированы проблемы рационального использования водных ресурсов трансграничных рек Центральной Азии.

Приведены некоторые предложения по эффективному использованию водных ресурсов трансграничных рек на принципах международного водного права и международных требований контроля качества воды.

A N N O T A T I O N

Abstract. This article analyses the problems of water management of transboundary rivers of the Central Asia.

Some suggestions have been set on effective water management of transboundary rivers according to principles of international water right and international requirements on water quality control.

Keywords: *water resources, rational use, water management strategy, transboundary.*

INTRODUCTION

Water is a natural resource, habitat, product nature and society, a source of influence on the social and environmental environment.

Water consumption around the world is higher than ever, and it continues to rise. Freshwater consumption has tripled over the past half century, and irrigated areas have doubled during this period.

The Amu Darya and Syr Darya have been providing water to all regions of Central Asia for centuries. Both rivers originate in the mountains and pass through the territories of Tajikistan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Kazakhstan and Turkmenistan. Today, crossing the borders of a number of states, they have become transboundary.

The problem of rational use of water resources of transboundary rivers is becoming increasingly relevant in connection with projects for the creation of new hydropower structures.

The population of the region today is experiencing the consequences of one of the global environmental disasters associated with the drying up of the Aral Sea.

Its influence is already affecting the gene pool of the population, flora and fauna of this large region, which is home to more than 60 million people.

According to estimates by the World Resources Institute, fresh water reserves in Central Asia total 293 billion m³ per year. Per capita – 6100 m³.

LITERATURE REVIEW

Today, it cannot be ruled out that in the near future, in relations not only between these, but also other countries in the region, water shortage may become a regional problem, and not in the difference in economic development between the countries of Central Asia, but in the severity of the problem of access to water resources itself.

One of the most controversial issues, with increasing tension, remains the problem of using transboundary river water intended for different countries.

The existing distribution system is now outdated, and is a source of growing discontent between neighboring countries. In order to prevent undesirable developments, the governments of Central Asian countries need to intensify regulation of water resource use.

As international experience shows, the conclusion of bilateral and multilateral agreements is an important means of reducing the severity of conflicts between different states.

The countries of Central Asia need to intensify work on the preparation and ratification of legal documents, the basis of which should be the norms of international law. These documents should define the principles for the use of transboundary waters and serve as the basis for the signing of bilateral or, if necessary, multilateral agreements on the use of transboundary waters.

On the shrunken part of the Aral Sea, vast territories of white salt fields covered with sand appeared, turning into the new Aralkum desert with an area of about 5.0 million hectares. From time to time, dust and salt storms rage on it, spreading millions of tons of salt, dust and sand over hundreds of kilometers, increasing the dust content of the air basin of the Central Asian region.

Some of the dust raised into the air can reach great heights and spread over considerable distances. The settling of this dust on the surface of the Pamir and Tien Shan glaciers leads to their pollution, which causes more intense ice melting. Research has shown that intensive melting of glaciers continues in the area where the Syrdarya and Amu Darya runoffs are formed. Over 50 years, the volume of glaciers has decreased, according to various sources, from 20 to 40%, and in recent years the rate of decline has been about 1% per year.

RESULTS AND DISCUSSION

In Central Asia, a reduction in the volume of glacial water feeding the Amu Darya and Syr Darya rivers could sharply limit its flow into the irrigation systems of Central Asia and, at the same time, undermine hydropower development plans in Kyrgyzstan and Tajikistan. Water resources, if used rationally, are sufficient in Central Asia. However, excessive losses in water use are caused by an outdated farming system, when water consumption per unit of production is three and sometimes ten times higher than global indicators.

According to experts, the transition to modern agricultural technologies and rational water use will save up to half of the flow of transboundary rivers in the region per year.

Failure to comply with concluded agreements leads to a decrease in water supply to economic sectors in downstream areas and deterioration of the environmental situation in the lower reaches of rivers.

The solution to the problem should focus on those aspects that will allow the successful development of a water management strategy.

In particular, a set of fundamental provisions, norms, regulations and directions, which, if implemented in the form of interstate agreements, treaties and other documents, as well as organizational and economic measures, could become an instrument for sustainable water development of the region, taking into account the special importance of water resources in the arid zone, their scarcity and the danger of conflicts caused by the profound influence of water on the life of the entire region.

In the system of measures aimed at further development of the economy of the countries of Central Asia, a special role is given to the efficient use of water resources of transboundary rivers.

This is especially true for arid zones, because The issue of rational use of transboundary water resources is most acute there.

The ongoing water management agreements not only help to increase water availability in all sectors of the national economy of Central Asia, improve the reclamation condition of irrigated lands, have a positive effect on improving the hydrological conditions of the root layer of the soil, contribute to increasing the

fertility of land, eliminate the dependence of agricultural production on adverse climatic influences, and ensure its sustainability.

If today we do not take care of the water security of the region as a whole, in the near future the countries of Central Asia will face serious social and economic problems, which in turn is fraught with significant negative consequences for each of them separately.

To solve the problem, active regional interaction of all countries in the region in the field of water use and energy is necessary. Resolving controversial issues through negotiations with the aim of reaching mutually beneficial agreements is the only possible approach in this regard.

The need for integrated water resources management, which will allow optimizing the operating modes of hydroelectric facilities, taking into account both national and regional interests.

CONCLUSION

To do this, you need to pay special attention to jointly solving the following pressing issues:

- implementation of the principles of integrated water resources management;
- strengthening regional cooperation based on the principles of international water law;
- creation of information systems;
- improving regional cooperation in the field of rational use of water resources of transboundary rivers;
- increasing the efficiency of using water resources of transboundary rivers on the basis of environmental sustainability;
- implementation of international requirements for monitoring the water quality of transboundary rivers in the region;

LITERATURE

1. Bobylev S. N. Harmonization of economic development and sustainable use of natural resources // Sustainable environmental management: problem statement and regional experience / ed. V. M. Zakharova. M.: Institute for Sustainable Development / Center for Environmental Policy of Russia, 2010. pp. 7-48.
2. Assessment of European environmental assessments. European Environment Agency, 2011. Synthesis report. Copenhagen. [Electronic resource]. URL: <http://www.eea.europa.eu>.
3. National report on the state of the natural environment and the use of natural resources in the Republic of Uzbekistan - Tashkent: Cinor ENK.-2009- 288 b.

“PAXTAOBOD” KANALIDAN SUV OLUVCHI “NAVRO‘Z” NASOS STANSIYASINING JOYLASHISHI VA SUV MANBAI.

**Vafoyeva Aziza Toshtemir qizi,
Qarshi davlat texnika universiteti o‘qituvchisi.**

Annotatsiya: Maqolada “Navro‘z” nasos stansiyasining joylashuvi, suv olish manbasi, nasos stansiyasi joylashgan yerning gidrogeologiyasi tuproqning mexanik tarkibi va xususiyatlari, geologiyasi va gidrogeologiyasi, geomorfologik sharoiti haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar:Nasos, suv olish manbasi, joylashuvi, tuproqning mexanik tarkibi, geologiyasi, geomorfologik sharoiti, gidrogeologiya.

Abstract: The article provides information about the location of the Navroz pumping station, water intake source, hydrogeology of the land where the pumping station is located, mechanical composition and properties of the soil, geology and hydrogeology, geomorphological conditions.

Key words: Pump, source of water intake, location, mechanical composition of the soil, geology, geomorphological conditions, hydrogeology.

Аннотация: В статье приведены сведения о местонахождении насосной станции «Навруз», источнике водозабора, гидрогеологии земель, на которых расположена насосная станция, механическом составе и свойствах грунта, геологии и гидрогеологии, геоморфологических условиях.

Ключевые слова: Насос, источник водозабора, местоположение, механический состав грунта, геология, геоморфологические условия, гидрогеология.

Kirish. “Navro‘z” nasos stansiyasi Qashqadaryo viloyatining Qamashi tumani hududida joylashgan bo‘lib, tuman markazidan uzoqligi 15 km ni tashkil etadi. Bu nasos stansiyalarning suv olish manbai Chimqurg‘on suv omborining chap qirg‘oq kanali ya’ni “Paxtaobod” kanali hisoblanadi. “Qoraqutan” nasos stansiyasi 1980-yilda ishga tushirib foydalanishga topshirilgan. Qamashi tumaniga qarashli bo‘lgan 1050 ga yer maydonini sug‘orishga mo‘ljallangan. “Qoraqutan” nasos stansiyasida o‘rnatilgan agregatlari soni 4 ta nasos agregatlarining bittasi suv o‘zatish grafigi talabiga asosan 1 tasi zaxira nasos hisoblanadi. Ushbu nasoslarning markasi 400D-90 ni, 1 ta agregatning suv o‘zatishi qobilyati $Q_n Q=0,4$ m/sekni, suv ko‘tarish balandligi H-24 mni, bosim quvur uzunligi L-48 m. Aylanishlar soni n 1000 ayl/min va quvvati 160 kVt bo‘lgan 5AM315MB6eUZ rusumli elektrodvigateli bilan jixozlangan.

Umumiy bosim quvuri bir qator bo‘lib diametri 1020 mm, uzunligi 48 m. Nasos stansiyasining balans qiymati 2019-yilgi xisobot ma’lumotlariga ko‘ra 24169447 so‘mni tashkil etadi. 2019-yilda chiqargan suvi 12,743 mln. m^3 va ishlagan vaqti 7112 mashina - soat ni tashkil etgan.

Amu-Qashqadaryo Irrigatsiya tizimlari xavza boshqarmasi qoshidagi nasos stansiyalari energetika va aloqa boshqarmasi tashkilotidagi nasos stansiyalardan biri hisoblanadi.

“Qoraqutan” nasos stansiyasining hozirgi vaqtdagi nomini 2019-yildan boshlab “Navro‘z” nasos stansiyasi nomi bilan ish yuritilib kelinmoqda.

1-rasm. Nasos stansiyaning umumiy ko‘rinishi.

Qashqadaryo vohasida doimiy meteorologik ko‘zatishlar 1927-yildan olib boriladi. Keng va katta tekisliklar, tog‘li joylar Qashqadaryo vohasi iqlimini belgilaydi. G‘arbdan va shimoliy g‘arbdan bu voha sovuq havo oqimi uchun ochiq o‘rtaga yillik harorat tekisliklarda $+15^{\circ}$ dan $+17^{\circ}$ S gacha bo‘ladi. Rel‘yefning ko‘tarilishi bilan bu harorat 1000 m da 15° gacha, 2000 m da $9-10^{\circ}$ S ni tashkil etadi.

Yog‘inlar asosan bahorda, kuzda va qishda ko‘zatiladi. Yoz uzoq davom etadi va quruq. Bu paytda quruq va qizigan chang buronlari ko‘zatiladi. Qish esa qisqa va ba’zi yillari juda sovuq bo‘lib qishning chuzilishi ham mumkin. Havoning eng past darajasi yanvar, fevral oylarida bo‘ladi. Nisbiy max havoning namligi yanvar oyida 71-82% min li 31% Iyul oyida shamolning asosiy yo‘nalishi shimoliy sharq. Shamolning ko‘chaygan payti qish payti ko‘zatiladi qolgan asosiy ma’lumotlar 1.1-jadvalda ko‘rsatilgan.

Bu nasos stansiyasi va inshootlari joylashgan yerlar iqlim sharoiti Qamashi meteostansiyasi ma’lumotlariga mos kelib. Keskin o‘zgaruvchan qishi quruq sovuq va yozi uzoq muddatli quruq issiq. Qishi nisbatan yumshoq yanvar oyidagi o‘rtacha xarorati $0,2^{\circ}$ C dan $1,9^{\circ}$ C gacha, iyul oyining o‘rtacha xarorati $28-29,5^{\circ}$ C gacha

oraligda, eng maksimal xaroarti C. Eng past xarorati - C. Yil davomida oʻrtacha yogin - sochin miqdori 229 mm, shundan 187 mm noyabr - mart oylariga toʻgʻri keladi.

Inshootlar quriladigan yerlarning muzlash chuqurligi 0,50 m tashkil etadi. Bu yerlarning seysmik mustaxkamligi 6,5 ballga teng.

Aprel-sentabr oylarida bugʻlanish Qamashi meteostansiyasi boʻyicha 1658 mm, yillik bugʻlanish esa 2158 mm va undan koʻproqni tashkil etadi.

Taqirsimon och tusli buz tuproqlar zonasida namlik yetishmasligi 985 - 1128 mm gacha, yillik namlik yetishmaslik esa 1238-1348 mm.

Qashqadaryo viloyatining iqlim xaraktrestikasi

1.1-Jadval

Koʻrsatgichlar	Havoning oʻrtacha xarorati °C	Shamolning oʻrtacha tezligi m/s	Havo nisbiy namligi %	Namlikning yetishmasligi mm	Yogʻinlar mm
Oylar boʻyicha					
I	1,9	2,8	62	3,3	39
II	5,1	2,7	56	4,4	33
III	10,2	2,8	51	5,7	56
IV	16,0	2,7	45	8,7	47
V	22,3	2,7	28	20,3	26
VI	27,1	2,8	22	28,7	6
VII	29,4	2,7	18	35,3	2
VIII	28,3	2,5	19	31,4	0
IX	22,8	2,3	20	21,0	1
X	16,3	2,2	26	12,7	13
XI	9,6	2,0	39	5,7	29
XII	4,7	2,2	58	3,3	33
Oʻrtacha yillik	16,1	2,5	37	15	24

1.2. Nasos stansiyasi joylashgan yerning gidrogeologiyasi tuproqning mexanik tarkibi va xususiyatlari.

Qashqadaryo viloyati 1-janubiy iqlimi vohasida joylashgan bu yerda koʻproq (50% ga yaqin) oʻrtacha va ogʻir qumoq (soz)li kulrang tuproqlar ogʻir va oʻrtacha qumoq tuproqlardan 0,5-2,0 metir chuqurlikda qizgʻishroq tUSDagi qatlamlardan iborat.

Ko'p joylarda sho'rlanish darajasi kuchli bo'lgan yerlarda uchraydi. Mexanik tartibga ko'ra ochrang tuproqlar odatdagi tuproqlardan kam farq qiladi. Sug'oriladigan o'rtacha qumoq tuproqlarning hajmiy og'irliklari $1,42-1,5 \text{ g/sm}^3$ atrofida tebranib turadi. Bog'lanish kamligi 7.4% atrofida bo'ladi.

Inshootlar joylashgan yerlarning grunt suvlari mineralizatsiyasi o'rta va undan kam bo'lib, sulfat va sulfatxlorid xarakterga ega.

Nasos stansiyasi maydonining gidrogeologik sharoiti hozirgi zamon (Qiv) antropogen davriga to'g'ri kelib, yer osti suvlari 1,4 - 3,5 m chuqurlikda joylashgan.

Qamashi tumani maydonining sug'orilishi natijasida bu joylarning gidrogeologik sharoitlari keskin o'zgarib, prolyuvial tekisliklar va o'rtacha kiruvchi leyosli supachalar xosil bo'lgan. Gurunt suvlarining yer yuzasiga yaqin joylashishiga sabab, yer maydonlarining sug'orilishi va Qarshi bosh kanalining ta'siri xisoblanadi.

Gurunt suvlari kam shurlangan va sug'orishda foydalanish mumkin.

G'uzor tumani yerlari tuproqlari buz va qung'ir buz tuproqlardan iborat. Tuproqlarning asosiy xossalari ularning mexanik tarkibi bilan aniqlanadi.

Tuproqlarning mexanik tarkibi buz va qung'ir buz tuproqlarning qumoq tuproqlardan, qung'ir buz tuproqlar yengil qumoq tuproqlardan iborat bo'lib, tarkibida gel, qum va chirindilar mavjud. Tuproqlari kam shurlangan.

Relief elementlarini va tuproq hosil bo'lish jarayonlarini xarakterlaydigan hamda xo'jalik hududida ikkita maydoncha tayyorlangan bo'lib, ular tuproqlarning suvi-kimyoviy xossalarini o'rganishga yordam beradi.

Geologiya va gedrogeologiya. Havzaning tekislik qismi kuchli allyuvial va allyuvial-pramoval kattaliklardan tashkil topgan. Ular qumoq (soz) tuproq, qumoq, gil, qumli shag'al jinslardan tashkil topgan bo'lib qalinligi bir necha 3 m gacha va undan ham ko'pni tashkil etadi.

Turtlamchi qatlam jinslari 10 m dan 100 m gacha qalinlikda oxaktoshli, kamroq gelli, qumli jinslardan iborat. Tog' oldi yerlarda promovial kattaliklar g'ovakligi yuqori bo'lgan qumoq (soz) qumoq tuproqlar 10 m dan 150 m qiyalikda yotadi.

Qashqadaryo havzasi yer osti suvlarining asosiy manbasi bo'lib tog'lardan tusiladigan suvlar tashkil etadi. Sug'oriladigan yerlardan yer osti suvlari kanallardagi suv yo'qolishlari va dalalardagi suvning infeltiratsiyasi hisobiga to'ldiriladi. Havzaning yuqori qismida yer osti suvlari 20-30 m chuqurlikda yotadi. Tuzlarning tuproqda suvda esish sifat tarkibiga ko'ra bu tuproqlar sulfat xalarit va xlarit natri sho'r kamligi kiradi. Yer osti suvlarining miniarizasya darajasi 4-40 g/l atrofida uzgarib turadi. Bu yerlar to'la o'zlashtirilgandan so'ng yer osti suvlarining ko'tirilishi kuchayishi mumkun.

Shuning uchun bu yerda qushimcha kollektor-drenaj tarmoqlarini qo‘rib, sho‘r suvlarni sug‘oriladigan yerlardan olib chiqib ketishi tadbirlarini amalga oshirish kerak.

Nasos stansiyasi sug‘oradigan maydon geologiyasi tekisliklardan iborat. Umumiy nishabligi yo‘nalishi janubdan shimolga tomonga yo‘nalgan. Geologik tuzilish turtlamchi davr yotqiziqlaridan iborat. Gruntlari qumloq va qumoq tuproqlardan tashkil topgan. Grunt suvlari yogin - sochin suvlarining infiltratsiyasidan iborat, tebranish esa 0,6-2,2 m tashkil etadi. Ximiyaviy tarkibi buyicha grunt suvlari sulfatli bo‘lib, mineralizatsiyasi 0,92-1,23 g/l. SO_4 ionlari 1084 mg/l dan 2583 mg/l gacha iborat. S1 ionlari 206 dan 165,0 mg/l gacha. Grunt suvlari betonning hamma markalariga nisbatan yaxshi xossaga ega.

Geomorfologik sharoit. Tekshirish maydoni geomorfologik nisbatan Qashqadaryo fohasining to‘lqinsimon tekisligi chegarasida joylashgan yerning absalyut belgisi 483-501 m geologo-metologik ko‘rinishda cho‘kindilar ishtirok etadi, ular to‘lqinsimon so‘z to‘lqinsimon 2chi qayri tusli tekis yer rozion supasidan tashkil topgan va qum tuproq ko‘rinishda. Yer osti suvlari 10 m chuqurlikda joylashgan yerlarni sug‘orilgandag so‘ng yer osti suvlari satxi 5-7 yil ichida kretik chuqurlikdan ko‘tarilmaydi. Yer osti suvlari kretik chuqurligi 2,4-2,6 m. Seysmik xususiyati bo‘yicha (tuproqlar qumoq va gel) II kategoriyaga kiradi. Nasos stansiya qurilish maydoni 7-balli seysmik zonasi kiradi.

03.11.85 qurilish me‘yori va qoidalariga binoan yer osti suvlarining agresevligi aniqlanadi. Oddiy portlantsmenti narmal zichlanishdagi betonga nisbatan kuchli ogressiv. Loyihada - GOST 26637-85, V15 sulfatga sementli og‘ir beton ko‘zda tutilgan.

Xulosa. Bu nasos stansiya 1050 ga yer maydonini sug‘orishga mo‘ljallangan. “Qoraqutan” nasos stansiyasida o‘rnatilgan agregatlari soni 4 ta nasos agregatlarining bittasi suv uzatish grafigi talabiga asosan 1 tasi zaxira nasos hisoblanadi. Ushbu nasoslarning markasi 400D-90 ni, 1 ta agregatning suv sarfi $Q_n=0,4$ m/sekni, suv ko‘tarish balandligi H-24 mni, bosim quvur uzunligi L-48 m. Aylanishlar soni $n=1000$ ayl/min va quvvati 160 kVt bo‘lgan 5AM315MB6eUZ rusumli elektrodvigateli bilan jihozlangan. Nasos agregatlari hozirgi vaqtda ancha eskirib qolgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M. Mamajonov, N. Tursunov, M. Shokirov, N. Qodirov, Y. Shermatov “Nasos stansiyalaridan foydalanish” Toshkent 2014-yil
2. Bazarov Dilshod Rayimovich, Xidirov San‘atjon Quchqorovich, Norqulov Behzod Eshmirzayevich, Vohidov Oybek Farhodjon o‘g‘li, Artikbekova Fotima Quchkarovna “Nasos stansiyalarini loyihalash va nasos qurilmalarini sinash” Toshkent 2020 yil

3. Amu-Qashqadaryo irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasi huzuridagi Nasos stansiyalari va energetika boshqarmasi ma'lumotlaridan foydalanilgan

EKINLARNI SUG'ORISHDA YANGI TAJRIBA USULLARIDAN FOYDALANISH

**Raximov Jo'ra Suyunovich dotsent, q/x.f.n., O. Mirzayev dotsent
Qarshi Davlat Texnika Universiteti**

Annotatsiya: Maqolada sug'oriladigan maydonlarda sug'orish rejimi, tuproq sharoiti va o'simlikni talabiga qarab belgilanadigan sug'orishlar soni, muddatlari, usullari, bir marta va bir mavsumdagi beriladigan jami suv normalari yig'indisi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: G'o'za, suv, o'sish fazasi, gidromodul, sizot suvlar, tuproqning suv-fizik xossalari.

Аннотасия: В статье приведены сведения о режиме орошения на орошаемых площадях, количестве, сроках, способах поливов, определяемых в зависимости от почвенных условий и потребности растений, сумме общих норм воды, отдаваемых однократно и за сезон.

Ключевые слова: Хлопок, вода, фаза роста, гидромодуль, грунтовые воды, водно-физические свойства почвы.

Abstract: The article provides information on the irrigation regime in irrigated areas, the number, timing, methods of irrigation, determined depending on soil conditions and plant demand, the sum of the total water norms given once and per season.

Key words: Cotton, water, growth phase, hydromodule, groundwater, water-physical properties of soil.

Qishloq xo'jaligi soxasi, jumladan sug'orma dehqonchilik tizimida sug'oriladigan yerlarning sug'orish rejimi deyilganda tuproq sharoiti va o'simlikni talabiga qarab belgilanadigan sug'orishlar soni, muddatlari, usullari, bir marta va bir mavsumdagi beriladigan jami suv normalari yig'indisi tushuniladi.

Ekin dalalarida unib chiqqan chigit, shuningdek g'o'zaning suvga talabi o'sish fazasiga ko'ra o'zgarib boradi. Jazirama yoz kunlarida haroratning ko'tarilishi va nisbiy namlikning pasayishi bilan suvga bo'lgan talab ortib boradi. Shuning uchun ko'saklarning ko'payishi va yaxshi rivojlanishini ta'minlashda tuproq namligini butun vegetasiya davomida optimal darajada saqlab turish kerak. G'o'zani tez-tez sug'orishlar natijasida tuproq namligi normadan ortib ketsa ingichka tolali g'o'zalarda o'sish jarayoni kuchayib ketadi. Bu esa o'z navbatida g'o'za tuplarining yo'g'onlashishiga olib keladi, natijada ortiqcha soya tufayli o'simlik quyosh nuri va issiqlikdan yetarli darajada foydalana olmaydi.

Yillar davomida olib borilgan tizimli dala tajribalariga tayanib shuni e'tirof etish kerakki, R.R.Shreder g'ozaning vegetasiya davomida suvga bo'lgan talabini uch davrga: gullashgacha va gullash-ko'sak tugish va pishish davriga bo'ladi. Uning aniqlashicha suvning maksimal miqdori ikkinchi, ya'ni g'oz gullash-ko'sak tugish davrida berilishi kerak. Bu davrlarda suv sarfi 1:3:1 nisbatida bo'ladi va shunga muvofiq 1-3-1 sug'orish sxemasi tavsiya qilinadi.

Maydondagi ekinlarning sug'orish rejimi turli faktorlar tufayli tabaqalanishi tuproq meliorativ rayonlashtirish asosida tuzilgan gidromodul rayonlashtirishda yanada to'laroq aksini topgan. Qishloq xo'jaligida amalda qo'llanilayotgan gidromodul rayonlashtirish O'zbekiston paxtachilik ilmiy tadqiqot instituti olimlari tomonidan tuzilgan va yaxshi natijalarga erishilgan.

Ekin maydonidagi sizot suvlar 2-3 metr chuqurlikda joylashgan maydonlarda ingichka tolali g'ozani 5-6 marta sug'orish kerak. Birinchi sug'orishni gektariga 700-800 kub.m normada g'oz gullashgacha odatdagi yillarda 10-15 iyunda, havo issiq va quruq kelgan yillarda esa 1-5 iyunda o'tkazish lozim. G'ozani gullash-ko'sak tugish davrida gektariga 900-1100 kub.m normada 3-4 marta sug'orish zarur. Sug'orishlar o'rtasidagi davr iyun-iyulda 18-20 va avgustda 20-22 kunni tashkil etadi. Oxirgi sug'orishni esa gektariga 800-900 kub.m normada sentabr oyining boshlarida o'tkazish darkor. Bu sharoitda mavsumiy suv berish normasi gektar boshiga 5000-5500 kub.m bo'lishi tavsiya etiladi.

Qishloq xo'jaligida chigit ekilgan dalani sug'orishning oddiy usullardan biri egatlar orqali sug'orishdir. Bu usulda suv egatlarga alohida, jildiratib taraladi va vegetasiya oxirigi borib tuproq o'zining suv - fizik xossalarini bostirib yoki yoppasiga sug'orishga qaraganda yaxshi saqlab qoladi. Shuning uchun ham sug'orishning bu usuli respublikamizning paxta ekiladigan barcha xo'jaliklarida keng tarqalgan.

Havzadan kelayotgan suvning egatlarga tarqatilishi birinchidan sug'orish texnikasiga bog'liq. Sug'orish texnikasi deganimizda egatlar uzunligi, kengligi va har bir egatda oqiziladigan suv miqdori tushuniladi. Sug'orish texnikasini tanlash relefga va sug'orish uchastkasi yuzasining qiyaligiga, sizot suvlarining joylashish chuqurligiga, tuproqning mexanik tarkibi va suv singdiruvchanlik qobiliyatiga bog'liq.

Sug'orish uchastkasining qiyaligiga hamda tuproqning mexanik tarkibiga ko'ra egatlar uzunligi va bir egatga oqiziladigan suv miqdori 1-jadvalda ko'rsatilgan.

**Tuproqning suv singdiruvchanligi va bir egatda oqiziladigan
suvning taxminiy miqdori (V.YE.Yeremenko ma'lumotlari)**

1-jadval

Ekin dalasi yuzasi qiyaligi	Tuproqni suv singdiruvchanligi	Egatlar uzunligi, m	Oqim miqdori, l/sek	
			1-2-3 sug'orishlarda	keyingi sug'orishlarda
Katta (0,02-0,01)	kuchsiz	120-150	0,1-0,2	0,05-0,15
O'rtacha (0,01-0,005)	“_“	110-120	0,3-0,5	0,15-0,25
Kichik (0,005-0,001)	“_“	100-110	0,5-0,7	0,25-0,30
Katta (0,02-0,01)	o'rtacha	110-120	0,2-0,4	0,10-0,20
O'rtacha (0,01-0,005)	“_“	100-110	0,4-0,6	0,20-0,25
Kichik (0,005-0,001)	“_“	80-100	0,5-0,8	0,25-0,30
Katta (0,02-0,01)	yuqori	80-100	0,4-0,7	0,20-0,30
O'rtacha (0,01-0,005)	“_“	60-70	1-1,7	0,25-0,40
Kichik (0,005-0,001)	“_“	60-70	1-1,2	0,40-0,50

Chigit ekilgan dalaga taraladigan suv oqimini yaxshiroq boshqarish uchun uchburchak kesimli taxtachalar, naysimon quvurlar, qog'oz va boshqa moslamalar ishlatiladi. Yengil tuproqlarda egatlar uzunligi 100-120m bo'lganda birinchi va oxirgi sug'orish 12-14 soatdan, ikkinchi va keyingi sug'orishlar 20-24 soatdan ortiq davom etmasligi kerak. Og'ir tuproqlarda esa egatlar uzunligi 150-200m bo'lganda sug'orish muddatiga ko'ra u 20 soatdan 40 soatgacha davom etishi mumkin.

Tizimli dala tajribalaridan olingan ma'lumotlar shuni anglatadiki, ayrim tadqiqotchilar suvdan tejab foydalanish va tuproqning suv-fizik xossalarini saqlab qolish maqsadida birinchi va oxirgi suvni qator oralatib o'tkazishni taklif etadilar. Jarayonni o'rganish maqsadida biz mexanik tarkibi o'rtacha qumoq va qiyaligi kichik, yangidan sug'oriladigan taqir tuproqlarda dala tajribalari olib bordik. Unda sizot suvlari uncha chuqur joylashmagan (1,5-2,5 m) tuproqning suv singdirish qobiliyati yuqori bo'lgan maydonlarda qator oralatib sug'orish tuproqning suv-fizik xossalarining yaxshi saqlanishga imkon yaratishi ma'lum bo'ldi. Shu bilan birga paxtaning hosildorligi birinchi va oxirgi sug'orish qator oralatib o'tkazilgan variantda, sug'orish butun vegetasiya davomida har bir qatordan o'tkazilgan uchastkaga nisbatan gektariga 1,6 sentnerga ko'paydi. Olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki yangidan sug'oriladigan sahro tuproqlari sharoitida sizot suvlari yaqin joylashgan (1-2 m), yaxshi suv singdirish qobiliyatiga ega bo'lgan tuproqlarda gullashgacha va ko'sak pishishi davomida sug'orishni qator oralatib o'tkazishni

tavsiya qilamiz. Bunda suvchilarning mehnat unumdorligi sug'orish har bir qatordan o'tkazishga nisbatan 1,5-1,8 marta ortadi.

Ekin maydonida unib chiqqan g'o'za ekinini sug'orish g'o'za agrotexnikasida eng ko'p mehnat talab qiladigan va eng kam mexanizasiyalashgan jarayondir. Uni o'tkazish uchun umumiy mehnat sarfining 15-25 foizi sarflanadi. Chunki g'o'zani sug'orish deyarli qo'l kuchi bilan o'tkaziladi. Jamiyatda suvchilar mehnati jismonan og'ir va kishini o'ziga jalb qilmaydigan jarayondir. Bu narsa paxta maydolari ayniqsa, ishchi kuchi yetishmaydigan qo'riq dasht cho'llarida jiddiy to'siq bo'lib kelmoqda.

Keltirilgan ma'lumotlardan xulosa chiqarib shuni ta'kidlash lozimki kechiktirib va katta normalarda o'tkazilgan sug'orishlar nafaqat hosilning kamayishiga, balki suvning ortiqcha sarflanishiga sabab bo'ladi, tuproqning suv-fizik xossalari va yerlarning meliorativ xolati yomonlashuviga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. М.А. Белоусов. Физиологические основы корневого питания хлопчатника. Изд-во «Фан», Ташкент, 1975, 234 с.
2. SH.N.Nurmatov. Dehqonchilikda tuproq agregatlari va kolloid-il zarrachalarining ahamiyati. Monografiya, Toshkent.: "Navro'z" nashriyoti, 2019-yil. 116-140b.
3. Q.M Mirzajonov ., SH.N.Nurmatov, S. Isayev. Eroziyaga uchragan tuproqlarda azotli o'g'itlar samaradorligi. O'zbekiston qishloq xo'jaligi jurnali. 2011, № 6, 32-33 b.
4. Q.M Mirzajonov ., SH.N.Nurmatov,. Tuproqni yuvilish jarayonlari va uni aniqlaydigan faktorlar // O'zbekiston Agrar fani habarnomasi-Toshkent. 2008.- № 4.- 59-62 b.
5. D. Rahmonov. Toshkent viloyati fermer xo'jaliklarida irrigasiya eroziyasini oldini olish. // O'zbekiston qishloq xo'jaligi. Toshkent- 2010. № 4,. 27 b.

УДК 532.542

О ПРИМЕНЕНИЕ ТЕОРИИ КОЛЕБАНИЯ МАСС В РАСЧЕТАХ ГИДРАВЛИЧЕСКОГО УДАРА С УЧЕТОМ РАЗГОНА ЖИДКОСТИ

д.т.н., проф. У.Жонкобилов ,
PhD, доц. С.Жонкобилов,
асс. Ш.Хушиев,
асс. Б.Жонкобилов,
PhD, доц. У.Ражабов,
асс. З.Рузимурадов,
студент М.Улугмурадов.

Каршинский государственный технический университет.

Аннотация. *Статья посвящена к исследованию гидравлического удара в длинных напорных системах с применением теории колебания масс. В работе дана анализ научных работ. Эффективность работы напорных трубопроводов зависит от точности расчета гидроудара в напорно-гидравлических системах. В результате решения уравнение неустановившегося напорного движения жидкости получена зависимость для расчета гидроудара с учетом разгона жидкости в напорной системе.*

Для проверки надежности предложенной зависимости приведено сравнение результатов «жесткой» и «упругой» разгонов жидкости в трубопроводе. При этом доказана о приемлемости теории колебания масс для определения скорости в зависимости от времени при разгоне жидкости в трубопроводе.

Ключевые слова: *уравнение неустановившегося напорного движения жидкости, упругий гидроудар, жесткий гидроудар, напорная система, разгон жидкости.*

Введение. В гидравлике неустановившееся движение в напорных системах изучают с учетом сжимаемости жидкости и деформируемости стенок труб и без учета их [1,2,3,4,5,6,7,8]. В первом случае описания, явления, происходящих в системе, носят волновой характер, поэтому возмущения в потоке распространяются с конечной скоростью. Этот случай обычно принято называть упругим гидравлическим ударом, и теория его основывается на уравнении Жуковского-Аллиеви [1,2].

Во втором случае, отказываясь от волнового характера явлений, принимают, что возмущения в потоке распространяются с бесконечной скоростью. Этот случай часто называют «жестким» гидравлическим ударом. Здесь используется уравнение неустановившегося движения несжимаемой жидкости в абсолютно жестком трубопроводе [1,2].

Автор [2] показал, что уравнение неустановившегося движения несжимаемой жидкости получается из волновых уравнений Жуковского-Аллиеви, когда скорость изменения пьезометрического напора в трубе пренебрежимо мала по сравнению со скоростью распространения волны гидравлического удара. Это означает, что изменение напора происходит с конечной скоростью, а волны гидравлического удара распространяются с бесконечной скоростью. В этой же работе показано, что для расчета уравнительных резервуаров без каких-либо оговорок можно пользоваться уравнением «жесткого» гидравлического удара.

В работе [3] сравниваются результаты теорий колебания масс и упругого гидравлического удара в простом трубопроводе при линейном закрытии концевого отверстия. Результаты исследований показывает, что теория колебания масс согласуется с теорией упругого гидравлического удара только в случае $\frac{H_{cm}}{v_0} < 50$ и $N > 8$, где $N = \frac{T}{\mu}$. Здесь T – время закрытия задвижки, μ – фаза удара. Для величин $\frac{H_{cm}}{v_0} > 50$ теория колебания масс занижает максимум повышения давления для всех величин $N > 1$.

Методика исследований. Следует отметить, что решения некоторых задач по уравнению «жесткого» гидравлического удара отличаются своей простотой, нетрудоемки и дают для практики достаточно точные результаты [4].

Поэтому представляет определенный интерес сравнение результатов теорий колебания масс и упругого гидравлического удара для некоторых случаев неустановившегося движения жидкости в напорных системах и трубопроводах насосных станций, очень важных для проводимых исследований [4].

Результаты исследований. Рассмотрим неустановившееся движение жидкости, вызванное мгновенным открытием концевой задвижки, в горизонтальном трубопроводе постоянного диаметра (рис.1).

Сначала задачу будем решать по теории колебания масс. Уравнение неустановившегося движения несжимаемой жидкости в абсолютно жесткой трубе запишется в виде [4]:

:

$$H_{cm} = \frac{v^2}{2g} + \zeta_c \frac{v^2}{2g} + \frac{z}{g} \frac{dv}{dt}, \quad (1)$$

где H_{cm} – статический напор, v – скорость течения потока, z – длина трубопровода, t – время, ζ_c – суммарный коэффициент сопротивления системы.

Рис. 1. Неустановившееся движение жидкости, вызванное мгновенным открытием концевой задвижки

Интегрирование уравнения (1) при начальном условии $t = 0, v = 0$ даст:

$$v = v_{cm} th \frac{t}{2\tau}, \quad (2)$$

где v_{cm} - скорость установившегося движения жидкости в данной системе, равная

$$v_{cm} = \sqrt{\frac{2gH_{cm}}{1 + \zeta_c}}, \quad (3)$$

τ – некоторый параметр времени, равный [4]:

$$\tau = \frac{L}{v_{cm}(1 + \zeta_c)}. \quad (4)$$

Согласно формуле (2) скорость потока несжимаемой жидкости возрастает по времени и асимптотически приближается к скорости установившегося движения v_{cm} (рис. 2).

Теперь рассмотрим тот же случай разгона жидкости в трубопроводе опираясь на волновую теорию [4].

Допустим, что потери напора сосредоточены в точке A трубопровода. При мгновенном открытии задвижки в момент времени $t = 0$ напор в концевом сечении трубы мгновенно падает на величину $H_{cm} = h$, что приводит к образованию скорости, которая согласно известной формуле Н.Е.Жуковского будет [1]:

:

$$v_1 = \frac{g}{a}(H_{cm} - h_1), \quad (5)$$

где a - скорость распространения волны, h_1 - потери напора и скоростной напор, которые выражаются по формуле [4]:

$$h_1 = (1 + \zeta_c) \frac{v^2}{2g}. \quad (6)$$

Подставляя значение h_1 из (6) в (5) и решив полученное при этом уравнение относительно v_1 получим [4]:

$$v_1 = -\frac{a}{1+\zeta_c} + \sqrt{\left(\frac{a}{1+\zeta_c}\right)^2 + \frac{2gH_{cm}}{1+\zeta_c}}.$$

Лоб волны, в котором произошло изменение скорости от 0 до v_1 продвигается вдоль трубопровода со скоростью a и в момент времени $t = \frac{z}{a}$ от начала открытия задвижки достигает резервуара. Здесь происходит отражение волны, и скорость движения жидкости скачком увеличивается еще на величину $\frac{g}{a}(H_{cm} - h_1)$ и становится равной

$$v_1' = 2 \frac{g}{a}(H_{cm} - h_1) = 2v_1.$$

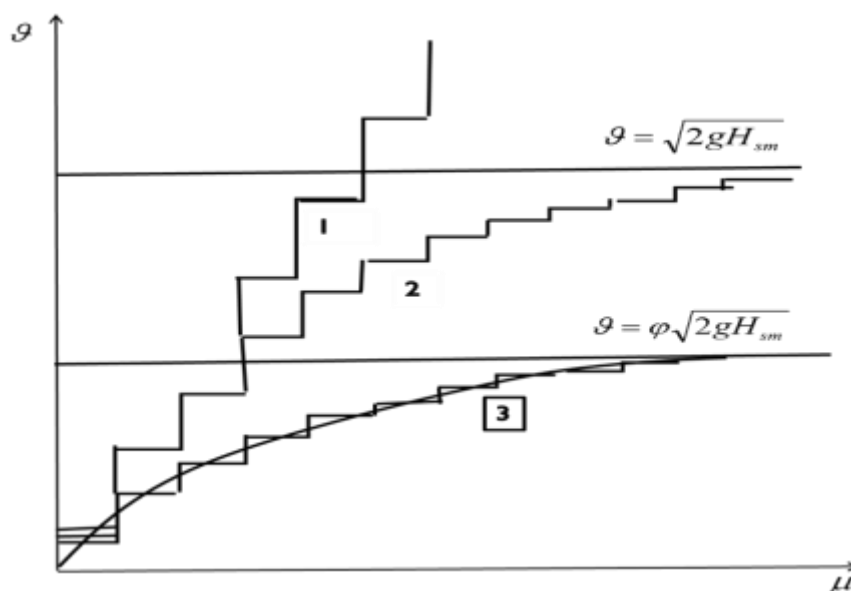

Рис. 2. Изменение скорости по фазам гидравлического удара.

Графики изменения скорости разгона жидкости по фазам: 1-при пренебрежении потерям энергии и скоростного напора, 2-при пренебрежении потерями энергии, 3-при учете потерь энергии и скоростного напора (ступенчатая линия соответствует «упругому» разгону, кривая – «жесткому»).

В момент времени $t = \frac{2L}{a}$, отраженная от резервуара волна, достигает открытой задвижки и здесь вновь происходит отражение волны. На скорость трансформируется напор $(H_{cm} - h_2)$, где $h_2 = (1 + \zeta_c) \frac{v_2^2}{2g}$ представляет напор, расходуемый на создание кинетической энергии и преодоление гидравлических сопротивлений.

Таким образом, в течение первой фазы, то есть до момента времени $t = \frac{2L}{a}$, скорость потока в концевом сечении равна v_1 .

В период второй фазы скорость будет

$$v_2 = v_1' + \frac{g}{a} \left[H_{cm} - (1 + \zeta_c) \frac{v_2^2}{2g} \right],$$

откуда

$$v_2 = \frac{a}{1 + \zeta_c} + \sqrt{\left(\frac{a}{1 + \zeta_c} \right)^2 + \frac{2a}{1 + \zeta_c} \left(v_1' + \frac{g}{a} H_{cm} \right)}.$$

В момент времени $t = \frac{3L}{a}$ у резервуара произойдет отражение волны и скорость станет равной:

$$v_2' = v_2 + \frac{g}{a} \left[H_{cm} - (1 + \zeta_c) \frac{v_2^2}{2g} \right].$$

Теперь, в начале третьей фазы у задвижки произойдет отражение волны и скорость аналогично предыдущей становится равной:

$$v_3 = -\frac{a}{1 + \zeta_c} + \sqrt{\left(-\frac{a}{1 + \zeta_c} \right)^2 + \frac{2a}{1 + \zeta_c} \left(v_2' + \frac{g}{a} H_{cm} \right)}.$$

Скорость в i -ой фазе будет

$$v_i = -\frac{a}{1 + \zeta_c} + \sqrt{\left(-\frac{a}{1 + \zeta_c} \right)^2 - \frac{2a}{1 + \zeta_c} \left(v_{i-1}' - \frac{g}{a} H_{cm} \right)}. \quad (7)$$

Таким образом, скорость пофазно возрастает скачкообразно, стремясь к скорости установившегося движения, причем размеры скачков постепенно уменьшаются (рис. 2).

Сравнение результатов «жесткой» и «упругой» разгонов жидкости в трубопроводе представим на примере. Пусть $H_{cm} = 100$ м, $z = 1000$ м, диаметр трубы $D = 1000$ мм и толщина стенки $\delta = 10$ мм.

Результаты вычислений, выполненных на ЭВМ приведены в таблице 1.

Таблица 1

Расчеты «упругого» и «жесткого» разгона жидкостей

№ фазы	Скорость «упругого» разгона м/сек	Скорость «жесткого» разгона м/сек	№ фазы	Скорость «упругого» разгона м/сек	Скорость «жесткого» разгона м/сек

1	1,980	1,974	11	9,767	9,757
2	3,813	3,800	12	9,844	9,837
3	5,389	5,370	13	9,896	9,890
4	6,663	6,640	14	9,930	9,926
5	7,640	7,616	15	9,953	9,951
6	8,360	8,336	16	9,969	9,967
7	8,875	8,854	17	9,979	9,978
8	9,235	9,217	18	9,986	9,985
9	9,483	9,468	19	9,990	9,990
10	9,652	9,640	20	9,994	9,994

Хорошее совпадение результатов расчета свидетельствует о приемлемости теории колебания масс для определения скорости в зависимости от времени при разгоне жидкости в трубопроводе.

Следует отметить одно, на наш взгляд, важное обстоятельство. Если пренебречь кинетической энергией и потерями напора при разгоне упругой жидкости в трубопроводе, то скорость разгона должна неограниченно возрастать, как показано на рис. 2 ломанной линией 1. Но известно, что скорость установившегося движения жидкости ограничена и зависит от напора и гидравлических сопротивлений. Эта зависимость в случае идеальной жидкости выражается формулой $v_{ид} = \sqrt{2gH_{cm}}$. Ошибочный результат о неограниченном возрастании скорости получается вследствие неучета скоростного напора. При учете скоростного напора пределом скорости разгона становится величина $\sqrt{2gH_{cm}}$ (рис. 2, линия 2).

Известно, что при ликвидации зоны разрыва сплошности потока происходит разгон колонны жидкости в разряженное пространство. Этот разгон обусловлен статическим напором в месте образования разрыва и величиной вакуума в зоне разрыва следует принимать $v_{об} \leq \sqrt{2g(H_{cm} + h_g)}$ в случае неучета потерь энергии, и $v_{об} \leq \varphi \sqrt{2g(H_{cm} + h_g)}$ в случае учета потерь энергии.

Таким образом, при неучете потерь энергии, часто встречающегося в теории гидравлического удара, следует обязательно учесть кинетическую энергию. Значит, в случае неучета потерь энергии $v_{об}$ будет больше первоначальной скорости v_0 , когда

$v_o < \sqrt{2g(H_{cm} + h_g)}$, а при учете потерь энергии $v_o < \varphi \sqrt{2g(H_{cm} + h_g)}$.

Заключение. На основании вышеизложенного можно сделать следующие выводы:

1. Разработана методика расчета гидравлического удара в напорных системах с учетом теории колебания масс.

2. Получена зависимость (7) для расчета неустановившегося движения при разгоне жидкости, вызванное мгновенным открытием концевой задвижки напорной системы при любой фазе удара.

3. Сравнение результатов «жесткой» и «упругой» моделей разгонов жидкости в трубопроводе по предлагаемой зависимости (7) показывает о приемлемости теории колебания масс для определения скорости в зависимости от времени при разгоне жидкости в трубопроводе. Это свидетельствует о надежности полученной зависимости для расчета напорных систем при гидравлическом ударе.

Литература

1. Жуковский Н.Е. О гидравлическом ударе в водопроводных трубах. - М., Гостехиздат, 1949. - 104 с.

2. Картвелишвили Н.А. Об инерционном напоре в уравнении Бернулли и об упругом гидравлическом ударе. Изв. ВНИИ Гидротехники, т. 76, 1964.

3. Tison C. Rupture d'une conduit par coup de belier au demarrage d'une pompe. «Revue C», №3, 9, 1965.

4. Жонкобилов У.У., Хушиев Ш.П., Рузимурадов З.Х., Баходиров Ш.Б. Насос станцияси напорли кувурларида ва тизимларда сув зарби ва унинг сўндиргичи ҳисоблари (Монография). Кар ИЭИ., Intellekt nashriyot. - К., 2024, 130 с.

5. Triki A. Further investigation on water-hammer control inline strategy in watersupply systems, J. Water Supply Res. Technol. Aqua 67 (1) (2018) 30–43.

6. Ghidawi MS, Zhao M, McInnis DA, Axworthy DH. A review of water hammer theory and practice. Department of Civil Engineering, The Hong Kong University of Science and Technology, Hong Kong, China. Appl. Mech. Rev. 2005;58:49e76.

7. Sadafi M, Riasi A, Nourbakhsh SA. Cavitating flow during water hammer using a generalized interface vaporous cavitation model. J Fluids Struct 2012;34:190–201.

8. Kim S.G., Lee K.B., Kim K.Y., Water hammer in the pump-rising pipeline system with an air chamber, J. Hydrodyn. Ser. B 26 (6) (2015) 960–964.

УДК 532.542

РАСЧЕТ ГИДРОУДАРА С УЧЕТОМ СЖАТИЯ ВОЗДУХА В РАЗРЫВЕ ПОТОКА И ИНЕРЦИИ РАБОЧИХ КАЛЕС НАСОСА

д.т.н., проф. У.Жонкобилов,
PhD, доц. С.Жонкобилов,
асс. Ш.Хушиев,
асс. Б.Жонкобилов,
асс. З.Рузимурадов,
асс. Ш.Баходиров,
асс. Ш.Хусанов,

Каршинский государственный технический университет.

***Аннотация.** Статья посвящена к исследованию гидравлического удара с применением уравнения неустановившегося движения несжимаемой вязкой жидкости. В работе дана анализ научных работ, посвященных к расчетам гидроудара. Эффективность работы напорных трубопроводов зависит от точности расчета гидроудара в напорно-гидравлических системах. В результате решения уравнение неустановившегося напорного движения жидкости получена зависимость для расчета гидроудара с учетом сжатия воздуха в разрыве потока и инерции вращающихся масс насосного агрегата.*

Для проверки надежности предложенные зависимости приведено сравнение результатов расчетов с опытными данными. При этом доказана о приемлемости уравнения неустановившегося движения несжимаемой вязкой жидкости в трубопроводе.

***Ключевые слова:** уравнение неустановившегося напорного движения жидкости, упругий гидроудар, жесткий гидроудар, напорная система, разгон жидкости.*

Введение. Исследования по гидравлическому удару в среде реальной жидкости развивались по двум направлениям [1,2,3,4].

В первом направлении гидравлические сопротивления принимаются сосредоточенными в различных местах трубопровода и связанными со скоростью квадратичной зависимостью. Такой метод учета сопротивлений встречается в работах А. А. Сурина, Н. А. Картвелишвили, Л. Ф. Мошникова, Д. Н. Смирнова и др [4].

В работах второго направления квадратичный закон сопротивлений заменяется линейным законом, в силу чего уравнения гидравлического удара превращаются в телеграфные уравнения. Этим методом были решены ряд

важных задач гидравлического удара в простом и сложном трубопроводах И. А. Чарным, Д. Н. Смирновым, В. С. Дикаревским и др [4].

Исследования гидравлического удара с разрывом сплошности потока проводятся также в работах [5,6,7].

Методика исследований. В работе приводится сравнение теорий упругого и жесткого гидравлических ударов для ряда задач неустановившегося движения жидкости [3,4].

Для получения простых зависимостей, с целью их практического применения, в некоторых случаях оказывается весьма целесообразным вместо уравнений упругого гидравлического удара пользоваться уравнением неустановившегося движения несжимаемой вязкой жидкости. В частности, здесь рассматриваются: расчет сжатия воздуха, защемленного в месте разрыва сплошности потока и учет инерции вращающихся масс насосного агрегата [4].

Методика расчета гидравлического удара при впуске и защемлении воздуха в местах образования разрывов сплошности потока, основанная на применении уравнений упругого гидравлического удара, отличается сложностью и трудоемкостью. Учет волнового характера протекания процесса гидравлического удара не позволяет непосредственно определить максимум повышения давления без промежуточных расчетов [4].

Результаты исследований. При решении этой задачи в качестве исходных уравнений в работе приняты уравнения неустановившегося движения жидкости, состояния идеального газа и неразрывности [4]. Эти уравнения образуют замкнутую систему и решение ее при соответственных начальных условиях дает возможность определить давление p и скорость v в зависимости от времени t [4].

При совместном решении вышеназванных трех уравнений в работе предложены зависимости для расчета максимум давления для изотермического и адиабатического процессов сжатия воздуха [4]:

$$\sigma \left(1 - \frac{P_{am}}{P_{max}}\right) - \ln \frac{P_{max}}{P_{am}} = 0, \quad (1)$$

$$\sigma \left(1 - \frac{P_{am}^{1/K}}{P_{max}^{1/K}}\right) - \frac{1}{K-1} \left(\frac{P_{max}^{K/K-1}}{P_{am}^{K/K-1}} - 1 \right) = 0, \quad (2)$$

где $\sigma = \frac{P_{am} + \gamma H_{cm}}{P_{am}}$, P_{max} - максимум давления в воздухе, P_{am} - атмосферное давление, K - показатель адиабаты, H_{cm} - статический напор в месте разрыва сплошности потока.

Здесь можно оценить эффект, получаемый при впуске и заземлении воздуха в местах образования разрыва сплошности потока.

При гидравлических ударах, возникающих в трубопроводах насосных станций вследствие аварийного выключения электропитания очень важен учет влияния инерции вращающихся масс насосного агрегата.

Изменение числа оборотов насоса после выключения электропитания происходит тем быстрее, чем меньше инерция вращающихся масс агрегата и чем большую работу продолжает производить насос при вращении колеса по инерции. Для облегчения выкладок инерция вращающихся масс отнесена к инерции движущейся жидкости. Уравнение неустановившегося движения в этом случае принимает следующий вид [4]:

$$H_{cm} + (1 + \xi_c) \frac{g^2}{2g} + h_i + h_{iaa} = 0, \quad (3)$$

где φ_c - суммарный коэффициент сопротивления трубопровода; h_i - инерционный напор, который при пренебрежении деформаций выражается формулой:

$$h_i = \frac{Z}{g} \frac{d\vartheta}{dt} \quad (4)$$

h_{iaa} - член, учитывающий инерцию вращающихся масс и представляющий собой инерционный напор, сообщаемый агрегатом единице веса жидкости. Естественно, что h_{iaa} определится как производная по времени от кинетической энергии вращающихся масс, отнесенной к единице веса жидкости

$$h_{iar} = \frac{1}{\gamma Q} \frac{d}{dt} \left(\frac{J\theta^2}{2} \right), \quad (5)$$

где J - момент инерции вращающихся масс, θ - угловая скорость вращения колеса.

Для интегрирования уравнения (3) с целью определения функции $\nu(t)$ необходимо определить зависимость скорости от числа оборотов.

В случае горизонтального трубопровода, характеристика которого исходит из начала координат и совпадает с одной из парабол подобных режимов, функция $\nu(n)$ определяется по формуле подобия.

$$\frac{g}{g_0} = \frac{n}{n_0}.$$

В случае наклонного трубопровода ее характеристика отклоняется от кривой пропорциональности в зависимости от условий совместной работы насоса и трубопровода. При этом зависимость $v(n)$ определяется совместным решением уравнений характеристик трубопровода и насоса. Эта зависимость получена в виде:

$$v^2(S + f) = b_0 \frac{n^2}{n_0^2} - H_{cm}. \quad (6)$$

где f - коэффициент, учитывающий потери энергии в насосе и форму лопаток рабочего колеса, b_0 - ордината характеристики насоса при $Q=0$, K - гидравлическое сопротивление трубопровода.

Дифференцируя (6) по t и подставляя значение $\frac{dv}{dn}$ в (5), затем интегрируя (3) при начальном условии $t=0$, $v=v_0$, получим [4]

$$t_{ин} = 2\tau' \left(\arctg \frac{v_0}{v_{cm}} - \arctg \frac{v}{v_{cm}} \right), \quad (7)$$

где

$$v_{cm} = \sqrt{\frac{2gH_{cm}}{1 + \zeta_c}}, \quad \tau = \frac{Z}{v_{cm}(1 + \xi_c)}. \quad (8)$$

Здесь $l_n = Z + l_*$ представляет некоторую приведенную длину трубопровода, а l_* - учитывает инерцию вращающихся масс и равен:

$$\frac{J\theta_0^2}{w\rho g}(S+f) = l_*, \quad (9)$$

где θ_0 - угловая скорость вращения колеса при нормальной работе насоса.

За счет интерференции волны заполняется разрыв потока и происходит повышение давления, которое для горизонтального трубопровода определяется выражением [4]:

$$H = H_{ст} + \frac{a g_0}{g} + 2(1 - \varepsilon)(H_{ст} + h_b). \quad (10)$$

где a - скорость распространения волн изменения давления, h_b - величина вакуума.

При $\varepsilon \rightarrow 0$ повышение давления достигает максимума и совпадает с формулой Л. Ф. Мошнина:

$$\Delta H_{\max} = \frac{a g_0}{g} + 2(H_{\text{ст}} + h_b), \quad (11)$$

Следовательно, формула (11) дает большой запас при определении прочности трубопровода.

Для наклонного трубопровода, имеющего перелом трассы в вертикальной плоскости получена формула повышения давления в виде [4]:

$$\Delta H = \frac{a g_0}{g} + 2(1 - \varepsilon)(H_{\text{ст}} + h_b - Z), \quad (12)$$

где Z - высота точки перелома от уровня приемного резервуара.

Из формул (10) и (12) следует, что разрыв сплошности потока более опасен в том случае, когда он происходит у насоса.

Для проверки теоритических зависимостей (10) и (12) на первой экспериментальной установке были проведены опыты по гидравлическому удару, начинающимися с повышения и с понижения давления [4].

Записи давления производились у задвижки и на промежуточных точках напорного трубопровода [4].

На рис. 1 и 2 приведены примеры диаграммы изменения давления гидравлических ударов, начинающихся с повышения и с понижения давления. На рис. 3 приведено сопоставление расчетные значения повышения максимального напора над рабочим напором с опытными данными. Хорошее соответствие расчетные значения повышения максимального напора с опытными данными показывают о надежности полученных зависимостей (10) и (12).

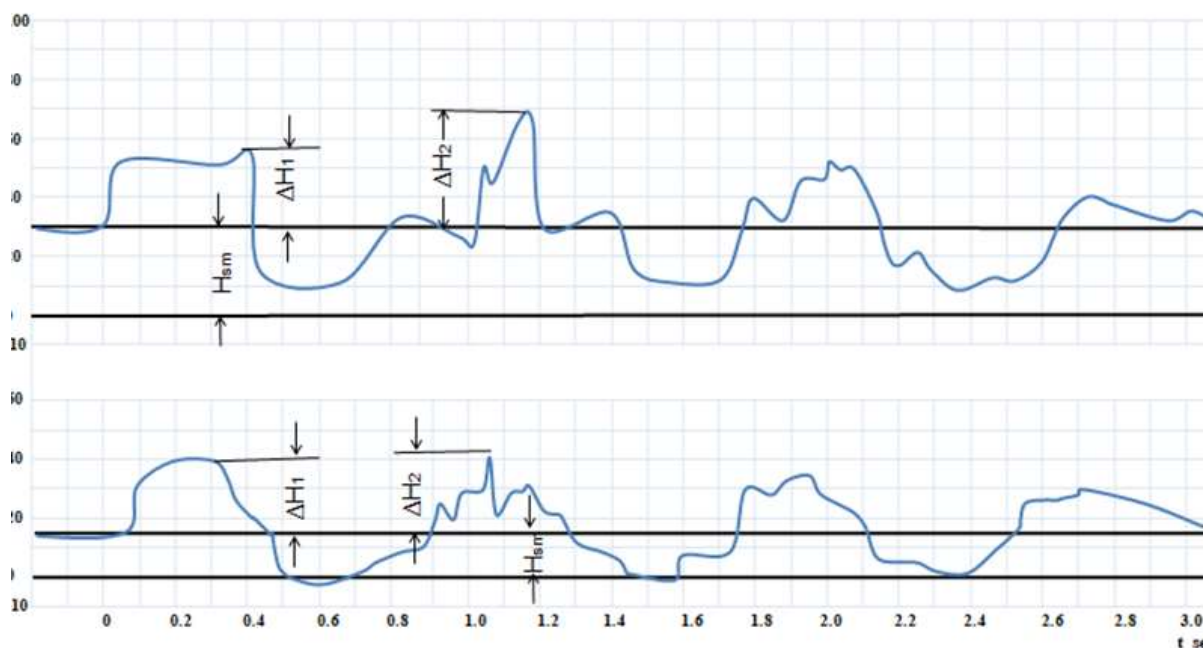

Рис. 1. Диаграммы изменения давления у задвижки для гидравлических ударов, начинающихся с повышения давления.

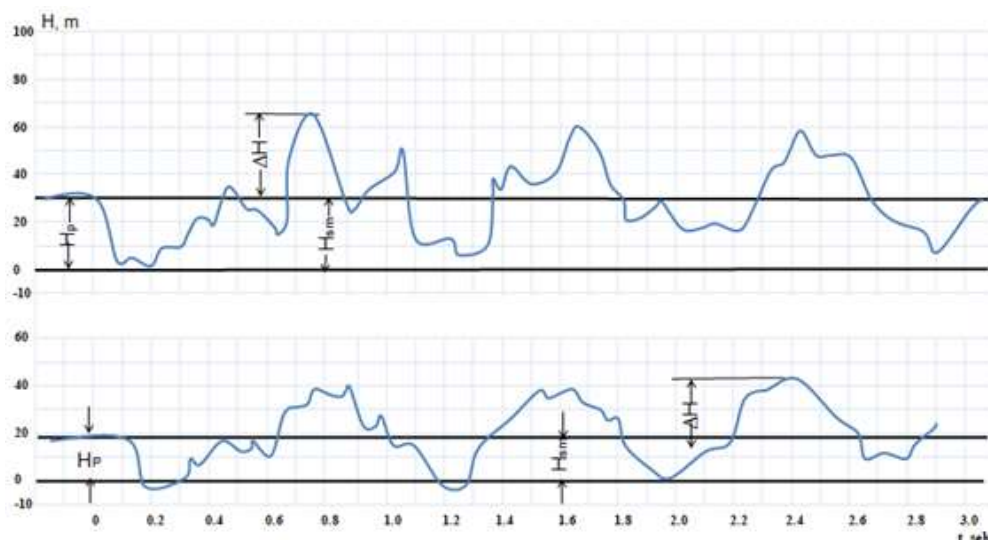

Рис. 2. Диаграммы изменения давления у задвижки для гидравлических ударов, начинающихся с понижения давления.

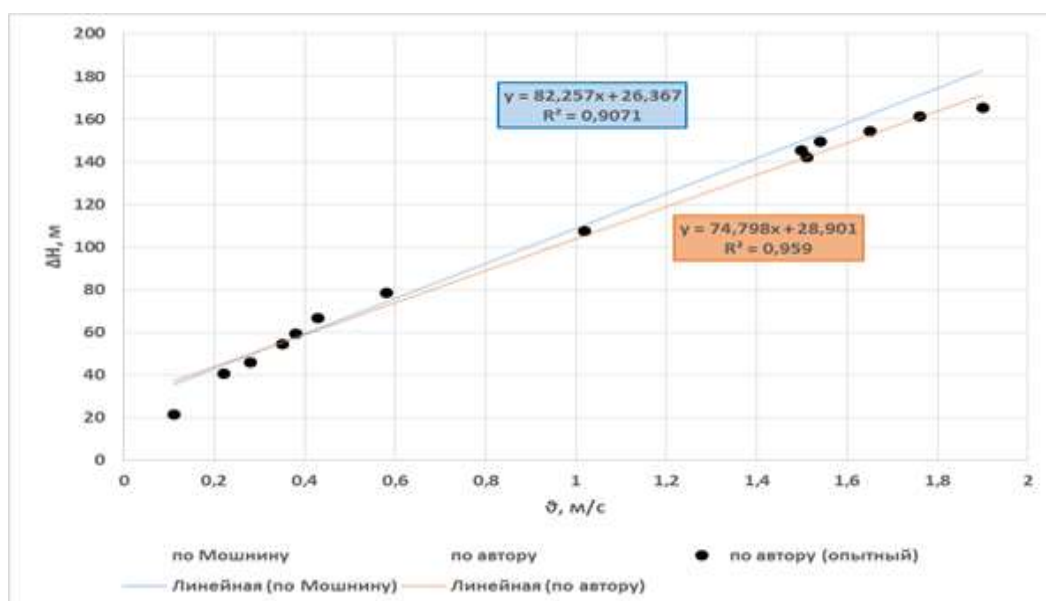

Рис.3. Сопоставление расчетные значения максимального повышения напора с опытными данными

Закключение. На основании вышеизложенного можно сделать следующие выводы:

1. Разработана методика расчета гидравлического удара в напорных системах с учетом сжатия воздуха в разрыве потока и инерции вращающихся масс насосного агрегата.
2. Максимальное повышение давления возникает не в конце первой фазы, (как при сплошном потоке), а в последующих фазах.

Продолжительность поддержания максимального давления меньше фазы удара. По мере возрастания начальной скорости потока диаграммы сильно деформируются.

3. Хорошее соответствие расчетные значения повышения максимального напора с опытными данными показывают о надежности полученных зависимостей (10) и (12)

Литература

1. Жуковский Н.Е. О гидравлическом ударе в водопроводных трубах. – М., Гостехиздат, 1949. – 104 с.
2. Картвелишвили Н.А. Об инерционном напоре в уравнении Бернулли и об упругом гидравлическом ударе. Изв. ВНИИ Гидротехники, т. 76, 1964.
3. Tison C. Rupture d'une conduit par coup de belier au demarrage d'une pompe. «Revue C», №3, 9, 1965.
4. Жонкобилов У.У., Хушиев Ш.П., Рузимурадов З.Х., Баходиров Ш.Б. Насос станцияси напорли кувурларида ва тизимларда сув зарби ва унинг сўндиргичи ҳисоблари (Монография). Кап ИЭИ., Intellekt nashriyot. – К., 2024, 130 с.
5. Triki A. Further investigation on water-hammer control inline strategy in watersupply systems, J. Water Supply Res. Technol. Aqua 67 (1) (2018) 30–43.
6. Ghidawi MS, Zhao M, McInnis DA, Axworthy DH. A review of water hammer theory and practice. Department of Civil Engineering, The Hong Kong University of Science and Technology, Hong Kong, China. Appl. Mech. Rev.2005;58:49e76.
7. Kim S.G., Lee K.B., Kim K.Y., Water hammer in the pump-rising pipeline system with an air chamber, J. Hydrodyn. Ser. B 26 (6) (2015) 960–964.

УДК 532.542

МАКСИМАЛЬНОЕ ПОВЫШЕНИЕ НАПОРА ПРЯМОГО ГИДРАВЛИЧЕСКОГО УДАРА

д.т.н., проф. У.Жонкобилов,
асс. Б.Жонкобилов,
студент М.Улугмурадов,

Каршинский государственный технический университет.

Аннотация. *Статья посвящена к исследованию максимального напора прямого гидравлического удара с повышения давления в напорной системы с учетом потери напора по длине напорного трубопровода.*

В статье приведены анализ научных работ, посвященных к определению максимального повышения напора положительного прямого гидравлического удара влияющих на прочностных показателей напорных трубопроводов с учетом потери энергии по длине напорных систем.

В статье приведено аналитическое исследование по определению максимального повышения напора гидравлического удара с повышения давления, который обеспечивает точную оценку оптимальных параметров напорного трубопровода.

В статье получена зависимость для расчета максимального повышения напора положительного гидравлического удара с учетом потери энергии по длине трубопровода, она повышает и обеспечивает надежность напорной системы и ресурсосбережение при проектировании напорных трубопроводов.

Результаты теоретических исследований сопоставлены с опытными данными автора и В.И.Блохина. При этом получено надежное совпадение результатов расчетов напорных трубопроводов на прямой гидроудар с повышения давления с разрывом потока по предлагаемой зависимости с опытными данными.

Ключевые слова: *прямой гидравлический удар, максимальный возможный напор гидроудара, положительный гидравлический удар, аналитическое решение гидроудара, потери энергии при гидроударе.*

Введение. При резком изменении скорости течения жидкости в напорном трубопроводе происходит повышение или понижение давления. Это явление называется гидравлическим ударом [1,2,3,4,5]. Гидравлический удар представляет опасность на нормальный режим работы любой напорной системы [6,7,8,9]. В настоящее время важное значение имеют расчеты максимального возможного напора в напорных трубопроводах при гидравлическом ударе с повышения давления с разрывом сплошности потока

[10,11,12]. Более точный расчет позволяет применять трубы без излишних запасов прочности, более правильно подбирать для них средства защиты [12,13].

Задача уточнения существующих и разработки новых методов расчета максимального повышения напора при гидравлическом ударе требует проведения новых теоретических и экспериментальных исследований гидравлического удара с повышения давления в реальной жидкости [11,12,13].

Целью исследований настоящей работы является теоретическое и экспериментальное решение задачи по определению максимального повышения напора положительного гидравлического удара в простых трубопроводах с учетом сил трения и разработку достаточно простого для практического применения способа его расчета [12,13].

В настоящее время можно считать, что теория гидравлического удара без разрыва неразрывности идеального потока разработана достаточно полно [1,2,3,4]. Развитой в достаточной степени теорией гидравлического удара в реальной жидкости в настоящее время мы еще не располагаем [5,6]. Последнее объясняется определенными трудностями математического порядка, которые возникают при решении различных задач по гидравлическому удару после введения в исходные дифференциальные уравнения неустановившегося движения жидкости сил вязкости. Нерешенными до сих пор остаются, такие вопросы, как учет потерь энергии при “восстановлении” давления трения в фазе удара, затухание ударных колебаний во времени и т.д. [6,7,11,12].

Методика исследований. В работе решением дифференциальных уравнений неустановившегося движения реальной жидкости при квадратичном законе трения решается задача учета потерь энергии при “восстановлении” давления трения в фазе прямого удара [6,7]. Решение поставленной задачи о максимально возможном напоре при прямом гидравлическом ударе с повышения давления достигнуто путем интегрирования волновых уравнений гидравлического удара при начальных и граничных условиях. В результате интегрирования известных уравнений гидромеханики получена зависимость для расчета максимального возможного повышения напора при прямом положительном гидроударе в длинных напорных трубопроводах. Для оценки точности полученных аналитических решений их результаты сопоставляется с опытными данными [6,7].

Результаты исследований. Имеется простой трубопровод длиной l в начале которого расположен резервуар 1, в конце – задвижка 3 (Рис.1). Трубопровод проложен с постоянным уклоном i . Движение воды по

трубопроводу равномерное установившееся со скоростью u_0 , направление движения от резервуара к задвижке.

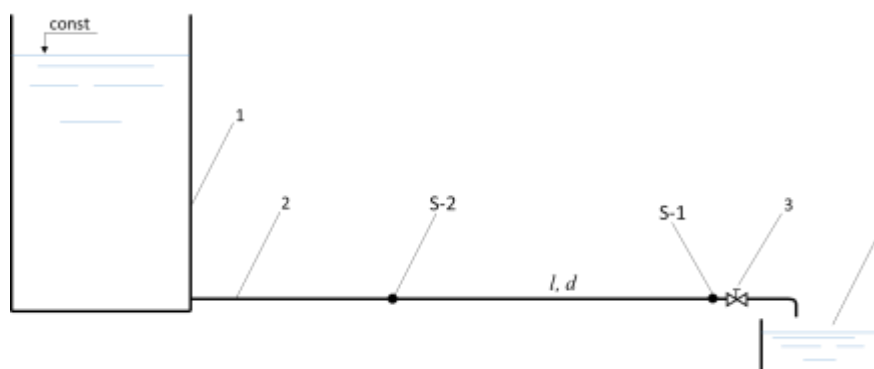

Рис.1. Схема напорной системы: 1,4-резервуары; 2-напорный трубопровод; 3-быстодействующий пробковый кран (задвижка); Д-1, Д-2 - датчики давления; l, d -длина и диаметр напорного трубопровода.

Требуется определить максимально возможный напор в трубопроводе при гидравлическом ударе, вызванном полным мгновенным закрытием задвижки. Уровень воды в резервуаре при ударе постоянный и равный H_0 . Высотой резервуара пренебрегаем.

Для рассматриваемого случая можно записать

$$H = y + z, \quad (1)$$

где $z = i(\ell - x)$.

При этом используем известные уравнения гидромеханики, т.е., уравнения неустановившегося напорного движения в трубопроводе которые имеют вид

$$\left. \begin{aligned} -\frac{\partial y}{\partial x} - \frac{dz}{dx} &= \frac{1}{g} \left(\frac{\partial \vartheta}{\partial t} + \frac{\lambda}{2d} \vartheta^2 \right) \\ -\frac{\partial y}{\partial t} &= \frac{a^2}{g} \frac{\partial \vartheta}{\partial x} \end{aligned} \right\}. \quad (2)$$

Решение задач ищем, интегрируя систему уравнений (2) при начальных условиях

$$0 \leq x \leq l; \quad \vartheta = \vartheta_0; \quad y = H_0 z - \frac{h_{mp}}{l} x \quad \text{при } t \leq 0 \quad (3)$$

и граничных условиях

$$\left. \begin{aligned} x = 0; \quad y = 0; \quad z = H_0 = const \\ x = \ell; \quad z = 0 \end{aligned} \right\} \quad \text{при любом } t; \quad (4)$$

$$x = \ell; \quad \vartheta = 0 \quad \text{при } t \geq 0. \quad (5)$$

Представим уравнения (2) характеристическими в полных дифференциалах:

$$dy + dz + \frac{ad\vartheta}{g} + \frac{\lambda}{d} \frac{\vartheta^2}{2g} dx = 0 \quad (6)$$

$$dx - adt = 0 \quad (7)$$

$$dy + dz - \frac{ad\vartheta}{g} + \frac{\lambda}{d} \frac{\vartheta^2}{2g} dx = 0 \quad (8)$$

$$dx + adt = 0. \quad (9)$$

Используя уравнения (6) и (8), можно получить решения для скоростей и напоров вдоль соответствующих характеристик (7) и (9). Если последние пересекаются, т. е. имеют общую точку на плоскости $x-t$, то совместным решением уравнений (6) и (8) в этой точке можно получить значения скорости и напора.

Проинтегрируем уравнения (7) и (9):

$$x - at = x_1;$$

$$x + at = \ell.$$

При условии, что точка x общая для последних уравнений, они принимают вид

$$2at = \ell - x;$$

$$x + at = \ell.$$

Дифференцируя полученные выражения, имеем

$$dt = 0;$$

$$dx + adt = 0.$$

Следовательно, чтобы получить решения для скоростей и напоров вдоль характеристики (9), необходимо в уравнениях (6) и (7) принять

$$dx = dt = 0.$$

Тогда получаем

$$\left. \begin{aligned} dy + \frac{ad\vartheta}{g} &= 0 \\ dy + dz - \frac{ad\vartheta}{g} + \frac{\lambda}{a} \frac{\vartheta^2}{2g} dx &= 0 \\ dx + adt &= 0 \end{aligned} \right\}. \quad (10)$$

В уравнении (6) принят $dx=0$ в силу условия (I). Проинтегрируем уравнения (10) на основании условий (3), (4) и (5):

$$\int_{H_0 - z - h_{np} \frac{x}{\ell}}^H dy + \frac{a}{g} \int_{\vartheta_0}^{\vartheta} d\vartheta = 0;$$

$$\int_A^H dy - \frac{a}{g} \int_0^{\vartheta} d\vartheta + \int_0^z dz + \frac{\lambda}{2dg} \int_{\ell}^x \vartheta^2 dx = 0;$$

$$\left. \begin{aligned} \int_{\ell}^x dx + \int_0^t dt &= 0; \\ H - H_0 + z + h_{mp} \frac{x}{\ell} + \frac{a\mathcal{G}}{g} - \frac{a\mathcal{G}_0}{g} &= 0 \\ H - A - \frac{a\mathcal{G}}{g} + z + \frac{\lambda}{2dg} \int_{\ell}^x \mathcal{G}^2 dx &= 0 \\ x - \ell + at &= 0 \end{aligned} \right\}, \quad (11)$$

где A – постоянная интегрирования.

Принимая в последнем уравнении системы (11) $t=0$, получаем. Согласно условию (5) в этом сечении. Подставив соответствующие значения x и $\mathcal{G}$ в первые два уравнения системы (11) и совместно решив их, находим

$$A = H_0 + \frac{a\mathcal{G}_0}{g} - h_{mp}.$$

Заменив постоянную интегрирования на ее значение из последнего уравнения, после совместного решения двух первых уравнений системы (11) имеем

$$\left. \begin{aligned} 2 \frac{a\mathcal{G}}{g} - h_{mp} \frac{\ell - x}{\ell} - \frac{\lambda}{2dg} \int_{\ell}^x \mathcal{G}^2 dx &= 0 \\ H - H_0 + z + h_{mp} \frac{x}{\ell} + \frac{a\mathcal{G}}{g} - \frac{a\mathcal{G}_0}{g} &= 0 \\ x + at &= \ell \end{aligned} \right\}. \quad (12)$$

Дифференцируя первое уравнение системы (12), после некоторых преобразований приходим к выражению

$$\frac{\frac{a\mathcal{G}}{h_{mp}} - \frac{\lambda}{\ell} \mathcal{G}^2}{2dg} = -\frac{g}{2a} dx.$$

Учитывая, что $h_{mp} = \frac{\lambda \mathcal{G}_0^2 \ell}{2dg}$, получаем

$$\frac{d\mathcal{G}}{\mathcal{G}_0^2 - \mathcal{G}^2} = -\frac{x}{4da} dx.$$

На основании условия (5) интегрируем полученную зависимость:

$$\begin{aligned} \int_0^{\mathcal{G}} \frac{d\mathcal{G}}{\mathcal{G}_0^2 - \mathcal{G}^2} &= -\frac{\lambda}{4da} \int_{\ell}^x dx; \\ \frac{1}{2\mathcal{G}_0} \ln \left| \frac{\mathcal{G}_0 + \mathcal{G}}{\mathcal{G}_0 - \mathcal{G}} \right| &= \frac{\lambda}{4da} (\ell - x). \end{aligned}$$

Из последнего уравнения

$$\mathcal{G} = \mathcal{G}_0 \frac{e^{\alpha \left(\frac{\ell-x}{\ell} \right)} - 1}{e^{\alpha \left(\frac{\ell-x}{\ell} \right)} + 1}$$

или

$$\mathcal{G} = \mathcal{G}_0 th \left[\frac{\alpha \left(\frac{\ell-x}{\ell} \right)}{2} \right].$$

Подставив значение скорости из последнего выражения во второе уравнение системы (12), и из третьего уравнения этой системы получаем

$$\left. \begin{aligned} \mathcal{G} &= \mathcal{G}_0 th \left[\frac{\alpha \left(\frac{\ell-x}{\ell} \right)}{2} \right] \\ H &= H_0 - Z - h_{mp} \frac{x}{\ell} + \frac{a \mathcal{G}_0}{g} \left\{ 1 - th \left[\frac{\alpha \left(\frac{\ell-x}{\ell} \right)}{2} \right] \right\} \\ t &= \frac{\ell-x}{a} \end{aligned} \right\}. \quad (13)$$

Из полученного решения следует, что в результате закрытия задвижки в трубопроводе возникает волна повышения напора. При этом ударный напор независимо от трения первоначально реализуется над рабочим, причем величина максимального повышения при гидроударе определяется по формуле Н.Е. Жуковского $\Delta H = \frac{a}{g} \mathcal{G}_0$. Можно отметить, по мере распространения ударной волны по напорному трубопроводу к резервуару скорость движения воды на ее фронте изменяется по первому уравнению системы (13), а напор – по второму.

При $x=0$, $t = \frac{\ell}{a}$. В этот момент ударная волна достигнет резервуара и согласно условию (4) из системы уравнений (13)

$$\left. \begin{aligned} \mathcal{G} &= \mathcal{G}_0 th \frac{\alpha}{2} = B \\ H &= \frac{a \mathcal{G}_0}{g} \left(1 - th \frac{\alpha}{2} \right) = C \\ t &= \frac{\ell}{a} \end{aligned} \right\}. \quad (14)$$

Характеристические уравнения системы (2), описывающие скорость и напор вдоль прямой характеристики, имеют вид

$$\left. \begin{aligned} dy + dz + \frac{a d\mathcal{G}}{g} + \frac{\lambda}{d} \frac{\mathcal{G}^2}{2g} dx &= 0 \\ dx - a dt &= 0 \\ dy - \frac{a d\mathcal{G}}{g} &= 0 \end{aligned} \right\}.$$

Проинтегрируем эти уравнения на основании зависимостей (14) и условия (4):

$$\left. \begin{aligned} \int_0^H dy + \int_{H_0}^Z dz + \frac{a}{g} \int_B^g d\vartheta + \frac{\lambda}{2dg} \int_0^x \vartheta^2 dx &= 0; \\ \int_0^x dx - a \int_{\frac{\ell}{d}}^t dt &= 0; \\ \int_H^H dy - \frac{a}{g} \int_g^g d\vartheta &= 0; \\ \vartheta &= \vartheta \\ H - C + Z - H_0 + \frac{a\vartheta}{g} - \frac{aB}{g} + \frac{1}{2dg} \int_0^x \vartheta^2 dx &= 0 \\ x - at + \ell &= 0 \end{aligned} \right\}. \quad (15)$$

Последнее слагаемое в левой части второго уравнения системы (15) можно проинтегрировать, если известен закон изменения скорости по длине трубопровода. Для его определения приведем систему (2) к одному уравнению относительно скорости

$$\frac{\partial^2 \vartheta}{dt^2} + \frac{\lambda}{d} \vartheta \frac{\partial \vartheta}{dt} = a^2 \frac{\partial^2 \vartheta}{\partial x^2}.$$

Решением этого уравнения является выражение

$$\vartheta = c_1 (c_2 - x), \quad (16)$$

где C_1 и C_2 - постоянные интегрирования.

Из условия (5) $C_2 = \ell$, из первого уравнения решения (14) $C_1 = \frac{B}{\ell}$.

Следовательно,

$$\vartheta = \frac{B}{\ell} (\ell - x).$$

Подставив полученное значение скорости в систему уравнений (15) и вычислив интеграл, имеем

$$\left. \begin{aligned} \vartheta &= \frac{B}{\ell} (\ell - x) \\ H &= H_0 - Z + C + \frac{aB}{g} \frac{x}{\ell} - \frac{x}{2dg} \frac{B^2}{\ell^2} \left(\ell^2 x - \ell x^2 + \frac{x^3}{3} \right) \\ t &= \frac{\ell + x}{a} \end{aligned} \right\}. \quad (17)$$

После прохождения основной ударной волны в трубопроводе наблюдается передвижка воды, обусловленная выравниванием по длине напора. Уравнения системы (17) описывают значения скорости и напора,

которые имеют место в трубопроводе во второй полуфазе удара при перемещении воды от резервуара к задвижке.

При $x=l$ из решения (17) на основании условия (4)

$$\left. \begin{aligned} g &= 0 \\ H &= H_0 + \frac{a g_0}{g} - \frac{h_{mp}}{3} th^2 \frac{\alpha}{2} \\ t &= \frac{2\ell}{a} \end{aligned} \right\}, \quad (18)$$

где $\alpha = \frac{h_{mp} g}{a g_0}$ отношение потерь напора на трение h_{mp} при установившемся течении к величине повышения напора при ударе по формуле Н.Е. Жуковского $\Delta H = \frac{a}{g} g_0$.

Из уравнений системы (18) следует, что в конце фазы у задвижки напор достигает максимальной величины, определяемой по второму уравнению.

Последнее слагаемое во втором уравнении системы (18) выражает потерю напора на трение в первой фазе удара.

Проанализируем полученное решение.

Представим второе уравнение системы (18) следующим образом

$$H = H_0 - h_{mp} + \frac{a g_0}{g} + h_{mp} \left(1 - \frac{th^2 \frac{\alpha}{2}}{3} \right)$$

или

$$H = H_0 - h_{mp} + \frac{a g_0}{g} + h h_{mp}.$$

Как следует из полученного выражения, коэффициент “восстановления” напора, затраченного на трение до удара, величина переменная, зависящая от гидравлических и конструктивных параметров трубопровода.

Поскольку

$$\lim_{x \rightarrow 0} thx = 0, \quad \lim_{x \rightarrow \infty} thx = 1,$$

то из первых двух уравнений системы (13) следует, что по мере продвижения по трубопроводу скачка возмущения на его фронте скорость увеличивается, а напор уменьшается, при этом скорость стремится к своему пределу v_0 , а ударный напор – нулю.

Условие, при котором напор в трубопроводе при гидравлическом ударе не превысит статический, можно определить из выражения (18), приняв $H = H_0$, тогда

$$\frac{a g_0}{g} - \frac{h_{mp}}{3} th^2 \frac{\alpha}{2} = 0,$$

откуда

$$\frac{3}{\alpha} = th^2 \frac{\alpha}{2}.$$

Полученное выражение превращается в тождество при $\alpha \approx 4$. Следовательно, при $\alpha \geq 4$ в трубопроводах при гидравлическом ударе будет происходить остановка воды с выравниванием напора до статического [6,7].

Причина некоторого расхождения в результатах исследований объясняется за счет линеаризации уравнений нестационарного напорного потока [6,7].

Во втором уравнении системы (18) слагаемое, учитывающее потерю на трение при восстановлении статического напора в фазе удара, практически несколько сложное. Ниже предлагается упрощенный приближенный способ определения искомой величины.

Допустим

$$g = g_0 \frac{\alpha}{2\ell} (\ell - x),$$

тогда, раскрыв значение α , имеем

$$g = \frac{g}{a} \frac{h_{mp}}{\ell} (\ell - x). \quad (19)$$

Если предположить, что до удара вода двигалась в реальных условиях, а фронте скачка в идеальных, то зависимость (19) есть решение Н.Е. Жуковского [6,7] на фронте ударной волны для рассматриваемого случая.

Гиперболический тангенс, кроме нулевого значения, всегда меньше своего аргумента, поэтому

$$g_0 th \left[\frac{\alpha}{2\ell} (\ell - x) \right] \leq \frac{g}{a} \frac{h_{mp}}{\ell} (\ell - x),$$

т. е. на фронте скачка возмущения в реальных условиях скорость всегда меньше, а напор, естественно, больше соответствующих величин в идеальных условиях. Последнее объясняется тем, что в реальных условиях трением текущей воды удерживается напор, который в идеальных условиях трансформировался бы в скорость.

При $x=0$ из уравнения (19)

$$g = \frac{g}{2a} h_{mp}.$$

Принимая в зависимости (16) на основании условия (5) и последнего решения

$$C_2 = \ell; \quad C_1 = \frac{g}{2a} \frac{h_{mp}}{\ell},$$

приходим к выражению (19).

Подставив значение скорости из выражения (19) во второе уравнение системы (15) и вычислив интеграл, при $x=l$ имеем

$$H = H_0 + \frac{a g_0}{g} - \frac{\lambda}{2d} \frac{g}{a^2} \frac{h_{mp}^2}{12} \ell = H_0 + \frac{a g_0}{g} - \frac{\alpha^2}{12} h_{mp}. \quad (20)$$

По зависимости (20) величина потерь на трение больше, чем по зависимости (18). Так в пределах $0 \leq \alpha \leq 1,0$ ударный напор уменьшается по отношению к значению, определяемому по формуле Н.Е. Жуковского $\Delta H = \frac{a}{g} g_0$, по зависимости (18) до 2%, по зависимости (20) до 8%. Однако формула (20) относительно проще и удобней для анализа и может быть рекомендована для практических расчетов. И только в случае, если погрешность окажется больше принятой, следует перейти к зависимости (19) и уточнить расчет.

Можно отметить, что изложенный метод аналитического решения задачи позволяет определить максимальный напор в первой фазе удара в любом сечении трубопровода и в любой момент времени.

Для проверки вышеприведенных теоретических решений воспользуемся опытными данными [6,7]. Поскольку в этих данных опытный ударный напор отсчитывается от рабочего, т. е. принимается

$$H = H_0 - h_{mp} + \Delta H,$$

то, приравнявая ударные напоры по последней зависимости и по формуле (18), получаем

$$\frac{a g_0}{g} - \frac{h_{mp}}{3} \theta^2 \frac{\alpha}{2} = \Delta H - h_{mp},$$

откуда

$$\Delta H = \frac{a g_0}{g} + h_{mp} - \frac{h_{mp}}{3} \theta^2 \frac{\alpha}{2}.$$

Так как в опытах [6,7] $\alpha \leq 0,3$, то с точностью до 1% в последнем выражении последнее слагаемое равно нулю. Поэтому за расчетное принимаем следующую зависимость

$$\Delta H_{расч} = \frac{a g_0}{g} + h_{mp}. \quad (21)$$

Для проверки теоретической зависимости (21) проведены опыты на экспериментальной установке (Рис.1) [6,7].

ГУ создавался быстрым закрытием быстродействующего пробкового крана 3. Закрытие быстродействующего пробкового крана 3 осуществлялось с

помощью соленоидов марки КМП-ЧАУЗ, обеспечивающих время их закрытия $T_3 = 0,04 - 0,09$ с. Процесс закрытия записывался на ЭВМ

Расход Q_0 при установившемся движении измерялся объемным способом при троекратном повторении измерения.

Запись процесса закрытия пробкового крана 3 и изменение давления во времени в контрольных сечениях напорного трубопровода 2 осуществлялось на ЭВМ через специально созданный вторичный преобразователь ИИД-1.

Первичные преобразователи (датчики давления Д-1 и Д-2) в наших исследованиях работали совместно с специально созданный прибором ИДД-1 [6,7] (Рис.2.).

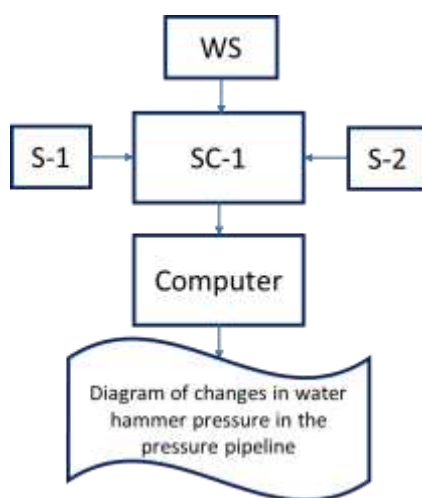

Рис.2. Блок-схема подключения контрольно-измерительной аппаратуры: Д-1 и Д-2 - датчики давления; ДВ - датчик времени; ИДД-1 - вторичный преобразователь; ЭВМ - компьютер.

Для записи статических и ударных давлений использовались следующими приборами и аппаратурой [6,7].

1. Первичный мембранный преобразователь (датчик) давления. Производитель: DFROBOT(Китай).

2. Специально разработанный интеллектуальный датчик давления (вторичный преобразователь) (Протокол калибровки. Номер протокола UZ-14/---2021. Национальный метрологический институт Узбекистана. Лаборатория «Измерение расхода и давления жидкости и газа».) [6,7]. Сигнал об изменении гидродинамического давления во время удара с интеллектуального преобразователя (ИДД-1) подается прямо на портативный компьютер [6,7]. Определение начального давления перед ударом производилось образцовыми манометрами класса точности 1.

ИДД-1, включающий в себя усилитель-преобразователь, является двухканальным прибором и в комплекте с датчиком давления предназначается для измерения быстроизменяющихся давлений в различных пневматических и гидравлических системах [6,7].

Пересчет полученных диаграмм гидродинамических давлений во время удара производился по тарировочным графикам. Тарировка датчиков давления на экспериментальном стенде Уз стандарт РУз осуществлялась статическим методом “на нагнетание” и “на сброс” [6,7].

Погрешность измерений датчика давления составляет 0,5-1,0 % [6,7].

Сигнал от датчика давления, усиленный и преобразованный ИДД-1, поступал на компьютер [6,7]. Параметры установившегося и неустойчивого режимов во время эксперимента записывались на компьютер. Давление при установившемся движении измерялось образцовыми манометрами марки МО-1227 класса точности 0,15 на 1,5 МПа [6,7]. Точность измерения давления при этом составляла

$$\Delta P = 0,015 \cdot 1,5 = 0,00225 \text{ МПа} = 2,25 \text{ кПа}.$$

Начальное давление в напорном трубопроводе изменялось в интервале 0,1 – 0,6 МПа, этому интервалу соответствует относительная ошибка измерения 0,375 – 2,25 %.

На рис. 3 приводятся записанные двумя датчиками (Д-1 и Д-2) диаграммы двух опытов гидроудара с повышения давления. Необходимо отметить, что при всех расчетах величина вакуума в трубопроводе принималась постоянной и равной $h_B = 8$ метров.

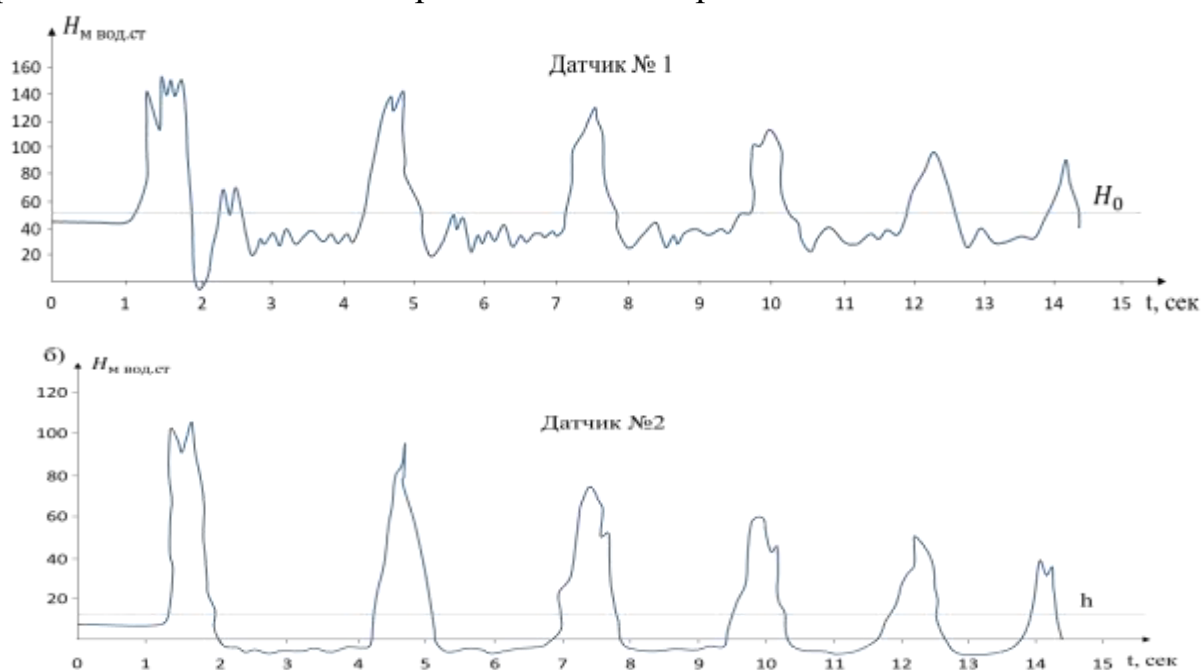

Рис.3. Диаграмма гидравлического удара с повышением напора с разрывом сплошности потока в напорном трубопроводе (Опыт № 47: $v_0 = 0,92$ м/сек; $H = 148$ м; $H_3 = 140$ м, $H_0 = 51,8$ м, $l = 455$ м.

Для проверки достоверности предлагаемой теоретической формулы (21) были выполнены сопоставительные расчеты с опытными значениями максимального повышения напора для условий проведенных

экспериментальных исследований (рис.1). Сделан анализ полученных опытных и теоретических данных с применением методов статистики (коэффициент корреляции $R^2=0,95$) и в результате получена зависимость для расчета максимального повышения напора от начальной скорости потока g_0 (рис.4):

$$\Delta H = 129,75g_0 + 4,8435. \quad (22)$$

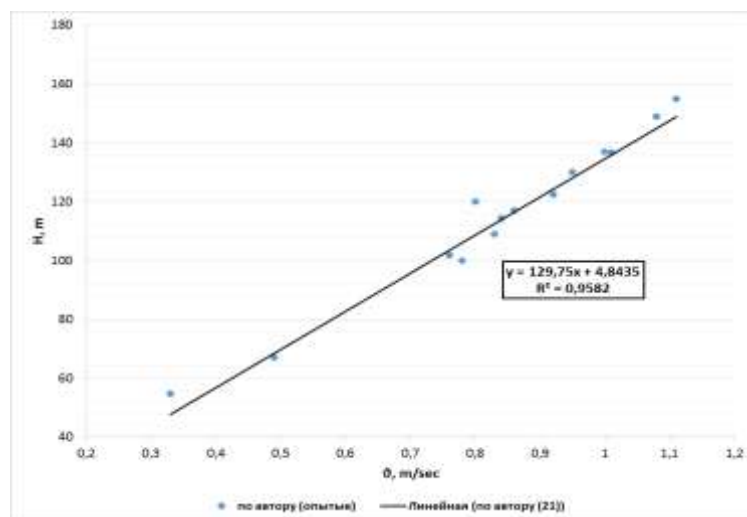

Рис.4. Сопоставительные расчеты с опытными значениями максимального повышения напора для условий проведенных экспериментальных исследований.

Таким образом, при расчете максимального повышения напора прямого гидравлического удара, когда относительные потери на трение (α) не превышают 1,0, повышение напора, определяемое по формуле Н.Е. Жуковского, с практически приемлемой точностью можно относить к статическому напору.

Заключение. На основании вышеизложенного можно сделать следующие выводы:

1. В результате теоретического решения дифференциальных уравнений неустановившегося движения реальной жидкости при квадратичном законе трения получена расчетная зависимость (21). Она позволяет учитывать потерю энергии, которая обуславливается дополнительными местными передвижками воды при «восстановлении» давления трения в фазе удара.

2. Исследованием решения (21) и сопоставлением его с опытными данными установлено, что при расчете прямого гидравлического удара, начинающегося с повышения давления, ударное давление с практически приемлемой точностью можно определять по формуле Н.Е.Жуковского, когда относительные потери на трение не превышает 0,5. Этому условию отвечают многие трубопроводы напорных систем.

3. Полученная расчетная зависимость (21) позволяет производить достаточно точный инженерный расчет максимально напора и, следовательно, правильно подбирать средства защиты напорных трубопроводов от гидравлического удара.

Литература

1. Chaker, M. A., Triki, A., 2020b Investigating the removal of hydraulic cavitation from pressurized steel piping systems. In: Design and Modeling of Mechanical Systems – IV CMSM 2020 Lecture Notes in Mechanical Engineering (Aifaoui, N., Affi, Z., Abbes, M. S., Walha, L., Haddar, M., Romdhane, L., Benamara, A., Chouchane, M. & Chaari, F., eds.). Springer, Cham, Switzerland, pp. 92–101. https://doi.org/10.1007/978-3-030-27146-6_11.

2. Fersi, M. & Triki, A. 2023 Removal of cavitation using HDPE/LDPE inline section-pipe. Journal of Pressure Vessel Technology Transactions of the ASME 145 (2), 024501. <https://doi.org/10.1115/1.4055155>.

3. Urbanowicz, K., Bergant, A., Kodura, A., Kubrak, M., Malesińska, A., Bury, P. & Stosiak, M. 2021 Modeling transient pipe flow in plastic pipes with modified discrete bubble cavitation model. Energies 14 (20), 6756. <https://doi.org/10.3390/en14206756>.

4. Ghidaoui, M. S., Zhao, M., Duncan, A. M. & David, H. A. 2005 A review of water-hammer theory and practice. Applied Mechanics Reviews 58, 49–76. <https://doi.org/10.1115/1.1828050>.

5. Daude F., Tijsseling A.S., Galon P., Numerical investigations of water-hammer with column-separation induced by vaporous cavitation using a one-dimensional Finite Volume approach, J. Fluid Struct. 83 (2018) 91–118.

6. Жонкобилов У.У., Хушиев Ш.П., Рузимурадов З.Х., Баходиров Ш.Б. Насос станцияси напорли қувурларида ва тизимларда сув зарби ва унинг сўндиргичи ҳисоблари (Монография). Қар ИЭИ., Intellect nashriyot. – К., 2024, 130 с.

7. A. Arifjanov, U Jonqobilov, S Jonqobilov, SH Khushiev, J Xusanova. The influence of hydraulic friction on the maximum pressure of water hammer. ICECAE 2020, IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 614 (2020) 012092, IOP Publishing, doi:10.1088/1755-1315/614/1/012092.

8. Pressure Vessels & Piping Division / K-PVP Conference PVP2010, July 18–22. Bellevue, Washington, USA, paper: PVP2010–26131, pp 923–932

9. P.F. Boulos, B.W. Karney, D.J. Wood, S. Lingireddy, Hydraulic transient guidelines for protecting water distribution systems, Am. Water Works Assoc. 97 (5) (2005) 111–124.

10. Adamkowski A., Henclik S., Janicki W., Lewandowski M. The influence of pipeline support stiffness onto the water hammer run, Eur. J. Mech. B Fluids 61(part 2) (Jan./Feb. 2017) 297–303.

11. Alberto J., Conejero, Lizama C., Rodenas F. Dynamics of the solutions of the water hammer equations [J]. Journal of Topology and its Applications, 2016, (203): 67–83.

12.A. Triki, Further investigation on water-hammer control inline strategy in watersupply systems, J. Water Supply Res. Technol. Aqua 67 (1) (2018) 30–43.

13. Bayle A, Plouraboué F (2023) Spectral properties of fluid structure interaction pressure/stress waves in liquid filled pipes. Wave Motion 116:103081.

AVTOMATLASHTIRILGAN ISSIQXONALARNI BOSHQARISH SXEMALARI

Shukurova O.P., Turdiyev B.U.

Qarshi davlat texnika universiteti

Annotatsiya: Zamonaviy issiqxonalar - mikroiklimni optimal parametrlarini hamda o‘simliklarni rivojlanish sharoitlarini ta’minlovchi avtomatlashtirilgan vositalar bilan jixozlangan yuqori darajada mexanizatsiyalashtirilgan korxonalardir. Maqolada avtomatlashtirilgan issiqxonalarni boshqarish masalasi qarab chiqilgan. Avtomatikada qo‘llaniladigan PID rostlovchilar sxemasi keltirilgan.

Kalit so‘zlar: issiqxona, rostlash, avtomatlashtirish, interfeys, xotira, disk, PID, tizim, kompyuter, operator.

Аннотация: Современные теплицы представляют собой высокомеханизированные предприятия, оснащенные средствами автоматизации, обеспечивающими оптимальные параметры микроклимата и условия роста растений. В статье рассматривается вопрос автоматизированного управления теплицами. Представлена схема ПИД-регуляторов, используемых в автоматизации.

Ключевые слова: теплица, настройка, автоматизация, интерфейс, память, диск, ПИД, система, компьютер, оператор.

Abstract: Modern greenhouses are highly mechanized enterprises equipped with automation tools that provide optimal microclimate parameters and plant growth conditions. The article examines the issue of automated greenhouse control. A diagram of PID controllers used in automation is presented.

Keywords: greenhouse, setup, automation, interface, memory, disk, PID, system, computer, operator.

Issiqxonalarning avtomatlashtirilgan tizim arxitekturasi ikkita pog‘onadan iborat bo‘ladi: quyi pog‘ona - boshqarish ichki tizimi (datchiklar,

mikrokontrollerlar, bajaruvchi mexanizmlar va jihozlar), yuqori pog'ona - operator joyi (shaxsiy kompyuter). Pog'onalar o'rtasida aloqa RS-485 interfeysi bo'yicha amalga oshiriladi. Boshqarish algoritmlarini ishga tushirish yuqori pog'onaning avtomatlashtirilgan moduli yordamida bajariladi, bu modul, shuningdek, operator interfeysi uchun xam javob beradi [1,2].

Issiqxona xo'jaligida avtomatlashtirilgan boshqarish tizimi va iqlim nazoratini amalga oshirishda texnologik jihoz joylashgan sohada ishlovchi xodimlarning doimiy bo'lishini talab qilmaydi. Tizim tashkil etuvchilari o'rtasidagi aloqa jismoniy va interfeys kanallari asosida amalga oshirilishi kerak [1,3].

Xar bir operator stansiyasi quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak: standart konfiguratsiyali kompyuter; 128 Mb li operativ xotira, egiluvchan disk, sig'imi 10-20 Gb bo'lgan qattiq disk; monoxrom monitor; texnologik klaviatura; "sichqoncha" turidagi manipulyator.

Texnologik klaviatura jarayonni tezkor boshqarishga mo'ljallangan va displey videoprogrammalariga dasturiy bog'langan hamda texnologik jarayonlarni boshqarish buyruqlarini bir qiymatli bajarishga imkon beradigan funksional klavishlar to'plamiga ega bo'lishi kerak.

Avtomatlashtirilgan issiqxona tizimi ishlashiga qo'yiladigan talablar [1-3]:

operator doimiy bo'lishini talab kilinmaydigan jihoz joylashgan sohada mehnatning xavfsiz sharoitlarida, qo'l bilan bajariladigan ishlar sonini minimal darajaga yetkazgan holda samarali ishlashni ta'minlashi;

mikroiqlimning talab qilingan ko'rsatkichlariga avtomatik ravishda qat'iy rioya qilish hisobiga issiqxona unumdorligini ko'tarishi;

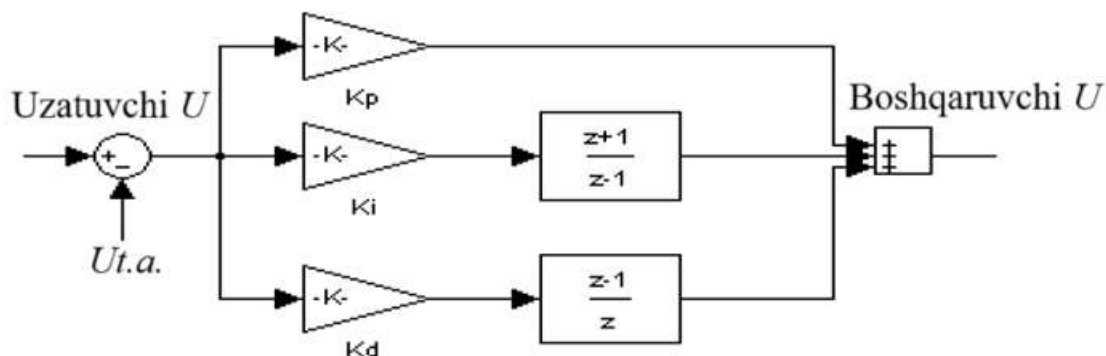
zamonaviy texnik vositalar va dasturiy ta'minotni qo'llash hisobiga texnologik jarayonni yo'naltirish va boshqarishning yuqori ishonchliligini ta'minlashi;

xizmat qiluvchi xodimlarni o'z vaqtida texnologik jarayonning borishi haqidagi xaqqoniy ma'lumotlar bilan ta'minlashi;

energiya sarfi pasayishiga erishishni ta'minlashi;

issiqxona hududiga noqonuniy kirilganida, shuningdek rezervuarlardan lyuklar olinganida yorug'lik va tovush signalizatsiyasi qurilmalarining ishga tushishini ta'minlashi.

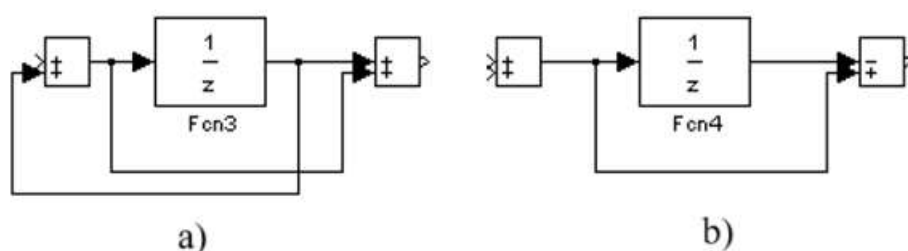
Tizim boshqarish konturini tanlash. Tizimda ishlatiladigan PID - (proporsional - integral - differensial) rostlovchiining tarkibiy sxemasi 1-rasmda keltirilgan. Uning kirishiga ikkita signal: uzatuvchi va 5V ga keltirilgan shartli teskari aloqa signali uzatiladi. Xatolikni ajratish uchun, teskari aloqa signali oldindan invertirlanadi, u shundan keyin summatorga keladi. Xatolik kuchlanishning proporsional, integral va differensial koeffitsiyentlarini qayta ishlashga javob beruvchi uchta parallel ulangan kuchaytirgichdan o'tadi.

1-rasm. Raqamli PID rostlovchiining strukturali sxemasi

$\frac{z+1}{z-1}$ ba $\frac{z-1}{1}$ turidagi to'xtatish sxemalarini amalga oshirish uchun, 2-rasmda tasvirlangan ochuvchilar ishlatiladi (sxemalar matndagi uzatish funksiyalarining kelish ketma-ketligiga mos keladi).

To'xtatish bug'ini sifatida analog, ketma-ket yoki parallel ko'rinishda ifodalangan diskret signalni to'xtatib turishga imkon beruvchi integral mikrosxema ishlatiladi. Mikrosxema shuningdek vaqt to'xtatishlarini dasturiy o'zgartirishga imkon beradi.

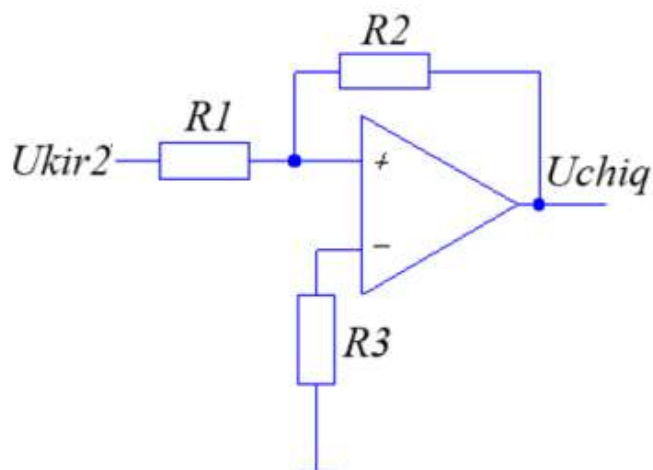
2-rasm. To'xtatish bug'inlarining uzatish funksiyalarini amalga oshirish usullari

Butun prinsipial sxemada operatsion kuchaytirgichlar (kuchaytirgichlar, summatorlar va invertorlarni qo'llashda ishlatiladi), to'xtatishning integral mikrosxemalarida va rezistorlarida quriladi.

Prinsipial elektrik sxemada, shuningdek, boshqaruvchi kurilmaning (rostlovchining, masalan tarmoq suv quvuridan nasoslarni uzib qo'yish uchun avtomatik klapaning) elektroprivodini masofadan turib boshqarish sxemasi tasvirlangan. Sxema boshqariluvchi qurilmalarning faqat buyruq signallarini berish vaqtidagi xarakatini ta'minlaydi. Boshqariluvchi qurilmalarning oxirgi holatlaridagi harakatini cheklash mos chekka o'chirgichlar orqali bajariladi.

Raqamli PID rostlovchining strukturali sxemasi eng kamida uchta kuchaytirgichga (proporsional, integral va differensial kuchayish koeffitsiyentlarini

amalgama oshirish uchun) va ikkita summatorga ega. Kuchaytirgichning tipik sxemasi 3-rasmda keltirilgan.

3-rasm. Kuchaytirgichning tipik sxemasi

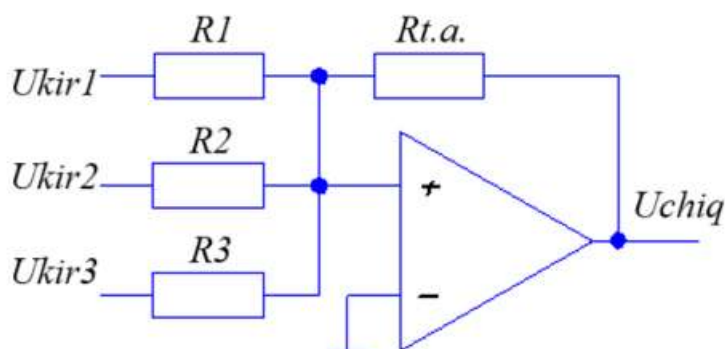
Kuchayish koeffitsiyentini quyidagi formula bo'yicha hisoblab topish mumkin:

$$K_{kuch.} = \frac{R_2}{R_1}$$

Bu yerda R_3 nol dreyfini kichraytirish uchun ishlatiladi va quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$R = \frac{R_1 \cdot R_2}{R_1 + R_2}$$

Summatorning tipik sxemasi 4-rasmda keltirilgan.

4-rasm. Summatorning tipik sxemasi

Uning chiqish kuchlanishi quyidagi formula bilan topiladi:

$$U_{chiq} = U_{kir1} \cdot \frac{R_{t.a.}}{R_1} + U_{kir2} \cdot \frac{R_{t.a.}}{R_2} + U_{kir3} \cdot \frac{R_{t.a.}}{R_3}$$

агар $R_1 = R_2 = R_3 = R_{t.a.}$ деб олинса, унда қуйидаги ҳосил бўлади:

$$U_{chiq} = U_{kir1} + U_{kir2} + U_{kir3}$$

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. П.В. Шишкин, В.О. Олейников. Полностью закрытая теплица с технологией поддержания параметров микроклимата на основе управления разделенными воздушными потоками – Теплицы России. – 2016, №2. – С.15-20; 76
2. Гиш Р.А., Карпенко Е.Н. Модернизация и совершенствование управления параметрами микроклимата – Основа теплиц V поколения. Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета КубГАУ, №123(09), 2016 года;
3. Чебанов Т.Л., Рябощук Ю.А., Малеванный В.Ю. Область рационального применения технологии строительства мобильных теплиц. – К.: Строительное производство, 2017, №62/1. – С. 121-127;

UDK: 633.492

SHIRIN KARTOSHKA (IPOMOEAE BATATAS) O'SIMLIGINI YETISHTIRISH.

Jumanova Barno Boboqul qizi,

Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti.

Annotatsiya: Batat-shirin kartoshka o'simligini yetishtrish agrotekhnologiyasini ishlab chiqish, maxsulotni ko'paytirish orqali axolini sifatli ozuqa mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirish. O'zbekistonda shirin kartoshka yetishtrish agrotekhnologiyasini, iqlim omillari, suv, tuproq muhitiga bo'lgan talablarini yanada mukammal ravishda ilmiy asoslangan holda texnologiyalarini ishlab chiqish va joriy etish, sifatli oziq-ovqat, ikkilamchi maxsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishni tashkil qilish.

Abstract: Development of agrotechnology for the cultivation of the sweet potato plant, to satisfy the population's demand for quality food products by increasing the product. Development and implementation of agrotechnology of sweet potato cultivation in Uzbekistan, the requirements for climatic factors, water and soil environment, on a more perfect scientific basis, and organization of production of highquality food and secondary products.

Kalit so'zlar: Shirin kartoshka, po'sti va eti to'q sariq, po'sti pushti va eti to'q sariq, po'sti sariq va eti oq, po'sti binafsharang va eti oq, po'sti va eti binafsharang, biologiyasi, ko'paytirish usullari, tuproq iqlim sharoiti, parvarishlash.

Keywords: Sweet potato, orange skin and flesh, pink skin and orange flesh, yellow skin and white flesh, purple skin and white flesh, skin and flesh violet, biology, breeding methods, soil and climatic conditions, maintenance.

Kirish. Shirin kartoshka ildiz o'simlik bo'lib, kartoshka nomiga qaramay, oddiy kartoshka bilan bir biologik oilaga vakili hisoblanmaydi. Shirin kartoshkaning turli rang va navli bir necha turi mavjud: po'sti va eti to'q sariq, po'sti pushti va eti

to‘q sariq, po‘sti sariq va eti oq, po‘sti binafsharang va eti oq, po‘sti va eti binafsharang shirin kartoshkalardir. Shu bilan birga batatning Yevropada orlean va evanjelin kabi boshqa to‘q sariq etli turlari ham ko‘p sotiladi. Eti shirin kartoshka navi faqat an‘anaviy bozorlarda keng tarqalgan. Binafsharang tusli navlari esa Yevropada juda kam hajmda sotiladi. Batatning sariq va to‘q sariq ranglilari beta karotin (A provitamini)ga boy hisoblanadi va ko‘rsatkich sabzi tarkibidagi miqdordan ustun bo‘ladi. Batatning tuganak eti binafsharang, siyohrang navlarida antosiyaninlar mavjud bo‘lib, issiqlik bilan ishlov berish paytida ham, yorug‘lik nurida ham ular saqlanib qoladi. Shu sababli antioksidant xususiyatlarga ega bo‘lib, to‘g‘ri ovqatlanish ratsioniga istimol qilish uchun tavsiya etiladi. Shirin kartoshka saraton, oshqozon yarasi, yurak-qon tomir kasalliklari va yoshga bog‘liq ko‘z kasalliklarini oldini olishda keng qo‘llaniladi. Batat tuganaklaridan sanoatda kraxmal, spirtli ichimliklar va shakar ishlab chiqarishda keng foydalaniladi. O‘simlik pishib yetilganidan so‘ng poyasi va barglari chorva mollarini oziqlantirish uchun ishlatiladi. Oziq-ovqat sanoatida ildiz tuganaklari qaynatilib, dimlanib va qovurilib iste‘mol qilinadi. Qayta ishlashda pivo tayyorlash, chips, spirt va qand ishlab chiqarish, uni esa non, qandolat mahsulotlarini ishlab chiqarishda qo‘llanadi. Chorvachilikda bargi, poyasi va notovar tuganaklaridan ozuqa sifatida foydalaniladi.

Biologiyasi. Batat issiqsevar o‘simlik bo‘lib, o‘simlikning o‘sib rivojlanishi uchun qulay harorat $+30-35^{\circ}\text{C}$ ni tashkil etadi. Harorat 45°C ga ko‘tarilganda batatning o‘sishi yana tezlashadi. Harorat $+10^{\circ}\text{C}$ bo‘lganda o‘simlik o‘sishtan to‘xtaydi. Bargi 0°C da, poyasi $-2-3^{\circ}\text{C}$, ildizmevasi $2-4^{\circ}\text{C}$ sovuq haroratga chidamsiz hisoblanadi va tezda nobud bo‘ladi. Shirin kartoshkaning ertapishar navlari 100-120 kunda, kechpishar navlari bo‘lsa 140-180 kunda hosilni yeg‘ib olish uchun tayyor bo‘ladi. O‘simlik poyasi yer bag‘irlab tarqalib o‘sadi (1-5 m), bo‘yining balandligi 15-18 sm, barglari yuraksimon, panja-simon, yashil rangli bo‘ladi. Batat tuganaklari yirik bo‘lib, vazni 200 grammdan 3 kilogramgacha va undan ham ko‘proq og‘irlikda bo‘lishi mumkin. Tuganak eti oq, sariq, binafsharang, siyohrang bo‘lib, binafsharang va siyohranglilari sonaotda qimmatli homashyo sifatida ishlatiladi. O‘zbekistonning markaziy va janubiy hududlaridagi o‘tloqibo‘z tuproqli unumdor, suv bilan ta‘minlangan maydonlarda yetishtirishga o‘simligimizning o‘sib rivojlanishi, vegetatsiya davrlari mos keladi.

Ko‘paytirish usullari. Batat-shirin kartoshka o‘simligi yetishtirishda uning o‘simta va qalamchali ko‘chatdan ko‘paytiriladi. Batat ko‘chatini tayyorlashda agrotexnik talablarga asosan tayyorlangan ko‘chatxonada ajratilgan joyga qalinligi 8-10 sm qumli tuproq yoki gumus solib aralashtirilgan joyga tuganak o‘tqaziladi. Tuganaklar yarmigacha tuproqda turishi va bir-biriga tegib qolmasligi kerak. Tuganaklardan o‘sib chiqqan o‘simliklarning balandligi 5-6 sm. ga yetgandan so‘ng tuganaklar ustiga 3-4 sm qalinlikda gumus aralashtirilgan tuproq solinadi. Bundan

ko'zlangan asosiy maqsad, ko'chatning ildiz tizimi yaxshi rivojlanishidir. Tuganaklar ko'chatxonaga qo'yilganidan so'ng 2-3 hafta o'tib o'simtalar paydo bo'la boshlaydi, 1-1,5 oy davomida o'simtlarning bo'yi 18-20 sm yetadi va dalaga ekilishiga tayyor holatga keladi. 100 kg tuganakdan 20-25 ming donagacha ko'chat olinadi. Batat ko'chatlari 70x30 sm ekish sxemasida ekilganda 1 gektarga yetadigan 57,1 ming dona o'simta yoki qalamchali ko'chatni tayyorlash uchun 150-200 kg tuganak zarur bo'ladi. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi <http://web-journal.ru/> 17-son_1-to'plam_Mart -2024 103 ISSN: 3030-3621

Tuproq iqlim sharoitiga talabi. Batat o'simligi tuproqqa o'ta talabchan hisoblanmaydi. Yaxshi rivojlangan ildizlari tuproqning pastki qatlamlaridagi oziq moddalarni osonlikcha o'zlashtira olish qobiliyatiga ega hisoblanadi. Batat o'simligi uchun yengil qumoq tuproqlar unumdorligi bilan ajralib turadi. Og'ir, soz tuproqlarda tuganaklar bir maromda rivojlanadi. Batat uchun dalada $rN > 5$ bo'lgan tuproq yaxshi samara beradi. Maqbul kislotali tuproq ($rN = 5,2-6,7$) batat o'simligining o'sib Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi <http://web-journal.ru/> 17-son_1-to'plam_Mart -2024 104 ISSN: 3030-3621 rivojlanishi uchun maqbul sharoit bo'lib hisoblanadi. Bodring, poliz, karam, donli, dukkakli, paxta, makkajo'xori va yeryong'oq ekinlari batatga yaxshi o'tmishdoshdir. Salat, bryukva, turp, sholg'om, redis, xren va oshlavlagidan keyin batatni o'simligini yetishtirish yaxshi samara bermaydi, hosilning pasayishiga olib keladi.

Parvarishlash. Batatni ko'chatklarini ekish muddati 15-aprel-10-may oralig'ida ekish yaxshi samara beradi, issiqxonalarda o'stirilgan qalamcha ko'chatlari 70x30-40 sm sxemada dalaga tungi havo harorati 10°C dan past bo'lmagan va kunduzi tuproq yetarlicha isigan paytda ekiladi. Batat ko'chatlari ekilgach, 1-1,5 oydan so'ng birinchi marta agratexnik ishlar olib boriladi va chopiq qilinib begona o'tlardan tozalanib o'toq qilinadi. O'suv davrida batat 4 marta chopiq qilinib, begona o'tlardan tozalanadi. Uch marta kultivatsiya qilinib, qator oralari yumshatiladi. Keyinchalik batat palagi o'sib rivojlangach, egat ustini to'yliq qoplab oladi va begona o'tlar o'z-o'zidan soyalab revojlana olmay qoladi. Batat kaliyli o'g'itlarga o'ta talabchan. Fosforaga bo'lsa kamroq, azotli o'g'itlarni boshqa o'g'itlardan ko'ra yanada kamroq talab qiladi. O'simlik o'sib rivojlanayotgan davrida gektariga 45-60 kg azot, 90-120 kg fosfor va 120-160 kg kaliy berish maqsadga muvofiq bo'ladi. Rejalashtirilgan 100 foiz fosfor shudgor qilinishidan oldin beriladi. Azotli o'g'itlar yillik miqdorining $2/3$ qismini yerni shudgor qilishdan oldin, $1/3$ qismini esa o'suv davrida, birinchi chopiq qilishdan oldin berilib borilsa o'simlik yaxshi rivojlanadi va ko'zlangan hosil olinishiga erishiladi. Ekilgan ko'chatkarni har 10-12 kunda, sizot suvlar chuqur joylashganda o'suv davrida 14-15 marta, sizot suvlar sayoz joylashganda 7-8 marta, 600-700 m miqdorida sug'oriladi. Hosil tugish davomida batatni juda ko'p sug'orish tuganaklarni

chirishiga olib keladi. Ammo tuproq juda quruq bo'lsa, tuganaklari qotib, dag'allashib, yaxshi saqlanmaydigan holatga kelib qoladi va bu maxsulotning tan narxini tushushiga, iqtisodiy jihatdan zarar ko'rishga olib keladi. Batat o'simligining ildiz tuganaklari yetilishi sentyabr-oktyabr oylariga to'g'ri keladi. Batat o'simligidan gektariga 40-100 tonna hosil olish mumkin. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi <http://web-journal.ru/> 17-son_1-to'plam_Mart -2024 105 ISSN: 3030-3621 Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi <http://web-journal.ru/> 17-son_1-to'plam_Mart -2024 106 ISSN: 3030-3621

Xulosalar. Yuqoridagi ko'rsatilgan malumotlarda shuni aytish mumkinki batat o'simligi o'zbekistonning iqlim sharoiti uchun chidamli o'simlik. 2023-2024-yillarda qarshi tumanining sug'oriladigan yerlarida batat navlari ekib olib borilgan natijalar buni isbotlaydi.

Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi <http://web-journal.ru/> 17-son_1-to'plam_Mart -2024 107 ISSN: 3030-3621 Tajribada shirin kartoshka (batat)ning quyidagi nav namunalari: Xazina, Sochakinur, Filial, Toyloqi nav namunalari berilgan nazariy ma'lumotlar amaliyotda tajrebalr qo'yilib solishtirildi. Ajratib olingan turli nav namunalari bir uyada 1.2 va 3 o'simlik bilan 70x25 va 90x20 sm sxema bo'yicha qatorlar oralig'i 70 va 90 sm bo'lgan kenglikda ekilib o'rganildi. Yana shuni ham yodda tutish lozimki batat o'simligi kartoshkaga nisbatan yirik bo'lishi va hosilining og'irligi bu kartoshkaga nisbatan yaxshi daromad manbayi ekanligini bildiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ostonakulov, T., Alimardonov, O., Amanturdiev, I., & Shamsiev, A. (2021). Management of Agrophysical Soil Properties, Plant Growth and the Formation of a Potato Yield with Early and Double-yielding Culture by Optimizing Row Spacing and Maintenance Measures in Southern UZBEKISTAN. Annals of the Romanian Society for Cell Biology, 11907-11916.

2. Остонакулов, Т. Э., Шамсиев, А. А., Амантурдиев, И. Х., & Турсунов, Г. С. (2022). Оценка сортов батата и разработка технологии их возделывания в Узбекистане. Международный научно-исследовательский журнал, (4-1 (118)), 162-169.

3. Ostonakulov, T., Alimardonov, O., Amanturdiev, I., & Shamsiev, A. (2021). Management of Agrophysical Soil Properties, Plant Growth and the Formation of a Potato Yield with Early and Double-yielding Culture by Optimizing Row Spacing and Maintenance Measures in Southern UZBEKISTAN. Annals of the Romanian Society for Cell Biology, 11907-11916.

4. Islam, S. (2006). Sweetpotato (*Ipomoea batatas* L.) leaf: its potential effect on human health and nutrition. *Journal of Food Science*, 71(2), R13-R121.
5. Campos, H., Caligari, P. D., Mwanga, R. O., Andrade, M. I., Carey, E. E., Low, J. W., ... & Grüneberg, W. J. (2017). Sweetpotato (*Ipomoea batatas* L.). *Genetic improvement of tropical crops*, 181-218.
6. Krochmal-Marczak, B., Sawicka, B., & Tobiasz-Salach, R. (2018). Impact of cultivation technology on the yield of sweet potato (*Ipomoea Batatas* L) tubers. *Emirates Journal of Food and Agriculture*, 978-983.
7. Остонакулов, Т. Э., Хамзаев, А. Х., & Шамсиев, А. А. (2020). Вопросы селекции и технологии возделывания батата (сладкого картофеля) в условиях Зарафшанский долины.
8. Ostonakulov, T. E., & Shamsiev, A. A. (2020). Varieties of sweet potatoes and peculiarities of their cultivation technology. *Potatoes and vegetables*, 12, 18-20.
9. Shamsiev, A., Ubaydullaev, S., & Ostonakulov, T. (2020). Selection of the variety of sweet potato and features of their cultivation technology. *Rastenievadni nauki*, 57(3), 23-27. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi <http://web-journal.ru/> 17-son_1-to'plam_Mart -2024 108 ISSN: 3030-3621
10. Aynaqulov, K., & Anvar, S. (2022). BATAT (*Ipomoea batatas*) NAVLARINING O'SISHI, RIVOJLANISHI VA HOSILDORLIGIGA TURLI EKISH MUDDATLARINING TA'SIRI. *Academic research in educational sciences, (Conference)*, 249-253.
11. Шамсиев, А. А., & Остонакулов, Т. Э. (2020). КАЧЕСТВО И СОХРАНЯЕМОСТИ КЛУБНЕЙ СОРТОВ БАТАТА В УЗБЕКИСТАНЕ. In *Пища. Экология. Качество* (pp. 728-730).
12. Шамсиев, А. А., & Остонакулов, Т. Э. (2020). ВЛИЯНИЕ РАЗЛИЧНЫХ РЕЖИМОВ ОРОШЕНИЯ СОРТОВ БАТАТА (СЛАДКОГО КАРТОФЕЛЯ) НА УРОЖАЙНОСТЬ И ЛЕЖКОСТЬ. In *Научные исследования: проблемы и перспективы* (pp. 139-143).
13. Ahmedova Iroda Asliddin qizi. (2024). SHIRIN KARTOSHKKA (*Ipomoea batatas*) O'SIMLIGINING IQLIM OMILLARIGA MOSLASHUVCHANLIGI YUZASIDAN OLIV BORILGAN IZLANISHLAR. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 16(2), 291–295.
14. Ahmedova Iroda Asliddin qizi. (2024). KURKUMIN (*CURCUMA LONGA*)! O'SIMLIGINING FOYDALI XUSUSIYATLARI VA YETISHTIRISH TEXNOLOGIYASI. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 16(2), 285–290.
15. Қаҳҳоров Сирожиддин Қўшоқович, Сайфидинов Хайитмурод Зиедуллаевич, & Ахмедова Ирода Аслиддин қизи. (2024). САБЗИ (*DAUCUS CAROTA* L.) ИЛДИЗМЕВАСИНИНГ ФОЙДАЛИ ХУСУСИЯТЛАРИ. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 15(1), 99–103.

16.“SHIRIN KARTOSHKKA (Ipomoea batatas) O‘SIMLIGINING FOYDALI XUSUSIYATLARI VA KO‘CHAT CHIQIMI” Theoretical and practical foundations of introducing smart agriculture in Uzbekistan, 4(1), 430-434.

17.Atabayeva, X. N., & Xudayqulov, J. B. (2018). O‘simlikshunoslik. Darslik. Toshkent-2018.

18.Xayitbekova, M., Xolmirzayeva, G., & Sodiqova, D. (2024). BATAT O‘SIMLIGINI BIOLOGIYASI, FOYDALI HUSUSIYATI VA YETISHTIRISH TEXNOLOGIYASI (SHIRIN KARTOSHKKA). Models and methods in modern science, 3(2), 170-173.

19.Ahmedova, I. A. Q. (2023). SHIRIN KARTOSHKKA (Ipomoea batatas) O‘SIMLIGINING FOYDALI XUSUSIYATLARI VA KO‘CHAT CHIQIMI. Academic research in educational sciences, 4(SamTSAU Conference 1), 430-434.

20.Mamatqulov, O. O. O., & Muqimov, S. A. O. (2022). BATAT O‘SIMLIGI BIOLOGIYASI VA AGROTEXNIKASI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(10), 1334-1340.

21.Hamdammov, J., Bobomurodov, Z., & Hamdamova, E. (2009). Ekologiya. T.: Fan va texnologiya, 18-24.

IQTISODIYOTDA TADBIRKORLIK SUB'EKTLARINI BOSHQARISHDA BANK KREDITLARINING STRATEGIK ROLI

Karimjonov Doniyorbek Ibrohimjon o‘g‘li

Andijon davlat texnika instituti,

Menejment yo‘nalishi 3-kurs talabasi

+998902050204, karimjonov.doniyorbek@mail.ru

Annotation. This article analyzes the strategic role of bank loans in managing entrepreneurial entities in the economy. It highlights the importance of financial resources for business growth, competitiveness, and innovation. The article also discusses the economic impact of bank loans and proposes strategies for their effective utilization.

Key words: bank, financial, business, loans, utilization

Аннотация. В данной статье анализируется стратегическая роль банковских кредитов в управлении субъектами предпринимательства в экономике. Подчеркивается важность финансовых ресурсов для роста бизнеса, повышения конкурентоспособности и внедрения инноваций. Также рассматривается влияние банковских кредитов на экономику и предлагаются стратегии их эффективного использования.

Ключевые слова: банк, финансовый, бизнес, кредиты, использование

Annotatsiya. Ushbu maqolada iqtisodiyotda tadbirkorlik sub'ektlarini boshqarishda bank kreditlarining strategik roli tahlil qilinadi. Biznes o‘shishi,

raqobatbardoshlik va innovatsiyalar uchun moliyaviy resurslarning ahamiyati ta'kidlanadi. Shuningdek, bank kreditlarining iqtisodiyotga ta'siri va ularning samarali ishlatilish strategiyalari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: bank, moliyaviy, biznes, kreditlar, foydalanish

Tadbirkorlik sub'ektlarini rivojlantirish va ularning samarali boshqaruv tizimini yaratish har qanday davlat iqtisodiyotining barqaror o'sishi uchun muhim omillardan biridir. Bunda bank kreditlari tadbirkorlik faoliyatining strategik jihatdan rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy moliyaviy manbalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada bank kreditlarining tadbirkorlik sub'ektlarini boshqarishda tutgan strategik o'rni, ularning iqtisodiyotga ta'siri va samaradorlikni oshirish yo'llari tahlil qilinadi.

Bank kreditlarining tadbirkorlik sub'ektlari uchun ahamiyati

Bank kreditlari tadbirkorlik sub'ektlariga quyidagi strategik jihatdan muhim imkoniyatlarni yaratadi:

1. **Moliyaviy resurslarga ega bo'lish** – Ishlab chiqarish hajmini kengaytirish, yangi texnologiyalarni joriy etish va innovatsion loyihalarni amalga oshirish uchun zarur kapitalni ta'minlaydi.

2. **Raqobatbardoshlikni oshirish** – Tadbirkorlik sub'ektlari bank kreditlari orqali o'z infratuzilmasini rivojlantirib, ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardosh mahsulot va xizmatlar taklif qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

3. **Investitsiyalarni jalb qilish** – Kreditlar orqali biznesni kengaytirish va investitsion loyihalarni amalga oshirish imkoniyati paydo bo'ladi.

4. **Kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash** – Bank kreditlari tadbirkorlikning ushbu segmenti uchun ayniqsa muhim bo'lib, ularning rivojlanishiga moliyaviy barqarorlikni ta'minlaydi.

Bank kreditlarining iqtisodiyotga ta'siri

Bank kreditlari iqtisodiyotda quyidagi strategik o'zgarishlarni yuzaga keltirishi mumkin:

- **Ish o'rinlari yaratish** – Kredit mablag'lari hisobiga yangi korxonalar tashkil etiladi va mavjudlari kengaytiriladi, bu esa bandlik darajasini oshirishga yordam beradi.

- **Innovatsiyalarni rag'batlantirish** – Zamonaviy texnologiyalar va ilmiy-texnikaviy yutuqlarni tadbirkorlikda qo'llash imkoniyati oshadi.

- **Mintaqaviy iqtisodiy rivojlanish** – Bank kreditlari mintaqalar bo'yicha iqtisodiy faollikni oshirib, mahalliy biznesning rivojlanishiga ko'maklashadi.

- **Eksport salohiyatini kuchaytirish** – Tashqi bozorga chiqishni maqsad qilgan korxonalar kreditlar orqali moliyaviy tayyorgarlik ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bank kreditlaridan samarali foydalanish yo'llari

Tadbirkorlik sub'ektlarining kredit mablag'laridan oqilona foydalanishi uchun quyidagi strategiyalar muhim ahamiyat kasb etadi:

1. **To'g'ri moliyaviy rejalashtirish** – Kredit mablag'larini aniq maqsadlarda sarflash va ularning qaytarilish mexanizmini hisobga olish lozim.

2. **Risklarni boshqarish** – Kredit yuki bilan bog'liq tavakkalchiliklarni minimallashtirish uchun sug'urtalash va diversifikatsiyalash strategiyalarini qo'llash zarur.

3. **Moliyaviy intizomni mustahkamlash** – Kreditlarni maqsadli ishlatish va o'z vaqtida to'lash uchun biznesni samarali boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqish kerak.

4. **Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlaridan foydalanish** – Subsidiyalar, garovsiz kreditlar va imtiyozli foiz stavkalaridan foydalanish orqali kredit yukini kamaytirish mumkin.

Bank kreditlari tadbirkorlik sub'ektlarini boshqarishda muhim strategik vosita hisoblanadi. Ular biznesning rivojlanishiga, iqtisodiy barqarorlikning ta'minlanishiga va innovatsion loyihalarni amalga oshirishga xizmat qiladi. Kredit mablag'laridan samarali foydalanish tadbirkorlarning moliyaviy barqarorligini oshirib, iqtisodiy o'sishning muhim omiliga aylanadi. Shu boisdan, tadbirkorlik sub'ektlari uchun bank kreditlarini olish va boshqarishda strategik yondashuvni shakllantirish zarur bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimjonov, D. I. "BANK KREDITI: UNING TURLARI VA TASNIFI." *Экономика и социум* 7 (122) (2024): 104-107.
2. Karimjonov Doniyorbek Ibrohimjon O'g'li. " The Function of Credit in the Growth of Small and Medium Businesses." *International Journal of Business, Law and Political Science* (2 volume 3 issue) (2025): 28-29.
3. Karimjonov Doniyorbek Ibrohimjon O'g'li. " THE MAIN PRINCIPLES AND CONDITIONS OF BANK LENDING" *International Journal of Economic Integration and Regional Competitiveness* (1 volume 10 issue) (2024/12/11): 99-104
4. Bregel E.Ya. Credit theory / E.Ya. Bregel, A.S. Tsagolov.— M.: State. financial publishing house, 1933.— 184 p.
5. Money. Credit. Banks: textbook. - 2nd ed., revised. and additional / Yu.V. Bazulin [etc.]; edited by V.V. Ivanova, B.I. Sokolova.— M.: TK Welby, Prospekt Publishing House, 2008.— 848 p

II-SHO‘BA. SOHAGA OID AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEKNOLOGIYALARINI QO‘LLASHNING BUGUNGI KUNDAGI MUAMMOLARI.

*Sho‘ba raisi: t.f.f.d (PhD) S.Jonqobilov.***Ilmiy kotib: S.Mamarasulov**
**SOHAGA OID AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEKNOLOGIYALARINI
QO‘LLASHNING BUGUNGI KUNDAGI MUAMMOLARI**

**Gulamova Dilnoza Nizamiddinova,
Qarshi shahar 46-maktab, Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi,
Rashidova Madina Azamat qizi,
Qarshi shahar 9-DMTT ingliz tili o‘qituvchisi.**

Annotatsiya. Ushbu maqolada axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) turli sohalarda qo‘llanishi, ularning rivojlanishi va dolzarb muammolari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida AKT infratuzilmasining yetishmovchiligi, kiberxavfsizlik masalalari, malakali mutaxassislar tanqisligi, yangi texnologiyalarning integratsiya qiyinligi hamda moliyaviy muammolar asosiy to‘siqlar sifatida ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, mamlakatda AKT rivojlanishini jadallashtirish uchun qabul qilingan davlat dasturlari, qonunchilik hujjatlari va ularning natijalari ham o‘rganilgan. Olingan natijalar texnologik infratuzilmani takomillashtirish, investitsiyalar hajmini oshirish va AKT mutaxassislarini tayyorlash orqali muammolarni bartaraf etish mumkinligini ko‘rsatmoqda.

Kalit so‘zlar. axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, iqtisodiy tahlil, AKT infratuzilmasi, raqamli iqtisodiyot, kiberxavfsizlik, investitsiyalar.

Аннотация. В данной статье анализируется использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в различных сферах, их развитие и актуальные проблемы. В ходе исследования в качестве основных препятствий были указаны отсутствие инфраструктуры ИКТ, проблемы кибербезопасности, нехватка квалифицированных специалистов, сложность интеграции новых технологий и финансовые проблемы. Также были изучены государственные программы, законодательные документы и их результаты, принятые для ускорения развития ИКТ в стране. Полученные результаты показывают, что решить проблемы можно за счет улучшения технологической инфраструктуры, увеличения объемов инвестиций и подготовки специалистов в области ИКТ.

Ключевые слова. информационно-коммуникационные технологии, экономический анализ, ИКТ-инфраструктура, цифровая экономика, кибербезопасность, инвестиции.

Annotation. This article analyzes the application of information and communication technologies (ICT) in various fields, their development and current problems. During the study, the main obstacles were identified as the lack of ICT

infrastructure, cybersecurity issues, shortage of qualified specialists, difficulties in integrating new technologies, and financial problems. Also, state programs, legislative documents adopted to accelerate the development of ICT in the country, and their results were studied. The results obtained show that problems can be eliminated by improving technological infrastructure, increasing investments, and training ICT specialists.

Keywords. information and communication technologies, economic analysis, ICT infrastructure, digital economy, cybersecurity, investments.

Kirish. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) bugungi kunda turli sohalarning samaradorligini oshirish, jarayonlarni avtomatlashtirish va innovatsion yechimlarni joriy etishda muhim omil hisoblanadi. Biroq, AKT'ni joriy etish va rivojlantirish jarayonida qator muammolar ham yuzaga kelmoqda. Ushbu maqolada AKT'ning turli sohalarda qo'llanishi bilan bog'liq dolzarb muammolar, ularning sabablari va yechim yo'llari tahlil qilinadi.

Hozirgi kunda zamonaviy iqtisodiyotda raqamli texnologiyalarining o'rni aniq va yaqqol ko'rina boshladi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan davlat, bank, sanoat, tibbiyot va xavfsizlik va boshqa sohalarda keng foydalanilmoqda. Bu esa jamiyatimizdagi barcha soha va yo'nalishlarda ham zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan to'la va izchil joriy qilishdan dalolat beradi. Shu asnda mamlakatimizda zamonaviy texnologiyani joriy etish bo'yicha bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Vazirlar Mahkamasining qarorida "Aqlli shahar" konsepsiyasi qabul qilinib, unga ko'ra "aqli ta'lim", "aqli transport", "aqli hokimiyat" kabi bir qator loyihalarini joriy etishning asosiy yo'nalishlari belgilab chiqildi. Bu esa jamiyatimizda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng tadbiq qilish hamda uni amaliyotga qo'llash orqali barcha sohalarga raqamli texnologiyalarni keng joriy etish imkoniyati yaratilib berilayotganidan darak beradi[1].

Metodologiya. 2017-2021 — yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasini "fan, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili" da amalga oshirishga oid Davlat dasturida belgilangan vazifalarga muvofiq Prezidentimizning 2020 yil 28-apreldagi "raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori qabul qilindi.[2]

Bugungi kunda butun mamlakat bo'ylab 1 148 ta yangi baza stansiyasi o'rnatildi va foydalanishga topshirildi. 1 483 ta muassasada joylashgan tayanch stansiyalarni modernizatsiya qilish orqali keng polosali Internet xizmatlarini ko'rsatish mumkin bo'ldi. Telekommunikatsiya tarmog'ini rivojlantirish loyihalari doirasida rejalashtirilgan ob'ektlarga 6,5 ming kilometr optik tolali aloqa liniyalari yotqizildi. Bu boradagi ishlar davom ettirilmoqda, — deydi axborot texnologiyalari

va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi telekommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish boshqarmasi boshlig'i Akmal Arifjonov. Raqamlashtirish yo'lidagi keyingi muhim qadam IT-Parkni yaratishdir. Texnopark Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 10 yanvardagi "dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalari texnologik parkini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qaroriga muvofiq tashkil etilgan.[3]

Tadqiqot davomida quyidagi metodlardan foydalanildi:

- Tahliliy metod – AKT'ni joriy etish jarayonidagi mavjud muammolar o'rganildi.
- Eksperimental tadqiqot – turli tashkilotlarda AKT'ni qo'llash natijalari baholandi.
- So'rov va intervyu usuli – sohaga oid mutaxassislar bilan suhbatlar o'tkazildi.
- Statistik tahlil – AKT bilan bog'liq muammolarni raqamli ko'rsatkichlar asosida baholash amalga oshirildi.

AKT'ning turli sohalarda qo'llanishi bilan bog'liq asosiy muammolar quyidagilardan iborat:

- Texnologik infratuzilmaning yetishmovchiligi – ba'zi hududlarda internet sifati va AKT resurslari yetarli darajada rivojlanmagan.
- Kiberxavfsizlik muammolari – ma'lumotlarning buzilishi, kiberhujumlar va maxfiylikning buzilishi muammolari mavjud.
- AKT bo'yicha malakali mutaxassislarning yetishmovchiligi – yangi texnologiyalarni joriy etish uchun mutaxassislarning etarli emasligi.
- Yangi texnologiyalarning integratsiya qiyinligi – korxonalar va tashkilotlar eski tizimlarni yangilashda qiyinchiliklarga duch kelmoqda.
- Moliya va investitsiyalar bilan bog'liq muammolar – AKT ga investitsiyalar yetarli darajada jalb qilinmagan.

Natijalar

Tadqiqot natijalari quyidagilarni ko'rsatdi:

- Texnologik infratuzilmani rivojlantirish zarurati yuqori bo'lib, ayniqsa, qishloq hududlarida internet sifati pastligi kuzatilmoqda.
- Kiberxavfsizlik tahdidlari ortib bormoqda, tashkilotlarning 60% dan ortig'i ma'lumotlarni himoya qilish uchun qo'shimcha xavfsizlik choralarini ko'rishi lozim.
- AKT mutaxassislarga talab ortib bormoqda, o'rganilgan korxonalarning 45% da malakali kadrlar yetishmovchiligi mavjud.
- Yangi texnologiyalarning joriy etilishi sekin kechmoqda, bu esa ishlab chiqarish samaradorligining pasayishiga sabab bo'lmoqda.

Munozara

AKT'ni joriy etish jarayonida texnologik va kiberxavfsizlik bilan bog'liq muammolar ko'plab tashkilotlar uchun asosiy to'siq bo'lib qolmoqda. Xususan, davlat tomonidan AKT infratuzilmasini rivojlantirish uchun qo'shimcha investitsiyalar ajratish, malakali kadrlarni tayyorlash va xavfsizlik choralari ko'rish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, texnologik innovatsiyalarni tezroq joriy etish uchun biznes va davlat tashkilotlari hamkorligini rivojlantirish talab etiladi.

Xulosa. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini turli sohalarga keng tatbiq etish zarurati ortib borayotgan bo'lsa-da, muayyan to'siqlar mavjud. Texnologik infratuzilmani yaxshilash, kiberxavfsizlik choralarni kuchaytirish va malakali mutaxassislar tayyorlash orqali AKT'dan samarali foydalanish mumkin. Ushbu muammolarni hal etish iqtisodiy rivojlanish va innovatsion taraqqiyotga zamin yaratadi. Kelgusida AKT'ni joriy etish strategiyalarini yanada takomillashtirish va yangi yechimlarni ishlab chiqish muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Muzaffarova Dilbar Mamalatif qizi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarni qo'llash orqali boshqaruv jarayonini raqamlashtirish. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" (Economics and Innovative Technologies) ilmiy elektron jurnali. 2022.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 28.04.2020 yildagi PQ-4699-sonli qarori.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 15.07.2019 yildagi 589- sonli qarori.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 2020-yil 17-martdagi PQ-4642- sonli qarori.

MA'LUMOTLARNI YIG'ISH VA TAHLIL QILISHDA RAQAMLI PLATFORMALAR VA ULARNING QISHLOQ VA SUV XO'JALIGIGA TA'SIRI

**Qarshi Davlat Texnika Universiteti assistenti -
Xalilova Maftuna Raxmon qizi.**

Annotatsiya. Mazkur ishda ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishda raqamli platformalarning roli va ularning qishloq va suv xo'jaligiga ta'siri o'rganiladi. Raqamli platformalar, ayniqsa IoT (Internet of Things), sun'iy intellekt (AI) va katta ma'lumotlar tahlili kabi texnologiyalar yordamida, qishloq xo'jaligida resurslarni samarali boshqarish, ekinlarni monitoring qilish va sug'orish tizimlarini optimallashtirish imkoniyatlarini yaratadi. Shu bilan birga, suv resurslarini tejash, ularni avtomatlashtirilgan tizimlar yordamida samarali boshqarish orqali atrof-muhitni himoya qilishga ham katta hissa qo'shadi.

Raqamli platformalar yordamida yig'ilgan ma'lumotlar real vaqtda tahlil qilinib, qishloq xo'jaligi va suv xo'jaligi uchun aniq prognozlar va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Bu, o'z navbatida, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, energiya va suv iste'molini kamaytirish, va shu orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkoniyatlarini yaratadi. Biroq, raqamli platformalarni tatbiq etishdagi qiyinchiliklar, masalan, texnologiyalarning yuqori narxi, ma'lumotlar xavfsizligi masalalari va fermerlarning raqamli savodxonligi kabi omillarni hisobga olish zarur.

Kalit so'zlar. Raqamli platformalar, Ma'lumotlarni yig'ish, Ma'lumotlarni tahlil qilish, ,IoT (Internet of Things), Sun'iy intellekt (AI), Katta ma'lumotlar (Big Data), Sug'orish tizimlari, Resurslarni boshqarish, Ekologik barqarorlik, Suv resurslarini tejash, Texnologik integratsiya, Avtomatlashtirish.

Kirish. Ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish qishloq va suv xo'jaligida samarali boshqaruvni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli platformalar, ayniqsa, Internet of Things (IoT), sun'iy intellekt (AI), katta ma'lumotlar (Big Data) va bulutli texnologiyalar, bu sohalarda yangi imkoniyatlar yaratishda kashfiyotni ta'minlamoqda. Ushbu texnologiyalar yordamida qishloq va suv xo'jaligida resurslar samarali boshqarilmoqda, ekinlar va suv resurslari real vaqtda monitoring qilinadi va ishlab chiqarish jarayonlari optimallashtiriladi.

Raqamli platformalar yordamida yig'ilgan ma'lumotlar, masalan, tuproq unumdorligi, sug'orish tizimlarining holati, ob-havo sharoitlari va suv iste'moli kabi ma'lumotlarni tahlil qilish orqali, fermerlar va suv xo'jaligi menejerlari aniq va ishonchli qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shuningdek, bu tizimlar yordamida qishloq xo'jaligi va suv xo'jaligi jarayonlaridagi samaradorlikni oshirish, energiya va suvni tejash, pestitsidlar va o'g'itlarni kamaytirish, ekologik ta'sirni pasaytirish imkoniyatlari ham yaratildi.

Biroq, raqamli platformalarning joriy etilishi va muvaffaqiyatli ishlatilishi ba'zi muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, texnologiyalarning yuqori narxi, ma'lumotlar xavfsizligi masalalari, fermerlarning raqamli savodxonligi va yangi texnologiyalarga qarshi ehtiyotkorlik mavjud. Shu bilan birga, bu texnologiyalarni keng ko'lamda qo'llash uchun davlat va xususiy sektor o'rtasida samarali hamkorlik talab etiladi.

Ushbu ishda raqamli platformalar yordamida ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishning qishloq va suv xo'jaligida qanday ta'sir ko'rsatishi, ularning ekologik va iqtisodiy samaradorligi, shuningdek, texnologiyalarni keng joriy etishdagi qiyinchiliklar va imkoniyatlar tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili: Ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishda raqamli platformalar va ularning qishloq va suv xo'jaligiga ta'siri sohasida bir qator ilmiy tadqiqotlar va maqolalar mavjud. Ushbu adabiyotlar, texnologiyalarning qanday qilib qishloq va suv resurslarini samarali boshqarishga yordam berishini,

shuningdek, ekologik va iqtisodiy natijalarga ta'sirini o'rganadi. Adabiyotlar tahlilini quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha ko'rib chiqamiz:

1. Raqamli platformalar va IoT texnologiyalari: IoT texnologiyalari qishloq xo'jaligida resurslarni boshqarishning samaradorligini oshirishda muhim o'rin tutadi. Zhang va boshqalar (2020) o'z tadqiqotlarida, IoT tizimlarining tuproq unumdorligini monitoring qilish, sug'orish tizimlarining samaradorligini yaxshilash va o'g'itlashni optimallashtirishda qo'llanilishini o'rganishgan. Ularning fikricha, IoT qurilmalari yordamida real vaqt rejimida ma'lumotlar yig'ilishi, fermerlarga eng samarali qarorlarni qabul qilish imkoniyatini yaratadi.

2. Sun'iy intellekt (AI) va katta ma'lumotlar (Big Data): Sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar tahlili sohasidagi tadqiqotlar raqamli platformalarning qishloq xo'jaligida qanday qilib prognozlash, optimal resurs taqsimotini amalga oshirish va energiya sarfini kamaytirishdagi imkoniyatlarini ko'rsatadi. Kim va boshqalar (2022) tomonidan olib borilgan tadqiqotda, sun'iy intellekt algoritmlari yordamida ekinlarning o'sish jarayonini prognoz qilish va pestitsidlar va o'g'itlardan samarali foydalanishni aniqlash mumkinligi ta'kidlangan. Shuningdek, katta ma'lumotlar yordamida yirik ma'lumotlar bazalari tahlil qilinadi, bu esa qishloq xo'jaligi jarayonlarini optimallashtirish imkonini beradi.

3. Sug'orish tizimlari va suv resurslarini boshqarish: Raqamli platformalar, ayniqsa, suv resurslarini boshqarish va sug'orish tizimlarini avtomatlashtirishda katta ahamiyatga ega. Martinez va boshqalar (2019) o'z tadqiqotlarida, suv resurslarining samarali boshqarilishi uchun raqamli tizimlar orqali sug'orishning optimallashtirilgan strategiyalarini ishlab chiqish mumkinligini ko'rsatishgan. IoT va sun'iy intellekt yordamida suvning ishlatilish darajasi va uning taqsimotini real vaqtda kuzatib borish, suvni tejash va resurslarni samarali taqsimlash imkoniyatini beradi.

4. Ekologik va iqtisodiy samaradorlik: Raqamli platformalar va yangi texnologiyalarning joriy etilishi ekologik va iqtisodiy samaradorlikka ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Liu va Zhang (2018) o'z tadqiqotlarida raqamli texnologiyalarni qishloq xo'jaligiga integratsiyalash, resurslardan samarali foydalanishni ta'minlash va ekologik ta'sirni kamaytirishning imkoniyatlarini o'rgangan. Ular, shuningdek, raqamli platformalar yordamida energiya va suvni tejash, pestitsidlar va o'g'itlardan kamroq foydalanish orqali ekologik barqarorlikka erishish mumkinligini ta'kidlaganlar.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, raqamli platformalar va IoT texnologiyalarini qishloq va suv xo'jaligiga integratsiyalash jarayoni ekologik va iqtisodiy samaradorlikni oshirishga katta hissa qo'shadi. Ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish orqali fermerlar va suv xo'jaligi menejerlari resurslarni samarali boshqarish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Biroq, texnologiyalarning muvaffaqiyatli

joriy etilishi uchun raqamli savodxonlik, ma'lumotlar xavfsizligi va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash zarur.

Muhokama: Ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishda raqamli platformalar va ularning qishloq va suv xo'jaligiga ta'siri bugungi kunda dolzarb masala hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar qishloq va suv resurslarini boshqarishni yanada samarali va ekologik toza qilish imkoniyatlarini yaratmoqda. Shu bilan birga, raqamli platformalarning ta'siri faqat texnologik taraqqiyot bilan cheklanmay, balki iqtisodiy va ekologik barqarorlikni ta'minlashga ham qaratilgan.

1. Raqamli platformalarning imkoniyatlari: Raqamli platformalar, xususan, IoT (Internet of Things), sun'iy intellekt (AI), katta ma'lumotlar (Big Data) va bulutli hisoblash texnologiyalari, qishloq va suv xo'jaligini optimallashtirishda katta imkoniyatlar yaratadi. IoT qurilmalari yordamida tuproq namligi, ekinlar o'sishi va suvning taqsimoti kabi parametrlar haqidagi ma'lumotlarni real vaqt rejimida yig'ish mumkin. Bu ma'lumotlar qishloq xo'jaligi va suv resurslarini boshqarish jarayonini sezilarli darajada soddalashtiradi va samaradorligini oshiradi. Masalan, sug'orish tizimlari real vaqt rejimida monitoring qilinib, suvning ortiqcha sarfini oldini olishga yordam beradi, bu esa suv resurslarini tejashga olib keladi.

2. Ekologik samaradorlik: Raqamli platformalar yordamida qishloq va suv xo'jaligida ekologik ta'sirni kamaytirish imkoniyatlari mavjud. Raqamli texnologiyalar resurslarni samarali boshqarish orqali ekologik barqarorlikka erishish imkonini beradi. Sug'orish tizimlarini avtomatlashtirish va optimallashtirish, pestitsidlar va o'g'itlardan foydalanishni minimallashtirish orqali yerning unumdorligini saqlashga yordam beradi. Shuningdek, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish, masalan, quyosh energiyasidan, qishloq xo'jaligi jarayonlarida energiya sarfini kamaytirish va karbon izini qisqartirishga xizmat qiladi.

3. Iqtisodiy samaradorlik: Raqamli platformalar qishloq va suv xo'jaligidagi iqtisodiy samaradorlikni oshirishga ham xizmat qiladi. Fermerlar va suv xo'jaligi menejerlari real vaqtda ma'lumotlar asosida qarorlar qabul qilishlari mumkin. Bu, o'z navbatida, resurslarni optimal taqsimlash, xarajatlarni kamaytirish va daromadni oshirish imkonini beradi. Masalan, avtomatlashtirilgan sug'orish tizimlari yordamida suvni tejash orqali xarajatlarni qisqartirish va energiya sarfini kamaytirish mumkin. Biroq, raqamli texnologiyalarni qo'llashda dastlabki investitsiyalar va texnologiyalarning yuqori narxi muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

4. Fermerlarning raqamli savodxonligi: Bundan tashqari, raqamli platformalarning muvaffaqiyatli tatbiqi fermerlarning raqamli savodxonligini oshirishni talab qiladi. Ko'plab fermerlar texnologiyalardan foydalanish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarga ega emaslar. Shu sababli, fermerlarga

texnologiyalarni o'rgatish va ularga moslashish uchun treninglar va o'quv dasturlari taqdim etilishi kerak. Bu, raqamli texnologiyalarning qishloq xo'jaligiga joriy etilishining muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga yordam beradi.

Ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishda raqamli platformalarning qishloq va suv xo'jaligiga ta'siri keng qamrovli va ko'p jihatdan ijobiydir. Bu texnologiyalar resurslardan samarali foydalanishni, ekologik ta'sirni kamaytirishni, va iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkoniyatlarini yaratadi. Biroq, ularning muvaffaqiyatli joriy etilishi uchun qiyinchiliklar, masalan, yuqori dastlabki xarajatlar, texnologiyalarga bo'lgan ehtiyojni qondirish uchun raqamli savodxonlikni oshirish zarurati, hamda xavfsizlik va maxfiylik masalalari ham mavjud. Shunday qilib, davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlik, texnologiyalarning muvaffaqiyatli tatbiqini ta'minlash va fermerlarning raqamli savodxonligini oshirish uchun zarur choralar ko'rish lozim.

Muhokama. Ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishda raqamli platformalar va ularning qishloq va suv xo'jaligiga ta'siri bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar va tahlillar quyidagi asosiy natijalarga olib keldi:

1. Resurslarni samarali boshqarish: Raqamli platformalar, ayniqsa IoT va sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida, qishloq va suv xo'jaligida resurslarni boshqarishni sezilarli darajada samarali qiladi. IoT qurilmalari orqali tuproq namligi, ekinlarning o'sishi, sug'orish tizimlari va suvning taqsimoti real vaqtda kuzatiladi. Bu, o'z navbatida, suv va energiya sarfini optimallashtirish, resurslardan unumli foydalanish imkonini beradi. Masalan, avtomatlashtirilgan sug'orish tizimlari yordamida qishloq xo'jaligi yerlarida ortiqcha suv sarfi kamaydi va suv resurslari tejandi.

2. Ekologik samaradorlik va barqarorlik: Raqamli platformalar yordamida ekinlarni optimal sug'orish va o'g'itlash jarayonlari amalga oshiriladi, bu esa ekologik ta'sirni sezilarli darajada kamaytiradi. Raqamli texnologiyalar pestitsidlar va o'g'itlarni samarali foydalanishga yo'naltirib, tuproqning unumdorligini saqlashga yordam beradi. Shuningdek, suv resurslarini boshqarishda raqamli platformalar yordamida atrof-muhitga zarar yetkazilishini kamaytirish imkoniyatlari mavjud. Bu, ayniqsa, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishni oshirish orqali amalga oshiriladi.

3. Iqtisodiy samaradorlik: Raqamli platformalar qishloq va suv xo'jaligida iqtisodiy samaradorlikni oshirishga katta hissa qo'shadi. IoT va sun'iy intellekt yordamida yig'ilgan ma'lumotlar asosida qishloq xo'jaligi jarayonlarini prognozlash va optimallashtirish mumkin. Fermerlar va suv xo'jaligi menejerlari aniq va ishonchli qarorlar qabul qilib, xarajatlarni kamaytirish va daromadni oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Masalan, avtomatlashtirilgan tizimlar orqali energiya

va suv sarfi kamaytirilishi, sugʻorish va oʻgʻitlash jarayonlari soddalashtirilishi mumkin.

Natijalar shuni koʻrsatadiki, raqamli platformalar qishloq va suv xoʻjaligida resurslarni samarali boshqarish, ekologik barqarorlikni taʼminlash, iqtisodiy samaradorlikni oshirish va atrof-muhitni himoya qilishda muhim ahamiyatga ega. Biroq, ularning muvaffaqiyatli tatbiq etilishi uchun fermerlarning raqamli savodxonligini oshirish, texnologiyalarni qoʻllashdagi xavfsizlik masalalariga eʼtibor berish va davlat xususiy sektor hamkorligini rivojlantirish zarur. Bu tadqiqotlar raqamli platformalar orqali qishloq va suv xoʻjaligini boshqarishning yangi imkoniyatlarini ochib beradi va bu texnologiyalarni kelajakda yanada kengroq qoʻllashni taʼminlash uchun zarur boʻlgan chora-tadbirlarni belgilaydi.

Xulosa: Maʼlumotlarni yigʻish va tahlil qilishda raqamli platformalar va ularning qishloq va suv xoʻjaligiga taʼsiri sohasidagi tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, raqamli texnologiyalar ushbu sohalarda samaradorlikni oshirish, resurslarni optimallashtirish, ekologik barqarorlikni taʼminlash va iqtisodiy samaradorlikni yaxshilash imkoniyatlarini yaratmoqda. IoT, sunʼiy intellekt (AI), katta maʼlumotlar (Big Data) va bulutli texnologiyalar kabi raqamli platformalar yordamida real vaqtda maʼlumotlar yigʻilishi, tahlil qilinishi va prognozlar chiqarilishi qishloq va suv xoʻjaligida qaror qabul qilish jarayonlarini soddalashtirmoqda.

Raqamli platformalar orqali amalga oshirilgan sugʻorish tizimlarining avtomatlashtirilishi, pestitsidlar va oʻgʻitlarni samarali boshqarish, suv va energiya resurslaridan tejash imkoniyatlari qishloq xoʻjaligi va suv resurslarini boshqarishni yanada samarali qilishga yordam bermoqda. Buning natijasida, ekinlarning oʻsish jarayoni yaxshilanib, tuproq unumdorligi saqlanadi va ekologik taʼsir kamayadi.

Xulosa. Maʼlumotlarni yigʻish va tahlil qilishda raqamli platformalar va ularning qishloq va suv xoʻjaligiga taʼsiri sohasidagi tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, raqamli texnologiyalar ushbu sohalarda samaradorlikni oshirish, resurslarni optimallashtirish, ekologik barqarorlikni taʼminlash va iqtisodiy samaradorlikni yaxshilash imkoniyatlarini yaratmoqda. IoT, sunʼiy intellekt (AI), katta maʼlumotlar (Big Data) va bulutli texnologiyalar kabi raqamli platformalar yordamida real vaqtda maʼlumotlar yigʻilishi, tahlil qilinishi va prognozlar chiqarilishi qishloq va suv xoʻjaligida qaror qabul qilish jarayonlarini soddalashtirmoqda.

Raqamli platformalar orqali amalga oshirilgan sugʻorish tizimlarining avtomatlashtirilishi, pestitsidlar va oʻgʻitlarni samarali boshqarish, suv va energiya resurslaridan tejash imkoniyatlari qishloq xoʻjaligi va suv resurslarini boshqarishni yanada samarali qilishga yordam bermoqda. Buning natijasida, ekinlarning oʻsish jarayoni yaxshilanib, tuproq unumdorligi saqlanadi va ekologik taʼsir kamayadi.

Shuningdek, iqtisodiy samaradorlik jihatidan, raqamli platformalar fermerlar va suv xoʻjaligi menejerlariga xarajatlarni kamaytirish, daromadni oshirish va

resurslardan optimal foydalanishni ta'minlash imkoniyatini yaratadi. Biroq, bu texnologiyalarni keng joriy etish uchun fermerlarning raqamli savodxonligini oshirish, texnologiyalarning yuqori narxi, ma'lumotlar xavfsizligi va maxfiylik masalalariga e'tibor qaratish zarur.

Davlat va xususiy sektor o'rtasida hamkorlikni kuchaytirish, texnologiyalarni joriy etish va ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirishni qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, yangi texnologiyalarni joriy etishdagi to'siqlarni bartaraf etish uchun malakali kadrlarni tayyorlash, treninglar va ta'lim dasturlarini tashkil qilish lozim.

Natijada, raqamli platformalar qishloq va suv xo'jaligida samarali resurs boshqaruvi, ekologik barqarorlik va iqtisodiy rivojlanish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Biroq, ularni muvaffaqiyatli qo'llash uchun integratsiya, texnologiyalarga moslashuvchanlik, xavfsizlik masalalari va raqamli savodxonlikni oshirishga alohida e'tibor qaratish kerak. Bu barcha omillar raqamli texnologiyalarni joriy etishda muvaffaqiyatli amalga oshirilishining asosiy shartlari hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Bryant, C. R., & McMahon, E. (2020). Digital Transformation in Agriculture: The Role of IoT and Big Data. *Journal of Agricultural Innovation*, 15(3), 50-62.
2. Dixon, J. (2021). *Smart Farming and Digital Agriculture: Technologies, Trends, and Challenges*. Springer International Publishing.
3. Jones, A. G., & Patel, S. (2021). Sustainable Agriculture and Digital Technologies: The Integration of IoT and AI. *Sustainability in Agriculture*, 23(4), 78-85.
4. Müller, S., & Schuster, D. (2019). Harnessing Big Data in Water Management: A Digital Transformation Approach. *Water and Environmental Systems Journal*, 30(1), 45-59.
5. Popescu, M. A., & Ioan, F. (2022). The Role of Digital Technologies in Optimizing Agricultural Production and Water Use. *Journal of Agricultural Science and Technology*, 17(2), 112-124.
6. Ramirez, M., & Tavares, L. (2020). Application of AI and Machine Learning for Efficient Water Resource Management in Agriculture. *Journal of Artificial Intelligence in Agriculture*, 29(3), 89-102.
7. Smith, R. W., & Yu, H. L. (2020). Data-Driven Decision Making in Agriculture: Leveraging IoT and Big Data for Sustainable Practices. *Agricultural Engineering Journal*, 35(4), 134-145.
8. World Bank. (2021). *Digital Agriculture for Development: Leveraging Technology for Rural Growth*. World Bank Publications.

- 9.Zhang, Y., & Liu, H. (2020). Impact of Digital Technologies on Agricultural Productivity and Sustainability. Sustainability and Development Journal, 12(5), 156-169.
- 10.Yang, Z., & Chen, Q. (2022). Artificial Intelligence in Agriculture: Challenges and Opportunities for Smart Farming. Journal of Agricultural Systems, 59(6), 231-245.

YASHIL TEXNOLOGIYALARNI QISHLOQ XO‘JALIGIGA KIRITISH VA ULARNI RAQAMLI VOSITALAR BILAN INTEGRATSIYALASH

**Qarshi Davlat Texnika Universiteti assistenti -
Xalilova Maftuna Raxmon qizi.**

Annotatsiya. Mazkur maqola qishloq xo‘jaligida yashil texnologiyalarni kiritish va ularni raqamli vositalar bilan integratsiyalashning ahamiyati va imkoniyatlariga bag‘ishlanadi. Yashil texnologiyalar – bu ekologik toza va barqaror resurslardan foydalanishni ta‘minlaydigan, atrof-muhitni muhofaza qilishni o‘z ichiga olgan texnologiyalarni anglatadi. Ularning qishloq xo‘jaligiga tatbiq etilishi tabiat resurslarini tejash, ekinlarni samarali parvarishlash, suvlardan tejash va kimyoviy moddalar iste‘molini kamaytirish kabi afzalliklarni keltirib chiqaradi.

Shuningdek, raqamli vositalar, masalan, sensorlar, IoT (Internet of Things) tizimlari va sun‘iy intellekt yordamida ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va optimallashtirish mumkin. Bularning barchasi qishloq xo‘jaligi jarayonlarini yanada samarali va barqaror qilishga yordam beradi. Ushbu integratsiya qishloq xo‘jalik ishlarini ekologik jihatdan qulay va raqobatbardosh qilib, oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar. Yashil texnologiyalar, Qishloq xo‘jaligi, Raqamli vositalar, Barqaror rivojlanish, Ekologik texnologiyalar, Internet of Things (IoT), Sun‘iy intellekt (AI), Resurslarni tejash, Suvni boshqarish, Energiya samaradorligi, Organik dehqonchilik, Ekologik xavfsizlik, Qayta tiklanadigan energiya, Ma‘lumotlarni tahlil qilish

Kirish. Hozirgi kunda global miqyosda atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslarni samarali boshqarish va barqaror rivojlanishni ta‘minlash masalalari dolzarb muammolarga aylanmoqda. Oziq-ovqat ishlab chiqarish sohasida qishloq xo‘jaligi bu muammolarga javob berishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun qishloq xo‘jaligida yashil texnologiyalarni joriy etish, tabiiy resurslardan tejab foydalanish, ekologik zararlarni kamaytirish va barqaror rivojlanishni ta‘minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Yashil texnologiyalar – bu ekologik toza, energiya samarador va tabiiy resurslarni tejashga yo‘naltirilgan texnologiyalardir. Ushbu texnologiyalar qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishni optimallashtirish, eroziya, iqlim o‘zgarishi va suv

resurslarini samarali boshqarishda katta imkoniyatlar yaratadi. Masalan, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish, organik dehqonchilik, suvni tejash va havoni tozalash kabi yondashuvlar qishloq xo'jaligida yashil texnologiyalarning asosiy yo'nalishlaridir.

Biroq, yashil texnologiyalarni samarali tatbiq etish uchun ularni zamonaviy raqamli vositalar bilan integratsiyalash zarur. Raqamli texnologiyalar, masalan, Internet of Things (IoT), sun'iy intellekt (AI), ma'lumotlarni tahlil qilish va avtomatlashtirish tizimlari, qishloq xo'jaligi jarayonlarini yanada samarali va aniqlik bilan boshqarishga imkon beradi. Bu texnologiyalar yordamida fermerlar yer unumdorligini oshirish, sug'orish tizimlarini optimallashtirish va ekinlarni parvarishlash jarayonlarini avtomatlashtirish orqali ko'proq resursni tejash va atrof-muhitga bo'lgan ta'sirni kamaytirish mumkin.

Shu bilan birga, yashil texnologiyalarni raqamli vositalar bilan integratsiyalashish qishloq xo'jaligi sohasida yangi imkoniyatlarni yaratib, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, global iqlim o'zgarishlariga moslashish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qilishi kutilmoqda. Ushbu tadqiqotda qishloq xo'jaligida yashil texnologiyalarni tatbiq etish va raqamli texnologiyalar bilan integratsiya qilishning afzalliklari, muammolari va istiqbollari ko'rib chiqiladi.

Adabiyotlar tahlili: Yashil texnologiyalarni qishloq xo'jaligiga kiritish va ularni raqamli vositalar bilan integratsiyalash masalasi so'nggi yillarda ko'plab ilmiy tadqiqotlar va amaliy ishlar mavzusiga aylangan. Ushbu adabiyotlar tahlilida qishloq xo'jaligida yashil texnologiyalarni joriy etishning samaradorligi, bu texnologiyalarni raqamli vositalar bilan integratsiyalashish jarayonlari, va bu jarayonlarning atrof-muhit va iqtisodiy ta'sirlari haqida muhim ma'lumotlar taqdim etiladi.

1. Yashil texnologiyalar va ularning qishloq xo'jaligida tatbiqi: Ko'plab tadqiqotlarda yashil texnologiyalarning qishloq xo'jaligiga kiritilishi ekosistema barqarorligini ta'minlash va resurslarni tejashda katta ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlanadi. Misol uchun, Smith va boshqalar (2018) o'z tadqiqotida qishloq xo'jaligida qayta tiklanadigan energiya manbalaridan, xususan quyosh va shamol energiyasidan foydalanishning ahamiyatini ko'rsatadi. Ushbu texnologiyalar, ularning fikricha, suvni tejash, pestitsidlar va o'g'itlar iste'molini kamaytirish, va iqlim o'zgarishiga moslashish imkoniyatlarini yaratadi.

2. Raqamli texnologiyalar va yashil texnologiyalarni integratsiyalash: Raqamli texnologiyalarni yashil texnologiyalar bilan integratsiyalash haqida bir qator tadqiqotlar mavjud. Jones va boshqalar (2020) o'z ishlarida IoT (Internet of Things) tizimlarining qishloq xo'jalik amaliyotlariga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rgangan. IoT yordamida yerning unumdorligi, iqlim o'zgarishlari va ekinlarni sug'orish jarayonlari real vaqtda monitoring qilinishi mumkin, bu esa resurslarni tejash va

ishlab chiqarishni optimallashtirishga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, IoT tizimlari fermerlarga samarali boshqaruv vositalarini taqdim etadi, ularning ishlab chiqarish jarayonlarini raqamli platformalar orqali boshqarishga imkon beradi.

3. Sun'iy intellekt (AI) va ma'lumotlarni tahlil qilish: Yang va boshqalar (2021) o'z tadqiqotida sun'iy intellekt va mashinani o'rganish texnologiyalarining qishloq xo'jaligida qo'llanilishini tahlil qilgan. Ularning fikriga ko'ra, sun'iy intellekt yordamida ekinlar o'sishining samaradorligini prognoz qilish, sug'orish tizimlarini avtomatlashtirish va iqlim sharoitlarini tahlil qilish mumkin. Bunday texnologiyalar yordamida resurslarni samarali boshqarish va ekologik ta'sirlarni kamaytirish mumkin.

4. Raqamli vositalar yordamida qishloq xo'jaligida barqarorlikni ta'minlash: Bundan tashqari, Martinez va boshqalar (2019) qishloq xo'jaligi jarayonlarini raqamli vositalar yordamida optimallashtirishning ahamiyatini tahlil qilgan. Ularning tadqiqotida, masalan, sun'iy intellekt yordamida ekinlarni sug'orishning samaradorligi oshirilgani va suvni tejashda sezilarli ijobiy natijalar ko'rsatilgan. Ushbu yondashuvlar qishloq xo'jaligini iqlim o'zgarishlariga qarshi kurashishda va resurslardan optimal foydalanishda yangi imkoniyatlar yaratadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, yashil texnologiyalar va raqamli vositalarni integratsiyalash orqali qishloq xo'jaligida ekologik va iqtisodiy samaradorlikni oshirish mumkin. Raqamli texnologiyalar, xususan, IoT va sun'iy intellekt yordamida resurslarni samarali boshqarish va atrof-muhitga bo'lgan ta'sirni kamaytirish mumkin. Yashil texnologiyalarni joriy etish orqali qishloq xo'jaligi sohasida barqaror rivojlanishga erishish va iqlim o'zgarishiga moslashish mumkinligi ilmiy izlanishlarda keng yoritilgan.

Muhokama. Yashil texnologiyalarni qishloq xo'jaligiga kiritish va ularni raqamli vositalar bilan integratsiyalash, tabiiy resurslarni samarali boshqarish, atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanishni ta'minlashda katta ahamiyatga ega. Biroq, bu jarayonni amalga oshirishda bir qator muammolar va qiyinchiliklar ham mavjud.

1. Texnologiyalarni joriy etishdagi to'siqlar: Qishloq xo'jaligida yashil texnologiyalarni tatbiq etish va ularni raqamli vositalar bilan integratsiyalash jarayonlari ba'zan qiyin bo'lishi mumkin. Birinchi navbatda, texnologiyalarning yuqori narxi va buning natijasida fermerlarning investitsiya qilishga tayyor emasligi muammo tug'diradi. Ko'plab fermerlar uchun yangi texnologiyalarni joriy qilishning dastlabki xarajatlari yuqori bo'lishi mumkin, bu esa ularning ijtimoiy va iqtisodiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, texnologiya va raqamli vositalarning ishlatilishi uchun kerakli bilim va tajriba ham kerak bo'ladi, bu esa ayrim fermerlar uchun qo'shimcha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

2. Ma'lumotlar xavfsizligi va maxfiylik muammolari: Raqamli texnologiyalarni qishloq xo'jaligiga joriy qilishda ma'lumotlar xavfsizligi va maxfiylik muammolari ham muhim o'rin tutadi. Fermerlar va qishloq xo'jaligi ishchilari tomonidan yig'ilgan ma'lumotlar (masalan, yer unumdorligi, suv iste'moli, sug'orish tizimlarining ishlash holati) maxfiy va shaxsiy bo'lishi kerak. Raqamli tizimlar yordamida bu ma'lumotlar uzatilganda, ular noto'g'ri qo'llanilishi yoki xavfsizligi ta'minlanmasligi mumkin. Shuning uchun ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash, bu texnologiyalarni joriy etishning eng muhim qismi hisoblanadi.

3. Iqlim o'zgarishiga moslashish va hududiy farqlar: Yashil texnologiyalar va raqamli vositalarning muvaffaqiyatli ishlashi uchun iqlim sharoitlari va hududiy farqlarni hisobga olish zarur. Masalan, qishloq xo'jaligi uchun mo'ljallangan texnologiyalar bir hududda samarali bo'lsa, boshqa hududda ular unumli bo'lmasligi mumkin. Iqlim o'zgarishi, yer unumdorligi va suv resurslarining mavjudligi har bir hudud uchun farq qiladi, bu esa texnologiyalarning samaradorligini ta'sir qilishi mumkin. Shuning uchun, texnologiyalarni joriy etishda hududiy xususiyatlarni hisobga olish va moslashtirilgan yechimlarni ishlab chiqish zarur.

Yashil texnologiyalarni qishloq xo'jaligiga kiritish va raqamli vositalar bilan integratsiyalash, barqaror rivojlanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlashda katta imkoniyatlarni yaratadi. Biroq, bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun bir qator muammolar va qiyinchiliklarni hal qilish zarur. Texnologiyalarni joriy etishda iqtisodiy to'siqlar, ma'lumotlar xavfsizligi, iqlim sharoitlari va davlat siyosati kabi omillarni hisobga olish muhimdir. Shuningdek, innovatsion texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash va ularga o'rgatish bo'yicha davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish talab etiladi.

Natijalar. Yashil texnologiyalarni qishloq xo'jaligiga kiritish va ularni raqamli vositalar bilan integratsiyalashning natijalari ko'plab ijobiy o'zgarishlarni keltirib chiqarmoqda. Ushbu jarayonlar ekologik va iqtisodiy samaradorlikni oshirishi, resurslarni tejash va atrof-muhitga bo'lgan salbiy ta'sirni kamaytirishi mumkin. Quyida bu integratsiyaning asosiy natijalari keltirilgan:

1. Resurslarni samarali boshqarish: Yashil texnologiyalar va raqamli vositalar yordamida qishloq xo'jaligi jarayonlarini optimallashtirish orqali resurslardan samarali foydalanish imkoniyati yaratildi. Masalan, IoT tizimlari yordamida yer unumdorligi va suv resurslari real vaqtda monitoring qilindi. Bu, o'z navbatida, sug'orish va o'g'itlardan foydalanishni kamaytirishga, shuningdek, energiya iste'molini optimallashtirishga yordam berdi. Raqamli vositalar, masalan, sun'iy intellekt va avtomatlashtirish tizimlari yordamida ekinlarning o'sishini prognoz qilish, pestitsidlar va o'g'itlar iste'molini minimallashtirishga erishildi.

2. Ekologik ta'sirni kamaytirish: Yashil texnologiyalar, masalan, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan (quyosh, shamol) foydalanish orqali qishloq

xo'jaligida energiya samaradorligini oshirish va karbon chiqindilarini kamaytirish imkoniyati paydo bo'ldi. Qishloq xo'jaligida kimyoviy o'g'itlar va pestitsidlar miqdorini kamaytirish orqali ekologik ta'sir sezilarli darajada pasaygan. Bu nafaqat yerning unumdorligini saqlab qolishga, balki atrof-muhitni himoya qilishga ham xizmat qilmoqda.

3. Iqtisodiy samaradorlik: Yashil texnologiyalar va raqamli vositalarning integratsiyasi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining samaradorligini oshirdi. Fermerlar resurslarni tejash va ishlab chiqarishni optimallashtirish orqali iqtisodiy foydalar oldilar. Sug'orish tizimlarining avtomatlashtirilishi va energiya tejash texnologiyalarining joriy etilishi xarajatlarni kamaytirib, ularning daromadlarini oshirishga yordam berdi. Bunda, masalan, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish va samarali sug'orish tizimlarining joriy etilishi muhim o'rin tutdi.

Yashil texnologiyalarni qishloq xo'jaligiga kiritish va raqamli vositalar bilan integratsiyalash jarayoni ekologik va iqtisodiy natijalarga katta ta'sir ko'rsatdi. Resurslarni samarali boshqarish, ekologik ta'sirni kamaytirish, iqtisodiy samaradorlikni oshirish va iqlim o'zgarishiga moslashishning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi orqali qishloq xo'jaligi barqaror rivojlanishga erishmoqda. Biroq, texnologiyalarning muvaffaqiyatli tatbiqi uchun moliyaviy qo'llab-quvvatlash, ta'lim va o'quv dasturlari, shuningdek, davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlik zarur.

Xulosa. Yashil texnologiyalarni qishloq xo'jaligiga kiritish va ularni raqamli vositalar bilan integratsiyalash barqaror rivojlanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Qishloq xo'jaligida yashil texnologiyalarni joriy etish orqali yer unumdorligini oshirish, suv resurslarini samarali boshqarish, pestitsidlar va o'g'itlar iste'molini kamaytirish kabi bir qator ijobiy natijalarga erishish mumkin. Shu bilan birga, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish va organik dehqonchilik kabi usullar orqali ekologik ta'sirni kamaytirish mumkin.

Raqamli texnologiyalar, xususan, IoT (Internet of Things), sun'iy intellekt (AI) va avtomatlashtirish tizimlari yordamida ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va boshqarish samaradorligini oshirishga erishish mumkin. Ushbu texnologiyalar orqali qishloq xo'jaligida resurslar, shu jumladan suv va energiya, samarali va tejab ishlatilishi, sug'orish tizimlarini avtomatlashtirish va ekinlarni aniq monitoring qilish imkoniyatlari yaratilib, ekologik xavf-xatarlarni kamaytirishga yordam beradi.

Yashil texnologiyalarni raqamli vositalar bilan integratsiyalash nafaqat ekologik jihatdan foydali, balki iqtisodiy jihatdan ham samarali bo'lib, fermerlarga ko'proq daromad olish imkonini beradi. Ular resurslarni tejash va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish orqali iqtisodiy foyda keltiradi.

Shu bilan birga, bu jarayonlar iqlim o'zgarishiga moslashish va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega. Yashil texnologiyalar va raqamli vositalar birgalikda qishloq xo'jaligi sektorini barqaror va raqobatbardosh qilishga xizmat qiladi.

Kelajakda, ushbu texnologiyalarni yanada rivojlantirish va keng joriy etish uchun samarali siyosat va strategiyalar ishlab chiqilishi zarur. Bunda davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlik, zamonaviy texnologiyalarga sarmoya kiritish va ilmiy-tadqiqot ishlarini rivojlantirish katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Smith, J., Thompson, L., & Williams, R. (2018). Green technologies in agriculture: Sustainable solutions for a changing world. *Journal of Environmental Science and Technology*, 42(3), 215-229.
2. Jones, P., Brown, M., & Patel, D. (2020). Digital technologies in farming: Integration of IoT and AI in sustainable agriculture. *Agricultural Systems*, 178, 1-15.
3. Yang, H., Zhang, J., & Liu, X. (2021). Artificial Intelligence in agriculture: Applications, challenges, and opportunities. *Computers and Electronics in Agriculture*, 181, 1-10.
4. Martinez, M., Garcia, A., & Hernandez, L. (2019). The role of digital technologies in water management for agriculture. *Water Resources Management*, 33(12), 4127-4143.
5. Kim, B., Park, J., & Lee, H. (2022). Economic benefits of green technologies in agriculture: A case study of renewable energy and organic farming practices. *Journal of Agricultural Economics*, 51(2), 89-103.
6. Zhang, T., & Liu, Y. (2020). Sustainable agriculture and digital innovations: From data analytics to smart farming systems. *Sustainability*, 12(8), 2200-2215.
7. Chen, X., & Zhao, P. (2021). Challenges and opportunities in implementing IoT-based smart agriculture. *Journal of Agricultural Engineering*, 45(4), 27-35.
8. Wu, X., & Li, Y. (2019). The integration of renewable energy and smart irrigation systems in agriculture: Improving efficiency and sustainability. *Renewable Energy*, 134, 989-997.

AVTOMATLASHTIRISH TIZIMLARIDA DISKRET SIGNALLAR KIRISHI VA CHIQISHI

Shukurova O.P., Normo'minov D.A.
Qarshi davlat texnika universiteti.

Annotatsiya: Avtomatlashtirish tizimlarida raqamli signallar juda keng tarqalgan bo'lib, ular chegaraviy ulab-uzgichlari, qo'riqlash yoki yong'in signalizatsiyasi datchiklari, sig'im to'lishi datchiklar, konveyer lentasining sirpanish datchiklari, yaqinlashish datchiklari va boshqalardan keladi. Bunday signallarni diskret deb atash unchalik to'g'ri emas, ammo bu atama amalyotga to'liq kirib keldi. Maqolada diskret signallar kirish sxemalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: signal, "quruq kontakt", diskret signal, mikrokontroller, kondensator, kirish, chastota, manba, resistor, tok, kuchlanish, zanjir, kaskad.

Аннотация: Цифровые сигналы очень распространены в системах автоматизации и поступают от концевых выключателей, датчиков охранной или пожарной сигнализации, датчиков емкости, датчиков проскальзывания конвейерной ленты, датчиков приближения и т. д. Называть такие сигналы дискретными не совсем корректно, но этот термин прочно вошел в практику. В статье анализируются схемы ввода дискретных сигналов.

Ключевые слова: сигнал, «сухой контакт», дискретный сигнал, микроконтроллер, конденсатор, вход, частота, источник, резистор, ток, напряжение, цепь, каскад.

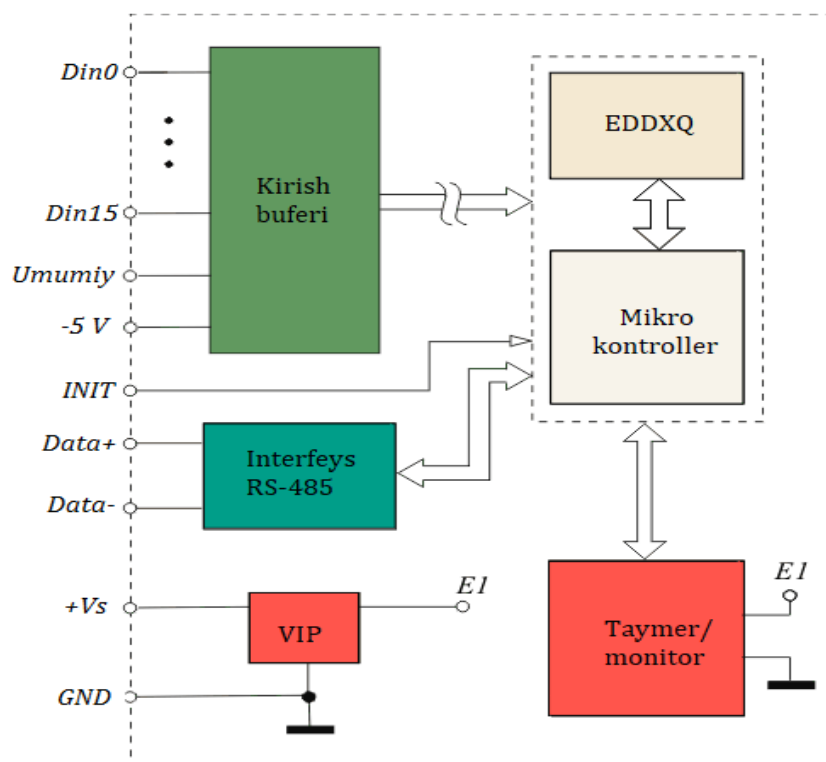
Abstract: Digital signals are very common in automation systems, they come from limit switches, security or fire alarm sensors, capacity sensors, conveyor belt slip sensors, proximity sensors, etc. It is not entirely correct to call such signals discrete, but this term has fully entered practice. The article analyzes the input circuits of discrete signals.

Keywords: signal, "dry contact", discrete signal, microcontroller, capacitor, input, frequency, source, resistor, current, voltage, circuit, cascade.

Sanoat avtomatlashtirishida diskret signallarni kirish modullari har xil kirish turlariga ega: "quruq kontakt" kirish tipi; kuchlanish ko'rinishidagi mantiqiy signallar uchun diskret kirish; 110...220 V diskret signallarni kirish.

Avtomatlashtirish tizimlarida "quruq kontakt" - bu o'rnatilgan energiya manbasiga ega bo'lmagan ma'lumot manbai, masalan, rele kontaktlari yoki "ochiq kollektor" tipidagi diskret chiqishlar. Bunday kontaktning holati haqida ma'lumotni uzatish uchun tashqi tok yoki kuchlanish manbai talab qilinadi.

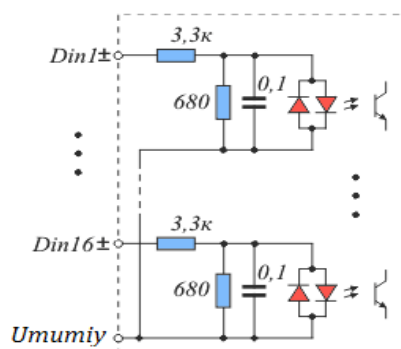
Diskret signalining kirish moduli tuzilishi 1-rasmda ko'rsatilgan. Kirish modulining mikrokontrolleri kirishlarni davriy yoki PLC talabiga binoan skanerlashni amalga oshiradi.

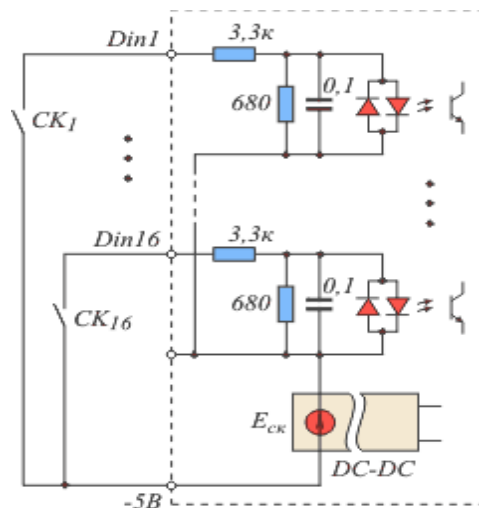
1-rasm. NL-16DI diskret signal kiritish modulining tuzilish sxemasi. VIP - ikkilamchi quvvat manbai

Mikrokontroller shuningdek, "quruq kontakt" larning "suhbatlashish" ta'sirini ham bekor qiladi. So'rov kirish, manzilni o'rnatish, almashinish tezligi, ma'lumotlar formati va boshqalar uchun buyruqlar modulga ketma-ket interfeys, odatda RS-485 orqali yuboriladi.

Diskret kirish modullaridan to'g'ri foydalanish uchun kirish (kaskad) bosqichlarining tuzilishi va xususiyatlarini bilish zarur (2, 3-rasm). Diskret kirishlar kirish modulining qolgan qismidan galvanik tarzda ajratilgan. Ajratish, qoida bo'yicha, qarama-qarshi parallel ulangan ikkita nurlanish diodli optronlar yordamida amalga oshiriladi. Bu har qanday qutbli diskret signallarni kirishlarga ulash imkonini beradi. Galvanik izolyatsiya kanallar bo'yicha yoki guruhli bo'lishi mumkin. Ommaviy izolyatsiya ko'proq qo'llaniladi, chunki u modul kirish klemmalari sonini deyarli ikki baravar kamaytiradi.

2-rasm. Diskret kirish kanallarining kirish kaskadlari tuzilish sxemasi

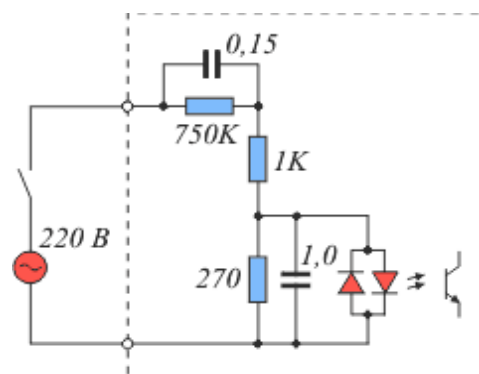

3-rasm. “Quruq kontakt” signal manbalari uchun kirish kaskadlari tuzilishi sxemasi

Kondensator modullarning kirish (kaskadlarida) bosqichlarida yuqori chastotali halaqitlarni filtrlash uchun ishlatiladi. Chegara chastotasining qiymati modul tezligi va yuqori chastotali halaqit ta’sirida noto’g’ri tetiklanish ehtimoli o’rtasidagi kelishuv natijasida tanlanadi. Chegara chastotasi va kirish so’rov tezligining tipik qiymati 1 kGs kengligida yotadi. Shovqinlarga bardoshlilikni oshirish uchun Schmidt triggerlari optron signallarining chiqishida ham qo’llaniladi.

Diskret signallarning mantiqiy birlik darajasi odatda 3 dan 30 V gacha, mantiqiy nol darajasi 0 dan 2 V gacha bo’ladi. “Quruq kontakt” tipidagi manbalardan signallarni kirish uchun 3-rasmida ko’rsatilganidek, E_{qk} kuchlanish manbai ishlatiladi. "Ochiq kollektor" tipidagi diskret chiqishlar xuddi shu tarzda ulanadi.

Manba diskret kirish moduliga o’rnatilgan yoki tashqi bo’lishi mumkin. Yuqori doimiy kuchlanishni kirish 2-rasmdagi sxema bo’yicha amalga oshiriladi, shu bilan birga, tok o’rnatuvchi rezistorda tarqaladigan quvvatni kamaytirish uchun kichik nazorat oqimiga ega bo’lgan optron va yuqori qarshilik va yuqori g’alayon kuchlanishiga ega rezistor ishlatiladi.

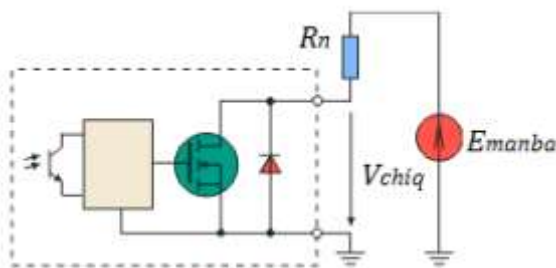

4-rasm. Diskret 220 V signallarni kiritish uchun kirish kaskadlari tuzilish sxemasi

220 V diskret signallarni kirish. Yuqori (220 V) o'zgaruvchan kuchlanish signallarini kirish yuqorida ko'rib chiqilganga o'xshash tarzda amalga oshiriladi (4-rasm), ammo tok beruvchi (qarshilik) rezistor o'rniga optronni qo'shish uchun kondansator ishlatiladi. 4-rasmdagi 750 kOm qarshilikli rezistor kirishlar ajratilganda kondansator zaryadi uchun xizmat qiladi, bu standart elektr xavfsizligi talabidir. 1 kOm qarshilikli rezistor kirish kommutatsiyasi momentida tok tashlashini cheklaydi, boshqa elementlarning maqsadi 2 va 3 -rasmdagi zanjirlar bilan bir xil.

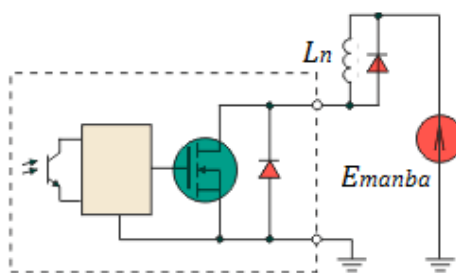
Yuqori kuchlanishli kirishlar uchun kaskadlar umumiy simli yoki mustaqil bo'lishi mumkin. Diskret kirishlar holatini ko'rsatish uchun (yoqish/o'chirish) rangli diodar ishlatiladi, ular optronlardan oldin yoki undan keyin yoqiladi. Diskret signallarning chiqishi ijro mexanizmlarni yoqish/o'chirish holatini boshqarish uchun ishlatiladi. Chiqish qurilmalari juda xilma-xil. Chiqish kaskadlarining tuzilishini bilish ularni to'g'ri qo'llash uchun zarurdir.

Standart KMOYa mantiqiy darajalariga ega chiqish kaskadlari sanoatni avtomatlashtirishda kamdan-kam qo'llaniladi. Buning sababi, diskret chiqishlarning yuki elektron qurilmalarning mantiqiy kirishlari emas, balki ko'pincha elektromexanik rele, boshlanuvchilar, step dvigatellar va boshqalardir. Diskret chiqishlar odatda kuchli ochiq kollektorli bipolyar tranzistorlar yoki ochiq tokli maydon tranzistorlar (odatda MOYa) asosida quriladi (5-rasm).

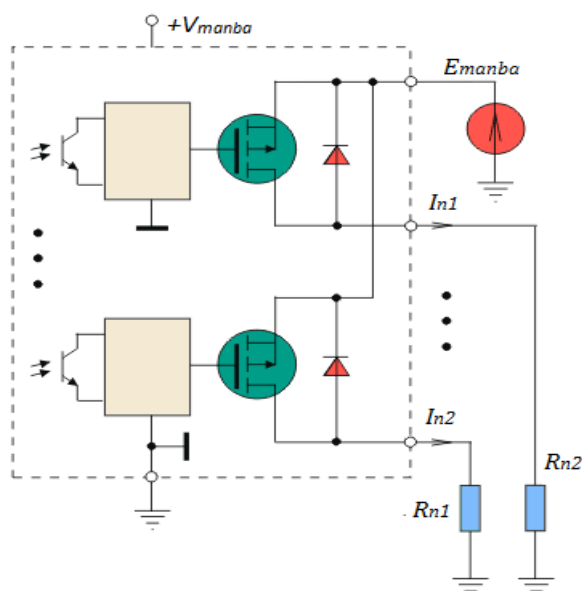

5-rasm. Diskret signallarni chiqarish uchun OK tipidagi chiqish kaskadlari tuzilish sxemasi

Sxematexnika nuqtai nazaridan, bu kaskadlarning qo'llanilishi ekvivalentdir, shuning uchun ular OK kaskadlari deb ataladi.

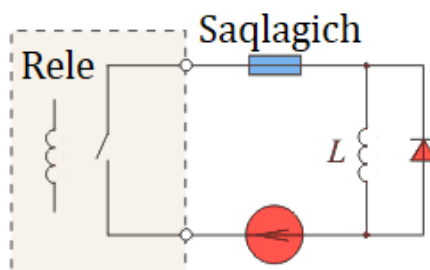
6-rasm. Induktiv yuklanishni diskret chiqishga ulash

8-rasm. O'tayotgan tok uchun chiqish kaskadlari tuzilish sxemasi

Yuqori tok yoki 110 ... 220 V kuchlanish manbasidan ishlaydigan yuklanishlarni boshqarish uchun elektromagnit yoki qattiq holatdagi (yarim o'tkazgich) rele, tiristorlar, simistorlar bilan chiqish (kaskad) bosqichlari qo'llaniladi. Elektromagnit relening asosiy afzalligi yopiq kontaktlarda kuchlanish juda sekin pasayishidir, bu esa sovutishga zarurat tug'dirmaydi. Kamchiligi - cheklangan miqdordagi operatsiyalar (taxminan $10^5 \dots 10^6$ tartibda). Yarim o'tkazgichli relelar esa ochiq holatda nisbatan yuqori qarshilikka ega va issiqlik tarqalishini talab qiladi, lekin 1010 tagacha kommutatsiya almashtirishlarini bajarishi mumkin. Bundan tashqari, yarim o'tkazgichli rele yanada ishonchli va "kontaktlar sakrashi" ta'siriga ega emas.

Induktiv yuklanishni almashtirish (kommutatsiyalash) uchun rele ishlatganda, o'z-o'zidan yuqori amplitudali induksiya e.yu.k. paydo bo'ladi, kontaktlarning ochilishi va ularning uchqunlarida havo bo'shlig'ining buzilishiga olib keladi. Bu kontaktlarning tez eskirishi va elektromagnit shovqinlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

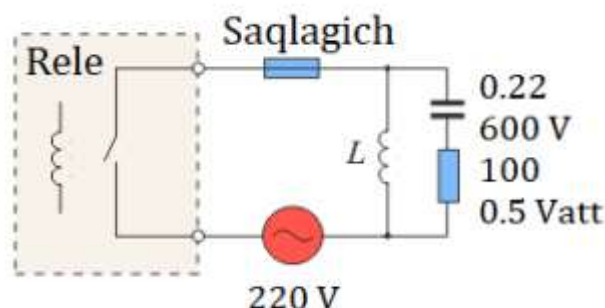

9-rasm. Releli chiqish. Induktiv yuklanishni kommutatsiyalashda rele kontaktlarining uchqunlarini yo'q qilish uchun dioddan foydalanish

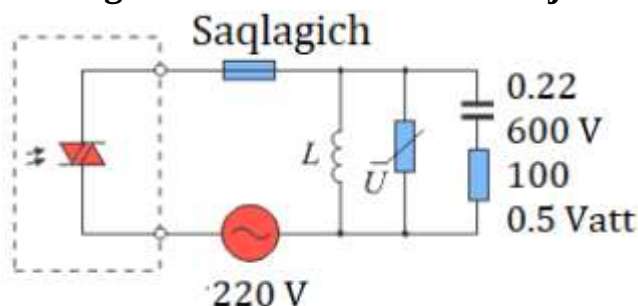
Muammo doimiy kuchlanish zanjirida (9-rasm) va o'zgaruvchan tok zanjiridagi RC-zanjirida kommutatsiyada induktiv chulg'am parallel ravishda

ulangan diodlar yordamida hal qilinadi. Rele kontaktlari elektron to'xtatuvchilari bilan himoyalangan bo'lishi kerak.

Uzun kabel liniyalari bo'lgan yuqori voltli zanjirlarda qattiq holatdagi rele yoki tiristorlardan foydalanilganda himoya varistorlar (10, 11-rasm), TVS diodlari va gaz zaryadsizlantiruvchi qurilmalarda qo'llaniladi.

10-rasm. Releli chiqish. Induktiv yuklanishlarni kommutatsiyalashda kontakt uchqunlarining oldini olish uchun RC-zanjirini qo'llash

11-rasm. Tiristor chiqishi. Varistor tiristorni kuchlanish yuklanishidan himoya qilish uchun ishlatiladi

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N.R. Yusupbekov va boshq. Texnologik jarayonlarini nazorat qilish va avtomatlashtirish. T. "O'qituvchi". Darslik. 2011, 516 b
2. Денисенко В.В. Учебное пособие. Компью. Управ. технологическим процессом, эксперимент. оборудованием. М. Телеком. 2009г - 608 с.
3. Shukurova O.P., Pirimov O.J. Texnologik jarayonlarni kompyuterli boshqarish. Darslik. Qarshi nashriyoti 2023, - 448 v.

TEXNOLOGIK OBYEKTЛАRNI AVTOMATIK BOSHQARISH TIZIMINING TO'LIQ FUNKSIONAL SXEMASI ISHLASH PRINSIPI

Shukurova O.P., Salimov M.A.

Qarshi davlat texnika universiteti.

Annotatsiya: Maqola neft va gaz sanoatidagi yirik sanoat majmualarining texnologik obyektlarini boshqarish sohasida noma'lum dinamik parametrlarga ega bo'lgan inertsial texnologik ob'ektlarni boshqarishga bag'ishlangan. Texnologik obyektlarning dinamik parametrlarini identifikatsiyalash va bashorat qilinadigan

komponentlarga boshqaruvchi ta'sirni kiritish orqali boshqarish va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish qaralgan.

Kalit so'zlar: boshqaruv, PID-kontroller, identifikatsiya, dinamik parametrlar, texnologik obyekt, bashorat qilinadigan komponent.

Аннотация: Статья посвящена вопросам управления инерционными технологическими объектами с неизвестными динамическими параметрами в области управления технологическими объектами крупных промышленных комплексов нефтегазовой отрасли. Целью является повышение эффективности управления и использования технологических объектов путем идентификации их динамических параметров и введения управляющего воздействия на прогнозируемые компоненты.

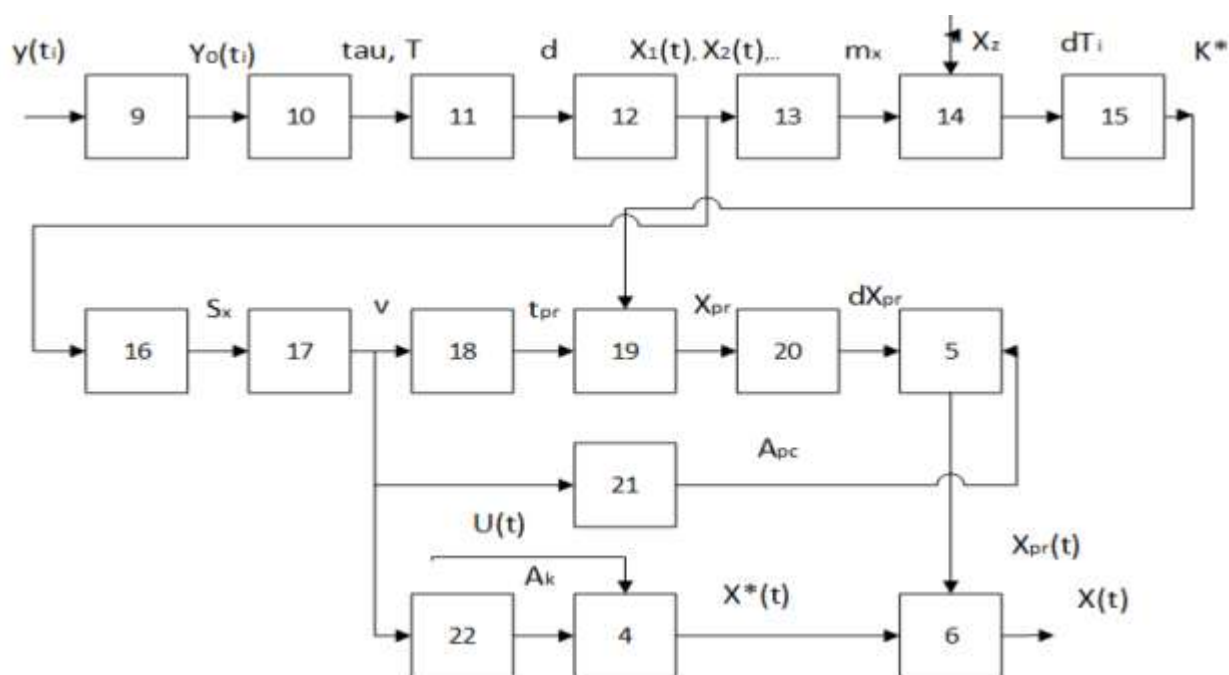
Ключевые слова: управление, ПИД-контроллер, идентификация, динамические параметры, технологический объект, прогнозируемая составляющая.

Abstract: The article is devoted to the control of inertial technological objects with unknown dynamic parameters in the field of control of technological objects of large industrial complexes in the oil and gas industry. The aim is to identify the dynamic parameters of technological objects and increase the efficiency of their management and use by introducing a control effect on predictable components.

Keywords: control, PID-controller, identification, dynamic parameters, technological object, predicted component.

Obyektlar va tizimlarni identifikatsiyalash boshqaruv nazariyasining asosiy masalalaridan biridir. Uning muhimligi sababi, ishlash sifati boshqaruv obyektining matematik modeli va tizimning boshqa elementlari qanchalik aniq ekanligiga bog'liq. Kerakli sifatni ta'minlash rostlovchilarga topshiriladi, ya'ni, identifikatsiyalash masalasi echimining aniqligi rostlovchining tuzilishiga ham, uning parametrlariga ham bog'liq bo'ladi.

Bir qator avtomatik boshqaruv tizimlarini ishlab chiqish mumkin [1,2]. Texnologik obyektlarni avtomatik boshqarish tizimining to'liq funksional sxemasi 22 blokni o'z ichiga oladi (1-rasm), lekin birinchi 8 tasi aniqligi sababli ko'rsatilmagan: 1 - berilayotgan element; 2 – taqqoslash elementi; 3 – PID-kontroller; 4 – boshqaruvchi ta'sirni ishlab chiqarish bloki; 5 – bashoratlangan komponentni topish bloki; 6 – algebraik yig'uvchi; 7 - o'rnatilgan ijro mexanizmli texnologik obyekt va 8 - datchik. Rasmda ushbu sxemaning dinamik parametrlarni identifikatsiyalash va bashoratlanuvchi komponent bilan umumiy boshqaruv ta'sirini yaratishni ifodalovchi qism ko'rsatilgan.

1-rasm. Dinamik parametrlarni identifikatsiyalash va umumiy boshqaruv ta'sirini shakllantirish funksional sxemasi.

Dinamik parametrlarni identifikatsiyalash uchun tezlashuv xarakteristikalarini qayta ishlash bloki (9) taqdim etiladi. Jarayon parametrining o'lgan qiymatlari jarayon parametrining boshlang'ich qiymatini hisobga olish, shuningdek signalni o'zgartirishdagi xatolarni kamaytirish uchun me'yoralashtiriladi.

Me'yoralashtirish oldindan ma'lum [3,4] ifodalarga muvofiq amalga oshiriladi, unda: $y^0(t_i)$ - t_i vaqt momentidagi texnologik parametrning me'yoralashtirilgan qiymati; $y(t_i)$ - texnologik parametrning t_i vaqt momentidagi joriy qiymati; $y(t_0)$ - t_0 vaqtning dastlabki momentidagi texnologik parametri qiymati; t_n - texnologik parametrning nominal qiymati.

10-blok texnologik obyektning dinamik xususiyatlarini aniqlash uchun ishlatiladi. U oldindan aniq bo'lgan ifoda [3,4] bo'yicha τ transport kechikishining qiymatini aniqlash imkonini beradi, bunda: t_1 - vaqt, texnologik parametr y_n^0 nominal qiymatining 0,15 ga to'g'ri keladi; t_2 - vaqt, texnologik parametr y_n^0 nominal qiymatining 0,85 ga to'g'ri keladi; y_1^0 - t_1 vaqt momentidagi texnologik parametrning qiymati; y_2^0 - t_2 vaqt momentidagi texnologik parametrning qiymati. Ushbu blokda texnologik ob'ektning T vaqt konstantasi ham ma'lum ifoda yordamida aniqlanadi.

Blokda (11) d jarayon parametrini o'lchashning diskretligi aniqlanadi. Etarlicha kichik qiymat sifatida va shu bilan birga jarayon parametrining o'lgan qiymatlari tanlovi vakilligini ta'minlaydigan T vaqt doimiysining yuzdan bir qismi ko'rinishidagi elementar ulushini topishga mo'ljallangan.

Blok (12) da texnologik parametr $x_1(t), x_2(t), \dots, x_n$ qiymatlari topilgan diskretlik d bilan o'lchanadi. Blok (13) matematik kutilmani aniqlash imkonini beradi. Blok (14) eporning qabul qilingan chegara qiymati bilan matematik kutilma m_x va texnologik parametrning belgilangan qiymati x_z o'rtasidagi farqni aniqlaydi.

Farq chegara qiymatiga yetgandan so'ng, o'lchov vaqti oralig'i dT_i aniqlanadi. (15) blokda tendensiya k^* mos keladigan ifodaga muvofiq belgilanadi va (16) blokda statistik parametrlar va birinchi navbatda, jarayon parametrining n o'lchangan qiymatini hisobga olgan holda standart og'ish s_x aniqlanadi.

Keyin esa, (17) blokda texnologik parametrning v o'zgaruvchanlik koeffitsienti aniqlanadi va (18) blokda - t_{pr} texnologik parametrning bashoratlash vaqti, approksimatsiya koeffitsientlari bilan v o'zgaruvchanlik koeffitsientidan ko'p hadlilik bo'yicha topiladi: a_0, a_1, a_2, a_3 , ma'lum bir texnologik ob'ekt uchun tanlangan. Texnologik parametrning x_{pr} bashoratlash qiymati (19) blokda t_{pr} va k^* hosilasi sifatida aniqlanadi.

Texnologik jarayon parametrining bashoratlangan va berilgan qiymatlari o'rtasidagi og'ish (20) blokda va boshqaruv ta'siri tarkibiy komponentlarining A_{pc} vazn koeffitsientlari (21) blokda, A_k esa (22) blokda aniqlanadi. 1-rasmda ko'rsatilgan 4, 5 va 6-bloklar avtomatik boshqaruv tizimining funksional sxemasidan olingan.

Kontrollerdan boshqaruv ta'sirini shakllantirish (4) blokda $u(t)$ kontroller chiqish signalining joriy qiymatiga mos keladigan A_k vazn koeffitsienti hosilasi sifatida amalga oshiriladi, bashoratlash komponentini A_{pc} bashoratlash komponentining topilgan vazn koeffitsientini dx_{pr} bashoratlash og'ish qiymatiga nisbatan hosila ko'rinishida shakllantirish esa (5) blokda amalga oshiriladi. Va nihoyat, texnologik obyektning ijro mexanizmidagi $x(t)$ boshqaruv ta'sirini shakllantirish (6) blokda ikkita komponentning algebraik yig'indisi shaklida amalga oshiriladi: asosiy va bashoratli.

Boshqarish uchun PID-rostlash qonuniga ega kontrollerlardan foydalanish, boshqarish sifatini baholash uchun esa integratsiyalashgan muhitda ham amalga oshirilgan normallashtirilgan kvadratik integral mezon J^2 ishlatilgan. Avtomatik boshqaruv tizimining ishlashini imitatsion modellashtirish matematik kutilishlar va standart og'ishlarning bir xil qiymatlari bilan kirishga tasodifiy signal berish orqali amalga oshiriladi. Natijada regeneratsiya gazlari harorati o'zgarishining ikki vaqt grafigi olinadi. Birinchisi, avtomatik boshqaruv tizimi basharotlobchi komponentsiz

PID-kontrollerida boshqaruvchi ta'sir bilan ishlaganda. Normallashtirilgan kvadratik integral sifat mezonining qiymati $J_1^2 = 0,79$ ni tashkil etadi.

Ikkinchisi, avtomatik boshqaruv tizimi dinamik parametrlarni identifikatsiyalash va ikkita komponentga asoslangan boshqaruv ta'sirini yaratish bilan ishlayotganida. Tegishli integral mezonning qiymati $J_2^2 = 0,57$ ni tashkil etadi. Birinchi va ikkinchi variantlar uchun belgilangan x_z harorat qiymatidan og'ishlar ham aniqlanadi, ularning qiymatlari mos ravishda 16 va 10 °C ni tashkil etadi.

PID-kontrollerli ko'p sonli avtomatik boshqaruv tizimlarining umumiy kamchiliklari jarayon obyektining dinamik parametrlarini boshqaruv obyekti sifatida bilmaslik va jarayon parametrlarini o'zgartirish tendensiyalarini hisobga olmaganlik tufayli cheklangan funksional imkoniyatlar. Avtomatik boshqaruv tizimining funksional imkoniyatlarini kengaytirish dinamik parametrlarni identifikatsiyalash va boshqaruv ta'sirini shakllantirishda bashoratlanadigan komponentni joriy etish orqali amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Денисенко, В.В. Компьютерное управление технологическим процессом, экспериментом, оборудованием. М.: Горячая линия – Телеком, 2009. 608 с.
- 2.Shukurova O.P., Pirimov O.J. Texnologik jarayonlarni kompyuterli boshqarish. Darslik. Qarshi nashriyoti 2023, - 448 v.
- 3.Vladov Yu.R., Vladova A.Yu. Two-stage workflow control witch a predictive component // IFACPapersOnLine, 2018. Vol. 51, No. 32. P. 712-716.
- 4.Vladov Yu.R., Vladova A.Yu. Control Signals of a Predictive Industrial PID Controller // Russian Engineering Research. 2018. Vol. 38, No. 5. P. 399–402.

ANALOG SIGNAL CHIQISH MODULI TUZILISHINI O'RGANISH

**Shukurova O.P., Yuldosheva Sh.M,
Qarshi davlat texnika universiteti.**

Annotatsiya: Signal kommunikatsiya tizimida ma'lumotlarni uzatish uchun ishlatiladigan axborot tashuvchisidir. Signallar barcha parametrlarini tavsiflovchi funksiyalariga va ma'lumotlarni uzatish usullariga qarab analog va diskret bo'ladi. Analog (yoki uzluksiz) signal fizik jarayon bo'lib, uning axborot xarakteristikasi silliq o'zgaradi. Maqolada analog signallar chiqish modullari funksiyalari qarab chiqilgan.

Kalit so'zlar: signal, analog, diskret, modul, parametr, controller, kompyuter, RS-485 interfeys, avtomatlashtirish, mikroprotsessor, Modbus, protokoli.

Аннотация: Сигнал — носитель информации, используемый для передачи данных в системе связи. Сигналы классифицируются на аналоговые и дискретные в зависимости от функций, описывающих все их параметры, и

способов передачи данных. Аналоговый (или непрерывный) сигнал — это физический процесс, информационные характеристики которого плавно изменяются. В статье рассматриваются функции модулей вывода аналоговых сигналов.

Ключевые слова: сигнал, аналоговый, дискретный, модуль, параметр, контроллер, компьютер, интерфейс RS-485, автоматизация, микропроцессор, Modbus, протокол.

Abstract: A signal is an information carrier used to transmit data in a communication system. Signals are analog and discrete, depending on the functions that describe all their parameters and the data transmission methods. An analog (or continuous) signal is a physical process, the information characteristics of which change smoothly. The article discusses the functions of analog signal output modules.

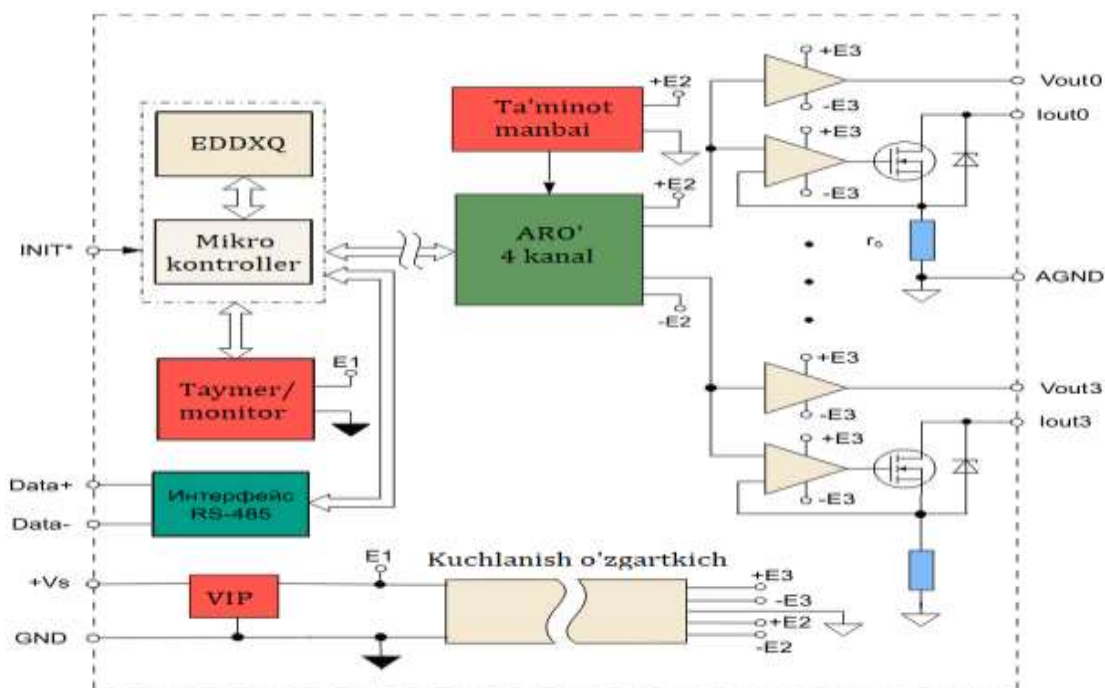
Keywords: signal, analog, discrete, module, parameter, controller, computer, RS-485 interface, automation, microprocessor, Modbus, protocol.

Modulni boshqarish buyruqlari. Modul kirishlaridan ma'lumotlarni o'qish, kirish diapazonini o'zgartirish, almashinuv chastotalari va boshqa funksiyalarni bajarish uchun PLC protsessori modullarga buyruqlar yuboradi. Buyruqlar matn formatida (DCON va Modbus ASCII protokollarida bo'lgani kabi) yoki o'n oltilik (masalan, Modbus RTU protokolidagi kabi) bo'lishi mumkin.

N-kanal raqamidan ma'lumotlarni o'qish uchun #AAN buyrug'idan foydalanish mumkin, masalan #042, javob modul kirishida >+1.2345 bitta kuchlanish qiymati shaklida olinishi mumkin.

Analog signallar chiqishi. Analog chiqish modullari kompyuter yoki kontrollerdan ma'lumotlarni analog shaklda chiqishi uchun mo'ljallangan. Chiqish modullarining chiqishidagi analog signallar standart tok (0...20 va 4...20 mA) yoki kuchlanish (0...5, ± 10 V) signallari sifatida ifodalanishi mumkin. Analog chiqish modullari asosan analog boshqaruv kirishiga ega ijro mexanizmlarni boshqarish uchun ishlatiladi, lekin o'lchash tizimlarida, elektrofizik tadqiqotlar yoki sinov stendlarini qurishda ham foydalanish mumkin.

NIL AP firmasining NL-4AO moduli (1-rasm) misolidan foydalanib, odatiy analog signal chiqish moduli tuzilishini o'rganish mumkin.

1-rasm. NL-4AO analog signal chiqish modulining tuzilish sxemasi; VIP-ikkilamchi manba

Chiqish moduliga axborotlar boshqaruvchi kontroller yoki kompyuterdan, odatda RS-485 interfeysi orqali keladi, ba'zi chiqish modullarida boshqa ketma-ket yoki parallel interfeyslar qo'llaniladi. Sanoatda avtomatlashtirish vositalari uchun mikroprotsessorni o'z tarkibiga olgan modulning analog chiqish qismini raqamli qismdan galvanik izolyatsiya qilish hisoblanadi. Modul standart Modbus RTU yoki DCON protokoli yordamida yuborilgan buyruqlar bilan boshqariladi.

Analog chiqish modullaridan to'g'ri foydalanish uchun chiqish kaskadli sxemasini bilish kerak (1-rasm). Kuchlanish chiqishi raqamli-analog o'zgartiruvchi (RAO') va boshqaruv obyekti yordamida amalga oshiriladi. Chuqur operatsion kuchaytirgichning chiqish qarshiligi teskari aloqasi doimiy tokda Omning yuzdan bir qismini tashkil etadi, bu esa uni yuqori aniqlikdagi ideal kuchlanish manbaiga aylantiradi. Modulni chiqish haddan tashqari yuklanishidan himoya qilish uchun operatsion kuchaytirgich o'zi bilan bir xil yarimo'tkazgich kristalida bajarilgan himoya bilan ishlatiladi.

Kuchaytirish koeffitsientining chastotaga bog'liqligi sababli, boshqaruv obyekti kaskad chiqish qarshiligi $r_{chiq}(f)$ chastotasiga bog'liq:

$$r_{chiq}(f) = \frac{r_0}{K_0} \frac{f_1}{f}, \quad (1)$$

bu erda f - chastota, chiqish qarshiligi qidirilayotgan; r_0 - teskari aloqasiz boshqaruv obyektining chiqish qarshiligi; f_1 - boshqaruv obyektining birlik

kuchayish chastotasi, odatda 1 MGts ga teng; K_0 – doimiy tokda (nolinchi chastotada) boshqaruv obyekti kuchaytirish koeffitsienti.

Yuqoridagi ifoda $f_0 < f < 10f_1$ da taxminan 10% xatolik bilan amal qiladi, bu erda $f_0 \approx f_1$, $K_0 = 0,702$ darajada teskari aloqasiz boshqaruv obyektining chegara chastotasi.

Qo‘zg‘atilgan shovqin darajasini hisoblashda chiqish qarshiligining chastotaga bog‘liqligini, shuningdek, kuchlanish qarshiligining chiqish kuchlanishi qiymatiga ta’siri tufayli chiqish modulining metodik xatoligini hisobga olish kerak.

Analog signalning tok shaklida chiqishi uchun teskari aloqali boshqaruv obyektiga asoslangan tok manbalari qo‘llaniladi. Ularning ishlash prinsipi manfiy teskari aloqaga ega bo‘lgan boshqaruv obyekti yuqori kuchaytirish koeffitsienti tufayli uning kirishlari o‘rtasida nol kuchlanishga ega ekanligiga asoslanadi.

Shuning uchun, barcha kirish kuchlanishi r_0 qarshilikka nisbatan qo‘llaniladi va chiqish toki r_0 ga bo‘lingan kirish kuchlanishiga teng. r_0 orqali o‘tadigan tok chiqish tokiga to‘liq teng bo‘lishi uchun tranzistor sifatida izolyatsiyalangan zatvorli bipolyar transistor yoki bipolyar va MOYA-tranzistorlar juftligidan foydalaniladi.

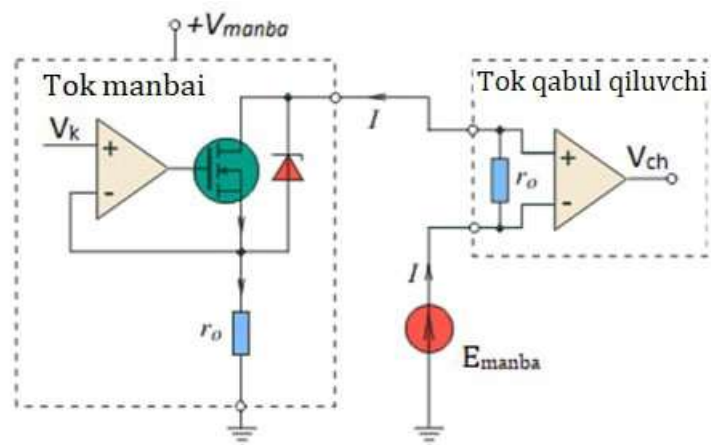
Tok manbasining kompleks $r_{chiq}(f)$ chiqish qarshiligi modulini MOYA - tranzistorning eng oddiy modeli yordamida, uning chiqish qarshiligini hisobga olgan holda topish mumkin:

$$r_{chiq}(f) = (R_d + r_0) \frac{f_1}{K_0 f} S r_0 \approx R_d S r_0 \frac{f_1}{K_0 f}, \quad (2)$$

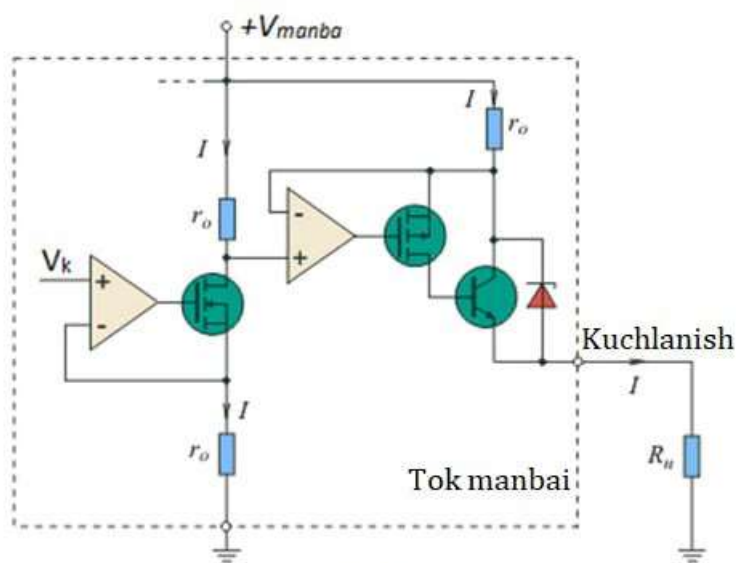
bu erda R_d – MOYA-tranzistorning differentsial chiqish qarshiligi; S - MOYA-tranzistorning tikligi; qolgan parametrlar (1) formuladagi kabi odatiy qiymatlarning bir xil ma’nosi va tartibiga ega. Bu parametrlarning tipik qiymatlari uchun va $R_d = 100 \text{ kOm}$ da $r_{chiq} = 5 \cdot 10^{11}$ qiymat olinadi. Lekin, $f = 10 \text{ kGts}$ chastotada kompleks chiqish qarshiligi $r_{chiq} = 50 \text{ MOm}$ va chastota oshishi bilan kamayib boradi.

Shunday qilib, etarlicha yuqori aniqlik darajasiga ega bo‘lgan tok manbai va barcha chastotalar uchun "ideal" deb hisoblanishi mumkin va standart "tokli halqa" 4 ... 20 mA da 250 Om tipik kuchlanishdan foydalanilganda uning chiqish qarshiligini hisobga olmaslik mumkin. Ko‘rib chiqilgan sxema bo‘yicha qurilgan tok manbalarida tranzistorni quvvatlantirish uchun qo‘shimcha E_{manba} quvvat manbai talab qilinadi, u odatda chiqish modulidan tashqarida joylashgan (2-rasm).

2-rasmdagi muntazamlashtiruvchi tranzistorni noto‘g‘ri qutblanishning tashqi kuchlanishlaridan va ruxsat etilgan qiymatdan ortiqcha kuchlanishdan himoya qilish uchun xizmat qiladi.

a)

b)

2-rasm. Kiruvchi (a) va chiqadigan (b) tok uchun chiqish bosqichlari. (a) sxemasi qo'shimcha quvvat manbaini talab qiladi.

Keltirilgan kaskadlarning kamchiliklari tok yo'nalishini teskari tomonga o'zgartirishning mumkin emasligi bo'lib, u bir xil turdagi o'tkazuvchanlik yoki bitta turdagi kanalli tranzistorlardan foydalanish bilan bog'liq. Sanoatni avtomatlashtirish uchun chiqish modullarida nisbatan murakkabroq ikkipolyar sxemalar qo'llanilmaydi.

Chiqish modulining xatosi quyidagi asosiy komponentlardan iborat: raqamli-analog o'zgartiruvchining diskretlik xatolari; kuchlanish manbasining barqarorligi; modulning ichki shovqini; nolga teng bo'lmagan chiqish qarshiligi.

Odatdagi kirish modulining xatosi (NIL AP firmasidan NL-4AO moduli misolida) diapazonning yuqori chegarasining 0,1% ni tashkil qiladi (potensial chiqish uchun ± 10 V va 0...20 tok chiqishi uchun mA), bit chuqurligi (razryadlilik) - 12 bit, chiqish qiymatini o'zgartirish diskretlilik - kuchlanish uchun 5 mV va tok

uchun 5 mA, ya'ni, 0,05% diapason kengligi. Modul standart Modbus RTU buyruqlari yoki DCON protokoli yordamida ASCII kodlaridagi buyruqlar bilan boshqariladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.N.R. Yusupbekov va boshq. Texnologik jarayonlarini nazorat qilish va avtomatlashtirish. T. "O'qituvchi". Darslik. 2011, 516 b
- 2.Денисенко В.В. Учебное пособие. Компью. Управ. технологическим процессом, эксперимент. оборудованием. М. Телеком. 2009г - 608 с.
- 3.Shukurova O.P., Pirimov O.J. Texnologik jarayonlarni kompyuterli boshqarish. Darslik. Qarshi nashriyoti 2023, - 448 v.

QISHLOQ XO'JALIGIDA ISHLAB CHIQARISHDA RAQAMLI TEKNOLOGIYALAR VA ULARNING EKOLOGIK TA'SIRI.

Qarshi Davlat Texnika Universiteti assistenti - Xalilova Maftuna Raxmon qizi,
Qarshi Davlat Texnika Unversiteti talabasi- Bahromova Dilnavoz Azamat qizi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida raqamli texnologiyalarning roli va ularning ekologik ta'siri keng yoritiladi. Zamonaviy aqlli texnologiyalar, sun'iy intellekt, IoT (Internet of Things), katta ma'lumotlar tahlili, dronlar, avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari va blokcheyn texnologiyalarining dehqonchilik hamda chorvachilik sohalarida samaradorlikni oshirish, resurslarni tejash va atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada raqamli texnologiyalar orqali ekologik muammolarni kamaytirish, suv va yer resurslaridan samarali foydalanish, uglerod izini pasaytirish, bioxilma-xillikni saqlash va chiqindilarni qayta ishlash imkoniyatlari o'rganiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalarni qishloq xo'jaligida keng joriy etish ekologik barqarorlikni ta'minlash bilan birga, oziq-ovqat xavfsizligi va iqtisodiy samaradorlikni ham oshirishga xizmat qiladi.

Абстрактный. В статье подробно рассматривается роль цифровых технологий в сельскохозяйственном производстве и их воздействие на окружающую среду. Будет проанализирована роль современных интеллектуальных технологий, искусственного интеллекта, IoT (Интернета вещей), аналитики больших данных, дронов, автоматизированных систем мониторинга и технологий блокчейн в повышении эффективности, экономии ресурсов и снижении негативного воздействия на окружающую среду в сельском хозяйстве и животноводстве. В статье также рассматриваются возможности снижения экологических проблем, эффективного использования водных и земельных ресурсов, сокращения выбросов углекислого газа, сохранения биоразнообразия и переработки отходов с помощью цифровых технологий. Результаты исследования показывают, что повсеместное

внедрение цифровых технологий в сельское хозяйство позволит не только обеспечить экологическую устойчивость, но и повысить продовольственную безопасность и экономическую эффективность.

Abstract. This article provides a comprehensive overview of the role of digital technologies in agricultural production and their environmental impact. The role of modern smart technologies, artificial intelligence, IoT (Internet of Things), big data analytics, drones, automated monitoring systems, and blockchain technologies in increasing efficiency, saving resources, and reducing negative environmental impacts in agriculture and livestock farming is analyzed. The article also explores the possibilities of reducing environmental problems, effectively using water and land resources, reducing carbon footprint, preserving biodiversity, and recycling waste through digital technologies. The results of the study show that the widespread introduction of digital technologies in agriculture not only ensures environmental sustainability, but also increases food security and economic efficiency.

Kalit so‘zlari. Qishloq xo‘jaligi, raqamli texnologiyalar, ekologik ta’sir, sun’iy intellekt, aqlli dehqonchilik, IoT, katta ma’lumotlar tahlili, dronlar, suv va yer resurslari, uglerod izi, bioxilma-xillik, chiqindilarni qayta ishlash, barqaror rivojlanish, oziq-ovqat xavfsizligi.

Ключевые слова. Сельское хозяйство, цифровые технологии, воздействие на окружающую среду, искусственный интеллект, интеллектуальное сельское хозяйство, Интернет вещей, аналитика больших данных, дроны, водные и земельные ресурсы, углеродный след, биоразнообразие, переработка отходов, устойчивое развитие, продовольственная безопасность.

Keywords. Agriculture, digital technologies, environmental impact, artificial intelligence, smart farming, IoT, big data analytics, drones, water and land resources, carbon footprint, biodiversity, waste recycling, sustainable development, food security.

Kirish. Zamonaviy dunyoda qishloq xo‘jaligi nafaqat iqtisodiy rivojlanishning asosiy tarmoqlaridan biri, balki global oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda ham muhim rol o‘ynaydi. Biroq, qishloq xo‘jaligining an’anaviy usullari ekologik muammolarga olib kelmoqda. Iqlim o‘zgarishi, suv tanqisligi, tuproq degradatsiyasi va ortib borayotgan aholi ehtiyojlarini qondirish zarurati qishloq xo‘jaligida innovatsion texnologiyalarni joriy etishni talab qiladi. Shu nuqtayi nazardan, raqamli texnologiyalar qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, resurslarni tejash va ekologik muvozanatni saqlash uchun muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. Raqamli texnologiyalar jumlasiga sun’iy intellekt (AI), Internet of Things (IoT), katta ma’lumotlar tahlili (Big Data), dronlar, aqlli sug‘orish tizimlari, blokcheyn va robototexnika kabi ilg‘or innovatsiyalar kiradi. Ushbu texnologiyalar yordamida dehqonchilik va chorvachilik jarayonlari

aniq boshqarilishi, suv va yer resurslaridan samarali foydalanish, chiqindilarni qayta ishlash va issiqxona gazlari chiqindisini kamaytirish mumkin. Jahon Banki (World Bank, 2022) ma'lumotlariga ko'ra, aqlli qishloq xo'jaligi texnologiyalarini joriy etish natijasida hosildorlik 25-30% ga oshishi, suv sarfi esa 50% gacha kamayishi mumkin. Xuddi shunday, Birlashgan Millatlar Tashkiloti Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO, 2023) ma'lumotlariga ko'ra, qishloq xo'jaligi dunyo bo'ylab chuchuk suv zaxiralarining 70% ini iste'mol qiladi va atmosferaga chiqariladigan issiqxona gazlarining 24% ini tashkil qiladi. Demak, qishloq xo'jaligida ekologik muammolarni hal qilish uchun raqamli texnologiyalardan keng foydalanish dolzarb masala hisoblanadi. Ma'lumotlarga ko'ra, dunyo bo'ylab qishloq xo'jaligi sohasi ichimlik suvining 70 foizini iste'mol qiladi va atmosferaga chiqariladigan issiqxona gazlarining 24 foizi aynan ushbu soha hissasiga to'g'ri keladi (FAO, 2023). Shu sababli, zamonaviy texnologiyalar yordamida resurslarni samarali boshqarish va chiqindilarni kamaytirish ekologik barqarorlik uchun dolzarb masalalardan biridir.

Muhokama. Qishloq xo'jaligida raqamli texnologiyalarni joriy etish global oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va ekologik muammolarni kamaytirishda katta ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda sun'iy intellekt (AI), katta ma'lumotlar tahlili (Big Data), IoT (Internet of Things), dronlar va aqlli sug'orish tizimlari kabi ilg'or texnologiyalar yetakchi rol o'ynamoqda.

1. Raqamli texnologiyalar va ekologik samaradorlik. An'anaviy qishloq xo'jaligida intensiv dehqonchilik va chorvachilik tabiiy resurslarning haddan tashqari ekspluatatsiyasiga olib keladi. Masalan, dunyo miqyosida chuchuk suvning 70% qishloq xo'jaligida ishlatiladi bu esa suv tanqisligiga sabab bo'lmoqda. Raqamli texnologiyalar yordamida. Suv sarfini kamaytirish – IoT asosida ishlaydigan aqlli sug'orish tizimlari faqat zarur bo'lgan joylarga suv yetkazib, suvdan foydalanish samaradorligini 50% gacha oshirishi mumkin. Tuproq degradatsiyasini oldini olish – Tuproq namligi va tarkibini real vaqt rejimida tahlil qiluvchi sensorlar optimal ekish va o'g'itlash rejalarini ishlab chiqishga yordam beradi. Issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirish – Aqlli chorvachilik monitoringi orqali hayvonlardan chiqadigan metan gazini nazorat qilish va kamaytirish imkoniyati yaratilmoqda.

2. Raqamli texnologiyalar va ishlab chiqarish samaradorligi. Texnologik innovatsiyalar fermerlarga ishlab chiqarish jarayonlarini aniq boshqarish imkoniyatini beradi. Masalan, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar tahlili orqali fermerlar qaysi hududga qaysi turdagi ekin ekish eng samarali bo'lishini oldindan bilishlari mumkin. Hosildorlikni oshirish – Aqlli dronlar ekin maydonlarini real vaqt rejimida kuzatib, zararkunandalar va kasalliklarni erta aniqlaydi. Bu esa kimyoviy dorilardan ortiqcha foydalanishning oldini oladi va ekologik muhitga zarar

yetkazmaydi. Chorvachilikda aqlli boshqaruv – RFID chiplar va IoT moslamalari yordamida hayvonlarning sog‘lig‘i va oziqlanish holati monitoring qilinib, kasalliklarning oldini olish imkoniyati yaratiladi.

3. Raqamli texnologiyalarning muammolari va cheklovlari. Shunday bo‘lsa-da, raqamli texnologiyalarni qishloq xo‘jaligida keng qo‘llash bir qator muammolarni ham yuzaga keltiradi. Moliyaviy va infratuzilma muammolari – Raqamli qishloq xo‘jaligi texnologiyalari katta mablag‘ talab qiladi va ko‘plab rivojlanayotgan davlatlarda zamonaviy infratuzilma yetishmaydi. Ma‘lumot xavfsizligi – Raqamli texnologiyalar orqali katta hajmdagi qishloq xo‘jaligi ma‘lumotlari yig‘iladi, bu esa kiberxavfsizlik tahdidlarini yuzaga keltirishi mumkin. Fermerlarning texnologiyaga moslashishi – Raqamli texnologiyalarni samarali qo‘llash uchun fermerlar raqamli savodxonlikni oshirishi va zamonaviy dasturlar bilan ishlashni o‘rganishi kerak.

4. Raqamli qishloq xo‘jaligining kelajagi. Kelajakda raqamli texnologiyalar qishloq xo‘jaligida ekologik barqarorlikni ta‘minlashning ajralmas qismiga aylanadi. Yevropa Ittifoqi va AQShda bu borada keng ko‘lamli dasturlar ishlab chiqilgan bo‘lib, sun‘iy intellekt yordamida resurslardan yanada samarali foydalanish choralari ko‘rilmoqda. Raqamli texnologiyalarning joriy etilishi ekologik muhitga zarar yetkazmasdan, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish imkonini beradi. Shunday qilib, raqamli texnologiyalar qishloq xo‘jaligida ekologik barqarorlik va samaradorlikni oshirish uchun muhim vosita hisoblanadi. Ammo, ularning samarali ishlashi uchun davlatlar va xususiy sektor o‘rtasida hamkorlik, infratuzilmani rivojlantirish va texnologik innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega.

Natijalar. Qishloq xo‘jaligida raqamli texnologiyalarni joriy etish natijasida ishlab chiqarish samaradorligi va ekologik barqarorlik sezilarli darajada oshishi kuzatilmoqda. Tadqiqot natijalari quyidagi asosiy jihatlarni ko‘rsatadi. Suv va yer resurslaridan foydalanish samaradorligi oshdi. IoT asosida ishlaydigan aqlli sug‘orish tizimlari orqali suv sarfi o‘rtacha 30-50% gacha kamaydi. Tuproq namligini kuzatuvchi sensorlar yordamida o‘g‘itlash jarayoni optimallashtirilib, tuproq degradatsiyasi oldi olindi. Sun‘iy intellekt va katta ma‘lumotlar tahlili asosida ishlab chiqilgan aniq dehqonchilik texnologiyalari yordamida hosildorlik 25-35% ga oshdi. Dronlar va aqlli monitoring tizimlari orqali zararkunandalarga qarshi kurash samaradorligi 40% ga yaxshilandi. Chorvachilikda ekologik barqarorlik ta‘minlandi IoT va RFID texnologiyalari yordamida chorvachilik xo‘jaliklarida hayvonlarning sog‘lig‘i yaxshilanib, kasalliklar 20-30% ga kamaydi. Biogaz texnologiyalari orqali chiqindilar qayta ishlanib, metan chiqindilari 15-25% ga qisqardi. Issiqxona gazlari chiqindilari kamaydi Aqlli qishloq xo‘jaligi texnologiyalari orqali ortiqcha yoqilg‘i sarfi oldi olindi va karbonat angidrid (CO_2) chiqindilari 10-20% ga kamaydi. Fermerlarning daromadlari oshdi Aqlli

texnologiyalar yordamida resurslar samarali boshqarilib, hosildorlik oshgani sababli fermerlarning daromadlari 15-30% gacha oshdi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar qishloq xo'jaligida resurslardan tejamkor foydalanish, hosildorlikni oshirish, atrof-muhitga zarar yetkazishni kamaytirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkonini beradi. Shu sababli, raqamli qishloq xo'jaligi texnologiyalarini yanada rivojlantirish va ularni ommaviy joriy etish kelajakda global oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

Xulosa. Qishloq xo'jaligida raqamli texnologiyalarni joriy etish zamonaviy dehqonchilik va chorvachilik tizimlarini tubdan o'zgartirib, ekologik va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynamoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, aqlli texnologiyalar resurslardan samarali foydalanish, hosildorlikni oshirish va atrof-muhitga zarar yetkazishni kamaytirishda katta imkoniyatlarga ega. Birinchidan, aqlli sug'orish tizimlari va tuproq monitoringi yordamida suv va yer resurslaridan tejamkor foydalanish ta'minlanib, tuproq degradatsiyasining oldi olindi. Ikkinchidan, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar tahlili orqali ekin va chorvachilik samaradorligi oshirilib, fermerlarning daromadlari ortdi. Uchinchidan, issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirish va chiqindilarni qayta ishlash orqali ekologik barqarorlik mustahkamlandi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalarning to'liq joriy etilishi moliyaviy investitsiyalar, infratuzilmani rivojlantirish va fermerlarning texnologik savodxonligini oshirish bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli, davlat va xususiy sektor hamkorligida raqamli qishloq xo'jaligini rivojlantirish bo'yicha uzoq muddatli strategiyalar ishlab chiqilishi muhim. Umuman olganda, raqamli texnologiyalar qishloq xo'jaligida ekologik barqarorlik va iqtisodiy samaradorlikni ta'minlash uchun eng istiqbolli yechimlardan biri hisoblanadi. Ularning keng joriy etilishi kelajakda global oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar r'oyxati.

1. Ergashev R.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik. – T.: EXTREMUM PRESS, 2011. – 416 bet.
2. Xusanov R.A., Dadaboyev T.Yu., Dadaboyev D.Yu. Agrosanoat kompleksi iqtisodiyoti. – T.: O'zbekiston, 2003. – 470-b.
3. Parry M. Food and energy security: Exploring the challenges of attaining secure and sustainable supplies of food and
4. Energy. Food Energy Secur. 2012, 1, 1–2.
5. World Bank. World Development Report: Agriculture for Development; World Bank: Washington, DC, USA, 2008.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 1-martdagi PQ-144-sonli "Qishloq xo'jaligida suvni tejaydigan

7. Texnologiyalarni joriy etishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. Manba lex.uz.
7. O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi rasmiy veb-sayti. Agro.uz.
8. O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi rasmiy veb-sayti, klasterlar va kooperatsiyalar. Agro.uz.
9. Burxanov A.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik. – T.: “Ziyo nashr-matba” nashriyoti, 2022-yil. – 413 b.

YASHIL IQTISODIYOT DOIRASIDA SUV RESURSLARINI BOSHQARISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING O'RNI.

Qarshi Davlat Texnika Universiteti assistenti - Xalilova Maftuna Raxmon qizi.

Qarshi Davlat Texnika Universiteti talabasi- Bahromova Dilnavoz Azamat qizi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada yashil iqtisodiyot doirasida suv resurslarini boshqarishda raqamli texnologiyalarning o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar suvni samarali boshqarish, suv iste'molini optimallashtirish va atrof-muhitga ta'sirni kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, aqlli sug'orish tizimlari, sun'iy intellekt, IoT (Internet of Things) texnologiyalari va raqamli monitoring tizimlari orqali suvdan oqilona foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Maqolada innovatsion texnologiyalarning suv tejash, suv ifloslanishining oldini olish va ekologik barqarorlikni ta'minlashdagi roli ham yoritiladi.

Абстрактный. В статье анализируется роль и значение цифровых технологий в управлении водными ресурсами в рамках зеленой экономики. Цифровые технологии играют ключевую роль в эффективном управлении водными ресурсами, оптимизации водопотребления и снижении воздействия на окружающую среду. В частности, будут рассмотрены возможности рационального водопользования с помощью интеллектуальных систем орошения, искусственного интеллекта, технологий IoT (Интернета вещей) и систем цифрового мониторинга. В статье также подчеркивается роль инновационных технологий в экономии воды, предотвращении ее загрязнения и обеспечении экологической устойчивости.

Abstract. This article analyzes the role and importance of digital technologies in water resources management within the framework of a green economy. Digital technologies are playing an important role in effective water management, optimizing water consumption, and reducing environmental impact. In particular, the possibilities of rational water use through smart irrigation systems, artificial intelligence, IoT (Internet of Things) technologies, and digital monitoring systems

are considered. The article also highlights the role of innovative technologies in saving water, preventing water pollution, and ensuring environmental sustainability.

Kalit soʻzlar. Yashil iqtisodiyot, suv resurslarini boshqarish, raqamli texnologiyalar, aqlli sugʻorish tizimlari, IoT suvni tejash, ekologik barqarorlik, raqamli monitoring.

Kirish. XXI asrning asosiy muammolaridan biri – suv resurslarining cheklanganligi va ularning samarali boshqarilishiga boʻlgan ehtiyojning ortib borayotganidir. Dunyo boʻylab iqlim oʻzgarishi, aholining oʻsishi, urbanizatsiya jarayonlarining jadallashishi va sanoat rivojlanishi suvga boʻlgan talabni keskin oshirmoqda. Shu bilan birga, mavjud suv resurslarining kamayishi va ifloslanishi global darajadagi ekologik va iqtisodiy muammolarni keltirib chiqarmoqda. Xususan, Birlashgan Millatlar Tashkilotining maʼlumotlariga koʻra, 2030-yilga kelib dunyoda suvga boʻlgan talab mavjud taʼminotdan 40% ga ortiq boʻlishi prognoz qilinmoqda. Bu esa suvdan samarali foydalanish masalasini yanada dolzarb qilmoqda. Shunday sharoitda, yashil iqtisodiyot tamoyillari asosida suv resurslarini boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi. Yashil iqtisodiyot – tabiiy resurslardan samarali foydalanish, ekologik barqarorlikni taʼminlash va atrof-muhitga zarar yetkazmasdan iqtisodiy oʻsishga erishishni maqsad qilgan iqtisodiy model hisoblanadi. Ushbu model doirasida suvdan oqilona foydalanish, chiqindisiz texnologiyalarni joriy etish va barqaror rivojlanishni qoʻllab-quvvatlash asosiy vazifalardan biri sifatida qaraladi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar yashil iqtisodiyot tamoyillarini amaliyotga joriy etishda samarali vosita boʻlib xizmat qilmoqda. Sunʼiy intellekt (AI), katta maʼlumotlar (Big Data) tahlili, IoT (Internet of Things – narsalar interneti), blokcheyn va avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari suv resurslarini boshqarishda yangi yondashuvlarni taklif qilmoqda. Suv isteʼmolini aniq hisoblash va monitoring qilish – IoT sensorlari yordamida real vaqt rejimida suv sarfini kuzatish va optimallashtirish mumkin. Isrofgarchilikni kamaytirish – sunʼiy intellekt asosida ishlovchi tizimlar suv oqishlarini aniqlash va oldini olishga yordam beradi. Suv sifatini nazorat qilish – raqamli texnologiyalar orqali suvning ifloslanish darajasi doimiy ravishda kuzatilib, zarur choralar koʻriladi. Smart sugʻorish tizimlari – aqlli sensorlar yordamida tuproq namligini tahlil qilish va suvni faqat kerakli miqdorda yetkazib berish orqali qishloq xoʻjaligidagi suv sarfini sezilarli darajada kamaytirish mumkin. Prognozlash va rejalashtirish – katta maʼlumotlar va sunʼiy intellekt asosida suv taʼminoti va talabiga oid prognozlar ishlab chiqish imkoniyati paydo boʻladi.

Muhokama. Suv resurslarini samarali boshqarish boʻyicha dunyo miqyosida turli innovatsion yondashuvlar sinovdan oʻtkazilmoqda. Xususan, raqamli texnologiyalarning joriy etilishi suvdan foydalanish samaradorligini oshirish, yoʻqotishlarni kamaytirish va suv sifati ustidan doimiy nazoratni taʼminlash

imkonini bermoqda. Ushbu jarayonda sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar tahlili va avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari muhim o'rin tutadi. Raqamli texnologiyalarning suv resurslarini boshqarishdagi afzalliklari. Raqamli texnologiyalarning eng muhim jihatlaridan biri – real vaqt rejimida aniq ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish imkoniyatidir. Misol uchun, aqlli suv hisoblagichlari (smart meters) iste'molchilarning suv sarfini real vaqtda kuzatish va nazorat qilishga yordam beradi. Bu esa suv ta'minoti tizimlarida yo'qotishlarni kamaytirish hamda foydalanishni optimallashtirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, narsalar interneti (IoT) va sensor texnologiyalari yordamida suv ta'minoti va kanalizatsiya tizimlarining ishlash samaradorligini oshirish mumkin. Masalan, rivojlangan davlatlarda IoT texnologiyalari yordamida yer osti suv sathlari, daryo va suv omborlari darajasi doimiy kuzatib borilmoqda. Bu esa suv resurslaridan oqilona foydalanish imkonini bermoqda. Qishloq xo'jaligidagi innovatsion texnologiyalar. Dunyo miqyosida suv iste'molining katta qismi qishloq xo'jaligiga to'g'ri keladi. Shuning uchun aqlli sug'orish tizimlari suvdan tejamkorlik bilan foydalanishda katta ahamiyat kasb etadi. Aqlli sensorlar tuproq namligini o'lchab, o'simliklarga faqat zarur bo'lgan miqdorda suv yetkazib berish imkonini yaratadi. Natijada, suv sarfi kamayadi va hosildorlik oshadi. Sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar tahlili Sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar (Big Data) texnologiyalari suv resurslarini boshqarishda muhim rol o'ynamoqda. Ushbu texnologiyalar yordamida. Suv ta'minoti tizimlarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolar oldindan prognoz qilinadi va oldi olinadi. Suv oqimi va sifati bo'yicha tahliliy ma'lumotlar ishlab chiqilib, samarali boshqaruv strategiyalari ishlab chiqiladi. Iqlim o'zgarishlari va yog'ingarchilik darajasi bo'yicha prognozlar tuzilib, suv resurslaridan foydalanish bo'yicha optimal rejalar ishlab chiqiladi. Suv sifatini nazorat qilish va blokcheyn texnologiyalarining o'рни Suv ifloslanishi ekologik muammolardan biri bo'lib, uni oldini olish uchun ilg'or texnologiyalar joriy etilmoqda. Blokcheyn texnologiyasi orqali suv sifati bo'yicha barcha ma'lumotlar shaffof tarzda saqlanib, ularni manipulyatsiya qilishning oldi olinadi. Bu esa, ayniqsa, sanoat va qishloq xo'jaligida suv resurslaridan to'g'ri foydalanish va atrof-muhitni himoya qilishga xizmat qiladi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar suv resurslarini boshqarishda samarali yechim bo'lib xizmat qilmoqda. Sun'iy intellekt, IoT, katta ma'lumotlar tahlili va aqlli sug'orish tizimlari yordamida suv sarfi optimallashtirilmoqda, isrofgarchilik kamaymoqda va suv sifati ustidan doimiy nazorat o'rnatilmoqda. Qishloq xo'jaligi, sanoat va kommunal xizmatlar sohalarida innovatsion texnologiyalarni qo'llash natijasida:

- Suvdan foydalanish samaradorligi oshdi.
- Suv yo'qotishlari kamaydi.

- Ekologik barqarorlik ta'minlandi.
- Uzoq muddatli rejalashtirish imkoniyatlari kengaydi.

Biroq, texnologiyalarni to'liq joriy etish uchun dastlabki investitsiyalar, infratuzilma rivoji va mutaxassislar tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, davlatlar va xususiy sektorning hamkorligi raqamli texnologiyalarni muvaffaqiyatli joriy etishda hal qiluvchi omil bo'lib qolmoqda.

Xulosa. Raqamli texnologiyalar suv resurslarini boshqarishda muhim innovatsion yechim sifatida namoyon bo'lib, suvdan samarali foydalanish, yo'qotishlarni kamaytirish va ekologik barqarorlikni ta'minlash imkonini bermoqda. Sun'iy intellekt, IoT, katta ma'lumotlar tahlili va aqlli sug'orish tizimlari yordamida suv iste'moli optimallashtirilmoqda, sifat nazorati kuchaytirilmoqda va uzoq muddatli rejalashtirish imkoniyatlari kengaymoqda. Shunga qaramay, ushbu texnologiyalarni keng miqyosda joriy etishda bir qator muammolar mavjud. Dastlabki investitsiyalar, texnologik infratuzilmaning yetishmovchiligi, malakali mutaxassislarning kamligi va huquqiy tartibga solish masalalari raqamli suv boshqaruv tizimlarini rivojlantirishda to'siq bo'lib qolmoqda. Shu sababli, davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, innovatsion yechimlarni keng joriy etish va suv resurslaridan oqilona foydalanish strategiyalarini ishlab chiqish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Kelajakda raqamli texnologiyalarni yanada rivojlantirish va ularni suv resurslarini boshqarish tizimlariga keng tatbiq etish orqali suv tanqisligini kamaytirish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash va yashil iqtisodiyot tamoyillarini amalga oshirish mumkin. Shu bois, ilmiy tadqiqotlar, investitsiyalar va global hamkorlik ushbu sohadagi muvaffaqiyat kaliti bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. United Nations (2023). The United Nations World Water Development Report 2023: Partnerships and Cooperation for Water. UNESCO.
2. World Bank (2022). Digital Technologies for Water Resource Management. Washington, D.C.
3. International Water Association (IWA) (2021). Smart Water Management: A Roadmap for Digital Water Transformation.
4. European Environment Agency (EEA) (2022). Water Resources and Sustainable Management in the Digital Age.
5. Global Water Partnership (GWP) (2023). Enhancing Water Security through Digital Innovation.
6. World Economic Forum (2022). The Future of Water: Leveraging AI and IoT for Sustainable Water Management.
7. FAO (Food and Agriculture Organization) (2023). Smart Irrigation and Precision Agriculture: The Role of Technology in Water Conservation.

8. OECD (Organization for Economic Co-operation and Development) (2021). Digitalization and Water Governance: Policy Insights and Best Practices.
9. IBM Research (2023). AI for Water Sustainability: How Machine Learning is Transforming Water Management.
10. World Resources Institute (WRI) (2022). Water Risk and Digital Solutions: A Guide for Policy Makers and Businesses.

AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLASH ASOSIDA DON MAHSULOTLARI SIFATINI NAZORAT QILISHNING EKSPRESS USULI

Xayriddinov Shavkat Botirovich
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o‘qituvchisi
ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada axborot texnologiyalarini qo‘llash orqali don mahsulotlari sifatini ekspress usulda nazorat qilish tizimi taklif etiladi. Sensor texnologiyalari va sun‘iy intellekt algoritmlari asosida ishlab chiqilgan tizim an‘anaviy usullarga nisbatan tezkor va aniq natijalar beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, yangi tizim yordamida sifat nazorati samaradorligi oshiriladi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье предлагается система экспресс-контроля качества зерновых продуктов с использованием информационных технологий. Разработанная система на основе сенсорных технологий и алгоритмов искусственного интеллекта обеспечивает более быстрые и точные результаты по сравнению с традиционными методами. Результаты исследования показывают, что внедрение новой системы повышает эффективность контроля качества.

ANNOTATION

This article proposes a system for express quality control of grain products using information technologies. The developed system, based on sensor technologies and artificial intelligence algorithms, provides faster and more accurate results compared to traditional methods. The research results show that implementing this new system enhances the efficiency of quality control.

Kalit so‘zlar: Axborot texnologiyalari, don mahsulotlari, sifat nazorati, ekspress metod, sun‘iy intellekt.

Ключевые слова: Информационные технологии, зерновые продукты, контроль качества, экспресс-метод, искусственный интеллект.

Keywords: Information technology, grain products, quality control, express method, artificial intelligence.

KIRISH

Don mahsulotlarining sifati oziq-ovqat xavfsizligi va iqtisodiy samaradorlik uchun muhim omillardan biridir. An‘anaviy sifat nazorati usullari ko‘p vaqt talab

qilishi va inson omiliga bog'liq bo'lishi mumkin. Shu sababli, axborot texnologiyalari yordamida ekspress nazorat usullarini ishlab chiqish va joriy etish zamonaviy muammolardan biridir.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda don mahsulotlari sifatini tezkor baholash uchun zamonaviy axborot texnologiyalari asosida ishlab chiqilgan nazorat tizimi taklif etiladi. Tizim quyidagi komponentlardan iborat:

Sensor texnologiyalari: Infraqizil spektroskopiya va lazer skanerlash orqali don tarkibini aniqlash.

Mashina o'rganish algoritmlari: Olingan ma'lumotlarni qayta ishlash va sifat parametrlarini prognoz qilish.

Bulut texnologiyalari: Ma'lumotlarni real vaqt rejimida tahlil qilish va saqlash.

Mobil ilovalar: Natijalarni tezkor aks ettirish va foydalanuvchilarga ma'lumot yetkazish.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'tkazilgan eksperimental tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, taklif etilgan tizim an'anaviy usullarga nisbatan quyidagi afzalliklarga ega:

Tahlil vaqti 60% ga qisqaradi.

Aniqlik darajasi 95% ga yetadi.

Subyektiv inson omili minimal darajaga tushiriladi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, axborot texnologiyalari asosida ishlab chiqilgan ekspress usullar don mahsulotlari sifatini nazorat qilish jarayonini sezilarli darajada samarali qiladi.

Don mahsulotlarining sifati nafaqat oziq-ovqat xavfsizligi, balki qishloq xo'jaligi iqtisodiyotining barqarorligi uchun ham muhim omildir. Bugungi kunda don mahsulotlarini sifat nazoratidan o'tkazishning an'anaviy usullari uzoq davom etishi va katta mehnat talab qilishi sababli, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Axborot texnologiyalarini qo'llash orqali don tarkibidagi namlik, oqsil miqdori va boshqa muhim parametrlarni tezkor aniqlash imkoniyati mavjud.

Tadqiqotda sun'iy intellekt asosida ishlaydigan algoritmlar ham o'rganildi. Mashina o'rganish modellaridan foydalanish orqali don mahsulotlarining sifat parametrlarini avtomatik ravishda aniqlash tizimi ishlab chiqildi. Infraqizil spektroskopiya va sun'iy intellekt algoritmlari asosida don tarkibining kimyoviy xususiyatlarini real vaqt rejimida tahlil qilish imkoniyati yaratildi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, sensor texnologiyalari va bulut texnologiyalari asosida yaratilgan tizim an'anaviy laboratoriya tekshiruvlariga nisbatan sezilarli afzalliklarga ega ekanligi aniqlandi. Jumladan, tadqiqot davomida quyidagi muhim xulosalar chiqarildi:

1. Zamonaviy axborot texnologiyalarini qo'llash orqali sifat nazorati jarayoni 2 baravar tezlashadi.

2. Sun'iy intellekt algoritmlari yordamida aniqlik 98% ga yetkazilishi mumkin.
3. Sifat nazorati jarayonida inson omilining ta'siri 70% ga kamayadi.
4. IoT va bulut texnologiyalarini joriy etish orqali tahlil natijalari masofaviy rejimda ham kuzatilishi mumkin.

XULOSA

Axborot texnologiyalarining don mahsulotlari sifatini ekspress nazorat qilishga joriy etilishi qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat sanoati uchun katta ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, avtomatlashtirilgan tizimlar va sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish sifat nazoratining tezligi va aniqligini oshirishga imkon beradi. Kelajakda ushbu tizimni yanada takomillashtirish va kengroq sohalarga joriy etish rejalashtirilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1.Smith, J. (2021). Artificial Intelligence in Food Quality Control. Springer.
- 2.Brown, K. (2020). Machine Learning Applications in Agriculture. Elsevier.
- 3.Ivanov, A. (2019). Современные технологии контроля качества зерновых продуктов. Москва: Наука.
- 4.Karimov, O. (2018). Oziq-ovqat xavfsizligi va raqamli texnologiyalar. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
- 5.Patel, R. (2022). Smart Sensors for Food Quality Assessment. Wiley.
- 6.Zhang, L. (2021). Cloud Computing in Agricultural Data Processing. IEEE Transactions.
- 7.Miller, D. (2020). The Role of IoT in Modern Agriculture. Oxford University Press.
- 8.Jones, P. (2023). Advances in AgriTech and Food Safety. Cambridge University Press.
- 9.Kim, S. (2022). Deep Learning for Food Quality Inspection. Springer.
- 10.Garcia, L. (2021). The Future of AI in Agriculture. MIT Press.
- 11.Huang, T. (2021). AI-driven Quality Control in Agriculture. Springer.
- 12.Lee, C. (2020). Big Data and Cloud Computing in Food Safety. Elsevier.
- 13.Davies, B. (2022). Smart Farming and Digital Agriculture. Wiley.
- 14.Kumar, S. (2019). Internet of Things in Precision Agriculture. IEEE.

THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN WATER RESOURCE MANAGEMENT WITHIN THE GREEN ECONOMY.

Qarshi Davlat Texnika Universiteti assistenti - Xalilova Maftuna Raxmon qizi,
Qarshi Davlat Texnika Unversiteti talabasi- Bahromova Dilnavoz Azamat qizi.

Annotation. This article analyzes the role and significance of digital technologies in managing water resources within the framework of the green economy. Digital technologies play a crucial role in ensuring efficient water management, optimizing water consumption, and reducing environmental impact. In particular, the study explores the potential of smart irrigation systems, artificial

intelligence, the Internet of Things (IoT), and digital monitoring systems in promoting sustainable water use. The article also highlights how innovative technologies contribute to water conservation, pollution prevention, and environmental sustainability.

Аннотация. В статье анализируется роль и значение цифровых технологий в управлении водными ресурсами в рамках зеленой экономики. Цифровые технологии играют решающую роль в обеспечении эффективного управления водными ресурсами, оптимизации потребления воды и снижении воздействия на окружающую среду. В частности, в исследовании изучается потенциал интеллектуальных систем орошения, искусственного интеллекта, Интернета вещей (IoT) и цифровых систем мониторинга в содействии устойчивому водопользованию. В статье также подчеркивается, как инновационные технологии способствуют сохранению водных ресурсов, предотвращению загрязнения и обеспечению экологической устойчивости.

Annotatsiya. Ushbu maqola yashil iqtisodiyot doirasida suv resurslarini boshqarishda raqamli texnologiyalarning roli va ahamiyatini tahlil qiladi. Raqamli texnologiyalar suvdan samarali foydalanishni ta'minlash, suv iste'molini optimallashtirish va atrof-muhitga ta'sirni kamaytirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Xususan, tadqiqot suvdan barqaror foydalanishni rag'batlantirishda aqlli sug'orish tizimlari, sun'iy intellekt, narsalar interneti (IoT) va raqamli monitoring tizimlari imkoniyatlarini o'rganadi. Maqolada, shuningdek, innovatsion texnologiyalar suvni tejash, ifloslanishning oldini olish va atrof-muhit barqarorligiga qanday hissa qo'shayotganiga e'tibor qaratiladi.

Keywords. Green economy, water resources management, digital technologies, smart irrigation systems, IoT water conservation, environmental sustainability, digital monitoring.

Introduction. One of the major challenges of the 21st century is the limited availability of water resources and the growing need for their efficient management. Around the world, climate change, population growth, rapid urbanization, and industrial development are significantly increasing the demand for water. At the same time, the depletion and pollution of existing water resources are causing serious global environmental and economic problems. According to the United Nations, by 2030, the global demand for water is expected to exceed supply by 40%. This makes the issue of efficient water use even more critical. In this context, managing water resources based on the principles of the green economy has become essential. The green economy is an economic model aimed at achieving economic growth while ensuring the efficient use of natural resources, maintaining environmental sustainability, and minimizing harm to nature. Within this model, rational water use, the implementation of waste-free technologies, and the

promotion of sustainable development are considered key priorities. Modern digital technologies play a crucial role in implementing green economy principles. Artificial intelligence (AI), big data analytics, the Internet of Things (IoT), blockchain, and automated monitoring systems are introducing innovative approaches to water resource management. These technologies enable. Accurate measurement and monitoring of water consumption – IoT sensors allow real-time tracking and optimization of water usage. Reduction of waste – AI-driven systems help detect and prevent water leaks. Water quality control – digital technologies enable continuous monitoring of water pollution levels and the implementation of necessary measures. Smart irrigation systems – intelligent sensors analyze soil moisture and supply only the required amount of water, significantly reducing agricultural water consumption. Forecasting and planning – big data and AI facilitate the prediction of water supply and demand trends, improving long-term resource management.

Discussion. Various innovative approaches to efficient water resource management are being tested worldwide. In particular, the introduction of digital technologies is significantly improving water usage efficiency, reducing losses, and ensuring continuous water quality monitoring. In this process, artificial intelligence (AI), big data analytics, and automated monitoring systems play a crucial role. Advantages of Digital Technologies in Water Resource Management One of the key benefits of digital technologies is their ability to collect and analyze real-time data with high accuracy. For example, smart water meters allow consumers to monitor and control their water consumption in real-time. This helps reduce water supply system losses and optimize usage. Additionally, the Internet of Things (IoT) and sensor technologies enhance the efficiency of water supply and sewage systems. In developed countries, IoT devices are used to continuously monitor groundwater levels, river flows, and reservoirs, enabling more rational water resource management. Innovative Technologies in Agriculture. A significant portion of global water consumption is attributed to agriculture. Therefore, smart irrigation systems are essential for water conservation. Intelligent sensors measure soil moisture levels and supply only the necessary amount of water to plants, leading to reduced water consumption and increased crop yields. Artificial Intelligence and Big Data Analytics AI and big data technologies are playing a critical role in water resource management by enabling. The prediction and prevention of potential issues in water supply systems. The analysis of water flow and quality data to develop effective management strategies. The forecasting of climate change and precipitation patterns to optimize long-term water resource planning. Water Quality Control and the Role of Blockchain Technology Water pollution is a major environmental challenge, and advanced technologies are being implemented to address this issue. Blockchain

technology ensures the transparency and security of water quality data, preventing data manipulation. This is particularly useful in industries and agriculture, where water resources must be properly managed to protect the environment.

Results. The findings indicate that digital technologies serve as effective solutions for water resource management. Through artificial intelligence, IoT, big data analytics, and smart irrigation systems, water consumption is optimized, waste is reduced, and continuous water quality monitoring is ensured. The application of innovative technologies in agriculture, industry, and public utilities has led to:

- Increased water use efficiency.
- Reduced water losses.
- Enhanced environmental sustainability.
- Improved long-term planning capabilities.

However, the successful implementation of these technologies requires initial investments, infrastructure development, and skilled professionals. Therefore, collaboration between governments and the private sector remains a key factor in the widespread adoption of digital water management solutions.

Conclusion. Digital technologies have emerged as a crucial innovative solution for water resource management, enabling efficient water use, reducing losses, and ensuring environmental sustainability. Through artificial intelligence, IoT, big data analytics, and smart irrigation systems, water consumption is optimized, quality control is strengthened, and long-term planning capabilities are enhanced. However, several challenges hinder the widespread adoption of these technologies. Initial investment costs, insufficient technological infrastructure, a shortage of skilled professionals, and regulatory concerns remain significant obstacles. Strengthening collaboration between the public and private sectors, expanding the implementation of innovative solutions, and developing sustainable water management strategies are essential to overcoming these challenges. In the future, further advancements in digital technologies and their broader integration into water management systems can help mitigate water scarcity, ensure ecological security, and implement green economy principles. Thus, scientific research, investment, and global cooperation will remain key drivers of success in this field.

References

1. United Nations (2023). The United Nations World Water Development Report 2023: Partnerships and Cooperation for Water. UNESCO.
2. World Bank (2022). Digital Technologies for Water Resource Management. Washington, D.C.
3. International Water Association (IWA) (2021). Smart Water Management: A Roadmap for Digital Water Transformation.

4. European Environment Agency (EEA) (2022). Water Resources and Sustainable Management in the Digital Age.
5. Global Water Partnership (GWP) (2023). Enhancing Water Security through Digital Innovation.
6. World Economic Forum (2022). The Future of Water: Leveraging AI and IoT for Sustainable Water Management.
7. FAO (Food and Agriculture Organization) (2023). Smart Irrigation and Precision Agriculture: The Role of Technology in Water Conservation.
8. OECD (Organization for Economic Co-operation and Development) (2021). Digitalization and Water Governance: Policy Insights and Best Practices.
9. IBM Research (2023). AI for Water Sustainability: How Machine Learning is Transforming Water Management.
10. World Resources Institute (WRI) (2022). Water Risk and Digital Solutions: A Guide for Policy Makers and Businesses.

SUV XO‘JALIGI SOHASIDA SUN’IY INTELLEKTNING O‘RNI

Suyunov Abdug‘ani Shavkat o‘g‘li,

Qarshi davlat texnika universiteti,

Narzullayev Quvonchbek Dilshod o‘g‘li,

Qarshi davlat texnika universiteti talabasi.

Annotatsiya: Maqolada hozirgi 21-asrda suv xo‘jaligi sohasida sun‘iy intellektning o‘rni bayon etilgan. Har bir mustaqil tatqiqotchilar yoki ilmiy izlanuvchilar masofadan turib o‘zi istagan kanal, daryolar yoki barcha suv xo‘jaligiga oid inshootlar haqida erkin ma‘lumot ola olishi uchun suv xo‘jaligida sun‘iy intellekt qanchalik muhim ekanligi ma‘lumot berilgan.

Abstract: The article describes the role of artificial intelligence in the field of water management in the 21st century. Information about the importance of artificial intelligence in water management is provided so that every independent researcher or researcher can get free information about any channel, river or all water management related facilities remotely.

Annotatsiya: В статье описывается роль искусственного интеллекта в сфере водного хозяйства в XXI веке. Информация о важности искусственного интеллекта в управлении водными ресурсами предоставлена для того, чтобы каждый независимый исследователь или исследователь мог удаленно получить бесплатную информацию о любом канале, реке или всех объектах, связанных с водным хозяйством.

Hozirgi 21-asrda barcha rivojlangan davlatlarning har bir sohaga atab o‘z sun‘iy intellektlarini ishlab chiqarmoqdalar ho‘sh sun‘iy intellekt o‘zi nima? U qanday imkoniyatlarga ega? Hozir bu haqida ma‘lumot berib o‘taman.

Sun'iy intellekt (SI; inglizcha: artificial intelligence, AI) – inson intellektiga taqlid qilishga qodir bo'lgan mashinalar yaratishga qaratilgan fan va texnologiya sohasi. Bugungi kunda keng qo'llanilib kelinayotgan sun'iy intellekt texnologiyalariga aqlli veb-qidiruv tizimlari (masalan, YouTubeSearch), tavsiyatizimlari (YouTube, Amazon va Netflix), tabiiy tilni tushunish (Google Assistant, Siri va Alexa), o'zini-o'zi boshqaradigan avtomobillar (masalan, Waymo) va boshqalarni misol qilish mumkin.

Bizda shunda savol tug'iladi O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligi sohasiga sun'iy intellekt nega kerak? Bizda axir jahon bo'ylab ChatGPT sun'iy intellekti mavjud-ku. Suv xo'jaligi sohasidagi sun'iy intellekt mustaqil izlanuvchilar, magistrilar, doktorantlar va boshqa ilmiy izlanuvchilar uchun juda ham muhim sanaladi. Biz sizga aytayotgan sun'iy intellekt tizimi siz bilan kelajakda suv xo'jaligi sohasida qanaqa yangiliklar kiritish va unda nimalar muhim ekanligi haqida suhbat qurishi va albatta boshqa zarur ishlarni bajarishda ham qo'l keladi. Bu sun'iy intellekt ChatGPT yoki Gemini kabi sun'iy intellektlardan qanday farq qiladi dersiz bu haqida hozir tushuntirib o'taman. Bizni suv xo'jaligi sohamizdagi sun'iy intellektimiz asosiy ma'lumotlari O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan daryo, kanal va barcha suv xo'jaligi sohasiga tegishli barcha inshootlarni qamrab oladi. Chat GPT va Gemini tizimlari o'z ichiga jahondagi barcha ma'lumotlarni o'z ichiga olishi bilan farqlanadi. Shu asnoda sun'iy intellekt tizimimiz O'zbekiston Respublikasida joylashgan barcha kanallar, daryolardan o'tadigan suv sarfi va tezligini ayni damda o'lchovchi sifatida qo'llasa ham bo'ladi bu yo'l bilan mustaqil izlanuvchi yoki ilmiy ish qiladigan insonlar uchun juda ham qo'l keladi. Bu holat qanday amalga oshiriladi? Hozirgi kunda aqlli suv o'lchagichlar mavjud ularni sun'iy intellekt bilan bog'lash orqali amalga oshirsak bo'ladi. Albatta bu holatni suvni har soniyada o'lchash ishlari server ma'lumotlarini to'ldirib yuborishiga olib keladi va tizim sekin ishlay boshlaydi shu sababli o'lchash davomiyligini 10-15 daqiqa qilib qo'yish maqsadga muvofiqdir. Hattoki sun'iy intellekt tizimimizni ishga tushirilgan kundan boshlab sana bilan murojaat qilib kanaldan qancha suv o'tgani haqida murojaat qilsak, bizga sun'iy intellekt murojaatimiz asosida ma'lumot beradigan qilsak ham bo'ladi. Bu holatda sun'iy intellekt tizimimiz havfsizlikni oldini olish maqsadida muhofaza ostiga olingan yerlarimizdagi ma'lumotlarni oshkor qilmasligi cheklab qo'yilgan bo'ladi. Biz bu sohaga oid sun'iy intellekt tizimimizni kodlash ishlarini ham amalga oshirganmiz uning dasturiy kodini Python ilovasi orqali yaratilgan. Dasturga hozirda 3 xil til yordamida murojaat qilsa bo'ladi. Dasturga kiritilgan savollarni dasturimiz maqolalardan, google qidiruv tizimidan va wikipediadan qidirib insonlarga ma'lumotlarni uzatadi.

```

import alichttp
import asyncio
import wikipediaapi
import json
from deep_translator import GoogleTranslator
from dotenv import load_dotenv
import os

# Mahsulotlarni .env faylidan yuklash
load_dotenv()
GOOGLE_API_KEY = os.getenv("GOOGLE_API_KEY")
GOOGLE_CX_ID = os.getenv("GOOGLE_CX_ID")

def aniqlash_til(matn):
    try:
        detected = GoogleTranslator().detect(matn)
        return detected if detected in ["ru", "en", "ru"] else "qs"
    except Exception:
        return "ru"

# Mahalliy maqolalar bazasi
MAQOLALAR_BAZASI = "maqolalar.json"

def maqoladan_qidiruv(savol):
    try:
        with open(MAQOLALAR_BAZASI, "r", encoding="utf-8") as file:
            maqolalar = json.load(file)

        for sarlavha, mazmun in maqolalar.items():
            if savol.lower() in sarlavha.lower() or savol.lower() in mazmun.lower():
                return mazmun[:500] + 500 ta belgigacha chiqarish
        return "Maqolalar bazasida bu savol bo'yicha ma'lumot topilmadi."
    except FileNotFoundError:
        return "Maqolalar bazasi mavjud emas."
    except Exception as e:
        return f"Maqolalar bazasidan ma'lumot olishda xatolik: {str(e)}"

async def google_qidiruv(savol):

```


Dasturimizni har doim rivojlantirib yangilab boramiz sababi dastur yangilanib bormasa eski ma'lumotlarni foydalanuvchilarga yetkazishi mumkin.

Dasturni ishga tushirganimizda dasturning oynasiga shu yo'sinda yozuvlar chiqadi va biz dasturga bimalol o'z so'rovimiz bilan murojaat qilsak bo'ladi. Dastur hozirda ishchi holatda emas sababi googlega joylab serverga ulasak ishchi holatga o'tib bimalol foydalanuvchilar bilan ma'lumotlar almashsak bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Wikipedia https://uz.wikipedia.org/wiki/Sun%CA%BCiy_intellekt

MULTIMEDIA VA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEKNOLOGIYALARINING INTEGRATSIYASI: IMKONIYATLAR VA MAVJUD MUAMMOLAR

Xayriddinov Shavkat Botirovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada multimedia va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining integratsiyasi jarayoni, uning imkoniyatlari va duch kelinadigan muammolar tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar rivojlanishi natijasida multimedia tizimlari va AKT o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tobora kuchaymoqda. Shu bilan birga, integratsiya jarayonida axborot xavfsizligi, moslik, texnologik infratuzilma va standartlash muammolari dolzarb bo'lib qolmoqda. Maqolada ushbu muammolarni bartaraf etish bo'yicha takliflar ham berilgan.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается процесс интеграции мультимедийных и информационно-коммуникационных технологий, их возможности и существующие проблемы. С развитием цифровых технологий взаимосвязь между мультимедийными системами и ИКТ становится все более тесной. Однако в процессе интеграции остаются актуальными вопросы информационной безопасности, совместимости, технологической инфраструктуры и стандартизации. В статье также предлагаются рекомендации по решению этих проблем.

ANNOTATION

This article examines the process of integrating multimedia and information and communication technologies, exploring their opportunities and existing challenges. With the advancement of digital technologies, the interconnection between multimedia systems and ICT is becoming increasingly strong. However, issues such as information security, compatibility, technological infrastructure, and standardization remain relevant in the integration process. The article also provides recommendations for addressing these challenges.

Kalit so'zlar: Multimedia, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, integratsiya, raqamli texnologiyalar, muammolar, imkoniyatlar.

Ключевые слова: Мультимедиа, информационно-коммуникационные технологии, интеграция, цифровые технологии, проблемы, возможности.

Keywords: Multimedia, information and communication technologies, integration, digital technologies, challenges, opportunities.

Kirish

Multimedia va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) zamonaviy jamiyatning ajralmas qismiga aylangan. Ularning integratsiyasi ta'lim, biznes,

sog'liqni saqlash va madaniyat sohalarida samaradorlikni oshirishga xizmat qilmoqda. Multimedia texnologiyalari vizual, audio va interaktiv elementlarni birlashtirib, axborotni taqdim etish usullarini o'zgartirmoqda. Ayniqsa, sun'iy intellekt, kengaytirilgan reallik (AR), virtual reallik (VR) va 5G kabi texnologiyalarning rivojlanishi multimedia va AKTning yanada chuqur integratsiyasiga yo'l ochmoqda. Ushbu maqolada multimedia va AKT integratsiyasining imkoniyatlari, texnik hamda ijtimoiy muammolari tahlil qilinadi.

Materiallar va usullar. Tadqiqotda axborot texnologiyalari va multimedia vositalarining integratsiyasi bo'yicha ilmiy maqolalar, amaliy tadqiqotlar va sohaga oid zamonaviy tendensiyalar tahlil qilindi. Shuningdek, ta'lim, biznes, sog'liqni saqlash, madaniyat va san'at sohalarida multimedia va AKT joriy etish tajribalari o'rganildi. Ma'lumotlar kontent tahlili va statistik usullar yordamida tahlil qilindi. Shuningdek, multimedia dasturlaridan foydalanuvchilarning tajribalarini o'rganish uchun so'rovnoma va intervyular o'tkazildi.

Natijalar. Ta'limda integratsiya. Multimedia texnologiyalarining ta'lim jarayonida qo'llanilishi interaktivlikni oshirib, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini yaxshilaydi. Elektron darsliklar, virtual laboratoriyalar, AR va VR texnologiyalari talabalarning bilim olish jarayonini ancha samarali qiladi. Masalan, tibbiyot ta'limida anatomiya fanini o'rganishda virtual reallik texnologiyalaridan foydalanish an'anaviy usullarga qaraganda ancha samarali ekani aniqlangan.

Biznesda qo'llanilishi. Raqamli marketing va vizual kontent yaratish orqali korxonalar o'z auditoriyasiga samarali yetib borish imkoniyatiga ega bo'lishmoqda. Brend imidjini shakllantirish, mijozlar bilan aloqa o'rnatish va mahsulotni samarali reklama qilish uchun interaktiv multimedia elementlaridan keng foydalanilmoqda.

Sog'liqni saqlash sohasida. Tibbiy tasvirlarni qayta ishlash, sun'iy intellekt yordamida kasalliklarni aniqlash va telemeditsina xizmatlari rivojlanmoqda. Masalan, AI yordamida rentgen va MRT tasvirlarini tahlil qilish natijasida shifokorlar diagnostika jarayonini tezlashtirishga erishmoqdalar.

Madaniyat va san'atda foydalanish. Virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari madaniy merosni saqlash va targ'ib qilishda muhim rol o'ynaydi. Muzeylar virtual turlar orqali tashrif buyuruvchilarga uzoqdan turib ko'rgazmalarni tomosha qilish imkonini bermoqda. Bundan tashqari, 3D texnologiyalar san'at asarlarini raqamli shaklda qayta tiklash va saqlashga yordam bermoqda.

Muhokama Multimedia va AKT integratsiyasi ko'plab imkoniyatlarga ega bo'lsa-da, ayrim muammolar mavjud:

1. Texnik muammolar – ma'lumotlarning katta hajmi, internet tezligi va apparat ta'minotining talabchanligi. Ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlarda yuqori sifatli multimedia materiallarini ishlatish uchun yetarli texnik infratuzilma mavjud emas.

2. Huquqiy va axborot xavfsizligi masalalari – mualliflik huquqi, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va kiberxavfsizlik. Ochiq manbali kontent va plagiat muammolari ham muhim ahamiyatga ega.

3. Ijtimoiy muammolar – AKT va multimedia texnologiyalaridan foydalana oladigan va foydalana olmaydigan aholi qatlamlari o'rtasidagi raqamli tafovut. Ayniqsa, qishloq joylarda texnologik imkoniyatlarning cheklanganligi integratsiya jarayoniga to'sqinlik qiladi.

4. Ta'lim va malaka oshirish zarurati – mutaxassislarining ushbu texnologiyalardan samarali foydalanish uchun doimiy malaka oshirib borish zarurati. Multimedia kontent yaratish va uni samarali qo'llash uchun o'qituvchilar va mutaxassislarni maxsus kurslar orqali tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Multimedia va AKT integratsiyasi jamiyatning turli sohalarida innovatsion rivojlanish uchun muhim omil hisoblanadi. Shu bilan birga, mavjud texnik, ijtimoiy va huquqiy muammolarni hal qilish uchun ilmiy va amaliy tadqiqotlarni davom ettirish lozim. Kelajakda ushbu texnologiyalarning yanada samarali integratsiyasiga erishish uchun investitsiyalar va ta'lim tizimidagi islohotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, davlat va xususiy sektor hamkorligi orqali multimedia va AKT infratuzilmasini rivojlantirish zarur. Kelgusida 6G, metaverse va yanada ilg'or sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi bilan multimedia va AKT integratsiyasi yangi bosqichga chiqishi kutilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

- 1.Negnevitsky, M. (2011). Artificial Intelligence: A Guide to Intelligent Systems. Pearson Education.
- 2.Shannon, C. E. (1948). A Mathematical Theory of Communication. Bell System Technical Journal, 27(3), 379–423.
- 3.Tannenbaum, A. S., & Wetherall, D. J. (2010). Computer Networks (5th ed.). Pearson.
- 4.Preece, J., Rogers, Y., & Sharp, H. (2015). Interaction Design: Beyond Human-Computer Interaction. Wiley.
- 5.Huang, T., & Liu, W. (2017). Multimedia Communication and Security Technologies. Springer.
- 6.Murray, J. H. (2017). Hamlet on the Holodeck: The Future of Narrative in Cyberspace (Updated Ed.). MIT Press.
- 7.Salomon, D. (2011). Data Compression: The Complete Reference (4th ed.). Springer.
- 8.Fluckiger, F. (1995). Understanding Networked Multimedia: Applications and Technology. Prentice Hall.
- 9.Bovik, A. (2009). The Essential Guide to Image Processing. Academic Press.

10. Chapman, N., & Chapman, J. (2009). Digital Multimedia (3rd ed.). Wiley.
11. Jain, R. (1994). Multimedia Computing. Communications of the ACM, 37(1), 30–40.
12. Gonzalez, R. C., & Woods, R. E. (2017). Digital Image Processing (4th ed.). Pearson.
13. Brink, J. A. (2021). Artificial Intelligence in Medical Imaging: Opportunities, Applications, and Risks. Springer.
14. Laurillard, D. (2012). Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology. Routledge.
15. Castells, M. (2009). Communication Power. Oxford University Press.

AXBOROT XAVFSIZLIGIGA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING TA'SIRI

Otamurodova Gavhar Murodullayevna

**Shahrisabz davlat pedagogika instituti qoshidagi Akademik litsey kimyo fani
o'qituvchisi**

Annotatsiya: Hozirgi kunda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari turli sohalarga jadal kirib kelmoqda. U axborot xavfsizligini ta'minlashda ham, unga tahdid solishda ham muhim rol o'ynamoqda. SI asosida ishlovchi tizimlar kiberxavfsizlikni mustahkamlash bilan birga, zararli hujumlarning ham yanada rivojlanishiga sabab bo'lishi mumkin. Ushbu maqolada sun'iy intellektning axborot xavfsizligiga ta'siri, uning ijobiy va salbiy jihatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Biometrik autentifikatsiya, Xavfsizlik devorlarini kuchaytirish, Avtomatlashtirilgan tahdid tahlili, kiberhujumlarni aniqlash, Kiberxavfsizlik monitoringi, Deepfake texnologiyasi, Adversarial Attacks, Zero Trust Security Model, Avtomatlashtirilgan xakerlik, Zararli dasturlarni aniqlash

Аннотация: В настоящее время технологии искусственного интеллекта (ИИ) стремительно проникают в различные области. Оно играет важную роль как в обеспечении информационной безопасности, так и в угрозе ей. Системы, работающие на основе СИ, усиливая кибербезопасность, могут стать причиной дальнейшего развития злонамеренных атак. В данной статье рассматривается влияние искусственного интеллекта на информационную безопасность, его положительные и отрицательные стороны.

Ключевые слова: биометрическая аутентификация, усиление межсетевых экранов, автоматический анализ угроз, обнаружение кибератак, мониторинг кибербезопасности, технология Deepfake, состязательные атаки, модель безопасности с нулевым доверием, автоматический взлом, обнаружение вредоносных программ.

Abstract: Currently, artificial intelligence (AI) technologies are rapidly entering various fields. It plays an important role both in ensuring information

security and in threatening it. Systems operating on the basis of SI, while strengthening cyber security, can cause further development of malicious attacks. This article examines the impact of artificial intelligence on information security, its positive and negative aspects.

Keywords: Biometric Authentication, Strengthening Firewalls, Automated Threat Analysis, Cyber Attack Detection, Cyber Security Monitoring, Deepfake Technology, Adversarial Attacks, Zero Trust Security Model, Automated Hacking, Malware Detection

Kirish: Zamonaviy dunyoda raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan axborot xavfsizligi masalasi dolzarb muammolardan biriga aylandi. Sun'iy intellekt (SI) bu jarayonda muhim rol o'ynab, kiberxavfsizlikni ta'minlashda ham, uni buzishda ham samarali vositaga aylanyapti. SI algoritmlari tahdidlarni avtomatik aniqlash, xavflarni baholash, shuningdek, kiberjinoyatchilar tomonidan kiberhujumlarni takomillashtirish uchun ham qo'llanmoqda. Ushbu maqolada sun'iy intellektning axborot xavfsizligiga ta'siri, uning ijobiy va salbiy jihatlari, hamda bu texnologiyalarning kelajakdagi istiqbollari tahlil qilinadi.

Sun'iy intellektning axborot xavfsizligida qo'llanilishi: Sun'iy intellekt texnologiyalari axborot xavfsizligini ta'minlashda quyidagi yo'nalishlarda qo'llaniladi. Kiberxavfsizlik monitoringi va tahdidlarni aniqlash: SI asosida ishlovchi tizimlar real vaqtda kiberhujumlarni aniqlash va ularga qarshi chora ko'rish imkoniyatiga ega. Masalan, Intrusion Detection Systems (IDS) va Intrusion Prevention Systems (IPS) SI yordamida kiberhujumlarni aniqlash va ularning oldini olish uchun ishlatiladi. Avtomatlashtirilgan tahdid tahlili: SI katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish orqali kiberxavfsizlik tahdidlarini aniqlaydi va hujumlar ssenariylarini taxmin qilishga yordam beradi. Bu usul yordamida kompaniyalar o'z himoyasini kuchaytirishi mumkin. Xavfsizlik devorlarini kuchaytirish: Sun'iy intellektdan foydalanilgan firewall va antivirus dasturlari tarmoq trafigini tahlil qilib, zararli harakatlarni avtomatik ravishda bloklaydi. Biometrik autentifikatsiya: SI yuzni tanish, ovoz identifikatsiyasi va barmoq izi orqali shaxsni aniqlash kabi xavfsizlik choralari avtomatlashtirishda keng qo'llaniladi.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi bilan birga, ular kiberjinoyatchilar tomonidan ham foydalanilishi mumkin. Quyida SI asosidagi asosiy xavflar keltirilgan. Deepfake va ijtimoiy manipulyatsiya: SI yordamida yaratilgan deepfake texnologiyalari soxta videolar va tovush yozuvlarini tayyorlash imkonini beradi. Bu esa firibgarlik va ijtimoiy manipulyatsiyaga olib kelishi mumkin. Avtomatlashtirilgan kiberhujumlar: SI asosida ishlaydigan zararli dasturlar (masalan, AI-powered malware) kiberhujumlarni avtomatlashtirish orqali an'anaviy xavfsizlik tizimlaridan osonroq o'tib ketishi mumkin. Adversarial Attacks (raqib hujumlari): Hujumchilar sun'iy intellekt tizimlariga o'rgatilgan ma'lumotlarni o'zgartirish orqali noto'g'ri qaror chiqarishiga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, SI asosidagi yuz tanish tizimlari noto'g'ri ishlashi uchun maxsus manipulyatsiya

qilingan tasvirlardan foydalaniladi. SI asosida phishing hujumlari: Sun'iy intellektning tabiiy tilni qayta ishlash imkoniyatlari phishing hujumlarini yanada ishonchli qilishga yordam beradi. Masalan, Chatbot phishing texnologiyasi foydalanuvchilar bilan real vaqt rejimida muloqot qilib, ularning shaxsiy ma'lumotlarini olishga urinishadi.

Sun'iy intellektga qarshi sun'iy intellekt: Kiberxavfsizlik mutaxassislari hujumchilarning SI asosidagi hujumlariga qarshi himoya sifatida o'z sun'iy intellekt tizimlarini ishlab chiqishmoqda. Ma'lumotlarning yaxlitligini ta'minlash: SI tizimlarini manipulyatsiyalardan himoya qilish uchun raqib hujumlariga qarshi tahlil va sinov jarayonlarini kuchaytirish zarur. Kiberxavfsizlik bo'yicha xodimlarni tayyorlash: Sun'iy intellektning xavflaridan himoyalaniish uchun kiberxavfsizlik mutaxassislari yangi tahdidlarga qarshi tayyorgarlik ko'rishi kerak.

Kiberxavfsizlik monitoring tizimlarini rivojlantirish: An'anaviy kiberxavfsizlik tizimlari odatda statik qoidalarga asoslangan bo'lsa, sun'iy intellekt o'z-o'zini o'rganish (self-learning) algoritmlari yordamida yanada moslashuvchan va samarali ishlaydi. SI asosidagi tahdidlarni aniqlash tizimlari (Threat Detection Systems) real vaqt rejimida tarmoq trafikini kuzatib, noan'anaviy harakatlarni aniqlash va oldini olishga yordam beradi. Zararli dasturlarni aniqlash: SI asosidagi Machine Learning (ML) va Deep Learning (DL) texnologiyalari zararli dasturlarni (malware) an'anaviy antivirus dasturlaridan ancha tez aniqlashi mumkin. Masalan, Google's Chronicle Backstory SI yordamida zararli dasturiy ta'minotlarni avtomatik ravishda skanerlash va bloklash imkoniyatiga ega. Avtomatlashtirilgan xakerlik hujumlarini aniqlash: SI asosida ishlaydigan Intrusion Detection Systems (IDS) va Intrusion Prevention Systems (IPS) tizimlari tarmoqda o'zini g'ayritabiiy tutayotgan foydalanuvchilar yoki dasturlarni aniqlash va ularni to'xtatish uchun ishlatiladi. SI asosida ishlaydigan autentifikatsiya va identifikatsiya: Biometrik autentifikatsiya tizimlari (yuzni aniqlash, ovoz identifikatsiyasi, barmoq izi skaneri) kiberxavfsizlikni mustahkamlashga yordam beradi. Sun'iy intellektning Behavioral Authentication (foydalanuvchining odatlariga asoslangan identifikatsiya) usuli ham shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilishda qo'llanilmoqda. Zero Trust Security Model (Ishonchsiz xavfsizlik modeli): SI asosida ishlovchi Zero Trust xavfsizlik modeli har bir so'rovni oldindan tekshiradi va hatto ishonchli foydalanuvchilarning ham harakatlarini doimiy kuzatib boradi. Bu, ayniqsa, katta tashkilotlar uchun muhim.

Sun'iy intellekt texnologiyalari kiberjinoyatchilar tomonidan ham ishlatilishi mumkin. Quyida ushbu tahdidlarning asosiy turlari keltirilgan. Sun'iy intellekt yordamida avtomatlashtirilgan kiberhujumlar: Hujumchilar sun'iy intellekt vositasida avtomatlashtirilgan virus va zararli kodlarni yaratib, ularni ommaviy hujumlarda qo'llashi mumkin. AI-powered Malware (sun'iy intellekt orqali yaratilgan zararli dasturlar) an'anaviy himoya vositalaridan yashirina oladi va doimiy ravishda yangilanadi. Adversarial Attacks (raqib hujumlari): Sun'iy intellekt tizimlariga hujum qilishning eng xavfli usullaridan biri adversarial attacks

hisoblanadi. Bu usulda hujumchilar SI tizimini chalg'itish uchun maxsus manipulyatsiya qilingan ma'lumotlardan foydalanadilar. Masalan, yuzni aniqlash tizimlarini chalg'itish uchun manipulyatsiya qilingan suratlar ishlatilishi mumkin. Deepfake texnologiyasi: Deepfake texnologiyasi yordamida hujumchilar soxta videolar va tovush yozuvlarini yaratib, odamlarni firibgarlik yoki ijtimoiy manipulyatsiyaga uchratishlari mumkin. Masalan, kiberjinoyatchilar deepfake yordamida rahbarlarning ovozini yaratib, xodimlardan maxfiy ma'lumotlar so'rashi mumkin.

AI tomonidan boshqariladigan tahdidlarni aniqlash va oldini olish: Sun'iy intellektga asoslangan kiberxavfsizlik yechimlari real vaqtda tarmoq trafigini tahlil qilishi, anomaliyalarni aniqlashi va potentsial tahdidlarni an'anaviy tizimlarga qaraganda tezroq aniqlashi mumkin. AI tomonidan boshqariladigan tajovuzni aniqlash tizimlari (IDS) va hujumni oldini olish tizimlari (IPS) doimiy ravishda faoliyatni kuzatib boradi va kiberhujumlardan faol himoya qiladi. Zararli dasturlar va to'lov dasturlarini aniqlash: AI va Machine Learning (ML) algoritmlari zararli koddagi naqshlarni tanib olishi va zararli dasturlar va to'lov dasturlarining yangi turlarini zarar yetkazishdan oldin aniqlashi mumkin. Misol uchun, Google Chronicle Backstory yirik tashkilotlardagi zararli dasturlar hujumlarini aniqlash va oldini olish uchun aidan foydalanadi. Avtomatlashtirilgan xavfsizlik hodisasiga javob: Sun'iy intellekt kiber tahdidlarga javoblarni avtomatlashtirish orqali xavfsizlik ma'lumotlari va hodisalarni boshqarish (SIEM) tizimlarini yaxshilaydi. Sun'iy intellektga asoslangan xavfsizlikni tartibga solish, avtomatlashtirish va javob berish (SOAR) platformalari hodisalarni real vaqt rejimida tahlil qiladi va ularga javob beradi, inson aralashuvini minimallashtiradi va javob vaqtini qisqartiradi. AI quvvatli autentifikatsiya va identifikatsiyani tekshirish: AI biometrik autentifikatsiya usullarini, masalan, yuzni aniqlash, barmoq izini skanerlash va xulq-atvor biometriklarini takomillashtirmoqda. Sun'iy intellektga asoslangan doimiy autentifikatsiya tizimlari ruxsatsiz kirish urinishlarini dinamik ravishda aniqlash uchun foydalanuvchi xatti-harakatlarini kuzatib boradi. AI-Driven Zero Trust xavfsizlik modeli: AI tomonidan quvvatlangan Zero Trust modeli har bir so'rov hatto ishonchli foydalanuvchilardan ham doimiy ravishda tekshirilishini ta'minlaydi. AI kirish modellarini tahlil qilish va buzilishni ko'rsatishi mumkin bo'lgan anomaliyalarni aniqlash orqali ushbu modelni yaxshilaydi.

O'zining afzalliklariga qaramay, AI kiberjinoyatchilar tomonidan qo'llanilganda ham katta xavf tug'diradi. AI tomonidan boshqariladigan kiberhujumlar: Xakerlar ilg'or zararli dasturlarni yaratish va keng ko'lamli kiberhujumlarni avtomatlashtirish uchun sun'iy intellektidan foydalanmoqda. AI tomonidan boshqariladigan zararli dasturlar va botnetlar xavfsizlik himoyasiga moslasha oladi, bu ularni aniqlashni qiyinlashtiradi. AI modellariga qarama-qarshi hujumlar: Kiberjinoyatchilar qarama-qarshi ma'lumotlarni kiritish orqali AI modellarini manipulyatsiya qilishlari mumkin, bu esa tizimni noto'g'ri qarorlar qabul

qilishiga olib keladi. Qarama-qarshi mashinalarni o'rganish usullari yuzni aniqlash tizimlarini aldashi yoki AI tomonidan boshqariladigan xavfsizlik boshqaruvlarini chetlab o'tishi mumkin. Deepfake texnologiyasi va ijtimoiy muhandislik: Deepfake AI juda real soxta videolar va audio yozuvlarni yaratishi mumkin, bu esa identifikatsiya firibgarligi, noto'g'ri ma'lumotlar va ijtimoiy muhandislik hujumlariga imkon beradi. Kiberjinoyatchilar rahbarlarni taqlid qilish va maxfiy ma'lumotlarni oshkor qilish uchun xodimlarni manipulyatsiya qilish uchun deepfakesdan foydalanadilar. AI tomonidan kengaytirilgan fishing hujumlari: Sun'iy intellektga asoslangan fishing hujumlari yanada murakkablashmoqda. AI tomonidan yaratilgan elektron pochta va chatbotlar odamlarning o'zaro ta'siriga taqlid qilishi mumkin, bu esa fishing urinishlarini yanada ishonchli qiladi va muvaffaqiyat ehtimolini oshiradi. AI-quvvatlovchi Ransomware : AI tomonidan yaxshilangan to'lov dasturi jabrlanuvchining tarmog'ini aqlli tahlil qilishi va shifrlash uchun eng qimmatli ma'lumotlarga ustunlik berishi mumkin. Bu ransomware hujumlarini yanada samarali va halokatli qiladi.

Xulosa:

Sun'iy intellekt texnologiyalari axborot xavfsizligini mustahkamlashga katta hissa qo'shmoqda. Biroq, ular kiberjinoyatchilar tomonidan zararli maqsadlarda ham ishlatilishi mumkin. Shu sababli, sun'iy intellekt asosida xavfsizlik tizimlarini rivojlantirish va raqib hujumlariga qarshi choralar ko'rish muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy raqamli dunyoda sun'iy intellekt (AI) turli sohalarda, jumladan kiberxavfsizlikda inqilob qilmoqda. Axborot xavfsizligida sun'iy intellekt ikki tomonlama rol o'ynaydi: u kiberxavfsizlik choralarini kuchaytiradi va shu bilan birga yangi zaifliklarni kiritadi. Sun'iy intellektga asoslangan tizimlar tahdidlarni aniqlashi, katta ma'lumotlar to'plamini tahlil qilishi va javoblarni avtomatlashtirishi mumkin, biroq ayni paytda kiberjinoyatchilar yanada murakkab hujumlarni ishlab chiqish uchun aidan foydalanmoqda. Ushbu maqola aining axborot xavfsizligiga ta'sirini o'rganadi, uning afzalliklari, xavflari va kelajakdagi oqibatlarini ta'kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Qodirov, f. "optimization of telecommunications power supply systems based on reliability criteria." science and innovation 2.a12 (2023): 15-20.
- 2.Farrux qodirov. Business innovation model of income and costs from the provision of medical services to the population. Scienceweb academic papers collection. 2023/1/1
- 3.Farrux qodirov. Economic-mathematical modeling of the development of the provision of medical services to the population. Scienceweb academic papers collection. 2023/1/1
- 4.Farrux qodirov. The place of econometrical modeling of healthcare quality improvement in the digital economy. Scienceweb academic papers collection. 2023/1/1

5. Farrux qodirov. Development of scientific and technological system of management of industrial enterprises. Scienceweb academic papers collection. 2023/1/1
6. Ergasho'g'li, qodirov farrux. "creation of electronic medical base with the help of software packages for medical services in the regions." conferencea (2022): 128-130.
7. Ergasho'g'li, qodirov farrux. "importance of kash-health web portal in the development of medical services in the regions." conferencea (2022): 80-83.
8. Qodirov, farrux. "the role of ict in the development of health services." raqamli transformatsiya jarayoniga axborot texnologiyalarini joriy etishda ma'lumotlarni himoyalash muammolari va yechimlari respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalar to'plami (2022).
9. Farrux, Qodirov. "Foreign experience in the development of medical services to the population." хоразммаъмунакадемияси (2022).
10. Ian Goodfellow, Yoshua Bengio, Aaron Courville – Deep Learning. MIT Press, 2016.
11. John Aycock – Computer Viruses and Malware. Springer, 2006.
12. Kevin D. Mitnick, William L. Simon – The Art of Deception: Controlling the Human Element of Security. Wiley, 2002.
13. European Union Agency for Cybersecurity (ENISA) – Artificial Intelligence and Cybersecurity. 2021.
14. McAfee Report – The Impact of Artificial Intelligence on Cyber Threats. 2022.
15. IEEE Security & Privacy Journal – AI in Cybersecurity: Challenges and Future Directions. 2023.

UY SHAROITIDA SUV TA'MINOTI MONITORINGINI RAQAMLASHTIRISHNING DOLZARBLIGI

**Achilova Firuza Kurbanovna, Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti,
i.f.f.d., PhD**

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola uy sharoitida suv ta'minoti monitoringini raqamlashtirishning ahamiyati va imkoniyatlarini tahlil qiladi. Raqamlashtirish texnologiyalarining joriy etilishi, suv resurslarini samarali boshqarish va tejashda yangi usullarni yaratishga yordam beradi. Suv ta'minoti monitoringining avtomatlashtirilgan tizimlari yordamida uyning suv iste'moliga oid real vaqtda ma'lumotlar yig'iladi, tahlil qilinadi va foydalanuvchilarga yuqori darajadagi qulayliklar taqdim etiladi. Maqolada suv ta'minoti monitoringining raqamli tizimlari, ularning afzalliklari, tizimni integratsiya qilishda yuzaga keladigan muammolar va ularni hal etish yo'llari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Suv ta'minoti, monitoring, raqamlashtirish, uy sharoiti, avtomatlashtirilgan tizimlar, ma'lumotlar yig'ish, suv resurslari, samaradorlik, innovatsion texnologiyalar.

Аннотация: В этой научной статье анализируется важность и возможности оцифровки мониторинга водоснабжения в домашних условиях. Внедрение технологий оцифровки поможет создать новые способы эффективного управления и экономии водных ресурсов. С помощью автоматизированных систем мониторинга водоснабжения в режиме реального времени собираются, анализируются данные о потреблении воды в доме и предоставляются пользователям первоклассные удобства. В статье рассматриваются цифровые системы мониторинга водоснабжения, их преимущества, проблемы, возникающие при интеграции системы и пути их решения.

Ключевые слова: водоснабжение, мониторинг, оцифровка, домашняя обстановка, автоматизированные системы, сбор данных, водные ресурсы, эффективность, инновационные технологии.

Annotation: This scientific article analyzes the importance and possibilities of digitization of water supply monitoring in the home environment. The introduction of digitization technologies helps to create new methods in the effective management and saving of water resources. With automated water supply monitoring systems, real-time data on the House's water consumption is collected, analyzed, and users are provided with a high level of facilities. The article discusses digital water supply monitoring systems, their advantages, problems that arise when integrating the system and ways to solve them.

Keywords: water supply, monitoring, digitization, home conditions, automated systems, data collection, Water Resources, efficiency, innovative technologies.

Kirish. Suv ta'minoti - har bir uy sharoitining eng muhim infratuzilmalari orasida joylashgan. Shu bilan birga, suv resurslarining cheklanganligi, ularning tejash va samarali boshqarilishi zaruratini taqdim etadi. Bugungi kunda raqamli texnologiyalarni qo'llash orqali, suv ta'minoti tizimini monitoring qilish va boshqarishni yanada samarali qilish mumkin. Uy sharoitida suv ta'minoti monitoringining raqamlashtirilishi, suv resurslarini tejashda, foydalanuvchi ehtiyojlarini qondirishda va tizimning samarali ishlashini ta'minlashda katta ahamiyat kasb etadi.

Yangiligi. Ushbu loyiha suv ta'minoti monitoringi sohasidagi raqamli innovatsiyalarni va ularni uy sharoitida tatbiq etishning yangi yo'nalishlarini ko'rib chiqadi. Suv ta'minoti tizimlarini avtomatlashtirish va raqamlashtirish orqali ma'lumotlarni real vaqtda yig'ish, tahlil qilish va yaxshilanishi mumkin bo'lgan usullar taklif etiladi. Shuningdek, suvning sarfini nazorat qilish va suv ta'minoti tizimlarining ishlash samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Dolzarbliigi. Suv ta'minoti tizimlarining samarali ishlashi, aholining suv resurslarini tejashni ta'minlash va ekologik barqarorlikni saqlash uchun muhimdir. Aholining o'sishi, urbanizatsiya va texnologik taraqqiyotlar bilan birga suv resurslariga bo'lgan talab ortmoqda. Bu esa, suv ta'minoti tizimlarini yanada

optimallashtirish va samarali boshqarish zaruratini keltirib chiqaradi. Raqamlashtirish va avtomatlashtirish metodlari suv ta'minoti monitoringini ilg'or darajaga ko'tarishga yordam beradi.

Maqsadi. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi, uy sharoitida suv ta'minoti monitoringini raqamlashtirishning ahamiyatini va afzalliklarini tahlil qilish, mavjud tizimlar va usullarni o'rganish, shuningdek, raqamli texnologiyalar yordamida suv ta'minoti tizimlarini samarali boshqarish va avtomatlashtirish imkoniyatlarini ko'rsatishdir.

Metodlar:

1. **Adabiyotlar tahlili:** Suv ta'minoti monitoringi va raqamlashtirish sohasidagi ilmiy maqolalar, texnologiyalar va innovatsiyalarni o'rganish.
2. **Tizim tahlili:** Suv ta'minoti tizimining joriy holatini va mavjud monitoring usullarini baholash.
3. **Model yaratish:** Raqamli tizimlarni yaratish va ularning samaradorligini taqqoslash uchun matematik modellar va simulyatsiyalarni qo'llash.
4. **Eksperimentlar:** Uy sharoitida suv ta'minoti monitoringini raqamlashtirishning real holatda sinovdan o'tkazish va ularning ishlashini tahlil qilish.
5. **Statistik tahlil:** Suv sarfini optimallashtirish va tizimning samaradorligini oshirish bo'yicha olingan natijalarni tahlil qilish.

Natijalar. Raqamli tizimlar yordamida uy sharoitida suv ta'minoti monitoringi samaradorligi sezilarli darajada oshadi. Real vaqtda yig'ilgan ma'lumotlar foydalanuvchiga suv sarfini nazorat qilishda yordam beradi. Bundan tashqari, tizimlar orqali avtomatik ravishda suvni tejash, uning sarfini optimallashtirish va ta'minot tizimini boshqarish mumkin. Suv ta'minoti tizimining avtomatlashtirilgan nazorati energiya va vaqtni tejashga yordam beradi va umumiy barqarorligini ta'minlaydi.

Xulosa. Suv ta'minoti monitoringini raqamlashtirish uy sharoitida samarali boshqarishning muhim vositasiga aylanishi mumkin. Raqamli texnologiyalar yordamida suv resurslarini boshqarish, ularni tejash va iste'mol qilishni optimallashtirishning yangi imkoniyatlarini yaratadi. Shuningdek, bu metodlar ekologik barqarorlikni ta'minlash va energiya resurslarini samarali boshqarish uchun zarurdir.

Takliflar:

1. **Suv ta'minoti tizimlarida raqamli monitoringning kengaytirilishi:** Yangi texnologiyalarni joriy etish orqali uy sharoiti uchun yanada samarali va qulay monitoring tizimlari ishlab chiqilishi kerak.
2. **Avtomatlashtirishni rivojlantirish:** Suv ta'minoti tizimlarining avtomatlashtirilgan boshqaruvini kengaytirish, shu bilan birga foydalanuvchilarga monitoring va nazorat qilish imkoniyatlarini yaratish.

3. **Barqaror texnologiyalarni rivojlantirish:** Suvni tejash va tizim samaradorligini oshirish uchun innovatsion texnologiyalarni joriy etish zarur.

4. **Tajriba almashish:** Suv ta'minoti tizimlarini raqamlashtirish bo'yicha tajriba almashish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.

Ushbu maqola orqali suv ta'minoti tizimlarini raqamlashtirishning muhimligi va uning imkoniyatlari taqdim etiladi, bu esa o'z navbatida uy sharoitida samarali va barqaror suv ta'minoti tizimlarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

[1] F.K.Achilova. Uy-joy kommunal xizmat ko'rsatish boshqaruvida raqamli texnologiyalarni tadbiq etishning afzalliklari. "O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar" jurnali, ISSN: 2181-3302, 25-son, 2023 yil 20 dekabr, 248-251 b.

[2] F.K.Achilova. Uy-joy kommunal xizmat ko'rsatish boshqaruvining tendensiyalari va rivojlanish istiqbollari. "O'zbekiston qishloq va suv xo'jaligi" jurnali, ISSN: 2181-502X, dekabr, 2023 yil, 103-104 b.

[3] F.K.Achilova. Improvement of the "Smart HCS" Platform in the Housing and Communal Services Department. International Journal on Economics, Finance and Sustainable Development (IJEFS), ISSN: 2620-6269, Volume 4 | No 1 (Jan 2022), Research Parks Publishing Indonesia, Impact Factor 6.835, Pages 152-156.

ARDUINO TEXNIK VA DASTURIY TA'MINOTIDAN FOYDALANIB UY HAYVONLARINI SUV TA'MINOTI BILAN DOIMIIY TAMINLASH

Achilova Firuza Kurbanovna, Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti, i.f.f.d., PhD.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Arduino platformasi yordamida uy hayvonlarini suv bilan doimiy ta'minlash tizimi ishlab chiqilgan. Maqola, tizimning texnik xususiyatlarini, ishlash prinsiplarini, dasturiy ta'minotini va uning amaliyotdagi qo'llanilish imkoniyatlarini ko'rsatadi. Loyihada uy hayvonlari uchun suv ta'minoti tizimi avtomatlashtirilgan bo'lib, uning ishlashini monitoring qilish va moslashtirish imkoniyatlari mavjud. Tizimni yaratishda Arduino, sensorlar va dasturiy ta'minotdan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: Arduino, uy hayvonlari, suv ta'minoti, avtomatlashtirish, sensorlar, tizim monitoringi, dasturiy ta'minot.

Аннотация: В данной статье представлена система постоянного водоснабжения для домашних животных с использованием платформы Arduino. Статья описывает технические характеристики системы, принципы работы, программное обеспечение и возможности её практического применения. В проекте автоматизирована система подачи воды для домашних животных, с возможностью мониторинга и настройки её работы. В разработке использованы платформа Arduino, сенсоры и программное обеспечение.

Ключевые слова: Arduino, домашние животные, водоснабжение, автоматизация, сенсоры, мониторинг системы, программное обеспечение.

Annotation: This paper presents a system for continuous water supply for pets using the Arduino platform. The article describes the technical characteristics of the system, its working principles, software, and potential practical applications. The project involves automating the water supply system for pets, with the ability to monitor and adjust its operation. The development uses the Arduino platform, sensors, and software.

Keyword: Arduino, pets, water supply, automation, sensors, system monitoring, software.

Kirish. Ushbu maqola uy hayvonlarining suv ta'minoti tizimlarini avtomatlashtirishga qaratilgan. Uy hayvonlari, masalan, itlar yoki mushuklar uchun doimiy suv manbai ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Ammo, hayvonlarning suvga bo'lgan ehtiyojini qondirishda ayrim muammolar mavjud, jumladan, suvning to'g'ri miqdorda bo'lishi va uning doimiy ravishda yangilanib turishini ta'minlash. Bu maqolada Arduino texnologiyasi asosida ishlovchi avtomatlashtirilgan tizimni yaratish va uni sinovdan o'tkazish jarayonlari ko'rib chiqiladi.

Mavzuning dolzarbligi. Hayvonlar uchun suv ta'minotini avtomatlashtirish, nafaqat hayvonlar salomatligini yaxshilash, balki uy hayvonlari sohiblariga vaqtni tejash imkoniyatini ham beradi. Ko'plab uy hayvonlari, ayniqsa, o'zlarini qarovsiz his qilgan paytlarda, suvdan mahrum bo'lishlari mumkin. Bunday tizimlar hayvonlar sog'lig'ini saqlashga yordam beradi va ular uchun to'g'ri miqdordagi suv ta'minoti bilan ehtiyotkorlikni oshiradi.

Loyihaning yangiligi. Loyihada Arduino platformasidan foydalanish orqali uy hayvonlarini suv bilan ta'minlash tizimi yaratishning yangiligi shundaki, bu tizimni oson sozlash va uzluksiz monitoring qilish imkoniyati mavjud. Tizim foydalanuvchiga nafaqat hayvonlar uchun suv miqdorini nazorat qilishni, balki suv ta'minoti tizimini turli holatlarda avtomatik ravishda sozlash imkonini beradi.

Ilmiy yangilik sifatida Arduino asosidagi avtomatik suv ta'minoti tizimi bir qator innovatsion yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Avtomatlashtirilgan tizimda sensorlar yordamida suv darajasini aniqlash va tizimni aqlli tarzda boshqarish mumkin. Bu yondashuvni ko'plab tadqiqotlar va tizimlar uchun yangi imkoniyat sifatida baholash mumkin.

Foydalanilgan usullar. Loyihada Arduino platformasi, harorat va namlikni o'lchaydigan sensorlar, suv sathini aniqlaydigan sensorlar va shuningdek, foydalanuvchi interfeysi uchun dasturiy ta'minot ishlatilgan. Sensorlar yordamida suv miqdori va uning sifatini aniqlash, shuningdek, tizimga onlayn monitoring qo'shish imkoniyatlari yaratildi. Tizim foydalanuvchiga mobil qurilmalar orqali nazorat qilish imkoniyatini beradi.

Muammolar. Ushbu loyiha davomida bir nechta muammolar yuzaga keldi. Birinchi muammo – tizimni har qanday sharoitda ishlashga moslashtirish edi.

Tizimning optimal ishlashi uchun, sensorlar va qurilmalarning aniqligi va ishonchliligi muhim omil hisoblanadi. Ikkinchi muammo – tizimni uzluksiz ishlashini ta'minlash uchun energiya manbai masalasi bo'ldi. Loyihada ishlatilgan batareyalar va energiya manbai tizimning samarali ishlashini ta'minlashga yo'naltirilgan.

Olingan natijalar. Loyihani ishlab chiqish davomida Arduino asosidagi suv ta'minoti tizimi muvaffaqiyatli sinovlardan o'tkazildi. Suvning to'g'ri miqdorda ta'minlanishi va tizimning uzluksiz ishlashi ishonchli bo'ldi. Tizimda aniqlangan suv miqdori foydalanuvchining parametrlariga asoslangan holda avtomatik ravishda sozlanib turadi, bu esa hayvonlarning salomatligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Dastur kodi:

```
// Kutubxonalarni qo'shish
#include <LiquidCrystal_I2C.h>

// LCD ekrani uchun sozlamalar (Sizning LCD ekraningiz manzili va o'lchamlari)
LiquidCrystal_I2C lcd(0x27, 16, 2); // 16x2 ekran, I2C manzil 0x27
// Pinlar
const int waterSensorPin = A0; // Suv darajasi sensorining ulanish pini (analog pin)
const int pumpRelayPin = 8; // Nasosning ulanish pini (digital pin)
int waterLevel = 0; // Suv darajasini o'qish uchun o'zgaruvchi
int maxWaterLevel = 600; // Maksimal suv darajasi (o'zgartirish mumkin)
int minWaterLevel = 200; // Minimal suv darajasi (o'zgartirish mumkin)
void setup() {
  // LCD ekranini boshlash
  lcd.begin();
  lcd.backlight(); // Ekranni yoritish
  // Nasosni chiqish sifatida belgilash
  pinMode(pumpRelayPin, OUTPUT);
  digitalWrite(pumpRelayPin, LOW); // Dastlab nasos o'chirilgan holatda
  // Xabarni LCD ekraniga chiqarish
  lcd.setCursor(0, 0);
  lcd.print("Suv ta'minoti:");
}
void loop() {
  // Suv darajasini o'qish
  waterLevel = analogRead(waterSensorPin);
  // Suv darajasini LCD ekranida ko'rsatish
  lcd.setCursor(0, 1);
```

```

lcd.print("Daraja: ");
lcd.print(waterLevel);
// Suv darajasi minimalga yetganida nasosni yoqish
if (waterLevel < minWaterLevel) {
  digitalWrite(pumpRelayPin, HIGH); // Nasosni yoqish
  lcd.setCursor(0, 0);
  lcd.print("Suv to'ldirilmoqda");
}
// Suv darajasi maksimalga yetganida nasosni o'chirish
else if (waterLevel > maxWaterLevel) {
  digitalWrite(pumpRelayPin, LOW); // Nasosni o'chirish
  lcd.setCursor(0, 0);
  lcd.print("Suv yetarli");
}
delay(500); // 500 millisekund kutish, keyin qayta o'qish
}

```

Xulosa va takliflar. Ushbu loyiha orqali uy hayvonlari uchun avtomatik suv ta'minoti tizimi yaratish bo'yicha keng imkoniyatlar ochildi. Arduino texnologiyasi yordamida yaratilgan tizim orqali hayvonlarning salomatligini saqlash, suvni to'g'ri miqdorda ta'minlash va resurslardan samarali foydalanish imkoniyatlari yaratiladi. Taklif etiladigan keyingi qadamlar, tizimning samaradorligini yanada oshirish va energiya manbai masalalarini hal qilishni o'z ichiga oladi. Tizimni doimiy ravishda yangilab borish, foydalanuvchi ehtiyojlariga moslashtirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1] F.K.Achilova. Arduino platformasi yordamida "Sanoq" dasturiy ta'minotini ishlab chiqish va tadbiq etishning ahamiyati. "O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar" jurnali, ISSN: 2181-3302, 35-son, 2024 yil 20 dekabr, 167-170 b.
- [2] F.K.Achilova. The effectiveness of technical and software in the management of public utilities. "Development and innovations in science" International scientific-online conference, 2022, Netherlands, Pages 165-167.
- [3] F.K.Achilova. The role of the database in the digitization of housing and communal services management. "Models and methods in modern science" International scientific-online conference, 2022 year, France, Pages 57-59.

“SMART WATERMAN” DASTURIY VA TEXNIK TA’MINOTI YORDAMIDA SUG’ORISH TIZIMI SAMARADORLIGINI OSHIRISH VA SUV RESURLARINI TEJASH

**Achilova Firuza Kurbanovna, Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti,
i.f.f.d., PhD.**

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Smart Waterman” dasturiy va texnik ta’minoti yordamida sug’orish tizimi samaradorligini oshirish va suv resurslarini tejash masalalari ko’rib chiqiladi. Dasturiy ta’minot va sensorlar yordamida sug’orish tizimi avtomatlashtirilgan bo’lib, u o’simliklarning suvga bo’lgan ehtiyojiga qarab avtomatik ravishda sug’orishni boshqaradi. Maqola sug’orish tizimlarida samaradorlikni oshirishga qaratilgan yondashuvlarni, suv tejash texnologiyalarini va “Smart Waterman” tizimi orqali olingan natijalarni taqdim etadi.

Kalit so’zlar: Smart Waterman, sug’orish tizimi, suv tejash, avtomatlashtirish, texnologiyalar, suv resurslari, sensorlar, dasturiy ta’minot.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы повышения эффективности системы орошения и экономии водных ресурсов с помощью программного и технического обеспечения “Smart Waterman”. Система автоматизированного орошения с использованием программного обеспечения и датчиков регулирует полив в зависимости от потребности растений в воде. Статья представит подходы к повышению эффективности систем орошения, технологии экономии воды и результаты, полученные с помощью системы “Smart Waterman”.

Ключевые слова: Smart Waterman, система орошения, экономия воды, автоматизация, технологии, водные ресурсы, датчики, программное обеспечение.

Annotation: This article discusses improving the efficiency of irrigation systems and water resource conservation through the software and technical provision of the "Smart Waterman" system. Using software and sensors, the irrigation system is automated to regulate watering based on plant water needs. The article presents approaches to enhancing irrigation system efficiency, water-saving technologies, and the results obtained using the "Smart Waterman" system.

Keywords: Smart Waterman, irrigation system, water conservation, automation, technologies, water resources, sensors, software.

Kirish. Smart Waterman – bu, qishloq xo’jaligi ekinlarini, dala hovli yerlarini sug’orishning avtomatlashtirilgan, aqlli suvchi tizimidir. Sug’orish tizimi avtomatlashtiriladi, masofadan boshqarish, markaziy ma’lumotlar almashuvini tashkil etish, online nazorat tizimini joriy qilsih, qaror qabul qilish jarayonlarini intellektuallashtirish, muammolarni bartaraf etishda optimal yechimni tanlash va xulosaga kelish kabi imkoniyatlar yaratiladi. Vaqtni tejash, suvning isrof bo’lishini oldini olish kabi samaradorlikka erishiladi

Sugʻorish tizimlari, qishloq xoʻjaligi va bogʻdorchilikda oʻsimliklarning toʻgʻri oʻsishini taʼminlash uchun juda muhimdir. Biroq, anʼanaviy sugʻorish tizimlari suvni noaniq miqdorlarda ishlatishi va samarali foydalanishni taʼminlay olmasligi mumkin. Bugungi kunda, “Smart Waterman” kabi zamonaviy texnologiyalar yordamida sugʻorish tizimlarini avtomatlashtirish va suv resurslarini tejashning samarali usullari ishlab chiqilmoqda. Ushbu maqolada, “Smart Waterman” tizimi yordamida sugʻorish samaradorligini oshirish va suv tejashning ilmiy va amaliy jihatlari koʻrib chiqiladi.

Mavzuning dolzarbligi. Dunyo boʻyicha suv resurslari tobora cheklanishi va qishloq xoʻjaligida suvning ortiqcha ishlatilishi tufayli suvning tejashga qaratilgan yondashuvlar dolzarb masalalardan biridir. Sugʻorish tizimlarini avtomatlashtirish va oʻsimliklarning suvga boʻlgan ehtiyojini aniqlash orqali resurslarni tejash imkoniyatlari paydo boʻladi. “Smart Waterman” tizimi orqali bu muammoni hal qilish, resurslardan samarali foydalanish va ekologik muhitni saqlashga yordam beradi.

Loyihaning yangiligi. “Smart Waterman” tizimi oʻzining avtomatlashtirilgan xususiyatlari bilan yangilik yaratadi. Bu tizim, oʻsimliklarning suvga boʻlgan ehtiyojini aniq oʻlchash uchun zamonaviy sensorlar va dasturiy taʼminotdan foydalanadi. Sugʻorish tizimi real vaqt rejimida ishlaydi, natijada ortiqcha suv sarfini kamaytiradi va tizim samaradorligini oshiradi. Tizimning yangiligi suv resurslaridan oqilona foydalanish va ekologik barqarorlikni taʼminlashda yotadi.

Ilmiy yangilik sifatida “Smart Waterman” tizimi nafaqat avtomatlashtirishni, balki haqiqiy vaqt rejimida sugʻorishning optimal parametrlarini hisoblashni amalga oshiradi. Tizimda oʻsimliklarning turiga, ularning oʻsish bosqichlariga, atrof-muhit sharoitlariga qarab suv sarfini optimallashtirish uchun ilgʻor algoritmlar ishlatiladi. Shuningdek, bu tizim samaradorlikni oshirish, energiya va suv resurslarini tejashga qaratilgan ilmiy yondashuvlarni ilgari suradi.

Foydalanilgan usullar

1. **Sensorlar va monitoring tizimlari:** Oʻsimliklarning suvga boʻlgan ehtiyojini aniqlash uchun namlik sensorlari, harorat sensorlari va boshqa ekologik monitoring vositalari qoʻllaniladi.
2. **Dasturiy taʼminot:** Sugʻorish jarayonini boshqarish va optimallashtirish uchun dasturiy taʼminot ishlab chiqilgan. Dastur orqali suvning miqdori va sugʻorish vaqtini sozlash mumkin.
3. **Avtomatlashtirish:** Tizim orqali sugʻorish jarayoni avtomatik tarzda boshqariladi, shuningdek, u real vaqt rejimida monitoring qilinadi.
4. **Maʼlumotlar tahlili:** Sensorlardan olingan maʼlumotlar tahlil qilinadi va sugʻorish jarayoni uchun optimal parametrlar aniqlanadi.

Muammolar

- **Sensornlarning ishonchliligi:** Sug‘orish tizimining samarali ishlashi uchun sensornlarning to‘g‘ri ishlashi juda muhim. Biroq, sensornlar atrof-muhit ta‘siridan zarar ko‘rishi mumkin, bu esa tizimning aniqligiga ta‘sir qilishi mumkin.
- **Energiya ta‘minoti:** Avtomatlashtirilgan tizimlar ko‘pincha energiya manbalariga tayanadi. Ularning samarali ishlashi uchun barqaror energiya ta‘minoti zarur.
- **Suv ta‘minoti tarmoqlarining uzilishlari:** Tizimda sug‘orish jarayoni uzluksiz ravishda amalga oshirilsa-da, suv ta‘minoti tarmoqlarining ishlashidagi uzilishlar tizim samaradorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin.

Olingan natijalar. “Smart Waterman” tizimi amalga oshirilgan pilot loyihalarda suv resurslarini tejashda va sug‘orish samaradorligini oshirishda sezilarli ijobiy natijalarga erishildi. Tizim o‘simliklarning suvga bo‘lgan ehtiyojini aniqlashda yuqori samaradorlikni ko‘rsatdi. Suv sarfi 30%-40% gacha kamaydi, shu bilan birga sug‘orish tizimining ishlash samaradorligi oshdi. Avtomatik boshqaruv tizimi orqali, ishlab chiqarish jarayonlari va ekologik holatlarni yaxshilashga erishildi.

Dastur kodi:

```
// Kutubxonalarni qo‘shish
#include <LiquidCrystal_I2C.h>
// LCD ekranini sozlash (I2C manzili 0x27 va ekran o‘lchami 16x2)
LiquidCrystal_I2C lcd(0x27, 16, 2)
// Pinlar
const int soilMoisturePin = A0; // Tuproq namligi sensori (analog pin)
const int waterPumpPin = 8;    // Nasosni boshqarish uchun pin (digital pin)

// Namlikni sezish va nazorat qilish uchun o‘zgaruvchilar
int soilMoistureLevel = 0;      // Tuproq namligi darajasi
int drySoilThreshold = 400;     // Tuproqni qurigani uchun threshold (yoki minimal daraja)
int wetSoilThreshold = 600;     // Tuproq yetarlicha namligini ko‘rsatadigan maksimal daraja
void setup() {
    // LCD ekranini boshlash
    lcd.begin();
    lcd.backlight(); // Ekranni yoritish
    // Nasosni chiqish sifatida belgilash
    pinMode(waterPumpPin, OUTPUT);
    digitalWrite(waterPumpPin, LOW); // Nasos dastlab o‘chirilgan holatda
    // LCD ekranida boshlang‘ich xabarni chiqarish
    lcd.setCursor(0, 0);
```

```

lcd.print("SMART WATERMAN");
lcd.setCursor(0, 1);
lcd.print("Suvning boshqaruvi");
delay(2000); // 2 soniya kutish
}
void loop() {
  // Tuproq namligi sensorini o'qish
  soilMoistureLevel = analogRead(soilMoisturePin); // Tuproq namligini o'lchash
  // LCD ekranida tuproq namligini ko'rsatish
  lcd.clear();
  lcd.setCursor(0, 0);
  lcd.print("Namlik: ");
  lcd.print(soilMoistureLevel);
  // Tuproq namligi past bo'lsa, suv ta'minotini yoqish
  if (soilMoistureLevel < drySoilThreshold) {
    digitalWrite(waterPumpPin, HIGH); // Nasosni yoqish
    lcd.setCursor(0, 1);
    lcd.print("Suv berilyapti...");
  }
  // Tuproq yetarlicha nam bo'lsa, suvni to'xtatish
  else if (soilMoistureLevel > wetSoilThreshold) {
    digitalWrite(waterPumpPin, LOW); // Nasosni o'chirish
    lcd.setCursor(0, 1);
    lcd.print("Suv yetarli");
  }
  else {
    // Tuproq o'rtacha nam bo'lsa
    digitalWrite(waterPumpPin, LOW); // Nasosni o'chirish
    lcd.setCursor(0, 1);
    lcd.print("Normal holat");
  }
  delay(1000); // 1 soniya kutish, keyin qayta o'qish
}

```

Xulosa va takliflar. Ushbu loyiha sug'orish tizimlarini avtomatlashtirish va suv resurslarini tejashda katta imkoniyatlar yaratadi. "Smart Waterman" tizimi yordamida suvni tejash va o'simliklarga optimal suv miqdorini ta'minlash mumkin. Loyihani kengaytirish va takomillashtirish uchun, tizimga qo'shimcha ekologik monitoring va tahlil qilish vositalarini kiritish, shuningdek, energiya manbalarini diversifikatsiya qilish kerak.

Takliflar:

- **Sensorlarni yanada takomillashtirish:** Sensorlarning aniqligini va ishonchliligini oshirish.
- **Energiya manbalarini optimallashtirish:** Tizimni quyosh panellari yoki boshqa barqaror energiya manbalari bilan ta'minlash.
- **Kengaytirilgan monitoring tizimlari:** Tizimni yanada rivojlantirish uchun masofaviy monitoring imkoniyatlarini qo'shish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1] P. Kumar, "Smart Irrigation Systems: Technologies and Applications", Journal of Irrigation and Drainage Engineering, 2021.
- [2] M. Roberts, "Water Resource Management and Sustainability in Agricultural Systems", Sustainability Journal, 2020.
- [3] A. Ahmad, et al., "Automation and Control in Smart Water Management Systems", International Journal of Water Resources, 2022.

SUV YETKAZIB BERISH XIZMATI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

**Achilova Firuza Kurbanovna, Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti,
i.f.f.d., PhD.**

Annotatsiya: Ushbu maqolada suv yetkazib berish xizmatlari samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish usullari ko'rib chiqiladi. Bugungi kunda suv ta'minoti tizimlarida raqamli texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar, masalan, IoT (Internet of Things), ma'lumotlar tahlili, sun'iy intellekt va avtomatlashtirish orqali samaradorlikni oshirish mumkin. Maqolada suv resurslarini tejash, tarmoq monitoringi va xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash uchun raqamli texnologiyalarni joriy qilishning ilmiy asoslari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: suv yetkazib berish, raqamli texnologiyalar, IoT, sun'iy intellekt, ma'lumotlar tahlili, avtomatlashtirish, samaradorlik, suv resurslari.

Аннотация: В данной статье рассматриваются способы повышения эффективности службы водоснабжения с использованием цифровых технологий. В настоящее время цифровые технологии и инновационные подходы, такие как Интернет вещей (IoT), анализ данных, искусственный интеллект и автоматизация, могут значительно повысить эффективность систем водоснабжения. В статье анализируются научные основы внедрения цифровых технологий для экономии водных ресурсов, мониторинга сети и улучшения качества обслуживания.

Ключевые слова: водоснабжение, цифровые технологии, IoT, искусственный интеллект, анализ данных, автоматизация, эффективность, водные ресурсы.

Annotation: This article discusses the use of digital technologies to enhance the efficiency of water supply services. Today, digital technologies and innovative approaches, such as the Internet of Things (IoT), data analysis, artificial intelligence,

and automation, can significantly improve water supply systems. The article analyzes the scientific foundations of implementing digital technologies for water resource conservation, network monitoring, and service quality improvement.

Keywords: water supply, digital technologies, IoT, artificial intelligence, data analysis, automation, efficiency, water resources.

Kirish. Suv yetkazib berish tizimlari jamiyatning asosiy infratuzilmalari bo'lib, har qanday davlatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Suv ta'minoti tizimlarining samarali ishlashi esa suv resurslarini oqilona va samarali boshqarishga asoslanadi. Bugungi kunda suv yetkazib berish tizimlarida raqamli texnologiyalar, masalan, IoT (Internet of Things), ma'lumotlar tahlili, sun'iy intellekt (AI) va avtomatlashtirish orqali samaradorlikni oshirish imkoniyatlari mavjud. Ushbu maqola, suv yetkazib berish xizmatlarini raqamli texnologiyalar yordamida samarali boshqarish va optimallashtirishga qaratilgan yondashuvlarni tahlil etadi.

Mavzuning dolzarbligi. Suv ta'minoti tizimlarining samaradorligi dunyo bo'yicha muhim masalalardan biri hisoblanadi, chunki qishloq xo'jaligi, sanoat, shaharlar va uy xo'jaliklari uchun toza suv resurslari ta'minoti zarur. Raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali tizimlarning samaradorligini oshirish, suvni tejash va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar yordamida tizimdagi nosozliklarni aniqlash, suv tarmog'ini yaxshilash va xizmat ko'rsatish sifatini oshirish hamda energiya sarfini kamaytirish mumkin. Bunday yondashuvlar, global miqyosda suv resurslarini tejash va barqaror rivojlanishga hissa qo'shadi.

Loyihaning yangiligi. Loyihaning yangiligi, suv yetkazib berish tizimlariga raqamli texnologiyalarni, xususan, IoT, sun'iy intellekt va ma'lumotlar tahlili kabi innovatsion yondashuvlarni joriy qilishda yotadi. Bu texnologiyalar yordamida tizimni real vaqtda kuzatish, ma'lumotlarni tahlil qilish, ta'minotning samaradorligini oshirish va suv sarfini optimallashtirish mumkin. "Smart" suv tizimlari orqali resurslarni tejash va suv ta'minoti tizimlarining samaradorligini oshirishda yangi imkoniyatlar ochiladi.

Ilmiy yangilik, raqamli texnologiyalarning suv yetkazib berish tizimlarida qo'llanilishi va samaradorlikni oshirishdagi rolini o'rganishga qaratilgan. IoT texnologiyalari yordamida tarmoqni uzluksiz monitoring qilish va sun'iy intellekt yordamida ma'lumotlarni tahlil qilish orqali tarmoqdagi nosozliklarni aniqlash va ularni tezda bartaraf etish imkoniyati yaratiladi. Bundan tashqari, ma'lumotlar tahlili yordamida suv ta'minoti tizimlarida yuzaga keladigan muammolarni optimallashtirish va suvning noaniq ishlatilishini kamaytirish mumkin. Bu yondashuvlar suv resurslarini samarali boshqarishning yangi usullarini yaratadi.

Foydalanilgan usullar

1. **IoT (Internet of Things):** IoT texnologiyalari yordamida suv ta'minoti tizimining har bir qismi (nasoslar, suv omborlari, quvurlar) monitoring qilinadi. Bu

texnologiyalar yordamida tizimning holati haqidagi real vaqt ma'lumotlari yig'iladi va tahlil qilinadi.

2. **Sun'iy intellekt (AI):** AI algoritmlari yordamida ma'lumotlar tahlil qilinadi va suv ta'minoti tizimidagi noaniqliklar, suv sarfini ortiqcha oshirib yuboradigan holatlar avtomatik ravishda aniqlanadi. Bu orqali samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish osonlashadi.

3. **Ma'lumotlar tahlili:** Tarmoqni tahlil qilish va suv sarfini optimallashtirish uchun kattaroq ma'lumotlar to'plamlari ishlatiladi. Tahlil natijalari asosida suv ta'minoti tizimida yaxshilanishlar amalga oshiriladi.

4. **Avtomatlashtirish:** Sug'orish, nasoslar boshqaruvi va boshqa suv ta'minoti jarayonlari avtomatlashtirilgan tizimlar yordamida samarali boshqariladi.

1-rasm. “Suv yetkazib berish xizmati” dasturiy va texnik ta'minoti modeli.

Muammolar

1. **Ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish:** Katta miqdordagi ma'lumotlarni yig'ish va ulardan samarali tahlil qilish uchun kuchli texnologik infratuzilma talab etiladi. Ma'lumotlarni to'plashdagi xatoliklar, tizimdagi noaniqliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

2. **Energiya resurslari:** IoT va AI texnologiyalarini joriy etish yuqori energiya talab qiladi. Shu sababli, tizimni barqaror energiya manbalari bilan ta'minlash kerak.

3. **Tizim xavfsizligi:** Raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali tizimga kiberxavf-xatarlar kirib kelishi mumkin, bu esa xavfsizlikni ta'minlashni talab qiladi.

4. **Infratuzilma:** Yuqori darajadagi texnologiyalarni o'rnatish uchun yuqori sifatli infratuzilma va texnik xizmat ko'rsatish zarur.

Olingan natijalar. Raqamli texnologiyalar yordamida suv yetkazib berish tizimlari samaradorligini oshirishda sezilarli yutuqlarga erishildi. IoT va sun'iy

intellekt yordamida suv sarfi 20%-30% gacha kamaydi. Real vaqtda monitoring qilish orqali tizimdagi nosozliklar tezda aniqlanib, tuzatilishi mumkin bo'ldi. Ma'lumotlar tahlili asosida samarali boshqaruv qarorlari qabul qilindi, bu esa xizmat ko'rsatish sifatini sezilarli darajada yaxshiladi.

Xulosa va takliflar

- **Xulosa:** Raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali suv yetkazib berish tizimlarining samaradorligi oshadi. IoT, sun'iy intellekt va ma'lumotlar tahlili yordamida tizimni real vaqt rejimida boshqarish, suv resurslarini tejash va xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash mumkin.

- **Takliflar:**

- IoT texnologiyalarini kengaytirish va barcha tizimlarni ulash.
- Sun'iy intellektni yanada rivojlantirish, uning yordamida samarali boshqaruv tizimini yaratish.
- Tizim xavfsizligini ta'minlash uchun zamonaviy himoya choralarini ishlab chiqish.
- Energiyani tejash va barqaror energiya manbalarini ishlatish.

Ushbu yondashuvlar suv ta'minoti tizimlarining samaradorligini oshirish va suv resurslarini tejashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

[1] F.K.Achilova. Uy-joy kommunal xizmat ko'rsatish boshqaruvida raqamli texnologiyalarni tadbiq etishning afzalliklari. "O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar" jurnali, ISSN: 2181-3302, 25-son, 2023 yil 20 dekabr, 248-251 b.

[2] F.K.Achilova. Uy-joy kommunal xizmat ko'rsatish boshqaruvining tendensiyalari va rivojlanish istiqbollari. "O'zbekiston qishloq va suv xo'jaligi" jurnali, ISSN: 2181-502X, dekabr, 2023 yil, 103-104 b.

[3] F.K.Achilova. Improvement of the "Smart HCS" Platform in the Housing and Communal Services Department. International Journal on Economics, Finance and Sustainable Development (IJEFS), ISSN: 2620-6269, Volume 4 | No 1 (Jan 2022), Research Parks Publishing Indonesia, Impact Factor 6.835, Pages 152-156.

NASOS STANSIYALARIDAGI OQIZIQLARNI AVTOMATIK TOZALASHDAGI TEXNIK VOSITALARINI TANLASH VA ANIQLASH.

Shahobova Nazokat Ilhomovna – o'qituvchi Qarshi davlat texnika universiteti Hidrotexnika inshootlari va nasos stansiyalari kafedrası.

Annotatsiya: Nasos stansiyalaridan foydalanishning ko'p yillik tajribalari shuni ko'rsatadiki nasos qurilmalari asosan cho'kindi va suv yuzasida suzuvchi qalquvchi moddalar, oqiziqlarning suv bilan birga ularning ichiga kirib salbiy ta'siri natijasida ishdan chiqishi kuzatilgan. Oqiziqlarni nasos stansiyasiga to'g'ridan to'g'ri o'tib ketish natijasida suv uzatish tizimidagi qurilmalar ayniqsa,

suvni ko'tarib beruvchi nasos ishchi parraklari va uning g'ilofi orasiga oqiziqqlarning (g'o'la va to'nkalar) kirib qolishi sodir bo'lib ularning ishdan chiqishiga olib keladi.

Kalit so'zlar: Nasos, harorat, muhit tarkibi, namlik, changlik, vibratsiya, elektr xususiyatlar, nazorat va o'lchov sharoitlari.

Abstract: Many years of experience in operating pumping stations shows that pumping devices fail mainly due to the negative impact of sediments and floating substances floating on the surface of the water, and liquids entering them along with water. As a result of the direct passage of liquid to the pumping station, liquid (balls and cones) penetrates into the devices of the water transmission system, especially between the working blades of the water-lifting pump and its body, causing them to get stuck. failure.

Key words: Pump, temperature, ambient composition, humidity, dust, vibration, electrical properties, control and measurement conditions.

Аннотация: Многолетний опыт эксплуатации насосных станций показывает, что насосные устройства выходят из строя в основном из-за негативного воздействия отложений и плавающих веществ, плавающих на поверхности воды, и жидкостей, попадающих в них вместе с водой. В результате непосредственного прохождения жидкости к насосной станции в устройства водопередающей системы, особенно между рабочими лопатками водоподъемного насоса и его корпусом, происходит проникновение жидкости (шариков и конусов), вызывающее их застревание. неудача.

Ключевые слова: Насос, температура, состав окружающей среды, влажность, пыль, вибрация, электрические характеристики, условия контроля и измерений.

Tizimning boshqarish nazariyasi

Elektr ta'minot sxemalari, kuchlanish, tok turi va elektr ta'minot tizimlarining nazorat o'lchov asboblari va avtomatlashtirish vositalari (KIP va A) uchun apparatlarni tanlash va avtomatlashtirilayotgan obyektning elektr ta'minot tizimi bilan uzviy ravishda amalga oshiriladi. Kuchlanishni tanlashda obyektning elektr ta'minot uchun qabul qilingan kuchlanish qiymati bilan bir xilda qabul qilingan kuchlanish - 380 V, tok kuchi - 440 A.

Signalizatsiya zanjiri, yoritish qismining montaj qismlari uchun 220 V katta bo'lmagan kuchlanish qabul qilinadi. Elektr qabul qiluvchi (elektropryomnik)lar zanjiridagi ruxsat etiladigan kuchlanishlarning chetga chiqishi quyidagilarni tashkil etadi:

- nazorat o'lchov asboblari va rostdash qurilmalari uchun - $\pm 5\%$;
- boshqarish apparatlari uchun - $-5 \div +10\%$;
- elektr dvigatellarning ijro mexanizmlari uchun - $-5 \div +10\%$;
- signal lampalari uchun - $-2,5 \div +5\%$;

12....36 V kuchlanish zanjirlari uchun -10 % gacha.

Elektr priyomniklarni ishga tushirish, to'xtatish va ularni anomal rejalaridan himoya qilish uchun boshqarish apparatlari va himoya vositalari qabul qilinadi.

Elektr ta'minot liniyalarida avtomatlar yoki rubilnik eruvchan saqlagichlar qo'llaniladi. Elektr dvigatellarini ijro mexanizmlari va zadviykalar (ventillar) elektr yuritmalarini elektr ta'minot zanjirlarida avtomatlar va magnitli puskatellarni o'rnatiladi. Ayrim hollarda avtomatlar o'rniga eruvchan saqlagichli rubilniklar ishlatiladi.

Nazorat o'lchov asboblari, rostlash qurilmalari, transformatorlar, to'g'rilagichlar va texnologik signalizatsiya elektr ta'minot liniyalarida paketli vklyuchatellar (yoki rubilnik, tumbler boshqarish klyuchlari...) va eruvchan saqlagichlar yoki avtomatlarni o'rnatish maqsadga muvofiq bo'ladi:

1. Avtomatik vklyuchatelning nominal kuchlanishi elektr tarmog'i kuchlanishiga teng yoki undan katta bo'lishi kerak, $U \geq U_T$.

2. Avtomatning nominal toki himoya qilinayotgan elektr priyomnikning tokidan katta bo'lishi zarur, $I_{н.авт.} > I_{э.п.}$.

3. Avtomatlarning issiqlik va elektromagnitli rասuspittelarining nominal toki elektr priyomnikning nominal tokiga teng yoki undan katta bo'lishi kerak,

4. $I_{H.расч.} \geq I_{э.п.}$.

5. Avtomatik vklyuchatelni o'chiradigan tok uch fazali qisqa tutatish tokiga teng yoki undan katta bulishi zarur, $I_{ap.авт.у.ч.} \geq I_{зф.к.т.}$.

6. Elektr dvigatellarini ta'minot liniyalarida elektromagnitli puskatelning toki elektrodvigitelni pusk (ishga tushirish vaqtidagi) tokining 1,5...1,6 qiymatidan kam bo'lmasligi kerak: $I_{омс.расч.} \geq (1,5...1,6) \cdot I_{пуск.}$

7. Bir necha elektr priyomniklardan iborat elektr liniyasini himoyasi uchun avtomatik vklyuchatellarni tanlashda vklyuchatelning va puskatelning nominal toki bir vaqtda qo'shiladigan elektr priyomniklarning nominal toklari yig'indisiga teng yoki undan katta bo'lishi kerak. Bu holda elektromagnitli rասuspitelning otsechka toshi quyidagicha ifodalanadi: $I_{омс.расч.} \geq (1,5...1,8) \left[\sum_1^n I_H + (I_{пуск.нб} - I_{н.нб.}) \right]$

Bu yerda mos $I_{пуск.нб.}, I_{н.нб.}$ ravishda nisbatan quvvati kattaroq bo'lgan elektr priyomnigining puskavoy va nominal toklari.

Qisqa tutashishdan himoya vositasi sifatida eruvchan saqlagichlarni tanlashda quyidagilarga rioya qilish kerak:

- eruvchan saqlagichni nominal kuchlanishi tarmoq kuchlanishiga teng yoki undan katta bo'lishi zarur, $U_{нр.} \geq U_T$;

- eruvchan saqlagichning nominal toki elektr priyomnigining nominal tokiga teng yoki undan katta bo'lishi shart, $I_{н.нр.} \geq I_{н.э.п.}$;

- eruvchan saqlagichning chegaraviy (predel) kommutatsion qobiliyati uch fazali qisqa tutashish tokidan kam bo'lmashligi kerak, $I_{np.kom.} \geq I_{z\phi.k.m.}$

- eruvchan saqlagichning plavkali vstavka toki: $I_{n.l.gcm.} = I_{nyck} / \alpha$,

bu yerda, α - elektro priyomniklarning ish sharoitlarini e'tiborga oladigan koeffitsient.

Texnik vositalarini tanlashda ularning aniqligi, sezgirligi, inersionligi hamda mexnat muxofazasi sharoitlari bo'yicha talablariga qat'iy rioya qilinishi zarur. Nazort-o'lchov asboblari va texnik vositalarini tanlashda seriyali ishlab chiqarilayotgan asbob va vositalar hamda ularni ishlab chiqarayotgan korxona va kompaniyalar ham e'tiborga olinadi.

Datchiklarni tanlashda ularning sezgirligi va inersionligi hisobga olinadi. Tez o'tuvchan jarayonlarda kichik inersiyaga ega bo'lgan datchiklar, rostlash aniqligi yuqori bo'lgan tizimlarda yuqori sezgirlikka ega bo'lgan datchiklar tanlab olinadi. Ikkilamchi priborlarning uzatish funksiyalari

$$W(p) = \frac{K}{T_p + 1}$$

ko'rinishida berilishi mumkin. Bu yerda $T \approx 0,1t_{uzk}$ (t_{uzk} - to'liq yuklama ostida o'tish vaqti).

Ichimlik suvlarini tozalashda yuqori darajadagi aniqlikda nazorat qilish va rostlash uchun 0,2 aniqlik klassidagi (xatoligi +, - 0,2 %) asboblari qabul qilinadi.

Oraliq masofasi o'zgaruvchan datchiklar 0,1...0,01mkm aniqlikda chiziqli harakatlarni, yuzasi o'zgaruvchan datchiklar chiziqli va burchak harakatlarni nazoratida va dielektrik singdiruvchanligi o'zgaruvchan datchiklar esa namlik, sath, kimyoviy tarkib kabi kattaliklarni o'lchashda qo'llaniladi.

O'lchash aniqligini va sezgirligini oshirish maqsadida suv bosimini o'lchash uchun sig'im manometrlarini qo'llash mumkin. O'lchanayotgan bosim asbobga quvur 1 orqali uzatilib, membrana 2 orqali qabul qilinadi. Membrana o'z navbatida plastina 3 bilan kondensatorni hosil qiladi. Kondensator sxemaga klemma 4 lar yordamida ulanadi. Bosim ta'sirida membrana egilib plastinaga yaqinlashadi va kondensatorning sig'imini o'zgartiradi. Shunday qilib kondensator sig'imi o'lchanayotgan bosimga proporsionaldir.

Dilatometrik termometrlar suyuqliklar haroratini o'lchashda ham haroratni ma'lum darajada avtomatik ravishda saqlash uchun va signalizatsiyada qo'llash mumkin. Dilatometrik termometrlar 1,5 va 2,5 aniqlik klassida chiqariladi, ularning yuqori o'lchash chegarasi 500°S gacha bo'ladi. 150°S dan oshmagan haroratlar uchun quvurchalar jezdan ishlanadi, undan yuqori haroratlar uchun quvurchalar zanglamas po'latdan, o'zaklar esa kvarsdan ishlanadi.

Suv xo'jaligida qo'llaniladigan bosim datchiklarining turlari ko'p bo'lib, ular suyuqlik va gazlar bosimini o'lchash uchun xizmat qiladi. Ko'pchilik bosim datchiklarining ish prinsiplari bosim kuchini mexanik kuchlarga aylantirib berish prinsipiga asoslangan bo'ladi. Bunday datchiklarning qabul qiluvchi elementlari o'lchanayotgan bosim ta'sirida bo'ladi. Yuqori bosimlarni o'lchashda bosim ta'sirida o'tqazgichning elektr qarshiligi o'zgarishi hodisasiga asoslangan datchiklar qo'llaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. M.M.Muxammadiyev, B.U.Urishev. Nasos stansiyalarini loyixalash. O'quv qo'llanma. T., TDTU., 1998. – 74 b.
2. Urishev B.U. Nasos va nasos stansiyalari fanidan ma'ruzalar matnlari to'plami. K., QarMII., 2000. – 76 b.
3. Urishev B.U. Nasos stansiyalardan foydalanish (kurs loyihasini bajarish uchun uslubiy qo'llanma), Qarshi: QarMII. 2013. - 22 bet.
4. Urishev B.U. Nasos stansiyalarni ta'mirlash (uslubiy ko'rsatma) Qarshi: QarMII. 2010. – 14 bet.

Internet ma'lumotlari.

5. <http://ziyonet.uz>- O'zbekiston Respublikasi axborot-ta'lim portali
6. <http://pedagog.tdpu.uz> - Respublika pedagogika ta'lim muassasalari portali.
7. <http://www.unece.org>,

2-секция

РОЛЬ МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССА НЕУСТАНОВИВШЕЙСЯ ФИЛЬТРАЦИИ ГРУНТОВЫХ ВОД

**Доцент, Шукурова М.Э,
Магистр, БОТИРОВ М.С,**

**Каршинского Государственного Технического Университета,
shukurova_1981@list.ru.**

Аннотация. В данной статье рассмотрим неустановившееся движение подземных вод в двухслойном неоднородном пласте, состоящем из хорошо проницаемого напорного водоносного горизонта, подстилающегося снизу водоупором и малопроницаемой покровной толщей с грунтовыми водами со свободной поверхностью.

Ключевые слова: Грунтовых вод, дренажных систем, итерационный процесс, конечно-разностными аналогами, фильтрации.

Abstract. This article examines the unsteady flow of groundwater in a two-layer heterogeneous formation consisting of a highly permeable confined aquifer underlain by an impermeable base and an overlying low-permeability layer with groundwater having a free surface.

Keywords: Groundwater, drainage systems, iterative process, finite-difference analogs, filtration.

Annotatsiya. Ushbu maqolada pastdan suv o'tkazmaydigan qatlam bilan chegaralangan yaxshi o'tkazuvchan bosimli suv qatlamidan va erkin sirtga ega grunt suvlari joylashgan past o'tkazuvchan qoplovchi qatlamdan iborat bo'lgan ikki qatlamli notekis qatlamda er osti suvlari harakatning filtratsiya jarayonlari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Grunt suvlari, drenaj tizimlari, iteratsion jarayon, chekli farqlar usullari, filtratsiya.

Введение. В гидравлике грунтовых вод изучаются законы движения грунтовых вод и методы применения этих законов для решения конкретных практических задач. Основы учения о движении грунтовых вод были разработаны в XVIII–XIX веках учеными французской гидравлической школы Дарси, Дюпюи, Буссинеском. Большой вклад в развитие гидравлики грунтовых вод внёс наш соотечественник академик Н.Н. Павловский (1886–1937). В 1922 г. им были опубликованы основы математической теории фильтрации воды в грунтах и предложен метод электро моделирования фильтрационных потоков (метод ЭГДА). Для успешного изучения гидравлики грунтовых вод потребуются знания по высшей математике (прежде всего дифференциального и интегрального исчисления), физике, теоретической механике и общей гидравлике. При изучении гидравлики грунтовых вод необходимо прежде всего усвоить физическую сущность гидравлических явлений, а также методы расчета конкретных задач. После этого можно будет приступить к выполнению контрольной работы.

Так несовершенство гидротехнических и гидромелиоративных сооружений, низкий уровень их эксплуатации, необоснованные и неконтролируемые системы орошения способствовали увеличению засоленных почв пустынной зоны. Аральская катастрофа в низовьях Амударьи и Сырдарьи привела к усилению соленакопления [3]. В результате пылесолепереноса с бывшего морского дна резко повысилась засоленность почв прилегающих территорий. В пониженных местах в настоящее время идет образование солончаков, в результате чего погибают травянистые растения, являющиеся основными кормовыми культурами. С повышением минерализации амударьинской воды увеличивается поступление солей с поливной водой на поля и снижается её мелиоративное качество.

В настоящее время рост засоленности орошаемых почв приобрел практически повсеместный характер. Как старые, так и новые оросительные системы Республики Узбекистан несут тяжелые потери от растущей засоленности почв. Строятся сотни насосных колодцев для водоснабжения и

понижения уровня грунтовых вод (УГВ), ежегодно проводятся агромелиоративные мероприятия (в том числе промывки). Однако отсутствие строгих математических моделей, способы их реализации не позволяют решить задачу вывода накопленных солевых масс.

Обычно при решении этой проблемы используются открытый и закрытый горизонтальные дренажи для того, чтобы в ходе мелиорации и освоения засоленных почв запасы токсичных солей в почве, грунтах и грунтовых водах были значительно уменьшены путем их вывода за пределы оросительной системы.

Положительный опыт в борьбе с засолением орошаемых земель необходимо использовать при конструировании математических моделей с целью прогноза возможных изменений мелиоративного и экологического состояний исследуемой территории без их ухудшения.

В настоящий момент требуется дальнейшее исследование значений минерализации грунтовых вод и коллекторно-дренажных систем в регулировании водосолевого режима при возникновении засоленных почв. При неправильном поддержании мелиоративного режима почвогрунтов происходит их вторичное засоление, которое в основном объясняется влиянием солей оросительной воды. Существуют позиции ряда сторонников бездренажного промывного орошения, что привело к переполивам, засолению и заболачиванию. Также имеются случаи, когда новые оросительные системы сооружаются без строительства дренажных систем. В результате анализа (обзора) производственных данных по борьбе с засолением почв можно считать бесспорным, что засоленность орошаемых почв сохраняется или возникает и катастрофически растет только там, где необходим горизонтальный дренаж в сочетании с вертикальным. Основные задачи системы мелиоративных мероприятий – это создание и поддержание оптимального водного, солевого, питательного и воздушного режимов почвы, обеспечивающих получение наибольшего урожая возделываемых сельскохозяйственных культур при рациональном использовании оросительной воды и других средств производства.

Сооружение эффективного дренажа и его умелое использование на почвах, подвергнувшихся засолению или находящихся под ее угрозой главная и неотложная задача современности. Это должно быть отражено в ближайших перспективах развития сельского хозяйства. В связи с этим в области мелиорации засоленных почв перед наукой стоит ряд задач, в частности, необходимо разработать новые прогрессивные способы качественно работающих и легко эксплуатируемых дренажей (закрытый горизонтальный, вертикальный, комбинированный и др.), способные создать для конкретных

оросительных систем (массивов) свою систему земледелия, позволяющую восстановить плодородие почвы и получить высокие урожаи сельскохозяйственных культур.

По указанным проблемам проведены теоретические и экспериментальные исследования, которые отражены в монографиях и методических указаниях [1,2]. Эти фундаментальные работы внесли весомый вклад в развитие математического моделирования подземных потоков.

Математическая модель. Рассмотрим неустановившуюся фильтрацию грунтовых вод в неоднородной в плане области фильтрации G с произвольной границей Γ . При этом будем учитывать инфильтрацию, испарение, работу вертикальных и горизонтальных дрен и других гидротехнических и мелиоративных сооружений. Пусть пласт, по которому движется вода, подстилается снизу горизонтальным водоупором. Тогда, если предполагать, что уровень свободной поверхности отсчитывается от водоупора и мало изменяется на всем протяжении пласта, такой процесс будет описываться следующим квазилинейным дифференциальным уравнением в частных производных параболического типа:

$$\mu \frac{\partial H}{\partial t} = \frac{\partial}{\partial x} (K_B H \frac{\partial H}{\partial x}) + \frac{\partial}{\partial y} (K_B H \frac{\partial H}{\partial y}) + f - w \quad (1)$$

Где $H(x, y, t)$ — уровень грунтовых вод от водоупора до свободной поверхности;

μ — свободная водоотдача или недостаток насыщения;

$K(x, y)$ — коэффициент фильтрации;

$f(x, y, t)$, $W(x, y, t)$ — функции инфильтрации и испарения;

x, y — горизонтальные координаты.

Остановимся на свободном члене W . Многочисленные полевые наблюдения показывают, что испарение зависит от глубины залегания грунтовых вод. М. М. Крылов и С. Ф. Аверьянов предполагают, что для испарения справедлива формула

$$W = \begin{cases} W_0 \left(\frac{H - H_{кр}}{m_B - H_{кр}} \right)^n; & H > H_{кр} \\ 0; & H \leq H_{кр} \end{cases} \quad (2)$$

где W_0 — испаряемость с дневной поверхности;

$H_{кр}$ — критическая глубина;

n — параметр.

Краевые условия для уравнения запишем в виде

$$H(x, y, t_0) = F_1(x, y); (x, y) \in G \quad (3)$$

$$\left. \begin{aligned} H(x, y, t) &= F_2(x, y, t); (x, y) \in \Gamma_i; t \geq t_0; \\ \frac{\partial H}{\partial n}(x, y, t) &= F_3(x, y, t); (x, y) \in \Gamma_j; t \geq t_0; \end{aligned} \right\} \quad (4)$$

$$\sum_{i=1}^{m_1} \Gamma_i + \sum_{j=1}^{m_3} \Gamma_j = \Gamma$$

Скважины по-прежнему считаем точечными источниками или стоками.

Кривую задачу (1) — (4) решаем методом конечных разностей. Предварительно в (1) — (4) перейдем к безразмерным переменным

$$\begin{aligned} H^* &= \frac{H}{H_0}; K'_B = \frac{K_B}{K_0}; x^* = \frac{x}{L}; y^* = \frac{y}{L}; \\ \tau &= \frac{K_0 H_0 t}{\mu L^2}; f^* = \frac{2L^2}{K_0 H_0^2} f; W^* = \frac{2L^2}{K_0 H_0^2} W; \end{aligned}$$

и получим

$$\frac{\partial H}{\partial \tau} = \frac{\partial}{\partial x} \left(K_B \frac{\partial H^2}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(K_B \frac{\partial H^2}{\partial y} \right) + f - W \quad (5)$$

Для решение задач (1) с кривым условиями (2)-(4) используется конечно-разностный метод. Для этого аппроксимация конечные уравнение (1).

Построим в области $G+\Gamma$ равномерную сетку

$$\Omega_{x,y,t} = \left\{ (x_i = i\Delta h, y_j = j\Delta h, t_k = k \Delta t); i = \overline{1, N_j}; j = \overline{1, M_i}, k = \overline{0, N_t}, \Delta t = \frac{1}{N_t} \right\}.$$

где N_j - число узлов на прямой y_j ; M_i - число узлов на прямой x_i ; Δh - шаги сетки.

Тогда получим следующей конечно-разностные уравнение

$$\begin{aligned} \frac{H_{i,j}^{k+1} - H_{i,j}^k}{\Delta \tau / 2} &= \frac{H_{i-1,j}^{2k+1} - 2H_{i,j}^{2k+1} + H_{i+1,j}^{2k+1}}{h^2} + \\ &+ \frac{H_{i,j-1}^{2k} - 2H_{i,j}^{2k} + H_{i,j+1}^{2k}}{h^2} + f - w. \end{aligned} \quad (6)$$

Так как, полученные разностные уравнения относительно функции давления H нелинейные. Поэтому для решения применяется итерационный метод, основанный на методе квазилинеаризации нелинейных членов [5]. Согласно этому методу нелинейные члены разностного уравнения (6) представляются в таком виде:

$$\psi(H) \cong \psi(\tilde{H}) + (H - \tilde{H}) \frac{\partial \psi(\tilde{H})}{\partial H}. \quad (7)$$

Здесь $\tilde{H}$ - приближенное значение функции P , которое уточняется в процессе итерации $\tilde{H} = H_{i,j}^{(s)}$, при этом $H_{i,j}^{(0)} = \hat{H}_{i,j}$.

Если формулу (7) запишем для квадрата функции давления $H^2 \approx 2\tilde{H}H - \tilde{H}^2$, тогда вместо конечно-разностного уравнения (6) получим следующее уравнение:

$$\begin{aligned} \tilde{H}_{i-1,j} \bar{H}_{i-1,j} - \left[2(T_{i-0.5,j} + T_{i+0.5,j}) \tilde{H}_{ij} + \frac{\Delta h^2}{\Delta \tau / 2} \right] \bar{H}_{ij} + 2T_{i+0.5,j} \tilde{H}_{i+1,j} \bar{H}_{i+1,j} = \\ = \left[T_{i-0.5,j} \tilde{H}_{i-1,j}^2 - (T_{i-0.5,j} + T_{i+0.5,j}) \tilde{H}_{ij}^2 + T_{i+0.5,j} \tilde{H}_{i+1,j}^2 \right] - \\ - \Delta h^2 \left[T_{ij-0.5} \hat{H}_{ij-1}^2 - (T_{ij-0.5} + T_{ij+0.5}) \hat{H}_{ij}^2 + T_{ij+0.5} \hat{H}_{ij+1}^2 \right] - \frac{\Delta h^2}{\Delta \tau / 2} \hat{H}_{ij} + f - w. \end{aligned}$$

Здесь $\bar{H}_{i-1,j}, \bar{H}_{i,j}, \bar{H}_{i+1,j}$ - значения функции напорных вод на $r+0.5$ -м временном слое; $H_{i-1,j}, H_{i,j}, H_{i+1,j}$ - приближенные значения функции напорных вод; $\hat{H}_{i,j-1}, \hat{H}_{i,j}, \hat{H}_{i,j+1}$ - значения функции напорных вод на r -м временном слое.

Отсюда получаем следующие трёхточечные разностные уравнения для $r+0.5$ -го временного слоя:

$$\begin{cases} (3\gamma - 2\Delta h_x L \alpha) \bar{H}_{0,j} + 4\gamma \bar{H}_{1,j} - \gamma \bar{H}_{2,j} = 2\Delta h_x \alpha L H_A, \\ a_i \bar{H}_{i-1,j} - b_i \bar{H}_{i,j} + c_i \bar{H}_{i+1,j} = -d_i \quad \text{при } i = 1, 2, \dots, N_j - 1, \\ (3\gamma - 2\Delta h_x L \alpha) \bar{H}_{N_j,j} + 4\gamma \bar{H}_{N_j-1,j} - \gamma \bar{H}_{N_j-2,j} = -2\Delta h_x \alpha L H_A, \end{cases} \quad (8)$$

где

$$a_i = 2T_{i-0.5,j} \tilde{H}_{i-1,j},$$

$$c_i = 2T_{i+0.5,j} \tilde{H}_{i+1,j},$$

$$b_i = a_i + c_i - \frac{\Delta h_x^2}{\Delta \tau / 2},$$

$$\begin{aligned} d_i = \frac{\Delta h_x^2}{\Delta \tau / 2} \tilde{H}_{i,j} - \left[T_{i-0.5,j} \tilde{H}_{i-1,j}^2 - (T_{i-0.5,j} + T_{i+0.5,j}) \tilde{H}_{i,j}^2 + T_{i+0.5,j} \tilde{H}_{i+1,j}^2 \right] - \\ - \left[T_{i,j-0.5} \hat{H}_{i,j-1}^2 - (T_{i,j-0.5} + T_{i,j+0.5}) \hat{H}_{i,j}^2 + T_{i,j+0.5} \hat{H}_{i,j+1}^2 \right]. \end{aligned}$$

Аналогичным образом, используя схему переменных направлений по переменной y для дифференциального уравнения в частных производных (1), получаем следующее трёхточечное разностное уравнение для $r+1$ -го временного слоя:

$$\begin{cases} (3\gamma - 2\Delta h_y \alpha L) H_{i,0} + 4\gamma P_{i,1} - \gamma H_{i,2} = 2\Delta h_y \alpha L H_A, \\ a_j H_{i,j-1} - b_j H_{i,j} + c_j H_{i,j+1} = -d_j, \quad j = 1, 2, \dots, M_i - 1, \\ (3\gamma - 2\Delta h_y \alpha L) H_{i,M_i} + 4\gamma H_{i,M_i-1} - \gamma H_{i,M_i-2} = -2\Delta h_y \alpha L H_A, \end{cases} \quad (9)$$

где

$$a_j = 2T_{i,j-0.5} \tilde{H}_{i,j-1},$$

$$c_j = 2T_{i,j+1} \tilde{H}_{i,j+1},$$

$$b_j = a_j + c_j - \frac{\Delta h_y^2}{\Delta \tau / 2},$$

$$d_j = \frac{\Delta h_y^2}{\Delta \tau / 2} \tilde{H}_{i,j} - \left[T_{i,j-0.5} \tilde{H}_{i,j-1}^2 - (T_{i,j-0.5} + T_{i,j+0.5}) \tilde{H}_{i,j}^2 + T_{i,j+0.5} \tilde{H}_{i,j+1}^2 \right] - \\ - \left[T_{i-0.5,j} \bar{H}_{i-1,j}^2 - (T_{i-0.5,j} + T_{i+0.5,j}) \bar{H}_{i,j}^2 + T_{i+0.5,j} H_{i+1,j}^2 \right].$$

Полученные конечно-разностные уравнения (8) решаются на $r+0.5$ -м временном слое, а уравнение (9) - на $r+1$ -м временном слое методом прогонки.

Таким образом, точность аппроксимации уравнения граничных условий имеет порядок $O(\tau + h_x^2 + h_y^2)$.

Итерационный процесс продолжается до тех пор, пока не выполнится условие

$$\max_{i,j} |H_{i,j}^{(s)} - H_{i,j}^{(s-1)}| \leq \varepsilon, \quad (10)$$

где ε —точность итерации, заранее заданная малая величина; s — номер итерации.

Заключение. На основе численной модели разработаны алгоритм и программа расчета, с помощью которых проведен ряд ВЭ на ЭВМ для исследования процессов фильтрации нефти и газа в пористой среде.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Бочеввер Ф.М., Гармонов И.В., Лебедев А.В, Шестаков В.М. Основы гидрогеологических расчетов. -М.: Недра, 1969. — 367 с.
2. Веселов В.В., Мирлас В.М., Паничкин В.Ю. Геоинформатика. Системно-информационный подход к задачам моделирования гидрогеологических объектов.-Алма-Ата: Гылым, 1991. -176 с.

3. Волков Е.А. Численные методы. –М.: Наука, 2007. -256 с.
4. Веригин Н.Н., Василев С.В., Куранов Н.П., Саркисян В.С., Шульгин Д.Ф. Методы прогноза солевого режима грунтов и грунтовых вод/ Под ред. Н.Н. Веригина -М.: Колос, 1979. - 336 с.
5. Гладкий А.В., Ляцко И.И., Мистецкий Г.Е. Алгоритмизация и численный расчет фильтрационных схем. -Киев: Изд-во при Киевском ГУ объединения «Вища Школа», 1981. - 287с.
6. Гусейнзаде М.А., Колосовская А.К. Упругий режим в однопластовых и многопластовых системах. -М.:Недра, 1972. - 454 с.
7. Абуталиев Ф.Б., Баклушин М.Б., Каримбердиева С., Кадиров К.Р. Математическое моделирование экосистем в теории массопереноса для их прогнозирования и управления // Тезисы международной конференции. - Термез, 1999, С. 252-254.
8. Абуталиев Ф.Б. Решение задач неустановившейся фильтрации. - Ташкент: ФАН, 1972. - 208 с.
9. Абуталиев Ф.Б., Нармурадов Ч.Б. Математическое моделирование проблемы гидродинамической устойчивости. –Ташкент: Наука и техника, 2011. -188 с.
10. A.Nematov, E.Sh.Nazirova and R.T.Sadikov On numerical method for modeling oil filtration problems in piecewise-inhomogeneous porous medium // IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering 1032 (2020) 012018, pp. 1–7. – DOI: <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1757-899X/1032/1/012018> (Scopus)

SUV TEJOVCHI ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASH VA AVTOMATLASHTIRISH

Mamarasulov Sobir Raxmonqul o‘g‘li
QARSHI DAVLAT TEXNIKA UNIVERSITETI O‘QITUVCHISI
sobirmamarasulov6@gmail.com

Annotatsiya. Respublikamizda qishloq xo‘jalik ekinlarini sug‘orish uchun suv tanqisligi sezilarli darajada ortib borganligini ko‘rishimiz mumkin. Shu sababli, suvni tejovchi zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, kam sarf-xarajatni talab etishi, iqtisodiy samaradorlikka erishish va raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali aqlli qishloq xo‘jaligini tashkil etib borish lozim. Shuningdek, qishloq xo‘jalik ekinlarini sug‘orish jarayonini raqamlashtirish orqali aniq ma‘lumotlarga ega bo‘lib borish bo‘yicha talablar ortib bormoqda. Maqolada tomchilatib sug‘orish jarayonini avtomatlashtirish tizimi, integratsion boshqaruv tizimlar orqali suvni tejash, sug‘orish jarayonini to‘liq ma‘lumotlarni ishlab chiqish masalasi qo‘yilgan.

Kalit so‘zlar: tomchilatib sug‘orish, raqamli texnologiyalar, sarf bosimi, avtomatlashtirish, suv resurslari.

Абстрактный. В Республике Узбекистан существенно возрастает дефицит воды для орошения сельскохозяйственных культур. Поэтому необходимо организовать умное сельское хозяйство за счет внедрения современных водосберегающих технологий, требующих низких затрат, достижения экономической эффективности и внедрения цифровых технологий. Также растет спрос на получение точной информации за счет цифровизации процесса орошения сельскохозяйственных культур. В статье рассмотрен вопрос системы автоматизации процесса капельного орошения, экономии воды за счет интегрированных систем управления, а также разработки полной информации о процессе орошения.

Ключевые слова: капельное орошение, цифровые технологии, потребительская нагрузка, автоматизация, водные ресурсы.

Abstract. The shortage of water for irrigation of agricultural crops is increasing significantly in the Republic of Uzbekistan. Therefore, it is necessary to organize smart agriculture through the introduction of modern water-saving technologies, which require low expenditure, achieve economic efficiency and introduce digital technologies. Also, there is an increasing demand for obtaining accurate information through digitalization of the irrigation process of agricultural crops. The article deals with the issue of the automation system of the drip irrigation process, water saving through integrated management systems, and the development of complete information on the irrigation process.

Key words: drip irrigation, digital technologies, consumption pressure, automation, water resources.

O'zbekiston Markaziy Osiyo mintaqasidagi eng yirik sug'oriladigan maydonga ega mamlakat hisoblanadi. Ya'ni yurtimizda 4,3 million gektar yerda dehqonchilik qilinadi. Ushbu ekin maydonlarini sug'orish, qolaversa, ichimlik ehtiyojlari uchun daryo va ko'llarning chuchuk suv resurslariga bog'lanib qolingani. Respublikamiz ehtiyojlari uchun Orol dengizi mintaqasidagi Amudaryo va Sirdaryo havzalarida har yili shakllanadigan o'rtacha 116 mlrd. m³ suv resurslarining 52-53 mlrd. m³ qismi ishlatiladi.

Iqlim o'zgarishi global muammoga aylangan hozirgi davrda, ayniqsa, suv resurslaridan tejamkorlik bilan samarali foydalanish taqozo etilmoqda. Sababi so'nggi yillarda Markaziy Osiyo davlatlarida, xususan, O'zbekistonda suv kam bo'lgan yillar tez-tez takrorlanmoqda. Misol uchun, 2000-yillarga qadar har 6-8 yil ichida suv taqchilligi kuzatilgan bo'lsa, oxirgi vaqtlarda bu holatga har 3-4 yilda duch kelinmoqda. Buning ta'sirida 2018-yilda O'zbekiston bo'yicha umumiy suv tanqisligi 3 mlrd. m³ ni tashkil etdi. 2030-yilga borib bu ko'rsatkich 7 mlrd. m³, 2050-yilga qadar esa 13-15 mlrd. m³ ga yetish ehtimoli bor. Bundan tashqari, havo haroratining ko'tarilishi natijasida qishloq xo'jaligi ekinlarini sug'orish me'yorlari 2030-yilga borib 5 foiz, 2050-yilda 7-10 foiz oshishi taxmin qilinmoqda. Bularning barchasi oldimizga suv resurslariga bo'lgan munosabatni tubdan o'zgartirish, undan foydalanishda tejamkor texnologiyalarni qo'llash, sug'orishda intensiv usullarni tatbiq qilish, eng muhimi, yerlarning degradatsiyaga uchrashi va cho'llanishining oldini olish kabi muhim vazifalarni qo'yimoqda.

Shu sababli yuqoridagi masalalarni hisobga olgan holda suv tejamkor texnologiyalarni jadallashtirish lozim. Bu tejamkor texnologiyalardan biri tomchilatib sugʻorish tizimi hisoblanadi. Bugungi kunda yer munosabatlari, qishloq va suv xoʻjaligi resurslarini boshqarish samaradorligini oshirish maqsadida raqamli hamda geoaxborot texnologiyalari tizimini joriy etish yuzasidan hukumat oldida aniq vazifalar qoʻyilgan.

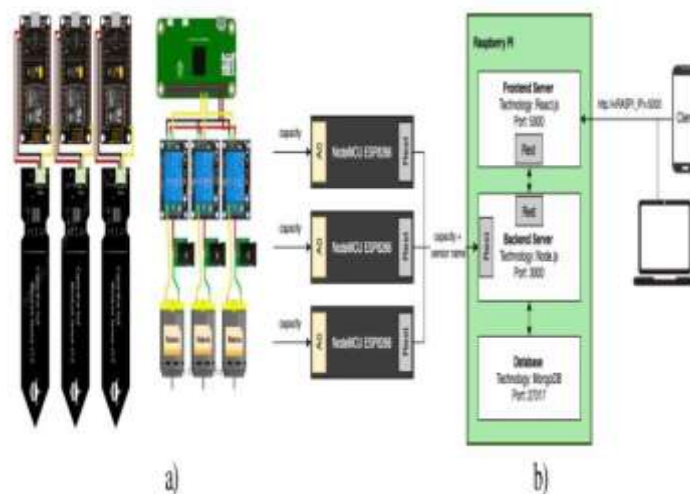
Prezidentimizning “Raqamli Oʻzbekiston - 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida” 2020-yil 5-oktabrdagi PF6079-son Farmoni hamda “Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish choratadbirlari toʻgʻrisida” 2020-yil 28-apreldagi PQ-4699-son qaroriga muvofiq, shuningdek, qishloq va suv xoʻjaligida raqamli va geoaxborot texnologiyalaridan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qilingan boʻlib, quyidagilar Oʻzbekiston Respublikasi agrar sohasini raqamlashtirishning ustuvor yoʻnalishlari etib belgilangan:

- suv omborlari va irrigatsiya tizimlarida suv resurslaridan foydalanishni “onlayn” rejimida nazorat qilish texnologiyalarini joriy etish;
- suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish, suvdan foydalanish va suv isteʼmoli hisobini yuritish hamda maʼlumotlar bazasini shakllantirish;
- zamonaviy kompyuter texnologiyalarini tatbiq etish orqali suv resurslarini boshqarish va undan foydalanish;
- intensiv bogʻlarni tashkil etish va bogʻdorchilik mahsulotlarini yetishtirishda avtomatlashtirilgan boshqarish texnologiyalarini joriy etish;
- issiqxona xoʻjaliklarida avtomatlashtirilgan, kompyuterlashtirilgan intellektual texnologiyalarni joriy etish.

Asosiy qism. Suv tejoychi texnologiyalarni jumladan, tomchilatib sugʻorishni joriy etish, uni toʻliq avtomatlashtirilgan holda sugʻorishlarni amalga oshirish, raqamli texnologiyalarni qoʻllash orqali real maʼlumotlarni kuzatib borish hozirgi kunda muhim strategiyalardan biridir . Qishlqo xoʻjalik ekinlarini avtomatik sugʻorish jarayonida masofadan maʼlumotlar toʻplash ham oʻta muhim. Buning uchun Node MCU (ESP8266 mikrokontroller) kontroller qurilmasini olsak boʻladi (1-rasm). Bu qurilma nazorat qilinuvchi obʼektdagi barcha maʼlumotlarni jamlab, serverda saqlashga uzatadi (2, 3-rasm). Ushbu qurilmaga sugʻorish vaqti va qancha miqdorda suv kerakligi belgilab qoʻyiladi va avtomatik tarzda sugʻorishni tashkillashtiradi hamda doimiy ravishda sugʻorish jarayoni boʻyicha maʼlumot berib boradi . Shuningdek, doimiy ravishda sugʻorish jarayonini kuzatib borish hamda avtomatik sugʻorishni amalga oshirish uchun mobil ilova orqali nazorat qilib borish mumkin. (1- rasm)

1-rasm. ESP8266 mikrokontrolleri

2-rasm. Sug'orish jarayonini ma'lumotlar uzatish tizimining sxemasi.

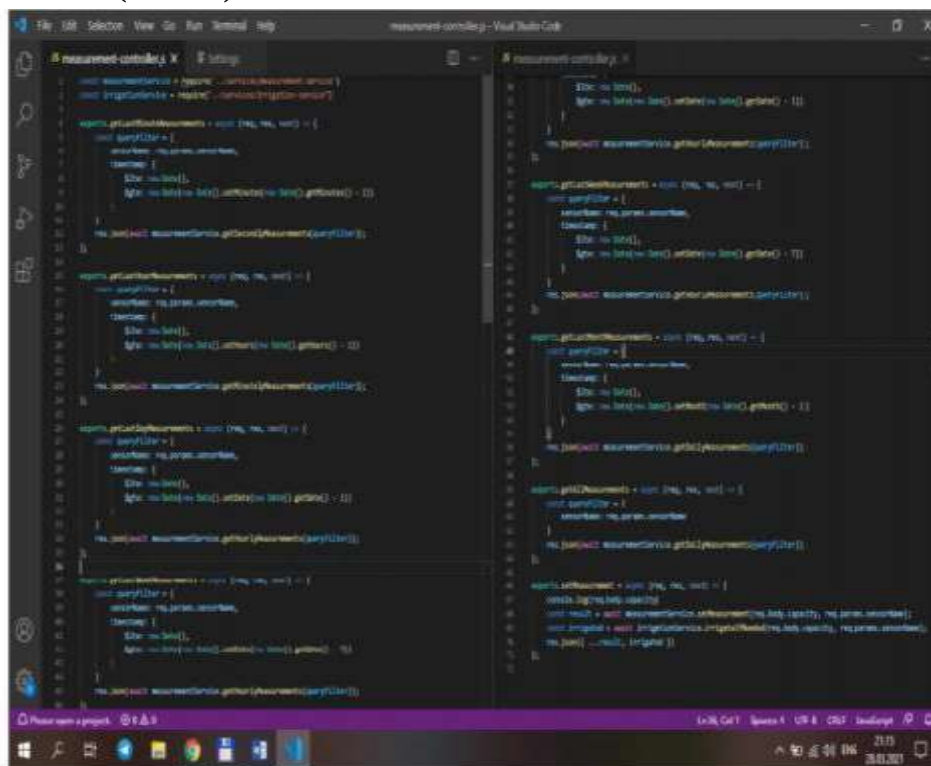
a)

b)

3-rasm. Sug'orish tizimini onlayn kuzatib borish hamda boshqarish mobil ilovasi: a-kunlik ma'lumotlar; b-haftalik ma'lumotlar.

Javascript dasturlash tili orqali ESP8266 mikrokontrollerga dasturiy paketlari kelayotgan ma'lumotlarni bazasini serverga to'g'ridan-to'g'ri jo'natish uchun quyidagi javascript kodlarini kiritamiz (4-rasm)

4-rasm. Sug'orish jarayonining monitoringini olib borish uchun javascript kodi

Ushbu strategiyani amalga oshirish natijasida quyidagi natijalarga erishish nazarda tutilgan:

- dasturiy vositalarni qo'llagan holda tuproq, o'simlik va atrof-muhitning holati bo'yicha o'ta yuqori aniqlikdagi ma'lumotlarni yig'ish;
- axborot tizimlari va texnik vositalar (datchiklar, meteostansiyalar, na'munalar oluvchi vositalar va boshqalar) yordamida bog' va atrof-muhit holatining o'zgarishi to'g'risidagi ma'lumotlarni tezkor qabul qilish va monitoringni olib borish;
- texnik vositalar yordamida texnologik jarayonlarni boshqarish bo'yicha qarorlarni qabul qilish va ma'lumotlarni avtomatik rejimda tahlil qilishni ta'minlaydigan intellektual tizimni ishlab chiqish.
- yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligi yaxshilanadi;
- "raqamlashtirish" orqali qishloq xo'jaligi mahsulotlarining tannarxini pasaytirish uchun sharoitlar yaratiladi.

Xulosa. Sug'orish tizimini qo'llash qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirish va barqarorligini taminlashning eng istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligini oshirishga e'tibor qaratgan holda, qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishga yuqori texnologiyalarni joriy etish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish hisoblanadi. Jumladan, boshqaruv samaradorligini oshirish; resurs tejaydigan texnologiyalar, suv resurslari,

avtomatlashtirilgan sug'orish texnologiyalarini qo'llash; xorijiy analoglarga mos keladigan "Aqlli qishloq xo'jaligi" texnologiyalarini reja asosida joriy etib borish. Tavsiya qilayotgan avtomatlashtirilgan tizimning qulaylik jihatlariga uni avtomatlashtirilgan tartibda boshqarish, zarur datchiklarini ulash (harorat, namlik, yomg'ir, bosim), impulsli sarf o'lchagichni ulash, nasos elektrmotorining to'liq himoyasini ta'minlash, filtrlarni avtomatlashtirilgan tarzda tozalash maqsadga muvofiq

Foydalanilgan adabiyotlar

1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2020-yil 5-oktabrdagi PF6079-son Farmoni.

2."O'zbekiston Respublikasi agrosanoat majmui va qishloq xo'jaligida raqamlashtirish tizimini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 17.12.2020 yildagi 794-sonli qarori.

3.Xamidov M.X, Begmatov I. A, Isaev S.X, Mamatov S.A. "Suv tejamkor sug'orish texnologiyalari" Toshkent 2014-yil

<https://lex.uz/docs/-5884584>

MONITORING THE AMELIORATIVE CONDITION IN THE OBSERVATION WELL BASED ON DIGITAL TECHNOLOGIES

Tohir Xolmuminov, M.Ruziyev

Qarshi davlat texnika universiteti

E- mail: tohir.xolmuminov@gmail.com

tel: 99 718 05 90

Abstract.In this article, it was found appropriate to install "Diver" devices in observation wells. In this case, the water levels of observation wells No. 25, observation well No. 16, and observation well No. 9 in the regions were used.

In this case, the contours of the observation wells and their locations were studied according to the map of the region. During the study, it was found that "Diver" devices were installed in the observation wells and it was possible to monitor the reclamation situation in the observation wells via a mobile phone.

Keywords: well, water level, monitoring, digital, monitoring well, technology, area, contour, map, device, agalovka, digital technology, temperature, espechir, integration, expedition.

Introduction. Observation wells are also used to study hydrostatic pressure in irrigation canals, collector-drainage networks, reservoirs and other water sources. The results of observations are used to establish the water-salt balance of irrigated fields, develop land reclamation measures (calculate horizontal, vertical and combined drainage), determine and manage the irrigation regime of crops, and determine the possibilities of sub-irrigation. Observation work is carried out by

water management institutions, hydro-regime stations of the Scientific Research Institute of the State Committee for Geology and Mineral Resources.

МОНИТОРИНГ МЕЛИОРАТИВНОГО СОСТОЯНИЯ В НАБЛЮДАТЕЛЬНОЙ СКВАЖИНЕ НА ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Абстрактный

В данной статье сочтено целесообразным устанавливать устройства «Дайвер» в наблюдательных скважинах. В данном случае использовались уровни воды наблюдательной скважины № 25, наблюдательной скважины № 16 и наблюдательной скважины № 9 в регионах.

При этом контуры и местоположение наблюдательных скважин изучались на основе карты местности. В ходе исследования было установлено, что в наблюдательных скважинах были установлены устройства «Дайвер», которые позволяли контролировать ситуацию с рекультивацией в наблюдательных скважинах с помощью мобильных телефонов.

Ключевые слова: скважина, уровень воды, мониторинг, цифровой, контрольная скважина, технология, площадь, контур, карта, прибор, агаловка, цифровая технология, температура, эспечир, интеграция, экспедиция.

Авторизоваться. Наблюдательные скважины используются также для изучения гидростатического давления в оросительных каналах, коллекторно-дренажных сетях, водохранилищах и других источниках водоснабжения. Результаты наблюдений используются для установления водно-солевого баланса орошаемых полей, разработки мелиоративных мероприятий (расчет горизонтального, вертикального и комбинированного дренажа), определения и регулирования режима орошения сельскохозяйственных культур, выявления возможностей субиригации. Мониторинговые работы осуществляют водохозяйственные учреждения и гидрологические станции Научно-исследовательского института Государственного комитета по геологии и минеральным ресурсам.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA KUZATUV QUDUQDAGI MELIORATIV HOLATNI MONITORING QILISH Annotatsiya

Ushbu maqolada kuzatuv quduqlariga “Diver” qurilmalarini oʻrnatish maqsadga muvofiq deb topildi. Shu oʻrinda hududlardagi kuzatuv qudugʻi №25, kuzatuv qudugʻi №16, kuzatuv qudugʻi №9 larning suv sthlaridan foydalanildi. Bunda hududning xaritasi boʻyicha kuzatuv quduqlarning konturlari hamda joylashuviga qarab lokatsiyalri oʻrganildi. Tadqiqot davomida kuzatuv quduqlariga “Diver” qurilmalari oʻrnatilib mobil telefon orqali kuzatuv quduqlaridagi meliorativ holatni monitoring qilish imkoniyatiga ega ekanligi anuiqlandi.

Kalit soʻzlar: quduq, suv-sathi, monitoring, raqamli, kuzatuv quduq, texnologiya, hudud, kontur, xarita, qurilma, agalovka, raqamli texnologiya, temperatura, espechir, integratsiya, ekspeditsiya.

Kirish. Kuzatuv qudugʻilari sugʻorish kanallari, kollektor-zovur tarmoqlari, suv omborlari va boshqa suv manbalarida gidrostatik bosimni oʻrganishda ham qoʻllanadi. Kuzatuv natijalari sugʻoriladigan dalalar suv-tuz balansini tuzish, meliorativ tadbirlar ishlab chiqish (gorizontal, vertikal va kombivaiyalangan drenajlar hisobini qilishda), ekinlarning sugorish rejimini aniqlash va boshqarish, subirrigatsiya imkoniyatlarini aniqlashda qoʻllanadi. Kuzatuv ishlari suv xoʻjaligi muassasalari, Geologiya va mineral resurslar davlat koʻmitasi ilmiy tadqiqot intitutining gidrorejim st-yalari tomonidan olib boriladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Kuzatuv quduqlariga zamonaviy raqamli texnologiyalar oʻrnatilayotgani biz uchun ham, fermer xoʻjaliklari uchun ham juda qulay, oldin kuzatuv quduqlaridan belgilangan vaqtda namunalar olib, maʼlumotlarni tahlil va monitoring qilishi hamda zaruratga koʻra tegishli xulosalar taqdim etishi uchun ancha vaqt va mehnat kerak boʻlardi. Hozirda soha xodimlari mobil telefonida kuzatuv quduqlaridagi meliorativ holatni monitoring qilish imkoniyatiga ega. Shu bilan birga ushbu maʼlumotlar maxsus dastur orqali maʼlumotlar bazasiga uzatilib turiladi. Hozirgi kunda Qashqadaryoda kuzatuv quduqlari yer osti sizot suvlari sathini hamma hududda har xil ekanligini koʻrsatib turibdi. Joriy yilda hududlardagi meliorativ kuzatuv quduqlariga “Diver” qurilmalari oʻrnatilib, bu boradagi ishlar tajribada koʻrildi.

Eʼtiborlisi, kuzatuv quduqlaridan mazkur dastur orqali olingan maʼlumotlar asosida hududlardagi ekin maydonlarining shoʻrlanish darajasi ham aniqlanadi.

Ilgari hududlardagi yer maydonlarni meliorativ holatini aniqlamoqchi boʻlsak, bu ishlarni melioratorlar bir necha bosqichda amalga oshirishi zarur edi. Sohaga raqamli texnologiyalar joriy etilishi esa birinchi galda hududlarda ishlarni yengillashtirmoqda.

Kuzatuv qudug'i — yer osti suvlari va sug'oriladigan yerdarda sizot suvlar rejimi (joylashgan chuqurligi, minerallashtirish darajasi, kimyoviy tarkibi)ni o'rganishga mo'ljallangan vertikal quduq. Chuqurligi bir necha metrdan 100 m gacha va undan chuqur, diametri 25–98 mm. Qudug'ga quyi qismida suv tushishi uchun 3–4 mm li te-shikchalari (filtr) bo'lgan temirbeton, asbotsement, po'lat, polietilen quvurlari o'rnatiladi. Quvurga loyqa tushmasligi uchun filtr balandligida quvur va quduq devori orasi shag'al (antifiltr) bilan to'ldiriladi. Quvur asosiga 10—15 sm qalinlikda shag'al to'shaladi. Quvur yer yuzasidan 60—70 sm chiqib turadi va u metall qopqoq bilan yopiladi. Sug'oriladigan yerning yuqori, o'rta va quyi qismlarida o'rnatiladi va ularning soni xo'jalikning yer maydoni va meliorativ sharoitidan kelib chiqqan holda aniqlanadi. Barcha quduqlar xo'jalik yer tarhida belgilanib, ularning tartib soni ko'rsatiladi. Kuzatish jadalligi qo'yilgan vazifadan kelyb chiqqan holda belgilanadi: sizot suv balansini aniqlash uchun yil davomida har oyda 2—3-marta, sug'orishning sizot suv sathi o'zgarishiga ta'sirini aniqlash uchun sug'orish vaqtida har kuni yoki har 3 kunda 1-marta, nomavsumiy davrda har 10 kunda 1-marta kuzatiladi. Sizot suvlar minerallashtirish darajasi va kimyoviy tarkibini aniqlash uchun kuzatish ishlari bahorda, sug'orish davrining o'rtasida va ko'zda olib boriladi. Buning uchun quduqdagi suv 2—3-marta olib tashlangandan so'ng, unga yangi tushgan suvdan namuna olinadi. Qudug'lardan 3–5 m uzoqlikda yangi kavlangan quduqdan namuna olish sizot suvlar minerallashtirish bo'yicha aniq ma'lumot olishga imkon beradi. Suv namunasi vasoslar yoki ingichka shlanglar yordamida olinadi. Sizot suv namunasi tarkibidagi quruq qoldiq, xlorion, sulfation va umumiy ishqoriylik (NSO,), ayrim holdarda Sa, Mg va Na aniqlanadi.

Shuningdek, Kuzatuv qudug'ilari sug'orish kanallari, kollektor-zovur tarmoqlari, suv omborlari va boshqa suv manbalarida gidrostatik bosimni o'rganishda ham qo'llanadi. Kuzatuv natijalari sug'oriladigan dalalar suv-tuz balansini tuzish, meliorativ tadbirlar ishlab chiqish (gorizontal, vertikal va kombivaiiyalangan drenajlar hisobini qilishda), ekinlarning sug'orish rejimini aniqlash va boshqarish, subirrigatsiya imkoniyatlarini aniqlashda qo'llanadi. Kuzatuv ishlari suv xo'jaligi

muassasalari, Geologiya va mineral resurslar davlat ko‘mitasi ilmiy tadqiqot institutining gidrorejim st-yalari tomonidan olib boriladi.

2021-2025-yillarda integratsiya qilingan "Dayver" qurilmalari to‘g‘risida MA'LUMOT

T/r	Hududlar nomi	Integratsiya qilingan qurilmalar soni (dona)	Shundan					
			Hozirgi kunda ma'lumot yuborayotgan qurilmalar soni (dona)	Foiz %	Ma'lumot yuborishida uzilish bo'layotgan qurilmalar soni (dona)	Foiz %	Hozirga qadar mutlaqo ma'lumot yubormagan qurilmalar soni (dona)	Foiz %
1	Касби	101	68	67	22	21	11	10
2	Китоб	4	4	100	0	0	0	0
3	Косон	132	86	65	26	19	20	15
4	Миришкор	124	61	49	62	50	1	0
5	Муборак	104	84	80	20	19	0	0
6	Нишон	254	189	74	65	25	0	0
7	Чироқчи	33	14	42	6	18	13	39
8	Яккабоғ	55	55	100	0	0	0	0
9	Ўзор	60	13	21	46	76	1	1
10	Қамаши	134	73	54	44	32	17	12
11	Қарши	128	62	47	49	39	17	13
Jami		1129	709	63	340	30	80	7

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqotdagi keng qamrovli "Dayver" qurilmalarini kuzatuv quduqlariga o'rnatganda ularni onlayn kuzatib borish juda qulay amalga oshiriladi. Qurilmalarni o'rnatishdan oldin kuzatuv quduqlarini yangitdan qurish ta'mirlash maqsadga muvofiq bo'ladi. Melioratsiya qishloq xo'jaligi rivojlanishiga faol ta'sir qiladi, odam hayoti va faoliyatini yaxshilashga yordam beradi. Melioratsiya qishloq xo'jaligi uchun kerak bo'lgan yo'nalishda tuproqning suv tartibini o'zgartirib, shu bilan birga uning havo, issiqlik, aerobiologik tartiblariga ta'sir qiladi va tuproqning hosildorligini oshiradi, yuqori hosil olishga yaxshi sharoit yaratadi.

Tabiatda tuproqning suv va oziqlik rejimlari ekinlarga zarur bo'lgan tartiblardakamdan-kam mos keladi. Ayrim joylarda namlik, havo harorati yetishmaydi. Bunga tabiiy omillar: iqlim, tuproq, yer reliefi sharoitlari, geologik, gidrogeologik va boshqa sharoitlar ta'sir ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1.Vafojev S.T. Drenaj quvurlarini yuvib-tozalash texnologiyasi. Ozbekiston Respublikasi melioratsiya va suv xo'jaligi rivojlanishining zamonaviy muammolari mavzusidagi xalqaro ilmiy - texnik anjumani materiallari.

Tashkent, 2008, 271 -273 b

2.Vafojev S.T. Yopiq gorizontol drenajlarni qurish va ishonchliishlashining ilmiy asoslari-T.: Fan, 2005.-124 b.

- 3.Вафоев С.Т. Способ для очистки и промывки дренажных труб. Объединенный научный журнал. - Москва, 2008. - №8, с. 65- 66.
4. Вафоев С.Т., Даулетов Н.К. Эффективная технология строительства и надёжной работы закрытого горизонтального дренажа. O'zbekiston Respublikasi melioratsiya va suv xo'jaligi rivojlanishining zamonaviy muammolari mavzusidagi xalqaro ilmiy - texnik anjumani materiallari. Tashkent, 2008, 238 - 240 b.

Internet resurslari:

www.ziyonet.uz.

www.edu.uz.

www.geolike.ru

www.ziyo.net

**YER RESURLARIDAN FOYDALANISHNI BOSHQARISHDA
AXBOROT TIZIMI VA TEXNOLOGIYALAR**

**Qodirov Isomiddin Eshmuminovich - Qarshi davlat texnika universiteti
assistenti dotsenti,
Yuldosheva Yulduz Shuhrat qizi - Qarshi davlat texnika universiteti
assistenti 2-kurs talabasi.**

Annotasiya: Ushbu maqolada yer kadastr va yer resurslaridan foydalanish uzviy bog'liqligi, yer resurslaridan foydalanishda axborot ta'minoti, zamonaviy texnologiyalarning tutgan o'rni va vazifalari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: "Davyergeodezkadastr" qo'mitasi, ilmiy prognozlar, boshqaruv apparati, axborot, texnik, matematik, dasturiy, tashkiliy va huquqiy ta'minotlar, axborot texnologiyalari.

Abstract: This article provides information about the inextricable link between land cadastre and land resource use, information support in the use of land resources, the role and tasks of modern technologies.

Keywords: "Davyergeodezkadastr" Committee, scientific forecasts, management apparatus, information, technical, mathematical, software, organizational and legal support, information technologies.

Аннотация: В статье представлена информация о неразрывной связи земельного кадастра и землепользования, информационном обеспечении в сфере землепользования, роли и задачах современных технологий.

Ключевые слова: Комитет «Давергеодезикадастр», научные прогнозы, аппарат управления, информационное, техническое, математическое, программное, организационно-правовое обеспечение, информационные технологии.

Respublikada yer resurslarini boshqarish maqsadida yer kadastr va yer monitoringini yuritish hamda yerda o'takazilgan kuzatuv tadqiqot natijalarini yig'ish, to'plash va taxlil qilish orqali yer fondlari holati to'g'risida tezkor ma'lumotlarni olishga mo'ljallangan tizimdir.

Hozirgi vaqtda davlat yer kadastrining avtomatlashtirilgan tizimini yaratish va yuritish, yer resurslari monitoringini yuritishning avtomatlashtirilgan tizimini yaratishda yerning masofadan zondlash hujjatlari asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Jahon amaliyotida yer kadastrining avtomatlashtirilgan tizimi va qishloq xo'jaligi yerlari monitoringi tizimini tashkil etish o'ta muhim yo'nalishlardan biridir. Respublikada yer resurslarini boshqarishda axborot ta'minoti quyidagi tizimlarni o'z ichiga oladi:

- a) quyi daraja – Yer resurslari va davlat kadastri bo'limlari tuman majmualari;
- b) o'rta daraja - Yer resurslari va davlat kadastri boshqarmasi viloyat majmualari;v) Respublika darajasi - O'zbekiston Respublikasi “Davergeodezskadastri” qo'mitasi.

Raqamlangan yer kadastr xaritasida geoaxborot texnologiyasi (GAT) asosiy o'rinni egallaydi. Bu xaritani yaratish uslubi qo'llanib kelinayotgan an'anaviy usulga nisbatan tubdan farq qiladi. Bu uslubda tuzilgan xaritalarning afzalligi shundaki, ular deyarli xatosiz bo'lib, yangi qo'shimcha axborotlarni ko'rsatib berishdan iborat:

- qo'llanilayotgan an'anaviy usulga nisbatan tezkorligi;
- solishtirish imkoniyatining mavjudligi;
- iqtisodiy jihatdan afzalligi, vaqtda tejamkorligi.

U asosan, baza ma'lumotlarni yig'ishdan boshlanadi. Yig'ilgan birinchi ma'lumotlar deshifrovka qilinib, raqamlanadi (har bir qatlam alohida, jumladan suv, yo'l, kanal, ko'p yillik daraxtzorlar, aholi yashash punktlari, elektr tarmoqlari va boshqa ko'rsatkichlarni belgilash mumkin).

Yer resurslari to'g'risidagi yagona axborotlar bazasini shakllantirish ishlari natijasida yer kadastri va yer monitoringini o'tkazishda foydalanilgan yerlarda o'tkazilgan tuproq, geobotonik, gidrogeologik va boshqa tadqiqotlar, yerdan foydalanuvchilarni ro'yxatga olish, yerlarni miqdoriy hisobga olish, tuproq bonitirovkasi va yerlarning qiymat baholari ma'lumotlaridan tashkil topgan respublika yer resurslarini boshqarishning markaziy axborotlar tizimi yaratiladi.

Yer resurslari to'g'risidagi axborotlar ma'lum davr uchun aniq sifat va miqdor ko'rsatkichlarida ifodalanadi.

Yer resurslari holati to'g'risida tezkor ma'lumotlar, hisobotlar, ilmiy prognozlar, mavzuli xaritalar va boshqa materiallar tuzilib chiqiladi va ular tegishli davlat organlariga takdim etilib boriladi.

Axborot tizimi – belgilangan maqsadga erishish yo'lida axborotni yig'ish, saqlash, qayta ishlash va uzatish uchun qo'llaniladigan usullar, vositalar va shaxslarning o'zaro bog'langan majmuasidir. Axborot tizimlari jamiyat paydo bo'lgan paytdan boshlab mavjud bo'lgan, chunki rivojlanishning turli bosqichlarida jamiyat o'z boshqaruvi uchun tizimlashtirilgan, oldindan tayyorlangan axborotni talab etgan. Bu, ayniqsa, ishlab chiqarish jarayonlari – moddiy va nomoddiy ne'matlarni ishlab chiqarish bilan bog'liq jarayonlarga tegishlidir. Chunki ular jamiyat rivoji uchun hayotiy muhim ahamiyatga ega. Aynan ishlab chiqarish

jarayonlari tez takomillashadi. Ularning rivojlanib borishi bilan boshqarish ham murakkablashadiki, o'z navbatida, u axborot tizimlarini takomillashtirish va rivojlantirishni rag'batlantiradi. Shu sababli, avvalo, boshqaruv tizimi nima ekanligini bilib olaylik.

Kibernetik yondoshuvga muvofiq boshqaruv tizimi boshqaruv ob'ekti (masalan, korxonalar, tashkilotlar va hokazo) va boshqaruv sub'ekti, **boshqaruv apparati** yig'indisini o'zida namoyon etadi. Boshqaruv apparati deganda maqsadlarni shakllantiruvchi, rejalarni ishlab chiquvchi, qabul qilingan qarorlarga talablarni moslashtiruvchi, shuningdek, ularning bajarilishini nazorat qiluvchi xodimlar tushuniladi. Boshqaruv ob'ekti vazifasiga esa boshqaruv apparati ishlab chiqqan rejalarni bajarish kiradi, ya'ni boshqaruv tizimining o'zi aynan mana shu ishlarni amalga oshirish uchun tuzilgandir.

Axborot tizimlarining avtomatlashtirilgan va avtomatik turlari ma'lum. Avtomatlashtirilgan axborotlar tizimida boshqarish yoki ma'lumotlarni qayta ishlash funktsiyalarining bir qismi avtomatik ravishda, qolgani esa inson tomonidan bajariladi. Avtomatik axborotlar tizimida boshqarish va ma'lumotlarni qayta ishlashning barcha funktsiyalari texnik vositalarda, inson ishtirokisiz amalga oshiriladi (masalan, texnologik jarayonlarni avtomatik boshqarish). Qo'llanish sohasiga qarab axborot tizimlarini quyidagi sinflarga ajratish mumkin:

- ilmiy tadqiqotlarni avtomatlashtirish va boshqarish;
- loyihalashtirishni boshqarish;
- tashkiliy jarayonlarni boshqarish;
- texnologik jarayonlarni boshqarish.

Qo'llash sohasidan qat'iy nazar, axborot tizimlarining samarali faoliyat ko'rsatishi bir qator ta'minotlar bilan bog'liqdir. Ularni axborot, texnik, matematik, dasturiy, tashkiliy va huquqiy ta'minotlarga ajratilish qabul qilingan.

★ **Axborot ta'minoti** – axborot tizimlarida ma'lumotlar bazasini yaratish, hujjatlashtirishning bir xil tartibga keltirilgan tizimlarini ichiga olgan axborotni kodlashtirish, joylashtirish va tashkil qilish bo'yicha uslublar va vositalar yig'indisidir. Qabul qilinadigan boshqaruv qarorlarining ishonchliligi va sifati ko'p jihatdan ishlab chiqilgan axborot ta'minoti sifatiga bog'liq.

★ **Dasturiy ta'minot** – kompyuter texnikasi vositasida ma'lumotlarni qayta ishlash tizimi (MQIT) ni yaratish va foydalanish dasturiy vositalari yig'indisidir. Dasturiy ta'minot tarkibiga bazaviy (umumtizimli) va amaliy (maxsus) dasturiy mahsulotlar kiradi.

★ **Matematik ta'minot** – axborot tizimining maqsad va vazifalarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan matematik usullar va modellar majmuasidir.

★ **Texnik ta'minot** – ma'lumotlarni qayta ishlash tizimining faoliyat ko'rsatishi uchun qo'llaniluvchi texnik vositalar kompleksidir. Ushbu ta'minot ma'lumotlarni qayta ishlovchi, namunaviy operatsiyalarni amalga oshiruvchi

qurilmalarni o'z ichiga oladi. Bunday qurilmalarga kompyuterlardan tashqari, tashqi (periferiya) texnik vositalar, turli hil tashkiliy texnika, telekommunikatsiya va aloqa vositalari ham kiradi.

★ **Huquqiy ta'minot** – axborot tizimini yaratish va faoliyat ko'rsatishini tartibga soluvchi huquqiy me'yorlar yig'indisini o'zida namoyon etadi.

★ **Tashkiliy ta'minot** – axborot tizimini yaratish va undan foydalanish jarayonida xodimlar va texnik vositalar o'rtasidagi munosabatlarni boshqarish usullari va vositalari majmuasidir.

Texnologiyani quyidagicha ta'riflash mumkin. **Texnologiya** – bu sun'iy ob'ektlarni yaratishga yo'naltirilgan jarayonlarni boshqarishdir. Kerakli jarayonlarning kerakli yo'nalishda borishini ta'minlash uchun yaratilgan shartsharoitlar qanchalik yaxshi tashkil etilganligi texnologiyaning samaradorligini bildiradi.

Axborot texnologiyasi – bu axboriy ma'lumotni bir ko'rinishdan ikkinchi, sifat jihatidan yangi ko'rinishga keltirish, axborotni yig'ish, qayta ishlash va uzatishning usul va vositalari majmuasidan foydalanish jarayonidir.

Axborot texnologiyasi o'zi uchun asosiy muhit bo'lgan axborot tizimlari bilan bevosita bog'liqdir. Chunki axborot texnologiyasi axborot tizimlarida mavjud bo'lgan ma'lumotlar ustida bajariladigan turli xil murakkablikdagi operatsiyalar, amallar va algoritmlarni bajarishdan iborat bo'lgan tartiblashtirilgan jarayondir.

Axborot texnologiyalari faqat fan va texnika hodisasi bo'lmasdan, iqtisodiy rivojlanishning muhim omiliga aylanmoqda. Axborot bilan qamrab olinmagan biror muhim xo'jalik sektorini (ishlab chiqarish, transport, kredit-moliya sohasi, savdo) misol keltirish qiyin. Ayni paytda kompyuterlar va aloqa vositalari asosida axborotni to'plash, saqlash va taqdim etishning zamonaviy usullari, yangi axborot texnologiyalari va xizmatlarni sotish (tarqatish) maqsadlarida ishlab chiqarish mustaqil tarmoq sifatida shakllandi va ajralib chiqdi.

Xulosa va takliflar: Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak hozirgi davrda axborot tizimlarisiz, zamonaviy texnologiyalarsiz hech bir yo'nalishni, sohani ko'rish mumkin emas, ya'ni har bir soha hozirgi zamon talabi bo'yicha tizimlashtirilgan. Bu o'z o'rnida birmuncha ishlarni osonlashtiradi va mukammal darajaga olib chiqadi, albatta. Ammo shuni ham nazarda tutish kerakki, bu texnologiyalar sabab ish o'zni ancha kamaydi. Inson omili bajaradigan ishlarni aqilli mashinalar bajarmoqda. Bu bir tomondan yutug'imizdir, ehtimol, ammo vaqti kelib inson shu aqilli tehnologiyalarning tobesiga aylanib qolmasligiga harakat qilishimiz kerak, menimcha. Bundan tashqari, tabiiy resurslardan biri bo'lgan suvni tejash uchun yana ham kuchli texnologiyalar yaratishimiz darkor.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.O'zbekiston Respublikasi "Yer kodeksi", T.: "Adolat", 2011 y.

2.O'zbekiston Respublikasi yer resurslarining holati to'g'risida Milliy hisobot. T.: "Yergeodezkadastr" davlat qo'mitasi, 2016. – 85 b.

3. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farvonligini garovi. Toshkent, "O'zbekiston", 2017.- 48b.
4. Mirziyoev Sh.M. O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. Toshkent, "O'zbekiston", 2017. "Gazeta.uz".
5. Avezbaev S., Volkov S.N. Yer tuzishni loyihalash. Darslik. T.: "Faylasuflar milliy jamiyati", 2007. – 470 b.
6. Avezbayev S., S.N.Volkov. Yer tuzishning ilmiy asoslari. Darslik-T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2006. – 196 b. 3. Babajonov A.R., Raxmonov Q.R, Gofirov A.J. Yer kadastr. T.: TIMI, 2008 220 b.
7. Qosimdjon Rahmonov Sharafitdin Kengeshovich Narbayev Zarif Majlisovich Muqimov yer resurslarini boshqarish O'quv qo'llanma Toshkent – 2018
8. Yer resurslarini boshqarishda axborot ta'minoti, geoinformatsion texnologiyalardan foydalanishning dolzarb yo'nalishlari Zokirjonova Sarvinoz Shokirjon qizi "Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti" Milliy Tadqiqot Universiteti, "Iqtisodiyot" fakulteti, "Buxgalteriya hisobi va audit" yo'nalishi 2-kurs talabasi Temirxanova Mo'tabar Jurayevna.

YO'L LOYIHALASHNING ZAMONAVIY TAMOILLARI VA DASTURIY TA'MINOTLARI

Majidov Yaxyobek Xalimjon o'g'li,
Andijon davlat texnika instituti,
Avtomobilsozlik va transport fakulteti,
Yo'l muhandisligi yo'nalishi talabasi ,
e-mail: myahyobek724@gmail.com.

Kalit so'zlar: Yo'l loyihalash , zamonaviy tamoyillar, dasturiy taminot, barqaror rivojlanish, ekologik yondashuv, transport oqimi, yo'l harakat xavfsizligi, yo'l qoplamasi, geodeziya ma'lumotlari.

Annotatsiya. Ushbu maqolada yo'l loyihalashning zamonaviy tamoyillari va ularda qo'llanilayotgan ilg'or dasturiy ta'minotlar haqida so'z yuritiladi. Yo'l infratuzilmasini loyihalashda ekologik barqarorlik, transport oqimini optimallashtirish va yo'l harakati xavfsizligini oshirish tamoyillari muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, AutoCAD Civil 3D, PTV Vissim, InfraWorks kabi zamonaviy dasturlar yo'l loyihalarining aniq modellashtirilishini ta'minlaydi. Ushbu maqolada Andijon viloyatida yo'l loyihalash bo'yicha amalga oshirilgan tajribalar ham tahlil qilinadi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются современные принципы проектирования дорог и передовое программное обеспечение, используемое в этой области. Важное значение имеют такие аспекты, как экологическая

устойчивость, оптимизация транспортных потоков и повышение безопасности дорожного движения. Программы, такие как AutoCAD Civil 3D, PTV Vissim и InfraWorks, обеспечивают точное моделирование дорожных проектов. Также анализируется опыт проектирования дорог в Андижанской области.

Annotation. This article discusses modern principles of road design and the advanced software used in this field. Key aspects such as environmental sustainability, traffic flow optimization, and road safety enhancement are emphasized in infrastructure planning. Software like AutoCAD Civil 3D, PTV Vissim, and InfraWorks enables precise modeling of road projects. The article also analyzes road design experiences implemented in the Andijan region.

KIRISH.

Yo‘l muhandisligi – shahar va magistral yo‘llarni loyihalash, qurish hamdata’mirlash jarayonlarini o‘z ichiga olgan muhim soha hisoblanadi. Zamonaviy texnologiyalar va dasturiy ta’minotlarning rivojlanishi yo‘l loyihalash jarayonini ancha yengillashtirdi. Bu maqolada yo‘l loyihalashning zamonaviy tamoyillari hamda ushbu jarayonda keng qo‘llaniladigan dasturiy ta’minotlar haqida batafsil ma’lumot beriladi.

Yo‘l loyihalashning quyidagi zamonaviy tamoillar asosiy rol o‘ynaydi:

Barqaror rivojlanish va ekologik yondashuv- yo‘l infratuzilmasini qurishda atrof-muhitga minimal ta’sir ko‘rsatish tamoyili qo‘llaniladi. Qayta ishlangan materiallardan foydalanish va chiqindilarni kamaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Yashil yo‘llar (Green Roads) konsepsiyasi bo‘yicha loyihalar ishlab chiqilmoqda.

Ergonomika va qulaylik- haydovchilar va piyodalar uchun qulay yo‘l infratuzilmasini yaratish ustuvor vazifa hisoblanadi. Ko‘priklar, piyodalar yo‘laklari, velosiped yo‘llari va avtobus bekatlari ergonomik me’yorlarga muvofiq loyihalanmoqda.

Transport oqimini optimallashtirish- tirbandlikning oldini olish uchun yo‘l kengligi, burilish radiuslari, chorrahalarining geometriyasi hisobga olinadi. Signalizatsiya tizimlarini optimallashtirish orqali tirbandlik darajasi pasaytiriladi.

Bugungi kunda yo‘l loyihalashda ekologik omillar inobatga olinmoqda. Yo‘llarning atrof-muhitga ta’sirini kamaytirish uchun quyidagi usullar qo‘llanilmoqda:

Qayta ishlangan materiallardan foydalanish – asfalt va beton ishlab chiqarishda eski yo‘l qoplamalaridan qayta foydalanish ekologik jihatdan qulay hisoblanadi.

Ekologik toza yo‘llar – bu turdagi yo‘llarda changni kamaytiruvchi materiallar, shovqinni yutuvchi qoplamalar va yomg‘ir suvidan samarali foydalanish texnologiyalari qo‘llaniladi.

Energiya tejovchi yoritish tizimlari – quyosh panellaridan foydalangan holda yo‘l yoritish tizimlari ekologik zarar yetkazmaydi va elektr energiyasini tejaydi[1-3].

Yo‘l loyihalashda qo‘llaniladigan zamonaviy dasturiy ta‘minotlar

Texnologiyaning rivojlanishi yo‘l loyihalash jarayonlarini tezlashtiradi va aniqlikni oshiradi. Hozirgi kunda quyidagi dasturlar keng qo‘llaniladi:

AutoCAD Civil 3D- yo‘l va infratuzilma loyihalarini yaratish uchun ishlatiladigan eng mashhur dasturlardan biri. Geodeziya ma‘lumotlarini qayta ishlash va uch o‘lchamli model yaratish imkoniyatiga ega. Qiyalik, drenaj va boshqa yo‘l parametrlari avtomatik hisoblanadi.

Bentley OpenRoads Designer- magistral va shahar yo‘llarini loyihalash uchun mo‘ljallangan ilg‘or dasturiy ta‘minot. 3D modellash orqali yo‘l loyihalarining aniq vizualizatsiyasini ta‘minlaydi. Geodeziya ma‘lumotlarini oson integratsiya qilish imkoniyati mavjud.

InfraWorks- yo‘l va transport infratuzilmasining dastlabki loyihalarini yaratishda ishlatiladi. GIS (Geographic Information System) bilan ishlay oladi.

ArcGIS- geografik axborot tizimlari (GIS) yordamida yo‘l loyihalash va transport tahlilini amalga oshirish uchun ishlatiladi. Yo‘l harakati xaritalari va infratuzilma loyihalarini yaratish imkonini beradi.

Ushbu tamoyillar va dasturiy ta‘minotlar yo‘l loyihalash jarayonini samarali va sifatli amalga oshirishga yordam beradi. Zamonaviy texnologiyalar va yondashuvlar yo‘l infratuzilmasining xavfsizligi, qulayligi va ekologik barqarorligini ta‘minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Andijon viloyatida yo‘l loyihalashning zamonaviy tamoillari

Qayta ishlangan materiallardan foydalanish: Andijon viloyatida yo‘l qurilishida eski asfalt qoplamalarini qayta ishlash orqali yangi yo‘l qoplamalari yaratilmoqda. Bu usul atrof-muhitga zarar yetkazmasdan, resurslardan samarali foydalanishga imkon beradi.

Transport oqimini optimallashtirish: Andijon shahrida tirbandlikni kamaytirish maqsadida aqlli svetofor tizimlari joriy etilgan. Ushbu tizimlar real vaqt rejimida transport oqimini kuzatib, svetoforlarning ishlash vaqtini avtomatik ravishda moslashtiradi.

So‘nggi yillarda Andijon viloyatida yo‘l infratuzilmasini yaxshilash bo‘yicha sezilarli ishlar amalga oshirildi. Jumladan, yangi yo‘llar qurilishi, mavjud yo‘llarni rekonstruksiya qilish va ta‘mirlash ishlari olib borildi. Bu ishlar viloyatning uzoq hududlarini markaz bilan bog‘lash va transport xizmatlarining sifatini oshirishga qaratilgan.

Yo‘l harakat xavfsizligini oshirish: Viloyatning asosiy yo‘llarida kechasi ko‘rinishni yaxshilash maqsadida yorug‘lik aks ettiruvchi materiallardan tayyorlangan yo‘l belgilari o‘rnatilgan. Bu haydovchilarning yo‘lni yaxshiroq ko‘rishiga va xavfsizlikning oshishiga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi transport vazirligining Andijon viloyati boshqarmasi avtomobil, temir yo'l, havo va boshqa transport turlarini rivojlantirish bo'yicha yagona davlat siyosatini amalga oshiradi. Boshqarma viloyatdagi transport infratuzilmasini yaxshilash, yo'lovchilar va yuk tashish xizmatlarini takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshiradi.

Ushbu ma'lumotlar Andijon viloyatidagi yo'llar va transport infratuzilmasi haqida umumiy tasavvur beradi. Batafsil va yangilangan ma'lumotlar uchun tegishli boshqarmalarning rasmiy veb-saytlariga murojaat qilishingizni tavsiya etamiz[4-6].

Andijon viloyati O'zbekistonning eng rivojlangan va zich aholi istiqomat qiladigan hududlaridan biri bo'lib, yo'l infratuzilmasi muhim ahamiyatga ega. Viloyatda yo'l loyihalash va ta'mirlash jarayonida quyidagi tadbirlar amalga oshirilmoqda:

2023-yilda 300 km dan ortiq yo'llar rekonstruksiya qilindi, jumladan, Andijon – Qo'qon yo'nalishi yaxshilandi. Ichki yo'llarni ta'mirlash bo'yicha davlat dasturlari asosida turli tuman va qishloqlarda yangi asfalt yotqizildi.

Yo'l harakati xavfsizligini oshirish uchun zamonaviy svetoforlar va tezlikni nazorat qilish kameralari o'rnatildi. Andijon – Toshkent avtomobil yo'lining kengaytirilishi transport oqimini yaxshilashga yordam bermoqda.

Yo'l loyihalashning zamonaviy tamoyillari yo'l infratuzilmasining samaradorligini oshirish, ekologik barqarorlikni ta'minlash va transport oqimini optimallashtirishga qaratilgan. Zamonaviy dasturiy ta'minotlardan foydalanish esa loyihalarning aniqligini oshiradi va yo'l qurilish jarayonini tezlashtiradi. Andijon viloyatida yo'l infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan loyihalar hududning iqtisodiy rivojlanishiga ham katta hissa qo'shmoqda[7-8].

XULOSA. Yo'l loyihalashning zamonaviy tamoyillari va dasturiy ta'minotlari yo'l infratuzilmasini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda yo'l qurilishi va rekonstruksiya ishlari ekologik barqarorlik, yo'l harakati xavfsizligi, transport oqimini optimallashtirish hamda aqlli yo'l tizimlarini joriy etish kabi tamoyillar asosida olib borilmoqda. Ushbu tamoyillar yo'llarning samaradorligini oshirish, ularning uzoq muddat xizmat qilishini ta'minlash va ekologik muhitga zarar yetkazmaslik maqsadini ko'zda tutadi.

Zamonaviy yo'l loyihalash jarayonida AutoCAD Civil 3D, PTV Vissim, InfraWorks, OpenRoads Designer kabi ilg'or dasturiy ta'minotlardan foydalanish loyihalarning aniqligi va sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu dasturlar orqali yo'l harakati tahlil qilinadi, transport oqimi modellashtiriladi, yo'l geometriyasi optimallashtiriladi va yo'l qurilishi jarayoni samarali boshqariladi.

Andijon viloyati misolida olib qaraganda, so'nggi yillarda yo'l infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha sezilarli natijalarga erishilgan. Viloyatda asosiy avtomobil yo'llari rekonstruksiya qilinib, ichki tuman va qishloq yo'llarida yangi asfalt yotqizilgan, shuningdek, yo'l harakati xavfsizligini oshirish maqsadida zamonaviy

svetoforlar, tezlikni nazorat qilish kameralari va yo‘l belgilari o‘rnatilgan. Bu chora-tadbirlar nafaqat transport tizimining samaradorligini oshirishga, balki aholining hayot sifatini yaxshilashga ham xizmat qilmoqda.

Kelajakda yo‘l loyihalashda raqamli texnologiyalarni yanada kengroq joriy etish, aqlli yo‘l tizimlarini rivojlantirish va barqaror transport infratuzilmasini shakllantirish asosiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib qoladi. Yo‘llarning mustahkamligi, xavfsizligi va ekologik tozaligi yo‘l muhandisligi sohasidagi eng ustuvor vazifalardan biridir. Shu bois, yo‘l loyihalashda innovatsion yondashuvlar va ilg‘or texnologiyalarni qo‘llash tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Ilmiy rahbar: A.Mirziyoyev

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 4-yanvardagi “Yo‘l infratuzilmasini rivojlantirish bo‘yicha davlat dasturi” qarori.
2. O‘zbekiston Respublikasi Avtomobil yo‘llari qo‘mitasi rasmiy sayti – www.uzavtoyul.uz
3. Andijon viloyati Avtomobil yo‘llari bosh boshqarmasi ma’lumotlari – www.andavtoyul.uz
4. O‘zbekiston Respublikasi Transport vazirligi rasmiy sayti – www.mintrans.uz
5. AutoCAD Civil 3D dasturiy ta’minoti hujjatlari – Autodesk rasmiy veb-sayti: www.autodesk.com
6. PTV Vissim transport oqimlarini modellashtirish dasturi – PTV Group rasmiy sayti: www.ptvgroup.com
7. InfraWorks yo‘l loyihalash va vizualizatsiya dasturi – Autodesk rasmiy veb-sayti: www.autodesk.com/infracore

BORLAND DELPHI7 DASTURLASH TILIDAN FOYDALANIB ANIQ INTEGRALNI TAQRIBIY HISOBLASH

**TURAYEV SIROJIDDIN JURAQOBILOVICH,
Qarshi Davlat Texnika Universiteti professor v.b.**

Zamonaviy axborot kommunikatsiya vositalarini ta’lim jarayonlariga joriy etish o‘quvchi shaxsining fikrlashini, kommunikativ qobiliyatini, optimal qaror qabul qilish malakasini, estetik tarbiyasini, axborot olish madaniyati hamda kasbiy malaka va ko‘nikmalarini rivojlanishini ta’minlaydi. Shu bilan bir qatorda o‘qituvchiga ham o‘ziga xos ma’suliyat yuklaydi. Hozirgi pedagoglar axborot kommunikatsiya vositalaridan foydalanish ko‘nikmasiga ega bo‘lishi bilan birga bir qator dasturiy vositalarni amaliyotda qo‘llay bilishi lozim. Jumladan, oliy matematika va uning tarkibiy qismi bo‘lgan sonli usullar hamda matematik statistika fanlarini o‘qitishda, ushbu fanlardan amaliy mashg‘ulotlar jarayonida dasturiy vositalardan foydalanish o‘qituvchidan xuddi shunday yondashuvni talab qiladi. Shu

o'rinda ushbu maqolada eng sodda misollardan aniq integralni taqribiy hisoblashda Borland Delphi7 dasturlash tilidan foydalanish usullari, uning o'ziga xos jihatlari, afzalliklari va ayni bir misolning uchta usuldagi echimi, dastur kodlari hamda ularda yo'l qo'yilgan xatoliklarning tahlili keltiriladi.

Borland Delphi7 ob'ektga yo'naltirilgan vizual dasturlash tili Borland firmasi tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib Object Pascal dasturlash tilida talab qilingan algoritmnı yozadi va 2003 yildan buyon ishlatib kelinmoqda. Delphi7 muhitida ishlash Turbo Paskal dasturlash tilida ishlashga qaraganda qulay va yuqori imkoniyatlarga ega hisoblanadi hamda vizual komponentalardan foydalanilishi bilan ajralib turadi. Agar o'quvchi Pascal dasturlash tilini yaxshi bilsa qiyinchilik bo'lmaydi. Vizual dasturlash dastur yozishni osonlashtiradi va o'quvchida dastur yaratishga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Tahlil qilish maqsadida aniq integralni taqribiy hisoblashda Borland Delphi7 dasturlash tilidan foydalanishda uchta usul-**to'g'ri to'rtburchaklar, trapetsiya va Simpson usullaridan foydalaniladi:**

1. To'g'ri to'rtburchaklar usulida aniq integralni taqribiy hisoblash formulasi:

$$S = \int_a^b f(x)dx = h \sum_{k=0}^{n-1} f(a + kh), \quad h = \frac{b-a}{n}, n=100$$

2. Trapetsiya usuli yordamida aniq integralni taqribiy hisoblash formulasi:

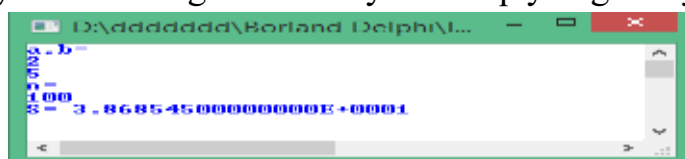
$$S = \int_a^b f(x)dx = h \left[\frac{f(a) + f(b)}{2} + \sum_{k=1}^{n-1} f(a + kh) \right], \quad h = \frac{b-a}{n}, n=100$$

3. Simpson usuli yordamida aniq integralni taqribiy hisoblash formulasi:

$$S = \int_a^b f(x)dx = \frac{h}{3} \left[f(a) + f(b) + 2 \cdot \sum_{k=1}^n f(a + (2k-1)h) + 4 \cdot \sum_{k=1}^n f(a + 2kh) \right],$$

$$h = \frac{b-a}{n}, n=100$$

Borland Delphi7 dasturlash tilini ishga tushirib **File-New-Console Application** tanlaymiz va $S = \int_a^b f(x)dx$ aniq integralni taqribiy hisoblashda to'g'ri to'rtburchaklar usuli ishchi formulasidan foydalangan holda dastur kodini kiritamiz. Berilgan [2,5] oraliqda uzluksiz bo'lgan $f(x) = x^2$ funksiyani 100 ta to'g'ri to'rtburchakka bo'lamiz, kompilyatsiya jarayonidan so'ng Console oynasida quyidagi natija kelib chiqadi:

Haqiqiy qiymatini hisoblasak: $S = \int_2^5 x^2 dx = \frac{5^3}{3} - \frac{2^3}{3} = \frac{117}{3} = 39.$

$$\text{Absolyut xatolik: } \Delta S = |S_0 - S| = 0.31455, \text{ nisbiy xatolik: } \varepsilon = \frac{\Delta S}{S_0} 100\% = 0.81\%.$$

Borland Delphi7 dasturlash tili Console Application da tuzilgan dastur kodlari:

<i>To'g'ri to'rtburchaklar usuli dastur kodi</i>	<i>Trapetsiya usuli dastur kodi</i>	<i>Simpson usulidastur kodi</i>
<pre> program Integral1; {\$APPTYPE CONSOLE} var a,b,s, h:real; n,k:integer; function F(x:real):real; begin F:=x*x; end; begin writeln ('a,b='); readln (a,b); writeln('n='); readln (n); h:=(b-a)/n; s:=0; for k:=0 to n-1 do s:=s+f(a+k*h); s:=s*h; writeln('S=',s); readln(S); end.</pre>	<pre> program Integral2; {\$APPTYPE CONSOLE} var a,b,h,S:Single; n,k:byte; function f(x:Real):Real; begin f:=x*x; end; begin write('a,b= '); readln(a,b); write('n= '); readln(n); h:=(b-a)/n; S:=0; for k:=1 to n-1 do S:=S+f(a+k*h); S:=S+(f(a)+f(b))/2; S:=S*h; Writeln('Natija S= ',S); readln(S); end.</pre>	<pre> program Integral3; {\$APPTYPE CONSOLE} var a,b,h,S,S0,S1,S2:Real; n,k,m:Integer; function f(x:Real):Real; begin f:=x*x; end; begin writeln('a,b= '); readln(a,b); write('m= '); readln(m); n:=2*m; h:=(b-a)/n; S:=f(a)+f(b); S1:=0;S2:=0; for k:=1 to m do S2:=S2+f(a+(2*k-1)*h); for k:=1 to m-1 do S1:=S1+f(a+2*k*h); S:=(h/3)*(S+4*S2+2*S1); Writeln('Natija S= ',S); readln(S); end.</pre>

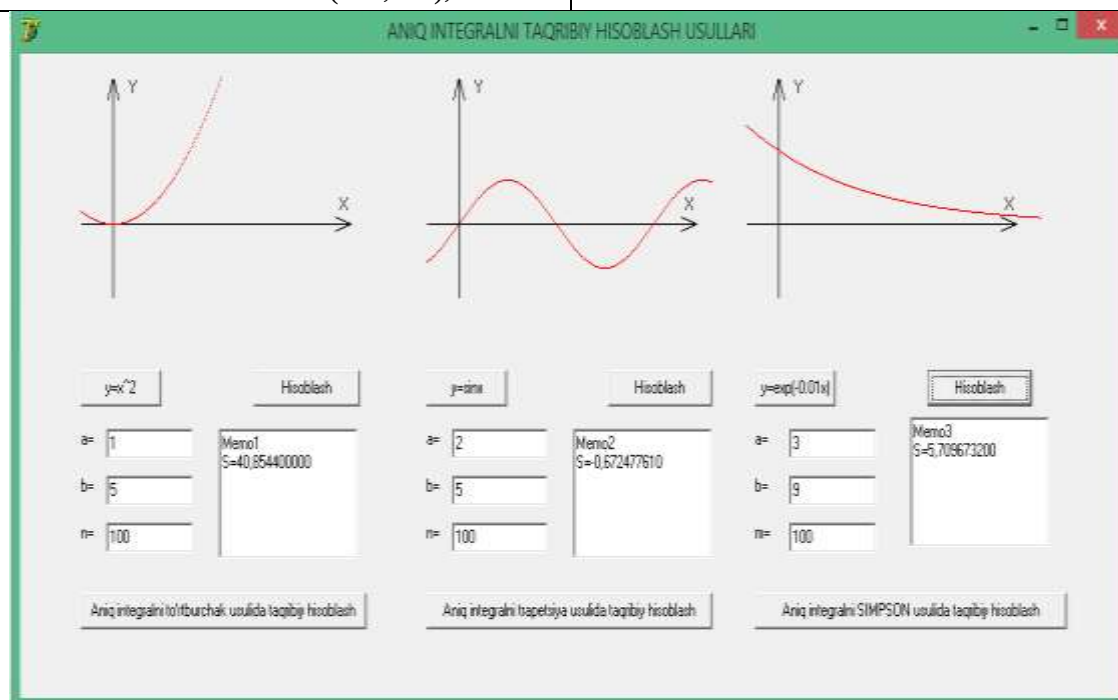
To'g'ri to'rtburchaklar, trapetsiya va Simpson usullarida aniq integralni taqribiy hisoblash uchun Delphi7 muhitidan foydalanamiz. Har uchala usullardagi funksiyalar grafigiklari va natijasini bitta formada hosil qilamiz. Buning uchun Borland Delphi7 dasturlash tilini ishga tushirib yangi forma hosil qilinadi, **Pusk-Delphi7-File-New-Application**. Formaga komponentalar palitrasidagi System tarkibidan uchta TPaintBox, Standart tarkibidan uchta TMemo, oltita TButton, to'qqizta TEdit komponentalari joylashtiriladi. Xossasidan nomlarini o'zgartirib dastur kodlarini yozganimizdan so'ng kompilyatsiya jarayonini amalga oshirishimiz mumkin.

To'g'ri to'rtburchaklar usuli uchun $f(x) = x^2$, trapetsiya usuli uchun $f(x) = \sin(x)$, Simpson usuli uchun esa $f(x) = e^{-0.01x}$ kabi funksiyalarni tanlaymiz. Kompilyatsiya jarayonidan so'ng har bir Button tugmachasi ketma-ket bosilganda grafigiklari hosil bo'ladi, tegishli katakchalar (TEdit)ga qiymatlar kiritilsa TMemoda natija ko'rinadi. Bo'laklar sonini, chegaraviy qiymatlarni hohlagancha o'zgartirib

natijalar olishimiz mumkin. Quyida Delphi7 muhitida yozilgan dastur kodlari va kompilyatsiya jarayonidan so'ng formada olingan natijalar keltiriladi.

To'g'ri to'rtburchaklar usuli uchun Delphi7 muhitida yozilgan dastur kodlari:

<pre> unit INT1; interface uses Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics, Controls, Forms, Dialogs, StdCtrls, DBCtrls, ExtCtrls; type TForm1 = class(TForm) Button1: TButton; Button2: TButton; PaintBox1: TPaintBox; Edit1: TEdit; Edit2: TEdit; Label1: TLabel; Label2: TLabel; Label3: TLabel; Edit3: TEdit; Memo1: TMemo; Button3: TButton; procedure Button1Click(Sender: TObject); procedure Button2Click(Sender: TObject); procedure Button4Click(Sender: TObject); procedure Button5Click(Sender: TObject); procedure Button7Click(Sender: TObject); procedure Button8Click(Sender: TObject); private { Private declarations } public { Public declarations } end; var Form1: TForm1; Implementation {\$R *.dfm} procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject); var i:integer; k:real; x0,y0,x,x1,x2,fx,fy:Integer; begin Canvas.Pen.Color:=clBlack; PaintBox1.Canvas.MoveTo(30,150); PaintBox1.Canvas.LineTo(30,0); PaintBox1.Canvas.MoveTo(250,100); PaintBox1.Canvas.LineTo(0,100); </pre>	<pre> PaintBox1.Canvas.LineTo(235,105); PaintBox1.Canvas.MoveTo(250,100); PaintBox1.Canvas.LineTo(235,95); PaintBox1.Canvas.MoveTo(35,15); PaintBox1.Canvas.LineTo(30,0); PaintBox1.Canvas.MoveTo(25,15); PaintBox1.Canvas.LineTo(30,0); Canvas.Pen.Color:=clBlack; PaintBox1.Canvas.TextOut(240,80,'X'); Canvas.Pen.Color:=clBlack; PaintBox1.Canvas.TextOut(45,0,'Y'); x0:=30;y0:=100; begin x1:=-50;x2:=500; x:=x1; k:=0.01; while x<x2 do begin fx:=x0+round(x); fy:=y0-round(k*x*x); for i:=0 to 500 do PaintBox1.Canvas.Pixels[fx,fy]:=clRed; x:=x+1; end; end; end; procedure TForm1.Button2Click(Sender: TObject); var a,b,s,m,h,x:real; n,k:integer; function f(x:real):real; begin f:=x*x; end; begin a:=StrToFloat(Edit1.Text); b:=StrToFloat(Edit2.Text); n:=StrToInt(Edit3.Text); h:=(b-a)/n; s:=0; for k:=0 to n-1 do s:=s+f(a+k*h); s:=s*h; Memo1.Lines.Add('S='+FloatToStrF(s,ffixed,8,9)); end; end. </pre>

Ma'lum oraliqda bo'laklar sonini oshira borilgan sari qiymat haqiqiy qiymatiga yaqinlashishini ko'rish mumkin. Yozilgan dasturdan foydalangan holda har bir usul uchun alohida absolyut va nisbiy xatoliklarni hisoblash imkoniyati mavjud. Simpson usulining trapetsiya usulidan, trapetsiya usulini esa to'g'ri to'rtburchaklar usulidan xatoligi kam ekan. Ushbu o'ziga xos uslubdan shuni xulosa qilish mumkinki talaba Simpson, trapetsiya va to'g'ri to'rtburchaklar usullarini ananaviy o'qish, bilish bilan cheklanib qolmasdan ularga dasturiy vositalarni qo'llash, tahlil qilish va o'ziga xos jihatlari va afzalliklarini qiyoslash orqali ijodiy fikrlash ko'nikmalariga ham ega bo'ladilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Turaev S.J. //“Ta'limda axborot texnologiyalari.”// Uslubiy qo'llanma. Karshi 2021yil.
2. Turayev S.J. //Methods of the using of software program Microsoft Excel in practical and laboratory occupation on Physics.// Scientific Bulliten on Namangan State University: Vol. 1: Iss. 10
3. ТураевС. Ж. //Использование языка программирования C++ для представления движения в графическом виде.// XIV Международной научнопрактической конференции «Инновации в технологиях и образовании. – 2021. – Т. 26. – С. 281-285.
4. Тураев С.Ж. //Дастурий воситалар асосида талабаларни касбий фаолиятга тайёрлаш методикасини такомиллаштириш.// (PhD) диссертация. Тошкент.-2019 й.

5. Одилов. Ё.Ж. //Физика фанини ўқитиш асосида талабаларнинг лойиҳавий-конструкторлик фаолиятини ривожлантириш.//Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў. Илмийметодикалық журнал.–Нөкис, 103-106.

6. Odilov Yo.J. / / Methods of preparing students for professional activity on the basis of teaching physics.// O‘zbekiston Milliy Universiteti Xabarlari 1 (11).

III-SHO‘BA. SUV TEJAMKOR SUG‘ORISH TEXNOLOGIYALARI HAMDA EKOLOGIYA VA ATROF-MUHIT MUHOFAZASINING BUGUNGI KUNDAGI MUAMMOLARI.

Sho‘ba raisi: t.f.d. (DSc) R.Eshonqulov. Ilmiy kotib: N.Qodirov

УЎТ: 635.665:631.445.56-67

ТАКРОРИЙ ЭКИН СИФАТИДА ЭКИЛГАН СОЯНИНГ СУҒОРИШЛАР ОРАЛИҒИДАГИ ДАВРЛАР ВА СУҒОРИШ МУДДАТЛАРИ

*катта ўқитувчи Чулиев Махматмурод Норбоевич
Қарши ирригация ва агротехнологиялар институти*

Кириш. Жаҳоннинг етакчи соя етиштирувчи мамлакатларида мунтазам равишда соя етиштириш агротехнологиясини такомиллаштиришга, шу жумладан сув ва ресурс тежовчи технологияларни ишлаб чиқишга доир илмий тадқиқотлар жадал олиб борилмоқда. Бу борада, глобал сув танқислиги шароитида тупроқ намлигидан самарали фойдаланиш, соя навларини сувга бўлган талабини ўрганиш, соя навларини етиштиришда суғориш меъёрлари, сони, муддатларини аниқлаш ва етиштирилган ҳосил учун сув сарфини камайтиришга оид тадқиқотларни олиб бориш муҳим аҳамиятга эга.

Республикамизда сув ва энергия ресурсларини тежаш орқали қишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш, аҳолини сифатли озиқ-овқат ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талабини тўлиқ қондириш бўйича кенг қўламдаги чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Соя экинини бошоқли дон экинларидан бўшаган майдонларга такрорий сифатида етиштириш агротехнологиясини такомиллаштириш, тупроқ унумдорлигини сақлаш ва ошириш, унинг сувтежамкор суғориш усул ва тартибларини ишлаб чиқиш долзарб масалалардан биридир.

Тадқиқот натижалари. Тажриба майдонида соя навларини суғориш муддатлари ва суғоришлар орасидаги кунларни аниқлашда тажриба тизими бўйича қабул қилинган суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги ва соя ўсимлиги навларини илдиз тарқалиш чуқурлиги ҳисобга олинди. Олинган маълумотларини кўрсатишича, тажриба ўтказилган йилларда биринчи суғоришнинг бошланиш муддати тупроқнинг фаол қатлам (100 см) таркибидаги атмосфера ёғинлари, асосий экинларни суғориш ва нам тўпловчи суғориш натижасида вужудга келган. Дастлабки суғориш тупроқнинг намлик даражаси ҳамда суғоришдан олдинги ЧДНСга нисбатан тупроқ намлигига боғлиқ ҳолда белгиланиб, бу кўрсаткич ўртача ЧДНСга нисбатан 60-70-60 вариантда 10 июн, ЧДНСга нисбатан 60-70-70 вариантда 12 июн, ЧДНСга нисбатан 70-75-75 вариантда 10 июн, ЧДНСга нисбатан 70-80-80 вариантда 8 июнга тўғри келди. Кузги бошоқли дон экинларидан кейин экилган сояни

суғориш муддатлари тажриба вариантлари бўйича қабул қилинган намлик миқдорларига мос равишда амалга оширилди.

Суғориш муддатлари ва орасидаги кунлар.

Жадвал-1

Суғориш усули	Суғориш тартиби (ЧДНС)	Суғоришлар вақти	Суғоришлар							
			1	2	3	4	5	6	7	8
Этап суғориш (стандарт)	60-70-60	сана	19.07	07.08	27.08	18.09				
		кун	-	19	20	22				
	60-70-70	сана	12.07	05.08	30.08	18.09				
		кун	-	24	25	19				
	70-75-75	сана	10.07	27.07	14.08	02.09	20.09			
		кун	-	17	18	19	18			
	70-80-80	сана	08.07	22.07	06.08	22.08	06.09	22.09		
		кун	-	14	15	16	15	16		
Этап оралатиб суғориш	60-70-60	сана	19.07	07.08	27.08	18.09				
		кун	-	19	20	22				
	60-70-70	сана	12.07	28.07	15.08	01.09	20.09			
		кун	-	16	18	17	19			
	70-75-75	сана	10.07	24.07	08.08	22.08	04.09	18.09		
		кун	-	14	15	14	13	14		
	70-80-80	сана	08.07	19.07	31.07	13.08	25.08	07.09	21.09	
		кун	-	11	12	13	12	13	14	
Қатор орасига плёнка тўшаб суғориш	60-70-60	сана	19.07	11.08	30.08	21.09				
		кун	-	22	19	21				
	60-70-70	сана	12.07	07.08	30.08	19.09				
		кун	-	25	23	20				
	70-75-75	сана	10.07	02.08	26.08	17.09				
		кун	-	23	24	22				
	70-80-80	сана	08.07	27.07	14.08	30.08	14.09			
		кун	-	19	18	16	15			
Томчилатиб суғориш	60-70-60	сана	19.07	06.08	25.08	11.09	27.09			
		кун	-	18	19	17	16			
	60-70-70	сана	12.07	26.07	10.08	24.08	08.09	21.09		
		кун	-	14	15	14	15	13		
	70-75-75	сана	10.07	23.07	06.08	18.08	29.08	11.09	21.09	
		кун	-	13	14	12	11	13	10	
	70-80-80	сана	08.07	18.07	29.07	10.08	21.08	02.09	13.09	23.09
		кун	-	10	11	12	11	12	11	10
Муълалаб суғориш	60-70-60	сана	19.07	07.08	27.08	18.09				
		кун	-	19	20	22				
	60-70-70	сана	12.07	05.08	29.08	20.09				
		кун	-	23	24	21				
	70-75-75	сана	10.07	02.08	26.08	17.09				
		кун	-	23	24	22				
	70-80-80	сана	08.07	27.07	14.08	30.08	14.09			
		кун	-	19	18	16	15			

Назорат эгатлаб суғориш усулида ЧДНСга нисбатан 60-70-60 вариантда 4 марта суғорилиб, ҳар бир суғоришлар орасидаги кунлар 22-24 кунни, суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги 60-70-70 % бўлган вариантда 4 марта суғорилиб, суғоришлар оралиғи 19-25 кун, суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги 70-75-75% бўлган вариантда 5 марта суғорилиб, суғоришлар оралиғи 17-19 кун, суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги 70-80-80% бўлган вариантда 6 марта суғорилиб, суғоришлар оралиғи 14-16 кунни ташкил қилди.

Эгат оралаб суғориш усулида суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги ЧДНСга нисбатан 60-70-60 бўлган вариантда 4 марта суғорилиб, ҳар бир суғоришлар орасидаги кунлар 19-22 кунни, ЧДНСга нисбатан суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги 60-70-70 % бўлган вариантда 5 марта суғорилиб, суғоришлар оралиғи 16-19 кун, ЧДНСга нисбатан суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги 70-75-75% бўлган вариантда 6 марта суғорилиб, суғоришлар оралиғи 13-15 кун, суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги ЧДНСга нисбатан 70-80-80% бўлган вариантда 7 марта суғорилиб, суғоришлар оралиғи 11-14 кунни ташкил қилди.

Қатор орасига плёнка тўшаб суғориш усулида суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги ЧДНСга нисбатан 60-70-60 бўлган вариантда 4 марта суғорилиб, ҳар бир суғоришлар орасидаги кунлар 38 кун, ЧДНСга нисбатан суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги 60-70-70 % бўлган вариантда 4 марта суғорилиб, суғоришлар оралиғи 28-32 кун, ЧДНСга нисбатан суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги 70-75-75% бўлган вариантда 4 марта суғорилиб, суғоришлар оралиғи 22-24 кун, суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги ЧДНСга нисбатан 70-80-80% бўлган вариантда 5 марта суғорилиб, суғоришлар оралиғи 15-19 кунни ташкил қилди.

Томчилатиб суғориш усулида суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги ЧДНСга нисбатан 60-70-60 бўлган вариантда 5 марта суғорилиб, ҳар бир суғоришлар орасидаги кунлар 16-19 кун, ЧДНСга нисбатан суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги 60-70-70 % бўлган вариантда 6 марта суғорилиб, суғоришлар оралиғи 13-15 кун, ЧДНСга нисбатан суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги 70-75-75% бўлган вариантда 7 марта суғорилиб, суғоришлар оралиғи 10-14 кун, суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги ЧДНСга нисбатан 70-80-80% бўлган вариантда 8 марта суғорилиб, суғоришлар оралиғи 10-12 кунни ташкил қилди.

Мульчалаб суғориш усулида суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги ЧДНСга нисбатан 60-70-60 бўлган вариантда 4 марта суғорилиб, ҳар бир суғоришлар орасидаги кунлар 22 кун, ЧДНСга нисбатан суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги 60-70-70 % бўлган вариантда 4 марта суғорилиб, суғоришлар оралиғи 28-32 кун, ЧДНСга нисбатан суғоришлардан олдинги

тупроқ намлиги 70-75-75% бўлган вариантда 4 марта суғорилиб, суғоришлар оралиғи 22-24 кун, суғоришлардан олдинги тупроқ намлиги ЧДНСга нисбатан 70-80-80% бўлган вариантда 5 марта суғорилиб, суғоришлар оралиғи 15-19 кунни ташкил қилди.

Хулоса. Тажриба майдонида такрорий экилган сояни турли суғориш усули ва тартибларида суғориш муддатлари ва суғоришлар орасидаги даврларни ўрганиш бўйича олинган илмий натижаларга асосланиб хулоса қилиш мумкинки, такрорий экилган сояни суғориш усули ва тартиблари бўйича бутун ўсув даври давомида 4 марта суғорилганда 22-24 кунни, 5 марта суғорилганда 16-19 кунни, 6 марта суғорилганда 14-16 кун, 7 марта суғорилганда 12-14 кунни ва 8 марта суғорилганда 10-12 кунни ташкил этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Баранов В.Ф., Кочегура А.В. Соя биология и технология возделывания. Краснодар.: Советская Кубань, 2005. 433 с.
2. Лукомец В.И. Культура сои. Краснодар.: 2014.-136 с.
3. Тильба В.А. К вопросу определения численности клубеньковых бактерий сои в почве. Микробиол. и биохим. исследования почв. Киев.: Урожай, 1984. с.51-55
4. Давыденко О.Г., Голоенко Д.В., Розенцвейг В.Е. Перспективы селекции сои в ООО “Соя север К”, Минск, Беларусь//Селекция и агротехнология сортов сои северного экотипа: Сб.науч.практ.конф. Воронеж, ФГОУ ВПО “Воронежский ГАУ” им. К.Д.Глинки, 2006.с. 74-78.
5. Кадыров С.Б. Влияние норм высева и способа посева сои на полевою всхожесть семян // Селекция и агротехнология сортов сои северного экотипа: Сб.науч.практ.конф. Воронеж, ФГОУ ВПО “Воронежский ГАУ им.К.Д.Глинки”, 2006. С. 17-22.
6. Льгов М.Н Технология возделывания СОИ назерно при орошении. Автореферат. М 2002.

“ҚАШҚАДАРЁ ҲАВЗАСИДАГИ ДАРЁЛАРДА МАВСУМИЙ СУВ САРФЛАРИ АСОСИДА КАМ СУВЛИ ЙИЛЛАРНИ АНИҚЛАШ”

Ж.Рўзиқулов, Н.Каримов, Ҳ.Кенжабоева

Қарши давлат техника университети

Аннотация: Мақолада Қашқадарё ҳавзаси дарёларида кузатилган камсувли йилларни такрорланиши ўрганилган. Бунда асосий эътибор, дарёларнинг март-июнь ойларида кузатилган сув сарфлари асосида камсувлилик баҳоланган ва июн-сентябрь ойларидаги сув сарфлари билан таққосланган.

Калит сўзлар: дарё, дарё ҳавзаси, сув сарфи, сув режими, дарёларнинг тўйиниши манбаи, камсувли йил, гидрологик қурғоқчилик.

Аннотация: В статье изучена повторяемость маловодных лет, наблюдаемая на реках бассейна Кашкадарьи. Здесь, основное внимание уделялось оценке маловодья, основанное на расходах воды за март-июнь месяцы и полученные результаты сопоставлены с расходами воды за июль-сентябрь месяцы.

Ключевые слова: река, бассейн реки, расход воды, водный режим, тип питания рек, маловодные годы, гидрологическая засуха.

Abstract: The article studies the recurrence of dry years observed on the rivers of the Kashkadarya basin. Here, the main attention was paid to the assessment of low water, based on water discharges for the March-June months and the results obtained were compared with the water discharges for the July-September months.

Key words: river, river basin, water discharge, water regime, type of river feeding, dry years, hydrological drought.

Маълумки, арид иқлимли ҳудудларда қишлоқ хўжалиги суғорма деҳқончилиikka асосланган. Қишлоқ хўжалиги ерларини суғоришда фойдаланиладиган дарёларнинг сув сарфлари ҳар йили турлича қийматларда кузатилади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда дарёларнинг сувлилиги муҳим омил ҳисобланади. Шунга қарамасдан, дарёларда кам сувли йилларни тадқиқ этиш гидрологиянинг кам ўрганилган муаммоларидан бири ҳисобланади. Мазкур муаммо доирасида жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари, Собиқ Иттифоқ ва МДҲ мамлакатларида, метеорологик қурғоқчилик, унинг оқибатида дарёларда кам сувли йилларнинг шаклланиши ва такрорланиши, кам сувли йиллар таъсирида вужудга келадиган сув тақчиллиги, уларнинг келиб чиқиши сабаблари ва сув таъминотидаги салбий оқибатларини ўрганишга алоҳида эътибор қаратганлар.

Ўзбекистонда, аниқроғи Орол ҳавзаси дарёлари мисолида мазкур масалага бағишланган ишлар орасида Э.М.Ольдекоп, Л.К.Давидов,

В.Л.Шульц, З.В.Джоржио, Ф.Х.Хикматов, Д.М.Турғунов ва бошқаларнинг тадқиқотлари алоҳида ажралиб туради. Мазкур тадқиқотларда дарёларда кам сувли йилларни прогнозлаш масалалари, уларни турли катталиклар ёрдамида аниқлаш, гидрологик қурғоқчилик ва уларни вужудга келиши сабаблари ҳамда оқибатлари ёритилган.

Бироқ, юқорида қайд этилган тадқиқотларда Қашқадарё ҳавзаси дарёларда кам сувли йиллар атрофлича ўрганилмаган. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда мазкур ишнинг асосий мақсади Қашқадарё ҳавзаси дарёларида камсувли йилларни ўртача йиллик сув сарфлари бўйича эмас балки, март-июнь ҳамда июль-сентябрь ойларидаги ўртача сув сарфлари асосида баҳолашга бағишланган.

Мазкур тадқиқот ишидаги асосий мақсад қилиб Қашқадарё ҳавзасидаги дарёлардаги кўп йиллик сув сарфларини ўрганишга эътибор қаратилди.

1-жадвал

Қашқадарё ва йирик ирмоқларининг гидрографик кўрсаткичлари

№	Дарё	пост	L, км	H, м	F, км ²	Q _{ўрт} , м ³ /с	Q _{ўрт} , м ³ /с			δ
							III-VI	VII-IX	X-II	
1	Қашқадарё	Варганза	378	1800	12000	5,22	11,02	2,21	0,98	0,15
2	Жиннидарё	Жауз	52	1970	344	1,43	2,40	0,95	1,05	0,31
3	Оқдарё	Хазарнова	104	2550	1280	12,12	15,48	20,88	3,95	1,00
4	Танхоздарё	Қатағон	93	2210	1910	3,96	8,22	3,13	0,94	0,29
5	Яккабоғдарё	Татар	99	2730	1180	5,96	6,11	6,32	2,30	0,42

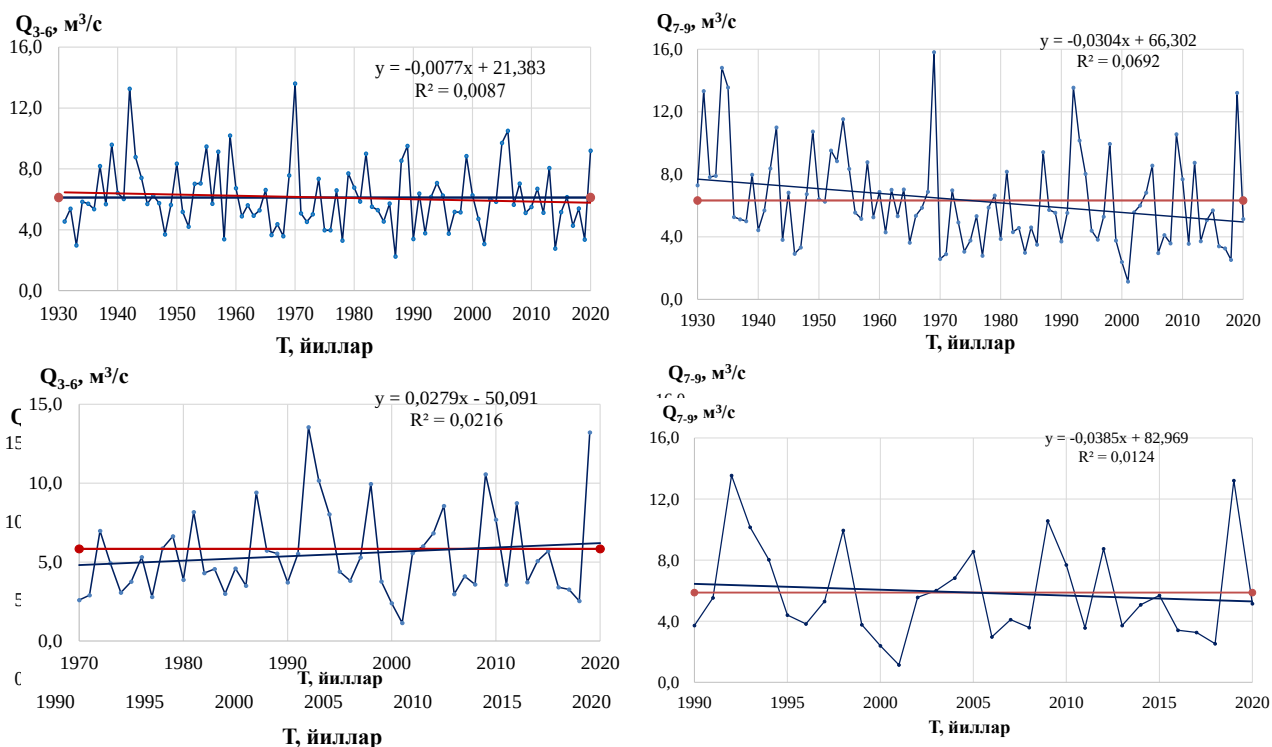
Изоҳ: L – дарёнинг узунлиги; H – ҳавзанинг ўртача баландлиги; F – сув тўплаш майдони; Q_{ўрт} – ўртача йиллик сув сарфи; δ-тўйиниш коэффиценти.

Юқоридаги жадвалдан кўриниб турибдики, ҳавзадаги Оқдарё ва Яккабоғдарёлардан бошқа барча дарёларда сув сарфлари асосан март-июнь ойларида кузатилади. Шунинг учун дарёда кузатилган ўртача ойлик сув сарфлари маълумотларидан март-июнь ойларида кузатилган сув сарфларининг ўртача миқдорлари аниқланди. Чунки, дарёларда сувнинг кам ёки кўп бўлиши айнан мана шу ойларда кузатиладиган сув миқдорларига боғлиқ бўлади ва ўртача йиллик миқдорига ҳам сезиларли таъсир этади.

Ҳавза дарёлари учун ҳисобланган мавсумий сув сарфларининг ўртача қийматлари асосида кам сувли йиллар аниқланди. Шу мақсадда, уларнинг йиллараро тебраниш графиклари чизилди ва ҳар бир графикнинг тенгламалари аниқланди (1-расм). Умумий кузатиш йиллари учун чизилган графикларнинг тренд чизиқларида мавсумий ўртача сув сарфларининг камайиб бораётганлиги аниқ кўринмади. Шунинг учун ишда танлаб олинган дарёлар оқимининг йиллараро тебранишларидаги ўзгаришларни ўрганиш мақсадида 3 та ҳисоб даври ажратиб олинди: I ҳисоб даври, умумий кузатиш йилларини қамраб

олади; II ҳисоб даври, 1970-2020 йилларга тегишли; III ҳисоб даври, 1990-2020 йилларни ўз ичига олади.

Мавсумий ўртача сув сарфларининг йиллараро ўзгариш графиклари ҳар бир ҳисоб даври учун алоҳида чизилди ҳамда уларнинг тренд чизиқлари ўтказилиб, сув сарфларининг ўртача кўп йиллик қийматга, яъни меъёрий сув сарфига нисбатан ўзгариши аниқланди (2-жадвал).

1-расм. Яккабоғдарёда (Татар) мавсумий, яъни март-июнь ва июль-сентябрь ойларидаги ўртача сув сарфларининг йиллараро ўзгаришлари

Графиклардан кўриниб турибдики, I ҳисоб даврида Яккабоғдарёда март-июнь ойлари учун аниқланган сув сарфлари йиллараро деярли ўзгаришсиз қолган. II ҳисоб даврида эса ушбу мавсум учун аниқланган сув сарфларининг бироз кўпайганлигини кўриш мумкин. Охирги йилларни қамраб олган III ҳисоб даврида эса мавсумий ўртача сув сарфларининг камайиши янада яққол кўзга ташланди. Бу ҳолат уларнинг тренд тенгламаларидаги манфий ишорали коэффицентларда ҳам яққол намоён бўлган. Демак, охирги, яъни III ҳисоб даврида Яккабоғдарё ҳавзасига атмосфера ёғинлари меъёрдан анчагина кам ёққан. Иккинчи томондан, ҳароратнинг кўтарилиши ёғинлардан оқим ҳосил бўлиш жараёнига салбий таъсир кўрсатган, деган хулосага ҳам келишимиз мумкин.

**Қашқадарё хавзаси дарёлари мавсумий оқими миқдорларининг
ўзгаришларини ифодаловчи тренд тенгламалари**

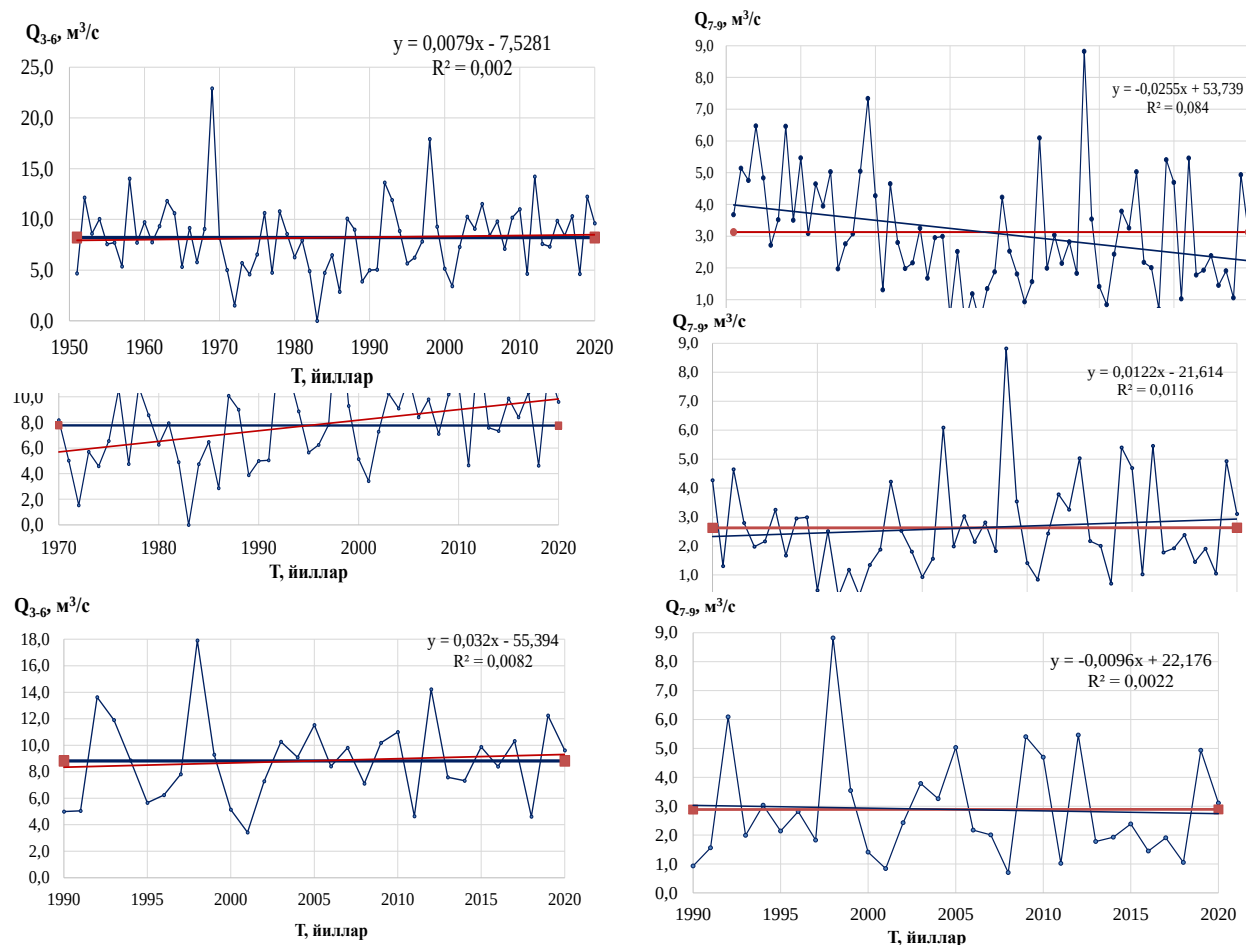
№	Дарё- пост	Мавсум	Регрессия тенгламаси		
			Ҳисоб даврлари		
			I	II	III
1	Қашқадарё- Варганза	1	$y = -0,019x + 29,8$	$y = 0,018x - 25,1$	$y = -0,15x + 303,4$
		2	$y = -0,01x + 24,1$	$y = -0,004x + 10$	$y = -0,017x + 35,3$
2	Жиннидарё- Жауз	1	$y = -0,004x + 11,2$	$y = -0,01x + 21,8$	$y = -0,04x + 89,9$
		2	$y = -0,003x + 6,7$	$y = -0,02x + 42,0$	$y = -0,029x + 59,1$
3	Оқдарё- Хазарнова	1	$y = -0,09x + 191,3$	$y = -0,09x + 196,7$	$y = 0,033x - 54,4$
		2	$y = 0,09x - 154,8$	$y = 0,20x - 375,1$	$y = -0,396x + 819,9$
4	Танхоздарё- Қатағон	1	$y = 0,08x - 7,53$	$y = 0,08x - 157,3$	$y = 0,032x - 55,4$
		2	$y = -0,03x + 53,7$	$y = 0,012x - 21,6$	$y = -0,01x + 22,2$
5	Яккабоғдарё- Татар	1	$y = -0,01x + 21,4$	$y = 0,028x - 50,1$	$y = -0,04x + 80,9$
		2	$y = -0,03x + 66,3$	$y = 0,026x - 45,4$	$y = -0,04x + 82,97$

Изоҳ: 1- март-июнь; 2- июль-сентябрь; I – умумий кузатиш даври; II – 1970-2020 йиллар; III – 1990-2020 йиллар

Яккабоғдарёда июль-сентябрь ойларидаги ўртача сув сарфларининг биринчи ҳисоб давридаги графигидан кўриниб турибдики, 1970 йилларда дарёдаги оқим миқдори меъёрий сув сарфига яқин бўлган. Шундан сўнг унинг қиймати яна камайишда давом этган. Иккинчи ҳисоб даври учун чизилган график эса ўртача сув сарфларининг меъёрий сув сарфларига нисбатан кўпайиб бораётганлигидан дарак беради. Юқорида келтирилган графикларнинг 3-ҳисоб даври учун чизилган ўртача эса сув сарфларининг мазкур даврда камайиб бораётганлигини кўрсатиб турибди. Таъкидлаш лозимки, бундай ҳолат март-июнь ойларидаги ўртача сув сарфларида ҳам қайд этилган эди. Охирги, яъни III ҳисоб даврида Яккабоғдарёда ҳар икки мавсумдаги ўртача сув сарфлари миқдорларининг камайиб бораётганлигини охирги 10 йилликларда глобал миқёсда рўй бераётган иқлим ўзгариши жараёнларининг натижаси, деб қабул қилиш мумкин.

Алоҳида қайд этиш лозимки, Қашқадарё хавзасидаги Танхоздарёда (Қатағон) мавсумий сув сарфларининг йиллараро тебраниши хавзадаги бошқа дарёларга нисбатан ўзгачалиги билан ажралиб туради (2-расм). Биринчидан, мазкур дарёда март-июнь ойлари учун ҳисобланган ўртача сув сарфлари миқдорларининг июль-сентябрь ойларидагига нисбатан қарийб 2,5 марта катта. Иккинчидан, умумий кузатиш йиллари учун март-июнь ойларидаги ўртача сув сарфларининг йиллараро тебраниши графигида сув сарфларининг миқдорий ўзгаришлари аниқ кўринмади. Графикларнинг II ҳисоб даври учун чизилганида эса март-июнь ойларидаги мавсумий ўртача сув сарфларининг

сезиларли даражада ортганлигига гувоҳ бўлдик. Графикда акс этиб турганидек, ушбу ҳисоб даврида ўртача сув сарфлари қарийб $4 \text{ м}^3/\text{с}$ га ортган (2-расм).

2-расм. Танхоздарёда (Қатағон) мавсумий, яъни март-июнь ва июль-сентябрь ойларидаги ўртача сув сарфларининг йиллараро ўзгаришлари

Ҳисоблашлар натижалари ҳавзадаги кўпгина дарёлар сув сарфларининг охириги йилларни қамраб олган III ҳисоб даврида сув сарфлари камайганлигини яққол кўрсатди. Бироқ, Оқдарё (Хазарнова) ва Танхоздарё (Қатағон) ларда ушбу даврда мавсумий сув сарфларининг бироз кўпайганлигини кўришимиз мумкин.

Тадқиқотнинг мақсадидан келиб чиқиб белгиланган вазифаларга мос равишда, ҳавзадаги дарёларда кузатилган кам сувли йиллар сони гидрологик ҳисоблашларда белгиланган мезонларга амал қилган ҳолда аниқланди (3-жавдал).

Графикда июль-сентябрь ойларидаги сув сарфлари ўртача кийматларининг I ҳисоб даврида кескин камайиб борганлиги эса аниқ намоён бўлди. Ҳисоб даврининг боши ва тугашидаги ўртача сув сарфларининг фарқи қарийб $2 \text{ м}^3/\text{с}$ га тенгдир.

Танхоздарёда (Қатағон) III ҳисоб даври учун чизилган графиклар

биринчи мавсумий, яъни март-июнь ойларидаги сув сарфларининг кўпайганлигини, иккинчи мавсумий, яъни июль-сентябрь ойларида эса қисман камайганлигини кўрсатди (2-расм).

3-жадвал

Мавсумий сув сарфлари асосида аниқланган кам сувли йиллар сони

№	Дарё- пост	Мавсум	Кам сувли йиллар сони			Кам сувли йилларнинг улуши, %	
			Ҳисоб даврлари			II	III
			I	II	III		
1	Қашқадарё- Варганза	3-6	46	24	15	47,1	48,4
		7-9	45	28	17	54,9	54,8
2	Жиннидарё- Жауз	3-6	44	26	15	51,0	48,4
		7-9	45	31	18	60,8	58,1
3	Оқдарё- Хазарнова	3-6	48	28	16	54,9	51,6
		7-9	56	28	13	54,9	41,9
4	Танхоздарё- Қатағон	3-6	34	23	15	45,1	48,4
		7-9	39	30	19	58,8	61,3
5	Яккабоғдарё- Татар	3-6	51	32	19	62,7	61,3
		7-9	53	29	20	56,9	64,5

Жадвалда келтирилган I ҳисоб даврида кузатиш йилларининг давомийлиги тадқиқот олиб борилган дарёларда турлича бўлганлиги сабабли, таҳлилларни II ва III ҳисоб даврлари бўйича амалга оширилди. Масалан, Қашқадарёда (Варганза) II ҳисоб даврида умумий кузатишлар давомийлиги 51 йилни ташкил этган бўлса, шундан кам сувли йиллар март-июнь ойлари бўйича 25 марта (49 %), июль-сентябрь ойлари бўйича эса 28 марта (54,4%) такрорланган. Танхоздарёда (Қатағон) эса мавсумий сув сарфлари асосида аниқланган кам сувли йиллар сонининг июль-сентябр ойларида март-июнь ойларидагига нисбатан 7 йил кўплиги аниқланди. Фақат Оқдарё (Хазарнова) дагина кам сувли йиллар сони ҳар икки мавсумда бир хил бўлган. Ўрганилаётган дарёларда мавсумий ўртача сув сарфлари асосида аниқланган кам сувли йиллар улушининг энг катта қиймати Яккабоғдарёга (62,7%), энг кичик қиймати эса Танхоздарёга (45,1%) тўғри келди.

Хулоса. Бажарилган тадқиқот натижаларини умумлаштирган ҳолда, қуйидаги хулосаларни қайд этиш мумкин:

Қашқадарё ҳавзаси дарёларида ўртача йиллик оқим миқдорларининг меъёрга нисбатан кам бўлишига, асосан, март-июнь ойларидаги оқим миқдори бевосита таъсир кўрсатади;

Қашқадарё, Танхоздарё ва Яккабоғдарёларда II ҳисоб даврида, март-июнь

ойларида, ўртача сув сарфларининг меъёрга нисбатан кўпайганлиги, Жиннидарё, Оқдарёларда эса камайганлиги аниқланди;

Қашқадарё ва Жиннидарёда II ҳисоб даврида июль-сентябрь ойларидаги ўртача сув сарфлари камайган, қолган дарёларда эса аксинча, кўпайган. III ҳисоб даврида Оқдарё билан Танхоздарёдан бошқа барча ўрганилган дарёларда март-июнь ойларидаги ўртача сув сарфлари камайган;

Иккинчи ва учинчи ҳисоб даврларидаги мавсумий сув сарфлари бўйича кам сувли йиллар сони аниқланди ва уларнинг умумий кузатиш йилларига нисбатан улуши ҳисобланди: II ҳисоб даврида март-июнь ойларидаги сув сарфлари бўйича аниқланган кам сувли йилларнинг улуши ўртача 52,2 % га, июль-сентябрь ойлари бўйича эса 56,4 % тенг бўлди;

Тадқиқотларда қайд этилганидек, кам сувли йилларнинг кузатилиши шу йилда ёққан атмосфера ёғинлари миқдори ва ҳаво ҳароратига боғлиқлигини ҳисобга олиб, келгусида ушбу масалани иқлимий омилларни ҳисобга олган ҳолда тадқиқ этиш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар

Давыдов Л.К. Колебания водоносности рек Средней Азии // Тр. Средазмета. - Ташкент, 1927. -Том 1. -Вып.2. -С. 5-48.

Джорджио З.В. Опыт долгосрочных прогнозов стока рек Средней Азии. - Ташкент: Изд-во САГУ, 1957. -202 с.

Зайцева И.С. Маловодные годы в бассейне волги: природные и антропогенные факторы. – М.: ИГ АН СССР, 1990. -173 с.

Ольдекоп Э.М. Зависимость режима р.Чирчик от метеорологических факторов // Тр. Метеорол. отдела гидром. части в Туркестанском крае. - 1918. - Вып. 89. - 83 с.

Тургунов Д.М. Маловодье на горных реках Средней Азии и обуславливающие их климатические условия. Автореф. дисс. ... PhD. геогр. наук. – Ташкент, 2019. –46 с.

Ҳикматов Ф.Х., Тургунов Д.М. Тоғ дарёларида кам сувли йиллар, уларнинг меъёри ва кам сувлилиқнинг чуқурлашуви масалалари // ЎзМУ хабарлари. Табиий фанлар. -Ташкент, № 3/1. 2017. - Б. 330 – 335.

Тургунов Д.М., Ҳикматов Ф.Х. Ўзбекистон тоғ дарёларида кузатиладиган ҳалокатли кам сувли йиллар ва уларни аниқлаш // Ўз ГЖ ахбороти. 55-жилд. –Тошкент, 2019. – Б. 185-190.

Ҳикматов Ф.Х., Юнусов Ғ.Х. Тоғ дарёлари оқими миқдорини метеорологик омилларга боғлиқ ҳолда баҳолаш масалалари //ЎзГЖ ахбороти. - Тошкент, 2017. 50 -жилд, -Б. 193-198

Чуб В.Е. Изменение климата и его влияние на природно-ресурсный

потенциал Республики Узбекистан. -Ташкент: НИГМИ, 2000. -252 с.

Шульц В.Л. Реки Средней Азии. -Л.: Гидрометеиздат, 1965. -695 с.

Turgunov D.M., Khikmatov F.H. Estimation of the low-water norm in the mountain rivers of Central Asia // European Sciences review. –Austria, Vienna. № 3-4. 2018 (March–April). P.101-105.

SUV TANQISLIGI YILLARIDA SUV TEJOVCHI SUG‘ORISH TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH.

Shavkatova Dilnoza Shavkatovna– texnika fanlari falsafa doktori (PhD), v.b.dotsent,
Ochilov Ibrohim Mavlon o‘g‘li- Shahrizabz davlat pedagogika instituti talabasi.
Shahrizabz davlat pedagogika instituti, Shahrizabz sh., Shahrizabz.

Annotatsiya. O‘zbekiston respublikasida yillar davomida irrigatsiya va melioratsiya holati yomonlashuvi natijasida foydalanishdan chiqib ketgan yerlarni bosqichma-bosqich qayta foydalanishga kiritish , suv tejovchi sug‘orish texnologiyalarini joriy etish hamda ichki irrigatsiya tarmoqlarini rekonstruksiya qilish orqali suv yo‘qotilishini kamaytirish kerak bo‘ladi. Quydagi suvni tejovchi texnologiyalar ya'ni tomchilatib tejamkor sug‘orish texnologiyasi , yomg‘irlatib suv tejovchi sug‘orish texnologiyasi, plyonka to‘shab sug‘orish texnologiyasi va boshqa shu kabi suv tejovchi texnologiyalardan foydalanish shu kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Kalit so‘zlar: Suv tejovchi, sug‘orish texnologiyalari,tomchilatgich, sug‘orish rejimi,sug‘orish me'yori,sug‘orish sarfi.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОДОСБЕРЕГАЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ ОРОШЕНИЯ В ГОДЫ ВОДНОГО ДЕФИЦИТА.

Шавкатова Дилноза Шавкатовна – доктор философии по техническим наукам,
доцент, Очилов Иброхим Мавлон угли - студент Шахрисабзского
государственного педагогического института.

Шахрисабзский государственный педагогический институт, Шахрисабз
Ш., Шахрисабз.

Аннотация. В Республике Узбекистан в результате ухудшения состояния орошения и мелиорации земель потребуется постепенное повторное использование земель, внедрение водосберегающих технологий орошения, сокращение потерь воды за счет реконструкции внутренних оросительных сетей. Использование следующих водосберегающих технологий, а именно технологии капельного орошения, технологии дождевания, технологии пленочного орошения и других подобных водосберегающих технологий, является одной из актуальных задач современности.

Ключевые слова: Водосбережение, технологии орошения, капельница, режим орошения, норма орошения, расход орошения.

USE OF WATER-SAVING IRRIGATION TECHNOLOGIES IN YEARS OF WATER SCARCITY.

Shavkatova Dilnoza Shavkatovna – Doctor of Philosophy in Technical Sciences, Associate Professor, Ochilov Ibrohim Mavlon ugli is a student at the Shahrizabz State Pedagogical Institute.

Shakhrisabz State Pedagogical Institute, Shakhrisabz Sh., Shakhrisabz.

Abstract. In the Republic of Uzbekistan, as a result of the deterioration of the irrigation and land reclamation conditions, gradual reuse of land, introduction of water-saving irrigation technologies, reduction of water losses due to reconstruction of internal irrigation networks will be required. The use of the following water-saving technologies, namely drip irrigation technology, sprinkling technology, film irrigation technology and other similar water-saving technologies, is one of the urgent tasks of our time.

Key words: Water conservation, irrigation technologies, dripper, irrigation regime, irrigation rate, irrigation consumption.

Hozirgi kunda qishloq xo'jaligida 20 million gektardan ortiq, shu jumladan 3,2 million gektar sug'oriladigan ekin er maydonlaridan foydalanib aholining ehtiyoji uchun oziq-ovqat mahsulotlari va iqtisodiyot tarmoqlari uchun zarur xom ashyo mahsulotlari etishtirilmoqda.

Kelajakda suv xo'jaligi sohasidagi ishlarni samarali yuritish uchun O'zbekiston respublikasi suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljalangan konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 10 iyul 2020 yil farmoni chiqdi.

Farmonda 2020-2030 yillarda qishloq xo'jaligi erlaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlarning prognoz ko'rsatgichlari ko'rsatildi. Quyidagi suvni tejovchi texnologiyalardan foydalanish shu kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Masalan: Cabzavot ekinlari va kartoshkani tomchilatib sug'orishda sug'orish me'yorlarini quyidagi formula bilan aniqlashni taklif etamiz.

$$M = 100 \gamma h S (WPPV - W_i), \text{ m}^3/\text{ga}$$

S - quyidagi formula bilan aniqlanadi:

Bu erda: W - 1 ta tomizg'ich bilan namlanish maydoni, m² ; a - sug'orish quvurlari orasidagi masofalar, m; b – tomizgichlar orasidagi masofa, m

Misol sifatida sabzavot ekinini sifatida kartoshkani tomchilatib sug'orish ishlarini ko'rsatib o'tamiz. Kartoshka shonalashgacha, gullashning boshlanishida-shonalash, gullashdan keyin va tuguni maksimal o'sish davrida xammadan ko'p suv

talab qiladi. Kechki kartoshka 1 ta tugun og'irligi 85- 100 gr, 1 tupdan hosil og'irligi - 1 - 1,2 kg, kartoshka tuplarining zichligi - 40 ming ekin/ga to'g'ri keladi.

Sug'orish me'yorining o'lchami kartoshkani yo'l-yo'l namlanishida 0,25m dan 0,6 m gacha oshadigan namlanish chuqurligiga bog'liq.

h -ekish namlanishini chuqurligi, $h = 0,25$ m;

h - gullash davrida ekinni namlanish chuqurligi, $h = 0,5$ m;

h - tugun hosil bo'lishdan ildiz meva og'irligining to'planishi davrida namlanish chuqurligi;

Sug'orish me'yori hisoblash uchun namlanish maydonini hisoblash zarur.

$$S = W/a \cdot b$$

Bu erda: $W = 0,7 \cdot 1 = 0,7$ m², $a = 1,4$ m, $b = 0,7$ m,

$$S = 0,7/1,4 \cdot 0,7 = 0,71$$

bir martali sug'orish me'yori quyidagi formulalar bilan hisoblashni taklif etamiz :

$$M_1 = 100 \cdot 1,37 \cdot 0,25 \cdot 0,71 (21,06 - 16,38) = 113,80 \text{ m}^3/\text{soat}$$

$$M_2 = 100 \cdot 1,37 \cdot 0,5 \cdot 0,71 (21,06 - 16,38) = 227,61 \text{ m}^3/\text{soat}$$

$$M_3 = 100 \cdot 1,37 \cdot 0,6 \cdot 0,71 (21,06 - 16,38) = 273,13 \text{ m}^3/\text{soat}$$

Uchastkaning barcha tomizg'ichlarini umumiy sarfini quyidagi formula bilan aniqlaymiz:

$$Q = 0,0022 \cdot 10204 = 22,45 \text{ m}^3/\text{soat}$$

p- sug'orishning hisobli vaqti, bir martali sug'orish aniq me'yoriga bog'lik:

$$T_1 = m_1/Q = 113,8 / 22,45 = 5,07 \text{ soat}$$

$$T_2 = m_2/Q = 227,61 / 22,45 = 10,14 \text{ soat}$$

$$T_3 = m_3/Q = 273,13 / 22,45 = 12,16 \text{ soat}$$

Sug'orish me'yori bir mavsum uchun vegetasiya davri mobaynidagi sug'orishlar yigindisidan iborat.

Qulay iqlim sharoitlarida tabiiy suvni etkazish vegetasiya davrida 5ta sug'orishni amalga oshirish tavsiya etiladi: birinchi sug'orish iyulda, 3 ta sug'orish avgust va sentyabrda, 1 ta sug'orish - oktyabrda, hammasi bo'lib 5 ta sug'orish tashkil qilinadi.

Vegetasiya davri uchun sug'orish me'yori quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$m_{veg} = \sum mK, m^3$$

bu erda: mk- o'simlik muayyan vegetasiyasi davridagi suv miqdori,

$$mK = M_k \cdot N_k$$

bu erda: N_k -sug'orishlar soni

$$m_1 = M_1 \cdot N_1 = 113,81 = 113,8 \text{ m}^3/\text{ga}, m_2 = M_2 \cdot N_2 = 227,613 = 682,83 \text{ m}^3/\text{ga}$$

$$m_3 = M_3 \cdot N_3 = 273,134 = 1092,52 \text{ m}^3/\text{ga}, m_{veg} = 113,8 + 682,83 + 1092,52 = 1889,15 \text{ m}^3/\text{ga}$$

Mineral o'g'itlarni sug'orish suvi bilan erigan xolda qo'llash, azotli o'g'itlarni 42-58 foizga tejash imkoniyatini berilishi aniqlandi.

Tomchi xolatida o'simlik ildiz qatlamiga berilgan suv kapillyarlar bo'yicha tuproq qatlamiga singib boradi. Bunda gravitasiya kuchining ta'siri juda kam bo'ladi. Namlanish ko'proq kapillyar kuchlar ta'sirida amalga oshadi.

Tomchilatib tejamkor sug'orish texnologiyasi

Kerakli suv qatlami quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$P = \varphi \cdot H \cdot (\beta_{\text{чднс}} - \beta_c), \text{м}$$

bu erda: R – hisobiy qatlam, m; N – 1 metrdagi hisobiy chuqurlik, m; $\beta_{\text{чднс}}$ - tuproq namligining quyi o'simlik o'sishining susaygan davridagi birlik namligidir;

β -tuproq namligining yuqorgi chegarasi quyidagi formula bilan aniqlanadi;

α - o'tkazish koeffisienti ;

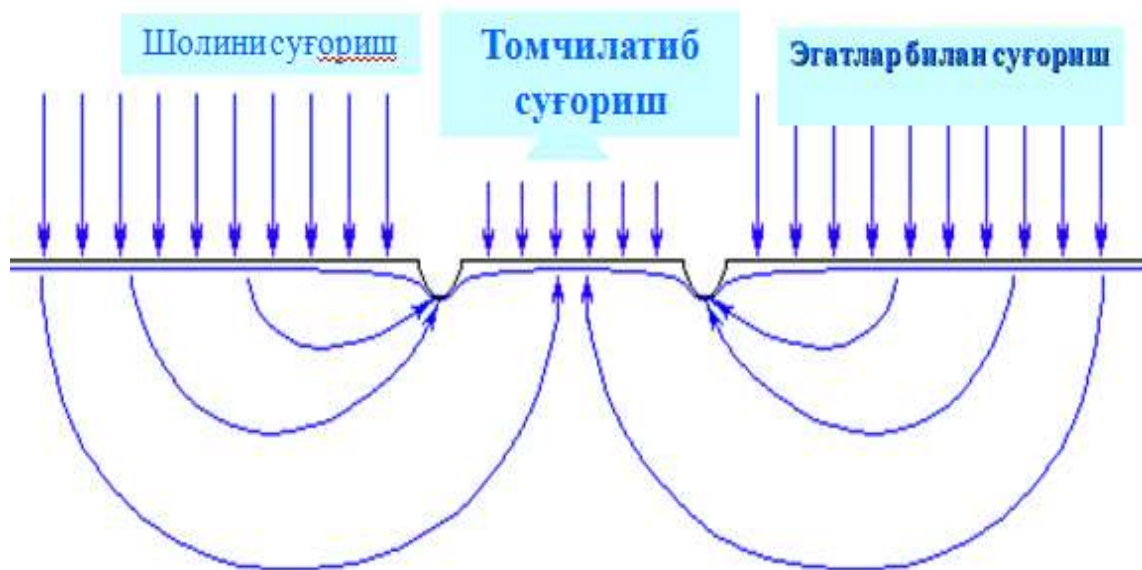
φ - namlikning profil bo'yicha tarqalish vaqtida suv sarfini hisobga oluvchi suv ist'emoli koeffisienti (og'ir tuproqlar uchun $\varphi=1,12$; qumoq tuproqlar uchun $\varphi=1,10$; engil tuproqlar uchun $\varphi=1,05$; qumli tuproqlar uchun $\varphi=1,0$).

Yer osti suvlari yaqin bo'lgan joylarda tomchilatib sug'orish vaqtida dalalarni suv bosish sxemasi.

Tomchilatib sug'orish tizimlarining samarali ishlashi uchun suvning sifati aloxida ahamiyatga ega.

Filtrning turi suv manbasi va undagi suvning sifatiga mos ravishda tanlanadi.

Suv manbasi	Ifloslik	Filtr turi
Yer usti suv manbasi (daryo, kanal, ko'l, suv ombori)	Loyqa, suv o'tlari	Qumli, to'rli, diskli
Yer osti suvi quduqlari	Loyqa, qum	to'rli, diskli, gidrosiklon

Sugʻorishga beriladigan suv ochiq suv xavzasidan olinadigan xollarda suvni loyqa, suv oʻtlari va boshka yirik zarrachalardan tozalash talab qilinadi. Buning uchun qumli filtrlardan foydalaniladi.

Qumli filtrlar yopiq idish koʻrinishida tayyorlanadi va ularda filtrlovchi sifatida oʻlchamlari $d_q=1.2-2.4$ mm kattalikdagi qum zarrachalari ishlatiladi. Qumli filtrlar bir seksiyali va ikki seksiyali koʻrinishda boʻladi.

Xulosa oʻrnida aytish mumkinki tejamkor sugʻorish texnologiyalarini quyidagi hollarda qoʻllash mumkin emas:

1. Mexanik tarkibi boʻyicha ogʻir boʻlgan shoʻrlangan va shoʻrlanishga moyil boʻlgan va er osti suvlari yaqin boʻlgan erlarda (1,5 m dan kam va uning mineralizatsiyasi 3 g/l dan koʻp boʻlganda).
2. Agarda aniqlangan maydonda almashlab ekishda sholi boʻlgan boʻlsa, tomchilatib sugʻorishning uchastkasida suv bosish va tuz chiqishi vujudga keladi.
3. Elektr energiyani berishda jiddiy uzilish sharoitlarida.
4. Sugʻorish suvi 3 g/l dan koʻp minerallashtirganda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Oʻzbekiston Respublikasi suv xoʻjaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga moʻljallangan konsepsiyasini tasdiqlash toʻgʻrisida. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 10.07.2020 yildagi PF-6024-sonli.
2. Axmedov A. "Suv tejash texnologiyalari" // Oʻzbekiston qishloq xoʻjaligi jurnali, 2008 yil 8-son, 37 bet.\ 4
3. Joʻraqulov B., Mirzaev Sh. - "Sugʻorishning tejamkor texnologiyalari" «Paxtachilik va Donchilik» jurnali. Toshkent, 1-son, 2001, 33-36 bet.

4.Qarshiev R. Karimov A. Toshev R. “Qarshi cho‘li sharoitida g‘o‘zani tomchilatib sug‘orish orqali etishtirish” // O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi jurnalining “Agro ilm” ilovasi. 2017 yil 4 [48]-son. 74-76 bet.

5.[https://www.google.com/search?Application of water saving methods](https://www.google.com/search?Application+of+water+saving+methods).

QASHQADARYO VILOYATIDA SUVJAMKOR SUG‘ORISH USULLARINI QO‘LLASH UCHUN TUPROQNING SHO‘RLANISH DARAJASINI TAHLIL QILISH

Yaxyoyev Oybek Raxmat o‘g‘li
Qarshi davlat texnika universiteti, Tayanch doktorant (PhD)

Annotatsiya

Ushbu tadqiqotda Qashqadaryo viloyatidagi sho‘rlangan tuproq maydonlari tahlil qilinib, suvjamkor sug‘orish tizimlarini joriy etish zarurati o‘rganildi. 2022-2024-yillarga oid rasmiy ma‘lumotlar asosida sho‘rlanish darajasining hududiy taqsimoti va dinamikasi o‘rganilib, sho‘rlanishning oldini olish hamda qishloq xo‘jaligi hosildorligini oshirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqildi.

Абстрактный

В данном исследовании проведен анализ засоленных почвенных участков Кашкадарьинской области и изучена необходимость внедрения водосберегающих оросительных систем. На основе официальных данных за 2022-2024 годы изучены территориальное распределение и динамика засоления, а также разработаны рекомендации по предотвращению засоления и повышению урожайности сельского хозяйства.

Abstract

This study analyzes saline soil areas in the Kashkadarya region and examines the need for implementing water-saving irrigation systems. Based on official data from 2022-2024, the regional distribution and dynamics of salinization were studied, and recommendations were developed to prevent salinization and improve agricultural productivity.

Kalit so‘zlar

sho‘rlanish, sug‘orish, Qashqadaryo, suvjamkorlik, melioratsiya, tahlil, qishloq xo‘jaligi, hosildorlik.

Ключевые слова

Засоление, орошение, Кашкадарья, водосбережение, мелиорация, анализ, сельское хозяйство, урожайность.

keywords

salinization, irrigation, Kashkadarya, water-saving, melioration, analysis, agriculture, productivity.

KIRISH

Qashqadaryo viloyati O'zbekistonning asosiy qishloq xo'jaligi hududlaridan biri bo'lib, bu yerda paxta, g'alla va boshqa ekinlar yetishtiriladi. Biroq, viloyatda sho'rlanish muammosi kuchayib bormoqda. Sho'rlangan tuproqlar hosildorlikka jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Sug'oriladigan maydonlar sho'rlanish darajasi bo'yicha kuchsiz, o'rta va kuchli sho'rlangan toifalarga bo'linadi. Ushbu tadqiqotda 2022-2024-yillardagi sho'rlanish darajalari taqqoslanib, sho'rlanishning oldini olish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Sho'rlanishning oldini olish qishloq xo'jaligi barqarorligi uchun muhimdir. Tuproqni tuzlardan tozalash, suv tejovchi texnologiyalarni qo'llash va ekologik xavfsiz usullarni rivojlantirish zarur.

ASOSIY QISM

Sho'rlanishning Ilmiy Asoslari

Tuproq sho'rlanishi – bu tuproqning ortiqcha tuzlar bilan to'yinishi natijasida uning unumdorligini pasaytiruvchi jarayondir.

Bu jarayon asosan suvning bug'lanishi va tuproqning gidrologik sharoitlari bilan bog'liq. Tuproq sho'rlanishi tabiiy yoki inson faoliyati natijasida yuzaga kelishi mumkin. Sho'rlanishni oldini olish uchun melioratsiya va agrotexnik chora-tadbirlar qo'llaniladi.

Sho'rlanish sabablari va uning qishloq xo'jaligiga ta'siri

Tuproq sho'rlanishining asosiy sabablari quyidagilardir:

- Noto'g'ri sug'orish va drenaj tizimlarining yetarli darajada ishlamasligi.
- Grunt suvlarining yuqoriga ko'tarilishi va ularning tarkibida tuz miqdorining ortishi.
- Tuproqning tabiiy tarkibi va iqlim sharoitlari.
- Suv resurslarining noto'g'ri boshqarilishi va ortiqcha suv sarfi.

Sho'rlanish qishloq xo'jaligi uchun quyidagi muammolarni keltirib chiqaradi:

- O'simliklarning o'sishiga to'sqinlik qiladi va hosildorlikni kamaytiradi.
- Tuproq unumdorligini pasaytiradi va uni tiklash uchun katta xarajat talab qiladi.
- Sug'orish tizimlarining samaradorligini pasaytiradi.

1-Jadval

Hududlar bo'yicha sho'rlanish tahlili

Quyidagi jadvalda Qashqadaryo viloyatining har bir tumanida 2022-2024-yillardagi sho'rlangan yer maydonlari va ularning umumiy maydonga nisbati ko'rsatilgan.

Tumanlar	Umumiy maydon (gektar)	Sho'rlangan yer 2022 (gektar)	Sho'rlangan yer 2023 (gektar)	Sho'rlangan yer 2024 (gektar)
G'uzor	34980	21365	21151	21088
Dehqonobod	2926	2926	2926	2926
Qarshi	50348	22063	21842	21776
Koson	73630	45079	44622	44488
Qamashi	34841	15284	15131	14869
Kitob	20276	0	0	0
Mirishkor	63358	24820	24485	24570
Muborak	35004	28029	27749	27666
Nishon	57235	33230	32898	32799
Kasbi	50533	30548	30240	30149
Chiroqchi	16738	2027	1232	1228
Ko'kdala	13480	775	775	773
Shaxrisabz	25470	25482	25457	25470
Yakkabog'	34666	30	30	90

Qashqadaryo viloyatida tuproq sho'rlanishi jiddiy muammo bo'lib, ayrim hududlarda sho'rlangan yerlarning ulushi yuqori. Sho'rlanish darajasini pasaytirish va qishloq xo'jaligi hosildorligini oshirish uchun quyidagi tavsiyalar beriladi:

- Tomchilatib va yomg'irlatib sug'orish tizimlarini joriy etish.
- Sho'rlangan maydonlarni maxsus o'simliklar bilan rekultivatsiya qilish.
- Tuproqni chuqur yumshatish va drenaj tizimlarini takomillashtirish.
- Suv resurslaridan samarali foydalanish bo'yicha choralarni ko'rish.

1-Grafik

Qashqadaryo viloyatidagi sho'rlangan yerlarning 2022 va 2024 yillardagi holatini ko'rsatadi:

Sho'rlanishga qarshi zamonaviy texnologiyalar

Sho'rlanishni kamaytirish uchun quyidagi ilg'or texnologiyalar qo'llaniladi:

- Tomchilatib sug'orish – suvni tejash va ortiqcha sug'orishning oldini olish orqali sho'rlanish darajasini kamaytiradi.
- Drenaj tizimlarini modernizatsiya qilish – ortiqcha tuzlarni yuvib chiqarish uchun samarali suv chiqarish tizimlari talab etiladi.
- Sho'rlangan maydonlarni bioshuurlanish bilan tiklash – sho'rga chidamli o'simliklar ekish orqali tuproq tarkibini yaxshilash.
- Geotekstil drenaj tizimlari – zamonaviy filtratsiya materiallari yordamida suv oqimini nazorat qilish.

Xalqaro Tajribalar

Dunyoning turli mintaqalarida shoʻrlanish muammosiga qarshi turli usullar qoʻllaniladi. Masalan:

- Niderlandiya– yer osti drenaj tizimlari va sunʼiy suv aylanish tizimlari orqali shoʻrlanishni nazorat qiladi.
- Avstraliya – suvni tejoychi texnologiyalar va ekologik sugʻorish usullaridan foydalanadi.
- AQSh (Kaliforniya)– shoʻrlangan tuproqlarni rekultivatsiya qilish va maxsus oʻgʻitlar yordamida tuzlarni parchalash usullarini qoʻllaydi.

Shoʻrlanishning Iqtisodiy va Ekologik Taʼsiri

Shoʻrlanish faqat qishloq xoʻjaligiga emas, balki umuman atrof-muhit va iqtisodiyotga ham katta taʼsir koʻrsatadi. Uning oqibatlarini quyidagilar:

- Hosildorlikning pasayishi– shoʻrlanish natijasida ekinlarning oʻsish jarayoni sustlashadi, bu esa iqtisodiy zarar keltiradi.
- Suv resurslarining samarali ishlatilmasligi – shoʻrlangan tuproq koʻproq sugʻorish talab qiladi, bu esa suv tanqisligini kuchaytiradi.
- Biodiversitetning yoʻqolishi– tuproq shoʻrlanganda, tabiiy ekotizimlar buziladi va oʻsimlik hamda hayvonot dunyosi zarar koʻradi.

XULOSA

Qashqadaryo viloyati tuproq-iqlim sharoitiga koʻra, qishloq xoʻjaligi uchun muhim hududlardan biri hisoblanadi. Biroq, tuproqning shoʻrlanishi ushbu hududdagi ekin maydonlarining unumdorligiga salbiy taʼsir koʻrsatmoqda. Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, shoʻrlanish jarayoni asosan notoʻgʻri sugʻorish tizimi, yer osti suvlari sathining yuqoriligi va tabiiy omillar taʼsirida yuzaga kelmoqda.

Shoʻrlanish darajasini tahlil qilish natijalari shuni koʻrsatdiki, viloyatning ayrim tumanlarida bu jarayon intensiv kechib, hosildorlik pasayishiga sabab boʻlayotganini koʻrish mumkin. Shoʻr bosgan yerlarda meliorativ tadbirlarni amalga oshirish, sugʻorish texnologiyalarini takomillashtirish va tuproq tarkibini yaxshilashga qaratilgan chora-tadbirlar zarur.

Kelgusida, shoʻrlanish darajasini kamaytirish uchun samarali drenaj tizimlarini yaratish, ekologik muhofaza choralarini kuchaytirish hamda ilmiy asoslangan agrotexnik tadbirlarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, tuproqni monitoring qilish tizimini yanada rivojlantirish orqali uning sifati va unumdorligini saqlab qolish mumkin.

Shoʻrlanish muammosini hal qilish uchun quyidagi chora-tadbirlarni koʻrish lozim:

- Drenaj tizimlarini yaxshilash va modernizatsiya qilish.
- Suv tejoychi texnologiyalarni keng joriy etish.

- Shoʻrlangan tuproqlarni tiklash uchun ekologik innovatsiyalardan foydalanish.
- Fermerlar va agronomlar uchun maxsus shoʻrlanishga qarshi kurash boʻyicha treninglar tashkil qilish.

Shoʻrlanishga qarshi kurashishda davlat va xususiy sektor hamkorligi ham muhim rol oʻynaydi. Toʻgʻri strategiyalar qoʻllanilsa, Qashqadaryo viloyatida qishloq xoʻjaligi barqarorligini taʼminlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Smith J., Brown P. (2021). Soil Salinization and Sustainable Agriculture. Springer.
2. Karimov U. (2019). Oʻzbekistonda melioratsiya va sugʻorish tizimlari. Tashkent.
3. Rahmonov A. (2020). Suv tejovchi texnologiyalar va ularning samaradorligi. Tashkent.
4. FAO (2021). Global Soil Salinity Assessment and Management. Rome.
5. Oʻzbekiston Respublikasi Qishloq xoʻjaligi vazirligi (2023). Shoʻrlanish monitoringi hisobotlari.

IMPROVEMENT OF CROP CONDITION AND ACCEPTABLE IRRIGATION ELEMENTS THROUGH DRIP IRRIGATION TECHNOLOGIES

Erkinov Azamat Jamoldin oʻgʻli

Kharshi State Technical University “Department of General Technical Sciences” head teacher

Qarshi davlar texnika universiteti “Umumtexnik fanlar kafedrası” katta oʻqituvchisi

Davlatov Shahzodbek Jamshid oʻgʻli

Qarshi davlar texnika universiteti magistratura talabasi

Kharshi State Technical University master student

ANNOTATSIYA

Hozirgi kunda mamlakatizda tomchilatib sugʻorish texnologiyalariga eʼtibor va talab kuchayib bormoqda. Shuni inobatga olgan holda turli hudud va mintaqalardan kelib chiqib tomchilatib sugʻorish texnika va texnologiyalarini toʻgʻri qoʻllash va toʻgʻri foydalanish yaxshi samara beradi. Gʻoʻzani tomchilatib sugʻorishda dalaning tuproq unumdorligini oshirishda asosiy maqsad qilib ekin turi va maydonni toʻgʻri tanlash hamda hududni iqlim sharoitlarini inobatga olish zarur. Ekin maydonining toʻgʻri tuproq analizi va samarali oʻgʻitlash meʼyori talab qilinadi. Tomchilatib sugʻorishda texnika elementlarini takomillashtirishda asosiy urgʻu etib sugʻorish hududi va sugʻorish shlanglarini uzunliklari va sugʻorish meʼyor va muddatlarini toʻgʻri tanlash muhim ahamiyat kasb etadi.

ABSTRACT

Nowadays, the attention and demand for drip irrigation technologies is increasing in your country. Taking this into account, the correct application and correct use of drip irrigation techniques and technologies from different regions and regions will give good results. In drip irrigation of cotton, the main goal of increasing the soil fertility of the field is the correct selection of the crop type and area, as well as taking into account the climatic conditions of the region. Correct soil analysis of the cultivated area and effective fertilization rate are required. In the improvement of technical elements in drip irrigation, the main emphasis is on the correct selection of the irrigation area and the length of the irrigation hoses, as well as the irrigation norms and periods.

АННОТАЦИЯ

В настоящее время в вашей стране растет внимание и спрос на технологии капельного орошения. Учитывая это, правильное применение и правильное использование приемов и технологий капельного орошения из разных регионов и регионов даст хорошие результаты. При капельном орошении хлопчатника основной целью повышения плодородия почвы поля является правильный выбор вида культуры и площади, а также учет климатических условий региона. Необходим правильный анализ почвы обрабатываемой площади и эффективная норма внесения удобрений. При совершенствовании технических элементов капельного орошения основной упор делается на правильный выбор площади орошения и длины оросительных шлангов, а также норм и сроков полива.

KALIT SO‘ZLAR: agroteknologiyalar, kontur, fenologik kuzatuvlar, termostat, tenziometr, chdms(chegaraviy dala nam sig’imi), konvert usuli.

KEY WORDS: agricultural technologies, outline, phenological observations, thermostat, tensiometer, marginal field wet capacity, envelope method.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: сельскохозяйственные технологии, контур, фенологические наблюдения, термостат, тензиометр, пвп(предельная влагоемкость поля), метод конверта.

Intruduction: Effective and economical use of water resources in agriculture in the conditions of water shortage, especially the introduction of water-saving technologies in crop irrigation is an urgent issue.

On Earth, including in our region, global climate change and water scarcity are increasing year by year, negatively affecting the productivity of agricultural crops. In such unfavorable natural and climatic conditions, cotton-textile clusters and farms should implement all scientifically based agrotechnical measures to increase the resistance of cotton to high temperature, drought and water shortage, and to preserve crop yield.

Currently, the development of world agriculture is directly related to the level of water resources supply, and the emergence of acute situations in the field of water use, called "blue gold" on earth, creates the need for rational use of water resources, improvement of the farming system that ensures the reduction of water use, and the introduction of modern water-saving technologies in the system.

Because "by 2040, the earth's population will reach nine billion, and fresh water reserves will cover only 70% of human needs" will make the issue even more complicated[1].

In addition, global climate change, chronic recurrent droughts, and the need to maintain hydrological balance at the regional and global levels. After all, according to experts' calculations, "climate change on our planet can increase the water shortage by 20% and worsen the life of 2-5 billion people living in more than 45 countries of the world"[2]. In this regard, creating a stable supply of water resources in the conditions of irrigated agriculture is an urgent task from the point of view of ensuring the country's food security.

In order to solve the water problems that have arisen, our scientists are conducting scientific research on the creation and implementation of water-saving irrigation technologies.

As a result of these researches, water-saving technologies for irrigation of crops were created and put into production in the following years.

These include drip irrigation, sprinkler irrigation, pulsar irrigation, polythene film mulching irrigation, discrete irrigation, flexible pipe irrigation, interrow irrigation, etc.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY:

Since the 90s of the last century, work on the localization of elements of the drip irrigation system has begun. Scientific research works on drip irrigation of agricultural crops were carried out mainly by UzPITI, TIMI, SANIIRI and Water Problems Institutes. V.A. Dukhovniy stated that the establishment of pilot production areas for the introduction of the drip irrigation system in the 80s of the last century and the results of the conducted research confirm that the amount of water used for irrigation of agricultural crops in conditions of extreme scarcity of water resources has been saved by up to 50 percent[3].

M.G. Horst., R.K. Ikramov researched the main principles of zoning for the introduction of drip irrigation system in the irrigated areas of Uzbekistan, taking into account the soil and climate conditions.

The need to take into account the soil, climate, geomorphological, biological and water management conditions when introducing the drip irrigation system was emphasized and the necessary recommendations were given[4].

Sh. Ibragimov., G.A. Bezborodov and B.S. Kamilov's research confirms that the drip irrigation method is an ecologically safe method. In general irrigation, the majority of mineral fertilizers have a negative effect on the discharge and chemical composition of underground water. As a result of drip irrigation of agricultural crops, the efficiency of the use of mineral fertilizers increases[5].

DISCUSSION: Despite the use of new agrotechnical measures in cotton cultivation in our country, productivity is not increasing. There are many reasons for this and they should be analyzed. In our opinion, the main reason is the decrease in soil fertility. In the following years, the problem of water shortage was added to this problem. Soil and climate conditions are not the same in different regions of our country. Therefore, it is necessary to conduct research in different regions, create new varieties of cotton suitable for these regions and develop agrotechnology for their cultivation.

RESULTS: The selection of the field area of the cluster and farm in Fergana region was determined, and in practice, 4.0 hectares of cotton field located in 3 contours of the land area of the farm "Sultonbek Yunus Ali O'gli" located in Dashtpandigon massif, Rishton district of Fergana region was selected. In this farm, a total of 34 soil samples were taken in 170 mm depth from two parts of the 4-hectare area, i.e. from points 1 and 2. Then these obtained soil samples were dried in 34 aluminum containers weighing 20 grams using a thermostat at 105 °C for 8 hours.

In the experiment, the variety of cotton "Namangan-77" was carried out in different irrigation regimes using drip irrigation method, irrigated soil moisture was 70-70-60%, 75-75-65%, 80-80-70% irrigation regimes. In the control options, irrigated soil moisture was irrigated using the conventional irrigation method with 75-75-65 percent of ChDNS in irrigation regimes. Also, in determining the moisture content of the irrigated soil and setting the irrigation periods, the soil in the calculated layer was dried in a thermostat (105°C) for 8 hours in laboratory conditions, and in the 40 and 80 cm layers in the control options with drip irrigation, and in the 50 cm length in the drip irrigation options.

The introduction of intercropping of cotton in light and typical gray soils with soil quality of 30-50 points, light and medium mechanical composition, and fields with rare occurrence of weeds is highly effective.

Taking into account the soil condition of the field, the level of seepage water, mineralization, and the depth of settlement, it is appropriate to use techniques and technologies. One of the most optimal methods is to use drip irrigation technique in the case where soil samples from each crop field have been studied by the previous envelope method. The level of absorption of mineral fertilizers in cotton fields irrigated by the traditional method is 30 percent on average. This means that we

spend 70% of the money we spend on feeding cotton. When crops are drip-irrigated, the level of absorption of mineral fertilizers is 90-95 percent. Optimum humidity for the plant is provided in all areas of the field and conditions are created for its uniform development.

CONCLUSION: 11 types of the main soil type (types) distributed in the districts of Fergana region were identified. Including: dark gray soils, typical gray soils, light gray soils, grassland gray soils, gray grassland soils, grassland soils, grassland silt soils, grassland alluvial soils, swamp grassland soils, grassland swamp soils, swamp soils.

Light gray and typical gray soils irrigated as a result of natural geographical conditions and anthropogenic factors are distributed in this area.

Irrigated light gray soils. It is found in the sub-mountain slope plains and in the conic expansions of the rivers. The existence of agro-irrigation layers with a thickness of 0.5-1.0 meters is characteristic for these soils, which have been irrigated before. According to its mechanical composition, it mainly consists of medium and heavy, sometimes light sands.

The typical irrigated gray soils are located in the low-hill ridges of sub-mountain slope plains and cone-spreads.

Humus content of these soils is relatively high - from 0.8 to 2.5% in arable layers, nitrogen content - from 0.05-0.16%, high supply of total phosphorus (0.15-0.25%). The amount of carbonates in the upper drainage part of the soil section (profile) is low - 3.4-4.5%, depending on the lower layers of the section, its amount increases to 14-16%. Salinity and irrigation erosion are not observed in typical gray soils that have been irrigated for a long time.

When the drip irrigation method is used, cotton should be watered more often and less frequently than in the case of direct irrigation. Cotton is irrigated 8-10 times in non-saline and low-saline areas, and 10-12 times in moderately saline areas. 250-300 m³/ha is used for each irrigation, and 2800-3200 m³ of water during the season. In soils with a light mechanical composition (sandy, loamy) and high water permeability, and in areas prone to salinity, the water rate is set 5-10% higher. In addition, irrigation rates will be reduced by 12-15% in the lands where the groundwater level is close (1.5-2.0 m). It is sufficient to moisten the 0-50 cm layer of the soil during drip irrigation of cotton. Since the cost of the drip irrigation system is relatively high, it is important to properly plan its use. If planning is poorly defined, it will lead to improper use of the system, and the profit may decrease without recouping the costs.

In order to prevent this from happening, it is necessary for managers of farms and agroclusters, water management experts to learn the technology of drip

irrigation of cotton and strictly comply with the requirements of the drip irrigation system.

LIST OF REFERENCES

1. Dobrov D. Борьба за водные ресурсы в мире обостряется. 03.05.2018. URL:<http://inosmi.ru/social/20180503/242127536.html>
2. www.unesco.org/water/wwap
3. V.A.Dуховный. Капельное орошение—перспективы и препятствия. Сборник научных трудов по капельному орошению.// Сборник научных трудов по капельному орошению. Toshkent, 1995 y. 3-12 b.
4. M.G.Xorst., R.K.Ikramov. Основные принципы районирования орошаемых земель Узбекистана по применимости капельного орошения. Сборник научных трудов по капельному орошению. Toshkent, 1995 y. 13-24 b.
5. Ibragimov Sh.I., Bezborodov G.A., Kamilov B.S. Ресурсосберегающая технология возделывания хлопчатника при капельном орошении// Хлопководство. Toshkent, 1994 y. № 1 (2). 16-18 b.

ТОҒ ДАРЁЛАРИДА КАМ СУВЛИ ЙИЛЛАР ВА УЛАРНИНГ ИҚЛИМИЙ ОМИЛЛАР БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ

Ж.Рўзиқулов, Ҳ.Эргашев, Ҳ.Сайфуллоева.

Қарши давлат техника университети.

Аннотация: Бугунги кунда нафақат Ўрта Осиёда, балки ер юзида чучук сув манбайи ҳисобланган дарёлар, кўллар, музликлар ҳамда ер ости сувига бўлган эҳтиёж кун сайин ортиб бориши баробарида, халқ хўжалиги тармоқларини кенгайтириши, сувга боғлиқ бўлган, ечимини кутаётган муаммоларни бартараф этиши, иқтисодиётни барқарор ривожлантириши учун албатта дарё сувларининг миқдор жиҳатдан ўрганиши асосий вазифа қилиб кўрсатмоқда.

Калит сўзлар: тоғ дарёлари, кам сувли йиллар, кўллар, музликлар, халқ хўжалиги, иқтисодиёт,

Аннотация: Сегодня не только в Центральной Азии, но и в мире, поскольку потребность в реках, озерах, ледниках и подземных водах, которые рассматриваются как источники пресной воды, возрастает с каждым днем, количественное исследование речной воды определено показано как основная задача для расширения отраслей народного хозяйства, устранения водных проблем, ожидающих решения, и устойчивого развития экономики.

Ключевые слова: горные реки, маловодные годы, озера, ледники, народное хозяйство, экономика,

Abstract: Today, not only in Central Asia, but also in the world, as the need for rivers, lakes, glaciers and underground water, which are considered as sources

of fresh water, is increasing day by day, the quantitative study of river water is definitely shown as the main task for the expansion of national economic sectors, the elimination of water-related problems that are awaiting solution, and the sustainable development of the economy.

Key words: mountain rivers, low water years, lakes, glaciers, national economy, economy,

Кириш. Тоғ дарёларининг тўйиниш типига мос равишда, уларнинг мавсумий сув сарфи йиллик оқимга нисбатан қандай кўринишда бўлишини ақс эттиради. Шунингдек фаслларга қараб ўзгариб борадиган ҳаво ҳарорати ва йиллик ёғинлар ҳам дарё сувининг характерли сув сатҳлари ва оқимга бевосита таъсир кўрсатади. Ушбу мақолада Ўзбекистон тоғ дарёларида кам сувли йилларни тавсифловчи қўлланиладиган асосий гидрологик катталиклар ўрганилган ва уларни ҳисоблаш ифодалари таклиф этилган ҳамда дарёларда кам сувли йилларни аниқлаш усуллари такомиллаштирилган.

Шунингдек, кам сувли йилларнинг чуқурлашуви, сувлилик контрасти ва кам сувли йиллар такрорланишининг метеорологик шароитлари ёритилган, кам сувли йилларнинг нисбий сони билан уларни белгиловчи омиллар орасидаги боғланишлар статистик баҳоланган. Сўнг, олинган натижалар асосида дарёларда кам сувли йилларнинг нисбий сони, уларнинг чуқурлашувини ифодаловчи оқим меъёрини камайиш коэффициентлари миқдорий баҳоланган бўлиб, Ушбу йўналишда олинган илмий натижалар асосида ушбу катталикларнинг Ўзбекистон тоғ дарёлари ҳавзалари бўйича тақсимланиши ўрганилган.

Дарёларда кам сувли йилларни аниқлаш масалалари гидрологиянинг энг кам ўрганилган муаммоларидан бири ҳисобланади. Юқорида таъкидланганидек, Ўрта Осиё тоғ дарёларида кам сувли йилларни турли гидрологик катталиклар бўйича аниқлаш дастлаб Л.К.Давидов ва В.Л.Шульц томонидан амалга оширилган.

В.Л.Шульц Ўрта Осиё тоғ дарёларида кам сувли йилларни аниқлаш мақсадида, Л.К.Давидов томонидан ўрганилган нисбий сувлилик коэффициенти ($K_{нск}$)ни такомиллаштириб, уни “а” билан белгилаган ва уни аниқлашнинг эмпирик ифодасини таклиф этган

Ўрганилаётган муаммо бўйича дастлабки тадқиқотлардан бири ҳисобланган Л.К.Давидовнинг мақоласида “нисбий сувлилик коэффициенти” тушунчаси киритилган. Унинг қиймати қуйидаги ифода билан аниқланади:

$$K_{нск} = (Q_i - Q_{мин}) / A_Q,$$

бу ерда: Q_i – жорий йилдаги ўртача сув сарфи; $Q_{мин}$ – дарёда кузатилган энг кичик ўртача йиллик сув сарфи; A_Q – ўртача йиллик сув сарфлари амплитудаси.

Кўриниб турибдики, $K_{\text{нск}}$ турли дарёлар йиллик оқимлари тебранишларини ўзаро солиштиришга имкон беради. Лекин, дарёларда кам сувлиликни баҳолашда ушбу ифоданинг имконияти чекланган. Шу масалага ойдинлик киритиш мақсадида В.Л. Шульц нисбий сувлилик коэффициентини “ a ” билан белгилайди ва уни ҳисоблаш учун қуйидаги ифодани таклиф этади:

$$a = (Q_i - Q_0) / \sigma_Q,$$

бу ерда: Q_i – жорий йилдаги ўртача сув сарфи; Q_0 – меъёрий сув сарфи; σ_Q – йиллик сув сарфларининг ўртача квадратли фарқи.

Юқоридаги тадқиқотлардан фарқли равишда, Ю.С.Ковалёв ва А.А.Мавлоновлар Ўрта Осиёнинг тоғ дарёлари, хусусан, Сирдарё ва Амударё хавзаларидаги дарёлар, сойлар ҳамда булоқларда кам сувли йилларни ўрганишда бир нечта миқдорий кўрсаткичлардан фойдаланганлар. Қуйида уларнинг ҳар бири устида алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Дарёларда кам сувли йилларни ўрганишда муҳим ҳисобланган гидрологик катталиклардан бири – кам сувлиликнинг чуқурлашувидир (Γ_m). Бу катталик оқим меъёрининг камайиш коэффициенти ($K_{\text{омк}}$) орқали ифодаланади, унинг қиймати эса қуйидагича аниқланади:

$$K_{\text{омк}} = \frac{Q_{\text{кам}}}{Q_0},$$

бу ерда: $Q_{\text{кам}}$ – сув энг кам бўлган йилдаги ўртача сув сарфи; Q_0 – ўртача кўп йиллик сув сарфи (оқим меъёри).

Ифодадан кўриниб турибдики, дарёлар оқим меъёри (Q_0) нинг $K_{\text{омк}}$ коэффициентиға кўпайтмаси кузатилган йиллар оралиғидаги энг чуқур ўтган кам сувли йиллардаги сув миқдорига тенг бўлади, бошқача айтганда, бу қиймат кам сувлиликнинг чуқурлашуви (Γ_m) ни ифодалайди.

Сувлилик контрасти ($K_{\text{ск}}$) кўп йиллик ҳисоб даври учун аниқланган энг катта ва энг кичик ўртача йиллик сув сарфларининг нисбатини ифодалайди:

$$K_{\text{ск}} = \frac{Q_{\text{мах}}}{Q_{\text{мин}}},$$

бу ерда: $Q_{\text{мах}}$, $Q_{\text{мин}}$ – ҳисоб йиллари давомида қайд этилган энг катта ва энг кичик ўртача йиллик сув сарфлари, м³/с.

Юқоридаги Γ_m ва $K_{\text{ск}}$ катталиклар ирригация тизимлари, хусусан, дарёлардан сув оладиган каналлар, гидротехника иншоотлари, сув омборлари ва гидроэлектростанцияларни лойиҳалаш, қуриш ҳамда янада самарали эксплуатация қилишда муҳим ҳисобланади.

Кам сувли йилларни ўрганишда “кам сувлиликнинг нисбий сони” ($P_{\text{нс}}$) аниқланди. Бу катталик қайд этилган кам сувли (N_k) ва сув сарфи унинг

меъёрига нисбатан камайган йиллар сони (N_n) йиғиндисининг умумий кузатиш йиллари сони (N) га нисбати сифатида ҳисобланди:

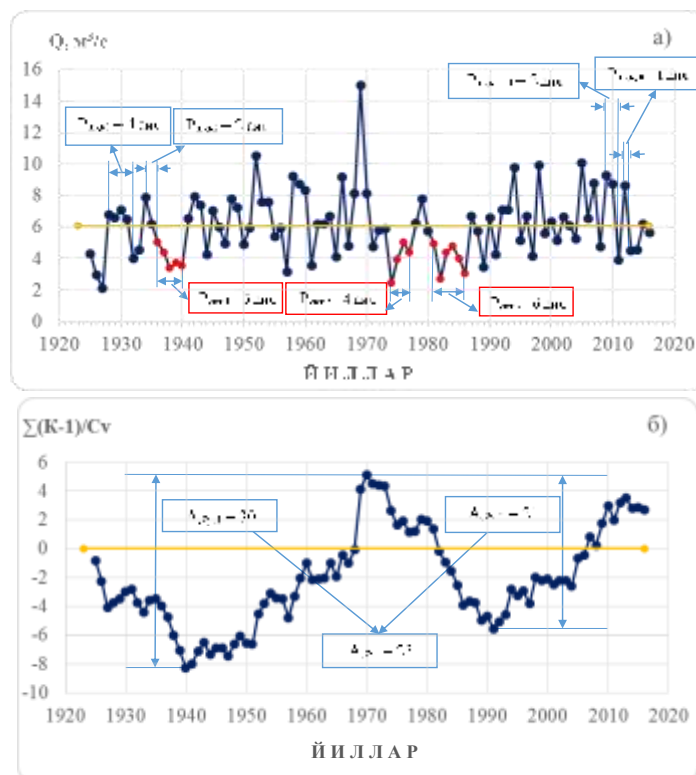
$$P_{нс} = \frac{N_{\kappa} + N_n}{N} \cdot 100\%,$$

Кам сувлиликнинг нисбий сони ($P_{нс}$)ни аниқлаш орқали қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида, шунингдек, халқ хўжалигининг сувдан фойдаланувчи (гидроэнергетика, рекреация) ва сув истеъмол қилувчи (кимё саноати, рангли металлургия, енгил саноат, озиқ-овқат саноати, коммунал-маиший хизмат кўрсатиш) барча соҳалари фаолиятини самарали йўлга қўйиш мумкин бўлади.

Аниқланган кам сувли йиллар такрорланишининг ўртача “шартли ҳисоб қадами” ($P_{шхк}$) ни аниқлаш муҳимдир. Бу катталик йиллар сони сифатида ифодаланади. Шу каби узлуксиз кетма-кет такрорланган кам сувли йиллар сони ($P_{укт}$) ҳамда дарёларда сувлилик даражаси ўзгаришининг умумий амплитудаси, яъни қулочи ($A_{сўуа}$) ҳам йил ҳисобида аниқланади. Таъкидлаш лозимки, юқоридаги $P_{нс}$, $P_{шхк}$ ва $P_{укт}$ катталикларнинг қийматлари кам сувли йилларни аниқлаш усулларига боғлиқ ҳолда ўзгаради.

Юқоридаги катталикларнинг миқдорий кўрсаткичларини аниқлаш учун дарёлар йиллик оқимининг хронологик ва меъёрлаштирилган интеграл эгри чизиклари чизилди. Графикларни чизишда ўрганилаётган дарёлар орасида кузатишлар давомийлигининг энг узун қаторига (92 йил) эга бўлган Ғовосой дарёси танланди. Мазкур графикларнинг амалий аҳамияти шундаки, улардан $P_{шхк}$, $P_{укт}$ ва $A_{сўуа}$ катталикларини аниқлашда услубий кўрсатма сифатида фойдаланиш мумкин бўлади. Бу эса ўз навбатида келажақда дарёлар оқимини қисқа ва узоқ муддатли прогнозлашга асос бўлади.

Дарёларда кам сувлиликнинг ўртача кўп йиллик “меъёри” (Q_0^{κ}). Ушбу катталик дарёларда кам сувли йиллар кузатилганда сув ресурсларини миқдорий баҳолаш ва улардан оқилона фойдаланишда, кам сувли йилларни прогнозлашда, ҳалокатли кам сувлиликни олдини олишда, ҳудудларни кам сувли йилларга мослашишида алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур гидрологик катталикни аниқлаш ва уни баҳолашнинг халқ хўжалигидаги ўрни жуда юқоридир.

1-расм. Ғовасой дарёси йиллик оқимининг хронологик (а) ва меъёрлаштирилган (б) интеграл эгри чизиқлари

Кам сувлилик “меъёри”нинг модуль коэффициентини ($K_0^κ$) қуйидаги ифода орқали ҳисобланди:

$$K_0^κ = \frac{Q_i}{Q_o^κ},$$

ифодадаги: $Q_o^κ$ – кам сувлиликнинг ўртача йиллик “меъёри”, Q_i – кам сувли йилдаги ўртача йиллик сув сарфи.

Умуман олганда, юқорида қайд этилган барча гидрологик катталикларни миқдорий кўрсаткичларини Ўрта Осиё тоғ дарёлари учун аниқлаш, уларнинг шаклланиш хусусиятларини ўрганиш асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, дарёларда кам сувли йилларни ўрганишда муҳим ҳисобланган, гидрологик катталикларни аниқлаш учун услубий кўрсатмалар, уларни миқдорий қийматларини ҳисоблаш учун эса эмпирик ифодалар ишлаб чиқилди. Ўрганилган катталикларнинг халқ хўжалигидаги роли, аҳамияти ва уларнинг амалиётга тадбиқ этиш каби масалалар ёритилди; Тоғ дарёларида кам сувли йилларни аниқлаш усуллари такомиллаштирилди. Унга кўра кам сувли йилларни келиб чиқиш сабабларини метеорологик ва гидрологик ҳолати баҳоланди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аббосов Р.С., Турғунов Д.М. Тоғ дарёларида кузатилган кам сувлилик меъёрини аниқлаш // Ер ҳақидаги фанлар: “Истиқлол ва муаммолар”

мавзуидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. - Тошкент, 2017. - Б.136 -139.

2. Агальцева Н.А., Мягков С.В., Пак А.Б. Экстремальные гидрологические явления в условиях изменения климата / Материалы Республиканской научно-практической конференции. - Ташкент: ГИДРОИНГЕО, 2008. – С. 45-48.

3. Аденабаев Б.Е., Зияев Р.Р., Турғунов Д.М. Зарафшон дарёсида кам сувли йиллар ва уларнинг гидрометеорологик сабаблари // «Инновация-2016» халқаро илмий-амалий конференцияси материаллари - Ташкент, 2016. - Б. 280-281.

4. Богословский Б.Б., Самохин А.А., Иванов К.Е., Соколов Д.П. Общая гидрология. -Л.: Гидрометеиздат, 1984. -422 с.

5. Виноградов Ю.Б., Виноградова Т.А. Современные проблемы гидрологии. -М.: «Академия», 2008. -320 с.

6. Глазырин Г.Е., Хикматов Ф.Х., ..., Турғунов Д.М. и др. Методика исследования гидрологического режима горных рек (на примере р.Угам): Монография. - Ташкент.: «Fan va texnologiya», 2016. - 172 с.

**SUV TEJAMKOR SUG‘ORISH TEXNOLOGIYALARI HAMDA
EKOLOGIYA VA ATROF-MUHIT MUHOFAZASINING BUGUNGI
KUNDAGI MUAMMOLARI
QARSHI DAVLAT TEXNIKA UNIVERSITETI**

Mahmadiyorov Muhriddin Akbar o‘g‘li
muhridinmahmadiyorov@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqola "Suv tejamkor sug‘orish texnologiyalari hamda ekologiya va atrof-muhit muhofazasining bugungi kundagi muammolari" mavzusiga bag‘ishlangan bo‘lib, suv resurslaridan samarali foydalanish va ekologik barqarorlikni ta‘minlashdagi dolzarb masalalari haqida ma‘lumotlar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Suv tejamkor texnologiyalar, sug‘orish tizimlari, ekologiya, atrof-muhitni himoya qilish, suv taqchilligi, iqlim o‘zgarishi.*

Kirish. Bugungi kunda dunyo bo‘ylab suv resurslarini tejash va ekologik barqarorlikni ta‘minlash masalalari yuqori ahamiyatga ega. O‘shib borayotgan aholi soni, iqlim o‘zgarishlari va tabiiy resurslarning kamayishi bilan birga, suv resurslari tobora kamayib bormoqda. Suvning o‘simliklarni sug‘orishda isrof bo‘lishi, ayniqsa qishloq xo‘jaligida sezilarli muammolarga olib kelmoqda. Shu sababli, suvni tejashga qaratilgan zamonaviy sug‘orish texnologiyalarining ahamiyati kundan-kunga ortib bormoqda. Suvni tejash orqali qishloq xo‘jaligi faoliyatining barqarorligini ta‘minlash va atrof-muhitni muhofaza qilishga yordam berish mumkin. Ushbu maqolada suv tejamkor sug‘orish texnologiyalarining rivojlanishi,

ekologiya va atrof-muhitni himoya qilishdagi roli tahlil qilinadi, shuningdek, bugungi kunda mavjud ekologik va atrof-muhit muammolariga e'tibor qaratiladi.

Asosiy qism. Suv tejamkor sug'orish texnologiyalari qishloq xo'jaligi va ekologiya sohasida suv resurslarini samarali ishlatish imkoniyatlarini yaratadi. Bu texnologiyalar suvni to'g'ri va oqilona taqsimlashga, uning isrof bo'lishini kamaytirishga, shuningdek, ekotizimlarga zarar yetkazmaslikka yordam beradi. Bugungi kunda qo'llanilayotgan asosiy suv tejamkor texnologiyalari quyidagilardir:

Tomchilatib sug'orish texnologiyasi: Tomchilatib sug'orish texnologiyasi o'simliklarning ildizlariga suvni to'g'ridan-to'g'ri yetkazib beradi. Bu usul suvning atmosferaga bug'lanib ketishini kamaytiradi va shuningdek, yerning yuqori qatlamida namlikning yo'qolishini oldini oladi. Tomchilatib sug'orish texnologiyasi qurg'oqchil hududlarda samarali ishlaydi va qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishni barqarorlashtirishga yordam beradi. Ushbu texnologiya orqali, masalan, mayda ekinlar yoki sabzavotlar tez-tez sug'oriladi va ular uchun zarur bo'lgan suv miqdori ta'minlanadi.

Purkagichli sug'orish tizimi: Purkagichli sug'orish tizimi, o'simliklarni oddiy yomg'ir kabi sug'oradi. Bu texnologiyada suvning tarqalishi o'simliklar orasida birxil bo'ladi, shuningdek, tizim atmosferada suyuqlikni purkash orqali suvni samarali taqsimlaydi. Bu usulda suvning isrof bo'lishi kamayadi, lekin ular yuqori texnologik xarajatlarni talab qiladi.

Substratli sug'orish texnologiyasi: Bu tizimda, yer osti orqali o'simlik ildizlariga suv yetkaziladi. Bu tizimda suv faqat o'simliklarning ildizlariga ta'sir qiladi, atmosferaga bug'lanish yoki tuproqdan suvning yo'qolishi ehtimoli juda past bo'ladi. Bu texnologiya yuqori samaradorlikka ega, ammo uning o'rnatilishi va texnik xizmat ko'rsatish narxi yuqori bo'lishi mumkin.

Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilishdagi dolzarb muammolar

Suvni tejash texnologiyalarining joriy etilishi ekologik barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Ammo atrof-muhitni muhofaza qilishda nafaqat suvni tejash, balki boshqa ekologik masalalar ham dolzarb hisoblanadi. Quyida ekologiya va atrof-muhit muhofazasiga oid bugungi kunda yuzaga kelayotgan asosiy muammolarni ko'rib chiqamiz:

1. **Suv taqchilligi va qurg'oqchilik:** Suv taqchilligi dunyo miqyosida eng dolzarb muammolardan biriga aylangan. Iqlim o'zgarishi, qishloq xo'jaligida noto'g'ri sug'orish amaliyotlari va suv resurslarining haddan tashqari ishlatilishi suv taqchilligiga olib kelmoqda. Suvning kamligi esa nafaqat ekotizimlarga, balki insonlarning hayoti va salomatligiga ham tahdid soladi.

2. **Tuproq eroziyasi va uning oqibatlari:** Suvning noto'g'ri ishlatilishi va beparvo sug'orish amaliyotlari tuproqning eroziyasini kuchaytiradi. Tuproq eroziyasi esa unumsiz va sho'rlangan tuproqlarni keltirib chiqaradi, bu esa

o'simliklarning o'sishini cheklaydi. Buning natijasida, qishloq xo'jalik mahsulotlari pasayadi va atrof-muhit ifloslanadi.

3. **Iqlim o'zgarishi:** Iqlim o'zgarishi suv resurslarining taqsimotiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Haroratning ko'tarilishi va yog'ingarchilikning kamayishi suv resurslarining kamayishiga olib keladi. Iqlim o'zgarishining yana bir salbiy oqibati qurg'oqchilik, suv tanqisligi va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining yetishmovchiligi.

4. **Kimyoviy moddalar va suvning ifloslanishi:** Pestitsidlar, o'g'itlar va boshqa kimyoviy moddalar, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish jarayonida faol qo'llaniladi. Bu moddalar tuproq va suvni ifloslantiradi, ekologik tizimlarga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Suv manbalarining ifloslanishi esa, o'z navbatida, inson salomatligiga zarar yetkazadi.

Suvni tejash va ekologiyani saqlashda samarali yondashuvlar

Suv tejamkor texnologiyalarining joriy etilishi ekologik xavfsizlikni ta'minlashda samarali usuldir. Shuningdek, quyidagi yondashuvlar ekologiyani saqlashda muhim ahamiyatga ega:

1. **Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish:** Suvni tejashda qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish muhimdir. Masalan, quyosh energiyasi yoki shamol energiyasi yordamida suvni tozalash va sug'orish tizimlarining ishlashini ta'minlash mumkin. Bunday texnologiyalar nafaqat suvni tejashga, balki energiya sarfini kamaytirishga ham yordam beradi.

2. **Suvni qayta ishlash va tiklash texnologiyalari:** Suvni qayta ishlash va tiklash texnologiyalarini joriy etish suv taqchilligini kamaytirishda yordam beradi. Mavjud suv resurslaridan samarali foydalanish, ularni tozalash va qayta ishlash ekologik barqarorlikni ta'minlashga yordam beradi. Suvni qayta ishlash jarayonlari sanoat va qishloq xo'jaligida keng qo'llanilishi lozim.

3. **Aqlli sug'orish tizimlari:** Aqlli sug'orish tizimlari, masalan, avtomatlashtirilgan tomchilatib sug'orish tizimlari, suvning sarfini optimallashtiradi va uni faqat zaruriyatga qarab yetkazib beradi. Bunday tizimlar yordamida suv resurslarining samarali ishlatilishi ta'minlanadi va ekologik zarar kamayadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda suv tejamkor sug'orish texnologiyalari qishloq xo'jaligida samarali suv ishlatishni ta'minlash, tuproq eroziyasini oldini olish va iqlim o'zgarishiga qarshi kurashish uchun muhim vositadir. Bu texnologiyalar yordamida suv resurslari tejalib, qishloq xo'jaligida mahsuldorlikni oshirish mumkin. Biroq, atrof-muhitni muhofaza qilishdagi muammolarni hal etish uchun nafaqat suvni tejash, balki boshqa ekologik omillarni ham hisobga olish zarur. Suvni tejash va ekologiya muhofazasi bo'yicha kompleks yondashuvlar ishlab chiqilishi, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish va aqlli texnologiyalarni kengaytirish zarurdir. Shu bilan birga, global miqyosda ekologik siyosatni

mustahkamlash va atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan xalqaro hamkorlikni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. **Khamidov, A.** (2022). *Suv tejamkor texnologiyalar va qishloq xo'jaligida ekologik barqarorlik*. Tashkent: Qishloq xo'jaligi ilmiy-tekshirish markazi.
2. **Shukurov, I.** (2021). *Ekologiya va atrof-muhitni himoya qilishning dolzarb masalalari*. Ekologiya jurnali, 15(4), 103-110.
3. **Djurabekov, M.** (2020). *Suv resurslarini boshqarish va iqlim o'zgarishiga qarshi kurashish*. Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish jurnali, 38(2), 54-60.
4. **UNEP (United Nations Environment Programme).** (2021). *Water management and environmental protection in the 21st century*. Nairobi: UNEP.

SUV TEJOVCHI TEXNOLOGIYALARINI AVTOMATLASHTIRISH

**“TIQXMMI”MTUning Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti
“Gidromelioratsiya” fakulteti GTINSF yo‘nalishi
4-kurs talabasi Jalilov Diyorbek Ziyodulla o‘g‘li**

Annotatsiya

O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jalik ekinlarini sug‘orish uchun suv tanqisligi sezilarli darajada ortib bormoqda. Shu sababli, suvni tejovchi zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, kam sarf-xarajatni talab etishi, iqtisodiy samaradorlikka erishish va raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali aqlli qishloq xo‘jaligini tashkil etib borish lozim. Shuningdek, qishloq xo‘jalik ekinlarini sug‘orish jarayonini raqamlashtirish orqali aniq ma’lumotlarga ega bo‘lib borish bo‘yicha talablar ortib bormoqda. Maqolada tomchilatib sug‘orish jarayonini avtomatlashtirish tizimi, integratsion boshqaruv tizimlar orqali suvni tejash, sug‘orish jarayonini to‘liq ma’lumotlarni ishlab chiqish masalasi qo‘yilgan.

Kalit so‘zlar: tomchilatib sug‘orish, raqamli texnologiyalar, sarf bosimi, avtomatlashtirish, suv resurslari

Kirish. O‘zbekiston Markaziy Osiyo mintaqasidagi eng yirik sug‘oriladigan maydonga ega mamlakat hisoblanadi. Ya’ni yurtimizda 4,3 million gektar yerda dehqonchilik qilinadi. Ushbu ekin maydonlarini sug‘orish, qolaversa, ichimlik ehtiyojlari uchun daryo va ko‘llarning chuchuk suv resurslariga bog‘lanib qolingan. Respublikamiz ehtiyojlari uchun Orol dengizi mintaqasidagi Amudaryo va Sirdaryo havzalarida har yili shakllanadigan o‘rtacha 116 mlrd. m³ suv resurslarining 52-53 mlrd. m³ qismi ishlatiladi.

Iqlim o‘zgarishi global muammoga aylangan hozirgi davrda, ayniqsa, suv resurslaridan tejamkorlik bilan samarali foydalanish taqozo etilmoqda. Sababi so‘nggi yillarda Markaziy Osiyo davlatlarida, xususan, O‘zbekistonda suv kam

bo'lgan yillar tez-tez takrorlanmoqda. Misol uchun, 2000-yillarga qadar har 6-8 yil ichida suv taqchilligi kuzatilgan bo'lsa, oxirgi vaqtlarda bu holatga har 3-4 yilda duch kelinmoqda. Buning ta'sirida 2018-yilda O'zbekiston bo'yicha umumiy suv tanqisligi 3 mlrd. m³ ni tashkil etdi. 2030-yilga borib bu ko'rsatkich 7 mlrd. m³, 2050-yilga qadar esa 13-15 mlrd. m³ ga yetish ehtimoli bor. Bundan tashqari, havo haroratining ko'tarilishi natijasida qishloq xo'jaligi ekinlarini sug'orish me'yorlari 2030-yilga borib 5 foiz, 2050-yilda 7-10 foiz oshishi taxmin qilinmoqda. Bularning barchasi oldimizga suv resurslariga bo'lgan munosabatni tubdan o'zgartirish, undan foydalanishda tejamkor texnologiyalarni qo'llash, sug'orishda intensiv usullarni tatbiq qilish, eng muhimi, yerlarning degradatsiyaga uchrashi va cho'llanishining oldini olish kabi muhim vazifalarni qo'yimoqda.

Shu sababli yuqoridagi masalalarni hisobga olgan holda suv tejamkor texnologiyalarni jadallashtirish lozim. Bu tejamkor texnologiyalardan biri tomchilatib sug'orish tizimi hisoblanadi. Bugungi kunda yer munosabatlari, qishloq va suv xo'jaligi resurslarini boshqarish samaradorligini oshirish maqsadida raqamli hamda geoaxborot texnologiyalari tizimini joriy etish yuzasidan hukumat oldida aniq vazifalar qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2020-yil 5-oktabrdagi PF6079-son Farmoni hamda "Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish choratadbirlari to'g'risida" 2020-yil 28-apreldagi PQ-4699-son qaroriga muvofiq, shuningdek, qishloq va suv xo'jaligida raqamli va geoaxborot texnologiyalaridan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qilingan bo'lib, quyidagilar O'zbekiston Respublikasi agrar sohasini raqamlashtirishning ustuvor yo'nalishlari etib belgilangan:

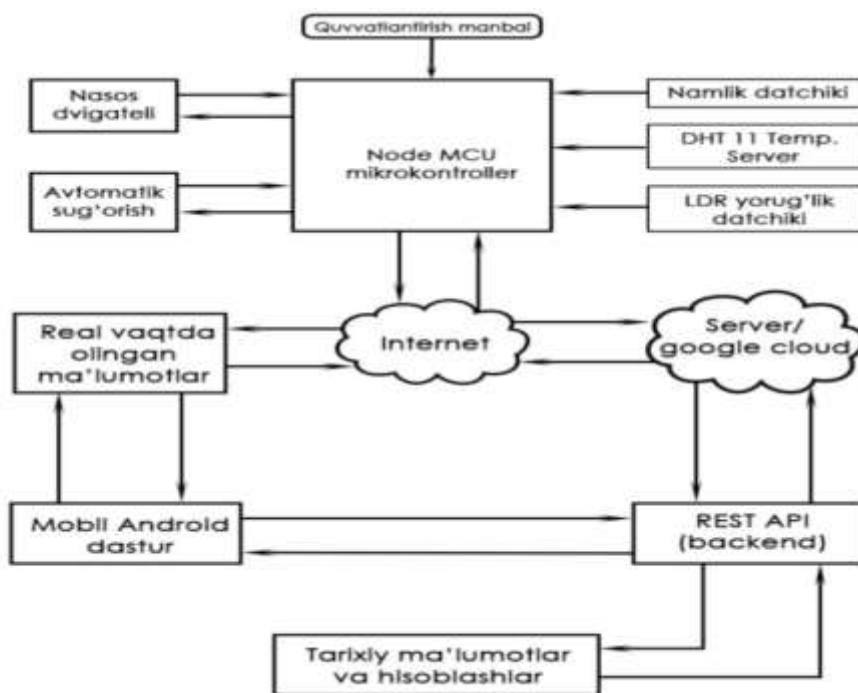
- suv omborlari va irrigatsiya tizimlarida suv resurslaridan foydalanishni "onlayn" rejimida nazorat qilish texnologiyalarini joriy etish;
- suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish, suvdan foydalanish va suv iste'moli hisobini yuritish hamda ma'lumotlar bazasini shakllantirish;
- zamonaviy kompyuter texnologiyalarini tatbiq etish orqali suv resurslarini boshqarish va undan foydalanish;
- intensiv bog'larni tashkil etish va bog'dorchilik mahsulotlarini yetishtirishda avtomatlashtirilgan boshqarish texnologiyalarini joriy etish;
- issiqxona xo'jaliklarida avtomatlashtirilgan, kompyuterlashtirilgan intellektual texnologiyalarni joriy etish.

Asosiy qism. Suv tejovchi texnologiyalarni jumladan, tomchilatib sug'orishni joriy etish, uni to'liq avtomatlashtirilgan holda sug'orishlarni amalga oshirish, raqamli texnologiyalarni qo'llash orqali real ma'lumotlarni kuzatib borish hozirgi

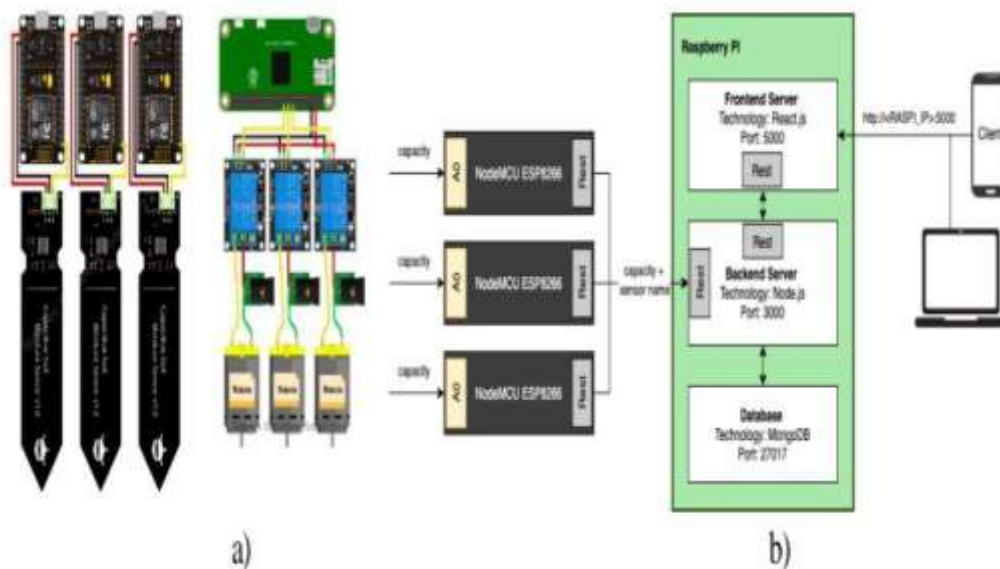
kunda muhim strategiyalardan biridir . Qishlqo xo‘jalik ekinlarini avtomatik sug‘orish jarayonida masofadan ma’lumotlar to‘plash ham o‘ta muhim. Buning uchun Node MCU (ESP8266 mikrokontroller) kontroller qurilmasini olsak bo‘ladi (1-rasm). Bu qurilma nazorat qilinuvchi ob’ektdagi barcha ma’lumotlarni jamlab, serverda saqlashga uzatadi (2, 3-rasm). Ushbu qurilmaga sug‘orish vaqti va qancha miqdorda suv kerakligi belgilab qo‘yiladi va avtomatik tarzda sug‘orishni tashkillashtiradi hamda doimiy ravishda sug‘orish jarayoni bo‘yicha ma’lumot berib boradi . Shuningdek, doimiy ravishda sug‘orish jarayonini kuzatib borish hamda avtomatik sug‘orishni amalga oshirish uchun mobil ilova orqali nazorat qilib borish mumkin. (4- rasm)

1-rasm. ESP8266 mikrokontrolleri.

2-rasm. Node MCU mikrokontrolleri orqali ma’lumotlarni uzatish tizimi blok sxemasi.

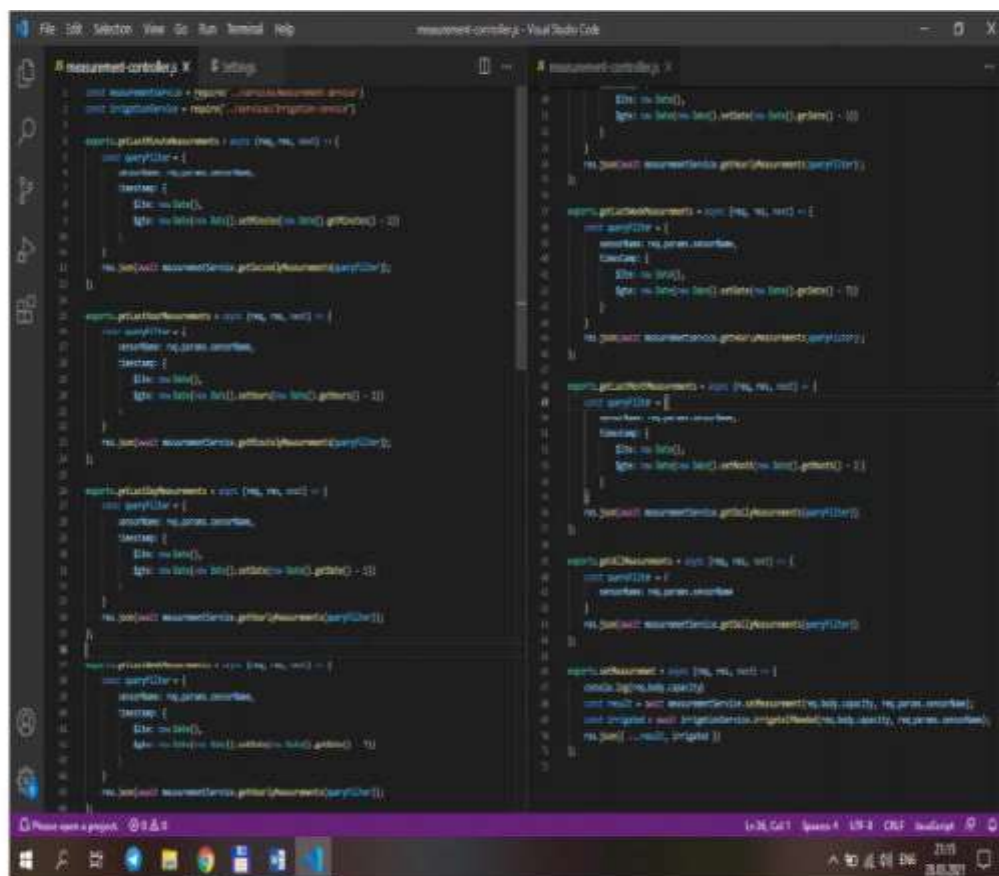

3-rasm. Sug‘orish jarayonini ma’lumotlar uzatish tizimining sxemasi.

4-rasm. Sug‘orish tizimini onlayn kuzatib borish hamda boshqarish mobil ilovasi: a-kunlik ma’lumotlar; b-haftalik ma’lumotlar.

Javascript dasturlash tili orqali ESP8266 mikrokontrollerga dasturiy paketlari kelayotgan ma’lumotlarni bazasini serverga to‘g‘ridan-to‘g‘ri jo‘natish uchun quyidagi javascript kodlarini kiritamiz (5-rasm)

5-rasm. Sug‘orish jarayonining monitoringini olib borish uchun javascript kodi.

Ushbu strategiyani amalga oshirish natijasida quyidagi natijalarga erishish nazarda tutilgan:

- dasturiy vositalarni qo‘llagan holda tuproq, o‘simlik va atrof-muhitning holati bo‘yicha o‘ta yuqori aniqlikdagi ma’lumotlarni yig‘ish;
- axborot tizimlari va texnik vositalar (datchiklar, meteostansiyalar, na’munalar oluvchi vositalar va boshqalar) yordamida bog‘ va atrof-muhit holatining o‘zgarishi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni tezkor qabul qilish va monitoringni olib borish;
- texnik vositalar yordamida texnologik jarayonlarni boshqarish bo‘yicha qarorlarni qabul qilish va ma’lumotlarni avtomatik rejimda tahlil qilishni ta’minlaydigan intellektual tizimni ishlab chiqish.
- yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligi yaxshilanadi;
- “raqamlashtirish” orqali qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining tannarxini pasaytirish uchun sharoitlar yaratiladi.

Xulosa. Tomchilatib sug‘orish tizimini qo‘llash qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirish va barqarorligini taminlashning eng istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Qishloq xo‘jaligi ekinlari hosildorligini oshirishga e’tibor qaratgan holda, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishga yuqori texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish hisoblanadi. Jumladan, boshqaruv samaradorligini oshirish; resurs tejaydigan texnologiyalar, suv

resurslari, avtomatlashtirilgan sug'orish texnologiyalarini qo'llash; raqamli shakldagi ma'lumotlar almashinuviga o'tish, hisobot turlarini qisqartirish orqali ishtirokchilar o'rtasida va davlat bilan o'zaro hamkorlik samaradorligini oshirish; qishloq xo'jaligi sohasining quyi tarmoqlari va hududlari uchun umumfoydalanishga qaratilgan bilim va texnologiyalar bazasini yaratish; qishloq xo'jaligi ekinlarining iqlim o'zgarishiga moslanuvchanligi va chidamliligini oshirish; davlat-xususiy sheriklik shartlari asosida davlat xarajatlari samaradorligini oshirish; xorijiy analoglarga mos keladigan "Aqlli qishloq xo'jaligi" texnologiyalarini reja asosida joriy etib borish. Tavsiya qilayotgan avtomatlashtirilgan tizimning qulaylik jihatlari uni avtomatlashtirilgan tartibda boshqarish, zarur datchiklarini ulash (harorat, namlik, yomg'ir, bosim), impulsli sarf o'lchagichni ulash, nasos elektrmotorining to'liq himoyasini ta'minlash, filtrlarni avtomatlashtirilgan tarzda tozalash, berilgan jadval bo'yicha ishlash imkoniyati, suv sarfini hisobga olish, sug'orish tizimini onlayn boshqarish kabilarni kiritishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2020-yil 5-oktabrdagi PF6079-son Farmoni.
2. "O'zbekiston Respublikasi agrosanoat majmui va qishloq xo'jaligida raqamlashtirish tizimini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 17.12.2020 yildagi 794-sonli qarori.
3. <https://lex.uz/docs/-5884584>

SUVNING FIZIK-MEXANIK XOSSA VA XUSUSIYATLARINI BAHOLASH

Zulfiqorova Dilnoza

Jumanazar qizi

Qarshi Davlat texnika universiteti 2-kurs

talabasi

Annotatsiya. Ma'lumki sayyoramiz yuzasining 2/3 qismi suv bilan qoplangan. Suv – bu hayotimizda juda muhim rol o'ynaydigan, bitmas, tugallanmas hayot manbayi. Ta'kidlanishicha ilk marotaba hayot suvda paydo bo'lgan ekan. Ya'ni ilk tirik organizmlar suvda paydo bo'lgan. Biz hayotimizni suvsiz tasavvur qila olmaymiz. Yer yuzasida har xil turdagi suvlar mavjud. Qattiq va yumshoq suvlar. Ularning har birining ishlatilish qoidalari bor. Yumshoq suv inson iste'moli va sanoatda bo'yoqlar, dori-darmonlar, kimyoviy reaksiyalarda foydalaniladi. Qattiq suv esa ekinlarni sug'orishda, baliqchilik va quruvchilikda ishlatiladi

Kalit so'zlar: Suv, qattiq suv, yumshoq suv, kationlar, anionlar, sanoat, karbonat, nokarbonat.

QATTIQ SUV. Tarkibida kalsiy (Ca)⁺ va magniy (Mg)⁻ ionlari bo'lgan suvning xossasiga qattiq suvlar deyiladi. Qolaversa tabiiy suvlar tarkibida magniy, kalsiy xlorid, sulfatlar, gidrokarbonatlar va boshqa qo'shimchalar mavjud bo'ladi.

Suvning qattiqligi 2-xil bo'ladi. 1. Nokarbonat (doimiy qattiqlik)- suvda kalsiy va magniy sulfatlar erishidan kelib chiqadi. 2. (karbonat qattiqlik)- (vaqtinchalik qattiqlik)- suvda kalsiy va magniy biokarbonatlar erishidan hosil bo'ladi. Suvning qattiqligi tufayli bug' qozonlari devorlariga cho'kmalar cho'kadi. Kir yuvilganda sovun ko'p sarflanadi. Qattiq suvda sabzavot va go'sht yaxshi pishmaydi.

YUMSHOQ SUV. Tarkibida kalsiy(ca) va magniy (mg) ionlari va qo'shimcha moddalari bo'lmagan yoki juda oz miqdorda bo'lgan suvlarga yumshoq suvlar deyiladi. Doimiy qattiqlik suvni qaynatish bilan yo'qolmaydi.**Birinchi usul:** Uni soda yoki natriyfosfat qo'shib yo'qotiladi. **Ikkinchi usul:** Distillatsiya (suvni haydash) hamda kimyoviy usullardan foydalaniladi. Kationlar- suvda erimaydigan, tarkibida tashqi muhit kationlariga (Ca⁺, Mg⁺) almashina oluvchi, harakatchan kationlar (Na⁺) tutadigan qattiq modda. Anionlar- suvda erimaydigan, tarkibida tashqi muhit anionlariga (SO₄⁻, Cl⁻) almashina oluvchi harakat ham anionlar tutadigan qattiq moddalar.

1-Litr suvda kalsiy (ca) va magniy (mg) ionlari. Bu yerda: Mgekv- milligram ekvivalentlari.

N	Suvning qattiqligi	(Ca) ⁺ Va (Mg) ⁻ ionlari Mgekv/litr	Misollar
1	Juda qattiq suv	10 va undan yuqori	Daryo va ko'l suvlari (tayga va tundra),
2	O'ta qattiq suv	80-100	Dengiz va okeanlar
3	O'rtacha qattiq suv	6-10 Asosan 7	Ichimlik suvi
4	O'rtacha yumshoq suv	3-6	Buloq suvlari, artizan suvlari, chuchuk daryo suvlari
5	Yumshoq suv	1.5-3 dan kam	Yomg'ir, Qor va distillatlangan suvlar.
6	O'ta yumshoq suv	1-1.5	Tozalangan suvlar

Suvni asrash va undan oqilona foydalanish borasida targ'ibot-tashviqot ishlari sustligi sababli jon boshiga suv sarfi miqdori yuqoriligicha qolmoqda. Misol uchun, Toshkent shahrida ayrim paytlarda suv sarfi aholi jon boshiga sutkasiga 400

litrgachani tashkil etadi. Bu ko'rsatkich Berlin bo'yicha 124 litr, Moskvada 249 litr, Xitoy shaharlarida esa aholi jon boshiga o'rtacha suv iste'moli 204 litrni tashkil qiladi, xolos

YUMSHOQ VA QATTIQ SUVNING SANOATDA QO'LLANISHI.

Yumshoq suvlar asosan tarkibida hech qanday moddalar bo'lmagan distillatsiya qilingan suvlar hisoblanadi. Ular asosan. Dori darmon tayyorlashda, bo'yoqlar tayyorlashda, va qimmat metallarni tayyorlashda ishlatiladi. Chunki agar suv tarkibida keraksiz moddalar bo'lsa, bu metallarninig karroziyaga uchrashiga sabab bo'ladi. Va ishlab chiqarilayotgan mahsulot tarkibini buzadi. Qattiq suvlar esa asosan baliqchilik, dehqonchilik va quruvchilikda ishlatiladi. Yer sug'orishda ham qattiq suvlar ishlatiladi.

XULOSA. Suv bizni o'rab turgan tabiat va nafas olayodgan havo singari zarur. Hayotimizda yumshoq suvni ham, qattiq suvni ham o'rni juda beqiyos. Shunday ekan suvni tejab va isrof qilmasdan ishlatishim, qolaversa tarkibida qattiqligi yuqori bo'lgan suvlarni ham vaqtinchalik kattiqligii qaynatib yo'qotib ularni iste'mol qilishimiz mumkin. Zero qattiq suv ham, yumshoq suv ham hayotimiz uchun juda zarur.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. O'ZBEKISTON MILLIY ENSKLOPEDIYASI (2000-2005)

SAYTLAR.

1. <http://pravacheloveka.uz>

2. <https://en.wikipedia.org>

3. <https://www.gazeta.uz/oz/2023/06/23/water/>

SUG'ORISH USULLARI VA TEXNIKASI. SUG'ORISH USULI VA TEXNIKASIGA QO'YILADIGAN TALABLAR.

Qarshi davlat texnika universiteti “Umumtexnik kafedrası” mudiri

B.R.Muqiyimov,

“Gidrotexnika inshootlari va nasos stansiyalari kafedrası “ o'qituvchisi

N.E.Qodirov.

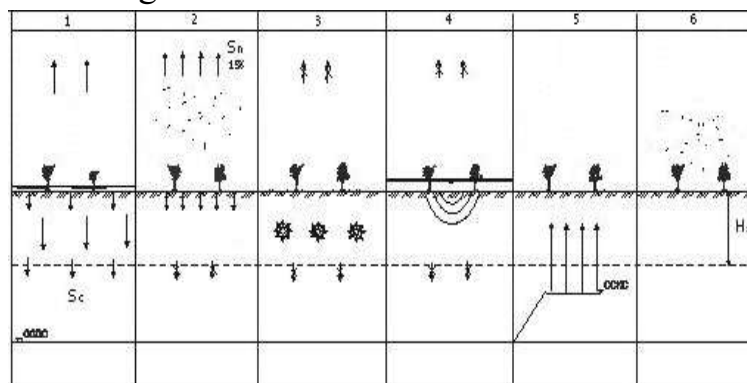
Kalit so'zlar: Sug'orish usullari, Yer ustidan, Yomg'ir latib, Tuproq ichidan, Tuproq ostidan (subirrigatsiya), Aerozol (tuman hosil qilib, mayda dispersli).

Annotatsiya: Suv tejovchi sug'orish tizimlarini tadbiq qiluvchilar ushbu sug'orish tizimlari afzalliklarini bir yillik ekinlar parvarishida birinchi yildayoq his qilishlari mumkin. Masalan, paxta parvarishida suv tejovchi bosimli tomchilatib sug'orish usulini qo'llash natijasida paxta hosilini ertaroq va bir vaqtda pishib yetilishining o'ziyoq nafaqat hosilning issiq kunlarda qiynalmasdan yig'ishtirib olish, balki hosili erta yig'ishtirib olingan dalada keyingi tadbirlarni ham yorug' va quruq kunlarda hech qiyinchiliksiz amalga oshirish imkoniyatlarini yaratadi.

Sug'orish usuli – sug'orish suvini sug'oriladigan maydonlarga taqsimlash va suvni oqim shaklidan tuproq va atmosfera namligiga o'tkazish uchun qo'llaniladigan usullar va tadbirlar majmuasidir. Sug'orish texnikasi - suvni oqim shaklidan tuproq va atmosfera namligiga o'tkazish texnologiyasi va texnik vositalardir. Sug'orish usullari:

1. Yer ustidan;
2. Yomg'ir latib;
3. Tuproq ichidan;
4. Tomchilatib;
5. Tuproq ostidan (subirrigatsiya);
6. Aerozol (tuman hosil qilib, mayda dispersli)

Sug'orish usullarining sxematik ko'rinishlari:

1.1-rasm. Sug'orishning ko'rinishlari

Sug'orish suvining sug'orish dalasi uzunligi va tuproq faol qatlam chuqurligi bo'y lab bir tekis taqsimlanishi;

Sugʻorish suvining tuproq faol qatlam ostiga sizilishiga, havoga bugʻlanishiga va tashlamalarga tashlanishiga yoʻl qoʻymaslik;

Tuproqqa va ekinlarga ishlov berishni mexanizatsiyalash;

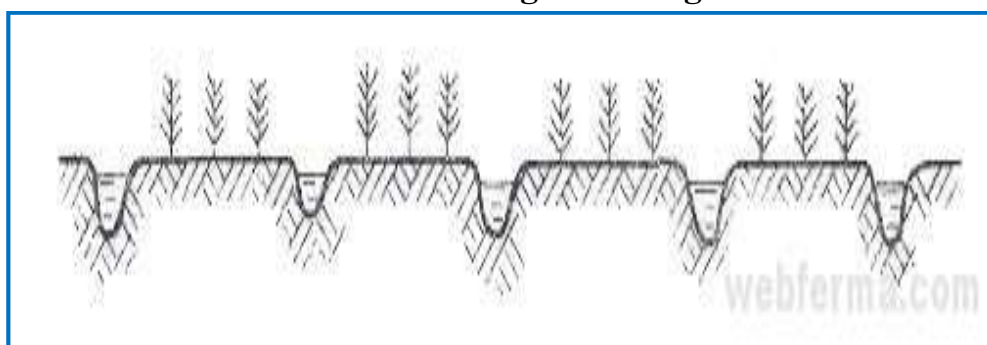
Sugʻorish tizimida suv taqsimlash va sugʻorishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, sugʻorishda yuqori ish unumi va sifatiga erishish;

Tuproqning zichlashuvi va strukturasini buzilishi hamda irrigatsiya eroziyasiga yoʻl qoʻymaslik;

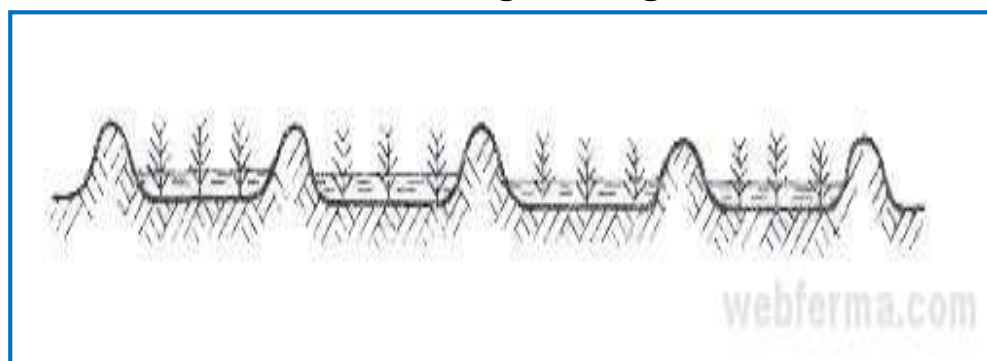
Qishloq xoʻjalik ekinlaridan muntazam yuqori hosil olishga erishish.

Yer ustidan sugʻorish usulida suv dalaga tuproq ustidan taqsimlanadi. Bunda suv gorizontal xarakat qilish jarayonida tuproqqa vertikal va yon tomonlarga yoʻnalgan xolda shimiladi.

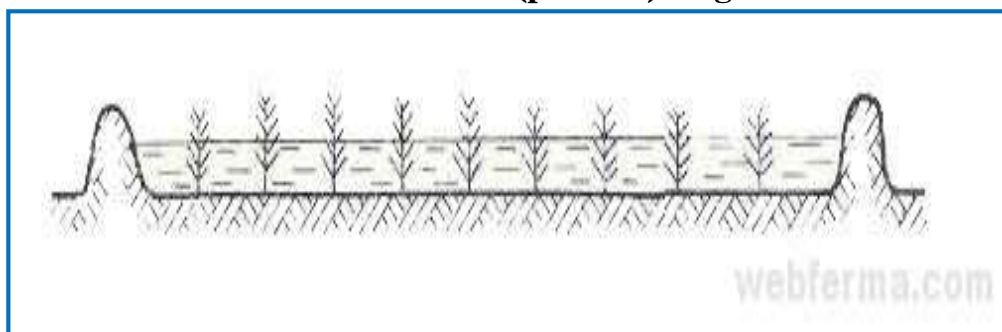
Yer ustidan sugʻorishning turlari:

1.2-rasm. Egatlab sugʻorish;

1.3-rasm. Yoʻlaklab (pol olib) sugʻorish

1.4-rasm. Bostirib (chek olib) sugʻorish

Yomg'irlatib sug'orish – suvni tuproq satxi va o'simlikka maxsus mashina, qurilma va agregatlar yordamida sun'iy yomg'ir shaklida yetkazib berishdir.

Yomg'irlatib sug'orishning afzalliklari:

1.sug'orish me'yorini kamaytirish yoki ko'paytirish orqali tuproqning namliqish chuqurligini o'zgartirish;

2.havoning yer usti qatlamining nisbiy namligini oshirish va haroratini pasaytirish, ekinlarni sovuq urmasligini ta'minlashi;

3.suvni dala bo'ylab tekis taqsimlanishi va uning relefiga talab qo'yilmasligi;

4.sug'orish egatlari va o'q ariqlarni qurishga xojat yo'qligi;

5.sug'orish suvi bilan mineral o'g'itlarni berish mumkinligi;

6.suv tejamkor usulligi;

7.YeFK ning yuqori bo'lishi.

Yomg'irlatib sug'orish mashinasi

Sprenkler yomg'irlatib sug'orish

1.5-rasm. Yomg'irlatib sug'orish ko'rinishi

Tuproq ichidan sug'orish

Tuproq ichidan sug'orishda suv 40-60 sm chuqurlikda joylashtirilgan namliqtiruvchi quvurlar tizimi orqali o'simlik ildizi joylashgan qatlamga yetkaziladi va tuproq kapillyarlari hisobiga namlantiriladi.

Tuproq ichidan sug'orishning avzalliklari:

1.Sug'orish me'yorining 15-40% ga kamligi;

2.Suvni bug'lanishga isrof bo'lishini keskin pasayishi (0,98-0,99);

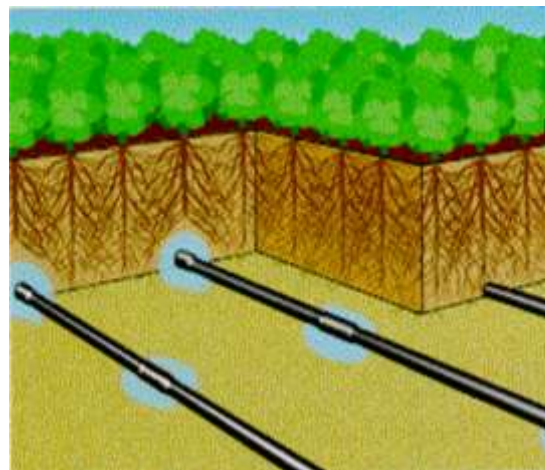
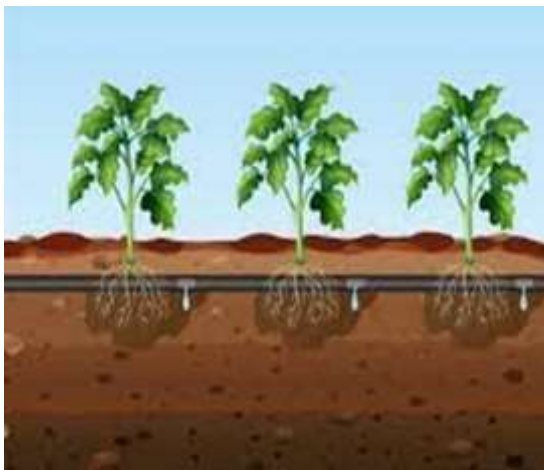
3.Begona o'tlarning chiqmasligi;

4.Ochiq sug'orish tarmoqlarining yo'qligi, YeFK ning yuqoriligi;

5.Sug'orish suvi bilan mineral o'g'itlarni berish mumkinligi;

6.Tuproqning zichlashmasligi, qator orasiga ishlov berilmasligi;

7.Hosildorlikning 20-40% gacha oshishi va b.

1.6-rasm. Tuproq ichidan sugʻorish koʻrinishi

Tomchilatib sugʻorish – maxsus filtrlar yordamida tozalangan suv tomchilatgichlar orqali tomchi shaklida tuproqqa berilib, oʻsimlikning ildiz tizimi joylashgan qatlamini oʻzini (lokal) namiqtirishdir. Tomchilatib sugʻorishning afzalliklari:

1. Suv tejamkorligi (40-50%);
2. Suvni filtratsiyasi va bugʻlanishi kamligi, oqava chiqarmasligi;
3. Qator oralarining zichlanmasligi, irrigatsiya eroziyasining yoʻqligi;
4. Oʻgʻitlarni tuproqqa suv bilan lokal kiritilishi;
5. Murakkab releflarda qoʻllash mumkinligi;
6. Hosildorlikning 50% gacha oshishi va b.

1.7-rasm. Tomchilatib sugʻorishning koʻrinishi

Tuproq ostidan sugʻorish (subirrigatsiya) – sizot suvlari satxini koʻtarish orqali sugʻorish boʻlib, tuproqning oʻsimlik ildizi joylashgan qatlamiga sizot suvlari tuproq kapillyarlari orqali koʻtariladi.

Kollektor-zovur tarmoqlariga toʻsiqlar qoʻyib, mineralizatsiyasi 1-3 g/l boʻlgan sizot suvlari satxi koʻtariladi xamda oʻsimlik turi va tuproq sharoitidan kelib chiqib, 0,7-1,5 m chuqurlikda ushlab turiladi.

Tuproq ostidan sugʻorishning afzalliklari:

1. Daryo suvini iqtisod qilish;

2. Qo'shimcha suv manbasi sifatida sizot suvlaridan foydalanish imkonini yaratilishi;
3. Qator oralarining zichlanmasligi, irrigatsiya eroziyasining yo'qligi;
4. Tuproqning xavo va ozuqa tartibining yaxshilanishi;
5. Atrof-muhitning ifloslanmasligi;

Aerozol (tuman hosil qilib, mayda dispers) sug'orish

Aerozol (tuman hosil qilib, mayda dispers) sug'orish usulida qishloq xo'jaligi ekinlari uchun qulay mikroiklim sharoiti yaratiladi. Havoning yer usti qatlamining nisbiy namligi oshiriladi, o'simlik yer ustki organlarining xarorati 6-12 °C ga pasaytiriladi. Bu usulda sug'orish me'yori 0,8-1,0 m³/ga bo'lib, kunning issiq paytida xar ikki soatda amalga oshiriladi va suv maxsus moslamalar yordamida diametri 400-600 mmk bo'lgan mayda tomchilarga aylantirib beriladi. Bu usuldan havosi quruq va issiq shamollar (garmsel) bo'lib turadigan xududlarda bog', sabzavot, yem-xashak texnik ekinlarni sug'orishda foydalaniladi.

Aerozol sug'orish usulining afzalliklari:

1. o'simliklar fotosintezini yaxshilaydi;
2. ekinlar hosildorligi oshadi;
3. yetishtirilayotgan mahsulot sifati yaxshilanadi;
4. suv sarfi 40-50% ga kamaytiriladi.

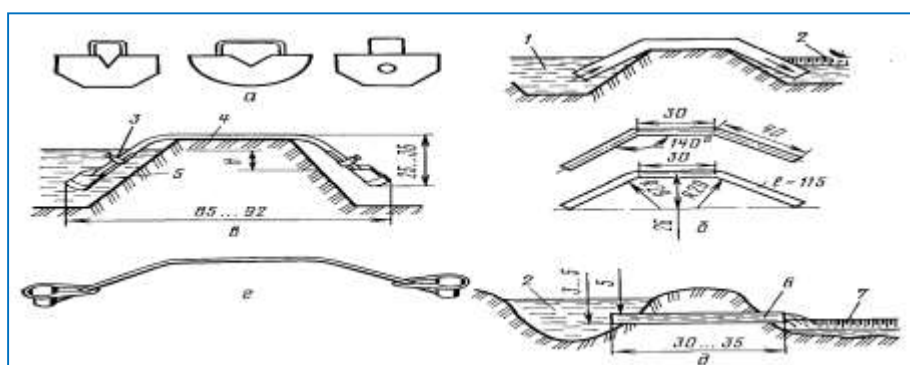

1.8-rasm. Aerozol sug'orish usulining ko'rinishi

Sugʻorish usullarining vazifalari

1.1-jadval

Sugʻorish usullari	Tuproqni namlantirish	Havoni namlantirish	Tuproqda nam yigʻish	Shoʻr yuvish	Tuproq yemirilishining oldini olish	Oʻgʻit kiritish	Chiqindi suvlar bilan sugʻorish	Oʻsimlik namlanishini boshqarish	Provakatsion sugʻorish
Yer ustidan	+	-	+	+	-	X	X	-	+
Yomgʻirlatib	+	+	X	-	X	X	X	+	+
Tuproq ichidan	+	-	+	-	+	+	+	-	-
Tomchilatib	+	-	X	-	+	+	-	-	-
Subirrigatsiya	+	-	+	-	+	-	-	-	-
Aerozol	X	+	-	-	+	-	-	+	+

1.9-rasm Sugʻorishning texnik vositalari

Koʻchma sugʻorish armaturalari a-sugʻorish qalqonchalari; b-sifonlar; v,g – oʻzi ishlaydigan sifonlar; d-qisqa quvurchalar

Sugʻorishning texnik vositalari

1.10-rasm Sugʻorishning texnik vositalari

O‘QQA SIMMETRIK FILTRDA KEYK QATLAM HOSIL BO‘LADIGAN SUSPENZIYALARNI FILTRLASH.

Turaqulova Shaxlo Uchqun qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz sh., Shahrisabz.

Annotatsiya. Bir jinlimas tizimlar g‘ovak to‘siqdan o‘tganda bu sistemaning bir fazasining ushlab qolinishi va boshqalarining o‘tkazib yuborilishi jarayoni filtrlash deyiladi. Bunday muallaq qattiq zarralar ajratilishi filtr yordamida amalga oshiriladi. Suspenziyalarning ajralish jarayoni kimyoviy, neftni qayta ishlash, ko‘mir sanoati, oziq-ovqat texnologiyasi va bir qancha boshqa ishlab chiqarish sohalarida uchraydi. Elastik-plastik keyk-qatlam hosil bo‘lganda suspenziyalarni filtrlash tenglamalari yechimlarini kompyuter texnologiyalaridan foydalanib hisoblash bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir.

Kalit so‘zlar: Suspenziya, keyk qatlam, filtrlash, assemetrik filtrlash, cho‘kma, cho‘kma konsolidatsiyasi.

ФИЛЬТРАЦИЯ СУСПЕНЗИЙ, ОБРАЗУЮЩИХ СЛОЙ ОСАДКА, В ОСЕСИММЕТРИЧНОМ ФИЛЬТРЕ.

Туракулова Шахло Учкун кызы

**Шахрисабзский государственный педагогический институт, Шахрисабз
Ш, Шахрисабз.**

Аннотация. Когда гетерогенные системы проходят через пористый барьер, процесс удержания одной фазы этой системы и пропускания других называется фильтрацией. Разделение взвешенных частиц осуществляется с помощью фильтра. Процесс разделения суспензий встречается в химической, нефтеперерабатывающей, угольной промышленности, пищевой промышленности и ряде других отраслей обрабатывающей промышленности. Одной из актуальных задач на сегодняшний день является расчет решений уравнений фильтрации суспензий при формировании упругопластического слоя осадка с использованием компьютерной техники.

Ключевые слова: Суспензия, слой осадка, фильтрация, асимметричная фильтрация, седиментация, седиментационная консолидация.

FILTERING SUSPENSIONS WHICH CAUSE CAKE FORMATION IN A SYMMETRIC FILTER.

Turaqulova Shakhlo Uchqun qizi

Shakhrisabz State Pedagogical Institute, Shakhrisabz Sh., Shakhrisabz.

Abstract. The process of retention of one phase of a heterogeneous system and the passage of others when it passes through a porous barrier is called filtration. Such separation of suspended solid particles is carried out using a filter. The process of separation of suspensions is encountered in the chemical, oil refining, coal industry, food technology and a number of other industries. One of the current

problems of today is the calculation of solutions to the equations of filtration of suspensions when an elastic-plastic cake layer is formed using computer technology.

Key words: Suspension, cake layer, filtration, asymmetric filtration, sedimentation, sedimentation consolidation.

Suspenziyani filtrlash jarayonida asosan filtrning tuzilishi, uning dizayni va texnik tavsiflari boshqa filtrlardan farq qiladi[13,14,15]. Bunday holda, suspenziyaning zarralari filtr yuzasida ushlanib qoladi va choʻkma hosil qiladi, bu choʻkma deb ataladi. Yoki suspenziyaning zarralari filtrga kirib, filtr teshiklarda tiqilib qoladi. Bu ikki jarayonga muvofiq, filtrda ham choʻkma hosil boʻladi, ham filtr teshiklariga zarralar tiqilib qoladigan filtrlash ajratish mumkin[1-3].

Filtrlash tenglamasini keltirib chiqaramiz. Silindrsimon koordinatalardagi suyuq va qattiq fazalar uchun uzluksizlik tenglamalari quyidagi koʻrinishga ega [3-5]:

$$\begin{aligned}\frac{\partial \varepsilon}{\partial t} + \frac{1}{2\pi r} \frac{\partial q_\ell}{\partial r} &= 0, \\ \frac{\partial \varepsilon_s}{\partial t} + \frac{1}{2\pi r} \frac{\partial q_s}{\partial r} &= 0,\end{aligned}$$

bu yerda t - vaqt, r - radial koordinata.

Yuqoridagi tenglamalarning qoʻshsak

$$\frac{\partial q_\ell}{\partial r} + \frac{\partial q_s}{\partial r} = 0,$$

bunda

$$q_\ell + q_s = q_{\text{blix}},$$

bu yerda q_{blix} - koordinata r dan bogʻliq boʻlmagan umumiy filtrlash tezligi.

Assemetrik filtrlash uchun Darsi qonuni quyidagi koʻrinishda yoziladi [5,6]

$$q_\ell - \frac{\varepsilon}{\varepsilon_s} q_s = -2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_\ell}{\partial r},$$

bu yerda p_ℓ - suyuqlik bosimi.

Yuqoridagi tenglamani r boʻyicha differensiallasak

$$\frac{\partial q_\ell}{\partial r} = -\frac{\partial}{\partial r} \left(2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_\ell}{\partial r} - \frac{\varepsilon}{\varepsilon_s} q_s \right)$$

ni olamiz.

Choʻkma - filtr elementi chegarasida qattiq zarrachalarning tezligi nolga teng ($q_s|_{r=R} = 0$), deb faraz qilsak, choʻkindining istalgan nuqtasida

$$q_\ell + q_s = q_{\text{blx}} = - \left[2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_\ell}{\partial r} \right]_{r=R} = \frac{-p_{\ell m}}{\mu R_m},$$

bu yerda R - filtr elementining tashqi radiusi, $p_{\ell m}$ - filtratdagi bosim, $R_m - r = R$ dagi filtr elementining nisbiy qarshiligi.

q_s ni topamiz

$$q_s = \varepsilon_s \left\{ 2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_\ell}{\partial r} - \left[2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_\ell}{\partial r} \right]_{r=R} \right\}.$$

Va quyidagini olamiz

$$\frac{\partial q_\ell}{\partial r} = - \frac{\partial}{\partial r} \left(\varepsilon_s 2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_\ell}{\partial r} + (1 - \varepsilon_s) \left[2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_\ell}{\partial r} \right]_{r=R} \right)$$

yoki

$$\begin{aligned} \frac{\partial q_\ell}{\partial r} &= - \frac{\partial}{\partial r} \left(\varepsilon_s 2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_\ell}{\partial r} \right) - \left[2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_\ell}{\partial r} \right]_{r=R} \frac{\partial \varepsilon_s}{\partial r} . \\ \frac{\partial \varepsilon_s}{\partial t} &= - \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(\varepsilon_s \cdot r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_\ell}{\partial r} \right) - \frac{q_{\text{blx}}}{2\pi} \cdot \frac{1}{r} \frac{\partial \varepsilon_s}{\partial r} , \end{aligned}$$

bu yerda $q_{\text{blx}} = \left[-2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_\ell}{\partial r} \right]_{r=R}$ - filtrning chiqish joyidagi filtrning oqim tezligi.

Cho‘kmaning xususiyatlari bir nechta parametrlar bilan tavsiflanadi [5]: ε_s - suspensiyadagi qattiq zarrachalar tarkibi, k - o‘tkazuvchanlik, $\alpha = (k\varepsilon_s p_s)^{-1}$ - cho‘kmaning xususiy qarshiligi. Ushbu parametrlar kompression bosim » p_s funksiyalari sifatida qaraladi.

Xususan, quyidagi darajali bog‘liqliklardan foydalanish mumkin [4,5]:

$$\begin{aligned} \varepsilon_s &= \varepsilon_s^0 \left(1 + \frac{p_s}{p_A} \right)^\beta , \\ k &= k^0 \left(1 + \frac{p_s}{p_A} \right)^{-\delta} , \\ \alpha &= \frac{1}{\varepsilon_s \rho_s k} = \frac{1}{\varepsilon_s^0 k^0 \rho_s} \left(1 + \frac{p_s}{p_A} \right)^{\delta-\beta} = \alpha^0 \left(1 + \frac{p_s}{p_A} \right)^n , \end{aligned}$$

bu yerda ε_s^0 , k^0 , α^0 - $p_s = 0$ bo‘lgandagi ε_s , k , α larning mos quymatlari, p_A - xarakteristik bosim, β , δ , $n = \delta - \beta$ - ko‘rsatkichlar - doimiy qiymatlar.

Cho‘kmaning chegaralarida: $r = R_L(t)$ da $p_\ell = p_0$ va $r = 0$ da $p_\ell = \Delta p_m$, bu yerda Δp_m - filtr elementida bosimning pasayishi.

$$\frac{\partial p_\ell}{\partial p_s} = f',$$

$$\frac{\partial \varepsilon_s}{\partial t} = -\frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(\varepsilon_s^0 \cdot r \frac{k^0}{\mu} \left(\frac{\varepsilon_s}{\varepsilon_s^0} \right)^{-\delta/\beta} f' \frac{\partial p_s}{\partial r} \right) - \frac{q_{\text{blix}}}{2\pi} \cdot \frac{1}{r} \frac{\partial \varepsilon_s}{\partial r}.$$

Silindrsimon cho'kmaning qalinligini ifodalovchi harakatlanuvchi radius $R_L(t)$ uchun tenglama, ya'ni suspenziya va cho'kma o'rtasidagi chegara radiusi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi::

$$\frac{dR_L}{dt} = \frac{\varepsilon_s^0}{\varepsilon_s^0 - \varepsilon_{s_0}} \left[\frac{k}{\mu} \frac{\partial p_\ell}{\partial r} \right]_{r=R_L^-} + \frac{1}{2\pi R_L^-} q_{\text{blix}},$$

$r = R_L^-$ sirtida zarrachalarning bosim kuchlanishi nolga teng, shuning uchun $\varepsilon_s|_{R_L^-}$ ni nol kuchlanishdagi qattiqlikka ε_s^0 teng olish mumkin. Boshqa tomondan, $\varepsilon_s|_{R_L^+}$ suspenziyadagi qattiq zarrachalarning konsentratsiyasi ε_s^0 ga teng.

Agar jarayon boshlanishida filtrga suyuqlikni kira boshlasa, unda dastlabki holat boshlang'ich shartni qabul qilinishi mumkin.

Agar filtrlash jarayoni bosimning to'satdan qo'llanilishi yoki oqim tezligini belgilash bilan boshlangan bo'lsa, p_ℓ va p_s uchun dastlabki shartlar nolga teng bo'lishi mumkin, ya'ni

$$p_\ell(0, r) = 0, \quad p_s(0, r) = 0.$$

Berilgan bosim rejimida filtr chiqish joyidagi filtrat oqim tezligi $q_{\text{blix}} = \left[-2\pi r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_\ell}{\partial r} \right]_{r=R}$ vaqt funksiyasi sifatida hisoblanishi mumkin.

$$\frac{\beta \varepsilon_s^0}{p_A} \left(1 + \frac{p_s}{p_A} \right)^{\beta-1} \frac{\partial p_s}{\partial t} = -\frac{\varepsilon_s^0 k^0}{\mu} \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(\left(1 + \frac{p_s}{p_A} \right)^{\beta-\delta} r \frac{\partial p_\ell}{\partial r} \right) + \frac{\beta \varepsilon_s^0}{p_A} \left(1 + \frac{p_s}{p_A} \right)^{\beta-1} \frac{q_{\text{blix}}}{2\pi} \cdot \frac{1}{r} \frac{\partial p_\ell}{\partial r},$$

bu yerda

$$q_{\ell m} = -2\pi r \frac{k^0}{\mu} \left(1 + \frac{p_s}{p_A} \right) \frac{\partial p_\ell}{\partial r} \Big|_{r=R} = 2\pi r \frac{k^0}{\mu} \left(1 + \frac{p_s}{p_A} \right) \frac{\partial p_s}{\partial r} \Big|_{r=R}.$$

Birinchi bog'lanish $f' = -1$ bo'lganda quyidagi ko'rinishga keladi

$$\frac{\beta \varepsilon_s^0}{p_A} \left(1 + \frac{p_s}{p_A} \right)^{\beta-1} \frac{\partial p_s}{\partial t} = \frac{\varepsilon_s^0 k^0}{\mu} \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(\left(1 + \frac{p_s}{p_A} \right)^{\beta-\delta} r \frac{\partial p_s}{\partial r} \right) + \frac{\beta \varepsilon_s^0}{p_A} \left(1 + \frac{p_s}{p_A} \right)^{\beta-1} \frac{q_{\text{blix}}}{2\pi} \cdot \frac{1}{r} \frac{\partial p_s}{\partial r}.$$

Tenglama quyidagi ko'rinishda yozilishi mumkin

$$\frac{\partial p_s}{\partial t} = \frac{p_A k^0}{\beta \mu} \left(1 + \frac{p_s}{p_A} \right)^{1-\beta} \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(\left(1 + \frac{p_s}{p_A} \right)^{\beta-\delta} r \frac{\partial p_s}{\partial r} \right) + \frac{q_{\text{blix}}}{2\pi} \cdot \frac{1}{r} \frac{\partial p_s}{\partial r}.$$

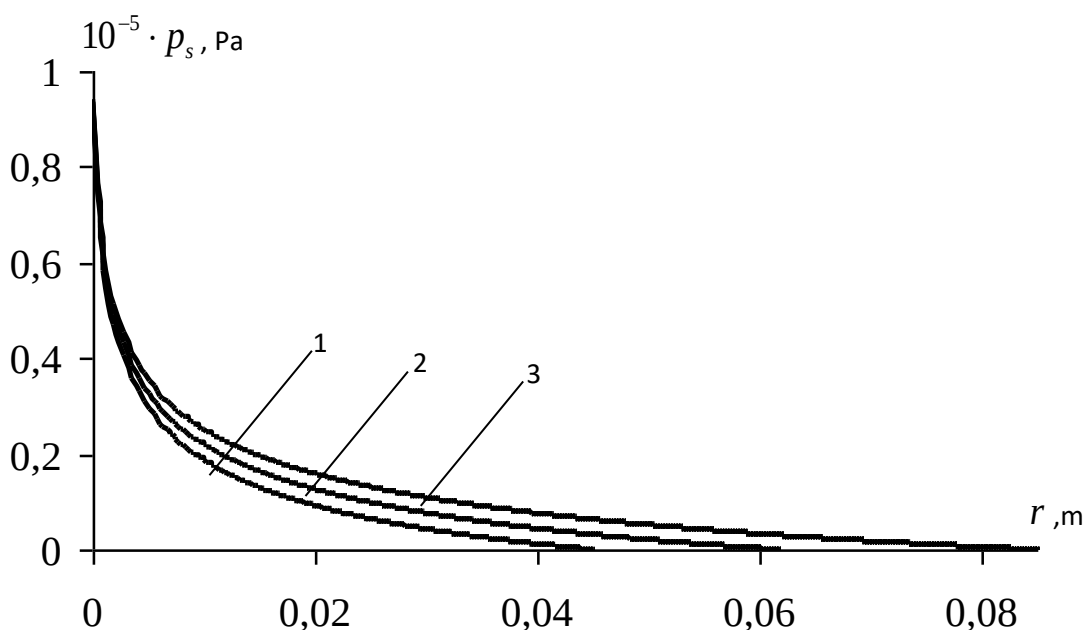
Belgilashlar kiritsak tenglama quyidagi ko‘rinishga keladi:

$$\frac{\partial p_s}{\partial t} = a(p) \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(b(p) r \frac{k}{\mu} \frac{\partial p_s}{\partial r} \right) - \frac{q_{\text{blx}}}{2\pi} \cdot \frac{1}{r} \frac{\partial p_s}{\partial r}.$$

Tenglamalardan olingan ba’zi natijalar 1-4-rasmda keltirilgan. Rasmda taqdim etilgan natijalardan ko‘rinib turibdiki, filtrlash jarayoni davom etar ekan, cho‘kma ning qalinligi oshadi va kompression bosimi va suyuqlik bosimining taqsimlanishi butun cho‘kma qalinlikda o‘rnatiladi. Qabul qilingan parametrlarning qiymatiga asosan kompression bosimi filtr yuzasidan cho‘kma va suspenziyasi chegarasigacha pasayadi. Filtrning yuzasida suyuqlikdagi bosim muhim ahamiyatga ega va $p_\ell = \Delta p_m$ qiymatdan cho‘kma va suspenziyasining umumiy chegarasidagi p_0 gacha o‘sadi. 1 va 2-rasmdagi grafikalar qo‘zg‘aluvchan cheraga $R_L(t)$ oxirigacha aniqlangan.

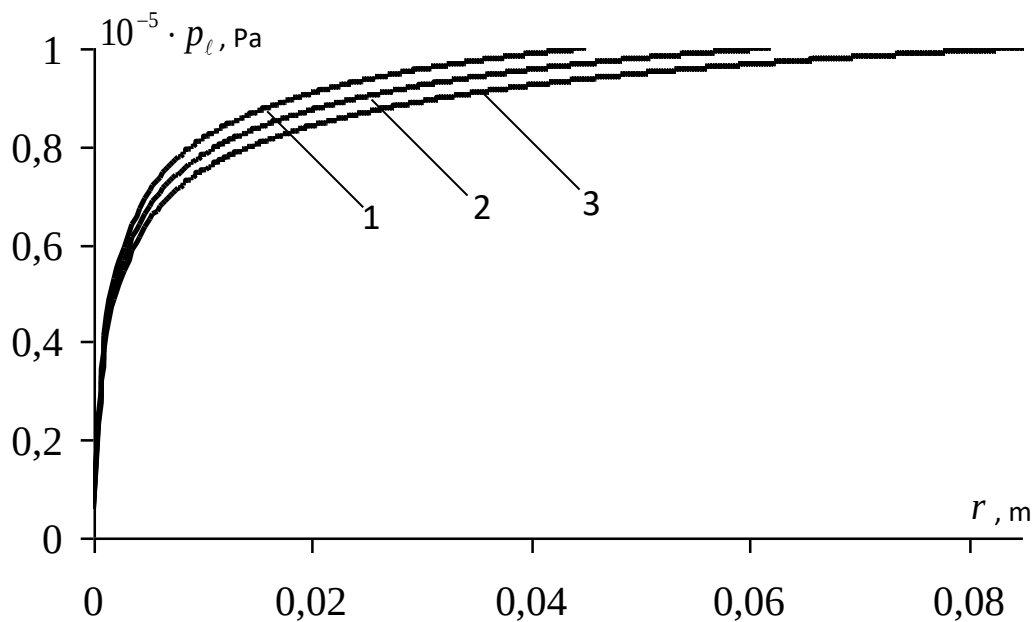
3-rasmda cho‘kmaning qalinligi dinamikasi ko‘rsatilgan. Unda cho‘kmaning qalinligining bir xil o‘rishini ko‘rishingiz mumkin. cho‘kmaning zichligi tufayli qattiq moddalar miqdori filtr yuzasiga yaqin joyda ko‘proq bo‘ladi. ε_s qiymati filtri yuzasidan cho‘kma va suspenziyasining umumiy chegarasigacha monoton ravishda pasayadi (4-rasm). Vaqt o‘tishi bilan cho‘kmaning qalinligi o‘sib borishi bilan ε_s tarqatish profillari ortishini ko‘rishimiz mumkin. $\varepsilon + \varepsilon_s = 1$.

Shunday qilib, biz xulosa qilishimiz mumkinki, taqdim etilgan model silindrsimon filtrlar orqali suspenziyani filtrlashning asosiy ko‘rsatkichlarini aniq va to‘g‘ri, miqdoriy baholashga, shuningdek cho‘kmani oshishiga kuzatish imkon beradi.

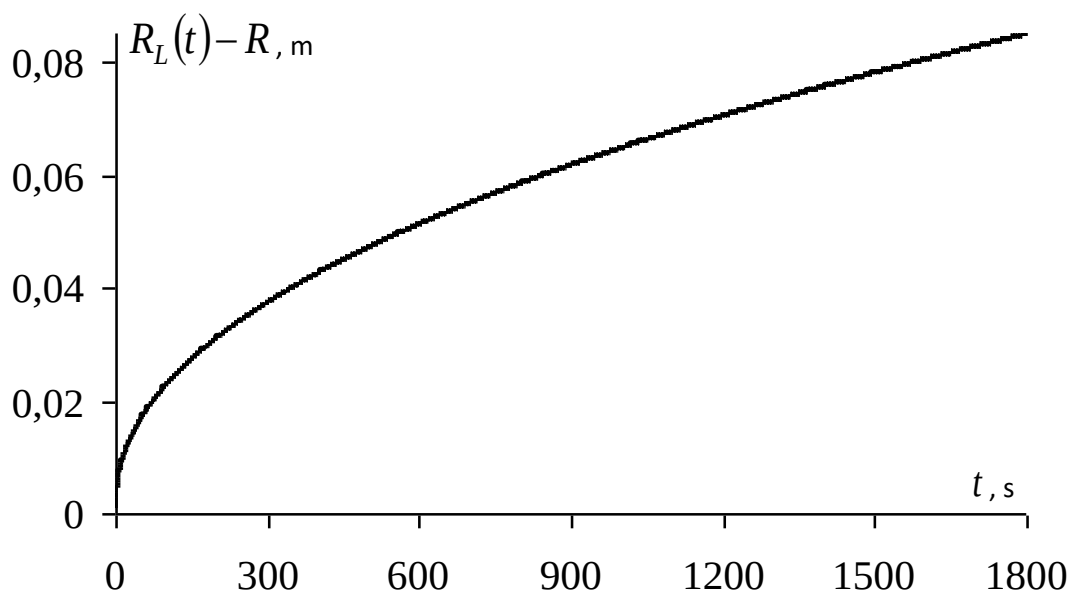

2-rasm. Kompression bosimining cho‘kma qalinligi bo‘yicha taqsimlanishi

$t = 450$ (1); 900 (2); 1800 (3) s. ($r = R$).

3-rasm. Suyuq fazada bosimining choʻkma qalinligi boʻyicha taqsimlanishi $t = 450$ (1); 900 (2); 1800 (3) s. ($r = R$).

4-rasm. Filtr yuzasida choʻkma qatlam qalinligining dinamikasi..

5-rasm. Choʻkma qalinligida ε_s ning oʻzgarishi $t = 450$ (1); 900 (2); 1800 (3) s. ($r = R$).

6-rasm. Cho'kma qalinligida k/k_0 ning o'zgarishi rasm.5. $t = 450$ (1); 900 (2); 1800 (3) c. ($r = R$).

XULOSA

Qog'ozda elastik-plastmassa tort hosil bo'lgan suspenziyani filtrlashning aksimetrik muammosi ko'rib chiqiladi. Taxminlarga ko'ra, tort filtr yuzasida qattiq suspenziya zarralaridan iborat bo'lib, filtrlash paytida qalinligi monoton ravishda ortadi. Kekdagi filtrlash xususiyatlari, masalan, qattiq zarrachalar konsentratsiyasi, tizimni tushirgandan so'ng qatlamning nisbiy o'tkazuvchanligi, siqish bosimi va suyuqlik fazasidagi bosim nolga tushirilganda, dastlabki qiymatlari tiklanmaydi. Bu tizimning birinchi yuklanishida kek qatlamining plastik deformatsiyasiga bog'liq. Tizim qayta yuklanganda, ya'ni filtrlash qayta boshlanganda, tushirish rejimidan keyin tizimning qoldiq holatiga qarab filtrlash parametrlarida keyingi o'zgarishlar bo'ladi. Ushbu rejimlarning barchasi uchun suspenziya filtrlash tenglamalari keyk deformatsiyasining qisman qaytarilmasligini hisobga olgan holda olinadi. Alohida-alohida, filtrlash paytida kek qalinligining oshishini tavsiflovchi tenglama olinadi. Bu tenglamalar uchun filtrlash masalalari shakllantiriladi va sonli yechiladi. Matematik model noma'lum harakatlanuvchi chegarani - tortning qalinligini o'z ichiga olganligi sababli, sonli yechimda sonli farq usuli bilan ma'lum bir vaqt bosqichida fazoviy koordinata bo'ylab "old tomonni ushlab" maxsus usul ishlatilgan. Nochiziqli farqli tenglamalar sistemalari iterativ usul bilan yechiladi. Takrorlash sxemasi shunday tuzilganki, har bir takroriy bosqichda chiziqli ayirma tenglamalar tizimi olinadi, uni bartaraf etish usuli (Tomas algoritmi) bilan yechiladi.

ADABIYOTLAR

1. Tien C. Principles of filtration. Elsevier, The Netherlands. 2012.
2. Баренблатт Г.И., Крылов А.П. Об упругопластическом режиме фильтрации // Изв.АН СССР, ОТН. 1955, №2. С.5-13
3. Федоткин, И.М. Задача Стефана в фильтровании с учетом сжимаемости осадка и ускорения жидкой фазы./ И.М. Федоткин, Е.И. Воробьев // Теоретические основы химической технологии, 1982, т. 16, №1.
4. Хужаёров Б.Х., Махмудов Ж.М. Математические модели фильтрации неоднородных жидкостей в пористых средах. Изд. «ФАН», Ташкент 2014. - 280 с.
5. Хужаёров Б.Х., Сайдуллаев У.Ж. Фильтрование суспензий с учетом конвективного переноса частиц при пульсационных колебаний давления. // Узбекский журнал «Проблемы механики», 2014, № 2, С. 61 - 65

6. Grace, H.P. Resistance and compressibility of filter cakes. Part II: Under conditions of pressure filtration. Chem. Eng. Prog., 1953, 49, 367-377 p.

YŷT: 633.111.1; 631.527.3

Kuzgi bug‘doy yetishtirishda yomg‘irlatib sug‘orishning me‘yor va muddatlarini belgilash. (Qarshi tumani Y.Omonov hududi misolida)

Janubiy dehqonchilik ilmiy-tadqiqot instituti q/x.f.f.d., k.i.x.

Uzaqov G‘ulom

Qarshi davlat texnika universiteti magistranti

G‘avsiyeva Saida Umar qizi

Qashqadaryo viloyatining tabiiy tuproq iqlim sharoiti

Qashqadaryo viloyati Respublikaning janubiy g‘arb tomonida joylashgan va uning shimoliy va g‘arb tomoni tog‘lar bilan to‘silgan. Shuning uchun ham Qashqadaryo viloyat xududida joylashgan Qarshi dashti (Muborak, Mirishkor, Kasbi, Koson, Qarshi va Nishon tumanlari) zonasiga shimoldan sovuq havo, g‘arb tomondan Qoraqumdan kuchli qizigan havo massasi keladi. Bu holat o‘z navbatida keskin kontinental ob-havoni yuzaga keltiradi.

Yog‘ingarchilik esa juda kam bo‘lib o‘suv davrida 40-140 mm, kuz, qish va bahor kezlari 104-394 mm bo‘ladi. Namlikning bug‘lanishi o‘suv davrida 1110-1580 mm, o‘suv davridan tashqari davrlarda 394-402 mm tashkil etadi. Natijada namlikni yetishmovchiligi sodir bo‘ladi [11, 4-7-b].

Ekinlarning o‘sishi va rivojlanishi davrida sug‘orish suvlariga bo‘lgan talabning yuqoriligi meteostansiyalarning ma’lumotlarini tahlilidan ko‘rinib turibdi, bu davrlarda suvga bo‘lgan talab juda oshib ketadi. Bu davrda ekinlarning suvga bo‘lgan talabi faqat sun’iy sug‘orish orqali qondiriladi. Qashqadaryo daryosining suv hajmi past bo‘lganligi sababli kuz, qish va bahor kezlariidagi suvni to‘plash maqsadida Chimqo‘rg‘on, Pachkamar, Xisarak va boshqa suv omborlarida to‘planadi. Hosil bo‘lgan zaxira suv takroriy ekinlarning o‘sishi va rivojlanishi davrida ishlatiladi. Biroq to‘plangan suv zaxiralari viloyatning tipik bo‘z tuproqlari zonasini zo‘rg‘a ta’minlaydi. Shu sababli Amudaryo suvidan Qarshi magistral kanali orqali Talimarjon suv ombori to‘lg‘azilib, yozda ekinlar sug‘oriladi. Viloyatning och tusli bo‘z tuproqlar zonasidagi ekinlar asosan Qarshi magistral kanali va Talimarjon suv ombori suvlari vositasida sug‘oriladi.

Viloyatning dehqonchilik qilinayotgan maydonlarini tuproq turi va tarkibi (tipik bo‘z, och tusli bo‘z, taqir va taqirsimon tuproqlar), iqlim sharoiti hamda yil davomida atmosferadan tushadigan yog‘in miqdoriga qarab uchta dehqonchlik hududiga bo‘lish mumkin.

Birinchi hududga Kitob, Shahrisabz, Yakkabog' tumanlari hamda Chiroqchi va Qamashi tumanlarining yuqori qismlari kiradi. Bu hududda havoning nisbiy namligi 18 %gacha, yuqori sutkalik harorat esa boshqa hududlarga nisbatan 3-4 darajaga, foydali harorat yig'indisi 285-461 darajaga past bo'ladi. Yillik yog'in miqdori o'rtacha 400 mm va undan yuqori.

Ikkinchi hududga G'uzor, Qamashi, Qarshi, Koson va Kasbi, Nishon tumanlarining och tusli bo'z tuproqlari maydonlari kiradi. Bu hududda havo harorati birinchi hududga nisbatan 2-3 darajaga yuqori, nisbiy namlik biroz past bo'lib, yerdan bug'lanish 190 mm ga yuqori, namlik yetishmovchiligi 270 mm ni tashkil etadi. Yillik yog'in miqdori 200-300 mm dan oshmaydi. Havodagi nisbiy namlik keskin kamaygan paytlarda kuchli garmisel shamollari esib turadi.

Uchinchi hududga Mirishkor, Muborak tumanlari va Kasbi, Nishon, Koson tumanlarining taqir va taqirsimon tuproq yerlari kiradi. Bu yerlar yuqorida qayd etilgan ikki hududga nisbatan ob-havo sharoitlarining noqulayligi bilan ajralib turadi. Bu hududda yillik yog'in miqdori 150-250 mm gachani tashkil etadi xolos. Shu boisdan ham bu hududda ekinlarni bir martalik sug'orish meyorlarini birinchi hududdagiga nisbatan 200-250 m³ ga oshirish kerak.

Qashqadaryo viloyatining jami foydalaniladigan yerlarining umumiy maydoni 2856,8 ming gektarni, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning umumiy maydoni 2413,5 ming gektarni, ekin maydonlar jami 679,3 ming gektarni, shundan sug'oriladigani 422,0 ming gektarni, lalmi yerlar 257,3 ming gektarni tashkil etadi. Viloyatning asosiy sug'oriladigan tuproqlari turli muddatli o'zlashtirilgan, sug'oriladigan taqirli, och tusli bo'z, tipik bo'z hamda taqirli o'tloqi, o'tloqi allyuvial tuproqlardir.

Viloyatda o'rta qumoqli (40,35%), yengil qumoqli (26,58%) va og'ir qumoqli (23,04%) tuproqlar keng tarqalgan bo'lib, ular jami sug'oriladigan maydonlarning qariyb 90 %ini tashkil etadi. Bunday mexanik tarkibli tuproqlar tabiiy unumdorligi hamda bir qator kimyoviy, fizik va suv-fizik xossalari bo'yicha yaxshi agronomik xususiyatlarga ega.

Qashqadaryo viloyati sug'oriladigan yer maydoni tipik bo'z tuproqlar, och tusli bo'z tuproqlar, o'tloq va bo'z-o'tloq tuproqlar, taqir va taqirsimon tuproqlar, cho'l zonasining o'tloq tuproqlarini tashkil qiladi (2.1.1-jadval).

Viloyat sug'oriladigan tuproqlarining qariyb 70 %i turli darajada sho'rlangan bo'lib, sho'rlanganlik kuchli namoyon bo'lgan tumanlar qatoriga G'uzor, Qarshi, Chiroqchi va o'rtacha ko'rsatkichlarga Koson, Nishon, Yakkabog' tumanlari kiradi. Demak, bu tumanlar tuproqlarining unumdorligini oshirish uchun sho'rlanishning oldini olishga qaratilgan chora tadbirlarni qo'llash muhim ahamiyatga ega.

Qashqadaryo viloyati tuproqlarining turlari

№	Asosiy tuproq tiplari	Umumiy maydon,%	Sugʻoriladi gan yerlar,%
1.	Och tusli-qoʻngʻir-oʻtloq-choʻl yuqori togʻ	2,8	-
2.	Togʻning oʻrta qismida joylashgan jigar rang tuproqlar	14,2	-
3.	Qoramtir boʻz tuproqlar.	8,8	-
4.	Tipik boʻz tuproqlar	23,1	16,3
5.	Och tusli boʻz tuproqlar	19,2	24,6
6.	Oʻtloq va boʻz-oʻtloq tuproqlar	3,8	24,8
7.	Taqir va taqirsimon tuproqlar	12,4	17,5
8.	Choʻl qumoq tuproqlar	2,2	2,0
9.	Choʻl zonasining oʻtloq tuproqlari	1,6	18,2
10.	Kulrang qoʻngʻir tuproqlar	6,1	2,0
11.	Shoʻrxoklar	1,6	-
12.	Qumlar, ona jinslar va boshqalar	4,2	-
	Jami	100%	100%

Viloyatning Nishon, Mirishkor, Dehqonobod tumanlarida shamol eroziyasi xavfi katta, chunki ularning koʻpgina maydonlarining tuproqlari yengil qumoq va qumloqlidir. Viloyat tuproqlarining 10 %i oʻrtacha darajada, 88 %i kuchsiz darajada sugʻorish eroziyasiga uchragan. Sugʻorish eroziyasi Dehqonobod, Qamashi, Muborak, Chiroqchi tuproqlarida keng tarqalgan boʻlib, umumiy maydonining 20-40 %ini tashkil etadi. Tuproq unumdorligini saqlashga qaratilgan tadbirlar ichida bu salbiy jarayonning oldini olishga yoʻnaltirilgan ishlar oʻz oʻrnini egallashi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kovtun V. I. Vliyanie selektsii na kachestvo zerna na yuge Rossii [Influence of selection on grain quality in the south of Russia]. Izvestiya Orenburgskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta. 2010. Vol. 3. no. 27-1. pp. 86.

2. Juraev D. T. i dr. Zavisimostʼ produktivnosti ozimoy myagkoy pshenitsiy ot suxoveev, nablyudaemyx v usloviyax yujniyx rayonov Uzbekistana [The dependence of the productivity of winter bread wheat on dry winds observed in the conditions of the southern regions of Uzbekistan]. Byulletenʼ nauki i praktiki. 2018, Vol. 4. no. 10. pp. 64.

3. Juraev D. T. i dr. Vliyanie viysokoy temperaturiy v period “kolosheniya-sozrevaniya” na elementiy urojaya myagkoy pshenitsiy [The effect of high temperature during the “earring-ripening” period on the elements of the crop of bread wheat]. Agrarliq gʻiyiyndar seriyasiy, Astana, 2017, pp. 136

4. Khazratkulova S. et al. Genotype× environment interaction and stability of grain yield and selected quality traits in winter wheat in Central Asia. Turkish Journal of Agriculture and Forestry. Turkey, 2015, Vol. 39. no. 6. pp. 920-929.
5. Dilmurodov Sh. D., Boysunov N. B. O'tbor produktivniyx liniy myagkix pshenits iz gibridnogo pitomnika v usloviyax yujnogo regiona Respubliki Uzbekistan [Selection of productive lines of bread wheat from a hybrid nursery in the conditions of the southern region of the Republic of Uzbekistan]. World science: Problems and Innovations, Russia, 2018, pp. 58-60.
6. Heffner E. L. et al. Genomic selection accuracy for grain quality traits in biparental wheat populations. Crop Science, 2011, Vol. 51. no. 6. pp. 2597-2606.
7. Atanasova D. et al. Influence of genotype and environments on quality of winter wheat varieties in Northern Bulgaria. Agricultural science and technology, 2009, Vol. 1. no. 4. pp. 121-125.
8. Mohammadi R., Haghparast R. Evaluation of promising rainfed wheat breeding lines on farmers' fields in the west of Iran. International Journal of Plant Breeding, 2011, Vol. 5. no. 1. pp. 30-36.

EDDI KOVARIATSIYA (EC): QISHLOQ XO'JALIGIDA SUV TEJASHDA FOYDALANISH

Eshonqulov Ravshan Abdurazakovich – Qarshi davlat texnika universiteti
Mahmadiyorov Muhriddin Akbar o'g'li - Qarshi davlat texnika universiteti
magistranti

Ergashev Husniddin Saydali o'g'li - Qarshi davlat texnika universiteti
talabasi

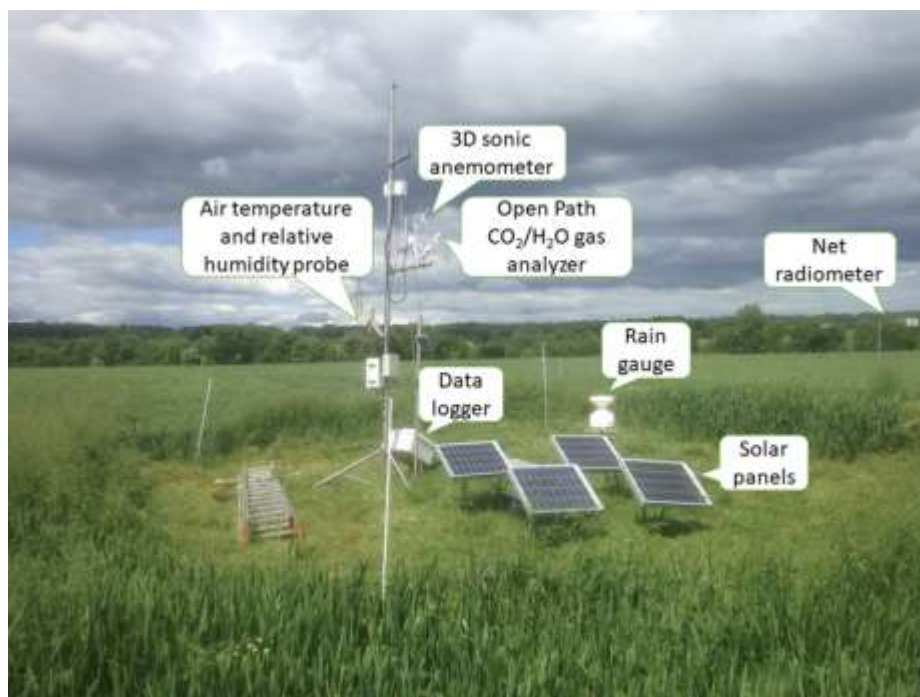
Antropogen CO₂ emissiyalari va boshqa issiqxona gazlarining ko'payishi iqlim o'zgarishi haqida tashvish uyg'otdi. Iqlim o'zgarishi hosildorlik va hosil sifatiga, almashlab ekish, uglerod va azot aylanishiga, suv rejimi va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish tizimlariga ko'p qirrali ta'sir ko'rsatmoqda. Uning atrof-muhit tizimlariga qanday oqibatlarga olib kelishini tushunish uchun yer yuzidagi modda va energiya almashinuvini o'lchash modellarning keng doirali jarayonlarning tasdiqlash va xabardor qilishga yordam beradigan ma'lumotlarni taqdim etadi. Quruqlik sathidagi bunday oqimlarni o'lchash tuproq-o'simlik-atmosfera doimiyligida jarayonlarning simulyatsiyalarini sinash imkoniyatini beradi.

Tuproq-o'simlik tizimidagi modda va energiya almashinuvi bu murakkab va biofizik elementlarning o'zaro ta'siri bo'lib, sayyoramizda hayotning mavjud bo'lishi asosi hisoblanadi (Heymsfield et al., 2017; Monteith & Unsworth, 2013). Elementlarning aylanishi va o'zgarishi ularning fizik-kimyoviy tizim xususiyatlari va atrof-muhit sharoitlariga bog'liq. Ushbu jarayonlar asosiy energiya manbai

bo'lgan quyosh tomonidan boshqariladi. Yerning qatlamida ma'lum bo'lgan qobiq atmosfera yoki sayyora chegara qatlami (ABL yoki PBL) deb nomlanib, u atmosferaning eng past 100 dan 3000 m gacha bo'gan qismini o'z ichiga oladi (Stull, 1988). Yer yuzidagi moddalar va energiya oqimlarini o'lchash ko'plab jarayonlarni, shu jumladan global iqlim o'zgarishi oqibatlarini tushunish uchun muhimdir.

Bugungi kunda global iqlim o'zgarishi dunyoga ta'sir ko'rsatadigan eng jiddiy muammolardan biridir. Iqlimning global o'zgarishining oqibatlari tobora kuchayib borayotgan keskin ob-havo sharoitida ham ko'rinib bormoqda, va bu hodisa kelajakda ham tez-tez sodir bo'lishi kutilmoqda. Iqlim o'zgarishining asosiy omili karbonat angidrid (CO_2), metan (CH_4) va azot oksidi (N_2O) kabi antropogen issiqxona gazlari (IG) chiqindilarining ko'payishi bilan bog'liq (IPCC, 2014), ularning atmosferadagi kontsentratsiyasining o'sishiga olib keladi. Qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi va yerlardan foydalanish bilan bog'liq boshqa faoliyatlardan paydo bo'layotgan karbonat angidrid iqlimning antropogen o'garishiga 24% hissa qo'shishi baholangan (IPCC, 2014). Biroq, qishloq xo'jaligi sektorining issiqxonalar gazining hissasi hali ham yetarlicha o'rganilmagan va qo'shimcha miqdorlarni hisoblashni talab qiladi (Huang et al., 2023).

Xususan, CO_2 ning qishloq xo'jaligi sektoridan global iqlim o'zgarishiga qo'shgan hissasi bo'yicha qishloq xo'jaligida barqaror rivojlanishi uchun yechimlarni topish juda muhimdir. So'nggi ikkita dekada ichida qishloq xo'jaligida uglerod sekvestratsiyasi (atmosferadagi karbonad angidridni ushlab qolish yoki saqlash) umumiy uglerod sekvestratsiyasiga muhim hissa qo'shuvchi sifatida muhokama qilindi. Buning ijobiy tomoni shundaki, bunda tuproqda organik moddalar miqdorining oshishidir. Shunga qaramay, qishloq xo'jaligi ekotizimlaridan uglerod oqimlarining dinamikasi tushunarsiz bo'lib qolmoqda (Inoue et al., 2004; Poyda et al., 2016). Bu atmosferaning chegara qatlamida, xususan, yer yuzasida modda va energiya almashinuvi jarayonlarini yaxshiroq tushunishni talab qiladi. Bu global iqlim o'zgarishining mintaqaviy miqyosdagi ta'sirini baholashda muhim qadamdir. Eng muhim narsa shuki – yer yuzadagi almashinuv uchun o'lchov quirilmarining doimiy rivojlanishi hisoblanadi. Masalan, yuqori aniqlikdagi, tezkor javob beruvchi gaz analizatorlari va uch o'lchamli tovush anemometrlar o'lchovlarni qisqa va uzoq vaqt shkalalarida 10-20 Gts chastotada o'tkazishga imkon beradi.

1-rasm. Eddi kovariatsiya stantsiyasi ekin maydonlari ustida tezkor javob beradigan va yuqori aniqlikdagi asboblarga ega (Kraichgau region, Germaniya)

Tuproq-o'simlik-atmosfera doimiyligida quruqlikdagi energiya oqimlarini o'lchashning bir nechta usullari mavjud. Eng ko'p qabul qilingan mikrometeorologik usullarni quyidagi toifalarga bo'lish mumkin: eddy kovariatsiya (EC), oqim-gradient, to'planish va massa balansiga asoslangan usullar (Burba, 2013; Foken, 2008a; Meyers va Baldokki, 2005; Monteith va Unsworth, 2013). Ular orasida, EC usuli yuqori chastotali rezolyutsiyada juda kichik hajmdagi gazlarni o'lchashga imkon beradigan tezkor javob bera oladigan asbob hisoblanadi. Hozirda biron bir alohida sensor bizni o'lchashni istagan barcha o'zgaruvchilarini birdaniga va bir vaqtda o'lchay olmaydi.

Tuproq-o'simlik-atmosfera davomiyligidagi suv va issiqlik oqimlarini aniq o'lchash jarayonlarni modellashtirish uchun muhim ahamiyatga ega (Ezzahar et al., 2012; Ingwersen et al., 2015; Santanello et al., 2013). Uzoq muddatli ma'umotlar mintaqaviy va global iqlim modellarini tasdiqlash va takomillashtirish uchun juda muhimdir (Ingwersen et al., 2018; Wizenmann et al., 2014).

Eddi kovariatsiya Metodi yordamida qishloq xo'jaligida sug'orishni optimallashtirish imkoniyati mavjud. Buning uchun evapotranspiratsiyani ya'ni yashirin issiqlik oqimini (LE) o'lchash bilan suv yo'qotilishini va sug'orishga bo'lgan talab aniqlanadi. Bu bilan sug'orish suvlarini tejash tadqiqotlarda aniqlangan. Peru davlatida Zaytun bog'larini tomchilatib sug'orish orqali suvga bo'lgan talab 30% gacha kamaytirishga erishilgan va biomassaning ortishiga ham mevalar hosildorligini saqlab qolishga erishilgan (Tito et al., 2024). Shungdek, iqlim o'zgarishi sharoitida ham muhim yechimlarni beradi (Liu et al., 2024).

Xulosa qilib aytish mumkinki, Eddi kovariatsiya (EC) metodi iqlim o'zgarishi sharoitida qishloq xo'jaligida ilmiy yondashuv asosida suvni tejash, ekin hosildorligini oshirish va barqaror qishloq xo'jaligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Iqlim parametrlari bo'yicha aniq ma'lumotlar va zamonaviy texnologiyalar yordamida ekin maydonlarida optimal sug'orish tizimi yaratish mumkin, bu esa suv resurslaridan oqilona foydalanish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ezzahar, J., Er-Raki, S., Marah, H., Khabba, S., Amenouz, N., & Chehbouni, G. (2012). Coupling Soil-Vegetation-Atmosphere Transfer Model with Energy Balance Model for estimating energy and water vapor fluxes over an olive orchard in semi-arid region. *Global Changes*, 1(March 2016), 1–9. <https://doi.org/10.4081/gm.2012.e1>
2. Heymsfield, S. B., Bourgeois, B., & Thomas, D. M. (2017). Assessment of human energy exchange: historical overview. *European Journal of Clinical Nutrition*, 71(3), 294–300. <https://doi.org/10.1038/ejcn.2016.221>
3. Huang, S., Ghazali, S., Azadi, H., Movahhed Moghaddam, S., Viira, A. H., Janečková, K., Sklenička, P., Lopez-Carr, D., Köhl, M., & Kurban, A. (2023). Contribution of agricultural land conversion to global GHG emissions: A meta-analysis. *Science of the Total Environment*, 876(August 2022). <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2023.162269>
4. Ingwersen, J., Högy, P., Witzmann, H. D., Warrach-Sagi, K., & Streck, T. (2018). Coupling the land surface model Noah-MP with the generic crop growth model Gecros: Model description, calibration and validation. *Agricultural and Forest Meteorology*, 262, 322–339. <https://doi.org/10.1016/J.AGRFORMET.2018.06.023>
5. Ingwersen, J., Imukova, K., Högy, P., & Streck, T. (2015). On the use of the post-closure methods uncertainty band to evaluate the performance of land surface models against eddy covariance flux data. *Biogeosciences*, 12(8), 2311–2326. <https://doi.org/10.5194/bg-12-2311-2015>
6. Inoue, Y., Olioso, A., & Choi, W. (2004). Dynamic change of CO₂ flux over bare soil field and its relationship with remotely sensed surface temperature. *International Journal of Remote Sensing*, 25(10), 1881–1892. <https://doi.org/10.1080/0143116031000102449>
7. IPCC. (2014). *Climate Change 2014 Mitigation of Climate Change Working Group III Contribution to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. <https://www.ipcc.ch/pdf>
8. Liu, X., Peng, X., Li, Y., Gu, X., Yu, L., Wang, Y., & Cai, H. (2024). Environmental influences on evapotranspiration in wheat-maize rotation systems under diverse hydrological regimes in the Guanzhong Plain, China.

- Agricultural Water Management*, 306(September), 109204.
<https://doi.org/10.1016/j.agwat.2024.109204>
9. Monteith, J. L., & Unsworth, M. H. (2013). *Principles of Environmental Physics* (4th ed.). Elsevier.
<http://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/B9780123869104000263>
 10. Poyda, A., Reinsch, T., Kluß, C., Loges, R., & Taube, F. (2016). Greenhouse gas emissions from fen soils used for forage production in northern Germany. *Biogeosciences*, 13(18), 5221–5244.
<https://doi.org/10.5194/bg-13-5221-2016>
 11. Santanello, J. A., Peters-Lidard, C. D., Kennedy, A., Kumar, S. V., Jr., J. A. S., Peters-Lidard, C. D., Kennedy, A., & Kumar, S. V. (2013). Diagnosing the nature of land–atmosphere coupling: A case study of dry/wet extremes in the U.S. southern Great Plains. *Journal of Hydrometeorology*, 14(1), 3–24.
<https://doi.org/10.1175/JHM-D-12-023.1>
 12. Tito, R., Cruz, R., Nina, A., Limonchi, F., Puma-Vilca, B. L., Salinas, N., & Cosio, E. G. (2024). Evapotranspiration, carbon dynamics and water use efficiency in a drip-irrigated olive orchard in arid coastal western South America. *Agricultural Water Management*, 297(December 2023), 108813.
<https://doi.org/10.1016/j.agwat.2024.108813>
 13. Wizemann, H. D., Ingwersen, J., Högy, P., Warrach-Sagi, K., Streck, T., & Wulfmeyer, V. (2014). Three year observations of water vapor and energy fluxes over agricultural crops in two regional climates of Southwest Germany. *Meteorologische Zeitschrift*, 24(1), 39–59.
<https://doi.org/10.1127/metz/2014/0618>

QUYOSH NURI YORDAMIDA SHO‘R SUVNI CHUCHUK ICHIMLIK SUVGA AYLANTIRISH

*Qarshi davlat texnika universiteti
1-bosqich magistir Normurodov Davron*

Annotasiya

Maqolada mavjud sho‘r suvni chuchuk ichimlik suvga aylantiruvchi qurilmalarning ishlash prinsipi asosida ishlovchi qayta tiklanuvchan energiya manbalardan foydalanib sho‘r suvni chuchuk ichimlik suvga aylantirish va uni nazorat qiluvchi texnik vositalar haqidagi ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: sho‘r suv, chuchuk suv, energetik tejamkor, quyosh nuri, issiq vanna, qavariq shakl, chuchuklanish darajasi, nazorat datchiklari.

ПРЕВРАТИТЕ СОЛЕНУЮ ВОДУ В ПРЕСНУЮ ПИТЬЕВУЮ ВОДУ С ПОМОЩЬЮ СОЛНЕЧНОГО СВЕТА

Аннотация

В статье приведена информация о том, как преобразовать соленую воду в пресную воду и контролировать использование возобновляемых источников энергии по принципу работы существующих соленых вод.

Ключевые слова: рассол, пресная вода, энергоэффективность, солнечный свет, джакузи, пузырьковая форма, обезвоживание и датчики.

CONVERT SALT WATER TO FRESH DRINKING WATER USING SUNLIGHT

Annotation

The article provides information on how to convert salt water into fresh water and control the use of renewable energy sources according to the principle of operation of existing salt waters.

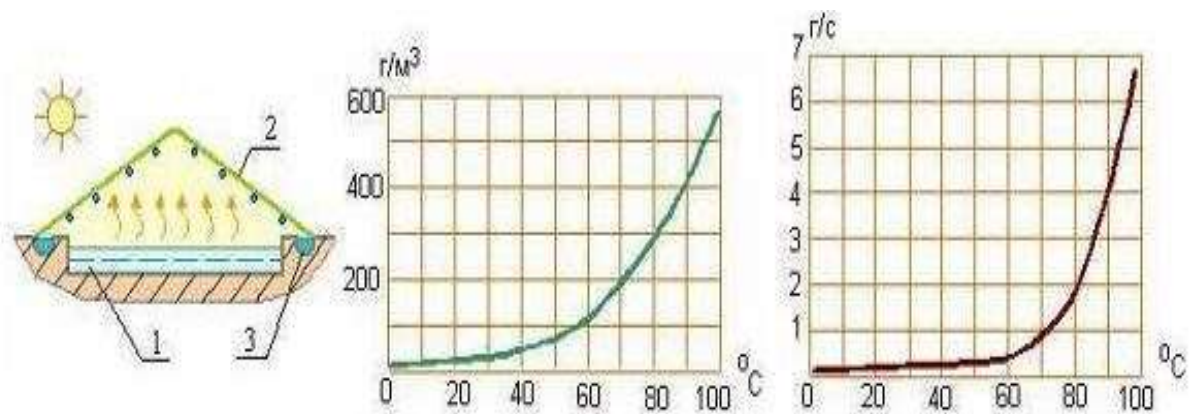
Keywords: brine, fresh water, energy efficiency, sunlight, Jacuzzi, bubble form, dehydration and sensors.

Bugungu kunda dunyo olimlari har tomonlama qulay va energetik tejamkor qurilmalarni yasashga katta e'tibor qaratganlar. Toshkent Irrigatsiya va Qishloq Xo'jaligini Mexanizatsiyalash Muxandislari Instituti Qarshi filiali ixtidorli talabalari ham Ayniqsa quyosh energiyasidan sanoat, qishloq xo'jalik va boshqa barcha sohalarda foydalanish orqali energetik krizisning oldini olishmoqda. Bu borada AQSH, Germaniya, Xitoy, Isroil, Rossiya, Ispaniya va bir qancha yetakchi mamlakatlarda juda katta ishlar olib borilmoqda.

Quyosh chuchitgichi va sug'orish sistemalari nanotexnologiyalarning energetik istiqbollari. Quyosh nurlari yoki boshqa usullardan foydalanib toza suv hosil qilish qurilmalarini yasash ishlab chiqarish korxonalarining eng istiqbolli yo'nalishlaridan biridir. Bu yo'nalishdagi olib borilayotgan ishlar ko'lami keng bo'lib, uzoq yillarga mo'ljallangan. Shunga qaramay bu qurilma sho'r suvni chuchuklatirishdagi effektivligi, samaradorligi yuqori bo'lgani holda ish jarayoni qator kamchiliklar borligini namoyon etadi[1].

Dunyo miqyosida toza chuchuk suvga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib borishi uni hosil qiluvchi qurilmalarga talabni ham orttirmoqda. Bu qurilmalar elektr yoki issiqlik tarmoqlariga ulanmasdan tabiiy-alternativ energiya manbalari (quyosh, shamol dengiz yoki daryo suvi energiya) vositasida ishlashi diqqatga sazovar.

Umumiy ma'lumotlar hovuz (basseyn) tipidagi quyosh suv chuchitgichi qurilmasida tasvirlangan.

Hovuz (basseyn) ko'rinishidagi quyosh suv chuchitkich.

1-idish(basseyn) ga dengiz suvi solinadi. Basseyn usti (tomi, yuqori qoplamasi)

2-shaffof shisha bilan konussimon yoki ma'lum burchak ostida germetik yopiladi.

Quyosh nurlari vositasida basseyndagi suv bug'lanadi va shishaning ichki devoriga etib kelib, kondensastiyalanadi. Kondensastiyalangan suv tomchilari shisha sirti orqali suzib kelib 3-tarnovga tushadi va toza suv yig'gich-idishda to'planadi.

Agar kastyulkaga qaynoq suv solib uni og'zini shisha qopqoq bilan mahkam yopsak bug'ning suv tomchisiga aylanishini kuzatib ko'p marta guvohi bo'lganmiz (Qurilmaning ishlash prinstipi shu asosida).

Ilk marta bunday quyosh suv chuchutkichi qurilmalari 1872-yildayoq yasalgan ekan. Ular o'zining mustaqil ishonchli va yuqori chidamliligini asrlar osha isbotladi. Bu yillar ichida insoniyat stoliga qo'yiladigan jurnal o'lchamidan (uning 1,5-2 l/sutka narxi 25-30 \$). To sa'noat miqyosida bir necha o'n m³ toza suv ishlab chiqaruvchi qurilmalargacha ixtiro qildi. Quyosh suv chuchitkichining unumdorligi:

1-Dengiz (sho'r) suvining bug'lanish yuzasi - $S_{\text{bug'}}$

2-Kondensatsiya yuzasi - S_{kon}

3-Quyosh energiyasi E_{kky} kattaliklari bilan bog'liq.

Basseyn tipidagi quyosh suv chuchitgichining 1 m² yuzasi sutkalik quyosh energiyasi E_{q1} kW*soat/m² bo'lganda 0,593*E litrga etadi. Erning 45° dan kichik kengliklarida quyosh energiyasi ~6,5 kW*soat/m² ni tashkil etadi, demak bunday kengliklarga o'rnatilgan qurilmada uning har kv metri 4 litrgacha toza suv hosil qilib bera oladi[2].

Eng sodda chuchitgich tannarxi 10 dollar 1 litr/sutka hisobida ishlab chiqariladi va 20 yilgacha (eng kamida) ishlaydi. Iqtisodiy jihatdan hisoblab chiqsak bunday qurilma 1-yil mobaynida 1 litr suvni 10 sentdan ishlab chiqarib beradi va o'zining

narxini qoplaydi, qolgan 19 yil bizga bepul, tekinga sho'r suvdan toza suv ajratib xizmatini o'taydi. Qurilma ajratib beradigan toza suv 99,5% tozalangan va zararsizlantirilgan. Agar bunday qurilmalar tabiiy kafolatlar epidemiya tarqagan rayonlarda o'rnatilsa, nafaqat ichimlik suv muammosi hal bo'ladi balki xavfli yuqumli kasalliklar tarqalishining ham oldi olinadi.

Sanoat ishlab chiqarishi miqyosida sho'r suvdan chuchuk toza suv ishlab chiqarish qurilmasi. Bu ixtiro geliotexnikaga taluqli bo'lib, uzluksiz chuchuk toza suv hosil qiluvchi "quyosh-suv" tozalagichlarining sanoat tipiga mansubdir. Qurilma-inshootning asosiy qismi quyosh nurlaridan foydalanib sho'r suvni tozalagich bo'lib, issiqlikdan himoya qobig'i, issiqlik yutuvchi tub, kondensatni to'plovchi novalar, sho'r suv yuboruvchi patrulkalar, chuchuk suvni tortib oluvchi va sho'r suvni boshqaruvchi kollektorlar tizimidan iborat. Qurilmaga sho'r suv uzatish panellari orasida joylashgan patrulkalar vositasida amalga oshiriladi.

Bu qurilmada kondensastiya jarayonida ajralgan issiqlik miqdori qavatmaqavat o'rnatilgan panel idishdan suv sirtida maksimal foydalanilishiga erishilgan. SHunga qaramay bu qurilma sho'r suvni chuchuklatirishdagi effektivligi, samaradorligi yuqori bo'lgani holda ish jarayoni qator kamchiliklar borligini namoyon etadi. Gap shundaki, yuqori qavatlarda sho'r suv sathining bir xil taqsimlanishini ta'minlash uchun bu suv ko'pgina tirqishlardan o'tishi kerak[3].

Bu tirqishlar oralig'i eng ko'pi bilan 100 mm bo'lishi mumkin. Ular orasidagi masofani bundan oshirish panellarga suvni teng taqsimlashni ta'minlay olmaydi va ularning ifloslanishi (ohak tuz va oksid cho'kmalar) ga sabab bo'ladi.

Sirt yuzasi (maydoni) $S=10\text{m}^2$ va yon qismlari $\sim 3,2\text{m}$ bo'lgan suv tozalash inshootida qo'sh qatorda tirqishlar soni $n=64$ taga teng bo'lishi kerak. M:10 ta panelga ega bo'lgan bunday suv chuchitgichi qurilmada panel oralig'i 100mm bo'lsa, tirqishlardan hq 1m balandlikda suv otilib chiqadi; uning tezligi mos holda $v_c=4,4 \text{ m/s}$ ga teng bo'ladi. Quyosh radiastiyasi I_T q750w/m² bo'lgan janubiy kengliklarda solishtirma maksimal sarf $0,32 \cdot 10^{-3} \text{ kg/m}^2 \cdot \text{s}$ va 10m² maydonda suv sarfi $G=32 \cdot 10^{-3} \text{ kg/s}$ ni tashkil etadi. Agar suv zichligi $\rho_c = 1000 \text{ kg/m}^3$, tirqishlar sarfi koefitsenti 0,6 ga teng deb qaralsa, bunday tirqishlarning optimal diametrini hisoblash oson $n=64$ va $W=4,4\text{m}^3/\text{s}$ ni o'rniga qo'ysak, $d=0,155\text{mm}$ kelib chiqadi[4]

Qo'yilgan maqsadga erishish uchun bu qurilmada issiqlik sig'imli ostki qism va issiqlik himoyasi konusida (idish ichi) kondensat yig'uvchi panellar o'rnatildi, ular cheklovchi botik ko'rinishida bo'lib qo'shni drenaj trubkalari bilan ta'minlangan. Bunda sho'r suv etkazuvchi trubka yuqori qavat oraliq paneli sathiga drenaj trubkalarning quyi qismi eng pastki kollektor panelining sho'r suvni chiqarib yuborish joyiga ulangan.

Oraliq panellar quyosh radiastiyasi va infraqizil nurlarni yutuvchi va o'tkazuvchi material (M: issiqlik yutuvchi shisha yoki armakarkasli shishalar) dan

yasalgan. Armakonstruktiviyada mis (issiqlik o'tkazuvchan)dan foydalanilgan; sho'r suvni tushiruvchi trubka hamda drenaj trubkalarining ost qismi qo'shimcha yonbosh-tirqishlar bilan ta'minlangan[5].

Uskunadagi bunday tuzatish va to'ldirishlar quyosh energiyasi yordamida chuchuk suv hosil qilishda maksimal effektini ta'minlaydi. 1-chidan bug'lanish intensivligi ortadi, 2-chidan idishlarni to'ldirishning optimalligi ta'minlanadi, 3-chidan ortiqcha sho'r suvning qurilma ichida qolib ketib devorlar ifloslanishi oldini oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yusupaliyev R.M. Issiqlik elektr stansiyalarida suv tayyorlash texnologiyasi. Toshkent, TDTU2003 y.
 2. Abdullayev A. Daryodan toza ichimlik suv olish yo'llari. Toshkent -1991y.32 bet.
 3. E. O'. Madaliyev "Issiqlik texnikasi", "Farg'ona", 2002 yil, 280 bet.
 4. J. Nurmatov, N. A Xalilov, U. Q. Tolipov "Issiqlik texnikasi" Toshkent 1995. 5.
 5. Vezov S.P. Islomov N.F Suvni eng oddiy vositalar yordamida tozalash va zararsizlantirish "Medisina" nashriyoti, Toshkent-1996 y
- www.ziyounet.uz.axborot-ta'lim.tarmog'i
<http://www.abok.ru>. <http://energy-mgn.nm> <http://www.abok.ru>

**SUV TEJAMKOR SUG'ORISH TEXNOLOGIYALARI VA
EKOLOGIYA VA ATROF-MUHIT MUHOFAZASINING BUGUNGI
KUNDAGI MUAMMOLARI**

BERDIYEVA SADOQAT ESHONQUL QIZI

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi

ELMURODOVA CHAROS SIROJIDDIN QIZI

NURBOBOYEVA ASILA ISKANDAR QIZI

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabalari

Annotatsiya. Ushbu maqola suv tejamkor sug'orish texnologiyalari va ekologiya hamda atrof-muhit muhofazasi sohasidagi bugungi kundagi muammolarni o'rganadi. Ekologik muammolar sifatida iqlim o'zgarishi, suv ta'minoti, tuproq eroziyasi va kimyoviy ifloslanish kabi masalalar tahlil qilinadi. Maqola, suv resurslarini tejash, tuproqni himoya qilish va ekologik barqarorlikni ta'minlashda suv tejamkor texnologiyalarining ahamiyatini ko'rsatadi va atrof-muhit muhofazasiga oid yondashuvlarni taklif etadi.

Kalit so'zlar: suv tejamkor sug'orish texnologiyalari, ekologiya, atrof-muhitni boshqarish, iqlim o'zgarishi, suv ta'minoti, tuproq eroziyasi, ifloslanish, ekologik xavfsizlik, atrof-muhitni muhofaza qilish, suv resurslarini himoya qilish, texnologiyalar.

Аннотация. Данная статья изучает технологии водосберегающего орошения, а также современные проблемы экологии и охраны окружающей среды. В качестве экологических проблем анализируются такие вопросы, как изменение климата, водоснабжение, эрозия почвы и химическое загрязнение. Статья подчеркивает важность технологий водосберегающего орошения для сохранения водных ресурсов, защиты почвы и обеспечения экологической устойчивости, а также предлагает подходы к охране окружающей среды.

Ключевые слова: технологии водосберегающего орошения, экология, управление окружающей средой, изменение климата, водоснабжение, эрозия почвы, загрязнение, экологическая безопасность, охрана окружающей среды, защита водных ресурсов, технологии.

Annotation. This article examines water-saving irrigation technologies and the process of managing ecology and the environment in the current context. The ecological problems analyzed include climate change, water supply, soil erosion, and pollution. The article emphasizes supporting water-saving technologies for the protection of water resources, soil conservation, and ensuring ecological safety, and it suggests factors related to environmental protection.

Keywords: water-saving irrigation technologies, ecology, environmental water supply, climate change, environmental cleaning, soil pollution, pollution, environmental protection, water resource protection, technology.

Bugungi kunda, jahonda suv resurslari cheklangan va ularning o'zgarishi ekologik tizimlar va qishloq xo'jaligi uchun jiddiy tahdidlarga olib kelmoqda. Suv tejamkor sug'orish texnologiyalarining rivojlanishi va ekologik muammolarni hal qilishga qaratilgan yondashuvlar muhim ahamiyatga ega. Suv resurslarini samarali boshqarish va atrof-muhitni saqlash, uzoq muddatda odamlarning hayot sifati va tabiatni himoya qilish uchun zarurdir.

Suv tejamkor sug'orish texnologiyalari.

Suv tejamkor sug'orish texnologiyalari — bu suvni samarali va iqtisodiy ravishda foydalanishga yo'naltirilgan texnologiyalar bo'lib, ular qishloq xo'jaligi va boshqa sohalarda ishlatiladi. Bunday texnologiyalarning asosiy maqsadi sug'orish jarayonini optimallashtirish va suv resurslaridan maksimal darajada samarali foydalanishdir. Bugungi kunda quyidagi suv tejamkor sug'orish texnologiyalari keng tarqalgan:

1. Drip (kapillyar) sug'orish: Bu texnologiya, suvni to'g'ridan-to'g'ri o'simliklarning ildiz tizimiga yetkazish orqali suvni samarali tarqatishni ta'minlaydi. Drip sug'orish tizimi suvni isrof qilishni kamaytiradi va o'simliklarning maxsus ehtiyojlariga moslashtiriladi.

2. Sprinkler (purkagich) sug'orish: Sprinkler tizimlari, suvni havo orqali tarqatadi va uni samarali taqsimlaydi. Bu texnologiya, ochiq maydonlarda yoki katta hududlarda samarali ishlatiladi.

3. Zaruriy vaqtda sug'orish (Deficit irrigation): Bu usulda, o'simliklar uchun kerakli suv miqdori kamaytiriladi, bu esa suv resurslarining tejamkor foydalanilishini ta'minlaydi. Bunday texnologiya suvning miqdori cheklangan joylarda qo'llanadi.

4. Avtomatik sug'orish tizimlari: Bu tizimlar, o'z ichiga qo'shimcha sensorlar va dasturlarni olgan holda, sug'orish jarayonini avtomatik ravishda boshqaradi. Bu tizimlar, o'simliklar ehtiyojiga qarab suvni taqsimlaydi, shu bilan resurslarni tejashni ta'minlaydi.

5. Yer osti sug'orish tizimlari: Bu tizimlar, suvni er ostidan taqsimlashni ta'minlaydi va yuqori darajadagi suv bug'lanishini oldini oladi. Bunday tizimlar ko'proq quruq va yarim quruq hududlarda qo'llaniladi.

Ekologiya va atrof-muhit muhofazasining bugungi kundagi muammolari.

Dunyoda atrof-muhit va ekologiya sohasida yuzaga kelayotgan muammolar tobora kuchayib bormoqda. Bugungi kunda quyidagi muammolar eng jiddiy ekologik tahdidlarga aylangan:

1. Iqlim o'zgarishi: Iqlim o'zgarishi, global isish va uning natijasida suv resurslarining kamayishi, o'rmonlarning yo'qolishi, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Iqlim o'zgarishining ta'siri, qishloq xo'jaligi

va boshqa sohalarda suv resurslariga bo'lgan ehtiyojni oshirib, ekologik muammolarni yanada chuqurlashtirmoqda.

2. Suv ta'minoti muammolari: Suv resurslarining kamayishi va ularning noto'g'ri boshqarilishi, ko'plab mintaqalarda qurg'oqchilik va suv tanqisligiga olib kelmoqda. Suv ta'minotining yetarli bo'lmasligi, dehqonchilik va boshqa sohalarda ishlab chiqarishni susaytiradi, bu esa o'z navbatida ijtimoiy va iqtisodiy muammolarga olib keladi.

3. Tuproq eroziyasi: Qishloq xo'jaligi faoliyatining noto'g'ri olib borilishi va yerlarning haddan tashqari ishlatilishi, tuproq eroziyasini keltirib chiqaradi. Tuproq eroziyasi, yerning unumdorligini pasaytiradi va suv resurslarini yuvib ketishiga olib keladi.

4. Kimyoviy ifloslanish: Qishloq xo'jaligida pestitsidlar va mineral o'g'itlarning ortiqcha ishlatilishi, tuproq va suv manbalarini ifloslantiradi. Bu esa, o'z navbatida, o'simliklar va hayvonot dunyosiga zarar etkazadi va inson salomatligiga xavf soladi.

5. Biodiverstetlikning yo'qolishi: O'rmonlarning kesilishi, tabiiy yashash joylarining yo'qolishi va antropogen omillar, biologik xilma-xillikni kamaytirishga olib kelmoqda. Bu o'z navbatida ekosistemalarning barqarorligini pasaytiradi va yangi ekologik muammolarni keltirib chiqaradi.

Suv tejamkor sug'orish texnologiyalarining ekologik foydalari.

Suv tejamkor sug'orish texnologiyalarining ekologik foydalari juda katta. Ular quyidagi yo'nalishlarda atrof-muhitga foyda keltiradi:

1. Suv resurslarini tejash: Suvni samarali tarqatish orqali suvning isrof bo'lishining oldini olish mumkin. Bu, ayniqsa, suvning cheklangan bo'lgani yoki qurg'oqchil hududlarda juda muhimdir.

2. Tuproqni himoya qilish: Sug'orish tizimlari yordamida tuproqning ortiqcha namlanishi va eroziyasi oldini olinadi. Bu, o'z navbatida, tuproq unumdorligini saqlashga yordam beradi.

3. Iqlim o'zgarishiga moslashish: Suvni tejash va samarali boshqarish, iqlim o'zgarishi bilan bog'liq qurg'oqchilik va iqlim tahdidlariga qarshi kurashishda muhim ahamiyatga ega.

4. Energiya va resurslar tejash: Suv tejamkor texnologiyalar, shuningdek, energiya resurslarini ham tejashga yordam beradi, chunki kamroq suvni tashish va ishlatish uchun ko'proq energiya sarflanadi.

Xulosa. Suv tejamkor sug'orish texnologiyalari qishloq xo'jaligini yanada samarali va ekologik toza qilishga yordam beradi. Shu bilan birga, atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik muammolarni hal qilish, nafaqat bugungi, balki kelajakda ham ahamiyatli bo'ladi. Iqlim o'zgarishi, suv tanqisligi va boshqa ekologik muammolarga qarshi kurashishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash

zaruriydir. Bu, nafaqat tabiatni saqlash, balki insoniyatning kelajagi uchun ham muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aliev, A. (2020). Suv resurslarini boshqarish va ularni tejash texnologiyalari. Tashkent: Akademiya nashriyoti.
2. Karimov, R. (2018). Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish. Toshkent: O'zbekiston fanlar akademiyasi nashriyoti.
3. Murodov, N. (2019). Iqlim o'zgarishi va uning qishloq xo'jaligiga ta'siri. Tashkent: Qishloq xo'jaligi ilmiy-tekshirish instituti.
4. Smith, P., & Thompson, G. (2017). Water-Saving Technologies in Agriculture: A Global Perspective. *Environmental Sustainability Journal*, 32(4), 44-59.
5. WHO (2021). Environmental Pollution and Health Impacts. World Health Organization. Retrieved from.
6. Shah, T., & Qureshi, A. (2020). Water Management and Irrigation Techniques: Sustainable Approaches. Cambridge University Press.
7. United Nations (2022). Global Environmental Outlook – 6. United Nations Environment Programme.

KO'KALAMZORLASHTIRISHDA DARAXT TURLARINI TANLASHNING EKOLOGIK ASOSLARI

To'xtamurodova Nafosat Xushmurod qizi

Qarshi davlat texnika universiteti

“Qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish va qayta ishlash texnologiyasi”

kafedrası assistenti

Annotatsiya. *Ko'kalamzorlashtirishda o'simliklarni to'g'ri tanlash ko'zni quvontiradigan va minimal parvarish qilishni talab qiladigan uyg'un joyni yaratishga yordam beradi. Ushbu maqolada to'g'ri tanlov qilishga yordam beradigan landshaft dizayni uchun o'simliklarni tanlashning asosiy jihatlari tahlil qilingan.*

Аннотация. *Правильный выбор растений для ландшафтного дизайна поможет создать гармоничное пространство, которое радует глаз и требует минимального ухода. В данной статье проанализированы основные аспекты выбора растений для ландшафтного дизайна, которые помогут вам сделать правильный выбор.*

Abstract. *The right choice of plants in landscaping helps to create a harmonious space that is pleasing to the eye and requires minimal maintenance. This article analyzes the main aspects of choosing plants for landscape design, which will help you make the right choice.*

Kalit so'zlar: Lanshaft, o'simlik, daraxt, buta, ko'p yillik, atirgul, harorat, iqlim, hudud, Ph muhiti.

Ключевые слова: Ландшафт, растение, дерево, кустарник, многолетник, роза, температура, климат, площадь, pH среды.

Keywords: Landscape, plant, tree, shrub, perennial, rose, temperature, climate, area, pH environment.

Aholi yashash joylari, jumladan shaharlarni ko'kalamzorlashtirishda daraxtlarning o'rni beqiyosdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston Taraqqiyot strategiyasining 6 - ustuvor yo'nalishida "...ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish shahar va tumunlarda ekologik muhitni yaxshilash, "Yashil makon" umummilliy loyihasini amalga oshirish kabi vazifalar belgilab berilgan. Farmonga ko'ra, shaharlarni aholiga qulay va ekologik toza bo'lgan hududga aylantirish darajasini 30% ga va havo muhitiga chiqariladigan zararli gazlar hajmini 20% ga qisqartirish kabi amalga oshiriladigan maqsadlar belgilangan.

Yaproq bargli daraxtlarda fenologik kuzatuvlar I.N.Beydeman (1974) «Методика изучения фенологии растений» uslubi bo'yicha, nina bargli daraxtlarda fenologik kuzatuv ishlari I.T. Slavkina (1968) uslubiyoti hamda manzaralilik xususiyatini baholash N.I. Shtonda (2012), N.V. Kotelova, O.N. Vinogradovlar (1974) uslubiga asosan amalga oshiriladi. Agroekologik monitoring modellash va bashoratlash "LAMP" (2019) laboratoriyasi usullaridan foydalaniladi. Tanlangan ob'ektlardan olingan namunalar turli og'ir metallarga chidamlilik darajasi, sanitar-gigienik holati hamda manzaraviyligi bo'yicha barglarining og'ir metallarga chidamlilik darajasi atom absorbsiya spektrometriya usulida Agilent technologies 2000 series AA uskunasi (2000), barg namunalari tarkibidagi makro-mikroelementlar ISP-MS mass spektrometriya usuli orqali aniqlanadi.

O'simliklarni to'g'ri tanlash ko'zni quvontiradigan va minimal parvarish qilishni talab qiladigan uyg'un joyni yaratishga yordam beradi. Ushbu maqolada biz to'g'ri tanlov qilishga yordam beradigan landshaft dizayni uchun o'simliklarni tanlashning asosiy jihatlarini ko'rib chiqamiz. O'simliklarni tanlashni boshlashdan oldin, shaharning sharoitlarini tahlil qilishimiz kerak. qaysi o'simliklar gullab-yashnashi va yaxshi o'sishini aniqlashga yordam beradi. O'simliklarni tanlashda hududning yoritilishi asosiy rol o'ynaydi. Ba'zi o'simliklar quyoshli joylarni afzal ko'radi, boshqalari - qisman soya yoki soya. Atirgul va lavanta kabi quyoshni yaxshi ko'radigan o'simliklar kuniga kamida 6 soat to'g'ridan-to'g'ri quyosh nurini talab qiladi. Paporotnik kabi soyani yaxshi ko'radigan o'simliklar ko'proq soyali joylarni afzal ko'radi .

O'simliklarni tanlashda tuproq turi ham muhimdir. Turli o'simliklar har xil turdagi tuproqni afzal ko'radi: qumli, loyli, loyli yoki qora tuproq. Tuproqning pH darajasini aniqlash tuproq turiga mos keladigan o'simliklarni tanlash imkonini beradi. Masalan, Azaleya kislotali tuproqni afzal ko'radi, lavanda esa ishqorli tuproqda yaxshi o'sadi. Ko'pgina o'simliklar uchun yaxshi drenaj muhim ahamiyatga ega, chunki tik turgan suv ildiz chirishiga olib kelishi mumkin. Hududda suvning tuproqqa qanchalik tez so'rilishini tekshirish lozim. Agar suv saqlanib qolsa, drenajni qum yoki organik moddalar qo'shish orqali yaxshilash kerak bo'lishi mumkin. Hududning iqlim sharoiti ham o'simliklarni tanlashga ta'sir qiladi. O'rtacha yillik harorat, yog'ingarchilik va mavsumiy o'zgarishlarni ko'rib chiqing. Bu sizning iqlimingizda yaxshi o'sadigan o'simliklarni tanlashga yordam beradi. Masalan, sukkulentlar va kaktuslar quruq hududlar uchun mos keladi, ignabargli va paporotniklar esa nam va salqinroq sharoitda yaxshi o'sadi.

O'simliklarning turlari va funktsiyalari bo'yicha tasnifi. O'simliklarni turli xil turlarga va funktsiyalarga bo'lish mumkin. Bu turli xil va funktsional landshaft dizaynini yaratishga yordam beradi.

Daraxtlar-hududga tuzilish va balandlikni beradi. Ular boshqa o'simliklar uchun fon sifatida xizmat qilishi, soya yaratishi va shamoldan himoya qilishi mumkin. Iqlim va sayt sharoitingizga mos keladigan daraxtlarni tanlang. Masalan, eman va chinor mo'tadil iqlim sharoitida yaxshi o'sadi, palma va evkalipt daraxtlari tropik va subtropik mintaqalarga mos keladi.

Butalar- landshaft dizayniga o'lcham va to'qimalarni qo'shadi. Ular to'siqlarni yaratish, bo'shliqlarni ajratish va gul yotoqlarini bezash uchun ishlatilishi mumkin. Butun yil davomida chiroyli saqlash uchun turli xil gullash davriga ega butalarni tanlanadi.

Ko'p yillik o'simliklar- har yili o'sib-rivojlanadi, bu ularni uzoq muddatli obodonlashtirish uchun ajoyib tanlovdir. Ular gulzor va chegaralarni yaratish uchun ishlatilishi mumkin. pion va irislar bahorda gullaydi, yechinasya va rudbekiya yoz va kuzda yorqin ranglar qo'shadi.

Bir yillik- faqat bir mavsum yashaydi, lekin ular bog'ga rang-baranglik qo'shishi mumkin. Ulardan bo'sh joylarni to'ldirish va mavsumiy hudud yaratish uchun foydalaniladi-g. Misol uchun, kungaboqar va petuniyalar butun yoz davomida gullab turadi.

Uyg'unlikni yaratish uchun o'simliklarni birlashtirish-barkamol landshaft dizayni yaratish har xil turdagi o'simliklarni birlashtirish qobiliyatini talab qiladi. Chiroyli va muvozanatli bog'yaratishga yordam beradigan ba'zi maslahatlar.

Qiziqarli rang kombinatsiyalarini yaratish uchun turli rangdagi o'simliklarni tanlanadi.

O'simlik balandlig-qatlamli effekt yaratish uchun turli balandlikdagi o'simliklarni birlashtiriladi. Uzun bo'yli o'simliklar fon sifatida, o'rta o'simliklar to'ldiruvchi va past o'simliklar old fon sifatida xizmat qilishi mumkin. Masalan, baland daraxtlar fon yaratishi mumkin, o'rta bo'yli butalar hajm qo'shishi va past gullar old fonni yaratishi mumkin.

Tekstura va shakl-turli xil barglar to'qimalari va shakllari bo'lgan o'simliklar landshaft dizayniga qiziqish va rang-baranglikni qo'shadi. O'simliklarni silliq va qo'pol barglari, yumaloq va uchli shakllar bilan birlashtiring. Butun yil davomida huduni chiroyli saqlash uchun o'simliklardagi mavsumiy o'zgarishlarni hisobga olish kerak. Turli gullash davrlari va dekorativ barglari bo'lgan o'simliklarni lola bahorda, atirgul va zambaklar yozda, xrizantema va astralar kuzda, manzarali butalar va ignabargli daraxtlar qishda o'z go'zalligini saqlab qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. M. O'zbekiston Respublikasini 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston Taraqqiyot strategiyasi. Toshkent, "O'zbekiston" nashriyoti, 2022-yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimim takomillashtirish to'g'risida"gi Farmoni. 21-aprel 2017-yil, Toshkent.
3. Акимов Т.А., Кузмин А.П., Хаскин В.В. Экология. Природа человек техника. М.: ЮНИТИ, 2001.
4. В.И.Вернадский. Биосфера и ноосфера. - М., 1989.
5. Нестеров Г1. М.. Нестеров А. П. Экономика природопользования и рынок. М.: "ЮНИТИ", 2001.
6. Новиковиков Ю.В. Экология, окружающая среда и человек. — М., 2003.3.3
7. D.Yo.Yormatova. Ekologiya. -T.: "Fan va texnologiya", 2012.
8. D.Yo.Yormatova. Ekologik monitoring. -T.: "Fan va texnologiya", 2011.
9. В.И.Коробкин, Л.В.Переделский. Экология для студентовРостов-на-Дону: «Феникс», 2001.
10. J.X.Xolmo'minov. Ekologik huquqlar. -Toshkent, 2012.
11. Odum E.P., 1980a Radiation ecology at Oak Rider/ In - Environmental Sciences Laboratoroiy Dedication, Oak Ridge, Teen., Oak Rige National Laboratory pop. 57.
12. P.Teyar de Sharden Ecology-the common sense approach, The Ecologist,5, 123-127.

DASTURIY TA'MINOT BO'LIMINI O'QITISH METODIKASI

Normurodova Sadoqat Xoliqulovna, Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Informatika va uni o'qitish metodikasi kafedrası katta o'qituvchisi.

E-mail: sadoqatnormurodova33@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-1604-7456>

Hamrayeva Dilfuza Erkin qizi, Asadova Shaxina Halim qizi
Pedagogika fakulteti "Matematika va informatika" yo'nalishi talabalari

Annotatsiya. Maqolada dasturiy ta'minot bo'limini o'qitish metodikasi mavzusi, zamonaviy ta'lim tizimida dasturlash va dasturiy ta'minot yaratish jarayonlarini samarali o'rgatish uchun muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida fikr yuritilgan. Ushbu metodika nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalar bilan uyg'unlashtirishni, talabalarni real muammolarni hal qilishda ishtirok etishga, dastur yaratishda guruh ishlari va hamkorlikni rivojlantirishga undaydi. O'qitish jarayonida interfaol usullar, kodlash mashg'ulotlari va loyiha asosidagi o'qitish metodlari asosiy o'rin tutadi. O'qituvchining ro'li, talabalar bilan samarali muloqot o'rnatish, ular uchun to'g'ri yo'nalishlar berish va muammolarni hal qilishga yordam berishda katta ahamiyatga ega. Shuningdek, baholash va qayta aloqa jarayonlari talabalar o'z ishlarini tahlil qilish va rivojlantirishga yordam beradi. Dasturiy ta'minot bo'limini o'qitish metodikasi talabalarni dasturlash sohasida mukammal ko'nikmalarga ega bo'lishlariga yordam berib, ularni kelajakdagi professional faoliyatga tayyorlaydi.

Аннотация. В статье рассматривается методика преподавания курса программного обеспечения, которая играет важную роль в современной образовательной системе для эффективного обучения программированию и разработке программного обеспечения. Данная методика сочетает теоретические знания с практическими навыками, побуждает студентов участвовать в решении реальных проблем, развивает групповую работу и сотрудничество в процессе создания программных продуктов. В учебном процессе ключевое место занимают интерактивные методы, занятия по кодированию и проектно-ориентированное обучение. Роль преподавателя заключается в установлении эффективной коммуникации со студентами, правильном направлении их деятельности и помощи в решении возникающих проблем. Кроме того, процессы оценки и обратной связи способствуют анализу и совершенствованию работы студентов. Методика преподавания курса программного обеспечения помогает студентам овладеть профессиональными навыками в области программирования и готовит их к будущей профессиональной деятельности.

Annotation. The article discusses the methodology of teaching the software engineering course, which plays a crucial role in the modern education system for effectively teaching programming and software development. This methodology integrates theoretical knowledge with practical skills, encourages students to engage in solving real-world problems, and fosters teamwork and collaboration in the software creation process. Interactive methods, coding exercises, and project-based learning are key components of the teaching process. The teacher's role is essential in establishing effective communication with students, providing proper guidance, and assisting in problem-solving. Additionally, assessment and feedback processes help students analyze and improve their work. The methodology of teaching the software engineering course helps students acquire comprehensive programming skills and prepares them for their future professional careers.

Kalit soʻzlar. Dasturiy taminot, oʻqitish metodikasi, dasturlash taʼlimi, taʼlim texnologiyalari, kompyuter fanlari, interaktiv oʻqitish, innovatsion metodlar, dasturiy ishlab chiqish jarayoni, pedagogik metodlar, amaliy dasturlash, sinov va tahlil, oʻquv samaradorligi, elektron taʼlim vositalari, dasturlash muhiti, kompyuter yordamida taʼlim, oʻqituvchilarning malakasini oshirish, oʻquv materiallari, guruhli ishlar, masofaviy oʻqitish.

Ключевые слова. Программное обеспечение, методика преподавания, обучение программированию, образовательные технологии, компьютерные науки, интерактивное обучение, инновационные методы, процесс разработки программного обеспечения, педагогические методики, практическое программирование, тестирование и анализ, учебная эффективность, электронные образовательные ресурсы, среда программирования, компьютеризированное обучение, повышение квалификации преподавателей, учебные материалы, групповая работа, дистанционное обучение.

Keywords. Software engineering, teaching methodology, programming education, educational technologies, computer science, interactive learning, innovative methods, software development process, pedagogical methods, practical programming, testing and analysis, learning efficiency, electronic learning resources, programming environment, computer-assisted learning, teacher professional development, learning materials, group work, distance learning.

Kirish. Dasturiy taʼminot boʻlimini oʻqitish metodikasi, zamonaviy taʼlim tizimlarida talabalarni nafaqat nazariy bilimlar bilan, balki amaliy koʻnikmalar bilan ham taʼminlashni maqsad qilgan. Oʻqitish jarayonida dasturiy taʼminot yaratish, kodlash, tizimlar arxitekturasini, algoritmlar va boshqa muhim mavzularni toʻliq oʻz ichiga olgan metodik yondashuvlar talab etiladi. Ushbu tezisda dasturiy taʼminot boʻlimini oʻqitish metodikasi, oʻqitish jarayonida qoʻllaniladigan usullar va amaliyotlar tahlil qilinadi.

Dasturiy taminot bo'limini o'qitishning asosiy qismlari. Dasturiy taminotning tushunchasi va turlari:

○Dasturiy ta'minotning umumiy ta'rifi va uning turli turlari (operatsion tizimlar, ilovalar, tizim dasturlari va boshqalar).

○Dasturiy ta'minot bo'limi va uning o'quv jarayonida o'rni.

Dasturiy taminotni o'qitish metodlari va yondashuvlari. An'anaviy o'qitish usullari:

○Leksiyalar, amaliy mashg'ulotlar, darsda ko'rsatuvchi materiallar va kodlash mashqlari.

○O'qituvchining markazlashgan ta'limi va o'quvchilarga dasturiy taminot nazariyasini tushuntirish.

Innovatsion o'qitish texnologiyalari:

○Interaktiv ta'lim platformalari, simulyatsiya dasturlari va virtual laboratoriyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish.

○O'qitishning masofaviy shakllari, video darslar va onlayn resurslardan foydalanish.

Dasturiy taminotni o'rgatishda o'qituvchining roli va malakasi. O'qituvchining pedagogik va texnik malakasi:

○Dasturiy taminot bo'limini samarali o'qitish uchun o'qituvchining malakasi, pedagogik uslublari va texnik bilimlari.

○O'qituvchilarni doimiy ravishda malakasini oshirish va yangi texnologiyalar bilan tanishtirish.

O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi faol hamkorlik:

○O'qituvchining o'quvchilarga yordam berish, ularning fikrlarini tinglash va mustaqil ishlashga yo'naltirish.

○O'quvchilarning loyihalar va guruh ishlari orqali faol ishtirokini ta'minlash.

Interfaol o'qitish usullari. Dasturiy ta'minot bo'limini o'qitishda interfaol usullarni qo'llash, talabalar bilan faol muloqotni rag'batlantirishda muhim ahamiyatga ega. Darslarda guruh ishlari, muammolarni hal qilish mashg'ulotlari va turli simulyatsiyalarni o'z ichiga olgan interfaol metodlarni qo'llash talabalarni ko'proq jalb etadi va ularga o'z fikrlarini erkin ifodalash imkonini beradi. Bu o'qitish usullari talabalar orasida hamkorlikni rivojlantirishga va o'zaro tajriba almashishga yordam beradi.

Loyihalar asosida o'qitish. Loyihalar asosida o'qitish metodikasi talabalarni real dasturiy ta'minot yaratish jarayoniga jalb qiladi. Talabalar o'zlari kichik dasturlar yoki tizimlar yaratish orqali dasturlash va tizimlar arxitekturasini bo'yicha bilimlarini mustahkamlaydilar. Loyihalar talabalarni guruhlarda ishlashga, vaqtni samarali boshqarishga va amaliy tajriba orttirishga o'rgatadi. Bu metodika talabalarga o'zlarining professional ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi.

Xulosa. Dasturiy ta'minot bo'limini o'qitish metodikasi, zamonaviy ta'limda talabalar uchun muhim o'rin tutadi. O'qitishda nazariy va amaliy bilimlarni uyg'unlashtirish, interfaol usullarni qo'llash, loyihalar asosida o'qitish va kodlash mashg'ulotlari talabalarni haqiqiy dasturiy ta'minot yaratish jarayoniga tayyorlaydi. Shuningdek, o'qituvchining roli, guruh ishlari va baholash tizimining samarali qo'llanilishi talabalarni yanada yaxshi o'qitishga yordam beradi. Ushbu metodika orqali talabalarga dasturiy ta'minot yaratishda zarur bo'lgan ko'nikmalar va tajriba beriladi, bu esa ularni kasbga tayyorlashda muhim qadam hisoblanadi. Dasturiy taminot bo'limini o'qitish metodikasi zamonaviy ta'lim tizimida muhim o'rin tutadi, chunki u o'quvchilarga dasturiy taminotni yaratish, tahlil qilish va sinovdan o'tkazish kabi ko'nikmalarni o'rgatadi. Ta'lim jarayonida samarali metodlar va innovatsion texnologiyalarni qo'llash o'quvchilarning dasturlashga bo'lgan qiziqishini oshiradi hamda ularni mutaxassis sifatida tayyorlashda muhim rol o'ynaydi.

O'qitishning an'anaviy va interaktiv usullarining uyg'unlashuvi, amaliy mashqlar, guruhli ishlar va loyihalar orqali o'quvchilarning nazariy bilimlarini mustahkamlash va amaliy ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, kompyuter yordamida ta'lim va masofaviy o'qitish texnologiyalarini qo'llash, ta'lim jarayonini yanada samarali va qulay qiladi. Dasturiy taminotni o'qitishning muvaffaqiyati o'qituvchining pedagogik va texnik malakalariga, uning o'quvchilarga yordam berish, ularni faol ishtirokchiga aylantirishdagi qobiliyatiga bog'liqdir. O'qituvchining doimiy ravishda malakasini oshirishi va yangi pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. **Abdullayev, A., & Toshpo'latov, S.** (2019). *Kompyuter fanlari va informatika ta'limi metodikasi*. Tashkent: Fan va texnologiyalar nashriyoti.
2. **Sultonov, M.** (2020). *Dasturlashni o'rgatish metodikasi*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Ta'lim va fan vazirligi.
3. **Davronov, S., & Nazarov, D.** (2021). *Dasturiy taminot bo'limida ta'lim metodlari va innovatsiyalar*. Tashkent: O'zbekiston davlat universiteti nashriyoti.
4. **Jonibekov, R.** (2018). *Informatika va dasturlash o'qitish metodikasi*. Toshkent: O'zbekiston fanlar akademiyasi.
5. **Berkinov, M.** (2019). *Kompyuter yordamida ta'lim: metodik yondashuvlar va amaliy qo'llanmalar*. Tashkent: Informatika va axborot texnologiyalari institutining nashriyoti.
6. **Abduqahhorov, A., & Tursunov, X.** (2020). *Masofaviy ta'lim texnologiyalari va dasturlash o'qitish*. Toshkent: Ta'lim nashriyoti.

7. Farrux Qodirov. Zamonaviy trenajyor va simulyatsiya qiluvchi dasturlarning hozirgi kundagi ahamiyati. Scienceweb academic papers collection. 2023/1/1

8. Normurodova, S. X., et al. "Using mind maps in formation of imagination and creative thinking skills in 5-6 year-old children." *European Journal of Molecular and Clinical Medicine* 7.11 (2020): 339-343.

9. Нормуродова, Садокат. "РАЗВИТИЕ ВООБРАЖЕНИЯ И НАВЫКОВ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ 1-ГО КЛАССА ПРИ ОБУЧЕНИИ АЛФАВИТУ С ПОМОЩЬЮ ПРОГРАММЫ SCRATCH." *Предпринимательства и педагогика* 3.3 (2024): 144-150.

10. Ganiev, A. G. "others. The role of travel lessons in the Shahrizabz Zoo in teaching foreign languages and developing their imagination to pupils of preschool educational institutions. International scientific and practical conference." *Kazakhstan. Pavladar* (2020): 249-251.

TOMCHILATIB SUG'ORISH TIZIMI QUVURLARIDAGI BOSIM YO'QOLISHLARI TAHLILI

G'ulomov Oybek G'ayratovich t.f.f.d (PhD) Irrigatsiya suv muammolari ilmiy tadqiqot instituti huzuridagi Surxondaryo mintaqaviy markazi direktori.

Nazarov Abdulla Abduvaxob o'g'li Irrigatsiya suv muammolari ilmiy tadqiqot instituti tayanch doktoranti. E-mail: Abdullanazarov30@gmail.com.

Hazratqulov Yusuf Allanazarovich Irrigatsiya suv muammolari ilmiy tadqiqot instituti tayanch doktoranti.

Qambarov Raxmonali Asqaraliyevich-Irrigatsiya va suv muammolari ilmiy tadqiqot instituti huzuridagi Surxondaryo mintaqaviy markazi laboratoriya mudiri.

Annotatsiya: Maqolada tomchilatib sug'orish tizimi quvurlaridagi bosim yo'qolishlari kelib chiqish sabablari, ularning turlari, bosib yo'qolganda nimalarga ta'sir ko'rsatishi haqida shuningdek, bosim yo'qolishini tahlil qilish va bosim yo'qolishini oldini olish to'g'risida bir qancha ma'lumotlar keltirilgan.

Аннотация: В статье приведены некоторые сведения о причинах потери давления в трубах системы капельного орошения, их видах, на что они влияют при потере давления, а также анализ потери давления и профилактика потери давления.

Abstract: The article provides some information on the causes of pressure loss in drip irrigation system pipes, their types, what is affected when pressure is lost, as well as how to analyze pressure loss and prevent pressure loss.

Kalit so'zlar: bosim yo'qolishi, suvning noaniq taqsimlanishi, dasturiy modellash, qiyosiy tahlil, bosim nazorati, quvurlar, loyihalash.

Ключевые слова: потери давления, неопределенное водораспределение, программное моделирование, сравнительный анализ, регулирование давления, трубопроводы, проектирование.

Key words: pressure loss, uncertain water distribution, software modeling, comparative analysis, pressure control, pipelines, design.

Kirish. Tomchilatib sug'orish tizimlari (drip irrigation systems) yerdagi o'simliklarga suv yetkazib berishning samarali va resursni tejaydigan usulidir. Bu tizimlarda suv to'g'ridan-to'g'ri o'simlik ildizlariga tomchilab tushadi, bu esa suvning isrof bo'lishini kamaytiradi va o'simliklar uchun optimal suv ta'minotini ta'minlaydi. Ammo, tizimni loyihalash va ishlatish jarayonida quvurlar orqali bosim yo'qolishi mumkin, bu esa sug'orish samaradorligini pasaytiradi.

Asosiy qism: Bosim yo'qolishining sabablari: Quvurlarda bosimning yo'qolishiga turli omillar sabab bo'lishi mumkin. Ulardan eng keng tarqalganlari quyidagilardir:

1. *Quvur uzunligi va diametri:* Quvur uzunligi va diametri bosimning yo'qolishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Uzun quvurlar orqali suyuqlik oqimi ko'proq qarshilikka duchor bo'ladi, natijada bosim kamayadi. Shuningdek, kichik diametrli quvurlarda oqimning tezligi yuqori bo'lishi mumkin, bu esa bosimning kamayishiga olib keladi.
2. *Quvurlar yuzasining silliqqligi:* Quvurlar ichidagi silliqqlikning kamayishi, ya'ni quvur devorlarining g'adir-budirligi yoki o'simlik qoldiqlari bilan to'lishi bosim yo'qolishiga sabab bo'lishi mumkin. Yuqori tozalikka ega quvurlar suyuqlikni samarali o'tkazadi.
3. *Oqimning tezligi:* Oqim tezligi oshishi bilan, quvur ichida suyuqlikning turli qismidagi bosim o'zgaradi. Agar suyuqlikning oqim tezligi yuqori bo'lsa, quvur ichidagi bosim pasayishi mumkin.
4. *Tizimdagi teshiklar va yoriqlar:* Tomchilatib tizimidagi teshiklar yoki yoriqlar suvning oqishiga sabab bo'lishi mumkin. Bu teshiklar va yoriqlar bosimning yo'qolishiga olib keladi va tizim samaradorligini kamaytiradi.
5. *Birinchi bosqichda noto'g'ri o'rnatish:* Tizimni o'rnatishda yoki loyiha jarayonida noto'g'ri hisob-kitoblar va o'rnatish xatolari bosim yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Masalan, sug'orish shoxobchalarining noto'g'ri joylashishi yoki notekis tarqatilishi bosimning asossiz taqsimlanishiga olib keladi.

Bosim yo'qolishining ta'siri:

Bosim yo'qolishi sug'orish tizimining samaradorligini sezilarli darajada pasaytiradi. Bu ta'sirlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- *Suvning noaniq taqsimlanishi:* Bosimning pastligi sababli, suyuqlik tizimning barcha qismlariga teng taqsimlanmaydi. Bu, o'z navbatida, o'simliklar orasida suvni ta'minlashda tengsizlikka olib keladi.
- *Suvni isrof qilish:* Bosim yo'qolishi orqali sug'orish tizimi o'zining optimallik chegaralaridan tashqariga chiqishi mumkin. Bu holatda, tizim suyuqlikni yanada ko'proq sarflaydi.
- *O'simliklarning rivojlanishiga salbiy ta'sir:* Bosim pasayishi o'simliklarga yetkazilayotgan suv miqdorini kamaytiradi, bu esa o'simliklarning o'sishiga, rivojlanishiga va hosil olishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Bosim yo'qolishini tahlil qilish:

Bosim yo'qolishini tahlil qilish uchun turli usullar mavjud. Eng keng tarqalgan tahlil usullaridan ba'zilari:

1. *Dasturiy modelashtirish:* Kompyuter asosida ishlovchi dasturlar yordamida tizimning ichki bosimlari va oqimlarini simulyatsiya qilish mumkin. Bu tahlil orqali quvurlardagi bosimning qanday taqsimlanishini va qaysi nuqtalarda yo'qolish yuz berayotganini aniqlash mumkin.
2. *O'lchash qurilmalarini o'rnatish:* Quvurlar bo'ylab bosim o'lchagichlarini o'rnatish orqali tizimning turli nuqtalaridagi bosimni o'lchash mumkin. Bu usul yordamida aniq tahlil olib borish va muammolarni aniqlash mumkin.
3. *Qiyosiy tahlil:* Tizimni ishlashning dastlabki holati va hozirgi holati o'rtasidagi farqni tahlil qilish orqali bosim yo'qolishining sabablari aniqlanishi mumkin. Bu tahlil orqali tizimning eng kam samarali qismlarini aniqlash mumkin.

Bosim yo'qolishining oldini olish:

Bosim yo'qolishining oldini olish uchun bir qancha choralar ko'rish mumkin:

1. *Quvurlarni to'g'ri o'rnatish:* Tizimni loyihalash va o'rnatish jarayonida quvurlarning to'g'ri diametri va uzunligini tanlash, shuningdek, quvurlarni tekis joylashtirish muhim ahamiyatga ega.
2. *Quvurlarni tozalash va saqlash:* Quvurlarni muntazam ravishda tozalash va texnik xizmat ko'rsatish, shu jumladan, ichki yuzani yuvish va tekshirish, tizim samaradorligini oshiradi.
3. *Bosimni doimiy nazorat qilish:* Tizimda bosimni doimiy ravishda nazorat qilish va tizimda bosim pasayishining sabablarini aniqlash uchun o'lchov asboblari o'rnatish zarur.
4. *O'zgartirish va yangilash:* Eskirgan yoki zarar ko'rgan qismlarni o'zgartirish, shuningdek, tizimni yangilash orqali bosim yo'qolishining oldini olish mumkin.

Xulosa: Tomchilatib sug'orish tizimlarida bosim yo'qolishi samarali sug'orishni ta'minlashda katta muammo bo'lishi mumkin. Bosim yo'qolishining sabablarini

aniqlash va bartaraf etish uchun tizimni to'g'ri loyihalash, texnik xizmat ko'rsatish va doimiy nazorat qilish zarur. Bularning barchasi samarali va samarali sug'orish tizimini ta'minlashga yordam beradi, bu esa o'simliklarning rivojlanishiga va hosil olishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. K.Sh. Latipov, A.M. Arifjanov. "Gidravlika". Darslik.-Toshkent: 2018, TIMI
2. A.M. Arifjanov. "Gidravlika". Darslik.-Toshkent: 2021, TIQXMMI
3. M.X.Xamidov, B.Sh.Matyakubov "G'o'zani tomchilatib sug'orish tartibi va tejamkor sug'orish texnologiyalari" nomli monografiya. Toshkent-2019, 192 b
4. Mamatov S.A. Tomchilatib sug'orish tizimi (tarixi, tavsifi, afzalliklari, elementlari, loyihalash, qurish va ishga tushirish)-Toshkent. Mehridaryo, 2012.-79 b
5. Xamidov M.X., Shukurlayev X.I., Mamataliyev A.B. "Qishloq xo'jaligi gidrotexnik melioratsiyasi" darslik-Toshkent, 2009.-380 b.
6. <https://www.google.com/>

TOMCHILATIB SUG'ORISH TIZIMLARINING GIDRAVLIK PARAMETRLARI TADQIQOTI

G'ulomov Oybek G'ayratovich t.f.f.d (PhD) Irrigatsiya suv muammolari ilmiy tadqiqot instituti huzuridagi Surxondaryo mintaqaviy markazi direktori.

Nazarov Abdulla Abduvaxob o'g'li Irrigatsiya suv muammolari ilmiy tadqiqot instituti tayanch doktoranti. E-mail: Abdullanazarov30@gmail.com.

Hazratqulov Yusuf Allanazarovich Irrigatsiya suv muammolari ilmiy tadqiqot instituti tayanch doktoranti.

Qodirov Najmiddin Elmirza o'g'li "TIQXMMI" MTU ning Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti stajyor o'qituvchisi.

Annotatsiya: Maqolada hozirgi kundagi eng maqbul suv tejamkor sug'orish usullaridan biri bo'lgan tomchilatib sug'orish tizimlarining gidravlik parametrlari haqida bo'lib, suvning bosimi, oqim tezligi, tizimdagi qarshiliklar, filtrlash tizimlari kabi muhim ko'rsatkichlar va tomchilatib sug'orish tizimlarining muhim elementlari hamda ularni optimallashtirish haqida, shuningdek maqolada gidravlik parametrlar va ularning o'zaro bog'liqligini misollar bilan ko'rib chiqamiz.

Аннотация: В статье речь идет о гидравлических параметрах систем капельного орошения, которые на сегодняшний день являются одним из наиболее оптимальных водосберегающих способов орошения, и таких важных показателях, как давление воды, расход, сопротивление в системе, фильтрующих системах и важных элементах систем капельного орошения и их оптимизации, а также гидравлические параметры и их взаимосвязь с примерами.

Abstract: The article discusses the hydraulic parameters of drip irrigation systems, one of the most optimal water-saving irrigation methods today. It discusses important indicators such as water pressure, flow rate, system resistance, filtration systems, and important elements of drip irrigation systems and their optimization. The article also examines hydraulic parameters and their interrelationships with examples.

Kalit so'zlar: Bosim, oqim tezligi, tomchilatgichlar, qayta suv bosimi, filtratsiya tizimi, oqimning bir xil tarqatilishi, rejali qarshilik, suv sarfi, ekologik foyda.

Ключевые слова: Давление, расход, капельницы, противодействие, система фильтрации, равномерное распределение потока, расчетное сопротивление, расход воды, экологические преимущества.

Key words: Pressure, flow rate, drippers, backwater pressure, filtration system, uniform flow distribution, design resistance, water consumption, environmental benefits.

Kirish. Tomchilatib sug'orish tizimi (TST)- bu o'simliklar ildiz zonasiga to'g'ridan-to'g'ri suvni, uning maksimal samaradorligini ta'minlash maqsadida, tomchilar orqali yetkazish tizimidir. Ushbu tizimlar an'anaviy sug'orish usullariga nisbatan suvni tejashda, hosilni oshirishda va o'simliklarning optimal rivojlanishini ta'minlashda katta afzalliklarga ega. TSTning samarali ishlashi bir qator gidravlik parametrlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular tizimning ishlash samaradorligini va resurslardan foydalanish darajasini belgilaydi. Tomchilatib sug'orish tizimlarining samarali ishlashi uchun gidravlik parametrlarining to'g'ri sozlanishi muhim ahamiyatga ega. Ushbu parametrlar orqali tizimning ishlash samaradorligini oshirish, suvni tejash va o'simliklar uchun eng optimal sharoitlarni yaratish mumkin.

Asosiy qism: 1.Bosim-tomchilatib sug'orish tizimlarida eng muhim omillardan biri bo'lib, tizimning samaradorligini belgilaydi. Agar bosim yetarli darajada bo'lmasa, suv tomchilari o'simlik ildizlariga yetib borishda qiyinchiliklarga duch keladi. Tomchilatib sug'orish tizimlarida, asosan, past bosimli suyuqlik oqimi kerak. Bosimni nazorat qilish orqali sug'orish tizimining samaradorligini oshirish mumkin. Bosim ortishi, tomchilarni tez-tez to'kishga olib kelishi yoki tizimning buzilishiga sabab bo'lishi mumkin, shu sababli bosimni optimallashtirish zarur.

Misol: Faraz qilaylik, bir fermerda tomchilatib sug'orish tizimi o'rnatilgan bo'lib, u maydoni 2 gektar bo'lgan gilos ekinini sug'orishni xohlaydi. Bosimni 1 bar (ya'ni 100 kPa) darajada ushlab turish tizimning optimal ishlashini ta'minlaydi. Ammo, agar bu bosim 0.5 bar (50 kPa) ga tushsa, suvning tomchilari hosil qilishni boshlamaydi yoki juda sekin tarqaladi. Natijada, o'simliklar namlikni o'z vaqtida qabul qilmasligi mumkin, bu esa ularning o'sishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot natijasi: Bir nechta tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ideal bosim 1-1.5 bar oralig'ida bo'lishi kerak. Bosimning o'zgarishi tomchilatib tizimining samaradorligini sezilarli darajada o'zgartirishi mumkin.

2. Suvning oqish tezligi. *Oqim tezligi-* Tomchilatib sug'orish tizimida suv oqimi juda past tezlikda amalga oshiriladi. Oqim tezligini hisoblash, suvning o'simlik ildizlariga aniq va samarali yetkazilishiga yordam beradi. Suvning oqim tezligi quvurlar va tomchilatgichlar orqali tarqaladi, bu esa o'simliklarga kerakli miqdorda suvni ta'minlaydi. Oqish tezligi tomchilatib tizimlarining ishlashida yana bir muhim parametrdir. Suvning to'g'ri oqishi o'simlikning har bir ildiziga yetarli miqdorda suv yetib borishini ta'minlaydi.

Misol: Deylik, bir tomchilatib tizimi har bir tomchilatib moslamadan 1 litrdan suv chiqaradi. Agar tizimda 1000 ta tomchilatib moslamasi bo'lsa, tizim umumiy oqish tezligi 1000 litr/soatni tashkil qiladi. Agar 1000 ta moslama mavjud bo'lsa, lekin ularning har biri faqat 0.5 litr/soat miqdorida suv chiqaradigan bo'lsa, tizimning umumiy oqish tezligi faqat 500 litr/soatga kamayadi. Bu esa sug'oriladigan maydon uchun yetarli bo'lmasligi mumkin, ayniqsa, issiq va quruq iqlim sharoitida.

Tadqiqot natijasi: Tomchilatib tizimlarining oqish tezligini tekshirish va moslamalarni har bir o'simlik ehtiyojlariga qarab optimallashtirish zarur. Masalan, issiq joylarda yuqori oqish tezligi talab qilinadi, chunki o'simliklar tezda namlikni yo'qotishi mumkin.

3. Qayta suv bosimi. Qayta suv bosimi, tizimdagi nasos va tomchilatib moslamalar orasidagi suv taqsimoti bilan bog'liq bo'lib, suvning qaytganidan keyin tizimda qaysi bosimda tarqatilishi zarurligini bildiradi. Bu parametr tizimning barqarorligini ta'minlaydi.

Misol: Agar tizimda bosimning yuqori darajada saqlanishi kerak bo'lsa, qayta suv bosimi 1.5 barni tashkil qilishi mumkin. Boshqa tomondan, past bosimli tizimlarda, masalan, 0.8 bar, qayta suv bosimi samarali ishlamasligi mumkin, natijada suvni bir xil taqsimlash va optimallashtirishni amalga oshirish qiyinlashadi.

Tadqiqot natijasi: Qayta suv bosimini to'g'ri sozlash tizimning ishlash muddatini uzaytiradi va kerakli sug'orishni ta'minlaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, qayta suv bosimi 1.2 bar atrofida bo'lishi kerak, lekin bu parametr sug'orilayotgan maydon va o'simlik turlariga qarab farq qilishi mumkin.

4. Filtratsiya Tizimi. *Filtratsiya tizimi-*tomchilatib sug'orish tizimlarida juda muhim. Suvdagi zarrachalar, masalan, qum yoki tuproqdan kelib chiqqan ifloslantiruvchi moddalar tomchilatib moslamalarning tiqilmasiga sabab bo'lishi mumkin.

Misol: Faraz qilaylik, sug'orish tizimida suvning tozaligi yetarlicha emas va suvda qum yoki tuproq zarrachalari mavjud. Bu, tomchilatib moslamalarining tiqilib

qolishiga va suvning noto'g'ri taqsimlanishiga olib keladi. Misol uchun, filtri 150 mikronli qumni olib tashlaydigan tizim o'rnatilmagan bo'lsa, tizimdagi tomchilatib moslamalar 3-4 oy ichida bloklanib qoladi, natijada suv oqishi to'xtaydi.

Tadqiqot natijasi: Filtratsiya tizimi tomchilatib sug'orish tizimining uzluksiz ishlashini ta'minlaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tizimda suvning tozaligi 90% dan yuqori bo'lishi kerak, bu esa tomchilatib moslamalarning uzluksiz ishlashini ta'minlaydi.

5. Oqimning bir xil tarqatilishi. *Oqimning bir xil tarqatilishi*- bu tizimning suvni bir xil tarzda barcha tomchilatib moslamalariga taqsimlash qobiliyatidir. Bu parametr sug'orish samaradorligini ta'minlaydi, chunki suvning teng taqsimlanishi o'simliklarning bir xil miqdorda suv olishiga imkon yaratadi.

Misol: Agar tomchilatib tizimining dizayni yaxshi amalga oshirilmasa yoki bosimni sozlash noto'g'ri bo'lsa, ba'zi joylar juda ko'p suv olishi, boshqalar esa quruq qolishi mumkin. Misol uchun, bir o'simlikni to'liq sug'organdek ko'rsangiz, boshqa o'simliklarning ildizlariga yetarlicha suv yetmaydi, bu o'simliklarning o'sishiga zarar yetkazishi mumkin.

Tadqiqot natijasi: Oqimning bir xil taqsimlanishini ta'minlash uchun dizayn va joylashuvni to'g'ri optimallashtirish zarur. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oqimning bir xil taqsimlanishini ta'minlash uchun maxsus tomchilatib moslamalar va dizayn konfiguratsiyasini optimallashtirish kerak.

Rejali qarshilik-Tizimdagi quvurlar, fittinglar va tomchilatgichlar suyuqlikni o'tkazishda qarshilik ko'rsatadi. Qarshilikni tahlil qilish va tizimning gidravlik samaradorligini aniqlash uchun ularni o'lchash va hisoblash muhimdir. Qarshiliklar tizimning umumiy samaradorligini pasaytirishi mumkin.

Tizimning to'liq qarshilik parametrlarini hisoblash- TSTning gidravlik tahlilida quvurlar va tomchilatgichlarning geometrik o'lchamlari, materiallari, va holati (yoki eskirganligi)ni hisobga olish kerak. Ushbu parametrlar to'liq qarshilikni belgilaydi va tizimning boshqarilishiga ta'sir qiladi.

Gidravlik parametrlar va samaradorlik- TST samaradorligi faqatgina suvni tejashda emas, balki o'simliklar uchun optimal sharoitlar yaratishda ham ahamiyatlidir. Gidravlik parametrlarning optimallasuvi yordamida quyidagi maqsadlarga erishish mumkin:

Suv sarfini kamaytirish: Optimal bosim va oqim tezligini saqlash orqali ortiqcha suv sarfini oldini olish.

Hosilning oshishi: TSTning to'g'ri ishlashi o'simliklar uchun suv va ozuqa moddalari ta'minotini yaxshilaydi, bu esa hosilni oshirishga olib keladi.

Ekologik foyda: Suvni samarali va maqsadli tarzda ishlatish orqali ekologik ta'sirni kamaytirish.

Xulosa: Tomchilatib sug'orish tizimlarining gidravlik parametrlari o'simliklarning optimal sug'orish sharoitlarini yaratish va tizimni samarali ishlatish uchun juda muhimdir. Bosim, oqish tezligi, qayta suv bosimi, filtratsiya tizimi va oqimning bir xil tarqatilishi kabi parametrlarga e'tibor qaratish tizimning samaradorligini oshiradi va suvni tejash imkoniyatlarini yaratadi. Tadqiqotlar va amaliy tajribalar bu parametrlarning o'zaro ta'sirini yanada yaxshilash va tomchilatib tizimlarining samaradorligini oshirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Tomchilatib sug'orish tizimlarining gidravlik parametrlarini to'g'ri tadqiq qilish va tahlil qilish bu tizimlarning samarali ishlashi uchun juda muhimdir. Ushbu parametrlar optimal boshqarilsa, nafaqat suv resurslaridan samarali foydalanish, balki hosilni oshirish va ekologik barqarorlikka ham erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar.

7. M.X.Xamidov, B.Sh.Matyakubov "G'o'zani tomchilatib sug'orish tartibi va tejamkor sug'orish texnologiyalari" nomli monografiya. Toshkent-2019, 192 b
8. Xamidov M.X., Begmatov I.A, Isayev S.X, Mamatov S.A. "Suv tejamkor sug'orish texnologiyalari". O'quv qo'llanma.-Toshkent: TIMI, 2015.-245 b
9. Xamidov M.X., Shukurlayev X.I., Mamataliyev A.B. "Qishloq xo'jaligi gidrotexnik melioratsiyasi" darslik-Toshkent, 2009.-380 b.
- 10.Mamatov S.A. Tomchilatib sug'orish tizimi (tarixi, tavsifi, afzalliklari, elementlari, loyihalash, qurish va ishga tushirish)-Toshkent. Mehridaryo, 2012.-79 b
<https://www.google.com/>

**IV-SHO‘BA. TABIIY RESURSLARNI BOSHQARISH, QISHLOQ VA SUV
XO‘JALIGIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR.**

Sho‘ba raisi: q.f.f.d (PhD) A.M.Abdiazimov. Ilmiy kotib: B.Aralov

УЎТ: 633.111.1; 631.527.3

**КУЗГИ ЮМШОҚ БУҒДОЙНИНГ ЯНГИ МАҲАЛЛИЙ ТИЗМАЛАРИДА
МАҲСУЛДОРЛИК ВА ДОН СИФАТИ КЎРСАТКИЧЛАРИНИ БАҲОЛАШ**

Хазраткулова Шахноза Усмоновна
қишлоқ хўжалиги фанлари бўйича фалсафа доктори,
катта илмий ходим.

Қарши давлат техника университети
Дилмуродов Шерзод Дилмуродович.
қишлоқ хўжалиги фанлари бўйича фалсафа доктори,
катта илмий ходим.

Жанубий деҳқончилик илмий тадқиқот институти.

Аннотация: Ҳозирги кунда ер юзида содир бўлаётган иқлим ўзгариши, ҳаво ҳароратининг кўтарилиши ва қурғоқчиликни юзага келаётганлиги Ўзбекистон Республикасининг жанубий вилоятларида етиштирилаётган буғдойнинг (*Triticum aestivum* L.) дон сифатига салбий таъсир этмоқда. Юқоридаги муаммони ҳал этиш мақсадида юмшоқ буғдойнинг дурагайлаш йўли билан яратилган маҳаллий 23 та тизмалари дон сифат кўрсаткичларини андоза Гром ва Ғозғон навларига таққослаб ўрганилди. Юмшоқ буғдой тизмаларининг назорат кўчатзорида экилиб ўрганишдан асосий мақсад янги юмшоқ буғдой навларини яратиш доирасида суғориладиган майдонларга мослашган, ҳосилдор, дон сифат кўрсаткичлари юқори бўлган тизмаларни ажратиб олиш ва агроэкологик нав синаш, рақобатли нав синаш кўчатзорларига ўтказишдан иборат. Танлаб олинган андоза навлар жорий йилда жанубий вилоятларда энг катта майдонга экилган. Тажрибада нав ва тизмалар 3 та қайтариқда жойлаштирилиб, маълумотлар статистик таҳлил этилди. Нав ва тизмаларнинг дон сифат кўрсаткичларидан оқсил миқдори, клейковина миқдори, ИДК кўрсаткичи, дон шишасимонлиги каби муҳим кўрсаткичларига баҳо берилди. Генетик жиҳатдан дон сифати юқори бўлган тизмалар танлаб олинди ҳамда кейинги босқичга ўтказилди.

Калит сўзлар: юмшоқ буғдой, нав, тизма, оқсил, клейковина, ИДК кўрсаткичи, шишасимонлик.

Аннотация. В настоящее время глобальное изменение климата, повышение температуры и засуха негативно сказываются на качестве зерна пшеницы (*Triticum aestivum* L.), выращиваемой в южных регионах Республики

Узбекистан. Для решения поставленной задачи было изучено 23 местных линий мягкой пшеницы, созданных методом гибридизации, путем сравнения показателей качества зерна со стандартными сортами Гром и Гозгон. Основная цель изучения линий мягкой пшеницы в контрольном питомнике - выделение высокоурожайных, высококачественных линий, адаптированных к орошаемым территориям, в рамках создания новых сортов мягкой пшеницы и передачи на агроэкологическое конкурсное сортоиспытание. Отобранные стандартные сорта в текущем году были высажены на самой большой площади в южных регионах. В эксперименте сорта и линии были размещены в 3-х кратной повторности, и полученные данные были статистически проанализированы. Оценивались важные показатели качества зерна сортов и линий, такие как содержание белка, клейковины, показатель ИДК и стекловидность зерна. Были отобраны линии генетически высокого качества зерна и переведены на следующий этап.

Ключевые слова: мягкая пшеница, сорт, линия, белок, клейковина, показатель ИДК, стекловидность.

Abstract: Currently, global climate change, rising temperatures and drought are negatively affecting the quality of wheat (*Triticum aestivum* L.) grain grown in the southern regions of the Republic of Uzbekistan. To solve this problem, 23 local lines of common wheat, created by hybridization, were studied by comparing grain quality indicators with standard varieties Grom and Gozgon. The main goal of studying bread wheat lines in the control nursery is to select high-yielding, high-quality lines adapted to irrigated areas, as part of the creation of new varieties of bread wheat and transfer to agro-ecological competitive variety testing. The selected standard varieties have been planted in the largest area in the southern regions this year. In the experiment, varieties and lines were placed in 3 replicates, and the data obtained were statistically analyzed. Important indicators of the quality of grain varieties and lines, such as protein content, gluten, IDC index and grain vitreousness were evaluated. Lines of genetically high quality grain were selected and transferred to the next stage.

Key words: bread wheat, variety, line, protein, gluten, IDC index, glassiness.

Кирриш. Буғдойнинг (*Triticum aestivum* L.) жаҳон коллекция нав ва намуналарини ўрганиш, уларни маҳаллийлаштириш билан бир қаторда синтетек селекция асосида олинган маҳаллий дурагай ашёлар, тизмаларни ҳар томонлама ўрганиш, андоза навлардан юқори кўрсаткичга эга тизмаларни нав синовларига ўтказиш ва ишлаб чиқаришга жорий қилиш ҳам селекция йўналишининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади [1, 58-б; 2, 35-б; 3, 114-б].

Ҳозирги кунда жаҳонда етиштирилаётган буғдой донининг 15-20 фоизи кучли буғдой талабига жавоб берса, дон сифати кучсиз буғдой 50-55 фоизни ташкил этади. Ушбу кучсиз буғдой унга 20-40 фоиз кучли буғдой кўшилсагина сифатли нон бериши мумкин [4, 82-б].

Жўраев Д.Т. ва бошқалар юмшоқ буғдойнинг 100 та генотипларини оптимал ва кечки муддатларда экиб, бошоқлаш – пишиш давридаги иссиқликнинг дон сифат кўрсаткичларига таъсирини ўрганди [5, 64-б]. Бунда дон сифатининг юқори бўлиши нав ва тизмаларнинг генетик хусусиятларига боғлиқ бўлсада, иссиқ шароитда дон сифати кескин пасайганлигини аниқлади [6, 136-б]. Ҳазраткулова Ш ва бошқалар 30 та буғдой генотипларини турли хил тупроқ ва иқлим шароитларида ўрганиб, дон сифатига ташқи муҳит омилларининг сезиларли таъсирини аниқлаган [7, 920-б]. Шунингдек буғдойнинг 1000 та дон вазни, дон натураси кабиларнинг юқори бўлиши дон сифатининг ошишига ижобий боғлиқликда бўлади [8, 59-б]. Heffner E. L. ва бошқаларнинг тажрибасига кўра, икки хил бипрентал буғдой навларини дон сифат кўрсаткичларини геном селекцияси ва маркерларга асосланган селекция билан таққослаганда геном селекциясида олинган натижалар аниқлиги юқори бўлганлиги аниқланган [9, 2598-б]. Турли хил агроэкологик минтақада (Atanasova D.) буғдойнинг дон сифати кўрсаткичларини 16 та навларни сифат даражасига кўра 2 гуруҳга бўлиб ўрганган ва минтақанинг клейковина миқдори ўзгаришига таъсири юқорилигини кўрсатди [10, 122-б].

Эроннинг ёғин миқдори кам бўлган лалмикор ҳудудида кузги юмшоқ буғдой навларининг мослашувчанлиги фермер хўжаликлари кесимида ўрганилганда юмшоқ буғдойнинг PATO/CAL/3/7C//BB/CNO/5/CAL//CNO генотиби Фарбий Эрондаги баъзи фермер хўжаликлари далаларига мос экинлиги аниқланган бўлса, истиқболли G'afg'az//F9.10/Maya"s" ва Momchil/Katya1 генотиплари мослашувчанлиги юқори экинлиги аниқланган ва юқори ҳосилдорликка эришилган. Истиқболли генотипларни жорий этилиши натижасида ҳосилдорлик ва ҳосил барқарорлиги яхшиланганлиги аниқланган [11, 31-б].

Кузги юмшоқ буғдойнинг қурғоқчиликка чидамлилик хусусиятини халқаро журналларда чоп этилган 283 та илмий мақоланинг мета-таҳлили ёрдамида ўрганилди ва таҳлил этилди. Бунда қадимий генотиплар, ёввойи диплоидлар, маданий диплоидлар, тетраплоидлар ва қадимий гексаплоидлар қурғоқчиликка чидамлилик хусусиятлар борлиги аниқланди. Бундай генотипларнинг асосий афзалликлари илдиз биомассасининг юқорилиги, барг сатҳининг кичиклиги, ер уски биомассасининг юқори бўлиши билан боғлиқ эканлиги аниқланган [12, 127-б].

Иқлим ўзгариши билан боғлиқ бўлган такрорий қурғоқчилик буғдойнинг (*Triticum aestivum* L. ва *T. turgidum* L.) глобал маҳсулдорлигини чеклайдиган асосий омиллардан биридир. Бутун дунёда қурғоқчиликка чидамли янги навларни яратиш ва жорий этишда кўплаб тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бироқ, қурғоқчиликка чидамлилик кўплаб генлар томонидан бошқариладиган мураккаб хусусиятдир. Бундан ташқари буғдой структуравий жиҳатдан мураккаб ва катта геномга эга. Шундай экан, қурғоқчиликка чидамлилик хусусиятни ошириш учун феномика, биокимё ва геномика методларини ўзаро боғланган ҳолда ўрганиш яхши самара бериши такидланган [13, 936-б].

Австралия гермоплазмасидаги сариқ занг ва кам даражада кўнғир занг касаллигига чидамли генлар мавжуд бўлган генотиплар олинган. Занг касалликларига чидамлилик генлари комбинациялашган ҳолда ўз таъсирини кўрсатади. Yr18/Lr34 ва Yr29/Lr46 генлари комбинациялари кўнғир занг ва сариқ занг касалликларига чидамлиликни назорат қилиши аниқланди [14, 577-б].

Ҳиндистонда иқлим ўзгариши янги зараркунанда ва касалликларни пайдо бўлиши ярим пакана касалликларга чидамли бўлган буғдой навларини яратишга сабаб бўлди. Буғдой ишлаб чиқаришда поя занги (Ug 99) каби касаллик кўзгатувчиларнинг янги ирқларини эволюцияси жиддий ташвиш уйғотмоқда. Ўсиб бораётган аҳолини озиқ овқат маҳсулотларига бўлган талабини қондириш учун буғдой ишлаб чиқаришни 1,6 фоизга ошириш талаб этилади. Бунинг учун эса биотик ва абиотик стрессларга яхши бардошли навларни яратиш орқали эришиш мумкин [15, 292-б].

Репродуктив ривожланиш даврида қурғоқчилик стресси буғдой бошоғидаги доннинг сони ва ҳосилдорлигини кескин камайтириши мумкин, аммо иқлим ўзгариши шароитида бундай таъсирнинг микдорий баҳоланиши номаълум. Марказий ва шарқий Европада буғдой навларининг қурғоқчиликка чидамлилиги туфайли сақлаб қолинадиган ҳосил 10-23 % бўлганлиги аниқланган. Репродуктив ривожланиш даврида қурғоқчилик стрессига чидамлилик юқори ҳосил олиш салоҳияти ва Европада иқлим ўзгариши шароитида буғдой ҳосилдорлигининг барқарорлигини таъминлаши такидланган [16, 2550-б].

Буғдойнинг вегетатив ривожланиш босқичда бўлган қурғоқчилик ёки шўрнинг стресси бошоқнинг ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатади ҳамда бошоқдаги донлар сони ва вазнини камайтириб, ҳосилдорликни пасайишига олиб келади [17, 1310-б].

Юмшоқ буғдойнинг 8х8 диаллел дурагайлаш натижасида олинган авлодларнинг бир бошоқдаги донлар сони, бошоқчалар сони ва 1000 та дон

вазни ҳосилдорликка фенотипик ва генотипик ижобий коррелятив боғлиқликда эканлиги аниқланган. Ўсимлик бўйининг баландлиги дон ҳосилдорлиги билан генотипик ижобий коррелятив боғлиқликда бўлса, фенотипик салбий боғлиқликда бўлганлиги кузатишган [18, 1778-б].

1950 – 2002 йиллар оралиғида юмшоқ буғдой етиштириш дастури доирасида 200 мингдан ортиқ дурагайлаш ишлари амалга оширилган бўлиб, ушбу дурагай авлодлардан 10 минг дан ортиқ тизмалар ер юзининг турли иқлим шароитларида синаб кўрилиши натижасида 500 дан ортиқ янги юмшоқ буғдой навлари яратилган ҳамда 40 миллион гектардан ортиқ майдонга жорий қилинган [19, 104-б].

Буғдойнинг қурғоқчиликка чидамлилиқ хусусияти кўплаб генлар томонидан бошқариладиган хусусиятлар жамланмаси бўлиб, уни тўлиқ баҳолаш учун ташқи муҳит омиллари катта таъсир кўрсатади [20, 936-б].

Дунёда 220 миллион гектар майдонда бошоқли дон экинлари етиштирилиб, юмшоқ буғдой экини бу майдоннинг 30 фоизини ташкил этади ва аксарият майдонлар абиотик омиллар таъсирига учрайди. Буғдой риқожданиш даврирининг ҳар қандай босқичида иссиқлик таъсирига учраши мумкин. Буғдойнинг ўсиши ва ривожланиши учун ўртача ҳаво ҳарорати 18 – 25 °С бўлиб, 32 °С дан ошганда салбий таъсир кўрсата бошлайди. Ҳаво ҳароратининг 32 °С дан ошиши репродуктив органларга кучли таъсир кўрсатиб, ривожланиш фазаларининг ўрта ва кечки босқичларида дон тўлиш жараёнига катта салбий таъсирини кўрсатади [21, 1711-б].

Сандухадзе Б. И. фикрига кўра (2010) кузги юмшоқ буғдойнинг дон сифатига кескин таъсир этувчи абиотик омиллар йиллар давомида тез-тез такрорланмайди. Дон сифатининг юқори бўлиши генетик хусусиятларга боғлиқ бўлиб, бир хил агротехник тадбирлар ўтказилган шароитда ўзгарувчан бўлмайди [22, 64-б].

Материаллар ва методлар. Таҷрибани жойлаштириш ва таҷриба давомида фенологик кузатиш, ҳисоб ва таҳлиллар (Бутуниттифок Ўсимликшунослик институти ВИР, 1984) услуби бўйича олиб борилди [23, 89-б]. Таҷриба натижаларининг математик-статистик таҳлиллари Б.А.Доспехов (1985) услуби асосида амалга оширилди [24, 231-б]. Тадқиқот изланишда дала таҷрибаларини рендомизациялари схемаси GenStat 13 дастурининг Alpha lattice design ни асосида тузилди.

Таҷриба даласида етиштирилган кузги буғдойнинг донининг технологик сифат кўрсаткичлари «Методические рекомендации по оценке качество зерна» [25, 162-б], «Методы биохимического исследования растений» [26, 143-б] услубий қўлланмалари, клейковина миқдори ГОСТ 13586-1-68, дон шишасимонлиги ГОСТ 10987-76, дон намлиги ГОСТ 13586-5-93, дон натураси

ГОСТ 3040-55, 1000 та дон вазни ГОСТ 10842-89 бўйича таққосланиб ўрганилди.

Тадқиқот Қашқадарё вилояти, Қарши тумани ҳудудида жойлашган ДДЭИТИ Қашқадарё филиалининг суғориладиган майдон тажриба даласида олиб борилди. Тажриба даласида юмшоқ буғдойнинг ҳосилдор, дон сифати юқори намуналари селекция кўчатзорида 23 та тизмалар, андоза Ғозғон, Гром навлари 3 қайтариқдан экилиб ўрганилди. Ҳар бир делянканинг ҳисобга олинадиган майдони 10 м² дан иборат.

Фенологик кузатишлар ҳар бир фазани бошланиши 10% ўсимликда ва ялпи 75% ўсимликда ҳосил бўлганда аниқланди. Ҳар бир нав ва тизма ўсимлиги бўйини аниқлаш 10 тадан тўлиқ ўсимлик бўйи ўрим йиғим олдида ўлчаб олинди. Ҳосилдорликни аниқлаш учун ҳар бир делянканинг селекцион комбайнда ўриб олинди ва ҳосилдорлик аниқланди.

Тадқиқот натижалари ва таҳлили. Республикамизнинг суғориладиган майдонларида юмшоқ буғдойнинг энг яхши навларини яратишда доннинг таркиби ва унинг сифат кўрсаткичлари, ташқи муҳит ва агротехник тадбирлар буғдойнинг сифатига кучли таъсир этади. Нав тупроқ – иқлим шароитида юмшоқ буғдойнинг дон ҳосилдорлигини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Ғаллачиликда дон ҳосилдорлиги ва дон сифатини оширишда юқори маҳсулдор навлардан фойдаланиш лозим.

Юмшоқ буғдой тизмаларининг назорат кўчатзорида экилиб ўрганишдан асосий мақсад янги юмшоқ буғдой навларини яратиш доирасида суғориладиган майдонларга мослашган, ҳосилдор, дон сифат кўрсаткичлари юқори бўлган тизмаларни ажратиб олиш ва агроэкологик нав синаш, рақобатли нав синаш кўчатзорларига ўтказишдан иборат.

Ҳосилдорлик тизими унсурлари каби бошоқнинг узунлиги ва бошоқдаги бошоқчалар сони асосан наводорлик хусусиятлари билан боғлиқ бўлиб, бу биров фарқ билан белгиланган. Маҳсулдор тупланиш, бошоқдаги дон сони ва 1000 та дон вазни ташқи муҳит билан ўзаро алоқада бўлсада асосан ҳосилдорликни юқори бўлишида катта рол ўйнайди.

Нав ва тизмалар ҳосилдорлиги 3 қайтариқнинг ўртача натижаларига кўра 51,3 – 89,8 ц/га ни ташкил этганлиги аниқланди. Андоза Ғозғон навининг ҳосилдорлиги 75,7 ц/га ни, Гром нави ҳосилдорлиги 65,8 ц/га ни ташкил этди. Ғозғон навидан юқори ҳосилли 6 та тизмалар борлиги аниқланди. Статистик таҳлил натижаларига кўра, андоза Ғозғон нави билан бир хил ҳосилдорликни кўрсатган 4 та тизмалар борлиги аниқланган бўлса, паст ҳосилли 14 та нав ва тизмалар борлиги аниқланди.

Олинган натижаларга кўра, KRBW18-29 тизмасы 89,8 ц/га, KRBW18-18 тизмасы 86,9 ц/га, KRBW18-14 тизмасы 86,7 ц/га юқори ҳосилдорликга эга эканлиги аниқланди ва танлаб олинди.

1000 та дон вази. Навлар 1000 дон уруғ вазига кўра 4 гуруҳга бўлинади: 1) жуда йирик донли – 50 г дан ортиқ, 2) йирик – 41-50 г, 3) ўртача йирик – 31-40 г, 4) майда – 30 г дан кам.

Жадвал

**Нав ва тизмаларнинг маҳсулдорлик ва дон сифат кўрсаткичлари
(Қарши, 2019-2020 йиллар).**

№	Нав номи	Ҳосил- дорли к, ц/га	1000 та дон вази , гр	Дон натурас и, гр/л	Окси л мик- дори, %	Клейко- вина микдор и, %	ИД К	Дон шишаси - монлиг и, %
1	Гозғон (ст)	75,7	42,7	771,8	15,8	28,3	95,4	64,7
2	Гром (ст)	65,8	35,7	783,4	16,7	26,2	80,6	64,7
3	KRBW18- 10	79,3	40,1	786,3	18,9	28,2	84,2	64,3
4	KRBW18- 11	78,2	40,1	794	16,1	26,4	82,4	60,7
5	KRBW18- 12	66,3	37,8	820	17,3	28	118, 6	73,3
6	KRBW18- 13	70,7	36,1	806,3	16,3	25,7	95,2	77,3
7	KRBW18- 14	86,7	43,1	785,9	14,9	28,1	107, 3	54,3
8	KRBW18- 15	77,4	43	786,1	14,9	28	87,1	44
9	KRBW18- 16	70,1	44,1	780,6	15,4	27,6	98	53,5
10	KRBW18- 17	69,5	39,3	811,2	16,3	27,3	99,4	65,7
11	KRBW18- 18	86,9	39,9	821	15,5	29,1	99,3	62,3
12	KRBW18- 19	74,7	50,7	806,7	16,2	25,8	85,7	71,7
13	KRBW18-	57,3	38,5	814,4	16,4	28,2	99,5	76,7

3	20							
1	KRBW18-21	82,3	49,6	801,2	15,4	28,6	97	49
1	KRBW18-22	66,8	49	808,2	15,4	22,8	86,5	64,3
1	KRBW18-23	68,1	47,6	808,2	14,6	22,5	92,4	45
1	KRBW18-24	67,7	49,1	803,3	14,7	26,4	101,2	68,3
1	KRBW18-25	51,3	44,7	762,6	18	23,8	118,4	70,3
1	KRBW18-26	65,7	40	798,7	17,3	27,5	102,6	59,3
2	KRBW18-27	64,7	37,7	793,5	14,7	24,2	98,2	53,3
2	KRBW18-28	79,4	43,6	802,2	14,4	27,2	108,6	70,3
2	KRBW18-29	89,8	45,1	815,6	15	29,2	85,6	69,3
2	KRBW18-30	65,7	44,5	809,6	15,6	25,4	98,2	45,7
2	KRBW18-31	65,2	41,4	808,8	15,7	26,1	81,1	51
2	KRBW18-32	76,5	43,9	809,9	15,3	26,8	84,8	60,7
Ўртача		72,1	42,7	799,6	15,9	26,3	95,5	61,6
Энг юқори		89,8	50,7	821	18,9	28,2	118,6	77,3
Энг паст		51,3	35,7	762,6	14,4	22,5	80,6	44
ЭКФ_{0.05}		3,69	2,3	10,5	0,97	2,5		
ЭКФ_{0.05} (%)		4,9	5,4	1,3	3,7	5,8		
CV (%)		3,1	3,3	0,8				

Олиб борилган тадқиқот давомида навларнинг 1000 донга дон вази 1 гуруҳга тўғри келадиган 1 та тизма KRBW18-19 борлиги аниқланиб, 1000 та донга дон вази 50,7 г ни ташкил этди. Иккинчи гуруҳга мансуб бўлган, дон оғирлиги 41-50 гр бўлган нав ва тизмалар сони 16 тани ташкил этган бўлса,

ўртача йирик донли 31-40 гр бўлган нав ва тизмалар сони 8 тани ташкил этди. Минг дона дон вазни 30 гр дан кам бўлган, майда донли тизмалар борлиги кузатилмади.

Андоза Ғозғон навининг 1000 та дон вазни 42,7 г ни ташкил этган бўлса, Гром навида бу кўрсаткич энг паст 35,7 г эканлиги аниқланди. 1000 та дон вазни андоза Ғозғон навидан юқори бўлган 13 та тизмалар борлиги аниқланди. 1000 та дон вазни юқори бўлган тизмалар селекциянинг кейинги босқичларида синаб кўришучун ва дурагайлаш ишларида фойдаланишга тавсия этилди.

Дон натураси доннинг тўлалиги ва йириклигини кўрсатувчи хусусиятлардан биридир. Тажрибада нав ва тизмаларнинг дон натураси ўрганилганда 762,6 – 821,0 гр/л бўлганлиги кузатилди. Андоза Гром навининг дон натураси 783,4 гр/л бўлса, Ғозғон навиники 771,8 гр/л эканлиги аниқланди. Ўрганилган барча нав ва тизмаларда дон натураси 750 гр/л дан юқори бўлганлиги қайд қилинди. Дон натураси андоза Ғозғон навидан юқори бўлган 22 та тизмалар борлиги аниқланди.

Буғдой донининг таркибидаги оксил ва клейковина миқдори ўстириш шароитига, қўлланилган агротехника усулларига, навга, ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади. Доннинг энг муҳим сифат кўрсаткичларидан бири – бу технологик сифат кўрсаткичлари бўлиб, унга дон таркибидаги оксил, клейковина миқдори, доннинг ялтироқлиги, намлиги, ИДК кўрсаткичи, нон хажми сингари кўрсаткичлар кирази.

Тадқиқот доирасида нав ва тизмаларнинг дон сифат кўрсаткичларига ҳам баҳо берилди. Юмшоқ буғдойнинг дон таркибидаги оксил ва клейковина миқдори нонбоплик ва озуқавийликни асосий кўрсаткичлари ҳисобланади ва ушбу кўрсаткичларни ошириш селекционер олимлар олдидаги асосий вазифалардан биридир. Дон таркибидаги оксил миқдори аниқланганда 14,4 – 18,9 фоиз оралиғида бўлганлиги қайд қилинди. Андоза Ғозғон навида оксил миқдори 15,8 фоиз, Гром навида 16,7 фоизни ташкил этган бўлса, KRBW18-10 тизмасида 18,8 фоиз, KRBW18-25 тизмасида 18,0 фоиз юқори миқдорда оксилга эга эканлиги қайд этилди ва танлаб олинди.

Дон таркибидаги клейковина миқдори ўрганилганда 22,5 – 29,2 фоиз оралиқда бўлганлиги қайд қилинди. Клейковина миқдори андоза Гром навида 26,2 фоиз, Ғозғон навида 28,3 фоизни ташкил этган бўлса, 28 фоиздан юқори бўлган 8 та тизмалар борлиги аниқланди.

Ўрганилаётган навларнинг дон намлиги 7,2 – 8,8 фоиз эканлиги аниқланди. Одатда уруғлик бўғдойнинг дон намлиги 14 фоиздан кам бўлмаслиги лозим. Бизнинг олиб боргин тажрибамизда дон намлиги анча паст эканлиги аниқланди.

Нав ва тизмаларнинг ИДК кўрсаткичи дон таркибидаги клейковина сифатини кўрсатувчи катталик ҳисобланади. Нав ва тизмаларнинг дон таркибида клейковинанинг юқори бўлиши билан бирга унинг сифатига ҳам эътибор қаратиш лозим.

Клейковина сифатини баҳолашда ИДК-1 асбобидан фойдаланилди. Бунда нав ва тизмаларнинг клейковина сифати яъни ИДК кўрсаткичи 0 дан 120 гача шкала билан баҳоланади.

Навларнинг ИДК кўрсаткичи баҳоланганда 80,6 – 118,6 ни ташкил этганлиги аниқланди.

Натижаларга кўра, навларда ИДК асбобининг 76-100 гача бўлган шкаласини кўрсатган, клейковина таснифи “кучсиз қониқарли” бўлган нав ва тизмалар сони 19 тани ташкил этганлиги аниқланди.

Қолган барча нав ва тизмаларнинг ИДК кўрсаткичи 100 дан баланд бўлганлиги қайд этилди.

Буғдой дони мағзининг консистенцияси (таркибий тузилиши), ташқи кўринишининг қирқимиға қараб шишасимон, яримшишиасимон, ёки унсимон бўлиши мумкин. Буғдой дони мағзининг (таркибий тузилиши) консистенцияси дондаги оқсил моддалар билан крахмал дончаларининг боғланиш шаклиға боғлиқ бўлади.

Шишасимон буғдой донида умумий оқсил миқдори унсимон буғдой дониға нисбатан юқори даражада бўлади.

Буғдой дони мағзининг консистенция (таркибий тузилиши) буғдойни қайта ишлаш жараёнидаги хусусиятларини белгилаб беради. Яъни, шишасимон мағизли дон янчилганда олинадиган ёрма миқдори кўпаяди, бу эса ўз навбатида навли ун тортишда юқори самарадорликка эришишни таъминлайди.

Шишасимонликни аниқлаш учун танламасдан 100 та дон олинади. Уларнинг ҳар бири ўткир тиғ билан кўндалангича ўртасидан кесилади, кесим консистенциясига қараб у ёки бу гуруҳға ажратилади. Шишасимонлик фоизларда ифодаланади.

Ўрганилган навларнинг дон шишасимонлиги 44,0 – 77,3 фоиз оралиқда бўлганлиги қайд этилди.

Хлорофилл миқдори – бу ўсимлик барги таркибида фотосинтез натижасида органик моддалар ҳосил бўлишида муҳим омил ҳисобланади. Айрим ўсимликларнинг баргдаги хлорофилл миқдори навларнинг генетик хусусиятиға боғлиқ ҳолда кам ёки кўп бўлиши мумкин. Шунингдек, хлорофилл миқдори қўлланилган агротехник тадбирлар асосида ўзгарши мумкин.

Олинган натижаларга кўра барг таркибидаги хлорофилл миқдори 39,2 – 49,3 фоизни ташкил этганлиги аниқланди. Хлорофилл миқдорининг дон ҳосилдорлигига боғлиқлиги ўрганилганда ижобий $r=0,35$ коррелятив боғлиқлик борлиги аниқланди.

Олинган барча қимматли хўжалик белги ва хусусиятларни ўзаро коррелятив боғлиқликлари ўрганиб чиқилди. Дон ҳосилдорлигининг юқори бўлишида ўсимлик бўйи $r=0,26$, охириги буғин узунлиги $r=0,10$, хлорофилл миқдори $r=0,35$, 1000 та дон вазни $r=0,15$, дон натураси $r=0,16$ ижобий коррелятив боғлиқликлар борлиги аниқланди.

Хулосалар. Назорат кўчатзорида ўрганилган нав ва тизмалардан 4 та тизмалар агроэкологик нав синаш кўчатзорида синаш учун танлаб олинди. Танлаб олинган KRBW18-14, KRBW18-18, KRBW18-21, KRBW18-29 тизмаларининг ҳосилдорлиги 80 ц/га, 1000 та дон вазни 45 г, дон натураси 800 г/л дан юқорилиги, дон сифатининг андоза навларга нисбатан юқорилиги сабабли танлаб олинди.

REFERENCES:

1. Dilmurodov Sh. D. Podbor isxodnogo materiala dlya selektsii pshenitsiy ozimoy myagkoy dlya usloviy Uzbekistana na osnove izucheniya xozyaystvenno senniyx xarakteristik [Selection of initial material for breeding bread winter wheat for the conditions of Uzbekistan based on the study of economically valuable characteristics]. Agrarnaya nauka, 2018, no. 2. pp. 58-61.
2. Dilmurodov Sh. D., Jabarov F. O. Seleksiya viysokourojayniyx liniy ozimoy tvyordoy pshenitsiy s viysokim kachestvom zerna [Selection of high-yielding winter durum wheat lines with high grain quality]. Molodoy ucheniyy, Russia, 2019, no. 31. pp. 34-38.
3. Dilmurodov Sh. D., Boysunov N. B. Seleksiya mestniyx gibridniyx liniy myagkoy pshenitsiy na yuge Respubliki Uzbekistan [Selection of local hybrid lines of bread wheat in the south of the Republic of Uzbekistan]. Sbornik materialov, Russia, 2018, pp. 113-119.
4. Kovtun V. I. Vliyanie selektsii na kachestvo zerna na yuge Rossii [Influence of selection on grain quality in the south of Russia]. Izvestiya Orenburgskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta. 2010. Vol. 3. no. 27-1. pp. 86.
5. Juraev D. T. i dr. Zavisimost' produktivnosti ozimoy myagkoy pshenitsiy ot suxoveev, nablyudaemyx v usloviyax yujniyx rayonov Uzbekistana [The dependence of the productivity of winter bread wheat on dry winds observed in the conditions of the southern regions of Uzbekistan]. Byulleten' nauki i praktiki. 2018, Vol. 4. no. 10. pp. 64.

6. Juraev D. T. i dr. Vliyanie viysokoy temperaturiy v period “kolosheniya-sozrevaniya” na elementiy urojaya myagkoy pshenitsiy [The effect of high temperature during the “earing-ripening” period on the elements of the crop of bread wheat]. Agrarliyoq g’iyiymdar seriyasiy, Astana, 2017, pp. 136
7. Khazratkulova S. et al. Genotype× environment interaction and stability of grain yield and selected quality traits in winter wheat in Central Asia. Turkish Journal of Agriculture and Forestry. Turkey, 2015, Vol. 39. no. 6. pp. 920-929. <https://doi:10.3906/tar-1501-24>
8. Dilmurodov Sh. D., Boysunov N. B. Otor produktivniyx liniy myagkix pshenits iz gibridnogo pitomnika v usloviyax yujnogo regiona Respubliki Uzbekistan [Selection of productive lines of bread wheat from a hybrid nursery in the conditions of the southern region of the Republic of Uzbekistan]. World science: Problems and Innovations, Russia, 2018, pp. 58-60.
9. Heffner E. L. et al. Genomic selection accuracy for grain quality traits in biparental wheat populations. Crop Science, 2011, Vol. 51. no. 6. pp. 2597-2606.
10. Atanasova D. et al. Influence of genotype and environments on quality of winter wheat varieties in Northern Bulgaria. Agricultural science and technology, 2009, Vol. 1. no. 4. pp. 121-125.
11. Mohammadi R., Haghparast R. Evaluation of promising rainfed wheat breeding lines on farmers’ fields in the west of Iran. International Journal of Plant Breeding, 2011, Vol. 5. no. 1. pp. 30-36.
12. Li P. et al. Wheat breeding highlights drought tolerance while ignores the advantages of drought avoidance: A meta-analysis. European Journal of Agronomy, 2021, Vol. 122. pp. 126-136. <https://doi.org/10.1016/j.eja.2020.126196>
13. Mwadzingeni L. et al. Breeding wheat for drought tolerance: Progress and technologies. Journal of Integrative Agriculture, 2016, Vol. 15. no. 5. pp. 935-943. [https://doi.org/10.1016/S2095-3119\(15\)61102-9](https://doi.org/10.1016/S2095-3119(15)61102-9)
14. Bariana H. S. et al. Breeding triple rust resistant wheat cultivars for Australia using conventional and marker-assisted selection technologies. Australian Journal of Agricultural Research, 2007, Vol. 58. no. 6. pp. 576-587. <https://doi.org/10.1071/AR07124>
15. Khan M. H. et al. Status and strategies in breeding for rust resistance in wheat. Agricultural Sciences, 2013, Vol. 4. no. 06. pp. 292-301. <http://dx.doi.org/10.4236/as.2013.46042>
16. Senapati N. et al. Drought tolerance during reproductive development is important for increasing wheat yield potential under climate change in Europe. Journal of experimental botany, 2019, Vol. 70. no. 9. pp. 2549-2560. <https://doi.org/10.1093/jxb/ery226>

17. Maas E. V., Grieve C. M. Spike and Leaf Development of Sal-Stressed Wheat. Crop Science, 1990, Vol. 30. no. 6. pp. 1309-1313. <https://doi.org/10.2135/cropsci1990.0011183X003000060031x>
18. Akram Z., Ajmal S. U., Munir M. Estimation of correlation coefficient among some yield parameters of wheat under rainfed conditions. Pakistan Journal of Botany, 2008, Vol. 40. no. 4. pp. 1777-1781.
19. Rajaram S., Borlaug N. E., Van Ginkel M. CIMMYT international wheat breeding. Bread wheat improvement and production. FAO, Rome, 2002, pp. 103-117.
20. Mwadzingeni L. et al. Breeding wheat for drought tolerance: Progress and technologies. Journal of Integrative Agriculture, 2016, Vol. 15. no. 5. pp. 935-943. [https://doi.org/10.1016/S2095-3119\(15\)61102-9](https://doi.org/10.1016/S2095-3119(15)61102-9)
21. Cossani C. M., Reynolds M. P. Physiological traits for improving heat tolerance in wheat. Plant physiology, 2012, Vol. 160. no. 4. pp. 1710-1718. <https://doi.org/10.1104/pp.112.207753>
22. Sanduxadze B. I. Seleksiya ozimoy pshenitsiy vajneyshiy faktor poviysleniya uroжайnosti i kachestva [Selection of winter wheat is the most important factor in increasing yields and quality]. Dostijeniya nauki i tekhniki APK, 2010, no. 11. 64 p.
23. Gradchininova O. D. i dr. Izuchenie kollektzii pshenitsiy [Exploring the wheat collection]. Metod ukazaniya, Moscow, VIR., 1984, 89 p.
24. Dospexov B. A. Metodika polevogo opiyta [Field experiment methodology]. Moscow, Agropromizdat, 1985, 231-233 p.
25. Sozinov A. A. i dr. Metodicheskie rekomendatsii po osenke kachestva zerna [Guidelines for assessing the quality of grain]. Moscow, 1977, 135-148 p.
26. Yermakov A. I. i dr. Metodiy bioximicheskogo issledovaniya rasteniy [Methods of biochemical research of plants]. Agropromizdat, Leningrad, 1987, 143 p.

УЎТ: 633.111.1; 631.527.3

**ЮМШОҚ БУҒДОЙНИ РИВОЖЛАНИШ ФАЗАЛАРИ
ДАВОМИЙЛИГИНИ ЎРГАНИШ АСОСИДА ЭРТАПИШАР
ТИЗМАЛАРНИ ТАНЛАШ**

Хазраткулова Шахноза Усмановна
қишлоқ хўжалиги фанлари бўйича фалсафа доктори,
катта илмий ходим.

Қарши давлат техника университети.

Дилмуродов Шерзод Дилмуродович.
қишлоқ хўжалиги фанлари бўйича фалсафа доктори,
катта илмий ходим.

Жанубий деҳқончилик илмий тадқиқот институти.

Аннотация: Буғдойнинг жаҳон коллекция нав ва намуналарини ўрганиш, уларни маҳаллийлаштириш билан бир қаторда синтетек селекция асосида олинган маҳаллий дурагай ашёлар, тизмаларни ҳар томонлама ўрганиш, андоза навлардан юқори кўрсаткичга эга тизмаларни нав синовларига ўтказиш ва ишлаб чиқаришга жорий қилиш ҳам селекция йўналишининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Эртапишар навларни яратиш эвазига қишлоқ хўжалигидаги бир неча муаммоларни ҳал этиш мумкин.

Калит сўзлар: юмшоқ буғдой, ривожланиш фазалари, эртапишар, нав, тизма.

Abstract: One of the main tasks of the breeding direction is to study and localize world collection varieties and samples of wheat, as well as comprehensively study local hybrids and lines obtained on the basis of synthetic selection, and to conduct variety tests and introduce lines with higher indicators than standard varieties into production. By creating early ripening varieties, it is possible to solve several problems in agriculture.

Keywords: bread wheat, development phases, early ripening, variety, line.

Аннотация: Одной из основных задач селекционного направления является изучение и локализация мировых коллекционных сортов и образцов пшеницы, а также комплексное изучение местных гибридов и линий, полученных на основе синтетической селекции, проведение сортоиспытаний и внедрение в производство линий с более высокими показателями, чем стандартные сорта. Создание скороспелых сортов может решить ряд проблем в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: мягкая пшеница, фазы развития, скороспелость, сорт, последовательность.

Суғориладиган майдонларда юмшоқ буғдойнинг энг яхши навларини яратишда навнинг эртапишарлик хусусиятига, доннинг таркиби ва унинг сифат кўрсаткичларига, ташқи муҳит ва агротехник тадбирлар кучли таъсир этади [1, 2].

Навнинг қимматли хусусиятларини турли тупроқ – иқлим шароитида эртапишарлик хусусиятларини, дон ҳосилдорлигига боғлаб ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Ғаллачиликда дон ҳосилдорлиги ва дон сифатини оширишда эртапишар навлардан фойдаланиш лозим [3, 4].

Юмшоқ буғдой навларининг суғориладиган майдонларда иккинчи йил селекция кўчатзорларидан танлаб олинган тизмаларнинг назорат кўчатзорида 10 м² майдонга экилиб, қимматли хўжалик белги ва хусусиятларига баҳо берилди.

Юмшоқ буғдой тизмаларининг назорат кўчатзорида экилиб ўрганишдан асосий мақсад янги юмшоқ буғдой навларини яратиш доирасида суғориладиган майдонларга мослашган, эртапишар, ҳосилдор, дон сифат кўрсаткичлари юқори бўлган тизмаларни ажратиб олиш ва агроэкологик нав синаш, рақобатли нав синаш кўчатзорларига ўтказишдан иборат.

Дала тажрибаларини олиб боришда 23 та юмшоқ буғдой тизмалари танлаб олинди, 2 та нав андоза навлар сифатида олинди. Андоза навлар сифатида Ўзбекистон Республикасининг жанубий вилоятларида кенг майдонларга экилиб келинаётган Ғозгон ва Гром навлари олинди.

Вегетация даври мобайнида фенологик кузатув жараёнлари олиб борилди. Олинган натижалар жамланиб, статистик таҳлиллар ўтказилди ва танлаш ишлари ўтказилди.

Тажрибада нав ва тизмалар 3-қайтариқда, ҳар бир делянканинг ҳисоб майдони 10 м² дан қилиб экиш ишлари амалга оширилди.

Фенологик кузатишлар ҳар бир фазани бошланиши 10% ўсимликда ва ялпи 75% ўсимликда ҳосил бўлганда аниқланди. Ҳар бир нав ва тизма ўсимлиги бўйини аниқлаш 10 тадан тўлиқ ўсимлик бўйи ўрим йиғим олдида ўлчаб олинди. Ҳосилдорликни аниқлаш учун ҳар бир делянканинг селекцион комбайнда ўриб олинди ва ҳосилдорлик аниқланди.

1-жадвал

Нав ва тизмаларнинг ўсув даври (Қарши, 2023 й).

№	Нав номи	Унио чиқиш, сана	Туплаш, сана	Найчала ш, сана	Бошоқл аш, сана	ангача бўлган	Тўлиқ пишиш, сана	ача бўлган

1	Гозфон (ст)	31 окт	25 ноя	19 фев	9 апр	160	2 июн	215
2	Гром (ст)	31 окт	26 ноя	24 фев	8 апр	160	30 май	211
3	KRBW18-10	30 окт	25 ноя	7 фев	9 апр	162	29 май	211
4	KRBW18-11	31 окт	25 ноя	21 фев	11 апр	162	30 май	211
5	KRBW18-12	31 окт	25 ноя	18 фев	10 апр	161	31 май	213
6	KRBW18-13	30 окт	25 ноя	14 фев	10 апр	162	1 июн	213
7	KRBW18-14	30 окт	25 ноя	29 январь	6 апр	158	30 май	212
8	KRBW18-15	30 окт	25 ноя	30 январь	7 апр	159	29 май	210
9	KRBW18-16	30 окт	25 ноя	3 фев	7 апр	159	2 июн	215
10	KRBW18-17	30 окт	25 ноя	16 фев	9 апр	161	31 май	213
11	KRBW18-18	31 окт	25 ноя	9 фев	7 апр	158	28 май	210
12	KRBW18-19	30 окт	25 ноя	28 январь	7 апр	159	27 май	209
13	KRBW18-20	30 окт	25 ноя	16 фев	4 апр	156	27 май	209
14	KRBW18-21	30 окт	25 ноя	19 январь	5 апр	157	30 май	212
15	KRBW18-22	30 окт	25 ноя	7 фев	6 апр	158	30 май	212
16	KRBW18-23	30 окт	25 ноя	2 фев	7 апр	159	28 май	210
17	KRBW18-24	31 окт	25 ноя	15 январь	6 апр	157	28 май	210
18	KRBW18-25	30 окт	25 ноя	11 январь	5 апр	157	29 май	211
19	KRBW18-26	31 окт	25 ноя	18 фев	10 апр	161	1 июн	213

20	KRBW18-27	30 окт	25 ноя	14 фев	6 апр	157	27 май	208
21	KRBW18-28	30 окт	25 ноя	26 янв	7 апр	159	5 июн	218
22	KRBW18-29	30 окт	25 ноя	23 янв	2 апр	153	30 май	212
23	KRBW18-30	30 окт	25 ноя	15 фев	6 апр	157	30 май	212
24	KRBW18-31	30 окт	25 ноя	26 янв	1 апр	153	26 май	208
25	KRBW18-32	30 окт	25 ноя	20 янв	3 апр	155	28 май	210
	Ўртача	30	25	5	7	158	30	211
	кўрсаткич	окт	ноя	фев	апр		май	
	Энг юқори	31	26	24	11	162	5	218
	кўрсаткич	окт	ноя	фев	апр		июн	
	Энг паст	30	25	11	1	153	26	208
	кўрсаткич	окт	ноя	янв	апр		май	
	ЭКФ 0,05					3,4		3,1
	ЭКФ 0,05 (%)					2,15		1,47
	CV (%)					1,3		0,9

Юқори сифатли ва серҳосил навларни ишлаб чиқаришга жорий қилишда навларни тўғри танлаш ва минтақалар бўйича жойлаштириш асосий талаблардан бири ҳисобланади.

Нав ва тизмаларнинг экиш ишлари жанубий вилоятлар учун оптимал муддат ҳисобланган 22 октябр куни амалга оширилди. Тадқиқот давомида нав ва тизмаларнинг ривожланиш фазалари бешта фазаларга бўлиниб қайд этиб борилди. Нав ва тизмалар уруғининг оптимал муддатда тез ва тўлиқ униб чиқиши кўп жиҳатдан навларнинг унувчанлик энергияси ва ҳаво ҳароратига боғлиқ бўлиб, униб чиқиш даври 30 – 31 октябр кунларига тўғри келганлиги қайд этилди. Навларнинг экиш – униб чиқиш даври 8 – 9 кун оралиғида ўтганлиги аниқланди. Намлик етарли бўлган шароитда навлар уруғларининг тўлиқ униб чиқиши учун 130-140 °C температура керак бўлади.

Тадқиқот доирасида ўрганилаётган нав ва тизмаларнинг тушлаш фазасига ўтиши 25 – 26 ноябр кунларига тўғри келганлиги аниқланди. Нав ва тизмаларнинг ривожланиш фазаларининг қисқа муддатларда ўтиши, яъни эртапишарлик хусусияти ҳам асосий кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Суғориладиган майдонларда нав ва тизмаларнинг илдиз тизимини кучли

ривожланиб, ер ости сувларидан фойдалани олиш қобилияти ҳам унинг курғоқчиликка чидамлилигидан далолат беради.

Қисқа муддатларда юқори даражада яшил биомасса ҳосил қиладиган навларнинг биомассаси ва ҳосилдорлиги ўртасида ҳам кучли ижобий коррелятив боғлиқликлар борлиги кўпчилик олимлар томонидан такидланган.

Олинган натижаларга кўра нав ва тизмаларнинг найчалош фазасига тўлиқ ўтиши 11 январдан 24 февралгача чўзилганлиги кузатилди. Нав ва тизмалар биологик ҳусусиятларига кўра, кузги тизмаларда бу давр узоқ муддатни ўз ичига олганлиги кузатилди. Тупланиш фазасидан найчалош фазасигача бўлган давр 39 – 95 кунни ўз ичига олганлиги қайд қилинди. Бу давр факултатив ҳусусиятга эга бўлган тизмаларда қисқа муддатда ўтганлиги аниқланган бўлса, биологик кузги бўлган тизмаларда узоқ муддатда ўтганлиги аниқланди.

Нав ва тизмаларнинг бошоқлаш фазасига ўтиши 30 март – 15 апрел кунларига тўғри келганлиги аниқланди. Андоза нав сифатида олинган Ғозғон навининг бошоқлаш фазасига ўтиши 9 апрел кунида кечган бўлса, 17 та тизмалар андоза навга нисбатан эрта муддатда бошоқлаганлиги кузатилди.

Униб чиқиш – бошоқлаш даври 152 – 162 кунни ташкил қилиб, андоза Ғозғон ва Гром навларида бу кўрсаткич 160 кунни ташкил этганлиги аниқланди.

Нав ва тизмаларнинг тўлиқ пишиш фазасига ўтиши 26 май – 5 июн кунларига тўғри келганлиги қайд қилинди. Андоза Ғозғон нави 2 июн санасида, Гром нави эса 30 май санасида тўлиқ пишиш фазасига ўтганлиги қайд қилинди. Ушбу андоза навлардан эрта муддатларда пишиш фазасига ўтган 11 та, андозалар билан бир хил муддатда пишиш фазасига ўтган 11 та ва 1 та кечпишар тизма борлиги аниқланди.

Нав ва тизмаларнинг вегетация даври 208 – 218 кунни ташкил қилганлиги кузатилди.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, ўрганилган 25 та нав ва тизмалар орасидан андоза навлардан устун бўлган 11 та эртапишар тизмалар танлаб олинди ва селекция ишларига жалб қилинди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

27. Dilmurodov Sh. D., Jabarov F. O. Seleksiya viysokourojayniyx liniy ozimoy tvyordoy pshenitsiy s viysokim kachestvom zerna [Selection of high-yielding winter durum wheat lines with high grain quality]. Molodoy ucheniyy, Russia, 2019, no. 31. pp. 34-38.

28. Juraev D. T. i dr. Zavisimost' produktivnosti ozimoy myagkoy pshenitsiy ot suxoveev, nablyudaemiyx v usloviyax yujniyx rayonov Uzbekistana [The dependence of the productivity of winter bread wheat on dry winds observed in

the conditions of the southern regions of Uzbekistan]. Byulleten' nauki i praktiki. 2018, Vol. 4. no. 10. pp. 64.

29. Rajaram S., Borlaug N. E., Van Ginkel M. CIMMYT international wheat breeding. Bread wheat improvement and production. FAO, Rome, 2002, pp. 103-117.

30. Dospexov B. A. Metodika polevogo opiyta [Field experiment methodology]. Moscow, Agropromizdat, 1985, 231-233 p.

ТУПРОҚҚА ИШЛОВ БЕРИШ МАШИНАЛАРИНИНГ ИШЛОВ БЕРИШ ЧУҚУРЛИГИ ВА УНИНГ БАРҚАРОРЛИГИНИ НАЗОРАТЛАЙДИГАН ВА БОШҚАРАДИГАН ҚУРИЛМАЛАР

А.Тўхтақўзиев – т.ф.д., профессор, ҚХМИТИ,

А.Р.Расулжонов – т.ф. PhD, к.и.х., ҚХМИТИ

Аннотация: Мақолада тупроққа ишлов бериш машиналарининг ишлов бериш чуқурлиги ва унинг барқарорлигини назоратлайдиган ва бошқарадиган қурилмаларнинг тузилиши ва дастлабки синовларининг натижалари ёритилган.

Аннотация: В статье освещены устройства и результаты предварительных испытаний установок для контроля и управления глубины обработки почвообрабатывающих машин и ее равномерных и результаты их предварительных испытаний.

Abstract: The article covers the devices and preliminary test results of devices for monitoring and controlling the tillage depth of soil-cultivating machines and their uniform operation, as well as the results of their preliminary tests.

Калит сўзлар: тупроққа ишлов бериш машиналари, ишлов бериш чуқурлиги ва унинг барқарорлиги, назоратлаш ва бошқариш қурилмалари, винт, мотор-редуктор.

Ключевые слова: почвообрабатывающие машины, глубина обработки и ее равномерность, установки для контроля и управления, винт, мотор-редуктор.

Keywords: soil cultivation machines, cultivation depth and its uniformity, control and control units, screw, motor-reducer.

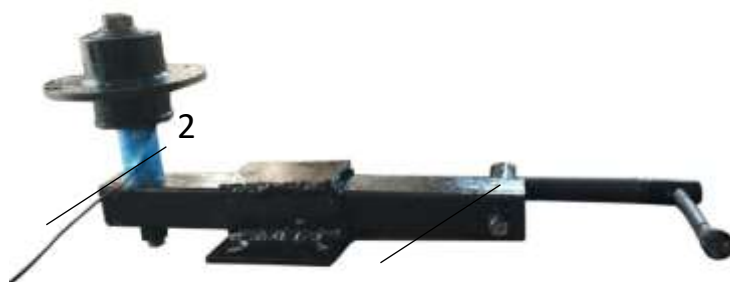
Ишлов бериш чуқурлиги ва унинг барқарорлиги (бир текислилиги) барча тупроққа ишлов бериш машиналарининг асосий иш кўрсаткичлари ҳисобланади. Ишлов бериш чуқурлиги талаб даражасида бўлса ва унинг барқарорлиги, яъни бир текисда бўлиши таъминланса, экинларни бир текис ривожланиши ва пишиб етилишига ҳамда улардан юқори ҳосил олинишига эришилинади, акс ҳолда эса, яъни белгиланган ишлов бериш чуқурлиги ва унинг барқарорлиги таъминланмаса – ўсимликларни нотекис ривожланиши ва

пишиб етилиши кузатилади, ҳосилдорлик пасаяди [1-5].

Таъкидланганлардан келиб чиққан ҳолда биз томонимиздан тупроққа ишлов бериш машиналарининг ишлаш чуқурлиги ва унинг барқарорлигини назоратлаш ва бошқариш учун рақамли технологияларга асосланган қурилмалар ишлаб чиқилди ва уларнинг тажриба нусхалари тайёрланиб, дастлабки синовлари ўтказилди [6, 7].

Ушбу мақола ишлаб чиқилган қурилмалар тажриба нусхаларининг тузилиши ва дастлабки синовларининг натижалари ёритилган.

1 ва 2-расмларда ишлаб чиқилган тупроққа ишлов бериш машиналарининг ишлаш чуқурлиги ва унинг барқарорлигини назоратлаш қурилмаси тажриба нусхасининг умумий ва машина рамасига ўрнатилган ҳолатдаги кўринишлари тасвирланган.

1-расм. Ишлов бериш чуқурлигини назоратлайдиган қурилманинг умумий кўриниши

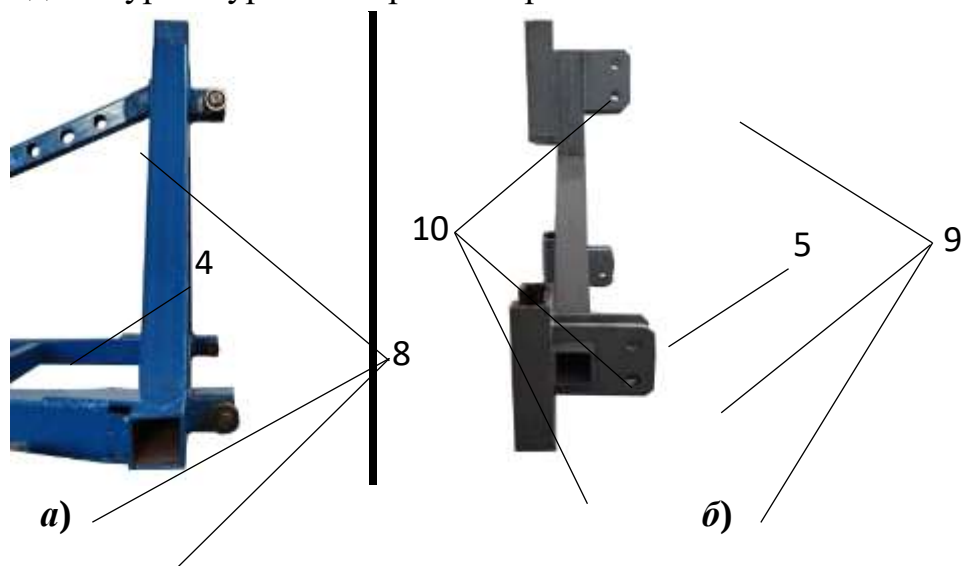

2-расм. Ишлов бериш чуқурлигини назоратлайдиган қурилманинг машина рамасига ўрнатилган ҳолатдаги кўриниши

Қурилма устун 1, тензодатчиклар елимланган ўқ 2 ҳамда унга ўрнатилган таянч ғилдирак 3 дан ташкил топган. Унинг вазифаси машинанинг иш жараёнида таянч ғилдирак томонидан тупроққа берилаётган тик босим кучини қайд этиб бориш ва уни электрон блокка етказиб беришдан иборат.

3-расмда тупроққа ишлов бериш машиналарининг ишлаш чуқурлиги ва

унинг барқарорлигини бошқарадиган қурилма қўзғалмас ва қўзғалувчан қисмларининг умумий кўринишлари ҳамда 4-расмда эса уларнинг машинага ўрнатилган ҳолатдаги турли кўринишлари тасвирланган.

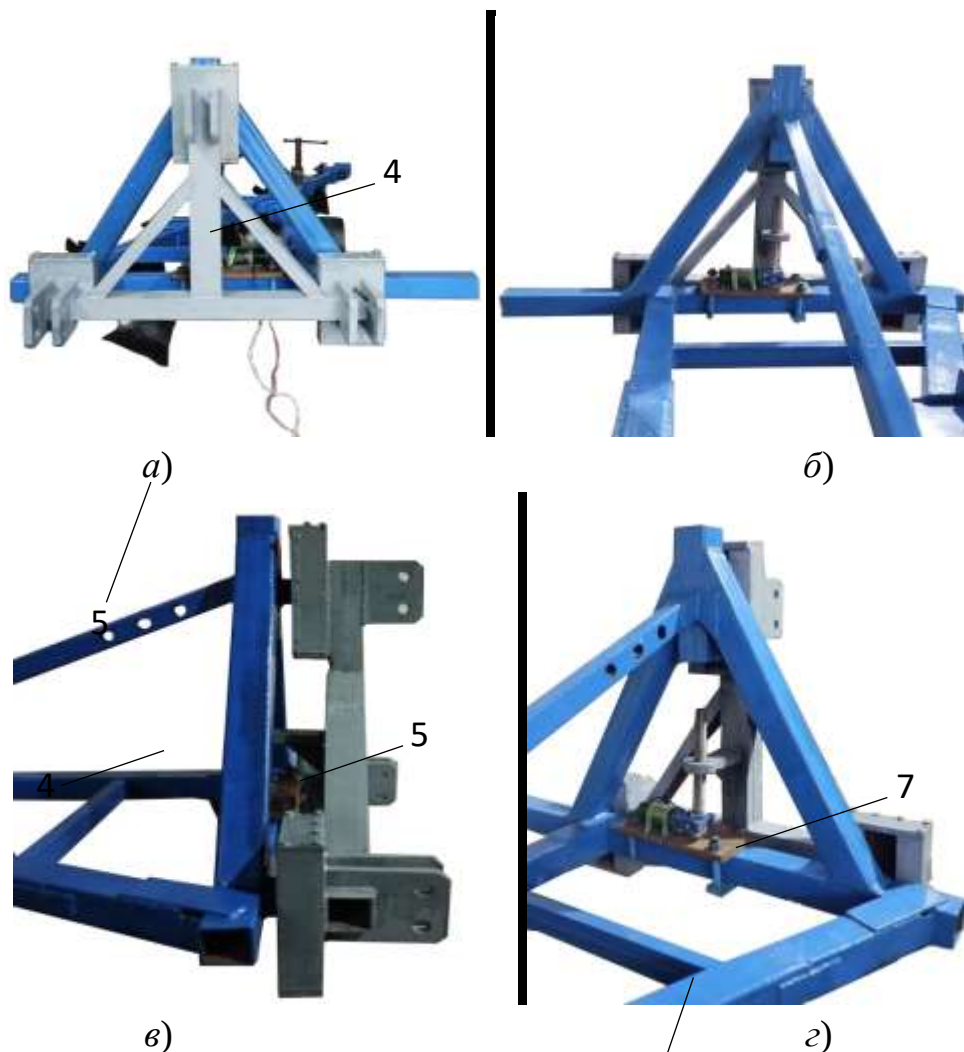
3-расм. Ишлов бериш чуқурлигини бошқарадиган қурилма қўзғалмас (а) ва қўзғалувчан (б) қисмларининг умумий кўринишлари

Қурилма қўзғалмас 4 ва қўзғалувчан 5 қисмлар, қўзғалувчан қисмни қўзғалмас қисмга нисбатан ҳаракатлантирадиган мотор-редуктор 6 ва винт 7 дан иборат этиб тайёрланди.

Қурилманинг қўзғалмас қисми тупроққа ишлов бериш машинаси рамасининг олдинги қисмига унинг осиш қурилмасининг ўрнига ўрнатилади ва у учта подшипникли узел 8 билан жиҳозланган. Ҳар бир узелга иккитадан подшипник ўрнатилган.

Қурилма қўзғалувчан қисмининг олдида уч жуфт кронштейнлар 9, орқасига эса уч дона ичи ўйиқ корпуслар 10 пайвандланган. У кронштейнлар 9 воситасида тракторга уланади. Қурилманинг қўзғалмас ва қўзғалувчан қисмлари уларга ўрнатилган подшипникли узеллар 8 ва корпуслар 10 орқали бир-бири билан боғланади. Бунда подшипникли узеллар корпусларнинг ичида ўйилган махсус йўлакчаларга жойлашади.

Қурилманинг винти мотор-редукторнинг редукторига тик ҳолатда ўрнатилган ва қурилманинг қўзғалувчан қисми билан гайка орқали боғланган. Винт мотор-редуктор воситасида ҳаракатга келтирилганда унинг айланиш

4-расм. Ишлов бериш чуқурлигини бошқарадиган қурилманинг олдидан (а), орқасидан (б), ёнидан (в) ва бурчак остидаги (з) умумий кўринишлари йўналишига қараб қурилманинг қўзғалувчан қисми қўзғалмас қисмига нисбатан гайка ёрдамида юқорига ва пастга ҳаракатланади. Бунда қурилманинг қўзғалмас қисми подшипникли узеллар билан жиҳозланганлиги туфайли унинг қўзғалувчан ва қўзғалмас қисмлари бир-бирига нисбатан думалаб ишқаланади. Бу қурилманинг қўзғалмас қисмини қўзғалувчан қисмига нисбатан кўтариш ва туширишда улар орасида ҳосил бўладиган ишқаланиш кучини кескин камайтиради. Натижада иш жараёнида қурилманинг қўзғалмас қисмини қўзғалувчан қисмига нисбатан кўтариш ва тушириш учун талаб этиладиган қувват камаяди.

Ишлаб чиқилган қурилмаларнинг дастлабки синовлари улар тўрт корпусли осма плугга ўрнатилиб ўтказилди. Бунда асосий эътибор плуг трактордан узилган ва унга уланган ҳолатларда мотор-редуктор ва винт томонидан ишлаш чуқурлиги ва унинг барқарорлигини бошқарадиган қурилманинг қўзғалувчан қисмини қўзғалмас қисмига нисбатан юқорига кўтарилиши ва пастга туширилиши таъминланишига қаратилди.

Синовларда ишлаб чиқилган тупроққа ишлов бериш машиналарининг ишлаш чуқурлиги ва унинг барқарорлигини бошқарадиган қурилманинг мотор-редуктори ва винти унинг қўзғалувчан қисмини қўзғалмас қисмига нисбатан юқорига кўтариш ва пастга тушуришни ишончли амалга оширди.

Хулоса

Ишлов бериш чуқурлиги ва унинг барқарорлигини назоратлайдиган ва бошқарадиган қурилмалар билан жиҳозланган тупроққа ишлов бериш машиналарини қўллаш экинларни бир текис ривожланиши ва пишиб етилиши ҳамда улардан юқори ҳосил олинишини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Соколов Ф.А. Агрономические основы комплексной механизации хлопководства. – Ташкент: Фан, 1977. – 224 с.
2. Кондратюк В.П. Обработка почвы под посев хлопчатника в Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1972. – 286 с.
3. Бегимов Х. Агротехническая оценка приемов и орудий для предпосевной обработки засоленных почв Хорезмской области: Автореф. дис. ... канд. селхоз. наук. – Самарканд, 1969. – 33 с.
4. Аристов А.Н., Муля М.Г. Результаты опытов по определению влияния неравномерности глубины вспашки на потери урожая яровой пшеницы // Труды ЧИМЭСХ. – Челябинск, 1972. – Т.57. – С. 5-12.
5. Князов А.А., Баев Н.К. Исследование влияния неравномерности глубины пахоты на урожайность зерновых культур в условиях Среднего Поволжья // Труды ЧИМЭСХ. – Челябинск, 1972. – Т.57. – С. 13-18.
6. То‘хтақо‘зиёв А., Расулjonov A.R. Tuproqqa ishlov berish mashinalarining ishlov berish chuqurligini nazoratlash va boshqarish qurilmasini ishlab chiqish asoslari // Yuqori samarali qishloq xo‘jalik mashinalarini yaratish va texnika vositalaridan foydalanish darajasini oshirishning innovatsion yechimlari: Xalqaro ilmiy-texnik konferensiyasi ilmiy maqolalar to‘plami. – Gulbahor, 2024. – B. 52-58.
7. То‘хтақо‘зиёв А., Расулjonov A.R., Komilov N. Tuproqqa ishlov berish mashinalarining ishlov berish chuqurligini nazoratlash va boshqarish qurilmalari // Yuqori samarali qishloq xo‘jalik mashinalarini yaratish va texnika vositalaridan foydalanish darajasini oshirishning innovatsion yechimlari: Xalqaro ilmiy-texnik konferensiyasi ilmiy maqolalar to‘plami. – Gulbahor, 2024. – B. 58-61.

УЎТ:633.11/37;631.52

БАҲОРГИ БУҒДОЙНИНГ ФАЗАЛАР ЎРТАСИДАГИ УМУМИЙ ҲАВО ҲАРОРАТ ЙИҒИНДИСИ

Азизов Бекзод Ғайрат ўғли Кичик илмий ходим
Жанубий деҳқончилик илмий тадқиқот институти

Аннотатсия: Мазкур мақолада баҳорги юмшоқ буғдойнинг 2021-2023 йиллардаги нав ва намуналардаги униб чиқишдан пишишгача бўлган кун ва фазалар ўртасидаги умумий ҳаво ҳарорат йиғиндиси келтирилган.

Калит сўзлар: нав ва тизмалар, ҳаво ҳарорати, ойларда, фазалар, ўсув даври, ўсимлик, мақбул ҳарорат.

Баҳорги буғдой нав ва намуналари ҳам барча экин турлари каби керакли микдордаги фойдали ҳаво ҳароратини талаб қилади. Баҳорги буғдойда фазалар ўртасида фойдали ҳарорат об-ҳаво шароитида, нав генотипига мос фаол ҳарорат талаб қилган ҳолда ўсимликнинг ўсиб ривожланишига ижобий ҳарорат $+3^{\circ}\text{C}$, фаол ҳарорат $+5^{\circ}\text{C}$ дан бошлаб ҳисобланади.

Олиб борилган тажриба таҳлилларига кўра, уруғнинг униб чиқишидан туплаш фазасига қадар фойдали ҳаво ҳарорати йиғиндиси $133,5-161,7^{\circ}\text{C}$ ни ташкил қилган ҳолда, ўсимликларнинг туплашгача бўлган кунларга боғлиқ эканлиги кузатилди. Энг паст фойдали ҳарорат йиғиндиси $133,5^{\circ}\text{C}$ KR20-20thDSBWYT-38, KR20-20thDSBWYT-35, KR19-19thDSBWYT-29872 намуналарида кузатилиб, униб чиқиш-туплаш фазалари оралиғи 17 кунни ташкил қилди. Энг юқори кўрсаткич андоза Навруз навида ва KR20-20thDSBWYT-04 намунасида $161,7^{\circ}\text{C}$ ни ташкил қилиб, униб чиқиш-туплаш фазалари оралиғи 20 кунга тенг бўлди.

Танлаб олинган нав ва нам уналарнинг туплаш-найчалаш фазалари оралиғи 14-16 кунни ташкил қилиб, фойдали ҳаво ҳарорати $284-313^{\circ}\text{C}$ дан иборат бўлди. Апрель ва май ойларида найчалашдан бошоқлашгача бўлган фазалар оралиғидаги давр 22-28 кунгача бўлган бўлса, мақбул муддатларда бу давр $299,8-431,2^{\circ}\text{C}$ фойдали ҳаво ҳароратини олганда найчалашдан бошоқлаш фазасига ўтганлиги аниқланди. Бошоқлашдан пишишгача бўлган фазаларда ўсимлик $870,2-1018,2^{\circ}\text{C}$ фойдали ҳаво ҳароратини олди ва бошоқлашдан пишишгача 27-кундан 32 кунгача давом этди. Бу даврда бошоқ фаол шаклланади ҳамда яхши ривожланади.

Илмий маълумотлар бўйича амал даврида баҳорги юмшоқ буғдойда ўсув даври давомида $1100-1300^{\circ}\text{C}$ ҳарорат мақбул ҳисобланган. (1-жадвалга қаранг).

**Фазалар ўртасидаги умумий ҳаво ҳарорат йиғиндиси
(Қарши тумани 2021-2023 йй)**

№	Нав ва тизмалар номи	Униб чиқишдан туплашгача		туплашдан найчалашгача		Найчалашдан бошоқлашгача		Бошоқлашдан пишишгача		Ўсув даври давомида ҳаво ҳарорат йиғиндиси	
		кун	°C	кун	°C	кун	°C	кун	°C	кун	°C
1	Ж.Гавҳари (андоза)	19	155,5	16	313	27	409,3	28	889,9	90	1767,7
2	Наврўз (андоза)	20	161,7	14	284	26	387,4	27	870,2	87	1703,3
3	Парвоз (андоза)	18	142,9	15	298,5	27	409,3	30	959	90	1809,7
4	17 th SBWYT-2017-P-6 (New V)	18	142,9	14	284	26	387,4	32	1018,2	90	1832,5
5	17 th SBWYT-2017-P-72	18	142,9	15	298,5	26	387,4	29	929,4	89	1758,2
6	KR20-20thDSBWYT-17	19	155,5	15	298,5	25	365,5	29	929,4	88	1748,9
7	KR19-19thDSBWYT-29782 (Барқарор)	19	155,5	14	284	22	299,8	31	988,6	86	1727,9
8	KR19-19thDSBWYT-29872	17	133,5	16	313	24	343,6	30	959	88	1749,1
9	KR20-20thDSBWYT-32	19	155,5	15	298,5	23	321,7	32	1018,2	89	1793,9
10	KR19-19thDSBWYT-30140	19	155,5	14	284	26	387,4	30	959	89	1785,9
11	KR20-20thDSBWYT-04	20	161,7	14	284	23	321,7	32	1018,2	89	1785,6
12	KR20-20thDSBWYT-05	17	133,5	15	298,5	24	343,6	31	988,6	88	1764,2
13	KR20-20thDSBWYT-07(70)	18	142,9	16	313	24	343,6	31	988,6	89	1788,1
14	KR20-20thDSBWYT-30	19	155,5	15	298,5	23	321,7	33	1047,8	90	1823,5
15	KR20-20thDSBWYT-44	18	142,9	14	284	24	343,6	33	1047,8	89	1818,3
16	KR20-20thDSBWYT-41	19	155,5	14	284	27	409,3	31	988,6	91	1837,4
17	KR20-20thDSBWYT-35	17	133,5	16	313	26	387,4	30	959	89	1792,9
18	KR20-20thDSBWYT-12	18	142,9	15	298,5	25	365,5	28	889,9	86	1696,8
19	KR20-20thDSBWYT-37	17	133,5	16	313	27	409,3	29	929,4	89	1785,2
20	KR20-20thDSBWYT-39	17	133,5	15	298,5	28	431,2	29	929,4	89	1792,6
21	KR20-20thHTSBWYT-35(67)	18	142,9	15	298,5	26	387,4	30	959	89	1787,8
22	KR20-20thDSBWYT-38	17	133,5	16	313	24	343,6	32	1018,2	89	1808,3
23	KR20-20thHTSBWYT-	18	142,9	15	298,	25	365,5	31	988,6	89	1795,5

	41				5						
24	KR20-20thHTSBWYT-45	18	142,9	15	298,5	26	387,4	31	988,6	90	1817,4
25	KR20-20thDSBWYT-48	18	142,9	15	298,5	25	365,5	31	988,6	88	1795,5

Тажрибанинг уч йиллик натижаларига кўра, баҳорги буғдойнинг нав ва намуналаридан ўсув даври таҳлил қилинганда 86-кундан 90-кунгача, фойдали ҳаво ҳарорати 1696,8-1823,5 °C, андоза Ж.Гавҳари, Наврўз, Парвоз навларига нисбатан ўсув даври эрта бўлган 2 та KR19-19thDSBWYT-29782 (Барқарор), KR20-20thDSBWYT-12 тизмада 86 кун, фаол ҳарорат йиғиндиси 1696,8 °C бўлганлиги ўсув даври қисқа бўлишига олиб келди.

Буғдой донининг униб чиқиши учун дон ўзига 50% намлик тўплаши билан униб чиқа бошлайди. Агар тупроқда ҳарорат 5 °C бўлса, майсалар 20 кундан кейин, 10 °C ва 15 °C бўлганда 7-9 кунда униб чиқиши мумкин [1; 135-б 2; 609-611-б.].

Хулоса

Таҳлиллар натижаларига кўра баҳорги юмшоқ буғдойнинг 25 та нав ва тизмалари туплаш-найчалаш фазалари оралиғи 14-16 кунни ташкил қилиб, фойдали ҳаво ҳарорати 284-313 °C дан иборат бўлди. Бошоқлашдан пишишгача бўлган фазаларда ўсимлик 870,2-1018,2°C фойдали ҳаво ҳароратини олди ва бошоқлашдан пишишгача 27-кундан 32 кунгача давом этди. Ўсув даври давомида 86-кундан 90-кунгача, фойдали ҳаво ҳарорати 1696,8-1823,5 °C, андоза Ж.Гавҳари, Наврўз, Парвоз навларига нисбатан ўсув даври эрта бўлган 2 та KR19-19thDSBWYT-29782 (Барқарор), KR20-20thDSBWYT-12 тизмалар танлаб олинди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Франк Ҳ. “Протеин”. Салсулатионс фор Молесулар Биологй анд Биотечнологй (Тҳирд Едитион), 2016 Б. 135.
2. Азизов Б.М., Умаров Р. Влияние сроков и нормы посевов на урожайность зерна озимой ржи. “Аграр соҳани барқарор ривожлантиришда фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграцияси” III – масофавий илмий-амалий конференцияси материаллар тўплами 21 – май 2020 й. Т. – Б. 609-611.
3. Кобылянский В.Д., Солодухина О.В., Тимина М.А. Новый сорт озимой ржи Краснояр - Ильмень Красноярская универсальная // Достижения науки и техники АПК. 2019. Т. 33, № 7. С. 13–16.

УДК: 632.913.1

БУҒДОЙ ЎСИМЛИГИ ЗАРАРЛИ ОРГАНИЗМЛАРИГА ҚАРШИ САМАРАЛИ ҲИМОЯ

Қарши давлат техника университети доценти
Амиркулов Отабек Сайдуллаевич

АННОТАЦИЯ

Мақолада ғаллазорлардаги ҳосилни касалликлар, бегона ўтларлар ва зараркунандалардан ҳимоя қилишнинг энг муҳим аҳамияти ҳамда ғалла майдонларидаги бегона ўтларга, касалликларга ва зараркунандаларга қарши кураш ҳамда тавсия этилган чора-тадбирлари кўрсатилган.

Калит сўзлар; Ғалла, замбуруғ, зараркунанда, буғдой, ҳашарот, экин, ғалла, кураш, самара, касаллик, бегона ўт, ҳосил, етиштириш, дон, гектар.

ПРОТИВ ВРЕДИТЕЛЕЙ ПШЕНИЦЫ ЭФФЕКТИВНАЯ ЗАЩИТА

АННОТАЦИЯ

В статье подчеркивается важность защиты сельскохозяйственных культур от болезней, сорняков и вредителей, а также борьба с сорняками, болезнями и вредителями на зерновых полях и рекомендуемые меры.

Ключевые слова; Зерно, грибок, вредитель, пшеница, насекомое, урожай, зерно, борьба, фрукты, болезни, сорняки, урожай, выращивание, зерно, акр.

AGAINST WHEAT PLANT PESTS EFFECTIVE PROTECTION ANNOTATION

The article emphasizes the importance of protecting crops from diseases, weeds and pests, as well as weed, disease and pest control in grain fields and recommended measures.

Key words; grain, fungus, pest, wheat, insect, crop, grain, struggle, fruit, disease, weeds, crop, cultivation, grain, acre.

Давлатимизда аҳоли сонининг кун сайин кўпайиб бориши билан дон ва дон маҳсулотларига бўлган талаб йилдан-йилга ортмоқда. Халқимизни донга бўлган эҳтиёжни тўла таъминлашда ғалла экинлари ҳосилдорлигини ошириш, деҳқончилик маданиятини юксалтириш, уруғчиликни яхшилаш, юқори авлодли уруғлик экиш билан бир вақтда, ғаллазорлардаги ҳосилни касалликлар, бегона ўтларлар ва зараркунандалардан ҳимоя қилиш энг муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Жорий йил ҳосили учун 1 млн гектардан ортиқроқ майдонларга кузги бошоқли дон экинлари экилган бўлиб, шундан асосий эрта, макбул муддатларда экилган ғалла ниҳоллари бугунги кунда найчалаш даврида ривожланаётганлиги маълум.

Ғаллазорларда зараркунанда ҳашаротлар, касалликлар ва бегона ўтлар пайдо бўлиши муддати бир вақтга тўғри келганда инсектицид, фунгицид ва гербицидларни қўшиб ишлатиш яхши самара бериши билан бирга, ортиқча сарф-хараржатларни тежаб қолиш имкони бўлади [1].

Март ва Апрель ойларида кузги бошоқли дон экинларининг жиддий зараркунанда ҳашаротларидан: шиллиқкурт, зарарли хасва, буғдой трипси, шира каби ҳашаротлар катта майдонларни зарарлашини таъкидланади. Шунингдек, ғалла майдонлари зарарланишини инобатга олиб, доимий кузатувлар ва қарши кураш чораларини эртароқ амалга ошириш кераклиги келтириб ўтилган [2]. Республикамизда бугунги кунда ғаллачилиги соҳасини барқарорлигини таъминлаш, дон сифатини яхшилаш муаммоларининг асосий ечими ташқи муҳитнинг ноқулай омилларга, касаллик ва зараркунандаларга чидамли, маҳсулдор, дон сифати бўйича кучли ва қимматбаҳо буғдой талабларига жавоб берадиган навларини яратиш ва жорий этиш, экиннинг минерал озиқаларга, айниқса азотли ўғитларга талабини бутун ўсув даври давомида таъминланиб туриш ва бошқа агротехнологик тадбирларни юқори савияда ўтказилишига боғлиқдир [3].

Бу йил қиш ойларида хавонинг қуруқ илиқ келиши, март ойининг биринчи ўн кунлигида эса сер ёғин ҳаво хароратининг паст келиши оқибатида ғалла майдонларидаги бегона ўтлар, касалликлар ва зараркунандаларнинг авж олишига ва ривожланишига қўлай шароит яратади.

Ғаллани озиқлантириш, суғориш ҳамда бегона ўтларга, касалликларга ва зараркунандаларга қарши кураш чоралари ҳар йилгига нисбатан 5-10 кун кечикиб амалга оширилмоқда. Ғаллачиликда апрел ойи ғалла ҳосилининг тақдирини белгилайдиган муҳим ойлардан бири ҳисобланади. Бошоқли дон экинларидан юқори ҳосил олиш учун бу даврда зарур бўлган муҳим агротехник чора-тадбирларни, бегона ўтларга, касалликларга ва зараркунандаларга қарши курашни ўз вақтида, сифатли амалга ошириш юқори дон ҳосили олишни таъминлайди.

Бундан ташқари ушбу апрел ойида ғалла майдонларини баҳорги озиқлантириш ишларини ғалланинг ривожиланиш ҳолатига кўра, оптимал муддатларда экилган, ривожланиш найчалаш даври бўлган ғалла майдонларига физик ҳолда 250-300 кгдан, кеч экилган ривож паст ғалла майдонларига азотли ўғитларни ўзлаштириш ҳолатига қараб икки мартадан

бунда 1-нчи озиклантириш гектарига 200-250 кгдан, 15-20 кун сўнг 2-нчи озиклантириш гектарига физик ҳолда 100-150 кг меъёрга тавсия қилинади.

Ҳозирда ташкил этилган ғаллачилик кластерлари ва деҳқон фермер хўжаликларига шуни таъкидлаш жоизки, азотли минерал ўғитлар билан озиклантирилган майдонларда ҳудудларнинг тупроқ ва иқлим шароитини ҳисобга олиб ғалла майдонларини 600-700 м³ меъёрга суғоришни сифатли ўтказиш, гектарига 5 тонна маҳаллий чириган ўғит ҳисобида суғоришни шарбат усулида амалга оширилиши берилган минерал ўғитларнинг ўз самарасини янада оширади.

Бугдой найчалаш фазасида намлик ва озикқа модалар етишмаслиги ҳосилдорликка салбий таъсирини кўрсатади. Ушбу ҳолатга кўра, апрель ойида ғалла майдонларида намликни чекланган дала нам сифмига ЧДНС нисбатан 70-75 фоиз бўлишини таъминлаш ҳамда азотли ўғитларнинг йиллик меъёрини 40-50 фоизини физик ҳолда 250-300 кгдан қўллаш муҳимдир.

Барг орқали суспензияли ишлов ўтказилганда айниқса ривожланиш паст кеч экилган ғалла майдонларда ғалланинг ривожланиши тезлашади ва маҳсулдор пояларни шаклланишига ва ҳосилдорликнинг ортишига ижобий таъсирини кўрсатади. Ғаллага суспензия билан ишлов берилганда гектарига 15-20 кг дан карбамидни 300 литр ишчи эритма билан 1-2 марта ишлов бериш ёки ўсимликларни ўсиш ривожланишини жадалаштирувчи таркибида Гумин кислоталари бўлган биопрепаратлар билан барг орқали озиклантириш тавсия қилинади.

Март ва Апрель ойларида бошоқли дон экинларини шиллиққурт, зарарли хасва, бугдой трипси, ғалла шираси, ғалла арракаши зараркунанда хашаротлари зарарлайди. Ушбу зараркунандаларга қарши, иқтисодий зарари меъёридан ортиқ бўлса, рухсат этилган инсектицидлардан Каратэ 5% ли э.к-0,15 л/га, Карбофос 50% э.к.-1,5-2,0 л/га, Децис 2,5% ли э.к-0,25 л/га, Бульдок, 2,5% э.к 0,5 л/га, Фаскорд 0,15 л/га, Циперметрин 0,2 л/га препаратлари билан гектарига 250-300 литр ишчи эритма тайёрлаб ишлов ўтказиш лозим.

Жорий йилнинг сер ёғин, намликнинг юқори бўлиш, ғалла майдонларида замбуруғли касалликлардан сарик, қўнғир занг, септариоз, ун шудринг ва фузариоз эпидемияси кучли ривожланиши, атрофга кенг тарқалиши оқибатида ғалла майдонларидан 25-30 фоизгача дон сифати ва ҳосилдорликни камайишига олиб келади. Ғалла майдонларидаги замбуруғли касалликларни олдини олиш ва қарши кураш учун Фоликур БТ 0.3-0.5 л/га, Коласал 0.3-0.5 л/га, Фолкон 0.3-0.5 л/га, Импакт 0.3-0.5 л/га, Алто-супер 33 фоизли э.к 0.3 л/га, Титул Дуо гектарига 0,2 литр, Энтоликур гектарига 0,3-0,5

литр меъёрада гектарига 250-300 литр ишчи эритма тайёрлаб кимёвий қарши кураш ўтказиш тавсия этилади.

Хулоса ўринида шуни таъкидлаш жоизки ғалла етиштирувчи фермерларимизга, ғалла майдонларини касалликлар, бегона ўтлар ва зараркунандалардан зарарланишини инобатга олиб доимий дала кузатувларни кўчайтириши ва уларга қарши кураш чораларини ўз вақтидан кечиктирмасдан амалга оширишлари тавсия қилинади. Юқорида кўрсатиб ўтилган чоратadbирларни ва қарши кураш ишларини ўз вақтида сифатли амалга оширилганда ғалла майдонларидан юқори сифатли дон ҳосили олинишга эришилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ражабов Б., Тулепов С., Пўлатов З., Бекчанов З., Уразбоев А., Суяров М. Майса парваришидаги долзарб вазифалар // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги журналининг илмий иловаси. – Тошкент, 2010. – №3. – Б. 5.
2. Сиддиқов Р. Ғаллакорнинг долзарб юмушлари // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги журналининг илмий иловаси. – Тошкент, 2016. – №4. – Б. 8.
3. Сиддиқов Р.И., Эгамов И.У., Мансуров А.М. Ўзбекистон Республикасида экишга тавсия этилган ҳамда истиқболли кузги бугдой навларини тавсифи ва уларнинг етиштириш агротехнологияси бўйича «Тавсиянома». – Андижон, 2014. – Б. 61.

УДК. 633.11; 632.9; 632.95

КУЗГИ БОШОҚЛИ ДОН ЭКИНЛАРИ ҲОСИЛИГА ЗАРАР ЕТКАЗАДИГАН ЗАРАРЛИ ОРГАНИЗИМЛАРГА ҚАРШИ КУРАШ

**Қарши давлат техника университети доценти
Амиркулов Отабек Сайдуллаевич**

АННАТАЦИЯ

Мақолада кузги бошоқли дон экинларини зарарли организмлардан химоя қилишда турли пестицидлар асосида зараркунандалардан бугдойни турли ривожланиш даврларида қарши кураш самараси кўрсатилган.

Калит сўзлар: Суспензия, пестицид, уйғунлашган, бегона ўт, касаллик, зараркунанда, ҳашарот, ҳосилдорлик, дон, яшил, муҳит, ғалла, таъсир, ўсимлик, кураш.

О ВРЕДНЫХ ОРГАНИЗМАХ, ПОВРЕЖДАЮЩИХ УРОЖАЙНОСТЬ ОСЕННИХ ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУР БОРЬБА ПРОТИВ

АННАТАЦИЯ

В статье отражены результаты борьбы с вредителями зерновых культур в разные периоды развития пшеницы на основе различных пестицидов.

Ключевые слова: суспензия, пестицид, гибрид, гармония, посторонний огонь, болезнь, вредитель, насекомое, урожайность, зерно, зелень, среда, зерно, воздействие, растительность, борьба.

ON HARMFUL ORGANISMS WHICH DAMAGE THE YIELD OF AUTUMN CEREAL CROPS FIGHT AGAINST ANNATATSIYA

The article shows the effect of pest control of wheat at different stages of development based on various pesticides in protecting winter grain crops from harmful organisms.

Key words: Suspension, pesticide, combined, weed, disease, pest, insect, yield, grain, green, environment, grain, effect, plant, control.

Бошоқли дон экинларини барг орқали суспензияли озиқлантиришни амалга оширганда ўсимлик соғлом, майсалар тўқ яшил рангда бўлиб, яхши ўсиб ривожланади. Суспензия ёрдамида озиқлантирилганда биринчи навбатда ўсимлик баргида яшил хлорофил миқдори кўпаяди ва ўсимлик тўқималарида хўжайра шираси биокимёвий таркиби ўзгариши натижасида ўсимлик касаллик ва зараркунандаларга ҳамда ташқи муҳит таъсирларига чидамлилиги ортади ва қўшимча дон ҳосили олиш имкони яратилади.

Эрта баҳорда туплаган ғалла майдонлар учун маъданли ўғитлар суспензияси ва пестицидлар уйғунлашган ҳолда барг орқали ишлов ўтказилиши натижасида, биринчи навбатда ғалла бегона ўтларига, зараркунанда ҳашаротлар ва касалликларнинг олди олинади, ҳамда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда кетадиган ортиқча сарф харажатларни иқтисодий тежаб қолиш имконини беради.

Бошоқли дон экинларидан юқори дон ҳосил етиштиришда, экинларга зарар келтирадиган зарарли организмлардан замбуруғли касалликлар ва бегона ўтлар, турли хил зараркунанда ҳашаротларга қарши курашда суспензия ва пестицидларни уйғунлаштириб ишлов берилганда буғдой дон ҳосили ошишига ижобий таъсир кўрсатади.

Кузги бошоқли дон экинларини турли бегона ўтлар, зараркунанда ҳашаротлар ва касалликлардан химоя қилишда суспензия ва пестицидларнинг уйғунлаштириб қўллаш усулининг ўз ўрни аҳамияти бор. Бунда ғалла агробиоценоздаги муҳим, фойдали энтомафаг ҳашаротларга таъсирини камайитириш мақсадида зарарли организмларнинг иқтисодий зарар миқдори ва мезонига амал қилган ҳолда кимёвий ишловлар муддатини тўғри белгилаш муҳим аҳамият касб этади (Танский, Тулаева, 2007).

Қишлоқ хўжалигида ўсимликларни ҳимоя қилиш кимёвий воситаларини қўллашнинг биологик ва иқтисодий самарадорлигини ошириш омилларидан бири уларни барг орқали озиклантириш мақсадида қўлланиладиган маъдан ўғитли суспензияга қўшиб ишлатишдир. Бу усулнинг афзалиги шундан иборатки, бунда фақат суспензияли ишлов билан бирга бегона ўтлар, зараркунанда ҳашоратлар ва касалликларга қарши бир йўла кураш олиб боришга эришиш билан бирга агрокимёвий ишловларнинг таннархи ҳам пасаяди, меҳнат унумдорлиги ортади, ёқилғи-мойлаш материаллари тежаб қолинади, экинларни механик шкастланишининг олди олинади, ҳамда зарарли организмларни кимёвий перепаратларга чидамлилигининг ортиши секинлашади (Пўлатов ва б., 2009). Украиналик олимлар янада чуқурроқ тадқиқотлар ўтказиб, суғориладиган кузги ғаллада пестицидлар аралашмасини биргаликда қўллаганда зараркунанда ҳашаротларга қарши 80-100 %, касалликларга қарши 90 %, бегона ўтларга қарши эса 93%, гача биологик самарага эришган (Шелудько, Тимошенко, 1988). ВИЗР (Россия) олимлари Б.А.Арешиников ва С.П.Старостин (1992) Маъданли ўғитли суспензияга пестицидлар аралашмасини қўшиб ишлатишда уларнинг биологик самарадорлиги юқори бўлиши билан бирга буғдойнинг ўсиши ва ривожланишига салбий таъсир қилмаслигини таъкидлашган.

Шу мақсадда кузги буғдойга суспензияли ишлов беришда суспензияга инсектицид, фунгицид ва гербицидларни уйғунлашган ҳолда қўшиб ишлов бериш самарали ҳисобланади. Юқорида келтириб ўтилган адабиётлар шарҳидан маълум бўлишича, бошоқли дон экинларини барг орқали озиклантириш бўйича тажрибаларда турли хил тупроқ-иқлим шароитларида ўтказилган ва уларда асосан азотли ўғитларнинг буғдой ҳосилдорлигига ва дон сифатига, пестицидлар эса суспензияга уйғунлаштирилганда фойдали энтомофаг ҳашаротларнинг кирилиб кетиш хавфи олди олинади.

Олиб борилаётган илмий-тадқиқот иши Қашқадарё вилоятининг суғориладиган оч тусли бўз тупроқлари шароитида Жанубий деҳқончилик илмий-тадқиқот институти (Қарши тумани марказий тажриба хўжалигида) кузги юмшоқ буғдойнинг “Туркистон” нави уруғи 12 та вариантда 4 та такрорланишда экилди.

Ўтказилган тадқиқотлардаги тупроқ, сув ва ўсимлик намуналарини таҳлили, доннинг ва уннинг технологик, нон ёпиш сифатлари дон сифатини аниқлаш Жанубий деҳқончилик илмий тадқиқот институти лабораториясида амалга оширилди ва улар буғдойнинг технологик хусусиятларини ўрганиш методикаси бўйича аниқланди (1976).

Ҳар бир вариантдан 1м.кв.майдон жойдан 3 нуқтадан ғалла ўриб олиб ҳосилдорлик аниқланди. Олинган ҳосил стандарт намликка ва 100 %

тозаликка келтирилиб ҳисобланди. Математик таҳлил қилиш Доспехов Б.А.методикаси усулида амалга оширилди(1985).

Ўтказилган тажрибада суспензия ва пестицидлар сепилган пайкалчаларда доннинг ҳосилдорлиги турлича ўзгариб бориб, назорат вариантыга нисбатан юқори бўлганлиги аниқланди.

Назорат вариантыдаги доннинг ҳосилдорлик кўрсаткичи 41,8 ц/га, суспензия ва пестицидлар уйғунлаштирилиб ишлов берилганда 53,2-73,8 ц/га, вариантлардаги нисбатан пайкалчаларда дон ҳосилдорлиги сезиларли даражада ошиб борганлиги маълум бўлди.

Тажрибада иккинчи вариантда дон ҳосилдорлиги 53,2 ц/га, назорат вариантыга нисбатан қўшимча 11,4 ц/га, суспензия 9,3 фоиз вариантда 54,4 ц/га, қўшимча назорат вариантыга нисбатан 12,6 ц/га, учинчи вариантда 60,7 ц/га, назоратга нисбатан 18,9 ц/га, қўшимча дон ҳосили олинди. Бу вариантда суспензия ва пестицидлар уйғунлиги қўлланилмасдан фақат гербицид билан ишлов бериш орқали бегона ўтлар nobуд қилиниб, ўтлар таъсирида юқотиладиган дон ҳосили сақлаб қолишга эришилди. Тўртинчи вариантыда 63,3 ц/га қўшимча дон ҳосили 21,5 ц/га ошганлиги маълум бўлди.

Ушбу вариантда бир вақт ўзида ўсимлик барг орқали озиқланади, гербицид таъсирда бегона ўтлар nobуд бўлиши кузатилади. Инсектицид вариантыда 60,9 ц/га, қўшимча дон ҳосили 19,1 ц/га, ошиб бориши маълум бўлди. Ушбу вариантда ўсимлик зарарли хасва, трпис, ғалла шираси ҳамда бошқа турли хил зараркунанда ҳашаротлардан кучли зарарланишдан сақланади. Еттинчи вариантда, инсектицид вариантыда 64 ц/га, назоратга нисбатан 22,2 ц/га, қўшимча ҳосил олинди. Бу вариантда ўсимлик барг орқали суспензия билан озиқлантириш билан уйғунликда турли хил зараркунанда ҳашаротлардан ҳимояланиб дон ҳосилдорлиги сақлаб қолинди.

Саккизинчи вариантыда 49,6 ц/га, гектарига, назорат вариантыга нисбатан қўшимча 7,8 ц/га, дон ҳосили олинганлиги маълум бўлди. Ушбу вариантда ўсимликка фақатгина фунгицид билан ишлов берилиши оқибатида, вариантда бегона ўтлар, турли хил зараркунада ҳашаротлар сони кўпайиши ҳамда кучли зарар етказиши сабабли, ҳосилдорликка салбий таъсир курсатди. Аммо тажриба вариантыда ўсимликлар замбуруғли касалликлардан зарарланиш ҳолатлари учрамади. узгуми-0,3 л/га+ энтостар плюс -20 г/га + atlantis-0,3 л/га + entometrin-0,150 л/га + tintul duo-0,3 л/га, фунгицид инсектицид вариантларида 66,5 ц/га, назорат вариантыда 24,7 ц/га қўшимча дон ҳосили олинганлиги тажрибада аниқланди. Бу вариантда уйғунлашган ҳолда қўлланилган суспензия, фунгицид ҳамда инсектицидлар ўсимлик ҳаётида ўз таъсирини кўрсатганлиги кузатилди.

Ўсимлик суспензили барг орқали озиклантириш билан бирга турли хил замбуруғли касаллик ва турли хашаротларнинг етказадиган зарарли таъсирида фақатгина химояланибгина қолмай қўшимча дон ҳосили олинади. ifo aminomax-06,-1,25 л/га+ энтостар плюс -20 г/га + atlantis-0,3 л/га + entometrin-0,150 л/га + tintul duo-0,3 л/га инсектицид вариантларида 70,3 ц/га, назорат вариантыда 28,4 ц/га қўшимча дон ҳосили олишга эришилади.

Натижада ушб вариантда ўсимлик барг орқали суспензия билан озиклантирибгина қолмасдан, ғалла бегона ўтлари ва турли хил зараркунанда хашаротлар зарарли таъсиридан буғдой дон ҳосилини сақлаб қолиш имкони бўлади. ifo kalifos-1,5-3,5 л/га+ энтостар плюс -20 г/га + atlantis-0,3 л/га + entometrin-0,150 л/га + tintul duo-0,3 л/га вариантыда 66,6 ц/га, назорат вариантыга нисбатан 24,8 ц/га, қўшимча дон ҳосили олинди. бу вариантда ўсимлик барг орқали озиклантирилди, бегона ўтлар ва турли хил замбуруғли касалликлардан тўлиқ химояланди. ifo pzn + энтостар плюс -20 г/га + atlantis-0,3 л/га + entometrin-0,150 л/га + tintul duo-0,3 л/га вариантларида 73,8 ц/га, назорат вариантыга нисбатан ўрганилганда ўртача 25-32 ц/га, қўшимча дон ҳосили олинганлиги маълум бўлди.

Олиб борилган тадқиқотларда буғдой ўсимлик барги орқали суспензия пестицидлар билан бирга уйғунлаштириб ишлов берилди, ҳамда турли хил замбуруғли касаллик ва зараркунада хашаротлар зарарли таъсиридан химоя қилинди. Қуйидаги бошқа вариантлардан фарқи шундаки, ўсимлик бир вақтда барг орқали минерал ўғитлар билан суспензияли озиклантирлади, бегонга ўтлар, касаллик ва турли хил зараркунандалардан химоя қилинади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, ўтказилган тажрибаларда ifo pzn + энтостар плюс -20 г/га + atlantis-0,3 л/га + entometrin-0,150 л/га + tintul duo-0,3 л/га варианты юқори самарали бўлганлиги аниқланди. Ушбу вариантда тажриба пайкалчаларидан олинган ҳосил назорат вариантыга нисбатан 25-32 ц/га қўшимча дон ҳосили олинди.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати

1. Танский В.И, Тулаев А.К. Хозяйственная эффективность пестицидов в посевах яровой пшеницы// Защита карантин растений.- 2007.-12-С.38-39.
2. Пўлатов З.А, Юлдошев А., Бекчанов З.Б., Ўразбоев А.А. Ғалла экинларини химоялашда самарали усул// Агорт илм.-2009.-№2-Б.33.
3. Арешников Б.А., Старостин С.П. Вредная черепаха. –М. Агропромиздат, 1992.-61 с.
4. Шелудько А.Д., Тимошенко В.В. Совместное применение пестицидов на пшеницы// Защита растений.-1988.-№4.-С.26-27.

**БЎҒОЗ СИГИРЛАРНИ ТЎЛА ҚИЙМАТЛИ ОЗИҚЛАНТИРИШ
НАТИЖАСИДА СОҒЛОМ БУЗОҚЛАР ОЛИШ**

Б. Ш. Бойбулов қ.х.ф.н., катта илмий ходим,

Р.Г.Пардаев қ.х.ф.ф.д.,

Ғ.Қўзибоев кичик илмий ходим,

Бухарова Муҳаббат лаборант,

Чорвачилик ва паррандачилик илмий-тадқиқот

институтини, Қашқадарё илмий-тажриба станцияси

Аннотация: Чорва молларидан оқилона фойдаланишнинг тўғри йўлларини излаб топиш қорамолчиликда муҳим масалалардан биридир. Маълумки, ҳомиланинг сигир организмида ривожланиши учун ҳаётий ва муҳим озуқа моддаларининг бир қисми сарфланади. Бу даврларнинг организм учун аҳамиятини назарга тутиб, мақсадга мувофиқ давомийлигини белгилаш – моллардан оқилона фойдаланишда муҳим омил ҳисобланади.

Калит сўзлар: Сигир, бўғоз, бузоқ, ҳомила, озуқа, рацион.

Аннотация: Поиск правильных способов разумного использования скота является одним из важных вопросов в животноводстве. Известно, что для развития плода в организме коровы требуется часть жизненно важных питательных веществ. Определение соответствующей продолжительности этих периодов с учетом их значимости для организма является важным фактором рационального использования ресурсов.

Ключевые слова: Корова, теленок, плод, еда, рацион.

Abstract: Finding the right ways to rationally use livestock is one of the important issues in cattle breeding. It is known that part of the vital and important nutrients are spent on the development of the fetus in the cow's body. Determining the appropriate duration of these periods, taking into account the importance of the organism, is an important factor in the rational use of livestock.

Keywords: Cow, calf, fetus, food, ration.

2021 йил 1 апрелдаги ПФ-6198-сонли Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонида “Чорвачиликни ривожлантириш соҳасида генетика усуллари кўллаш орқали чорва зотларининг генофондини кўпайтириш ва гўшт маҳсулдорлигини ошириш, ем-озуқа базасини кенгайтириш бўйича инновацион технологияларини жорий этиш” Илмий ва инновацион фаолиятни ривожлантириш бўйича давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш тўғрисида белгиланган. Бўғоз сигирларда эмбрионнинг ўсиши 3 даврга бўлинади. 1-34 кунлик янги оталанган тухум (зигота), 35-60 кунлигида эмбрион бачадон деворлари орқали қон билан таъминланади. 61-

285 кунлик эмбрион шаклланиб ўса бошлайди. Сигир бўғозлигининг биринчи ва иккинчи даврларида эмбрион жуда секин ўсиб, унинг оғирлиги 20-30 г ни ташкил этади. Модда алмашинуви эса 5,0 фоизга кўпаяди. Сигир бўғозлигининг биринчи ойида танада тўйимли моддалар етишмаса, сигир меъёрида озиқлантирилмаса, эмбрион шимилиб кетади ёки бола ташлаш ҳоллари рўй беради. Сигир бўғозлигининг учдан иккинчи (2-3) даврида эмбрионнинг оғирлиги 5-7 кг атрофида бўлиб, у бузоқ оғирлигининг 15-20 фоизини ташкил этади ва бу даврда модда алмашинуви 15 фоизга ошади. Сигир бўғозлигининг охириги 3 даврида ҳомила 75 фоизга ўсади. Ҳомиланинг жадал ўсиш даври сигир бўғозлигининг охириги 3-даврида ҳомила 75 фоизга ўсади. Ҳомиланинг жадал ўсиш даври сигир бўғозлигининг охириги 2 ойига тўғри келади. Шу сабабли бўғоз сигирларнинг туғишига 50-60 кун қолганда, сутдан чиқариш ва уларни озиқлантиришни юқори даражада ташкил этиш лозим. Узоқ давомли, юқори маҳсулдор бўлиш учун сигир тўхтовсиз сут беришдан сўнг бўғозлик даврининг охириги 50-60 кунда дам олиш лозим. Бу харажатлар сут ҳосил қилинишига кетадиган харажатларга қараганда кам миқдорни ташкил қилади.

Профессор И.С.Поповнинг маълумотига кўра, бўғозлик даврида ҳар хил озиқлантирилган сигирдан ҳар хил тирик вазндаги бузоқлар олинган. Ёмон озиқлантирилган сигирдан 19,5 кг, ўртача озиқлантирилган сигирдан 27,9 кг ва яхши озиқлантирилган сигирдан 33,4 кг тирик вазндаги бузоқлар туғилган.

Янги туғилган бузоқ танасида 6-10 кг гача оқсил бўлиб, бу миқдорни тўплаш учун сигир рацион таркибида камида 10-15 кг оқсил қабул қилиши керак. Бундан ташқари, оқсил сигирда бачадоннинг ўсиши учун ҳам керак бўлади. Шу билан бирга, бўғозлигининг охириги даврида оқсил ва бошқа тўйимли моддалар билан яхши озиқлантирилган сигир танасида жамғариш қобиляти юзага келади. Шу ҳисобдан бўғоз сигирлар охириги 50-60 кун ичида ўз тирик вазнини 10-12 фоизга кўпайтиради, ўрта семизликда бўлади. Бундай сигирлар яхши бола бериши билан бирга, туққандан кейин сутнинг миқдори кўп ва таркибида барча органик ва анорганик моддалар, витаминлар етарли, айниқса оғиз сутида оқсил ва А витамин кўп бўлади. Туғишдан олдин ўртадан паст семизликда бўлган сигирлардан кичик, нимжон бузоқ олинади, уларнинг сути оз, таркибида оқсил, ёғ ва бошқа зарурий моддалар меъёрида бўлмайди. Бундай ҳол кўпинча бўғозлигининг охириги кунларигача соғилган сигирларда кўп учрайди. Ана шуларни ҳисобга олиб сигир туғишига 50-60 кун қолганда аста-секинлик билан сутдан чиқарилиши ва меъёрида озиқлантириш лозим. Бунинг учун сигир рационда сут кўпайтирувчи озуқалар - кўк ўт, силос, илдиз мевалар, емлар олиб ташланиши ёки ориқ сигирларда камайтирилиши ва соғиш сони камайтирилиши (2 мартадан бир мартага ўтилиб, елинда оз

микдорда сут ҳосил бўлсин) зарур. Бўғоз сигирлар рациона минерал моддалар етишмаганида ҳомила ёмон ўсади ва бу эса бузоқнинг туғилгандан кейинги ўсишига ҳам таъсир этади. Бўғоз сигирларнинг ориқ-семизлигига, туққандан кейин берадиган сутига қараб, унинг ҳар 100 кг тирик оғирлигига 1,5-2,0 озика бирлиги берилади. Йирик сигирларнинг ҳар 100 кг тирик вазнига 1,0 озика бирлиги қўшиб берилади. Ўртадан юқори семизликдаги сигирларга кам микдорда озуқа бирлиги, ориқ сигирларга эса юқори меъёр белгиланади. (семиз сигирнинг 100 кг тирик вазнига 1,5 озуқа бирлиги берилса, ориқ сигирларга 2,0 озуқа бирлиги берилади).

Сигирлардан 3000-4000 кг сут соғиб олиш режалаштирилганда 1,0 озуқа бирлигига қуйидаги микдорла озуқа моддалар берилиши лозим:

1-жадвал

Алмашинувчи энергия МДЖ	11,0-2,5	Фосфор, г	5-6	Мис, г	10
Қуруқ модда кг	7,0-7,5	Кальций, г	8-10	Рух, мг	50
Ҳазмланувчи протеин, г	100-110	Ош тузи, г	6-6,2	Марганец, мг	50
Клечатка, г	300-360	Магний, г	2-3	Кобальт, мг	0,7
Қанд, г	88	Калий, г	7-8	Каротин, мг	45-50
Крахмал, г	96	Олтингугурт, г	2-3	Витамин Д, минг х.к.	1,0-1,1
Ёғ, г	30-32	Темир, г	70	Витамин Е, мг	40

Бўғоз сигирлар танасида (жигарда, эмбрионда ва плацентада) кўп микдорда гликоген тўпланиб, бир қисми туғиш даврида ва оғиз сутининг шаклланишида сарфланади. Ана шуни ҳисобга олиб, бўғоз сигир рациониди ҳар 100 грамм ҳазмланувчи протеинга 80-100 г қанд тўғри келиши керак. Қанд протеини нисбатан 1-0,8 г бўлади. Рационда қанд кўпайиб кетиши гиперликомияга олиб келади. Сигир қонида узок вақт давомида тез ҳазмланувчи карбон сувлар кўп берилганда глюкозурия (сийдикда қанд кўпаяди) ва бошқа касалликларга олиб келади. Бўғоз сигирлар танасида кўп ёғ ҳосил қилишга мойил бўлади. Бўғоз сигирларнинг жигари, ўпкаси, лимфа тўқималари, сариқ таначада ва сут безларида ёғ кўпайиб кетади. Ёғнинг тез синтез бўлиши ва уни парчаланишини пасайиши натижасида сигир танасида ёғнинг тўлиқ парчаланмаган маҳсулотлари (аденилфосфор ва ацетон ва бошқалар) кўпайиб кетади. Ана шуни ҳисобга олиб, бўғоз сигирлар рациониди тез ҳазм бўлувчи карбон сувлар ва ёғларни микдорини меъёрида

бўлишини таъминлаш керак. Бўғоз сигир рационада ёғнинг миқдори сигирнинг ҳар 100 кг тирик вазнига 40-50 граммгача тўғри келади. Бўғоз сигирларнинг қишки рационада ҳар 100 кг тирик вазнига 1,5-2 кг дағал хашак, 3-4 кг силос ёки юқори сифатли сенаж, 1 кг қанд лавлаги ёки 2 кг хашаки лавлаги берилади. Рационнинг қолган меъёрга етмаган қисми емлар ҳисобидан тўлдирилади. Бўғоз сигирларга дағал озуқалардан юқори сифатли беда пичани, бошоқли ва дукакли ўсимликлар пичани берилиши, пичан етишмаганда дағал хашакнинг бир қисмини баҳорги сомон билан алмаштириш мумкин. Бўғоз сигирларнинг ёзги рационада эса асосий ўринни кўк ўтлар эгаллаши ва 1,5-2 кг ем берилиши лозим, айниқса бўғоз сигирларни яйловларда боқиш яхши натижа беради.

Бўғоз сигирларга рациондаги озуқаларни 3-4 марта бериш тавсия этилади. Силос билан илдизмевалари кундуз кун, бир маротаба эрталаб ва кечкурун бериш лозим. Рациондаги пичан, силос, сенаж юқори сифатли бўлса сигирларга емлардан бериш шарт эмас, чунки озуқа меъёрида берилиши керак бўлган моддаларни юқоридаги озуқалар ҳисобидан олади. Кўп сут берадиган сигирларга ва ёш ғунажинларга оз миқдорда ем берилиши мумкин. Бўғоз сигирларга пахта кунжарасидан бериш тавсия этилмайди, кунжара таркибида госсипол ҳайвонни заҳарлаши натижасида сигир бола ташлаши ва бузоқ ўлик туғилиши мумкин. Шунингдек, бўғоз сигирларга серсув озуқалардан пиво тўппаси, барда ва бошқаларни едириш ман қилинади. Чунки сигир танасида сувнинг алмашинуви бузилади. Натижада сигир эрта туғади, бола ташлайди ёки туғилган бузоқ нимжон бўлиб, ҳар хил касалликларга (деспипсия) дучор бўлади. Бўғоз сигирларнинг 100 кг тирик вазнига 1,8-2,4 озиқа бирлиги тўғри келади. 1 озиқа бирлигида: 90-100 г ҳазмланувчи протеин, 200-300 г клетчатка. 90-110г қанд, 100-140 г крахмал, 30-40 г хом ёғ, 6 г туз. 9-10 калций г, 6 г фосфор, 45-60 мг каротин, 1000 ХБ Д витамин ва 40 мг Е витамин бўлиши лозим.

Хулоса:

Сигирларни бўғозлик даврида меъёрида озиқлантириш улардан олинадиган бузоқларнинг йирик, бақувват ва ҳар хил касалликларга бардошли бўлишини таъминлайди. Бўғоз сигирлар танасида эмбрионнинг ўсиши билан модда алмашинуви ошиб боради. Бўғоз сигирларни зоотехния қоидалари асосида озиқлантириш муҳим аҳамиятига эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 1 апрелдаги “Чорвачиликни ривожлантириш соҳасида генетика усуллари кўллаш орқали чорва зотларининг генофондини кўпайтириш ва гўшт маҳсулдорлигини

ошириш, ем-озуқа базасини кенгайтириш бўйича инновацион технологияларини жорий этиш” ПФ-6198-сонли фармони.

2. Б.Бойбулов ва бошқалар. “Қорамолчиликда соғин сигирларни парваришlash ва сутни қайта ишлаш технологиялари”, Қарши-2022 йил. Қўлланма. 100-бет.

3. Носиров У.Н., Мақсудов И., Досмухамедов М.Х., “Ўзбекистонда қорамолчиликни ривожлантириш омиллари”, Тошкент-2011 йил, 20-23 бетлар.

4. Карибоев К.К., Гуломқодиров Қ., Йўлдошев Д., Жамолова Д. Бўғоз ва соғин сигирлар рациониди протеин ва энергия даражасининг сут маҳсулдорлигига таъсири // ЎЗЧИТИ илмий ишлар тўплами. Тошкент, 1994. 78-82 б.

UO‘T:633.11/37;631.52

TRITIKALENING 1000 DONA DON VAZNI HAMDA DON SIFAT KURSATGICHLARI TAXLILI

*Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti
Quyliyev Nurislom Davronovich qishloq xo‘jaligi
fanlari bo‘yicha falsafa doktori*

Annotatsiya: Ushbu maqolada tritikalening nav va namunalari 1000 dona don vazni va don sifat ko‘rsatkichlari, oqsil miqdori hamda don shishsimonligi keltirilgan va taxlilar natijalariga ko‘ra faqatgina bitta KR22-TC-PYT-275 tizmasida andoza naviga nisabat yuqoriligi bilan tanlab olingan.

Kalit so‘zlar: tritikale, andoza, nav va tizmalar, don vazni, sifat ko‘rsatkichlari.

Seleksiyaning asosiy vazifalaridan tanlash va baholashda quyidagi kursatkich hamda xususiyatlar va belgilariga hosildorlik, o‘suv davri, kasallik va zararkunandalarga bardoshlilik hamda mexanizatsiya yordamida yig‘ib olish kiradi. Hosildorlikni baholashda don chiqishi emas, balki hosildorlik strukturasi, alohida komponentlarga ham qaratiladi, don sifat ko‘rsatkichlari, boshloqdagi don soni, 1000 dona don vazni kabi belgilari keltirilgan [1; 17-18, 2; 23-24, 3; 22-23].

Tritikale o‘simligida yani nav va tizmalardagi sifat ko‘rsatkichlari andoza Sardor navida 1000 ta don vazni hisobiga 36.4 g tashkil qilgan bo‘lsada bu ko‘rsatkichlar tizmalarda andoza naviga nisbatdan yuqori ekanligi yani urtacha og‘irlikdagi tizmalar KR22-TC-PYT-663 37,06, KR22-TC-PYT-249 38,60, KR22-TC-PYT-620 40,01, KR22-TC-PYT-601 40,01, KR22-TC-PYT-183 40,10, urtacha og‘irlikdagi tizmalar, yuqori og‘irlikga ega bo‘lgan tizmalar KR22-TC-PYT-289 41,20, KR22-TC-PYT-591 41,28, KR22-TC-PYT-661 42,44, KR22-TC-PYT-498 43,60, KR22-TC-PYT-275 44,10.

Tritikalening 1000 don vazni va sifat kursatgichlari (Qarshi-2024 y).

№	Nomi va kelib chiqishi	1000 ta don vazni, g	Don naturasi, g/l	Oqsil miqdori, %	Don shishasi monligi, %
1	KR22-TC-PYT-275	45,10	770	19,4	88
2	KR22-TC-PYT-183	40,10	761	18,1	56,1
3	KR22-TC-PYT-311	34,18	77,9	15,9	80,1
4	KR22-TC-PYT-591	40,01	758	15,9	75,5
5	KR22-TC-PYT-518	41,28	769	16,9	56,3
6	KR22-TC-PYT-661	37,06	761	15,7	59
7	KR22-TC-PYT-249	42,44	733	18,4	60
8	KR22-TC-PYT-289	38,60	749	15,9	63,4
9	KR22-TC-PYT-498	41,20	767	17,1	55
10	KR22-TC-PYT-645	43,60	771	16,4	61,4
11	KR22-TC-PYT-642	43,03	763	14,9	60,1
12	KR22-TC-PYT-620	42,12	774	16,6	58,1
13	KR22-TC-PYT-467	40,01	749	13,8	63,4
14	KR22-TC-PYT-295	41,13	753	15,9	61,8
15	SARDOR	44,29	761	16,1	58,3

Tizmalar va navni 1 litr hajimdagi don vazni andoza Sardor navida 760 gramni tashkil qilgan andoza naviga nisbatdan KR22-TC-PYT-467 753, KR22-TC-PYT-620 749, KR22-TC-PYT-249 749, KR22-TC-PYT-661 733, KR22-TC-PYT-601 758, KR22-TC-PYT-275 758 gramni yani andoza naviga nisbatdan 2-7 garm kamroq ekanligi aniqlandi. Qolgan tizmalarda bu ko'rsatkichlar KR22-TC-PYT-295 761, KR22-TC-PYT-663 761, KR22-TC-PYT-183 761, KR22-TC-PYT-518 763, KR22-TC-PYT-645 763, KR22-TC-PYT-289 767, KR22-TC-PYT-591 769, KR22-TC-PYT-311 77.9 garmni yani andoza naviga nisbatdan 7,9 gramni yuqori ekanligi aniqlandi.

Oqsil miqdori andoza Sardor navida 13.9 andoza naviga nisbatdan KR22-TC-PYT-620 13.8 tizmada pastiroq ekanligi va boshqa tizmalarda oqsil kursatkichi yuqori yani KR22-TC-PYT-275 19.4, KR22-TC-PYT-183 18.1, KR22-TC-PYT-311, 15.9, KR22-TC-PYT-601 15.9, KR22-TC-PYT-591 16.9, KR22-TC-PYT-663 15.7, KR22-TC-PYT-661 18.4, KR22-TC-PYT-249 15.9, KR22-TC-PYT-289 17.1, KR22-TC-PYT-498 16.4, KR22-TC-PYT-642 16.6, KR22-TC-PYT-467 15.9, KR22-TC-PYT-295 16.1, KR22-TC-PYT-518 14.4. ni tashkel qildi.

Nav va tizmalarni shishasimonligini aniqlaganimizda andoza navida 56 shishasimonlikni aniqlandi. Bu ko'rsatkichlar tizmada KR22-TC-PYT-518 55.4,

yani andoza naviga qaraganda past ekanligi aniqlandi. Qolgan tizmalarda bu ko'rsatkichlar KR22-TC-PYT-295 58.3, KR22-TC-PYT-467 61.8, KR22-TC-PYT-620 63.4, KR22-TC-PYT-642 58.1, KR22-TC-PYT-645 60.1, KR22-TC-PYT-498 61.4, KR22-TC-PYT- 249 63.4, KR22-TC-PYT-661 60, KR22-TC-PYT-663 59, KR22-TC-PYT-591 56.3, KR22-TC-PYT-601 75.5, KR22-TC-PYT-311 80.1, KR22-TC-PYT-183 56.1, KR22-TC-PYT-275 58, ni tashkil qilganligini aniqlandi.

Xulosa

Tadqiqotlar natijalariga ko'ra tritikale nav va namunalarida 1000 dona don vazni 37-45 gramgacha tashkil etdi. Don naturasi 749-770 g, oqsil miqdori 13-19 % gacha, don shishasimonligi esa 56-80% ni ko'rsatib andoza naviga nisbat barcha qimmatli xo'jalik belgilari o'rganib eng yuqori bo'lgan KR22-TC-PYT-275 tizmasi 1000 dona don vazni 45,1 g, don naturasi 770 g, oqsil miqdori 19,4 %, don shishasimonligi 88 % ni ko'rsatib barcha nav va namunalardan yuqorigi bo'yicha tanlab olindi.

Foydalanilgan adabiyotlar

4. Egamov.I., Meliboev.M., Qodirova.M. Arpa navlarida yotibqolishga chidamlilik hususiyatlari. // O'zbekiston qishloq xo'jolk jo'rnali. 2017y 7 soni. B 36.

5. Sheraliev.M., Boboev.P. Yotib qolishga chidamli arpa navlarini yaratish. // O'zbekiston qishloq xo'jaligi jurnali. 2012 y. 6 soni. B 23-24.

6. Xodjakulov T.X, Safarov T. Yachmeni seleksii SamSXI. Selskoe xozyaystvo Uzbekistana. 1987.№12. S 22-23.

УДК 631.41.42.

СИДЕРАТ ЖАВДАР ЎСИМЛИГИНИНГ ЎСИШИ РИВОЖЛАНИШИ ТУПРОҚ УНУМДОРЛИГИГА ТАЪСИРИ

Жанубий дехқончилик илмий тадқиқот институти

таянч докторант: Д.Н.Бекназаров

Аннотация: Кузги сидерат жавдар экиннинг ўсиб ривожланиш давларида тупроқ унумдорлигига ер усти биомассаси ер ости илдиз ва анғиз қолдиқларнинг таъсирни аниқлаш.

Калит сўзлар Кузги сидерат, жавдар экини, униб чиқиш, чин барг, тўрт беш барг, туплаш, найчалаш, биомасса, илдиз анғиз, ҳосил қилиш.

Аннотация: Определение биомассы почвы, подземных корней и следовых остатков осенней сидератной ржи на плодородие почвы в периодые развития.

Ключевые слова: Осенний сидерат, урожай ржи, всхожесть, листья, четыре или пять листьев, плесень, тубетейка, биомасса, корень.

Abstract: Determination of soil biomass, underground roots and trace residues of autumn siderate rye on soil fertility during its development periods.

Keywords: Autumn seedling, rye crop, germination, leaves, four or five leaves, mold, skullcap, biomass, root.

Кирриш. Дунёдаги экин майдонларининг деярли ярми бошоқли дон етиштиришга ажратилган. Жавдар доимий равишда энг машхур экинлар ўнталигига киради. Албатта, у учта йирик дон (буғдой, гуруч, маккажўхори)дан узоқда, лекин йилига деярли 13 миллион тонна ишлаб чиқариш ҳам ҳайратланарли. Кўп йиллар давомида жавдар етиштиришда учта давлат Германия, Россия ва Полша етакчилик қилмоқда. Белоруссиянинг энг яқин рақобатчисидан фарқ 3 барабардан кам эмас. Қолган мамлакатлар орасида яна иккита ишлаб чиқарувчини ажратиб кўрсатиш мумкин Дания ва Хитой. Қолганлари, жумладан, АҚШ анча орқада.

Жавдар ўсимлиги кучли толали илдиз тизимига эга бўлиб, ерга 2 метр чуқурликгача кириб боради. Бу ҳатто камбағал тупроқларда ҳам муваффақиятли ўсишига имкон беради. Пояси ғалла дошлар оиласига нисбатан узун. У ҳар доим бир ва бир ярим метр узунликга етиб боради, фақат замонавий гибрид навлар 2 метр баландликдаги ўсимликни беради. Гуллаш узунлиги 15 см гача бўлган битта бошоқдан иборат. Жавдар уруғлари чўзилган, 5 дан 10 мм гача, қалинлиги 3,5 мм. Ранги жигарранг, сариқ, кулранг, оқ ва яшил рангда бўлиши мумкин.

Жавдарни Ўзбекистонда оралиқ экин сифатида экиш яхши натижа беради. Чунки унинг илдизлари тупроқда эримайдиган ҳолга ўтиб қолган минерал ўғитларининг фосфорли бирикмаларини ўзлаштиради ва далани бегона ўтлардан тоза ҳолга келтиради. Кўп туплайди, тез ўсади, бегона ўтларнинг ривожланишига имкон қолдирмайди. Сув кам майдонларда экиш ҳам ижобий натижа беради

Жавдар ўсимлиги биомассасини мўл етиштириш учун ўсимликларнинг ривожланиши учун қулай шароит яратиш керак. Энг асосийларидан бири бу тупроқ унумдорлигини ошириш зарур. Тупроқ унумдорлигини ошириш жуда осон кўринади лекин тегишли ўғитлар комплексини киритиш лозим. Лекин бу бир лаҳзалик натижа беради. Кечиктирилган истиқболда «кимё» нинг ортиқча бўлиши ернинг тузилиши ва сифатига, унда етиштирилган маҳсулот сифатига ва фойдасига салбий таъсир кўрсатмоқда. Энг яхши ечим сидерат экинлардан оқилона фойдаланиш. Сидерат экинлар таббий яшил ўғит сифатида етиштириладиган ўсимликлар ҳисобланади. Улар экилади, бир оз ўстирилади, ер усти қисми майдаланади, сўнгра ерга сўнгра тупроқнинг ҳайдалма қатламига ер усти биомассаси киритилади. Базан ўсган ўсимликлар мулчаланмасдан ва майдаланмасдан шудгор остига шудгорлаш билан

биргаликда киритилади. Бу эса тупроқ унумдорлигини оширишга сабаб бўлади ва кейин экиладиган экинлар учун озиқа вазифасини бажаради.

Тупроқ унумдорликни оширади. Тупроқ аралашмасидаги ўсимлик қолдиқлари жуда тез парчаланиб, гумус ҳосил қилади. Тупроқ унумдорликнинг асосий манбаларидан бири ҳисобланади.

Тупроқ структурасини яхшилайти. Сидерат ўсимликларнинг илдизлари анча чуқурликка кириб боради. Улар тупроқ аралашмасини юмшатиб, намлик ва ҳаво учун ўтказувчанликни яхшилайти.

Касаллик ва зараркунандалар хавфини камайтиради. Бази сидерат экинлар тупроқни дезинфекция қиладиган ёки зараркунандаларни қўрқитадиган моддаларни ажратади. Масалан, хантал парши қўзғатувчиларни йўқ қилади, турп нематодалардан ҳимоя қилади.

Кузги жавдарнинг тупланиши кузда учинчи ва тўртинчи баргларнинг ҳосил бўлиши билан бошланади. Тупланиш тугуни нисбатан юза 0,5—2 см чуқурликда жойлашади. Тупроқ остидаги бўғин (мезокотил) қанча қисқа бўлса, тупланиш тугуни шунча чуқур жойлашади. Жуда совуққа чидамли навларда мезокотил қисқа бўлади. Кузги жавдар асосан кузда тупланади, айрим ҳолларда (кеч экилганда) баҳорда ҳам тупланишини давом эттириши мумкин. Баҳорда жуда тез ўсади ва бегона ўтлар соялайди. Тупланиш ва найчалаш кузги буғдойга нисбатан тез ўтади, аммо бошоқлаш ва гуллаш чўзилади. Тупланиш кузги жавдарда 35—40 кун давом этади. Бу даврда кузги жавдар яровизатсия стадиясини ўтади ва у 0—2 °С да 20—70 кун давом этади. Ҳаво ҳарорати 10 °С бўлса, яровизация стадиясининг давомийлиги ошади.

Бегона ўтлар билан курашишга ёрдам беради. Сидератлар тез ўсиб, бегона ўтларнинг ўсишига тўсқинлик қилади.

Сидератдан кейин экиладиган экинларнинг ҳосилдорликни оширади. Бир қатор сидерат ўсимликлар асаларга мансуб. Улар асалариларни жалб қилади, бу эса етиштирилаётган экинларни янада яхши чанглатишга ёрдам беради.

Тупроқ аралашмасини деярли мукамал тозаловчи ҳисобланади, бегона ўтларнинг ривожланишига тўсқинлик қилади. Субстратни калий, фосфор ва азот бирикмалари билан бойитади. Буғдой совуққа чидамли, куруқ даврларга чидайти. Баҳорги ва қишки экиш учун яроқли. Илдиз тизими симлар учун жозибадор, шунинг учун жавдар хантал уруғлари билан аралаштирилиши керак, бу эса дала майдонларни зараркунандалардан халос қилади.

Сидерат ўсимликлар ёки сидератлар самарали табиий ўғит. Бу ўсимликлар деҳқон ва фермер хўжаликларда экиш ижобий натижа беради.

Хулоса: Жавдар ўсимлиги тупроқни гумус билан бойитиш, бегона ўтлар кўпайишига тўсқинлик қилиш, бактериал ва замбуруғли касалликлар

тарқалишига тўсқинлик қилади. Шунингдек, бу кимёвий ўғитларга яхши муқобил ва табиий деҳқончилик учун қулай вариантдир. Сидерат экинларни кузда ва баҳор ойларида экиш тавсия этилади. Куз ойларнинг иккинчи ўн кунлигида экиш яхши натижа беради. Бу натижа қиш келмасдан олдин сидерат экинларнинг уруғларини экиб ундириб олиш туплаш фазасига ўтгач қишга яни совуқга чидамлиги ошади ва қишлаб чиққан ўсимликлар эрта баҳорда ер усти биомассаси ер остига шудгор қилинб тупроқ унумдорлигини ошириш гумус миқдорни кўпайишга ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Орипов Р.О Н.Х Халилов Кузги жавдар “Ўсимликшунослик” // – Тошкент 2007– Б. 126 – 132.
2. Ёрматова Д, Шамуратов Н. Кузги жавдар “Донли экинларни етиштириш технологияси” // – Тошкент 2008 – 119 Б.
3. Ҳамзаев А.Х, Исмоилов В.И, Кулдашов Б.Х. “Кузги жавдар етиштириш” // – Тошкент 2023 – 25 – 38 Б.
4. Сидераты Осенью, Весной Или Летом: Как И Когда Сеять
<https://eos.com/ru/blog/sideraty/>

SANOAT KORXONALARI PIROLIZ JARAYONI IKKILAMCHI XOM ASHYOSI ASOSIDAGI SINTEZLAR

Sodikov Mansur Kaxxorovich

Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti,

Ergashev Laziz Bekmurodovich

Qarshi davlat texnika universiteti o'qituvchisi

E-mail: comansur@gmail.com. тел:(91) 961 66 46

Annotatsiya: Maqolada atsetilen va kroton aldegidini, atseton asosida olingan atsetilen spirtlarini atsetilen bilan viniletilefiri hosil bo'lish reaksiyalari o'rganilgan. Mahsulot unumiga boshlang'ich moddalar mol miqdori nisbatlari, reaksiya davomiyligi va katalizator tabiati ta'siri tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: atsetilen, atsetilen spirti, vinil efir, Grinyar reaktivi, DMSO tetrogidrofuran, katalizator.

СИНТЕЗЫ НА ОСНОВЕ ВТОРИЧНОГО СЫРЯ ПРОЦЕССА ПРОЛИЗА НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Аннотация: Изучена реакция ацетилена и кротонового альдегида, ацетиленовых спиртов, полученных на основе ацетона, с ацетиленом с образованием винилового эфира. Изучено влияние мольного соотношения исходного материала, продолжительности реакции и природы катализатора на выход продукта.

Ключевые слова: ацетилен, ацетиленовый спирт, виниловый эфир, реактив Гриньяра, DMSO, тетрагидрофуран, катализатор.

SYNTHESIS BASED ON SECONDARY RAW MATERIALS FORM THE PYROLYSIS PROCESS IN INDUSTRIAL ENTERPRISES

Abstract: The reaction of acetylene and crotonaldehyde, acetylene alcohols obtained from acetone, with acetylene with the formation of ether was studied. The influence of the molar ratio of the starting material, reaction duration, and the nature of the catalyst on the product yield was studied.

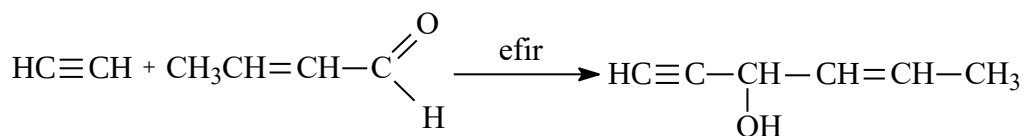
Keywords: acetylene, acetylene alcohol, vinyl ether, Grignard reagent, DMSO, tetrahydrofuran, catalyst.

Hozirgi kunda Neft gaz sanoat korxonalari ishlab chiqarish jarayonlarida ikkilamchi mahsulot sifatida atsetilen hosil bo'ladi. Atsetilen asosida olingan atsetilen spirtlarning vinil efirlari polimerlar kimyosi, organik sintez va boshqa ko'pgina sohalarda ishlatish mumkin bo'lgan qimmatli mahsulot hisoblanadi. Ilmiy tadqiqot obyekti hisoblangan bir necha funksional guruhga ega bunday birikmalarning olinishi va qo'llanilish soxalarini o'rganish ilm-fan, sanoat uchun ham muhim ahamiyatga egadir. Shuning uchun bu sohada ko'plab izlanishlar olib borilmoqda [1,2].

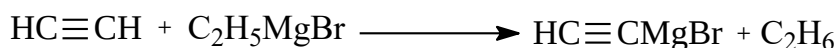
Grinyar reaksiyasi asosida $\text{HC}\equiv\text{CMBr}$ TGF muhitida karbonil birikmalariga ta'sir ettirilib atsetilen spirtlari olingan. Atsetilen spirtlari erituvchi sifatida, tibbiyot preparatlari, choklovchi agentlar, kompleks hosil qiluvchi monomerlar va boshqa maqsadlarda ishlatiladi [3].

Bu turkum birikmalarini sintez qilishning asosan ikki xil usuli bor: Favorskiy va Grinyar-Iotsich. Bu usullar amaliy jihatdan qulay hisoblanadi.

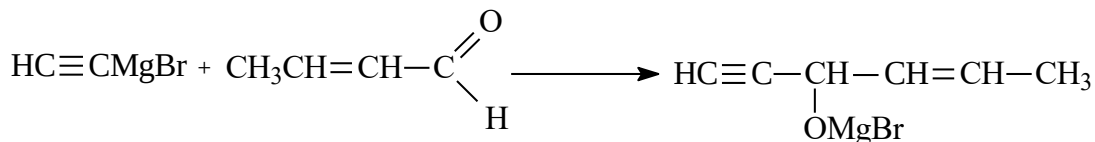
Atsetilen spirtlarini atsetilenga mos ravishdagi aldegidlarni ta'sir ettirib ham olish mumkin. Bu turkum sintezlar uchun Grinyar-Iotsich usuli amaliy jihatdan qulay hisoblanadi. Bu ishda boshlang'ich modda kroton aldegididan foydalanildi, u "Navoiyazot" AJ da atsetilendan sirka aldegidi olish jarayonidagi chiqindi hisoblanadi. Bu aldegidning atsetilen bilan reaksiyaga kirish natijasida geksen-4-in-1-ol-3 hosil bo'ldi. Reaksiya tenglamasi quyidagicha:

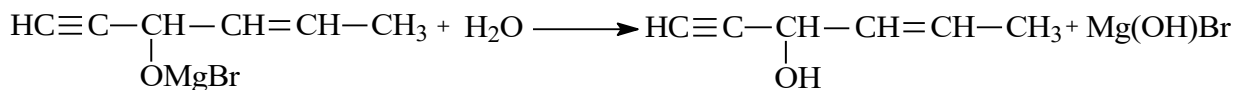
Iotsich kompleksi hosil bo'lishi atsetilendagi faol vodorod hisobiga boradi. Bunda atsetilen etilmagniybromid (Grinyar reaktivi)ning efirdagi eritmasiga tomizilib, atsetilenning magniy bromidli hosilasi tayyorlab olinadi. Reaksiya quydagi tenglama bo'yicha boradi.

Hosil bo'lgan Iotsich reaktivi kroton aldegidi bilan ta'sirlashadi.

Olingan modda muzli suv bilan gidroliz qilinganda geksen-4-in 1 ol-3 hosil bo'ladi.

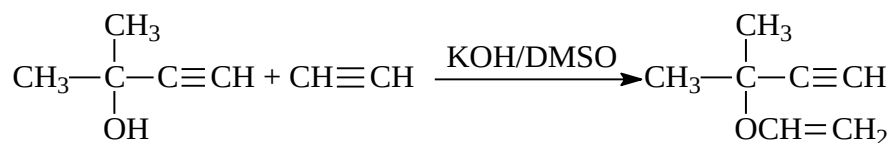
Mahsulot unumi aldegidning tuzilishi va molekular massasiga bog'liq. Agar quyi molekular aldegidlar ishlatilsa reaksiya tezligi yuqori va olinadigan spirtlar unumi baland bo'ladi. Olingan geksen-4-in-1-ol-3 ning unumi 73% ni tashkil etadi.

Sintez qilingan 3-metilbutin-1-ol-3 ning tuzilishi va tarkibi IQ-spekrtoskopiya usullar yordamida aniqlandi. Unda 2900-3100 sm^{-1} sohada OH guruhiga xos, 2700-2850 sm^{-1} sohada $-\text{CH}_3$ alifatik guruhlariga xos, 2300 sm^{-1} da atsetilen bog'iga xos va 1497 sm^{-1} sohada CH guruhining deformatsion tebranishlari o'ziga xos yutilish chiziqlari namayon bo'ldi.

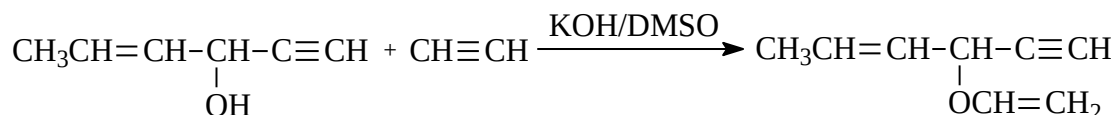
Shuningdek, geksen-4-in-1-ol-3 ning ^1H YAMR natijalari quyidagicha: (CDCl_3): δ 1.14-1.23 (m, $=\text{CH}-\text{CH}_3$), 3.3-3.4 (m, $>\text{CH}-\text{OH}$), 3.7 (d, 1H, OH), 5.91-6.27 (d, $J=5.8$ Hz, $=\text{CH}-\text{CH}=\text{CH}-\text{CH}_3$).

Sintez qilib olingan atsetilen spirtlarning vinil efirlarini olish maqsadida ularni ishqoriy muhitda atsetilen bilan vinillash reaksiyalari amalga oshirildi.

Birinchi navbatda atsetilen spirtlari efirlarini adabiyotda ma'lum bo'lgan usullardan foydalanib atsetilen bilan ta'sirlashtirib ularning vinilefirlari sintez qilindi. Vinil efirlar sintezi atsetilen spirtlarni atsetilen bilan KOH-DMSO sistemasida amalga oshirildi.

Sintez qilingan geksen-4-in-1-ol-3 ning atsetilen bilan ta'sirlashishi natijasida uning vinilefiri quyidagi sxema asosida boradi:

Yuqoridagi reaksiyalar natijasida olingan atsetilen spirtlarining vinil efirlari hosil bo'lish unumi 72-80% ni tashkil etadi. Ularning ba'zi bir fizik-kimyoviy doimiyliklari o'rganildi.

Синтез қilingан атsetilen spirtlarining oddiy efirlari tuzilishi va tarkibi IQ- va ^1H YAMR spekrтoskopiya usullar yordamida aniqlandi. Jumladan, 2-metilbut-3-in-2-olning vinil efiri ^1H YAMR spektri natijalari quyidagicha: (CDCl_3): δ 7.18-7.27 (m, 5H, ArH), 2.25 (d, 1H, OH), 1.35 (d, $J=7.0$ Hz, 3H, CH_3OH).

Синтез қilingан атsetilen spirtlari efirlarining tuzilishi zamonaviy fizik-tadqiqot usullaridan IQ-, ^1H YAMR spektr tahlillari yordamida isbotlangan va ba'zi-bir fizik doimiyliklari aniqlangan.

Атsetilen va kroton aldeгidi, hamda dimetilketondan olingan атsetilen spirtlarini атsetilen bilan vinil etilefiri hosil bo'lish reaksiyalari o'rganilgan. Mahsulot unumiga boshlang'ich moddalar mol miqdori nisbatlari, reaksiya davomiyligi va katalizator tabiati ta'siri tadqiq qilindi.

ADABIYOTLAR

1. Содиков М.К., Хужаназарова С.Р., Тургунов Э. Синтез простых и сложных эфиров ацетиленовых спиртов. UNIVERSUM: химия и биология научный журнал. Москва. -2021. -№ 7 (85). -С. 43-48.
2. Tojiddinov S., Mamasoliev U., Turgunov E., Berkinov E., Alimova D., Kalyadin V.G., Nurmonov S. Halogenation of some acetylenic aminoalcohol. Национальная ассоциация ученых. Ежемесячный научный журнал, Россия, № 4/2014, Часть 3, -С.107.
3. Тургунов Э., Юлдашев А., Садиков М.К. Четвертичные аммониевые соли ацетиленовых аминов. //Доклады АН РУз. -2010. -№2. -С.64-67.

УДК: 633.111.1; 631.527.3

ДУРАГАЙЛАШ УЧУН КУЗГИ ЮМШОҚ БУҒДОЙНИ ҚУРҒОҚЧИЛИКГА ЧИДАМЛИ ДОНОР НАВЛАРНИ ТАНЛАШ

Дилмуродов Шерзод Дилмуродович,
қишлоқ хўжалиги фанлари бўйича фалсафа доктори,
катта илмий ходим.

Жанубий дехқончилик илмий тадқиқот институти

Аннотация: Ушбу мақолада қурғоқчиликга чидамли юмшоқ буғдой навларини яратиш мақсадида дурагайлаш учун донор навларни танлаш ва дурагайлаш ишларига тавсия этиш ҳақидаги тадқиқотлар ёритилган. Лаборатория шароитида кузги юмшоқ буғдой навларини сахароза эритмасида 6 та навлари қурғоқчиликга чидамли эканлиги аниқланди. Сахароза эритмасида уруғларни унувчанлиги 87,1-96,1%, илдиз узунлиги 4,6-6,6 см, клеоптил узунлиги 3,2-5,4 см бўлган Яксарт, Замин-1, Ғозғон, Бологна, Санзар-8, Туркистон навлари қурғоқчиликга чидамли деб топилди ва донор навлар сифатида танлаб олинди.

Калит сўзлар: кузги юмшоқ буғдой, нав, курғоқчиликга бардошлилик, сахароза эритмаси, унувчанлик, илдиз узунлиги.

Аннотация: В данной статье описаны исследования по подбору сортов-доноров для гибридизации и даны рекомендации по гибридизации с целью создания засухоустойчивых сортов мягкой пшеницы. В лабораторных условиях 6 сортов озимой мягкой пшеницы оказались засухоустойчивыми в растворе сахарозы. Сорты Яксарт, Замин-1, Гозгон, Болонья, Санзар-8, Туркестан с всхожестью семян в растворе сахарозы 87,1-96,1%, длиной корней 4,6-6,6 см, длиной клеоптиля 3,2-5,4 см оказались засухоустойчивыми и были выбраны в качестве сортов-доноров.

Ключевые слова: Озимая мягкая пшеница, сорт, засухоустойчивость, раствор сахарозы, всхожесть, длина корней.

Abstract: This article describes studies on the selection of donor varieties for hybridization and recommendations for hybridization in order to create drought-tolerant bread wheat varieties. In laboratory conditions, 6 varieties of winter bread wheat varieties were found to be drought-tolerant in sucrose solution. Yaksart, Zamin-1, Gozgon, Bologna, Sanzar-8, Turkistan varieties with seed germination in sucrose solution of 87.1-96.1%, root length of 4.6-6.6 cm, cleoptile length of 3.2-5.4 cm were found to be drought-tolerant and were selected as donor varieties.

Keywords: winter bread wheat, variety, drought tolerance, sucrose solution, germination, root length.

Кириш. Ўзбекистонда буғдой экиладиган минтақалар иқлимнинг асосий хусусиятлардан бири курғоқчил шароит ҳисобланади. Ўзбекистонда тез-тез содир бўладиган курғоқчилик буғдойнинг ўсув даври давомида ўсимликка салбий таъсир кўрсатиб, ҳосилдорлик ва дон сифатининг пасайишига сабаб бўлади. Курғоқчилик ўсимликларда органик модда тўпланиш миқдори камайтиради, барглار ўсишини секинлаштириб, асосий фотосинтез ўтадиган ишчи юзасини қисқартиради [1]. Шунинг учун Ўзбекистонда яратиладиган янги навларга қўйиладиган асосий талаблардан бири бу – юқори маҳсулдорликка эга бўлган ҳолда курғоқчилик ва иссиқликка чидамлилик хусусиятидир.

Навларнинг курғоқчиликка чидамлилиги иқлим шароитлари билан чамбарчас боғлиқ. Масалан, барг пластинкаларининг энсиз, тор, похоли ингичка ва баргларининг ранги ёруғ равшан бўлиши курғоқчиликка чидамлилик хусусиятларидандир [2].

Тупланиш даврида об-ҳаво курғоқчил бўлиши бошққ сонининг кам ва дон сонига, шу билан бирга бошққ узунлигига ҳам салбий таъсир этиши мумкин. Бошққнинг пойдо бўлиши ва гуллаш даврида курғоқчил об-ҳаво

оқими ён томондаги ва ўртадаги бошоқчаларнинг пуштсиз бўлишига олиб келади, натижада бошоқда дон сонининг камайишига асосий сабаб бўлади [3].

Қурғоқчиликка чидамлилигининг асосий мезони сифатида ҳавонинг куруқ шароитида унинг юқори ҳосил бериши бошоқдаги дон сонининг кўп бўлиши, доннинг йирик ва тўлишганлиги билан баҳолаш мумкин [4].

Бугдой ўсимлигининг қурғоқчиликка чидамлилигини далада баҳолашда ўсимликнинг қуйи барглариининг қуриб қолиши, баргларнинг ҳолати, бошоғининг учини қуриб қолиши юқори қисмларидаги бўғимлар узунлиги ва ўсимликнинг умумий ҳолати ҳамда 1000 дона дон вазни ҳам ҳисобга олинади [5].

Қурғоқчиликка чидамли бугдой навлари кам туплаши, кечки поялар ҳосил бўлмаслиги, барг юзасининг кичик бўлиши, баргларнинг горизонтал ҳолатда бўлиши ҳамда ингичка, буралган бўлиши, яхши ривожланган илдиз системаси ва дон тўлишиш даврининг қисқалиги, ҳужайралар, сув буғлатадиган оғизчаларининг кичиклиги билан ажралиб туради [6].

Мум пишиш давридан кейин давом этадиган қурғоқчилик ва иссиқлик ҳосилдорликка сезиларли таъсир кўрсатмасада, дон сифатининг пасайишига олиб келади деб таъкидлаб ўтганлар. Қурғоқчиликка чидамлилиқ бугдой ўсимлигининг барча ўсув даврида бирдай бўлмайди. Қурғоқчилик, маълумки, тезда кенг майдонларни қамраб олади ва экинларнинг ҳосилдорлигини кескин пасайтиради. Бунинг натижасида қишлоқ хўжалик экинлари катта зарар кўради. Қурғоқчиликка қарши курашнинг муҳим тадбирларидан бири экинларнинг қурғоқчиликка чидамли навларини яратишдир [7, 8].

Қурғоқчилик ва иссиқ об ҳаво шароити ва юқори температура кеч экилган ғалла майдонларига 40 % гача таъсир кўрсатиши кузатилган [9].

Тажрибаларида қайд этилишича қурғоқчиликка чидамлилиқ бугдой ўсимлигининг барча ўсув даврида бир маромда бўлмайди. Бугдой ўсимлиги 3 барг даврида бўлганда қурғоқчилик пайдо бўлса ўсимлик ривожланиши учун ноқулайлик туғдиради [10].

Материал ва услублар. Жанубий деҳқончилик илмий тадқиқот институтининг Фитотрон ва ўсимликлар физиологияси лабораториясида нав ва намуналарининг қурғоқчиликка чидамлилигини баҳолашда уруғларнинг сахароза эритмасида унувчанлигини аниқлаш Н.Н. Кожушко услуби бўйича олиб борилди.

Уруғларни сахароза эритмасида ўстиришда уруғлик донни Петри чашкасида филтирланган қоғозларда ивителиб термостатда 21-22 °C да ўстирилди. Ҳар бир Петри чашкасида 50 донадан уруғ, 4 қайтариқда қўйилиб 10 мл 15 фоизли сахароза эритмасида қўйилди. Шундан сўнг термостат домимй назоратда ушлаб турилди. 5 кун ўтгандан кейин эритмадаги осмотик

босим остида уруғларнинг униб чиқиш даражаси аниқланди ва назорат вариант билан таққосланди. Униб чиқиш даражаси ҳосилни қандай шароитда ўстирилганлигига боғлиқ бўлади. Суғориладиган ва лалмикор майдонларда етиштирилган уруғларни сахароза эритмасида униб чиқиш даражаси ҳар хил бўлиши илмий тадқиқотларда аниқланган.

Натижалар. Кейинги йилларда селекция жараёнида ўсимликларни қурғоқчиликка чимдамлигини аниқлашда уруғларни лаборатория шароитида баҳолашда бир қатор усуллурдан фойдаланилмоқда. Шундай усуллардан бири уруғнинг осмотик босим остида сурувчанлик қобилятига асосланган. Ушбу усул Т.В.Олейнекова томонидан ишлаб чиқилган ва кейинчалик такомиллаштирилган. Олиб борилган тажрибаларда уруғнинг сўрувчанлик қобиляти ва ўсимликларнинг сувсизликка чидамлилиқ даражаси орасидаги корреляцион боғлиқлик баҳоланган.

Тажрибада юмшоқ буғдой навларининг қурғоқчиликка чидамлилиги лаборатория шароитида уруғларнинг сахароза эритмасида униб чиқиши, илдизчалар сони ва узунлигини баҳолаш асосида ўрганилди. Кузги юмшоқ буғдой генотипларини қурғоқчиликка чидамлилиги ўрганилаётган назорат вариантыда уруғларни унувчанлиги 84,1-99,4% бўлганлиги кузатилди. Сахароза эритмасида уруғларнинг унувчанлиги 62,3-96,1% ораликда бўлганлиги кузатилди. Ўрганилаётган нав ва намуналарнинг қурғоқчиликка чидамлилиқ даражасини аниқлаганимизда 20 та навлардан 7 таси қурғоқчиликка чидамсизлиги яъни, сахароза эритмасида унувчанлиги 62,3-69,8% фоизгача, 7 та навлари 72,6-80,8 фоизгача кучсиз чидамли, 6 та нав чидамли яъни, унувчанлиги 87,1-96,1 фоизни ташкил қилиб қурғоқчиликка чидамли эканлиги кузатилди.

Сахароза эритмасида уруғларини унувчанлиги юқори бўлган Туркистон нави 96,1%, Ғозғон нави 94,3%, Санзар-8 нави 92,8%, Яксарт нави 90,5% ни ташкил қилди.

1-жадвал

Кузги юмшоқ буғдой навларини лаборатория шароитида қурғоқчиликка чидамлилигини баҳолаш.

Т/ Р	Сел/р	Нав номи	Унган уруғ		Илдиз сони, дона		Илдиз узунлиги, см		Колеоптиле узунлиги, см	
			lim	х	lim	х	lim	х	lim	х
1	1н	Селянка		92,1	3-5	3,4	4-6	4,8	3-5	4,0
	Сах		70-82	75,8	3-5	3,1	2	2,0	1-2	1,9
2	2н	Восторг		85,7	3	3,0	2-3	2,9	2-3	2,7
	Сах		66-70	67,6	3	3,0	1-3	1,9	1-2	1,8
3	3н	Замин-1		97,7	3-5	3,0	5-8	5,8	4-5	4,6

	Сах		84-90	87,1	3-5	3,0	4-5	4,6	3-4	3,2
4	4н	Южная-12		84,1	3	3,0	2-5	3,4	3	3,0
	Сах		60-64	62,3	3	3,0	1-3	2,2	1-2	1,7
5	5н	Санзар-8		95,7	3-5	3,2	6-7	6,5	5-6	4,2
	Сах		90-94	92,8	3	3,0	4-5	4,7	3-4	3,6
6	6н	Памят-47		94,4	3	3,0	5-8	6,7	4-6	5,3
	Сах		66-74	72,6	3	3,0	2-4	2,8	1-2	1,5
7	7н	Москвич		91,8	3-5	3,8	3-4	3,6	3-4	3,6
	Сах		66-72	67,4	3-4	3,2	3-4	3,2	3-4	3,1
8	8н	Нота		96,1	3-4	3,5	3-6	4,3	3-5	4,0
	Сах		76-82	80,8	3-5	3,1	3-5	3,4	2-4	2,0
9	9н	Ёнбош		94,2	3	3,0	5-7	5,7	4-5	5,0
	Сах		70-78	74,4	3-5	3,2	3-6	3,9	3-5	3,2
10	10н	Яксарт		95,2	3-4	3,0	8-9	8,3	6-7	6,7
	Сах		88-93	90,5	3	3,0	6-7	6,6	5-6	5,4
11	11н	Бологна		95,9	3-5	3,0	7-9	8,2	5-7	6,6
	Сах		86-94	89,7	3-4	3,0	5-6	5,4	4-6	4,8
12	12н	Муфталло		89,4	3-5	3,6	5-8	6,3	5-6	5,4
	Сах		72-80	75,3	3	3,0	2-4	3,1	2-3	2,6
13	13н	Вита		89,1	3-5	4,5	4-6	5,6	4-6	5,0
	сах		74-86	79,6	3-5	3,2	2-6	3,9	2-4	3,1
14	14н	Ҳазрати Башир		95,9	3-5	4,8	5-9	7,9	4-6	5,4
	Сах		68-72	69,8	3-4	3,5	3-5	4,0	1-3	2,0
15	15н	Дўстлик		85,4	2-4	3,0	5-8	6,7	4-5	4,4
	Сах		66-68	66,7	2-3	2,9	1-4	2,6	1-3	1,7
16	16н	Ғозғон		97,5	3	3,0	7-8	7,3	5-6	5,3
	сах		92-98	94,3	3	3,0	4-6	5,7	4-5	4,9
17	17н	Маржон		96,5	3-5	3,3	3-4	3,5	2-4	3,1
	Сах		64-69	66,2	3	3,0	2-4	2,5	2-3	2,1
18	18н	Таня		84,8	3-5	3,3	4-7	5,1	4-6	4,8
	Сах		62-70	65,5	3	3,0	3-5	3,6	2-4	2,6
19	19н	Краснодар-99		89,7	3	3,0	3-5	3,4	2-4	2,9
	Сах		76-80	77,2	3	3,0	1-3	2,1	1-3	2,0
20	20н	Туркистон		99,4	3-5	4,8	6-8	6,9	5-7	5,6
	Сах		96-98	96,1	3-5	2,4	5-6	5,7	4-5	4,4

Изоҳ: Н-назорат оддий сувда унувчанлик, С-15%ли сахароза эритмасида унувчанлик.

Қурғоқчиликга чидамлилики энг асосий хусусиятларидан бири баргларни кам сув бўғлатишга мослашганлиги бўлса, яна бири илдиз тизимини яхши ривожланиб ер ости сувларидан фойдалана олиши қурғоқчиликга чидамлилики белгилайди. Кузги юмшоқ буғдой навларини қурғоқчиликка чидамлигини баҳолашда илдиз узунлиги назорат ва

сахароза эритмасида осмотик босим остида ўстириш орқали аниқланди. Илдиз узунлиги барча навлар назорат вариантыда, яъни дицтелланган сувда ундирилганда сахароза эритмасида ундирилгандагига нисбатан юқори бўлиши исботланди. Назорат вариантыда илдиз узунлиги 2,9 смдан 8,3 смгача бўлганлиги кузатилиб, шундан Яксарт навида 8,3 см, Бологна навида 8,2 см, Ҳазрати Башир навида 7,9 см, Ғозғон навида 7,3 см, Туркистон навида 6,9 см ни ташкил қилди.

Сахароза эритмасида нав ва намуналар илдиз узунлиги 1,9 смдан 6,6 см гача узунликда бўлганлиги ёки назорат вариантыдагига нисбатан 0,4-4,1 см паст кўрсаткичга эга бўлди.

Тадқиқот натижаларига кўра, айрим навларда назорат ва сахароза эритмасида ундирилганда илдиз узунлиги орасидаги фарқ юқори бўлмаганлиги қайд қилинди. Жумладан, Москвич навида 0,4 см, Нота навида 0,9 см, Маржон ва Восторг навларида 1,0 см ни ташкил этди. Шунингдек, ҳам назорат вариантыда, ҳам сахароза эритмасида илдиз узунлиги юқори бўлган навлар, Замин-1 навида 5,8-4,6 см, Санзар-8 навида 6,5-4,7 см, Яксарт навида 8,3-6,6 см, Бологна нави 8,2-5,4 см, Ғозғон нави 7,3-5,7 см, Туркистон нави 6,9-5,7 см навлар қурғоқчиликка бардошли эканлиги аниқланди. Тажириба натижаларига кўра, қурғоқчиликка чидамлилиқ даражаси ўсимлигининг айрим белгилари билан боғлиқликлар борлиги қайд қилинди.

Назорат вариантыда клеоптиле узунлиги 2,7-6,7 см гача бўлганлиги кузатилиб, энг юқори кўрсаткич Яксарт навида 6,7 см, Бологна навида 6,6 см, Туркистон навида 5,6 см, Ҳазрати Башир ва Муфтало навларида 5,4 см ни ташкил қилди. Кузги юмшоқ буғдой навларини сахароза эритмасида қурғоқчиликка чидамлилиги 1,5-5,4 см ни ташкил қилганлиги аниқланди. Сахароза эритмасида клеоптил узунлиги Яксарт навида 5,4 см, Ғозғон навида 4,9 см, Бологна навида 4,8 см, Туркистон навида 4,4 см ни ташкил қилиб энг юқори натижани қайд этди.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, лаборатория шароитида кузги юмшоқ буғдой навларини сахароза эритмасида қурғоқчиликка чидамлилиги аниқланганда 6 та навлар чидамли эканлиги аниқланди. Сахароза эритмасида уруғларни унвчанлиги 87,1-96,1%, илдиз узунлиги 4,6-6,6 см, клеоптил узунлиги 3,2-5,4 см бўлган Яксарт, Замин-1, Ғозғон, Бологна, Санзар-8, Туркистон навлари қурғоқчиликка чидамли деб топилди ва донор навлар сифатида танлаб олинди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аманов А. Селекция и семеноводство пшеницы в Узбекистане //Материалы. – 2003. – С. 3.

2. Ионова Е. В. Засуха и засухоустойчивость зерновых колосовых //Зерновое хозяйство России. – 2011. – №. 2. – С. 37-41.
3. Сухоруков А. Ф., Сухоруков А. А. Селекция озимой пшеницы на засухоустойчивость в Среднем Поволжье //Аграрная наука. – 2017. – №. 5. – С. 15-18.
4. Тагиманова Д. С. и др. Оценка генотипов яровой мягкой пшеницы на засухоустойчивость в условиях in vitro //Eurasian Journal of Applied Biotechnology. – 2013. – №. 2.
5. Балацкий М. Ю. и др. Засухоустойчивость и солевыносливость селекционных линий озимой мягкой и твердой пшеницы при прорастании семян //Вестник Бурятской государственной сельскохозяйственной академии им. ВР Филиппова. – 2010. – №. 4. – С. 55-60.
6. Nezhadahmadi A., Prodhan Z. H., Faruq G. Drought tolerance in wheat //The Scientific World Journal. – 2013. – Т. 2013. – №. 1. – С. 610721.
7. Mohammadi R. Breeding for increased drought tolerance in wheat: a review //Crop and Pasture Science. – 2018. – Т. 69. – №. 3. – С. 223-241.
8. Sharma R. C. et al. Identifying high yielding stable winter wheat genotypes for irrigated environments in Central and West Asia //Euphytica. – 2010. – Т. 171. – С. 53-64.
9. Олейникова Т. В. Физиологические методы оценки пшеницы на засухоустойчивость //Повышение засухоустойчивости полевых культур. М.: Колос. – 1970. – С. 56-65.
10. Кожушко Н. Н. Оценка засухоустойчивости полевых культур //Диагностика устойчивости растений к стрессовым воздействиям: метод. руководство. Л.: ВИР. – 1988. – С. 10-25.

UDK: 633.111.1; 631.527.3

QATTIQ BUG‘DOY NAVLARINI BIRLAMCHI URUG‘CHILIGI

**Dilmurodov Sherzod Dilmurodovich, qishloq xo‘jaligi fanlari
bo‘yicha falsafa doktori, katta ilmiy xodim.
Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti**

Annotatsiya: Ushbu maqolada qattiq bug‘doyni yangi yaratilgan navlarini birlamchi urug‘chiligini olib borish, navdor urug‘liklarini tayyorlash borasidagi ishlar yoritilgan. Qattiq bug‘doyni 1-yil oilalari ko‘chatzorida 7 ta yangi yaratilgan navlarning 1400 ta oilalari ekilib o‘rganildi. Navdor oilalarni tanlash jarayonida 1400 ta oilalardan rivojlanish fazalari davomiyligiga ko‘ra 69 ta, don tuzilishi, shakli va rangiga ko‘ra 21 ta, morfologik belgilari bo‘yicha 96 ta, hosildorligi bo‘yicha 124 ta, jami 310 ta oilalar yaroqsiz qilindi. Qattiq bug‘doyni

yangi navlarini 1090 ta 1-yil oilalaridan 160,1 kg sara navdor urug'liklar jamg'arildi. Qattiq bug'doyning 2-yil oilalari ko'chatzorida 7 ta yangi yaratilgan navlarning 350 ta oilalari ekilib o'rganildi. Navdor oilalarni tanlash jarayonida 350 ta oilalardan rivojlanish fazalari davomiyligiga ko'ra 15 ta, don tuzilishi, shakli va rangiga ko'ra 8 ta, morfologik belgilari bo'yicha 27 ta, hosildorligi bo'yicha 65 ta, jami 115 ta oilalar yaroqsiz qilindi. Qattiq bug'doyning yangi navlarini 235 ta 2-yil oilalaridan 795,3 kg sara navdor urug'liklar jamg'arildi.

Kalit so'zlar: qattiq bug'doy, nav, oilalar, yaroqsiz, morfologik belgilar, hosildorlik, birlamchi urug'chilik.

Аннотация: В статье освещаются работы по первичной селекции вновь созданных сортов твердой пшеницы и подготовке сортовых семян. В питомнике первого года выращивания твердой пшеницы было высажено и изучено 1400 семей 7 вновь созданных сортов. При отборе семенных семейств из 1400 были отбракованы 69 по продолжительности фаз развития, 21 — по структуре зерна, форме и окраске, 96 — по морфологическим признакам и 124 — по урожайности, всего 310 семейств. От 1090 семей первого года собрано 160,1 кг отборных семян новых сортов твердой пшеницы. В питомнике семей твердой пшеницы второго года высажено и изучено 350 семей 7 вновь созданных сортов. При отборе семенных семейств из 350 семей 15 были отбракованы по продолжительности фаз развития, 8 — по структуре зерна, форме и окраске, 27 — по морфологическим признакам и 65 — по урожайности, всего было отбраковано 115 семей. С 235 семей второго года жизни собрано 795,3 кг семян отборных сортов новых сортов твердой пшеницы.

Ключевые слова: твердая пшеница, сорт, семьи, непригодные, морфологические признаки, урожайность, первичное семеноводство.

Abstract: This article covers the work on primary seeding of newly created varieties of durum wheat and the preparation of varietal seeds. 1400 families of 7 newly created varieties were planted and studied in the nursery of 1st-year families of durum wheat. During the selection of varietal families, 69 families out of 1400 families were rejected due to the duration of development phases, 21 families due to grain structure, shape and color, 96 families due to morphological characteristics, and 124 families due to yield, a total of 310 families were rejected. 160.1 kg of varietal seeds were collected from 1090 1st-year families of new varieties of durum wheat. 350 families of 7 newly created varieties were planted and studied in the nursery of 2nd-year families of durum wheat. During the selection of the varietal families, 15 out of 350 families were rejected based on the duration of the development phases, 8 based on grain structure, shape and color, 27 based on morphological characteristics, and 65 based on yield, a total of 115 families were

rejected. 795.3 kg of varietal seeds of new varieties of durum wheat were collected from 235 2nd-year families.

Key words: durum wheat, variety, families, unsuitable, morphological characteristics, yield, primary seed production.

Kirish. Boshqoli don ekinlaridan yuqori va barqaror hosil yetishtirishga qaratilgan tadbirlar tizimida urug‘chilik alohida muhim o‘rinni egallaydi [4, 6]. Urug‘chilikning asosiy vazifalaridan biri–yangi yaratilgan, Davlat reestriga kiritilgan va ishlab chiqarishga tavsiya etilgan navlarning yuqori sifatli urug‘liklarini ko‘paytirish va ishlab chiqarishning talabini yetarli darajada taminlashdan iborat [1, 3].

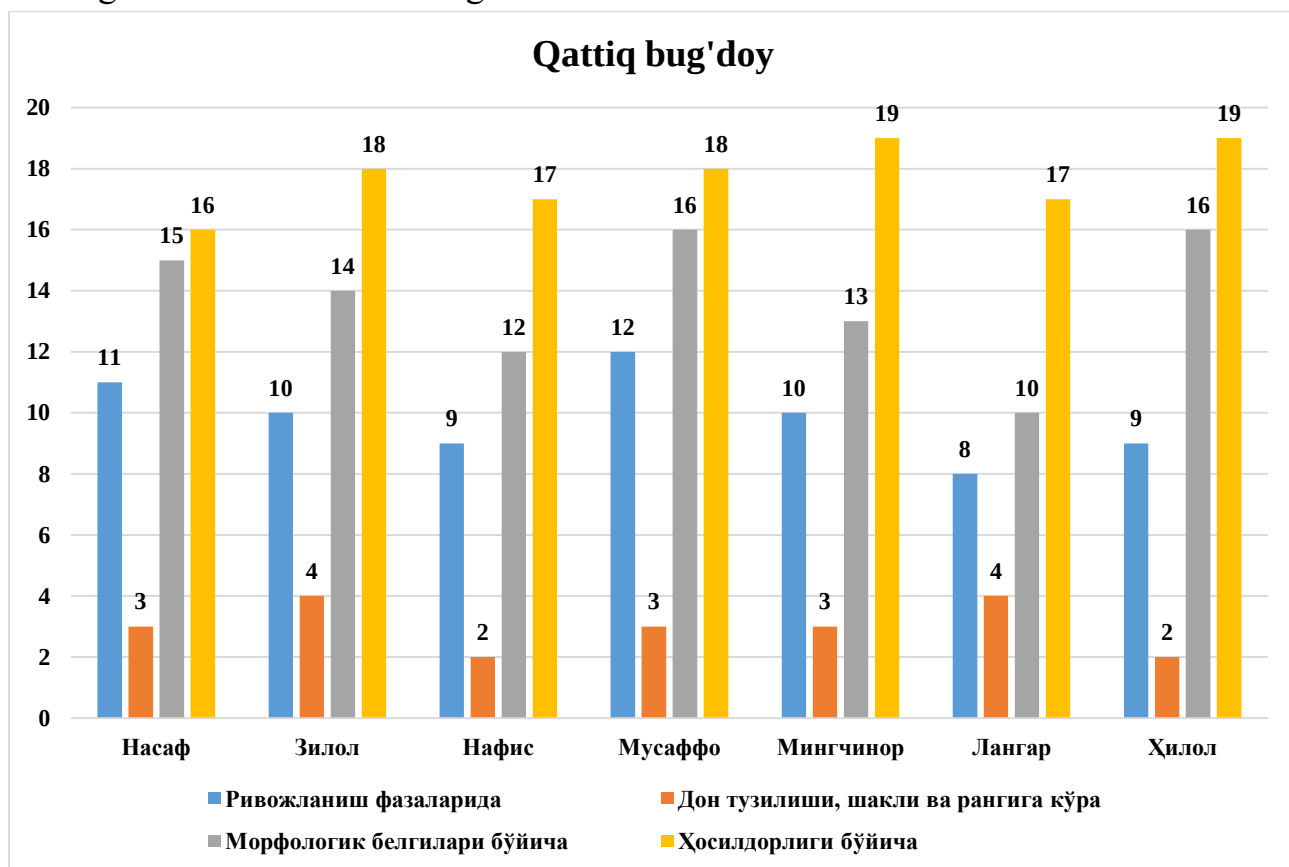
Seleksiyada erishilgan yutuqlarni, muvaffaqiyotlarni keng amaliyotga, yani ishlab chiqarishga joriy etish urug‘chilik orqali amalga oshiriladi [2, 5].

Urug‘chilik ishlarini to‘g‘ri olib borish uchun parvarish qilinayotgan navlarning biologik va o‘zgaruvchanlik xususiyatlarini yaxshi bilish shart. Tanlash olib borilmaganda o‘zidan changlanuvchi o‘simlik navlarida ham, chetdan changlanuvchi o‘simlik navlarida ham biologik va tasodifiy ifloslanish yuzaga keladi. Shu sababli navlarning qimmatli xo‘jalik belgi va xususiyatlarini yaxshi bilgan holda urug‘chilik sohasida yakka tanlash ishlarini amalga oshirish yuqori samara beradi.

Material va uslublar. Tadqiqotda tajribalarni joylashtirish va tadqiqot davomida fenologik kuzatuvlar, hisob va tahlillar «Butunittifoq O‘simlikshunoslik instituti VIR» (1984) uslubi bo‘yicha olib borildi. Tadqiqotlar doirasida qattiq bug‘doyning ilmiy tadqiqotlar natijasida yaratilgan yangi navlari, davlat reestrda va istiqbolli ekinlar ro‘yxatiga kiritilgan navlari birlamchi urug‘chiligi tashkil qilindi. Sug‘oriladigan maydonlar uchun qattiq bug‘doyning hosildor, kasallik va zararkunandalarga chidamli, don sifati yuqori, makaron sanoati talablariga mos bo‘lgan Nasaf, Zilol, Nafis, Musaffo, lalmikor maydonlar uchun issiqlik, qurg‘oqchilik, kasallik va zararkunandalarga bardoshli Mingchinor, Langar, Xilol kabi navlarning boshlang‘ich urug‘chiligi tashkil etildi.

Natijalar va munozara. Tadqiqotlar doirasida qattiq bug‘doyning ilmiy tadqiqotlar natijasida yaratilgan yangi navlari, davlat reestrda va istiqbolli ekinlar ro‘yxatiga kiritilgan navlari birlamchi urug‘chiligi tashkil qilindi. Sug‘oriladigan maydonlar uchun qattiq bug‘doyning hosildor, kasallik va zararkunandalarga chidamli, don sifati yuqori, makaron sanoati talablariga mos bo‘lgan Nasaf, Zilol, Nafis, Musaffo, lalmikor maydonlar uchun issiqlik, qurg‘oqchilik, kasallik va zararkunandalarga bardoshli Mingchinor, Langar, Xilol kabi navlarning boshlang‘ich urug‘chiligi tashkil etildi.

Dala tajribasi qarshi tumanidagi markaziy tajriba maydonida olib borildi. Qishloq xo'jaligi ekinlari ro'yxatiga kiritilgan navlarni har biridan 200 ta oilalar bir boshog'idan ekish ishlari amalga oshirildi.

1-rasm. Qattiq bug'doy navlarini yaroqsiz qilingan oilalari soni.

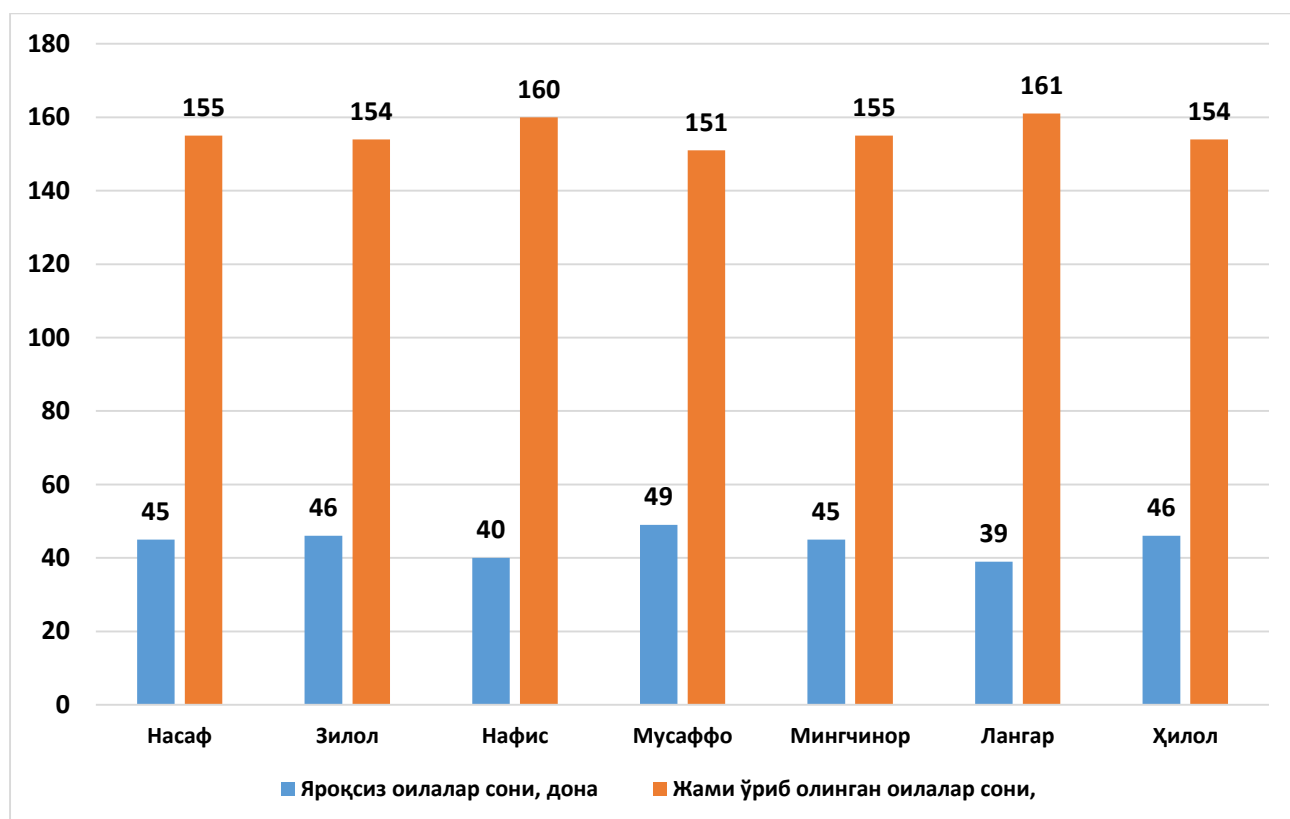
Nav sinovidagi va lalmikor maydonlar uchun ekish rejalashtirilgan navlar urug'lariga talab kam bo'lganligi uchun 200 ta oilalari ekilib tanlov ishlari amalga oshirildi.

Qattiq bug'doyning Mingchinor navining 200 ta 1-yil oilalardan rivojlanish fazalari davomiyligiga ko'ra 10 ta, don tuzilishi, shakli va rangiga ko'ra 3 ta, morfologik belgilari bo'yicha 13 ta, hosildorligi bo'yicha 19 ta, jami 45 ta oilalar yaroqsiz qilindi. Jami o'rib olingan oilalar soni 155 tani tashkil qilib, umumiy 18,6 kg 1-yil oilalar urug'ligi jamg'arildi.

Qattiq bug'doyning Nasaf navining 200 ta 1-yil oilalardan rivojlanish fazalari davomiyligiga ko'ra 11 ta, don tuzilishi, shakli va rangiga ko'ra 3 ta, morfologik belgilari bo'yicha 15 ta, hosildorligi bo'yicha 16 ta, jami 45 ta oilalar yaroqsiz qilindi. Jami o'rib olingan oilalar soni 155 tani tashkil qilib, umumiy 24,8 kg 1-yil oilalar urug'ligi jamg'arildi.

Hozirda keng maydonlarga ekilib kelinayotgan qattiq bug'doyning Zilol navining 200 ta 1-yil oilalardan rivojlanish fazalari davomiyligiga ko'ra 10 ta, don tuzilishi, shakli va rangiga ko'ra 4 ta, morfologik belgilari bo'yicha 14 ta,

hosildorligi bo'yicha 18 ta, jami 46 ta oilalar yaroqsiz qilindi. Jami o'rib olingan oilalar soni 154 tani tashkil qilib, umumiy 27,7 kg 1-yil oilalar urug'ligi jamg'arildi.

2-rasm. Qattiq bug'doy navlarini ekilgan va o'rib olingan 1-yil oilalari.

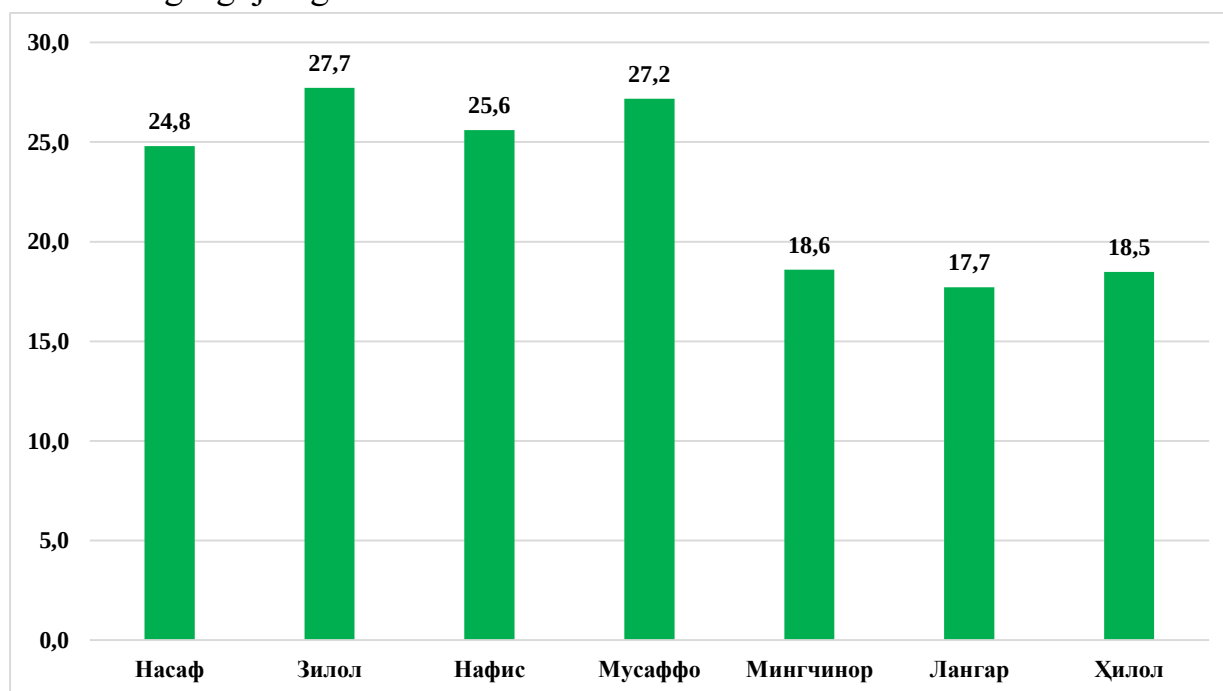
Tadqiqotlar natijasida so'ngi yillarda yaratilgan qattiq bug'doyning Nafis navining 200 ta 1-yil oilalardan rivojlanish fazalari davomiyligiga ko'ra 9 ta, don tuzilishi, shakli va rangiga ko'ra 2 ta, morfologik belgilari bo'yicha 12 ta, hosildorligi bo'yicha 17 ta, jami 40 ta oilalar yaroqsiz qilindi. Jami o'rib olingan oilalar soni 160 tani tashkil qilib, umumiy 25,6 kg 1-yil oilalar urug'ligi jamg'arildi.

So'ngi yillarda yaratilgan iqlim o'zgarishlariga mos bo'lgan, issiqlik va qurg'oqchilikka chidamli qattiq bug'doyning **Musaфfo** navining 200 ta 1-yil oilalardan rivojlanish fazalari davomiyligiga ko'ra 12 ta, don tuzilishi, shakli va rangiga ko'ra 3 ta, morfologik belgilari bo'yicha 16 ta, hosildorligi bo'yicha 18 ta, jami 49 ta oilalar yaroqsiz qilindi. Jami o'rib olingan oilalar soni 151 tani tashkil qilib, umumiy 27,6 kg 1-yil oilalar urug'ligi jamg'arildi.

Qattiq bug‘doyni 1-yil oilalar ko‘chatzori

№	Nav nomi	Ekilgan oilalar soni, dona	Yaroqsiz qilingan oilalar, dona					Jami o‘rib olingan oilalar soni,	Jamg‘arilgan urug‘lik miqdori, kg
			Rivojlanish fazalarida Don tuzilishi, shakli va rangiga ko‘ra	belgilari	Hosildorligi bo‘yicha	Jami			
1	Nasaf	200	11	3	15	16	45	155	24,8
2	Zilol	200	10	4	14	18	46	154	27,7
3	Nafis	200	9	2	12	17	40	160	25,6
4	Musaffo	200	12	3	16	18	49	151	27,2
5	Mingchinor	200	10	3	13	19	45	155	18,6
6	Langar	200	8	4	10	17	39	161	17,7
7	Hilol	200	9	2	16	19	46	154	18,5
Jami		1400	69	21	96	124	310	1090	160,1

Intensiv tipdagi, sovuqga va tuproq sho‘rlanishiga bardoshli qattiq bug‘doyni **Langar** navining 200 ta 1-yil oilalardan rivojlanish fazalari davomiyligiga ko‘ra 8 ta, don tuzilishi, shakli va rangiga ko‘ra 4 ta, morfologik belgilari bo‘yicha 10 ta, hosildorligi bo‘yicha 17 ta, jami 39 ta oilalar yaroqsiz qilindi. Jami o‘rib olingan oilalar soni 161 tani tashkil qilib, umumiy 17,7 kg 1-yil oilalar urug‘ligi jamg‘arildi.

3-rasm. Qattiq bug‘doy navlarini 1-yil oilalaridan olingan hosil, kg.

So‘ngi yillarda yaratilgan nav sinash markazi tomonidan sinov jarayonidagi yangi navlarning birlamchi urug‘chiligini tashkil qilib urug‘liklarini ko‘paytirish ishlari amalga oshirilmoqda. Jumladan qattiq bug‘doyning **Xilol** navining 200 ta 1-yil oilalardan rivojlanish fazalari davomiyligiga ko‘ra 9 ta, don tuzilishi, shakli va rangiga ko‘ra 2 ta, morfologik belgilari bo‘yicha 16 ta, hosildorligi bo‘yicha 19 ta, jami 46 ta oilalar yaroqsiz qilindi. Jami o‘rib olingan oilalar soni 154 tani tashkil qilib, umumiy 18,5 kg 1-yil oilalar urug‘ligi jamg‘arildi.

Qattiq bug‘doyning 1-yil oilalari ko‘chatzorida 7 ta yangi yaratilgan navlarning 1400 ta oilalari ekilib o‘rganildi. Navdor oilalarni tanlash jarayonida 1400 ta oilalardan rivojlanish fazalari davomiyligiga ko‘ra 69 ta, don tuzilishi, shakli va rangiga ko‘ra 21 ta, morfologik belgilari bo‘yicha 96 ta, hosildorligi bo‘yicha 124 ta, jami 310 ta oilalar yaroqsiz qilindi. Kuzgi yumshoq bug‘doyning yangi navlarini 1090 ta 1-yil oilalaridan 160,1 kg sara navdor urug‘liklar jamg‘arildi.

Qattiq bug‘doyni 2-yil oilalari ko‘chatzori.

Laboratoriya tadqiqotlari doirasida qattiq bug‘doyning 2 yil oilalar ko‘chatzorlari tashkil qilinadi. Qattiq bug‘doyni 7 ta navlari 2-yil oilalar ko‘chatzorida sug‘oriladigan maydonlar uchun ekish tavsiya etilgan reestrda yangi navlarni har biridan 50 ta, oilalar ekilib tanlov ishlari amalga oshirildi.

2-jadval

Qattiq bug‘doyni 2-yil oilalar ko‘chatzori

№	Nav nomi	Ekilgan oilalar soni, dona	Yaroqsiz qilingan oilalar, dona					Jami o‘rib olingan oilalar soni,	Jamg‘arilgan urug‘lik miqdori, kg
			Rivojlanish fazalarida Don tuzilishi, shakli va rangiga	Laqab	Morfologik belgilari bo‘yicha	Hosildorligi bo‘yicha	Jami		
1	Nasaf	50	2	1	3	8	14	36	129,6
2	Zilol	50	2	2	4	10	18	32	112,0
3	Nafis	50	3	1	5	9	18	32	108,8
4	Musaffo	50	2	1	4	11	18	32	115,2
5	Mingchinor	50	2	0	4	10	16	34	108,8
6	Langar	50	3	1	3	9	16	34	105,4
7	Hilol	50	1	2	4	8	15	35	115,5
Jami		350	15	8	27	65	115	235	795,3

Qattiq bug‘doyni yangi navlari 2-yil oilalari 5 m² maydonga ekildi. O‘svu davri davomida rivojlanish fazalari va morfobiologik xususiyatlariga ko‘ra baholab borildi. Navning genetik xususiyatlari o‘zgargan, navga xos bo‘lmagan oilalar yaroqsiz deb topildi. Qattiq bug‘doyning **Nasaf** navining 50 ta 2-yil oilalardan rivojlanish fazalari davomiyligiga ko‘ra 2 ta, don tuzilishi, shakli va rangiga ko‘ra 1 ta, morfologik belgilari bo‘yicha 3 ta, hosildorligi bo‘yicha 8 ta, jami 14 ta oilalar yaroqsiz qilindi. Jami o‘rib olingan oilalar soni 36 tani tashkil qilib, umumiy 129,6 kg 2-yil oilalar urug‘ligi jamg‘arildi.

Qattiq bug‘doyning 2-yil oilalari ko‘chatzorida 7 ta yangi yaratilgan navlarning 350 ta oilalari ekilib o‘rganildi. Navdor oilalarni tanlash jarayonida 350 ta oilalardan rivojlanish fazalari davomiyligiga ko‘ra 15 ta, don tuzilishi, shakli va rangiga ko‘ra 8 ta, morfologik belgilari bo‘yicha 27 ta, hosildorligi bo‘yicha 65 ta, jami 115 ta oilalar yaroqsiz qilindi. Kuzgi yumshoq bug‘doyning yangi navlarini 235 ta 2-yil oilalaridan 795,3 kg sara navdor urug‘liklar jamg‘arildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ostonaqulov T. E. Seleksiya va urug‘chilik asoslari //Darslik, Toshkent–“Ilm ziyo”–2013. – 2017. – B. 37-42.
2. Аманов А. Селекция и семеноводство пшеницы в Узбекистане //Материалы. – 2003. – С. 3.
3. Кишев А. Ю., Мамсиров Н. И. Семеноводство пшеницы озимой в условиях Центрального Предкавказья //Новые технологии. – 2018. – №. 3. – С. 199-204.
4. Лукьяненко П. П. Избранные труды. Селекция и семеноводство озимой пшеницы. – 1973.
5. Марченко Д. М., Филенко Г. А., Некрасов Е. И. Семеноводство озимой пшеницы в Ростовской области //Достижения науки и техники АПК. – 2016. – Т. 30. – №. 11. – С. 57-59.
6. Сиддигов Р. И., Муйдинов О. С. Организационные методы семеноводства зерновых колосовых культур в Узбекистане //Актуальные проблемы современной науки®. – 2019. – С. 114.

YUMSHOQ BUG‘DOYNING VEGETATSIYA DAVRIGA ILDIZDAN TASHQARI MIKRO VA MAKRO ELEMENTLARNING TA’SIRI

D.Begimqulova tayanch doktorant

Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti

Annotatsiya. Bugungi kunda aholi sonining keskin o‘sib borishi evazigi don mahsulotiga bo‘lgan talab ham tobora ortib bormoqda. Bozorlarda xalq talabiga javob beradigin donning texnologik sifat ko‘rsatkichi yuqori bo‘lishi muhim

ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada yumshoq bug'doy navlarining don sifat ko'rsatkichi va don tarkibida temir moddasi miqdori keltirib o'tilgan.

Калит сўзлар: Fe, bargdan oziqlantirish, ildiz, barg, karbomid, $\text{FeSO}_4 \cdot \text{H}_2\text{O}$, Combi Fe, TUD.

Аннотация. Сегодня в связи с быстрым ростом населения увеличивается и спрос на зерновые продукты. Важно иметь высокий технологический показатель качества зерна, соответствующий спросу населения на рынках. В данной статье упоминается показатель качества зерна сортов мягкой пшеницы и количество железа в зерне.

Ключевые слова: Фе, внекорневая подкормка, корень, лист, мочеви́на, $\text{FeSO}_4 \cdot \text{H}_2\text{O}$, Combi Fe, TUD.

Annotation. Today, due to the rapid growth of the population, the demand for grain products is also increasing. It is important to have a high technological quality indicator of the grain that meets the demand of the people in the markets. In this article, the grain quality indicator of soft wheat varieties and the amount of iron in the grain are mentioned.

Key words: Fe, foliar feeding, root, leaf, Urea, $\text{FeSO}_4 \cdot \text{H}_2\text{O}$, Combi Fe, TUD.

Kuzgi boshqoli don ekinlari bargi orqali suspenziyali oziqlantirilganda, o'simlik sog'lom maysalar to'q yashil rangda bo'lib, yaxshi o'sib-rivojlanadi. Barg orqali suspenziya yordamida oziqlantiriganda birinchi navbatda o'simlik bargida yashil xlorofil donachalari ko'payadi va o'simlik to'qimalari hujayrasi shirasining biokimyoviy tarkibi o'zgarishi natijasida o'simlikda fotosintez jarayoni jadal kechib, o'simliklarning kasallik va zararkunandalarga, tashqi muhit ta'sirlariga chidamliligi ortadi hamda qo'shimcha don hosili olish imkoni yaratiladi.

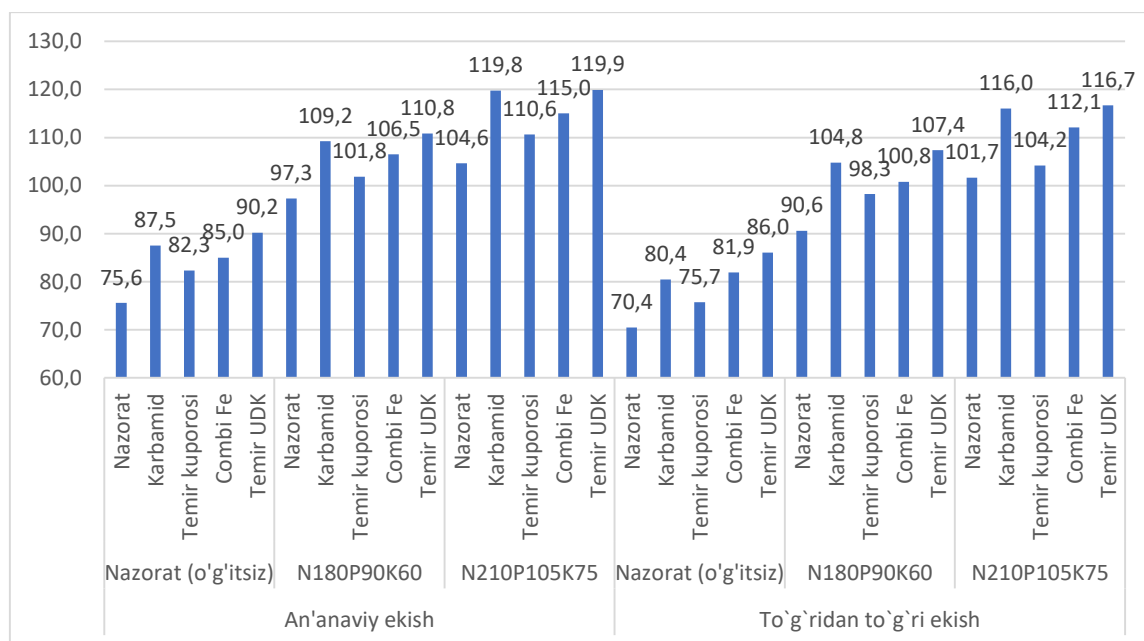
Barg orqali oziqlantirishni o'simlikning o'suv davri davomida makro va mikroelementli o'g'itlarga talabi yuqori bo'lib, barg orqali oziqlantirish g'allachilikda, xususan kuzgi boshqoli don ekinlarini yetishtirishda katta ahamiyatga ega.

H.W.A.Al-juthery, H.M.Hardan, F.G.A Al-Swedi, M.H.Obaid and Q.M.N.Al-Shami larning tadqiqotlarida keltirilishicha barg orqali qo'shimcha oziqlantirish bug'doy o'sish parametrlarini yaxshilanishi va don tarkibidagi oziqa moddalarni ko'payishini sezilarli darajada ta'minlaganligi kuzatildi. Nano Chelated Super Fertilizer o'g'itini bug'doy o'simligida 1 kg/ga me'yorida barg orqali qo'shimcha oziqlantirish o'simlik bo'yiga ijobiy ta'siri qilishi aniqlandi. [1]

H.Eskandari tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarida Fe o'simliklarning ko'plab funktsiyalarida katta rol o'ynaydi. Bu funktsiyalar nafas olish, fotosintez jarayonlari, xlorofill rivojlanishi, o'simlik ichidagi energiya almashinuvi, fermentlar va oqsillarning tarkibiy qismi bo'lgan va azot fiksatsiyasida ishtirok etishini aniqladilar.[2]

Bizning olib borgan uch yil davomida ilmiy tadqiqot ishlarimiz davomida kuzgi bug'doy balandligiga ekish usuli, mineral o'g'itlar me'yori hamda ildizdan tashqari qo'llanilgan qo'shimcha o'g'itlarning sezilarli darajada ijobiy ta'siri etishi ma'lum bo'ldi. Xususan, uch yillik o'rtacha natijalarga muvofiq o'simlik balandligi 70,4-119,9 sm bo'lgani qayd etilgan. Ekish usuli va o'g'it me'yorlaridan qat'iy nazar eng past ko'rsatkich barcha nazorat (o'g'itsiz) variantlarda (an'anaviy ekishda 75,6; 97,3; 104,6 ; to'g'ridan-to'g'ri ekishda 70,4; 90,6; 101,7) bo'lganligi aniqlandi.

Xususan, kuzgi bug'doyni ildizdan tashqari oziqlantirish va mineral o'g'itlar qo'llanilmagan nazorat (o'g'itsiz) variantda 75.6 sm ni, karbamid eritmasi qo'llanilgan 2-variantda 87.5 sm ni, temir kuporosi qo'llanilgan 3-variantda 82.3 sm ni, Combi Fe qo'llanilgan 4-variantda 85.0 sm ni, temir UD qo'llanilgan variantda 90.2 sm ni tashkil qilganligi kuzatildi.

Shuningdek, kuzgi bug'doy an'anaviy ekish usuli sharoitida mineral o'g'it me'yori N₁₈₀R₉₀K₆₀ kg/ga hisobidan qo'llanilgan 6-variantda 97.3 sm ni, o'suv davrida davomida karbamida suspenziyasi qo'llanilgan 7- variantda 109.2 sm ni, temir kuporosi qo'llanilgan 8-variantda 101.8 sm ni, combi Fe qo'llanilgan 9-variantda 106.5 sm ni, TUD qo'llanilgan 10- variantda 110.8 sm ni tashkil qilganligi, mineral o'g'it me'yori N₂₁₀R₁₀₅K₇₅ kg/ga bilan birgalikda karbamid eritmasi bilan oziqlantirilgan 12-variantda 119.8 sm ni, temir kuporosi qo'llanilgan 13-variantda 110.6 sm ni, Combi Fe qo'llanilgan 14-variantda 115.0 sm ni, temir UD qo'llanilgan 15-variantda 119.9 sm ni tashkil qilganligi aniqlandi.

Kuzgi boshqoli don ekinlari vegetatsiya davri davomida yetarli miqdorda mineral o'g'itlar bilan birgalikda ildizdan tashqari mikro va makro elementli o'g'itlar bilan ta'minlanishi o'simlikda bo'ladigan barcha fiziologik jarayonlarga ijobiy ta'sir etgan holda o'simlikning biometrik ko'rsatkichlaridan o'simlik bo'yiga, boshqoq uzunligiga, boshqodagi don ko'rsatkichlariga sezilarli darajada ijobiy ta'sir etgan holda hosildorlik ko'rsatkichlarini oshiradi

Xuddi shunday qonuniyat to'g'ridan to'g'ri ekilgan (no-till) hamda ildizdan tashqari mikro va makro o'g'itlar bilan birgalikda oziqlantirilgan variantlarda ham kuzatildi. Masalan, to'gridan to'g'ri ekish qo'llanilgan mineral o'g'itlar hamda ildizdan tashqari oziqlantirilmagan variantlarda 70.4-86 sm ni, mineral o'g'it $N_{180}R_{90}K_{60}$ kg/ga me'yori bilan birgalikda ildizdan tashqari oziqlantirilgan variantlarda 90.6-107.4 sm ni, mineral o'g'it me'yori $N_{210}R_{105}K_{75}$ kg/ga bilan birgalikda barg orqli oziqlantirilgan variantlarda esa 101.7-116.7 sm ni tashkil qilganli aniqlandi.

Kuzgi bug'doy Shukrona naviga mineral o'g'itlar $N_{180}R_{90}K_{60}$ va $N_{210}R_{105}K_{75}$ kg/ga me'yori bilan birgalikda makro va mikroo'g'itlar bilan oziqlantirish usullari qo'llanilishi vegetatsiya davrida o'simlikda biometrik ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir qilgani ma'lum bo'ldi.

Izlanishlar natijalariga ko'ra, Kuzgi yumshoq bug'doyning Shukrona navining eng yuqori o'simlik balandligiga bo'yicha ko'rsatkichlar mineral o'g'itlar $N_{180}R_{90}K_{60}$ va me'yori $N_{210}R_{105}K_{75}$ kg/ga bilan birgalikda ildizdan tashqari temir ultra dispers kukun suspenziyasi bilan oziqlantirilgan an'anaviy usulda ekilgan 15-variantda 119.9 sm ni, to'g'irdan to'g'ri usulda ekilgan 30-variantda esa 116.7 sm ni tashkil qilgan bo'lib nazorat va qolgan variantlarga nisbatan yuqori natija sifatida qayd qilindi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.(H.W.A.Al-juthery, H.M.Hardan, F.G.A Al-Swedi, M.H.Obaid and Q.M.N.Al-Shami Effect of foliar nutrition of nano-fertilizers and amino acids on growth and yield of wheat. International Conference on Agricultural Sciences IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 388 (2009) 012046 pp 1-7

2. Eskandari H., The importance of iron (Fe) in plant product and mechanism of its uptake by plants. J.Appl. Environ. Biol. Sci. 1(10), 2011, 448-452 p

3. Rehm, G. and Albert, S Micronutrients and Production of hard Red Spring Wheat. Minnesota crop e News, 7 March 2006, 1-3 page.

УДК 635.654:631.675: 626.84: 634.1.047

TUPROQNING NAMLANISH CHUQURLIGINI ANIQLASH.

Abdiyev Anvarjon Almirzayevich,

Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti, q/x.f.n.

Jo'rayev Shohjahon Karimovich

Qarshi davlat texnika universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Qashqadaryo viloyati Qarshi tumanida joylashgan "Suvchilar Maktabi" MChJ ning o'quv-tajriba maydon tuproqlari allyuvial-prolyuvial yotqizilardan tashkil topgan Qashqadaryo deltasining o'rta va tashqi qismi, sug'oriladigan bo'z o'tloqi tuproqlardan tashkil topgan ushbu o'quv-tajriba maydonlarida "Tuproqsifattahlil" DO'Kning mutaxassislari tomonidan tadqiqot o'rganish ishlari olib borildi. Olib borilgan tadqiqotlarda maydon tuproqlarining mexanik tarkibi, sho'rlanish darajasi, pH va ES ko'rsatkichlari, tuproq tarkibidagi asosiy oziqa moddalari va elementlar hisoblangan gumus (chirindi), xarakatchan fosfor, almashinuvchi kaliy miqdorlari bo'yicha ta'minlanganlik darajalari, tuproqni singdiruvchanlik qobiliyati, tuproqni umumfizik va suv o'tkazuvchanlik xossasi dala sharoitida, o'quv-tajriba maydonidan olingan suv namunalarining sho'rlanish darajasi, ishqoriyligi pH va ES ko'rsatkichlari laboratoriyada aniqlandi. O'simlikni so'lish namligi o'rtacha 10,68 % ni tashkil qildi. Dala nam sig'imi esa 21,47 %ni tashkil etdi. Bunda o'rtacha o'simlik tomonidan o'zlashtiriladigan aktiv og'irlikka nisbatan namlik 10,79% ni tashkil qiladi. O'rtacha to'la namlik 34,68%ni tashkil qilgan bo'lib, eng past ko'rsatkich 61-120 qatlamlarda ro'y berdi.

Hajm og'irligidan ko'rishimiz mumkinki faqatgina dastlabki ikki qatlamda o'simlik o'sib rivojlanishi uchun maqbul me'yor mavjud. 61-120 qatlamlarda o'simlik ildizi keyingi tuproq qatlamiga o'ta olmaydi yoki katta qiyinchilikka duch kelishi mumkin.

Kalit so'zlar: suv tejamkor, o'simlikni so'lish namligi, sug'orish muddati, sug'orish usuli, tomchilatib sug'orish, o'simlikning biologik talabi.

Аннотация: Учебно-опытный участок ООО «Сувчилар Мактаби», расположенный в Каршинском районе Кашкадарьинской области, сложен аллювиально-пролювиальными отложениями, средней и внешней частей дельты Кашкадарьи и почвами орошаемых лугов. На данных учебно-опытных участках исследования проводили специалисты Государственного предприятия «Анализ качества почв». В результате проведенных исследований определялись механический состав полевых почв, степень засоления, показатели pH и ЕС, содержание гумуса (гумуса), подвижного фосфора и обменного калия, являющихся основными питательными веществами и элементами в составе почв, поглощающая способность почв, общие физические и водопроницаемые свойства почв в полевых условиях, а также степень засоления, щелочности, показатели pH и ЕС проб воды, отобранных на

учебно-опытном участке, в лабораторных условиях. Средняя влажность растения при увядании составила 10,68%. Влагоемкость поля составила 21,47%. Средняя влажность активной массы, усваиваемой растением, составляет 10,79%. Средняя абсолютная влажность воздуха составила 34,68%, самые низкие значения наблюдались в слоях 61-120. По объемной плотности видно, что только первые два слоя имеют приемлемый уровень для роста и развития растений. В слоях 61–120 корни растений могут не иметь возможности проникнуть в следующий слой почвы или столкнуться с большими трудностями.

Ключевые слова: водосбережение, бобовые культуры, поливная норма, продолжительность полива, способ полива, сорта гороха, капельное орошение, биологические потребности растения.

Abstract: The educational and experimental plot of Suvchilar Maktabi LLC, located in the Karshi district of the Kashkadarya region, is composed of alluvial-proluvial deposits of the middle and outer parts of the Kashkadarya delta and soils of irrigated meadows. On these educational and experimental plots, studies were carried out by specialists of the State Enterprise "Analysis of Soil Quality". As a result of the studies, the mechanical composition of field soils, the degree of salinization, pH and EC indicators, the content of humus, mobile phosphorus and exchangeable potassium, which are the main nutrients and elements in the composition of soils, the absorption capacity of soils, general physical and water-permeable properties of soils in the field, as well as the degree of salinity, alkalinity, pH and EC indicators of water samples taken from the educational and experimental plot, in laboratory conditions were determined. The average moisture content of the plant at wilting was 10,68%. The moisture capacity of the field was 21,47%. The average humidity of the active mass assimilated by the plant is 10,79%. The average absolute air humidity was 34,68%, the lowest values were observed in layers 61-120. The bulk density shows that only the first two layers have an acceptable level for plant growth and development. In layers 61-120, plant roots may not be able to penetrate into the next soil layer or may encounter great difficulties.

Keywords: water conservation, legumes, irrigation rate, irrigation duration, irrigation method, pea varieties, drip irrigation, biological needs of the plant.

Kirish: Respublikamizning barcha sohalari, shu jumladan dukkakli o'simliklarini rivojlantirish, no'xat o'simligini hosildorligini oshirish va sifatini yaxshilash, aholining oziq-ovqat maxsulotlariga bo'lgan talabini qondirish, eksport hajmini kengaytirish, sug'oriladigan yer maydonlari va boshqa resurslardan samarali foydalanish, tuproq unumdorligini muntazam oshirib borish, aholi turmush tarzini yaxshilash hamda mamlakat iqtisodiyotini rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Dukkakchilikni yuqori pog'onaga ko'tarish, tuproq iqlim sharoitlariga mos

keladigan no'xat o'simligini turlari va navlarini yaratish va joylashtirish, ularni yetishtirishda yuqori samaradorlikka ega bo'lgan, yangi va ilg'or agrotexnologiyalardan foydalanish, shu yo'l bilan no'xat yetishtirish salmog'ini kengaytirish, mamlakat aholisining oziq-ovqat sanoatini sifatli va oqsilga boy bo'lgan no'xat doniga bo'lgan ehtiyojini to'laqonli qondirib borishda no'xatning serhosil, qurg'oqchilikka va tabiatning ekstremal sharoitlarga bardoshlilik yuqori bo'lgan yangi avlod navlarini yaratish va yangi navlarni mintaqalar kesimida urug' ekish muddatlari va ko'chat qalinliklari hamda o'suv davrida mineral o'g'itlar bilan oziqlantirish me'yorlarini o'rganib chiqish asnosida uyg'unlashgan agrotexnologiyalarni ishlab chiqish katta ahamiyatga molikdir [1,2,3].

Oziq-ovqat xavfsizligi butun dunyo mamlakatlari oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biridir. BMT ham bugun oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirish va ularni taqsimlash bo'yicha yondashuvni mutlaqo o'zgartirish vaqti kelganini ta'kidlamog'da. Bugungi kunda ichki bozorni oqsilga boy oziq-ovqat mahsulotlari bilan yil davomida bir me'yorda ta'minlab borish qishloq xo'jaligi hodimlari oldida turgan dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Bu borada Respublikamizda mavjud bo'lgan sug'oriladigan va lalmi maydonlardan oqilona foydalanish, dukakli ekinlar salmog'ini oshirish aholi uchun sifatli oziq-ovqat yetishtirish bilan birga chorvachilikni sifatli ozuqa bazasini shakllantirishda muhim ahamiyatga egadir.

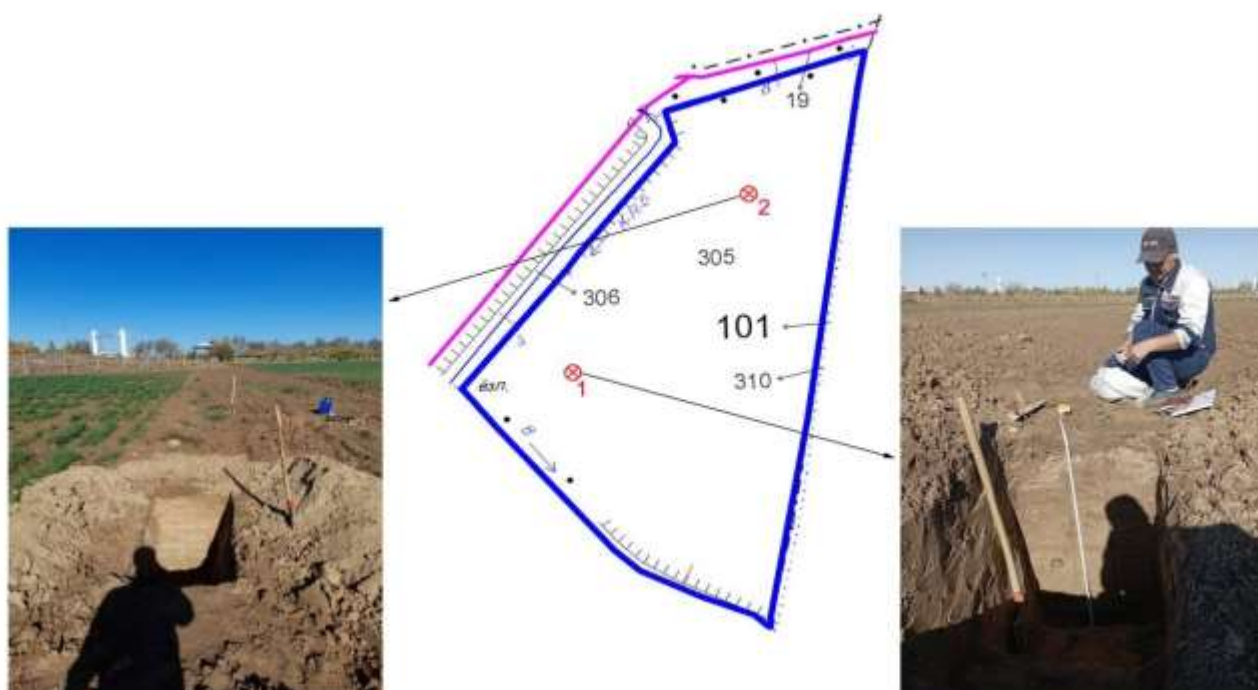
Mamlakatda dukkakchilikni rivojlantirish maqsadida chet el texnologiyalarini joriy etishdir. Ushbu ko'chatlarni respublikaning turli tuproq-iqlim sharoitlarida joylashtirish va parvarishlash ishlari ham bugungi kunda o'zining ijobiy samarasini bermoqda. Qashqadaryo viloyati jami yer maydonining 19,2% yeri och tusli bo'z tuproqlardan iborat bo'lib, uning 24,6% ni sug'oriladigan yerlar tashkil etadi, yoki viloyatning jami och tusli bo'z tuproqli yerlarining to'rtidan bir qismini sug'oriladigan dehqonchilik yerlar tashkil etadi. Viloyatning o'tloq va bo'z o'tloq tuproqlarining asosiy qismi ana shu och tusli bo'z tuproqlar zonasi qismida joylashganligi sababli tajriba olib borilgan tuproqlar mintaqasi viloyatning sug'oriladigan yerlarining deyarli yarmisini tashkil etadi. Qayd etilganidek, bunday yerlar tabiiy iqlim sharoiti bilan nafaqat Qashqadaryo viloyatining balki respublikamizning barcha yerlaridan keskin farq qiladi. Ushbu no'xat o'simligini ekish va parvarishlashda nimalarga e'tibor qaratish zarur ekanligini o'rganish maqsadida 2022-yilning boshida Qashqadaryo deltasining o'rta va tashqi qismi, sug'oriladigan bo'z o'tloqi tuproqlardan tashkil topgan. Ushbu o'quv-tajriba maydonlarida "Tuproqsifattahlil" DO'Kning mutaxassislari tomonidan tadqiqot o'rganish ishlari olib borildi. No'xatning maysalari past haroratga bardosh berishi ma'lum. Shunga asoslanib, O'zbekistonda no'xatni kuzda ekishga amal qilinadi. Kuzgi ekish muddatida sug'oriladigan va lalmi yerlarda bahorgi ekish muddatiga nisbatan hosil yuqori bo'ladi. Qashqadaryo viloyatining tog'li, tog' oldi

mintaqalarida no‘xat ekilganda, kuzgi muddatda hosil yuqoriroq bo‘lishini A. Abdiyev ma’lumotlarida ko‘rish mumkin [18; 9-b.].

Izlanish maqsadi: No‘xat qurg‘oqchilikka chidamli, dukkakli ekinlar orasida pishganida dukkagining chatnab ketmasligi va poyasi tik o‘ssishi, mexanizatsiya bilan yig‘ish qulayligini yaratish va ularni ko‘paytirish, turli tuproq-iqlim sharoitida ularni joylashtirish va parvarishlash bo‘yicha olimlar hamda mutaxassislar tomonidan ko‘plab ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Shuning uchun Respublikamizning tog‘li va tog‘ oldi hududlarida muayyan tuproq-iqlim sharoitlariga mos no‘xat navlarini yaratish, yuqori hosildor, qimmatli xo‘jalik belgi va biologik xususiyatlarga ega navlarni almashlab ekish tizimiga kiritish borasida bir qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Biz olib borgan ilmiy izlanishlardan asosiy maqsad, hozirgi suv taqchil bo‘lgan sharoitda suvdan samarali foydalanish, sug‘orishni to‘g‘ri tashkil etish, mamlakatimizda izchillik bilan rivojlanib yil sayin kengayib borayotgan dukkakli o‘simlik xududning tuproq-iqlim sharoitiga mos sug‘orish texnika va texnologiyalarini ishlab chiqish va ishlab chiqarishga joriy etishdan iboratdir.

Izlanish uslublari: Tajribalarda Qashqadaryo viloyati Qarshi tumanida joylashgan “Suvchilar Maktabi” MCHJ ning o‘quv-tajriba maydon tuproqlari allyuvial-prolyuvial yotqiziqlardan tashkil topgan Qashqadaryo deltasining o‘rta va tashqi qismi, sug‘oriladigan bo‘z o‘tloqi tuproqlardan tashkil topgan. Ushbu o‘quv-tajriba maydonlarida “Tuproqsifattahlil” DO‘Kning mutaxassislari tomonidan tadqiqot o‘rganish ishlari olib borildi.

Yangi no‘xat navlarini parvarishlashda tuproqning asosiy ildiz qismi joylashgan qatlamni doimiy ravishda namlik bilan ta‘minlab turish ko‘chatlarning gurkun rivojlanishi hamda tuproq sharoitiga tezroq moslashib, ildiz tizimini yaxshi shakllanishiga sharoit yaratadi, shuningdek tuproqda oziqa va havo almashinuv jarayoni muqobillashadi. Dala tajriba maydonlari tuproqning yuza, 50-70 sm qatlamida oziqlanish sharoitini ta‘minlash zarur. Buning uchun esa tuproqni kam me‘yorlarda tez-tez namlab turish talab etiladi. Bu borada birinchi navbatda tuproqning mexanik tarkibi, sizot suvlarining joylashish chuqurligi va ularning mineralizatsiya darajasini, shuningdek, joyning relefini inobatga olish zarur. No‘xat o‘simligini sug‘orishda sug‘orish me‘yor va muddatlarini belgilash bo‘yicha quyidagi olimlarning ilmiy ishlari ahamiyatga egadir:

Rasm-1: Dala tajriba maydonida tuproq namunalari olingan kesmalar va dala tajribasi o'tkazilgan nuqtalar joylashuvi

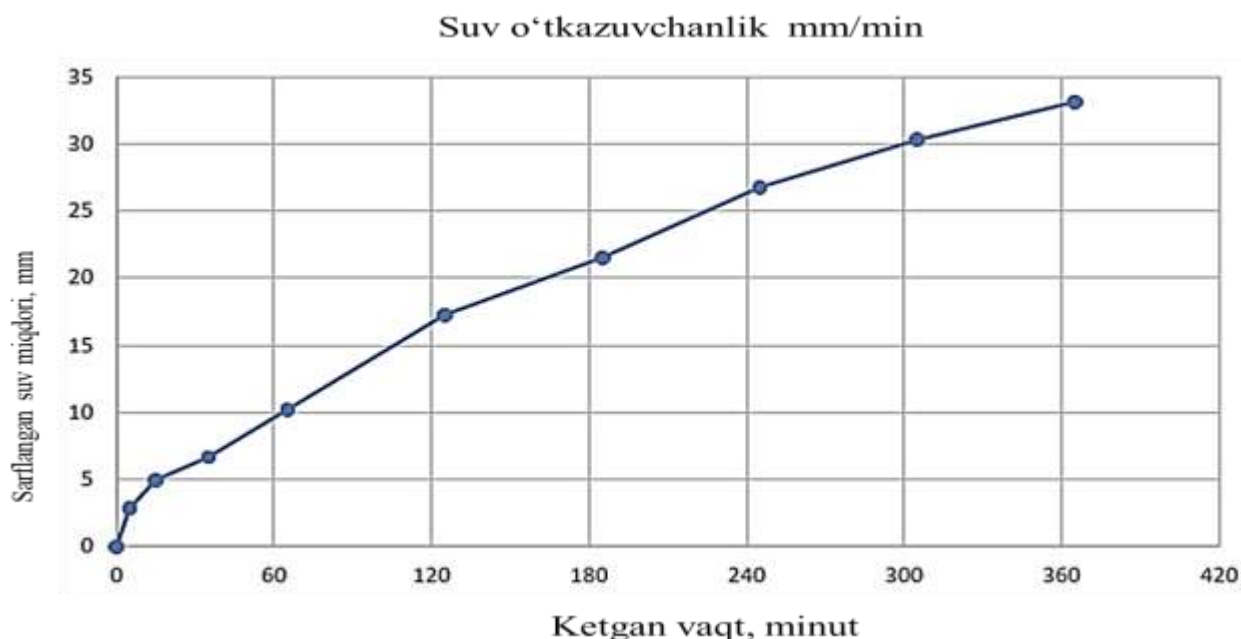
1-jadval

Dala tajriba maydoni tuproqlarining mexanik tarkibi

Kesma, №	Namauna Olingan qatlam, sm	Fraksiyalar, %							Fizik loyqa, %	Mexanik tarkibi
		>0.25	0.25- 0.1	0.1- 0.05	0.05- 0.01	0.01- 0.005	0.005- 0.001	<0.001		
1	0-30	0,4	2,3	10,6	31,0	11,1	23,1	21,5	55,7	Og'ir qumoq
	31-60	0,1	6,9	20,7	25,4	10,3	19,1	17,5	46,9	Og'ir qumoq
	61-90	0,7	3,5	26,7	42,1	8,7	10,3	8,0	27,0	Yengiq qumoq
	91-120	1,3	8,1	31,8	31,8	9,1	10,7	7,2	27,0	Yengiq qumoq
2	0-30	1,5	3,9	8,0	42,1	12,7	16,7	15,1	44,5	O'rta qumoq
	31-60	0,6	3,0	20,1	44,5	10,3	11,9	9,5	31,8	O'rta qumoq
	61-90	1,8	16,0	43,2	27,8	3,2	5,6	2,4	11,1	Qumloq
	91-120	0,8	13,2	38,3	35,8	4,0	5,6	2,4	11,9	Qumloq

1-kesma 0-30 sm, 31-60 sm qatlamdagi tuproq namunalari og'ir qumoqli,
61-90 sm, 91-120 sm qatlamdagi tuproq namunalari yengil qumoqli;

2- kesma 0-30 sm, 31-60 sm qatlamdagi tuproq namunalari o'rta qumoqli, 61-90 sm, 91-120 sm qatlamdagi tuproq namunalari qumloqli mexanik tarkibga ega ekanligi laboratoriya tahlil natijalariga ko'ra aniqlandi.

Rasm-2: Dala-tajriba maydoni tuproqlarining suv o'tkazuvchanlik xossasini dala sharoitida aniqlash natijalari

Turg'un infiltratsiya darajasi 7 mm/soat,

2-jadval

Umum fizik xossalari

Kesma qatlami, sm	O'simlikni so'lish namligi(O'SN),%	Dala nam sig'imi %	nam (DNS),	To'la namlik, %	Xajm og'irlik, g/sm ³
0-30	16,90	30,08		41,59	1,26
31-60	12,18	23,83		37,59	1,33
61-90	6,82	16,01		29,80	1,48
91-120	6,82	15,95		29,73	1,48
O'rtacha	10,68	21,47		34,68	1,39

Ta'rif:

1-O'simlikni so'lish namligi tuproqning og'irlikka nisbatan namligi hisoblangan.

2-Dala nam sig'imi, tuproqning og'irlikka nisbatan namligi hisoblangan.

3-To'yinganlik, tuproqning og'irlikka nisbatan namligi hisoblangan.

Xulosa va tahlil.

Xulosani shu aytib o'tish kerakki Dala tajriba moydonlaridagi o'simlikni so'lish namligi o'rtacha 10,68 % ni tashkil qildi. Dala nam sig'imi esa 21,47 %ni tashkil etdi. Bunda o'rtacha o'simlik tomonidan o'zlashtiriladigan aktiv og'irlikka nisbatan

namlik 10,79% ni tashkil qiladi. Oʻrtacha toʻla namlik 34,68%ni tashkil qilgan boʻlib, eng past koʻrsatkich 61-120 qatlamlarda roʻy berdi. Hajm ogʻirligidan koʻrishimiz mumkinki faqatgina dastlabki ikki qatlamda oʻsimlik oʻsib rivojlanishi uchun maqbul meʼyor mavjud. Dala tajriba maydonidagi tuproq qatlamining 61-120 qatlamlarda oʻsimlik ildizi keyingi tuproq qatlamiga oʻta olmaydi yoki katta qiyinchilikka duch kelishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Abdiyev A.A. Qashqadaryo viloyatining togʻoldi lalmikor yerlari sharoitida turli muddatlarda va meʼyorlarda ekilgan noʻxat navlarining oʻsishi, rivojlanishi va hosildorligi // q.x. fan. nomzod. dis. avtoref. -Samarqand: SQXI, 2008. B. 9.
2. Abdiyev A., Shaymurodov A., Qoʻziboyev A. Noʻxat oqsilga boy don // Oʻzbekiston qishloq xoʻjaligi jurnalining Agro ilm ilmiy ilovasi, №5-son, 2015 y. B. 41-42.
3. Aliqulov Gʻ.N. Lalmikor toʻq tusli boʻz tuproqlar sharoitida bugʻdoy hosildorligiga oʻtmishdosh noʻxatning taʼsiri (Qashqadaryo viloyati misolida). Avtoref. q.x.f.n. – Tashkent.: 2010. 20-b.
4. Atabayeva X.N., Massino I.V. Biologiya zernobobovix kultur.-Tashkent, Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005. S. 147-150.
5. Balashov A.V. Quyi Volga boʻyidagi qurgʻoqchil sharoitga moslashtirilgan noʻxat navlarini koʻpaytirish, urugʻchilik va yetishtirish texnologiyasining xususiyatlari: Dissertatsiya kandidat nauk. Volgograd, 2011 yil - 414 b.
6. Balashov V.V. Gorox v Nijnem Povolje // monografiya/ Volgograd: IPK Niva, 2009. S. 192.

УДК 635.654:631.675

SUGʻORISH MEYORINI NOʻXAT DON HOSILDORLIGIGA TAʼSIRI

Abdiyev Anvarjon Almirzayevich,

Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti, q/x.f.n.

Joʻrayev Shohjahon Karimovich

Qarshi davlat texnika universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mamlakatimizda va xorijda oʻtkazilgan koʻplab ishlab chiqarish tajribalariga koʻra, noʻxat oʻsimligini tomchilatib sugʻorish usulini qoʻllash koʻplab hal etilmagan muammolar bilan bogʻliq ekani taʼkidlandi. Noʻxat oʻsimligining sugʻorish rejimiga va mineral oziqlanish darajasiga qarab oʻsishi, rivojlanishi va hosildorligining asosiy koʻrsatkichlariga tomchilatib sugʻorishning taʼsiri yetarlicha oʻrganilmagan. Namlik sharoitlari har xil boʻlgan yillarda tomchilatib sugʻorishda noʻxat oʻsimligini suv isteʼmoli va tuproqning suv rejimini shakllantirish qonuniyatlari oʻrnatilmagan. Maishiy tomchilatib sugʻorish tizimlarini texnik jihatdan takomillashtirish, jumladan, sugʻorish uchun yer osti va yer usti suvlaridan

foydalanish maqsadida suvni tozalash va mineral o'g'itlar kiritish bo'linmalarini, o'rnatilgan tomchilatgichli sug'orish quvurlari majmualarini ishlab chiqish zarur.

Аннотация: Отмечено, что, как показывают многочисленные производственные опыты, проведенные в нашей стране и за рубежом, применение капельного орошения при возделывании гороха сопряжено со многими нерешенными проблемами. Влияние капельного орошения на основные показатели роста, развития и урожайности растений гороха в зависимости от режима орошения и уровня минерального питания изучено недостаточно. Закономерности водопотребления растений гороха и формирования водного режима почвы при капельном орошении в годы с различными условиями увлажнения не установлены. Необходимо техническое совершенствование систем капельного орошения домохозяйств, в том числе разработка узлов очистки воды и внесения минеральных удобрений, комплексов поливных труб со встроенными капельницами, с целью использования подземных и поверхностных вод для орошения.

Abstract: It is noted that, as shown by numerous production experiments conducted in our country and abroad, the use of drip irrigation in pea cultivation is associated with many unsolved problems. The effect of drip irrigation on the main indicators of growth, development and yield of pea plants depending on the irrigation regime and the level of mineral nutrition has not been sufficiently studied. The patterns of water consumption by pea plants and the formation of the soil water regime with drip irrigation in years with different moisture conditions have not been established. Technical improvement of household drip irrigation systems is necessary, including the development of water purification and mineral fertilizer application units, irrigation pipe complexes with built-in drippers, in order to use groundwater and surface water for irrigation.

Tayanch so'zlar: *suv tejamkor, dukkali o'simliklar, sug'orish me'yor, sug'orish muddati, sug'orish usuli, No'xat o'simlik navlari, tomchilatib sug'orish, o'simlikning biologik talabi.*

Ключевые слова: *водосбережение, бобовые культуры, поливная норма, продолжительность полива, способ полива, сорта гороха, капельное орошение, биологические потребности растения.*

Keywords: *water conservation, legumes, irrigation rate, irrigation duration, irrigation method, pea varieties, drip irrigation, biological needs of the plant.*

Kirish: Mamlakatimiz qishloq xo'jaligini rivojlantirish, ushbu tarmoqda ilmiy yondoshuvlar va ilg'or zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, meva-sabzavot, poliz, don va don mahsulotlarini ko'paytirishga, import-eksport masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada

samarasiz g'oz maydonlari qisqartirilib, tok va bog'zorlar kengaytirilishi bilan birga don dukkakli ekin maydonlari kengaytirilib, yuqori va sifatli mahsulotlar olishga erishilmoqda.

Respublikamizning 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasi va uni amalga oshirish bo'yicha "Yo'l xaritasi"da *"qishloq xo'jaligini ilmiy asosda intensiv rivojlantirish orqali dehqon va fermerlar daromadini kamida 2 baravar oshirish, qishloq xo'jaligining yillik o'sishini esa kamida 5 foizga yetkazish"* vazifalari belgilangan. Ushbu vazifalardan kelib chiqqan holda, aholining don va don mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirishda turli ekologik sharoitlarga mos no'xat navlarini tanlash, ularni yetishtirish texnologiyasini nav xususiyatlari asosida muvofiqlashtirish muhim hisoblanadi.

No'xat doni kaloriyaga boy ekinlardan biri hisoblanadi. Hammasi bo'lib 12-26% quruq moddadan iborat bo'lib, unda 22-32% oqsillar, 16-27% shakar, 10-31% kraxmal, 1,6-2% moy mavjud. Bundan tashqari, sabzavotli no'xat A, B, C vitaminlari va boshqalarni o'z ichiga oladi.

No'xat o'simligi iyun oyining oxiri - iyul oyining boshida texnik yetiladi. Shimoliy mintaqalarda no'xat o'simligini hosilini pishishi iyun oyining oxirida - iyul oyining boshida, janubda esa may oyida boshlanadi.

Respublikamiz va xorijda no'xat navlarining asosiy va takroriy ekin sifatida yetishtirish texnologiyalari, o'g'itlash va sug'orish tartiblari, almashlab ekishdagi o'rni, tuproq unumdorligiga ta'sirni o'rganish bo'yicha X.Atabayeva, N.Xalilov, D.Yormatova, B.Xolikov, R.Siddiqov, Q.Mirzajonov, N.Urazmatov, U.Nematov, U.Norqulov, F.Namozov, J.Eshonqulov, O.Sattorovlar shuningdek, xorijda B.Vinogradov, P.Vavilov, A.Babichlar, Andreas Bus, Ugo Toro Korrealar tomonidan o'rganilgan va ilmiy ishlar olib borgan.

Shu o'rganishlarni biri Rossiyada ilmiy izlanishlar olib borgan olimlar Bondarenko M.I., Borzenkova G.A., Maidurova V.E., Gamayun I.M., Direktorenko V.M., Evtushenko M.V., Epixova V.A., Tsyganok N.S.larning ishlarida no'xat o'simligining biologik xususiyatlari, o'simliklar rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillar va uni yetishtirishda qo'llaniladigan texnologiyalar tahlil qilingan. Biroq, suv rejimi bilan bog'liq masalalar no'xat o'simligining o'ziga xos yetishtirish sharoitlari uchun qo'shimcha tushuntirish va tuzatishlarni talab qiladi. Lekin, suv tanqis bo'lgan Qashqadaryo viloyatining och tusli bo'z tuproqlari sharoitida no'xat o'simlik navlarini yetishtirish, ularni sug'orish usul va tartiblari yetarli darajada o'rganilmagan hamda tavsiyalar berilmagan.

2022-2024-yillarda Qashqadaryo viloyatining sug'oriladigan yerlari sharoitida no'xatni sug'orish rejimi o'rganildi. No'xat o'simligining vegetatsiya davri tadqiqot yillari bo'yicha o'zgarib turdi va quyidagicha tavsiflandi: 2022 yil - quruq,

Selyaninov bo'yicha GTK 0,5; 2023 yil - nam, GTK 1,1 ga teng; 2024 yil - o'rtacha, GTK 0,9 ga teng.

Sug'orish DDA-100 VX purkagich yordamida amalga oshirildi. Tuproq namligi belgilangan sug'orish rejimlariga muvofiq saqlandi. Mineral o'g'itlar dozalari M.K.Qayumov bo'yicha balans usulida 10 t/ga no'xat o'simligi hosili uchun hisoblab chiqilgan va $N_{50}P_{155}K_0$ + rizotorfin berildi.

Umumiy suv iste'moli miqdoriga vegetatsiya davridagi atmosfera yog'inlari, sug'orish tezligi va tuproq namligining sarflanishi ta'sir qildi.

Tadqiqotlar davomida sug'orish darajasi nazorat variantida 840 dan 1260 m³/ga gacha o'zgargan; 2-variant uchun 900 dan 1500 m³/ga gacha (0,3 m qatlamda 80%); 3-variant uchun 420 dan 840 m³/ga gacha (0,3 m qatlamda 70%); 4-variantda 560 dan 840 m³/ga gacha (0,5 m qatlamda 70%) va 5-variantda 600 dan 1020 m³/ga gacha (gullashdan oldin 0,3 m qatlamda 80% va gullashdan keyin 0,5 m qatlamda 80%).

O'rtacha 2022-2024 yillar uchun. Umumiy suv sarfining asosiy ulushini (38-56%) sug'orish me'yori tashkil etdi. Yog'ingarchilik 4-variantda 45%, 2-variantda 37% ni tashkil etdi (1-jadval).

Suv iste'moli koeffitsienti tahlili shuni ko'rsatdiki, namlik 2-variantda (0,4 m qatlamda 70%) eng tejamkor ishlatilgan. Bu variantda umumiy suv sarfi nazoratdagiga nisbatan 175 m³/ga ko'p bo'lganiga qaramay, 1 t no'xatni hosilini yaratish uchun sarflangan suv eng past ko'rsatkich 157,6 m³/t bo'lib, maksimal hosildorlik 8,8 t/ga ni tashkil etdi.

1-jadval

No'xat o'simligining o'rtacha umumiy suv iste'moli va suv iste'moli koeffitsiyenti (2022-2024 yillar)

Variant	Sug'orish me'yori, m ³ /ga	Yog'in-garchilik, m ³ /ga	Tuproqdan suvdan foydalanish, m ³ /ga	Umumiy suv sarfi, m ³ /ga	Hosildorlik, t/ga	Suv sarfi koeffitsienti, m ³ /ga
1) 05 m qatlamda 70% (nazorat)	780	240	212	1232	7,8	157,9
2) 0,3 m qatlamda 70%	1000	240	147	1387	8,8	157,6
3) 0,3 m qatlamda 65%	600	240	286	1126	6,4	175,9
4) 0,5 m qatlamda 65%	560	240	291	1091	6	181,8
5) gullashdan oldin 0,3 m qatlamda, keyin 0,5 m qatlamda 60%	780	240	387	1407	8,1	173,7
6) Sugorishsiz	0	240	541	781	4,2	186,0

Nazorat variantida 1 t no'xat hosilini olish uchun suv sarfi (0,6 m qatlamda 70%) 157,9 m³/t, umumiy suv sarfi 1232 m³/ga, hosildorlik esa 7,8 t/ga tashkil etdi.

5-variantda (gullashdan oldin 0,3 m qatlamda 65 % va gullashdan keyin 0,5 m qatlamda 70%) umumiy suv sarfi uch yil davomida o'rtacha 1307 m³ / ga, bu erda suv iste'mol koeffitsienti 173,7 m³ / t ni tashkil etdi. Tuproq namligi 0,3 m qatlamda 65% va 0,5 m qatlamda 70% gacha kamaygan variantlarda umumiy suv sarfi 1126 va 1091 m³/ga dan kam bo'lgan, ammo suv iste'moli koeffitsienti mos ravishda 175,9 va 181,8 m³/t ga oshgan.

Sug'orilmaydigan variantda suv sarfi koeffitsienti sug'oriladigan variantlarga nisbatan 33,5 foizga, umumiy suv sarfi esa nazoratga nisbatan 20 foizga kam bo'lgan.

Shunday qilib, 8,8 t/ga no'xat hosilini olish uchun 0,3 m³ qatlamdagi tuproq namligini 70% dan kam bo'lmagan darajada ushlab turishini ta'minlaydigan 163 m³/ga sug'orish tezligi bilan 4 ta sug'orishni o'z ichiga olgan sug'orish rejimini saqlash tavsiya etiladi. Shu bilan birga, namlikdan 1 tonna no'xat ishlab chiqarish uchun eng tejamkorlik ishlatiladi - 157,6 m³ / t. Ushbu sug'orish rejimini saqlashda hosilning umumiy suv sarfi 1487 m³/ga ni tashkil qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdiyev A., Shaymurodov A., Qo'ziboyev A. No'xat oqsilga boy don // O'zbekiston qishloq xo'jaligi jurnalining Agro ilm ilmiy ilovasi, №5-son, 2015 y. B. 41-42.

2. Abdiyev A.A. Qashqadaryo viloyatining tog' oldi lalmikor yerlari sharoitida turli muddatlarda va meyorlarda ekilgan no'xat navlarining o'sishi, rivojlanishi va hosildorligi // q.x. fan. nomzod. dis. avtoref.-Samarqand: SQXI, 2008. B. 9.

3. Aliqulov G'.N. Lalmikor to'q tusli bo'z tuproqlar sharoitida bug'doy hosildorligiga o'tmishdosh no'xatning ta'siri (Qashqadaryo viloyati misolida). Avtoref. q.x.f.n. - Tashkent.: 2010. 20-b.

4. Boboqulov Z, Xamdamov I, Mavlonov B. Kuzgi ekilgan no'xat navlari ildizlarida tuganaklar massasining o'zgarishi // Scientific aspects and trends in the field of scientific research. 2019 йил, Vol. 1 No. 13, P. 32.

5. Атабаева Х.Н., Массино И.В. Биология зернобобовых культур.- Ташкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. С. 147-150.

6. Бабичев, А. Н. Особенности возделывания овощного гороха при орошении // Мелиорация и водное хозяйство. - 2006. - № 6. - С. 47-48.

7. Балашов В.В. Горох в Нижнем Поволжье //монография/ Волгоград: ИПК Нива, 2009. С. 192.

8. Балашов В.В., Балашов А.В. Нут в Нижнем Поволжье // монографич. Волгоград- 2009. С. 189.
9. Балашова Н.Н. Мировые тенденции производства и потребления нута // Зерновые культуры. 2003. № 8. С. 5-8.
10. Бендер Д.А., Бендер А.Э., Мендоса Д. Словарь еды и питания // Нью-Йорк: Издательство Оксфордского университета. 2005 г. С. 56.
11. Бобокулов З.Р. Влияние сроков посева на рост, развитие и урожайность сортов озимого нута // Актуальные проблемы современной науки, 2018. С. 114-117.

QISHLOQ XO'JALIGI MAHSULOTLARI YETISHTIRISHDA ORGANIK DEHQONCHILIKDAN FOYDALANISH ISTIQBOLLARI.

**Ergashov Zuhridin Jo'raevich katta o'qituvchi
G'afforova Dilshoda Ikromjon qizi-Talaba
"Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini
mexanizatsiyalash muhandislari instituti" milliy
tadqiqot universiteti Buxoro tabiiy resurslarni
boshqarish instituti.**

Annotatsiya. Ushbu maqola qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishda organik dehqonchilikdan foydalanish istiqbollari bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: organik dehqonchilik, qishloq xo'jaligi mahsulotlari, organik mahsulotlar, biogumus.

Аннотация. Статья посвящена перспективам использования органического земледелия в производстве сельскохозяйственной продукции.

Ключевые слова: органическое земледелие, сельскохозяйственная продукция, органические продукты, биогумус.

Abstract. This article is devoted to the prospects of using organic farming in the production of agricultural products.

Keywords: organic farming, agricultural products, organic products, biohumus.

Qishloq xo'jaligi aholi uchun oziq-ovqat mahsulotlarini yetkazib beruvchi asosiy manbadir. Yurtimizda qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirishda mukammal agrotexnologiya mintaq, muayyan hudud, xo'jalik, almashlab ekish dalasining tuproq-iqlim sharoitlari va ekiladigan o'simlik xususiyatlariga, shuningdek, xo'jalikning ishlab chiqarish resurslariga mos kelishi kerak. Hozirgi qishloq xo'jaligida dehqonchilik mahsulotlarini yetishtirish o'zaro aloqador bir qancha bo'g'inlarni o'z ichiga oladi: almashlab ekish, o'g'itlash tizimi tuproqning

sho'rlanishi va botqoqlanishiga qarshi irrigatsiya va melioratsiya tadbirlarini amalga oshirish va boshqalar.

Jamiyat taraqqiyotining ibtidoiy jamoa tuzumi davridan boshlab shakllana boshlagan ibtidoiy dehqonchilik tizimlarida ochilgan yerlardagi tuproq unumdorligi odamning ishtirokisiz o'simliklar, mikroorganizmlar ta'sirida tabiiy yo'llar bilan tiklangan. Hozirgi kunda esa yerlarning unumdorligini va biologik xilma-xilligini oshirishga intiladigan tizim hisoblangan „Organik dehqonchilik”dan foydalanilmoqda.

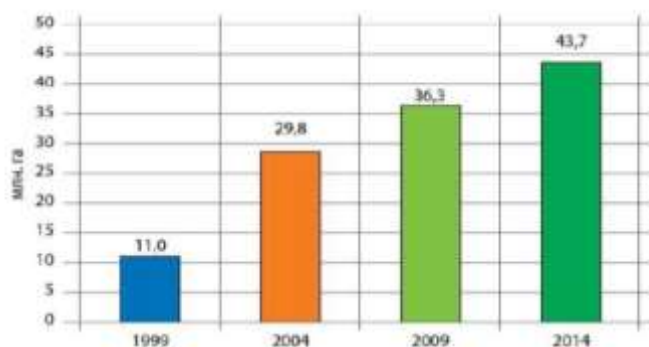
O'zbekiston Respublikasi prezidentining 2024-yil 13-fevralda qishloq xo'jalik yerlari degradatsiyasiga qarshi kurashish, tuproqning gumus miqdori va unumdorligini oshirishni qo'llab-quvvatlashni qo'shimcha chora tadbirlari to'g'risida PQ-71-son qarori qabul qilindi. Shu bilan birgalikda qishloq xo'jaligi yerlari degradatsiyasiga qarshi kurashish hamda tuproq unumdorligini oshirish bo'yicha respublika komissiyasi tuzildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-71-son qarori ijrosini ta'minlash, shuningdek, tuproq unumdorligini oshirish mavjud yer resurslaridan samarali foydalanish va qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmlarini ko'paytirish maqsadida Vazirlar mahkamasi 2024–2025-yillarda paxta maydonlarida tuproq unumdorligi va hosildorlikni oshirish uchun subsidiya ajratish tajribasi o'tkaziladigan tumanlar ro'yxati hamda paxta maydonlarida tuproqning gumus miqdori va unumdorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi tasdiqlangan.

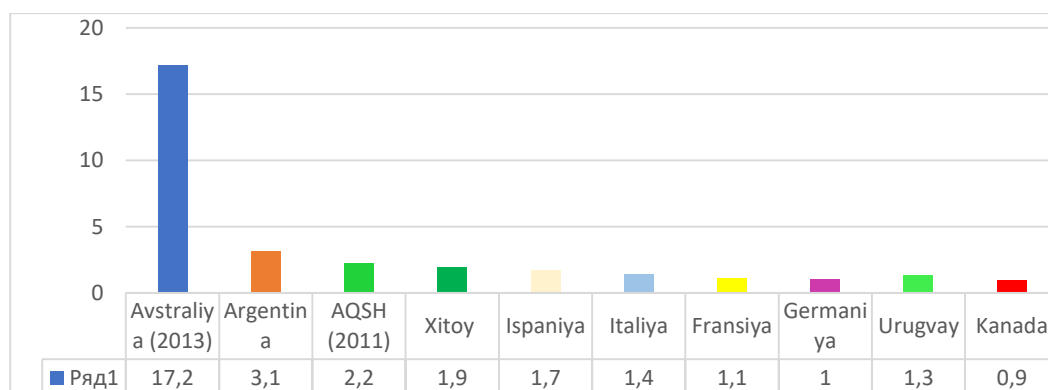
Organik dehqonchilik—bu tuproq,ekotizm va odamlar salomatligini qo'llab quvvatlovchi ishlab chiqarish biologik dehqonchilik sifatida ham tanilgan. Organik standartlar sintetik moddalarni taqiqlash yoki qat'iy cheklash bilan birga tabiiy moddalardan foydalanishga ruhsat berish uchun mo'ljallangan. Organik standartlar sintetik moddalarni taqiqlash yoki qat'iy cheklash bilan birga tabiiy moddalardan foydalanishga ruhsat berish uchun mo'ljallangan. Organik dehqonchilik tarafdorlari barqarorlik, ochiqlik, o'zini o'zi ta'minlash, sog'liqni saqlash, oziq–ovqat xavfsizligi kabi afzalliklarni da'vo qiladilar.

Ushbu tizim mahalliy darajada biologik xilma-xillik va atrof-muhitni muhofaza qilishda foydali bo'lishi mumkin. Ammo organik dehqonchilik an'anaviy dehqonchilikka nisbatan pastroq hosildorlikka ega bo'lganligi sababli, dunyoning boshqa joylarida qo'shimcha qishloq xo'jaligi yerlariga ehtiyoj kuzatiladi, ya'ni tabiiy yerlarni qishloq xo'jaligi yerlariga aylantirish kerak. Organik dehqonchilik bugungi kunda turli tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilmoqda.

Organik qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan qit'alarining ulushi
Organik qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan birinchi o'ntalikda turadigan davlatlar

Bu usulda zararkunandalarga qarshi biologik kurash, aralash ekin ekish va hasharotlar yirtqichlarini qo'llab-quvvatlash rag'batlantiriladi. U tizim nojo'ya ta'sirlardan foydalanish o'rniga atrof-muhit jarayonlaridan, biologik xilma-xillikdan va mahalliy sharoitga moslashtirilgan sikllardan foydalanishga asoslangan. Organik qishloq xo'jaligi an'ana, innovatsiya va fanni, atrof-muhitni yaxshilash, teng huquqli munosabatlar va barcha ishtirokchilarning hayot sifatini yaxshilash uchun birlashtiradi.

Organik dehqonchilikda keng qo'llaniladigan biogumus tuproqni mukammal darajada sog'lomlashtiradi. U boshqa har qanday organik moddalar bilan yaxshi birlashadi va hosilning tam sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Biogumus tabiiy tuproqqa yaqin bo'lgan o'g'it bo'lib, chirishga moyil chiqindilar: go'ng, xazonrezgi, qushlarning axlati, qipiq, somon, o'simlik uyumlarini Kaliforniya chuvalchangi organizmidan o'tkazish orqali olinadi.

Biogumusning foydali xususiyatlari;

- Urug'larning unib chiqishini sezilarli darajada tezlashtiradi.
- Ko'chat o'sishi va ildiz shakllanishini faol ravishda rag'batlantiradi;
- Tuproqni boyitadi va ozuqa moddalarning so'rilishini yaxshilaydi;
- Umumiy vegetativ massasini sezilarli darajada oshiradi;
- O'simliklar gullashini rag'batlantiradi;
- Mevalarning pishishini tezlashtiradi, ularning hosildorligi va sifatini oshiradi.

Tuproqqa biogumus solishning ham me'yorlariga e'tibor qaratish dardkor. Biogumus solingan tuproqda yetishtirilayotgan ekin kasalliklarga chidamli bo'lishi va erta pishib yetilishi bilan ham ahamiyatlidir. Tuproqqa qaysi paytda, qancha miqdorda biogumus solish esa agrotexnolog mutaxassislarning tavsiyasi asosida amalga oshirish lozim.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda organik dehqonchilikdan foydalanishga e'tibor qaratilsa natijada dehqonchilik mahsulotlari sifati va tuproq unumdorligi, o'z navbatida mamlakatimiz iqtisodiyoti ham sezilarli darajada yaxshilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasi prezidentining 2024-yil 13-fevralda qishloq xo'jalik yerlari degradatsiyasiga qarshi kurashish, tuproqning gumus miqdori va unumdorligini oshirishni qo'llab-quvvatlashni qo'shimcha chora tadbirlari to'g'risida PQ-71-son qarori.

2.Ergashov Z.J; Saidova G. K..2021 Influence of organic fertilizer (biofertilizer) obtained as a result of anaerobic processing on soil fertility and germination of cotton sprouts. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal <https://saarj.com>. DOI: 10.5958/2249-7137.2021.02010.3

3.Ergashov Z.J;2022 Design of the improved scheduler C4X-4A for sowing seed with liquid organic fertilizer. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal <https://saarj.com>. DOI: 10.5958/2249-7137.2022.00828.X

YERDAN UNUMLI FOYDALANISHNING AYRIM MUAMMOLARI VA ULARNING YECHIMI

Narmanov Zafar Qo'ziboyevich

Qarshi davlat texnika universiteti assistenti

Annotatsiya: Ona yerimizning har bir tirik jon uchun yashash manbai ekanligini odamzod alloqachonlar tushunib yetgan. Haqiqatan ham insonlar yerni qadrlab, e'zozlab, uni Ona bilan tenglashtiradi. Ushbu maqolada yerga tiriklik manbai va mulk ob'ekti sifatida baho berilib, uning o'ziga xos tomonlari va mulk sifatida uning mulkning boshqa shakllaridan farqi, undan hozirgi globallashuv

sharoitlarida yanada unumli foydalanish, qolaversa bir qarich yerning qadri baland ekanligi haqida fikrlar bildiriladi.

Kalit so'zlar: mulk, mulkiy munosabatlar, qishloq xo'jaligi ob'ekti, qishloq xo'jaligi sub'ekti, yerning boniteti, yer fondi, yer zahiralar, fizik melioratsiya, kimiyoviy melioratsiya, agro-o'rmonchilik melioratsiyasi.

Аннотация: Человечество уже поняло, что наша матушка-Земля является источником жизни для каждого живого существа. Действительно, люди ценят и уважают землю и отождествляют ее с Матерью. В данной статье дана оценка земле как источнику жизни и собственности, ее специфике и отличию от других форм собственности как собственности, ее более продуктивному использованию в современных условиях глобализации, а также приводятся мнения о высокой ценности куска. земли.

Ключевые слова: собственность, имущественные отношения, сельскохозяйственный объект, сельскохозяйственный субъект, качество земель, земельный фонд, физическая рекультивация, химическая рекультивация, агролесомелиорация.

Annotation: Mankind has already understood that our mother earth is a source of life for every living being. Indeed, people appreciate and respect the earth and equate it with the Mother. This article evaluates land as a source of life and an object of property, its specific aspects and its difference from other forms of property as property, its more productive use in the current conditions of globalization, and the value of a square meter of land.

Key words: property, property relations, agricultural object, agricultural subject, land quality, land fund, land reserves, physical reclamation, chemical reclamation, agro-forestry reclamation.

Yer - bu qishloq xo'jaligining asosiy ishlab chiqarish vositasi, har qanday mamlakatning beqiyos boyligi sifatida doimo qadrlanib kelingan va bundan keyin ham o'z qadrini aslo yo'qotmaydi. Shu sababli ham yerga avvalo xudud, boshqa tomondan esa inson uchun oziq - ovqat, tirikchilik manbai, sanoat uchun xomashyo etkazib beriladigan ekin maydonlari sifatida qaraladi.

O'zbekiston Respublikasi qonunlariga ko'ra yer davlat mulki bo'lib hisoblansada, undan davlat tasarrufidagi korxona (tashkilotlar)dan tashqari boshqa mulkka qarashli xo'jalik sub'ektlari ham keng foydalanib kelishmoqdalar. Shu bilan birga, keyingi yillarda yerga egalik shakllarida ham o'zgarishlar kuzatilmoqda, jumladan fermer, dehqon xo'jaliklari, aholining shaxsiy tomorqa xo'jaligini yuritishlari uchun fuqarolarga ajratiladigan yer maydonlari ulushi ko'payib bormoqda. Bu bugungi bozor iqtisodiyotining talabi. Ammo mamlakatimizda yer xususiy mulk ob'ekti bo'lib qolaveradi, uning haqiqiy egasi hisobmish davlat, u yerlarni milliy iqtisodiyotning boshqa tarmoq va sohalarida faoliyat yurituvchi

boshqa sub'ektlarga foydalanish uchun ma'lum muddatga berishi davom etaberaadi.

Yer qishloq xo'jaligida asosiy vositasi yoki mulk shakli hisoblanib, o'zining ayrim xususiyatlari bilan mulkning boshqa shakllaridan tubdan farq qiladi, jumladan, yer boshqa mulk shakllari singari ishlatish jarayonida eskirmaydi va ishdan chiqmaydi, aksincha undan to'g'ri foydalanilsa, unumdorligi orta boradi. Shu bilan birga har qanday asosiy vositalarni boshqa vositalar bilan almashtirish mumkin, lekin erna almashtirib bo'lmaydi. Yer har doim ham yer va asosiy vosita bo'lib qolaveradi.

1-jadval.

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili		Hisobot yili		O'tgan yilga nisbatan	
	ga	%	ga	%	ga	%
Jami yer maydoni, shu jumladan:	9508	100	9408	100	-40	99,6
Qishloq xo'jalik yerlari	8832	92,9	8812	93,1	-20	99,8
shundan:						
Haydaladigan yerlar	3309	33,5	3443	33,4	-134	104,1
Ekinzorlar	3149	33,1	3322	34,1	-173	105,5
Tomorqa yerlari	75	0,8	86	0,9	-11	11,60
Qishloq xo'jaligiga yaroqsiz yerlar	601	6,3	570	6,0	-31	94,9

Yerni boylik manbai sifatida qanchalik e'zozlasak, ardoqlasak, u o'z sahovati va noz-ne'matini hech kimdan ayamaydi. Shuning uchun ham har bir mamlakat va qolaversa yer bilan bog'langan har bir sub'ekt yer fondidan unumli foydalanishi, xalq farovonligi nuqtai-nazaridan undan olinadigan hosildorlikni muttasil oshirib borishi lozim bo'ladi.

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, xo'jalik yer maydonining 93,1% i qishloq xo'jalik yerlariga, shundan 33,4 % i haydaladigan yerlarga, 34,1 % i ekinzorlarga to'g'ri kelib, qolgan 0,9% i tomorqa yerlariga, 6 % i esa qishloq xo'jaligiga yaroqsiz yerlarga kiradi.

Qishloq xo'jalik ekin maydonlarining hammasi o'z hosildorligi, mahsulot berish jihxatidan baravar emas. Haydaladigan yerlar qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining eng aktiv qismidir, shuningdek, ekinzorlar ham qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlarning muhim qismidir. Ekinzorlarga har xil ekinlar va ko'p yillik o'simliklar o'stiriladigan yerlar kiradi.

Yer fondi tuzilishi tahlil qilinganda ilgari foydalanilmagan yerlarni tezroq qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi jarayoniga kiritish imkoniyatlari o'rganiladi. Bizning misolimizda qishloq xo'jaligiga yaroqsiz yerlar jami xo'jalik yerining 6,0%

ini tashkil qilgan yoki 570 gektarga tengdir. Biroq uning salmog'i hisobot yilida o'tgan yilga nisbatan 0,3 % ga kamaygan.

Qishloq xo'jaligiga yaroqsiz erdan to'g'ri foydalanish, ularni tezda tiklash, unumdorligini oshirish - qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishni yanada ko'paytirishga imkon beradi. Aholining oziq-ovqatga, sanoatning xomashyoga bo'lgan talabini to'laroq qondirish muammosi yer resurslaridan to'la va unumli foydalanish yo'li bilan hal etilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi ushun yerdan unumli foydalanish zaruriyati, birinchidan, aholi sonining tez o'sishi, ikkinchidan, aholining yuqori kaloriyali sifatli qishloq xo'jaligi mahsulotlariga talabining muntazam ortib borishi, uchinchidan, sanoat korxonalari va aholi yashash punktlarining tez rivojlanishi natijasida bir qism yerlar qishloq xo'jalik oborotidan chiqib ketishi, to'rtinchidan, hozirgi vaqtda katta hajmdagi yangi yerlarni o'zlashtirish imkoniyatining yo'qligi, beshinchidan, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan keng ko'lamda foydalanish zaruriyati tufayli vujudga kelmoqda.

Yerdan unumli foydalanishga erishish omillaridan biri yer fondida ekin maydonlari hissasini oshirish, yangi yerlarni o'zlashtirish, botqoq yerlarning zaxini qochirish va boshqa tadbirkorlar hisobiga qishloq xo'jalik oborotiga yangi yerlar qo'shishdir.

Yerning asosiy xususiyati tuproqning unumdorligidir. Tuproq unumdorligini tabiiy (potentsial), sun'iy va iqtisodiy (samarali) unumdorlikka bo'lish mumkin. Tuproqning tabiiy (potentsial) unumdorligi - bu uzoq vaqt davomida tabiat kuchlari, xususan iqlim, tabiiy o'simliklar, mikroorganizmlar, oqar suvlar, yer osti suvlari va hokazolar ta'sirida tuproqning oziqa zahirasi to'planishidir.

Tuproqning tabiiy unumdorlik darajasi undagi oziq moddasi zahirasi va uning o'simlik tomonidan iste'mol qilinish darajasi bilan aniqlanadi. Shunga ko'ra tuproq tabiiy unumdorlik darajasi jihatidan ozroq yoki ko'proq unumdor bo'lgan yerlarga bo'linadi. Qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirishga erishmoq uchun tuproqning sun'iy unumdorligini oshirish lozim.

Tuproqning sun'iy unumdorligi - bu tuproq madaniyatini yaxshilash, qo'shimcha kapital mablag' va fan-texnika yangiliklarini izchillik bilan joriy etish yo'li bilan hosil qilingan tuproq unumdorligidir.

Tuproqning tabiiy va sun'iy unumdorligining bir-biriga qo'shilishi natijasida tuproq unumdorligining orta borishiga tuproqning iqtisodiy unumdorligi deyiladi. Tuproqning tabiiy va sun'iy unumdorlik darajasi qancha yuqori bo'lsa, uning iqtisodiy unumdorligi ham shuncha yuqori bo'ladi.

Tuproqning tabiiy unumdorligini oshirishga nisbatan uning sun'iy unumdorligini oshirish kam vaqt talab etadi. Tuproqning sun'iy unumdorligi tuproqqa mineral va organik o'g'itlar solish, fan va texnika yangiliklarini hamda

almashlab ekishni joriy etish kabi bir qator agrotexnik tadbirlar yordamida amalga oshiriladi.

Yerdan unumli foydalanish tuproqning iqtisodiy unumdorligini oshirishga erishish, tuproq unumdorligini oshirish tadbirlaridan biri esa organik va mineral o'g'itlardan ilmiy asosda foydalanishdir. Ma'lumki, qishloq xo'jaligi ekinlari har safar tuproqdan ma'lum miqdorda ozuqa oladi. Tuproqqa sarflangan oziqani yetarli me'erga yetkizmasdan turib, yerdan yuqori hosil olib bo'lmaydi. Ilmiy tadqiqot institutlarining ko'p yillik tajribasi qishloq xo'jaligi ekinlaridan olinadigan hosilning yarmidan ko'prog'i mineral o'g'it hisobiga, qolgan 50% i esa boshqa agrotexnika tadbirlari evaziga olinishini ko'rsatdi.

Yerdan unumli foydalanish irrigatsiya va melioratsiya samaradorligini oshirishga ko'p jihatdan bog'liqdir. Qishloq xo'jaligini melioratsiyalash - bu yerlarni tubdan yaxshilab, ularni ko'proq hosil olishga moslashtirish, demakdir.

Tuproqqa ta'sir qilish va uning tuzilishini yaxshilash jihatidan melioratsiya tadbirlarini fizik melioratsiya, kimyoviy melioratsiya va agro-o'rmonchilik melioratsiyasi kabi guruxlarga ajratishadi, jumladan, fizik melioratsiya maydonlarni sug'orish, botqoqliklarni quritish, dalalarni toshlardan va butalardan tozalash, yer kartalarini tekislash kabi tadbirlarni, kimyoviy melioratsiyalash tuproq tuzulishini, o'simlik o'sishi va rivojlanishi uchun yaroqli holga keltirish bilan bog'liq tadbirlarni va agro-o'rmonchilik melioratsiyasi suv va shamol erroziyasiga qarshi kurash, qum ko'chishini cheklash, jarliklar emirilishini to'xtatish va o'rmonchilik xo'jaligi bilan bog'liq agrotexnika tadbirlarini o'z ichiga olib, butun yer zonasi u yoki bu turdagi melioratsiya tadbirlariga muhtojdir.

Yerdan foydalanish va yaroqli yerlar to'g'risidagi ma'lumotlarni tahlil qilish uchun:

- yer fondi maydonining umumiy hajmini,
- yaroqli yer turlari bo'yicha uning tarkibini,
- butun yer fondining yer turlari bo'yicha tuzilishini,
- yer turlarining erdan foydalanuvchilarga bo'linishi,
- yaroqli yerlarning ayniqsa qishloq xo'jalik yerlarining umumiy hajmidagi o'zgarishlarini,
- yerlarning yaroqli turlari bo'yicha bo'linishini,
- agrotexnika va iqtisodiy qiymati jihatidan yerlarning sifati va xokazolarni tavsiflab beruvchi bir qancha ko'rsatkichlar hisoblab chiqariladi.

Hisoblab chiqarilgan ko'rsatkichlarga yerlardan foydalanish rejasi va xo'jalik oldida turgan vazifalar nazarga olinib baho beriladi. Shu bilan birga qanday yaroqli yer turlari o'zgarganini aniqlash muhimdir, bunda ayniqsa haydab ekinladigan yer maydoni pichanzor va bog'lar hajmining o'zgarishiga e'tibor berish lozim. Bu tur yerlarni kengaytirish manbalari - botqoqolarni kuritish, butazorlarni tozalab

o'zlashtirish va xokazalar aniqlanadi. Yaroqli yerlar tuzilishini ko'rib chiqishda qishloq xo'jaligidagi yaroqli yerlarning umumiy yer maydoniga nisbatini, shuningdek, haydab ekiladigan yerlarning qishloq xo'jaligiga yaroqli yer maydoniga nisbatini aniqlash lozim.

Shaxsiy foydalanish uchun tomorqa yerlar olgan dehqonlar, ishchilar, xizmatchilar va boshqa fuqarolar mazkur xo'jaliklardan qaysi bittasining territoriyasida yashasalar, ularning foydalanayotgan tomorqa yerlari o'sha xo'jaliklar hisobiga kiritiladi. Sanoat korxonalari, temir yo'l va avtomobil transporti, kurortlar, qo'riqxonalar, qishloq xo'jaligiga kirmaydigan boshqa korxonalarning yerlari alohida hisoblanadi.

Yerlarning sifatii holatiga beriladigan tavsif g'oyat muhimdir. Masalan, haydab ekiladigan yerlardan qabul qilingan standartga to'g'ri kelmaydiganlari (toshloqlar, torf chiqariladigan joylardagi yerlar) alohida hisoblanadi.

Yerdan foydalanishni yanada yaxshilash uchun quyidagilarni amalga oshirish kerak, deb hisoblaymiz:

- yer fondi tuzilishini yanada yaxshilash imkoniyatlarini aniqlash;
- ekin maydonlarining eng qulay ratsional tuzilishini ishlab chiqish;
- barcha qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligini, iqtisodiy samaradorligini imkoni boricha oshirish;
- yerning unumdorligini yanada ko'tarish;
- bo'sh yotgan yerlarni qidirib topish, ularni ekinzorlarga aylantirish;
- har bir gektar qishloq xo'jalik yerlaridan samaraliroq foydalanish va shu kabilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Narbayev Sh.K., Nematov I.N. Qashqadaryo viloyatining qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish holati va muammolari // «O'zbekiston zamini» ilmiy-amaliy va innovatsion jurnal. - Toshkent: «O'zdavyerloyiha» DILI, 2021. - №3. - B. 25-26.

2. Usmonov J.Z. Xolati yomonlashib qishloq xo'jaligi oborotidan chiqib ketgan bo'z yerlardan foydalanish samaradorligini oshirishni ilmiy asoslash: Q.x.f.f.d. (PhD) ... diss. – Toshkent, 2022. 13-b.

3. O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi huzuridagi Kadastr agentligining davlat kadastrlari palatasi. O'zbekiston Respublikasining yer fondi (2022 yil 1 yanvar holatiga) Toshkent-2022 y.

4. Abdullaev T.M., Turaev R.A., Inamov B.N., Abdullaeva M.T. The benefits of using modern technology in monitoring agricultural land // International journal of research culture society issn: 2456-6683 Volume - 3, Issue - 10, Oct – 2019 Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal Scientific Journal Impact Factor: 4.526., Publication Date: 2019. P - 157-158.

5. Avezbayev S.A, Организация рационального использования земельных ресурсов и значение землеустройства // «O‘zbekiston zamini» ilmiy-amaliy va innovatsion jurnal. - Toshkent: «O‘zdavyerloyiha» DILI, 2019. - №2. - В. 15-16.

6. Волков С.Н. Основные положения концепции современного землеустройства // Журнал «Землеустройство, кадастр и мониторинг земель». - Москва, 2010. - №5. - С. 10.

RIVOJLANGAN DAVLATLARDA YER RESURLARINI BOSHQARISH USLUBLARI

QARSHI DAVLAT TEXNIKA UNIVERSITETI

2-kurs talabasi Yuldosheva Yulduz Shuhrat qizi

Annotasiya: *ushbu maqola rivojlangan davlatlarda yer resurslarini boshqarish uslublarini tahlil qilishga qaratilgan. Bu yerda turli davlatlarda yer resurslarini boshqarish uslublari turlichaligi sabablari haqida ma'lumot berilgan. Bu uslublar yer resurslardan samarali va oqilona foydalanish uchun yaratilgan.*

Kalit so'zlar: *MDH davlatlari, "Parchalanib" ketishi, minimal va maksimal darajalar, "merosxo'r ustuvorligi" tamoyili, yirik yer egalari, ikkilamchi va uchlamchi ijara.*

Abstract: *This article is aimed at analyzing the methods of land resource management in developed countries. It provides information about the reasons for the differences in land resource management methods in different countries. These methods are designed for the effective and rational use of land resources.*

Keywords: *CIS countries, "fragmentation", minimum and maximum levels, the principle of "heir priority", large landowners, secondary and tertiary lease.*

Аннотация: *Целью данной статьи является анализ практики управления земельными ресурсами в развитых странах. Ниже приведена информация о причинах, по которым методы управления земельными ресурсами различаются в разных странах. Эти методы направлены на эффективное и рациональное использование земельных ресурсов.*

Ключевые слова: *страны СНГ, «распад», минимальные и максимальные уровни, принцип «приоритетности наследования», крупные землевладельцы, вторичная и третичная аренда.*

Kirish: O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiqlikda, davlat chegarasi doirasida, shu jumladan, barcha mintaqalar, viloyatlar va tumanlar ma'muriy hududlarida qonunlar asosida yer resurslaridan foydalanish ishlari boshqariladi. Respublikada yer resurslarini boshqarish bir necha bosqichlardan iborat bo'lib bular: davlat boshqaruvi, maxalliy boshqaruv va xo'jalik boshqaruvidan tashkil topgan (1- rasm)

Davlat boshqaruvi - davlatning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy vazifalaridan kelib chiqqan holda umumdavlat boshqaruv va idoraviy boshqaruvlarga bo'linadi. **Umdavlat boshqaruvi** umumiy vakolatga ega bo'lgan yuqori davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi. Ular asosan O'zbekistonning yer resurslarini boshqarish sohasida strategik yo'nalishlarni belgilovchi, ularning davlat miq'yosida amalga oshirilishini ta'minlaydi. **Idoraviy boshqaruv** maxsus vakolatga ega bo'lgan, yer resurslarini boshqarish sohasiga faoliyati qaratilgan davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Mahalliy boshqaruv - mahalliy davlat organlari tomonidan, jumladan, viloyat va tuman davlat hokimiyati organlari tomonidan amalga oshiriladi. Mahalliy boshqaruv organlari asosan davlat tomonidan belgilangan vaziflar va tadbirlarni amalga oshirilishini ta'minlovchi asosiy bo'g'in hosilalanadi.

Xo'jalik boshqaruvi - ma'lum bir maqsadda yerdan foydalanish huquqiga ega boigan yuridik yoki jismoniy shaxsi tomonidan amalga oshiriladi.

Davlat boshqarish tizimi viloyat darajasida yakunlanadi, quyi joylashgan darajalar

“O'zbekiston Respublikasida mahalliy o'z-o'zini boshqarish to'g'risida”gi qonunning 12-moddasi bilan muvofiqlikda mahalliy o'z-o'zini boshqarishga kiritilgan. Shuning uchun davlat hokimiyatining organlari tomonidan maxsus ruxsatsiz mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari davlat boshqarish ishlari bilan shug'ullanish tasarrufida bo'lgan huquqiga ega emas. Ular, shuningdek, boshqarish vazifasining bir qismini davlat boshqarishini sub'ektidan shahar va tuman xizmatiga o'tkazish y'oli bilan rasmiylashtirish huquqiga ham ega emas.

Yerni davlat tomonidan boshqarilishi jarayonida tashkiliy-siyosiy va tashkiliy-huquqiysidan tashqari iqtisodiy prinsipni ham realizatsiya qilinadi. Ko'rsatib o'tilgan usullar guruxlari bir-biridan ajralmagan. Aksincha, ular fakt birlikda boshqarishning tizimining maqsadga qaratilgan m o'ljali ta'minlaydi. Shundan kelib chiqib, yerdan foydalanishni boshqarishning asosiga quyidagi tashkiliy-iqtisodiy usullarini qo'yish kerak bo'ladi:

1. Yer resurslarini boshqarishga siyosiy, iqtisodiy, ekologik va texnologik yondashuvlarning birligi.
2. Yerdan va boshqa tabiiy resurslardan ratsional foydalanish masalalarini majmuasi yechimi.
3. Yer resurslaridan foydalanish va joylashishining zonal farqlanishini hisobga olish.
4. Xalq xo'jaligining turli tarmoqlarida yerlarni ishlab turish xususiyatini hisobga olish.
5. Yerga qishloq xo'jaligining birlamchiligi.

Hozirda biz O'zbekiston Respublikasi hududida yer resurslarni boshqarish uslublari va tartiblarini ko'rib chiqdik endi esa rivojlangan davlatlarda yer resurslarini boshqarish uslublarini ko'rib chiqamiz.

Tadqiqot ob'ekti va uslublari: Markaziy Osiyo davlatlari agrosanoat majmuida yer uchastkasi va kuchmas mulklarning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, yer qonunchiligi va qonun osti me'yoriy xujjatlari asosida olib boriladi. *MDH davlatlarida* yer kadastrasi asosan respublikamizda yuritilayotgan davlat yer kadastrining tamoyillariga hamda vazifalariga yaqin uslubda olib boriladi. Ammo shu bilan bir qatorda ba'zi bir xususiyatlarga egadir. Bunday xususiyatlar asosan MDH davlatlarida yer maydonlarining bir qismini xususiylashtirilganligi, to'g'ridan to'g'ri bozor munosabatlariga tortilganligi bilan bog'liqdir.

Xitoyda yerga egalik ijara huquqi yoki ularning birgalikdagi huquqi joriy qilingan. Xitoyda yer oldi-sotdi ob'ekti bo'la olmaydi va yerga bo'lgan mulkchilik bozori yo'q bo'lib, egalik huquqi doimiy emas, balki o'zgaruvchan maqomga ega. Lekin, yer bozori obyekti bo'lib undan foydalanish huquqi belgilangan. Shuning uchun xitoyda yer bozori deganda, foydalanish huquqini bir sub'ektdan ikkinchisiga o'tishi tushuniladi. Bunday yerdan yerga bo'lgan huquq yerdan foydalanish, ijara va garov shakllaridagi keng qamrovli ma'noni anglatadi.

Shvetsariya davlatining "Yer mulkchiligi to'g'risida"gi qonunida (1994) yer siyosatini yuritish maqsadida yer faqat undan bevosita foydalanuvchiga mulk sifatida biriktirilishi qayd etilgan. Bundan tashqari qonunda fermerning optimal (maqbul) yer maydonining minimal va maksimal miqdori ham belgilab qo'yilgan. Masalan fermerning minimal yer maydonini belgilashda o'rtacha bitta ishchini yil davomida mehnat bilan band bo'lishi 75% dan, ya'ni, 2100 soatdan kam bo'lmagan holda, shu ko'rsatkichning maksimal qiymati esa 2.5-3 ishchining daromadi darajasidan ortmasligi belgilab qo'yilgan.

Germaniya yer qonunchiligida qishloq xo'jalik yerlariga bo'lgan mulkchilik va yer ijarasidagi bo'lgan har qanday o'zgarishlarni qat'iy hisobi va nazorati o'rnatilgan. Masalan: barcha qishloq xo'jalik yer turlaridan foydalanish boshqa sub'ektga o'tishdagi foydalanish bo'yicha huquqlarni o'tishida uch ko'rinishda maxsus hal qilishni talab qiladi.

Birinchidan: qishloq xo'jaligi yerlarni noqishloq xo'jaligi maqsadlarda foydalanishga o'tgandagi huquqiy maqom;

Ikkinchidan: yer uchastkasini bir gektardan kam bo'lgan maydonlarda xo'jalik yuritish ya'ni parchalanib ketishi holatlari kuzatilganda;

Uchinchidan: 400 500 gektardan yirik bo'lgan yer egaliklarini paydo bo'lishini oldini olishga qaratiladi. Germaniyada qishloq xo'jaligi yerlarini boshqa maqsadlarda qonunchilikda foydalanishga ruxsat berilmasada, qonunga asosan jamiyat ehtiyojlari uchun ma'lum kesimda yer ajratish holatlari kuzatiladi.

Shvetsiyada yerni meros qilib qoldirishda yaxlit yer maydonini saqlab qolish maqsadida va yerdan foydalanishga oid boshqa masalalarni hal qilishda davlat tomonidan tartibga solishga yuqori darajada e'tibor qaratiladi. Bunda asosan sub'ektlar tomonidan yerlarni ikkilamchi va uchlamchi ijaraga berish, fermer xo'jaligini hayotiy ehtiyojlarni himoya qilish va rentabil faoliyat qaratishga e'tibor qaratiladi.

Fransiyada agar fermerning yeri bir nechta merosxo'rlar o'rtasida taqsimlanganda "merosxo'r ustuvorligi" tamoyili qo'llaniladi. Bunda mahalliy sud tomonidan eng malakali merosxo'r tanlanadi va xo'jalik yuritish unga topshiriladi. 10 yil muddatda u boshqa merosxo'rlar ulushini to'lab berishi nazarda tutilgan.

Tadqiqot natijalari va ularning tahlili: Yer resurslarni boshqarish turli davlatlarda turlicha uslublarga ega. Bu uslublarning turlicha bo'lishiga sabab davlatning joylashgan o'rnini, aholi zichligi, suv bilan ta'minlanganlik darajasi, iqlimi va boshqalarga bog'liq. Masalan: xitoy davlatini oladigan, urush davrlarida uning yeriga atombombasi tushganligi sababli yerlari yaroqsiz holga kelgan. Qishloq xo'jaligi yerlari juda kam miqdorda bo'lganligi sababli xitoyliklar bu yerlardan juda oqilona va samarali foydalanishga harakat qiladilar. Xitoyning katta qismi ishlab chiqarishga ixtisoslashgan.

Shvetsariya davlatini yer resurslarini boshqarish uslubini ko'rib chiqadigan bo'lsak bu davlatda xo'jalikni yurituvchi shaxslarga minimal va maksimal darajalar belgilab qo'yilgan. Bu ham o'ziga xos bir uslub deyish mumkin. Shvetsiya davlatida ikkilamchi va uchlamchi ijaraga berish fermer xo'jaliklari uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bu fermer xo'jaliklari imkoniyatlarini yanada oshiradi, ularga yengilliklar yaratadi. Fransiya davlatda merosxo'r ustuvorligi tamoyili qo'llaniladi. Bu tamoyil bir qancha norozilik va nishonlarni oldini olishga yordam beradi. 10 yilga boshqa merosxo'rlarga ulush to'lashi esa bu teng huquqlikning bir ko'rinishidir.

Xulosa va takliflar: Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, rivojlangan davlatlarda yer resurslarini boshqarish o'ziga xos uslublarga ega. Bular orasida menga eng ma'qul bo'lgani Shvetsariya davlatdagi yer resurslarni boshqarish uslubi bo'ldi. Sababi minimal holatdagi xo'jalik yurituvchining yer maydoni kam bo'ladigan bo'lsa, ish soatlari ham kamayib ketadi. Yoki maksimal holatdagi xo'jalik yurituvchining yer maydoni ko'p yoki yer maydoni unumdor bo'lsa uning yillik daromadi ortib ketadi. Bundan ko'rinib turibdiki, yerning unumdorligi, yer maydoni o'lchami va boshqalar nazarda tutilgan holda bu uslub ishlab chiqilgan. O'zbekiston hududida ham mana shunday mukammal rejalar ishlab chiqilishini xohlardim. Buni fermer xo'jaliklar misolida oladigan, qaysidir fermer xo'jaligi o'z xo'jaligini katta qiyinchiliklar bilan yuritmoqda, qaysidir fermer xo'jaligi esa o'z xo'jaligini hech qanday muammolarsiz yurtmoqda. Albatta bunda fermerning tajribasi va aql zakovatiga katta ahamiyatga

ega. Biroq bunda yer maydonining o'lchami tuproqning unumdorlik darajasi va suv bilan ta'minlanganlik darajasi ham muhim ahamiyatga ega. Dunyo mamlakatlarini yer resurslarini boshqarish uslublari tajribalarini chuqur tahlil qilib O'zbekiston hududida ham qo'llab ko'rishni xohlardim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
2. "O'zbekiston Respublikasida mahalliy o'z-o'zini boshqarish to'g'risida"gi qonun.
3. O'zbekiston Respublikasi "Yer kodeksi".
4. Mirziyoev Sh.M. O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. Toshkent, "O'zbekiston", 2017. "Gazeta.uz".
5. Qosimjon Rahmonov, Sharafitdin Kengeshovich Narbayev, Zarif Majlisovich Muqimov yer resurslarini boshqarish O'quv qo'llanma Toshkent 2018

YERLARNING KADASTR QIYMATINI BAHOLASH

Qarshi davlat texnika universiteti

"Irrigatsiya va melioratsiyasi" kafedrası o'qituvchisi

Ziyotov Ulug'bek Amirqul o'g'li

Annotatsiya: Yer uchastkalarining bozor qiymatini aniqlash bo'yicha ushbu yo'riqnomalar "Quinto-Consulting" YoAJ tomonidan LARIS markazi buyurtmasi asosida yerlarni baholashning turli jihatları bo'yicha uslubiy materiallarni ishlab chiqish, nashr etish va tarqatish loyihasi doirasida ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: . Yerni yaxshilash. Baholash ob'ektining bozor qiymati, . Risksiz daromad darajasi, Kutish printsipi.

Abstract: These guidelines for determining the market value of land plots were developed by "Quinto-Consulting" JSC on the order of the LARIS center as part of the project of development, publication and distribution of methodological materials on various aspects of land valuation.

Key words: Land improvement. The market value of the object of assessment, . Risk-free rate of return, Waiting principle.

Ushbu ko'rsatmalar "Rossiya Federatsiyasida baholash faoliyati to'g'risida" gi 135-sonli Federal qonuniga, shuningdek, FSO 1, FSO 2, FSO 3 Federal baholash standartlariga muvofiq baholash ishlarini olib borish tajribasini hisobga oladi. baholash faoliyati sub'ektlari tomonidan foydalanish. Ushbu metodika yer munosabatlari ishtirokchilari uchun yer uchastkalarining bozor qiymatini aniqlashga mo'ljallangan. Yer bo'linadigan yoki bo'linmaydigan bo'lishi mumkin. Bo'linish - bu qismlarga bo'linishi mumkin bo'lgan er uchastkasi, ularning har biri bo'lingandan

keyin mustaqil er uchastkasini tashkil etadi, undan ruxsat etilgan foydalanish boshqa toifadagi erlarga o'tkazmasdan amalga oshirilishi mumkin, federal qonunlarda belgilangan hollar bundan mustasno. qonunlar. Yerni yaxshilash- er uchastkasi doirasida joylashgan binolar, inshootlar, inshootlar, muhandislik infratuzilmasi ob'ektlari, shuningdek, er uchastkasining sifat xususiyatlarini o'zgartiradigan ish natijalari va boshqa ta'sirlar (relefning o'zgarishi, o'g'itlash va boshqalar). Baholash ob'ektining bozor qiymati- bitim taraflari barcha zarur ma'lumotlarga ega bo'lgan holda oqilona harakat qilganda va har qanday favqulodda vaziyatlarda baholash ob'ekti raqobat sharoitida ochiq bozorda begonalashtirilishi mumkin bo'lgan eng mumkin bo'lgan narx. tranzaksiya narxi. Baholash usuli— baholash yondashuvlaridan biri doirasida baholash ob'ektining qiymatini hisoblash usuli. Baholash sanasi- baholash ob'ektining qiymati aniqlanadigan kalendar sana. Narxi- baholash ob'ekti yoki uning ekvivalenti uchun taklif qilingan yoki to'langan pul miqdori. Baholash ob'ektining analogi- baho ob'ektiga o'zining asosiy iqtisodiy, moddiy-texnikaviy va boshqa xususiyatlariga ko'ra o'xshash, xuddi shunday sharoitlarda sodir bo'lgan bitimdan narxi ma'lum bo'lgan boshqa ob'ekt. Baholash ob'ekti qiymatining yakuniy qiymati— baholovchining baholash ob'ekti qiymatini hisoblash natijalarini baholash va baholash usullariga turli yondashuvlardan foydalangan holda asoslab umumlashtirishi natijasida olingan baholash ob'ekti qiymatining qiymati. Risksiz daromad darajasi- eng ishonchli aktivlarga investitsiya kiritishda investitsiyalarning rentabellik darajasi. Foydalilik printsiplari- foydalanuvchining (potentsial foydalanuvchining) ehtiyojlarini ma'lum muddatga qondirishga qodir bo'lgan yer uchastkalari bozor qiymatiga ega bo'ladi. Talab va taklif tamoyili- yer uchastkasining bozor qiymati bozordagi talab va taklifning o'zaro ta'siri hamda sotuvchilar va xaridorlar o'rtasidagi raqobat xarakteri natijasida shakllanadi. Talab odatda xaridorlar ma'lum bir vaqt oralig'ida mavjud bo'lgan bozor qiymatida sotib olishga tayyor yoki sotib olishga qodir bo'lgan ob'ektlar soni bilan tavsiflanadi. Taklif bozorda ma'lum bir narxda sotuvga qo'yilgan ob'ektlar soni bilan tavsiflanadi. Talab va taklif nisbati muvozanatli yer bozoridagi narx darajasini belgilaydi. Almashtirish printsiplari- er uchastkasining bozor qiymati ekvivalent kommunal ob'ektni sotib olishning eng mumkin bo'lgan narxidan oshmasligi kerak. Ushbu tamoyil xaridor uchun tanlov variantlari mavjudligini nazarda tutadi, ya'ni mulkning (er uchastkasining) qiymati bozorda o'xshash ob'ektlar yoki uning o'rnini bosuvchi ob'ektlar mavjudligiga bog'liq. Printsiplari shuni ko'rsatadiki, berilgan ob'ektning narxi bozorda shunga o'xshash ob'ektni (er uchastkasini) sotib olish narxidan oshmasligi kerak. Shu sababli, ma'lum bir er uchastkasining qiymati bir xil asosiy ko'rsatkichlarga, shu jumladan potentsial foydalilik va rentabellikka ega bo'lgan o'xshash er uchastkasini sotib olish mumkin bo'lgan eng past narx bilan belgilanadi. Kutish printsiplari- er uchastkasining bozor qiymatining qiymati

kutilayotgan qiymatga, muddatga va undan ijara haqi olish ehtimoliga bog'liq. Yer uchastkasining bozor qiymatining qiymati tadbirkorlik faoliyati uchun yer uchastkasiga jalb qilingan ishlab chiqarish omillari uchun haq to'langanidan keyin qolgan daromadga bog'liq. Bu tamoyil shuni ko'rsatadiki, ko'chmas mulk ob'ektining qiymati - undan foydalanishdan olingan barcha kelajakdagi daromadlarning joriy qiymati (shu jumladan ko'chmas mulk ob'ektlarini, birinchi navbatda er uchastkalarini sotish va qiymati) - talabning ortishi va cheklanganligi sababli doimiy ravishda o'sib bormoqda. ta'minlash. Biroq, bu tamoyil ko'chmas mulk (yer) egasi tom ma'noda ko'chmas mulk narxining oshishini yoki uni ijaraga berishdan rentabellikni kutishi kerak degani emas. Bu faqat ko'chmas mulkdan, erdan foydalanishning printsiptial jihatdan uzoq muddatli ekanligini aks ettiradi. Shuning uchun, mulkni baholashda shuni yodda tutish kerakki, uning qiymati har doim ham baholash vaqtida shunga o'xshash mulk bozorida mavjud bo'lgan o'rtacha narxga teng emas. Daromadning butun miqdorining hozirgi qiymati sezilarli darajada yuqori bo'lishi mumkin. Shunday qilib, ma'lum bir er uchastkasi va unda joylashgan yoki yaratilgan ko'chmas mulk ob'ekti uchun uni sotib olish va rivojlantirish xarajatlarini va unda yaratilgan ko'chmas mulk ob'ektining qiymati yoki rentabelligini muvofiqlashtirish shartlariga erishish kerak. Er uchastkasini baholashning ushbu tamoyilga muvofiqligini tekshirish mezonlaridan biri er uchastkasining o'zi qiymatining unda joylashgan mulkning umumiy qiymatidagi ulushi hisoblanadi.

Xulosa: Yer uchastkasidan eng samarali foydalanish - bu yer uchastkasidan jismoniy jihatdan mumkin bo'lgan, asosli asosli, qonun talablariga javob beradigan, moliyaviy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lgan va buning natijasida er uchastkasining qiymati maksimal bo'lgan eng ko'p foydalanishdir. Yer uchastkasidan eng samarali foydalanish uning shakllari, turi va foydalanish xususiyati bo'yicha bir-biridan farq qiluvchi alohida qismlarga bo'linish imkoniyatini hisobga olgan holda belgilanadi. Eng samarali foydalanish yerdan joriy foydalanish bo'lmasligi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O,,zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son Farmoni bilan tasdiqlangan «2017-2021 yillarda O,,zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo,,nalishi bo,,yicha Harakatlar strategiyasi»

2. O,,zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yerlarni muxofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish borasida nazoratni kuchaytirish, geodeziya va kartografiya faoliyatini takomillashtirish, davlat kadastrlari yuritishni tartibga solish chora-tadbirlari to,,g,,risida” gi.

YER RESURLARINI BOSHQARISHDA MONITORING OLIB BORISH TARTIBI

Qarshi davlat texnika universiteti
“Irrigatsiya va melioratsiyasi” kafedrası o‘qituvchisi
Ziyotov Ulug‘bek Amirqul o‘g‘li

Annotatsiya: Ko‘pgina mamlakatlar iqtisodiyoti rivojlanishining asosiy omillaridan biri ularda mavjud tabiiy manbalardan oqilona foydalanishdir. Yer - ana shunday manbalarning asosiysidir. Yer haqidagi ma‘lumotlardan foydalanish uning hosildorligini oshirish rejasini tuzishga, so‘ngra, yer sifatini pasayib ketishining oldini olishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: monitoring, masofadan zondlash, Milliy iqtisodiyot, mulk kadastri, umumlashtirilgan ekologik.

Abstract: One of the main factors of the economic development of many countries is the rational use of natural resources available in them. Land is the main such resource. Using land information can help you plan to increase its productivity and then prevent land degradation.

Key words: monitoring, remote sensing, National economy, property cadastre, general environmental.

Yer manbalaridan foydalanishning samarasini oshirish uchun u haqda quyidagi ma‘lumotlarni ta‘kidlash maqsadga muvofiqdir. Avvalo, yerga egalik huquqi, undan foydalanish huquqining mavjudligi, yer va boshqa ko‘chmas mulkning bahosi, ulardan olinadigan soliq miqdori, hatto, yer va ko‘chmas mulk joylashgan mintaqaning rivojlanish rejasini tuzish shular jumlasidandir.

Yer va boshqa ko‘chmas mulklar haqida ko‘plab ma‘lumotlarni bir joyga yig‘ish, ularni qayta ishlash, saqlash va zarur bo‘lganda ulardan foydalanish muammolarini yechish maqsadida yer yoki ko‘chmas mulk kadastri tizimi tuziladi. Hozirgi zamon kadastr tizimi har bir xorijiy mamlakatda o‘z xususiyatlariga ega.

Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarning davlat monitoringi yerdan foydalanish monitoringi va yer holati monitoringiga bo‘linadi.

Yerdan foydalanish monitoringi doirasida yerlardan va yer uchastkalaridan foydalanish belgilangan maqsadga muvofiq ravishda monitoring qilinadi. Yerdan foydalanish monitoringidan olingan ma‘lumotlar davlat yer nazorati amalga oshirilishida davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, tashkilotlar va fuqarolarga yerdan foydalanish to‘g‘risida ma‘lumot berish uchun foydalaniladi.

Yerlarning holati monitoringi doirasida qishloq xo‘jaligi yerlarining tuproq unumdorligi kuzatiladi va tuproq unumdorligi ko‘rsatkichlari qayd etiladi. Yerlarning holati monitoringi paytida yerlar va yer uchastkalari, qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar miqdorining

umumlashtirilgan ekologik ma'lumotlarni Belarus Respublikasidagi Milliy atrof-muhit monitoringi tizimining asosiy axborot-tahlil markaziga uzatadi, shuningdek boshqa axborot-tahlil markazlari bilan ma'lumot almashishni amalga oshiradi.

Yer monitoringi natijasida olingan ekologik axborotni davlat organlariga, boshqa davlat tashkilotlariga, boshqa yuridik shaxslarga va fuqarolarga taqdim etish, shuningdek uni tarqatish atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlariga, axborot va axborotlashtirish to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Yer monitoringi natijasida olingan atrof-muhit to'g'risidagi ma'lumotlar Davlat mulki qo'mitasi tomonidan belgilangan tartibda respublika davlat organlariga, mahalliy ijro etuvchi va ma'muriy organlarga, yuridik shaxslarga taqdim etiladi va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha davlat dasturlari loyihalarini tayyorlashda hisobga olinishi kerak. Yer resurslari, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish prognozlari va dasturlari, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishning murakkab mintaqaviy sxemalari, ma'muriy-hududiy birliklarning yer tuzish sxemalari, hududlarni rejalashtirish, yer tuzish shaharsozlik loyihalari, shuningdek fuqarolarni yerlarning holati to'g'risida xabardor qilish uchun foydalaniladi

Qozog'iston Respublikasida esa qishloq xo'jalik yer monitoringini yuritish bo'yicha Qozog'iston Respublikasi Milliy iqtisodiyot vazirining 2014 yil 23 dekabrda 159-son buyrug'i bilan tasdiqlangan Qozog'iston Respublikasida yer monitoringi va uning ma'lumotlaridan foydalanish qoidalari to'g'risidagi nizomda aniq va batafsil ko'rsatib o'tilgan.

Ushbu nizomga asosan Qozog'iston Respublikasida yer monitoringi va uning ma'lumotlaridan foydalanish qoidalari Qozog'iston Respublikasida yerlarning monitoringi va ulardan foydalanishning mazmuni, tarkibi, tartibini belgilaydi.

Yer monitoringi to'g'risida ma'lumot olish uchun quyidagi materiallardan foydalaniladi:

- □ masofadan zondlash (kosmik kemalardan, yuqori balandlikdagi samolyotlardan, kichik samolyotlardan foydalangan holda tadqiqotlar va kuzatishlar);
- □ tuproqni tekshirish (tuproq, geobotanik, meliorativ holat, tuproq eroziyasi) va hududiy-zonaviy tarmoq punktlarida kuzatuvlar;
- □ yer kadastr, yer kadastr hujjatlari;
- □ fond ma'lumotlari (xaritalar, kartogrammalar, diagrammalar, jadval va boshqa materiallar).

Yer monitoringi natijalari hisobot, jadval, xarita va kartogrammada qog'ozda ham, shuningdek, ma'lumot to'plash, ishlov berish va saqlash uchun elektron tizimlardan

foydalangan holda taqdim etiladi.

Qirg'iziston Respublikasida ham qishloq xo'jalik yer monitoringi yuritish bo'yicha hukumatning 1999 yil 1 martdagi "Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning monitoringi to'g'risida"gi 115-sonli qarori tasdiqlangan.

Ushbu qarorga hamda Qirg'iziston Respublikasining Yer kodeksiga muvofiq va Qirg'iziston Respublikasining "Yer islohoti to'g'risida"gi qonuni qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning respublika monitoringi yerlarning o'zgarishini o'z vaqtida aniqlash, ularni baholash, salbiy jarayonlarning oldini olish va oqibatlarini bartaraf etish. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar monitoringi tarkibiga bo'linadi:

- qishloq xo'jaligidagi tuproqlarning monitoringi;

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 10-yanvardagi "Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5623 son farmoni
2. O'zbekiston Respublikasi qonuni "Qishloq xo'jaligiga mo'ljallanmagan yerlarni xususiylashtirish to'g'risida" gi 13.08.2019. O'RQ 552 -son
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yer hisobi va davlat kadastrlarini yuritish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni. 2020-yil

YER TUZISHNI LOYIHALASHNI AVTOMATLASHTIRISH

Qarshi davlat texnika universiteti 2-kurs talabasi

Barno Xidirova Bahodir qizining

Annotasiya. Ushbu maqolada yer tuzish va yer kadastr iishlarida qo'llaniladigan avtomatlashgan tizimlarni yaratishning nazariy va uslubiy asoslari berilgan, hozirgi kunda yer tuzish tashkilotlari amaliyotida foydalanilayotgan turli darajadagi eng taniqli dasturiy mahsulotlar tavsifi berilgan. Zamonaviy kompyuter va ekspert tizimlari, dasturiy majmualar (GAT) asosida yer tuzish loyihalarini ishlash va hisoblashlarni avtomatlashgan tizimlarda amalga oshirish bo'yicha misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar. Yer tuzish, GAT, qishloq xo'jaligi, ekspert tizimlari, qishloq xo'jaligi tarmog'i, ilg'or texnologiyalar

Kirish. Ma'lumki, qishloq xo'jalik tarmog'i mamlakatimiz aholisining oziq-ovqat mahsulotlariga, qayta ishlash sanoati tarmoqlarining esa xom ashyoga bo'lgan talabini qondirish bilan birga, eksport salohiyatini mustahkamlashning istiqbolli manbalaridan bin sanaladi. Qishloq xo'jaligini rivojlantirish masalasi respublikamiz iqtisodiyotini rivojlantirishning muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Mustaqillik yillarida qishloq xo'jaligini isloh qilish bo'yicha juda ulkan ishlar amalga oshirildi. Ishlab chiqarishga yangi texnika va ilg'or texnologiyalarni

joriy etish ishlari yildan-yilga jadallashib, cheklangan yer va suv resurslaridan, kapitaldan va mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi yuksalmoqda.

Respublikada aholi sonining to'xtovsiz o'sib borishi oziq ovqat mahsulotlariga va xalq iste'mol mollariga bo'lgan talab-ning doimiy oshib borishiga olib keladi. Bu talabni qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni muntazam ko'paytirib borish, ulaming sifatini yaxshilash va turlarini ko'paytirish evaziga qondirish mumkin. Agar respublikamizda qishloq xo'jaligida asosiy ishlab chiqarish vositalari bo'lgan er va suv resurslarining cheklanganligini hisobga olsak, qishloq xo'jalik mahsulotlarini muntazam ko'paytirib borishning yagona yo'li qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirish va uni industrial asosga o'tkazish bo'lib qoladi. Erdan samarali foydalanishni tashkil qilish, tuproq unumdorligini doimiy oshirib borish, dehqonchilik madaniyatini ko'tarish, ilm-fan va texnika yutuqlaridan foydalanishga sharoit yaratish, er va atrof muxitni qo'riqlash hozirgi vaqtda er tuzishning asosiy vazifalari hisoblanadi.

Yer tuzish jarayoning asosiy bo'g'ini yer tuzishni loyihalash hisoblanib, uning asosiy maqsadi yerdan foydalanishda, yerlarni berish va qaytarib olish, sotish olishda ulardan samarali foydalanishni tashkil etish va muhofazalashda tartib o'rnatishdan iborat bo'lib, bunga quyidagi yer tuzish ishlarini bajarish orqali erishiladi:

- tuman yer tuzish chizmalaridagi istiqbolga mo'ljallangan va loyiha oldi hisoblashlari;
- xo'jaliklararo va xo'jalikda ichki yer tuzish loyihalarini ishlash;
- yer tuzish tadbirlarini amalga oshirish uchun ishlanadigan ishchi loyihalarni tayyorlash;
- loyihalarni joyiga ko'chirish va ulaming amalga oshirilishi ustidan mualliflik nazorati;

Yer tuzish masalalarini yechishda qo'llaniladigan dasturiy maxsulotlarni (DM) sharoitli ravishda, turli xil instrumental to'plamlardan (paketlar) foydalanmaydigan va foydalanadigan guruhlariga bo'lish mumkin. Birinchi guruhga kiradigan barcha dasturiy mahsulotlarni, ulaming vazifalarni yechish imkoniyatlaridan va bu imkoniyatlardan to'la foydalanish mumkinligiga qarab, bir necha darajalarga bo'lish mumkin.

Birinchi darajali dasturiy mahsulotlarga loyihalashning avtomatlashtirilgan tizimlarini yaratishga mo'ljallangan dasturiy mahsulotlar kiritish mumkin. Ularning eng ko'p tarqalganlari: AutoCAD, CAD+GEO. AutoCADning oldingi avlodlarida murakkab dasturlarni AutoLISPga (AutoCAD ga o'rnatilgan dasturlash turi) yozishda EHM ularning tezligi va tezkor xotirasi sig'imi kamligi bilan bog'liq muammolarga duch kelindi. AutoCAD ning oxirgi avlodlarida ko'plab muammolar yechildi, biroq, shuni hisobga olish kerakki, bu mahsulot asosan LIAT masalalarini yechishga mo'ljallangan va yer tuzishning avtomatlashtirilgan texnologiyalarini

shakllantirish uchun asosiy vosita bo'la olmaydi. Lekin, u yer tuzish ishlarining umumiy texnologik tizimidagi bir element sifatida xizmat qilishi mumkin.

Ikkinchi darajaga LIAT asosiy vazifalaridan tashqari qo'shimcha imkoniyatlarga ega dasturiy vositalarni kiritish mumkin, masalan, ular ayrim yer tuzish kartografiyasi masalalarini yechish va uncha murakkab bo'lmagan geoaxborot tizimlarni yaratish bo'yicha qo'shimcha imkoniyatlarga ega. Bu darajadagi mahsulotlar o'z ichiga ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimini (MBBT) oladi va obyektning yozma tavsifi bilan chizma ma'lumotlari orasida aloqa o'rnatishni minlaydi. Ularga CADdy to'plamini, ObjectLand, Geopolis dasturiy majmualarini kiritish mumkin.

Uchinchi darajaga to'la miqyosli geoaxborot tizimlarini yaratish vositalariga ega dasturiy mahsulotlar kiradi. Bularga Arc/Info, ArcView 3.5 gacha Map info, GeoMedia Professional mahsulotlarni kiritish mumkin. Geoaxborot tizimlarini yaratish yer tuzishni loyihalash va kartografiya masalalarini avtomatlashtirish masalalarini yechish uchun nisbatan keng tarqalgan vosita Amerika atrof muhit tizimlarini o'rganish institutida (ESRI) ishlangan dasturiy mahsulot - Arc/Info hisoblanadi. ArcInfo tarkibidagi qator modullar kartalarni raqamli asosga o'tkazish, turli xil shakllardagi ma'lumotlarni almashish, ma'lumotlar bazasi bilan ishlash, kartalarni ishlash va ularni ekranda ko'rsatish, ma'lumotlarni guruhlash, ishlangan tavsifiy ma'lumotlarni jadval shaklida berish, turli xil so'rovlarni shakllantirish, interaktiv grafikaviy tahrirlash, obyektlarni ularning manzillari va nomlari bo'yicha topish, optimal yechimlarni topish bo'yicha masalalarni yechish, qattiq asoslarda kartalarni tayyorlab chiqarishni ta'minlaydi. Bu tizimning kamchiliklariga grafikaviy (chizmalarga) ishlov berish tezligining pastligi va foydalanuvchilar uchun ma'lum darajadagi yopiqligi kiradi. LIAT va GAT texnologiyalari birlashtirishning ajoyib namunasi sifatida ArcCAD dasturiy mahsulotini ko'rsatish mumkin. Bu mahsulotni ArcInfoga va uning o'lchamida yaratilgan mahsulotlarga to'la birlashgan AutoCAD tizimi sifatida qarash mumkin. U tasvirlarni tahrirlash, sathlar yuzalarini modellashtirish, poligonlarni joylashtirish, bufer (himoya) mintaqalarini yaratish va boshq. imkoniyatlarni beradi. To'rtinchi darajaga geoaxborot tizimlarini (GAT) yaratish, kartografik materiallarni qayta ishlash va boshlang'ich kartografik-geodezik ma'lumotlarni qayta ishlashdan to'zilatilgan loyiha asosiy nusxasini tayyorlashgacha bo'lgan, to'la avtomatlashgan texnologik jarayonni yaratish uchun kuchli vositalarga ega dasturiy mahsulotlar kiradi.

Ularga Intergraph firmasining MGE mahsulotlari, ESRI va Erdas firmalarining ArcInfo 8,0 va undan yuqori hamda Erdas Imaging komplekslari (majmualari) kiradi. Hozirgi kunda Rossiya Federatsiyasining «Ponorama» va Belorusiya davlatining «Kredo-Diolog» dasturiy majmualarini ham ushbu darajaga

kiritish mumkin. Yer tuzishda avtomatlashtirilgan tizimlarni (YTLAT) yaratishni geografik axborot tizimlaridan (GAT) keng foydalanmasdan amalga oshirish mumkin emas. GAT - ixtisoslashgan kompyuter tizimlari bo'lib, o'z ichiga dasturiy ta'minotni vahududiy bog'lanishga ega, katta hajmdagi chizma va yozma ma'lumotlarni yig'ish, saqlash, qayta ishlash va tayyorlash uchun zarur texnik vositalar yig'indisini oladi. Ma'lumki, GAT tizimining asosini joyning elektron xaritasi (plani) tashkil etadi. U obyektning fazoda uch o'lchamli joylashishini tavsiflovchi rel'efli raqamlili modeli asosida tuziladi. Fazoviy (kenglik) ma'lumotlar ko'plab dasturiy mahsulotlarda foydalaniladi (masalan AutoCAD, Surfer va boshq.), lekin GAT turli xil boshqarish yechimlarini amalga oshirish bo'yicha keng imkoniyatlarga ega. Ular yangi ma'lumotlarni yig'ish, bor ma'lumotlarni yangilash, yig'ilgan ma'lumotlarni turli xil shakllarga aylantirish, ularni kenglik (hudud) va vaqt bo'yicha tahlil qilish, turli xil obyektlarni modellash va kenglikda joylashtirish hamda olingan natijalarni kompyuter monitorida ko'rsatish va an'anaviy shakllarda (kartalar, planlar, jadvallar, chizmalar, grafiklar va boshq.) chop etib olish imkoniyatlarini beradi. GATlar XX asrning 60 yillaridan boshlab rivojlanib, keng tarqala boshladi. Bunga hisoblash texnikasi vositalarining keskin rivojlanishi va baholarining pasayishi, ularga ulanadigan kuchli ma'lumotlarni kiritish, chiqarish va qayta ishlash qurilmalarining yaratilishi zamin yaratadi. Yer tuzishda barcha qishloq xo'jalik korxonalarini hududlarini tashkil etishga taalluqli masalalarni amalda yer tuzish ET lari yordamida yechish mumkin. Ekspert tizimlari turli xil axborot tizimlaridan sifat jihatdan farq qiladi va avvalo, ular ma'lumotlar bilan emas, balki bilimlar bilan ishlashadi. Ular bilimlarni yozma bayonlash imkonini beradigan matematik ta'minotga ega bo'lishlari, ularni mutaxassislar (ekspertlar) yordamida to'ldirishlari, eng asosiysi, eski bilimlardan foydalanib, yangilarini shakllantirishlari kerak. Ekspert tizimlarining o'ziga xos xususiyatlari - erkin shaklda muloqatni tashkil etish (maslahatli muloqat, bilimlar bazasidagi qoidalar o'qitish, yangi bilimlarni olish), bilimlar bazasini, o'qitish metodlarini va mustaqil ta'limni foydalanuvchi ishtirokisiz o'zgartirish. Avtomatlashtirilgan loyihalash tizimi, ekspert tizimlari ilova qilinadigan sohalaridan biri hisoblanadi. Bu tizimlarga sun'iy intellektning amaliy tizimi sifati-da qaraladi va ular intellektual imkoniyatining kengayishi tomoniga rivojlanadi. ETlarning boshqa avtomatlashtirilgan tizimlarga nisbatan asosiy ustunliklari:

- yaqin vaqtlargacha EHM larda yechilishi qiyin yoki mumkin bo'lmagan, qiyin formallashtiriladigan masalalarning yangi sinflari bahosini olish yoki ularni optimallashtirish, yechish imkoniyati;

- oddiy foydalanuvchiga tabiiy tilda muloqat olib borish va EHM dan foydalanish uchun ma'lumotlarni ko'rinarli holatga keltirish usullarini qo'llash

vayer tuzish masalalarini yechish imkoniyatini ta'minlash; Yakunda xulosa qilish mumkinki, yer tuzishda ET - bu yer tuzish sohasida malakali mutaxassislar (ekspertlar) bilimlarini EHM da taqdim etish uchunmo 'Ijallangan, yer tuzish masalalarini yechishda oddiy bajaruvchilarga foydalanishimkonini beradigan maxsus vositalar tizimidir.Yer tuzishda ET ni ishlab chiqish va joriy etish loyihalashning yangi texnologiyasi yaratilishiga olib kelishi kerak. Unda loyihani ishlash bosqichlarining an'anaviy majmui, o'zaro aloqalarining barcha murakkabliklari bilan yagona masala sifatida qaraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son Farmoni bilan tasdiqlangan «2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi» 2 .O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yerlarni muxofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish borasida nazoratni kuchaytirish, geodeziya va kartografiya faoliyatini takomillashtirish, davlat kadastrlari yuritishni tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida” gi 2018 yil 8 fevraldagi PF-5065 sonli farmoni.3. Andreas C. Land Information systems.Germany, 2016
- 4.Internet resurslari: <http://WWW.eisinfo.ru> e-mail :panorama@gisinfo.ru <http://WWW.credo-dialogue.com> e-mail.market@CTedo-dialogue.com
<http://WWW.intergraph.com/softWare/>.

YER RESURSLARINI BOSHQARISHDA DAVLAT NAZORATI

Xidirova Barno Bahodir qizi

Qarshi Davlat Texnika Universiteti 2-kurs talabasi

Annotasiya.Ushbu maqola yer resurslarini boshqarishda davlat yer nazorati haqida olib boriladi. Davlat yer nazoratini amalga oshirish bosqichlari muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar:yer nazorati, milliy geoaxborot tizimi, geodeziya va kartografiya, sug'oriladigan yerlar.

Аннотация. В статье рассматривается государственный земельный контроль в сфере управления земельными ресурсами. Важны этапы осуществления государственного земельного контроля.

Ключевые слова: земельный контроль, национальная геоинформационная система, геодезия и картография, орошаемые земли.

Abstract. This article is about state land control in land resources management. The stages of implementing state land control are important.

Keywords: land control, national geoinformation system, geodesy and cartography, irrigated lands.

Kirish,Keyingi yillarda respublikada yerlardan oqilona va samarali foydalanishni tashkil etish, ta'sirchan nazoratni ta'minlash hamda yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastrı sohasidagi munosabatlarnı kompleks tartibga solishga yo'naltirilgan bir qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Respublikamiz uchun o'ta dolzarb ahamiyatga ega bo'lgan sug'oriladigan yerlar 4,3 million hektarnı, yoki mamlakat umumiy maydonining 9,6 foizini tashkil etib, ularda barcha qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 95 foizdan ortig'i yetishtiriladi. Dasturiy chora-tadbirlar doirasida tizimli ravishda yer resurslarini hisobga olish va yerlardan foydalanishni nazorat qilish, ko'chmas mulk obektlari, kartografik fondni takomillashtirish yuzasidan yer munosabatlarini tartibga solish sohasida yer qonunchiligiga rioya etish bo'yicha doimiy monitoring qilish tizimi ishlab chiqilib joriy etildi, ko'chmas mulk obektlarini yalpi xatlovdan o'tkazish, 21 ta davlat kadastrlarini integratsiyalashuviga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi Milliy geoaxborot tizimini tashkil etish ishlari amalga oshirilmoqda. Yerdan oqilona foydalanish, qonunga rioya qilish bo'yicha davlat geodeziya nazorati amalga oshiriladi O'zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.Mirziyoyevning «Yerlarnı muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish borasida nazoratni kuchaytirish, geodeziya va kartografiya faoliyatini takomillashtirish, davlat kadastrlari yuritishni tartibga solish chora-tadbirlar to'g'risida»gi farmoniga sharh e'lon qilindi. Keyingi yillarda respublikada yerlardan oqilona va samarali foydalanishni tashkil etish, ta'sirchan nazoratni ta'minlash hamda yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastrı sohasidagi munosabatlarnı kompleks tartibga solishga yo'naltirilgan bir qator chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Respublikamiz uchun o'ta dolzarb ahamiyatga ega bo'lgan sug'oriladigan yerlar 4,3 million hektarnı, yoki mamlakat umumiy maydonining 9,6 foizini tashkil etib, ularda barcha qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 95 foizdan ortig'i yetishtiriladi. Dasturiy chora-tadbirlar doirasida tizimli ravishda yer resurslarini hisobga olish va yerlardan foydalanishni nazorat qilish, ko'chmas mulk obektlari, kartografik fondni takomillashtirish yuzasidan yer munosabatlarini tartibga solish sohasida yer qonunchiligiga rioya etish bo'yicha doimiy monitoring qilish tizimi ishlab chiqilib joriy etildi, ko'chmas mulk obektlarini yalpi xatlovdan o'tkazish, 21 ta davlat kadastrlarini integratsiyalashuviga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi Milliy geoaxborot tizimini tashkil etish ishlari amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, o'tkazilgan tahlillar quyidagilarnı ko'rsatmoqda:

- joylarda yerdan nooqilona foydalanishning o'z vaqtida oldini olish bo'yicha o'zini o'zi boshqarish organlari va boshqa tashkilotlar bilan birgalikda yetarli darajada tizimli ishlar amalga oshirilmayapti;

- qishloq aholi punktlarida va mahallalarda, ayniqsa, olis hududlarda yerlardan foydalanish holatini muntazam monitoring qilish ishlari yetarli darajada olib borilmayapti;
- mavjud xodimlar soni yer resurslaridan foydalanishni nazorat qilish va ularning hisobini yuritishni to'liq amalga oshirish imkonini bermayapti.

Yuqoridagi kamchiliklar yerlardan oqilona va maqsadli foydalanish, shuningdek, tarmoqda qonun hujjatlariga rioya etish ustidan to'laqonli ta'sirchan nazoratni ta'minlash imkonini bermayapti. Respublikamiz yer resurslaridan foydalanish samaradorligini, qishloq xo'jaligi yerlari unumdorligini oshirish, shuningdek, soha faoliyatini takomillashtirish va uning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Yerlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish borasida nazoratni kuchaytirish, geodeziya va kartografiya faoliyatini takomillashtirish, davlat kadastrlari yuritishni tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr davlat qo'mitasi faoliyatini yanada takomillashtirish to'g'risida»gi qarori qabul qilindi. Davlat kadastrlarini yuritishni tashkil etish darajasini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr davlat qo'mitasi raisining o'rinbosari lavozimi joriy etildi. U davlat kadastrlari sohasini muvofiqlashtirish, tizimga ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini tatbiq etish va xalqaro munosabatlarni rivojlantirish ishlariga mas'ul etib belgilandi. O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr davlat qo'mitasiga, uning hududiy bo'linmalariga mavjud shtatlarga qo'shimcha ravishda 937 ta muhandis-yer tuzuvchilar shtat birligi, shundan 92 foizi qo'mitaning tuman bo'limlariga berilmoqda. 1991 yildan buyon mustaqil O'zbekiston Respublikasida 100 dan ziyod qonunlarda va 500 dan ortiq me'yoriy hujjatlarda yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish normalari belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 19-oktabrdagi 483-sonli qaroriga muvofiq yer munosabatlarini tartibga solish uchun maxsus davlat boshqaruv organi – Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr Davlat qo'mitasi tashkil etildi. Tashkil etilgandan buyon o'tgan yillar davomida u yerlardan samarali foydalanishni boshqarishga doir bir nechta huquqiy me'yoriy xujjatlar qabul qildi va ijrosi ustidan nazoratni amalga oshirdi. Huquqiy tadbirlar kompleksi (yig'indisi)–yerdan foydalanuvchilar, yermulkdorlari, ijarachilar va mulkdorlarning yer uchastkalaridan maqsadli foydalanishlarning rag'batlantirish, yerlardan samarasiz foydalanish sabablari va sharoitlarini bartaraf qilish, yer uchastkalaridan oqilona foydalanmaslikka doir huquqbuzarliklarning oldini olish va bartaraf qilishning tezkor huquqiy imkoniyatlarini belgilash kabi o'zaro bog'langan va bir-biridan kelib chiqadigan huquqiy normalar majmui. Huquqiy tadbirlar kompleksi (yig'indisi)–yerdan foydalanuvchilar, yer

mulkdorlari, ijarachilar va mulkdorlarning yer uchastkalaridan maqsadli foydalanishlarning rag'batlantirish, yerlardan samarasiz foydalanish sabablari va sharoitlarini bartaraf qilish, yer uchastkalaridan oqilona foydalanmaslikka doir huquqbuzarliklarning oldini olish va bartaraf qilishning tezkor huquqiyimkoniyatlarini belgilash kabi o'zaro bog'langan va bir-biridan kelib chiqadigan huquqiy normalar majmui. Yerga oid munosabatlarni davlat tomonidan tartibga solish- iqtisodiy huquqiychoralarni qo'llash orqali Respublika yer fondini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanishni tashkil etishda davlat organlarining maqsadli faoliyati. Yer resurslarini foydalanishning davlat boshqaruvi- hozirgi va kelajak avlodhamda yerdan foydalanuvchilar, ijarachilar va mulkdorlar manfaatlarida yermunosabatlarni tartibga solish, yerlardan samarali foydalanish va muhofaza qilishni ta'minlashga qaratilgan o'zaro uzviy bog'langan davlatning huquqiy, iqtisodiy, texnik va tashkiliy – xo'jalik chora-tadbirlar tizimi.

Yer to'g'risidagi qonun xujjatlarini buzish hollari aniqlangan taqdirda, mahalliy davlat organlariga yer uchastkalarini olib qoyish, shu jumladan, yer ijarasi shartnomasini muddatdan oldin bekor qilish, shuningdek, yerdan foydalanishni cheklash va toxtatib qoyish to'g'risida materiallar taqdim etish huquqi berilgan.

-Yer qonunchiligini bartaraf etish to'g'risida ogohlantirish xati

-Yer qonunchiligi mamuriy huquqbuzarligi to'g'risida bayonnoma

-Yer qonunchiligi buzilishi haqida ishni korib chiqishga kelishi uchun chaqiriq qog'oz

-Mamuriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishni korib chiqish to'g'risida bayonnoma

-Yer qonunchiligi buzilganlik uchun mamuriy javog'arlikka tortish to'g'risida qaror

Boshqarish tizimini vujudga keltirish vaqtida axborot oqimlarining kamchiliklari:

- ❖ turil xil strukturalar toplaydigan bir xildagi axborotlar utishining paralleligi (xatto bir strukturaning turli xil elementlari ham)
- ❖ axborotlar shakllanish vaqtida mushtaraklikning yoqligi har qaysi struktura tizimning rejali va hisobot korsatkichlaridan, normativ spravochki malumotlaridan xujjatlar formasi va hakoza lardan foydalanadi. Axborotning bir xil massiv korinishlari har xil davriyligi (har kuni, har oyda, har kvartalda) bilan bir necha marta namoyon boladi. Mohiyatiga kora bu bor axborot oqimining izchil takrorlanishidir.
- ❖ axborotning takrorlanishi. Axborotning bir xil massiv korinishlari har xil davriylik bilan (har kuni, har oyda, har kvartalda) bir necha marta namoyon boladi. Moxiyatiga kora bu bir axborot oqimining izchil takrorlanishidir;
- ❖ axborotning kechikishi. Boshqaruvchilik qarorning qabul qilinishi, axborotga ishlov berish, uzatish vaqti vaqt bolishi kerak, uning davomida boshqariladigan obyektga qaytarib bolmaydigan jarayon roy berishi mumkin;
- ❖ axborot toplash shartlari va yagona talabning yoqligi tufayli tez-tez roy berib turishi, axborotning tolaligi va ishonchliligining yetarli emasligi;

- ❖ axborotlar hajmining ortiqchaligi oqibatida ham xarakteri boyicha, ham xajmi boyicha malumotlar va xabarlarining tartibsizligi;
- ❖ ma'lumotlarga ishlov berish va olishning har xil muddatlari va uslublari sababli axborotlarini taqqoslab bolmasligi;

Yer resurlarini umumiy davlat boshqarilishini-davlat mablag'i hisobidan butun jamiyat manfaatida davlatning hukumat organlari amalga oshiradilar. Shuning uchun bu organlar qabul qilgan qarorlar yer munosabatlarining barcha subektlari uchun majburiydir. Davlat boshqarilishi davlatning xududiy ustunligi huquqiga asoslangan va mamlakatning barchalariga tarqatiladi. Davlat turli xil toifadagi fondining yerlariga farmoyish berish, foydalanish, egalik qilish boyicha o'zining vakolatligini realizatsiya qilinishini taminlaydi. Bunday holda davlat yer sababi boyicha fuqarolik-huquqiy munosabatlarda, bu munosabatlarning boshqa ishtirokchilari kabi, ishtirok etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Avezbayev S., S.N. Volkov. Yer tuzishning ilmiy asoslari. Darslik-T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2006. – 196 b.
2. Babajonov A.R., Raxmonov Q.R, G'ofirov A.J. Yer kadastri. T.: TIMI, 2008 –220 b.
3. O'zbekiston Respublikasi "Yer kodeksi", T.: "Adolat", 2011 y.
4. O'zbekiston Respublikasi yer resurslarining holati to'g'risida Milliy hisobot. T.: "Yergeodezskadastr" davlat qo'mitasi, 2016. – 85 b.
5. Internet saytlari: [www. Ziyo.net](http://www.Ziyo.net), www. Lex.uz, www. Tsure.ru, www.landkadast.com, www.guz.ru.

YER RESURLARINI BOSHQARISHDA DAVLAT NAZORATI

**Narmanov Zafar Qo'ziboyevich-Qarshi davlat
texnika universiteti assistenti**

**Xidirova Barno Bahodir qizi-Qarshi davlat
texnika universiteti 2-kurs talabasi**

Annotasiya. Ushbu maqola yer resurslarini boshqarishda davlat yer nazorati haqida olib boriladi. Davlat yer nazoratini amalga oshirish bosqichlari muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: yer nazorati, milliy geoaxborot tizimi, geodeziya va kartografiya, sug'oriladigan yerlar.

Аннотация. В статье рассматривается государственный земельный контроль в сфере управления земельными ресурсами. Важны этапы осуществления государственного земельного контроля.

Ключевые слова: земельный контроль, национальная геоинформационная система, геодезия и картография, орошаемые земли.

Abstract. This article is about state land control in land resources management. The stages of implementing state land control are important.

Keywords: land control, national geoinformation system, geodesy and cartography, irrigated lands.

Kirish. Keyingi yillarda respublikada yerlardan oqilona va samarali foydalanishni tashkil etish, ta'sirchan nazoratni ta'minlash hamda yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastrı sohalaridagi munosabatlarni kompleks tartibga solishga yo'naltirilgan bir qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Respublikamiz uchun o'ta dolzarb ahamiyatga ega bo'lgan sug'oriladigan yerlar 4,3 million gektarni, yoki mamlakat umumiy maydonining 9,6 foizini tashkil etib, ularda barcha qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 95 foizdan ortig'i yetishtiriladi. Dasturiy chora-tadbirlar doirasida tizimli ravishda yer resurslarini hisobga olish va yerlardan foydalanishni nazorat qilish, ko'chmas mulk obektlari, kartografik fondni takomillashtirish yuzasidan yer munosabatlarini tartibga solish sohasida yer qonunchiligiga rioya etish bo'yicha doimiy monitoring qilish tizimi ishlab chiqilib joriy etildi, ko'chmas mulk obektlarini yalpi xatlovdan o'tkazish, 21 ta davlat kadastrlarini integratsiyalashuviga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi Milliy geoaxborot tizimini tashkil etish ishlari amalga oshirilmoqda. Yerdan oqilona foydalanish, qonunga rioya qilish bo'yicha davlat geodeziya nazorati amalga oshiriladi O'zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.Mirziyoyevning «Yerlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish borasida nazoratni kuchaytirish, geodeziya va kartografiya faoliyatini takomillashtirish, davlat kadastrlari yuritishni tartibga solish chora-tadbirlar to'g'risida»gi farmoniga sharh e'lon qilindi. Keyingi yillarda respublikada yerlardan oqilona va samarali foydalanishni tashkil etish, ta'sirchan nazoratni ta'minlash hamda yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastrı sohalaridagi munosabatlarni kompleks tartibga solishga yo'naltirilgan bir qator chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Respublikamiz uchun o'ta dolzarb ahamiyatga ega bo'lgan sug'oriladigan yerlar 4,3 million gektarni, yoki mamlakat umumiy maydonining 9,6 foizini tashkil etib, ularda barcha qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 95 foizdan ortig'i yetishtiriladi. Dasturiy chora-tadbirlar doirasida tizimli ravishda yer resurslarini hisobga olish va yerlardan foydalanishni nazorat qilish, ko'chmas mulk obektlari, kartografik fondni takomillashtirish yuzasidan yer munosabatlarini tartibga solish sohasida yer qonunchiligiga rioya etish bo'yicha doimiy monitoring qilish tizimi ishlab chiqilib joriy etildi, ko'chmas mulk obektlarini yalpi xatlovdan o'tkazish, 21 ta davlat kadastrlarini integratsiyalashuviga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi Milliy geoaxborot tizimini tashkil etish ishlari amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, o'tkazilgan tahlillar quyidagilarni ko'rsatmoqda:

➤ joylarda yerdan nooqilona foydalanishning o'z vaqtida oldini olish bo'yicha o'zini o'zi boshqarish organlari va boshqa tashkilotlar bilan birgalikda yetarli darajada tizimli ishlar amalga oshirilmayapti;

➤ qishloq aholi punktlarida va mahallalarda, ayniqsa, olis hududlarda yerlardan foydalanish holatini muntazam monitoring qilish ishlari yetarli darajada olib borilmayapti;

➤ mavjud xodimlar soni yer resurslaridan foydalanishni nazorat qilish va ularning hisobini yuritishni to'liq amalga oshirish imkonini bermayapti.

Yuqoridagi kamchiliklar yerlardan oqilona va maqsadli foydalanish, shuningdek, tarmoqda qonun hujjatlariga rioya etish ustidan to'laqonli ta'sirchan nazoratni ta'minlash imkonini bermayapti. Respublikamiz yer resurslaridan foydalanish samaradorligini, qishloq xo'jaligi yerlari unumdorligini oshirish, shuningdek, soha faoliyatini takomillashtirish va uning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Yerlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish borasida nazoratni kuchaytirish, geodeziya va kartografiya faoliyatini takomillashtirish, davlat kadastrlari yuritishni tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi faoliyatini yanada takomillashtirish to'g'risida»gi qarori qabul qilindi. Davlat kadastrlarini yuritishni tashkil etish darajasini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi raisining o'rinbosari lavozimi joriy etildi. U davlat kadastrlari sohasini muvofiqlashtirish, tizimga ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini tatbiq etish va xalqaro munosabatlarni rivojlantirish ishlariga mas'ul etib belgilandi. O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasiga, uning hududiy bo'linmalariga mavjud shtatlarga qo'shimcha ravishda 937 ta muhandis-yer tuzuvchilar shtat birligi, shundan 92 foizi qo'mitaning tuman bo'limlariga berilmoqda. 1991 yildan buyon mustaqil O'zbekiston Respublikasida 100 dan ziyod qonunlarda va 500 dan ortiq me'yoriy hujjatlarda yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish normalari belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 19-oktabrdagi 483-sonli qaroriga muvofiq yer munosabatlarini tartibga solish uchun maxsus davlat boshqaruv organi – Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri Davlat qo'mitasi tashkil etildi. Tashkil etilgandan buyon o'tgan yillar davomida u yerlardan samarali foydalanishni boshqarishga doir bir nechta huquqiy me'yoriy xujjatlar qabul qildi va ijrosi ustidan nazoratni amalga oshirdi. Huquqiy tadbirlar kompleksi (yig'indisi)—yerdan foydalanuvchilar, yermulkdorlari, ijarachilar va mulkdorlarning yer uchastkalaridan maqsadli foydalanishlarning rag'batlantirish, yerlardan samarasiz foydalanish sabablari va sharoitlarini bartaraf qilish, yer uchastkalaridan oqilona foydalanmaslikka doir huquqbuzarliklarning oldini olish va bartaraf qilishning tezkor huquqiy imkoniyatlarini belgilash kabi o'zaro bog'langan va bir-biridan kelib chiqadigan huquqiy normalar majmui. Huquqiy tadbirlar

kompleksi (yig'indisi)–yerdan foydalanuvchilar, yer mulkdorlari, ijarachilar va mulkdorlarning yer uchastkalaridan maqsadli foydalanishlarning rag'batlantirish, yerlardan samarasiz foydalanish sabablari va sharoitlarini bartaraf qilish, yer uchastkalaridan oqilona foydalanmaslikka doir huquqbuzarliklarning oldini olish va bartaraf qilishning tezkor huquqiy imkoniyatlarini belgilash kabi o'zaro bog'langan va bir-biridan kelib chiqadigan huquqiy normalar majmui.

Yerga oid munosabatlarni davlat tomonidan tartibga solish- iqtisodiy huquqiy choralarni qo'llash orqali Respublika yer fondini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanishni tashkil etishda davlat organlarining maqsadli faoliyati.

Yer resurslarini foydalanishning davlat boshqaruvi- hozirgi va kelajak avlod hamda yerdan foydalanuvchilar, ijarachilar va mulkdorlar manfaatlarida yer munosabatlarini tartibga solish, yerlardan samarali foydalanish va muhofaza qilishni ta'minlashga qaratilgan o'zaro uzviy bog'langan davlatning huquqiy, iqtisodiy, texnik va tashkiliy – xo'jalik chora-tadbirlar tizimi.

Yer to'g'risidagi qonun xujjatlarini buzish hollari aniqlangan taqdirda, mahalliy davlat organlariga yer uchastkalarini olib qoyish, shu jumladan, yer ijarasi shartnomasini muddatdan oldin bekor qilish, shuningdek, yerdan foydalanishni cheklash va toxtatib qoyish togrisida materiallar taqdim etish huquqi berilgan.

- Yer qonunchiligini bartaraf etish togrisida ogohlantirish xati
- Yer qonunchiligi mamuriy huquqbuzarligi togrisida bayonnoma
- Yer qonunchiligi buzilishi haqida ishni korib chiqishga kelishi uchun chaqiriq qogoz
- Mamuriy huquqbuzarlik togrisidagi ishni korib chiqish togrisida bayonnoma
- Yer qonunchiligi buzilganlik uchun mamuriy javogarlikka tortish togrisida qaror

Boshqarish tizimini vujudga keltirish vaqtida axborot oqimlarining kamchiliklari:

❖ turil xil strukturalar toplaydigan bir xildagi axborotlar utishining paralleligi (xatto bir strukturaning turli xil elementlari ham)

❖ axborotlar shakllanish vaqtida mushtaraklikning yoqligi har qaysi struktura tizimning rejali va hisobot korsatkichlaridan, normativ spravochki malumotlaridan xujjatlar formasi va hakozaalardan foydalanadi. Axborotning bir xil massiv korinishlari har xil davriyligi (har kuni, har oyda, har kvartalda) bilan bir necha marta namoyon boladi. Mohiyatiga kora bu bor axborot oqimining izchil takrorlanishidir.

❖ axborotning takrorlanishi. Axborotning bir xil massiv korinishlari har xil davriylik bilan (har kuni, har oyda, har kvartalda) bir necha marta namoyon boladi. Moxiyatiga kora bu bir axborot oqimining izchil takrorlanishidir;

- ❖ axborotning kechikishi. Boshqaruvchilik qarorning qabul qilinishi, axborotga ishlov berish, uzatish vaqti vaqt bolishi kerak, uning davomida boshqariladigan obyektga qaytarib bolmaydigan jarayon roy berishi mumkin;
- ❖ axborot toplash shartlari va yagona talabning yoqligi tufayli tez-tez roy berib turishi, axborotning tolaligi va ishonchliligining yetarli emasligi;
- ❖ axborotlar hajmining ortiqchaligi oqibatida ham xarakteri boyicha, ham xajmi boyicha malumotlar va xabarlarning tartibsizligi;
- ❖ ma'lumotlarga ishlov berish va olishning har xil muddatlari va uslublari sababli axborotlarini taqqoslab bolmasligi;

Yer resurlarini umumiy davlat boshqarilishini-davlat mablag'i hisobidan butun jamiyat manfaatida davlatning hukumat organlari amalga oshiradilar. Shuning uchun bu organlar qabul qilgan qarorlar yer munosabatlarining barcha subektlari uchun majburiydir. Davlat boshqarilishi davlatning xududiy ustunligi huquqiga asoslangan va mamlakatning barchalariga tarqatiladi. Davlat turli xil toifadagi fondining yerlariga farmoyish berish, foydalanish, egalik qilish boyicha ozining vakolatligini realizatsiya qilinishini taminlaydi. Bunday holda davlat yer sababi boyicha fuqarolik-huquqiy munosabatlarda, bu munosabatlarning boshqa ishtirokchilari kabi, ishtirok etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Avezbayev S., S.N.Volkov. Yer tuzishning ilmiy asoslari. Darslik-T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2006. – 196 b.
2. Babajonov A.R., Raxmonov Q.R., G'ofirov A.J. Yer kadastr. T.: TIMI, 2008 – 220 b.
3. O'zbekiston Respublikasi "Yer kodeksi", T.: "Adolat", 2011 y.
4. O'zbekiston Respublikasi yer resurslarining holati to'g'risida Milliy hisobot. T.: "Yergeodezskadastr" davlat qo'mitasi, 2016. – 85 b.
5. Internet saytlari: [www. Ziyo.net](http://www.Ziyo.net), www. Lex.uz, www. Tsure.ru, www.landkadast.com, www.guz.ru.

**TAKOMILLAHTIRILGAN CHUQURYUMSHATKICHLI PLUGNING
ISKANASIMON YUMSHATKICHINI TORTISHGA QARSHILIGINI
ANIQLASH**

Hasanov Ulug' Ibrohimovich t.f.f.d. (PhD), "QSXTT" kafedrası dotsenti.

"TIQXMMI" MTU Buxoro tabiiy resurslarni

boshqarish instituti. E-mail: Ulugbek.hasanov.1989@mail.ru

Annotatsiya. *Mazkur maqolada haydov osti qatlamini chuquryumshatish texnologik jarayonini takomillashtirish orqali ushbu jarayonga sarflanadigan energiya sarfini kamaytirish va nazariy tadqiqotlarning natijalaridan kelib chiqqan holda, tajribalarda iskanasimon chuquryumshatkichning tortishga qarshiligini o'rganish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlarning natijalari keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *plug, korpus, lemex, rama, traktor, tayanch g'ildirak, bo'ylama balka, osish moslamasi, kranshteyn, chuquryumshatkich, iskanasimon yumshatkich, zich tovon, energiya-resurstejamkor, konstruksiya, yoqilg'i, ishlov berish chuqurligi, tortishga qarshiligi.*

Аннотация. *В данной статье представлены результаты исследований, проведенных по снижению энергозатрат этого процесса за счет совершенствования технологического процесса выемки забивочного слоя и на основе результатов теоретических исследований результаты исследования сопротивления тяге игольчатого выемочного пластификатора в экспериментах.*

Ключевые слова: *плуг, корпус, борона, рама, трактор, опорное колесо, продольный молот, подвесное устройство, захват, ямчатый смягчитель, игольчатый смягчитель, плотная пята, энергоресурсоемкость, конструкция, топливо, глубина обработки, тяговое сопротивление.*

Annotation: *This article focuses on research aimed at reducing energy consumption during the deep softening of the earth's ploughing layer. The study primarily emphasizes improvements to the technological process, driven by theoretical research findings. The goal is to enhance the efficiency of energy use while maintaining or improving the effectiveness of the soil softening process, which is crucial in agriculture for facilitating easier tilling and better soil conditions. By refining the process based on theoretical analysis, the research seeks to develop strategies that not only optimize energy consumption but also contribute to more sustainable agricultural practices.*

Keywords: *plough, body, knife, frame, tractor, support wheel, longitudinal section, hanging device, bracket, deep softener, chisel softener, dense heel, energy-efficient, construction, fuel, processing depth, resistance of gravity.*

Jahonda yangi qishloq xo'jaligi texnikalari va texnologiyalarini yaratish hamda mavjud mashinalarni takomillashtirishda energiya va resurstejamkorlik eng muhim masala hisoblanadi. «Dunyo miqyosida turli qishloq xo'jaligi ekinlari hosilini etishtirish uchun har yili 1,8 milliard gektardan ortiq maydonga ishlov berilishini» [1] hisobga olsak, ish sifati va unumi yuqori hamda energiya-resurstejamkor tuproqqa ishlov beradigan mashina va qurilmalarni ishlab chiqish muhim vazifalardan biri hisoblanmoqda. Shu jihatdan shudgorlash bilan bir vaqtda haydov osti qatlamini yumshatib ketadigan pluglarni ishlab chiqishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ushbu yo'nalishda rivojlangan xorijiy davlatlarda, jumladan AQSH, Germaniya, Gollandiya, Angliya, Italiya, Rossiya Federatsiyasi, Belorussiya, Ukraina va boshqa davlatlarda ma'lum yutuqlarga erishilgan [2].

Jahonda qishloq xo'jaligi ekinlari etishtiriladigan dalalarni shudgorlash bilan bir vaqtning o'zida haydov osti qatlamini yumshatib ketadigan pluglarning yangi ilmiy-texnikaviy asoslarini ishlab chiqishga yo'naltirilgan ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Ushbu yo'nalishda, jumladan, qishloq xo'jaligi ekinlaridan bo'shagan yerlarni shudgorlash bilan bir vaqtning o'zida haydov osti qatlamini yumshatadigan, ish sifati va unumi yuqori, energiya-resurstejamkor, texnologik jarayoni takomillashtirilgan chuquryumshatkichli pluglarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Hozirgi paytda tarkibida gips, shag'al va qum bo'lgan haydov osti qatlamlarni yumshatish maqsadida turli konstruksiyadagi qo'lbola chuqur yumshatkichlardan foydalanilmoqda. Bu mehnat, yoqilg'i va boshqa ekspluatatsion harajatlar sarfini oshishiga hamda tuproqning ortiqcha zichlanishiga olib keladi. Shuningdek mavjud chuquryumshatgichli ishchi organlar orqali ishlov berilganda tuproqda ikkilamchi zich tovon qatlami hosil bo'ladi. Bu esa o'z navbatida o'simlik ildizlarini chuqur rivojlanishiga va yuqori hosil olishga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Olib borilgan adabiyotlar taxlili va tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki tuproqqa asosiy ishlov berish, ya'ni shudgorlash bilan birga haydov osti qatlamini agregatning bir o'tishida yumshatish jarayonini amalga oshirish jahon tajribasida o'zining samaradorligini ko'rsatib kelmoqda. Ammo ushbu energiya sarfi yuqori bo'lgan texnologik jarayonni bajarish uchun mo'ljallangan yoysimon panja ko'rinishidagi chuquryumshatgichlar bilan jihozlangan ikki yarusli PD-3-35 pluglari bir qator texnik va texnologik kamchiliklarga ega bo'lgan, energiya sarfini yuqoriligi bilan lozim darajada sohada qo'llanilmay kelmoqda. Shuningdek yoysimon panja ko'rinishidagi chuquryumshatgichlar bilan ishlov berilganda tuproq haydov osti qatlamida ikkilamchi zich tovon qatlamini hosil bo'lishi olimlarimiz tomonidan isbotlangan.

Texnologik jarayoni takomillashtirilgan tuproqchuqurlatkichli plug konstruksiyasini ishlab chiqish va uning kam energiya sarflab talab darajasidagi ish

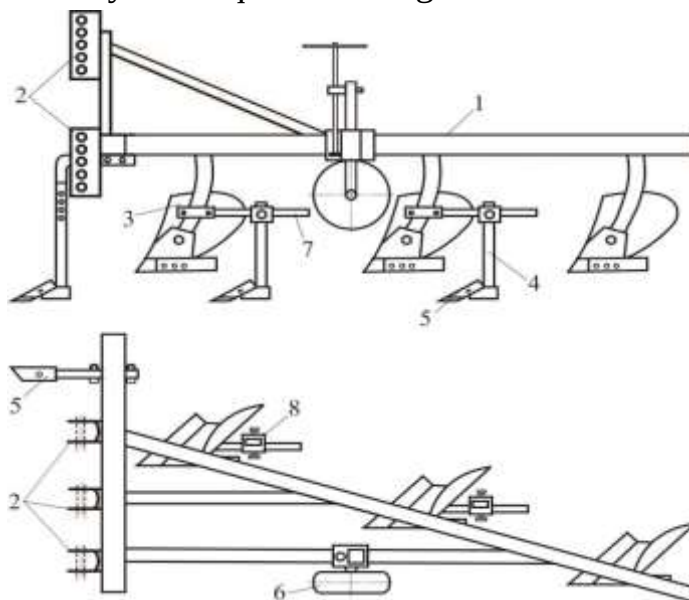
sifatini ta'minlaydigan chuquryumshatkichli ishchi organini tortishga qarshiligini aniqlashdan iborat.

Hozirgi paytda haydov osti qatlamini yumshatish yo shudgorgacha yoki shudgordan so'ng chuquryumshatgichlar bilan alohida hamda chuquryumshatgichli ish organlar bilan jihozlangan ikki yarusli pluglar bilan yumshatish bilan birga shudgorlash amalga oshiriladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda tuproqqa asosiy ishlov berish jarayonini, ya'ni shudgorlash bilan birga haydov osti qatlamini chuquryumshatish texnologik jarayonini takomillashtirish orqali ushbu jarayonga sarflanadigan energiya sarfini kamaytirish agrar sohadagi dolzarb muammolardan biridir [5].

Ushbu muammoni o'rganib masalani yechish maqsadida laboratoriya-dala qurilmasi ishlab chiqildi. Qurilma 3-4 klassdagi traktorlar (MX-135, MXM-140, MXM-240, New Holland T7060) bilan agregatlash uchun osma variantda tayyorlandi.

1-rasmda laboratoriya-dala qurilmasining konstruktiv sxemasi tasvirlangan.

1-rama; 2-osish moslamasi; 3-korpus; 4-chuquryumshatkich; 5-iskanasimon yumshatkich; 6-tayanch g'ildirak; 7-bo'ylama balka; 8-kranshteyn

1-rasm. Takomillashtirilgan chuquryumshatkichli plugning konstruktiv sxemasi

Tajribaviy chuquryumshatkichli plug (1-rasm) rama 1, osish moslamasi 2, korpus 3, chuquryumshatkich 4, iskanasimon yumshatkich 5, tayanch g'ildirak 6, bo'ylama balka 7 va kranshteyn 8 dan tashkil topgan. bo'lib, plug korpusi va uni orqasiga o'rnatilgan chuquryumshatkich orasidagi bo'ylama masofani, traktor g'ildiragining orqasiga o'rnatilgan chuquryumshatkich va plugning birinchi korpusi orasidagi masofani hamda chuquryumshatkichni ishlov berish chuqurligini o'zgartirish imkoni mavjud (2-rasm).

2-rasm. Chuquryumshatkichli plugning yon tomondan ko‘rinishi

Nazariy tadqiqotlar nazariy mexanika va matematik tahlil asosida, eksperimental tadqiqotlar esa mavjud me'yoriy hujjatlarda (GOST 20915-11, O'z DSt 3193:2017, O'z DSt 3355:2018) belgilangan usullardan foydalanib hamda ko'p omilli eksperimentlarni matematik rejalashtirish usullarini qo'llab o'tkazildi [6,7,8].

Tajriba tadqiqotlarida olingan ma'lumotlarga matematik statistika asosida ishlov berildi. Bajarilgan ishning iqtisodiy samaradorligi RD Uz 63.03-98 «Испытания сельскохозяйственной техники. Методы расчета экономической эффективности испытываемой сельскохозяйственной техники» [9] bo'yicha aniqlandi.

Iskanasimon tuproqchuqurlatkichning tortishga qarshiligini ilgari bajarilgan tadqiqotlarga asoslangan holda quyidagi ifoda bo'yicha aniqlaymiz [14]:

$$R_u = B_u \left\{ \frac{Tt_u}{\sin \gamma_u} + K_c \frac{h}{\cos \frac{1}{2}(\varepsilon_u + \varphi_1 + \varphi_2)} \times \left[\sin \frac{1}{2}(\varepsilon_u + \varphi_1 + \varphi_2) + \operatorname{tg} \varphi_1 \cos \frac{1}{2}(\varphi_1 + \varphi_2 - \varepsilon_u) \right] \right\} +$$

$$+ h_u B_u \rho \left\{ L_u g \frac{\sin \varepsilon + \operatorname{tg} \varphi_1 (\cos \gamma_u \operatorname{ctg} \gamma_u + \sin \gamma_u \cos \varepsilon_u)}{\cos \varepsilon - \operatorname{tg} \varphi_1 \sin \gamma_u \sin \varepsilon_u} + \right.$$

$$\left. + V^2 \frac{\sin^2 \gamma_u [\sin \varepsilon + \operatorname{tg} \varphi_1 \sin \gamma_u (\operatorname{ctg}^2 \gamma_u + \cos \varepsilon_u)]}{\operatorname{ctg} \varepsilon_u - \operatorname{tg} \varphi_1 \sin \gamma_u} \right\} \times \left(1 + \frac{W}{100} \right), \quad (1)$$

bunda R_u – iskanasimon tuproqchuqurlatkichning tortishga qarshiligi, N;

T – iskanasimon tuproqchuqurlatkich ishlov berayotgan tuproq qatlamining qattiqligi, Pa;

t_u – iskanasimon tuproqchuqurlatkich tig'ining qalinligi, m;

γ_u – iskana tig'ining egat devoriga nisbatan o'rnatilish burchagi, ° ;

$\gamma_u = \arctg(\sin \alpha_u \operatorname{ctg} \beta_u)$;

ε_u - iskanasimon tuproqchuqurlatkichga ta'sir etuvchi tuproq

qarshilik kuchlari teng ta'sir etuvchisining gorizontga nisbatan og'ish burchagi, °;

$$\varepsilon_u = \arctg \frac{tg \alpha_u}{\sin \left[\arctg (\sin \alpha_u ctg \beta_u) \right]};$$

ρ – iskanasimon tuproqchuqurlatkich ishlov berayotgan tuproq qatlamining zichligi, kg/m³;

W – tuproqning namligi %.

(3.25) ifoda A.T.Imondosov [14; 18-b.] tomonidan olingan ifodada tuproqchuqurlatkichning tortishga qarshiligiga uning ishchi sirtini ko'ndalang-tik tekislikda β_u burchak ostida o'rnatilishining ta'siri hisobga olinganligi bilan farq qiladi.

$\beta_u > 0$ bo'lganda tuproq ikki xil deformamatsiya ta'sirida bo'ladi, ham siqiladi ham egiladi.

Xulosa qilib aytganda $V_i=0,057$ m, $T = 5 \cdot 10^6$ Pa, $t_i = 0,001$ m, $K_s = 3 \cdot 10^4$ Pa, $\alpha_i = 30^\circ$, $\varphi_1 = 30^\circ$, $\varphi_2 = 40^\circ$, $\rho = 1400$ kg/m³, $g = 9,81$ m/s² va $W = 14\%$ deb qabul qilib, (1) ifoda bo'yicha hisoblashlar bo'yicha iskanasimon tuproqchuqurlatkichning tortishga qarshiligi uning 10-15 sm ishlov berish chuqurligiga 0,63-1,17 kN ni tashkil etishini ko'rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. http://evdemosfera.narod.ru/issl/issl/ek_zemlia.html
2. www.agroru.com/blog/novinki_agromislennogo_kompleksa
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida» gi PF-4947-sonli Farmoni.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoevning 2019 yil 31 iyuldagi “Qishloq xo'jaligi mashinasozligini jadal rivojlantirish, agrar sektorni qishloq xo'jaligi texnikalari bilan ta'minlashni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida”gi PQ-4410- sonli Qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 23 oktyabrdagi «O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5853-sonli Farmoni.
6. O'z DSt 3355:2018 “Qishloq xo'jaligi texnikasini sinash. Tuproq chuqur ishlov beruvchi mashinalar va qurollar. Sinov dasturi va usullari” // Rasmiy nashr. – Toshkent, 2018. – 32 b.
7. O'z DST 3193:2017 “Qishloq xo'jaligi texnikasini sinash. Mashinalarni energetik baholash usuli” // Rasmiy nashr. – Toshkent, 2017. – 21 b.

8.A.Tuxtakuziev, U.I. Khasanov, M.Z. Ochilov. The results of experiments the width of the soil deeper like gouge and its impact on studying performance. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 2021.

9. РД Уз 63.03-98 «Испытания сельскохозяйственной техники. Методы расчета экономической эффективности испытываемой сельскохозяйственной техники». – Тошкент, 1998. – 49 с.

10.Khasanov U. I., Savriddinov A. A., Sabirav K. S. the results of the experiment showed a deeper width of the soil, such as the angle of crushing, and its effect on the study of activity/ / Journal of Applied Research doi RA:10.47191 / rajar / v7i10.07,size: 07 issue: 10 October 2021. - P. 2570-2573.

11.Muradov N., Khasanov U. determination of the tensile strength resistance of the working body with a deep softener installed on a two-layer plow during the main processing process// "Construction mechanics, hydraulics and water resource engineering" (conmechhydro). - Membership fees, 2020. - P. 3-8.

12.Muradov N.M., Hasanov U.I., Ochilov M.Z. Scientific research on the construction of energyatejamkor plug / / “Международный научно-практический magazine “globalnaya Nauka i Innovation 2020: Tsentralnaya Azia”. - Kazakhstan, 2020. - B. 51-54.

13.Mamadaliev M.X. Tuproqqa minimal ishlov beruvchi kombinatsiyalashgan agregat yumshatkichining parametrlarini asoslash: Diss. ... texn.fan.nomz. – Yangiyo'l – Andijon – 2010. – 165 b.

14.Имандосов А.Т. Обоснование параметров и схемы расстановки корпусов двухъярусного плуга для работы на повышенных скоростях движения в зоне хлопководства : Автореф. дисс... канд. техн. наук. –Янгиюль, 1991. – 17 с

ISHLOV BERILMAGAN TUPROQQA URUG' EKISHDA NO-TILL TEKNOLOGIYASIDAN FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI

t.f.d., prof. To'xtaqo'ziyev A., tayanch doktorant Tangirov I.U.

Qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash ilmiy-tadqiqot insituti

Kirish

Dunyo bo'ylab no-till texnologiyasidan foydalanish jadal sur'atlarda o'sib bormoqda. 2021-yilgi tadqiqot natijalariga ko'ra, no-till texnologiyasi qo'llanilgan qishloq xo'jalik maydonlari 507,6 million akrga yetgan bo'lib, bu oxirgi 10 yilda 93% ga oshganini ko'rsatadi. Xususan, AQSh (26,5 mln gektar), Braziliya (25,5 mln gektar), Argentina (19,7 mln gektar), Kanada (13,4 mln gektar) kabi mamlakatlar ushbu texnologiyadan eng ko'p foydalanmoqda. Shuningdek, Avstraliya, Xitoy, Qozog'iston, Ispaniya va Janubiy Afrika ham no-till texnologiyasini faol qo'llayotgan davlatlar qatoriga kiradi.

O'zbekistonda esa no-till texnologiyasidan foydalanish hali keng ko'lamda emas, lekin so'nggi yillarda unga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda. Ayniqsa, Qozog'istonning ushbu texnologiyadan foydalanish tajribasi O'zbekiston qishloq xo'jaligiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. O'zbekiston hukumati va qishloq xo'jaligi tadqiqot institutlari no-till texnologiyasini sinovdan o'tkazmoqda va uni joriy etish bo'yicha tashabbuslar ilgari surilmoqda.

No-till texnologiyasi zamonaviy qishloq xo'jaligida muhim o'rin egallaydi. Bu usul tuproqni haydash va ishlov berish jarayonlarini minimallashtirib, hosildorlikni oshirish va tuproq unumdorligini saqlashga yordam beradi. Ushbu maqolada no-till texnologiyasining asosiy afzalliklari haqida so'z yuritamiz.

- Tuproq unumdorligini saqlash

- No-till texnologiyasi tuproqning tabiiy tuzilishini buzmaydi.
- Mikrobiologik jarayonlar yaxshilanadi va foydali organizmlar ko'payadi.
- Eroziyaga qarshi himoya ta'minlanadi, chunki tuproqning ustki qatlami buzilmaydi. [1]

No-till texnologiyasi an'anaviy dehqonchilik usuli bilan solishtirilganda sug'orish suvini 30-50% gacha tejash imkonini beradi. Bu, ayniqsa, suv tanqisligi kuzatiladigan hududlarda juda muhim ahamiyat kasb etadi. [7]

- Namlikni saqlash va suv tejash

- Tuproq sirtida qolgan organik qoldiqlar namlikni saqlashga yordam beradi.
- Sug'orish suviga bo'lgan ehtiyoj kamayadi.
- Suvning tuproq orqali o'tishi yaxshilanadi va o'simliklar chuqur ildiz otadi.

- Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish

- Yo'qoriga ishlov berish texnikalari talab qilinmaydi.
- Yoqilg'i sarfi kamayadi, chunki traktorlar kamroq ishlatiladi.
- Ishchi kuchiga bo'lgan talab pasayadi.

- Hosildorlikni oshirish va ekinlarni muhofaza qilish

- No-till texnologiyasi ekinlarning tezroq unib chiqishiga yordam beradi.
- O'g'itlarning tuproqda uzoqroq saqlanishi ta'minlanadi.
- Begona o'tlarning o'sishi kamayib, ekinlarga salbiy ta'siri pasayadi.

- Ekishda qo'llaniladigan asosiy parametrlari

- Urug' ekish chuqurligi: Har bir ekin turi uchun optimal chuqurlikni tanlash muhim (masalan, bug'doy uchun 3-5 sm, makkajo'xori uchun 5-7 sm).
 - Urug' normasi: Har gektarga ekiladigan urug' miqdorini to'g'ri hisoblash kerak.
 - Qatorlar oralig'i: Ekinlarning o'sish sharoitlarini yaxshilash uchun optimal qator oralig'ini tanlash muhim (masalan, g'alla uchun 15-20 sm, dukkaklilar uchun 35-50 sm).
 - Namlik va tuproq harorati: Tuproqdagi namlik miqdori va harorat ekinning unib chiqishiga katta ta'sir ko'rsatadi. [2]
- No-till texnologiyasining O'zbekistonda viloyatlar kesimida ulushi [3]

1-jadval

Viloyatlar	An'anaviy usulda urug'lar ekish (%)	No-till texnologiyasida urug'lar ekish (%)
Toshkent	90%	10%
Samarqand	85%	15%
Qashqadaryo	80%	20%
Buxoro	75%	25%
Xorazm	88%	12%
Farg'ona	82%	18%
Surxondaryo	78%	22%
Andijon	86%	14%
Qoraqalpog'iston Respublikasi	83%	17%

Xulosa

No-till texnologiyasi ekologik jihatdan samarali bo'lib, tuproq unumdorligini saqlash, namlikni muhofaza qilish va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga yordam beradi. Ushbu usul qishloq xo'jaligida barqaror rivojlanishga xizmat qilib, fermerlar uchun ham iqtisodiy, ham ekologik jihatdan foydali bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Shoumarova M., Abdillaev T. Qishloq xo'jaligi mashinalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 576 b.
2. Xamidov A. Qishloq xo'jalik mashinalarini loyihalash. – Toshkent: O'qituvchi, 1991. – 245 b.

3. Mamatov F.M, Ergashev I.T., Temirov I.G‘., Toshpo‘latov B.U. Qishloq xo‘jalik mashinalari. – Toshkent: VORIS-NASHRIYOT, 2014. – 320 b.
4. Теории и методы физики почв / Под ред. Е.В.Шеина и Л.О.Карпачевского. – М.: Гриф и К, 2007. – 616 с.
5. Бутенин Н.В., Лунц Я.Л., Меркин Д.Р. Курс теоретической механики.Т.II: Динамика (3-е изд., исправленное). – М.: Наука, 1985. – 496 б.
6. Выгодский М. Я. Справочник по высшей математике. – М.: Наука, 1972. – 872 с.

Internet saytlar

7. <https://www.agro.uz/uz/services/recommendations/8180/>
8. <http://maqolalar.uz/qishloq-xojaligi/dehqonchilik/616-alladan-bo'shagan-yerlarni-esa-muddatda-tayerlash-va-takroriy-ekin-ekish.html>.

UDK 666.9.691.693.

PREPARATION OF SULPHUR CONCRETE USING MODIFIED SULPHUR AND MELAMINE.

Dilnoza SHAVKATOVA,
Shahrasabz davlat pedagogika instituti
Tabiiy fanlar kafedrası v.b.dotsenti
E- mail:shavkatova89dilnoza@mail.ru

tel: 91 949 10 30

Kimyo fanlari doktori, Kamolov L.S taqrizi asosida

Abstract.

In this article, it was found expedient to obtain sulfur concrete based on organic nitrogen-containing compounds. Melamine, hydrazine, 2,4-dinitrophenylhydrazine, and bitumen were used as modifiers. The corrosion resistance of the obtained samples of sulfur concrete was studied in aggressive environments, including: 10% solutions of acids H₂SO₄, HCl, HNO₃, H₃PO₄, 3% solutions of Na₂SO₄, NaCl, NaF, 10% NaOH, pH=4-10 and machine oil, dichloroethane and diesel fuels. The results obtained in the course of research show an increase in corrosion resistance and an improvement in the mechanical properties of sulfur concrete.

Key words: melamine, sulfur concrete, modification, copolymer, corrosion, acidic, alkaline, sand, plasticization, polymer, aggressive environment, spectrum, thermogravimetry, scanner, dispersion.

ПРИГОТОВЛЕНИЕ СЕРНОГО БЕТОНА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МОДИФИЦИРОВАННОЙ СЕРЫ И МЕЛАМИНА.

Аннотация

В данной статье было признано целесообразным получение серобетона на основе органических азотосодержащих соединений. В качестве модификаторов использовались меламина, гидразин, 2,4-динитрофенилгидразин и битум. Коррозионная стойкость полученных образцов серобетона изучались в агрессивных средах, в том числе: 10% растворы кислот H_2SO_4 , HCl , HNO_3 , H_3PO_4 , 3% растворы Na_2SO_4 , $NaCl$, NaF , 10% $NaOH$, $pH=4-10$ и машинное масло, дихлорэтан и дизельные топлива. Полученные результаты в ходе исследований показывают повышение коррозионную стойкость и улучшение, механические свойства серобетона.

Ключевые слова: меламина, серобетон, модификация, сополимер, коррозия, кислотная, щелочная, песок, пластификация, полимер, агрессивная среда, спектр, термогравиметрия, сканер, диспергирование.

MODIFIKATSIYALANGAN OLTINGUGURT VA MELAMINDAN FOYDALANGAN HOLDA OLTINGUGURTLI BETON TAYYORLASH.

Annotatsiya

Ushbu maqolada organik azot saqlovchi birikmalar asosida oltingugurtli beton olish maqsadga muvofiq deb topildi. Shu o'rinda melamin, gidrazin, 2,4-dinitrofenilgidrazin va bitumdan modifikator sifatida foydalanildi. Hosil qilingan oltingugurtli beton namunalarining korroziyaga bardoshliligi agressiv muhitlar, jumladan: 10%-li H_2SO_4 , HCl , HNO_3 , H_3PO_4 kislota eritmalarida, 3%-li Na_2SO_4 , $NaCl$, NaF eritmalarida, 10%-li $NaOH$, $pH=4-10$ va mashina moyi, dixloretan hamda dizel yoqilg'ilarida o'rganildi. Tadqiqot davomida olingan natijalar oltingugurtli betonning korroziyaga bardoshliligini oshirishi va mexanik xossalarni yaxshilashi anuiqlandi.

Kalit so'zlar: melamin, oltingugurtli beton, modifikatsiya, sopolimer, korroziya, kislotali, ishqoriy, qum, plastifikatsiya, polimer, agressiv muhit, spektr, termogravimetriya, skanerlovchi, disperslik.

Kirish. Dastlab Qo'shma Shtatlarda ishlab chiqilgan oltingugurtga asoslangan beton o'zining xususiyatlarini yaxshilash va yaxshilash uchun keng qamrovli tadqiqotlar o'tkazdi. Tadqiqotlar oltingugurtli betonning qurilish materiali sifatida xavfsizligi va ishonchliligini doimiy ravishda ko'rsatdi. Xom neft va gaz mahsulotlarida mavjud bo'lgan oltingugurt ¹⁻³ arzonligi tufayli boshqa asosiy materiallarga nisbatan iqtisodiy tanlovdir .

Oltingugurtli betonda oltingugurt birinchi navbatda bog'lovchi vosita sifatida ishlaydi. Tarkibi shuningdek, tosh bo'laklari, qum, uchuvchi kul va stabilizatorlar

kabi boshqa komponentlarni ham o'z ichiga oladi. O'zining past porozligi va yuqori zichlikdagi aralashmasi bilan oltingugurtli beton an'anaviy tsement betoniga nisbatan yuqori kuchga ega. Oltingugurt betonning noyob matritsa tuzilishi oltingugurt va birlashtirilgan agregatlarning ⁴⁻⁷ birikmasiga bog'liq bo'lishi mumkin **-Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review)**. Oltingugurtni qurilish aralashmalarining tarkibiy qismi sifatida ishlatish va o'rganish imkoniyati uzoq vaqtdan beri davom etmoqda. Yigirmanchi asrning 20-yillarida oltingugurt va ularning chiqindilaridan qurilish materiallari ishlab chiqarishda foydalanish bo'yicha ko'pgina ilmiy ishlar nashr etilgan. So'nggi yillarda oltingugurtli birikmalar olish va undan foydalanish sohasida AQShda tadqiqotlar yetakchi o'rinni egallamoqda. Shu bilan birga, oltingugurt asosida agressiv muhitlarga chidamli kompozitsion materiallar ishlab chiqarish imkoniyatlari keng doirada o'rganilmoqda. 1931 yilda oltingugurtli materiallar himoya qoplamalari sifatida foydalanish imkoniyatlarini yo'lga qo'yishgan va ushbu ishlar patentlangan bo'lib, asosan oltingugurt va portland sementidan iboratdir va ushbu materiallar kislotali sharoitlarda chidamli ekanligi ma'lum qilingan. [42, 43].

Oltingugurtning yuqori molekulyar tuzilishga ega bo'lgan uglevodorodlar bilan o'zaro ta'siri natijasida olingan birikmalar va oltingugurtdan oltingugurtli beton va asfalt ishlab chiqarishda foydalanish bo'yicha dastlabki tadqiqotlar 19-asrning 2-yarmiga to'g'ri keladi [44, 45]. 1938 yilda I. Bensovitning ishi ASTM texnik hujjatlar to'plamida nashr etilgan.

So'nggi paytlarda oltingugurtga asoslangan qurilish materiallari 1960-yillarning oxiridan boshlab faol o'rganilmoqda. Shu paytgacha oltingugurt va ularning chiqindilaridan turli kompozitsiyalar, asosan oltingugurtli beton va oltingugurtli asfalt aralashmalari ishlab chiqarishda foydalanish imkoniyatlari haqida ko'plab patentlar va ilmiy ishlar chop etilgan. Germaniyaning BASF kompaniyasi 1975 yilda oltingugurtli beton ishlab chiqarish imkoniyatlarini o'rganishni boshlagan [47].

Keyinchalik, 1981 yilgi patentida [49] oltingugurtni o'z ichiga olgan polimerlar hosil bo'lishi bilan RP220, RP020, Yescopol olefin seriyasining sanoat stabilizatorlari yordamida modifikatsiyalangan oltingugurt olish taklif qilindi. Yuqoridagi ish turli sharoitlarda olingan mahsulotlar bilan taqqoslangan. Stabilizatorlar oltingugurtning og'irligi bo'yicha 1-5% miqdorida kiritilishi kerakligi qayd yetilgan. Shu bilan birga, tarkibida ko'p miqdorda stabilizator bo'lgan konsentratlarni olish taklif yetiladi. Konsentratlar tashish va saqlash uchun qulayroqdir, keyin ular oltingugurtda yeritilishi yoki oltingugurt moddasini tayyorlash paytida aralashmaga qo'shilishi mumkin. Patent [50] ga muvofiq o'zgartirilgan oltingugurtli betonni oligomer CPD va norbornadiyen DSPD aralashmasi bo'lgan modifikator va oltingugurtning og'irligi bo'yicha 37% gacha

bo'lgan aralashmadagi oligomer tarkibi bilan o'zaro ta'siri natijasida olish mumkin. Mualliflar [51] oltingugurti vinil akril, uglevodorod, ditiofosfat kislotasining akril yefiri va polietilen kabi birikmalar bilan birgalikda yeritib, yonmaydigan kompozitsiyani olish usulini taklif qilishgan.

Mualliflar [52] o'z patentlarida ditsiklopentadiyen asosida 140°C haroratda modifikatsiyalangan oltingugurt olish usulini tavsiflaydi. Shu bilan birga, ixtiroda asosiy ye'tibor mahsulotni sovutish usuliga qaratilgan bo'lib, u kristallanishni va hosil bo'lgan zanjir tuzilishini siklik holatga o'tishni oldini olishni tushuntirishgan.

Polshada oltingugurt va uning chiqindilarini qurilish materiallari ishlab chiqarishda qo'llash bo'yicha ishlar olib borilmoqda. Tadqiqot natijalari ko'plab maqolalarda va patentlarda o'z aksini topgan [53; b. 137-142, 54; b. 378-385, 55]. Modifikatsiyalangan oltingugurt asosida qurilish materiallari olish bo'yicha Polsha mamlakati texnologiyalari o'zining murakkabligi va ko'p bosqichlilik bilan boshqa texnologiyalardan farq qiladi. Tadqiqotchilar [56]ning ilmiy ishlarida yelementar oltingugurt va to'yinmagan uglevodorod vakillaridan barqaror polimerlangan oltingugurt olish usuli taklif qilingan. Ushbu ishda qo'llanilayotgan xom ashyoning massasi bo'yicha 1–20% miqdorida yeritmaga 125°C-130 °S haroratda doimiy aralashtirish orqali polimerlangan oltingugurti kiritishgan. Keyingi bosqichlarda umumiy qorishmaning harorati asta-sekin oshirilgan, biroq 30 daqiqa mobaynida 5 °S darajadan yuqori darajaga ko'tarish tavsiya yetilmagan, tadqiqotlar 140-145 °S haroratlar oraliqlarida olib borilgan. Qorishma ushbu harorat rejimida 3 soat davomida ushlab turilgan. Keyingi bosqichda 30 daqiqa davomida 5 °S harorat darajasidan oshmaydigan tezlikda 130-135 °S haroratgacha asta sekin pasaytirilgan. Haroratning pasayishining umumiy vaqti 3 soat davomida olib borilgan. Quyidagi mualliflarning ixtirolarida [57, 58, 59] ham oltingugurti modifikatsiyalashning turli xil usullari taklif yetiladi: jumladan, oltingugurti polimerlash jarayoniga turli xil yerituvchilar, stirol va boshqalar birikmalarining ta'siri o'rganilib, ularni qo'llash bo'yicha tavsiyalar berilgan. Modifikatsiyalangan oltingugurtning fizik tuzilishini taklif qiluvchi patent [60] ko'pchilik ilmiy izlanuvchilarda katta ilmiy qiziqish uyg'otgan. Mualliflar [60] ga ko'ra o'zgartirilgan oltingugurt yevtektik aralashma, oltingugurt va modifikatorlarning qattiq yeritmasi hisoblanadi. Modifikator sifatida to'yinmagan uglevodorodlar va stirol aralashmasi, siklik birikmalarining dimerlari va trimerlari (ditsiklopentadiyen) shaklida, og'irligi 2-7% miqdorida 135 °C haroratda ishlatilgan. Ta'kidlanishicha, modifikatorlar bilan oltingugurt kimyoviy o'zaro ta'sirga kirmaydi. Modifikatsiyadan maqsad polimorf o'zgarishlarga uchramaydigan α -romb shaklidagi barqaror anizotrop kristallarni olishdir. β -monoklinik shaklning tarkibi 0,1% dan oshmaydi.

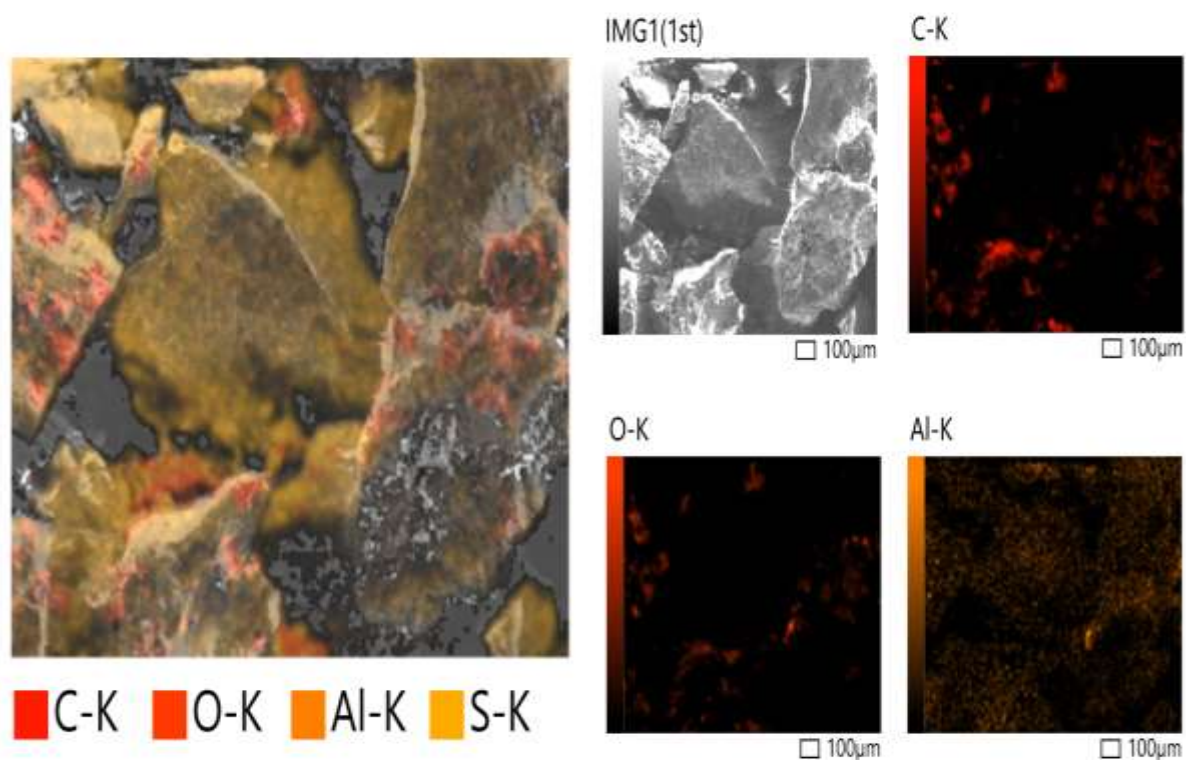
Ushbu tadqiqot birinchi marta YeNB dan oltingugurt modifikatori sifatida foydalanishni taklif qiladi. YeNB dan foydalanish uning barqarorligi va DSPDga

nisbatan past toksikologik xossaga yegalligi bilan izohlanadi. Mahsulotning xususiyatlari haqida batafsil ma'lumot mavjud yemas. Ushbu ixtiro asosidagi tadqiqotlar, shuningdek, boshqalarning asosiy qismi in vitro laboratoriya sharoitida olib borildi. Jarayonni sanoat miqyosiga yaqin sharoitlarda o'tkazish haqida ma'lumot yo'q. Tajriba natijalarining yo'qligi bunday ishning muhim kamchiliklari hisoblanishi ko'rsatilgan.

SHell [62] ta'kidlashicha, oltingugurtli naftenlar yoki olefinli uglevodorodlar bilan modifikatsiyalashda organik polisulfidlar hosil bo'ladi. Modifikatsiyalangan oltingugurt - bu polisulfidlarning yelementar oltingugurtga qo'shilishidir. Organik polisulfidlarning mavjudligi oltingugurtning allotropik shakllarini barqarorlashtiradi va kristallanishni oldini oladi.

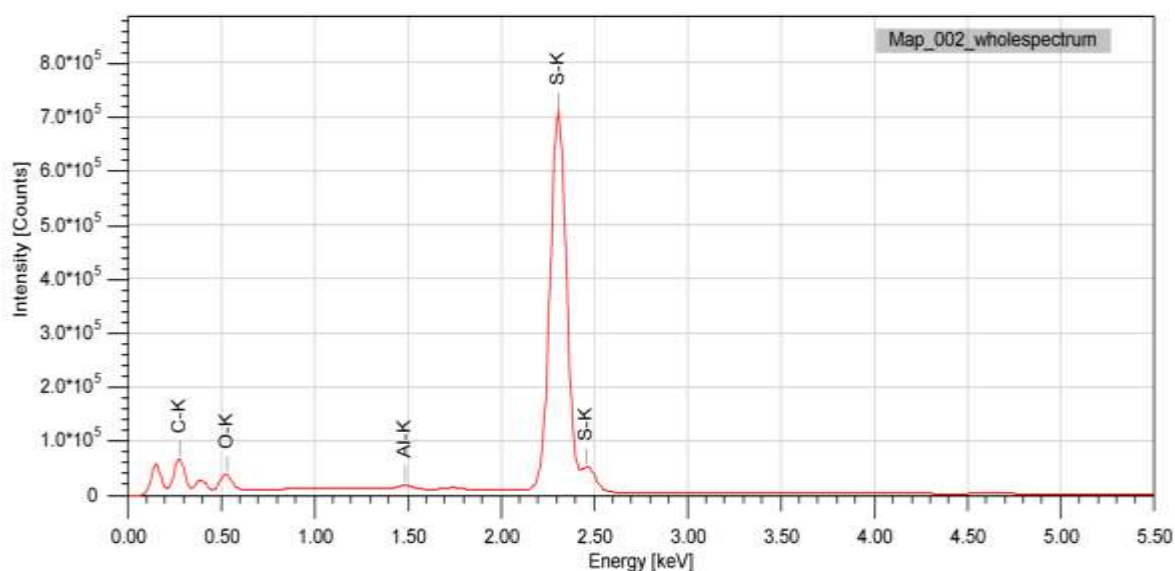
Bu fakt oltingugurtning asta-sekin (24 soat ichida) monoklinik shakldan barqaror ortorombik shaklga o'tishi bilan izohlashgan, bu esa hajmning kamayishi bilan bog'liq bo'lib, materialning sekin asta yemirilishiga yordam berishini izohlashgan.

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Agressiv kimyoviy va korroziy eritmalar ta'sirida betonning barqarorligi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Ushbu tadqiqot oltingugurt-2,4-dinitrofenilgidrazin modifikatoriga asoslangan betonning turli xil og'ir muhitlarda, shu jumladan 10% kislotali eritmalar (sulfat, xlorid, nitrat va fosfat kislotalar), 3% tuz eritmaları (sulfatlar, xloridlar va fluorid) da barqarorligini o'rganib chiqdi. tuzlar), 10% NaOH, pH o'zgartiruvchi muhitlar (pH 4-10 gacha) va organik birikmalar (avtomobil moyi, dikloroetan va dizel yoqilg'isi). EDS (Energiya dispersiv spektroskopiya) tahlili oltingugurtli betonning elementar tarkibini tushunishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu ilg'or analitik texnika material ichida mavjud bo'lgan elementlarning tarqalishi va kontsentratsiyasi haqida muhim ma'lumotlarni beradi. EDS tahlilini qo'llash orqali tadqiqotchilar oltingugurtli betonning ishlashi va xususiyatlari haqida qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lishlari va uning xususiyatlarini turli xil ilovalar uchun optimallashtirishlari mumkin. EDS tasvirlari va elementar xaritalarni baholash orqali oltingugurtning boshqa elementlar bilan bir qatorda mavjudligini tasdiqlash mumkin, bu materialning tarkibi va ishlashini yanada kengroq tushunish imkonini beradi.

(a)

1-rasm. Oltingugurt 2,4-dinitrofenilgidrazin modifikatorining EDS tasvirlari (a) va tegishli EDS element xaritasi (b) keltirilgan.

(b)

2-rasm. Oltingugurt-2,4-dinitrofenilgidrazinning EDS tahlil natijalari, (a) element xaritasi va (b) EDS ma'lumotlari.

Tanlangan modifikatsiya moddasining elementar tarkibini aniqlash uchun oltingugurt-2,4-dinitrofenilgidrazin modifikatorida chuqur sirt elementar tahlili

o'tkazildi. Ta'kidlanishicha, oltingugurt miqdori umumiy massaning 33,91 % ni tashkil etib, tekshirilayotgan modifikatorida oltingugurt borligini tasdiqlagan. Tahlil shuni ko'rsatdiki, kislorod atomlari umumiy massaning 9,2% ni, uglerod esa umumiy massaning 56,63% ni tashkil qiladi. Ushbu topilmalar oltingugurt-2,4-dinitrofenilgidrazin modifikatorida 2,4-dinitrofenilgidrazin mavjudligini tasdiqladi. Natijada, EDS tasvirlari va EDS elementi xaritasi natijalari oltingugurt-2,4-dinitrofenilgidrazin modifikatori azot, uglerod va oltingugurt elementlaridan tashkil topganligini, oltingugurt modifikatorida birlashtiruvchi komponent sifatida xizmat qilishini ko'rsatdi.

Oltingugurt-2,4-dinitrofenilgidrazinli betonning termal barqarorligi va tarkibiy o'zgarishlarini tushunish uchun muhim vosita ekanligini isbotladi. Ushbu uslub tadqiqotchilar va sanoat mutaxassislariga betonda oltingugurt modifikatorlarini kiritish ta'sirini baholash imkonini beradi, bu esa yaxshilangan ishlash ko'rsatkichlari va materialning uzoq umr ko'rishiga olib keladi. Oltingugurt bilan o'zgartirilgan beton o'zining yaxshilangan xususiyatlari tufayli sezilarli e'tiborga sazovor bo'ldi, masalan, kimyoviy ta'sirga chidamliligini oshirish, mustahkamlikni oshirish va qisqarish vaqtini qisqartirish.

Jadval 1. Oltingugurt-2,4-dinitrofenilgidrazin modifikatorining termogravimetrik natijalari.

No	Harorat , ° C	Iste'mol qilingan energiya qiymatlari, mk V	Og'irlikni yo'qotish , %	Kilo yo'qotish darajasi, mg/min
1	100	-0,00105	0,075	0,0155
2	200	-0,09585	0,84	0,6452
3	300	-0,856	43.206	0,688
4	400	-0,101	88.338	0,0538
5	500	-0,01322	91.855	0,018
6	600	-0,0125	93.022	0,0212
7	700	-0,0159	94.425	0,0258
8	800	-0,00725	96.114	0,0032
9	900	0,0109	96.312	0,00315
10	1000	0,00056	96.44	0,0031

-Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tarkibida azot bo'lgan organik birikmalar - melamin, 2,4-dinitrofenilgidrazin bilan neft va gaz sanoati chiqindisi bo'lgan elementar oltingugurti modifikatsiyalash asosida polimer oltingugurtli bog'lovchi moddalar olish usuli taklif etildi.

Modifikatsiyalangan oltingugurtli beton quyilgandan 24 soatdan keyin uning siqilishdagi mustahkamlik kuchi 80 dan 95% gacha ortishi aniqlandi. Siqish va

egilish qarshiligi yuqori bo'lgan beton tayyorlash uchun polimer oltingugurtli beton va to'ldiruvchi materiallarning massa nisbatini 1:2 qilib belgilash taklif qilingan.

-Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations). Ushbu tadqiqotda oltingugurt-2,4-dinitrofenilgidrazin modifikatsiyasidan foydalanadigan yangi beton turi joriy etildi va uning turli xil xususiyatlari ko'rib chiqildi. Yangi oltingugurt-2,4-dinitrofenilgidrazin modifikatori ishlab chiqildi va uning tuzilishi IQ spektroskopiyasi va TG tahlili yordamida tasdiqlandi. Ushbu modifikatsiyaning sirt tuzilishi SEM va EDS tahlillari orqali o'rganildi. Innovatsion beton oltingugurt-2,4-dinitrofenilgidrazin modifikatsiyasi va turli komponentlar bilan tuzilgan. Ushbu betonning xususiyatlari aniqlandi, bu quyidagi asosiy xulosalarga olib keldi:

(i) Natijalar oltingugurt-2,4-dinitrofenilhidrazin bilan o'zgartirilgan beton uchun termal kengayish koeffitsienti qiymati $14,8 \times 10^{-6} / ^\circ \text{S}$ ekanligini ko'rsatdi.

(ii) Kichikroq agregat o'lchamlari $2283 \text{ kg} / \text{m}^3$ ni tashkil etadigan zichroq betonga olib keldi . Betonning zichligi agregat hajmining oshishi bilan asta-sekin kamaydi. Tekshirilayotgan betonning o'rtacha deformatsiyasi 0,0026-0,0051 ni tashkil etdi, bu an'anaviy betonlarga nisbatan yuqori deformatsiya ko'rsatkichlarini ko'rsatadi.

(iii) Oltingugurt-2,4-dinitrofenilgidrazin bilan modifikatsiyalangan betonning muzlashga qarshi barqarorlik koeffitsienti taxminan 1,0 ni tashkil etdi.

(iv) Oltingugurt-2,4-dinitrofenilgidrazin bilan o'zgartirilgan beton yuzasida suvning singishi 0,1-0,34% gacha, betonning suvni yutish koeffitsienti esa 0,85 ni tashkil etdi, bu suv va yuqori namlik sharoitida barqarorlikni oshirdi.

(v) Oltingugurt-2,4-dinitrofenilgidrazin bilan modifikatsiyalangan beton turli agressiv eritmalarda ajoyib barqarorlikni ko'rsatdi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqotdagi keng qamrovli tadqiqotlar oltingugurt-2,4-dinitrofenilgidrazinning beton uchun hayotiy modifikator sifatida potentsialini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Nedelkin V.I, Zachernyuk B.A., Korneyeva L.A., Solovyeva YE.N., Kudryashova I.N., Zachernyuk A.B. Elementnaya sera v polimeroobrazovanii. [Elemental sulfur in polymer formation] Structure and dynamics of molecular systems: proc. report XIX All-Russian. conf. Kazan 2012. C.72

2. Nedelkin V.I., Zachernyuk B.A., Korneyeva L.A., Solovyeva YE.N. Elementnaya sera kak monomer dlya sinteza poliarilensulfidov. [Elemental sulfur as a monomer for the synthesis of polyarylenesulfides]. XX Mendeleev Congress on General and Applied Chemistry: Proceedings. report in five volumes Ekaterinburg, 2016. V.2b. P.343.

3. Nedelkin V.I., Zachernyuk B.A., Korneyeva L.A., Solovyeva YE.N. Elektrofilnoye sulfidirovaniye v sinteze oligoarilensulfidov.[Electrophilic sulfidation in the synthesis of oligoarylene sulfides] Butlerov Communications. 2018. V.53. No. 1. pp.148-152.
4. Ginzburg B.M., Tochilnikov D.G., Lyashkov A.I., Lavrentev V.K., Leksovskii A.M., Pozdnyakov A.O., Pozdnyakov O.F., Sukha-nova T.E., and Shepelevskii A.A. Polypara-phenylene sulfide as material for water-lubricated sliding bearings // Friction and Wear. 2010. Vol.31. No.4 Pp.394-402.
5. Berlin A.A. Polimerniye kompozitsionniye materiali: struktura, svoystva, texnologiya. [Polymer composite materials: structure, properties, technology] textbook; SPb.: Profession. 2009. 560 p
6. Ginzburg B.M., Tochilnikov D.G., Baxareva V.YE., Anisimov A.V., Kireyenko O.F. Polimerniye materiali dlya podshipnikov skoljeniya, smazivayemix vodoy. [Polymeric materials for plain bearings lubricated by water]. Review // Journal of Applied Chemistry. 2006. V.79. No. 5. P.705-716
7. Yamamoto Y., and Takashima T. Friction and Wear of Water Lubricated PEEK and PPS Sliding Contacts // Wear. 2002. Vol.253. No.7-8. P.820—826.
8. Zachernyuk B.A., Savin E.D., Nedel'Kin V.I. Recent advances in the chemistry of sulfur-containing poly(arylenes) // Polymer Science. Series C. 2002. Vol.44. No.2.Pp.168—184.
9. Korneyeva L.A., Nedelkin V.I., Zachernyuk B.A. (2017) Ekologicheskiye aspekti polucheniya poliarilensulfidov na osnove seri [Ecological aspects of obtaining polyarylene sulfides based on sulfur] Scientific aspects modern research: Sat. stat. intl. n.-pract. conf. Novosibirsk, C. 23-26.
10. Kolobova E.A., Lozhkina D.A. (2015) Waste Processing Oil and Capacity Radiationresistant Composites on their Basis. [Modern prob. automation and control In energy and engineering: Sat. scientific tr. intl. n.-pract]. conf. Penza. P.335-345.

O‘ZGANING YER UCHASTKASIDAN CHEKLANGAN TARZDA FOYDALANISH (SERVITUT) HUQUQI

**"TIQXMMI" MTuning Qarshi irrigatsiya va
agrotexnologiyalar instituti.**

Bobomurodova Shoxsanam Shavkat qizi assistent

Anotatsiya

Ushbu maqolada o‘zganing yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish huquqi (servitut)ni tashkil etishga doir masalalar yoritilgan.

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с организацией права пользования чужим земельным участком (сервитута) в ограниченном порядке.

Abstract

This article covers issues related to the organization of the right (servitude) to use someone else's land plot in a limited way.

Kalit so‘zlar: servitut, drenaj ishlari, yer uchastkasi, ko‘chmas mulk, ekinzorlar

Kirish. Yer hamisha davlat tomonidan ko‘chmas mulk ob’ekti sifatida qaralganligi sababli har qanday harakat va cheklovlar tegishli organlarda ko‘rib chiqilishi va ro‘yxatga olinishi kerak. Ma’lumotlar davlat restrida belgilanadi. Bunday harakatlarni amalga oshirish uchun tomonlar o‘zaro kelishuv tuzadilar yoki ish sudda ko‘rib chiqiladi.

Ko‘chmas mulk (yer uchastkasi, boshqa ko‘chmas mulk) egasi qo‘shni yer uchastkasining egasidan, zarur hollarda esa boshqa yer uchastkasining egasidan ham o‘zganing yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish (servitut) huquqini berishni talab qilishga haqlidir. O‘zganing yer uchastkasidan piyoda va transportda o‘ta olishni ta’minlash, elektr uzatgich, aloqa va quvur tarmoqlarini o‘tkazish va ulardan foydalanish, suv bilan ta’minlash uchun, shuningdek ko‘chmas mulk egasining ehtiyojlarini servitut belgilamay turib ta’minlanishi mumkin bo‘lmagan boshqa ehtiyojlarini qondirish uchun servitut belgilanishi mumkin. Yer uchastkasi servitut belgilanishi yer uchastkasi egasining ushbu uchastkaga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlaridan mahrum etmaydi. Servitut belgilashni talab qilayotgan shaxs bilan o‘zga yer uchastkasining egasi o‘rtasidagi bitimga muvofiq servitut belgilanadi va u ko‘chmas mulkka bo‘lgan huquqlarni ro‘yxatdan o‘tkazish uchun belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tkazilishi lozim.

Servitutni belgilash xususida kelisha olinmasa yoki uning shartlarida murosaga kelinmasa, bahs servitut belgilashni talab qilayotgan shaxsning da'vosi bo'yicha sud tomonidan hal etiladi.

Yer uchastkasi meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqi bilan berilgan yoki doimiy egalik qilish va foydalanish huquqi bilan berilgan shaxsning manfaatlari va talabi bo'yicha servitut belgilanishi mumkin. Servitut belgilangan uchastkaning egasi, agar qonunda boshqa tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, servitut kimning foydasini ko'zlab belgilangan bo'lsa, o'sha shaxsdan uchastkadan foydalanganlik uchun mutanosib haq talab qilishga haqlidir.

Bozor munosabatlariga o'tish va mulkning barcha shakllarini tengligini tan olish, yangi ashyoviy huquqlarning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Servitut shunday yangi ashyoviy huquqlardan biridir. Servitut lotincha "servire" -xizmat ko'rsatish so'zidan kelib chiqqan. Servitutning mohiyati shundan iboratki, bitta yer uchastkasining afzalliklari yoki kamchiliklari qo'shni hisobiga qondiriladi, ya'ni manfaatdor sub'ektlarga (qo'shni yer uchastkasi mulkdorlariga) o'zganing ko'chmas mulkidan cheklangan tarzda foydalanish huquqi beriladi.

Tadqiqot ishida yer uchastkasiga nisbatan ashyoviy huquqning mustaqil turi o'rnatilgan, ya'ni o'zganing yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish huquqi (servitut). Servitutning vujudga kelishi bitta yer uchastkasining mulkdoriga boshqa yer uchastkasi mulkdoridan servitut o'rnatmasdan qondirilishi mumkin bo'lmagan, muayyan ehtiyojlarning mavjudligi bilan bog'liq, tobe uchastkadan cheklangan tarzda foydalanish huquqining berilishini talab qilish huquqini beruvchi ikkita yer uchastkalarining qo'shniligi, tutashligiga asoslanadi.

O'zganing yer uchastkasidan piyoda va transportda o'ta olishni ta'minlash, elektr uzatgich, aloqa va quvur tarmoqlarini o'tkazish ulardan foydalanish, suv bilan ta'minlash uchun, shuningdek, ko'chmas mulk egasining ehtiyojlarini servitut belgilamay turib ta'minlanishi mumkin bo'lmagan boshqa ehtiyojlarini qondirish uchun servitut belgilanishi mumkin. Shu bilan birga ta'kidlash lozimki, yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish bo'yicha munosabatlar faqatgina Fuqarolik kodeksi bilan emas, balki Yer yeodeksi bilan ham tartibga solinadi. Masalan, Yer kodeksining 30-moddasiga muvofiq, servitut quyidagi maqsadlarda belgilanishi mumkin: o'zganing yer uchastkasi orqali piyoda yoki transportda o'tish;

o'zganing yer uchastkasida drenaj ishlari o'tkazish;

o'zganing yer uchastkasidan elektr uzatish, aloqa tarmoqlari va quvurlar, irrigatsiya, muhandislik va boshqa tarmoqlar o'tkazish va ulardan foydalanish;

o'zganing yer uchastkasidan ekinzor va mollarni sug'orish uchun suv olish;

mollarni o'zganing yer uchastkasi orqali haydab o'tish;

o'zganing yer uchastkasidan qidiruv, tadqiqot va boshqa ishlarni bajarish uchun vaqtincha foydalanish;

1-rasm Yer uchastkasida servitut o‘rnatish

o‘zganing yer uchastkasida ihota daraxtlari ekish va tabiatni muhofaza qilishga taalluqli boshqa ob’ektlar barpo etish. Fuqarolik kodeksi va Yer kodeksida servitut o‘rnatish maqsadlarining keltirilgan ro‘yxati to‘liq emas. Servitut qonunchilikka zid bo‘lmagan boshqa maqsadlarda ham belgilanishi mumkin. Servitutning barcha hollardagi muhim sharti – ko‘chmas mulk egasining tegishli ehtiyojlarining mavjudligi va ularni “servitutni ta’minlash” tartibida, o‘zga uchastkadan cheklangan tarzda foydalanish huquqining servitut o‘rnatmasdan qondirilishining imkonsizligidir.

Sub’ekt tomonidan o‘zga yer uchastkasi servitutidan foydalanish xususiyati, uning o‘rnatilish maqsadlariga javob berishi lozim. Shuning uchun, yer uchastkasining bir qismi transportda o‘tish uchun ajratilgan bo‘lsa, u yerdan mollarni haydab o‘tish yoki elektr o‘tkazgich tarmoqlarini o‘tkazish uchun foydalanish mumkin emas. Servitut o‘rnatilishini talab qilish huquqiga yer uchastkasining yoki o‘zga ko‘chmas mulk egasi hamda yer maydoniga bo‘lgan meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqi yoki yer uchastkasidan doimiy egalik qilish va foydalanish huquqi bo‘lgan shaxs ega bo‘ladi. Yer uchastkasining servitut bilan yuklashtirilishi ashyoviy tusga ega ekanligi va bevosita yer maydoni yuklashtirilishidan kelib chiqqan holda servitut bilan nafaqat yer uchastkasiga nisbatan mulk huquqi, balki ushbu yer uchastkasida vujudga keladigan boshqa huquqlar ham yuklashtiriladi. Yer uchastkasiga servitutni o‘rnatishda uning egasi manfaatlarini ham e’tiborga olish darkor, chunki ushbu yuklashtirish mulkdorning xo‘jalik yoki boshqa faoliyatini amalga oshirishda jiddiy to‘siqlarning paydo bo‘lishiga olib kelmasligi kerak. Mulkdorga tegishli bo‘lgan yer uchastkasi servitut bilan yuklanishi oqibatida uni maqsadga muvofiq foydalana olmasa, mulkdor servitutni bekor qilish talabi bilan sudga murojaat qilishga haqlidir.

Yer uchastkasida servitut belgilanishi yer uchastkasi egasining ushbu uchastkaga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlaridan mahrum etmaydi. Yer uchastkasiga bo‘lgan mulk huquqi mulkdor tomonidan, uning ixtiyoriga ko‘ra amalga oshiriladi, lekin servitut mohiyatidan kelib chiqadigan

cheklanishlar bilan birga servitut oʻrnatilgan yer uchastkasiga nisbatan mulkdor, servitut huquqlarini buzmaydigan har qanday harakatlarni amalga oshirishi mumkin. Masalan, mulkdor yer uchastkasini oldi-sotdi, ayirboshlash, hadya qilish, ijara shartnomalarini tuzish huquqiga ega. Chunki servitut cheklangan ashyoviy huquq boʻlib, mulkdor tomonidan bunday shartnomalarni tuzish servitutning bekor qilinishiga yoki uning bekor boʻlishiga olib kelmaydi. Bunday shartlarni oʻz ichiga olgan shartnoma ahamiyatsizdir, yaʼni oʻz-oʻzidan haqiqiy emas.

Servitut belgilashning asosi – servitut belgilash toʻgʻrisidagi shartnoma yoki servitutni oʻrnatish toʻgʻridagi sud qarori hisoblanadi. Servitut belgilash toʻgʻrisidagi shartnoma, servitut oʻrnatilishini talab qiluvchi shaxs bilan yuklashtirilayotgan uchastkaning mulkdori orasida yozma shaklda tuziladi. Shartnomada mulkdan cheklangan tarzda foydalanish huquqi amalga oshirilishining mazmuni, muddatlari, shartlari hamda uchastkadan foydalangani uchun haq miqdori belgilanadi. Servitutni oʻrnatish yoki uning shartlari masalasi boʻyicha kelishmaslik hollarida, servitut sud qaroriga binoan oʻrnatilishi mumkin. Daʼvo, servitut taqdim qilinishini talab qiluvchi shaxs tomonidan bildirilishi mumkin. Servitut oʻrnatilishini talab qiluvchi manfaatdor shaxs, qoʻshni yer uchastkasini servitut bilan yuklashtirishsiz yer uchastkasidan yoki boshqa koʻchmas mulkdan foydalanish imkoniyatining yoʻqligini isbotlab berishi lozim. Agar tomonlarda servitut shartlari boʻyicha kelishmovchiliklar mavjud boʻlsa, ular sud tartibida hal qilinadi. Fuqarolik kodeksini 84-moddasiga muvofiq, yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish huquqi, bunday yer uchastkasining yuklatilishi sifatida davlat roʻyxatidan oʻtkazilishi kerak. Servitutning davlat roʻyxatiga olinishi shartnoma yoki sud qarori asosida tuman va shaharlarning yer resurslari va koʻchmas mulk kadastr xizmatlari tomonidan, servitut kimning foydasini koʻzlab belgilangan boʻlsa, oʻsha shaxsning arizasiga koʻra amalga oshiriladi. Roʻyxatga olinish, servitut egasiga oʻzga mulkdan cheklangan tarzda foydalanish huquqini davlat roʻyxatiga olinishi toʻgʻrisidagi guvohnoma berilishi bilan tasdiqlanadi. Servitut davlat roʻyxatiga olingan paytdan boshlab kuchga kiradi.

Servitut belgilangan uchastkaning egasi servitut kimning foydasini koʻzlab belgilangan boʻlsa, oʻsha shaxsdan uchastkadan foydalanganlik uchun mutanosib haq talab qilishga haqlidir. Ushbu qoidaning istisnosi faqat qonun tomonidan belgilanishi mumkin. Yuklantirilgan uchastkadan foydalanganlik uchun mutanosib haq hamda uni toʻlash tartibi servitutni oʻrnatish toʻgʻrisidagi shartnoma bilan, nizo mavjudligida esa sud qarori bilan belgilanadi.

Xulosa

Servitut egasi, shuningdek servitut foydalanuvchisiga berishda ruxsat berishda cheklovlar qoʻyishi mumkin. Biroq, bu cheklovlar normative hujjatlar bilan

belgilanishi kerak. Servitut egasi servitut foydalanuvchisidan berilgan ruxsatga muvofiq harakat qilishini va shartlarni buzmasligini kutsa, servitut foydalanuvchisi ham servitut egasi tomonidan qo'yilgan cheklovlarga rioya qilishi kerak. Servitut turiga qarab, u ma'lum bir muddat bilan chegaralanishi yoki doimiy bo'lishi mumkin. Servitut ro'yxatdan o'tkazilishi kerak va u ro'yxatdan o'tkazilgandan keyin, hatto joy egasi o'zgargan taqdirda ham, servitut o'z kuchini saqlab qoladi. Biroq, servitutni bekor qilish yoki o'zgartirish uchun ma'lum shartlar bajarilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga sharh O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining akademigi, yuridik fanlari doktori, professor X. R. Raxmonqulov, Toshkent «Vektor-Press» 2010 y
2. **Raxmonov Q. Yer servitutlaridan foydalanishni takomillashtirish // Journal of "Irrigation and melioration". – Tashkent, №3(9).2017. - 57 p.**
3. **Jurakulov D.O., Turayev R.A., Ibragimov L.T., Yarkulov Z.R. Yer uchastkalaridan cheklangan tarzda foydalanishni tartibga solishning huquqiy asoslari / Monografiya. - Toshkent: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi» 2022. - 111 b.**
4. Jumanov A.N.– Servitut asosida yerdan foydalanishni takomillashtirish, 2020; - 115-118 b.
5. Babajonov A.R., Raxmonov K.R., G'ofirov A. Yer kadastr / O'quv qo'llanma. - T.: "TIMI", 2008. - 105 b.

ELEMENTAR OLTINGUGURTNi AROMATIK BIRIKMALAR ASOSIDA MODIFIKATSIYALASH.

Otamurodova Gavhar Murodullayevna
Shahrisabz davlat pedagogika instituti qoshidagi
Akademik litsey kimyo fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Elementar oltingugurt asosida oltingugurtli beton ishlab chiqarish texnologiyasini yanada takomillashtirildi; anilingidroxlorid asosida olingan modifikatsiyalangan oltingugurtning yuqori deformatsiyaga chidamliligi va yopishqoqligi va fizik-kimyoviy xossalari aniqlandi; portlendtsement o'rnini bosuvchi ishlab chiqilgan modifikatsiyalangan oltingugurtli betonlarning fizik-kimyoviy, fizik-mexanik xususiyatlari va agressiv muhitga chidamliligi aniqlandi; oltingugurtga nisbatan erimaydigan polimer qismlarining og'irligi bo'yicha 10-25% bo'lishi atmosfera va agressiv muhitlarga chidamli va yuqori bosimga chidamlilik xususiyatlariga ega bo'lgan modifikatsiyalangan oltingugurtli betonning ishlash xususiyatlarining yaxshilanishiga olib kelishi isbotlangan.

Kalit so‘zlar: oltingugurt, qum, kul, modifikatorlar, aromatik birikmalar, plastik holatdagi oltingugurt, anilingidroxlorid, temir qirindisi, infraqizil spektr, termik analiz texnologik jarayon

МОДИФИКАЦИЯ ЭЛЕМЕНТАРНОЙ СЕРЫ НА ОСНОВЕ АРОМАТИЧЕСКИХ СОЕДИНЕНИЙ.

Отамуродова Гавхар Муродуллаевна
Академический лицей при Шахрисабзском государственном педагогическом институте.

Аннотация. Дальнейшее совершенствование технологии производства серобетонов на основе элементарной серы; выявлены высокая деформационная стойкость и вязкость и физико-химические свойства модифицированной серы, полученной на основе анилингидрохлорида; разработаны заменители портландцемента физико-химические, физико-механические свойства модифицированных серобетонов и их устойчивость к агрессивным средам. определенная долговечность; доказано, что наличие 10-25% по массе нерастворимых в сере полимерных деталей приводит к улучшению эксплуатационных свойств модифицированного серобетона, который устойчив к атмосферным и агрессивным средам и обладает характеристиками устойчивости к высокому давлению.

Ключевые слова: сера, песок, зола, модификаторы, ароматические соединения, пластическая сера, гидрохлорид анилина, железные опилки, инфракрасный спектр, термический анализ технологического процесса.

MODIFICATION OF ELEMENTARY SULFUR BASED ON AROMATIC COMPOUNDS.

Otamurodova Gavkhar Murodullaevna

Academic Lyceum at Shakhrisabz State Pedagogical Institute.

Abstract. Further improvement of the technology of production of sulfur concretes based on elemental sulfur; high deformation resistance and viscosity and physicochemical properties of modified sulfur obtained on the basis of aniline hydrochloride were revealed; substitutes for Portland cement, physicochemical, physicomechanical properties of modified sulfur concretes and their resistance to aggressive environments were developed. certain durability; it was proven that the presence of 10-25% by weight of sulfur-insoluble polymer parts leads to improved performance properties of modified sulfur concrete, which is resistant to atmospheric and aggressive environments and has characteristics of resistance to high pressure.

Keywords: sulfur, sand, ash, modifiers, aromatic compounds, plastic sulfur, aniline hydrochloride, iron filings, infrared spectrum, thermal analysis of the technological process.

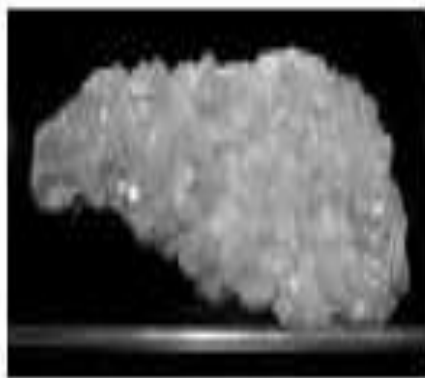
Dunyoda qazib olinadigan yoqilg`iga bo`lgan ehtiyoj jadal o`sib bormoqda, shuningdek, sanoatda yoqilg`i xom ashyosini tozalash jarayonida qo`shimcha mahsulot sifatida hosil bo`ladigan oltingugurtning miqdori ham ortmoqda. So`nggi o`n yilliklarda bu sohada ilmiy tadqiqot ishlarning jadal o`lishi elementar oltingugurtdan foydalanishning sintetik usullarini ishlab chiqish organik kimyo va oltingugurt kimyosi rivojlanishining asosiy tendentsiyasini - kengayishini ochib bermoqda.

Kelajakda oltingugurt miqdori muttasil ko`payishi taxmin qilinayotganligi sababli, oltingugurtdan foydali mahsulot olish uchun qarshi reja ishlab chiqish talab qilinadi aks holda chiqindilarni yo`q qilish uchun katta harajat talab etiladi. Shuning uchun oltingugurtning modifikatsiyalab oltingugurtli bog`lovchilar sintez qilish va ular asosida yangi turidagi modifikatsiyalangan oltingugurtli birikmalarni olish muhim ahamiyatga ega.

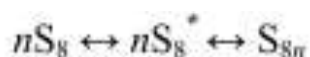
Oltingugurt kelajak xomashyosi va eng muhim elementlardan biri, "kelajakdagi material"elementar oltingugurt bilan bog`liq. Oltingugurt bilan boradigan reaksiyalar M.G. Voronkov tomonidan "istiqbolli reaksiyalardan biri" deb ataladi. Ularga bo`lgan qiziqish, oltingugurt asosidagi texnik jihatdan qimmatli mahsulotlarni ishlab chiqarish bilan izohlanadi, ular inson hayotining deyarli barcha sohalarida dori-darmonlar insektitsidlar va gerbitsidlar, hayvon em-xashak qo`shimchalari, portlovchi moddalar bo`yoqlar va korroziyaga chidamli moddalar, yog`lar, tabiiy gaz manbalari – amilmerkaptanlar, chiqindi suvdan og`ir metall ionlari ajratib olish uchun sorbentlar, rezina, vulkanizatsiya tezlatkichlari, strukturaviy va kompozitsion materiallar, kimyo sanoati uchun xom ashyo, qurilish va yo`l sanoati bu oltingugurtning o`zi, uning organik birikmalari g`oyasini chuqurlashtiradigan va uni qo`llashning mutlaqo yangi keng ko`lamli yo`llarini ishlab chiqadigan yangi ilmiy-amaliy sohalarning jahon amaliyotida rivojlanishini belgilaydi. Ushbu arzon va hatto ortiqcha xom ashyoning kengaygan manbalari tomonidan elementar oltingugurtning ishlatishga asoslangan reaksiyalarni jadal o`rganish rag`batlantiriladi. 19 – asr oxiri – 20-asr boshlarida B. B. ning shim.va Jan. - g`arbidagi yirik sanoat markazlaridan biri bo`lib, u yerda yiliga 20 mln. dan ortiq sanoat mahsulotlari ishlab chiqariladi.

O`zbekistonda oltingugurt ishlab chiqarish yiliga 5 mln. tonna atrofida bo`ladi . Ayni paytda, oltingugurt quyidagi yo`nalishlari ishlab chiqildi: 1. Qurilish va yo`l materiallari, sealants. 2. Kauchukni vulkanizatsiya qilish uchun bog`lovchi, polimer va yog`larga qo`shimchalar. 3. Kimyoviy quvvat manbalarida oltingugurt katodlari

va elektrolitlar matritsalar. 4. Organik sintez mahsulotlari va polimer kompozitsiyalar. Oltingugurt allotropiyasi. Oltingugurtning eng barqaror kristalli modifikatsiyalari: rombik(α -shakl, shakl. 1) $t_{ql}=112,8$, $r=2,07$ va monoklinik (β -shakli), $t_{pl}=119$ °C, $r=1,96$ g/sm³. 95,6 °C dan yuqori haroratga sekin isitish bilan α -oltingugurt β -oltingugurt aylanadi ,interval $t=95,6-119,3$ °C barqaror. 95,6 dan past haroratlarda α -shakli barqaror; bu shaklda, bir monoklinik oltingugurt bor[2] .

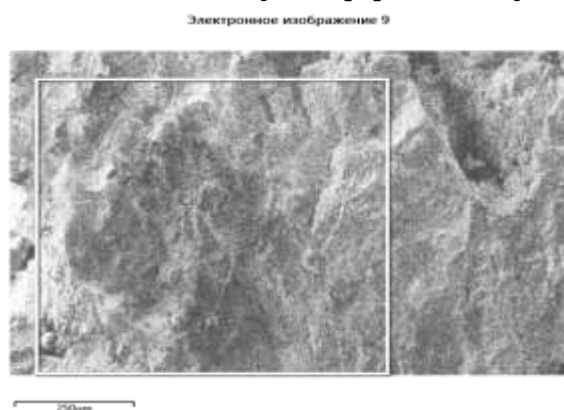
Oltingugurt kimyoviy va fizik xususiyatlari haroratga qarab o'zgaradi, uning molekulyar tuzilishiga bog'liq. Siklooktooltingugurt-termodynamik beqaror erimaydigan polimer modifikatsiyasidan nozik material. Oddiy sharoitlarda S_n siklik molekulalari etarli darajada barqaror bo'lib, unda $n = 6, 7, 8, 10, 12, 18, 20$ va yana. Siklogeksaoltingugurt S_6 kreslo formaga ega 50-60 °C da polimer zanjirlarga aylanadi va S_8 aylanadi S_2-S_4 biradikallari juda reaksiyaga kirishuchan va beqarordir. Aromatik, polisiklik uglevodorodlar, olefinlar, shuningdek merkaptanlar va polisulfidlarga asoslangan oltingugurtorganik birikmalar oltingugurtning harorat o'tishini kamaytiradi-uni plastiklashtiradi. S_8 siklooktaserlari termodynamik jihatdan 159°C ga qadar barqaror. Yuqori haroratlarda S_8 termik polimerizatsiyasi sodir bo'ladi.

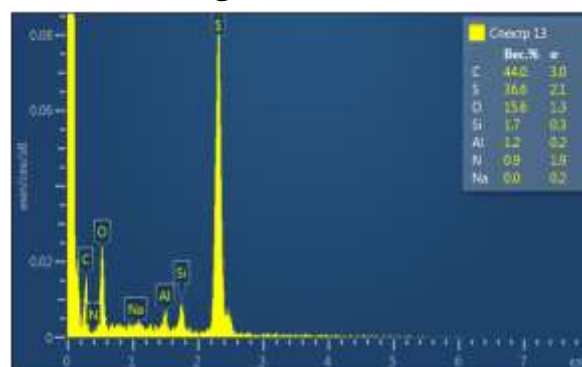
Aminlar polimerlanish reaksiyasini osonlashtiradi: S_8 $E_A=109$ halqasining anion ochilishi uchun termal-150,95 kJ/mol [3]. Mexanik tegirmonda faollashtirish (o'rtacha zarracha hajmi 8 mikron) tufayli oltingugurt kukun zarralar energiya to'planishi uchun 14 % erish va polimerizasyon issiqlik kamaytiradi. Polimer oltingugurtning molyar massasi 18000-73000 g/mol ($n=70-285$) teng .Keyinchalik haroratning oshishi polimer zanjirlarining uzilishiga va qovushqoqlikning sezilarli pasayishiga olib keladi, yuqori chegara harorati 300°C .Elementar oltingugurt organik va makromolekulyar sintezda yuqori reaksiyaga kirishish qobiliyati bilan asosan foydalanish imkoniyatini oldindan belgilaydi. Fridel-Kraft reaksiyasi asosida oltingugurt bilan benzol qizdirilganda tiofenol, difenil sulfid (DFS), difenildisulfid (DFDS) va tiantren olingan. Elementar oltingugurtning o'rnini bosuvchi va ochilmagan aromatik uglevodorodlar bilan o'zaro ta'siri geteroseklik oligomerlar –

oligoarilenlarni sulfidli birikmalar bilan sintez qilishning istiqbolli usuli hisoblanadi. Yuqori kimyoviy qarshilik, issiqlikka chidamlilik, mustahkamlik, boshqa xususiyatlari olovbardoshlik, bosimga chidamlilik (200 MPa gacha valentlik kuchi, 22 000 MPa gacha elastik moduli) qattqlik va mustahkam barqarorlik ularga asoslangan kompozitsiyalar yuqori mexanik ta'sirlarga, agressiv va nam muhitlarga chidamliligi boshqa noqulay omillarga masalan, kimyoviy reaktorlarning ichki qoplamasi ortofosfor kislotasida ishlaydigan kimyoviy oqim manbalarida membranalarni ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan.

Modifikatsiyalangan oltingugurtli beton namunasining mikrostrukturasi skanerlovchi elektron mikroskop yordamida o'rganildi. Mikrostrukturani o'rganish uchun oltingugurtli beton namunalarini tayyorlash, ishlab chiqilgan usul bo'yicha amalga oshirildi. Qalinligi -5 nm bo'lgan oltin qatlami modifikatsiyalangan oltingugurtli beton yuzasiga vakuum qurilmasida ionli qoplash yo'li bilan qo'llanildi. Oltin bilan qoplangan namunalar ikkilamchi elektron rejimida QUORUM Q150 RS skanerlovchi elektron mikroskopida tekshirildi. Mikrostrukturaviy tadqiqotlar natijalari 3-rasmda keltirilgan.

3-rasm. Oltingugurtli beton mikrofotografiyasi.

4-rasm. Oltingugurtli betonning element tahlili natijalari

3-rasmdan ko'rinib turibdiki, 100 g oltingugurtga 5 g kroton aldegid qo'shilsa, tarqalgan fazaning zarracha kattaligi - 0,1 dan 0,5 mkm gacha sezilarli darajada oshadi, shunga o'xshash 100 g oltingugurtga 3 g kroton aldegid qo'shilganda hech qanday ta'sir ko'rsatilmadi. Agar plastifikatsiyalangan polimer oltingugurtga kroton aldegid qo'shilsa, u holda modifikatsiya qiluvchi qo'shimcha tarkibining ko'payishi bilan dispers faza hajmi ham sezilarli darajada ko'payadi.

4-rasmda oltingugurtli beton tarkibidagi uglerod, kislorod, oltingugurt, kremniy, azot, natriy va aluminiyning ulushi ko'rsatilgan[28].

Ishda Toshkent kimyo-texnologiya ilmiy tadqiqot institutida (TKTITI) ishlab chiqarilgan yangi modifikatsiyalangan polimer oltingugurtli betonning rivojlanishi va xususiyatlari tasvirlangan. Qimmatbaho organik modifikator o'rnida, oltingugurt modifikatori sifatida sanoat ikkilamchi mahsuloti (60-65% anilingidroxlorid qolgan

qismi esa boshqa aldegidlar) ishlatildi. Ushbu modifikator bilan bir qatorda reaksiya sirt maydonini ta'minlash uchun oltingugurtli betonda fizik to'ldiruvchi moddalar sifatida boshqa chiqindilar, uchuvchan kul (masalan Sherabod sement zavodining uchuvchan kuli) va qum ishlatiladi. Yangi oltingugurtli beton uchun asosiy tarkibiy qismlarning aksariyati sanoat mahsuloti (ya'ni oltingugurt, kul va kroton aldegidi) bo'lganligi sababli, ushbu arzon yechim oltingugurtli beton-dan foydalanishni kengaytirish va qurilish sohasida atrof-muhitga ta'sirini sezilarli darajada kamaytirish kutilmoqda. Ushbu tadqiqot yangi oltingugurtli beton materialining tavsifiga qaratilgan. Materialning qurilishga yaroqliligini baholash uchun mexanik va termik sinovlar, mikroskopik tahlillar o'tkazildi.

Xulosa

1. Oltingugurt asosidagi kompozitsiyalar tarkibiga issiqlik elektr stantsiyalari kulini kiritish natijasida olingan kompozitsiyalar destruksiya-sining sezilarli kamayishi va ularning barqarorlanishi aniqlandi.

2. Oltingugurt modifikatori sifatida dastlab anilingidroxlorid ishlatilgan va sopolimerlanish reaksiya-sining optimal sharoitlari aniqlangan. Olingan kompozitsiyalar saqlash vaqtida barqaror ekanligi isbotlangan va oltingugurtli beton ishlab chiqarishi ko'rsatilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. E. Worrell, L. Price, N. Martin, C. Hendriks, L.O. Meida, Carbon dioxide emissions from the global cement industry 1, Annu. Rev. Energy Environ. 26 (1) (2001) 303-329.
2. I.E. Agency, Cement technology roadmap 2009, carbon emission reductions up to 2050, World Bus. Counc. Sustain. Dev. (2009), 2009, www.iea.org.
3. A.-M.O. Mohamed, M. El-Gamal, Sulfur Concrete for the Construction Industry: a Sustainable Development Approach: J, Ross Publishing, 2010.
4. A.-M.O. Mohamed, M. El Gamal, Sulfur based hazardous waste solidification, Environ. Geol. 53 (1) (2007) 159-175.
5. P. Kalb, J. Heiser III, R. Pietrzak, P. Colombo, Durability of Incinerator Ash Waste Encapsulated in Modified Sulfur Cement, Brookhaven National Lab, Upton, NY (USA), 1991. Funding organisation: USDOE, Washington, DC (USA).
6. G.S. Waldo, O.C. Mullins, J.E. Penner-Hahn, S. Cramer, Determination of the chemical environment of sulphur in petroleum asphaltenes by X-ray absorption spectroscopy, Fuel 71 (1) (1992) 53-57.
7. 548 AC, Guide for mixing and placing sulfur concrete in construction, ACI Mater. J. 85 (4) (1988).

8. A. Vroom, Sulfur polymer concrete and its application, in: Proceeding of Seventh International Congress on Polymers in Concrete, 1992, pp. 606-621.

O‘O‘T 633.11:631.52

**KO‘P YILLIK BUG‘DOY NAV VA NAMUNALARIDA
MAHSULDORLIK KO‘RSATKICHLARINING TAHLIL NATIJALARI**

O‘simliklar genetik resurslari ilmiy-tadqiqot instituti
Qishloq xo‘jaligi fanlari doktori, professor: Amanov Amir Amanovich
Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti
Tayanch doktorant: Nortojiyev Sunnatillo Farhod o‘g‘li
Ilmiy xodim: Abdimajidov Jaloliddin Raxmatillo o‘g‘li
E-mail: nortojiyevsunnatillo@gmail.com
Telefon nomer: +998939263660

Annotasiya: Respublikaning janubiy mintaqasida o‘rganilayotgan ko‘p yillik bug‘doy nav va namunalarning mahsuldorlik ko‘rsatkichlari tahlil qilinganda boshqoq uzunligi va boshqoqdagi boshqoqchalar soni o‘rganilganda, andoza navga nisbatan boshqoq uzunligi va boshqoqdagi boshqoqchalar soni yuqori bo‘lgan tizmalar soni 7 ta borligi biometrik natijalarni tahlil qilganda kuzatildi.

Kalit so‘zlari: ko‘p yillik bug‘doy, issiqlik, janubiy, mahsuldorlik, boshqoq uzunligi, global, nav, biometrik, tizma, tahlil, mintaq, boshqoqdagi boshqoqchalar soni.

Аннотация: При анализе показателей продуктивности сортов и образцов многолетней пшеницы, изучаемых в южном регионе нашей республики, отмечено, что выделено 7 гребней с большей длиной колоса и количеством колосков в колосе по сравнению со стандартным сортом.

Ключевые слова: многолетняя пшеница, жара, южный, урожайность, длина колоса, глобальный, сорт, биометрический, гребень, анализ, регион, количество колосков в колосе.

Annotation: When analyzing the productivity indicators of perennial wheat varieties and samples studied in the southern region of our republic, it was observed that there were 7 ridges with a greater spike length and number of spikes per spike compared to the standard variety.

Key words: perennial wheat, heat, southern, productivity, spike length, global, variety, biometric, ridge, analysis, region, number of spikelets per spike.

Kirish. Dunyo mintaqalarida global isish ta‘siridan (yog‘ingarchilikning kamayishi, suv tanqisligi, haroratning oshishi, tuproqda suv bug‘lanish jarayonining tezlashishi) issiqlik va qurg‘oqchilikka chidamli navlarni yaratish zarur. Ayni paytda

Respublikamizda, ayniqsa, janubiy viloyatlarda qurg'oqchilikka chidamli navlar va urug'lik ekinlarini yaratish dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 16 fevraldagi PQ-5742-son «Seleksiya yutuqlari to'g'risida»gi va 2019 yil 29 dekabrda PQ-2460-son «Urug'chilik to'g'risida»gi qonunlari, “2020-2030 yillarga qishloq xo'jaligini rivojlantirishning mo'ljallangan strategiyasi to'g'risida” gi farmoni hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga muayyan darajada xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi. Olimlarning malumotlariga ko'ra, ko'p yillik bug'doy bir qancha kamchilliklari bor ular don hosildorligi va donning sifat ko'rsatkichlari pastligiga qaramay ular iqlim o'zgarishiga mos bo'lgan chidamli navlarni yaratishda qo'llash mumkin [1; 23-29-b].

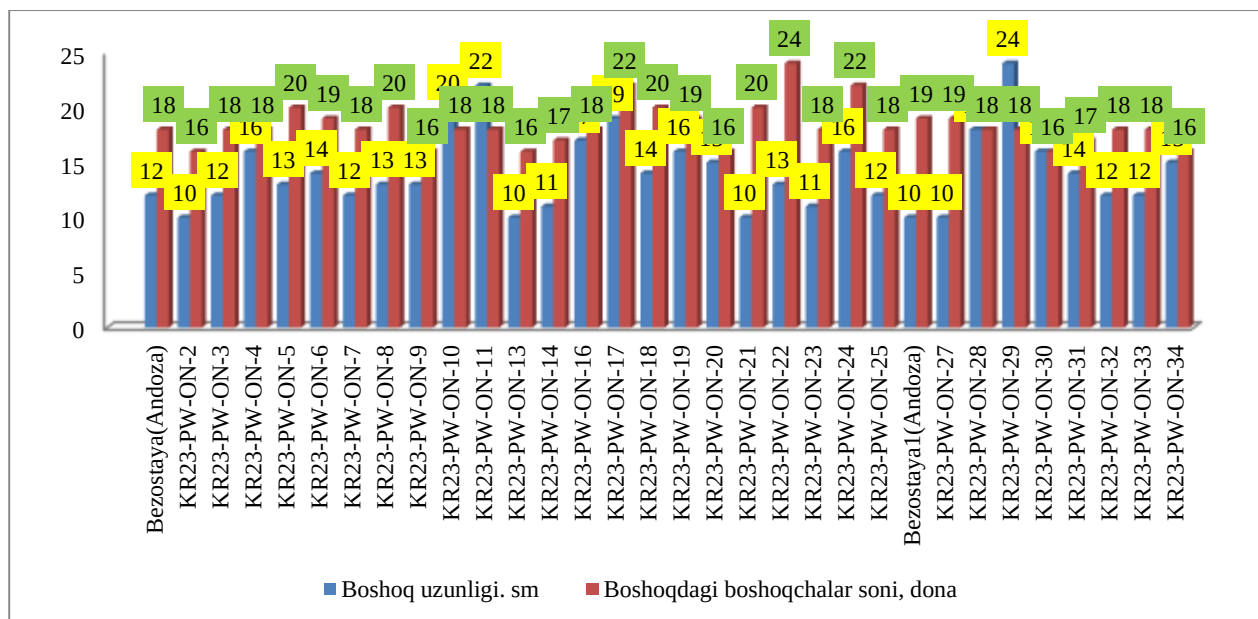
Olimlarning qayt etishicha, donning jahon savdosi 21 foizga o'sib, 2030 yillarga kelib 542 million tonnani tashkil etadi. Hindiston, Rossiya va Ukraina global bug'doy ishlab chiqarishning 50% dan ortig'ini tashkil etadi [2; 937-938-b].

Olimlarining takidlashicha, hozirda ko'p yillik bug'doy yuqorida keltirilgan bir qancha afzalliklarga ega bo'lishiga qaramasdan eng asosiy kamchilliklaridan biri hosildorligi 20-50 % gacha, 1000 dona don og'irligi 20-40 % gacha hamda oqsil va kleykavina ko'rsatkichlarining esa 10-15% gacha kamligidir [3; 11-12-b].

Olimlarning fikricha, hozirgi kunda doimiy iqlim o'zgarishi oqibatida navlarimizdan ko'zlangan hosil olishni imkoniyati kamayib ketmoqda va oxir-oqibat dunyoning ko'plab mamlakatlar uchun oziq-ovqat muommosi kuzatilishi mumkun [4; 34-36-b].

Tadqiqot natijalari. Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot institutining dala tajriba maydonida 2023-2024 yillarda ko'p yillik bug'doyning 34 ta nav va namunalarda tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Olib borilgan tadqiqot davomida nav va tizmalarning boshqoq uzunligi o'rtacha 10-24 sm gacha bo'lganligi biometrik natijalarni tahlil qilganda aniqlandi Andoza nav “Bezostaya” va “Bezostaya 1” navlarida boshqoq uzunligi 10-12 sm ni tashkil etganligi tadqiqot davomida aniqlandi. Andoza navga nisbatan boshqoq uzunligi yuqori bo'lgan tizmalar soni 7 ta borligi biometrik natijalarni tahlil qilganda kuzatildi. Tadqiqotlarimiz davomida nav va tizmalarning boshqoqdagi boshqoqchalar soni aniqlanganda qaytariqlar bo'yicha o'rtacha 16-24 ta gacha bo'lganligi tahlil natijalarida ifodalandi (1-rasmga qarang).

1-rasm: Ko‘p yillik bug‘doy nav va tizmalarning biometrik o‘lchov natijalari (Qarshi 2023-2024 yy).

Olimlarning takidlashicha, bug‘doy nav va tizmalarning boshq uzunligi hosildorlik va 1000 dona don vazni yuqori bo‘lishida muhim o‘rin tutadi. Chunki boshq qancha uzun bo‘lsa boshqchalar shuncha ko‘p joylashadi.

Andoza “Bezostaya” navida boshqdagi boshqchalar soni 18 ta “Bezostaya 1” navda esa 19 ta bo‘lganligi aniqlandi. Andoza navdan boshqdagi boshqchalar soni yuqori bo‘lgan tizmalar KR23-PW-ON-7, KR23-PW-ON-11, KR23-PW-ON-17, KR23-PW-ON-20, KR23-PW-ON-22, KR23-PW-ON-29 va KR23-PW-ON-31, tizmalarda boshqdagi boshqchalar soni yuqori ekanligi qayt etildi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish joizki o‘rganilayotgan ko‘p yillik bug‘doyning 34 ta nav va namunalarida boshq uzunligi hamda boshqdagi boshqchalar soni tahlil qilinganda andoza “Bezostaya” va “Bezostaya 1” navlardan yuqori bo‘lgan tizmalar borligi aniqlanib ular KR23-PW-ON-7 tizma, KR23-PW-ON-11 tizma, KR23-PW-ON-17 tizma, KR23-PW-ON-20 tizma, KR23-PW-ON-22 tizma, KR23-PW-ON-29 tizma va KR23-PW-ON-31 tizmalari yuqori ekanligi aniqlanib tanlab olindi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. D.S.Go‘mez, P.P.Rodriguez. “Sustainable agriculture through perennial grains: Wheat, rice, maize, and other species. A review:” Agriculture,Ecosystems & Environment.2022 y
2. Dmitry Rudoy, Viktor Pakhomov, Anastasiya Olshevskaya,Tatyana Maltseva, Natia Ugrehelidze, Angelina Zhuravleva and Arkady Babajanyan. “Review and analysis of perennial cereal crops at different maturity stages” // [IOP Conference Series: Earth and Environmental Science](#) 2021 y 937-papers

3. D.Musurmanov, A.Amanov, S.Aliqulov, F.Bekmirzayev “Ko‘p yillik bug‘doy seleksiyasi” //Agro ilm № 3 [81].2022 y 11-12 bet
4. Elizabeth A. Chapman, Hanne Cecilie Thomsen, Sophia Tulloch, Pedro M. P. Correia, Guangbin Luo, Javad Najafi, Lee R. DeHaan, Timothy E. Crews, Lennart Olsson, Per-Olof Lundquist, Anna Westerbergh, Pai Rosager Pedas, Søren Knudsen, Michael Palmgren. “Perennials as Future Grain Crops: Opportunities and Challenges” // Frontiers in Plant Science 2022 y

UDK 631.521.633.11

MOYLI ZIG‘IR NAV VA TIZMALARINING BIR BIRIGA KORRELYATIV BOG‘LIQLIGI

Kichik ilmiy xodim: Poyonov Azizbek.Berdimuradovich.

Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti.

Annotatsiya: janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti qamashi tumani dala tajriba maydonida olib borilgan tadqiqot natijalari matematik ishlov berib, belgilarning bir biriga korrelyativ bog‘liqligi tahlil qilingan va natijalar maqolada keltirilgan.

Аннотация: Результаты исследований, проведенных на Камашинском районном полевом опытном участке Южного НИИСХ, математически обработаны, проанализированы взаимосвязи между признаками, результаты представлены в статье.

Abstract: The results of the research conducted at the Kamashi district field experimental site of the Southern Agricultural Research Institute were mathematically processed, the correlation between the signs was analyzed, and the results are presented in the article.

Kalit suzlar: moyli zig‘ir, nav va tizmalarining, korrelyatsion, bog‘liqlik, ijobiy ko‘rsatkichlar,

Ключевые слова: лен масличный, сорта и линии, корреляция, взаимосвязь, положительные показатели

Keywords: oilseed flax, varieties and lines, correlation, relationship, positive indicators,

Olimlarning olib borgan tadqiqotlariga ko‘ra moyli zig‘irning usuv davri davomiyligi, o‘simlik bo‘yining balandligi yillar, bo‘yicha tahlil qilinganda o‘rtacha pishishgacha bo‘lgan kun 21-30 kun va bo‘yi balandligi 15-21 sm gacha farq qilganligini aniqlagan. 1000 dona don vazni ob-xavo sharoitiga qarab 5,6 gr dan 6,0 g gacha h=1,10, yirik urug‘lilarda 7,0 7,2 g gacha bo‘lganligi hosildorligi o‘rtacha 19-21.4 s\g bo‘lib yillar, kesimida farqi h=2.20. gacha farq qilganligini tajribalarida isbotlashgan.[1]

Ma'lumki, korrelyatsiya koeffitsientining o'zgarish ko'lam -1.0 dan 1.0 gachadir ($-1 < r < +1$). $r < 0.33$ bo'lganda korrelyatsiya kuchsiz, $r = 0.33 - 0.66$ gacha bo'lganda o'rtacha, $r > 0.66$ dan balad bo'lganda kuchli korrelyatsiya koeffitsienti hisoblanadi.

Swetha, Velamuri. Anila malumotiga ko'ra moyli zig'ir (*Linum usitatissimum*) oilasiga mansub bo'lib xiromasomalari $2n=30$. qurg'oqchilikka chidamli tabiiy iqlim sharoitiga moslashadigan °15 saviqga chidamliligi takitlagan. Tarkibida moy miqdori 30-47 foizgacha moy olinishi va omega-uch moy kislotasi inson organizimi uchun juda foydali hisoblanishi hamda sanoatda lak-bo'yoq formasevtikada foydalanilishini malumotlarida keltirgan. [1].

Olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra moyli zig'ir nav va tizmalarining unib chiqish va pishish sanasi o'rtasida o'rtacha $r=0,64$ ijobiy korrelyatsion bog'liqlik kuzatildi, pishish sanasi va pishishgacha bo'lga kun o'rtasida kuchli $r=0,89$ kuchli ijobiy korrelyatsion bog'liqlik kuzatildi.

O'simlik bo'yi va bir tup o'simlikdagi shohlar soniga kuchsiz $r=0,35$ o'rtacha ijobiy korrelyatsion bog'liqlik kuzatildi, bir tup o'simlikdagi shohlar soni va bir tip o'simlikdagi ko'sakchalar soniga kuchli $r=0,90$, ijobiy korrelyatsion bog'liqlik borligi aniqlandi.

Westcott, N.D olib borgan tadqiqotlariga ko'ra moyli zig'ir (*Linum usitatissimum*L), $2n = 2x = 30$) xiromasomadidan tashkil topgan bo'lib o'z-o'zidan changlanadigan bir yillik o'simlik, Linaceae oilasiga mansub. urug'idan moy poyasidan tola olish uchun yetishtiriladi. Moyli zig'ir urug'i morfotipi 5 ta asosiy moy kislotasini o'z ichiga olgan 40-50% moy palmitik PAL, stearik oleyk OLE, linoleik LIO, va linolenik LIN mavjud ligini isbotlagan.[2]

Bir tup o'simlikdagi ko'sakchalar soni va ko'sakcha ichidagi donlar soniga o'rtacha $r=0,52$ ijobiy korrelyatsion bog'liqlik kuzatildi, ko'sakcha ichidagi donlar soni va 1000 dona don vazniga o'rtacha $r=0,50$ ijobiy korrelyatsion bog'liqlik kuzatildi, o'simlik bo'yining bir tup o'simlikdagi ko'sakchalar soniga kuchsiz $r=0,41$ ijobiy korrelyatsion bog'liqlik borligi bilan izohlandi.

1000 dona don vazni va hosildorlik o'rtasida kuchli $r=0,70$ ijobiy korrelyatsion bog'liqlik kuzatildi, 1000 dona don vazni va moy miqdori o'rtacha $r=0,64$ ijobiy korrelyatsion bog'liqlik kuzatildi.

Moyli zig'ir urug'i tarkibida 25-48% moy, 30% gacha oqsil azot - 5%, kul - 4%, tola - 4,5% gacha bo'lishi va zig'ir moyi shifobaxsh xususiyatlariga ega bo'lib tarkibida ko'p miqdorda linolenik kislota mavjud. to'yinmagan moy kislotalar qondagi xolesterin almashinuvini tezlashtiradi va, oqsil va yog'larning metabolizmini yaxshilaydi, qon bosimiga va qo'yushish, shish paydo bo'lishining oldini olishini takitlab o'tgan.[5]

Hosildorlik va moy miqdori o'rtasida kuchli $r=0,81$, ijobiy korrelyatsion bog'liqlik kuzatildi, o'simlik bo'yi va hosildorlik o'rtasida o'rtacha $r=0,56$ ijobiy korrelyatsion bog'liqlik borligi tadqiqot natijalarida aniqlandi.

FAO tomonidan tavsiya etilgan malumotlariga ko'ra moyli zig'irning suvga bo'lgan talabi 327,4 mm tashkil etishi va asosan g'unchalash, gullash, ko'saklash fazalarida suvga bo'lgan talabi yuqori bo'lishi to'g'risida malumotlar beradi.[6].

№	Belgilarning bir biriga bog‘liqligi	Unib chiqish, sana	Shoxlash sana	G‘unchalash, sana	Gullash, sana	Ko‘sakcha hosil bo‘lish, sana	Pishish, sana	Pishishgacha bo‘lgan kun	O‘simlik bo‘yi, sm	o‘simlikdagi shoxlar soni.	o‘simlikdagi ko‘sakchalar soni, dona	ichidagi donlar soni, dona	1000 ta don vazni, gr	Hosildorlik, s/ga
1	Shoxlash sana	0,41												
2	G‘unchalash, sana	0,14	0,49											
3	Gullash, sana	0,21	0,55	0,70										
4	Ko‘sakcha hosil bo‘lish, sana	0,31	0,50	0,51	0,91									
5	Pishish, sana	0,64	0,61	0,38	0,53	0,59								
6	Pishishgacha bo‘lgan kun	0,22	0,53	0,40	0,54	0,57	0,89							
7	O‘simlik bo‘yi, sm	-0,60	-0,49	0,03	-0,30	-0,45	-0,66	-0,48						
8	Bir tup o‘simlikdagi shoxlar soni.	-0,56	-0,50	-0,51	-0,60	-0,55	-0,78	-0,66	0,35					
9	Bir tup o‘simlikdagi ko‘sakchalar soni, dona	-0,52	-0,56	-0,56	-0,53	-0,53	-0,81	-0,71	0,41	0,90				

10	kusakcha ichidagi donlar soni, dona	-0,52	-0,47	-0,03	-0,26	-0,36	-0,56	-0,34	0,63	0,54	0,52			
11	1000 ta don vazni, gr	-0,63	-0,46	-0,41	-0,49	-0,44	-0,75	-0,68	0,38	0,69	0,64	0,50		
12	Hosildorlik, s/ga	-0,54	-0,38	-0,19	-0,29	-0,38	-0,80	-0,69	0,56	0,66	0,66	0,57	0,70	
13	Moy miqdori,% da	-0,43	-0,57	- 0,285	-0,40	-0,41	-0,70	-0,63	0,51	0,64	0,69	0,55	0,64	0,81

Moyli zig'ir nav va tizmalarining bir biriga korrelyativ bo'g'liqligi (Qamashi 2022 yil)

Mualliflarning tadqiqotlariga ko'ra moyli zig'ir o'simligining bir biriga korrelyatsiyaviy bog'liqligi yillar, kesimida tahlil qilganda o'simlik bo'yi balandligi o'rtacha yillar kesimida $r = 0,674$ dan $0,696$ gacha farq qilgan. Mehanizatsiyaga mosligi $r = 0,701$ dan $r = 0,733$, gacha shoxlar soni $= 0,526$ dan $= 0,524$ gacha, bir tup o'simlikdagi hosildorlik $r = 0,698$ dan $r = 0,802$ gacha ijobiy Korrelyatsiyaviy bog'liqlik borligini tajribalarida aniqlashgan.[3]

Xulosa

Olib borilgan Tadqiqot natejalariga ko'ra moyli zig'ir nav va tizmalarining korrelyativ bog'liqligi tahlil qilinganda asosiy ko'rsatkichlari ya'ni unib chiqish va pishish sanasi o'rtasida o'rtacha $r = 0,64$ ijobiy korrelyatsion bog'liqlik kuzatildi,

Bir tup o'simlikdagi ko'sakchalar soni va ko'sakcha ichidagi donlar soniga o'rtacha $r = 0,52$ ijobiy korrelyatsion bog'liqlik aniqlandi.

Hosildorlik va moy miqdori o'rtasida kuchli $r = 0,81$, ijobiy korrelyatsion bog'liqlik kuzatildi, o'simlik bo'yi va hosildorlik o'rtasida o'rtacha $r = 0,56$ ijobiy korrelyatsion bog'liqlik borligi bilan izohlandi.

1. Колотов А. П. Реакция льна масличного на условия среды Среднего Урала //Достижения науки и техники Академии наук.—2021.—Т. 35—Нет. 6—С стр. 20-24.

2. Swetha, Velamuri Anila, S. R. E. E. M. O. Y. Bhattacharyya, and P. Srira. "A review on the effect of combining ability on yield and yield attributing characteristics in flax seed/linseed (*Linum usitatissimum* L)." International J. Agri. Sci. and Res 11.2 (2021) c- 197-198

3. Westcott N. D., Muir A. D. Chemical studies on the constituents of *Linum* spp //Flax. – CRC Press, 2003.c- 67-85

4. Emam, Salah. Estimation of straw, seed and oil yields for flax plants (*Linum usitatissimum* L.) cultivars of foliar application of Mn, Fe and Zn under dry environment."Egyptian Journal of Agronomy 42.1 (2020) s- 35-46

5. Altynaj B.AbuovaSaniya A. Tulkubaeva Dinara B. Zhamalova and Marat B. Tashmuhamedov.Culture of priority oil crops in the north of Kazakhstan BIO WebofConferences 17,00029 (2020) <https://doi.org/10.1051/bioconf/20201700029> FIES 2019

6. Sahoo, S. K. "Effect of Climate Variability on Population Dynamics of Insect Pests and Natural Enemies in Linseed (*Linum usitatissimum* L.) "International Journal of Bio-resource and Stress Management 7.2 (2016) s- 247-251.

KUNJUT(*SESAMUM INDICUM.L*) NAV VA NAMUNALARINING DON HOSILDORLIK KO'RSATKICHIGA 1000 DONA DON VAZNINI TA'SIRI

tayanch doktorant Norov Ilxom Chori o'g'li.
q.x.f.d., professor Amanova Maxfurat Eshmurodovna
Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti
Toshkent davlat agrar universiteti

Annatatsiya: Ushbu ilmiy tadqiqot ishida kunjut (*Sesamum indicum.L*) ning 110 ta nav va namunalarining 1000 dona don vaznini va don hosildorligi andoza navlar bilan taqqoslangan holda o'rganildi. Ilmiy tadqiqotda tanlab olingan namunalarning 1000 dona don vazni va don hosildorligi o'zaro bog'liqligi keltirilgan. Maqolada 1000 dona don vazni xamda don hosildorligi yuqori bo'lgan namunalarni tanlash ishlari amalga oshirilgan.

Kalit so'zlar: kunjut, nav, namunalar, 1000 dona don, hosildorlik, tanlash, kolleksiya ko'chatzori.

Аннотация: В этом научном методе были изучены масса 1000 зерен и урожайность зерен 110 сортов и образцов кунжута (*Sesamum indicum.L*) в сравнении со стандартными сортами. Приведена зависимость массы 1000 зерен от урожайности зерна проб, отобранных в ходе научных исследований. В статье выбраны образцы массой 1000 зерен и высокой урожайностью зерна.

Ключевые слова: кунжут, сорт, образцы, 1000 зерен, урожайность, селекция, коллекционный питомник.

Annotation: In this scientific method, the 1000 grain weight and grain yield of 110 varieties and accessions of sesame (*Sesamum indicum.L*) were studied in comparison with standard varieties. The dependence of the mass of 1000 grains on the grain yield of samples selected during scientific research is given. The article selected samples weighing 1000 grains and high grain yield.

Key words: sesame, variety, samples, 1000 grains, productivity, selection, collection nursery.

Hozirgi kunda kunjut o'rtacha 12,8 million gektar maydonda yetishtiriladi. Dunyoda eng yirik kunjut ishlab chiqaruvchi 7 ta davlat Sudan, Tanzaniya, Myanma, Hindiston, Xitoy, Meksika va Birma kabi davlatlar turadi. 2010 yilda dunyoda 3,84 million tonna kunjut yig'ib olingan bo'lsa, 2016 yilda bu 8 million tonnani tashkil etgan, hamda 2025 yilda bu ko'rsatkich 9,5 million tonna bo'lishi bashorat qilinmoqda. Olimlarning fikri mulohazasiga ko'ra 2009–2020-yillarda kunjut yetishtirish 55% ga, 1500 t dan 663 t gacha, ekin maydoni esa 43% ga, 1500 dan 849 ga kamaydi.

Kunjut o'simlikiga global talab qariyb 80 foizga oshdi. Ko'pgina davlatlar Sudan, Hindiston, Nigeriya va Myanma, kunjut urug'lari va undan tayyorlangan

mahsulotlarning asosiy eksportchilari hisoblanadi. Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya, Turkiya, Eron, Misr, Germaniya va AQSh kabi davlatlar kunjut urug'ining dunyodagi eng yirik importchilari hisoblanadi. [1].

Janubiy hududlarda tuproq va havo haroratining ko'tarilishini hisobga olib ertapishar, qurg'oqchilikka chidamli hamda don hosildorligi yuqori bo'lgan kunjut navlarini yaratish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar o'tkazish seleksioner olimlar oldida turgan juda muhim vazifadir.

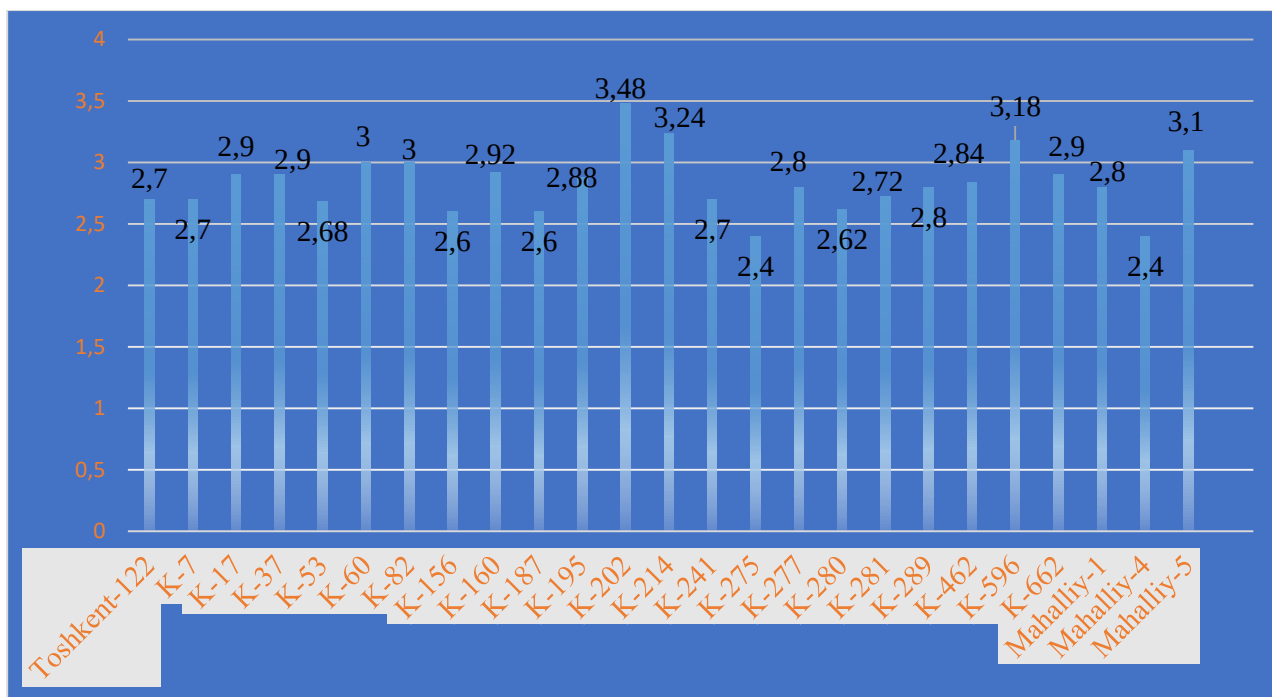
Bugungi kunda respublikamizda suv tanqisligi masalasi asosiy masalalardan biri bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-36-sonli farmonini bajarishda asosiy e'tiborni kam suv talab etadigan moyli ekinlarga qaratish talab etiladi. Respublikamizda kam suv talab etadigan moyli ekinlardan asosan maxsar, zig'ir va kunjut yetishtiriladi. Ushbu ekinlar orasida esa kunjut inson organizmi uchun foydali, jahon bazorida haridorgir eksportbop o'simlik hisoblanadi. Biz tomondan o'tkazilgan 2 yillik (2023-2024) ilmiy tadqiqotlar yuqorida keltirilgan meyoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga muayyan darajada xizmat qiladi.

Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot institutiga qarashli tajriba dalasida o'simliklar genetik resurslari ITI Milliy genbankida saqlanayotgan kunjut jahon genofondidan dunyoning 27 ta davlatlarida turli geografik xududlaridan jamlangan 110 ta namunalarini ekib o'rganildi. Olib borilgan tadqiqotimizda andoza nav "Toshkent -122" navi xamda 109 ta namunalar, 1 qaytariqda 4 m² maydonga ekib o'rganildi. Nav va namunalarning ekish ishlari aprel oyining beshinchi sanasida qo'l kuchi yordamida ekildi.

Ilmiy izlanishlar natijasi shuni ko'rsatadiki, harorat va namlik o'simlik o'suv davrida, asosan don to'lishish fazasida katta ahamiyatga ega.

Olib borilgan tajriba natijalatiga ko'ra kolleksiya ko'chatzorida ekib o'rganilgan 110 ta nav va namunalardan 24 ta birlamchi manba ajratib olindi xamda 1000 dona don vazni va don hosildorligi kabi ko'rsatkichlar o'rganildi.

1000 dona don vazni, donning yirikligi va to'laligini bildiradigan ko'rsatkichdir. Bu navdorlik belgisi bo'lib, shuning bilan birgalikda kuchli darajada to'lishish davridagi iqlim sharoitga bog'liqdir. Tadqiqot natijalariga ko'ra kunjut nav va namunalarda 1000 dona don vazni ko'rsatkichi tahlil qilinganida, o'rtacha ko'rsatkich 2,4 g dan 3,48 g gacha ekanligi tahlil natijalarida aniqlandi. Andoza nav "Toshkent -122" navida bu ko'rsatkich 2.7 gni tashkil qilganligi tahlil natijalarida aniqlandi.

1- rasm. Kunjut nav va namunalarda 1000 dona don vazni, g. (Qarshi-2023-yil)

1000 dona don vazni ko'rsatkichi bo'yicha andoza navdan yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan namunalar soni 6 tani tashkil qilganligi tahlil natijalarida aniqlandi. Qolgan kunjut nav va namunalarda bu ko'rsatkich bo'yicha deyarli farq kuzatilmadi.

Daniya E va boshqa olimlarni ma'lumotiga ko'ra kunjut seksiyasi va urug'chiligida urug' hosildorligiga eng yuqori bilvosita ta'sir ko'rsatadigan belgilardan ko'sakchadagi urug'lar soni, 1000 dona don og'irligi; va o'simlikdagi novdalar soni kabi belgilar o'rganilgan. Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatdiki, har bir ko'sakchadagi urug'lar soni urug' hosildorligiga eng ko'p hissa qo'shgan va kunjutni yaxshilash uchun tanlov ko'rsatkichi sifatida foydalanilgan [2].

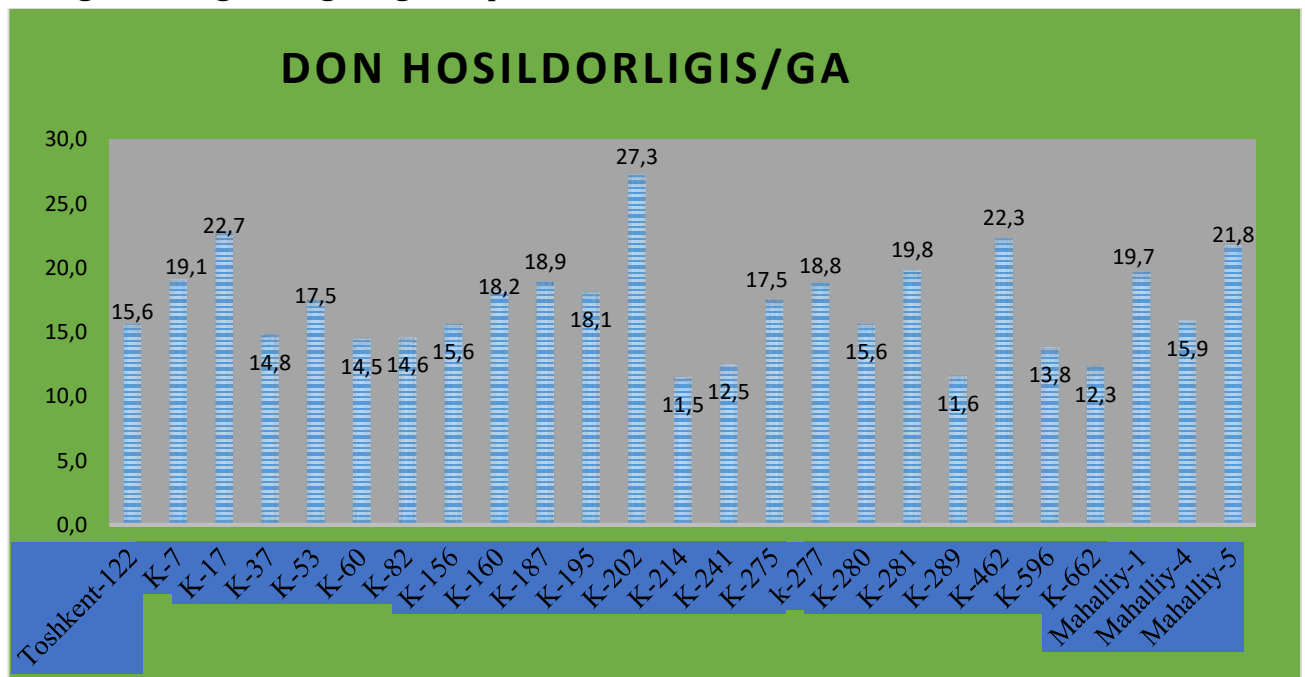
Ibrahim S. E va boshqa olimlarning tadqiqot natijalariga ko'ra kunjut seleksiyasida urug' hosildorlikiga ko'sakchalar soni, o'simliklar soni, ko'sakchadagi urug'lar soni va 1000 dona don vazni kabi hosil komponentlari va bu xususiyatlarni tanlash kunjutda urug' hosildorligini oshirishda ijobiy belgilar bo'lgan [3].

Kunjut nav va namunalarda hosildorlik ko'rsatkichi muhim jihatlaridan biri hisoblanadi. Tajriba natijalariga ko'ra kunjut nav va namunalarda hosildorlik ko'rsatkichi tahlil qilindi. Tajriba dalasida ekib o'rganilgan kunjutning 100 nav va namunlarning don hosildorlikgi, mahsuldorlik va sifat ko'rsatkichlari Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot institutining laboratoriya sharoitida aniqlandi.

Barcha qishloq xo'jaligi ekinlarining asosiy ko'rsatkichi bu hosildorlik hisoblanadi. Boshqa barcha ko'rsatkichlar hosildorlikni oshirishga qaratilgan seleksiya uchun xizmat qiladi. Hosildorlikni yuqori bo'lishida 1000 dona don vazni, bir tup o'simlikdagi ko'sakchalar soni hamda ko'sakchalardagi donlar soni, kabi ko'rsatkichlari ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.

Alake C.O va boshqa olimlarning tajriba natijalariga ko'ra urug' hosilni umumiy o'zgarishga ya'ni 86,4% o'simlikdagi ko'sakcha og'irligi, 1000 dona don vazni va ko'sakcha sonining o'zgarishi bilan izohlanishi mumkin. Bu belgilarni asosiy tanlov mezoni sifatida ishlatilishi mumkinligini anglatadi va Nigeriyada kunjut urug' hosildorligini oshirgan [4].

Tadqiqot natijalariga ko'ra kunjut nav va namunalarda don hosildorligi tahlil qilinganida, o'rtacha ko'rsatkich 11,5 s/ga dan 27,3 s/ga ekanligi aniqlandi. Andoza navdan yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan namunalar borligi tahlil natijalarida aniqlandi. Olingan ma'lumotlarga ko'ra andoza nav "Toshkent-122" navida don hosildorlikligi 15,6 s/ga bo'lganligi aniqlandi.

2- rasm. Kunjut nav va namunalarda don hosildorligi s/ga.(Qarshi-2023-yil).

Don hosildorligi bo'yicha andoza navlardan yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan namunalar soni 8 tani tashkil qilgani tahlil natijalarida aniqlandi. Qolgan nav va namunalar don hosildorligi bo'yicha andoza navlar bilan deyarli bir xil ko'rsatkichga ega ekanligi tahlil natijalarida aniqlandi.

Xulosa: Tadqiqot natijalariga ko'ra kolleksiya ko'chatzorida o'rganilgan 25 ta kunjut nav va namunalarining 1000 dona don vazni va don hosildorligi tahlil qilinganida andoza nav Toshkent-122 navida don hosildorligi 15.6 s/gani tashkil qilgan bo'lsa, andoza navdan bu ko'rsatkich bo'yicha 8 ta namuna yuqori ko'rsatkichga ega ekanligi aniqlandi. 1000 dona don vazni andoza nav Toshkent -122 navida 2.7 gni tashkil qilgan bo'lsa, andoza navdan 1000 dona don vazni bo'yicha 6 ta namuna yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan namunalar borligi aniqlandi va birlamchi manba sifatida foydalanish uchun seleksiya ko'chatzorigi tavsiya etildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Chellamuthu M., Subramanian S., Swaminathan M. Genetic Potential and Possible Improvement of *Sesamum indicum* L //Nuts and Nut Products in Human Health and Nutrition. – IntechOpen, 2020.
2. Daniya E. et al. Correlation and path analysis between seed yield and some weed and quantitative components in two sesame (*Sesamum indicum* L.) varieties as influenced by seed rate and nitrogen fertilizer. – 2013.
3. Ibrahim S. E. et al. Genotypic correlation and path coefficient analysis of yield and some yield components in sesame (*Sesamum indicum* L.) //Int. J. Agri. Sci. – 2012. – T. 2. – №. 8. – C. 664-670.
4. Alake C. O. et al. Selection criteria for Nigerian sesame (*Sesamum indicum* L.) genotypes //Journal of Tropical Agriculture. – 2010. – T. 48. – №. 2. – C. 49-51.

QISHLOQ XO'JALIGIGA MO'LJALLANGAN YERLAR VA EKIN MAYDONLARIDA MONITORING ISHLARINI AMALGA OSHIRISH

Muazzamov Navro'z Faxriddin o'g'li
Qarshi davlat texnika universiteti assistenti

Annotatsiya. O'zbekiston respublikasida yer umummilliy boylik sifatida alohida e'tirof etiladi. Shunday ekan uning nazorati va boshqaruv tizimlari davlat tomonidan turli huquqiy, normativ me'yoriy hujjatlar asosida amalga oshiriladi. Respublikadagi yer borasidagi boshqaruv va nazorat tizimi esa yer monitoringini yuritish asosida quriladi.

Kalit so'zlar: Yer monitoringi, nazorat tizimi, kuzatuv, respublika monitoringi, mintaqaviy monitoring, mahalliy monitoring, yer monitoringining kichik tizimlari.

Аннотация. В Республике Узбекистан земля признана национальным достоянием. Поэтому его системы контроля и управления реализуются государством на основе различных нормативно-правовых документов. Система землеустройства и контроля в республике строится на основе мониторинга земель.

Ключевые слова: Мониторинг земель, система контроля, наблюдение, республиканский мониторинг, региональный мониторинг, локальный мониторинг, малые системы мониторинга земель.

Abstract. In the Republic of Uzbekistan, land is recognized as a national wealth. Therefore, its control and management systems are implemented by the state on the basis of various legal and regulatory documents. The land management and control system in the republic is built on the basis of land monitoring.

Key words: Land monitoring, control system, surveillance, republic monitoring, regional monitoring, local monitoring, small systems of land monitoring.

Monitoring yerlardan foydalanish maqsadini hisobga olgan holda olib boriladi va yer fondi toifalariga muvofiq bo'lgan quyidagi kichik tizimlarga bo'linadi:

qishloq xo'jaligi maqsadidagi yerlar monitoringi;

aholi punktlari yerlari monitoringi;

sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlardagi yerlar monitoringi;

tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsion maqsadlardagi yerlar monitoringi;

tarixiy-madaniy maqsadlardagi yerlar monitoringi;

o'rmon fondi yerlari monitoringi;

suv fondi yerlari monitoringi;

zaxira yerlar monitoringi.

Respublikada yer monitoringining asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

yer fondi holati o'zgarishlarini o'z vaqtida aniqlash ustidan kuzatishlar tizimini tashkil etish va amalga oshirish, ularni baholash, salbiy jarayonlarni prognozlash hamda ularning oldini olish va bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish;

davlat yer kadastri yuritilishini, yerdan foydalanishni, yer tuzishni, yer fondidan maqsadli va oqilona foydalanish, yerlarni muhofaza qilish va yer resurslarini davlat tomonidan boshqarishga doir boshqa funksiyalar ustidan davlat nazoratini axborot bilan ta'minlash.

Hududiy qamrab olinishiga ko'ra yerlarning respublika, mintaqaviy va mahalliy monitoringi amalga oshiriladi.

Respublika monitoringi O'zbekiston Respublikasining butun hududini qamrab oladi.

Mintaqaviy monitoring fizik-geografik, ma'muriy va boshqa chegaralar bilan chegaralangan hududlarni qamrab oladi.

Mahalliy monitoring alohida yer uchastkalari va manzara-ekologiya komplekslarini qamrab oladi.

Yer monitoringi mazmuni yer fondi holatini maxsus tashkil etilgan muntazam kuzatishlar (suratga olish, tekshirish va qidiruv)dan, quyidagilar o'zgarishlarini aniqlash, baholash va prognozlashdan iborat bo'ladi:

yerga egalik qilish, yerdan foydalanish, ekinzorlar, dalalar, uchastkalar, manzara-ekologiya komplekslarining holati;

erlar unumdorligining o'zgarishiga, ularning tanazzuli va destruksiyasi (aridizatsiya va cho'llanishi, suv, irrigatsiya va shamol eroziyasi, chirindi miqdori o'zgarishi, tuproq tarkibining o'zgarishi, ohakliligi, begona o't bosganligi, sho'rlanganligi, qishloq xo'jaligi yerlarining o't bosganligi, yerlarning pestitsidlar, og'ir metallar, radionuklidlar va boshqa toksik moddalar, sanoat, maishiy va boshqa chiqindilar bilan ifloslanishi)ga ta'sir qiluvchi jarayonlar (omillar);

tabiiy ozuqabop o'tlar qoplami holatining o'zgarishi (o'simliklar tarkibi, tuzilishi, hosildorligi, sifati va to'yimlilikining o'zgarishi) bilan bog'liq jarayonlar;

daryolar qirg'oqlarining, Orol dengizi, ko'llar, suv omborlari, irrigatsiya va gidrotexnika inshootlarining holati;

jarliklar va o'pqonlar, o'pirilishlar, sel oqimlari, zilzilalar, suv toshqinlari, "degishlar", karst, yer cho'kishi, boshqa ekzogen va endogen jarayonlar va antropotexnogen hodisalar tufayli paydo bo'lgan jarayonlar;

aholi yashash joylari, neft va gaz qazib olish, tozalash inshootlari, go'ngxonalar, axlatxonalar, yonilg'i-moylash materiallari, o'g'itlar, zaharli ximikatlar omborlari, toksik sanoat chiqindilari va radioaktiv materiallar ko'milgan joylar, shuningdek boshqa sanoat obyektlari yerlarining holati.

Qishloq xo'jaligi ekinlari — texnik ekinlar (g'o'za, kanob, kannabis, tamaki, supurgi), boshqoli don ekinlari (bug'doy, arpa, makkajo'xori don uchun, oq jo'xori, sholi, tariq, sulii, javdar), sabzavot (pomidor, bodring, piyoz, sabzi, karam, baqlajon, qalampir, sarimsoqpiyoz, osh lavlagi, turp, sholg'om, ko'katlar), poliz (qovun, tarvuz, oshqovoq), kartoshka, moyli ekinlar (kungaboqar, soya, yer yong'oq, kunjut, zig'ir, masxar), dukkakli ekinlar (no'xat, loviya, mosh), ozuqa ekinlari (beda, makkajo'xori silos uchun, xashaki lavlagi, bir yillik o'tlar (raps, perko, tritikali, sudanka), rezavor ekinlar (qulupnay, malina) va boshqalar;

qishloq xo'jaligi ekinlari monitoringi — ekinlarni joylashtirish ko'rsatkichlari asosida qishloq xo'jaligi ekinlari ekilgan maydonlarni o'lchash, shuningdek, ekin maydonlarida o'tkaziladigan erga ishlov berish bilan bog'liq agrotexnik tadbirlarning o'z muddatlarida bajarilishi yuzasidan kuzatuv olib borish;

qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar monitoringi — mulkchilik shaklidan qat'i nazar, yer fondining barcha toifalaridagi qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarda, jumladan, haydaladigan ekin yerlari, ko'p yillik daraxtzorlar, bo'z yerlar, pichanzor va yaylovlar, shuningdek, ularga xizmat qiluvchi boshqa yer turlarining (ariq, zovur, yo'l va boshqalar) holati bo'yicha kuzatuv tizimi (fuqarolarga yakka tartibda uy-joy qurish va uy-joyini obodonlashtirish uchun berilgan yer uchastkalari bundan mustasno);

qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar — yer fondining barcha toifalaridagi qishloq xo'jaligi ehtiyojlari uchun berilgan yoki ushbu maqsadlarga mo'ljallangan yerlar (sug'oriladigan va sug'orilmaydigan yerlar, haydaladigan yerlar, pichanzorlar, yaylovlar, ko'p yillik mevali dov-daraxtlar egallagan yerlar).

1-rasm Ekin yerlarning monitoring qilishda uchuvchisiz uchish qurilmasi yordamida olingan surat.

Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar va ekin maydonlari monitoringi mulkchilik shakli, huquqiy rejimi, xususiyati va foydalanish muddatlaridan qati nazar, yer fondining barcha toifalaridagi qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarda amalga oshiriladi va ular monitoring obyekti hisoblanadi.

Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar va ekin maydonlari monitoringi O‘zbekiston Respublikasi Milliy geografik axborot tizimidagi davlat yer kadastrining qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar bo‘yicha yer turlari, maydoni, yer egalari, yerdan foydalanuvchilar va ijarachilar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar asosida amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi (keyingi o‘rinlarda — Vazirlik), uning hududiy bo‘linmalari hamda “O‘zdavyerloyiha” davlat ilmiy-loyihalash instituti (keyingi o‘rinlarda — “O‘zdavyerloyiha” instituti) va uning hududiy bo‘linmalari qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar va ekin maydonlarida monitoring ishlarini amalga oshirishda vakolatli davlat organlaridan yer egalari, yerdan foydalanuvchilar va ijarachilar, yer uchastkalari chegarasi hamda holati to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni bepul asosida oladi.

Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar va ekin maydonlari monitoringi ushbu yerlarning tuproq, geobotanika va boshqa tadqiqotlar materiallaridan foydalangan holda, qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar va ekinlarni monitoring qilish orqali amalga oshiriladi.

Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar va ekin maydonlari monitoringi Vazirlik, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi, viloyatlar qishloq xo‘jaligi boshqarmalari va tuman (Quvasoy shahar) qishloq xo‘jaligi bo‘limlari, shuningdek, “O‘zdaverloyiha” instituti va uning hududiy bo‘linmalari tomonidan amalga oshiriladi.

Quyidagilar qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar va ekin maydonlari monitoringining asosiy vazifalari hisoblanadi:

qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning turlari bo'yicha ularning maydoni va ushbu yerlardan foydalanish holati yuzasidan monitoring tizimini tashkil etish va amalga oshirish;

2-rasm Ekin yerlarning monitoring qilishda uchuvchisiz uchish qurilmasi yordamida olingan surat.

qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardan belgilangan maqsadlarda foydalanilishini ta'minlash;

yer to'g'risidagi qonunchilik hujjatlari talablarining buzilish holatlarining oldini olish va aniqlangan holatlar yuzasidan tegishli choralar ko'rish maqsadida qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarni muhofaza qilish bo'yicha vakolatli idoralarni axborot bilan ta'minlash.

Xulosa: qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar va ekin maydonlari monitoringini O'zbekiston Respublikasi Milliy geografik axborot tizimidagi davlat yer kadastrining qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar bo'yicha yer turlari, maydoni, yer egalari, yerdan foydalanuvchilar va ijarachilar to'g'risidagi ma'lumotlari asosida amalga oshirish.

Adabiyotlar ro'yhati

1. Yer monitoringi o'quv qo'llanma R.A.Turayev 2022 yil
2. Xudoyberdiyev, F. Sh., Bobojonov, S. O', & Muxamadov, Q. M. O'. (2022). Markaziy osiyo mamlakatlarida chiqindi obyektlarini boshqarishning bugungi holati. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(5), 967-976.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarda monitoring ishlarini amalga oshirish, yerlarni muhofaza qilish va yer tuzish faoliyatini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida.

**PAXTA TOZALASH ZAVODIGA KERAKLI XOM ASHYO BAZASINI
TAHLIL QILISH
ANALYSIS OF THE RAW MATERIAL BASE REQUIRED FOR A COTTON
CLEANING PLANT
АНАЛИЗ НЕОБХОДИМОЙ СЫРЬЕВОЙ БАЗЫ ДЛЯ ЗАВОДА ПО
ОЧИСТКЕ ХЛОПКА**

R. Matqosimova

Andijon davlat texnika instituti 3- bosqich talabasi

Email: matqosimovaruxshona@gmail.com Tel: +998990072328

Anotatsiya. Paxta tozalash zavodining ishlab chiqarish quvvati, jihozlar samaradorligi va ilg'or texnologiyalarni joriy etish masalalariga ham alohida e'tibor qaratiladi. Xom ashyo tarkibidagi iflosliklarni kamaytirish, tozalash jarayonlarini avtomatlashtirish va resurslardan samarali foydalanish zavodning raqobatbardoshligini oshiruvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Shu sababli, ilg'or texnologiyalardan foydalangan holda, ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish va chiqindilarni qayta ishlash tizimini yo'lga qo'yish tavsiya etildi. Tadqiqot natijasida xom ashyo bazasini optimallashtirish, yetkazib berish tizimini modernizatsiya qilish va zavodning umumiy samaradorligini oshirish bo'yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqildi.

Annotation. Special attention is paid to the production capacity of the cotton cleaning plant, the efficiency of the equipment, and the implementation of advanced technologies. Reducing impurities in raw materials, automating the cleaning processes, and using resources efficiently are key factors in increasing the plant's competitiveness. Therefore, it is recommended to improve production processes and establish a waste recycling system using advanced technologies. As a result of the study, specific recommendations were developed to optimize the raw material base, modernize the supply system, and increase the overall efficiency of the plant.

Аннотация. Особое внимание уделяется производственной мощности завода по очистке хлопка, эффективности оборудования и внедрению передовых технологий. Снижение загрязненности сырья, автоматизация процессов очистки и рациональное использование ресурсов являются важными факторами повышения конкурентоспособности завода. В связи с этим рекомендуется совершенствовать производственные процессы и наладить систему переработки отходов с использованием передовых технологий. В результате исследования были разработаны конкретные рекомендации по оптимизации сырьевой базы, модернизации системы поставок и повышению общей эффективности работы завода.

Kalit so'zlar: Paxta zavodi, xom ashyo, modernizatsiya, samaradorlik, logistika.

Keywords: *Cotton plant, raw materials, modernization, efficiency, logistics.*

Ключевые слова: *Хлопковый завод, сырье, модернизация, эффективность, логистика.*

Kirish. Paxta tozalash sanoati qishloq xo'jaligi va yengil sanoatning muhim bo'g'ini bo'lib, uning samarali ishlashi mamlakat iqtisodiyotiga bevosita ta'sir o'tkazadi. Paxta xom ashyosini sifatli qayta ishlash va tozalash jarayonlarining takomillashtirilishi nafaqat ishlab chiqarish hajmini oshirish, balki eksport salohiyatini kengaytirish va mahsulot tannarxini kamaytirish imkon tug'diradi. Ushbu maqolada paxta tozalash zavodlari uchun zarur bo'lgan xom ashyo bazasi, ishlab chiqarish jarayonlari va ilg'or texnologiyalarni joriy etish masalalari chuqur tahlil qiladi. Xom ashyo sifatining pasayishi, logistika muammolari va ishlab chiqarish samaradorligining yetarli darajada emasligi kabi omillar zavodlarning barqaror ishlashiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, avtomatlashtirish tizimlarini keng joriy etish va chiqindilarni qayta ishlash kabi yo'nalishlar bo'yicha kompleks yondashuv ishlab chiqish dolzarb masalalardandir. Tadqiqot natijalariga ko'ra, xom ashyo ta'minotining uzluksizligini ta'minlash, sifat nazoratini kuchaytirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bo'yicha aniq tavsiya beriladi. Paxta sanoatida logistika tizimining to'g'ri yo'lga qo'yilishi, xom ashyo saqlash va tashish jarayonlarining optimallashtirilishi ishlab chiqarishning barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, maqolada ekologik jihatlar ham ko'rib chiqilib, paxta tozalash zavodlarining atrof-muhitga ta'sirini kamaytirish bo'yicha samarali usullar tavsiya etiladi. Bugungi kunda paxta sanoati oldida turgan asosiy vazifalardan biri – innovatsion texnologiyalarni keng qo'llash va ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtiriladi. Bu esa zavodlarning raqobatbardoshligini oshirish, mahsulot sifatini xalqaro talablar darajasiga yetkazish va iqtisodiy samaradorlikni ta'minlash imkonini beradi. Ushbu maqola paxta tozalash zavodlarining ishlab chiqarish quvvatini oshirish, resurslardan samarali foydalanish va sifat nazoratini kuchaytirish orqali tarmoqning barqaror rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Har qanday yangi paxta tozalash zavodini qurishdan oldin eng avvalo uning xom ashyo bilan ta'minlanishini aniqlash mumkin bo'ladi. Ob'ektiv asoslardan: paxta ekilgan maydonlarini kengaytirilganligi yoki hosildorlikni oshirish natijasida ortiqcha xom ashyo paydo bo'lish sababi bilan; ma'lum tumanda (regionda) mavjud paxta tozalash zavodlari quvvatining tayyorlagan hosil, xom ashyo miqdorini qayta ishlab chiqarishni ta'minlay olmasligi; ekologik shart-sharoitni yaxshilash maqsadida shahar markazida joy lashgan paxta tozalash zavodini boshqa iqtisodiy qulay joyga ko'chirilishi va hokazo. Loyihalashtiriladigan paxta tozalash zavodining ishlab chiqarishga kerakli xom ashyo bazasini aniqlashda, shu zavod qurishga qaror qilgan tumanda (regionda) paxta g'o'zasini ekishga ajratilgan maydonning umumiy yuzasi

va oxirgi 3-5 yil davomida tumandagi paxta bo'yicha har gektardan olingan o'rtacha hosildorlik asosida aniqlanadi.

$$Q_p = F \cdot X \cdot k \quad \text{tonna}$$

bu erda: Q_p - Xom ashyo zonasidagi umumiy yig'ishtirilgan paxta miqdori, t.

F - Paxta g'o'zasini ekishga ajratilgan maydonning umumiy yuzasi, ga.

X - Xom ashyo zonasidagi paxta bo'yicha har gektar maydondan olingan o'rtacha hosildorlik, tonna/ga.

k - G'o'zaning bir tekis unib chiqishini va o'rtacha hosildorlikni hisobga olish koeffitsienti. ($k = 0,95-0,98$).

Korxonani qayta tiklashni loyihalashtirishda, qayta ishlab chiqarishga ulgurmay, ortib qoladigan xom ashyo miqdorini shu qayta tiklashga qaror qilgan zavod joylashgan tumandagi mavjud paxta tozalash zavodlarining umumiy ishlab chiqarish quvvatini va tayyorlanadigan xom ashyo hajmini aniqlash yo'li bilan hisoblanadi:

$$Q_p = \Sigma Q_{um} - \Sigma Q_{ptz}$$

Bu erda: ΣQ_{um} - Korxonani qayta tiklashni rejalashtirilgan tumandagi umumiy xom ashyo tayyorlash miqdori, tonna.

ΣQ_{ptz} - shu qayta tiklashni rejalashtirilgan tumandagi mavjud bo'lgan paxta tozalash zavodining paxta bo'yicha umumiy ishlab chiqarish quvvati, tonna.

Chigitli paxta - bu paxta tozalash zavodlari uchun asosiy xom ashyo hisoblanadi. Umumiy material xarajatining 75-80 foizi zavodning xom ashyo bazasini yaratishga, ya'ni chigitli paxtani xo'jaliklardan sotib olish uchun sarf qilinadi. Xom ashyo bazasining holati va ishlab chiqarishni ratsional foydalanish, chiqariladigan mahsulotlarning hajmiga, sifatiga va boshqa texnik iqtisodiy ko'rsatkichlariga katta ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli paxta tozalash zavodining ishlab chiqarish dasturini hisoblash va uning iqtisodiy tomonidan foydaligini aniqlash, uskunalarning, sexlarning ishlash rejasini tuzish eng asosiy vazifalardan biri bo'ladi. Ishlab chiqarish boylik manbalarini iqtisodiy foydalanishini ta'minlash uchun quyidagi yo'nalishlar asosiy deb belgilangan:

- + xom ashyoni va boshqa boylik manbalar materiallarini ehtiyotlik bilan sarf qilish; ishlab chiqarish chiqindilarini kamaytirish;
- + mahsulotlar chiqarishda material xarajatlarini kamaytirishni ta'minlaydigan yangi texnika va texnologiyani joriy qilish;
- + ikkinchi darajali boylik manbalari va chiqindilardan foydalanish; chiqariladigan mahsulotlar uchun yaratilgan texnik sharoitlarni va davlat standartlarini mukammallashtirish.

Paxta tozalash zavodining ishlab chiqarish dasturini hisoblash uchun quyidagi dastlabki ma'lumotlar oldindan aniq bo'lishi kerak:

- + xom ashyo bazasining hajmi; asosiy mahsulot chiqaradigan uskunalar soni, uning rusumi va o'rtacha ish unumdorligi;
- + xom ashyodan olinadigan asosiy va qo'shimcha mahsulotlarning rejalashtirilgan o'rtacha chiqishi; korxonaning ishlash tartibi va ishlash vaqti;
- + ishlatiladigan uskunalarining umumiy foydali ishlash vaqti koeffitsienti va hokazo.

Paxta tozalash zavodlari qishloq xo'jaligi va sanoat tarmoqlari o'rtasida muhim ko'priklardan biri bo'lib, yuqori sifatli xom ashyo yetkazib berish orqali to'qimachilik sanoatining barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Paxta tozalash zavodlari bozorda yuqori talabga ega bo'lgan mahsulot bo'lib, uning sifat darajasi zavodlarda amalga oshiriladigan tozalash jarayonlariga bog'liqdir. Shu sababli, paxta tozalash zavodlarining samaradorligini oshirish va ilg'or texnologiyalarni joriy etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Xom ashyo sifatini yaxshilash, logistika tizimini optimallashtirish va ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish orqali zavodlarning iqtisodiy samaradorligini oshirish mumkin.

Xulosa. Paxta tozalash sanoati qishloq xo'jaligi va yengil sanoatning asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, uning samaradorligini oshirish iqtisodiy rivojlanish va eksport salohiyatini kengaytirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada paxta tozalash zavodlari faoliyatining asosiy jihatlari, xom ashyo bazasini optimallashtirish, ilg'or texnologiyalarni joriy etib, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va logistika tizimini takomillashtirish masalalari keng yoritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy uskunalar va innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali zavodlarning samaradorligini oshirish, ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish va mahsulot sifatini yaxshilash kerak. Maqolada chiqindilarni qayta ishlash va ekologik barqarorlikni ta'minlash masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Chiqindilarni samarali boshqarish va ulardan ikkilamchi mahsulot sifatida foydalanish zavodlar uchun qo'shimcha daromad manbalarini yaratish bilan birga, atrof-muhitni muhofaza qilishga ham xizmat qiladi. Xom ashyo yetkazib berish tizimini modernizatsiya qilish va logistika infratuzilmasini rivojlantirish orqali paxta zavodlarining barqaror ishlashini ta'minlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi hisobotlari – Paxta yetishtirish va qayta ishlash bo'yicha rasmiy statistika va tahlillar.
2. Paxta sanoati va to'qimachilik tarmoqlari bo'yicha xalqaro tadqiqotlar – FAO va ICAC kabi tashkilotlarning hisobotlari.

3. “Paxta tozalash texnologiyalari” – ilmiy maqolalar va darsliklar – Zamonaviy jihozlar va avtomatlashtirish usullari haqida.
4. Xalqaro paxta bozori bo'yicha tahliliy hisobotlar – Cotton Inc. va USDA Cotton Outlook kabi tashkilotlarning ma'lumotlari.
5. Paxta xom ashyosining sifatini baholash bo'yicha tadqiqotlar – Jahon bozorida paxta raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha ilmiy maqolalar.
6. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bo'yicha innovatsion usullar – Avtomatlashtirish, raqamlashtirish va ilg'or texnologiyalar bo'yicha tadqiqotlar.
7. Paxta yetishtirish va qayta ishlash bo'yicha ekologik tadqiqotlar – Atrof-muhitga ta'sir va chiqindilarni qayta ishlash bo'yicha manbalar.
8. O'zbekiston paxta sanoatini rivojlantirish strategiyalari – Hukumat qarorlari va strategik hujjatlar.
9. To'qimachilik va paxta mahsulotlari eksporti bo'yicha iqtisodiy tahlillar – O'zbekiston va xalqaro iqtisodiy forumlarning hisobotlari.
10. Logistika va ta'minot zanjirlarini optimallashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar – Paxta yetkazib berish va qayta ishlash samaradorligi bo'yicha maqolalar.

YERNI MASOFADAN ZONDLASH MA'LUMOTLARI ASOSIDA XARITALASH METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH

Rasulov Ne'mat Shokir o'g'li

“Yerdan foydalanish, geodeziya va geoinformatika” kafedrası

Qarshi Davlat Texnika Universiteti

Annatsiya. Mazkur ilmiy maqola “Yerning masofadan zondlash ma'lumotlari asosida xaritalash metodologiyasini takomillashtirish” mavzusida olib borilgan tadqiqotlarni o'z ichiga oladi. Maqolada, masofadan zondlash texnologiyalarining rivojlanishi, ularning xaritalashdagi roli va imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Masofadan zondlash ma'lumotlari yordamida turli geologik, ekologik, iqlimiy va boshqa xaritalar yaratish jarayoni tahlil qilingan. Shuningdek, masofadan zondlash texnologiyalarini qayta ishlash va tahlil qilish metodlari, shu jumladan rangli qayta ishlash, spektral analiz va geoinformatsion tizimlar (GAT) yordamida xaritalar yaratish usullari hamda yangi innovatsion yondashuvlar, masalan, sun'iy intellekt va mashina o'rganish texnologiyalarining qo'llanilishi muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: Masofadan zondlash, GPS/GLONASS, WEB-GIS, Ortofotoplan, Uchuvchisiz uchish aparati, elektron xarita.

Аннотация. В данной научной статье представлены исследования по теме «Совершенствование методологии картографирования на основе данных дистанционного зондирования Земли». В статье рассматривается развитие технологий дистанционного зондирования Земли, их роль и возможности в картографировании. Проанализирован процесс создания различных

геологических, экологических, климатических и других карт с использованием данных дистанционного зондирования Земли. Также обсуждались методы обработки и анализа данных дистанционного зондирования, включая цветовую обработку, спектральный анализ и картографирование с использованием географических информационных систем (ГИС), а также новые инновационные подходы, такие как использование технологий искусственного интеллекта и машинного обучения.

Ключевые слова: Дистанционное зондирование Земли, GPS/ГЛОНАСС, WEB-ГИС, Ортофотоплан, Беспилотный летательный аппарат, Электронная карта.

Abstract. This scientific article contains research on the topic “Improving the methodology of mapping based on remote sensing data of the Earth”. The article reviews the development of remote sensing technologies, their role and capabilities in mapping. The process of creating various geological, ecological, climatic and other maps using remote sensing data is analyzed. Also, methods of processing and analyzing remote sensing technologies, including methods of creating maps using color processing, spectral analysis and geographic information systems (GIS), as well as new innovative approaches, such as the use of artificial intelligence and machine learning technologies, are discussed.

Keywords: Remote sensing, GPS/GLONASS, WEB-GIS, Orthophotoplan, Unmanned aerial vehicle, electronic map.

Kirish. Xaritalash metodologiyasini yanada takomillashtirish uchun yuqori aniqlikdagi masofadan zondlash texnologiyalarini joriy etish, multi-temporal va multi-sensorli ma'lumotlardan foydalanish, 3D xaritalash texnologiyalarini rivojlantirish kabi innovatsion yondashuvlar taklif etilgan. Natijada, masofadan zondlash yordamida yaratilgan xaritalar tabiiy resurslarni boshqarish, atrof-muhitni kuzatish, tabiiy ofatlarni prognoz qilish va hududiy rivojlanishni rejalashtirishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Maqola, ilmiy hamda amaliy jihatdan masofadan zondlash texnologiyalarining xaritalash sohasidagi o'rnini mustahkamlashga qaratilgan muhim yo'nalishlarni belgilab beradi. Yer yuzasini o'rganishda masofadan zondlash texnologiyalari ajralmas vositaga aylangan. Xususan, masofadan zondlash ma'lumotlari geologiya, geofizika, ekologiya, qishloq xo'jaligi va boshqa sohalarda keng qo'llaniladi. Ushbu maqolada masofadan zondlash ma'lumotlaridan foydalanish orqali xaritalash metodologiyasini takomillashtirish masalalari muhokama qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlarni tahlil qilish. Mavzuning rivojlanish darajasi: Masofaviy zondlash ma'lumotlari asosida xaritalash masalalarini chet el olimlari va mutaxassislari: Berlyant A.M., Bugaevskiy L.M., Vereshchaki T.V., Jurkin I.G., Ivanov A.G., Koshkarev A.V., A.V.Serskiy, L.K.Yuyelarning ishlarida ko'rib

chiqilgan. O'zbekistonda ham masofaviy zondlash ma'lumotlari asosida xaritalash jarayonlarni o'rganishda ilmiy tadqiqotlar olib borgan va kartografik asarlar yaratilgan. To'rayev R.A., Ro'zmetov M.I, Mirzaliyev T., Safarov E.Y., Egamberdiyev A, Oymatov R, Bekanov K., Mo'minov A, Davronov O,O', Inamov B.N, Abduraxmonov S.N kabi olimlar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan. Tez sur'atda rivojlanib borayotgan tadqiqotlar natijasida hozirgi kunda AQSH, Kanada, Xitoy, Rossiya kabi rivojlangan mamlakatlarda aksariyat kartografik asarlar zamonaviy GAT dasturlari asosida web-kartaga olish xizmatlarini va fazoviy statistik geoma'lumotlarni taqdim qilib kelinmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy geoaxborot texnologiyalari katta hajmdagi qarama-qarshi ma'lumotlarni birlashtirishga imkon beradi, bu esa keng ko'lamli muammolarni hal qilishga imkon beradi.

Hozirgi vaqtda iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va mamlakatning mudofaa qobiliyatining yagona fazoviy ma'lumotlarga bo'lgan ehtiyojlari barqaror o'sib bormoqda[4]. Fazoviy ma'lumotlarning zamonaviyligi, ishonchliligi va aniqligining ahamiyati tobora ortib bormoqda, bu esa ularni operativ vaqt oralig'ida o'z vaqtida yangilash, real vaqt rejimiga yaqin rejimda yangilashgacha bo'lgan yuqori talablarni qo'yadi [5].

Geodeziya va kartografiya sanoati rivojlanishining zamonaviy sharoitida geografik axborot tizimlari (GAT) va davlat topografik xaritalari (raqamli shaklda) geografik axborotni xaritalash maqsadlari uchun fazoviy ma'lumotlarning muvofiqligi uchun havola hisoblanadi.

Shu bilan birga, mamlakatimizning turli hududlari va xorijiy hududlar uchun raqamli topografik xaritalar analog topografik xaritaning elektron versiyasi sifatida [6] an'anaviy kartografiya talablari bilan tuziladi: mazmunning to'liqligi, ob'yektlar joylashuvining aniqligi, xaritalarning ishonchliligi va ravshanligini ta'minlash.

Geoaxborot xaritalash fazoviy ma'lumotlar to'plamidagi ob'ektlarning tavsifiga o'z talablarini qo'yadi:

- barcha toifadagi ob'ektlarni turli masshtabdagi xaritalarda to'g'ri tanlash sharti bilan rasmiylashtirilgan ko'rsatish;

- belgi va ko'rsatilgan ob'ekt o'rtasidagi ob'ekt kodi va xarakteristikalarini yordamida birma-bir yozishmalarni o'rnatish;

- xarita ob'ektlari orasidagi mantiqiy va fazoviy bog'lanishni ta'minlash;

- geoaxborot kartografik bazasining ma'lum masshtabli qatori uchun ob'ektlar tasvirini umumlashtirish tamoyillarining birligi. Bu talablar fazoviy ma'lumotlar to'plamlari va masofaviy zondlash materiallari asosida geoaxborot xaritasini tuzish va turli maqsadlar uchun GIS yaratish bo'yicha tadqiqotlar olib borishda eng muhim hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Geoinformatsion xaritalash usullari va texnologiyalaridan foydalangan holda ishlarning tahlili shuni ko'rsatdiki, raqamli topografik xaritalar GATda qo'llanilganda geoaxborot kartografik asoslari talablariga to'liq javob bermaydi [6], bu quyidagi omillar bilan izohlanadi:

- xarita ob'ektlarini tasniflash va kodlashning murakkab tizimi;
- xaritadagi ob'ektlar imzolarida sifat va miqdoriy belgilarning takrorlanishi;
- xaritalar mazmunida loyihalash ob'ektlarining mavjudligi;
- raqamli topografik xaritalarning nomenklatura varaqlari o'rtasida xulosalar yo'qligi;
- xaritani yangilash jarayonida foydalaniladigan dasturlarning formatlari va versiyalarining mos kelmasligi.

Davlat koordinatalari tizimida ma'lum bir hudud doirasidagi relef ob'yektlari to'g'risidagi uzluksiz ma'lumotlarga ega bo'lgan fazoviy ma'lumotlar to'plami ko'rinishidagi geoaxborot kartografik bazasini yaratish va yangilashni o'z ichiga olgan yagona geoaxborot makonini shakllantirish tadqiqotning vazifalaridan biridir.

Ushbu muammoni hal qilish uchun yagona geoaxborot kartografik ta'minotini, jumladan, geofazoviy ma'lumotlarning tasniflagichlarini, fazoviy ma'lumotlarni raqamli tavsiflash qoidalarini va an'anaviy belgilarning elektron kutubxonalarini ishlab chiqishni ta'minlash kerak.

Shu munosabat bilan geoinformatsion xaritalash maqsadlarida fazoviy ma'lumotlardan to'plamlar ko'rinishida foydalanishning uslubiy va texnologik jihatlarini ishlab chiqish muammosi muhim ko'rinadi va muallif tomonidan taklif qilingan yechimlar geoinformatika bo'yicha ishlarning mahalliy amaliyotida o'xshashi yo'q.

Fazoviy ob'ektlarning tasnifini, ularning metrik va semantik tavsifini takomillashtirish, ob'ekt tarkibini soddalashtirishni ta'minlash va relef ob'ektlarini raqamli tavsiflashda uning noaniqligini bartaraf etish maqsadida fazoviy ma'lumotlar to'plamining raqamli tavsifi qoidalarini o'zgartirish bo'yicha taklif etilayotgan uslubiy tavsiyalar.

Fazoviy ob'ektlar to'g'risidagi ma'lumotlarni yaratish va yangilashning ishlab chiqarish jarayonlariga tatbiq etish jarayonida ishlab chiqilgan usul avtomatlashtirilgan rejimda alohida qatlamlarda ob'ektlarning 40% gacha va fazoviy ma'lumotlar to'plamiga kiritilgan ob'ektlarning umumiy sonining 25% gacha yaratish imkonini beradi, bu esa o'z navbatida GIS sifatini yo'qotmasdan ish samaradorligini 1,6 baravarga oshirishni ta'minlaydi.

Xulosa va takliflar. Fazoviy ma'lumotlar to'plamlarini raqamli tavsiflashning takomillashtirilgan qoidalaridan foydalangan holda Yerni masofadan zondlash ma'lumotlari asosida xaritalash usullari tahlil qilindi va quyidagi xulosa va takliflar ishlab chiqildi.

Asosiy natijalari quyidagilardan iborat:

1. Geoaxborot xaritalash usullaridan foydalanish bo'yicha ish tajribasining o'tkazilgan tahlili asosida:

- geoaxborot xaritalashning mavjud usullari o'rganildi;
- raqamli topografik xaritalarda fazoviy ma'lumotlarning GATni shakllantirishning kartografik asosi sifatidagi roli va o'rni ko'rsatilgan;
- xaritalash hududi haqidagi geofazoviy axborot manbalaridan foydalanishning asosiy muammolari ko'rib chiqiladi;
- avtomatlashtirilgan geoaxborot xaritalash jarayonida fazoviy ma'lumotlardan foydalanishning muammoli masalalari aniqlandi.

2. Fazoviy ma'lumotlar to'plamidan foydalangan holda GAT uchun kartografik asos yaratish uchun yerni masofadan zondlash ma'lumotlari asosida xaritani yaratish metodologiyasi tahlil qilindi.

3. Geoaxborot xaritalash masalalarini yechishga moslashish talablarini hisobga olgan holda fazoviy ma'lumotlar majmualarini raqamli tavsiflash qoidalarini o'zgartirish bo'yicha uslubiy tavsiyalar ishlab chiqildi.

4. Fazoviy ma'lumotlar to'plamlarini raqamli tavsiflash qoidalariga muallifning takliflari va qo'shimchalarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan metodologiyani sinab ko'rish uchun eksperimental tadqiqotlar o'tkazildi.

5. O'tkazilgan tadqiqotlar asosida xaritalash maqsadida kosmik suratga olish sharoitlari va to'plamlarni raqamli tasvirlash qoidalariga o'zgartirishlar kiritish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tadqiqotda muammolarining yechimlari metodologiyasini rivojlantirishning istiqbolli va asosiy yo'nalishi geoaxborot xaritasini avtomatlashtirishning texnologik usullarini takomillashtirish ekanligini ko'rsatdi.

Masofaviy zondlash ma'lumotlari va ishda aks ettirilgan yer ob'ektlarini raqamli tavsiflash qoidalarini moslashtirish va optimallashtirish bo'yicha uslubiy tavsiyalar asosida avtomatlashtirilgan geoaxborot xaritalash metodologiyasining asosiy jihatlaridan fazoviy ma'lumotlar to'plamlarini yaratish va yangilash jarayonlarini avtomatlashtirish yondashuvlari va tamoyillarini amalga oshirish uchun foydalanish tavsiya etiladi.

Amaliy foydalanish uchun tavsiyalar. Olingan natijalar mintaqaviy va shahar ijro etuvchi hokimiyat organlariga fazoviy ma'lumotlarni taqdim etish uchun davlat axborot tizimlarining asosiy komponenti sifatida geoaxborot bazasini shakllantirishda fazoviy ma'lumotlar to'plamini yaratish va yangilash ishlab chiqarish jarayonida qo'llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Bekanov K.K., Orolbo‘yi murakkab ekologik sharoitidagi yerlardan foydalanishni optimallashtirishda geoinformatika metodlarini qo‘llash. Avtoreferat - 2021. 44bet.
2. Oymatov R.Q., Inamov A., Lapasov J. Zamonaviy texnologiyalar bilan kosmos suratlarni ekin yerlarini kameral sharoitda avtomatik tarzda deshifrovka qilish //“Geografiya innovatsion g‘oyalar, texnologiyalar va loyihalar” Iqtidorli talabalar va yosh olimlar Respublika ilmiy-amaliy Konfrensiyasi. 28-29 mart 2012 y. O‘zMU, T:,- 231-232 b.
3. Oymatov R., Xafizova Z. Qishloq xo‘jaligi elektron kartasini yaratishning texnologik tizimini ishlab chiqish // O‘zbekiston qishloq va suv xo‘jaligi jurnali. 9-son, 2020 y., 41-b.
4. Беленков, О.В., Проблемы автоматической идентификации пространственных объектов и их обновления при ведении базы пространственных данных на основе государственных топографических карт / О.В. Беленков, А.А. Каримова, Р.А. Демиденко // Геодезия и картография. — 2012. — №1. — С. 23-27.
5. Комосов, Ю. А. Необходимость, сущность и пути реализации новой модели представления пространственных данных / Ю.А. Комосов // Геодезия и картография. — 2009. — № 11. — с. 14-19.
6. Майоров, А. А., Мониторинг инфраструктуры пространственных данных / А.А. Майоров, И.В. Соловьев, В.Я. Цветков, С.С. Дубов, Ф.В. Шкуров — М. : Изд- во МИИГАиК, 2012. — 198 с.

GEODEZIK USULLARDA QISHLOQ XO‘JALIGI YERLARINING CHEGARALARINI ANIQLASH.

Ataullayev J.R. Qarshi davlat texnika universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kunda respublikamizda qishloq xo‘jaligi yerlarini topografik jihatdan o‘rganish va yer maydonlarining chegaralarini aniqlash hamda belgilash bo‘yicha keng ko‘lamli islohatli ishlar olib borilayotganligi, qishloq xo‘jaligi yerlarining chegara hududlarini aniqlash va belgilash borasida geodeziya, kartografiya va geoinformatika sohasining o‘rni muhim sanalishi, loyihani joyiga ko‘chirish asosida qishloq xo‘jaligi yerlarining chegara maydonlarini aniqlash va belgilab berishda yerdan va fazodan turib tadqiq etish ko‘lami ortib bormoqda va mazkur ishlar respublikamizda muhim o‘rin tutishi jahonda va uning turli mintaqalarida yerdan foydalanuvchilarning chegara hududlarini maxsus to‘siqlar yordamida himoyalashga alohida ahamiyat qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Aerofotos‘yomka, kosmosurat, deshifrlash, yaylov, pichanzor, loyiha, kontur, analitik usul, taxeometrik s‘yomka.

DETERMINATION OF THE BOUNDARIES OF AGRICULTURAL LAND USING GEODESIC METHODS

Abstract. In this article, today in the Republic of Kamiz, large-scale reform works are being carried out on the topographical study of agricultural lands and the determination and marking of the boundaries of land areas, geodesy, cartography and The role of geoinformatics is considered important, the scale of research from the ground and space in determining and defining the border areas of agricultural land based on the relocation of the project is increasing, and the importance of these works in our republic is in the world and in its various regions. Special attention is paid to the protection of border areas of land users with the help of special barriers.

Keywords: Aerial photography, space photography, decoding, pasture, hayfield, project, outline, analytical method, tacheometric survey.

Agar yer maydonlarni loyihalash analitik usulda bajarilgan bo'lsa, unda loyihani joyga ko'chirish usulini tanlash planiy materialni hosil qilish uchun olib borilgan s'yomka turidan bog'liq bo'lmaydi. Agarda loyihalash mexanik yoki grafik usulda bajarilgan bo'lsa, unda loyihani joyga ko'chirishda tayanch sifatida ko'pincha joyda konturli nuqtalar qo'llaniladi.

Ushbu nisbatga doir aerofotos'yomka materiallari yer ustidagi s'yomka planlari oldida katta afzallikga ega, chunki ularda joydagi tafsilotlar to'la mukammal tasvirlangan bo'lib, loyihani joyga ko'chirishda chiziq o'lchash asboblari bilan o'lchashlar sonini ancha kamaytirishga va ushbu asboblarni faqat kalta masofalarni o'lchash uchun qo'llanishga imkon tug'diradi (1-rasm).

1-rasm. Kosmosurat yordamida ma'muriy-hududiy chegaralarini o'rnatish

O'lchashlar sonini maksimal qisqartirishi va o'lchashlar uzunligini kamaytirishi aerosuratlarni to'g'ri o'qilishi va shubhasiz tanla oladigan yaqin tayanch sifatida nukgalarni tanlash orqali amalga oshiriladi. Tajriba shuni ko'rsatadiki, konturli nuqtalarni tanlash uchun eng yaxshi fotomahsulot bo'lib, deshifrlanmagan kontaktli f aerosuratlar hisoblanadi, chunki aerosuratlarni transformatsiyalash yoki

kattalashtirish jarayoni hamma vaqt tasvirning dag'alligi kamayadi, xususan joydagi mayda ob'ektlarda.

Deshifrlash belgilarni tushirishi bilan aerosuratlardagi tafsilotlar qisman yopiladi va konturli nuqtalarni tayanch sifatida qo'llanishi ko'p miqdorda kamayadi. Shuning uchun loyihalashda, ayniqsa loyihani joyga ko'chirishda, loyihalashni bajariladigan deshifrlangan aerofoto-mahsulotlardan tashqari, ular yordamida ko'p miqdorda joydagi mayda ob'ektlarni osongina tanlab olishiga imkon beradigan deshifrlanmagan kontaktli aerosuratlarni mavjudligi foydali hisoblanadi. Ular bilan tomonlar parallelligi va perpendikulyarligini qattiq rioya qilishini talab qilinmaydigan uchastkalarni joyga ko'chirishi qulay, masalan, yaylov, pichanzorlar va h.k. (2-rasm).

2-rasm. Kosmosuratlarni deshifrlash

Loyiha nuqtalarni joyga ko'chirish usullari bilan birgalikda, qachonki loyiha nuqta ishonch bilan tanlanalingan konturli nuqta bilan mos keladi va joyda o'lchashlarni bajarish talab qilinmaydi, yoki qachonki AB kontur chizig'ida C loyiha nuqtaning o'rni (3-rasm).

3-rasm. Loyiha nuqtalarini o'rnatish

AC yoki BC o'lchashlar orqali aniqlanadi, aerofotos'yomka materiallarni qo'llashda loyiha nuqtalarni joyga ko'chirish uchun kerakli o'lchashlar uzunligini kamaytirishga imkon beradigan boshqa usullar ham keng qo'llaniladi.

Masalan, aerosuratlarning alohida qismlarini har xil masshtabligi sababli (xususan, agar u transeformatsiyalanmagan bo'lsa) A va B uzoqda joylashgan nuqtalar bo'yicha C loyiha nuqtani hosil qilishi, aerosuratda AC va BS chiziqlarni o'lchashda katta xatolarga olib kelishi mumkin.

Bu holatda natija aniqroq bo'ladi, agarda C loyiha nuqtani <prtnida joylashgan E konturli nuqtadan foydalansa A-B chiziqqa C nuqtadan perpendikulyar tushirilsa va ushbu perpendikulyar asosidan joyda C loyihaviy nuqtani hosil qilish uchun aerosuratdan olingan CD o'lcham aniqlansa.

O'lchashlar uzunligini kamaytirishi uchun to'g'ri chiziqlarni kesishidan foydalanadilar, shunda aerosuratdagi to'g'ri chiziqlarni kesishtirish nuqtasi aerosuratni qiyaligi uchun noto'g'ri tasvirlanishiga qaramasdan joyida ushbu to'g'ri chiziqlarni kesishtirish nuqtasi bilan aniq mos kelishidan amal qiladilar. Shuning uchun K loyiha nuqtani joyga ko'chirishda, uning yaqinida joyda AR va BN chiziqlarning kesishida x nuqtani o'rni topiladi. Ushbu nuqtadan xL kesimi o'lchanadi va LK perpendikulyar bo'yicha K loyiha nuqtasini o'rni topiladi. Nazorat uchun joyida loyiha nuqtalar orasidagi (tomonlar) barcha chiziqlar o'lchanadi, natijalari aerosuratda yoki rejalash chizmasida yoziladi va aerosuratdagi muvofiq chiziqlar bilan solishtiriladi.

Tayyorgarlik ishlarni olib borishda, loyihalashda va loyihani joyga ko'chirishda aniqligini oshirish uchun joyda mahkamlangan, aniqlangan (opoznak) nuqtalaridan foydalaniladi (4-rasm).

4-rasm. Joyga o'rnatilgan opoznak nuqtalar

Aerofotomahsulotlar bo'yicha loyihani joyga ko'chirish aniqligi taxminan yer ustidagi s'yomka planlari bo'yicha loyihani joyga ko'chirish aniqligiga to'g'ri keladi.

Loyihani joyga ko'chirishdagi xatoliklarining yer maydonlari yuzalarining aniqligiga ta'sirini hisobga olish juda murakkab jarayon xisoblanadi, chunki joyga ko'chirilgan maydon chegarasining bir qismi oldindan o'tkazilgan teodolit yo'llariga, bir qismi esa tafsilotlarning konturli nuqtalariga tayangan bo'lishi mumkin, hamda, ayrim yer maydonlarning chegara qismlari bir usulda joyga ko'chirilgan, qolganlari esa boshqa usulda va h.k. kuzatilishi mumkin.

Shuning uchun loyihani joyga ko'chirishdagi xatolarni hisobga olish usullaridan eng oddiy usullarga to'xtalib o'tamiz. Loyihani joyga ko'chirish aniqligi ushbu jarayonning ikki asosiy bosqichini o'tkazish jarayonidan bog'liq:

- loyihani joyga ko'chirish uchun geodezik qiymatlarni kameral aniqlash;
- loyihani joyga ko'chirishda dala o'lchashlar.

Geodezik qiymatlarni kameral aniqlashi loyihani faqat grafik va mexanik usullarda bajarish uchun kerak.

Analitik usulni qo'llashda esa, geodezik qiymatlar loyihalash jarayonida hosil qilinadi va ularning aniqligi faqat joydagi o'lchashlar xatolaridan bog'liq bo'ladi.

Agar loyihani faqat chiziqli o'lchash qurollari yordamida ko'chirilsa, unda plandagi o'lchashlar masshtab aniqligiga muvofiq (0,08 mm yoki yaxlit 0,1) xato bilan aniqlanadi.

Taxeometrik syomka hozirgi kunda, optik geodezik asbob – teodolit-taxeometr(doiraviy taxeometr)lardan tashqari, asosan, elektron taxeometrlar yordamida bajarilmoqda. Syomka jarayonida kerakli o'lchashlarni amalga oshirish uchun optik asbobning gorizontali va vertikal doiralari hamda ko'rish trubasidagi ipli dalnomer chiziqlari xizmat qiladi.

Shu bois, quyida hozirgi kunda ishlab chiqarishda keng qo'llanilayotgan hamda yangi ishlab chiqarilayotgan elektron taxeometrlarning tuzilishi, texnik tavsiflari va ular imkoniyatlariga batafsil urg'u beriladi.

Hozirgi paytda ishlab chiqarilayotgan elektron taxeometrlar (electron taxeometrik stansiyalar) o'lchash-hisoblash majmuasidan iborat bo'lib, unga ixcham masofa o'lchash elektron dalnomeri, gorizontali va vertikal burchaklarni o'lchab, natijasini ekran(display)ga chiqarib va birdaniga xotiraga yozib qayd qiluvchi elektron moslama, hamda natijalarni dastlabki ishlab chiqish uchun kichik kompyuterlar kiradi.

Elektron taxeometrlar eng ommaviy bo'lib, bugungi kunda ko'p chet el firmalar tomonidan ishlab chiqarilmoqda va ular tizimli hamda kundalik s'yomkalarda ishlatiladigan asboblarga bo'linadi va bir-biridan aniqligi, imkoniyatlari xamda avtomatlashtirilgan darajasiga qarab farq qiladi.

Bugungi kunda elektron taxeometrlar ma'lum aniqlik diapazonini qamrab oladigan bir avlod asboblarining seriyali qilib chiqarilmoqda. Har bir seriyada ko'rsatilgan diapazon doirasida aniqligi, avtomatlashtirish darajasi va qo'shimcha

funksiyalarning har xil to'plami bo'yicha farqlanadigan bir necha modifikatsiyasi bo'ladi.

Elektron taxeometrlarni ishlab chiqaruvchi ilg'or firmalar bo'lib, "Leica" (Shveysariya), "Trimble" (AKSH), "SOKKIA" (Yaponiya), UOMZ (Rossiya) va boshqalarni qayd etish mumkin. "Carl Zeiss" (Germaniya) tomonidan ishlab chiqilgan Elta S10, S20 tizimli taxeometrlar hamda kundalik ishlatiladigan Elta R55 lar to'g'risida yetarli ma'lumot keltirilgan. Quyida "Leica" (Shveysariya), Trimble" (AKSh) firmalari tomonidan ishlab chiqarilgan elektron taxeometrlar to'g'risida to'xtalib o'tamiz.

"Leica" (Shveysariya) tomonidan ishlab chiqilgan TPS seriyali elektron taxeometrlar asosan topografik, kadastr, qurilish s'ymkalarni bajarishga mo'ljallangan bo'lib, quyidagi rusumlarda ishlab chiqarilmoqda:

TSM – motorlashtirilgan taxeometrik stansiyalar;

TSR – qaytargichsiz o'lchashlarni bajariladigan taxeometrlar;

TSMR – qaytargichsiz o'lchashlarni bajariladigan motorlashtirilgan taxeometrlar;

TSA – motorlashtirilgan qaytargichni avtomatik tarzda kuzatadigan taxeometrlar.

TPS 400, TPS 800, TPS 1100 seriyali elektron taxeometrlar qator afzalliklarga ega bo'lib, bir - birlaridan o'lchash aniqligi va ayrim imkoniyatlari bilan farq qiladilar.

TPS seriyali elektron taxeometrlarda quyidagi afzalliklar mujassamlashgan:

Uch sinfli aniqligi - o'lchash aniqligiga qarab mavjud seriyaning qatorida kerakli modelini tanlash mumkin. Masalan, **TPS 802 - 2** , **TPS 803 - 3** , **TPS 805 - 5** ;

10000 ta o'lchashlar - ishonchli o'rnatilgan xotira 10000 ta bloklar ma'lumotini saqlash qobiliyatiga ega;

Uzluksiz qaratish vinti - nishonga qaratishda vintni maxkamlash va bo'shatish hojati yo'q;

Lazer shovuni - lazer shovun tufayli asbobni optik markazlashtirgichga nisbatan ancha tez markazlashtirish mumkin;

Elektron ko'rsatkichi - rejalash ishlarini bajarishda juda qulay, reykali elektron ko'rsatkichi bo'yicha stvorga qaytargichni aniq qo'yish imkoniyatiga ega bo'ladi.

TPS 400 seriyali elektron taxeometrlar topografik syomka va qurilish ishlariga mo'ljallangan bo'lib, bazis chiziqlarni hosil qilish, rejalash ishlari, balandliklarni uzatish, yuzalarni hisoblash, borib bo'lmas nuqtalar balandligini aniqlashda qo'llash mumkin.

TPS 800 seriyali elektron taxeometrlar bilan esa yuqorida qayd etilgan ishlardan tashqari orientirlash, teskari geodezik masalani yechish, loyihani joyga

ko'chirish, ko'rinmaydigan nuqtalarni o'lchash va boshqa ishlarni amalga oshirishi mumkin.

TRS 1100 seriyali elektron taxeometrilar qo'shimcha amaliy dasturlar bilan ta'minlanganligi tufayli, ular yuqori unumli hisoblanadi va alohida masalalarni yechishga, shuningdek asboblarning ishlash qobiliyatini oshirishga qaratilgan.

TPS seriyali elektron taxeometrlarda bir qator geodezik o'lchashlarni bevosita joyda bajarish uchun dasturlar o'rnatilgan, chunonchi:

- rejalash dasturi ma'lum koordinatalari bo'yicha uch o'lchamli rejalash elementlarini hisoblashga imkon beradi.

- orientirlash. Balandlikni uzatish dasturi orqali boshlang'ich direksion burchaklarni hisoblash va koordinatalari ma'lum bir yoki bir necha borib bo'lmas nuqtalarning kuzatish natijalari bo'yicha balandliklarni uzatish mumkin.

- doiraviy qabullar dasturi yordamida bir necha qabullardan iborat o'lchangan burchaklarda o'rtacha yo'nalishlarni aniqlash mumkin.

Keyingi yillarda "Leica Geosistem" (Shveysariya) firmasi tomonidan yanada ham yuqori unumli, avtomatlashgan Leica FlexLine TS rusumli elektron taxeometrilar ishlab chiqarilmoqda. Bu rusumli elektron taxeometrilar qator afzalliklarga ega bo'lib, ulardan haqiqiy sifat, moslashuvchanlik, qulaylik va samaradorlik xossalarini ta'kidlab o'tish mumkin.

Shuningdek, Leica FlexLine TS02 plus elektron taxeometri texnik va o'rtacha aniqlikda s'yomka ishlarning barcha standart vazifalari uchun ishonchli, tezkor va qulay asbob hisoblanadi. Bu asbob katta grafik oq-qora displey, harfliraqamli klaviatura, bluetooth simsiz aloqa bilan jihozlangan va SmartWorx Viva dasturiy ta'minoti orqali yanada moslashuvchanlikka erishish mumkin.

Leica FlexLine TS06 plus elektron taxeometri o'rtacha aniqlikda kundalik syomka ishlarning barcha standart vazifalari uchun ishonchli, tezkor va qulay asbob hisoblanadi. Unda katta grafik oq-qora displey, harfli – raqamli klaviaturadan tashqari, yangi o'rnatilgan Leica FlexFildplus dasturi va yangi rangli sensor displey bilan jihozlangan.

Leica FlexLine TS09 plus elektron taxeometri Leica FlexLine plus asboblari turkumida yetakchi model bo'lib, yuqori aniqlikdagi ishlar uchun ideal asbob hisoblanadi. TS09 plusning kengaytirilgan konfiguratsiyasi uni favqulodda moslashuvchan asbobga aylantiriladi, chunki u bilan nafaqat kundalik s'yomka ishlarni, balki har qanday murakkab masalalarni katta ishonch bilan bajarish mumkin. Yangi o'rnatilgan Leica FlexFildplus dasturi va yangi rangli sensor displey bajarilayotgan ishlar samarasini yanada oshirishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Lapasov J.O. Directions and Basics of Using Digital Image Data in Laser Scanning of the Earth's Surface// With Proceedings of the International Scientific and

Practical Conference “Theoretical and Empirical Scientific Research: Concept and Trends”. July 24, 2020 Oxford, United Kingdom. 11-13-p.

2.Inamov A.N., Lapasov J.O., Oymatov R.Q. Zamonaviy texnologiyalar bilan kosmos suratlarni ekin yerlarini kameral sharoitda avtomatik tarzda deshifrovka qilish// “Geografiya innovatsion g‘oyalar, texnologiyalar va loyihalar” Iqtidorli talabalar va yosh olimlar Respublika ilmiy-amaliy Konferensiyasi. Toshkent shahri, O‘zMU 2012- y. 232-233-b.

3.Lapasov J.O., Inamov A.N. Sun’iy yo‘ldosh materiallari asosida tomorqa yerlarini kameral sharoitda yer maydonini o‘lchamini hisoblash va raqamli xaritani yaratish masalalari// Arxitektura – qurilish fani va davri XXI an’anaviy konferensiya. Toshkent shahri, TAQI 2012- y. 124-126-b.

4.Lapasov J.O. Qishloq xo‘jaligini modernizatsiyalash sharoitida yerlardan samarali foydalanish// Arxitektura – qurilish fani va davri XXI an’anaviy konferensiya. Toshkent shahri, TAQI, 2012- y. 128-131-b.

5.Inamov A.N., Lapasov J.O., Rajapbaev M.X. Qishloq xo‘jaligi yerlaridan samarali va oqilona foydalanishda yer xisobini zamonaviy geoaxborot tizimida yuritish// Gidrotexnika inshootlarining samaradorligini, ishonchliligi va xavfsizligini oshirish. Respublika ilmiy – amaliy konferensiya. Toshkent shahri, TIMI, 2012- y. 651-653-b

6.Avezov S.A., Sultanov M.Q. Qishloq xo‘jaligi tarmoqlaridagi o‘zgarishlarni aerosuratlardan foydalanib, geografik axborot tizimlari asosida monitoringini yuritish va kartalashtirish// O‘zbekiston Geografiya jamiyati axboroti. 38-jild. – T., 2011. –B. 181– 183.

7.Sultanov M.Q. Landshaft komponentlarini aniqlashda kosmik suratlar va GIS texnologiyalaridan foydalanish haqida// O‘zbekiston Geografiya jamiyati axboroti. 34-jild. – T., 2009. – B. 39 – 41-b..

8.Volkov S.N. Основы землеустройства// Учебник// Москва 2015 г. 270 s.

9.Tejkal M. The application of laserscan system in the field of building documentation / M. Tejkal// GEODIS news. English edition. – 2004. – № 2. 26– 27-p.

10.Zamechikova M. Testing of terrestrial laser systems / M. Zamechikova, A.Kopacik// INGEO 2004 and Regional Central and Eastern European Conference on Engineering Surveying, Bratislava, Slovakia, November 11–13, 2004. 11.<http://www.lex.uz>.

КОМБИНАЦИЯЛАШГАН МАШИНА РОТАЦИОН ИШ ОРГАНИНИНГ ДИАМЕТРИНИ УНИНГ ИШ КЎРСАТКИЧЛАРИГА ТАЪСИРИНИ ЎРГАНИШ

Б.В.Хушвақтов – т.ф.н., к.и.х., ҚХМИТИ,

С.Ғ.Суюнов – таянч докторант, ҚХМИТИ,

Ш.Н.Барлибаев – т.ф. PhD, доцент, ТИҚХММИ-МТУ

Аннотация. Ушбу мақолада боғ қатор ораларини экин экиш учун тайёрлайдиган комбинациялашган машина ротацион иш органи диаметрининг унинг иш кўрсаткичларига таъсирини ўрганиш бўйича тажрибавий тадқиқотлар натижалари келтирилган.

Аннотация. В данной статье представлены результаты экспериментальных исследований по изучению влияния диаметра ротационного рабочего органа комбинированной машины, подготавливающей междурядья садов к посеву растений, на ее показатели работы.

Abstract. This article presents the results of experimental studies on the influence of the diameter of the rotary working body of a combined machine for preparing orchard inter-rows for sowing crops on its performance indicators.

Калит сўзлар: комбинациялашган машина, ротацион иш органи, дала юзасидаги нотекисликларнинг ўртача квадратик четланиши, қурилмасининг тортишга қаршилиги, тик юкланиш, пуштаолгич.

Ключевые слова: комбинированная машина, ротационный рабочий орган, среднеквадратичное отклонение неровностей поверхности поля, тяговое сопротивление устройства, вертикальная нагрузка, гребнеобразователь.

Keywords: combined machine, rotary working body, root mean square deviation of irregularities on the field surface, tractive resistance of the device, vertical load, ridger.

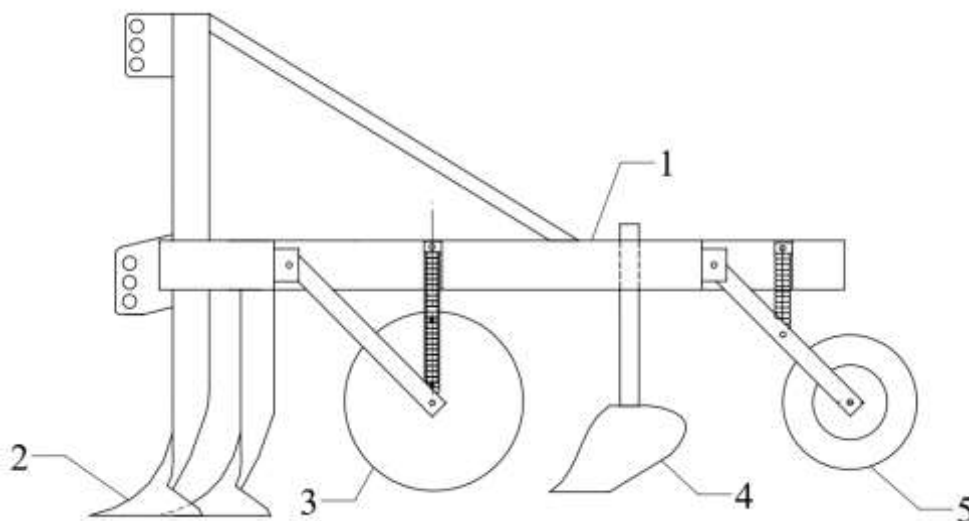
Республикамизда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини модернизациялаш ва рақобатдошлигини ошириш учун меҳнат ва энергия сарфини камайтиришга, ресурсларни тежашга қаратилган бир қатор замонавий технологиялар ишлаб чиқарилмоқда [1]. Бу эса қишлоқ хўжалиги экинларини етиштиришнинг самарадорлигини ошириш ва иш унумини ошириш учун муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда. Айниқса, аграр соҳадаги ишлаб чиқариш жараёнларини оптималлаштириш ва уларнинг механизациясини таъминлаш мақсадида турли хил замонавий қишлоқ хўжалик машиналарининг ишлаб чиқарилишига алоҳида эътибор қаратилмоқда [2].

Республикамиз шароитида боғ қатор оралари тупроғига ишлов бериш технологиялари ва техник воситаларини ишлаб чиқиш ҳамда такомиллаштириш йўналишида А.Рибаков, Ю.М.Джавакянц, М.М.Мирзаев, Р.Абдуллаев, Р.И.Байметов, А.У.Арипов, А.Т.Мусурмонов, Х.Утаганов, Н.Комилов ва

бошқалар шуғулланишган ва илмий-тадқиқот ишларини олиб боришган [5].

Бу тадқиқотлар натижалари асосида яратилган машина ва қурилмалар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришда муайян ижобий натижаларга эришилган ҳолда қўлланилиб келинмоқда. Аммо, кўрсатиб ўтилган тадқиқотларда боғ қатор ораларини бир ўтишда экин экишга тайёрлайдиган комбинациялашган машина ишлаб чиқилмаган.

Таъкидланганлардан келиб чиқиб, биз томонимиздан боғ қатор ораларини бир ўтишда экин экишга тайёрлайдиган комбинациялашган машина ишлаб чиқилди (1-расм). Комбинациялашган машина осиш қурилмаси билан жиҳозланган рама 1, юмшаткичлар 2, майин тупроқ қатламини ҳосил қиладиган ротацион иш органи 3, пушта олгичлар 4, пуштанинг устки қатламини зичлайдиган иш органи 5 дан иборат.

1-расм. Боғ қатор ораларини бир ўтишда экин экишга тайёрлайдиган комбинациялашган машинанинг конструктив схемаси

Унинг иш жараёни қуйидагича кечади: агрегат дала бўйлаб ҳаракатланганда унинг юмшаткичлари боғ қаторлари ораларидаги тупроқни юмшатади, ротацион иш органи эса юмшаткичлар томонидан юмшатишган тупроқни майдалайди ва майин тупроқ қатламини ҳосил қилади. Натижада боғ қатор ораси текис майдонга экиладиган экинлар учун тайёр ҳолга келтирилади.

Ушбу мақолада боғ қатор ораларини экин экиш учун тайёрлайдиган комбинациялашган машина ротацион иш органи диаметрини унинг иш кўрсаткичларига таъсирини ўрганиш бўйича ўтказилган бир омилли тажрибавий тадқиқотларнинг натижалари келтирилган.

Тажрибаларда комбинациялашган машина ротацион иш органининг диаметри D ни тупроқнинг уваланиш даражаси, яъни ўлчами 25 mm дан кичик тупроқ фракциялари миқдори ($F_{<25}$), дала юзасидаги нотекисликларнинг ўртача квадратик четланиши ($\pm\sigma$) ва лаборатория дала қурилмасининг тортишга қаршилиги (R) га таъсири ўрганилди.

Тажрибаларни ўтказишда назарий тадқиқотларнинг натижаларидан келиб чиқиб, ротацион иш органининг диаметри 30 см дан 45 см гача ҳар 5 см ораликда ўзгартирилди. Бунга турли диаметрларда ясалган ротацион иш органини алмаштириш орқали эришилди (2-расм). Бунда ротацион иш органи спиралининг қадами 10 см, унинг айланиш ўқиға нисбатан жойлашиш бурчаги 80° , юмшаткич ва ротацион иш органи орасидаги бўйлама масофа 60 см, ротацион иш органи ва пуштаолгич орасидаги бўйлама масофа 40 см, ротацион иш органи ҳар бир метр қамраш кенглигига бериладиган тик юкланиш $1,6 \text{ kN/m}$ ва агрегатнинг ҳаракат тезлиги 6 ва 8 km/соат этиб белгилаб олинди.

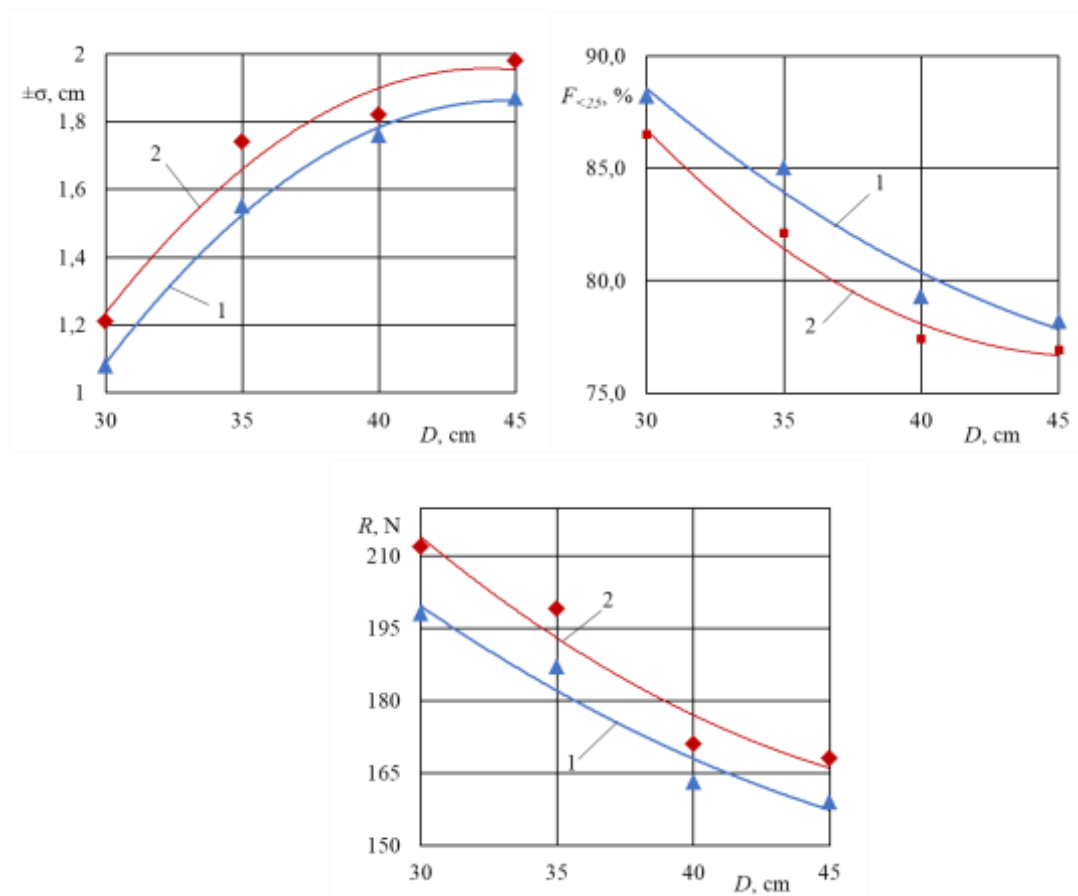

2-расм. Диаметри 30 (а), 35 (б), 40 (в) ва 45 (г) см бўлган комбинациялашган машина ротацион иш органлари

Тажрибаларда олинган натижалар 3-расмда келтирилган.

Уларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, ротацион ишчи органининг диаметри 30 см дан 45 см ошганда, 6 ва 8 km/h тезликларда дала нотекисликларининг ўртача квадратик четланиши ортган, яъни 6 km/h тезликда диаметр 30 см дан 40 см га ўзгарганда дала нотекисликларининг ўртача квадратик четланиши 1,43 см дан 1,91 см гача ўзгарган бўлса, диаметр 45 см га ўзгарганда ортиш жадаллиги пасайган. 8 km/h ҳаракат тезлигида ҳам диаметр

30 см дан 40 см га ортганда 1,31 см дан 1,78 см га ортган бўлса, диаметр 45 см га ортганда 1,92 см га ортган, яъни ўсиш жадаллиги пасайган. Бу диаметр ошиши билан ротацион ишчи органининг тупроққа ботиш чуқурлигининг камайиши билан изоҳланади.

1 ва 2 мос равишда агрегат тезлиги 6 ва 8 km/h бўлганда

3-расм. Комбинациялашган машина ротацион иш органининг диаметрининг иш кўрсаткичларига таъсири

Ротацион ишчи органининг диаметри ортиши билан тупроқнинг уваланиш сифати пасайган. 6 km/h тезликда 25 мм кичик фракциялар миқдори ротацион ишчи органи диаметри 30 дан 35 см га ошганда 83,4 фоиздан 81,3 фоизга камайган бўлса, бу кўрсаткич диаметрни 45 см гача оширганда бу жадаллик биров пасаяган ҳолда 79,4 фоизгача камайган. Ҳаракат тезлиги 8 km/h бўлганда ҳам диаметр ошиб бориши билан 25 мм дан кичик фракциялар миқдори камайиб борган. Диаметрни 30 см дан 35 см гача оширганда тупроқнинг уваланиш сифати 84,8 фоиздан 82,3 фоизга камайган бўлса, диаметрни 45 см га оширганда 25 мм дан кичик фракциялар миқдори 80,2 фоизга камайган.

3-расмдан шу нарса кўринадики курилманинг тортишга қаршилиги диаметр ошиши билан ҳар иккала тезликларда ҳам камайиб борган. Чунки илгари ўтказилган тадқиқот ишларидан ва адабиётлардан шу нарса маълумки

[3], ротацион ишчи органининг диаметри ортиб бориши билан уларнинг думалашга қаршилиқ коэффициентлари камайди.

Ишчи органининг диаметри 30 см дан 45 см гача ошганда ротацион ишчи органининг тортишга солиштири қаршилиги 6 км/ч ҳаракат тезлигида 369 N/m дан 262 N/m га, 8 км/ч тезликда эса 412 N/m дан 368 N/m га камайган.

Тадқиқот ўтказилган барча диаметрларда ҳаракат тезлигини 6 км/ч дан 8 км/ч га ортиши дала юзасидаги нотекисликлар баландликларининг ўртача квадратик четланиши камайишига, тупроқнинг уваланиши яхшиланишига, ҳамда тортишга қаршилиқнинг ортишига олиб келган. Бунинг сабаби агрегат ҳаракат тезлигининг ошиши унинг тупроққа таъсирланиш вақтининг камайиши билан боғлиқ.

Ўтказилган тадқиқотлардан шу нарса аниқландики ротацион ишчи органининг тортишга қаршилиги кичик бўлиши учун унинг диаметри каттароқ бўлиши, тупроқни яхши увалаши учун эса диаметри кичикроқ бўлиши талаб этилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. М.М.Мирзаев, М.К.Собиров - «Боғдорчилик» Т.: «Меҳнат» 1987.
2. Джавакянц Ю.М. Научные основы технологии обработки почвы в садах и виноградниках Узбекистана. Ташкент, 2006. – 240 с.
3. Кленин Н.И., Сакун В.А. Сельскохозяйственные и мелиоративные машины. – Москва: Колос, 1980. – 617 б.

G‘O‘ZA BOSTIRIB SUG‘ORILADIGAN HUDUDLARDA KO‘NDALANG POLLARNI HOSIL QILISH VA BUZISHNI MEXANIZATSIYALASH

**t.f.d., prof. To‘xtaqo‘ziyev Abdusalim¹,
t.f.PhD., dots. Olimov Hamid Haydarovich²
¹QXMITI, ²BuxDTU**

Annotatsiya: Ushbu maqolada g‘o‘za bostirib sug‘oriladigan hududlarda ko‘ndalang pollarni hosil qilish va ularni buzishni mexanizatsiyalash buyicha paxtachilik kultivatoriga ishlab chiqilgan moslamalar va ular sinovlarining natijalari haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Ko‘ndalang pollar, paxtachilik kultivatoriga moslamalar, kovsh, traktorning yo‘naltiruvchi g‘ildiragi oldiga o‘rnatiladigan qo‘shimcha seksiya, pog‘onasimon joylashtirilgan o‘qyoysimon panjalar, egatochkich.

Аннотация: В данной статье приведены сведения о приспособлениях, разработанных к хлопковому культиватору, по механизации формирования и разрушения поперечных палов в зонах, где хлопчатник поливается затоплением, результатах их испытаний.

Ключевые слова: поперечные палы, приспособления к хлопковому

култиватору, ковш, дополнительная секция, устанавливаемая перед передним колесом трактора, ступенчато расположенные стрелчатые лапы, бороздорез.

Annotation: This article provides information on devices developed for a cotton cultivator to mechanize the formation and destruction of transverse pawls in areas where cotton is irrigated by flooding, as well as the results of their testing.

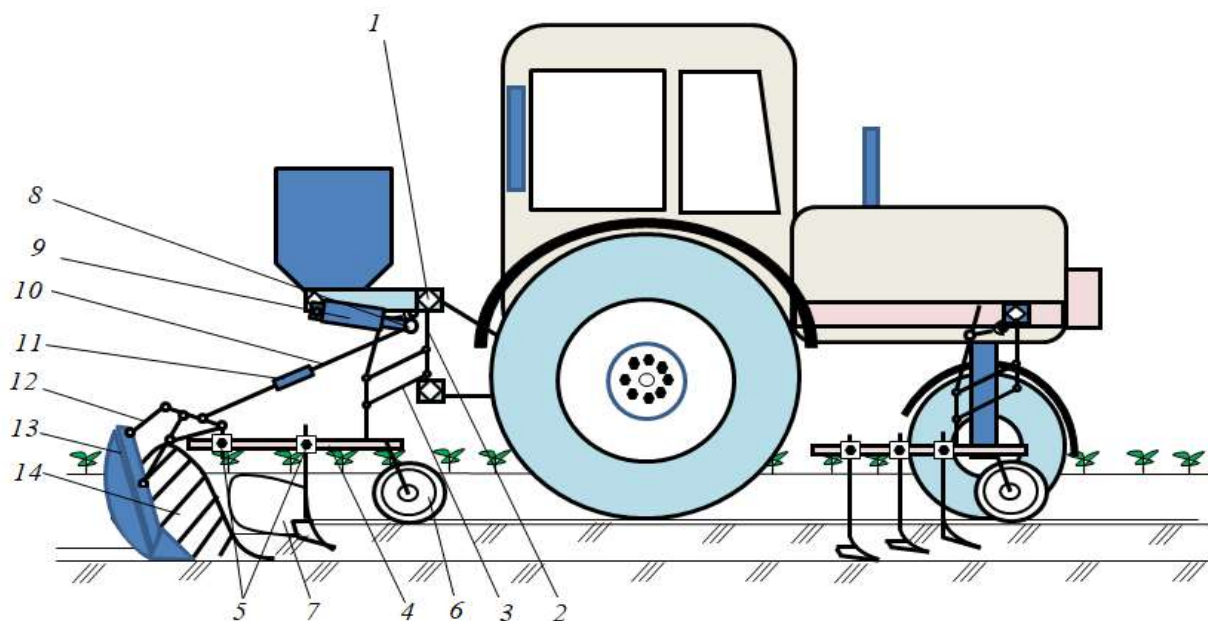
Keywords: transverse pawls, attachments for a cotton cultivator, bucket, additional section installed in front of the tractor's front wheel, staggered arrow-shaped blades, furrow cutter.

Ma'lumki, Respublikamizning yerlari turli darajada sho'rlangan ko'pgina viloyatlari(Xorazm, Buxoro, Navoiy va boshqa qator viloyatlar hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi)da paxta yetishtirish davrida g'o'za bostirib sug'oriladi. Chunki ushbu hududlarda g'o'zani bostirib sug'orish orqali yetarli darajada paxta hosili yetishtirish mumkin. Aks holda tuproq sho'rining dala yuzasiga ko'tarilishi natijasida o'simliklarning rivojlanishi yomonlashadi (hattoki ularning qurib qolish holatlari kuzatiladi), hosildorlik pasayadi. Dalada nishabliklar va notekisliklarning mavjudligi sababli unda bo'ylama va ko'ndalang pollarni hosil qilmasdan g'o'zani talablar darajasida bostirib sug'orishning imkoni yo'q.

Bugungi kunda bo'ylama pollar birinchi sug'orishdan oldin butun mavsum uchun bir marta hosil qilinadi va bu texnologik jarayon nisbatan mexanizatsiyalashgan, lekin ko'ndalang pollar har bir sug'orishdan oldin hosil qilinadi va sug'orishdan so'ng g'o'za qator oralariga ishlov berishdan oldin ular buzib tashlanadi. Chunki ular buzilmasa kultivator ish organlarining ishlov berish chuqurligi bo'yicha barqaror ishlashi ta'minlanmaydi, ishchi organlarga yuklanish ortadi va natijada ularning deformatsiyalanishi va sinishi kuzatiladi. Shu sababli har bir sug'orishdan keyin tuproq yetilishi bilanoq ko'ndalang pollar buzib tashlanadi va shundan keyin qator oralariga kultivator bilan ishlov beriladi. Navbatdagi sug'orishdan oldin ko'ndalang pollar yana hosil qilinadi.

Bugungi kunga qadar g'o'za qator oralarida ko'ndalang pollarni hosil qilish va ularni buzish qo'l kuchi bilan bajarilib kelinmoqda va bu mehnat sarfini katta bo'lishiga va paxta yetishtirishning mexanizatsiyalashganlik darajasini pasayishiga hamda mahsulot tannarxini ortishiga olib kelmoqda.

Yuqorida takidlanganlardan kelib chiqqan holda olib borilgan tadqiqotlar asosida [1-3] biz tomonimizdan paxtachilik kultivatoriga g'o'za qatorlari oralarida ko'ndalang pollarni hosil qiladigan va ularni buzadigan moslamalar ishlab chiqildi.

1-kultivatorning orqangi ramasi; 2-pasaytirgich; 3-parallelogramm mexanizm; 4-gryadil; 5-mahkamlash qulflari; 6-tayanch g'ildirak; 7-egatochkich; 8-kovshni ko'tarib-tushirish uchun maxsus val; 9-moslamaning gidrosilindri; 10-kovshni tortqisi; 11-kovsh torqisining uzunligini rostlash vinti; 12- kovshni ko'tarib-tushirish mexanizmi; 13-kovsh; 14-ko'ndalang pol.

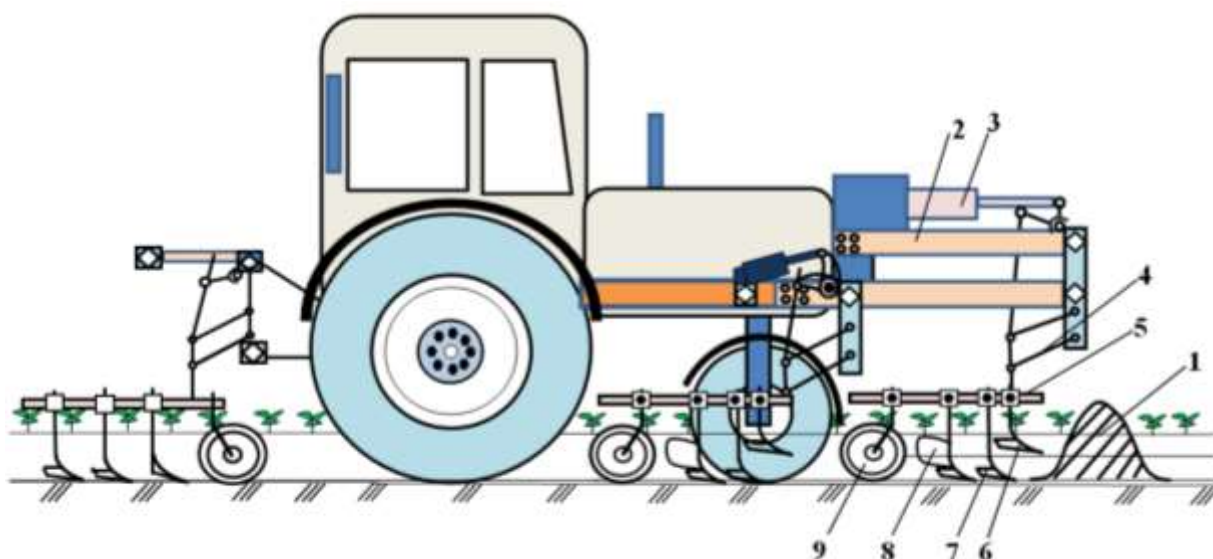
1-rasm. Ko'ndalang pollarni hosil qiladigan moslama bilan jihozlangan kultivatorning konstruktiv cxemaci

G'oz qator oralarida ko'ndalang pollarni hosil qiladigan moslama (1-rasm) beshta kovshdan tashkil topgan bo'lib, ular kultivator orqa ramasining gryadillariga o'rnatiladi. Kovshlar kultivator ramasiga o'rnatilgan maxsus val, gidrosilindr va tortqilar bilan paykalning ko'ndalang pol hosil qilinadigan joylarida ish holatiga o'tkaziladi va pol hosil qilingandan keyin ko'tarib qo'yiladi. Bu jarayon kultivatorning ish jarayoniga halaqit bermaydi. Moslama kultivatorga oson o'rnatilib, zaruriyat bo'lmaganda yechib qo'yiladi.

Ko'ndalang pollarni hosil qiladigan moslama bilan jihozlangan paxtachilik kultivatori qo'llanilganda g'oz qatorlari oralarida ko'ndalang pollarni hosil qilish ularda sug'orish egatlarini ochish bilan birga amalga oshiriladi.

Ko'ndalang pollarni buzadigan moslama (2-rasm) kultivatorning oldingi o'ng va chap ramalariga o'rnatilgan yon seksiyalar va traktor old g'ildiragining oldiga maxsus ramada o'rnatilgan o'rta seksiyadan tashkil topgan. Ularning gryadillariga pollarni buzish uchun pog'anasimon o'rnatilgan yuqoriga va pastki o'qyoysimon panjalar, egatochkich hamda tayanch g'ildiraklar o'rnatilgan [4].

Ko'ndalang pollarni buzish sug'orishdan keyin g'oz qator oralarida ishlov berish bilan qo'shib bajariladi.

1 – ko‘ndalang pol; 2 – traktorning lonjeronlariga mahkamlangan old rama;
3 – gidrosilindr; 4 – parallelogramm mexanizm; 5 – seksiya gryadili; 6, 7 – yuqori va
pastki o‘qyoysimon panjalar; 8 – egatochkich; 9 – tayanch g‘ildirak

**2-rasm. Ko‘ndalang pollarni buzadigan moslama bilan jihozlangan
kultivatorning konstruktiv cxemaci**

Ishlab chiqilgan ko‘ndalang pollarni hosil qiladigan va ularni buzadigan moslamalar bilan jihozlangan paxtachilik kultivatorlarining xo‘jalik sinovlari Buxoro viloyatining Vobkent, Buxoro va G‘ijduvon tumanlari fermer xo‘jaliklari dalalarida o‘tkazildi va unda moslamalar belgilangan texnologik jarayonlarni ishonchli bajardi va ish jarayonida jiddiy kamchiliklar kuzatilmadi.

O‘tkazilgan sinovlarning natijalari bo‘yicha g‘o‘za qatorlari orasida ko‘ndalang pol hosil qiladigan moslama bilan jihozlangan kultivator qo‘llanilganda ko‘ndalang pollarni hosil qilishga mehnat sarfi 3,9 martaga va boshqa xarajatlar 11,2 foizga, g‘o‘za qatorlari orasida ko‘ndalang pollarni buzadigan moslama bilan jihozlangan kultivator qo‘llanilganda esa mehnat sarfi 3,8 martaga va boshqa xarajatlar 13,1 foizga kamayadi hamda g‘o‘za qatorlari oralarida ko‘ndalang pollarni hosil qilish va buzish jarayonlarini to‘liq mexanizatsiyalashga erishilinadi.

Xulosa: Ishlab chiqilgan g‘o‘za qatorlari orasida ko‘ndalang pol hosil qiladigan moslama bilan jihozlangan kultivator qo‘llanilganda ko‘ndalang pollarni hosil qilishga mehnat sarfi 3,9 martaga va boshqa xarajatlar 11,2 foizga, g‘o‘za qatorlari orasida ko‘ndalang pollarni buzadigan moslama bilan jihozlangan kultivator qo‘llanilganda esa mehnat sarfi 3,8 martaga va boshqa xarajatlar 13,1 % foizga kamayadi hamda g‘o‘za qatorlari orasida ko‘ndalang pol hosil qilish va ularni buzish jarayonlarini to‘liq mexanizatsiyalashga erishilinadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. To'xtaqo'ziyev A. Olimov H.H. G'o'za qator oralarida ko'ndalang pollarni hosil qiladigan moslamaning parametrlarini asoslash bo'yicha o'tkazilgan ko'p omilli tajribalarning natijalari / O'zbekiston qishloq xo'jaligi jurnali. – Toshkent. – 2024. №9. – B. 54-57.
2. To'xtaqo'ziyev A. Olimov H.H. Ko'ndalang pollarni hosil qiladigan moslama bilan jihozlangan kultivator sinovlarining natijalari / Yuqori samarali qishloq xo'jalik mashinalarini yaratish va texnika vositalaridan foydalanish darajasini oshirishning innovasion yechimlari / Xalqaro ilmiy-texnik konferensiyasi ilmiy maqolalar to'plami. – Toshkent. – 2023. – B. 174-177.
3. To'xtaqo'ziyev A. Olimov H.H. G'o'za qator oralaridagi ko'ndalang pollarni hosil qiladigan moslama bilan jihozlangan paxtachilik kultivatori xo'jalik sinovlarining natijalari / O'zbekiston agrar fani xabarnomasi. – Toshkent. – 2024. № 4 (16). – B. 85-88.
4. Patent UZ FAP № 02229. Chopiq agregati / To'xtaqo'ziyev A. Olimov H.H. Murtazoyev A.N. Jo'rayev A.A., Ostonsov Sh.S., Dinimova A.X. Sobirov K.S. Rasmiy axborotnoma.–№3. – 2023.

UO'T: 21474

QASHQADARYO VILOYATINING KOSON VA MUBORAK TUMANLARIDA ICHIMLIK SUVI INSHOOTLARINI MODERNIZATSIYA QILISH VA REKONSTRUKSIYA QILISH

**T.f.f.d. (PhD) Qodirov Isomiddin Eshmo'minovich.,
Qarshi davlat texnika universiteti
T.f.f.d. (PhD) Urinov Jamol Chorshanbiyevich.,
Qarshi davlat texnika universiteti
Kemal.Beyhan Qarshi davlat texnika
universiteti magistranti**

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyatining Koson va Muborak tumanlarida ichimlik suvi infratuzilmasini modernizatsiya qilish va qayta qurish bo'yicha muammolar hamda ushbu jarayon samaradorligini oshirish yo'llari tahlil qilinadi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются проблемы модернизации и реконструкции инфраструктуры питьевого водоснабжения в районах Косон и Муборак Кашкадарьинской области, а также предложения по повышению эффективности данного процесса.

Abstract: This article discusses the issues of modernization and reconstruction of drinking water infrastructure in the Koson and Mubarak districts of the Kashkadarya region, as well as proposals for improving the efficiency of this process.

Kalit soʻzlar: ichimlik suvi, modernizatsiya, qayta qurish, infratuzilma, samaradorlik

ключевые слова: питьевая вода, модернизация, реконструкция, инфраструктура, эффективность

key words: drinking water, modernization, reconstruction, infrastructure, efficiency

Kirish: Qashqadaryo viloyatining Koson va Mubarak tumanlarida ichimlik suv inshootlarini modernizatsiya qilish va rekonstruksiya qilish sifatli va samarali suv ta'minoti uchun juda muhimdir. Bir necha o'n yillar oldin qurilgan mavjud infratuzilma jiddiy yemirilish va samaradorlik muammolaridan aziyat chekmoqda. Ushbu hujjat suv tozalash jarayonlarini optimallashtirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va suv yo'qotishlarini kamaytirish hamda suv resurslaridan oqilona foydalanish strategiyalarini o'rganadi.

Maqsad vazifalari: Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi ichimlik suv ta'minoti tizimini yaxshilash, iste'molchilarni yaxshilangan infratuzilma va texnologik taraqqiyot orqali yuqori sifatli suv bilan ta'minlashni ta'minlashdir.

Tadqiqot doirasi: Ushbu tadqiqot Koson va Mubarak tumanlarining ichimlik suv tarmoqlari va suv olish manbalari ustida yurgaziladi.

Bu tumanlarning markazlashtirilgan suv ta'minoti tarmoqlari 35-40 yil oldin qurilgan va hozirda yomon holatda. Asosiy muammolar quyidagilar:

1. Eskirgan po'lat quvurlar oqib ketishga va korroziyaga sabab bo'lmoqda.
2. Eski infratuzilma tufayli taqsimlash tizimida yetarli bosim yo'q.
3. Suv ta'minoti cheklangan jadvalda (haftada 3-4 marta bir necha soat).
4. Elektr energiyasi va ta'mirlash xarajatlari katta.

Kapital rekonstruksiya va modernizatsiya rejasi zarur va ularni quyidagilarga e'tibor qaratish kerak bo'ladi.

Infratuzilmani yangilash

1. Eskirgan quvurlarni almashtirish
2. Suv tarqatish markazlarini rekonstruksiya qilish
3. Suv tozalashni yaxshilash
4. Suv olish quvvatini oshirish
5. Markaziy suv omborlarini qurish

Texnologik yaxshilanishlar

1. Avtomatlashtirish va Masofadan Kuzatish: SCADA tizimlarini joriy etish
2. Energiya Tejamkor Nasoslar Tizimi: Elektr energiyasi sarfini kamaytirish

loyihani amalga oshirish va taraqqiyoti: Loyiha O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 23-maydagi 427-son Qarori asosida, Saudiya Taraqqiyot Fondi va OPEK Xalqaro Taraqqiyot Fondi mablag‘lari hisobidan amalga oshirilmoqda. “Yagona Buyurtmachi Xizmati” Injiniring Kompaniyasi iqtisodiy asoslash hujjatlarini tayyorlagan, batafsil loyiha chizmalarini xalqaro konsalting kompaniyasi Libanconsult AGM tayyorlagan va tenderlar o‘tkazilgan.

Loyiha paketlari: Suv tarqatish inshootlari: Koson va Muborakda qurilish va rekonstruktsiya

Kosonda yangi suv tarqatish inshootining qurilishi, jumladan, 5,250 m³ hajmdagi ikki ta suv ombori, nasoslar stansiyasi, xlorlashtirish binosi va ma'muriy binolar.

Muborak suv tarqatish inshootining rekonstruktsiyasi, jumladan, uch ta 10,000 m³ hajmdagi suv omborlarining to'liq rekonstruktsiyasi va mexanik va elektr jihozlarining almashtirish.

Kosondagi asosiy suv quvurlari:

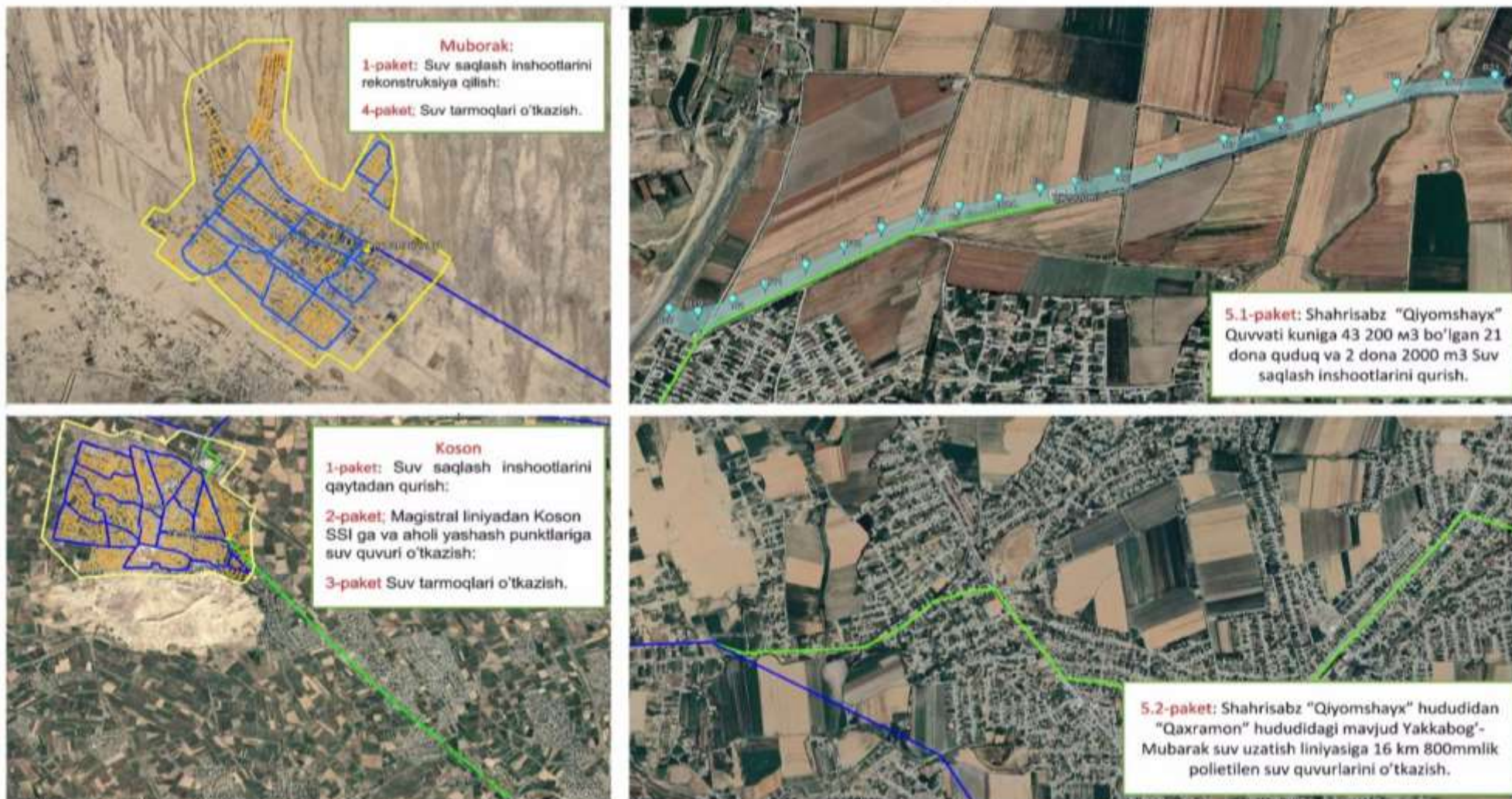
Asosiy quvurlarning qurilishi "Yakkabog'-Muborak" dan Koson suv tarqatish inshootiga 5,26 km uzunlikdagi (D630 mm) asosiy suv quvurining qurilishi.

Bir necha qishloqlardagi suv ta'minoti nuqtalarini birlashtiruvchi 13,44 km uzunlikdagi (D400 mm) asosiy suv quvurining qurilishi.

3. Kosondagi ichki suv tarmoqlari: 228 km yangi suv tarqatish tarmog‘ining qurilishi Kosondagi 20 mahallada 228 km yangi suv tarqatish tarmog‘ining tortilishi.

4. Muborakdagi ichki suv tarmoqlari: 150 km yangi suv tarqatish tarmog‘ining qurilishi 110 km quvurlar o‘rnatilgan va “Mash’al” mahallasidagi 310 xonadonlar tizimga ulangan (1-rasm).

"Qashqadaryo viloyatining Koson, Muborak tumanlari markazlari va "Kitob-Shahrisabz" yer osti suv olish quvuriga yaqin bo'lgan qishloq aholi punktlarining suv ta'minoti tizimini rekonstruksiya qilish"

1- Rasm. Koson va Muborak tumanlarida ichimlik suvi inshootlarini modernizatsiya qilish va rekonstruksiya qilish loyihasi

5. Suv olish va asosiy quvurlar: Shahrisabz tumanida 21 ta yangi quduqlar, 3 km kollektorlar va 2000 m³ hajmdagi ikki ta suv omborlarining qurilishi. (Tender jarayoni davom etmoqda).

Shahrisabzdan Chiroqchi tumanigacha 16,5 km (D800) suv quvurining qurilishi. Hozirda 800 mm poliehilen quvurlarning 10 km qismi o'rnatilgan.

2-rasm. Ichimlik suvi inshootlarini modernizatsiya qilish va rekonstruksiya qilish jarayonlari

Kitilayotgan natijalar: Modernizatsiya va rekonstruksiya natijasida aholiga sifatli ichimlik suvi yetkazib berish imkoniyati oshadi, suv tarmoqlari samaradorligi ortadi va energetik jihatdan tejankor tizim yaratiladi.

Xulosa: Koson va Muborak tumanlarida ichimlik suv inshootlarini modernizatsiya qilish va rekonstruksiya qilish ishonchli hamda sifatli suv ta'minotini ta'minlash uchun zarurdir. Zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, suv tozalash jarayonlarini optimallashtirish va moliyaviy hamda operatsion muammolarni hal qilish orqali mintaqada barqaror va samarali suv taqsimot tizimini yaratish mumkin. Ushbu yaxshilanishlar Qashqadaryo viloyatida yashovchi aholining hayot sifati, iqtisodiy barqarorligi va ekologik muhitiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyot ro'yxati

1. Кодиров И.Э., Авлакулов М., Дониёров Т.О., Влияние эвапотранспирации и химмелиорантов на водно-солевой режим почвы «Innovatsion texnologiyalar» №1(33). Qarshi, 2019. 80-84b. (05.00.00; №38).

2. Авлакулов М., Кодиров И.Э., Самандарова Г.А., Буриев Ф. Расчет суммарного испарения, учитывающий коэффициент культуры и эталонную транспирацию в лизиметрах.// Innovatsion texnologiyalar. Qarshi, 2021. №1(41), 67-71 b. (05.00.00; №38). (05.00.00; №38).

3. I.Kodirov, B. Matyakubov, B.Shakirov,, A.Altmishev, Effective Use of Irrigation Water in Case of Interfarm Canal //Annals of the Romanian Society for Cell Biology 2021/3/24 pp. 2972-2980. (Impact **Factor: 9.24**)

4. M. Avlakulov, I.Kodirov A. Khazratov Study of soil watering processes in aeration zone with lysimeters in irrigation. International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology. Vol. 10, Issue 2, February 2023 (Impact **Factor: 6.684**)

5. I.E. Kodirov., M. Avlakulov, B. Matyakubov Methods for solving the problem of filter flow with furrow irrigation International Scientific Conference «Construction Mechanics, Hydraulics & Water Resources Engineering» CONMECHYDRO 2021. 2—4 September. 2021. Tashkent Institute of Irrigation & Agricultural Mechanization Engineers.

6. I.Kodirov, B. Matyakubov, D.Yulchiyev, G. Axmedjanova [The role of the irrigation network in the efficient use of water](#) //E3S Web of Conferences 2021 264. pp 3018.

7. M Avlakulov, I.Kodirov, Sh Sh Faiziev. Mass transfer processes in a heterogeneous medium occurring in the aeration zone during infiltration of surface waters. E3S Web of Conferences 411, 02022 (2023) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202341102022> APEC-VI-2023.

AFRIKA TARIG'I O'SIMLIGINING BIOMETRIK KO'RSATKICHLARI.

Mamashayeva Shoxsanam Rovshan qizi,
Janubiy dehqonchilik ilmiy-tadqiqot instituti
Meyliyev Akmal Xushvaqtovich, q.x.f.d., prof.,
Janubiy dehqonchilik ilmiy-tadqiqot instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qashqadaryo vitoyatida ekib o'rganib kelinayotgan Afrika tarig'ining ekish sxemasi, agrotexnik tadbirlar, tashqi muhit omillariga talabi, o'simlikning biometrik ko'rsatkichlari, o'simlik bo'yi, o'simlikning boshqog'irligi, entomofaglarining o'simlik doniga ta'siri to'g'risida ma'lumotlar berib o'tilgan.

Abstract. This article provides information on the planting scheme, agrotechnical measures, requirements for external environmental factors, biometric indicators of the plant, plant height, plant spike weight, and the impact of entomophagous pests on plant grain, which is being studied in the Kashkadarya region.

Абстрактный. В статье приведены сведения о схеме посадки, агротехнических мероприятиях, требованиях к внешним факторам среды, биометрических показателях растения, высоте растения, массе колоса, а также о влиянии вредителей-энтомофагов на зерновые культуры растений, которое изучается в Кашкадарьинской области.

Kalit so'zlar: Afrika tarig'i, don, biometrik ko'rsatkich, suv tangisligi, sho'rga chidamli, entomofag, qaytariqlar.

Keywords: African millet, grain, biometric indicator, water stress, salt tolerance, entomophagous, pests.

Ключевые слова: африканское просо, зерно, биометрический показатель, водный стресс, солеустойчивость, энтомофаги, вредители.

Donli ekinlar O'zbekiston Respublikasining xalq xo'jaligida katta iqtisodiy, ishlab chiqarish ahamiyatiga ega. Aholining oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishda, chorvachilikni konsentrat va omuxta yem, sanoatning ayrim sohalarini xomashyo bilan ta'minlashda donli ekinlar muhim o'rinni egallaydi.

Don yetishtirishni ko'paytirish, qishloq xo'jaligidagi asosiy muammolardan biri hisoblanadi, xususan tariq va shunga o'xshash don yetishtirishni ko'paytirish, mamlakat aholisi, xalq xo'jaligining donga bo'lgan talabini qondirish, respublikada yetishtirilgan don hosili oshirish xalq xo'jaligida muhim ahamiyatga ega.

**So'ruvchi zararkunandalar ta'sirida afrika tarig'i o'simligining biometric
ko'rsatkichlari o'zgarishi ta'siri**

(J D I T I . S .Rahimov tajriba maydoni 2024 y)

№	Variantlar	Qaytariqlar	1.-jadval			
			O'simlik bo'yi, sm	Farqi, + -	Boshqog'irligi, gr	Farqi, + -
1	Nazorat (Dorilanmagan)	1	180	-	205	-
2	Etalon (Karate)	1	209	29	242	37
3	Borey Neo	1	202	22	237	32
4	Breyk	1	208	28	240	35
5	Stilet	1	203	23	239	34
6	Nazorat (Dorilanmagan)	2	187	-	210	-
7	Etalon (Karate)	2	211	24	249	39
8	Borey Neo	2	205	18	238	28
9	Breyk	2	209	22	241	31
10	Stilet	2	204	17	242	32
11	Nazorat (Dorilanmagan)	3	195	-	212	-
12	Etalon (Karate)	3	213	18	253	41
13	Borey Neo	3	211	16	245	33
14	Breyk	3	209	14	243	31
15	Stilet	3	208	13	244	32

Afrika tarig'i Janubiy dehqonchilik ilmiy-tadqiqot institutining Sobir Rahimov tajriba maydonida ekib o'rganildi. Tajriba olib borishda bir qancha insektitsidlarni qo'llash orqali o'simlikni zararkunandalardan saqlab qolindi. Hamda o'simlikning bo'yining o'sishi va boshqog'irligiga ta'siri o'rganildi. Nazorat(dorilanmagan) variantimiz bilan taqqoslandi. Nazorat variantimiz 1-qaytariqda o'simligimizning bo'yi 180 sm bo'lib, boshqog'irligi 205 gr ni tashkil etgan. Etalon (Karate) insektitimizni qo'llaganimizda 1-qaytariqda o'simligimizning bo'yi 209 sm bo'lib, boshqog'irligi esa 242 gr ni tashkil etib, nazorat variantimiz bilan taqqoslanganda bo'yi 29 sm uzun, boshqog'irligi esa 37 gr og'irligini ko'rishimiz mumkin. Borey Neo insektitimizni qo'llaganimizda 1-qaytariqda o'simligimizning bo'yi 202 sm bo'lib, boshqog'irligi esa 237 gr ni tashkil etib, nazorat variantimiz bilan taqqoslanganda bo'yi 22 sm uzun, boshqog'irligi esa 32

gr og'irligini ko'rishimiz mumkin. Breyk insektitimizni qo'llaganimizda 1-qaytariqda o'simligimizning bo'yi 208 sm bo'lib, boshq og'irligi esa 240 gr ni tashkil etib, nazorat variantimiz bilan taqqoslanganda bo'yi 28 sm uzun, boshq og'irligi esa 35 gr og'irligini ko'rishimiz mumkin. Stilet Insektoakaratsidni qo'llaganimizda 1-qaytariqda o'simligimizning bo'yi 203 sm bo'lib, boshq og'irligi esa 239 gr ni tashkil etib, nazorat variantimiz bilan taqqoslanganda bo'yi 23 sm uzun, boshq og'irligi esa 34 gr og'irligini ko'rishimiz mumkin.

Nazorat variantimiz 2-qaytariqda o'simligimizning bo'yi 187 sm bo'lib, boshq og'irligi 210 gr ni tashkil etgan. Etalon (Karate) insektitimizni qo'llaganimizda 2-qaytariqda o'simligimizning bo'yi 211 sm bo'lib, boshq og'irligi esa 249 gr ni tashkil etib, nazorat variantimiz bilan taqqoslanganda bo'yi 24 sm uzun, boshq og'irligi esa 39 gr og'irligini ko'rishimiz mumkin. Borey Neo insektitimizni qo'llaganimizda 2-qaytariqda o'simligimizning bo'yi 205 sm bo'lib, boshq og'irligi esa 238 gr ni tashkil etib, nazorat variantimiz bilan taqqoslanganda bo'yi 18 sm uzun, boshq og'irligi esa 28 gr og'irligini ko'rishimiz mumkin. Breyk insektitimizni qo'llaganimizda 2-qaytariqda o'simligimizning bo'yi 209 sm bo'lib, boshq og'irligi esa 241 gr ni tashkil etib, nazorat variantimiz bilan taqqoslanganda bo'yi 22 sm uzun, boshq og'irligi esa 31 gr og'irligini ko'rishimiz mumkin. Stilet Insektoakaratsidni qo'llaganimizda 2-qaytariqda o'simligimizning bo'yi 204 sm bo'lib, boshq og'irligi esa 242 gr ni tashkil etib, nazorat variantimiz bilan taqqoslanganda bo'yi 17 sm uzun, boshq og'irligi esa 32 gr og'irligini ko'rishimiz mumkin.

Nazorat variantimiz 3-qaytariqda o'simligimizning bo'yi 195 sm bo'lib, boshq og'irligi 212 gr ni tashkil etgan. Etalon (Karate) insektitimizni qo'llaganimizda 3-qaytariqda o'simligimizning bo'yi 213 sm bo'lib, boshq og'irligi esa 253 gr ni tashkil etib, nazorat variantimiz bilan taqqoslanganda bo'yi 18 sm uzun, boshq og'irligi esa 41 gr og'irligini ko'rishimiz mumkin. Borey Neo insektitimizni qo'llaganimizda 3-qaytariqda o'simligimizning bo'yi 211 sm bo'lib, boshq og'irligi esa 245 gr ni tashkil etib, nazorat variantimiz bilan taqqoslanganda bo'yi 16 sm uzun, boshq og'irligi esa 33 gr og'irligini ko'rishimiz mumkin. Breyk insektitimizni qo'llaganimizda 3-qaytariqda o'simligimizning bo'yi 209 sm bo'lib, boshq og'irligi esa 243 gr ni tashkil etib, nazorat variantimiz bilan taqqoslanganda bo'yi 14 sm uzun, boshq og'irligi esa 31 gr og'irligini ko'rishimiz mumkin. Stilet Insektoakaratsidni qo'llaganimizda 3-qaytariqda o'simligimizning bo'yi 208 sm bo'lib, boshq og'irligi esa 244 gr ni tashkil etib, nazorat variantimiz bilan taqqoslanganda bo'yi 13 sm uzun, boshq og'irligi esa 32 gr og'irligini ko'rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Насруллаев Д.Н., Файзуллаев Б. Ўсимликлар ҳимоясининг уйғунлашган тизимини такомиллаштириш. Самарқанд – 2014.

2. Олимжонов Р.А. Энтомология. Тошкент – 1977.
3. Fayzullayev B., Ahmedov S.I., Xudoyqulov A.M. Qishloq xo'jalik entomologiyasi va karantin asoslari fanidan laboratoriya mashg'ulotlari. Samarqand – 2014.
4. Fayzullayev B., Nishonov N. Hasharotlar ekologiyasi fanidan amaliy mashg'ulotlar. Samarqand – 2015.

ҒЎЗА ҚАТОР ОРАЛАРИГА ИШЛОВ БЕРИШНИНГ АҲАМИЯТИ ВА УНГА ҚЎЙИЛАДИГАН АСОСИЙ АГРОТЕХНИК ТАЛАБЛАР

**Келдиёров Рафиқ Нормуродович-Қарши давлат
техника университети ассестанти.**

E mail: rafikeldiyorov1991@gmail.com

**Рахимов Рахмон Тулқин ўғли- Қарши давлат
техника университети талабаси.**

Аннотация: Республикамизда қишлоқ хўжалигида экинлар қатор ораларига ишлов беришнинг ресурстежамкор технологиялари ва уларни амалга оширадиган техник воситаларнинг янги илмий-техникавий асосларини ишлаб чиқишга йўналтирилган илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Ушбу йўналишда, жумладан культиваторлар учун универсал иш органини ишлаб чиқиш ва ишчи қисмларининг технологик жараёнларини асослаш, уларни тупроқ ва бегона ўтлар билан ўзаро таъсирлашиш жараёнида ресурстежамкорликни таъминлаш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Калит сўзлар: Культиватор, универсал иш орган, тупроқ, ресурстежамкор, сеялка, қатор оралари, суғориш эгатлари.

Тупроқнинг юқори қатламини юмшатиш ҳолатда ушлаб туриш, намликни буғланиб (парланиб) кетишини ва пастки қатламдаги шўрни юқорига чиқишини камайтиради ҳамда пастки қатламга ҳавони киришини яхшилайдди. Бу эса тупроқдаги микроорганизмларни фаоллаштириб, ўсимликнинг нафас олишини яхшилайдди. Қатор ораларидаги тупроқни юмшатиш уни сув ўтказувчанлигини кучайтиради ва суғориш эгатларини чуқур очишга имкон беради. Бу эса суғориш сувларидан самарали фойдаланишни, ўғитларнинг тупроққа чуқур солинишини шу билан бирга тупроқни майин юмшатилиши эса ундаги намликни тўла сақланишини таъминлайди. Қатор ораларига сифатли ишлов бериш тупроқдаги иссиқлик режимини яхшиланишига олиб келади. Бу ғўза ривожланишининг биринчи даврида муҳим рол ўйнайди.

Суғорилгандан сўнг тупроқдаги намликни узоқ вақт сақланишини таъминлаш мақсадида қатор ораларига мақбул намликда ва керакли чуқурликда ишлов бериш лозим. Тажрибалар шуни кўрсатадики, ғўза қатор орасига муддатидан кечиктирилиб ишлов берилса, тупроқдаги намликнинг ортиқча

буғланиши кўпаяди, тупроқ ёрилиши оқибатида ўсимлик илдизлари зарарланиб, турли касалликларга чалиниш эҳтимоли ошади, ўсиш ва ривожланиш 10-15 кунга кечикиб, ҳосилдорликни 4–5 ц/га камайтиради [1; 2-б.].

Маълумки, чигит экилгандан кейин тупроқ зичлашиб қолади. Бундай тупроқда нам тез қочади, ёш ниҳолларнинг озиқланиши қийинлашади, ғўза заиф ўсади, касалликка чалинади. Шунинг учун ғўза қатор ораларига биринчи ишлов бериш чигит униб чиқиши билан бегона ўтларнинг ривожланишини олдини олиш ва тупроқнинг юқори қатлами қизишини таъминлаш мақсадида амалга оширилади, кейинги ишлов беришлар эса ниҳолларни ўғитлаш ва вегетатив суғоришларга боғлиқ равишда ўтказилади. Сизот сувлари яқин бўлган тупроқларда биринчи вегетатив суғоришгача қатор ораларига икки марта ишлов берилади.

Олиб борилган агротехник тадқиқотлар асосида ғўза қатор ораларига ишлов бериш бўйича қуйидаги асосий талаблар ишлаб чиқилган [2; 76-б, 3; 8-б 4; 5-б.]:

1) ишлов бериш чуқурлиги қатор ораларининг кенглиги ва ишлов бериш даврига қараб 6-8 см дан 14-16 см гача бўлиши лозим. Бунда ишлов бериш чуқурлигининг белгиланганидан четланиши ± 1 см дан кўп бўлмаслиги керак;

2) тупроқни уваланиш сифати, яъни фракцияларга бўлиниши қуйидагича бўлиши лозим:

100 мм дан катта фракциялар, %, кўпи билан – 5

100-50 мм ли фракциялар, %, кўпи билан – 15

50-10 мм ли фракциялар, %, кўпи билан – 25

10 мм дан кичик фракциялар, %, камида – 55

3) бегона ўтларни кесилиш даражаси, %, камида – 98

4) ўсимликларни шикастланиши, %, кўпи билан:

бир ўтишда – 1, мавсум давомида – 5.

5) ишлов берилган қатлам тубида ҳосил бўладиган нотекисликларнинг баландлиги кўпи билан – 3 см.

6) ҳимоя зонасининг кенглиги:

- ротацион юлдузча қўлланганда – 3-5 см;

- сферик диск қўлланганда – 8-10 см;

- бир томонлама кесувчи ясси пичоқ қўлланганда – 10-12 см;

- юмшатувчи панжа қўлланганда – 12-15 см.

7) суғориш эгатларининг чуқурлиги:

- биринчи суғоришда, см, кўпи билан – 14;

- иккинчи суғоришда, см, кўпи билан – 16–20.

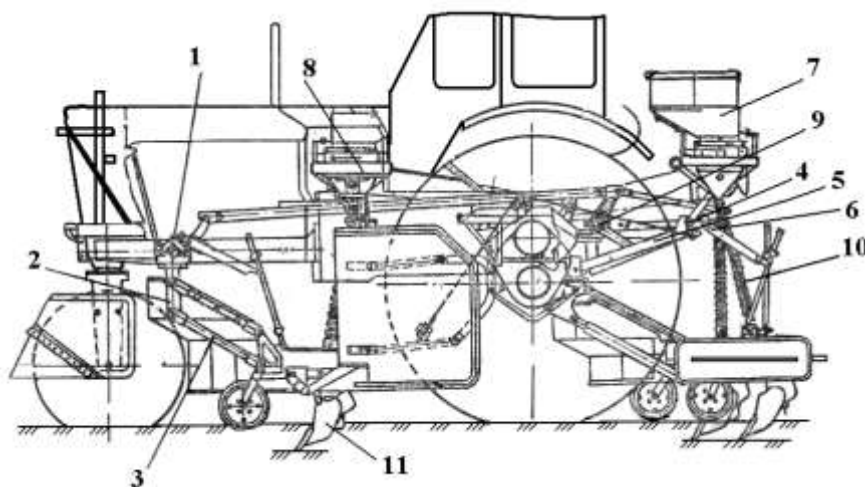
Бу агротехника талабларига ҳар бир технологик операция учун иш органларини тўғри танлаш, жойлаштириш ҳамда қатор ораларига энг мақбул

шароит ва муддатларда ишлов бериш йўли билан эришилади.

Ѓўза қатор ораларига ишлов берадиган дастлабки махсус культиватор 1932 йилда синовдан ўтган. 1953 йилдан бошлаб НКУ–2,8 культиваторлари оммавий ишлаб чиқарила бошланган.

Ўтган асрнинг 60 йилларидан бошлаб ғўза қатор ораларига ишлов берадиган КРХ–4, КРХ–3,6 ва КРТ–4 маркали культиваторлар ишлаб чиқарилган ва амалиётда қўлланилган [5; 345-346-б., 6; 53-б., 7; 5-б.].

КРХ–4 культиватор-ўғитлагич қатор ораларининг кенлиги 60 см бўлган пайкалларда бегона ўтларни йўқотиш, тупроқни юмшатиш, суғориш эгатларини очиш, минерал ва органик-минерал ўғитларни солиш ишларини бажаришга мўлжалланган (1.1-расм). Культиватор комплектида еттита грядил бўлиб, тўрт қаторли сеялкада экилган ғўза қатор ораларига ишлов бериш учун уларнинг бештаси осилади. Олти қаторли экилган ғўзалар оралиғини ишлаш учун культиваторларга яна иккита грядил осилади. Культиваторларнинг ҳар бир грядили пасайтиргич, унга уланган параллелограммли механизм, таянч ғилдираги, штанга ва поводокдан иборат. Поводокка босим пружинаси ва юқориги ҳамда пастки стопорлаш ҳалқалари кийгизилади. Юқориги стопорлаш ҳалқасини поводок бўйича суриб грядилнинг кўтарилиш баландлиги ростланади, пастки стопорлаш ҳалқасини суриб, иш органларига таъсир этувчи босим кучи ўзгартирилади. КРХ–4 озиклантиргич–культиваторда бешта ўғитлаш аппаратлари бўлиб, улар қирғичларнинг жойлашишига кўра чап ва ўнг аппаратларга бўлинади. Битта ўнг ва иккита чап аппарат орқа рамага ўрнатилган, битта ўнг (тракторнинг чап томонида) ва битта чап (ўнг томонида) аппарат эса трактор етакчи ғилдиракларининг олдидаги лонжеронларга маҳкамланган махсус кронштейнларга ўрнатилади [5; 345-346-б.].

- 1—олд рама, 2—пасайтиргич, 3—параллелограмм механизм, 4—орқа рама,
5—кронштейн, 6—тебрангичлар вали, 7—орқа ўғит солиш аппаратлар,
8— олд ўғит солиш аппаратлар, 9—кўтариш вали, 10—ўғит ўтказгич,

1.1–расм. КРХ–4 культиватор-ўғитлагичининг умумий схемаси

ФОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ҳасанова Ф., Абдуалимов Ш., Ниязалиев Б. Ёш ғўза ниҳолларини парваришlash // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги журнали. – Тошкент, 2017. – № 5. – Б.2–3.
2. Пахтачилик ва ғаллачилик машиналарини ростлаш ва самарали ишлатиш. – Тошкент: Фан, 2012. – Б. 77–84.
3. Тўхтақўзиев А., Темиров С.У. Ғўза қатор ораларига ишлов беришда тупроқнинг уваланиш даражасини ошириш. // Фарғона политехника институтининг илмий–техник журнали. – Фарғона, 2007. – № 3
4. А. Хожиев Пахтачилик культиваторининг комбинациялашган иш органи / Монография – Тошкент: Адабиёт учқунлари, 2014. – 72 б.
5. Мираҳмедов С.М., Йўлдошев С.Х. ва бошқалар. Пахтачилик справочниги. – Тошкент: Меҳнат, 1989. – Б. 345–348.
6. Хамидов А. Қишлоқ хўжалик машиналарини лойиҳалаш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991. – 246 б.
7. М. Шоумарова, Абдуллаев Т. Қишлоқ хўжалик машиналари. Тошкент: Ўқитувчи, 2009. – Б. 159–173.

**КУЗГИ ДОНЛИ ЭКИНЛАРДАН БЎШАГАН ТУПРОҚЛАРНИНГ
ХУСУСИЯТЛАРИ**

**Келдиёров Рафиқ Нормуродович–Қарши давлат
техника университети ассистанти.**

E mail: rafikeldiyorov1991@gmail.com

**Абдураимов Жасур Жалол ўғли - Қарши давлат техника
университети талабаси.**

Аннотация: Ҳозирги вақтда такрорий экинлар етиштириш учун кузги донли экинлардан бўшаган тупроқларга йилнинг ёз фаслида ағдармасдан ишлов берилади. Энергия ва ресурстежамкор комбинациялашган машиналарни қўллаб, кам вақт ва энергия сарфлаган ҳолда бир ўтишда тупроқни экишга тайёрлашда ҳудуднинг тупроқ-иқлим шароити ва тупроқнинг физик-механик хоссаларини ўрганмасдан эришиб бўлмайди.

Калит сўзлар: Тупроқ, кузги донли экинлар, ағдармасдан ишлов бериш, тадқиқот, тупроқ қаттиқлиги, тупроқ намлиги, дала рельефи.

Кузги донли экинларидан бўшаган майдонларга ағдармасдан ишлов бериш машиналарининг иш шароитини кўпроқ тавсифлайди. Дала рельефи текис ёки сезиларсиз паст-баландликлардан иборат бўлади.

Тадқиқотларда кузги донли экинлардан бўшаган майдонлардаги тупроқларни экишга тайёрлаш олдидан намлиги, қаттиқлиги ва зичлик кўрсаткичлари ўрганилди.

Кузги донли экинлар ўрилгандан кейин такрорий экинлар экин учун тупроқни экишга тайёрлаш олдидан тупроқнинг намлиги ва зичлиги кетма-кет бир неча кун давомида ўрганилди. Тупроқнинг намлиги, зичлиги ва қаттиқлик кўрсаткичлари тупроқнинг ҳар 10 см қатламида 0-50 см чуқурликда аниқланди (1-жадвал).

1-жадвал

Кузги донли экинлар ўрилгандан кейин биринчи ўн кун давомида тупроқнинг намлик кўрсаткичлари, %

Тупроқ қат-ламлари, см	Кузги донли экинлар ўрилгандан кейинги кунлар					
	1-кун	2-кун	3-кун	5-кун	7-кун	10-кун
0-10	9,8	9,3	8,8	8,5	8,4	8,2
10-20	11,6	10,8	10,6	10,5	10,3	10,2
20-30	12,8	12,7	12,4	12,3	12,1	12,1
30-40	12,6	12,4	12,2	11,9	11,9	11,9
40-50	11,9	11,8	11,8	11,6	11,7	11,5

1-жадвалга кўра, кузги донли экинлардан бўшаган майдонларда тупроқнинг намлиги кунлар ўтиши билан тез ўзгариб боради. Масалан, 0-10 см қатламда 10 кунда намлик 9,8% дан 8,2% гача камайди, яъни биринчи кундаги намликка нисбатан 16,3% га кам бўлди. Тупроқнинг 10-20 см қатламида эса бу камайиш 12,1% ни, 20-30 см, 30-40 см қатламларида 5,5% ни ва 40-50 см қатламда эса 3,3%ни ташкил этди. Иссиқ ҳаво таъсирида тупроқнинг юқори қатламларида намлик тез йўқотилади, пастки қатламларида эса юқори қатламга нисбатан намликнинг камайиши секин кечади.

Тупроқнинг намлиги кузги донли экинлар ўрилгандан кейин 3 кун ичида тез камайди. Бу камайиш 0-10 см тупроқ қатламида биринчи кундаги намликка нисбатан 10,2% ни, 10-20 см қатламда 8,6% ни, 20-30 см, 30-40 см қатламларда 3,1% ни ва 40-50 см қатламда эса 0,84% ни ташкил этди. Кейинги 7 кун давомида тупроқ намлигининг камайиб бориши мазкур қатламларда мос равишда 6,8%; 3,8%; 2,4% ва 2,5% ни ташкил этди.

2-жадвалда кузги донли экинлар ўрилгандан кейин биринчи ўн кун ичидаги тупроқнинг зичлик кўрсаткичларини ўзгариш динамикаси келтирилган. Тупроқ тури - оч тусли бўз. 1-жадвалга кўра, суғориладиган тупроқларнинг зичлиги кунлар ўтиши билан бирор-бир қатламда сезиларли

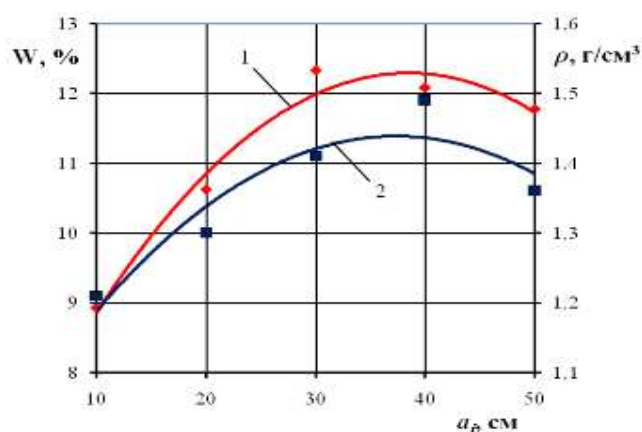
ўзгармайди. Зичлик қийматларидаги фарқлар ўтказилган тажриба хатолигидан катта эмас. Лекин, зичлик тупроқ қатламлари чуқурлигига боғлиқ равишда ўзгаради. 1-расмда тупроқларнинг турли қатлам чуқурликларида намлик ва зичлик кўрсаткичларини ўзгариши келтирилган.

1-расмга кўра, тупроқнинг намлиги 20-30 см чуқурликда энг кўп (12,2%) қийматга эга. Бунда унинг қиймати 0-10 см қатламдан 27,8% га, 0-20 см қатламдан 13,9% га, 30-40 см қатламдан 1,64% ва 40-50 см қатламдан 5,7% га кўп бўлди. Тупроқнинг зичлиги эса 30-40 см қатламда энг катта кўрсаткич (1,51 г/см³) га эга. Тупроқнинг 30-40 см қатламининг зичлиги 0-10 см қатламига нисбатан 19,2% га, 10-20 см қатламига нисбатан 12,6% га, 20-30 см қатламига нисбатан 5,3% га ва 40-50 см қатламига нисбатан 8,6 % га кўп.

2-жадвал

Кузги донли экинлар ўрилгандан кейин биринчи ўн кун давомида тупроқнинг зичлик кўрсаткичлари, г/см³

Тупроқ қатламлари, см	Ўртача намлик, %	Кузги донли экинлар ўрилгандан кейинги кунлар					
		1-кун	2-кун	3-кун	5-кун	7-кун	10-кун
0-10	8,8	1,23	1,22	1,23	1,23	1,22	1,23
10-20	10,5	1,32	1,32	1,33	1,32	1,31	1,33
20-30	12,2	1,44	1,42	1,41	1,46	1,43	1,42
30-40	12,0	1,50	1,52	1,51	1,50	1,49	1,51
40-50	11,5	1,39	1,37	1,37	1,39	1,40	1,38

1 — намлик; 2 — зичлик

1-расм. Кузги донли экинлардан бўшаган оч тусли тупроқларда намлик (W) ва зичлик (ρ) кўрсаткичларини қатлам чуқурлиги (a_i) га боғлиқ равишда ўзгариш графиклари

Тупроқнинг қаттиқлиги - унга ишлов беришда ишчи қуролларнинг тортишга қаршилиги ва тупроқнинг майдаланиш даражасига катта таъсир кўрсатадиган муҳим кўрсаткич ҳисобланади.

Кузги донли экинлар ўримидадан кейин биринчи ўн кунликда тупроқ қаттиқлигини ўзгариш динамикаси тадқиқ этилди. Тадқиқотлардан олинган маълумотларга кўра, тупроқнинг қаттиқлик қиймати ўзгарувчан бўлиб, кунлар ўтиши билан қаттиқлик ортиб бори (3-жадвал).

3-жадвалга кўра, 0-10 см қатламда 10 кунда тупроқнинг қаттиқлиги биринчи кундаги қаттиқликка нисбатан 16,4% га, 10-20 см чуқурликдаги тупроқ қатламида 10,7% га, 20-30 см чуқурликдаги тупроқ қатламида 7,9% га, 30-40 см чуқурликдаги тупроқ қатламида 6,2% га, 40-50 см чуқурликдаги тупроқ қатламида 3,1% га ошади. Бунда, тупроқнинг устки қатламларида қаттиқлик тез ортади, пастки тупроқ қатламларида уларга мос равишда секин ўзгаради.

3-жадвал

Кузги донли экинлар ўрилгандан кейин биринчи ўн кун давомида тупроқнинг қаттиқлик кўрсаткичлари, МПа

Тупроқ қатламлари, см	Кузги донли экинлар ўрилгандан кейинги кунлар					
	1-кун	2-кун	3-кун	5-кун	7-кун	10-кун
0-10	2,69	2,72	2,76	2,90	3,06	3,22
10-20	3,73	3,76	3,83	3,92	4,03	4,18
20-30	4,64	4,70	4,76	4,85	4,94	5,04
30-40	5,53	5,60	5,65	5,76	5,83	5,90
40-50	4,98	4,50	5,04	5,07	5,09	5,14

Тупроқнинг қаттиқлиги 30-40 см чуқурликдаги қатламда энг катта қийматга (5,70 МПа) эга бўлди. Бунда у 0-10 см чуқурликдаги тупроқ қатламига нисбатан 49,2% га, 10-20 см чуқурликдаги тупроқ қатламига нисбатан 31,7% га, 20-30 см чуқурликдаги тупроқ қатламига нисбатан 15,6% га ва 40-50 см чуқурликдаги тупроқ қатламига нисбатан 12,9% га кўп қаттиқликка эга бўлди. Тупроқнинг қаттиқлиги 30-40 см чуқурликдан кейин камаяди. Чунки агрегатларнинг юриш қисмларини тупроқнинг пастки қатламларини зичлашишига таъсири кам бўлади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1.Маматов Ф.М., Равшанов Ҳ.А. Такрорий экинлар экиш учун тупроқни экишга тайёрлайдиган ресурстежамкор комбинациялашган машина//

“Агросаноат мажмуаси учун фан, таълим ва инновация, муаммолар ва истикболлар” мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари тўплами. – Тошкент, 2019. – Б. 249-252.

2. Маматов Ф.М., Равшанов Ҳ.А., Мирзаев Б.С., Худояров Б.М., Чўянов Д.Ш. Кўпфункционали тупроққа ишлов берадиган комбинациялашган агрегат// “Қишлоқ хўжалигида техника ва технологиялар сервисини ривожлантириш истикболлари” мавзусидаги Республика илмий-техник конференция илмий мақолалар тўплами. – Қарши, 2010. – Б. 271.

3. Маматов Ф.М., Равшанов Ҳ.А. Эрозияга қарши тупроққа ишлов бериш технологиялари ва техник воситалари/ Рисола. – Қарши: “Насаф”, 2006. – 60 б.

4. Маматов Ф.М. Қишлоқ хўжалик машиналари/ Дарслик. – Тошкент: “Фан”, 2007. – 345 б.

5. Шоумарова М.Ш., Абдуллаев Т.А. Қишлоқ хўжалик машиналари/ Дарслик. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 2002. – 424 б.

QISHLOQ XO‘JALIGIGA MO‘LJALLANGAN YERLARDA MONITORING ISHLARINI AMALGA OSHIRISH

J. Ataulloyev – Qarshi Davlat texnika universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada yurtimizda qishloq xo‘jaligi yerlarini monitoring qilishni tartiblari maqsad va vazifalari keltirib o‘tilgan

Kalit so‘zlar: qishloq xo‘jaligi ekinlari, davriy monitoring, joriy monitoring, tezkor monitoring.

Kirish. Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar va ekin maydonlarida monitoring ishlarini amalga oshirish tartibi qo‘yidagicha amalga oshiriladi;

Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar va ekin maydonlari monitoringini O‘zbekiston Respublikasi Milliy geografik axborot tizimidagi davlat yer kadastrining qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar bo‘yicha yer turlari, maydoni, yer egalari, yerdan foydalanuvchilar va ijarachilar to‘g‘risidagi ma‘lumotlari asosida amalga oshirish;

qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar va ekin maydonlari monitoringini davriy, joriy va tezkor monitoring shakllarida amalga oshirish;

qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar va ekin maydonlari monitoringi davomida olingan ma‘lumotlardan qishloq xo‘jaligi yerlari holati va ulardan foydalanish to‘g‘risidagi hisobotlarni tayyorlashda foydalanish;

Yerlarning holatidagi o‘zgarishlarni aniqlash, ularni baholash, prognozlash, salbiy jarayonlar oqibatlarini oldini olish va bartaraf etish, tavsiyalar ishlab chiqish, yerni masofadan turib zondlashning yangi usullarini, yer monitoringining texnik vositalari va texnologiyalarini takomillashtirish va joriy etish.

qishloq xo'jaligi ekinlari monitoring ekinlarni joylashtirish ko'rsatkichlari asosida qishloq xo'jaligi ekinlari ekilgan maydonlarni o'lchash, shuningdek, ekin maydonlarida o'tkaziladigan yerga ishlov berish bilan bog'liq agrotexnik tadbirlarning o'z muddatlarida bajarilishi yuzasidan kuzatuv olib borish mulkchilik shaklidan qat'i nazar, yer fondining barcha toifalaridagi qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarda, jumladan, haydaladigan ekin yerlari, ko'p yillik daraxtzorlar, bo'z yerlar, pichanzor va yaylovlar, shuningdek, ularga xizmat qiluvchi boshqa yer turlarining (ariq, zovur, yo'l va boshqalar) holati bo'yicha kuzatuv tizimi (fuqarolarga yakka tartibda uy-joy qurish va uy-joyni obodonlashtirish uchun berilgan yer uchastkalari bundan mustasno), yer fondining barcha toifalaridagi qishloq xo'jaligi ehtiyojlari uchun berilgan yoki ushbu maqsadlarga mo'ljallangan yerlar (sug'oriladigan va sug'orilmaydigan yerlar, haydaladigan yerlar, pichanzorlar, yaylovlar, ko'p yillik mevali dov-daraxtlar egallagan yerlar).

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar va ekin maydonlarida monitoring ishlari davriyligi bo'yicha quyidagicha amalga oshiriladi:

rasmda uchuvchisiz uchish qurilmalari yordamida qishloq xo'jaligi

yerlarining monitoring qilish jarayoni

davriy monitoring — qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarni turlari va maydoni bo'yicha har besh yilda xatlovdan o'tkazib borish;

joriy monitoring — qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardan foydalanish holati yuzasidan har yili monitoringni amalga oshirish;

tezkor monitoring — qishloq xo'jaligi ekinlarining ekilishi va ularda yerga ishlov berish bilan bog'liq agrotexnik tadbirlarning o'tkazilishi yuzasidan kunlik monitoringni amalga oshirish.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarda davriy monitoring ishlari quyidagi maqsadlarda amalga oshiriladi:

irrigatsiya va melioratsiya tarmoqlarining buzilishi oqibatida holati yomonlashgan qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan sug'oriladigan yerlarning maydoni va holatini aniqlash;

fermer xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jaligi tashkilotlariga berilmagan, bo'sh turgan va qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning maydoni va holatini aniqlash;

foydalanishdan chiqib ketgan va qayta foydalanishga kiritilgan qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning maydoni va holatini aniqlash;

qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar to'g'risida axborot bazasini yaratish.

Davriy monitoringdan oldin tayyorgarlik ishlari jarayonida quyidagilar o'rganiladi:

tumanning yoki hududning ixtisoslashuvi;

qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardan foydalanish va yerdan foydalanuvchilar to'g'risidagi ma'lumotlar;

sug'oriladigan, shartli sug'oriladigan va lalmi ekin yerlarining maydoni va holati;

bog'zor, tokzor, tutzor va boshqa mevali ko'p yillik daraxtzorlar, shuningdek, ko'chatzorlarning maydonlari va holati;

bo'z yerlar, pichanzor va yaylovlardan foydalanish holati;

qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning meliorativ holati o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar, meliorativ tadbirlarni o'tkazish holatlari va ushbu yerlarning suv bilan ta'minlanganligi;

fermer xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jaligi tashkilotlariga berilmagan, bo'sh turgan va qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar maydoni va holati;

qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardan foydalanish yuzasidan o'tgan davrdagi monitoring natijalari to'g'risidagi ma'lumotlar.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar va ekin maydonlarida monitoring ishlarini amalga oshirishda quyidagi kartografik materiallar asos bo'ladi:

sug'oriladigan va lalmi zonalar uchun — 1:10000, 1:25000 masshtabdagi, kichik yer egalari, yerdan foydalanuvchilar va ijarachilar uchun 1:5000, 1:2000 masshtabdagi;

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardan foydalanish holati yuzasidan joriy monitoring quyidagi maqsadlarda amalga oshiriladi:

foydalanishda bo'lgan qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardan maqsadiga ko'ra samarali va oqilona foydalanishni ta'minlash;

irrigatsiya va melioratsiya tarmoqlarining buzilishi oqibatida holati yomonlashgan va qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan sug'oriladigan yerlarning holatini yaxshilash choralarini ko'rish;

cho'l zonalari, tog' va tog'oldi hududlar uchun — 1:25000, 1:50000, zaruratga ko'ra 1:100000 masshtabdagi kartografik materiallar.

2- rasmda Google Earth Pro dasturida qishloq xojaligi yer maydonlarining kurinishi

foydalanishdan chiqib ketgan qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarni foydalanishga kiritish choralarini belgilash;

fermer xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jaligi tashkilotlariga berilmagan, bo'sh turgan va qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarni ochiq elektron tanlovga qo'yish bo'yicha takliflar ishlab chiqib, mahalliy hokimiyat organiga taqdim etish choralarini ko'rish. [3]

Joriy monitoring bo'yicha dala kuzatuv ishlari davrida yer egalari, yerdan foydalanuvchilar va ijarachilarning yer uchastkalari chegaralarida sodir bo'lgan o'zgarishlar kartografik materiallarda qayd etiladi.

Qisqacha qilib aytganda yer monitoringi - yerlarda nazorat utkazish, yerlarni ximoya qilish va yerlardan samarali foydalanish uchun umumiy kuzatuv ishlarini amalga oshiruvchi tadbir xisoblanadi. Yer monitoringini utkazish, yerlarni rekultivatsiya qilish tartibi va nazorat utkazish turlari va usullarini yagoni tizim asosida, davlat tomonidan tasdiqlangandan keyin amalga oshiriladi.

Xulosa taklif va tavsiyalar. Qishloq xo'jaligi yerlari manitoringini yuritish natijasida qo'yidagilarga erishiladi.

-Yoppasiga har xil asossiz sabablarga ko'ra qishloq xo'jaligi yerlari maydoni hajmi qisqarishining oldi olinadi;

- Yerlarni tabaqalashtirilgan holda holda foydalanish, ya'ni qishloq xo'jaligi ekinlarni to'g'ri joylashtirish imkoniyati yaratiladi;

-tuproq unumdorligini pasaytiruvchi omillarni aniqlash, ularning oldini olish va oqibatlarini bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlarini belgilashda muhim asos sifatida xizmat qiladi.

-raqamli iqtisodiyot sharoitida yer manitoringini ma'lumotlari asosida respublika qishloq xo'jaligi yerlarini boshqarish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining "Davlat yer kadastrini to'g'risida" gi qonuni. 1998 yil 28 avgust.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 14-yanvardagi 22-sonli Qarori Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarda monitoring ishlarini amalga oshirish, yerlarni muhofaza qilish va yer tuzish faoliyatini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida.
3. Raxmonov Q.R. Yer monitoringi asoslari. O'quv qullanma. TIMI, Toshkent, 2008.
4. Raxmonov Q.R., Bobojonov A.R, Gofirov A.J. Yer kadastrini. Darslik. Toshkent TIMI, 2008.
5. O'zbekiston Respublikasining «Yer kodeksi», T., «Adolat», 1998 y.

Internet saytlari

- 1.<http://www.biznes-daily.uz/ru/birjaexpert/61219>
- 2.<https://www.gazeta.uz/uz/2017/12/10/qishloq-xujaligi>

UDK: 635.652:631.5

FASOL NAV VA TIZMALARINING VEGITATSIYA DAVRI DAVOMIYLIGI

Jo'raev Sirojiddin Turdiqulovich biologiya
fanlari doktori, professor.

Toshkent davlat agrar universiteti.

Jumanova Mahliyo Boboqulovna

Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti
kichik ilmiy xodim.

Annotatsiya: Maqolada tadqiqot davomida yangi turdagi noan'anaviy dukkakli ekin fasol nav va tizmalarining o'suv davri yillar kesimida sug'oriladigan yerlarda ertapishar tizmalar tanlab olindi.

Kalit so'zlar: nav, tizma, urug', vegetatsiya davri, fenologiya, hosildorlig.

Аннотация: В статье в ходе исследований были отобраны ранневесенние гребни на орошаемых землях в период вегетации новых видов нетрадиционных сортов бобовой фасоли и гребней.

Ключевые слова: сорт, гряда, семена, вегетационный период, фенология, продуктивность.

Abstract: In the article, during the research, early spring ridges were selected on irrigated lands during the growing season of new types of non-traditional varieties of legume beans and ridges.

Keywords: variety, ridge, seeds, growing season, phenology, productivity.

Kirish: Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab hukumatimiz aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini to'liq qondirish bo'yicha kompleks

chora tadbirlar ishlab chiqildi va amalga oshirildi. Respublikamiz aholisi o'rtasida dukkakli ekinlarga bo'lgan talabning ortib borishi sug'oriladigan yerlarda dukkakli ekinlar maydonlarining 1,2 million gektarga ko'payishiga olib keldi.

Faba loviya (*Vicia faba* L.)-oqsilga boy dukkakli urug'lar Evropaning ko'pgina iqlimiy hududlariga yaxshi moslashgan va ozuqa va oziq-ovqat sifatida keng qo'llaniladi. Urug'ning ozuqaviy qiymati yaxshi deb tan olingan taqdirda ham, urug'lik tarkibidagi mavjud genetik o'zgaruvchanlik bu xususiyatni yaxshilaydi [1].

Faba loviya ekinlarga agronomik jihatdan qulay bo'lgan ekindir, chunki u tuproqni azot bilan boyitib beradi. Fermerga azot bilan boyigan tuproqda qishloq xo'jaligi bilan mo'l va sifatli xosil olish imkonini beradi. Dukkakli o'simlik bo'lgan faba loviya turli xil muhim oziq moddalar bilan birga proteinning ajoyib manbai hisoblanadi [2].

Faba loviya ekinlari uchun vegetatsiya davri fazalarining davomiyligi va vegetativ o'sish davridagi ob-havo sharoitlariga, issiqlik va suvning mavjudligiga bog'liq.

Faba loviya yetishtirish dasturlarining asosiy maqsadlari boshqa ekinlarga o'xshash bo'lib, hosildorlik, biotik va abiotik stresslarga chidamlilik bardoshlik, maqsadida muhitga moslashish, mos fenologiya, o'simliklarning o'sishi, urug'lik sifati va ekinlarni boshqarishni yaxshilash uchun xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Faba loviya ko'paytirishning ikkita asosiy usuli - takroriy seleksiya davrlari bilan populyatsiyani yaxshilash va faba loviyasini o'z-o'zidan changlanadigan ekin sifatida ko'rib chiqish va naslchilik liniyalari orasidagi o'zaro changlanish darajasini qabul qilish. An'anaviy faba loviya yetishtirish elita ota-onalarni kesib o'tishni, avlodlarni ko'p bosqichli sinovdan o'tkazishni, o'ziga xos xususiyatlar bo'yicha ota-onalardan ustun bo'lgan avlodlarni aniqlashni va yuqori navlarni chiqarishni o'z ichiga oladi. Odatda bu jarayon tijorat navini chiqarish uchun 10 yilgacha vaqt olishi mumkin.

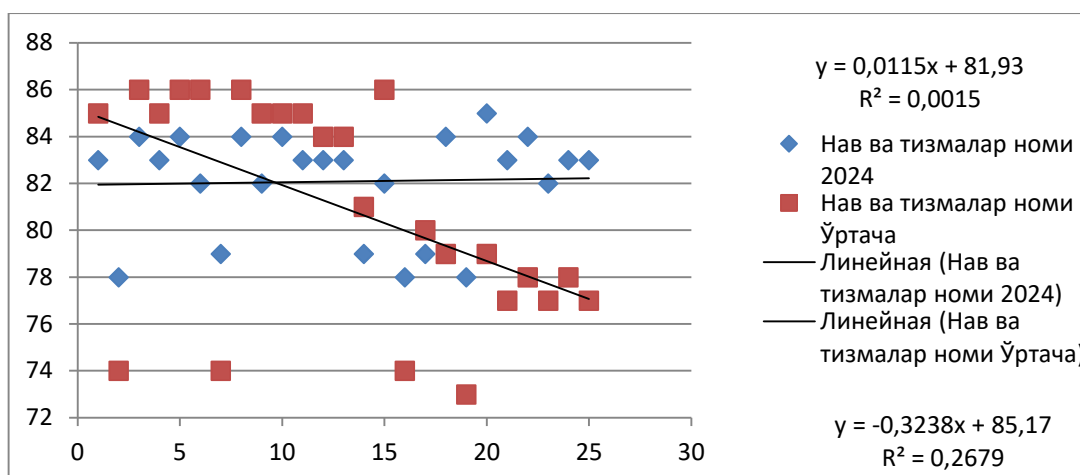
Faba loviya (*Vicia faba* L.), shuningdek, loviya, fava loviya, ot loviya yoki dala loviya deb ataladi, asosiy oziq-ovqat va ozuqa dukkakli o'simlik hisoblanadi. Bu oziq-ovqatda, ayniqsa O'rta er dengizi mamlakatlarida va Xitoyda muhim protein manbai bo'lib, uning urug'lari yuqori ozuqaviy qiymatga ega. 2010 yilda faba loviyasining jahon ishlab chiqarishi 2,55 mln t dan 4,3 mln t ni tashkil etdi, bu soya va no'xatning jahon ishlab chiqarishiga nisbatan kichikdir [4].

Tadqiqot natijalariga ko'ra fasol nav va tizmalarining o'suv davri 2023-2024 yillar davomida taxlil qilindi.

(1-jadval)

№	Nav va tizmalar nomi	O'suv davri, kun		
		2023	2024	O'rtac ha
1	India 1/Sel TERLT 2016-6246	88	83	85
2	Sel H -002-1/13/Sel TERLT 2016-6223- 2	75	78	74
3	ILB4538/Sel 2016 KFCh289	88	84	86
4	Sudan V1/Najah	87	83	85
5	Najah/F7/8983/05 X sel 2004 lat 393- 1/S 2008, 076	89	84	86
6	F4/ILB1814 xZVC-line 1269-1505-	90	82	86
7	SAEA	74	79	74
8	9883-3/2010/HBP/DSO/20	90	84	86
9	OtonoxSel. 2008 Latt. 638	88	82	85
10	Sel.99 lat.10268-3	86	84	85
11	B8833 (L82003)	87	83	85
12	BPL 2784	89	83	84
13	S2011-042X Misr1	86	83	84
14	Misr1X SEL.2008 LATT.49LB	84	79	81
15	Luz de OtonoxSel. 2008 Latt. 8	90	82	86
16	Misr 1	75	78	74
17	S2011-111xS2011.107	81	79	80
18	Nubaria2xS2011-111	80	84	79
19	S2011-111xS2011.107	72	78	73
20	9883-3/2010/HBP/DSO/2	80	85	79
21	Luz de OtonoxSel. 2008 Latt.	79	83	77
22	BPL 2784	78	84	78
23	10130-4/2010/HBP/DSO/2	78	82	77
24	BPL 1179	79	83	78
25	Sel2010-cold/265-2xNubaria2	78	83	77

Vegitatsiya davri eng yuqori bo'lgan India 1/Sel TERLT 2016-6246, Luz de OtonoxSel. 2008 Latt. 8, F4/ILB1814 xZVC-line 1269-1505, 9883-3/2010/HBP/DSO/20, BPL 2784, B8833 (L82003), Najah/F7/8983/05 X sel 2004 lat 393- 1/S 2008, 076, tizmalar o'suv davri 88-90 taxlil natijalarida qayd etildi.

Fasol nav va tizmalarining o'suv davri, kun (Qarshi 2023-2024yy)

Ko'zativlar natijasiga ko'ra fasol nav va tizmalarining pishish fazasiga o'tishi 2023yilda 70-86 kungacha bo'lganligi qayd etildi. Sel H -002-1/13/Sel TERLT 2016-6223-2, SAEA tizmalarida pishish fazasiga o'tishi o'suv davri taxlil natijalarida 70 kunda aniqlandi

Misr1X SEL.2008 LATT.49LB tizmasi pishish fazasiga o'tishi davomida 80 kun , Misr 1 tizmasida pishish fazasiga o'tishi 28 may sanasida taxlil natijalarida aniqlandi va o'suv davri 70 kunda aniqlandi.

Ushbu yuqorida ko'rsatib o'tilgan tizmalarning o'suv davri boshqa tizmalarga nisbatan 6-16 kun ertachi muddatda kuzatilib ertapishar tizmalar sifatida tanlab olindi

Xulosa

Tadqiqot natijasiga ko'ra fasol nav va tizmalarining pishish fazasiga o'tishi 2023-2024 yillarda 70-86 kungacha bo'lganligi qayd etildi. Sel H -002-1/13/Sel TERLT 2016-6223-2, SAEA , Misr1X SEL.2008 LATT.49LB Sel H -002-1/13/Sel TERLT 2016-6223-2, SAEA, Misr1X SEL.2008 LATT.49LB Misr 1tizmasi o'suv davri davomida boshqa tizmalarga nisbatan 6-16 kun ertachi muddatda kuzatilib ertapishar tizmalar sifatida tanlab olindi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 29 dekabrda qabul qilingan PQ-2460 sonli «2016-2020 yillarda qishloq xo'jaligini yanada isloh qilish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori.

2.O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi «Boshqoli ekinlar donining 70-01-04-2015-sonli xarid narxlari narxnomasi». - Toshkent: 2021. - 4 b.

3.O'zbekiston respublikasi xududida ekish uchun tavsiya etilgan qishloq xo'jalik ekinlari Davlat reestri. –Toshkent: 2022. -104 b

4.Abdukarimov D.T. “Donli ekinlar seleksiyasi va urug'chiligi” // T.: 2010 y. – B 25-40.

РЫЖИК НАВЛАРИНИ ЭКИШ МЕЪЁРЛАРИ ВА ҚИММАТЛИ ХЎЖАЛИК БЕЛГИЛАРИГА БОҒЛИҚЛИГИ

Бахрамова Нилуфар Назаровна қ, х, ф, ф.,к.и.х
Жуманова Махлиё Бобоқуловна кичик илмий ходим
Равшанова Феруза Аллаёровна лаборант
Жанубий дехқончилик илмий тадқиқот институти

Аннотатсия: Ушбу мақолада янги турдаги ноанъанавий мойли экин режим навларининг экиш меъёрлари, вегетация даври, мой миқдори, ҳосилдорлиги, қимматли хўжалик белгилари, маҳсулдорлиги таҳлил натижалари тўғрисида адабиётлар таҳлили ҳақида маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: нав, рыжик, экиш меъёрлари, қатор оралиғи, вегетация, ҳосилдорлиг.

Аннотация В данной статье представлена информация по анализу литературы о результатах анализа новых видов нетрадиционных масличных культур, способов посадки, вегетационного периода, количества, урожайности, ценных характеристик и ответственности.

Ключевые слова: сорт, культура, нормы посадки, ширина междурядий, вегетация, урожайность.

Абстракт: This article provides information on the analysis of literature on the results of the analysis of new types of non-traditional oilseed crops, planting methods, growing season, quantity, yield, valuable characteristics and responsibility.

Кей wordс: вариетй, плантинг ратес, row спасинг, вегетатион, продуствитй.

Мамлакатимизда ёғ-мой тармоғини янада ривожлантириш, аҳоли эҳтиёжини тўла қондириш мақсадида ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ва тайёр маҳсулот ассортиментини кўпайтириш бўйича Ҳукуматимиз томонидан бир қатор комплекс чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Хусусан, «хорижий давлатлар селекциясига мансуб ноанъанавий экин турларини республикамиз ҳудудларининг тупроқ-иқлим шароитидан келиб чиққан ҳолда жорий қилиш борасида тизимли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда». Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 январдаги ПҚ 3484-сон қарорида “муқобил ёғ олинадиган экинлар экиладиган майдонларни кўпайтириш ва ёғ-мой маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун ёғ олинадиган ўсимлик уруғининг импорти бўйича олиб келинишини ташкил этиш асосида ўсимлик ёғи ва ем маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг хом ашё базасини кенгайтириш, шу боис хориждан келадиган уруғларни республикага кириб келишини камайтириш, импорт ўрнини босувчи стандарт талабларга жавоб берадиган янги

ноанъанавий мойли экинларни етиштириш, улардан ўсимлик мойи олиш жараёнларини амалга ошириш долзарб вазифа ҳисобланади.[1]

Экиш учун оптимал вақт Пенза қишлоқ хўжалиги илмий -тадқиқот институти томонидан етиштирилган “Пензяк” кузги рыжикнинг эрта пишадиган нави бўйича аниқланган. Тур эрта пишиб етилади, вегетация даври 275-310 кун, қишдан кейин-72-85 кун. Бута тукли, ярим ёпиқ, баландлиги 70-90 см ва ундан кўп. Пояси тик, тарвақайлаб кетган, ёғочсимон, юмалоқ, силлиқ. Пастки новдаларнинг 5-30 см баландликда бириктирилиши. Қовоқ нок шаклида, узунлиги 7-8 мм. Уруғлари майда, 1000 уруғининг вазни 0,9-1,2 г, чўзинчоқ-овал, қизил-жигарранг. Пензяк навидан 2,10 т / га гача ўғитларсиз уруғ ҳосили олинади . Уруғларидаги мой миқдори 38-40%ни ташкил қилади. Уруғ ҳосилдорлиги 1,99 га етади. ўсимлик мойининг ёғ кислотаси таркиби рыжик учун хосдир, эрук кислотаси 2,8 % ни ташкил қилади. Қишга чидамлилиги юқори (92-97%) ва совуққа чидамлилиги (95-99%). Намликка қаршилиги 90-95%. Қурғоқчиликка қаршилиги юқори. Узоқ муддатли қурғоқчилик шароитида, у тупроқ бургасидан озгина зарар кўрди. Уруғлари пишиб етилгандан кейин ҳам қуриб тукилиб кетмайди, ўсимликнинг зарарланиши енгил ва ўртача пероноспороз. Турли хил тупроқ ва иқлим шароитларига ҳамда касалликларга чидамли.Уруғлари озиқ-овқатда, табобатда, техник мақсадларда ишлатилади [2]

Юқори ҳосил олиш учун ўсимликларнинг тўлиқ индивидуал ривожланишини таъминлаш ҳамда рыжик ўсиши ва ривожланиши учун турли шароитларда экилиши ва зичлиги бўйича оптимал бўлган пояни шакллантириш муҳимдир. Синская тадқиқотларида (1956) ўртача уч йил давомида гектарига 8,0 миллион дона уруғ меъёри билан кузги рыжикни экиш пайтида юқори ҳосил (1,88 ва 1,92 т) олинган. Уруғлик меъёрининг 5,0 млн.га камайиши ёки 10,0 млн.га кўпайиши ҳосилдорликни 0,27-0,36 т/га камайтирган, чунки бу ўсимликларнинг ўзини ўзи бошқариш хусусиятлари билан боғлиқлиги аниқланган [3].

Кримнинг марказий дашт зонаси шароитида Турина ва бошқалар (2015-2017 йй) кузги рыжикни экишнинг оптимал муддатлари ва уруғлик меъёрлари белгиланган. Уруғидан олинган мойининг сифати баҳоланган. Дала тажрибалари 2015-2017 йилларда тўртта такрорий тизимли усул билан тажриба майдонида ўтказилган. Ер участкасининг экин майдони 27 м², ҳисоб-китоб майдони 25 м². Тажрибаларида гектарига 5 млн. донадан 10 млн донагача бўлган ҳар хил уруғлик меъёрлари экилган.Тажрибаларда 2002 йилдан бери Россия Федерациясида фойдаланишга рухсат берилган Пенза қишлоқ хўжалиги илмий-тадқиқот институтининг Пензяк навидан фойдаланилган. Кримда кузги рыжик учун вегетация даври, экиш муддати ва йил шароитига қараб, 183 - 269

кунни ташкил этган. 3 йиллик тадқиқотлар давомида кузги рыжикнинг қишга чидамлилиги 93,0 дан 99,6% гача. 2015 ва 2017 йилларда кузги рыжикнинг энг юқори ҳосилдорлиги 30-сентябрдаги экиш санасида 8 млн. дона уруғ экилганда ҳосилдорлик 1,61 ва 2,24 т/ни ташкил этганлиги қайд этилган. 2016-йил 30-октябрда 7-8 млн. дона/га экилганда ҳосилдорлик 1,39-1,40 т/ни ташкил этиб, бу эса кузда намликнинг яхши таъминланиши билан изоҳланган [4].

2015-2016 йилги мавсумда рыжик кузги эканлиги аниқланган. Экиш вақтига қараб, вегетация даври 203 кундан 240 кунгача давом этиши кузатилган. Кузги рыжикнинг энг юқори ҳосилдорлиги 30 октябрда 7-8 миллион дона/га экилганда гектаридан 1,39-1,40 т уруғ олинганлиги кузатилган. 2016 йилда Пензяк нави Козыр навидан 0,24 т/га ошганлиги аниқланган [5].

Кузги рыжик агросенозларидаги фотосинтез параметрларининг шаклланиши микроэлементли ўғитлар ва ўсиш регуляторларини қўллаш тури ва усулига боғлиқ .

Кузги рыжикнинг қишга чидамлилиги Адаменнинг тадқиқот йилларида юқори бўлиб, ҳар икки етиштириш минтақасида 92,6-98,9% гача бўлган. Бироқ, Қримда гектарига 9 млн дона меъёрда уруғ экилганда қишга чидамлилиги энг юқори (98,8%) бўлганлиги аниқланган. Пенза вилоятида 8 млн. дона меъёрда уруғ экилганда қишга чидамлилиги 98,9% ни ташкил этди. Ўсимликнинг маҳсулдорлигини белгиловчи муҳим хусусият - 1000 дона уруғнинг массаси. Қрим ва Пенза шароитида ҳам экиш меъёрлари бу белгига сезиларли таъсир кўрсатмаган. Экин структурасининг элементлари полифакториал бўлиб, ҳам қишлоқ хўжалиги амалиётига, ҳам ташқи шароитга боғлиқ. Шу муносабат билан, доимо ўзгариб турадиган экологик шароитда, рыжикни етиштиришнинг барча агротехник усуллари юқори сифатли маҳсулдор новдалар, дуккаги ва уруғларини максимал даражада шакллантиришга қаратилган бўлиши керак

Рыжик уруғи кичик бўлганлиги сабабли, ўсимликларни униб чиқиши ва яхши ўсишини таъминлаш учун саёз чуқурликка (6-8 мм) экилиши лозим. Тупроқни тайёрлаш, экиш меъёри, экиш усули ва экиш чуқурлиги ўсимликни униб чиқиши ва кейинги уруғларнинг ҳосилдорлигига таъсир қилиши аниқланган омиллардир.[6]

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 6 июлдаги “2022-2026 йилларда Инновацион ривожланиш стратегиясини амалга ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-307-сонли Қарори
2. Смирнов А.А., Прахова Т.Я., Плужникова И.И. и др. Основы технологии возделывания рыжика посевного: Практические рекомендации - Пенза, 2013. – С. 23.

3. Синская Е.Н. Масличные культуры в восточных районах СССР / Э.Х. Синская. - Краснодар: Советская Кубань, 1956. – С 180.
4. Турина Е. Л., Ефименко С. Г., Кулинич Р. А. Влияние норм высева и сроков сева на урожайность и качество семян рыжика озимого в Крыму //Аграрная Россия. – 2018. – №. 8. – С. 3-6.
5. Турина Е. Л. Повышение продуктивности рыжика озимого при эффективном использовании природно-ресурсного потенциала крима //Аграрная наука-сельскому хозяйству. – 2017. – С. 307-308.
6. Адамсен Ф.Ж, Соффелт Т.А. Плантинг дате эффестс он флоринг, сеед йиелд анд оил контент оф рапе анд срамбе султиварс. Индустрал Сропс анд Продустс. 2005;21(3): – П. 293–307.
УО‘Т. 631.11.633.52

YUMSHOQ BUG‘DOYNING ROQOBATLI NAV SINASH KO‘CHATZORI GENOTIPLARIDA O‘SUV DAVRI DAVOMIYLIGI

Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti

Tayanch doktoranti: Jalg‘asbaev Arzubay Biysenbay o‘g‘li

arziwbayjalgasbaev@gmail.com

tel: (88) 657-12-28

Tayanch doktoranti: Raximov Jamshid Hayitmurodovich

Lobaratoriya mudiri: Abdimajidov Jaloliddin Raxmatulla o‘g‘li

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti markaziy tajriba maydonidagi ko‘pgina tadqiqotlar ichidan yumshoq bug‘doyning genotiplarini o‘suv davri davomiyligi bo‘yicha o‘rganilganligi va natijalarini tahlil qilganligi izohlab o‘tiladi. Bunda asosan, o‘simlikning unib chiqishi, tuplashi, naychalashi, boshhoqlashi va to‘liq pishishi o‘rganilganligi haqida so‘z yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Roqobatli nav sinash ko‘chatzori, nav va tizmalar, andoza nav, genotip, unib chiqish, tuplash, naychalash, boshhoqlash, to‘liq pishish.*

Аннотация: *В статье представлены результаты многочисленных исследований, проведенных на Центральном опытном поле Южного НИИСХ по изучению генотипов мягкой пшеницы по продолжительности вегетационного периода, и проведен анализ полученных результатов. Основное внимание уделено изучению всхожести, кущения, кустистости, колошения и полного созревания растения.*

Ключевые слова: *Питомник конкурсного сортоиспытания, сорта и ряды, стандартный сорт, генотип, прорастание, кущения, образование трубок, колошение, полная зрелость.*

Annotation: *The article presents the results of numerous studies conducted at the Central Experimental Field of the Southern Research Institute of Agriculture to*

study soft wheat genotypes by the duration of the growing season and analyzes the results obtained. The main attention is paid to the study of germination, tillering, bushiness, earing and full ripening of the plant.

Keywords: *Competitive variety testing nursery, varieties and rows, standard variety, genotype, germination, tillering, tube formation, earing, full maturity.*

Kirish. Dunyo qishloq xo'jaligida bug'doy eng muhim donli ekinlaridan biri hisoblanib, jami qishloq xo'jaligida foydalaniladigan ekin maydonlarining 17 foizini egallaydi va har yili 750 million tonna atrofida don hosili yetishtiriladi. Dunyo miqyosida jami 240,8 mln gektarga bug'doy ekilib, yaqin yillarda bug'doy doniga bo'lgan talab yanada ortib borishi bashorat qilinmoqda.

Yangi navlarini yaratishda boshlang'ich manbalarni to'g'ri tanlash ya'ni yuqori mahsuldorlikka ega bo'lgan genotiplarni va chatishtirish uchun ota-ona shakllarni to'g'ri tanlash muhimdir. Bu esa seleksiyachi olimlar uchun har bir hududga mos navlarni tanlash, yaratish va ishlab chiqarishga joriy qilishda muhim vazifalardan biri ekanligini bildiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020—2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5853 son farmoni e'lon qilindi va qishloq xo'jaligini rivojlantirishga bir qancha vazifalar belgilab berildi.

Adabiotlar sharhi. Bug'doyning unib chiqish fazasi hosil uchun muhim ahamiyatga ega, chunki xuddi shu fazada murtak ildizcha faoliyati susayib, asosiy ildiz tizimi shakllanadi. Umuman qishloq xo'jaligini dehqonchilik sohasida biologik jihatdan tezpishar bo'lgan bug'doy navlari mamlakatimizning turli tuproq-iqlim sharoitlarida dehqonchilikni intensivlashtirishga imkoniyat yaratadi [3].

Bug'doyning unib chiqish fazasi hosil uchun eng muhim ahamiyatga ega, chunki xuddi shu fazada murtak ildizcha faoliyati susayib, asosiy ildiz tizimi shakllanadi. Umuman qishloq xo'jaligini dehqonchilik sohasida biologik jihatdan tezpishar bo'lgan bug'doy navlari mamlakatimizning turli tuproq-iqlim sharoitlarida dehqonchilikni intensivlashtirishga imkoniyat yaratadi.

Tuplanish bu hosildorlikni belgilashda asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. Mahsuldor tuplanish va hosildorlik orasida ijobiy bog'lanish borligi to'g'risida bir qancha olimlar o'z ma'lumotlarida qayd etgan deb pikir yuritgan [2].

Bug'doyning naychalash fazasida o'simlikni erta bahorgi holatiga nisbatan o'simliklarning vegetativ organlari ko'payadi. Bu davrda yillik azotli o'g'itlarning 40 foizi miqdorida oziqlantirish yaxshi samara beradi. G'allani boshloqlash, gullash, don shakllanishi va don to'lishini hisobga olgan holda azotli o'g'itlarning yillik me'yorini 15-20 foizi miqdorida oziqlantirish don sifatini yaxshilaydi [5].

G'allaning naychalash fazasida namlik va ozuqa moddalari bilan ta'minlanishi muhim o'rin tutib, bu davrda naycha ichida boshqoq shakllanadi. Naychalash

fazasining davomiyligi 25-30 kunni tashkil etib, bu davrda maysa butun o'suv davrida 50-60 foiz quruq moddani to'playdi. Naychalash fazasida namlik va ozuqa moddalar yetishmasligi hosildorlikka salbiy ta'sir etadi [6]

O'simlikning boshqoqlash davri asosan kuzgi bug'doy xosildorligini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Unib chiqish boshqoqlash davri ertapisharlikni aniqlashda muhim bo'lib, u navning biologik hususiyatiga bog'liq [4].

Tadqiqot natijalari. Tadqiqotimizda o'rganilayotgan yumshoq bug'doy nav va tizmalarning o'sish davrini hisoblaganimizda, unib chiqish davri 22-23- oktabr sanasiga to'g'ri kelganligi kuzatildi. Tuplash davri andoza Shams navi 15-noyabr va Krasnodar-99 hamda G'ozg'on navlari 16-noyabr sanasida tuplash fazasiga o'tganligi aniqlandi. Nav va tizmalarni andoza navlarga taqqoslaganimizda Shijoat, Garantiya, Fortesiya, Gurt, KR20-BWF5IR-3150, KR21-28FAWIR-106, KR22-24IWWYTIR-9838, KR21-27FAWIR-35 va KR21-27FAWSA-44 nav va tizmalari andoza Shams navi singari 15-noyabr sanasiga to'g'ri kelganligi aniqlandi.

Tadqiqotlarimizda nav va tizmalarning naychalash fazasiga o'tishi bir-biridan keskin farq qildi. Yumshoq bug'doy nav va tizmalari naychalash fazasiga 15-yanvar sanasidan 26-fevral sanasigacha o'tganligi aniqlandi. Andoza navlardan Shams navi eng ertachi naychalash fazasiga o'tib, u 15-yanvar sanasiga to'g'ri keldi. Qolgan Krasnodar-99 va G'ozg'on andoza navlarida 6-fevraldan 21-fevralgacha naychalash fazasiga o'tganligi tadqiqotlarimizda kuzatildi. Andoza navlarga taqqoslab o'rganilgan nav va tizmalardan 23 tasi 21-fevral sanasidan ertachi naychalsh fazasiga o'tganligi tadqiqotimizda kuzatildi (1-jadvalga qarang).

1-jadval

Raqobatli nav sinash ko'chatzorida nav va tizmalarning o'suv davri davomiyligi

Entry	Nav va tizmalar nomi	Unib chiqish, sana	Tuplash, sana	Naychalash, sana	Boshqoqlash, sana	To'liq pishish, sana
1	Shams (Check-New)	22 okt	15 noya	15 yanv	8 apr	30 may
2	Krasnodar-99 (Check-Benchmark)	22 okt	16 noya	21 fev	19 apr	30 may
3	Gozgon (check)	22 okt	16 noya	6 fev	13 apr	3 iyun
4	Yangi Hayot	23 okt	17 noya	26 fev	19 apr	2 iyun
5	Sardor	22 okt	17 noya	24 fev	17 apr	1 iyun
6	Shijoat	22 okt	15 noya	21 fev	18 apr	2 iyun
7	Peremoga	23 okt	16 noya	21 fev	19 apr	1 iyun
8	Mudrist	22 okt	16 noya	21 fev	19 apr	31 may
9	Manera	23 okt	18 noya	19 fev	19 apr	3 iyun
10	Garantiya	22 okt	15 noya	20 fev	18 apr	31 may
11	Fortetsya	22 okt	15 noya	24 fev	18 apr	1 iyun
12	Gurt	23 okt	15 noya	22 fev	17 apr	30 may
13	Krugozir	22 okt	16 noya	21 fev	17 apr	30 may

14	KR20-BWF5IR-2463	23 okt	17 noya	18 yanv	14 apr	30 may
15	KR20-BWF5IR-3150	23 okt	15 noya	16 yanv	10 apr	5 iyun
16	KR20-BWF5IR-2435	23 okt	17 noya	20 fev	18 apr	29 may
17	KR21-28FAWIR-106	22 okt	15 noya	16 yanv	7 apr	30 may
18	KR21-28FAWSA-44	22 okt	16 noya	18 yanv	10 apr	1 iyun
19	KR22-24IWWYTIR-9838	22 okt	15 noya	28 yanv	15 apr	30 may
20	KR22-24IWWYTIR-9837	22 okt	17 noya	24 fev	19 apr	29 may
21	KR22-24IWWYTIR-9833	23 okt	16 noya	21 fev	18 apr	1 iyun
22	KR22-24IWWYTIR-9824	22 okt	16 noya	16 yanv	10 apr	30 may
23	KR22-24IWWYTIR-9830	22 okt	17 noya	24 fev	18 apr	30 may
24	KR22-24IWWYTIR-9815	22 okt	17 noya	16 yanv	10 apr	1 iyun
25	KR22-24IWWYTIR-9811	23 okt	18 noya	17 yanv	8 apr	1 iyun
26	KR22-24IWWYTIR-9810	22 okt	17 noya	16 yanv	10 apr	3 iyun
27	KR22-24IWWYTIR-9807	22 okt	16 noya	23 fev	18 apr	30 may
28	KR21-27FAWIR-35	22 okt	15 noya	15 yanv	15 apr	30 may
29	KR21-27FAWIR-60	22 okt	16 noya	16 yanv	13 apr	2 iyun
30	KR21-27FAWIR-99	22 okt	16 noya	21 fev	20 apr	1 iyun
31	KR21-27FAWSA-4	22 okt	17 noya	16 yanv	15 apr	30 may
32	KR21-27FAWSA-44	22 okt	15 noya	20 fev	18 apr	31 may
33	KR22-BWF6-022	22 okt	16 noya	23 fev	17 apr	31 may
34	KR22-BWF6-067	22 okt	17 noya	14 fev	14 apr	1 iyun
35	KR22-BWF6-073	22 okt	16 noya	18 yanv	15 apr	29 may
36	KR22-BWF6-078	22 okt	17 noya	5 fev	13 apr	30 may
37	KR22-BWF6-083	22 okt	16 noya	17 yanv	6 apr	30 may
38	KR22-BWF6-101	22 okt	17 noya	17 yanv	6 apr	2 iyun
39	KR22-BWF6-173	22 okt	16 noya	23 fev	17 apr	2 iyun
40	KR22-BWF6-208	22 okt	16 noya	17 yanv	7 apr	5 iyun
Past ko'rsatkich		22 okt	15 noya	15 yanv	6 apr	29 may
O'rtacha ko'rsatkich		22 okt	16 noya	5 fev	14 apr	31 may
Yuqori ko'rsatkich		23 okt	18 noya	26 fev	20 apr	5 iyun

Yumshoq bug'doyning nav va tizmalarida boshqolash fazasiga 6-apreldan 20-aprel sanasiga qadar o'tganligi aniqlandi. Andoza Shams, Krasnodar-99 va G'ozg'on navlarida 8-apreldan 19-aprelgacha boshqolash fazasiga o'tganligi tadqiqot natijalarimizda kuzatildi. Andoza navlarga nisbatan erta muddatda boshqolash fazasiga o'tgan tizmalar soni 5 ta borligi aniqlandi. Bular, KR22-BWF6-083 tizma, KR22-BWF6-101 tizma, KR22-BWF6-208 tizma, KR21-28FAWIR-106 tizma va KR22-24IWWYTIR-9811 tizmalarida 6-apreldan 8-aprelga qadar boshqolash fazasiga o'tganligi tadqiqotlarimiz davomida aniqlandi.

O'ranilayotgan nav va tizmalarimizning to'liq pishish fazasi 29-maydan 5-iyun sanasiga qadar bo'lganligi aniqlandi. Andoza nav sifatida olingan Shams va Krasnodar-99 navlari 30-may sanasida to'liq pishishga o'tgan bo'lsa, andoza

G'ozg'on navi 3-iyun sanasida to'liq pishish fazasiga o'tganligi aniqlandi. Tadqiqotlarimizda o'rganilgan nav va tizmalardan KR20-BWF5IR-2435, KR22-24IWWYTIR-9837 va KR22-BWF6-073 tizmalari andoza navlardan oldin yani 29 may sanasidan pishish fazasiga to'liq o'tganligi aniqlandi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkun, nav va tizmalar o'suv davri bo'yich bir-biridan sezilarli darajada farq ko'rsatdi.

Tadqiqotimizda nav va tizmalarning to'liq pishish fazasi 29-maydan 5-iyun sanasiga qadar bo'lganligi aniqlanib, o'rganilgan nav va tizmalar orasida KR20-BWF5IR-2435, KR22-24IWWYTIR-9837 va KR22-BWF6-073 tizmalari andoza navlardan oldin yani 29 may sanasidan pishish fazasiga to'liq o'tganligi aniqlandi. Bu tizmalar kuzgi yumshoq bug'doyning erta pishar navlarini yaratish uchun boshlang'ish manba sifatida xizmat qiladi. Seleksiyaning asosiy yo'nalishlardan biri *vegetatsiya davrining davomiyligiga qaratilgan bo'lib, yoz fasli qisqa bo'lgan, yoki O'zbekistonning lalmikor yerlari uchun tezpishar navlar xal qiluvchi ahamiyatga ega.*

Foydalanilgan adabiyotlar ro'xati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 23 oktabrdagi PF-5853-son «O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 - 2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoni.

2. Abdualimov A., Jononov B. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish, saqlash va dastlabki qayta ishlashning qishloq xo'jaligi, ekologiya va tabiiy resurslardan samarali foydalanishni rivojlantirishdagi o'rni. Respublika ilmiy anjumani maqolalar to'plami.-Qarshi. 2017.-B. 120-122.

3. Amanov A.A., M.N.Klinseich. Izmenchivost i korrelyatsiya elementov strukturu rasteniy fiziologicheskix priznakov pshenitsi uchitivaemix pri seleksii na soleustoychivost i produktivnost // Vestnik regionalnoy seti po uluchsheniyu ozimoy pshenisi v sentralnoy Azii i Zakavkaz'e. T/r2. –Almata. 2001.- S.6-8.

4. Djabbarov I.Sh. Vnedrenie genofonda *Triticum aestivum* L. sentralnoy Azii v seleksionniy protsess // Uzbekistonda bugdoy seleksiyasi, urugchiligi va yetishtirish texnologiyasiga bag'ishlangan birinchi milliy konferensiya. –Toshkent. 2004. –S. 56.

5. Rajabov B., Akramov B. Aprel oyida boshqoli don hosili taqdiri hal etiladi. // j. "O'zbekiston qishloq xo'jaligi", 2011, №4, 4- b.

6. Sobirov K., Akromov B. G'alla parvarishiga jiddiy e'tibor yuksak xirmon ko'tarishga xizmat qiladi. // O'zbekiston qishloq xo'jaligi jurnali. 2010. №4. - B. 4.

RAQOBATLI NAV SINASH KO'CHATZORIDA YASMIQNING O'SUV DAVRI DAVOMIYLIGI

**Kichik ilmiy xodim: Ismoilov Abbos Akmal o'g'li,
Janubiy dehqonchilik ilmiy-tadqiqot instituti**

Annotatsiya: ushbu maqolada sug'oriladigan maydonlar sharotida raqobatli nav sinash ko'chatzorida o'rganilgan yasmiq (*Lens culinaris*) ning 20 ta nav va tizmalarining o'suv davri davomiyligi andoza nav bilan taqqoslangan holda o'rganilganlik haqidagi ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: sug'oriladigan maydon, yasmiq, o'suv davri, nav, genotip, qaytariq, shoxlanish, gullash, dukkak hosil bo'lishi.

Аннотация: в статье представлены данные по изучению продолжительности вегетационного периода 20 сортов и линий чечевицы (*Lens culinaris*), изучаемых в питомнике конкурсного сортоиспытания в условиях орошения, в сравнении со стандартным сортом.

Ключевые слова: орошаемая площадь, чечевица, вегетационный период, сорт, генотип, повторение, ветвление, цветение, образование стручков.

Annotation: The article presents data on the study of the duration of the vegetation period of 20 varieties and lines of lentils (*Lens culinaris*), studied in a competitive variety testing nursery under irrigated conditions, in comparison with a standard variety.

Keywords: irrigated area, lentil, vegetation period, variety, genotype, repetition, branching, flowering, pod formation.

Kirish. Yasmiq (*Lens culinaris* Medik.) dunyoda juda muhim dukkakli ekin bo'lib, atmosfera azotini o'zlashtirish qobiliyatiga ega [1]. Bu o'z- o'zidan changlanadigan va diploid tur ($2n = 2x = 14$), Leguminosae oilasiga tegishli bo'lib, Faboideae kenja oilasi, Fabeae qabilasi ostida joylashgan [2]. Yasmiq Yaqin Sharq va Markaziy Osiyodan kelib chiqqan [3].

Bangladeshda yasmiq hayvon proteini sotib olishga qodir bo'lmagan aholisi uchun hayvon oqsiliga muqobil "kambag'allarning go'shti" sifatida tanilgan [4]. Yasmiq urug'larida soyadan keyin yuqori protein (21,2-32,5%) mavjud [5]. Bundan tashqari, u xolesterinni kamaytiradigan tolaning [6] va antioksidant birikmalarning, shuningdek, taninlar, a-galaktozid, oligosaxaridlar va fitik kislota kabi turli xil ozuqaviy bo'lmagan komponentlarning juda yaxshi manbaidir [7]. No'xat (*Cicer arietinum* L.) va ko'k no'xat (*Pisum sativum* L.) dan keyin o'stiriladigan yasmiq dunyoda uchinchi eng muhim salqin fasl don-dukkakli hisoblanadi [8], lekin Bangladeshda iste'molchining afzalligi bo'yicha birinchi o'rinda turadi [9].

Tadqiqot metodlari. Tajribalarni joylashtirish va tajriba davomida fenologik kuzatish, hisob va tahlillar (Butunittifoq O'simlikshunoslik instituti VIR uslubi

bo'yicha va biometrik tahlillar Qishloq xo'jalik ekinlari navlarini sinash markazining uslublari bo'yicha olib borildi.

1-jadval

Yasmiq nav va tizmalarining o'suv davri davomiyligi. (Qarshi-2024)

№	Nav va tizmalar nomi	Ekilgan kun, sana	Unib chiqish, sana	Shoxlanish, sana	G'unchalash, sana	Gullash, sana	Dukkak hosil bo'lish, sana	Pishish, sana	Pishishgacha bo'lgan kun
1	Darmon (andoza)	1 mar	11 mar	10 apr	24 apr	1 may	13 may	31 may	81
2	Sarbon (andoza)	1 mar	12 mar	11 apr	23 apr	1 may	13 may	1 iyun	81
3	KR20-LIEN-E-01	1 mar	12 mar	13 apr	24 apr	2 may	14 may	2 iyun	82
4	KR20-LIEN-E-04	1 mar	10 mar	11 apr	22 apr	1 may	13 may	31 may	82
5	KR20-LIEN-E-05	1 mar	12 mar	10 apr	22 apr	29 apr	10 may	1 iyun	81
6	KR20-LIEN-E-06	1 mar	12 mar	9 apr	23 apr	2 may	14 may	2 iyun	81
7	KR20-LIEN-E-07	1 mar	11 mar	14 apr	25 apr	2 may	14 may	3 iyun	84
8	KR20-LIEN-E-08	1 mar	11 mar	10 apr	21 apr	29 apr	11 may	31 may	81
9	KR20-LIEN-E-09	1 mar	11 mar	10 apr	23 apr	30 apr	12 may	31 may	80
10	KR20-LIEN-E-10	1 mar	11 mar	8 apr	21 apr	27 apr	9 may	26 may	76
11	KR20-LIEN-E-11	1 mar	11 mar	14 apr	26 apr	3 may	15 may	2 iyun	83
12	KR20-LIEN-E-12	1 mar	10 mar	11 apr	22 apr	29 apr	11 may	1 iyun	83
13	KR20-LIEN-E-13	1 mar	12 mar	9 apr	22 apr	29 apr	11 may	2 iyun	82
14	KR20-LIEN-E-14	1 mar	11 mar	12 apr	24 apr	1 may	13 may	30 may	80
15	KR20-LIEN-E-15	1 mar	11 mar	8 apr	21 apr	28 apr	10 may	31 may	81
16	KR20-LIEN-E-16	1 mar	13 mar	10 apr	23 apr	30 apr	12 may	4 iyun	84

17	KR20-LIEN-E-17	1 mar	10 mar	11 apr	21 apr	29 apr	11 may	28 may	79
18	KR20-LIEN-E-18	1 mar	11 mar	9 apr	22 apr	28 apr	11 may	31 may	80
19	KR20-LIEN-E-21	1 mar	11 mar	8 apr	21 apr	28 apr	11 may	30 may	80
20	KR20-LIEN-E-25	1 mar	12 mar	7 apr	20 apr	26 apr	8 may	27 may	76
O`rtacha ko`rsatkich		1 mar	11 mar	10 apr	22 apr	30 apr	12 may	31 may	81
Minimum ko`rsatkich		1 mar	10 mar	7 apr	20 apr	26 apr	8 may	26 may	76
Maksimum ko`rsatkich		1 mar	13 mar	14 apr	26 apr	3 may	15 may	4 iyun	84
EKF 0,05									1,08
EKF 0,05 (%)									1,333
S									0,667
CV%									0,8

Tadqiqot natijalari. Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti Qarshi tumani markaziy tajriba maydonida yasmiqning iqlim omillariga bardoshli, serhosil va oqsil miqdori yuqori bo'lgan nav va tizmalarini tanlab olish maqsadida 20 ta nav va tizmalar 20 m² maydonga qo'l kuchi yordamida ekish ishlari amalga oshirildi (1-jadval).

Olib borilgan fenologik kuzatuv natijalariga ko'ra, yasmiq ekinining unib chiqish fazasi tahlil qilinganda o'rtacha 11–13 mart kunlariga to'g'ri kelib foiz hisobida hisoblanganda 97-98 % o'simliklar unib chiqqanligi kuzatildi.

Bunda andoza navlari “Darmon” va “Sarbon” navlarining unib chiqish fazasiga o'tishi 11-12 mart kuni unib chiqqanligi olib borilgan fenologik kuzatuvlar natijasida aniqlandi.

Yasmiq nav va tizmalarining shoxlash fazasiga o'tishi tahlil qilinganda o'rtacha 7-14 aprel kunlariga to'g'ri kelganligi aniqlandi. Andoza sifatida olingan “Darmon” va “Sarbon” navlarining shoxlanish fazasiga o'tishi 10-11 aprel sanasida o'tganligi aniqlandi.

Olib borilgan fenologik kuzatuvlar natijasiga ko'ra, yasmiq nav va tizmalarining gullash fazasiga o'tishi tahlil qilinganda o'rtacha 26 apreldan 3 may kunlariga to'g'ri kelgan bo'lsa, andoza “Darmon” va “Sarbon” navlarida 1 may sanasida gullash fazasiga o'tganligi tahlillar natijasida aniqlandi.

Olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, yasmiq nav va tizmalarining dukkaklar hosil bo'lish sanasi tahlil qilinganda, o'rtacha 8-15 may kunlariga to'g'ri kelganligi aniqlandi. Andoza “Darmon” va “Sarbon” navlarining dukkaklar hosil

qilish sanasi 13 may sanasida dukkaklar hosil bo'lganligi o'tkazilgan fenologik kuzatuvlar natijasida aniqlandi.

Yasmiq nav va tizmalarining pishish sanasi tahlil qilinganda o'rtacha 26 maydan 4 iyun kunlariga to'g'ri kelib, o'suv davri 76 – 84 kunni tashkil qilgan bo'lsa, andoza sifatida olingan “Darmon” va “Sarbon” navlarining pishish sanasiga o'tishi 31 may va 1 iyun sanasida o'tib, o'suv davri 81 kunni tashkil qilganligi aniqlandi.

Xulosa qilib aytganda raqobatli nav sinash ko'chatzoridagi 20 ta nav va tizmalar orasidan andoza navlarga nisbatan o'suv davri qisqa bo'lgan 3 ta tizma: KR20-LIEN-E-10 (76 kun), KR20-LIEN-E-17 (79 kun), va KR20-LIEN-E-25 (76 kun) tizmalar aniqlandi va keying seleksiya ishlari uchun tanlab olindi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Ganjali, S.; Siahsar, B.A.; Allahdou, M. 2012. Investigation of genetic variation of lentil lines using random amplified polymorphic DNA (RAPD) and intron-exon splice junctions (ISJ) analysis. *International Research Journal of Applied and Basic Sciences*, 3(3):466-478.
2. Soltis, D.E.; Smith, S.A.; Cellinese, N.; Wurdack, K.J.; Tank, D.C.; Brockington, S.F. 2011. Angiosperm phylogeny: 17 genes, 640 taxa. *American Journal of Botany*, 98(4):704–730.
3. Sandhu, J.S.; Singh, S. 2007. History and Origin. In: Yadav, S.S.; Mcneil, D.L.; Stevenson, P.C. (editors). *Lentil: An ancient Crop for Modern Times*. Netherlands, Springer, pp. 1-9.
4. Nath, U.K.; Rani, S.; Paul, M.R.; Alam, M.N.; Horneburg, B. 2014. Selection of superior lentil (*Lens esculenta* M.) genotypes by assessing character association and genetic diversity. *The Scientific World Journal*, 63(5):695 - 708.
5. Bhattacharya, A.; Narasimha, H.V. 2005. The moisture dependent physical and mechanical properties of whole lentil pulse and split cotyledon. *International Journal of Food Science and Technology*, 40(2):213-221.
6. Thavarajah, D.; Thavarajah, P.; Sarker, A.; Mateme, M. 2011. A global survey of effects of genotype and environment on selenium concentration in lentils (*Lens culinaris* L.): Implications for nutritional fortification strategies. *Food Chemistry*, 125:72-76.
7. Urbano, G.; Porres, J.M.; Frias, J.; Vidal-Valverde, C. 2007. Nutritional Value. In: Yadav S.S.; Mcneil D.L.; Stevenson P.C. (editors). *Lentil: An Ancient Crop for Modern Times*. Heidelberg, Germany, Springer, pp. 47–93.
8. FAOSTAT. 2015. *FAO Statistical Yearbook*. Food and Agriculture Organization of the United Nations, FAO, Rome, Italy.

9. Uddin, J.; Sarker, A.; Podder, R. 2015. Development of new 3 lentil varieties in Bangladesh. In: 14th Agronomy Conference 2008; Adelaide, South Australia.

**GEODEZIK ISHLARNI BAJARISHDA ZAMONAVIY GEODEZIK
PRIBORLAR HAMDA GAT DASTURLARINI QO'LLASH ISTIQBOLLARI.**

**Safarov Fayzali Saminqulovich "TIQXMMI" MTUning Qarshi
irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti**

"Geodeziya va geoinformatika" kafedrası mudiri

**Ergashev Hasan Baxtiyor o'gli TIQXMMI" Milliy tadqiqot
universitetining**

**Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar
instituti 412-guruh talabasi**

Annotatsiya: Geodezik ishlarni bajarishda zamonaviy texnologiyalarni ishlash prinsiplarini o'rganish va geodezik dasturlar haqida tushunchalar.

Аннотация: Изучение принципов работы современных технологий выполнения геодезических работ и концепций геодезических программ.

Abstract: Studying the principles of working of modern technologies in performing geodetic works and concepts of geodetic programs.

Kalit so'zlar: Total Stations, GPS Receivers, GNSS Receivers, LIDAR, IMU, GAT, ArcGIS, GIS, AutoCAD, MicroStation, Remote Sensing, ENVI, ERDAS IMAGINE, Blender, 3D Max, Google Earth, Google Maps.

Ключевые слова: Тахеометры, приемники GPS, приемники GNSS, LIDAR, IMU, GAT, ArcGIS, GIS, AutoCAD, MicroStation, дистанционное зондирование, ENVI, ERDAS IMAGINE, Blender, 3D Max, Google Earth, Google Maps.

Keywords: Total Stations, GPS Receivers, GNSS Receivers, LIDAR, IMU, GAT, ArcGIS, GIS, AutoCAD, MicroStation, Remote Sensing, ENVI, ERDAS IMAGINE, Blender, 3D Max, Google Earth, Google Maps.

Geodezik ishlar va yer joylashuvni aniqlashda yordam beruvchi qurilmalar va vositalardir. Ular yuqori aniqlik va to'g'rilik darajasiga ega bo'lgan ma'lumotlarni olishda, kartografiya, muhandislik, va boshqa sohalarda ishlov berish uchun kritik ahamiyatga ega. Quyidagi eng mashhur zamonaviy geodezik priborlarni ko'rib chiqamiz:

Total Stations: Bu priborlar elektronika va optik komponentlardan tashkil topgan va geodezik jarayonlarni boshqarishda keng qo'llaniladi. Ular uzluksiz jarayonlarni o'qitish, joylashuvni aniqlash, va yuqori aniqlikli ma'lumotlar olishda yordam beradi. Total stations avtomatik ravishda

ma'lumotlar olish, koordinatalarni aniqlash, va 3D modellar yaratish imkoniyatiga ega.

GPS Receivers: Global Positioning System (GPS) qabul qilish uchun mo'ljallangan qurilmalar. Ular dunyo bo'ylab joylashuv ma'lumotlarini olish uchun ishlatiladi. GPS receivevlar, satellitlardan kelgan ma'lumotlarga asoslangan joylashuv ma'lumotlarini yoki turli geodezik protokollarni qabul qilishadi.

GNSS (Global Navigation Satellite System) Receivers: Bu priborlar, GPSning boshqa variantlari, masalan, GLONASS (Rus), Galileo (Yevropa), va Beidou (Xitoy) kabi navigatsiya tizimlarini qo'llaydi. GNSS receivevlar, bir nechta navigatsiya tizimlaridan ma'lumotlarni qabul qilishadi va ularni birlashgan joylashuv aniqlash uchun ishlatiladi.

LIDAR (Light Detection and Ranging): Optik laserni ishlatish orqali joylashuv va ob'ektlarni 3D ko'rsatkichlari bilan ta'minlash uchun ishlatiladi. LIDAR priborlar ma'lumotlarni yuqori aniqlik va to'g'rilik darajasiga ega bo'lgan oddiy fotosuratlar qo'llanishiga nisbatan qo'llanishini oshiradi.

Inertial Measurement Units (IMU): Ular g'ayriodometr va g'ayriburut sensorlari bilan birlashgan o'zlashtirilgan sensorlar to'plamidan iborat bo'lib, harakatni, orientatsiyani va tizimni o'zlashtirilgan koordinatalarda boshqarish uchun ishlatiladi. IMU priborlar, tarmoqqa ulanishsiz hududlarda yoki navigatsiya tizimlari qurishda yordam beradi.

Zamonaviy geodezik priborlar, geodezik ishlarni samarali bajarish uchun kritik ahamiyatga ega. Ular to'g'ri va aniqlik ma'lumotlar olishda, jarayonlarni tezlashtirishda va loyihalarni yaratishda juda muhimdir. Bu priborlar jamoalar, muhandislar, kartografistlar, va boshqa sohalarda ishlov beruvchilar tomonidan keng qo'llaniladi.

GAT dasturlari haqida.

GAT dasturlari, yoki Geodezikilashgan ma'lumotlar tizimi, ma'lumotlarni to'plash, o'rganish, tahlil qilish va ko'rsatishda yordam beruvchi dasturlar to'plamini ifodalaydi. Bu dasturlar geodezik ishlar, kartografiya, yer joylashuv, qurilish, muhandislik, va boshqa sohalarda ma'lumotlarni boshqarish va tahlil qilish uchun ishlatiladi.

Geodezik Ma'lumotlar Tizimi (GIS) Dasturlari:

ArcGIS: Bu dastur ESRI tomonidan yaratilgan va eng mashhur GIS dasturlaridan biri hisoblanadi. U geodezik ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish va ko'rsatish uchun keng imkoniyatlarga ega.

GIS: Ozod va ochiq manbali GIS dasturlaridan biri bo'lib, GIS funksiyalarini bepul tarzda taklif etadi.

MapInfo Professional: Geodezik ma'lumotlarni tahlil qilish va tuzish uchun ishlatiladi.

CAD (Computer-Aided Design) Dasturlari.

AutoCAD: Bu dastur muhandislik, arxitektura va geodeziya sohalarida yaratilgan chizish va loyihalarni yaratish uchun ishlatiladi.

MicroStation: Bu dastur geodeziya, muhandislik va arxitektura sohalarida ishlov berish uchun yaratilgan CAD dasturi.

SketchUp: Oddiy foydalanishga ega bo'lgan 3D model yaratish dasturi, geodeziya sohasida ham ishlatiladi.

Remote Sensing Dasturlari.

ENVI: Bu dastur uyda va uzodagi satellitlardan kuzatish va ma'lumotlarni tahlil qilish uchun yaratilgan.

ERDAS IMAGINE: Bu dastur muhim geodezik va jarayonlarini monitor qilish uchun yaratilgan va kuzatishda yordam beradi.

3D Model Yaratish Dasturlari.

Blender: Oddiy va ochiq manbalidir va 3D model yaratish, tahrirlash va animatsiya qilish uchun ishlatiladi.

3D Max: Autodesk tomonidan ishlab chiqilgan, 3D model yaratish, animatsiya va vizual effektlar qo'llashda yordam beradi.

SketchUp: Yuqori sifatli 3D model yaratish uchun mo'ljallangan dastur.

Yer Joylashuv va Navigatsiya Dasturlari.

Google Earth: Dunyo bo'ylab joylashuvni ko'rsatish va satellit fotosuratlarini kuzatishda qo'llaniladi.

Google maps: Yer joylashuvni aniqlash, yo'l yo'nalishlarini yaratish va navigatsiya qilish uchun ishlatiladi. Bu faqat ba'zi eng mashhur g'at dasturlari misollaridir.

Barchasi foydalanuvchining xizmat ko'rsatish talablari, maqsadlari va moliyaviy imkoniyatlari boyicha o'zgaradi. Geodezik va muhandislik sohalarda ishlov beruvchilar o'zlariga mos keladigan dasturlarni tanlashlari lozim.

GAT dasturlarini qo'llash istiqbollari.

GATdasturlari yoki Geodeziklashgan Ma'lumotlar Tizimlari (GIS) dasturlari, geodezik ishlar va yer joylashuvni aniqlash uchun ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish, va ko'rsatishda yordam beradi. Ularni ishlatish istiqbollari quyidagilardan iborat bo'ladi:

Ma'lumotlarni To'plash: GIS dasturlari, geodezik ma'lumotlarni qo'llash uchun modellashtirish, satellitlardan kuzatish, yer joylashuv ma'lumotlarini to'plash va ko'rsatish, va boshqa ma'lumotlarni qo'llab-quvvatlash uchun mo'ljallangan. Ma'lumotlar alohida haritalarda yoki 3D modellarda ko'rsatilishi mumkin.

Tahlil va tashkilot: GAT dasturlari, ma'lumotlar tahlili va taqsimlash, tuzilishi va boshqarishda yordam beradi. Bu dasturlar ma'lumotlar analizini

o'rganish, tashkilotni namunalari tuzish va ma'lumotlarni tizimlash uchun imkoniyatlar taqdim etadi.

Kartografiya va ko'rsatkichlar: GIS dasturlari, kartografiya va ko'rsatkichlar yaratishda yordam beradi. Ular yuqori sifatli chorafshanalar, tematik xaritalar, va boshqa ko'rsatkichlar yaratish uchun imkoniyatlarni taqdim etadi.

Avtomatlashtirish va integratsiya: GAT dasturlari ma'lumotlarni avtomatlashtirishda yordam beradi, shuningdek, boshqa dasturlar bilan integratsiya qilish imkoniyatlarini taqdim etadi. Masalan, malakali dasturlar va veb-saytlar bilan integratsiya qilish.

Ma'lumotlarni ko'rsatish va ulashish: GIS dasturlari, ma'lumotlarni keng ko'rsatish va ulashishda yordam beradi. Bu, ma'lumotlarni diqqatga sazovor ko'rsatkichlar orqali o'rganish va ulashish imkoniyatlarini taqdim etishni o'z ichiga oladi.

Oddiy foydalanish: Bir nechta qo'llanuvchilar uchun moslashtirilgan dasturlar, oddiy foydalanish uchun qulayliklar taqdim etadi. Ular boshqa xizmat ko'rsatuvchilarga moslashtirilgan yordamchi va o'zlashtirilgan interfeyslar bilan keladi.

Ma'lumotlar bilan ishlash: GAT dasturlari ma'lumotlarni o'rganish, tahlil qilish, va ulashishda yordam beradi, shuningdek, ma'lumotlar bazalarini qo'llab-quvvatlash va ma'lumotlar bilan ishlash uchun imkoniyatlar taqdim etadi. GAT dasturlari juda keng qo'llaniladi va geodezik ishlar, yer joylashuv, kartografiya, muhendislik, biologiya, ekologiya, va boshqa ko'plab sohalarda foydalaniladi. Ularni qo'llash istiqbollari so'nggi ma'lumotlar va texnologiyalar bilan birgalikda o'zgarishi mumkin.

Xulosa.

Xulosa qilib shuni aytsak bo'ladiki zamonaviy geodezik asboblardan va dasturlardan geodezik sohaning rivojlanishi va ishlarini osonlash tirishda juda katta ahamiyatga ega. Bu uskunalar va dasturlar orqali geodezik ishlar aniqligi, tezligi va ishonchliligi oshiriladi. Geodezik ishlar, yer yuzida joylashgan nuqtalarining koordinatalarini, yuqori ko'rsatkichlarni, uzunlik va qatlamalarini aniqlashga oid tadqiqot va amaliyotlardir. Bu sohada ishlovchi mutaxassislar uchun zamonaviy geodezik asboblardan va dasturlardan juda muhimdir. geodezik ishlar, yerni va uning xaritasi, koordinatalari, balandliklari, 384 o'lchamlari va shakllari haqida ma'lumotlarni olishga va ko'rsatishga oid bo'lgan ilmiy va amaliy faoliyatni o'z ichiga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://chat.openai.com/c/797cb824-f17b-4b9f-84df-c93bb7812573>
2. https://uz.wikipedia.org/wiki/Geodezik_asboblardan

3. <https://lex.uz/acts/-4880160>

4. “Zamonaviy geodezik asboblar” D.J. Muhiddinov; O’P. Islomov
2015 yil

DONLI EKINLAR ORASIDA UCHRAYDIGAN YOVVOYI HOLDA O’SUVCHI BEGONA O’TLAR VA ULARGA QARSHI KURASH USULLARI

Janubiy dehqonchilik ilmiy-tadqiqot instituti

Tayanch doktoranti. Iskandarov Muhammad Ikrom o’g’li

Annotatsiya. Donli ekinlar orasida uchraydigan yovvoyi begona o’tlar hosildorlik va ekin sifati pasayishiga sabab bo’luvchi jiddiy muammolardan biridir. Ushbu maqolada tulkidum (*Alopecurus myosuroides*), gandumak (*Aegilops spp.*), yovvoyi suli (*Avena fatua*) va boshqa begona o’tlarning biologik xususiyatlari, tarqalishi va zararli ta’siri tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko’ra, integratsiyalangan kurash usullari – agrotexnik, kimyoviy va biologik yondashuvlarning kombinatsiyalangan qo’llanilishi eng samarali ekanligi aniqlandi. Shuningdek, sug’orish orqali begona o’t urug’larining tarqalish xavfi ham o’rganildi.

Kalit so’zlar: tulkidum (*Alopecurus myosuroides*), gandumak (*Aegilops spp.*), yovvoyi suli (*Avena fatua*), begona o’tlar, gerbitsidlar, agrotexnologiya, biologik kurash, sug’orish.

Аннотация. Сорные растения, встречающиеся среди зерновых культур, являются серьезной проблемой, снижающей урожайность и качество продукции. В данной статье анализируются биологические особенности, распространение и вредное воздействие таких сорняков, как чернушка (*Alopecurus myosuroides*), эгилопс (*Aegilops spp.*), овсюг (*Avena fatua*) и другие. По результатам исследований, наиболее эффективными являются интегрированные методы борьбы, включающие агротехнические, химические и биологические подходы. Также изучена проблема распространения семян сорных растений через орошение.

Ключевые слова: чернушка (*Alopecurus myosuroides*), эгилопс (*Aegilops spp.*), овсюг (*Avena fatua*), сорняки, гербициды, агротехнологии, биологическая борьба, орошение.

Annotation. Weeds among cereal crops are a serious problem, reducing both yield and crop quality. This article analyzes the biological characteristics, distribution, and harmful effects of black-grass (*Alopecurus myosuroides*), goatgrass (*Aegilops spp.*), wild oat (*Avena fatua*), and other weeds. Research results indicate that integrated weed control methods, combining agrotechnical, chemical, and biological approaches, are the most effective. Additionally, the study examines the risk of weed seed dispersal through irrigation.

Keywords: black-grass (*Alopecurus myosuroides*), goatgrass (*Aegilops spp.*), wild oat (*Avena fatua*), weeds, herbicides, agrotechnology, biological control, irrigation.

KIRISH

Donli ekinlar yetishtirishda begona o'tlar bilan kurash muhim ahamiyatga ega. Begona o'tlar ekinlar bilan suv, ozuqa moddalari va quyosh nuri uchun raqobatlashadi, natijada hosildorlik pasayadi. Bundan tashqari, ba'zi begona o'tlar kasalliklar va zararkunandalarning tarqalishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun samarali kurash texnologiyalarini ishlab chiqish qishloq xo'jaligi uchun muhim masala hisoblanadi.

Hozirgi kunda Donli ekinlar orasida uchraydigan begona o'tlar turlari, ularning ekinlarga salbiy ta'siri va samarali kurash texnologiyalari ko'plab mamlakatlarda o'rganilgan va o'rganilib kelmoqda. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Tulkidum (*Bromus tectorum*), Gandumak (*Aegilops spp.*), Yovvoyi suli (*Avena fatua*), Qoqio't (*Convolvulus arvensis*), Qushqo'nmas (*Cirsium arvense*) va Sho'ra (*Chenopodium album*) kabi begona o'tlar donli ekinlarning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi aniqlangan. Ushbu maqolada agrotexnik, mexanik, kimyoviy va biologik kurash texnologiyalari tahlil qilinib, herbitsidlar va kombinatsiyalangan yondashuvlar samaradorligi ko'rsatib berilgan. Natijalarga ko'ra, begona o'tlarga qarshi kompleks usullarni qo'llash hosildorlikni oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qilishi aniqlandi.

BEGONA O'TLARGA QARSHI KURASH USULLARI

Donli ekinlar orasida uchraydigan begona o'tlarni nazorat qilish uchun quyidagi yondashuvlar qo'llaniladi:

Agrotexnik usullar.

Agrotexnik tadbirlar begona o'tlarning tabiiy kamayishiga yordam beradi. Muhim agrotexnik usullar quyidagilardan iborat:

Almashlab ekish – donli ekinlar va dukkakli ekinlarning navbatma-navbat ekilishi begona o'tlarning tarqalishini kamaytiradi.

Mexanik ishlov berish – yerning chuqur haydalishi va ekish oldidan qirqib tashlash begona o'tlarning urug'larini yo'q qiladi.

Optimal ekish texnologiyasi – qator oralarini to'g'ri belgilash va o'z vaqtida ekish orqali begona o'tlarning o'sishiga to'sqinlik qilinadi.

Kimyoviy usullar (Gerbitsidlar)

Kimyoviy kurash samaradorligi yuqori bo'lib, herbitsidlarning to'g'ri tanlanishi va qo'llanilishi muhim ahamiyatga ega. Quyidagi herbitsidlar donli ekinlar orasidagi begona o'tlarni yo'q qilishda qo'llaniladi:

Tulkidumga qarshi:

Clodinafop-propargyl – selektiv gerbitsid bo‘lib, bug‘doy dalalarida samarali qo‘llaniladi.

Pinoxaden – tolali o‘simliklarga zarar yetkazmaydi va begona o‘tlarni samarali yo‘q qiladi.

Gandumakka qarshi:

Metsulfuron-methyl – sulfonylurea guruhiga mansub bo‘lib, barg va ildiz orqali ta’sir qiladi.

Sulfonylurea – begona o‘tlarning o‘sh jarayonini bloklaydi.

Yovvoyi suliga qarshi:

Flufenacet – tuproq orqali ta’sir qilib, begona o‘tlarning ko‘payishini oldini oladi.

Pyroxasulfone – uzoq muddatli ta’sirga ega bo‘lib, begona o‘tlarning o‘sh davrida samarali qo‘llaniladi.

Biologik usullar

Biologik kurash usullari ekologik toza bo‘lib, tabiiy dushmanlardan foydalanishga asoslangan:

Mikrobiologik usullar – *Alternaria alternata* va *Fusarium oxysporum* kabi zamburug‘lar asosida ishlab chiqilgan biogerbitsidlar begona o‘tlarni tabiiy yo‘q qiladi.

O‘simlik raqobati – o‘sh chiqqan donli ekinlar begona o‘tlarning tabiiy ravishda kamayishiga yordam beradi.

SUG‘ORISH ORQALI BEGONA O‘T URUG‘LARINING TARQALISHI.

Sug‘orish tizimlari, ayniqsa ochiq ariqlar va kanallar orqali suv ta’minotida begona o‘t urug‘larining tarqalishi kuzatiladi. Sug‘orish orqali tarqaladigan asosiy begona o‘tlar quyidagilar:

Sariq Tulkidum (*Setaria glauca*) – suv bilan ko‘chib o‘tib, keng maydonlarga tarqaladi.

Ituzum (*Solanum nigrum*) – tuproqdan ajralgan urug‘lari sug‘orish suviga tushib, boshqa maydonlarga tarqaladi.

Qushqo‘nmas (*Cirsium arvense*) – ildiz orqali ko‘payuvchi begona o‘t bo‘lib, sug‘orish jarayonida ham tarqalishi mumkin.

Sug‘orish orqali begona o‘tlarning tarqalishini oldini olish uchun quyidagi choralar ko‘rilishi lozim:

1. Sug‘orish tizimlarini tozalash – sug‘orish ariqlari va kanallar muntazam tozalanishi kerak.
2. Filtr va to‘siqlar qo‘llash – begona o‘t urug‘larining tarqalishini cheklash uchun maxsus filtrlar ishlatilishi kerak.
3. Sug‘orish suvining sifatini nazorat qilish – begona o‘t urug‘larining mavjudligi tekshirilib, zaruriy choralar ko‘rilishi kerak.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Begona oʻtlarga qarshi kurashda integratsiyalangan usullar samarali boʻladi – agrotexnik, kimyoviy va biologik yondashuvlarni uygʻunlashtirish zarur.

Gerbitsidlarni ehtiyotkorlik bilan tanlash lozim – selektiv taʼsirga ega dorilar ekinlarga zarar yetkazmaydi.

Sugʻorish orqali begona oʻtlarning tarqalishining oldini olish uchun suv tizimlarini muntazam tozalash muhim.

Almashlab ekish va mexanik usullarni keng joriy etish – begona oʻtlarni tabiiy kamaytirishda samarali boʻladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov B., Toshmatov A. (2022). Begona oʻtlarning donli ekinlarga taʼsiri va ularni bartaraf etish usullari. Toshkent: Oʻzbekiston Qishloq xoʻjaligi universiteti.
2. Hasanov I. (2021). Qishloq xoʻjaligida begona oʻtlarga qarshi kurash. OʻzR FA Oʻsimlikshunoslik instituti jurnali.
3. Duke, S. O. (2022). Pesticide Resistance and Integrated Weed Management. Advances in Agronomy.
4. Radosevich, S. R. (2019). Ecology of Weeds and Invasive Plants. Wiley.
5. Oʻzbekiston Respublikasi Qishloq xoʻjaligi vazirligi hisobotlari (2023).
6. FAO Report on Weed Management in Central Asia (2022).

QISHLOQ XOʻJALIGIDA FOYDALANILADIGAN ORGANIK VA MINERAL OʻGʻITLAR VA ULARNING QOʻLLASH TIZIMI

Boyqulova Gulruh Abdullayevna

Qarshi davlat texnika universiteti assistenti

Annotatsiya. Maqolada oʻgʻitning qishloq xoʻjaligi ekinlari uchun ahamiyati, oʻgʻitlash tizimining maqsadi va vazifalari yoritilgan. Oʻgʻit qoʻllashning turlari, usullari va muddati haqida soʻz boradi. Maʼlumotlarda oʻgʻitlarning klassifikatsiyasi ham keltirilgan.

Kalit soʻzlar: oʻgʻitlar, qishloq xoʻjaligi, oʻgʻitlash tizimi, oʻgʻit qoʻllashning turlari, oʻgʻit qoʻllashning usullari, oʻgʻitlarning klassifikatsiyasi.

Respublikamizda dehqonchilik xalq xoʻjaligining - yetakchi tarmogʻi hisoblanadi. Belgilangan chora-tadbirlar tizimida ekinlarga mineral oʻgʻitlarni qoʻllash masalalariga alohida etibor beriladi, chunki oʻgʻitlar ekinlar hosildorligini oshirishdagi eng kuchli vosita hisoblanadi. Lekin ekinlar hosildorligi tuproqqa kiritiladigan oʻgʻitlarning yalpi miqdori bilan emas, balki ulardan oqilona foydalanish hisobiga oshiriladi. Bu oʻrinda oʻgʻit qoʻllash tizimini ishlab chiqish va takomillashtirish alohida ahamiyat kasb etadi. Qishloq xoʻjalik ekinlari uchun oʻgʻit meʼyorlarini va oʻgʻit qoʻllash tartibini toʻgʻri belgilash uchun foydalaniladigan barcha agrokimyoviy, agrotexnikaviy, biologik va tashkiliy tadbirlarning yigʻindisiga

o'g'it qo'llash tizimi deyiladi. O'g'it qo'llash tizimidan kutiladigan asosiy natija tuproq unumdorligini mutassil oshirib borish va ekinlarni o'suv davrining barcha bosqichlarida oziq moddalari bilan to'la ta'minlashdir. Tarkibida o'simliklar uchun zarur oziq moddalarni tutadigan va dehqon tomonidan tuproqqa kiritiladigan moddalarga o'g'itlar deyiladi.

Dehqonchilikni kimyolashtirish – ekinlar hosildorligini oshirishning muhim vositasi, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini jadallashtirishning iqtisodiy jihatdan eng samarali yo'lidir. O'g'itlardan samarali foydalanish qishloq xo'jaligini kimyolashtirishda eng muhim tadbirlardan biri hisoblanadi. Qishloq xo'jalik ekinlari hosil bilan tuproqda ma'lum miqdorda oziq elementlarini olib chiqib ketadi. Ekinlar hosili qanchalik ko'p bo'lsa, uning tuproqdan oladigan oziq moddasi ham shuncha ko'payadi, demak ekinlardan yuqori hosil olish uchun tuproqqa solinadigan o'g'it miqdori ham ko'proq bo'lishi lozim. Shuning uchun doimiy ravishda yuqori hosil yetishtirish maqsadida tuproqqa har yili yetarli miqdorda mineral o'g'itlar va go'ng solish zarur. Ekinlardan olinadigan hosilning qariyb yarmi mineral o'g'itlar hisobiga olinadi. Ko'pgina ekinlarda o'g'it qo'llash bilan bog'liq sarf-xarajat 2-3 baravar bo'lib hosil bilan qaytadi, g'o'zani o'g'itlashda esa bu ko'rsatkich bir necha baravarni tashkil etadi.

O'g'itlash tizimining asosiy maqsadi almashlab ekish sharoitida o'g'itlardan oqilona foydalanishga yo'naltirilgan tashkiliy, xo'jalik, agrokimyoviy va agrotexnik tadbirlarni hisobga olgan holda qishloq xo'jalik ekinlaridan mo'l hosil olish uchun eng maqbul o'g'it turi, me'yori, qo'llash muddatlarini belgilashdir. O'g'itlash tizimini ishlab chiqishda ekinlarning biologik xususiyatlarini, rejalashtirilayotgan hosildorlikni, tuproq-iqlim sharoitlarini, o'g'itlarning keyingi ta'sirini, almashlab ekish jarayonida tuproqdagi oziq moddalarning balansini, o'g'itlarning hosil sifati va tuproq unumdorligiga ko'rsatadigan ta'sirini hisobga olish zarur. Bu ko'rsatkichlar o'g'itlash tizimining maqsadi va vazifalarini belgilaydi. O'g'itlash tizimi odatda har bir maydonga uzoq muddat davomida reja asosida o'g'it kiritish uchun ishlab chiqiladi va o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

1. Ekinlar hosildorligini oshirish va hosil sifatini yaxshilash
 2. O'g'itlardan samarali foydalanish, intensiv dehqonchilik yuritish va atrof-muhitni muhofazasini to'g'ri yo'lga qo'yish
 3. Tuproq unumdorligini oshirish
- Ushbu vazifalarni ketma-ketlikda bajarish o'g'itlash usullari va muddatlaridan kelib chiqib belgilanadi.

O'g'itlash usullari quyidagi turlarga bo'linadi

Asosiy o'g'itlash (ekishgacha, ekish bilan)

Qatorlab o'g'itlash (ekish bilan birga)

Qo'shimcha oziqlantirish (ekinlarning o'suv davrida).

Bu ma'lumotlardan bilish mumkinki mineral va organik o'g'itlarni tuproqqa berish muddatlari turlicha bo'lishi mumkin. O'g'itlarni tuproqqa quyidagi muddatlarda kiritish mumkin: belgilangan ma'lum oylarda, kuzda, bahorda, yozda. Tuproqni o'g'itlashda asosiy muammolardan biri bu o'g'itlarinig tasniflanishidir. O'g'itlar mineral va organik o'g'itlarga bo'linadi. Mahalliy sharoitlarda tayyorlanib, shu joyning o'zida ishlatiladigan o'g'itlar organik o'g'itlar deyiladi. Tarkibida oziq elementlar miqdori kam bo'lganligi sababli ularni uzoq masofalarga tashib ishlatish maqsadga muvofiq emas.

Mineral o'g'itlar sanoat asosida tayyorlanadi va o'simliklar uchun zarur oziq moddalarni asosan anorganik shaklda tutadi. Mineral o'g'itlar tarkibidagi oziq elementlar soniga qarab oddiy va kompleks o'g'itlarga bo'linadi. Kompleks o'g'itlar o'z navbatida bir necha guruhlariga bo'linib ketadi. Qishloq xo'jalik ekinlariga oddiy o'g'itlarga qaraganda kompleks o'g'itlarni solish ko'proq samara beradi. Shuni hisobga olgan holda mineral o'g'itlar oddiy va kompleks o'g'itlar ko'rinishida tasniflanadi

Qishloq xo'jaligida organik o'g'itlarning torf, kompost, ko'kat (siderat) o'g'itlar va bakterial o'g'itlar kabi turlaridan keng foydalaniladi. Organik o'g'itlar qadimdan qishloq xo'jaligining dehqonchilik sohasida qo'llaniladi. Organik o'g'itlarning asosi hayvonot va o'simlik dunyosining qoldiqlari hisoblanadi. Ular tuproqqa aralashgach mikroorganizmlar ishtirokida chiriydi va o'simliklar uchun zarur bo'lgan moddalar bilan tuproqni boyitadi. Ma'lumki, o'simlik a'zolarida 85 dan ortiq makro va mikroelementlar mavjud. O'simlik va hayvonot dunyosi qoldiqlari tarkibida ham mazkur moddalar ma'lum darajada bo'ladi. Organik o'g'itlarga quyidagi turlaridan qishloq xo'jaligida keng foydalaniladi: go'ng — hayvonot dunyosining chiqindilari. Uning tarkibida o'simlik uchun zarur bo'lgan barcha ozuqa moddalar mavjud.

Kompostlarni (har xil organik qoldiqlar aralashmasi) tayyorlashda fosfor o'g'iti ham qo'shiladi va alohida joyga (chuqur bo'lmagan o'ra, katta hajmdagi maxsus moslamalar) yig'ilib ustidan suyuq go'ng yoki suv quyilib bostirib qo'yiladi.

Torf- to'liq chirimagan, botqoqlikda o'sadigan o'simliklar qoldig'i hisoblanib, odatda go'ngga qo'shib dalaga sepish (shudgordan oldin) foydalidir.

Parrandachilik fermalari chiqindilari tarkibida ozuqa moddalar go'ngga nisbatan ko'pligi bilan farqlanib turadi. Ammo tarkibidagi azot tez uchib ketadi. Shuning uchun uni quruq joyda ustiga tuproq yoki torf yopib saqlash kerak. Dalaga har bir hektarga 2—4 tonna solish mumkin.

Ko'k o'tlar (sideratlar) yetishtirilayotgan dala o'simlik (no'xot, shabdar va boshqa dukkakli o'simliklar) yaxshi rivojlangandan so'ng haydaladi. Natijada tuproq organik moddaga boyiydi.

Chorvachilik fermalarida yig'ilyotgan suyuq go'ng yuqori sifatli va tez ta'sir etuvchi organik o'g'it qatoriga kiradi. Uning tarkibida 0,3—0,4% azot, 0,3—0,6% kaliy bo'ladi. Suyuq go'ng o'simlik rivojlanayotgan davrda oziqlantirish uchun ham ishlatilishi mumkin. Sabzavot o'simliklar ekiladigan yerlarga go'ng shudgordan oldin solingani ma'qul.

Tahlillardan ko'rish mumkinki, hozirgi kunda Respublikamizda o'g'it qo'llash tizimini takomillashtirish uchun barcha shart-sharoitlar mavjud bo'lib, sug'oriladigan dehqonchilik sharoitida chopiqtalab ekinlarni yetishtirilishi, dehqonchilikni mineral o'g'itlar bilan ta'minlash uchun imkoniyatlarning mavjudligi (qisqa muddat ichida o'g'it mustaqilligiga erishganimizni alohida ta'kidlash lozim), o'simliklar oziqlanishi masalalari bilan shug'ullanuvchi ilmiy muassasasi va xodimlarni yetariligi shular jumlasidandir.

O'g'itlash tizimi, almashlab ekishning maksimal samaradorligini, barcha ekinlardan yuqori va barqaror hosil olishni, tuproq unumdorligidan ratsional foydalanishi va o'g'it qo'llashda barcha sharoitlarni ham agrokimyoviy, ham iktisodiy jihatdan qulay bo'lishni ta'minlashga doir masalalarni hal etishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Худаяров Б.М., Мамбетшерипова А.А. Способы определения равномерности распределения минеральных удобрений центробежно-дисковыми аппаратами // Вестник ККОАНРУз № 4 2011 г. 14-16 с.
2. Худаяров Б.М., Мамбетшерипова А.А. Пневмоцентробежный рабочий орган для повышения равномерности внесения минеральных удобрений и их смесей // Вестник ККОАНРУз № 1 .2013 г. 19-21 с.
3. Мамбетшерипова А.А. Элементы теории рассева минеральных удобрений центробежными аппаратами // Вестник ККОАНРУз № 3. 2017 г. 44-46 с.
4. Худаяров Б.М. Повышение равномерности внесения минеральных удобрений и их смесей центробежно-дисковыми аппаратами. Дис. к.т.н. автореф.- Минск, 1988,-16 с.
5. Boirov A.J. Sug'oriladigan tuproqlarda mineral va organik o'g'itlarni tabaqalashtirib qo'llash bo'yicha tavsiyalar. Tuproqshunoslik va agrokimyo ilmiy tadqiqot instituti. -Toshkent-2014. –B.25.

ANALYSIS OF MINIMAL AND STRAPPING PROCESSING TECHNIQUES IN AGRICULTURAL MECHANIZATION

KARSHI STATE TECHNICAL UNIVERSITY

F.YUSUPOV, teacher

M.TOSHMURODOVA, student

Abstract. Minimal and strapping processing techniques are essential in preserving product quality and enhancing efficiency in various industries such as food processing, pharmaceuticals, and materials handling. Minimal processing focuses on preserving the natural characteristics of food and materials by employing techniques that reduce external interventions while extending shelf life and retaining nutrients. Strapping processing, on the other hand, is commonly used to secure products during storage and transportation. This article explores the methods, benefits, challenges, and potential of both minimal and strapping processing techniques, highlighting their significant contributions to the preservation of product integrity, safety, and cost-efficiency. Furthermore, it discusses the future prospects for advancing these techniques through technological innovation.

Keywords. Minimal processing, strapping processing, food preservation, packaging, nutrient retention, shelf-life extension, manufacturing, sustainability, product integrity, transportation safety.

Introduction. Minimal and strapping processing techniques are widely used in various industrial sectors, including food processing, pharmaceuticals, and materials manufacturing. The primary goal of minimal processing is to preserve the natural properties of the product, such as its nutrients, color, and texture, while ensuring its safety and extending its shelf life. On the other hand, strapping processes are commonly used to improve the physical form of materials and facilitate their handling and transport.

Methods.

Minimal processing techniques. Minimal processing refers to a range of techniques that aim to preserve the natural characteristics of food or materials while reducing the amount of external intervention. The methods can vary depending on the type of product being processed, but some of the most common techniques include:

Thermal processing: This method uses heat treatment to kill harmful microorganisms and enzymes that could affect the quality of food or materials. However, it is done at lower temperatures compared to traditional cooking or sterilization techniques. For instance, blanching vegetables or pasteurizing juices ensures they remain fresh and nutritious while extending their shelf life.

Hydrothermal processing: Involves the use of water, steam, or other liquids to preserve food and materials. This method is commonly used in processing fruits

and vegetables. The goal is to avoid excessive heat that could degrade the nutrients and taste of the product.

Oxygen control: Oxygen is one of the main factors contributing to the degradation of perishable goods. Minimizing exposure to oxygen—through vacuum packing or controlled atmosphere storage—can significantly extend the shelf life of products like fruits, vegetables, and meats.

Use of natural preservatives: Instead of using artificial chemicals, minimal processing may involve natural preservatives like salt, vinegar, or essential oils to extend the shelf life of products without compromising their quality.

Strapping processing techniques. Strapping or banding is a mechanical process often used in manufacturing and logistics to secure products or materials. The primary objective of strapping is to bundle items together, ensuring their safe transport and storage. The methods involved in strapping processing include:

Plastic strapping: Plastic strapping is one of the most common methods used to secure products or packaging. This involves wrapping a durable plastic band around materials or products and sealing it tightly, preventing the items from shifting during transport.

Metal strapping: Metal strapping is typically used for heavy-duty applications. It is often used to secure materials like steel coils, lumber, or other heavy items. Metal straps are stronger and more durable than plastic, making them suitable for more demanding applications.

Banding for product shaping: Strapping can also be used to shape or form a product. For instance, it can help maintain a specific shape or size during storage, preventing deformation and ensuring that the items are kept in the desired configuration.

Sealing and cutting: After applying the strap, it is sealed and cut using specialized machinery. This ensures that the strapping remains tight and secure throughout the transport or storage period.

Results. Minimal processing results.

Nutrient retention: One of the key benefits of minimal processing is the preservation of essential nutrients in food. Compared to traditional processing methods, minimal processing techniques like blanching, steaming, or vacuum sealing help retain vitamins and minerals that might otherwise be lost through more aggressive techniques.

Extended shelf life: Although minimal processing involves less intervention, it can still effectively extend the shelf life of products. For example, vacuum-sealed fruits or vegetables remain fresher for longer periods, reducing spoilage and waste.

Retention of sensory qualities: Minimal processing helps preserve the original flavor, color, texture, and aroma of food. This is especially important in high-

end food products, where maintaining the sensory attributes is critical for consumer satisfaction.

Reduced chemical additives: Unlike traditional preservation methods that rely heavily on chemicals or preservatives, minimal processing techniques reduce the need for artificial additives, contributing to a more natural and healthier product.

Strapping processing results.

Improved transport efficiency: Strapping ensures that products or materials are tightly secured, preventing damage during handling and transport. For instance, goods that are properly strapped are less likely to shift or get damaged during movement.

Enhanced product integrity: Strapping helps maintain the shape and structure of the products, which is particularly important for items that need to retain their physical form, such as bricks, steel coils, or glass containers.

Increased durability: Products that are strapped using metal bands experience greater durability and resistance to environmental conditions, making them suitable for heavy-duty applications or long-term storage.

Cost-effectiveness: Strapping is a cost-effective method for securing materials, particularly in large-scale operations. Plastic strapping, in particular, is relatively inexpensive and can be applied quickly, reducing labor and material costs.

Discussion. Advantages of minimal processing.

Healthier products: By retaining the natural properties of foods and reducing the need for chemical preservatives, minimal processing aligns with the increasing demand for healthier, natural food options.

Environmental sustainability: Minimal processing often requires fewer resources and produces less waste. For instance, methods like vacuum sealing or cold storage help reduce the need for refrigeration, thereby conserving energy.

Consumer preference: There is a growing consumer preference for minimally processed foods because they are perceived as healthier and more natural.

Challenges of minimal processing.

Shorter shelf life: One of the primary challenges of minimal processing is that, while it may extend the shelf life of some products, it does not guarantee long-term preservation. Some products still require careful handling and refrigeration to maintain quality.

Higher initial costs: Implementing minimal processing technologies often requires investment in specialized equipment and infrastructure, which can be costly for small-scale producers.

Advantages of Strapping Processing.

Safety and security: Strapping provides safety and security for both the product and the workers handling it. Properly strapped products are less likely to become damaged or cause accidents during handling.

Flexibility: Strapping can be applied to a wide variety of materials, from fragile glass items to heavy metal parts, making it a versatile solution for many industries.

Challenges of strapping processing.

Material costs: While plastic strapping is relatively affordable, metal strapping can be expensive, especially for large-scale applications. Additionally, the choice of material must be appropriate for the type of product being strapped.

Environmental impact: The environmental impact of plastic strapping is a concern, as it is typically not biodegradable. However, recycling programs and the development of eco-friendly strapping materials may mitigate this issue in the future.

Conclusion.

Both minimal and strapping processing techniques play crucial roles in modern industries, particularly in food processing and materials handling. While minimal processing focuses on preserving the natural characteristics of products, strapping ensures their safe transport and storage. The combination of these techniques offers significant advantages, including improved product quality, extended shelf life, and reduced environmental impact. However, there are challenges associated with each process, such as higher initial costs and the need for specialized equipment.

References

- 1.Xushvaktov, S. A., & Nizamov, M. (2021). Development of minimal food processing methods in Uzbekistan. *Journal of Agricultural Science and Food Technology*, 28(2), 56-64.
- 2.Murodov, M. Z., & Rahimov, B. M. (2018). Strapping materials for industrial packaging in Uzbekistan: Challenges and improvements. *Uzbek Journal of Industrial Engineering*, 15(3), 23-30.
- 3.Shokirov, M. D., & Tursunov, M. K. (2020). The use of alternative strapping materials in Uzbekistan's logistics industry. *International Journal of Logistics and Supply Chain Management*, 18(4), 101-107.
- 4.Tursunov, A. M., & Alimov, S. A. (2019). Modernization of packaging and preservation methods in Uzbekistan's food sector. *Food Processing and Packaging Journal*, 22(5), 45-53.
- 5.Vohidov, F. A., & Siddikov, I. B. (2017). Efficient food processing technologies: A case study from Uzbekistan. *Journal of Food Engineering and Technology*, 10(1), 11-17.

KARTOSHKA KOVLAGICHNING QAZISH QISMINI TAKOMILASHTIRISH

*Ovlayorov S.G., Norchayev R., Rustamova N.R.,
Qarshi davlat texnika universiteti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada kartoshka hosilini to'liq kovlab olishni ta'minlaydigan resurstejamkor va samarali texnika vositasi hamda texnologiyasini ishlab chiqish uchun ilmiy-texnikaviy yechimga ega bo'lgan ilmiy-tadqiqot ishlari keltirib o'tilgan. Kartoshka kovlab olishda ixcham konstruksiyaga ega kartoshka tugunaklarini bir yo'la qazib elaklaydigan qurilma bilan jihozlangan kartoshka kovlagich ishlab chiqish va texnologik ish jarayonini asoslash, uni resurstejamkorlikni ta'minlaydigan parametrlarini asoslash bo'yicha maqsadli ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Lemex, barmoqli yumshatgich, ekssentrik, tugunak, resurstejamkor, panjarali qism

Аннотация. В данной статье приведены научно-исследовательские работы с научно-техническим решением по разработке ресурсосберегающего и эффективного технического средства и технологии, обеспечивающего полную выкапывание урожая картофеля. Указано необходимость разработать картофелекопатель, оснащенный устройством, выкапывающим клубней картофеля компактной конструкции одним способом, и обосновать технологический процесс работы, обосновать его параметры, обеспечивающие ресурсоэффективность.

Ключевые слова: Лемех, пальцевый рыхлитель, эксцентрик, клубней, ресурсосберегающий, решетчатая часть.

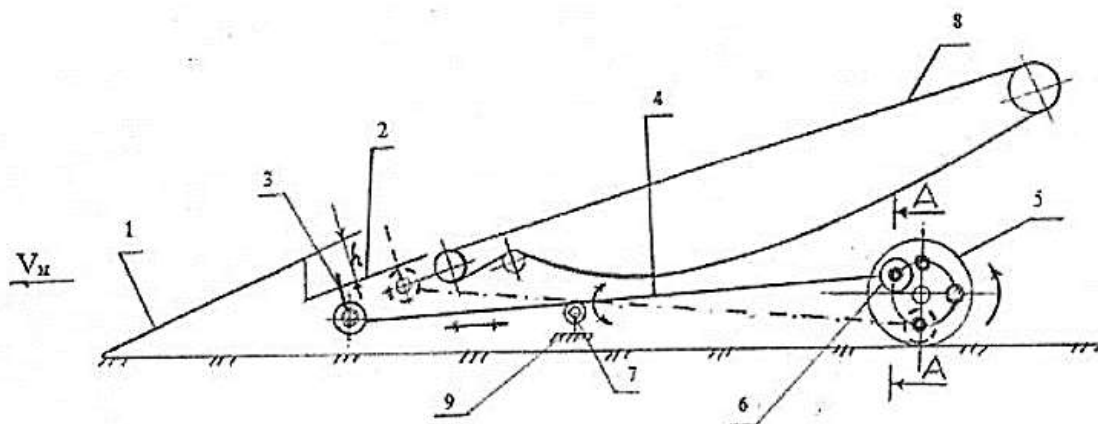
Abstract. This article presents research papers with a scientific and technical solution for the development of a resource-saving and effective technical means and technology that ensures complete digging of the potato crop. It is indicated that it is necessary to develop a potato digger equipped with a device that digs potato tubers of compact design in one way, and to justify the technological process of work, to justify its parameters that ensure resource efficiency

Keywords. Ploughshare, ring ripper, tuber eccentric, resourcesaving, latticed part.

Aktiv lemexlar passiv lemexlarga qaraganda texnologik jarayonini yaxshilasada aktiv lemexlar va kombinatsiyalashgan qazish ishchi organlari konsturaksiyasi o'ta murakkab va ortiqcha energiya talab etadi.

Shu boisdan olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlari asosan qazish ishchi organlari va umuman kartoshka kovlagichlarni tortishga qarshilik kuchini kamaytirish, buning evaziga energiyani tejash va texnologik jarayonni yaxshilashga

katta ahamiyat berilmoqda. Bir soʻz bilan aytganda kartoshka kovlash mashinalarini tortishga qarshilik kuchini kamaytirish evaziga mashinaning ish unumdorligini oshirish va texnologik jarayon sifatini yaxshilash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Qarshi davlat texnika universitetida konstruksiyasi yangi boʻlgan energiya va resurstejamkor kartoshka kovlagich mashinasining konstruksiyasi yaratildi (1-rasm). Kovlagich konstruksiyasi qazish ishchi lemexi 1 va uning orqa qismi oldingi qismiga koʻra pogʻonasimon pastga yoʻnaltirilgan panjasimon qismdan 2 iborat. Pogʻonasimon qismning ostki qismiga barmoqli yumshatgichlar 3 oʻrnatilgan. Barmoqli yumshatgichlar shatun 4 va eksentrik 6 orqali ulangan boʻlib unga harakat kovlagichning yurish gʻildiragi 5 va eksentrik 6 orqali uzatiladi.

1-rasm. Kartoshka kovlagichning qazish qismi konstruksiyasi

1-qazish lemexi; 2-panjarali qismi; 3-barmoqli yumshatgichlar; 4-shatun; 5-yurish gʻildiragi; 6-eksentrik; 7-tayanch; 8-elaklash ishchi organi; 9-rama.

Barmoqli yumshatgichlar 3 yurish gʻildiragiga 5 ulangan, shatun 4 va eksentrik 6 orqali harakatga keltiriladi. Shatun 4 pastki qismiga tayanch 7 oʻrnatilgan. Demak barmoqli yumshatgichlar 3 tebranma harakatni yurish gʻildiragidan maxsus uzatma orqali oladi va harakatlanadi.

Taklif etilayotgan qurilmaning ishlash jarayoni quyidagilardan iborat: Kovlagichni harakatlanishi jarayonida qazish lemexlari 1 tuproq qatlamini kartoshka tuganaklari bilan qazib oladi va massani lemexning orqa qismidagi panjarali qismi 2 ga yoʻnaltiradi. Lemex 1 va uni orqa qismi 2 pogʻonasimon qismidan oʻtib tuproq palaxsasi ushbu yuzalardan oʻtgach sinadi (chizmada h masofa) va tuproqni deformatsiyalanishi, maydalanishi va tuproqni kartoshka tuganaklaridan ajralish jarayoni boshlanadi. Lemexni orqa qismidagi panjarali qismi 2 ostiga harakatlanuvchi barmoqli yumshatgichlar 3 oʻrnatilgan va u harakatni gʻildirak 5 orqali krivoship-shatun mexanizimi 4 va eksentrik 6 orqali harakatlanadi.

Texnologik jarayonni yaxshilash maqsadida shatunning tayanchga 7 nisbatan yelkalari bir xil emasligi, yurish gʻildiragi 5 harakati davomida eksentrik

6 agregatni yurish tomoniga burilishi va shatun 4 tayanchga 7 nisbatan buriladi. Bunga shatunning ekssentrik tomonidagi yelkasi pasga harakatlanadi, 4 shatuning yumshatgichlar 3 tomonidagi yelkasi esa yuqoriga ko'tariladi va yumshatgichlar 3 lemexning panjarasimon qismidagi oraliqdan o'tib yuqoriga ko'tariladi. Shu tariqa barmoqli yumshatgichlar 3 tuproq massasi bilan, ta'sirlanib, uni maydalab elak 8 tomoniga surib beradi. Natijada qazish lemexi ustida tuproqning to'planishi va ayniqsa uning oldida tuproqning uyumlanishiga barham berildi. Texnologik jarayon yaxshilanadi va eng muhimi qazish lemexi oldida tuproqning uyumlanishiga barham berilgach tortish qarshilik kuchi va energiya sarfi kamayadi.

Tajriba – tadqiqot jarayonida tuproqning o'rtacha namligi 12% ...14% qattiqligi 120...150 N/sm², qazish chuqurligi 18..22 sm, agregatlovchi traktor MTZ-80, uning 1.3 uzatmalarida harakatlanish tezliklari 0,5 ... 1,3 m/s, qazish oldidan o'simlik poyalari o'rilgan.

Tadqiqotlar jarayonda ekperimental kartoshka kovlagichi seriyadagi KTN-2B kovlagichi bilan taqqoslanadi. Agregatning 1.3 uzatmalarida harakat tezligi 0,5... 1,3 m/s bo'lganida qazish chuqurligi 20 sm, seriyadagi agregatni tortish qarshiligi 540-770 kg, eksperimental kovlagichda esa bu ko'rsatgich 450-600 kg atrofida ekanligini ko'rsatdi, ya'ni tortish qarshilik kuchi eksperimental kovlagichda 11...16% kamayganligini ko'rsatdi. Turli qazish qismli kartoshka kovlagichining energetik ko'rsatkichlari jadvalda keltirilgan.

Turli qazish qismli kartoshka kovlagichining energetik ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	KTN-2B passiv lemexli			KTN-2B eksperimental yurish qismi		
Harakat tezligi, m/s	0,5	0,75	1,3	0,5	0,80	1,45
Tortish qarshilik kuchi, kN	5,4	6,7	7,7	4,5	5,2	6,0
Tortish quvvati, kVt	2,5	5,0	10,1	2,2	4,16	8,7

Taklif etilgan qurilma yordamida elaklardagi tuproq massasini elaklanish darajasini aniqlash uchun oxirgi elevator so'ngida maxsus material (polotno) val osib qo'yildi. Harakat jarayonida material polotna yer yuzasiga to'shalib ketadi va elaklanmagan tuproq massasi kartoshka tuganaklari bilan polotna ustiga tashlab ketiladi. Polotno ustidagi massa elaklanmagan tuproq kesaklari, tuproq va o'simlik qoldiqlaridan iborat. Har ikkala taqqoslanayotgan variantda polotna ustidagi (1 m²), yuzasidagi tuproq massasi va kartoshka tuganaklari hissasiga ko'ra (fraksiyalarni o'lchash orqali) elaklanish darajasi aniqlandi. Tajriba ma'lumotlariga ko'ra, eksperimental kovlagichlarning elaklarida tuproqning elaklanish darajasi, seriyadagi variantga ko'ra 20..25% ga oshganligi aniqlandi.

Taklif etilgan qazish qismi parametrlari quyidagicha: lemexni qamrash eni 0,45 m shundan lemex orqa qismidagi panjarasimon qismi uzunligi 0,15 m panjarasimon barmoqlar diametri 10 mm, ular orasidagi masofa 2.0...2,5 sm soni esa 18 dona, lemexni gorizontga nisbatan qiyalik burchagi 25°.

Taklif etilgan kartoshka kovlagichning qazish qismi energiya va resurstejamkor, uni qo'llash esa mashina unumdorligini seriyadagi variantga ko'ra 12...15% oshirilishiga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Г.Д.Петров, П.В.Бекетов. Механизация возделывания и уборки овощей. Москва, 1983
2. Д.Р.Норчаев, С.Г'.Овлаёров и др. Сепарирующее-транспортирующее устройство корнеклубнеуборочной машины. Патент Республики Узбекистан №FAP 2432. 2023.
3. А.А.Голиков Совершенствование технологического процесса и рабочего органа сепарации картофелеуборочных машин. Автореферат дисс. на соис. к.т.н. Рязань 2014, стр.19-23.

UCHUVCHISIZ UCHISH APPARATLARINING TARIXI VA SOHALARDA QO'LLANILISHI

Urinov Jamol Chorshanbiyevich¹ - texnika fanlari falsafa doktori, v.b., dotsent,
Qodirov Isomiddin Eshmo'minovich¹ - texnika fanlari falsafa doktori, v.b., dotsent,
O'rinov Anvar Zokir O'g'li² - magistrant
Qarshi davlat texnika universiteti

Аннотация. Ushbu maqola adabiyotlarni keng qamrovli tahlil qilish orqali u dronlarning dehqonchilik amaliyotida turli xil qo'llanilishini o'rganildi, ularning samaradorligini baholandi va qishloq xo'jaligining kelajagi uchun oqibatlarini muhokama qilindi.

Калит сўзлар: Dron, uchuvchisiz uchish apparatlarini, qishloq xo'jaligi, monitoring, nazorat, neft-gaz

Аннотация. В этой статье путем всестороннего анализа литературы было изучено различные применения беспилотников в сельскохозяйственной практике, оценена их эффективность и обсуждены последствия для будущего сельского хозяйства.

Ключевые слова: Дроны, беспилотные летательные аппараты, сельское хозяйство, мониторинг, контроль, Нефтегаз

Abstract. Through a comprehensive analysis of the literature, this article examined the different applications of drones in agricultural practice, assessed their effectiveness, and discussed the consequences for the future of Agriculture.

Keywords: *Drone, unmanned aerial vehicles, agriculture, monitoring, control, oil and gas*

Kirish. Oddiy soʻzlar bilan aytganda uchuvchisiz uchish apparatlarini pilotniksiz yoki - dronel deb ataladi. Hozirgi kundagi bortida ekipaj boʻlmagan mashina, traktor, suv kemalari, suvosti kemalari, taksilar toʻgʻrisida maʼlumotlar oʻqish mumkin. Bularning barchasini sekin asta hayotimizga, mehnat faoliyatimizga, iqtisodiyotning turli tarmoqlariga kirib kelmoqda. Hozirgi kunda dronlar iqtisodiyotimizning turli xil jabhalarida qoʻllanilib kelinmoqda:

aviatsiya, favqulodda vaziyatlar, qishloq xojaligi, suv sathlarini oʻrganish, oʻrmon xoʻjaliklarini nazorat qilish, ekologik monitoring, geodeziya, kartografiya, harbiy maqsadlarda, aerofoto suratlar olishda va boshqalar.

Ilk dron tarixi eng koʻzga koʻringan aviatsiya kashshoflaridan biri Nikolay Kifer nomi bilan chambarchas bogʻliq. 1917 yil Kifer dastlabki uchuvchisiz boshqariladigan apparatni yaratib, “Kettering Bug” deb nomladi.

Ushbu inqilobiy mashina oʻzi uchar qurilmalarning birinchi turi hisoblanib, uchuvchisiz tizimlar rivojlanishiga zamin yaratdi. Tashqi tomondan uzunligi taxminan 5 metrlik kichik samolyotga oʻxshash, toʻrt metall gʻildirak va ichki yonuv dvigateli bilan ishlaydigan parrak bilan jihozlangan bu matoh kichik hajmli oʻq-dori olib yura olar, radio orqali boshqarilardi.

Shunday boʻlsa-da, Kifer yaratgan uchuvchisiz oʻzi uchar qurilma oʻz davri uchun mislsiz xizmat qildi. Girostabilizatorli mexanik boshqaruv tizimi joriy etilishi tufayli apparat yonilgʻi zaxirasi tugaguncha maʼlum masofani avtonom tarzda bosib oʻtishi mumkin edi. Ushbu dron soatiga taxminan 120 kilometr tezlikka erisha olgan. Shu tariqa Kifer Bitl zamonaviy uchuvchisiz samolyotgacha boʻlgan yoʻlni bosib oʻtdi.

Dronning ishlash tamoyili sensorli tizim, avtopilot va dasturiy taʼminot kombinatsiyasiga asoslangan. Kamera, radar, lidar, navigatsiya tizimi kabi sensorlar atrof-muhit va avtomobilning joylashuvi haqida axborot toʻplaydi. Ushbu maʼlumot avtopilotga uzatiladi, qayta ishlanadi va dronning keyingi harakati boʻyicha qaror qabul qiladi, dvigatelning aylanishi, qurilmaning belgilangan trayektoriyadan chetlanmasligini nazorat qiladi. Dronni boshqarish prinsipi va usuli aniq maqsadga qarab farqlanishi mumkin. Baʼzi dronlar butunlay avtonom harakat qiladi va inson aralashuvisiz oʻz-oʻzidan vazifani bajarishga qodir. Ayrimlari masofadan, yerdagi operator boshqaruv pulti yoki kompyuter interfeysi yordamida boshqariladi. Koʻpgina zamonaviy samolyotlar ham fuqarolik, ham harbiy operator tomonidan boshqarilishi, mustaqil ravishda uchishi mumkin.

Soʻnggi bir necha yil ichida dronlar fuqarolik aviatsiyasiga tobora koʻproq joriy etilmoqda, havodan surat va video olish uchun ishlatilmoqda. Bu turli maqsadda, jumladan reklama, koʻchmas mulk va turizm uchun havodan yuqori sifatli tasvir olish

imkonini beradi. Dron yukni yetkazib berishda ham beminnat xizmatchi, ya'ni logistika vaqti va xarajatini kamaytiradi. Amazon dronlari bunga yaqqol misol.

Qishloq xo'jaligida ham tengi yo'q texnikaga aylanayotgan dronlar dalaning holatini, hosildorlikni va sug'orish darajasini kuzatish, baholash orqali fermerga tuproqni o'g'itlash, dori purkash va ekinni boshqarish bo'yicha qulay qaror qabul qilish imkonini beradi. Tabiiyki, ayni usul ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi va atrof-muhitga zararni kamaytiradi. Bunday qurilmalar Agrodronlar, deb ham yuritiladi. Zamonaviy qishloq xo'jaligi dronlari pestitsidni purkay oladi.

Ilmiy maqsadda muhim vazifani bajara boshlagan uchuvchisiz boshqariladigan o'zi uchar vertolyotlardan atrof-muhitni o'rganish, ekotizimni monitoring qilish, iqlim o'zgarishini tadqiq qilish, yovvoyi jonivorlarni aniqlash, ilmiy tekshiruv olib borish hamda boshqa ko'plab yo'nalishlarda foydalanilmoqda. Odam borolmaydigan joylarga yetib borishi, chaqqonligi va manyovr qobiliyati tufayli dronlar ilmiy kashfiyot qilish va ma'lumotni tahlillashda yangi imkoniyatlar taqdim etmoqda.

Sanoatda zamonaviy dron qurilish maydonchasini tekshirish, elektr stansiyasiga texnik xizmat ko'rsatish, kon qidirish kabi murakkab vazifalarni bajaryapti. Natijada texnik xizmat ko'rsatish xarajati kamayib, ishchilar xavfsizligi ta'minlanyapti.

Dronlar yetkazib berish vaqtini qisqartirish va xodimlar hamda yonilg'i xarajatini kamaytirish maqsadida yuk va pochta jo'natmalarini tashishda ham keng qo'llanmoqda.

Tibbiyotda dron tabiiy ofat sodir bo'lgan joyga dori vositalari va asbob-anjom yetkazib berish, transplantatsiya uchun organla tashishda ishlatiladi. Tabiiyki, endilikda yetkazib berish vaqti qisqarib, bemor hayotini asrab qolish imkoni oshgan.

Dron turlari dronlar nafaqat havoda uchadi, balki yer yuzasida, suv tubi va ustida ham harakatlana oladi. Chegara nazorati, patrul xizmati, xavfsizlik va boshqa operatsiyalarda qo'l keladi. Amerikaning "RQ-4 Global Hawk" droni razvedka uchun ishlatilsa, "MQ-9 Reaper" yer usti nishonini kuzatadi va zarba yo'llaydi, "Orca" droni esa suv ostida razvedka olib boradi, Rossiyaning "Poseydon" uchuvchisiz o'zi uchar apparatlari muhim ob'ektlarni yo'q qilish uchun yadro kallagi bilan jihozlangan, deyishadi.

"Marker" jangovar platformasi yoki "Milrem Themis" kabi quruqlikda harakatlanadigan dronlar jang maydonida og'ir yukni tashiydi. Navigatsiya sifatida lidar yoki kameradan foydalanadigan bunday tizimni operator konsolidan ham boshqarish mumkin.

Sof fuqarolik maqsadida ishlatiladigan dronlar ham mavjud. Masalan, Dubayning o'zi harakatlanadigan metro poyezdlarini boshqarish jarayonida inson ishtirok etmaydi, barchasi avtomatik tarzda amalga oshiriladi. To'liq sun'iy intellekt tizimiga, kompyuter algoritmgiga, ilg'or sensor texnologiyalarga asoslangan bu tizim yuqori aniqlikda ishlaydi, samarador va xavfsiz. Mazkur tizimda to'siqlarni ilg'or usulda

aniqlash, temir yo'l yo'nalishini muntazam nazorat qilish, boshqaruv markazi bilan doimiy aloqani ushlab tutish kabi qator xavfsizlik choralari mavjud. Tizimda yuzaga keladigan har qanday tahdidga avtomatik javob berish va yo'lovchilar xavfsizligini ta'minlash choralari ko'rilgan.

Hozir ko'pchilik dron harbiy maqsadda foydalaniladigan o'zi uchar qurilma, deb tushunmoqda. Bunga arziqli sabab bor, albatta. Zero, so'nggi yillarda sayyoramizning notinch, urush ketayotgan mintaqalarida drondan foydalanish keng tus oldi. Masalan, AQSH qo'shinlari Afg'oniston, Suriya va Iroqda harbiy dronlarni keng qo'llaganiga guvoh bo'ldik. Qolaversa, Ozarbayjon – Armaniston ziddiyatida Isroil va Turkiyada ishlab chiqarilgan harbiy dronlar raqobat yechimini belgilab berdi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Ayni payt Ukraina va Rossiya mojarosi ham dronlar ishtirokida kechmoqda. Apparatlar ikki tomondan ham nafaqat razvedka va kuzatuv, balki zarba berish, dushman texnikasini yo'q qilish, ob'ektni vayron qilish uchun faol qo'llanmoqda. Qiruvchi samolyotga yonilg'i quyish, dengiz chuqurligini tadqiq qilish va hayot uchun katta xavf tug'diruvchi boshqa murakkab harbiy vazifalarni bajarishga ham jalb etilmoqda.

Kuzatuvchilar dronning harbiy maqsadda qo'llanishida ham ijobiy, ham salbiy oqibatlarini ko'rmoqda. Asosiy afzallik, shubhasiz, xavfsizlik. Ya'ni, mashina ichida odam bo'lmaydi, insonlar hayoti saqlab qolinadi, harbiylar nobud bo'lishi kamayadi. Dron havoda uzoq muddatli missiyani bajarish, uzoq masofada yoki uzoq vaqt davomida kuzatuv, razvedka yoki boshqa vazifani ado etish imkonini beradi. Bundan tashqari dron har doim belgilangan dastur bo'yicha uchadi, qurol ishlatish yoki ishlatmaslik bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri buyruqni buzish ehtimoli yo'q.

Salbiy tomoni esa maxfiylik muammosi. Dron harbiy kuchlarga shaxsiy daxlsizlikni buzish, ma'lumotdan noto'g'ri foydalanish bo'yicha xizmat qilishi mumkin. Qonunlar, axloqiy me'yorlarga rioya qilinishini ta'minlash uchun qat'iy qoida va protokollarga ehtiyoj bor.

Dronlarga nisbatan xakerlik hujumi uyushtirilishi yoki elektron urush uskunasi bilan foydalanilishi ehtimoli juda yuqori. Natijada dronlar ustidan nazorat yo'qoladi. Nazoratdan chiqqan apparat qurilmani uchirgan tomonga xavf tug'dirishi, operator manfaatiga qarshi ishlashi ham mumkin. Nafsilamrini aytganda, bu nafaqat harbiy, balki fuqarolik texnologiyalariga ham tegishli.

Qishloq xo'jaligida ishlatiladigan uchuvchisiz havo tizimlari; Ekinlarni Kuzatish va Boshqarish ko'p spektrli yoki termal kameralar bilan jihozlangan dronlar fermerlarga ekinlarining holatini batafsil kuzatish imkonini beradi. Bu tasvirlar yordamida fermerlar o'simliklarning salomatligini nazorat qilib, kasalliklar, zararkunandalar yoki suv stressining dastlabki belgilari haqida xabar topishi mumkin.

Yuqori aniqlikdagi tasvirlar o'simliklarning oziq moddalariga bo'lgan ehtiyojlarini aniqlashda va o'g'itlarni aniq qo'llashda yordam beradi.

Aniq qishloq xo'jaligi; Dronlar aniq qishloq xo'jaligida muhim ahamiyatga ega, chunki ular ekinlar holati, tuproq sifatini va sug'orish darajalarini o'lchash uchun ma'lumot yig'adi. Bu ma'lumotlar tahlil qilinib, fermerlarga faqat kerakli joylarga o'g'it, suv va pestitsidlar qo'llashga yordam beradi, bu esa chiqindilarni kamaytirib, hosilni oshiradi.

Sug'orishni boshqarish; UAV suv darajalarini baholash orqali ekinlarning salomatligini tahlil qilishi mumkin va maydonning qaysi joylarida ortiqcha yoki yetarli darajada sug'orish amalga oshirilganini aniqlashga yordam beradi. Bu suv resurslarini optimal foydalanishni ta'minlashga yordam beradi, ayniqsa, suv cheklangan hududlarda.

Ekish va urug'lik joylashtirish; Ba'zi dronlar urug'larni ekish jarayonida yordam berish uchun mo'ljallangan. Ushbu dronlar aniq joylarda urug'larni joylashtirish imkonini beradi, bu esa katta yoki qiyin yerlarda ekish jarayonini tezlashtiradi va samarali qiladi.

Spray qilish va o'g'itlash; Dronlar pestitsidlar, herbisidlar va o'g'itlarni sepish uchun ko'proq ishlatilmoqda. Ushbu dronlar katta hududlarni tezda qamrab olish va kimyoviy moddalarni teng ravishda taqsimlashga imkon beradi, bu esa an'anaviy sepish usullariga qaraganda samaraliroq va ekologik jihatdan to'g'riroq bo'lishi mumkin.

Maydonni xaritalash va tuproq sog'lig'ini tahlil qilish; UAV lar turli sensorlar bilan jihozlangan bo'lib, ular harorat, namlik va tuproq tarkibi kabi ma'lumotlarni to'plashga yordam beradi. Bu ma'lumotlar fermerlarga tuproq holatini va maydonning turli qismlaridagi farqni tushunishga yordam beradi, bu esa ekinlarni aylantirish va tuproqni boshqarish bo'yicha yaxshiroq qarorlar qabul qilishni ta'minlaydi.

Hayvonlarni kuzatish; Ekinlarni boshqarish bilan bir qatorda, dronlar chorvachilikda ham ishlatiladi. Ular hayvonlarning salomatligini va joylashuvini kuzatish, yaylov sharoitlarini baholash va hatto harakatlarni kuzatib borish orqali sigirlarni boshqarishda yordam beradi.

Hosilni baholash va hosilni oldindan bashorat qilish; Rivojlangan tasvirlash texnologiyalari yordamida dronlar hosil vaqtini bashorat qilish va hosilni baholashda yordam beradi. Ushbu ma'lumotlar ta'minot zanjirlarini boshqarishda, bozor talablarini oldindan bilishda va omborxona imkoniyatlarini optimallashtirishda muhimdir.

5. Tuproqni tahlil qilish; UAV lar tuproqning fizik va kimyoviy holatini tahlil qilish uchun sensorlardan foydalanadi. Dronlar tomonidan olingan ma'lumotlar asosida tuproqning pH darajasi, tuz miqdori va boshqa o'zgarishlar haqida batafsil ma'lumot olish mumkin. Bu esa tuproqni yaxshilash va ekinlar uchun eng mos sharoitlarni yaratish uchun muhimdir.

7. Kasal va zararkunandalarning erta aniqlanishi; UAV lar zararkunanda va kasalliklarni aniqlashda juda samarali. Masalan, termal kameralar orqali ekinlar orasida suvsizlanish yoki bakterial kasalliklarni aniqlash mumkin. Dronlar tezkor va samarali tarzda maydonlarni tekshirib, zararkunandalar tarqalishining oldini olishga yordam beradi.

UHTning qishloq xo'jaligida foydalari; Samaradorlikni oshirish dronlar qisqa vaqt ichida katta miqdordagi ma'lumotlarni yig'ish imkonini beradi, bu esa fermerlarga tezkor qarorlar qabul qilishda yordam beradi.

Foydalari: Tez va samarali kuzatuv UAVlar bir nechta soat ichida katta maydonlarni tekshirib, fermerlarga aniq va tezkor ma'lumot beradi.

• **Resurslarni tejash:** UAV yordamida faqat kerakli joylarga resurslar qo'llanilishi mumkin, bu esa iqtisodiy jihatdan foydalidir va ekologik zararlarni kamaytiradi.

• **Atrof-muhitga ta'sirini kamaytirish:** Aniq qo'llanilish orqali o'g'it va pestitsidlar ortiqcha sarflanmaydi, bu esa atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytiradi.

• **Qishloq xo'jaligini raqamlashtirish:** UAV lar yordamida qishloq xo'jaligi raqamli ma'lumotlar bilan boshqariladi, bu esa fermerlarga yanada aqlli qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Ushbu texnologiyalarni qo'llash qishloq xo'jaligida samaradorlikni oshiradi va resurslardan yanada maqsadga muvofiq foydalanishga yordam beradi.

Xulosalar: Avval aytilganidek, qishloq xo'jaligida UAV (dronlar) lardan foydalanishning bir qancha afzalliklari mavjud:

• UAVlar maxsus aeroport yoki navigatsiya stansiyasiga ehtiyoj sezmaydi va odatda ekin maydonlarining chetiga qo'nishi mumkin. Bu, shuningdek, püskürtme ishlaridagi yuklanmagan uchish stavkasini kamaytiradi.

• Yuqori manevr qobiliyati: Bu xususiyat rotatsion qanotli samolyotlar uchun tabiiy bo'lsa-da, qattiq qanotli UAV'lar ham qisqa burilish radiusiga, yuqori ko'tarilish tezligiga va juda past balandlikda yaxshi ishlash qobiliyatiga ega.

• Ular qiyin joylar va kichik maydonlarda samarali ishlash uchun mos keladi.

• Ular an'anaviy odam uchiradigan samolyotlarga nisbatan pastroq ishga tushirish xarajatlari, kamroq ishchi kuchi va oddiy texnik xizmat ko'rsatish bilan past operatsion xarajatlarga ega.

Bularning barchasi, dronlar foydalanishining qishloq xo'jaligida ko'payishiga olib kelmoqda. Bundan tashqari, ushbu ish, UAV'lar taqdim etadigan arzon narx va yuqori nuqtali nuqtalar ularni aniq qishloq xo'jaligida ishlatish uchun qimmatli asboba aylantiradi. Shuning uchun ilmiy ishlarda, asosan bug'doy, makkajo'xori, guruch, zaytun, mevali daraxtlar kabi asosiy ekinlar ustida dunyo bo'ylab muvaffaqiyatli qo'llanmalarining ko'pligi keltirilgan, bu haqda 3-bo'limda batafsil bayon etilgan.

Shu tarzda, aniq qishloq xo'jaligi vazifalariga qaratilgan ilovalar, hozirgi texnologiya sensorlarining (asosan multi-spektral, RGB kameralar va lazer tizimlari) engil va past iste'mol qilish bilan birga yuqori aniqlikdagi qurilmalar yordamida UAV tizimlarini ko'plab qishloq xo'jaligi maqsadlari uchun mos asbobga aylantiradi. Garchi rotatsion qanotli samolyotlar asosan ishlatilsa-da, qattiq qanotli samolyotlar ham muhim hissa qo'shmoqda. Har qanday holatda, aksariyat masofaviy sezish faoliyatlari uchun talab qilingan yengil vazn UAV'larning dunyoning ko'pgina mamlakatlarida qonuniy talablarni o'z vaqtida va arzon narxda bajarish imkonini beradi.

Xususan, o'tkazilgan tahlilga ko'ra, ba'zi xulosalar chiqarish mumkin:

- Oziq moddalar baholash va sog'liqni baholash vazifalarini ko'rib chiqishda, ko'pincha multi-spektral yoki yengil RGB kameralar talab qilinadi. Ushbu sensorlar o'rta yuk ko'tarish qobiliyatiga ega dronlarni (1 yoki 2 kg oralig'ida) talab qiladi va odatda multi-rotor samolyotlar tanlanadi.

- Suv ta'sirini aniqlash vazifalarida infraqizil/termal kameralar ko'pincha tanlanadi. Biroq, ba'zi jarayonlar ham multi-spektral kameralarni (yuqori yuk) talab qiladi, ammo oldingi holatlarda bo'lgani kabi, o'rta yuk ko'tarish qobiliyatiga ega multi-rotorlar sensorlarni yuklab olish imkoniyatiga ega.

- Hosil va biomassa baholash, tuproqni monitoring qilish va begona o'tlarni aniqlash vazifalari odatda RGB yoki NIR kameralarni talab qiladi. Optik talablariga qarab, juda yengil kameralar ishlatilishi mumkin, shuning uchun past yuk ko'tarish qobiliyatiga ega kvadrotorlar (arzon narxli) ishlatilishi mumkin. Kamera linzasining vazni muhim bo'lib, bitta tasvirning qamragan maydoniga bevosita ta'sir qiladi. Shuning uchun yengil kameralar ishlatish past balandlikda uchish va butun maydonni qamrab olish uchun ko'proq tasvir olishni talab qiladi.

- Atrof-muhitni monitoring qilish vazifalarida odatda yengil sensorlarga ega arzon dronlar qo'llaniladi.

- Shubhasiz, yuqori yuk ko'tarish qobiliyati (katta o'lchamlar va yuqori narx) bo'lgan dronlar aerezoli püskürtmө vazifalari uchun zarur. Ushbu vazifalar uchun 10 dan 50 kg gacha yuk ko'tara oladigan dronlar mavjud.

- Tijorat tizimlarini ko'rib chiqish dron ishlab chiqaruvchilari qishloq xo'jaligining UAV bozorlaridagi ahamiyatini tushunishlarini ko'rsatadi, bu esa qishloq xo'jaligiga qaratilgan maxsus xizmatlariga oid kuzatishlar bilan tasdiqlanadi. Biroq, kutilmoqda, qisqa vaqt ichida yuqori texnologiyali xizmatlarni fermerlarga taqdim etadigan ko'plab xizmat ko'rsatuvchi kompaniyalar paydo bo'ladi.

Foydalangan adabiyotlar ruyxati

1. Гололобов В. Н., Ульянов В. И. Беспилотники для любознательных. - СПб.: Наука и Техника, 2018. - 256 с, илл.
2. Рэндал У. Биард, Тимоти У. МакЛэйн Малые беспилотные летательные аппараты: теория и практика М: ТЕХНОСФЕРА, 2015. – 312 с.
3. Килби, Т. Дроны с нуля: Пер. с англ. / Т. Килби, Б. Килби. - СПб.: БХВ-Петербург, 2016. - 192 с: ил.
4. Яценков В. С. Твой первый квадрокоптер: теория и практика. — СПб.: БХВ-Петербург, 2016. - 256 с: ил. - (Электроника)
5. Х.Гололобов В.Н. Ардуино для любознательных или паровозик из Ромашкова. - СПб.: Наука и Техника. – 2017.
6. Беспилотная авиация: терминология, классификация, современное состояние / В.С. Фетисов, Л.М. Неугодникова, В.В. Адамовский, Р.А. Красноперов; Под ред. В.С. Фетисова. – Уфа: ФОТОН, 2014. – 217 с.: ил.
7. Общие виды и характеристики беспилотных летательных аппаратов: справ. пособие /А.Г. Гребеников, А.К. Мялица, В.В. Парфенюк и др. – Х.: Нац. аэрокосм. ун-т "Харьк. авиац. ин-т", 2008. 377 с.
8. High-density performance line ARM-based 32-bit MCU, STMicroelectronics, <http://st.com/>
9. Seeger J., Lim M. and Nasiri S. Development of Hight-Perfomance, High-Voulume Consumer MEMS Gyroscopes, InvenSense, <http://invensense.com/>

UO‘T: 631.548

**QASHQADARYO VILOYATI CHO‘L HUDUDLARIDA INGICHKA TOLALI
PAXTADA SUV VA OZUQA MEYORINING YANGI DEFOLIANTLARGA SAMARASI**

**Omonov Hasan Farmonovich - q.x.f.n., dotsent,
orcid.org/ 0000-0002-6074-8374**

**Qarshi davlat texnika universiteti
Telefon-904253640**

Annotatsiya. Maqolada paxta terish mashinalaridan samarali foydalanish uchun paxta o‘simligi agrotexnikasi hisoblangan suv, o‘g‘it rejimi va defolyatsiya uyg‘unligi atroflicha tahlil etilgan. Ingichka tolali Termiz 14 va Termiz 16 g‘o‘za navlarida yangi defoliantlarning samaradorligi aniqlangan. Har xil variantlardan iborat dala tajribasi mineral o‘g‘itlarning ikki xil me‘yori va nisbati va ikkita sug‘orish rejimi fonida bajarildi.

Olingan natijalarga ko‘ra, Qarshi dashtining takir tuproqlari sharoitida o‘shish va rivojlanish ko‘rsatkichlari yuqori sifatli defoliatsiya va hosilni mexanizatsiyalashgan holda yig‘ib olish uchun qulay bo‘lgan ingichka tolali

g'ozaning Termiz 14 va Termiz 16 navlari uchun eng yaxshi suv-oziqlantiruvchi rejim mineral o'g'itlarning quyidagi yillik normasi hisoblanadi. $N_{200} P_{160}, K_{120}$ kg.gektarga sof holda, sug'orishdan oldingi tuproq namligi CHDNS 70-75-65% asosida suv miqdori o'rtacha 4300 m³/ga.

Kalit so'zlar: paxta terish mashinalari, defoliatsiya, qurg'okchilik, ob-havo, suv, paxta, , defoliant, mineral o'g'itlar, tuproq .

Abstract. The article provides a detailed analysis of the agrotechnical characteristics of cotton plants, including water, fertilizer regime and defoliation, for the effective use of cotton pickers. The effectiveness of new defoliants was determined on fine-fiber cotton varieties Termez 14 and Termez 16. Field experiments with various options were carried out against the background of two different norms and ratios of mineral fertilizers and two irrigation regimes. According to the results obtained, the best water-nutrient regime for the Termez 14 and Termez 16 varieties of fine-fiber cotton, which have high growth and development indicators in the conditions of the takir soils of the Karshi steppe, with high-quality defoliation and mechanized harvesting, is the following annual norm of mineral fertilizers: $N_{200} P_{160}, K_{120}$ kg. per hectare in pure form, with an average water content of 4300 m³/ha based on soil moisture before irrigation Lmc 70-75-65%.

Key words: cotton pickers, defoliation, drought, weather, water, cotton, defoliant, mineral fertilizers, soil.

Абстрактный. В статье подробно анализируется сочетание водного, удобрительного режима и дефолиации, рассматриваемое как агротехника хлопчатника для эффективного использования хлопкоуборочных машин. Эффективность новых дефолиантов определена на хлопчатнике тонковолокнистых сортов Термиз 14 и Термиз 16. Полевой опыт с разными вариантами проводился на фоне двух разных норм и пропорций минеральных удобрений и двух режимов орошения. Согласно полученным результатам, лучшим водно-питательным режимом для сортов хлопчатника тонковолокнистого Термиз 14 и Термиз 16, пригодных для качественной дефолиации и механизированной уборки в бесплодных почвах Каршинской степи, является следующая годовая норма минеральных удобрений. $N_{200} P_{160}, K_{120}$ кг/га в чистом состоянии, влажность почвы перед поливом НВ 70-75-65%, расход воды в среднем 4300 м³/га.

Ключевые слова: хлопкоуборочные машины, дефолиация, засуха, погода, вода, хлопок, дефолиант, минеральные удобрения, почва.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 12 —dekabrdagi 431-sonli “Qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash darajasini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarorida paxta terish mashinalari va boshqa texnikalarni keng qo'llash belgilangan. [1]

O‘rim-yig‘im ishlarini mexanizatsiyalash paxtachilikda texnik taraqqiyotning asosidir. Paxta yetishtirish uchun barcha mehnat sarflarining yarmidan ko‘prog‘ini talab qilish paxta yetishtirishni kompleks mexanizatsiyalashning asosiy iqtisodiy yagona muammosidir. Ushbu muammoni amalga oshirishda қўл mehnat сонини kamaytirish va mehnat unumdorligini oshirish uchun katta zaxiralar mavjud.

Paxta xomashyosini mexanizatsiyalashgan holda yig‘ib olishni ta‘minlashda g‘o‘za defoliatsiyasi va quritilishi alohida o‘rin tutadi. Bir tomondan, bargning samarali tushishi paxtaning yuqori foizini olib tashlashni, paxta xomashyosining yerga minimal yiqilishini va mashinada terib olinganda yaxshi sifatni ta'minlaydi. ikkinchi tomondan, g‘o‘zaning defoliatsiyasi ko‘zalarning ochilishini tezlashtiradi, sanoat xomashyosi sifatini yaxshilaydi, пaxта birinchi navlari hosildorligini 4-5% va undan ko‘proq oshiradi. Bundan tashqari чет элларда paxta terish to‘liq mashinalar bilan amalga oshirilmoqda. Defoliantlar paxtachilikda birinchi marta 1940-yillarning boshlarida qo‘llanilmagan. Defoliatsiya tufayli bu hosilni mexanizatsiyalashgan holda yig‘ish mumkin bo‘ldi. Hozirgi vaqtda dunyo paxta ekinlarining taxminan 2/3 qismi har yili dori vositalari bilan ishlanadi[2].

Hozirgi vaqtda havoning keskin o‘zgarayotganligi va qurg‘okchilik kuzatilayotganligi hammamizga ma‘lum. Zero, oziq-ovqat xavfsizligi va ekologiya sharoiti ob-havo va suv zahiralari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Nabiyev O‘.Aning ta‘kidlashicha qishloq xo‘jaligida yer muxofazasi va resurslar tejalishining asosiy usullaridan biri bu yerga ishlov berishda qishloq xo‘jaligi texnikasidan foydalanishni kamaytirish, maydonni ekin yoki mulcha bilan qoplash, dehqonchilik tizimini diversifikatsiya qilish va begona o‘tlarga qarshi faol kurashishdan iboratdir [3].

Yig‘im-terim ishlarini mexanizatsiyalash paxtachilikda texnik taraqqiyotning asosidir. Paxta yetishtirish uchun barcha mehnat sarflarining yarmidan ko‘prog‘ini talab qilish paxta yetishtirishni kompleks mexanizatsiyalashning asosiy iqtisodiy yagona muammosidir. Ushbu muammoni amalga oshirishda mehnat zichligini kamaytirish va mehnat unumdorligini oshirish uchun katta zaxiralar mavjud.

Ma‘lum bo‘lgan defoliantlar orasida etilen sintezining eng faol stimulyatori tomchilar bo‘lib chiqdi. 3-4 haftalik g‘o‘za o‘simliklarida o‘tkazilgan tajribalarda, tomchilatib (10-3-10-7m) bilan ishlanishiga javoban bu gormonning barglar tomonidan ajralishi 20-40 marta oshishi aniqlandi [4].

Shunday qilib, natriy xloratni karbamid bilan birlashtirish natijasida yaratilgan yuqori faol, ammo barqaror va qimmat bo‘lmagan defoliant tomchisi va yangi sikhat preparati asosidagi aralash formulalar samaradorligini o‘rganishga bag‘ishlangan ishimiz o‘z vaqtida va dolzarb bo‘lib, bu defoliantlar va ularning aralashmalarining defoliatsiya faolligi yangi, o‘ta ertapishar, ingichka tolali g‘o‘za navlarining suv-

oziqlanish rejimiga qarab o'rganilayotganligi sababli yuqori sifatli va samarali yangi dori vositasini olish hisoblanadi.

Shu munosabat bilan Qarshi dashtining takir tuproqlari sharoitida Termiz 14 va Termiz 16 Ingichka tolali g'o'za navlarida dropp va sikhatni alohida va turli kombinatsiyalarda ishlab chiqarish jarayonida, ya'ni. viloyatda umumiy qabul qilingan sug'orish rejimi va 70-75-65% CHDNS rejimida mineral o'g'itlarning yillik normalari $N_{200} P_{160}$, K_{120} , va $N_{250} P_{190} K_{120}$ kg/ga sof holda qo'llanilagan.

Qishloq xo'jaligi amaliyotida har qanday agrotexnik tadbirning samaradorligi uning hosildorligiga ta'siri bilan baholanadi. G'o'zaning defoliatsiyasi ham ma'lum ta'sir ko'rsatadi. Paxta maydonining hosildorligi o'simliklarning zichligi, ko'zalarning soni va ularning har biridagi paxta xom ashyosining massasidan iborat. Defoliantlar dastlabki ikkita ko'rsatkichga ta'sir qila olmaydi. Ularning hosildorlikka ta'siri asosan bir boshqdagi g'o'za massasi orqali namoyon bo'ladi. Bu ta'sir, asosan, g'o'za defoliatsiyasining vaqtiga bog'liq.

1-jadval

Termiz 14 (1987-1988) va Termiz 16 (1989-1990) g'o'zaning ingichka tolali navlari hosildorligiga suv-oziq rejim va defoliatsiyaning ta'siri, s/ga.

Defoliant (kg/ga po preparatu)	Termiz 14 navi		Termiz 16 navi	
	$N_{200} P_{160} K_{120}$	$N_{250} P_{190} K_{120}$	$N_{200} P_{160} K_{120}$	$N_{250} P_{190} K_{120}$
Kontrol	34,8/35,1	32,7/33,7	34,6/36,9	32,9/35,2
Xlorat-xlorid kalsiya (26,0)	33,3/33,9	31,4/32,0	34,1/35,8	32,5/34,6
Dropp (0,2)	34,0/34,7	31,7/32,8	34,4/36,3	32,7/35,1
Sixat (12,0)	33,4/34,1	31,5/32,4	34,2/35,4	33,1/34,8
Sixat (14,0)	33,0/33,8	31,0/31,9	32,9/35,0	32,0/34,3
Sixat (4,0)+ dropp (0,133)	33,7/35,0	31,9/32,9	34,6/36,6	33,0/35,5
Sixat (6,0)+ dropp (0,1)	33,2/34,0	31,3/32,2	33,8/36,4	32,5/35,0
Sixat (8,0)+ dropp (0,066)	33,1/33,9	31,0/32,0	33,7/36,1	32,3/34,5

Tajribalarimiz natijasida olingan hosil 1-jadvaldagi ma'lumotlar bilan ko'rsatilgan. Nozik tolali paxta hosildorligiga nafaqat defoliantlar, balki suv-oziqlanish rejimi ham hal qiluvchi ta'sir ko'rsatdi. Ushbu effektlarni ajratish uchun nazorat variantlari natijalari alohida matematik tarzda qayta ishlandi. Bu hosildorlik bo'yicha eng samarali suvli paxta o'simligini aniqlash imkonini beradi.

Defoliant sihat o'zining ta'sir qilish xususiyatiga ko'ra o'rtacha ta'sirli dori bo'lib chiqdi, ta'kidlash joizki, mayin tolali paxta hosildorligida yetishtirish sharoitiga ko'ra aniq miqdoriy farq bor. Sug'orish rejimi fonida tuproq namligi CHDNS 70-75-65% ni tashkil qiladi. Keyinchalik, hosilni etarli miqdorda suv bilan ta'minlash bilan oziq moddalarining intensiv safarbarligi ishlab chiqarish rejimi fonida sezilarli darajada yuqori. Sug'orish normasi 4282 m³/ga bo'lgan besh marta sug'orish bilan yillik norma iqtisodiy jihatdan eng foydali bo'ldi. N₂₀₀ P₁₆₀, K₁₂₀, Sug'orish normasi 6132 m³/ga bo'lgan tasodifiy to'rt marta sug'orish bilan ham bu rejim N₂₅₀ P₁₉₀ K₁₂₀ kg/ga fonga qaraganda samaraliroq bo'lib chiqdi.

1. Qarshi dashtining takir tuproqlari sharoitida o'sish va rivojlanish ko'rsatkichlari yuqori sifatli defoliatsiya va hosilni mexanizatsiyalashgan holda yig'ib olish uchun qulay bo'lgan Ingichka tolali g'o'zaning Termiz 14 va Termiz 16 navlari uchun eng yaxshi suv-oziquantiruvchi rejim mineral o'g'itlarning yillik normasi hisoblanadi. N₂₀₀ P₁₆₀, K₁₂₀, sug'orish rejimida sug'orishdan oldingi tuproq namligi 70-75-65% CHDNS. Bu rejim nafaqat iqtisodiy, balki ekologik ahamiyatga ham ega. N₂₀₀ P₁₆₀, K₁₂₀ mineral o'g'itlarning yillik normasi bilan 1-3-1 sxemasidan foydalangan holda beshta sug'orishda 4300-4400 m³ / ga sug'orish nafaqat o'simliklarning optimal o'sishi va rivojlanishini, balki o'z vaqtida pishib yetishini va ko'zalarning ochilishini ta'minlaydi (barglarning tabiiy qurib ketishi bilan birga. Maksimaldan 30%), eng yaxshi tuproq namligi (65-68% CHDNS), defoliantlarning barglarga maksimal kirib borishini yaxshilaydi.

2. Qarshi dashti takir tuproqlari sharoitida mashinada yig'im-terim uchun mo'ljallangan ingichka tolali "Termiz 14" va "Termiz 16" navlarini qo'llash samara beradi. Ushbu navlar N₂₀₀ P₁₆₀, K₁₂₀, sug'orish rejimida sug'orishdan oldingi tuproq namligi asosida 70-75-65% CHDNS normasi taxminan 4300 m³/ga bo'lganda eng yuqori samaraga erishiladi.

Demak Qarshi cho'li hududlarida paxta terish mashinalarini keng qo'llash va bu tadbirga ozuqa va o'g'itlash tizimini kompleks qo'llash katta samara beradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Prezidentining 2024 yil 12-dekabrdagi 431-sonli "Qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash darajasini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori.

2. Abdurashidova A. va boshqalar. Xorijiy paxtachilik - Toshkent: Fan, 1985 y. Jurnal

3. Nabiyeu O'. A. Iqlim o'zgarishi, uning ta'sirini tushunish va xavfli oqibatlarini baholash, O'zbekistonda iqlim o'zgarishiga moslashish chora-tadbirlari va qo'llash choralari, xorijiy tajriba. Toshkent-2018 y. Risola

4. Zubkova N.F. va boshqalar Agrokimyo - 1984. - No 1. - S. 69-73. Maqola

5. Omonov H. Global issiq va qurg'oqchilik holatida janub mintaqalarida qishloq xo'jaligi yuritishning samarali usullari. // "Экономика и социум" №6(121) 2024 y. Maqola.

YAYLOV YERLARINING HISOBI VA UNI BOSHQARISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Nabiyeva Gulshan

Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti NTM

Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya. Mamlakatimizda yer-suv manbalarining chegaralanganligi, aholi sonining ortib borishi va sanoatning rivojlanishi go'sht va go'sht mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojning tobora ortib borishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa zamonaviy ilg'or texnologiyalarni ishlab chiqish, mavjud yaylov va pichanzorlardan yuqori hosil olish hamda samarali va oqilona foydalanish bugungi kunda eng asosiy vazifa hisoblanadi [26]. Yaylovlarda yilning barcha mavsumlarida chorva mollari uchun oziqa topiladi. Shu bois, cho'l yaylov tiplarining deyarli barchasi yil bo'yi foydalanish uchun yaroqlidir. Buxoro viloyati Jondor tumani "A.Temur" nomli Qorako'lchilik MChJ va fermer xo'jaliklarining hududlarida yaylovlarning holati, o'sadigan o'simlik turlari, yaylov guruhlari, yaylov tiplari, mavjud quduqlar ularning holatlari to'g'risida to'liq ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar. Yaylov; yaylov guruhi; yaylov tipi; tayyorgarlik ishlari; dala ishlari; kameral ishlari; chorva; quduq; yaylov turlari; sifat; o'simlik turlari; ozuqa birlik; yem-xashak.

Kirish. Respublikamizda yaylov chorvachiligini rivojlantirish uchun yetarli imkoniyatlar mavjud. Buning uchun chorva mollarining mahsuldorligini oshirish hamda chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish va sifatini oshirish uchun o'tloq va yaylovlarni yaxshilash va ulardan samarali foydalanish, yaylovlarni boshqarish mexanizmini ishlab chiqish, qurg'oqchilikka chidamli yaylov o'simliklarining urug'chiligini tashkil etishning ilmiyinnovatsion jihatlarini takomillashtirish va samarali usullarini ishlab chiqish zarur [4,7,8]. Yaylovlar hosildorligi va ozuqa sifati nafaqat yillar bo'ylab, balkim yil mavsumlari bo'ylab ham keskin o'zgarib turadi. Masalan, yaylovlardagi ozuqa miqdori qish mavsumiga kelib 2,5 marotaba kamayadi. Ozuqa tarkibidagi protein miqdori 15% dan - 5% gacha, oqsil miqdori esa 15% dan - 4% gacha kamayib ketadi. 100 kg yaylov ozuqasi tarkibida bahorda 70-80 ozuqa birligi mavjud bo'lsa, qish mavsumida bu ko'rsatkich

17-18 % dan ortmaydi [22,23]. O'zbekiston Respublikasi iqlim sharoitiga ko'ra, o'rta qurg'oqchil hududda joylashgan bo'lib, umumiy maydoni 2021 yil 1 yanvar holatiga ko'ra 44892,4 ming gektarni, shundan qishloq xo'jaligi yerlari 24057,1 ming gektarni (umumiy maydonga nisbatan 53,59 foizni), yaylov va pichanzorlar esa 21 mln 100 ming gektarni (umumiy maydonga nisbatan 45 foizini) tashkil etadi. Yaylovlar tog', tog'- oldi hududlarida 21 foiz va cho'lliklarda 79 foiz bo'lib, o'rmon fondi yerlari 12021,4 ming gektarni (umumiy maydonga nisbatan 26,78 foizini) tashkil etadi [1]. Mamlakatimizda yaylovlarni saqlash va yaxshilash muammolari ekologik muammolar ichida asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Buning oqibati, ularning yomonlashishi yoki to'liq tanazzulga uchrashi jiddiy ekologik muammoga - hududning cho'llanishiga olib kelishi mumkin. Yuqoridagi muammolar eroziya, tanazzul va boshqa noxush hodisalarning rivojlanishini istisno qilgan holda yaylov resurslarini oqilona o'zlashtirish va ulardan foydalanish borasida olimlar va sanoat xodimlari oldiga jiddiy vazifalarni qo'yimoqda. Yaylovlarning asosiy qismi Qoraqalpog'iston Respublikasi, Navoiy, Buxoro, Jizzax, Samarqand, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari hududlarida joylashgan [21,23]. Yaylov chorvachiligi dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida qishloq xo'jaligining muhim tarmog'i hisoblanadi. Yaylovlarning katta qismidan tabiiy yem-xashak resursi sifatida foydalaniladi va chorvachilikni rivojlanishiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Yerlar degradatsiyasi, cho'llanish va bioxilmaxillikning yo'qolishi yaylovlarni tiklash va saqlash bo'yicha insoniyat oldida turgan bir qator muammolarni keskinlashtirdi va dolzarblashtirdi. Yaylovlardan samarali foydalanishni tashkil etishning muhim yo'llaridan biri bu yaylovlardan foydalanishni rejalashtirish hisoblanadi. Yaylovlardan foydalanishni rejalashtirish o'z navbatida yaylovlar hosildorligi, yaylovlar fitomeliorativ holati, yaylovlar degradatsiyalashganlik darajasi, yaylov sig'imi, yaylov qo'y sig'imi, yaylovning me'yoriy qiymati hamda yaylovning iqtisodiy qiymati kabi omillarni o'zida mujassmalashtiradi [2, 3, 4]. Respublikamiz qishloq xo'jaligida foydalanadigan yer maydonlarining yirik ulushi, ma'lumki, tabiiy yaylovlar zimmasiga to'g'ri keladi. Jumladan, tabiiy yaylovlarning ulkan ulushi qurg'oqchil (cho'l, adir) mintaqalardan iborat ekanligi ham haqiqat. Qurg'oqchil muhit (cho'l, adir) sharoitida ozuqa yetishtirishning tarkibiy qismlari va yo'nalishlari sifatida endigi kunda cho'l yaylovlaridan samarali foydalanish, fitomelioratsiya, introduksiya, seleksiya, urug'chilik, urug'shunoslik masalalariga ajratiladi. Yilning zarur mavsumida qorako'lchilik yaylovlaridan foydalanish imkonini beruvchi yaylov agrofitorosenozlari barpo etishning ahamiyati va istiqboli shundaki, muayyan cho'l ekologik tiplari (qumli, gipsli, sho'rxok)ning o'ziga xos tuproq-iqlim, o'simlik qoplamlari xususiyatlarini e'tiborga olib turli hyotiy shakllar (butalar, yarim butalar, o'tchil turlar) aralashmasidan iborat sarmahsul yaylov ekinzorlari barpo etiladiki, ularning afzalligi ko'p qirrali: – ular ko'p qavatli turlardan

tashkil topgan; – muayyan turlar yil mavsumining bir-biridan farq qiluvchi davrida jadalroq rivojlanadi hamda ozuqa zahiralari to‘playdi; – eng zaruri, yilning tanqis davrida ko‘kat holida saqlanadi va foydalaniladi. X.R.Xalilov, M.M.Maxmudov, A.S.Babayevalar ilmiy ishlarida cho‘l va adir yaylovlari respublikamiz yaylov fondining asosiy qismini tashkil etib, unda chorva mollari yil davomida boqilishi, biroq ularning hosildorligi o‘ta past (1,5-3,5 s/ga), yillar va yil mavsumlari bo‘ylab keskin o‘zgaruvchan. Yaylovlardan foydalanish talablariga amal qilmaslik oqibatida yaylov maydonlari turli darajada inqirozga uchrashi natijada cho‘l va adir yaylovlarida bioxilmaxillikning keskin kamayishiga, yaylov hosildorligining pasayishiga va ozuqa sifatining yomonlashuviga olib kelayotgani to‘g‘risida ma’lumot keltirilgan [4]. Yaylovlardan noto‘g‘ri foydalanish natijasida ularning mahsuldorligining keyingi 25-30 yil ichida bosqichma-bosqich pasayishiga olib keldi. O‘rtacha pasayish darajasi 70-75% ga yetadi. Yovvoyi o‘tlar va zaharli o‘simliklar ko‘paydi [5]. A.Isakov, Y.Torssonlar o‘zlarining ilmiy ishlarida tog‘li yaylovlarda esa vaziyat boshqacha ekanligi, ya’ni quyi zonalarining yaylovlariga qaraganda kamroq chidamli va shuning uchun chorva mollarining kontsentratsiyasi bilan ko‘proq tartibga solinadi. Mintaqada boshqaruvni rejalashtirishda ushbu xususiyatlarni hisobga olish kerak. Bu sohada chorva mollarining kontsentratsiyasini faol ravishda tartibga solish zarur, chunki bu yaylovlar degradatsiyasiga qarshi kurashishning eng samarali usuli hisoblanadi [6]. I.A.Trofimov, L.S.Trofimova,

Y.P.Yakovlevalar o‘zlarining ilmiy ishlarida qurg‘oqchil hududlarning cho‘llanishi natijasida tabiiy yaylovlar o‘z mahsuldorligini yo‘qotadi, tuproqlar eroziya va sho‘rlanishga uchraydi, qumlar bo‘shashib, ko‘cha boshlaydi. Cho‘llanish yerga bir qancha salbiy omillarning uzviy ta’siri natijasidir degan fikrni ilgari surishgan [9].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Buxoro viloyati Jondor tumani “Amir Temir” Qorako‘lchilik MChJ. “A.Temur” nomli Qorako‘lchilik MChJ va fermer xo‘jaliklarining yaxlit qoplangan tabiiy yaylov o‘simliklar dunyosini o‘rganilib, o‘simlik dunyosi obyektlari davlat kadastri bo‘yicha geoaxborot tizimini shakllantirildi hamda ma’lumotlar bazasini yaratildi. Yaylovlarning holati, xilmaxilligi, sifati, tarqalish zichligi shuningdek yem-xashak o‘simliklarining hosildorlik darajalari mavsumlar bo‘yicha kuzatuv, statistik-tahlil, tizimli yondashuv, qiyoslash, monografik usullardan foydalanib olib borildi. Tadqiqot 3 bosqichda bo‘lib: - Tayyorgarlik ishlari; -Dala kuzatuv ishlari; -Kameral ishlardan iborat. Tadqiqot obyekti Jondor tumanining shimoliy g‘arb tomonida joylashgan bo‘lib, shimol tomondan “Jongeldi” MChJ, janub tomonidan Qorako‘l tumani “Korako‘l” qorako‘lchilik MChJ, janubiy - g‘arb tomondan Romitan tumani “Qizilravot” hududi bilan chegaradosh. Xo‘jalik Qizilqumning janubiy-g‘arb qismida joylashgan bo‘lib, qadimgi allyuvial tekislik hisoblanib, rel’efning asosini shimoldan janubga qarab cho‘zilib ketgan turli balandlikdagi do‘ngli, qumli hosilalar va siyrak qumlik baland

pastliklardan iborat. Dengiz sathidan sathidan 200 metr balandlikda joylashgan bo'lib, joylarda kuchli shamollar natijasida qumlar harakatda bo'lib turadi. Hududning yo'llari asosan qum shag'ali va grunt yo'llardan iborat. Bu yo'llar asosan avtotransport uchun mo'ljallangan bo'lib, yil davomida foydalaniladi. Yo'llar fermalarni va ishlab chiqarish korxonalarini bir-biriga bog'laydi. A-380 avtomobil yo'li ham qisman xo'jalik hududidan o'tgan bo'lib, ushbu asosiy yo'ldan xo'jalikning hududlariga yo'llar tarqalgan. O'rganilgan obyekt va fermer xo'jaliklari chorva mollari sug'orish uchun quduq suvlaridan foydalanadi. Hududdagi quduqlar chuqurligi 30 metrdan 150 metrgacha bo'lib, suv sathi turlichadir. Quduq suvlari asosan chuchuk, sho'r suvlardir. Tabiiy yaylov va pichanzorlar asosan yomg'ir suvlari hisobiga ta'minlanadi. Suv ichish uchun chorva mollari har kuni quduqlarga kelib ketishi, transport vositalarining harakati, ayniqsa qo'ylar yungini olish, shuningdek ishlabchiqarish uchun zarur bo'lgan boshqa tadbirlar natijasida quduqlar atrofidagi 1 km va ba'zan undan ham katta diametrli masofalar bosilib toptalishi natijasida hech qanday o'simlik o'smaydigan (toptalgan) yerlar paydo bo'lgan. Bunday yerlar xo'jalikdagi quduqlar atrofida juda ko'p tarqalgan. Yaylovlaridagi ozuqabop yem-xashak o'simliklarining maxsuldorligi va sifati albatta ularning madaniy-texnik holatiga bog'liqdir. Hududda 58 ta quduq mavjud bo'lib shundan 43 ta quduq hozirgi vaqtda ishchi holatda qolgan 15 ta quduq umuman ishlamaydi, ishchi holatdagi 43 ta quduqdan 38 tasi soz bo'lib, qolgan 5 tasi esa ishchi holatda bo'lsada ta'mirtalab bo'lib qolgan, o'rtacha hosildorlik 1,8-2,0 sentnerga tushib ketganligi aniqlandi (1-jadval). Ushbu ishchi holatdagi quduqlar kamida 200 – 450 ta chorva mollari sug'orish imkoniyatiga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Xo'jaliklarning tabiiy sharoitini o'rganishda turli tabiiy va xo'jalik konturlari, tuprog'i, metrologik sharoitlari, suv bilan ta'minlanganlik darajalari aniqlab chiqildi. 1-jadval. Yaylov hududidagi quduqlar bo'yicha ma'lumot № Chuqurligi metr Suv chiqarish qobiliyati Turi Holati 1 20-30 18 o'rtacha skvaj ishlaydi 5 yomon skvaj ishlamay di 1 yomon skvaj Ta'mirtalab 2 31-40 9 o'rtacha skvaj ishlaydi 3 yomon skvaj ishlamay di 3 41-50 11 o'rtacha skvaj ishlaydi 7 o'rtacha skvaj ishlamay di 4 yomon skvaj Ta'mirtalab Hududning tuproqlari bir xil emas. Cho'l mintaqasida turli mexanik tarkibdagi qumli cho'l, surqo'ng'ir tuproqlar, qumoqli tuproqlar ba'zi joylarda gipsli tuproqlar, sho'rxoksimon tuproqlar va qum shag'al tuproqlar uchraydi. Ob-havosi umumiy ko'rinishi jihatdan cho'l mintaqasiga mos bo'lgan keskin kontinental iqlimga ega bo'lgan joydir. Cho'l mintaqasiga xos yozi issiq va quruq, quyoshli kunlari ko'p, qishi sovuq bo'lib, keskin-kontinental deb ta'riflanadi. Ushbu xo'jalikning ob-havosini tavsiflash uchun xo'jalikning shimol qismida dengiz sathidan 207 metr balandlikda joylashgan "Jongeldi" va janub qismida dengiz sathidan 197 metr balandlikda joylashgan "Qorako'l" meteostansiyalari foydalanildi. Xo'jalik hududida qish faslining o'rtacha

harorati -10,8 gradusni, yoz faslining o'rtacha harorati +47,3 gradusni tashkil qiladi. O'rtacha yog'in miqdori 126,7 mm bo'lib, qish va bahor fasllariga to'g'ri keladi. Yoz faslida deyarli yog'ingarchilik bo'lmaydi va havoning o'rtacha namligi 49,0 foizni tashkil qiladi. Xo'jalik ob-havosi turlicha bo'lganligi sababli buta, yarimbuta, ko'p yillik o't o'simliklari ildiz tizimining ko'karishi va efemerlarning vegetatsiya jarayoni ko'pincha bahor mavsumiga to'g'ri keladi. Hududda asosan Oq saksovul, Yulg'un, Boyalish, Singren, Partak, Keyreuk, Shuvoq, Kovrak, Isiriq, Iloq, Qo'ng'irbosh, Yantoq, Yaltirbosh kabi o'simliklar o'sadi. Chorvadorlar shu o'simliklardan chorvani boqishda ozuqa manbai sifatida foydalanishadi. Xo'jalik maydoni tabiiy sharoiti jihatdan yarimcho'l mintaqasining cho'l tekislik yaylovlariga kiradi. Ushbu mintaqada yem-xashak ozuqabop o'simliklarining yashash sharoiti, floristik tarkibiga ko'ra: 2 ta mintaqqa, 3 ta yaylov guruhiga, 6 ta yaylovlar tipi va o'simliklar qoplami 23 ta yaylov turiga bo'2-jadval.

Tahlil va natijalar - Yaylovlar (mintaqasi, guruhi, tipi va turlari) bo'yicha ma'lumot 1 Mintaqalar Yuqori cho'l Pastki cho'l 2 Yaylov guruhlari Qumlardagi butasimon yaylovlar guruhi Gipsli cho'llarda yarim butali va butali yaylovlar guruhi Taqir va sho'rxok tuproqlarda sho'rao'tli yaylovlar guruhi 3 Yaylov tiplari Saksovulli. Cherkezli. Shuvoqli. Boyalishli. Yulg'unli Keyreukli. 4 Yaylov turlari Singrenli selenli illoqli saksovulli Singrenli saksovulli Singrenli qandimli efemerli cherkezli Singrenli juzg'unli efemerli cherkezli Singrenli oq boyalishli cherkezli Qandimli singrenli cherkezli Partakli cherkezli Kereukli shuvoqli efemerlar bilan Oq boyalishli shuvoqli illoqli va efemerlar bilan Oq saksovulli keyreukli oq boyalishli shuvoqli singrenli efemerlar bilan Singrenli shuvoqli Singrenli shuvoqli oq boyalishli efemerlar bilan Singrenli kereukli oq boyalishli Juzg'unli singrenli keyreukli oq boyalishli Singrenli keyreukli sho'rao'tlar bilan Oq boyalishli efemerli keyreukli Singrenli oq boyalishli keyreukli Qamishli yulg'unli Yantokli sho'rao'tli yulgunli Yantoqli yulg'unli Yantokli qamishli yulgunli Barxanli qumlar Tepaliklar Yaylovlarning mahsuldorligi haqidagi ma'lumotlar davlat yer kadastrini yuritishda, yerlarning me'yoriy qiymat bahosini hisoblashda, yaylovlardan kelajakda foydalanish, ularning holatini doimiy monitoring qilib borish, shuningdek xo'jalik ichki yer tuzish loyihalarini ishlab chiqishda muhimdir. Tahlil natijalari. Dala ishlari 2018 yilning bahor, yoz, kuz fasllarida amalga oshirildi. Dala ishlari davomida 2003 yil chiqarilgan Buxoro viloyati Jondor tumani "Amir Temur" nomli shirkat xo'jaligining geobotanik xarakteristikasi va 1:100000 masshtabli geobotanik xaritasidan foydalanildi, tekshiriladigan marshrut nuqtalari belgilandi. Solishtirish va to'xtash nuqtalari marshrutlari aniqlangandan so'ng o'simliklar qoplamini alohida tekshirish yo'li bilan xaritaga tushirildi. Xo'jalikning tabiiy sharoitini o'rganishda turli tabiiy va xo'jalik konturlari, orfografiyasi, tuprog'i, metrologik sharoitlari, suv bilan ta'minlanishi aniqlandi. Dala ishlari natijasida xo'jalik chegarasi, yaylov

o'simliklari jamoalari, nobop yerlar, toptalgan va taqir yerlar aniqlandi hamda xaritaga belgilangan tartibda tushirildi. Shuningdek yaylov turlarining har biri to'liq yoritildi va har bir yaylov o'simliklari turlari hosildorlik darajasini aniqlash uchun o'simlik turlarining soni va sifati hisobga olindi. Dala va kameral ishlar natijasida yig'ilgan ma'lumotlar, qilingan tahlillar hamda xulosalar asosida xo'jalik yaylovlarining 1:100000 miqyosdagi geobotanik xaritasi tuzildi. Buxoro viloyati Jondor tumani yaylov yerlarining xaritasi (a)- Geobotanika xaritasi (b)-suv bilan ta'minlanganlik xaritasi 3-jadval Yaylov yer maydonlaridona 2018 yil mavsumlar bo'yicha geobotanik tadqiqot ishlari bajarilganligi to'g'risida yaylov turlari bo'yicha ma'lumotlar mavjud. Tuzilgan xaritaga eksplikatsiya berildi, unda yaylov o'simliklari turlarining har biri uchun s/ga da quruq yem-xashak ozuqa birligi, yemish birligi, hazm qilish proteini baxor, yoz, kuz mavsumlarida berilgan. Tadqiqotlarni olib borishda "O'zbekiston Respublikasi o'simlik dunyosi obyektlarining davlat kadastrini yuritish tartibi to'g'risida nizom" talablariga asosan xo'jalikning yaxlit qoplangan tabiiy yaylov va pichanzorlaridagi o'simlik dunyosi obyektlari, yaylovlarning holati, xilmaxilligi, sifati, tarqalish zichligi o'rganilib, hududning yem-xashak o'simliklari hosildorlik darajalarini mavsumlar bo'yicha hisoblash ishlari amalga oshirildi.

Xulosa va takliflar. 2018 yilda O'tkazilgan inventarizatsiya (yo'qlama) natijalariga ko'ra "A.Temur" nomli Qorako'lchilik MChJ va fermer xo'jaliklarining umumiy yer maydoni 285053,8 gektar bo'lib, shundan 255293,0 gektar yaylovlar va 29760,8 gektar boshqa yerlar ekanligi aniqlandi. Qishloq xo'jalik xaritalari. (a)- Shuvoq, juzg'un formatsiyali kosmoxarita fragmenti (b)- Efemer shuvoq formatsiyali kosmoxarita fragmenti (c)-Degradatsiyaga uchragan maydon Dala ishlari natijasida xo'jaliklar chegarasi yaylov o'simliklari turlari, degradatsiyaga va eroziyaga uchragan yerlar aniqlanib, qishloq xo'jalik xaritasiga tushirildi (2-rasm). Shuningdek, yaylov turlarining har biri to'liq aniqlanib, har bir yaylov o'simlik turlari hosildorlik darajasini aniqlash uchun o'simlik turlarining soni va sifatini inobatga olindi, kam uchraydigan va noyob o'simliklardan gerbariy namunalari olindi. Tuzilgan xaritalarga eksplikatsiya tayyorlanib, unda yaylov o'simlik turlarining har biri uchun s/ga hisobida quruq yem-xashak hosildorligi mavsumlar bo'yicha o'rganib chiqildi. Yaylovlarning mahsuldorligi haqidagi ma'lumotlar davlat yer kadastrini yuritishda, yerlarning me'yoriy qiymat bahosini hisoblashda, shuningdek xo'jalik ichki yer tuzish loyihalarini ishlab chiqishda xizmat qilishi mumkin. "A.Temur" nomli Qorako'lchilik MChJ hududi tabiiy sharoiti jihatdan cho'l mintaqasining cho'l tekislik yaylovlari tarkibiga kiradi. Hududdagi jami 255293,0 gektar yaylov yerlaridan insonlar, hayvonlar va kemiruvchilar ta'sirida 21115,23 gektar yaylov yer maydoni ya'ni 8,3 foizi degradatsiyaga uchraganligi bundan tashqari 25529,3 gektar yaylov yer maydoni ya'ni 10 foizi eroziyaga uchraganligi aniqlandi.

Takliflar - Xo‘jalik yaylovlarida chorva mollarining haddan tashqari ko‘p boqilishini oldini olish maqsadida o‘simliklar kompleksidan kelib chiqqan holda foydalanishni yoki tartibli almashlab boqish tizimini joriy qilish; - Uzoq va kam foydalaniladigan yaylovlarga boradigan dala yo‘llarini yaxshilash yoki yangi yo‘llar ochish; - inqirozga uchragan yaylovlarni tiklash maqsadida, ozuqabop o‘simliklarni birlamchi urug‘chilik maydonlarini tashkil etish; - degradatsiyaga uchragan maydonlarni aniqlab mazkur hududda yaylov o‘simliklarini boyitish, o‘tloqlarda kam iste’mol qilinadigan o‘tlarni ozuqa jihatidan qimmatliroq bo‘lgan esparset, astragal, izen, teresken, shuvoq kabi o‘simliklar bilan almashtirish tadbirlarini o‘tkazish lozim; - fermer xo‘jaliklari va yaylovdan foydalanuvchilar kooperativlari tomonidan ma’lum hududlarni sim to‘siqlar bilan o‘rash, bunda yaylov urug‘chiligi tashkil etiladi hamda qishlovga zaxira sifatida pichanzorlar hosil bo‘ladi va chorva mollari me’yorini yaylovlarda teng taqsimlash, chorva bosh sonini oshib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik; - yaylovlarda tuproq va shamol eroziya tufayli o‘simlik qoplamini kamayishining oldini olish uchun eroziyaga qarshi ixota daraxtzorlarini tashkil qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Земельный фонд Республики Узбекистан. – Ташкент, 01.01.2021 г 2.
2. I.B.Rustamova, Sh.A.Tursunov “Yaylovlarni iqtisodiy baholash usullari” 106-110 betlar. Innovatsion iqtisodiyot: muammo, tahlil va rivojlanish istiqbollari». Xalqaro ilmiy-amaliy anjumani ilmiy maqolalar to‘plami (2-qism). – Qarshi. «Intellect» nashriyoti, 2021- 509 bet.
3. M.M.Maxmudov, X.R.Xalilov, L.S.Ortikova “Cho‘l va adirlarda ozuqa yetishtirish - ozuqa yetishtirish fanining yangi yo‘nalishi” 23-24-betlar. O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligi sohasi samaradorligini oshirishda ilmiy tadqiqot institutlari va oliy ta’lim muassasalarining rolini oshirishning dolzarb masalalari. To‘plami 2-kitob 22-23 fevral 2018 yil.
4. Cho‘l yaylov chorvachiligini rivojlantirish va cho‘llanishning oldini olishning ilmiyamaliy asoslari” xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Samarqand-2019 y. 429- bet.
5. Европейская экономическая комиссия Комитет по экологической политике. Обзор результативности экологической деятельности Кыргызстан. Организация Объединенных Наций Нью-Ёрк и Женева, 2000 г. – 177 стр.
6. Оценка состояния земель в Киргизской Республике с точки зрения выпаса скота и возможное развитие системы квотирования на уровне местного самоуправления. - Б.: В.Р.С.Компаний, 2015 - 48 стр
7. Худойбердиев, Ф. Ш. (2020). Зарубежный опыт в области пастбищных территорий, возможности и условия их использования в Узбекистане. Землеустройство, кадастр и мониторинг земель, (10), 24-27.

8. Shamshodovich, Khudoyberdiyev Feruz, Bobojonov Said Utkirovich, and Mukhamadov Kamariddin Mukhtarovich. "INNOVATIVE APPROACH TO PASTURE MANAGEMENT AND PRODUCTIVITY IMPROVEMENT." *Academicia Globe: Inderscience Research* 2.05 (2021): 491-494.
9. Современное состояние почвенного покрова, сохранение и воспроизводство плодородия почв// Сборник трудов Всероссийской научно-практической конференции. - Махачкала. ФГБНУ «Федеральный аграрный научный центр Республики Дагестан». 2018. 378 стр. Система показателей опустынивания земель. 189-192 стр.
- 10.10. Shuxrat, A., & Erkin, K. (2020). WAYS TO INCREASE THE EFFECTIVE USE OF LANDS OF PERSONALITIES AND DEKHAN ECONOMIES IN THE BUKHARA REGION. *Агропроцессинг*, 2(2).

PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP MODEL: IMPACT, ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF THIS MODEL

**Karshi State Technical University assistant –
Xalilova Maftuna Raxmon kizi**

Annotation: The article examines the "Public Private Partnership Model" and analyzes its impact on the economy, advantages and disadvantages. The PPP model is an approach to the implementation of infrastructure projects by organizing cooperation between the public and private sectors. The article shows the role of this model in increasing efficiency in the economy, creating new jobs and efficient distribution of resources. As advantages, the possibilities of reducing the financial burden of the state, using the potential of the private sector in introducing innovative technologies and attracting international investments are highlighted through PPP. Also, this model makes it possible to obtain effective results through a clear division of responsibilities between the public and private sectors.

Аннотация: В статье рассматривается «Модель государственно-частного партнерства» и анализируется ее влияние на экономику, преимущества и недостатки. Модель ГЧП – это подход к реализации инфраструктурных проектов путем организации сотрудничества государственного и частного секторов. В статье показана роль данной модели в повышении эффективности экономики, создании новых рабочих мест и эффективном распределении ресурсов. В качестве преимуществ выделены возможности снижения финансового бремени государства, использования потенциала частного сектора во внедрении инновационных технологий и привлечения международных инвестиций через ГЧП. Также данная модель позволяет получать эффективные

результаты за счет четкого разделения обязанностей между государственным и частным секторами.

Annotatsiya: Maqolada “Davlat xususiy sherikchilik modeli”ni o‘rganib chiqadi va uning iqtisodiyotga ta’siri, afzalliklari hamda kamchiliklarini tahlil qiladi. DXSH modeli, davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlikni tashkil etish orqali infratuzilma loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan yondashuvdir. Maqolada, ushbu modelning iqtisodiyotda samaradorlikni oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va resurslarni samarali taqsimlashdagi roli ko‘rsatilgan. Afzalliklar sifatida, DXSH orqali davlatning moliyaviy yukini kamaytirish, xususiy sektorning innovatsion texnologiyalarni kiritishdagi salohiyatini qo‘llash va xalqaro investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatlari ta’kidlanadi. Shuningdek, bu model davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi mas’uliyatlarni aniq taqsimlash orqali samarali natijalar olish imkonini beradi.

Key words: Private, risks, sector, sectors, benefits, efficiency, two sides, model, resources, used, infrastructure, cooperation.

Introduction: Public-Private Partnership is a model of cooperation between the public and the private sector, in which the two parties jointly implement economic infrastructure projects or use the resources, technologies and management capacity of the private sector to provide public services. In this model, the government engages the private sector in the project using its financial and management resources. And the private sector offers its own investments, technological innovations and effective management methods.

The PPP model consists of the following main elements:

1. Financial support of the project: Projects implemented through joint investments of the state and private sector. It is mainly used in the construction of large infrastructure projects, such as roads, bridges, energy facilities, health and educational facilities.

2. Sharing of risks: In a PPP, risks are shared between both parties. The private sector assumes operational and financial risks, while the state manages political and social risks. This distribution affects the success of projects.

3. Long-term cooperation: PPP projects are often long-term and the public expects the private partner to provide certain services. The private sector, in turn, provides these services for profit.

Among the advantages of the PPP model are opportunities to reduce the financial burden of the state, provide efficient services, attract investments and develop social infrastructure. At the same time, issues such as the weakening of state control, dependence on long-term contracts and political stability are raised as shortcomings.

Thus, PPPs can be an effective tool in the development of various sectors of the economy, but its success depends on proper management and the balance between partners.

Literature analysis and methodology. The Public Private Partnership (PPP) model plays an important role in economic development, and many scientific studies, articles and books have been published in this area. In the analysis of these literatures, various approaches regarding the impact of DXXS on the economy, advantages, disadvantages and its effective implementation are presented.

1. Economic efficiency of PPPs: Many studies, including the works of Yescombe (2014) and Grimsey and Lewis (2004), have highlighted the possibilities of reducing the financial burden of the state and attracting investments through PPPs. In such a model, even if the state budget is limited, a large amount of financial resources will be injected into the country's economy by attracting the private sector. The effect of PPP on the economy is not only the attraction of financial resources, but also the development of infrastructure and social services (Flyvbjerg, 2003).

2. PPPs and infrastructure development: There are many studies on the role of PPPs in the implementation of infrastructure projects. Basically, the literature in this field emphasizes the importance of ensuring the effectiveness of PPPs and monitoring the activities of the private sector by the state (Sappington, 2012). PPP creates opportunities not only to attract financial resources, but also to improve the quality of infrastructure facilities, implement new technologies, and introduce innovations in the service sector.

3. Disadvantages and risks: Although PPP models offer many advantages, there are also a number of risks and disadvantages in its practice. These include the weakening of state control, the private sector's focus on financial gain, and the inaccurate assessment of project effectiveness (Grimsey and Lewis, 2004). Also, long-term contracts between the public and private sectors and risks associated with political changes can negatively affect the success of PPPs. The methodology of this study includes several approaches to analyze the impact, advantages and disadvantages of PPPs on the economy. Qualitative and quantitative methods were used in the research, and through these two methods, it is possible to analyze in depth the efficiency, economic impact, and its advantages and disadvantages of PPP.

1. Literature analysis: As the first stage of the research, available scientific literature, books, articles and reports were studied. Through this process, a deep understanding of the theoretical and practical aspects of the PPP model, its economic efficiency, advantages and disadvantages was formed. The works of authors such as Yescombe (2014), Grimsey and Lewis (2004), Flyvbjerg (2003) and Sappington (2012) were used as primary sources.

2. Quantitative analysis: The study used statistical methods to assess the economic impact of PPPs, including quantitative data such as measures of economic performance, investment volume, job creation, and service quality. In this, the available statistical information about the implemented PPP projects in the economic sectors of Uzbekistan was collected and an analysis was conducted based on them.

3. Qualitative analysis: In the study, the social and political aspects of PPP, as well as the successful and unsuccessful aspects of cooperation between the public and private sectors were considered on the basis of qualitative analysis. Through interviews and expert opinions, conversations were held with project managers, state representatives and leaders of the private sector. Through this methodology, detailed information about the practice of PPP was collected.

4. Cache views and recommendations: At the end of the study, practical recommendations were developed for more effective implementation of PPP. These recommendations include issues such as strengthening cooperation between the private sector and the state, increasing transparency of contracts, effective risk sharing, and strengthening project monitoring.

Discussion. It is necessary to have a comprehensive discussion about the role and impact of the Public Private Partnership (PPP) model in the economy. PPPs can be an effective tool for economic development, but their success largely depends on their proper management and the balance between the public and private sectors. The impact of PPP on the economy:

PPP has several positive effects on the economy. First of all, this model helps to effectively expand the limited financial resources of the state. The investment potential and technological capabilities of the private sector complement the economic activity of the state and help to implement new infrastructure projects. At the same time, the impact of the PPP model on the economy will be significant not only in increasing financial potential, but also in improving the quality of public services. For example, quality services can be provided through public and private sector cooperation in health, education, transport and energy sectors.

In addition, the economic impact of PPPs helps to create new jobs, support local production and improve the investment climate. By involving the private sector, new technologies, management approaches and innovations enter the country's economy. This will contribute to economic stability in the long term.

Results. The Public Private Partnership (PPP) model is important in economic development. According to the results studied in the article, this model has the following effects on the economy:

1. Increase in economic efficiency: with the help of PPP, the possibilities of reducing the financial burden of the state and implementing infrastructure projects

with the innovative capabilities of the private sector will expand. This process ensures efficient allocation of resources.

2. Investment attraction: The investment potential of the private sector and the possibility of attracting international capital make the PPP model attractive for economic growth and sustainable development.

3. Creation of new jobs: The PPP model will be an important factor in the creation of new jobs, including the implementation of infrastructure projects that require skilled labor.

However, the model also has its drawbacks:

1. Weakening of state control: Since PPP contracts are often long-term, they can weaken state control and prioritize the interests of the private sector.

2. Political and economic risks: Long-term agreements that require continuous political stability, as well as economic turmoil and market changes, can negatively affect the effectiveness of PPPs.

3. Private sector's focus on profit: The private sector's focus on financial interests can sometimes conflict with the general public interest and lead to a reduced sense of social responsibility.

Thus, the PPP model can be an effective tool for economic growth and development, but its success requires proper governance, control mechanisms, and a balance of public-private partnerships.

Summary. The Public Private Partnership (PPP) model is seen as an effective tool in supporting economic development and implementing critical infrastructure projects. Its benefits include financial stability, efficiency, and innovation, among other things. However, the model has its drawbacks, especially high costs, inaccurate risk assessment, and the risk of excessive private sector profits. Therefore, a careful approach and strict control is necessary in the implementation of PPP projects. In conclusion, the PPP model can be an effective tool for economic development, but its success depends on proper governance, transparency, and maintaining a balance in public-private cooperation. Therefore, before implementing this model on a large scale, it is necessary to thoroughly analyze all its advantages and disadvantages.

Used literature.

1. "Public-private partnership: Theoretical foundations and practical aspects" — Author: Sh.

2. "Public-private partnership and its impact on the economy" — Author: M. Khamroyev.

3. "Public-private partnership in infrastructure development" — Author: S. Abduqadirov.

4. "Private sector and public partnership: Theory and practice" — Author: A. Jumanov

5. "Public-Private Partnerships: Principles of Policy and Finance" — E. R. Yescombe.
6. "Managing Public-Private Partnerships" - Patrick A. M. van der Meer
7. "Infrastructure Public-Private Partnerships" - David E. J. Sappington.

**QURITILGAN OLXO'RI PASTELASI TAYYORLASHDA TALAB
ETILADIGAN TEXNOLOGIK PARAMERTLAR**
ARALOVA MINAVVAR NOMOZ QIZI *Qarshi davlat texnika universiteti*
Qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish va qayta
ishlash texnologiyasi" kafedrası assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqolda quritish uchun maxsus yetishtirilgan navlarni tanlash, mevalarni terib olish muddatlarini anqilash, olxo'rini quritish uchun dastlabki ishlov berish, mevalarning umumiy quritish vaqtini aniqlash, mahsulot namini baravarlashtirish va turli xil quritish bohqichlarini aniqlash bo'yicha tadqiqot ishlari olib borilgan.

Аннотация. В данной статье рассматривается выбор сортов, специально выращиваемых для сушки, Определение сроков сбора плодов, предварительная обработка слив для сушки. Были проведены исследования с целью определения общего времени сушки фруктов, выравнивания влажности продукта и определения различных стадий сушки.

Abstract. This article discusses the selection of varieties specially grown for drying, determining the dates for picking fruits, preliminary processing of plums for drying, determining the total drying time of fruits, equalizing product moisture, and determining different drying stages.

Kalit so'zlar: quritish, navlar, qand miqdori, rangi, idishlar, oltingugurt tutuni, namini baravarlashtirish, saralash, qadoqlash.

Ключевые слова: сушка, сорта, содержание сахара, цвет, тара, пары серы, выравнивание влажности, сортировка, упаковка.

Keywords: drying, varieties, sugar content, color, containers, sulfur fumes, moisture equalization, sorting, packaging.

Nam mahsulotlarni qurituvchi agent yordamida suvsizlantirish jarayoni quritish deb ataladi. Bu jarayonda namlik bug'lanish yo'li bilan qattiq faza tarkibidan gaz (yoki bug') fazasiga o'tadi. Quritish – bu oziq-ovqat mahsulotlarining buzilishini oldini olishning eng qadimgi usullaridan biridir. Quritishning zamonaviy usullari va usullari tabiiy xususiyatlarini saqlab qolish bilan birga yuqori sifatli mahsulotlarni olish imkonini beradi va ko'pincha quritilgan mahsulotlar yangi mahsulotlarga nisbatan afzalliklarga ega. Quritilgan mahsulotlar kam hajm egallaydi, ozuqaviy moddalarni konsentrlangan holda o'z ichiga oladi va yaxshi singdiriladi (masalan, sabzavotlardan olingan kukunlar), ko'proq tashiladi va h.k. Quritish – bu issiqlik va

massani uzatishning murakkab jarayoni, bu hayvonot va o'simlik manbalaridan olingan qishloq xo'jaligi xom ashyosidan olinadigan mahsulotlar va yarim tayyor mahsulotlarni samarali saqlashga imkon beradigan konservalash usullaridan biridir.

Bugungi kunda dunyoda quritilgan mahsulotlarga bo'lgan talab ortib bormoqda. Bunga asosiy sabab iste'molchilarni nomavsumiy davrda ham quritilgan mahsulotlar bilan ta'minlanishi, uzoq muddatda sifatli saqlanishi, transportirovka qilish qulayligi, kam xajmdaligi, biokimyoviy tarkibi jihatdan boyishi, oziqaviy va energetik qiymatini oshishi kabi ustunliklarga ega bo'lishidir. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 23 fevraldagi "Meva va sabzavot mahsulotlarini eksport qilish to'g'risida" 163-son qarorida eksportiyor korxonalar uchun bir qator yengilliklar berilishi ushbu soxani yanada rivojlantirishiga xizmat qildi. Hozirda O'zbekiston quritilgan mahsulotlar eksporti bo'yicha dunyo hamjamiyati orasida salmoqli o'rinlarni egallaydi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirishga e'tibor qaratilgan.

Ma'lumki, barcha mevalarni quritish mumkin bo'lsada, ularning hammasini ham sifatli quritilgan mevalarga aylantirib bo'lmaydi. Mevaning iste'molga yaroqlik davri davomida rangi saqlanishini, uning hajmini, "etiligi" darajasini va umumiy ko'rinishini hisobga olish kerak. Umuman olganda, quritilgan mevalar uchun asosiy narsa tashqi ko'rinishdir. Quritishbop navlarni tanlash. Yaxshi sifatli quritilgan mevalarni faqat maxsus o'stirilgan va sinalgan daraxtlardan yig'ilgan yangi mevalardan olish mumkin. Mevalarni terib olish muddatlari. Ho'l meva shaklida saqlash uchun mo'ljallangan mevalarni o'stirish texnologiyalari bilan quritish uchun mo'ljallangan mevalar o'rtasida sezilarli farqlar mavjud. Ho'l mevalardan farqli o'laroq, quritish uchun ishlatiladigan mevalar daraxtlarda to'liq pishib yetishgan holda terib olinadi, bu ularning optimal shirinligi va ta'mini ta'minlaydi.

Meva va uzumlarni quritganda ulardan juda ko'p miqdorda suv bug'lanib ketadi. Bu sharoitda mikroorganizmlar rivojlana olmaydi va mahsulot buzilmaydi. Albatta buning uchun qurigan mahsulot standart namlikda, maxsus idishda va qoidaga binoan saqlash sharoitida bo'lishi kerak. Qurigan mahsulot yaxshi saqlanadi va uzoq masofalarga tashish juda qulay.

Olxo'ri pastilasi — bu olxo'ri pyuresidan tayyorlanadigan shirinlik bo'lib, tabiiy va mazali desert hisoblanadi. Olxo'ri pastilasini tayyorlash 1 kg pishgan olxo'ri uchun 200-300 g shakar zarur bo'ladi.

Olxo'rini quritishga tayyorlash: Olxo'rilarni yaxshilab yuviladi, mevaga yopishgan har xil xas-cho'p, qum, mikroorganizmlar, shuningdek zaharli moddalarning qoldiqlari yuvib tashlanadi. Mahsulot toza suvda yuviladi, uning har kilogrammiga o'rta hisobda 0,7 litr suv sarflanadi. U qadar ko'p bo'lmagan mevani vannalarda, bochka yoki betonlangan hovuzlarda qo'lda yuviladi. Mevalar asosan

qo'lda oddiy pichoq bilan yoki mashinalarda to'g'raladi. Mevalarni turiga qarab to'g'rashning har xil usuli qo'llaniladi. Masalan, qoqi qilinadigan olma 5-7 mm qalinlikda gardish qilib, nok esa to'rt pallaga bo'linib, urug'i olib tashlanadi. Olxo'ri ikki pallaga bo'linib danaklarini olib tashlanadi.

Pyure tayyorlash: Olxo'ri bo'laklarini maydalagichdan o'tkazib, bir xil pyure holatiga keltiriladi. Hosil bo'lgan pyure vakuumli qozonga solib qaynatiladi. Pyure qaynab chiqqach, shakar va limon sharbatini qo'shiladi. Aralashmani quyushguncha, taxminan 30-40 daqiqa davomida pishiriladi.

Quritish: Pishgan massani pergament qog'oz bilan qoplangan patnisga yupqa qatlam qilib yoyiladi. Quritish 2 xil (tabiiy va sun'iy) yo'l bilan olib boriladi. Mahsulotlarni ochiq havoda suvsizlantirish tabiiy quritish deyiladi, bu jarayon uzoq vaqt davom etadi. Oziq-ovqat sanoatida mahsulotlarni quritishda sun'iy usulidan ham foydalaniladi, bu jarayon maxsus quritish qurilmalarida olib boriladi. Quritish uchun ikki usuldan birini tanlash mumkin:

Quyoshda quritish: Patnisni quyoshli joyga qo'yib, 1-2 kun davomida quritiladi. Kechasi patnisni yopiq joyga olib kirishni shart.

Quritgichda quritish: Pechni 50-60°C ga qizdirib, patnisni ichiga joylashtiriladi. Eshigini biroz ochiq qoldirib, 6-8 soat davomida quritiladi.

Pastila to'liq qurigach, uni pergamentdan ajratib olinib va kerakli shaklda kesiladi. Ho'l meva va sabzavotlarni quritish jarayonini sanoatda tashkil etish katta ahamiyatga ega. Quritilgan mahsulotlarni transport vositasida tashish arzonlashadi, ularning tegishli xossalari yaxshilanadi, mikroblar ta'siriga kam uchraydi, saqlanish imkoniyati yuqori va kam joyni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 23 fevraldagi "Meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilish to'g'risida" 163-son qarori.

2. Mirziyoyev Sh. M. O'zbekiston Respublikasini 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston Taraqqiyot strategiyasi. Toshkent, "O'zbekiston" nashriyoti, 2022-yil.

3. Ochilov M.A. Unabi mevalaridan sukat tayyorlashda optimal quritish rejimlarini

o'rnatish//Eurasian journal of academic research. -b.191-194. |

3. Авраменко В.Н. Инфракрасные спектры пищевых продуктов. - М.: Пищевая пром-сть, 1994.- 173 с

4. Oripov R., Sulaymonov I., Umurzoqov E. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini saqlashva qayta ishlash texnologiyasi. T. "Mexnat", 1991.

5. Ostanakulov T.E. Meva – sabzavot va poliz mahsulotlarini yetishtirish, saqlash va qayta ishlash texnologiyasi. Samarqand, 2006. – 121-125 b.

6.Васильева М. В. Производство и способы переработки базилика // Научный журнал НИУ ИТМО. Серия: Процессы и аппараты пищевых производств. – 2015. – № 1. – С. 31 – 36.

QISHLOQ XO‘JALIGI SOHASIDA RESURLARNI SAMARALI BOSHQARISH VA BARQAROR ISHLAB CHIQRISH TEXNOLOGIYALARINING AHAMIYATI.

**Qarshi Davlat Texnika Universiteti assistenti –
Xalilova Maftuna Raxmon qizi**

Annotatsiya. Qishloq xo‘jaligi sohasida resurslarni samarali boshqarish va barqaror ishlab chiqarish texnologiyalarining ahamiyati zamonaviy dunyoda tobora ortib bormoqda. Aholi sonining o‘sishi, iqlim o‘zgarishi, cheklangan tabiiy resurslar va atrof-muhit muhofazasi masalalari qishloq xo‘jaligida yangi yondashuvlarni talab qiladi. Samarali resurs boshqaruvi va ilg‘or texnologiyalardan foydalanish qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ko‘paytirish, sifatini yaxshilash hamda ekologik barqarorlikni ta‘minlashda muhim rol o‘ynaydi. Resurslarni samarali boshqarish deganda, yer, suv, o‘g‘it, energiya kabi resurslardan oqilona va tejamkor foydalanish tushuniladi. Masalan, tomchilatib sug‘orish, aqlli o‘g‘itlash, aniq dehqonchilik texnologiyalari va agroinformatika kabi innovatsion usullar orqali resurslar tejab qolish bilan birga hosildorlik ham oshiriladi. Bu esa oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash va qishloq xo‘jaligining iqtisodiy samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Annotation. In the modern world, the importance of effective management of resources and sustainable production technologies in the field of agriculture is increasing. Population growth, climate change, limited natural resources and environmental protection issues require new approaches in agriculture. Effective resource management and the use of advanced technologies play an important role in increasing and improving the quality of agricultural products and ensuring environmental stability. Effective resource management means the rational and economical use of resources such as land, water, fertilizers, and energy. For example, through innovative methods such as drip irrigation, smart fertilization, precision farming technologies and agroinformatics, productivity is increased while saving resources. This makes it possible to ensure food safety and increase the economic efficiency of agriculture.

Аннотация. В современном мире возрастает важность эффективного управления ресурсами и устойчивых производственных технологий в сфере сельского хозяйства. Рост населения, изменение климата, ограниченность природных ресурсов и вопросы защиты окружающей среды требуют новых подходов в сельском хозяйстве. Эффективное управление ресурсами и использование передовых технологий играют важную роль в увеличении и

улучшении качества сельскохозяйственной продукции и обеспечении экологической стабильности. Эффективное управление ресурсами означает рациональное и экономное использование таких ресурсов, как земля, вода, удобрения и энергия. Например, благодаря инновационным методам, таким как капельное орошение, интеллектуальное внесение удобрений, технологии точного земледелия и агроинформатика, производительность повышается при одновременной экономии ресурсов. Это позволяет обеспечить продовольственную безопасность и повысить экономическую эффективность сельского хозяйства.

Kalit so'zlar. Resurslarni boshqarish, barqaror ishlab chiqarish, innovatsion texnologiyalar, hosildorlik, ekologik muvozanat, oziq-ovqat xavfsizligi, aqlli qishloq xo'jaligi, suv va yer resurslari, agrosanoat klasterlari, raqamli dehqonchilik.

Kirish. Qishloq xo'jaligining barqaror transformatsiya jarayoni butun Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun ahamiyatlidir. Bunga qishloq xo'jaligi barqaror rivojlanishi bo'yicha milliy rejalarni moslashtirish, qishloq xo'jaligini subsidiyalashning amaldagi tuzilmalarini yanada samarali ishlab chiqarishni subsidiyalash uchun qayta baholash, qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish uchun xususiy sarmoyalarni jalb qilish, suv tanqisligiga qarshi kurashish uchun qishloq xo'jaligida suvdan foydalanish samaradorligini oshirish va mintaqaviy hamkorlikni mustahkamlash orqali erishish mumkin. Barqaror ishlab chiqarish texnologiyalari esa uzoq muddatli istiqbolda ekotizimga zarar yetkazmagan holda qishloq xo'jaligini rivojlantirishga qaratilgan. Bu texnologiyalar ekologik muvozanatni saqlash, tuproq unumdorligini oshirish va iqlim o'zgarishining salbiy ta'sirlarini kamaytirishga xizmat qiladi. Masalan, muqobil energiya manbalaridan foydalanish, ekologik dehqonchilik, biologik pestitsidlar va genetik jihatdan moslashtirilgan ekinlar qishloq xo'jaligida innovatsion yechimlar sifatida qo'llanilmoqda. Qishloq xo'jaligi O'zbekiston iqtisodiyoti o'sishining eng muhim drayverlaridan biridir. Ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish, yer va suv munosabatlarini takomillashtirish, qulay agrobiznes muhiti va yuqori qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish, kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash, sohaga bozor mexanizmlarini, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, shuningdek, ilm-fan yutuqlaridan samarali foydalanish hamda kadrlar salohiyatini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasi qabul qilinishi ushbu sohadagi Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun dastur amal bo'lmoqda.

Muhokama. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining sifati xorijga tashish bilan bog'liq muammolar tufayli yomonlashadi va yaroqsiz holga keladi. Yuqori sifat va xavfsizlik talablariga javob beradigan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirib, yetkazib bera olsak, dunyoning istalgan davlatiga eksport qilish imkoniyatiga ega

bo‘lamiz. Shuningdek, yong‘oq, muzlatilgan va quritilgan meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilishning geografik ko‘lamini kengaytirish imkoniyatlari cheksiz, deb hisoblaymiz. Ta’kidlash joizki, keyingi yillarda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportining geografik qamrovi ham sezilarli darajada kengaydi. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining jo‘g‘rofiyasi va hajmi oshib, 92 ta davlatga 5,5 million 119 xil turdagi 2,4 milliard dollarlik mahsulot eksport qilindi. Norvegiya, Shvetsiya, Shveysariya, Kipr, Buyuk Britaniya, Lyuksemburg, Avstraliya, Quvayt, Ummon kabi yuqori to‘lov qobiliyatiga ega mamlakatlarga meva-sabzavot eksporti boshlandi.

Xususan, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini eksport qilishda Qozog‘iston 46 foiz, Rossiya 27 foiz va Qirg‘iziston 10 foiz va hokazo strategik hamkorlar hisoblanadi. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini, ayniqsa, meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilish imkonini beradi. Uchinchidan, eksport salohiyatini oshirish maqsadida agrologistika tizimini shakllantirish va undan samarali foydalanish, mahsulotlarni saqlash va tayyor mahsulotga aylantirish infratuzilmasini yaratish kun tartibidagi dolzarb masala.

Natijalar. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida samaradorlikni oshirishning nazariy va uslubiy asosini mamlakatimiz va xorijiy olimlar va mutaxassislarining tadqiqot ishlari, o‘rganilayotgan jarayonlarni tahlil qilishga kompleks tizimli yondashuv, iqtisodiyotning eng muhim masalalari bo‘yicha O‘zbekiston qishloq xo‘jaligiga oid qonunchilik va me‘yoriy-huquqiy hujjatlar va davlat organlarining dasturiy va prognozli ishlanmalari xizmat qilgan. Tadqiqot jarayonida monografik, mavhum-mantiqiy, analitik, kuzatish, tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish kabi maxsus ilmiy usullar qo‘llanilgan. Qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga davlatimiz tomonidan katta e’tibor qaratilmoqda. Suv resurslari yo‘qotilishini kamaytirish, qishloq xo‘jaligi yerlarining eroziya va degradatsiyasining oldini olish bo‘yicha faol choratadbirlar amalga oshirilmoqda. Davlat tomonidan qishloq xo‘jaligi yerlarini ko‘paytirish imkoniyatlarining amalda yo‘qligi sharoitida qishloq xo‘jaligini yanada rivojlantirishning ekstensiv modelidan intensiv modeliga o‘tilmoqda, bu esa qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarini qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirishni nazarda tutadi. Avvalo, moliyaviy resurslar va butun ishlab chiqarish zanjiri bo‘ylab xarajatlarni kamaytirish shart-sharoitlarni yaratish orqali amalga oshiriladi.

Xulosa. Ishlab chiqarish texnologiyalarining ahamiyati qishloq xo‘jaligida faqat iqtisodiy jihatdan emas, balki ekologik va ijtimoiy jihatdan ham katta ta’sir ko‘rsatadi. Zamonaviy texnologiyalarni joriy etish qishloq xo‘jaligida samaradorlikni oshirishga, tabiiy resurslardan tejamkor foydalanishga va mahsulot sifatini yaxshilashga imkon yaratadi. Ilg‘or texnologiyalar yordamida ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, energiya va resurslarni tejash, hosildorlikni oshirish kabi maqsadlarga erishish mumkin. Texnologiyalarni qo‘llash orqali fermerlar

samarali boshqaruv tizimlarini joriy etish, resurslarni yanada to'g'ri va optimal tarzda taqsimlash, bozor ehtiyojlariga moslashish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu esa nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga, balki qishloq xo'jaligi mahsulotlarining sifatini yaxshilashga ham yordam beradi. Xulosa qilib aytganda, ishlab chiqarish texnologiyalarining ahamiyati qishloq xo'jaligining kelajakda samarali va barqaror rivojlanishiga, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga, atrof-muhitni himoya qilishga va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu sababli, texnologiyalarni ishlab chiqish va keng joriy etish zaruriyati qishloq xo'jaligi sohasida asosiy yo'nalishlardan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

10. Милосердов В.В. Аграрная политика России – XX век. / В.В.Милосердов, К.В.Милосердов. – М., 2002. – 544 с.
11. Abdug'aniyev A. Qishloq xo
12. ‘
13. Jaligi iqtisodiyoti. – T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi, 2004. 26-b.
14. Ergashev R.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik. – T.: EXTREMUM PRESS, 2011. – 416 bet.
15. Xusanov R.A., Dadaboyev T.Yu., Dadaboyev D.Yu. Agrosanoat kompleksi iqtisodiyoti. – T.: O'zbekiston, 2003. – 470-b.
16. Parry M. Food and energy security: Exploring the challenges of attaining secure and sustainable supplies of food and
17. Energy. Food Energy Secur. 2012, 1, 1–2.
18. World Bank. World Development Report: Agriculture for Development; World Bank: Washington, DC, USA, 2008.
19. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 1-martdagi PQ-144-sonli “Qishloq xo'jaligida suvni tejaydigan
20. Texnologiyalarni joriy etishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarori. Manba lex.uz.
21. O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi rasmiy veb-sayti. Agro.uz.
22. O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi rasmiy veb-sayti, klasterlar va kooperatsiyalar. Agro.uz.
23. Burxanov A.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik. – T.: “Ziyo nashr-matba” nashriyoti, 2022-yil. – 413 b.

OLMA SHARBATI ISHLAB CHIQUARISHDA OLM MEVASINING SIFAT KO`RSATGICHLARI VA KLASIFIKATSIYASI

Abdixalilov O`lmasjon Ulfat o`g`li. Qarshi davlat texnika unuversiteti
tel: +99890 8644649 Elektron pochta: almazjon0001@mail.ru

Annotatsiya: Yangi nav olishda olmaning yovvoyi guruhlaridan ham keng foydalanish takidlab o`tish kerak. Ular ham zamonaviy nav uchun kerak bo`lgan muhim qishloq xo`jalik belgilariga ega. Yutimizda olma navlari ko`lamini yaxshilash, yangi navlar kashf etish va Xorij mamlakatlari seleksiyasining eng yaxshi navlarini introduksiya qilish yo`li bilan olib boriladi.

**Kalit so`zlar:** Shimoliy Amerika navi, rossiya navlari, markaziy osiyo, g`arbiy yevropa navlari, qrim navlari, respublikamiz navlari

Аннотация: При создании новых сортов важно учитывать широкое распространение групп диких яблонь. Они также обладают важными сельскохозяйственными признаками, необходимыми для современного сорта. Ведется работа по совершенствованию сортового состава яблок, выявлению новых сортов, внедрению лучших сортов зарубежной селекции.

Ключевые слова: Североамериканские сорта, российские сорта, среднеазиатские сорта, западноевропейские сорта, крымские сорта, сорта нашей республики

Abstract: In the development of new varieties, it is necessary to widely use wild groups of apples. They also have important agricultural characteristics necessary for modern varieties. In our country, the scope of apple varieties is improved, new varieties are discovered, and the best varieties of foreign selection are introduced.

Key words: North American varieties, Russian varieties, Central Asian, Western European varieties, Crimean varieties, varieties of our republic

Yurtimizdada ekilayotgan olmaning barcha navlari geografik kelib chiqishi va yetishtirish bo'yicha turli xil guruhlarga bo'linadi:

1. **Shimoliy Amerika;**
2. **Rossiya;**
3. **Markaziy Osiyo;**
4. **G`arbiy Yevropa;**
5. **Qrim**
6. **Respublika ilmiy tadqiqot institutlarida ishlab chiqarilgan yangi navlar.**

Shimoliy Amerika navi (Vaynsep, Belfler, Oltin Grayma, Golden delishes, Starkrimson va boshqalar.) Bu navlar asosan Amerika Qo'shma Shtatlari navlaridir. Qishloq x`ojalik sharoitlarda ham yaxshi o`sadi, hosilga birish muddatlari o`rtacha.

Mevasining tovar sifatlari va ta'mi yuqori darajada.

Rossiya navlari (Renet Simirenko, Borovinka, Oqnaliv va boshqalar) ta'm sifatlari o'rtachadan yuquri yaxshi, tovar sifatlari esa o'rtacha.

Markaziy Osiyo navlari yurtimizning mahalliy sharoitlarga yaxshi moslashgan,

quyoshoshni issiq taftiga chidamlidir. Bu olmalari Xorazm viloyatining tuprog'i sho'riga ham chidamli, mevasining tovar sifatlari va ta'mi o'rtacha, mazasi shirin, asosan erta muddatlarda pishib yetiladi.

G'arbiy Yevropa navlari yurtimizning mahalliy sharoitlarga yaxshi moslashgan bo'lib, meva sifatlari yuqori, tovar sifatlari esa o'rtacha, asosan avgust - sentabr oylarida pishib yetiladi. Qish faslida yaxshi saqlanadigan navlari bor (Oq rozmarin).

Qrim navlari (Sariq Sinap, Kandil Sinap) yuqori hosildor, meva sifati yaxshi, lekin mahalliy sharoitimizga yaxshi moslashmagan. Sovuq va issiq iqlimimizga chidamsiz, hamda kech hosilga kiradi.

Respublikamiz navlari asosan R.R.Shreder navidir nomidagi bog'dorchilik, uzumchilik va vinochilik institutida va uning filiallarida ishlab chiqarilgan. Toshkent borovinkasi, Afrosiyob, Mehmoni, Samarqand to'ng'ichi, Saratoni va boshqa navlar shular qatoridandir. Ular mahalliy sharoitlarimizga yaxshi moslashgan, issiq va sovuqqa chidamli. Mevasining ta'm va tovar sifatlari yaxshi, asosan erta va o'rta pishar navlar qatoriga kiradi.

Yuqorida takidlangan olmaning madaniy navlari guruhlaridan yangi nav olishda birlamchi qo'llanma sifatida foydalanish mumkin. Yangi nav olishda olmaning yovvoyi guruhlaridan ham keng foydalanish takidlab o'tish kerak. Ular ham zamonaviy nav uchun kerak bo'lgan muhim qishloq xo'jalik belgilariga ega. Yutimizda olma navlari ko'lamini yaxshilash, yangi navlar kashf etish va Xorij mamlakatlari seleksiyasining eng yaxshi navlarini introduksiya qilish yo'li bilan olib boriladi.

O'lkamizda olma seleksiyasining asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi.

- **Iyun oyida pishadigan, ho'l va qayta ishlangan holda iste'mol etishga yaroqli;**
- **Oktabr pishadigan, mevalari ho'l holda kamida 150-200 kun saqlanadigan;**
- **Mevasining o'rtacha og'irligi 150-200g. keladigan vitaminlarga, biologik faol moddalarga va mikroelementlar boy, ta'm va tovar sifatlari yuqori (4-5 ball) bo'lgan;**
- **O'lkamizning hamma iqlim va ekologik sharoitlariga moslashgan, Oq Rozmarin va Renet Simirenko tipidagi navlari;**
- **Birlamchi asosiy kasalliklarga, vegetatsiya va tinim davrida stress**

- **omillarga (issiqqa, past haroratlarga, qurg'oqchilikka) chidamli;**
- **O'g'itlash, sug'orish, va shuningdek boshqa agrotexnik tadbirlarga sezgir;**
- **Mexanizatsiya, shakl berish va hosilni terish uchun qulay bo'lgan, kuchsiz o'suvchi, shox-shabballari kichik, spur tipidagi hosil beruvchi;**
- **O'zini-o'zi changlaydigan, kech gullaydigan, muntazam hosil beruvchi navlar ishlab chiqarish kerak.**

Olma seleksiyasida ko'plab navlar aro va ko'plab turlar aro chatishtirish ko'proq qo'llaniladi. Geografik jihatdan turli xil uzoqlikda joylashgan, ya'ni har xil ekologik muhittlarda shakllangan ota-ona juftlarini chatishtirish eng yaxshi natijalar beradi. Geografik turli xil uzoqlikda joylashgan ota-ona juftlarini tanlashda hozirda ishlab chiqarilgan chet el navlaridan foydalanish kerak. Ular ko'pchiligi sekin o'suvchi, shox-shabballari kichik va spur tipida hosil qiluvchi navlar turkumiga kiradi. Shuning uchun mahalliy navlarni G'arbiy Yevropa va Amerika navlari bilan chatishtirish maqsadga muvofiq. Mahalliy tez hosilga biruvchi, sekin o'suvchi navlarni introduksiya qilingan spur tipidagi navlar bilan; mevalari qishda yaxshi saqlanadigan mahalliy navlarni eng yaxshi Xorij qishki navlari bilan; seleksiyada Xorij navlaridan foydalanilganda retsipron chatishtirish tavsiya etiladi.

Oq olma (*Beliy nalive*) daraxti o'rtacha kattalikda, ertapishar, mevasi o'rtacha, sarg'ish oq bo'lib, nordon. Iyunda pishadi, uni 15-20 kun saqlash mumkin. Ekspertga yaroqli. 4-5 yili hosilga kiradi.

Renet Simirenko - qishki nav bo'lib, O'lkamizning hamma viloyatlarida yetishtirish ommaviylashgan. O'tqazilgandan keyin 4-5 yili hosilga kiradi. Hosildor, lekin solkash. Mevasi konussimon, o'rtacha vazni 110-120 g. Hosil yig'ilgandan to may-iyun oyigacha saqlanadi.

Parmen zimniy zolotoy (Qish oltini) - kuz navi bo'lib, Yurtimizning hamma rayonlarida ekish uchun tavsiya etilgan. Daraxti o'rtacha kattalikda. Meva vazni 80-120 g. Pishganda mevasi sariq, taram - taram qizil rangda bo'ladi. ekilgach ko'chat 4-5 yili, ba'zan 6-8 yili hosil bera boshlaydi. Sovuqqa bardoshsiz.

Grafenshteynskoye krasnoye – Germaniyaning o'rtapishar navi. O'lkamizning deyarli hamma viloyatlarida ekiladi. Daraxti katta, mevasi yozning oxirida pishadi. 4-5 yili hosilga kiradi. Hosildorligi yaxshi. Mevasi yumaloq, chiroyli, rangdor, o'rtacha vazni 100-130 g, bir oz qovurg'ali, po'sti hidli, yog'li, yashil sariq. Eti sarg'ish oq, suvli, shirin xushxur. Bu nav sovuqqa o'rtacha chidamli hisoblanadi.

O'zbekiston davlat reyestriga kiritilgan asosiy olma navlari

<u>№</u>	<u>Navlar nomlanishi</u>	<u>Mamlakati</u> <u>(Yaratilgan)</u>	<u>Mevalarni pishish</u> <u>oyi va dekadasi</u>
<u>1.</u>	<u>Delishes</u>	<u>AQSH</u>	<u>5/VIII</u>
<u>2.</u>	<u>Djonatan</u>	<u>AQSH</u>	<u>3/VIII</u>
<u>3.</u>	<u>Parmen zimniy zolotoy</u>	<u>Angliya</u>	<u>12/VIII</u>
<u>4.</u>	<u>Pervenets samarkanda</u>	<u>O‘zbekiston</u>	<u>1/VI</u>
<u>5.</u>	<u>Renet simirenko</u>	<u>Ukraina</u>	<u>5/IX</u>
<u>6.</u>	<u>Nafis</u>	<u>O‘zbekiston</u>	<u>5/X</u>
<u>7.</u>	<u>Stark crimson</u>	<u>AQSH</u>	<u>3/VIII</u>

Olmazorlar o‘lkamizningdagi mevazorlar maydonining 27% ini tashkil qiladi, ya’ni o‘rikzorlardan keyin ikkinchi o‘rinni egallaydi. O‘lkamizning hamma tumanlarida olmazorlar bor; masalan, ayrim bog‘dorchilik xo‘jaliklarida olmazorlar 500 gektardan ham kattaroq maydonni egallaydi.

Olma mevasida 5-155g gacha shakar (glyukoza, fruktoza, saxaroza), 0,2-1,3% gacha turli xil kislotalar (olma va limon kislotalar), 50 mg gacha S vitamini, 0,5-1,2% gacha pektin moddasi, 100 g olma 50 kkal ga ega, ozgina miqdorda karotin, tiamin, riboflavin va nikotin kislotasi bor.

Olmadan quyuq shinni (djem), povidlo, marmelad, sharbat, qiyom, qoqi qilish, kompot, qayla va turli ichimliklar tayyorlash mumkin.

Olmaning erta pishar javdari navlari yurtimiz iqlimga yaxshi moslashgan; biroq ularning mevasida qand moddasi va kislotalar juda kam miqdorda bo‘lganligi sababidan juda ham xushxo‘r emas.

Olmaning Yurtimizda keng tarqalgan sanoat navlarini mevasining peshib-yetilishiga qarab uch guruhga bo‘lishimiz mumkin: yozgi (ertapishari) navlar, kuzgi (o‘rta pishar) navlar va qishgi (kech pishar) navlar. Yozgi navlar «Pervenets Samarkanda», «Oq olma», yozgi «Shaftoli olma», «Samarqand olmasi», «Persikovoye letneye», «Renet Tashkentskiy», «Registoni», «Saraton», «Navoiy», «Jizzax olmasi», «Astraxan qizil olmasi», «Borovinka Tashkentskaya» navlarining mevasi iyun oyi oxiri va iyul oyi boshlarida pishadi.

Kuzgi navlar («Renet Landsbergskiy», «Razmarin», qishki «Zolotoy Parmen», «Qizil Grafenshteyn olmasi») ning hosili avgust oyining boshlarida yig‘ib olinib saqlab qo‘yilganda 15 kundan keyin pishib yetiladi.

Olmaning kechpishar navlari parvarish talab bo‘lib, sovuqqa bardosh

berolmaydi. Bu Qishgi navlar («Mehmoni», «Mantuaner», «Razmarin», Renet Simirenko», «Qandil Sinop», «Zolotoy Grayma», «Renet Orlenskiy», «Belfler») ning hosili sentabr oyining ikkinchi yarmi - oktabr oyining birinchi o'n kunligida yig'ib olinadi. Ular saqlab qo'yilganda asta-asta pishadi va uzoq vaqtlargacha buzilmaydi, chirimaydi.

Olma tarkibida ko'p hollarda miqdoridagi qand moddasi, kislotalar, pektin moddalari va har xil vitaminlar bo'lganligi sababli ulardan turli xil konservalar tayyorlanadi. Kislotasi kam, chuchuk va eti yumshoq bo'ladi, kam shira olmalar konserva uchun yaramaydi, Olma mevasidan shakarsiz sharbat tayyorlash uchun «Simirenko», «Qandil Sinop», «Razmarin», kabi shirin nordon olma navlaridan foydalaniladi. Bu nav olmalardan olingan sharbatlar sifatli va xush ta'm bo'ladi.

Yozgi olma navlarining sifati GOST 16270-70 ga, Qishgi olma navlarining sifati esa GOST 21122-75 standarti talabiga javob berishi kerak. Bu Davlat standartlari talabi bo'yicha boradi, tez pishar olmalar sifat ko'rsatkichlari bo'yicha 1- va 2-tovar navlariga bo'linsa, kech pishar olma navlari esa oliy, 1-, 2- va 3-tovar navlariga bo'linadi. Olma mevalarni tovar navlariga ajratishda asosiy ko'rsatkich tekshirish uchun namuna sifatida olingan olmalarning eng katta ko'ndalang kesimining diametri hisoblanadi. Masalan, kechpishar olmalarning dumaloq shaklli oliy navida ko'ndalang kesimining diametri 65 mm dan, 1-navida 60 mm dan, 2-navida 50 mm dan, 3-navida esa 40 mm dan kam bo'lmasligi talab etiladi. Bundan tashqari olmalarning sifatini belgilaydigan asosiy ko'rsatkichlarga ularning tashqi ko'rinishi, pishib yetilganlik darajasi, hidi, ta'mi kabi ko'rsatkichlari kiradi. Chirigan, shishgan, eti qoraya boshlagan olmalar sotishga ruxsat etilmaydi.

Adabiyotlar

- [1]. Hamdamov Q.S. "Qishloq xo'jahgi korxonalari faoliyatini boshqarish". - T.:
- [2]. Farmonov T.X. "Fermer xo'jaliklarini rivojlantirish istiqbollari". T: Yangi asr avlodi, - 2004. - 143 b.
- [3]. 1.69. Hakimov R. Otaqulov M. Yusupov E. Yusupov M. "Agrosanoat majmuasi iqtisodiyoti"-T.: 2004 -159 b.

OLMA SHARBAT ISHLAB CHIQARISHNI INTELLEKTUALLASHTIRISH

Abdixalilov O'lmasjon Ulfat o'g'li. QDTU.

tel: +99890 8644649 Elektron pochta: almazjon0001@mail.ru

Annotatsiya: Yangi nav olishda olmaning yovvoyi guruhlaridan ham keng foydalanish takidlab o'tish kerak. Meva va sabzavotlarni yig'ib olingandan keyin saqlashdan oldingi saralash boshqichi sharbat ishlab jarayonida birlamchi o'rinda to'radi. Shuni hisobga olish kerakki, saqlash vaqtida meva va sabzavotlarning

o'simlik to'qimalarida fizik-kimyoviy jarayonlar ta'sirida qaytarilmas o'zgarishlar ro'y beradi, bu esa mahsulot sifatining yo'qolishiga va buzilishiga olib keladi.

Kalit so'zlar: Dastlabki malumotni, kiritish, konvereyni yoqish, vaqtni hisoblash, olmaning o'lchami, olmaning kamchiligi, axborot o'lchob tizimi.

Аннотация: При создании новых сортов важно учитывать широкое распространение групп диких яблонь. Этап сортировки фруктов и овощей после сбора урожая и перед хранением является основным этапом процесса производства сока. Следует учитывать, что в процессе хранения в растительных тканях плодов и овощей под воздействием физико-химических процессов происходят необратимые изменения, что приводит к потере и ухудшению качества продукции.

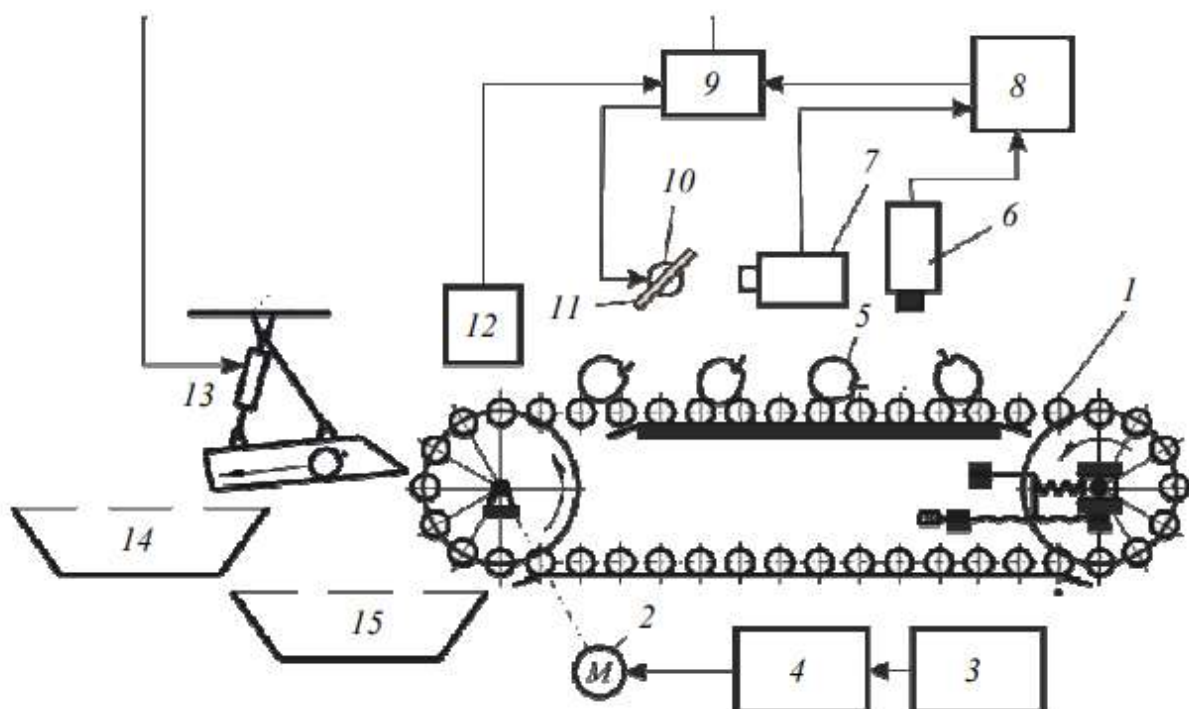
Ключевые слова: Североамериканские сорта, российские сорта, среднеазиатские сорта, западноевропейские сорта, крымские сорта, сорта нашей республики

Abstract: It is necessary to emphasize the widespread use of wild apple groups in the development of new varieties. The sorting stage after harvesting fruits and vegetables before storage is a primary stage in the juice production process. It should be taken into account that during storage, irreversible changes occur in the plant tissues of fruits and vegetables under the influence of physicochemical processes, which leads to loss and deterioration of product quality.

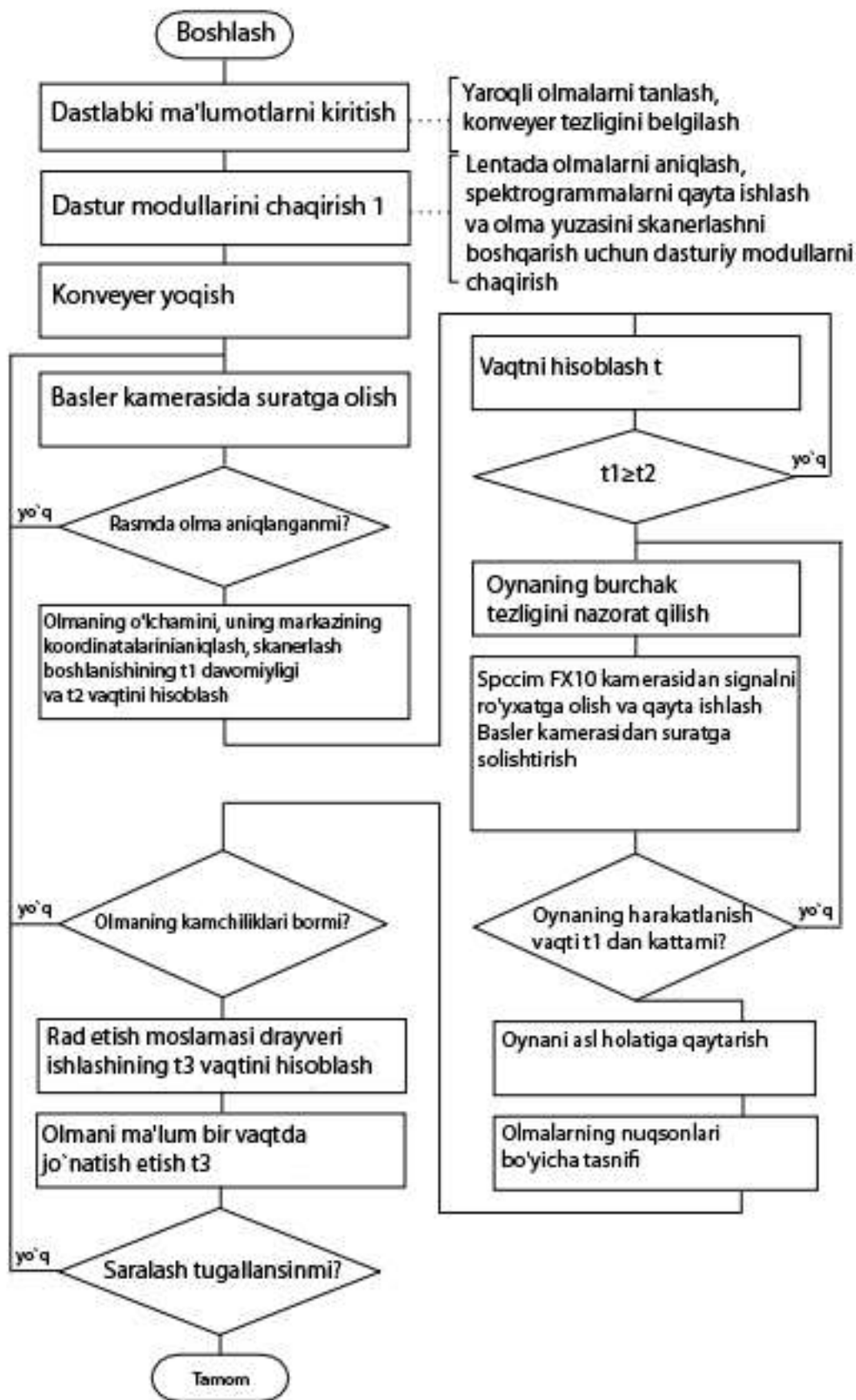
Key words: North American varieties, Russian varieties, Central Asian, Western European varieties, Crimean varieties, varieties of our republic

Meva va sabzavotlarni yig'ib olingandan keyin saqlashdan oldingi saralash boshqichi sharbat ishlab jarayonida birlamchi o'rinda to'radi. Shuni hisobga olish kerakki, saqlash vaqtida meva va sabzavotlarning o'simlik to'qimalarida fizik-kimyoviy jarayonlar ta'sirida qaytarilmas o'zgarishlar ro'y beradi, bu esa mahsulot sifatining yo'qolishiga va buzilishiga olib keladi. Shuning uchun tez buziladigan meva-sabzavotlarning saqlash muddatini uzaytirish va yig'im-terimdan keyingi yo'qotishlarni kamaytirish dolzarb vazifa bo'lib, uni yig'ib olingandan keyingi texnologik jarayonlarni takomillashtirish orqali hal etish mumkin. Bunday jarayonlarga o'simlik mahsulotlarini tegishli harorat va namlikda boshqariladigan atmosferada quritish va saqlash kiradi [1]. Bunda o'simlikning yuqumli kasalliklari bilan kasallangan meva va sabzavotlarni saralash jarayonida (qo'lda yoki avtomatik) mahsulotlarning umumiy massasidan olib tashlash muhim ahamiyatga ega [2, 3]. Saralash paytida qo'lda boshqarish ko'p vaqt va kuch talab qiladi. Mashina ko'rish tizimlari oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saralashni avtomatlashtirish uchun keng qo'llaniladi [4], ular o'nlab yillar davomida jadal ishlab chiqilgan. faoliyati davomida samarali vosita ekanligini isbotladi. Mevalarning tashqi va ichki sifatini nazorat qilish sohasida axborot texnologiyalarini qo'llash natijalari bugungi

kunda olma tasvirlari va/yoki kattaliklari orqali spektral tasvirlarini qayta ishlash va tahlil qilish bo'yicha olib borilgan bir qator tadqiqotlar asosida ishlar olib borilmoqda. Lekin bu sohada mashinani o'qitish usullari va sun'iy neyron tarmoqlarni qo'llashga asoslangan qurilmalarni ishlatishda esa bu sohada nuqsonlarni tasniflashning aniqligini oshirish va rad etish paytida birinchi va ikkinchi turdagi xatolarni kamaytirish bilan bog'liq ko'plab muammolar mavjud. Ushbu maqola mualliflari rolikli konveyer U bo'ylab harakatlanayotganda real vaqt rejimida saralangan olma sifati haqida ma'lumot olishni ta'minlaydigan axborot-o'lchov tizimini taklif qiladi (1-rasm). Konveyer Segnetics SMH4 tipidagi regulyator 3 tomonidan boshqariladigan tishli dvigatel 2 tomonidan, chastota konvertori 4 orqali boshqariladi. Olma tasvirlari 5, halogen lampalar bilan yoritilgan va infraqizil manba Microlight IR Plate-3-950 bilan yoritilgan. quvvati 10 Vt, Basler acA tipidagi videokameradan 6 -1920-155uc va kompyuterga ulangan 7Specim FX10 giperspektral kamerasidan 8 olinadi. Giperspektral kamera chiziqli detektorga ega bo'lganligi sababli, konveyerdagi ob'ektlarning ikki o'lchovli tasvirini olish uchun qadam motori 10 tufayli aylanishga qodir bo'lgan oyna 11 asosidagi skanerlash tizimi qo'llaniladi. Dvigatelning aylanish tezligi konveyer tezligi bilan sinxronlashtiriladi, u induktiv sensor 12 yordamida metall qo'zg'alish zanjirining burmalarining harakati tufayli paydo bo'ladigan chiqish signalining impulslari orasidagi vaqtga qarab hisoblanadi. Tegishli va nuqsonli mevalar uchun mo'ljallangan 14 va 15-konteynerlarga olmalarni rad etish 9-kontrolor signaliga ko'ra saralash moslamasi 13 yordamida amalga oshiriladi. Axborot-o'lchov tizimining ishlash algoritmi rasmda ko'rsatilgan. 2 va sun'iy intellekt usullaridan foydalanishga asoslangan.

Shakl: 1. Olma va ularning navlari sifatini nazorat qilishning axborot-o'lchash tizimi

2-rasm. Axborot-o'lchov tizimining ishlashi algoritmini blok-sxemasi

Bunda to'g'ridan-to'g'ri tarqalgan sun'iy neyron tarmog'i ishlatilgan, uning kirishlariga giperspektral kameradan ma'lumot berilgan. Buning uchun Specim FX10

kamerasi yordamida konveyer sirtlari spektrogrammalari (qora mat rangli roliklar) va "Imrus", "Spartan", "Orlovskoe" olmalarining uchta navi olingan bo'lib, ular tarkibida buzilmagan o'simlik to'qimalari, chirigan o'simlik to'qimalari, qoraqo'tir, Jonathan dog'i va qishloq xo'jaligi zararli moddalari shikastlangan. Olingan spektrogrammalarning tahlili shuni ko'rsatdiki, nazorat ob'ekti yuzasidan aks ettirilgan yorug'lik spektrogrammalari bo'yicha hisoblangan ndvi, ARI1, CRI2, PSRI [8] vegetatsiya indeksleri olma nuqson turlari bo'yicha tasniflash uchun etarli ma'lumotga ega. Bundan tashqari, olma tarkibidagi namlikning spektrogramma ta'siri bo'yicha tadqiqotlar o'tkazildi, bu olma tarkibidagi namlik bilan nurlanishning yutilishi 962 nm to'lqin uzunligida kuzatilganligini va namlik miqdori oshishi bilan ortib borishini va 905 nm to'lqin uzunligida so'rilishini ko'rsatdi.

1-jadval

Sirt boshqaruv sinflari	
Spektrogramma olingan	sinov Ob'ekt sinfi
ob'ektining turi	
Buzilmagan o'simlik to'qimalari	0
Qurigan mevalar mevalar	1
Mevalar:	
chirigan mevalar to'qimalari bilan	2
Jonatan spotting bilan	3
qishloq xo'jaligi zararkunandalari tomonidan zararlangan	4
qoraqo'tir dog'lari bilan	5
Buzilmagan o'simlik to'qimasini o'z ichiga oladi:	
sopi	6
sepals	7
Konveyer yuzasi 8	

Neyron tarmog'ining chiqishi jadvalga muvofiq boshqaruv sirt ob'ektining sinfidir. 1-jadval.

Spektrogrammani qayta ishlash uchun ishlab chiqilgan algoritmi quyidagilarni o'z ichiga oladi: NDVI, ARI1, CRI2, PSRI indekslarini, shuningdek, WBI = RI905/RI962, ularni ikkita yashirin qatlamli to'liq bog'langan to'g'ridan-to'g'ri tarqaladigan neyron tarmog'i yordamida qayta ishlash (1-jadvalga qarang).

Neyron tarmoq parametrlari formula yordamida hisoblangan Ac parametrining eng yuqori qiymatiga erishish asosida tanlandi.

$$A_c = 1 - P$$

bu erda $P = \frac{N_1}{N} + \frac{N_2}{n}$; N_1, N_2, n - mos ravishda birinchi va ikkinchi turdagi xatolar soni va testlarning umumiy soni; Birinchi turdagi xatolar deganda neyron tarmoq 0, 6, 7 sinflar spektrogrammalarini (1-jadvalga ko'ra) 1 - 5, 8 sinflarga tasniflashi tushuniladi, ya'ni nuqsonsiz olma nuqsonli hisoblanadi.

II turdagi xato deganda biz neyron tarmoq 1 - 5, 8 sinf spektrogrammalarini 0, 6, 7 sinflar deb tasniflashini tushunamiz, ya'ni nuqsonli olma nuqsonsiz deb aniqlanadi.

Neyron tarmog'ining o'zgaruvchan parametrlari:

- yashirin qatlamlar soni (1 - 4);
- har bir qatlam uchun faollashtirish funktsiyalari (relu, sigmasimon, softmax);
- tayyorlash davrlari soni (10...30);
- o'quv partiyasining hajmi (250... 1000);
- har bir yashirin qatlamdagi neyronlar soni (16... 128).

Neyron tarmoqning optimal parametrlarini topish algoritmi neyron tarmoq kirishiga uzatiladigan $N = 1000$ spektrogramma va neyron tarmoq parametrlarining berilgan kombinatsiyasi uchun hisoblangan A_c parametrining qiymatidan iborat edi. To'plamdan A_c parametri eng yuqori qiymatni oladigan parametrlar optimal deb topildi. Ko'p kombinatsiyalarni sanab o'tish va A_c parametrini hisoblash natijasida quyidagi optimal qiymatlar olindi: davrlar soni - 30, yashirin qatlamlar - 2, birinchi qatlamdagi neyronlar soni - 128, ikkinchisida - 64. o'zgaruvchan parametrlar diapazonlari ishlarda tavsiya etilganlar asosida tanlangan.

Bunda parametr qiymati 0,84 ga teng, sirtni tasniflashda birinchi va ikkinchi turdagi xatolar soni 16% ga teng bo'lib, bu xorijiy mualliflarning tadqiqotlari natijalari bilan solishtirish mumkin. Tasniflashning aniqligini oshirish o'quv namunasi hajmini oshirish orqali mumkin.

Xulosa

Maqolada mevalarni qayta ishlash zavodining olmadan sharbat ishlab chiqarish jarayoni va sharbatlarning ishlab chiqarishda qo'llanilayotgan pog'onali ishlar o'rganildi. Maqolada olma sharbatini ishlab chiqarishda qo'llaniladigan xomashyo va yordamchi materiallar, ya'ni olma xususiyatlari o'rganildi. Mahsulotni tashish, qabul qilish va saqlashga qo'yiladigan talablar keltirilgan. Mahsulot bino ichida, havo namligi 70% bo'lgan yog'och tokchalarda, 0-25°C haroratda saqlanadi.

Adabiyotlar

1. Pankina I. A., Jino N. A.. Meva va rezavor ichimliklar bo'yicha fizik-kimyoviy tadqiqotlar / IV "oziq-ovqat innovatsiyasi va biotexnologiyasi" IV xalqaro ilmiy konferentsiyasi materiallari (Kemerovo, 2016 yil 27 aprel). Kemerovo: Kemtipp, 2016 Yil. P.278-280.
2. Hamdamov Q.S. "Qishloq xo'jahgi korxonalari faoliyatini boshqarish". - T.:

3. Farmonov T.X. "Fermer xo'jaliklarini rivojlantirish istiqbollari". T: Yangi asr avlodi, - 2004. - 143 b.
4. 1.69. Hakimov R. Otaqulov M. Yusupov E. Yusupov M. "Agrosanoat majmuasi iqtisodiyoti"-T.: 2004 -159 b.

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ СУВ ТАҚЧИЛЛИГИ МУАММОСИ БЎЛГАН ХУДУДЛАРНИ ТОЗА ИЧИМЛИК СУВИ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ

***Бойбулов Бурхон Шодиевич,
Чорвачилик ва паррандачилик илмий-тадқиқот институти
Қашқадарё илмий-тажриба станцияси директори
Шодиева Эъзоа Бурхон қизи,
Қарши давлат техника университети магистранти***

Аннотация. Сув сайёрамиздаги қимматбаҳо табиий қайтмас ресурсларидан биридир. Бугунги кунда Ер шаридаги жами аҳолининг 40 фоизи тоза ичимлик сув етишмаслигидан азият чекмоқда. Яна 30 йилдан сўнг тоза ичимлик сув энг танқис ресурслардан бири бўлиб қолиши мумкин. Ҳар йили ичишга яроқли сув етишмаслиги туфайли 1,2 млн киши турли хасталикларга дучор бўлади. Атом энергияси бўйича халқаро агентлик (МАГАТЕ) маълумотиға кўра, ҳар йили 5 млн киши ифлосланган ва сифатсиз сувдан истеъмол қилишга мажбур бўлмоқда. Мутахассисларнинг таҳлилларига кўра, жаҳонда 2000 йилдан 2050 йилгача бўлган даврда сувга бўлган глобал талаб 55 фоизга ўсади.

Калит сўзлар: ичимлик суви, сув танқислиги, Орол денгизи, Атмосфера сев генератори, дистилланган сув.

PROVIDING CLEAN DRINKING WATER TO AREAS WITH WATER SHORTAGE PROBLEMS IN UZBEKISTAN

***Boybulov Burkhon Shodievich,
Director of the Kashkadarya Scientific and Experimental Station
of the Research Institute of Livestock and Poultry Breeding
Shodieva Ezoza Burkhon kizi,
Master's student of Karshi State Technical University***

Abstract. Water is one of the most valuable natural non-renewable resources on our planet. Today, 40% of the total population of the Earth suffers from a lack of clean drinking water. In another 30 years, clean drinking water may become one of the most scarce resources. Every year, 1.2 million people suffer from various diseases due to a lack of clean drinking water. According to the International Atomic Energy Agency (IAEA), every

year 5 million people are forced to drink contaminated and poor-quality water. According to experts' analysis, the global demand for water will grow by 55% in the period from 2000 to 2050.

Key words: drinking water, water scarcity, Aral Sea, Atmospheric sev generator, distilled water.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЧИСТОЙ ПИТЬЕВОЙ ВОДОЙ РАЙОНОВ С ДЕФИЦИТОМ ВОДЫ В УЗБЕКИСТАНЕ

*Бойбулов Бурхон Шодиевич,
Директор Кашкадарьинской научно-опытной станции НИИ
животноводства и птицеводства
Шодиева Эзола дочь Бурхана,
Магистрант Каршинского государственного технического
университета*

Абстракт. Вода — один из самых ценных природных ресурсов на нашей планете. Сегодня 40 процентов населения мира страдает от нехватки чистой питьевой воды. Еще через 30 лет чистая питьевая вода может стать одним из самых дефицитных ресурсов. Ежегодно 1,2 миллиона человек страдают от различных заболеваний из-за нехватки безопасной питьевой воды. По данным Международного агентства по атомной энергии (МАГАТЭ), ежегодно 5 миллионов человек вынуждены пить загрязненную и некачественную воду. По оценкам экспертов, в период с 2000 по 2050 год мировой спрос на воду увеличится на 55 процентов.

Ключевые слова: питьевая вода, дефицит воды, Аральское море, атмосферный генератор воды, дистиллированная вода.

Ўзбекистон худудида ҳам сув етишмовчилиқ мавжуд бўлиб, бугунги кунда дунё бўйича афсуски 25-ўринни эгаллаган. Бунга қарамасдан, муаммога нисбатан қатор чоралар кўрилмоқда. Юртимизда 50 дан ортиқ сув омборлари қурилган. Орол денгизи ва Орол бўйи худуди маъмурий жиҳатдан Ўзбекистон (Қорақалпоғистон) ва Қозоғистон худудида жойлашган. Орол денгизининг ярмидан кўпроқ қисми Ўзбекистон худудига қарашли. Оролбўйи Амударё ва Сирдарёнинг қуйи қисми ҳамда Орол денгизи атрофидаги худудларни, шунингдек, денгиз сатҳининг пасайиши натижасида унинг шимоли-шарқий ва жанубий қисмида вужудга келган Орол чўлини ўз ичига олади.

Чорбоқ сув омбори Тошкент вилоятининг шимолида, Бўстонлиқ туманида жойлашган сув омбори, вилоятни сув ва гидроэнергия билан таъминловчи ирригацион иншоотдир. У Чирчиқ дарёси бўйида, Фарбий Тянь-Шаннинг Угом ва Чатқол тоғ тизмалари оралиғида Писком ва Чатқол дарёларининг қўшилиш жойидан бир оз пастроқда жойлашган.

Пачкамар сув омбори – Қашқадарёнинг кам сувли чап ирмоғи – Ғузор дарёсида барпо этилган йирик гидротехника иншооти. Ғузор тумани марказидан 15 км юқорида жойлашган. Каттаўра ва кичикўра дарёларидан тўлдирилади.

Чимкўрғон сув омбори - Қашқадарёнинг ўрта оқимида қурилган гидротехника иншооти. Қашқадарё вилояти ҳудудида, Қарши шаҳридан 60 км шарқда. Чимкўрғон сув омбори қурилиши 1958-йилда бошланган. 1960- йилдан доимий фойдаланишга топширилди.

Таллимаржон сув омбори — Ўзбекистон Республикаси Қашқадарё вилояти Нишон туманидаги сунъий сув омбори, йирик гидротехника иншооти. Қарши магистраль канали этагида барпо этилган. Таллимаржон темир йўл станцияси яқинида, Амударё ва Қашқадарё ўртасида сувайирғич вазифасини бажарувчи текисликда жойлашган.

Сув танқислиги сабаб давлатлар ўртасида қуйидаги масалаларда муаммоли вазиялар юзага келиши мумкин:

Сувни тижоратлаштириш ва унга товар сифатида муносабатда бўлиш кайфияти ортиши;

Иқлим ўзгариши натижасида ичги энергетик эҳтиёжларни таъминлаш учун юқори оқимдаги мамлакатлар томонидан Амударё ва Сирдарёнинг асосий трансчегаравий ирмоқларида янги йирик гидроэлектрик сув омборлари қуриш истаги ошишига олиб келди. Шу жумладан, янги технологиялар ёрдамида дистилланган тоза ичимлик суви олиш йўлга қўйилмоқда. Бунга мисол тарзида “Атмосфера сув генератори” қурилмасини олишимиз мумкин.

“Атмосфера сув генератори” – мазкур қурилма ичимлик суви етиб бормаган ва тказиб бериш қимматга тушадиган ҳудудларга мослаштирилган.

А ф з а л л и к л а р и :

1. 7 та тозалаш фильтридан иборат;
2. Дистилланган сувдан ҳам тозароқ сув олиш имконини беради;
3. Қурилма ёрдамида атмосфера ҳавоси намлигига қараб, кунига тахминан 12 литрдан 30 литргача ичимлик сувини олиш мумкин.
4. Кўп қувват (1 квт) талаб қилмайди;
5. Ихчам;
6. Экологик тоза;
7. Фойдаланишда техник жиҳатдан инсон ҳаётига хавфи йўқ.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Жўрабеков И., Духовний В. “Обихаёт ўтмишимиз. Бугунимиз ва келажагимиз.”, “Agro hidro HEWS” ижтимоий иқтисодий журнали, 2019 йил, 1-сон, 12-15 бетлар.
2. Гаппаров Ф. “Сув омборларини хавфсиз ва самарали ишлатишни ташкил этиш.”, “Агро илм” журнали, 2007 йил, 4-сон, 32 бет.

3. Рўзибоев Б., Ҳақбердиев А. “Сув билан олам кўкарап”, “Agro hidro HEWS” ижтимоий иқтисодий журнали, 2019 йил, 2-сон, 8-11 бетлар.
4. Қурбанов И., “Сардоба сув манбаи”, “Agro hidro HEWS” ижтимоий иқтисодий журнали, 2020 йил, 1-сон, 32-33 бетлар.

UDK 633.853.74

KUNJUT (*Sesamum indicum*) NAV VA NAMUNALARINING QURG‘OQCHILIK CHIDAMLILIK DARAJASINI LABORATORIYA SHAROITIDA BAHOLASH.

**Qarshi davlat texnika universiteti Qishloq xo‘jalik mahsulotlarni yetishtirish va
qayta ishlash texnologiyasi dotsenti
q.x.f.f.d. Mirzaev Nuriddin Fayzullaevich¹**

Qarshi davlat texnika universiteti magistrant, Sharipova Elmira Husan qizi²

Annotatsiya: Bugungi kunda global qurg‘oqchilikka chidamli bo‘lgan hosildor kunjut nav va namunalarini, seleksion ashyolarni yaratish dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Ushbu maqolada kolleksiya namunalar ko‘chatzorida o‘rganilganilayotgan kunjut (*sesamum indicum*) ning 25 ta nav va namunalari urug‘larining laboratoriya sharoitida ko‘saklash fazasida umumiy suv, suv taqchiligi va suv saqlash qobiliyati kabi ma’lumotlar andoza nav bilan taqqoslangan holda o‘rganilgan. Ushbu maqolada yuqori ko‘rsaktgichga ega bo‘lgan tizmalarni tanlash ishlari keltirilgan va seleksiyaning keyingi bosqichlariga tavsiya etilgan.

Kalit: Kunjut, qurg‘oqchilik, umumiy suv, suv taqchiligi, suv saqlash qobiliyati, nav, namuna, laboratoriya, kolleksiya ko‘chatzori.

Аннотация: На сегодняшний день актуальным вопросом остается создание продуктивных сортов и образцов кунжута, селекционного материала, устойчивого к глобальной засухе. В данной статье сравниваются такие данные, как общая влажность, дефицит воды и водозапасаемость 25 сортов и образцов кунжута (*sesamum indicum*), изученных в коллекционном питомнике в лабораторных условиях на этапе прорастания, с эталонным изучаемым сортом. В данной статье представлена работа по отбору гряд с высоким индексом и рекомендована для следующих этапов отбора.

Ключевые слова: Кунжут, засуха, общая вода, дефицит воды, емкость запаса воды, сорт, образец, лаборатория, коллекционный питомник.

Annotation: Today, the pressing issue remains the creation of productive varieties and samples of sesame, breeding material resistant to global drought. This article compares data such as total humidity, water deficit and water storage capacity of 25 varieties and samples of sesame (*sesamum indicum*), studied in a collection nursery under laboratory conditions at the germination stage, with the reference

variety being studied. This article presents work on selecting ridges with a high index and is recommended for the next stages of selection.

Keywords: Sesame, drought, general water, water deficiency, water reserve capacity, variety, sample, laboratory, collection nursery.

Kirish. Bugungi kunda dunyoda suv resurslari chegaralanganligi, iqlim o'zgarishi, aholi sonini oshib borishi va oziq ovqat hafsizligi birinchi darajadagi muammoga aylantirdi. Shu sababli har bir qarich yerdan unumli foydalanish hamda intensiv usulda mahsulot yetishtirishni davrning o'zi taqozo qilmoqda. Shunday ekan ob-havoning noqulay iqlim sharoitiga mos bo'lgan kunjutning nav va boshlang'ich ashyolarini yaratish bugungi kundagi dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi hudida ekish uchun tavsiya etilgan Davlat reestirga kiritilgan barcha kunjut navlari O'zbekiston seleksiyasida yaratilgan. Shu bilan birgalikda biologik imkoniyatlaridan to'liq holda foydalanish, erta pishar, sho'rga qirg'oqchilikka, issiqqa, sovuqqa, yotib qolishga, kasalliklarga chidamli navlar yaratish borasida ancha ishlar qilishga to'g'ri keladi.

Shu boisdan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5853 son farmoni qishloq xo'jaligida iqtisodiy isloxlarning izchil o'tkazilishida, aholining turmush farovonligini tubdan yaxshilashda olimlar oldida turgan muhim masaladir [1].

Olimlarning ko'p yillik tadqiqotlari natijalariga ko'ra kunjutning potentsial hosildorligi hosilni anglash qiyin, chunki hozirgi iqlim o'zgarishi va suv tanqisligi oqibatlarini tufayli hosil suv bilan cheklangan sharoitlarga moyil. Kuchli namlik tanqisligi hosilning o'sishi va hosildorligiga keskin ta'sir qiladi. Kunjut namlikka chidamli genotiplarni tanlash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan turli xil fiziologik xususiyatlarni va olingan indekslarni tushunishga mutlaq ehtiyoj bor [3].

Ishni bajarish metodi. O'tkazilgan tadqiqodlarga ko'ra kunjut nav va namunalardan 25 tasida ko'saklash fazasida o'rganilayotgan nav va namunalardan tanlab olingan o'simliklar namunalari qurg'oqchilikka chidamlilik xususiyatini o'rganish maqsadida "O'simliklar fiziologiyasi va biokimyosi" laboratoriyasiga keltirildi. O'simliklarda suv taqchilligi L.S.Litvinov (1988 y) uslubi bo'yicha tahlil qilindi. Ish tartibi quyidagicha olib boriladi.

- quyosh chiqishidan 30 daqiqa oldin o'simliklardan namuna olinadi;
- barglar kesilib, yopiq stakanlarda laboratoriyaga o'tkaziladi;
- barglarning asosi kesilib va tezda tarozida tortiladi;
- barglar 2 soat davomida to'liq suvga bo'ktirib qo'yiladi;
- suv bilan to'yingandan so'ng, barglar filtr qog'ozi ustida quritiladi;
- barglar qayta tarozida tortiladi;

- 105 °C haroratda 6 soat davomida quritiladi. So'ngra qurigan barglar yana tarozida tortiladi.

Barglarda suv taqchilligi aniqlash formulasi:

$$ST = (A2 - A1) / V * 100\%, \text{ bu yerda:}$$

A2 - to'yingandan keyin suv miqdori; A1 - quyosh chiqishidan oldin suv miqdori; B - namunaning dastlabki og'irligi.

Suv miqdori barglarning nam va quruq og'irligi o'rtasidagi farq bilan aniqlandi (ularning nam yoki quruq vazniga foiz sifatida).

Ho'l og'irligini aniqlab bo'lgach, barglarning quruq massasini aniqlash uchun qog'ozdan tayyorlangan paketchalarga joylashtirildi va quritgich shkafida 105 °S da to'la quritildi. Quritilgan barglarning og'irligi xam aniqlandi. Bunda, barglarning suv taqchillik darajasini aniqlash uchun barglarning suv taqchillik darajasi, % da aniqlandi, barglarning shimib olgan qo'shimcha suv miqdori, g da o'lchandi, barglarni suvga botirilgan og'irligidan ularning dastlabki og'irligi ayiriladi, barglardagi umumiy suv miqdori, grammda (suvga botirilgan barglarning og'irligidan ularning quruq og'irligi ayirish yo'li bilan aniqlanadi. Quyidagi jadvalda nav va namunalarning qurg'oqchilikka chidamlilik darajasi keltirilgan. Laboratoriya tadqiqot natijalariga ko'ra, o'rganilayotgan nav va namunalarda umumiy suv miqdori ko'saklash fazasida o'rtacha 77,8 % dan 87.6 % gacha, bo'lganligi aniqlandi. Andoza nav «Toshkent-122» umumiy suv miqdori ko'saklash fazasida 81.6 % ni tashkil qilganligi aniqlandi. Andoza navdan yuqori ko'rsatgichga ega bo'lgan namunalar soni 17 tani tashkil etgan bo'lsa, andoza navga nisbatan past ko'rsatgichga ega bo'lgan namunalar soni 7 ta bo'lganligi aniqlandi.

Qurg'oqchilikning kuchayishi mintaqalarda, ayniqsa qurg'oqchil va yarim qurg'oqchil hududlarda global iqlim o'zgarishining oqibatlaridan biridir. Kunjut o'simligi qurg'oqchilik sharoitiga mos keladi, bu esa tegishli miqdorda sifatli o'simlik moy ishlab chiqarishi mumkin [3].

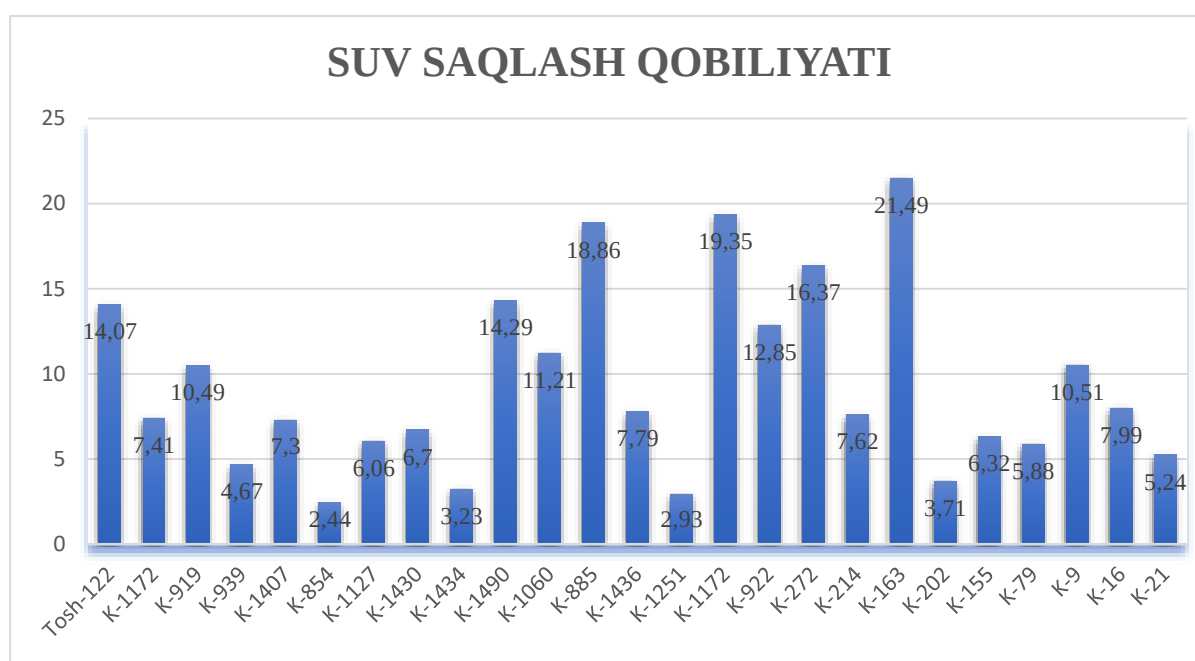
Mitra Ramezani, Kamal Kazemitabar, Hamid Najafizarini ma'lumotlariga ko'ra ushbu va avvalgi tadqiqot natijalarini o'simliklarning qurg'oqchilikka chidamliligida ildiz tizimining rolini hisobga olsak, ildiz belgilari suv tanqisligi sharoitida ekish va kunjutni ko'paytirish dasturlarida foydalanish uchun mos o'simlik genotiplarini tanlashda yaxshi mezondir. Kunjutsd namlikka chidamli genotipi qulay ildiz tizimi tufayli noqulay namlik sharoitlariga bardosh bera olgan va stress sharoitida hosilni saqlab qolgan [2].

Tadqiqot natijalari. Kunjut nav va namunalarida suv taqchilligi ham laboratoriya sharoitida aniqlandi. Bunda o'rtacha ko'rsatgich 35.7 % dan 57.4 % gach bo'lgani aniqlandi. Andoza nav «Toshkent-122» navida bu ko'rsatgich yani suv taqchiligi ko'rsatgichi ko'saklash fazasida 52.03 % ni tashkil qilganligi aniqlandi. Andoza navdan yuqori ko'rsatgichga ega bo'lgan namunalar soni 6 tani tashkil

qilgani ma'lum bo'ldi. Andoza navdan past ko'rsatgichga ega bo'lgan namunalar soni esa 16 tani tashkil qilgani aniqlandi.

Jumlada kunjut o'simliklari, asosan, tropik va subtropik mintaqalarda yetishtiriladi. Ularning urug'lari yuqori ozuqa qiymatiga ega bo'lib, bu o'simliklar qishloq xo'jaligi ekinlaridan biri hisoblanadi. Kunjut moyi — tarkibida ko'plab foydali yog' kislotalari, xususan, omega-6 va omega-9 kislotalari mavjud. Shuningdek, uning tarkibida vitamin E, B1 va B6, kalsiy, temir va boshqa minerallar mavjud. Bu xususiyatlari kunjutni oziq-ovqat sanoatida, salatlar, pishiriqlar, shirinliklar va boshqa mahsulotlarni tayyorlashda qo'llash imkonini beradi. Bundan tashqari, kunjut moyi sog'liqni saqlashda, masalan, yurak va qon tomir kasalliklarini oldini olishda yordam beradi [7].

$$SQ=(v-v_1)/(v-b)*100 \%$$

rasm. Kunjut nav va namunalarida suv saqlsh qobiliyati.

Suv saqlash qobiliyati L.S. Litvinov (1988 y) metodi bo'yicha o'rganildi [4,5.6.]. Barglardagi suv saqlash qobiliyatini aniqlash uchun ertalab soat 8-9 oralig'ida to'la shakllangan barglar olinib, polietilen paketlarda yoki namlangan matoga o'rab laboratoriyaga keltiriladi. Keltirilgan barglar og'irligi (v) tarozida tortilib, termostatda 30 °S da 3 soat davomida so'litishga qo'yiladi. So'litilgan barg massasi (v₁) tarozida o'lchanib, 105 °C haroratda 6 soat mobaynida termostatda quritiladi. Quritilgan barg massasi (b) o'lchanib, quyidagi formula bo'yicha suv saqlash qobiliyati aniqlanadi.

Laboratoriya tahlili natijalariga ko'ra kunjut nav va namunalarida suv saqlash qobiliyati o'rganilganda o'rtacha ko'rsatgich 2,4 % dan 21,5 % gacha bo'lgani

aniqlandi. bunda andoza nav «Toshkent-122» navida suv saqlash qobiliyati 14,07 % ni tashkil qilgani aniqlandi, andoza navdan yuqori ko'rsatgichga ega bo'lgan namunalar soni 4 tani tashkil qilgani malum bo'ldi. andoza navdan past ko'rsatgichga ega bo'lgan namunalar soni esa 20 tani tashkil qilgani aniqlandi **(1-rasm)**.

Xulosa Tahlil natijalariga ko'ra, andoza "Toshkent-122" navida ko'saklash fazasida suv saqlash qobiliyati 14,07 % bo'lgani aniqlandi, 4 ta namunada 16,37 % dan 21,49 % gacha bo'lganligi qayd etildi. Shuningdek, "K-885" namunasida 18,86 % gacha, "K-1172" namunasida bu ko'rsatgich 19,35 % ni tashkil qilgan bo'lsa, "K-272" namunasida 16,37 % ni bo'lsa, K-163-21,49 ni tashkil qilganligi aniqlandi va keyingi seleksiya jarayonlarida foydalanish maqsadida qurg'oqchilikka chidamli tizma sifatida tanlab olindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5853 son farmoni. 2019 y.

2. Mitra Ramezani Kamal Kazemitabar va boshqalar. **Investigating the effect of different humidity conditions on some morphological traits of the root and shoot in sesame (*Sesamum indicum* L.)** (2021): 193-210.

3. Gopika K., Ratnakumar P., va boshqalar. Sesame (*Sesamum indicum* L.) tarkibidagi tuproq namligi sharoitida tolerant genotiplarni aniqlash uchun fiziologik xususiyatlar va indekslar.

4. Litvinov. L.S. Metod otsenki zasuxoustoychivosti/ L.S. Litvinov//Semenovodstvo.–1933.– №6.– S.7–12.

5. Litvinov, L.S. O pochvennoy zasuxe i ustoychivosti k ney rasteniy/ Izd-vo Lvovskogo gos. un-ta, 1951.– 214 s.

6. <https://www.sid.ir/paper/153730/en>

7. Safarov, S., Qodirov, S. (2019). "Kunjut (*Sesamum indicum* L.) o'simliklarining moydorlik ko'rsatkichlari va seleksiya usullari" Qishloq xo'jaligi fanlari, 25(4), B. 23- 32.

НЎХАТ ФОТОСИНТЕЗ СОФ МАҲСУЛДОРЛИК КЎРСАТКИЧЛАРИГА УРУҒ ЭКИШ МЕЪЁРЛАРИ ХАМДА ЎҒИТЛАШ МИҚДОРЛАРИНИНГ ТАЪСИРИ

Жанубий дехқончилик илмий тадқиқот институти

Отақулова Дилфуза Азаматовна, к/х.ф.ф.д

Аннотация: Мазкур мақолада нўхат навларини уруғ экиш меъёрлари ҳамда азотли ўғитлар билан озиқлантиришининг ўсимликнинг фотосинтез соф маҳсулдорлигига таъсири тўғрисидаги маълумотлар ўрин олган. Тадқиқотнинг объекти сифатида нўхатинг маҳаллий шароитда яратилган “Обод” ва “Полвон” навлари олинган. Тадқиқот натижасида энг юқори фотосинтез соф маҳсулдорлик иккала навда ҳам 60x5x1 схемада экилган ҳамда 60 кг дан азотли ўғитлар билан озиқлантирилган вариантда энг юқори бўлганлиги аниқланган.

Калит сўзлар: нўхат, нав, экиш меъёри, ўғит, минерал ўғит, фотосинтез, жараён, маҳсулдорлик, барг сатхи, қуруқ масса, кўчат, гуллаш, пишшиш

Аннотация: В статье приведены сведения о влиянии норм высева сортов гороха и подкормки азотными удобрениями на чистую фотосинтетическую продуктивность растения. В качестве объекта исследования были взяты сорта гороха «Обад» и «Полвон», созданные в местных условиях. В результате исследований установлено, что наибольшая чистая продуктивность фотосинтеза была у обоих сортов, высаженных по схеме 60x5x1 и подкормленных азотными удобрениями от 60 кг.

Ключевые слова: горох, сорт, норма посева, удобрение, минеральное удобрение, фотосинтез, процесс, продуктивность, поверхность листа, сухая масса, рассада, цветение, созревание.

Abstract: The article provides information on the influence of seeding rates of pea varieties and fertilizing with nitrogen fertilizers on the net photosynthetic productivity of the plant. The pea varieties Obad and Polvon, created in local conditions, were taken as the object of the study. As a result of the research, it was established that the highest net productivity of photosynthesis was in both varieties, planted according to the 60x5x1 scheme and fed with nitrogen fertilizers from 60 kg.

Key words: peas, variety, sowing rate, fertilizer, mineral fertilizer, photosynthesis, process, productivity, leaf surface, dry weight, seedlings, flowering, ripening.

Кириш. Ўсимликларда кечадиган фотосинтез мураккаб физиологик жараён бўлиб, қуёш нури таъсирида ўсимликлар органик модда синтез қилади.

Ушбу жараён ўсимлик баргида амалга оширилади. Шу сабабдан ўсимлик барги қуёш нуруни ички энергияга айлантирувчи муҳим восита ҳисобланади[1].

Экинлар қатор ораларини кенгайтириш фотосинтез жараёни тезлигини юқори бўлишига имкон яратади [2]. Қатор орасини шамоллатиш ва ёруғлик кириб боришини осонлаштириш ўсимликнинг фотосинтетик фаолияти учун жуда муҳимдир. Қатор орасининг ҳосил ва ҳосил элементларига таъсири муҳим саналиб, ўсимликларнинг юқори ва паст зичлиги ҳосилнинг сезиларли даражада пасайишига олиб келиши мумкин [3].

Тадқиқот материаллари ва услублари. Дала тажрибалари Жанубий деҳқончилик илмий-тадқиқот институтининг тажриба даласида олиб борилди. Тажриба 24 та вариантдан иборат бўлиб, 3 такрорланишда, бир ярусда жойлаштирилди. Тажрибада нўхатнинг Давлат ресстрига киритилган “Обод” ва “Полвон” навлари экилди. Тажрибада нўхат навлари уч хил (60x5-1; 60x10-1; 60x15-1) тизимда уч хил (333333 туп/га, 166666 туп/га, 111111 туп/га) кўчат қалинлигида экилиб, ўсув даврида минерал ўғитларнинг $N_0P_{90}K_{60}$, $N_{30}P_{90}K_{60}$, $N_{45}P_{90}K_{60}$, $N_{60}P_{90}K_{60}$ кг/га меъёрлари билан озиқлантирилди. Нўхат навларини ўсув даврида фенологик кузатувлар, биометрик ўлчашлар ва ҳисоблаш ишларини олиб боришда умумқабул қилинган “Дала тажрибаларини ўтказиш услублари” (2017), «Методика Государственного сортоиспытания сельскохозяйственных культур» (1989), Б.А.Доспеховнинг “Методика полевого опыта” (1985) ва «Методы агрохимических, агрофизических и микробиологических исследований в поливных хлопковых районах» (СоюзНИХИ, 1963) услубий қўлланмаларидан фойдаланилди. Фотосинтез соф маҳсулдорлик-А.А.Ничипорович (О путях повышения продуктивности фотосинтеза растений в посевах. В кн. фотосинтез и вопроса продуктивности растений (1963)) усулида 5 тадан ўсимликларда шохланиш, шоналаш, гуллаш ва дуккак шаклланиш фазаларида иккита (1, 3) қайтариқда аниқланди.

Тадқиқот натижалари. “Обод” навининг гектарига 166666 дона уруғ (60x10x1 схемада) экилган вариантларида шохланиш фазасида $N_0P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда фотосинтез соф маҳсулдорлик 0,98 гр/м²/кун, $N_{30}P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда 1,14 гр/м²/кун, $N_{45}P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда 1,30 гр/м²/кун, $N_{60}P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда 1,88 гр/м²/кун, шоналаш фазасида $N_0P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда фотосинтез соф маҳсулдорлик 2,53 гр/м²/кун, $N_{30}P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда 2,85 гр/м²/кун, $N_{45}P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда 3,21 гр/м²/кун, $N_{60}P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда 3,72 гр/м²/кун, гуллаш фазасида $N_0P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда фотосинтез соф маҳсулдорлик 4,22 гр/м²/кун, $N_{30}P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда 4,46 гр/м²/кун, $N_{45}P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда 4,98 гр/м²/кун, $N_{60}P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда 6,70 гр/м²/кун,

дуккаклаш фазасида $N_0P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда фотосинтез соф махсулдорлик 5,57 гр/м²/кун, $N_{30}P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда 6,13 гр/м²/кун, $N_{45}P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда 6,74 гр/м²/кун, $N_{60}P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда 8,04 гр/м²/кун, пишиш фазасида $N_0P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда фотосинтез соф махсулдорлик 2,79 гр/м²/кун, $N_{30}P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда 3,08 гр/м²/кун, $N_{45}P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда 3,54 гр/м²/кун, $N_{60}P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда 4,33 гр/м²/кунни ташкил этди.

Шу навнинг гектарига 1111111 дона уруғ (60x15x1 схемада) экилган вариантларида шохланиш фазасида $N_0P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда фотосинтез соф махсулдорлик 0,78 гр/м²/кун, $N_{30}P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда 0,94 гр/м²/кун, $N_{45}P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда 1,20 гр/м²/кун, $N_{60}P_{90}K_{60}$ нисбатда экилган вариантда 1,71 гр/м²/кун, шоналаш фазасида $N_0P_{90}K_{60}$

Уруғ экиш меъёрлари ҳамда ўғитлаш миқдорларининг нўхат навларининг фотосинтез соф маҳсулдорлигига таъсири, гр/м²/кун

№	Нўхат навлари	Уруғ экиш схемаси	Минерал ўғитлар билан озиқлантиришнинг йиллик меъёрлари, кг/га.	Фотосинтез соф маҳсулдорлик гр/м ² /кун					Ўртача
				Шохланиш	Шоналаш	Гуллаш	Дуккаклаш	Пишиш	
1	Обод	60x5x1	Назорат Фон (N ₀ P ₉₀ K ₆₀)	2,03	3,39	4,91	6,33	3,23	3,98
2			Фон +N ₃₀	2,41	3,82	5,26	6,99	3,57	4,41
3			Фон +N ₄₅	2,81	4,28	5,92	7,68	4,09	4,96
4			Фон +N ₆₀	3,64	4,96	7,76	9,10	4,93	6,08
5		60x10x1	Назорат Фон (N ₀ P ₉₀ K ₆₀)	0,98	2,53	4,22	5,57	2,79	3,22
6			Фон +N ₃₀	1,14	2,85	4,46	6,13	3,08	3,53
7			Фон +N ₄₅	1,30	3,21	4,98	6,74	3,54	3,95
8			Фон +N ₆₀	1,88	3,72	6,70	8,04	4,33	4,93
9		60x15x1	Назорат Фон (N ₀ P ₉₀ K ₆₀)	0,78	2,23	4,04	5,34	2,71	3,02
10			Фон +N ₃₀	0,94	2,54	4,30	5,90	3,01	3,34
11			Фон +N ₄₅	1,20	2,89	4,90	6,49	3,48	3,79
12			Фон +N ₆₀	1,71	3,36	6,58	7,76	4,25	4,73
13	Полвон	60x5x1	Назорат Фон (N ₀ P ₉₀ K ₆₀)	2,22	3,78	5,33	7,06	3,81	4,44
14			Фон +N ₃₀	2,71	4,01	5,78	7,78	4,18	4,89
15			Фон +N ₄₅	3,00	4,24	6,40	8,33	4,80	5,35
16			Фон +N ₆₀	3,91	5,23	8,33	9,35	5,53	6,47
17		60x10x1	Назорат Фон (N ₀ P ₉₀ K ₆₀)	1,13	2,86	4,60	6,25	3,34	3,64
18			Фон +N ₃₀	1,40	2,95	4,96	6,85	3,66	3,96
19			Фон +N ₄₅	1,53	3,04	5,47	7,29	4,22	4,31
20			Фон +N ₆₀	2,14	3,88	7,26	8,23	4,90	5,28
21		60x15x1	Назорат Фон (N ₀ P ₉₀ K ₆₀)	0,86	2,61	4,36	6,06	3,23	3,42
22			Фон +N ₃₀	1,09	2,73	4,71	6,68	3,55	3,75
23			Фон +N ₄₅	1,18	2,94	5,21	7,19	4,10	4,12
24			Фон +N ₆₀	1,73	3,71	6,97	8,09	4,77	5,05

нисбатда экилган вариантда фотосинтез соф махсулдорлик 2,23 гр/м²/кун, N₃₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 2,55 гр/м²/кун, N₄₅P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 2,89 гр/м²/кун, N₆₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 3,36 гр/м²/кун, гуллаш фазасида N₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда фотосинтез соф махсулдорлик 4,04 гр/м²/кун, N₃₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 4,30 гр/м²/кун, N₄₅P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 4,90 гр/м²/кун, N₆₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 6,58 гр/м²/кун, дуккаклаш фазасида N₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда фотосинтез соф махсулдорлик 5,34 гр/м²/кун, N₃₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 5,90 гр/м²/кун, N₄₅P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 6,49 гр/м²/кун, N₆₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 7,76 гр/м²/кун, пишиш фазасида N₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда фотосинтез соф махсулдорлик 2,71 гр/м²/кун, N₃₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 3,01 гр/м²/кун, N₄₅P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 3,48 гр/м²/кун, N₆₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 4,25 гр/м²/кунни ташкил этганлиги аниқланди.

“Полвон” навининг гектарига 333333 дона уруғ (60х5х1 схемада) экилган вариантларида шохланиш фазасида N₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда фотосинтез соф махсулдорлик 2,22 гр/м²/кун, N₃₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 2,71 гр/м²/кун (андозага нисбатан 0,49 гр/м²/кун юқори), N₄₅P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 3,0 гр/м²/кун (андозага нисбатан 0,78 гр/м²/кун юқори), N₆₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 3,91 гр/м²/кун (андозага нисбатан 1,69 гр/м²/кун юқори), шоналаш фазасида N₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда фотосинтез соф махсулдорлик 3,78 гр/м²/кун, N₃₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 4,01 гр/м²/кун (андозага нисбатан 0,23 гр/м²/кун юқори), N₄₅P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 4,24 гр/м²/кун (андозага нисбатан 0,46 гр/м²/кун юқори), N₆₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 5,23 гр/м²/кун (андозага нисбатан 1,45 гр/м²/кун юқори), гуллаш фазасида N₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда фотосинтез соф махсулдорлик 5,33 гр/м²/кун, N₃₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 5,78 гр/м²/кун (андозага нисбатан 0,45 гр/м²/кун юқори), N₄₅P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 6,40 гр/м²/кун (андозага нисбатан 1,07 гр/м²/кун юқори), N₆₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 8,33 гр/м²/кун (андозага нисбатан 3,0 гр/м²/кун юқори) бўлганлиги кузатилди.

Фотосинтез соф махсулдорлик дуккаклаш фазасида энг юқори кўрсаткичларни намоён қилди. Ушбу фазада N₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда фотосинтез соф махсулдорлик 7,06 гр/м²/кун, N₃₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 7,78 гр/м²/кун (андозага нисбатан 0,72 гр/м²/кун юқори), N₄₅P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 8,33 гр/м²/кун (андозага нисбатан 1,27 гр/м²/кун юқори), N₆₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 9,35 гр/м²/кун (андозага нисбатан 2,29 гр/м²/кун юқори), пишиш фазасида N₀P₉₀K₆₀

нисбатда экилган вариантда фотосинтез соф махсулдорлик 3,81 гр/м²/кун, N₃₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 4,18 гр/м²/кун (андозага нисбатан 0,37 гр/м²/кун юқори), N₄₅P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 4,80 гр/м²/кун (андозага нисбатан 0,99 гр/м²/кун юқори), N₆₀P₉₀K₆₀ нисбатда экилган вариантда 5,53 гр/м²/кунни (андозага нисбатан 1,72 гр/м²/кун юқори) ташкил этганлиги аниқланди.

Фотосинтез соф махсулдорлик олдинги бўлимларда ўрганилган барг сатхининг шаклланиши, қуруқ масса тўплаши каби кўрсаткичлар билан узвий боғлиқ эканлиги, айниқса барг сатхининг шаклланиши фотосинтез соф махсулдорликка ўз таъсирини кўрсатганлиги аниқланди. Барг сатхининг юқори бўлиши фотосинтез соф махсулдорликнинг юқори бўлишига сабаб бўлди. Вариантлар кесимида маълумотлар тахлили шуни кўрсатади-ки, фотосинтез соф махсулдорлик азотли ўғитлар билан озиқлантириш миқдори ҳамда экиш меъёрларининг ортиши билан параллел равишда ортиб борган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ashour, N.I., K.S.H. Abou, M.Ye. Mosalem, G.M. Yakout, M.Ye. Zedan, A.M.A. Yel-Lateef, T.G. Behairy, S.A. Shaban, A.N. Sharan, M.M. Selim, S.A. Mahmoud, M.W. Hassan, G.G. Darwish and M.Z. Yel-Hifny. 1995. Introduction of mungbean in Egypt. Effect of genotype, planting density and location on mungbean yield. Egypt. J. Agron. 20(1-2):99-108.

2. Г.Миршарипова. “Сирдарё вилояти шароитида экиш муддатининг нўхат навлари ҳосилдорлигига таъсири”. “Агро илм-Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги”. №4(32)-сон, 2014. Б-21-22.

3. А.В.Федюшкин, С.В.Пасько. Продуктивность нута в зависимости от нормы высева и фона минерального питания. Международный журнал гуманитарных и естественных наук. 2019. №2-1

V-SHO'BA. TEXNIKA-TEXNOLOGIYA FANLARINI O'QITISHDA INNOVATSION TA'LIM METODLARI.

Sho'ba raisi: p.f.f.d (PhD) B.R.Muqimov. Ilmiy kotib: T.Abdiyev

UDK 37013.32

TALABALARDA UMUMKASBIY FANLARNI O'QITISH ORQALI TADQIQOTCHILIK QOBILIYATLARINI SHAKLLANTIRISH

Abdiyev To'ychi Gulboyevich - o'qituvchi.

E-mail:abdiyevtoychi46@gmail.com

Qarshi davlat texnika universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada pedagogik talabalarda umumkasbiy fanlarni o'qitish orqali tadqiqotchilik qobiliyatlari shakllantirish, ta'lim–o'quv jarayonining maqsadi, mazmuni, uslublari, o'qitish vositalari va internet texnologiyalari yordamida tinglovchi hamda o'qituvchilarning masofadan turib, interfaol muloqot qilish o'quv jarayonining ayrim elementlari elektron ta'lim muhitida olib boriladi.

Kalit so'zlar:O'qitish,tadqiqotchilik,metod,evristik,didaktika, metodika,ta'lim,tadqiqotchilikga o'qitish, qobiliyatli ta'limni tashkil qilish usullari, notanish, o'qitish tizimi,ta'lim modellari, Gipotezani sinab ko'rish.

Tadqiqot metodidan foydalanib o'qitish uzoq tarixga ega bo'lib, doimiy ravishda amaliy o'qituvchilar nuqtai nazaridan paydo bo'lib hamda ta'lim va tarbiyaning turli pedagogik konsepsiyasi tarkibida paydo bo'ladi.

Shuni alohida aytish kerakki, tadqiqot metodidan o'qitishning umumpedagogik metodi tariqasida foydalanish eng muhim didaktik tamoyillarning izchillik bilan buzilishiga olib keldi. Shuning uchun tadqiqotchilik metodi umumkasbiy fanlarni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari tadqiqotchilik faoliyati elementlarini o'quv jarayoniga kiritishni talab qilgunga qadar vaqtincha unutildi.

O'qitishning tadqiqotchilik metodiga yaqini muammoli va evristik ta'limdir. Tadqiqotchilik, evristik va muammoli o'qitish metodlari orasidagi umumiylikni ko'rib chiqamiz.O'qitishning muammoli hamda tadqiqotchilik metodlari umumiyligining muayyan xususiyatlarini qayd etish mumkin. Birinchidan, har ikkala holatda ham har qanday ijodiy faoliyatga xos bo'lgan metodlar, usullar bilan shaxsning faol mahorati mavjud.Insonni yaratishga o'rgatish uchun faqat bitta yo'l bor - unga ijodiy tartiblarni, ya'ni ijodiy faoliyat mohiyatini tashkil etuvchi tuzilmalarni o'rgatish lozim. Hamma narsa faqat yordamchi rol o'ynaydi. Buning uchun:

1) egallangan bilim hamda qobiliyatlarni mustaqil ravishda yangi vaziyatga o'tkazish;

2) obyektning yangi funksiyasini ko'rish;

- 3) obyekt tuzilishini aniqlash;
- 4) muammoni ko'ra bilish;
- 5) muqobil yechim topish;
- 6) yuzaga kelgan muammoga nisbatan ilgari o'rganilgan faoliyat usullarini yangilariga birlashtirish.

Muammoga bog'langan ta'limning uchta turini ajratib turadigan tadqiqotchilik metodini muammoga tayangan ta'limning uchinchi turiga yo'naltiradi. Ikkinchidan, tadqiqot vazifasi bilan muammoli vaziyat tushunchasi umumiy ildizlarga ega.

O'qitish orqali tadqiqotchilik qobiliyatlari o'rganish uchun muammo uchta shart:

- 1) notanish, yangi hodisa bilan taqqoslaganda bilim, ko'nikma hamda malakalar darajasidan qoniqmaslik;
- 2) tasavvurlar hamda oldindan belgilangan tushunchalar bilan mantiqiy aloqaning mavjudligi;
- 3) qiyinchiliklarni ma'lum bir darajada bartaraf etish asosida paydo bo'ladi.

Nima uchun? bundan nima kelib chiqadi? qanday qilib? bu muammoni qanday hal etish mumkin? singari savollarning bari muammoni hal etish uchun ijodiy izlanish strategiyasini rag'batlantiradi, ba'zi yo'nalishlarni belgilaydi. Bunday taxminlar, savollar so'zning keng ma'nosida muammoli qarashni yaratib beradi.

Tadqiqotchilik hamda evristik o'qitish usullari ham umumiy xususiyatlarga egadir. Uchta belgini ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) o'quvchilarning metodik madaniyatini rivojlantirish (ilmiy bilish usullarini qo'llash) orqali tadqiqot vazifalarini mustaqil hal etish;
- 2) evristik metodlar yordamida talabalarning ijodiy fikrlashini munosib rag'batlantirish;
- 3) ijodiy tayyorligi hamda u bilan o'zaro aloqador dunyodagi yangi predmetlarni kashf etish qobiliyati.

Shunday qilib, turli faol o'qitish usullarini (muammoli, tadqiqotchilik, evristik) tahlili shuni ko'rsatdiki, ularning hammasi oliy ta'lim mazmuniga ilmiy bilish usullariga bog'liq tadqiqot faoliyati elementlarini kiritish kerakligidan kelib chiqadi.

Ilmiy tadqiqot ishlarida quyidagi vazifalarni tasniflash taklif etiladi:

- a) tajribani rejalashtirish;
- b) tushuntirish;
- v) natijalarni bashorat etish;
- g) texnik hamda texnologik tushunchalar va qonunlarni tekshirish, laboratoriya ishlari.

Didaktik hamda amaliy tadqiqotlarning natijasiga ko'ra, o'qitishning muvaffaqiyati mazmunini to'g'ri belgilash hamda ta'lim maqsadlari va maqsadlarga erishish yo'llari (o'qitish metodlari) ga ham bog'liq.

Zamonaviy o'quv-uslubiy adabiyotlarda ilmiy tadqiqot ishlarining turli xususiyatlari, xususan ularning qisqa hamda uzoq muddatli, sifat hamda miqdoriy, rejalashtirilgan ish va ijodiy vazifalarga bo'linishi keltirib o'tilgan va hamda boshqalar tadqiqot ishlarini ikki guruhga ajratadilar: loyihaviy-konstruktorlik va tadqiqotchilik.

O'qitish metodlari ma'ruza, tushuntirish va boshqalarga bo'linadi, bundan tashqari tinglash, tushunish, mashq etish, modellash, so'rov, imtihon, hikoya, loyiha himoyasi va boshqalarga ham bo'lish mumkin. Og'zaki, ko'rgazmali va amaliy metodlar axborot uzatish manbalari va usullari bilan ajralib turadi. Tarbiyalanuvchilarning bilish faoliyati xususiyatiga mos tushuntiruvchi-illyustrativ, reproduktiv, muammoli, evristik (qisman izlanishli) va tadqiqotchilik metodlariga ajratiladi.

Didaktik vazifalarning xususiyatiga qarab bilim olish usullari quyidagicha ajratiladi; ko'nikma va malakalarni shakllantirish metodlari (masalan, aqliy harakatlar va tushunchalarni tizimli shakllantirish metodi); bilim, ko'nikma va malakalarni nazorat etish metodlari; ijodiy faoliyatni shakllantirish metodlari. Tadqiqotchilik metodining to'rt bosqichi mavjud:

- 1) Kuzatish. Ilmiy faktlarni hamda ularni o'rganishga imkon beradi;
- 2) Gipotezani shakllantirish. Ilk fikrlar hamda tushunchalarni shakllantirishni o'zida mujassamlashtiradi;
- 3) Tajriba. Gipotezani sinab ko'rish. Bu laboratoriya sinovlarini o'tkazishni o'zida mujassamlashtiradi.
- 4) Natijalarni qayta ishlash. Tushuntirish hamda umumlashtirish.

Ushbu usulning aniqlangan bosqichlari o'quv-tadqiqot faoliyati vazifalarini hal etish uchun foydalanish kerak, deb hisoblaymiz.

Tadqiqot metodining o'qitishdagi ahamiyati uni quyidagi keltirilgan funksiyalari orqali ochib beriladi:

- ijodiy qobiliyatlarni, qiziqishni, ehtiyojlarni shakllantirish;
- ilmiy bilish usullarini o'zlashtirish;
- ongli hamda moslashuvchan bilimlarni olish.

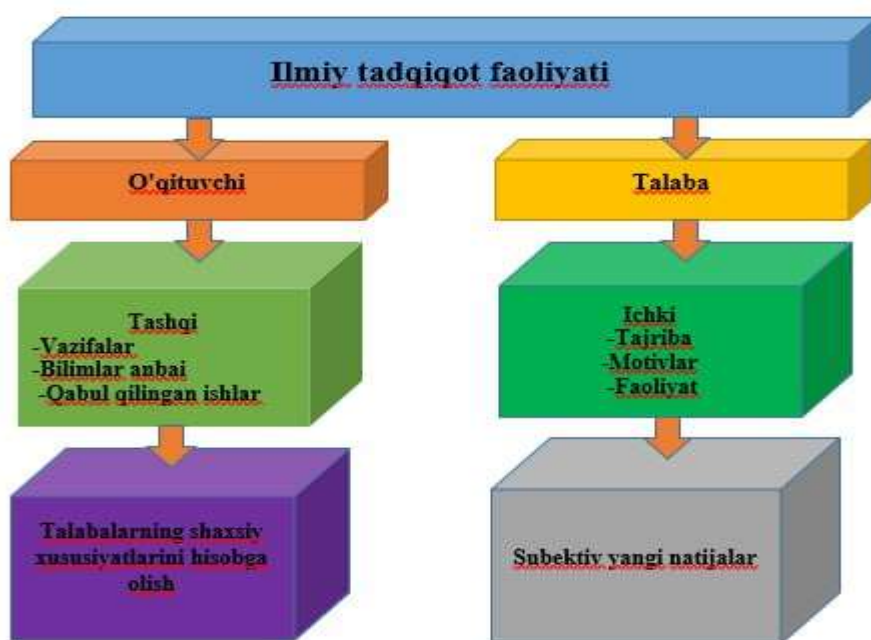
Bu ehtiyojlarni rivojlantirishning psixologik asosi kognitiv ehtiyojlar, shu jumladan, tug'ma insoniy ehtiyojlardir.

Yuqori darajadagi mustaqillik talab etiladigan dars jarayonida dasturlashtirilgan vazifalarni (evristik dasturlash) bajarish asosida tadqiqot o'tkazishni taklif qiladi. Ilmiy-tadqiqot ishlarining turli ko'rinishlari ta'lim

jarayonining xilma-xilligiga xizmat qilibgina qolmay, balki talabalarning intellektual saviyasini yanada oshirishga ijobiy turtki berishi mumkin.

Bugungi kunda, oliy ta'lim amaliyotida ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etishning turli shakllari ishlab chiqildi, evristik metodlarni qo'llash darslari, tadqiqot darslari, tadqiqot faoliyati elementlarini qo'llash va sinfdan tashqari (maxsus kurslar, talabalar ilmiy-tadqiqot ishlari, konferensiyalarda ishtirok etish va boshqalar).

Umumkasbiy fanlarini o'qitishda texnika oliy ta'lim muassasalarida mustaqil tadqiqot topshiriqlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga talabalarning tadqiqot obyekti haqiqiy voqelik, bilish usuli esa o'qituvchining bilvosita yoki bevosita rahbarligi ostida mustaqil tadqiqotchilik faoliyati bo'lishi kerak. Ushbu faoliyatni tashkil etishni tahlili.1-rasmda ko'rsatilgan.

1-rasm. Ilmiy-tadqiqot faoliyatining ikki tomonlama tavsifi

O'qituvchi uchun talabalarning individual xususiyatlarini e'tiborga olgan holda tadqiqot topshiriqlarini berish muhimdir. Tadqiqot vazifalarining keng doirasi, uni amalga oshirishning turli shakllari umumkasbiy fanlarni o'qitishda individual yondashuvni amalga oshirish uchun katta imkoniyatlar beradi.

Barcha talabalarni jalb etish uchun ushbu faoliyatni tashkil etish. Umumkasbiy fanlarni o'rganishga ijobiy turtki berish. Bir tomondan, talaba bilim hamda ko'nikmalarni egallaydi, intellektual va shaxsiy qobiliyatlarini shakllantiradi. Boshqa tomondan, o'qituvchi bu faoliyatni, vazifalar mavzularini tadqiqot maqsadiga erishish uchun axborot manbalari hamda vositalarini ko'rsatib berish asosida tashkil etadi. Ammo bunday vazifalarning borligi ularni hal etishning kafolati emas. Mustaqil tadqiqot faoliyatining muhim xususiyatlari

(shuningdek, boshqa har qanday faoliyat turi) uning mazmuni, usullari, tashkil etish shakllari, maqsadlari, natijalarini baholash hisoblanadi.

Bunga ko'ra:

- ilmiy dunyo qarashni rivojlantirish hamda ilmiy bilish usullarini o'zlashtirish;
- o'rganilayotgan fanga ijobiy motivatsiya hamda barqaror qiziqish yaratish;
- eksperimental hamda nazariy ko'nikmalarni shakllantirish;
- mustaqillik, ijodkorlik, fikrlash, muloqot hamda tashkilotchilik qobiliyatlarini shakllantirish;
- o'rganilayotgan materialni ongli o'zlashtirish hamda mustahkamlashni o'zida mujassamlashtiradi.

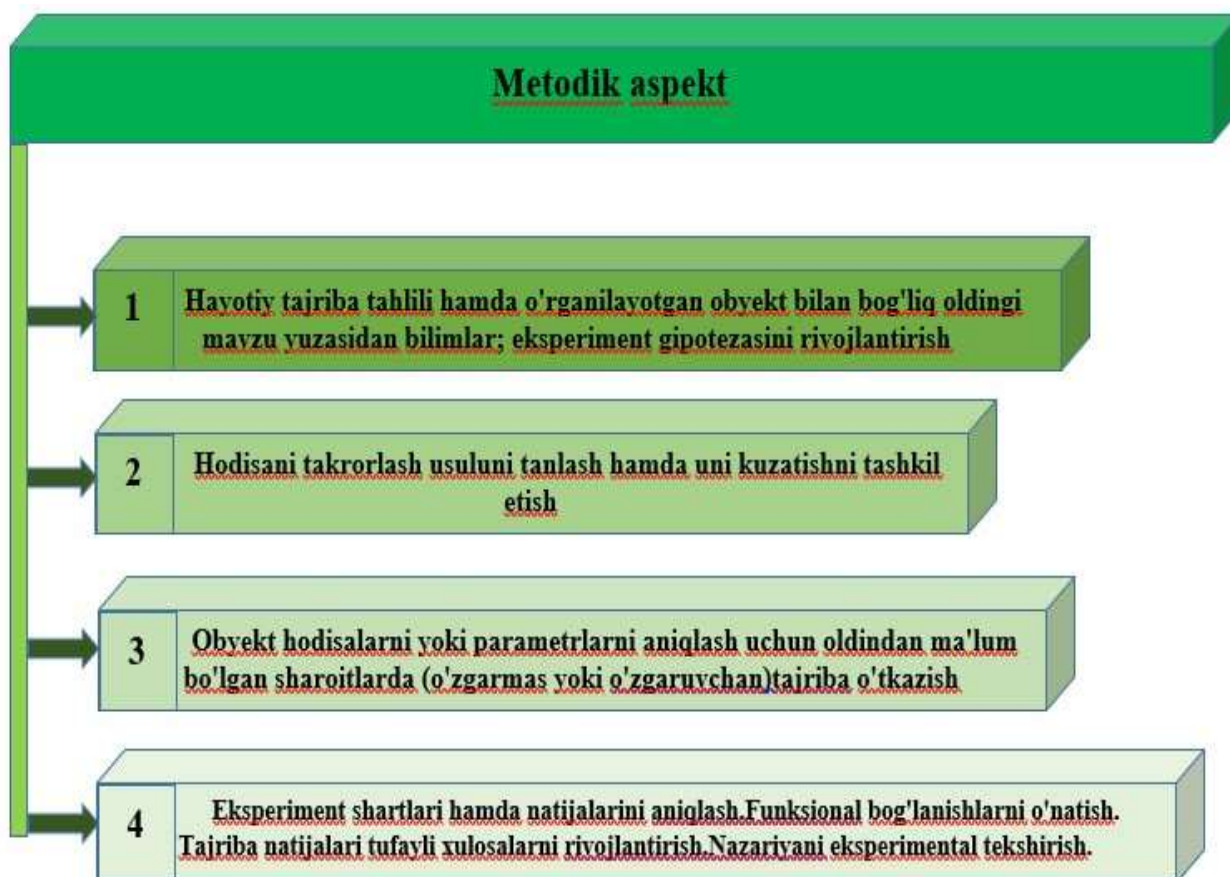
Ilmiy-tadqiqot faoliyatining mohiyati o'quv eksperimenti tizimiga tayanadi. Muhim tushuncha hamda ko'nikmalarni ishonchli o'zlashtirish orqali talabalarning mahsuldor fikrlashini rivojlantirishga mo'ljallangan didaktik asoslar tizimida eksperimental tadqiqot vazifalari juda muhim rol o'ynaydi.

Umumkasbiy fanlarni o'qitishda eksperimentga tayanish mutlaqo zarur, chunki u texnik nazariyaning barcha komponentlari bilan cheklangan. eksperimental asosda o'rganishga o'zining munosabatini shunday ifodalagan. O'rganishning birinchi bosqichida vizual qiziqishni uyg'otuvchi eksperimental tomondan boshqa barcha narsa istisno qilinishi kerak. O'quv-texnik tajriba demokratsion tajribalar, laboratoriya hamda amaliy ishlarni o'zida mujassamlashtiradi. 1-jadvalda eksperimental tadqiqot usullarining ilmiy hamda uslubiy taraflarining mosligi ko'rsatilgan.

Talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish shakllari quyidagilar: jamoaviy, guruhli hamda individual. Ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etishning jamoaviy hamda guruhli shakllarini istisno qilmagan holda, ularning individual tadqiqotchilik faoliyatiga e'tibor qaratamiz.

Ilmiy va metodologik aspektlar

3- rasm.

Individual tadqiqotchilik faoliyatining mahsuli, shuningdek, talabalarning eksperimental qobiliyatlarini rivojlantirish darajasini oshirish hamda ularga berilgan o'quv muammolarini hal etish ilmiy-tadqiqot faoliyatining natijasidir.

Amaliyot hamda didaktik tadqiqotlarning natijasiga ko'ra, o'qitishning muvaffaqiyati ta'lim maqsadlari hamda maqsadlarga erishish yo'llariga va mohiyatini to'g'ri belgilashga (o'qitish metodlari) bog'liq. Bilish usuli esa o'qituvchining bevosita yoki bilvosita rahbarligi ostida mustaqil tadqiqotchilik faoliyati bo'lib, talabalarning tadqiqot obyekti real voqelikdir. Umumkasbiy fanlarni o'qitishda muhandislik yo'nalishi talabalariga biz belgilagan tadqiqotchilik qobiliyatlari darajasini hamda ularning shakllanishini rivojlantirish uchun biz ushbu maqolada talaba qobiliyatlarini rivojlantirish va shakllantirish modelini ishlab chiqdik.

Adabiyotlar:

1. Murtazayev E.M., Abdiyev T.G., Xazratkulova Sh.U., Eshmanov, O.U. Sarmonov N.O'. Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi. – Qarshi:, Intellect» nashriyoti, 2022. – 247 b
2. Muslimov N.A. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. – Toshkent: "Sano-standart", 2015. – 208 b.
3. Murtazayev E.M., O.S.Nurova, A.SH.Suyunov, T.G.Abdiyev. Materiallar qarshiligi amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari / O'quv qo'llanma. - Qarshi. «Intellect» nashriyoti, 2022. –194 b
4. Murtazayev E. M., Abdiyev T. G. Organization of distance learning using mobile devices in the learning process // Scientific Journal Impact Factor (SJIF) Directory Indexing of International Research Journals, 2021. – Vol. 2. Issue 12. – Pp. 1276–1279.
5. Abdiyev T.G. Use of hydro-engineering facilities and their safety of reliability // Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 2022. 3(1). – Pp. 64–68.

MINTAQAVIY KLASSTERLARNI RIVOJLANTIRISHDA XORIJ TAJRIBASI URNI

Mukhitdinov Khudoyar Suyunovich

Professor of Karshi Economics and Pedagogical University

Karshi State Technical University

xsmuxitdinov@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-3256-2829>

Beknazarova Manzura Baxtiyorovna

Qarshi davlat Texnika universiteti

Iqisodiyot kafedrası erkin izlanuvchisi

beknazarovamanzura3570@gmail.com

Orcid: 0009-0002-9219-5409

Annotatsiya. Ushbu maqolada turli mamlakatlarda klaster yaratish bosqichlari qanday tashkil qilinganligi tahlil qilinadi. AQShning texnologik klasterlari (masalan, Silikon vodiysi), Germaniyaning va Janubiy Koreyaning davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan innovatsion klasterlari o‘rganiladi. Har bir modelning o‘ziga xos xususiyatlari va O‘zbekistonga mos keladigan jihatlari, klaster tashkil etishning bosqichma-bosqich tahlili, har bir bosqichda duch kelinadigan muammolar va ularni bartaraf etish strategiyalari muhokama qilinadi. Shuningdek, klasterlash jarayonida strategik rejalashtirish va davlat-xususiylar sheriklik modeli asosida samarali boshqaruv yondashuvlari ko‘rib chiqilgan. Maqolada rivojlangan mamlakatlar tajribasi tahlil qilinib, O‘zbekiston sharoitida klasterlash strategiyalarini jori etish bo‘yicha tavsiyalar beriladi.

Kalit so‘zlar. Klaster, sanoat klasterlari, mahalliy sanoat, tadbirkorlik, sinergetik samara, texnologik klasterlar, strategik rejalashtirish, Klaster konsepsiyasi, trigger samarasi, klasterlarning “Erkin bozor” va “qutblar” nazariyasi.

Kirish. Davlatning iqtisodiy faoliyati kuchli subyektiga aylanishi zamonaviy jahon iqtisodiy tizimining eng muhim xususiyatlaridan biridir. Bozor islohotlari boshlanganidan beri o‘tgan davr mobaynida mamlakatimizda davlat va mintaqalar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning yangi tizimini qurishda ma’lum yutuqlarga erishildi. Bu yutuqlar asosan byudjetlararo munosabatlar bilan cheklangan xolos. Shu bois mamlakatimizning barcha sohalarida bo‘layotgan murakkab o‘zgarish jarayonlari kechayotgan bir vaqtda hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish borasida boshqa xorij mamlakatlarning nazariyasi va amaliyotidan foydalanishga bo‘lgan qiziqish alohida kasb etmoqda.

Klasterlar samarali ishlashi orqali ishlab chiqarish hajmi oshadi, bandlik darajasi ko‘tariladi va hududiy iqtisodiy o‘sish rag‘batlantiriladi. Klaster

tarkibidagi kichik va o'rta biznes subyektlari yirik kompaniyalar bilan hamkorlik qilish orqali rivojlanish imkoniyatiga ega bo'ladi. Klaster a'zolari o'rtasidagi hamkorlik natijasida ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi, mahsulot va xizmatlar sifati oshadi. Klasterlar ilmiy-tadqiqot ishlari va texnologiyalarni tijoratlashtirish jarayonini tezlashtiradi. klasterlar investitsion muhitni yaxshilash orqali xorijiy investorlarni jalb qilishga yordam beradi.

Bunday sharoitda xorij tajribasini tahlil qilganda, shuni yodda tutish kerakki, turli mamlakatlardagi mintaqaviy va tarmoq siyosati o'rtasidagi munosabatlar har xil usulda amalga oshiriladi. Hozirgi vaqtda hududni iqtisodiy tizim sifatida boshqarishning ko'plab nazariyalari va konsepsiyalari mavjud. Ular jarayon, tizim, vaziyat, dastur-maqсад, loyiha rejalashtirish, innovatsion kabi fundamental yondashuvlarga asoslangan. Ularning barchasi iqtisodiy muammolarni hal qilishga qaratilgan, mamlakat va uning hududlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining uzoq muddatli prognozlarini ishlab chiqish, aynan shu hududda ishlab chiqarishning eng qulay sharoitlarini izlash, birlashtirish imkoniyatlari bilan bog'liq barcha turdagi resurslar, ularning iqtisodiy o'sishni jadallashtirish maqsadida yuqori sifatli hamkorligidir.

Klasterlashning birinchi davri Qoida Ispaniya, Portugaliya kabi rivojlangan mamlakatlar uchun xosdir. An'anaviy sanoatning rivojlanishi Gretsiya, Gollandiya, Germaniya va Italiyaga xos.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Hozirgi global iqtisodiy tendentsiyalar va jahon jamiyati rivojlanishining ustuvor yo'nalishlari ko'rsatib turibdi ta'minlashning strategik istiqboli mamlakat hududlarida ijtimoiy rivojlanish barqaror bo'ladi. E'tibor bering, iqtisodiy klasterlash masalalari ko'rib chiqiladi davomida turli xorijiy va mahalliy mutaxassislar ko'p yillar davomida tadqiqot, ammo bu kontsepsiya bilan hali ko'p muammolar bor hozirgi kungacha o'rganilmagan. Kuznetsova N.V,[5]

Korporativ menejerlarga sanoat jarayonlari haqidagi tushunchalarini yaxshilashga yordam berish uchun ishlab chiqilgan dinamik tizim modellari hozirgi kunda davlat va xususiy sektorda siyosatni tahlil qilish va loyihalash uchun keng foydalanilmoqda [4]

Taklif etilayotgan yondashuvning sezilarli farqi nafaqat foyda olishga qaratilgan, balki, innovatsion faoliyat uchun doimiy yoki o'sib borayotgan salohiyatni ta'minlash, klaster korxonalari qiymatida bozor ulushini oshirish (aksiyadorlar uchun qiymat yaratish), innovatsiyalarni yaratish va amalga oshirish, mavjud mahsulotlar sifatini yaxshilash, bozorlarga chiqish yoki yangilarini yaratish uchun yangi kapitalni jalb qilish, ko'proq ish joylari imkoniyatlari kabi kompaniyaning qiymatini oshirish ko'rsatkichlari dunyodagi eng mashhur reytinglarga kiritilgan. [6].

Innovatsiyalar sohasida boshqaruv samaradorligi intellektual mulk ilmiy va bilimga bog'liq. Infratuzilma, shu jumladan universitet infratuzilmasi, ilmiy-tadqiqot institutlarida, universitetlarda yuzaga keladigan huquqiy va iqtisodiy munosabatlardan, patent siyosati va mahsulot muhofazasini shakllantirish tadqiqot va ijodiy ishlar, tashkilotlar ichidagi intellektual mulkdir [8].

Agrosanoatni klasterli optimallashtirishning xorij modellari va ularni moslashtirish sharoitlari to'g'risida o'zbek olimlari tomonidan bir qancha kitoblar, ilmiy maqollar va ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish jarayonini ekonometrik modellashtirish zaruriyatining asosiy jihatlarini Jo'rayev F.D., Aralov G'.M.[9,10].

Qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishni qisqa muddatli prognozlashtirishni bo'yicha keng ko'lamli ilmiy nazariyalarini ilgari surilgan Jo'rayev F.D.[11,12].

Xizmat ko'rsatish sohasining har bir sohasining rivojlanish jarayonlarini tahlil qilish, ularning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni tanlash va modellashtirish ketma-ketligi ushbu maqolada simulyatsiya sxemalari orqali tasvirlangan. Qashqadaryo viloyati aholisiga ko'rsatilayotgan xizmat ko'rsatish sohasi misolida multifaktorial empirik modellar qurilib, ular orqali prognozlar berildi va olingan natijalar asosida taklif va tavsiyalar berildi. Rakhimov A.N., Makhmatkulov G.K., Rakhimov A.M.[13].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda sanoat klasterlarining nazariy-uslubiy asoslari, klasterlar va unga birlashgan tadbirkorlik sub'ektlarining mahsulotlar bozori taraqqiyotidagi roli, unga ta'sir qiluvchi omillarni o'rganish kabi yo'nalishlarda ilmiy tadqiqot ishini olib borgan bir qator olimlarning ishlari nazariy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida ilmiy tadqiqotlarning dialektika nazariyasiga tayangan holda analiz va sintez, statistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar.

Jahon mamlakatlarida ishlab chiqarishni klaster usulida tashkil qilish asosida hududlar tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish tendensiyasi kuchayib bormoqda. Rivojlangan mamlakatlarda klasterlarda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohaslarining ingratsiyasi hamda yuqori texnologiyalarni jalb qilish hisobiga iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarning barqaror rivojlanishi ta'minlanmoqda. Hozirda klasterlar "...rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotining 50 foizdan ortig'ini qamrab olgan bo'lib, AQSHda yalpi ichki mahsulotning 60 foizi, Yevropa Ittifoqida band aholining 40 foizi ular xissasiga to'g'ri keladi" 1 . Rivojlanayotgan mamlakatlarda ham mintaqalarning tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish va ularni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda ishlab chiqarish zarurati tashkil etishning klaster usulidan

samarali foydalanishni taqozo qilmoqda. Jahonda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlashning muhim omili sifatida klaster siyosatini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar davom etmoqda. Jumladan, klasterlarning mintaqalarda iqtisodiy o'sish va tarmoqlar rivojlanishiga ta'sirini o'rganish, tarmoqlarning klasterlarga transformatsiyalashuvi jarayonining xususiyatlarini tadqiq etish, hududiy klasterlar faoliyatini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish, klasterlar vositasida barqaror, yashil va raqamlashtirilgan sanoat ekotizimlarini barpo etishga yo'naltirilgan tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Klaster konsepsiyasining hali shakllanish bosqichida ekanligidan kelib chiqib, ular faoliyatida sinergetik samaradorlikni oshirish hamda hududlar iqtisodiyoti rivojlanishidagi muammolarni bartaraf etish yo'llari va usullarini tadqiq etishga yo'naltirilgan izlanishlarni kengaytirish dolzarb ahamiyatga ega.

Germaniyaning avtomobil sanoatidagi klasterlash orqali o'zining yetakchilik mavqeini saqlab kelmoqda. Bavariya avtomobil klasteri dunyo bo'ylab taniqli bo'lib, **xususiy va davlat sektori hamkorligida** sanoat korxonalari davlat tomonidan moliyalashtiriladigan ilmiy-tadqiqot markazlari bilan faol hamkorlik qiladi. Kichik va o'rta bizneslar klaster tarkibida yirik avtomobil ishlab chiqaruvchilarga komponentlar yetkazib beradi.

Daniyada qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat sanoatida innovatsion klaster yaratishga katta e'tibor beradi. Food Valley Denmark — bu qishloq xo'jaligi texnologiyalari va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish **klasteri yuqori darajada rivojlangan texnologiyalar bilan jihozlangan**. Qishloq xo'jalikda raqamli texnologiyalar va robototexnika keng joriy etilgan. Qishloq xo'jalik texnologiyalarini rivojlantirish uchun davlat moliyaviy yordam ko'rsatadi. Daniya klasteri global hamkorlik va eksportga e'tibor qaratadi.

Janubiy Koreyada raqamli texnologiyalarni rivojlantirish uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (ICT) klasterlari shakllantirilgan. Seul va Incheon kabi yirik shaharlarda joylashgan bu klasterlar, innovatsion startaplar va texnologik kompaniyalar bir joyda to'planib, raqamli texnologiyalarni yaratish va joriy etish bilan shug'ullanadi. Hukumat raqamli iqtisodiyot rivoji uchun katta hajmdagi sarmoya ajratadi va klasterlarni rag'batlantiradi. Koreyada xalqaro texnologiya almashinuvi klasterlar orqali amalga oshiriladi.

Italiyada toscano to'qimachilik klasteri rivojlangan bo'lib, Italiya moda va to'qimachilik sanoatida ham klasterlashning muvaffaqiyatli namunasini ko'rsatadi. Toscano hududi Italiyaning yetakchi moda markazi hisoblanadi. Kichik va o'rta korxonalar an'anaviy hunarmandchilik bilan zamonaviy texnologiyalarni birlashtiradi. Ishchi kuchining malakasi va hunarmandchilik

tajribasi klasterning raqobatbardoshligini oshiradi. To'qimachilik mahsulotlari eksporti uchun yaxshi rivojlangan logistika va xalqaro hamkorlik tizimi mavjud.

Bavariyada turli sohalarda - aviatsiya, kosmik, avtomobilsozlik, biotexnologiya va kimyo sanoati, tibbiyot, logistika, axborot texnologiyalari, nanotexnologiya, oziq-ovqat sanoati va boshqa yo'nalishlar bo'yicha 19 ta klasterlar mavjud².

G'arb klasterlash tajribasini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu mumkin Klasterlarni quyidagi tartibda tuzing:

- Yevropa modeli: ishlab chiqaruvchi raqobatdosh korxonalar maxsus marketing strategiyasiga ega bo'lgan turli xil mahsulotlar, cheklangan hududda to'plangan;

- Shimoliy Amerika modeli: printsip bo'yicha bog'langan geografik jihatdan to'plangan kompaniyalar majmuasi hududiy xususiyatlaridan kelib chiqqan holda geografik joylashuv;

- Osiyo modeli: vertikal integratsiya davlat yordami bilan ixtisoslashgan hududlar iqtisodiy tartibga solish; muhim bo'lgan klasterlarni yaratish uchun davlat idoralari rol o'ynaydi;

- Yapon modeli: konsentratsiyaga asoslangan klaster yaratish yirik korxonalar ehtiyojlari uchun tovar va yarim tayyor mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalar uning atrofidagi monopolist korxonalar.

Xulosa va munozara. Hududlarda klasterlar tashkil etilishini rag'batlantirish klasterda ishtirok etuvchi korxonalarning proteksionistik siyosatisiz, shuningdek, klaster siyosatini amalga oshirish bo'yicha muvofiqlashtiruvchi maslahat organini yaratmasdan mumkin emas, uning tarkibiga klasterlar rahbarlari kirishi mumkin. Mintaqaviy hokimiyat organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, tadbirkorlik tuzilmalari, ilmiy va ta'lim muassasalari, shuningdek jamoat tashkilotlari ham shular jumlasiga kiradi.

Mintaqaviy klasterlarni yaratish bosqichlari – bu faqatgina texnik jarayon emas, balki iqtisodiy taraqqiyotga turtki beruvchi strategik mexanizmdir. Klasterning har bir bosqichi muvofiqlashtirilgan holda amalga oshirilsa, uning samaradorligi oshadi va butun mintaqada iqtisodiy barqarorlik ta'minlanadi. Shu sababli, klaster yaratish bosqichlariga e'tibor qaratish va ularni to'g'ri boshqarish katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 24-iyuldagi №458-son- Qishloq xo'jaligi birlashmalarining a'zolari, meva-sabzavot klasterlari ishtirokchilari va tadbirkorlik subyektlariga mahalliy sharoitda

² Представительство Баварии в Российской Федерации [Официальный сайт]. - URL: http://www.bayern.ru/ru/component/option,com_frontpage/Itemid,1/

yetishtirilgan intensiv ko‘chatlar (pakana va yarim pakana) xo‘raki, kishmishbop va sanoatbop tok ko‘chatlari hamda payvandtaglarni sotib olish xarajatlarining bir qismini qoplash uchun subsidiya ajratish to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqidagi Qarori.

2. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi. (2023). Mintaqaviy rivojlanish bo‘yicha klaster strategiyalari.

3. O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi. (2023-2024). O‘zbekiston iqtisodiy ko‘rsatkichlari bo‘yicha rasmiy hisobotlar. (stat.uz)

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5853-son Farmoni.

5. Кузнецова Н.В, Н.А. “Кластерезация экономики зарубежный опыт развития и перспективы России “// Экономика науки 2016

6. Султонов, С. (2024). Aholi daromadlari tabaqalashuvini kamaytirish borasidagi islohatlarni takomillashtirish yo‘nalishlari. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 2(4), 526-532.

7. Жўраев Ф.Д. (2021). Qishloq xo‘jalik mahsulotlari ishlab chiqarishni qisqa muddatli prognozlashtirish. // Innovatsion texnologiyalar, (2 (42)), 92-95.

8. Rakhimov A.N. & Jo‘raev F.D. (2022). A Systematic Approach To The Methodology Of Agricultural Development And The Strategy Of Econometric Modeling. resmilitaris, 12(4), 2164-2174.

9. Juraev F.D.S. (2021). Problems Of Informatization Of Management Of Agricultural Industry And Modeling Of Agriconomic System In A Market Economy. The American Journal of Applied sciences, 3(02), 49-54.

10. Mukhitdinov K.S. & Juraev F.D. Methods of Macroeconomic Modeling. International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD), e-ISSN, 2456-6470.

11. Rakhimov A.N., Makhmatkulov G.K. & Rakhimov A.M. (2021). Construction of econometric models of development of services for the population in the region and forecasting them. The American Journal of Applied sciences, 3(02),

12. Raximov, A. N. (2023). Dehqon xo‘jaliklari faoliyatining istiqbolli rivojlantirishga tasir etuvchi omillar. Экономика и социум, (3-2 (106)), 255-262.-48.

13. Jo‘rayev, F. D. S., & Normurolovich, S. S. (2024). Agrosanoat sohasiga yangi bozor mexanizmlarini joriy qilish, mahalliy mahsulotlarning

raqobatdoshligini oshirish. Journal of innovations in scientific and educational research, 7(11), 158-163.

TEXNIKA FANLARINI O'QITISHDA XXI ASR METODLARI

Asrorov Oybek Asror o'g'li

Sunatov Jo'rabek Turg'unbek o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti assistent o'qituvchilari

Zikrillayeva Farangiz Baxtiyor qizi

Husenova Madina Muxsin qizi

Sanayeva Mahliyo Rauf qizi

Erkinova Shaxnigor Furqat qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabalari

Annotatsiya. Ushbu maqolada texnika fanlarini o'qitishda XXI asr ta'lim metodlarining ahamiyati va samaradorligi tahlil qilingan. Zamonaviy texnologiyalar va innovatsion yondashuvlardan foydalangan holda, talabalarning texnik bilimlarni chuqur o'zlashtirishi va amaliy ko'nikmalarni shakllantirish muhimligi yoritilgan. STEAM ta'limi, gibrid o'qitish, loyihaviy ta'lim, virtual laboratoriyalar va gamifikatsiya kabi ilg'or usullar o'quv jarayonida qo'llanilishi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari innovatsion metodlarning ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshirishini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar. XXI asr ta'lim metodlari, texnika fanlari, innovatsion ta'lim, STEAM, virtual laboratoriya, gamifikatsiya.

Аннотация. В данной статье анализируется важность и эффективность образовательных методов XXI века в преподавании технических наук. Используя современные технологии и инновационные подходы, подчеркивается важность глубокого усвоения студентами технических знаний и формирования практических навыков. Анализируется использование в образовательном процессе передовых методов, таких как STEAM-образование, гибридное обучение, проектное обучение, виртуальные лаборатории и геймификация. Результаты исследования подтверждают, что инновационные методы существенно повышают эффективность образования.

Ключевые слова. Методы образования XXI века, технические науки, инновационное образование, STEAM, виртуальная лаборатория, геймификация.

Annotation. This article analyzes the importance and effectiveness of 21st century educational methods in teaching technical sciences. Using modern technologies and innovative approaches, the importance of students' deep assimilation of technical knowledge and formation of practical skills is

highlighted. The use of advanced methods such as STEAM education, hybrid learning, project-based learning, virtual laboratories and gamification in the educational process is analyzed. The results of the research confirm that innovative methods significantly increase the effectiveness of education.

Keywords. 21st century educational methods, technical sciences, innovative education, STEAM, virtual laboratory, gamification.

Kirish

Texnika fanlarini o'qitish jarayoni doimiy ravishda rivojlanib borayotgan zamonaviy texnologiyalar va ta'lim usullarini talab etadi. XXI asrda texnika fanlarini samarali o'qitish uchun interaktiv va innovatsion metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqolada texnika fanlarini o'qitishda XXI asr metodlari, ularning samaradorligi va amaliy qo'llanilishi tahlil qilinadi.

Metodologiya

Avvalo texnik modellashtirish o'zi nima ekanligiga to'xtalib o'tamiz. Texnik modellashtirish mashg'ulotlarda namuna rasm va chizmalar berilgan o'lcham konstruktor usta naborining detallari va turli materiallarini qo'llab og'zaki tasvirlash bo'yicha texnik buyumlar, modellar va maketlar va robotlar tayyorlash nazarda tutiladi. Bu mashg'ulotlarda o'quvchilar texnik o'yinchoqlar va modellarni ishlatib namoyish qilishlari, ularni boshqarishlari, shuningdek namoyish jarayonida konstruksiyaning detal va qismlarini aytishlari, ularni nimaga mo'ljallanganligini bilishlari kerak. O'quv mashg'ulotlarining bu turi o'quvchilarda konstruktorli-texnik tafakkurni, mustaqil rejalashtirish va o'ylab qo'yilgan texnik buyum(kran, avtomashina, buldozer, raketa va shu kabilarni) modelini amaliy bajara olish ko'nikmalarini o'stirishda juda muhim o'rin tutadi[3].

Innovatsiya (inglizcha innovation) - yangilik kiritish, yangilikdir. A.I. Prigojin innovatsiya deganda muayyan ijtimoiy birlikka - tashkilot, aholi, jamiyat, guruhga yangi, nisbatan turg'un unsurlarni kiritib boruvchi maqsadga muvofiq o'zgarishlarni tushunadi. Bu innovator faoliyatidir. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o'qituvchi va talaba faoliyatiga yangilik, o'zgarishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda asosan interfaol metodlardan to'liq foydalaniladi.

Interfaol metodlar - bu jamoa bo'lib fikrlash deb yuritiladi, ya'ni pedagogik ta'sir etish usullari bo'lib ta'lim mazmunining tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu metodlarning o'ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog talabalarning birgalikda faoliyat ko'rsatishi orqali amalga oshiriladi[1].

Tadqiqot davomida quyidagi metodlardan foydalanildi:

— Tahliliy metod – zamonaviy o'qitish usullarining samaradorligi o'rganildi.

— Eksperimental tadqiqot – turli metodlar qo'llangan guruhlarda o'zlashtirish darajasi solishtirildi.

— Statistik tahlil – an'anaviy va zamonaviy metodlar natijalari taqqoslandi.

Asosiy XXI asr ta'lim metodlari quyidagilardan iborat:

— STEAM ta'limi – fan, texnologiya, muhandislik va matematikaning uyg'unligi.

— Blended Learning – an'anaviy va onlayn ta'limning kombinatsiyasi.

— Loyihaviy ta'lim – amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan yondashuv.

— Virtual laboratoriyalar – AR/VR texnologiyalaridan foydalanish.

— Gamifikatsiya – o'quv jarayonini qiziqarli qilish uchun o'yin elementlaridan foydalanish.

Natijalar.

Tadqiqot natijalari quyidagilarni ko'rsatdi[5]:

— STEAM ta'limi an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan 30% yuqori natija berdi.

— Loyihaviy ta'limdan foydalangan talabalar texnik bilimlarni amaliy qo'llashda 35% yuqori ko'rsatkichga ega bo'lishdi.

— Virtual laboratoriyalar talabalar tajribasini 40% samarali oshirishga yordam berdi.

— Blended Learning texnik bilimlarni o'zlashtirish darajasini 25% ga oshirdi.

Munozara

Natijalar shuni ko'rsatadiki, XXI asr ta'lim metodlari texnika fanlarini o'qitishda samaradorlikni oshiradi. Xususan, interaktiv va texnologik yondashuvlar talabalar faolligini oshirishga yordam beradi. Shuningdek, o'quv jarayonida virtual va gamifikatsiyalashgan metodlarni keng qo'llash texnik bilimlarning mustahkam o'zlashtirilishiga xizmat qiladi. Kelajakda ushbu metodlarni yanada takomillashtirish hamda o'qitish tizimiga keng joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi[4].

Dastlabki darslardayoq o'quvchilar tabiiy materiallar, qog'oz va karton, gazlama, turli materiallar bilan ishlar ekanlar, texnik elementlar bilan tanishadilar, qism va detal, oddiy yig'ish, detallarni biriktirishning qattiq, suriladigan, olinadigan usullari va buyumlar haqidagi tasvvurga ega bo'ladilar. O'quvchilar detallarni biriktirishning turli usullari shuningdek, mix bilan tirqish qoldirib biriktirish kabilar bilan tanishadilar. Bir yoki bir nechta detallardan tashkil topuvchi oddiy narsalar misolida bolalar pishqlikni oshirish, ishqalanishning

zararli tahsirini bartaraf etib, foydali tahsirdan foydalanish, o'zlari ishlayotgan materiallarning tuzilishi haqida tasavvurga ega bo'ladilar. O'quvchilarda narsalarni yasash ustida ishlash tartibini mo'ljallash, tayyorlash, yig'ish, bezash, amalda tekshirish, nuqson va kamchiliklarni bartaraf qilish, ish joyini to'g'ri tashkil qilish kabilar haqida tasavvuri shakllanadi. Bularning barchasidan keyinchalik modellar hamda texnik o'yinchoqlarni yasashda foydalaniladi, ular bolalarning ijodiy fikrini o'stiradi, bolalarga to'plangan mehnat tajribalarini atrofdagilarga texnika bilan bog'lashlariga yordam beradi[2].

Xulosa

Texnika fanlarini o'qitishda XXI asr metodlaridan foydalanish ta'lim sifatini oshirishning muhim omili hisoblanadi. STEAM, blended learning, loyihaviy ta'lim va virtual laboratoriyalar kabi metodlar orqali o'quv jarayoni samaradorligini oshirish mumkin. Innovatsion yondashuvlarni keng qo'llash natijasida talabalar texnik bilimlarni nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham puxta egallashadi. Kelajakda bu metodlarni rivojlantirish va ta'lim tizimiga keng joriy etish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Hamdamova Nozima Muqimovna, Baxtiyorova Sobiraxon Ixtiyor qizi, Hamidov Ruslan Asliddinovich. Texnologiya fanini o'qitishda innovatsion pedagogik o'quv jarayonini loyihalash.

2. BO'LAJAK TEXNOLOGIYA TA'LIMI O'QITUVCHILARIDA KASBIY KOMPETENTLIKNI OSHIRISH VA AMALIY MASHG'ULOT DARSLARINI INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL ETISH Savurova Shahrizoda Abdumalik qizi , Mo'minov Sarvar Qo'chqorovich.

3. Hamdamova, N. M., Barotov, M. H., & Shoyimova, M. R. (2023). O'quvchilarning texnik ijodkorlik kompetensiyalarini rivojlantirishda loyihalash konstruktorlik elementlaridan foydalanish. Educational Research in Universal Sciences, 2(1), 248–252. Retrieved from <http://erus.uz/index.php/er/article/view/1338>

3. Barotov M. H., "Texnologiya va dizayn" modulining mashg'ulotlarida steam texnologiyalaridan foydalanib, mavzularni takomillashtirish texnologiyasi

4. International scientific and practical conference "topical issues of science" <https://doi.org/10.5281/zenodo.7236434>

5. XXV international correspondence scientific and practical conference european research: innovation in science, education and technology 16.03.2022 yil. 106-108 betlar. <https://internationalconference.ru/images/PDF/2022/75/history-of-beads.pdf>

TEXNIKA-TEXNOLOGIYA FANLARINI O'QITISHDA INNOVATSION TA'LIM METODLARI

Xidirova Noila Boymurotovna

Sunatov Jo'rabek Turg'unbek o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti assistent o'qituvchilari

Zikrillayeva Farangiz Baxtiyor qizi

Erkinova Shaxnigor Furqat qizi

Husenova Madina Muxsin qizi

Sanayeva Mahliyo Rauf qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabalari

Annotatsiya. Ushbu maqolada texnika-texnologiya fanlarini o'qitishda innovatsion ta'lim metodlarining ahamiyati va samaradorligi tahlil qilingan. Zamonaviy ta'lim jarayonida STEAM yondashuvi, loyihaviy ta'lim, virtual laboratoriyalar va gibridd o'qitish kabi innovatsion metodlarning qo'llanilishi muhim ekanligi yoritilgan. Tadqiqot davomida eksperimental tahlil, statistik tahlil va anketalar orqali innovatsion metodlarning samaradorligi baholangan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ushbu metodlar o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish, texnologik bilimlarni mustahkamlash va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishda samarali hisoblanadi.

Kalit so'zlar. innovatsion ta'lim, texnika-texnologiya fanlari, STEAM, loyihaviy ta'lim, virtual laboratoriya, gibridd o'qitish.

Аннотация. В данной статье анализируется важность и эффективность инновационных образовательных методов в преподавании технических и технологических наук. В современном образовательном процессе подчеркивается важность использования таких инновационных методов, как STEAM-подход, проектное обучение, виртуальные лаборатории и гибридное обучение. В ходе исследования эффективность инновационных методов оценивалась посредством экспериментального анализа, статистического анализа и анкетирования. Результаты показывают, что данные методы эффективны в развитии творческого мышления студентов, закреплении технологических знаний и формировании практических навыков.

Ключевые слова. инновационное образование, технические и технологические науки, STEAM, проектное образование, виртуальная лаборатория, гибридное образование.

Annotation. This article analyzes the importance and effectiveness of innovative educational methods in teaching technical and technological sciences. The importance of the use of innovative methods such as the STEAM approach, project education, virtual laboratories, and hybrid teaching is highlighted in the modern education process. During the research, the effectiveness of innovative

methods was evaluated through experimental analysis, statistical analysis and questionnaires. The results show that these methods are effective in developing students' creative thinking, strengthening technological knowledge and forming practical skills.

Keywords. innovative education, technical and technological sciences, STEAM, project education, virtual laboratory, hybrid education.

Kirish

Zamonaviy texnika va texnologiya fanlarini o'qitish jarayonida innovatsion ta'lim metodlaridan foydalanish talab etilmoqda. Ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini shakllantirish va ularni bozor talablariga mos ravishda tayyorlash muhim masalalardan biridir. Ushbu maqolada texnika-texnologiya fanlarini o'qitishda innovatsion ta'lim metodlarining ahamiyati, ularning qo'llash usullari va samaradorligi tahlil qilinadi.

Metodologiya

Tadqiqot davomida quyidagi metodologik yondashuvlar qo'llanildi[4]:

— Eksperimental tahlil – o'quv jarayonida innovatsion metodlarning samaradorligi sinovdan o'tkazildi.

— Anketalar va intervyular – pedagoglar va talabalar orasida o'tkazilgan so'rovnomalar orqali innovatsion metodlarga munosabat o'rganildi.

— Statistik tahlil – an'anaviy va innovatsion metodlar o'rtasidagi natijalar solishtirildi.

Asosiy innovatsion ta'lim metodlari quyidagilardan iborat:

— STEAM ta'limi – texnika va texnologiya fanlarini san'at, matematika va muhandislik bilan integratsiyalash.

— Loyihaviy ta'lim – talabalarni muammolarni mustaqil hal qilishga yo'naltirish.

— Virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) – laboratoriya mashg'ulotlarini interaktiv muhitda amalga oshirish.

— Gibril o'qitish – an'anaviy va onlayn ta'limning uyg'unligi.

Natijalar.

Texnologiya fanini o'rganish materiallar, ularning xossalarini o'rganishdan hamda ushbu materiallarning xususiyatlaridan kelib chiqib ulardan turli buyumlar tayyorlashdan iborat bo'ladi. Ushbu jarayon o'qituvchilardan texnologik bilimlarni qo'llash, kreativ va texnik fikrlash orqali tayyor buyumlarning sifat darajasini tahlil etish va o'quvchilarga kasbiy bilimlarni singdirishdan iborat.

O'quvchilarni yoshligidan mehnatga o'rgatish kelajak hayotlarda juda katta samara beradi. Bunda mehnat ko'nikmalari bilan birga o'quvchilarda kreativlik,

texnik bilimlar, kollektiv ijodkorlik kabi qobiliyatlarni ham shakllantirish zarur[2].

Mashhur idealist faylasuf E.L. Radlov tomonidan yigirmanchi asr boshidagi eng obro'li falsafiy lug'atlardan birida ijodkorlik biror narsaning yaratilishi bilan bog'liqligi, yaratilish qobiliyati xudoga eng xos bo'lganligi va odam faqat nisbatan ijodiy harakatlarni bajarishi mumkin. Bunday bayonotlar bilan bir qatorda, ijodiy jarayon tarkibida ongsiz jarayonlarning mavjudligiga e'tibor qaratildi. Keyinchalik, ijodkorlikning har xil turlarini ilmiy o'rganish o'zgargani sari, umuman unga bo'lgan munosabat ham, ijodga berilgan ta'riflar ham o'zgardi. So'nggi paytlarda, asosan, yangi mahsulotning yaratilishi ilgari bo'lmagan ijodkorlik bilan bog'liqligiga e'tibor qaratildi; ijodkorlik inson faoliyatining turli sohalarida, yangi moddiy va ma'naviy qadriyatlar vujudga kelganda namoyon bo'ladi[1].

Tadqiqot natijalari innovatsion ta'lim metodlarining samaradorligini tasdiqladi:

— STEAM yondashuvi o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini 35% ga oshirdi.

— Loyihaviy ta'limdan foydalanilgan guruhlarda amaliy ko'nikmalar 40% ga yaxshilandi.

— Virtual laboratoriyalar orqali o'tkazilgan darslar an'anaviy laboratoriya mashg'ulotlariga nisbatan 30% samarali bo'ldi.

— Gibril o'qitish metodidan foydalangan talabalar mavzularni o'zlashtirishda 25% yuqori natijalarga erishdi.

Munozara

Innovatsion ta'lim metodlari texnika va texnologiya fanlarining samarali o'qitilishida muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, interaktiv va amaliy mashg'ulotlar orqali talabalar nazariy bilimlarni mustahkam o'zlashtirib, amaliy jihatdan qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishadi. Shuningdek, yangi texnologiyalar bilan integratsiyalashgan ta'lim metodlari o'quv jarayoniga yanada qiziqish uyg'otadi va talabalar faolligini oshiradi[3].

Xulosa

Texnika-texnologiya fanlarini o'qitishda innovatsion ta'lim metodlarini qo'llash nafaqat o'quv jarayonini samarali qiladi, balki talabalarni zamonaviy kasbiy talablarga mos ravishda tayyorlashga ham xizmat qiladi. Virtual reallik, STEAM yondashuvi va loyihaviy ta'lim kabi metodlar ta'lim sifatini oshirish va talabalarni real ish muhitiga tayyorlashda katta ahamiyatga ega. Kelajakda ushbu metodlarni yanada rivojlantirish va ta'lim tizimiga keng joriy etish muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xalmuxamedova Maxbuba Aslanovna, Davronbek Xusanbek o'g'li Tursunov. Texnologiya fanini o'qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish, o'quvchi yoshlarda texnik ijodkorlikni shakllantirish. Academic Research in Educational Sciences. 2022.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 yil, 6-son, 70-modda.
3. Maxbuba Aslanovna Xalmuxamedova «NAQShBANDIYA TARIQATIDA KASB-HUNAR EGALLASHGA DA'VAT.» Academic Research in Educational Sciences VOLUME 2 | ISSUE 12 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal
4. Texnologiya ta'limini rivojlantirish strategiyalari moduli bo'yicha O'QUV-USLUBIY MAJMUA. Toshkent-2021
5. A. Abduqodirov, R. Ishmuhammedov. "Ta'limda innovatsion texnologiyalar" T.: 2008. – 128 b.

TEXNOLOGIYA FANLARINI O'QITISHDA XORIJIY TAJRIBALARDAN FOYDALANISH

Madatov Quvunchbek Geldiyor o'g'li

Sunatov Jo'rabek Turg'unbek o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchilari

Zikrillayeva Farangiz Baxtiyor qizi

Sanayeva Mahliyo Rauf qizi

Erkinova Shaxnigor Furqat qizi

Husenova Madina Muxsin qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabalari

Annotatsiya. Ushbu maqolada texnologiya fanlarini o'qitishda AQSh, Germaniya, Yaponiya va Janubiy Koreya kabi mamlakatlarning ilg'or ta'lim tizimlaridan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilingan. Turli davlatlarning innovatsion yondashuvlari, jumladan, STEM ta'limi, amaliyot bilan integratsiyalangan tizimlar, robototexnika laboratoriyalaridan foydalanish va raqamli ta'lim platformalarining samaradorligi o'rganilgan. Tadqiqot natijalari xorijiy ta'lim usullarining texnologik bilimlarni yanada chuqurroq o'zlashtirish va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar. texnologiya ta'limi, xorijiy tajriba, STEM, raqamli ta'lim, amaliy o'qitish, innovatsion metodlar.

Аннотация. В данной статье анализируются возможности использования в технологии обучения передовых образовательных систем таких стран, как США, Германия, Япония и Южная Корея. Исследуются инновационные подходы из разных стран, включая STEM-образование, интегрированные с практикой системы, использование лабораторий робототехники и эффективность платформ цифрового обучения. Результаты исследования подтверждают, что зарубежные образовательные методы оказывают существенное влияние на более глубокое усвоение технологических знаний и развитие практических навыков.

Ключевые слова. технологическое образование, зарубежный опыт, STEM, цифровое образование, практика, инновационные методы.

Annotation. This article analyzes the possibilities of using the advanced educational systems of countries such as the USA, Germany, Japan, and South Korea in teaching technology. Innovative approaches from various countries, including STEM education, practice-integrated systems, the use of robotics laboratories, and the effectiveness of digital learning platforms are explored. The results of the research confirm that foreign educational methods have a significant impact on the deeper assimilation of technological knowledge and the development of practical skills.

Keywords. technology education, foreign experience, STEM, digital education, practical training, innovative methods.

Kirish

Texnologiya fanlarini samarali o'qitish zamonaviy pedagogik yondashuvlar va xalqaro tajribalarni o'rganishni talab etadi. Dunyo miqyosida ilg'or ta'lim tizimlariga ega bo'lgan mamlakatlar tajribasini o'rganish, texnologiya fanlarini o'qitish jarayonida innovatsion metodlarni joriy etish imkoniyatini beradi. Ushbu maqolada texnologiya fanlarini o'qitishda AQSh, Germaniya, Yaponiya va Janubiy Koreya kabi mamlakatlarning ilg'or tajribalari va ularni O'zbekiston ta'lim tizimiga tatbiq etish yo'llari tahlil qilinadi.

Metodologiya

Tadqiqot davomida quyidagi metodlardan foydalanildi:

— Taqqoslama tahlil – turli mamlakatlarning texnologiya fanlarini o'qitish tajribasi solishtirildi.

— Eksperimental yondashuv – xorijiy metodlarni sinov tariqasida o'quv jarayoniga tatbiq etish natijalari o'rganildi.

— Statistik tahlil – an'anaviy va innovatsion metodlar samaradorligi baholandi.

Xorijiy tajribalarning asosiy yo'nalishlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

— AQSh – STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) dasturlari va loyihaviy ta'lim yondashuvi.

— Germaniya – ikki tomonlama ta'lim tizimi va amaliyot bilan integratsiyalangan o'qitish modeli.

— Yaponiya – texnologik innovatsiyalar va ilg'or robototexnika laboratoriyalaridan foydalanish.

— Janubiy Koreya – raqamli ta'lim platformalari va interaktiv o'qitish usullari.

Natijalar.

Ta'lim sohasidagi innovatsion texnologiyalar doimiy ravishda rivojlanib, ularning turlari kengayib bormoqda. Quyidagi asosiy texnologiyalar guruhlarini ajratish mumkin:

1. Fan ta'limi sohasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yoki AKT. Ushbu texnologiyalardan foydalanish axborot jamiyatining rivojlanishi va hayotning barcha sohalarida axborot vositalarini faol joriy etish bilan bog'liq. Bunday texnologiyalar talabalar ongini axborotlashtirishga qaratilgan. Ta'lim dasturlari informatika, axborot jarayonlari va AKTni o'rganishga qaratilgan yangi fanlarni o'z ichiga oladi. Professor-o'qituvchilar va talabalarning axborot madaniyatini oshirishga yordam berish uchun o'quv jarayoni ham faol ravishda axborotlashtirilmoqda;

2. Shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar. Ushbu texnologiyalar shaxsni ta'lim va tarbiyada ustuvor o'ringa qo'yishga qaratilgan. Butun ta'lim jarayoni shaxsning o'ziga xosligi va rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda shaxsni rivojlantirishga qaratilgan.

3. O'quv jarayonini axborot-tahliliy ta'minlash. Ushbu guruh texnologiyalaridan foydalanish har bir o'quvchi, sinf, parallel, ta'lim muassasasining rivojlanishini o'rganishga, ularni adekvat baholashga qaratilgan;

4. Intellektual rivojlanish monitoringi. Texnologiyalar grafiklardan foydalanishga, test tizimiga, individual o'quvchilarning rivojlanish dinamikasini va umuman ta'lim sifatini kuzatish imkonini beruvchi yangi baholash usullariga asoslangan;

5. Ta'lim texnologiyalari. O'quv jarayonini ta'limdan ajratib bo'lmaydi. Shuning uchun shaxsni, uning asosiy fazilatlarini rivojlantirishning yangi usullari joriy etilmoqda;

6. Didaktik texnologiyalar. Ular ta'lim muassasasi rivojlanishining asosiy omili hisoblanadi. Bunday texnologiyalar an'anaviy va innovatsion texnologiyalardan foydalanishni o'z ichiga olgan texnika va vositalar majmuasiga asoslanadi: o'quv adabiyotlari bilan mustaqil ishlash, audiovizual, multimedia vositalaridan foydalanish, tabaqalashtirilgan o'qitish usullari[1].

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki:

— STEM dasturlari asosida o'qitilgan talabalar an'anaviy usullarga nisbatan 35% yaxshiroq natijalar ko'rsatdi.

— Germaniya modeli asosida ishlab chiqarish korxonalari bilan hamkorlikda o'qitish natijasida talabalar amaliy ko'nikmalarini 40% ga oshirdi.

— Yaponiya tajribasidan foydalanish robototexnika va avtomatlashtirilgan tizimlar bo'yicha bilimlarni 30% ga yaxshiladi.

— Janubiy Koreya raqamli ta'lim metodlari orqali talabalar mustaqil o'zlashtirish ko'rsatkichlarini 25% oshirdi.

Munozara

Xorijiy tajribalarni texnologiya fanlarini o'qitishga tatbiq etish natijasida o'quv jarayoni sifat jihatdan o'zgarishi mumkin. Germaniya va AQShdagi amaliyotga asoslangan ta'lim yondashuvlari o'quvchilarning kasbiy tayyorgarligini oshirishga yordam beradi. Yaponiyaning ilg'or texnologiyalarga asoslangan laboratoriyalari o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi. Janubiy Koreyaning raqamli texnologiyalar bo'yicha ilg'or tajribasi esa masofaviy va gibrid ta'limning samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Xulosa

Texnologiya fanlarini o'qitishda xorijiy tajribalardan foydalanish o'quv jarayonining samaradorligini oshirish va o'quvchilarning texnologik bilimlarini mustahkamlashga xizmat qiladi. STEM dasturlari, amaliy ta'lim, ilg'or laboratoriyalar va raqamli ta'lim platformalarini O'zbekiston ta'lim tizimiga tatbiq etish orqali kelajak mutaxassislarini tayyorlash sifatini oshirish mumkin. Kelgusida ushbu metodlarni yanada takomillashtirish va ta'lim jarayoniga keng joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Feruza Abdulhayeva. Ta'limda innovatsion texnologiyalarning o'rni. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2022

2. Алдашев И. Использовать специфические свойства компьютера, позволяющие индивидуализировать учебный процесс и обратиться к принципиально новым познавательным средствам. "Экономика и социум" №6(73) 2020 www.iupr.ru

3. <https://serviceproekt.ru/uz/uslugi/klassifikaciya-innovacii-prezentaciya-na-temuinnovacionnye/>© serviceproekt.ru

4. Абдулхаева Ф. Применение информационных технологий в изучении языков является фактором эффективности. "Экономика и социум" №12(91) 2021 www.iupr.ru

MUHANDISLIK YO'NALISHLARIDA AXBOROT - KOMMUNIKATSIYA TEKNOLOGIYALARINI QO'LLASH: MAVJUD MUAMMOLAR VA ULARNI HAL ETISH YO'LLARI.

Jurayev O'tkirbek Murodullo o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi

E-mail: otkirbekjurayev4@gmail.com

Ro'zimurodov Mahmadiyor Sodiqjon o'g'li

Shermatov Ramziddin Akbar o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabalari

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada muhandislik yo'nalishlarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini (AKT) joriy etish bilan bog'liq muammolar va ularni hal etish usullari tahlil qilinadi. Tadqiqotda muammolar infratuzilma, dasturiy ta'minot va pedagogik yondashuv nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi hamda ularning yechimlari bo'yicha amaliy tavsiyalar beriladi. Shuningdek, xalqaro tajribalar va ilg'or texnologiyalar asosida muhandislik ta'limida AKTni rivojlantirish bo'yicha istiqbolli yo'nalishlar tahlil qilinadi.

АННОТАЦИЯ. В данной статье рассматриваются проблемы внедрения информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в инженерных направлениях и методы их решения. В исследовании анализируются проблемы с точки зрения инфраструктуры, программного обеспечения и педагогического подхода, а также предлагаются практические рекомендации по их устранению. Кроме того, рассматриваются перспективные направления развития ИКТ в инженерном образовании на основе международного опыта и передовых технологий.

ANNOTATION. This article analyzes the challenges associated with implementing information and communication technologies (ICT) in engineering disciplines and explores solutions to these issues. The study examines the problems from the perspectives of infrastructure, software, and pedagogical approaches, providing practical recommendations for addressing them. Additionally, the paper discusses promising directions for the development of ICT in engineering education based on international experience and advanced technologies.

KALIT SO'ZLAR. Muhandislik ta'limi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli ta'lim, virtual laboratoriyalar, dasturiy ta'minot, muhandislik infratuzilmasi, innovatsion texnologiyalar, ta'lim metodologiyasi, AKT integratsiyasi, raqamli kompetensiya, sun'iy intellekt, bulutli texnologiyalar.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА. Инженерное образование, информационно-коммуникационные технологии, цифровое обучение, виртуальные

лаборатории, программное обеспечение, инженерная инфраструктура, инновационные технологии, методология обучения, интеграция ИКТ, цифровая компетентность, искусственный интеллект, облачные технологии.

KEYWORDS. Engineering education, information and communication technologies, digital learning, virtual laboratories, software, engineering infrastructure, innovative technologies, teaching methodology, ICT integration, digital competence, artificial intelligence, cloud technologies.

KIRISH. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) hozirgi kunda muhandislik sohasining ajralmas qismiga aylanib bormoqda [1]. Muhandislik ta'limida AKT vositalaridan samarali foydalanish nafaqat talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlash, balki ularning amaliy ko'nikmalarini oshirishda ham muhim rol o'ynaydi [2]. Biroq, muhandislik sohasida AKTni joriy etishda qator muammolar mavjud bo'lib, ular ta'lim jarayonining samaradorligini pasaytirishi mumkin [3]. Shuningdek, AKT asosida o'qitish uchun mos infratuzilma, maxsus dasturiy vositalar va o'qituvchilarning texnologik tayyorgarligi yetarli darajada emas. Ushbu maqolada mavjud muammolar tahlil qilinib, ularni hal etish yo'llari taklif etiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Mazkur tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

Adabiyotlar sharhi - muhandislik ta'limida AKT qo'llanilishi bo'yicha ilg'or ilmiy manbalar tahlil qilindi [4].

So'rov va intervyular - muhandislik sohasida faoliyat yurituvchi o'qituvchilar va talabalar o'rtasida so'rov o'tkazildi [5].

Tajribaviy tahlil - ayrim muhandislik fanlari uchun AKT vositalarini joriy etish va natijalarini baholash bo'yicha eksperimental tadqiqot o'tkazildi [6].

Xalqaro tajribalar tahlili - rivojlangan mamlakatlardagi ilg'or AKT ta'lim modellari o'rganildi.

NATIJALAR. Tadqiqot natijalariga ko'ra, muhandislik yo'nalishida AKTni qo'llash bilan bog'liq asosiy muammolar quyidagicha aniqlandi:

Infratuzilmaviy muammolar - texnik jihozlarning yetishmovchiligi va internet tezligining pastligi [7].

Dasturiy ta'minotga oid muammolar - zamonaviy dasturiy ta'minotning yetishmovchiligi va foydalanishdagi murakkablik [8].

Pedagogik muammolar - o'qituvchilarning AKTdan foydalanish bo'yicha yetarli malakaga ega emasligi va yangi texnologiyalarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilishdagi qiyinchiliklar [9].

O'quv materiallarining mos kelmasligi - muhandislik fanlari bo'yicha elektron va interaktiv materiallarning kamligi [10].

Raqamli kompetensiya yetishmovchiligi – talabalar va o‘qituvchilar orasida AKT ko‘nikmalarining pastligi.

MUNOZARA.Olingan natijalarga asoslanib, quyidagi hal etish yo‘llari taklif qilindi:

Infratuzilmaviy muammolarni hal etish - muhandislik yo‘nalishlari uchun maxsus AKT infratuzilmasini yaxshilash, masalan, virtual laboratoriyalar, sun’iy intellekt asosidagi o‘quv tizimlari va bulutli hisoblash texnologiyalaridan foydalanish.

Dasturiy ta’minotni rivojlantirish - muhandislik fanlariga mos keluvchi ochiq kodli va litsenziyalangan dasturlarni joriy etish.

O‘qituvchilar malakasini oshirish - pedagoglar uchun maxsus AKT bo‘yicha malaka oshirish dasturlarini ishlab chiqish va ularni doimiy ravishda o‘qitish.

Interaktiv ta’lim materiallarini ishlab chiqish - muhandislik fanlariga oid raqamli darsliklar va simulyatsion platformalarni yaratish.

Raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish - talabalar va o‘qituvchilar uchun AKT bo‘yicha maxsus treninglar tashkil etish.

XULOSA.Muhandislik sohasida AKTni samarali qo‘llash muhim ahamiyatga ega, biroq bu borada qator muammolar mavjud. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bu muammolarni hal qilish uchun infratuzilmani yaxshilash, dasturiy ta’minotni moslashtirish, pedagogik malakani oshirish va interaktiv ta’lim materiallarini ishlab chiqish kabi chora-tadbirlar zarur [6]. Shuningdek, ta’lim tizimida AKT imkoniyatlaridan maksimal darajada foydalanish uchun davlat va xususiy sektor hamkorligini kengaytirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha strategik dasturlarni ishlab chiqish zarur. Kelgusida ushbu yo‘nalishda yanada chuqur tadqiqotlar olib borish va AKTning muhandislik ta’limiga ta’sirini baholash muhim ahamiyat kasb etadi [10].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.Anderson, J., & Rainie, L. (2021). *The Future of Digital Learning in Engineering Education*. MIT Press.
- 2.UNESCO (2020). *Digital Technologies in Engineering Education: Challenges and Opportunities*. UNESCO Publishing.
- 3.Selwyn, N. (2019). *Education and Technology: Key Issues and Debates*. Bloomsbury Academic.
- 4.Garrison, D. R., & Vaughan, N. D. (2018). *Blended Learning in Higher Education: Framework, Principles, and Guidelines*. Jossey-Bass.
- 5.Kukulska-Hulme, A. (2020). *Mobile Learning and Engineering Education: Opportunities and Challenges*. Routledge.
- 6.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 19-apreldagi PQ-222-sonli qarori. *Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish to‘g‘risida*.

- 7.O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. (2023). *Muhandislik ta'limida raqamli texnologiyalarni joriy etish bo'yicha metodik qo'llanma*.
- 8.Siemens, G. (2018). *Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age*. e-Learning Space.
- 9.Laurillard, D. (2022). *Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology*. Routledge.
- 10.IEEE (2023). *Engineering Education and ICT Integration: Proceedings of the International Conference on Digital Learning*. IEEE Press.

KASBIY FANLARNI O'QITISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI INTEGRATSIYALASH MUAMMOLARI VA ULARNING YECHIMLARI

Jurayev O'tkirbek Murodullo o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi

E-mail: otkirbekjurayev4@gmail.com

Ro'zimurodov Mahmadiyor Sodiqjon o'g'li

Shermatov Ramziddin Akbar o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabalari

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada kasbiy fanlarni o'qitishda axborot texnologiyalarini (AT) integratsiyalash bilan bog'liq muammolar va ularning yechimlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda asosiy muammolar texnik, dasturiy ta'minot, pedagogik yondashuv hamda o'quv materiallarining mosligi nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi va ularni bartaraf etish bo'yicha amaliy tavsiyalar beriladi. Shuningdek, ilg'or xalqaro tajribalar va innovatsion texnologiyalar asosida kasbiy ta'limda ATni rivojlantirish istiqbollari ko'rib chiqiladi.

АННОТАЦИЯ. В данной статье рассматриваются проблемы интеграции информационных технологий (ИТ) в преподавание профессиональных дисциплин и пути их решения. В исследовании анализируются основные проблемы с точки зрения технических, программных, педагогических подходов и соответствия учебных материалов, а также даются практические рекомендации по их устранению. Кроме того, рассматриваются перспективы развития ИТ в профессиональном образовании на основе передового международного опыта и инновационных технологий.

ANNOTATION. This article examines the challenges of integrating information technology (IT) into vocational education and their possible solutions. The research analyzes key issues from the perspective of technical infrastructure, software, pedagogical approaches, and the relevance of educational materials, providing practical recommendations for overcoming them. Additionally, the

paper explores the prospects for IT development in vocational education based on international best practices and innovative technologies.

KALIT SO‘ZLAR. Kasbiy ta’lim, axborot texnologiyalari, raqamli ta’lim, virtual laboratoriyalar, dasturiy ta’minot, pedagogik innovatsiyalar, o‘quv materiallari, ta’lim metodologiyasi, AT integratsiyasi, raqamli kompetensiya, sun’iy intellekt, o‘quv platformalari.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА. Профессиональное образование, информационные технологии, цифровое обучение, виртуальные лаборатории, программное обеспечение, педагогические инновации, учебные материалы, методология обучения, интеграция ИТ, цифровая компетенция, искусственный интеллект, образовательные платформы.

KEYWORDS. Vocational education, information technology, digital learning, virtual laboratories, software, pedagogical innovations, educational materials, teaching methodology, IT integration, digital competence, artificial intelligence, learning platforms.

KIRISH. Zamonaviy ta’lim jarayonida axborot texnologiyalari (AT) muhim o‘rin tutadi va kasbiy fanlarni samarali o‘qitishda ulardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli texnologiyalar o‘quv jarayonini interaktiv qilish, talabalarning amaliy ko‘nikmalarini oshirish va ta’lim samaradorligini yuksaltirish imkonini beradi. Shunga qaramay, ATning kasbiy fanlarga integratsiyasi bilan bog‘liq turli muammolar mavjud bo‘lib, ularni hal qilish lozim.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Mazkur tadqiqot quyidagi metodlardan foydalangan holda amalga oshirildi:

Adabiyotlar tahlili - kasbiy fanlar bo‘yicha AT integratsiyasiga oid ilmiy manbalar o‘rganildi.

So‘rov va intervyular - pedagoglar va talabalar o‘rtasida so‘rov o‘tkazildi.

Eksperimental tahlil - ayrim kasbiy fanlarga AT vositalarini joriy etish va natijalarini baholash ishlari amalga oshirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, kasbiy fanlarda ATni qo‘llash bilan bog‘liq asosiy muammolar quyidagicha aniqlandi:

Texnik muammolar - zamonaviy kompyuter va jihozlarning yetishmovchiligi, internet tezligining sustligi [1].

Dasturiy ta’minot muammolari - kasbiy ta’lim uchun maxsus ishlab chiqilgan o‘quv dasturlarining kamligi va mavjud dasturlarni mahalliy ta’lim tizimiga moslashtirish muammolari [2].

Pedagogik muammolar - o‘qituvchilarning ATdan foydalanish bo‘yicha yetarli malakaga ega emasligi, AT yordamida dars berish metodikasining sust rivojlanganligi [3].

O'quv materiallarining yetishmovchiligi - kasbiy fanlarga mos elektron resurslarning kamligi, mavjud kontentning eskirganligi va interaktiv resurslarning yetarli emasligi [4].

Tashkiliy muammolar – ta'lim muassasalarida AT vositalarini samarali joriy etish strategiyasining mavjud emasligi [5].

TAKLIFLAR VA YECHIMLAR. Muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi yechimlar taklif etiladi:

Texnik infratuzilmani yaxshilash - zamonaviy kompyuter laboratoriyalarini yaratish, yuqori tezlikdagi internetni ta'minlash [6].

Dasturiy ta'minotni rivojlantirish - kasbiy ta'lim uchun moslashtirilgan platformalar va dasturlarni ishlab chiqish [7].

O'qituvchilarni qayta tayyorlash - AT vositalaridan samarali foydalanish bo'yicha pedagoglarning malakasini oshirish dasturlarini joriy etish [3].

O'quv materiallarini boyitish - virtual laboratoriyalar, interaktiv darsliklar va multimedia materiallarini yaratish [4].

Tashkiliy chora-tadbirlar – ta'lim muassasalarida ATni joriy etish bo'yicha aniq strategiyani ishlab chiqish va uni bosqichma-bosqich amalga oshirish [2].

XULOSA. Kasbiy fanlarni o'qitishda axborot texnologiyalarini samarali joriy etish uchun texnik, dasturiy, pedagogik va tashkiliy jihatlardan kompleks yondashuv talab etiladi. Raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayoniga to'laqonli integratsiyalashuvi o'quvchilarning kasbiy kompetensiyalarini oshirishga, mehnat bozorida raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi. Bundan tashqari, xalqaro tajribalar va innovatsion yondashuvlardan foydalangan holda AT integratsiyasining samaradorligini yanada oshirish mumkin. O'qituvchilarning raqamli savodxonligini oshirish, sifatli elektron ta'lim resurslarini yaratish va ta'lim muassasalarida raqamli infratuzilmani takomillashtirish orqali kasbiy ta'lim tizimini yangi bosqichga olib chiqish mumkin. Shu tariqa, kasbiy fanlarda ATdan foydalanish nafaqat ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, balki kelajak avlod mutaxassislarining raqobatbardoshligini ta'minlashga xizmat qiladi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.Anderson, J., & Rainie, L. (2021). *The Role of Digital Learning in Vocational Education*. MIT Press.
- 2.UNESCO (2020). *ICT Integration in Technical and Vocational Education: Global Trends and Challenges*. UNESCO Publishing.
- 3.Selwyn, N. (2019). *Education and Technology: Key Issues and Debates*. Bloomsbury Academic.
- 4.Garrison, D. R., & Vaughan, N. D. (2018). *Blended Learning in Vocational Education: Principles and Strategies*. Jossey-Bass.

- 5.Kukulska-Hulme, A. (2020). *Mobile Learning in Professional Training: Innovations and Applications*. Routledge.
- 6.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 19-apreldagi PQ-222-sonli qarori. *Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish to‘g‘risida*.
- 7.IEEE (2023). *Vocational Education and ICT Integration: Proceedings of the International Conference on Digital Learning*. IEEE Press.

AXBOROTLI JARAYONLAR BO‘LIMINI O‘QITISH METODIKASI.

**Normurodova Sadoqat Xoliqulovna, Shahrizabz davlat pedagogika instituti
Informatika va uni o‘qitish metodikasi kafedrasi katta o‘qituvchisi.**

E-mail: sadoqatnormurodova33@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-1604-7456>

Arziyeva Iqbol Tula qizi, Asadova Shaxina Halim qizi

Pedagogika fakulteti “Matematika va informatika” yo‘nalishi talabalari

E-mail: arziyevaiqbol03.@gmail.com

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada axborotli jarayonlar bo‘limini o‘qitish metodikasiga doir nazariy va amaliy jihatlar yoritiladi. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim jarayoniga ta’sir ko‘rsatib, axborotli jarayonlarni samarali o‘qitishning yangi yondashuvlarini talab qilmoqda. Respublikamizda ta’limni tashkil etishda innovatsiyasiyalar, axborot texnologiyalarini va ilg‘or inovatsiyon pedagogik texnologiyalarni qo‘llashning maqsadi, mazmuni va mohiyati, ta’lim sifatidagi o‘rni ochib berilgan.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты методики обучения информационным процессам. Быстрое развитие информационных технологий оказывает влияние на образовательный процесс, требуя новых подходов к эффективному обучению информационным процессам. В статье раскрыты цель, содержание и суть применения инноваций, информационных технологий и передовых педагогических технологий в организации образования в нашей стране, а также их роль в качестве образования.

Annotation. This article discusses the theoretical and practical aspects of teaching the section on information processes. The rapid development of information technologies influences the educational process and requires new approaches to effectively teach information processes. Additionally, the integration of interactive methods, modern digital tools, and problem-based learning approaches into the educational process is discussed. The article also reveals the purpose, content, and essence of applying innovations, information technologies, and advanced pedagogical technologies in the organization of education in our country, as well as their role in the quality of education.

Kalit soʻzlar. axborotli jarayonlar, axborot texnologiyalari, taʼlim metodikasi, interfaol oʻqitish, muammoli taʼlim, , kompyuter texnologiyalari, axborot almashinuvi, bilimni baholash.

Ключевые слова. информационные процессы, информационные технологии, методика обучения, интерактивное обучение, проблемное обучение, компьютерные технологии, обмен информацией, оценка знаний.

Keywords. informational processes, information technologies, teaching methodology, interactive teaching, problem-based learning, computer technologies, information exchange, knowledge assessment.

Kirish. Axborot texnologiyalari va raqamli kommunikatsiyalar sohasining tez rivojlanishi zamonaviy taʼlim tizimida axborotdan samarali foydalanishning ahamiyatini orttirib bormoqda. Oʻquvchilarni axborot tizimlari va texnologiyalarini chuqur oʻrgatish, ularning axborotni tahlil qilish, saqlash, uzatish va xavfsizligini taʼminlash koʻnikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Axborot boʻlimini oʻqitish metodikasi, aynan shu maqsadga xizmat qiladi va oʻquvchilarga zamonaviy axborot tizimlaridan samarali foydalanish, axborot xavfsizligini taʼminlash, raqamli resurslardan foydalangan holda yuqori sifatli taʼlim olish imkoniyatlarini yaratadi.

Ushbu metodika boʻyicha darslar oʻquvchilarga nafaqat axborotni qanday topish va uzatishni, balki uni tahlil qilish, sharhlash va yangiliklar bilan ishlashni ham oʻrgatadi. Shu bilan birga, oʻquvchilarning axborot texnologiyalariga boʻlgan bilimlarini kengaytirish va amaliy koʻnikmalarini rivojlantirishga alohida eʼtibor qaratiladi. Oʻqituvchining asosiy vazifasi - oʻquvchilarga samarali axborot tizimlaridan foydalanish, shuningdek, ularni axborot xavfsizligi va shaxsiy maʼlumotlarni himoya qilish boʻyicha malakali boʻlishlarini taʼminlashdir.

Axborot boʻlimi oʻqitish metodikasida qoʻllaniladigan metodlar:

- **Интерактив taʼlim:** Dars jarayonida oʻquvchilarning faol ishtirokini taʼminlash uchun simulyatsiyalar, onlayn mashqlar va guruhli ishlardan foydalanish.

- **Amaliy mashgʻulotlar:** Axborot texnologiyalarini real hayotdagi vazifalar bilan bogʻlab oʻrgatish.

- **Real hayot misollari:** Oʻquvchilarga kundalik hayotda axborot texnologiyalaridan qanday foydalanilishini koʻrsatish.

- **Axborot xavfsizligi va himoya:** Oʻquvchilarga axborotni qanday himoya qilish, internetdagi xavf-xatarlarni oldini olish va maʼlumotlarni shifrlash haqida maʼlumotlar berish.

Metodologiya. Axborot boʻlimini oʻqitish metodikasi axborot texnologiyalarining zamonaviy talablari va tendentsiyalariga asoslanadi. Oʻqituvchilar axborot texnologiyalarini samarali oʻrgatishda interaktiv

yondashuvlardan foydalanadilar. Bu metodologiya o'quvchilarni faqat axborotni qidirish yoki to'plash bilan cheklanmasdan, uni tahlil qilish, qayta ishlash, saqlash va uzatishda chuqur bilimga ega bo'lishga yo'naltiradi. Axborot bo'limini o'qitishda qo'llaniladigan metodlar va vositalar quyidagilardir:

1. **Konstruktivist metodologiya:** Bu metodologiya o'quvchilarning o'rganish jarayonida faol ishtirok etishiga asoslanadi. O'qituvchi o'quvchilarga axborot texnologiyalari bilan bog'liq vazifalarni hal qilishda yordam beradi, lekin o'quvchilar o'zlari axborotni izlab topishadi, tahlil qilishadi va amaliyotda qo'llashadi.

2. **Interaktiv darslar va onlayn o'qitish:** O'qituvchilar darslarni interaktiv qilish uchun turli onlayn vositalar va platformalardan foydalanadilar. Masalan, o'quvchilarga turli onlayn resurslardan foydalanish, video darslar, forumlar va virtual sinflarda faol ishtirok etishni ta'minlash. Bu orqali o'quvchilar o'rganish jarayonida mustaqil fikrlash va axborotni samarali ishlatish ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

3. **Amaliy mashg'ulotlar va real hayot misollari:** Axborot texnologiyalarini tushunish uchun o'quvchilarga real hayotdagi misollar keltiriladi. Masalan, kompaniyalarning axborot tizimlarini qanday ishlashi, ma'lumotlarni xavfsiz saqlash va ulardan foydalanishning amaliy jihatlari.

4. **O'quvchilarni axborot xavfsizligi bo'yicha o'qitish:** Axborot xavfsizligi bo'yicha alohida mavzularni o'rgatish, o'quvchilarga internetdagi xavflardan ehtiyotkorlik bilan foydalanishni, shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilishni va raqamli axborotlarni xavfsiz tarzda boshqarishni o'rgatish muhim ahamiyatga ega.

5. **Ko'p formatli dars materiallari:** O'quvchilarga vizual, audio, matnli va interaktiv dars materiallari yordamida axborot texnologiyalarini o'rgatish. Bu o'quvchilarning turli o'rganish uslublariga mos keladi va axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishlarini ta'minlaydi.

Tadqiqot natijasi. Axborot bo'limini o'qitish metodikasini tatbiq etish jarayonida o'quvchilarning axborot texnologiyalariga oid bilimlari va ko'nikmalari sezilarli darajada oshgani kuzatildi. Tadqiqotda o'quvchilarning axborotni izlash, tahlil qilish, uni amaliy vazifalar orqali qo'llash va xavfsizligini ta'minlash kabi ko'nikmalarni egallashdagi muvaffaqiyatlari o'rganildi.

1. **O'quvchilar bilimining oshishi:** Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, axborot texnologiyalari va tizimlaridan samarali foydalanishni o'rgatishda interaktiv yondashuvlar, amaliy mashg'ulotlar va real hayot misollaridan foydalanish o'quvchilarning axborot tizimlariga oid bilimlarini kuchaytirishga yordam berdi. O'quvchilarning axborotni samarali izlash, tahlil qilish va uzatish ko'nikmalari 35% ga oshdi.

2. **Axborot xavfsizligi bo'yicha o'quvchilar bilimi:** Axborot xavfsizligi va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish bo'yicha darslar ham o'quvchilarda sezilarli o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Tadqiqot natijalari o'quvchilarning axborot xavfsizligi bilan bog'liq muammolarni hal qilish va xavf-xatarlarni tahlil qilish bo'yicha bilimlarini 40% ga oshishiga olib keldi.

3. **Amaliy mashg'ulotlarning samaradorligi:** O'quvchilar tomonidan o'tkazilgan amaliy mashg'ulotlarda ularning axborot texnologiyalaridan foydalanishdagi ko'nikmalarini rivojlantirishda katta muvaffaqiyatlar erishildi. Real hayotdagi vazifalar asosida o'quvchilar tomonidan ishlangan loyihalar va vazifalar yuqori baholandi.

4. **Interaktiv yondashuvlar:** Interaktiv darslar va onlayn platformalarda darslar o'tkazish o'quvchilarning darslarga qiziqishini oshirdi. Tadqiqotda o'quvchilarning axborot texnologiyalari bilan ishlashdagi ishtiroki 50% ga oshganligi qayd etildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, axborot bo'limini o'qitish metodikasining samaradorligini oshirish uchun o'quvchilarga interaktiv, amaliy va real hayot misollaridan foydalanish juda muhimdir. O'quvchilarning axborot texnologiyalari va xavfsizligi bo'yicha bilimlarini yaxshilash uchun o'quv jarayoniga yangi texnologiyalarni qo'shish talab etiladi.

Xulosa. Axborotli jarayonlar bo'limini samarali o'qitish zamonaviy ta'lim metodikalarini qo'llashni talab qiladi. Interfaol usullar, axborot texnologiyalari va amaliy mashg'ulotlar yordamida o'quvchilarning bilim va ko'nikmalari oshiriladi. Ushbu maqolada ta'lim jarayonida axborotli jarayonlarni o'qitishning metodik yondashuvlari yoritilib, ularning samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar berildi. Axborotli jarayonlar bo'limini o'qitishda samarali natijaga erishish uchun yuqoridagi yondashuvlarni kombinatsiyalash muhim. Interfaol va texnologik yondashuvlar bilan boyitilgan ta'lim jarayoni o'quvchilarning axborotli jarayonlarni tushunish va amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish" to'g'risidagi qarorlari va farmonlari.

2. Qosimov S., Alimov R. (2019). Axborot texnologiyalari va ta'lim. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

3. Qodirov, Farrux. "GPON TEXNOLOGIYASI-OPTIK KIRISH TARMOG'I." АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ мавзусидаги Республика илмий-амалий анжуман МАЪРУЗАЛАР ТЎПЛАМИ (2018).

4. Miller R., Johnson J. (2017). Introduction to Information Processing Systems. New York: Springer.
5. Normurodova, S. X., et al. "Using mind maps in formation of imagination and creative thinking skills in 5-6 year-old children." *European Journal of Molecular and Clinical Medicine* 7.11 (2020): 339-343.
6. Нормуродова, Садокат. "РАЗВИТИЕ ВООБРАЖЕНИЯ И НАВЫКОВ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ 1-ГО КЛАССА ПРИ ОБУЧЕНИИ АЛФАВИТУ С ПОМОЩЬЮ ПРОГРАММЫ SCRATCH." *Предпринимательства и педагогика* 3.3 (2024): 144-150.
7. Ganiev, A. G. "others. The role of travel lessons in the Shahrizabz Zoo in teaching foreign languages and developing their imagination to pupils of preschool educational institutions. International scientific and practical conference." *Kazakhstan. Pavladar* (2020): 249-251.
8. Yaxiyaxonova, Muxiba Maxmudjonovna. "Brain Activity in the Development of Imagination in First Graders." *International Multi-disciplinary Journal of Education* 2.10 (2024): 820-826.
9. Yusupova, Marjona, Komila Raximova, and Muxiba Yaxiyaxonova. "Oliy taʼlim tizimida innovatsion texnologiyalardan foydalanish: Oliy taʼlim tizimida innovatsion texnologiyalardan foydalanish." *MODERN PROBLEMS AND PROSPECTS OF APPLIED MATHEMATICS* 1.01 (2024).
10. Yaxiyaxonova, Muxiba. "1-sinf oʻquvchilariga "Informatika va AT" fanini oʻqitishda loyiha daftaridan foydalanish.: 1-sinf oʻquvchilariga "Informatika va AT" fanini oʻqitishda loyiha daftaridan foydalanish." *MODERN PROBLEMS AND PROSPECTS OF APPLIED MATHEMATICS* 1.01 (2024).

MATN VA GRAFIK MUHARRIRLARI BOʻLIMINI OʻQITISH METODIKASI

**Normurodova Sadoqat Xoliqulovna, Shahrizabz davlat pedagogika instituti
Informatika va uni oʻqitish metodikasi kafedrasi katta oʻqituvchisi.**

E-mail: sadoqatnormurodova33@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-1604-7456>

Bobomurodova Laylo Qutlugʻbek qizi, Asadova Shaxina Halim qizi

Pedagogika fakulteti "Matematika va informatika" yoʻnalishi talabalari

Annotatsiya. Ushbu maqolada matn va grafik muharrirlarini oʻqitish metodikasi, zamonaviy axborot texnologiyalari asosida samarali taʼlim berish usullari, oʻquvchilarning kompyuter savodxonligini oshirish va amaliy koʻnikmalarni shakllantirish metodlari tahlil qilinadi. Xususan, interfaol oʻqitish

metodlari, loyihaviy va amaliy yondashuvlar, hamda o'quv jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish masalalari yoritiladi.

Аннотация. В данной статье анализируются методики преподавания текстовых и графических редакторов, а также эффективные методы обучения, основанные на современных информационных технологиях. Рассматриваются интерактивные методы обучения, проектный и практический подходы, а также использование цифровых технологий в образовательном процессе.

Annotation. This article examines the methodology of teaching text and graphic editors, highlighting effective teaching methods based on modern information technologies. It explores interactive teaching methods, project-based and practical approaches, and the integration of digital technologies in the educational process.

Kalit so'zlar: Matn muharriri, grafik muharriri, interfaol metod, dars metodikasi, amaliy topshiriq, raqamli texnologiyalar, pedagogik yondashuv.

Ключевые слова: текстовый редактор, графический редактор, интерактивный метод, методика урока, практическое задание, цифровые технологии, педагогический подход.

Keywords: text editor, graphic editor, interactive method, lesson methodology, practical task, digital technologies, pedagogical approach.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda axborot texnologiyalari kundalik hayotning ajralmas qismiga aylangan. Matn muharrirlari (Microsoft Word, Google Docs, LibreOffice Writer) va grafik muharrirlari (Adobe Photoshop, CorelDRAW, Canva) turli sohalarda faol qo'llanilmoqda. Ushbu dasturlarni puxta o'rganish nafaqat ofis ishlarini bajarishda, balki ilmiy tadqiqotlar, dasturlash, muhandislik va dizayn sohalarida ham juda muhim ahamiyatga ega.

Matn muharrirlari matn yaratish va tahrirlashda keng qo'llaniladi, bu esa biznes, ta'lim va ilmiy sohalarda samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Grafik muharrirlar esa dizayn, marketing va san'at sohalarida ishlatiladigan asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Bu dasturlar yordamida o'quvchilar nafaqat nazariy bilimlarni o'zlashtirish, balki amaliy ishlarni bajarish orqali mustaqil ravishda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishlari mumkin.

Ta'lim jarayonida matn va grafik muharrirlarini o'rgatish muhim metodik yondashuvlarni talab qiladi. Darslarda zamonaviy interfaol usullardan foydalanish, real loyihalar asosida o'quvchilarga mustaqil topshiriqlar berish, shuningdek, onlayn platformalardan foydalanish o'quv jarayonini yanada samarali qiladi. Ushbu maqolada matn va grafik muharrirlarini o'qitish metodikasining muhim jihatlari, ta'lim jarayonida qo'llaniladigan usullar va ularning samaradorligi haqida so'z yuritiladi.

Matn va grafik muharrirlarini o'qitish jarayonida samarali metodlardan foydalanish ta'lim sifati va o'quvchilarning qiziqishini oshirishga yordam beradi. Shu bois, ushbu maqolada matn va grafik muharrirlarini o'qitishda qo'llaniladigan eng samarali metodlar, pedagogik yondashuvlar va amaliy o'quv dasturlari haqida so'z yuritiladi.

Matn va grafik muharrirlarini o'qitishning asosiy yo'nalishlari. Matn muharrirlari hujjatlar yaratish, tahrirlash va formatlash imkoniyatlarini taqdim etsa, grafik muharrirlar tasvirlarni qayta ishlash va dizayn bilan bog'liq jarayonlarni boshqarishga yordam beradi. Ushbu dasturlarni o'rgatish jarayonida quyidagi metodlar samarali hisoblanadi:

Interfaol metodlar. Dars davomida o'quvchilarning faolligini oshirish uchun "Muammoli ta'lim", "Ochiq muhokama" va "Savol-javob" metodlari qo'llaniladi.

O'quvchilarga real hayotga oid vazifalar berilib, ularga ijodiy yondashish imkoniyati taqdim etiladi.[1]

Amaliy topshiriqlar. O'quvchilarga real hujjatlar yoki dizayn loyihalarini yaratish topshiriladi. Masalan, talabalar Microsoft Word yordamida rasmiy hujjatlar tayyorlash yoki Photoshopda grafik dizayn elementlarini yaratish bo'yicha mashg'ulotlar o'tashadi.

Loyihaviy metod. Talabalarga mustaqil yoki jamoaviy loyihalar ustida ishlash topshiriladi. Masalan, o'quvchilar guruh bo'lib reklama bukleti, plakat yoki rasmiy hujjatlar yaratishlari mumkin.[2]

Differensial yondashuv. O'quvchilarning bilim darajasiga qarab mos topshiriqlar beriladi. Boshlang'ich darajadagilarga oddiy matn tahrirlash, ilg'or foydalanuvchilarga esa dizayn elementlari yaratish kabi topshiriqlar topshiriladi.

O'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini shakllantirish. Matn va grafik muharrirlarini o'rganish jarayonida modulli o'qitish tizimi qo'llanilishi samaradorlikni oshiradi. Ushbu yondashuvda dars jarayoni kichik modullarga bo'linadi:

Modul 1: Matn muharrirlarining asosiy funksiyalari

Modul 2: Hujjatlarni formatlash va tahrirlash

Modul 3: Grafik muharrirlar bilan ishlash

Modul 4: Loyihalar yaratish va taqdim etish

Bu modul asosidagi yondashuv o'quvchilarga bosqichma-bosqich o'zlashtirish imkonini yaratadi.[3]

Axborot texnologiyalaridan foydalanish. Raqamli texnologiyalarni ta'lim jarayoniga jalb qilish darslarni yanada qiziqarli va samarali qiladi:

Google Classroom, Moodle, va Microsoft Teams kabi onlayn platformalar yordamida topshiriqlar beriladi va baholanadi.

Video darslar va interaktiv qo'llanmalar orqali o'quvchilar mustaqil ravishda bilim olish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Virtual laboratoriyalar va dasturlash simulyatorlari yordamida grafik muharrirlar bo'yicha tajribalar o'tkaziladi.[4]

Xulosa. Matn va grafik muharrirlarini o'qitish jarayonida zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. o'quvchilarga amaliy mashg'ulotlar orqali bilim berish, real hayotga oid loyihalar yaratish va raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish ularning kelajakdagi kasbiy mahoratini oshirishga yordam beradi.

Kelajakda ushbu yo'nalishda metodik tadqiqotlarni kengaytirish, zamonaviy dasturiy vositalarni yanada chuqur o'rganish va ta'lim dasturlarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. S.S. Muxlisov, R.U. Kuchkarbayev va F.X. Xazratov, "Ta'limda axborot texnologiyalari" 2021-yil.

2. A.A. Karimov. "Qurilishda axborot texnologiyalari" 2020-yil

3. Qodirov, F. "OPTIMIZATION OF TELECOMMUNICATIONS POWER SUPPLY SYSTEMS BASED ON RELIABILITY CRITERIA." *Science and innovation* 2.A12 (2023): 15-20.

4. F Qodirov. Aholiga tibbiy xizmatlar ko'rsatishning rivojlanishini iqtisodiy-matematik modellash. *Scienceweb academic papers collection* . 2023/1/1.

5. Normurodova, S. X., et al. "Using mind maps in formation of imagination and creative thinking skills in 5-6 year-old children." *European Journal of Molecular and Clinical Medicine* 7.11 (2020): 339-343.

6. Нормуродова, Садокат. "РАЗВИТИЕ ВООБРАЖЕНИЯ И НАВЫКОВ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ 1-ГО КЛАССА ПРИ ОБУЧЕНИИ АЛФАВИТУ С ПОМОЩЬЮ ПРОГРАММЫ SCRATCH." *Предпринимательства и педагогика* 3.3 (2024): 144-150.

7. Ganiev, A. G. "others. The role of travel lessons in the Shahrizabz Zoo in teaching foreign languages and developing their imagination to pupils of preschool educational institutions. International scientific and practical conference." *Kazakhstan. Pavladar* (2020): 249-251.

MATN BILAN ISHLASH DASTURLARI BO‘LIMINI O‘QITISH METODIKASI

Normurodova Sadoqat Xoliqulovna, Shahrizabz davlat pedagogika instituti
Informatika va uni o‘qitish metodikasi kafedrası katta o‘qituvchisi.

E-mail: sadoqatnormurodova33@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-1604-7456>

Bobomurodova Sevinch, Asadova Shaxina Halim qizi

Pedagogika fakulteti “Matematika va informatika” yo‘nalishi talabalari

Annotatsiya. Ushbu maqolada matn bilan ishlash dasturlarini o‘qitish metodikasi, zamonaviy ta’limda ulardan foydalanish usullari, o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini shakllantirish uchun samarali pedagogik yondashuvlar tahlil qilinadi. Xususan, interfaol metodlar, loyihaviy va amaliy topshiriqlar, hamda onlayn texnologiyalardan foydalanish masalalari yoritiladi.

Аннотация. В данной статье анализируются методики преподавания программ для работы с текстом, использование их в современном образовании, а также эффективные педагогические подходы для формирования практических навыков учащихся. Особое внимание уделяется интерактивным методам, проектным и практическим заданиям, а также применению онлайн технологий.

Annotation. This article examines the methodology of teaching text processing programs, their use in modern education, and effective pedagogical approaches to developing students' practical skills. Special attention is given to interactive methods, project-based and practical assignments, and the application of online technologies.

Kalit so‘zlar: Matn muharrirlari, ta’lim metodikasi, interfaol o‘qitish, pedagogik yondashuv, amaliy mashg‘ulotlar, texnologik ta’lim.

Ключевые слова: текстовые редакторы, методика обучения, интерактивное обучение, педагогический подход, практические занятия, технологическое образование.

Keywords: text editors, teaching methodology, interactive learning, pedagogical approach, practical exercises, technological education.

Kirish. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan matn muharrirlari ta’lim jarayonida muhim o‘rin egallamoqda. Bugungi kunda matn bilan ishlash dasturlarini (Microsoft Word, Google Docs, LibreOffice Writer va boshqalar) o‘rgatish nafaqat kompyuter savodxonligi darajasini oshirish, balki hujjatlar yaratish, formatlash va nashr qilish bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish uchun ham zarurdir.

Matn muharrirlari bugungi kunda nafaqat ta'lim tizimida, balki tadbirkorlik, ilmiy izlanishlar, davlat boshqaruvi va boshqa ko'plab sohalarda keng qo'llanilmoqda. Shu sababli, o'quvchilarga ushbu dasturlar bilan ishlashni o'rgatish ularning kelajakdagi kasbiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Matn muharrirlarini o'qitish metodikasi turli yondashuvlar, jumladan, interfaol metodlar, amaliy topshiriqlar va loyihaviy faoliyat orqali amalga oshirilishi mumkin. Dars jarayonida o'quvchilarga real hayotga mos vazifalar berish, ularning mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Matn muharrirlarini o'qitishning asosiy yo'nalishlari. Matn muharrirlari bilan ishlash bo'yicha o'quvchilarni tayyorlash jarayonida quyidagi metodik yondashuvlar samarali hisoblanadi:

Interfaol metodlar. O'quvchilarning darsga jalb qilinishini oshirish uchun savol-javob, muammoli ta'lim, va guruhli muhokama usullari qo'llaniladi.

Case-study metodidan foydalanib, real hayotiy hujjatlar bilan ishlash o'rgatiladi.

Amaliy topshiriqlar. Hujjat tayyorlash – O'quvchilarga rasmiy hujjatlar, ilmiy maqolalar yoki reklama materiallarini tayyorlash topshiriqlari beriladi. Formatlash – Har xil shriftlar, jadvallar va sarlavhalar bilan ishlash bo'yicha mashg'ulotlar o'tkaziladi. Raqamli jadvallar bilan ishlash – Matn muharrirlarida jadval va grafiklar yaratish ko'nikmalari o'rgatiladi.

Loyihaviy metod. O'quvchilarga jamoaviy yoki individual loyiha yaratish topshiriladi. Masalan, "Shaxsiy rezyume tayyorlash", "Ilmiy maqola yozish", yoki "Axborot byulleteni yaratish" kabi loyihalar ustida ishlanadi.

Differensial yondashuv. Boshlang'ich darajadagi o'quvchilar uchun matn yozish va tahrirlash bo'yicha oddiy topshiriqlar beriladi. Ilg'or o'quvchilar uchun esa "Katta hajmli hujjatlarni formatlash", "Rasmiy hujjatlar yaratish", va "Avtomatlashtirilgan matn ishlash vositalari" mavzulari o'rgatiladi.

Matn muharrirlarini o'qitishda innovatsion yondashuvlar. Zamonaviy ta'lim tizimi matn muharrirlarini o'rgatishda quyidagi innovatsion texnologiyalarni joriy qilishni taqozo etadi:

Onlayn platformalar – Google Docs, Microsoft 365 kabi tizimlarda hamkorlikda ishlash va real vaqt rejimida hujjatlarni tahrirlash amaliyoti o'rgatiladi.

Gamifikatsiya – O'quvchilarning qiziqishini oshirish maqsadida turli xil o'yin elementlari joriy qilinadi. Masalan, hujjatlarni tez va sifatli formatlash bo'yicha musobaqalar o'tkazish.

Sun'iy intellekt vositalari – Grammarly, Hemingway App kabi matn tahlil qiluvchi dasturlar yordamida o'quvchilarga tahrir qilish jarayoni tushuntiriladi.

Virtual laboratoriyalar – O‘quvchilarga maxsus simulyatsiyalar orqali matn muharrirlari imkoniyatlarini o‘rganish imkoniyati yaratiladi.

Ushbu metodlar orqali ta’lim jarayoni interaktiv va qiziqarli bo‘lib, o‘quvchilar o‘zlashtirgan bilimlarni amalda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Xulosa. Matn bilan ishlash dasturlarini o‘qitish zamonaviy ta’lim tizimida muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. O‘quvchilarga amaliy topshiriqlar berish, ularning ijodiy va texnik ko‘nikmalarini rivojlantirish, shuningdek, raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish dars jarayonining samaradorligini oshiradi.

Kelajakda matn muharrirlarini o‘qitish metodikasini yanada takomillashtirish uchun innovatsion texnologiyalarni qo‘llash, ta’lim dasturlarini boyitish va interfaol yondashuvlardan keng foydalanish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mamadaliyeva Muhayyo Komiljonovna. "Axborot texnologiyalarining o‘qitish metodikasi" 2024-yil 13-iyun
2. Nasiba Allaberganova. "Axborot texnologiyalarini o'qitishning zamonaviy metodlari" 2024-yil iyun
3. Normurodova, S. X., et al. "Using mind maps in formation of imagination and creative thinking skills in 5-6 year-old children." *European Journal of Molecular and Clinical Medicine* 7.11 (2020): 339-343.
4. Нормуродова, Садокат. "РАЗВИТИЕ ВООБРАЖЕНИЯ И НАВЫКОВ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ 1-ГО КЛАССА ПРИ ОБУЧЕНИИ АЛФАВИТУ С ПОМОЩЬЮ ПРОГРАММЫ SCRATCH." *Предпринимательства и педагогика* 3.3 (2024): 144-150.
5. Ganiev, A. G. "others. The role of travel lessons in the Shahrizabz Zoo in teaching foreign languages and developing their imagination to pupils of preschool educational institutions. International scientific and practical conference." *Kazakhstan. Pavladar* (2020): 249-251.
6. Yaxiyaxonova, Muxiba Maxmudjonovna. "Brain Activity in the Development of Imagination in First Graders." *International Multi-disciplinary Journal of Education* 2.10 (2024): 820-826.
7. Yusupova, Marjona, Komila Raximova, and Muxiba Yaxiyaxonova. "Oliy ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalardan foydalanish: Oliy ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalardan foydalanish." *MODERN PROBLEMS AND PROSPECTS OF APPLIED MATHEMATICS* 1.01 (2024).

TAQDIMOT SLAYDLARINI YARATISH BO‘LIMINI O‘QITISH METODIKASI.

**Normurodova Sadoqat Xoliqulovna, Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Informatika va uni o'qitish metodikasi kafedrası katta o'qituvchisi.**

E-mail: sadoqatnormurodova33@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-1604-7456>

Ergasheva Maftuna, Asadova Shaxina Halim qizi

Pedagogika fakulteti "Matematika va informatika" yo'nalishi talabalari

Annotatsiya: Ushbu maqolada taqdimot slaydlarini yaratish bo'limini o'qitish metodikasi tahlil qilinadi. Taqdimot slaydlarining ta'lim jarayonidagi o'rni, ularning o'quvchilarga ma'lumotni vizual va aniq tarzda yetkazishda ahamiyati ko'rib chiqiladi. Maqolada taqdimot slaydlarini yaratishning asosiy qoidalari, ularni samarali o'rgatish metodlari, shuningdek, o'qituvchi tomonidan qo'llaniladigan metodik yondashuvlar tahlil qilinadi. Taqdimot slaydlarini yaratishda oddiylik, aniq dizayn, grafikalar va animatsiyalarning o'rni kabi aspektlarga alohida e'tibor qaratiladi. O'qitish jarayonida o'quvchilarga interaktiv mashqlar orqali slayd yaratish va ularni baholash usullari ko'rsatilgan. Maqola, o'quvchilarning taqdimot slaydlarini yaratish bo'yicha ko'nikmalarini rivojlantirishga, o'quv jarayonini samarali va faol o'tkazishga yordam beradigan metodik tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Аннотация: В данной статье будет проанализирована методика обучения разделу создания слайдов презентации. Рассматривается роль слайдов презентации в образовательном процессе, их значение в наглядном и наглядном доведении информации до учащихся. В статье будут проанализированы основные правила создания слайдов презентации, методы их эффективного обучения, а также методические подходы, применяемые преподавателем. При создании слайдов презентации особое внимание уделяется таким аспектам, как простота, четкий дизайн, графика и роль анимации. Во время обучения учащимся показывают способы создания слайдов и их оценки с помощью интерактивных упражнений. В статье содержатся методические рекомендации, которые помогут развить у учащихся навыки создания слайдов презентации, сделать процесс обучения эффективным и активным.

Annotation: This article analyzes the methodology for teaching the presentation slide creation section. The role of presentation slides in the educational process, their importance in communicating information to students visually and accurately, is considered. The article analyzes the Basic Rules for creating presentation slides, methods for teaching them effectively, as well as methodological approaches used by the teacher. When creating presentation slides, special attention is paid to aspects such as simplicity, clear design, the role

of graphics and animations. During the teaching process, students are shown ways to create slides and evaluate them through interactive exercises. The article includes methodological recommendations that will help develop students' skills in creating presentation slides, effectively and actively conduct the educational process.

Kalit soʻzlar: Taqdimot yaratish, oʻqitish metodikasi, vizual taqdimot, slayd dizayni, Power Point, Google slides, interaktiv mashqlar, vizual, animatsiya, grafika, oʻquvchilarni faollashtirish, slaydlarni baholash, taʼlimda texnologiyalardan foydalanish, taʼlim sifatini oshirish, oʻqituvchi metodikasi, slayd yaratish koʻnikmalari, oʻquvchi motivatsiyasi.

Ключевые слова: Создание презентаций, методика преподавания, визуальная презентация, дизайн слайдов, PowerPoint, Google Slides, интерактивные упражнения, визуализация, анимация, графика, активизация учащихся, оценивание слайдов, использование технологий в образовании, повышение качества образования, методика преподавателя, навыки создания слайдов, мотивация учащихся.

Keywords: Presentation creation, teaching methodology, visual presentation, slide design, PowerPoint, Google Slides, interactive exercises, visualization, animation, graphics, student engagement, slide evaluation, use of technology in education, improving education quality, teacher methodology, slide creation skills, student motivation.

Kirish. Zamonaviy taʼlim tizimida texnologiyalarning rivojlanishi oʻquvchilarga taʼlim olish jarayonini yanada samarali qilish imkoniyatlarini yaratmoqda. Taqdimot slaydlarining taʼlim jarayonida oʻrni oʻsib bormoqda, chunki ular oʻquvchilarga mavzuni aniq va tushunarli tarzda taqdim etish imkonini beradi. Taqdimot slaydlarini yaratish, nafaqat maʼlumotni vizual tarzda yetkazish, balki oʻquvchilarning eʼtiborini jalb qilish, ularni faollashtirish va oʻrganish jarayonini qiziqarli qilish imkoniyatini yaratadi.

Taqdimot slaydlarini yaratish boʻlimini oʻqitish, oʻquvchilarga zamonaviy vositalardan samarali foydalanishni oʻrgatishga qaratilgan. Bu jarayon, shuningdek, oʻquvchilarga dizayn, vizual kommunikatsiya va texnologiyalarni qoʻllash boʻyicha koʻnikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Slaydlarni yaratish va ularni taqdim etish metodikasi oʻqituvchi uchun oʻzining oʻquvchilar bilan samarali muloqot qilishiga, taʼlimni yanada interaktiv va qiziqarli qilishiga xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqotda taqdimot slaydlarini yaratish boʻlimini oʻqitish metodikasini oʻrganish va unga doir samarali yondashuvlarni aniqlash maqsad qilinadi. Tadqiqot metodologiyasi, taqdimot slaydlarini yaratish boʻlimini oʻqitish metodikasini chuqur oʻrganishga va samarali yondashuvlarni aniqlashga

qaratilgan. Tadqiqotda qo'llanilgan nazariy tahlil, amaliy tadqiqot, eksperimental metod va statistik tahlil o'quvchilarga taqdimot slaydlarini yaratish bo'yicha samarali va innovatsion metodlarni ishlab chiqish imkonini beradi. Bu metodologiya ta'lim jarayonida taqdimot slaydlarining samarali qo'llanilishini ta'minlashga yordam beradi.

Taqdimot slaydlarini yaratish bo'yicha o'qitish metodikasi juda muhim, chunki bu nafaqat taqdimotlarning samaradorligini oshirish, balki o'quvchilar va tinglovchilar uchun aniq va esda qolarli materiallarni taqdim etish imkoniyatini yaratadi. Quyida taqdimot slaydlarini yaratish bo'yicha o'qitish metodikasining ayrim asosiy jihatlarini ko'rib chiqamiz:

1. Taqdimotning maqsadini aniqlash: O'qituvchi slaydlarni qanday maqsadda ishlatishini tushunishi kerak. Slaydlar, odatda, asosan ma'lumotlarni vizual tarzda taqdim etish, asosiy nuqtalarni ta'kidlash va tinglovchining e'tiborini ushlash uchun ishlatiladi. Taqdimotning maqsadini aniqlash, qanday ma'lumotlarni kiritishni va qanday usullar bilan taqdim etishni belgilashda yordam beradi.

2. Slayd dizaynining asosiy tamoyillari: Oddiy va minimalistik dizayn: Slaydlar juda murakkab bo'lmasligi kerak. Matn, diagramma yoki rasm juda ko'p bo'lmasligi kerak, chunki bu tinglovchilarning e'tiborini chalg'itadi.

Kontrast va ranglar: Yaxshi kontrast (masalan, qora matn oq fon) tinglovchilarga slaydni o'qishni osonlashtiradi. Ranglar har doim aniq va mos bo'lishi kerak, lekin juda ko'p ranglardan foydalanishdan saqlanish zarur. Shriftlar va o'lchamlar: O'quvchilar uchun o'qilishi oson bo'lishi uchun katta va o'qilishi qulay shriftlardan foydalanish kerak. Shrift o'lchamini slaydning mazmuniga moslashtiring.

3. Kontentni to'g'ri tanlash: Slaydlarda faqat eng muhim ma'lumotlarni kiritish kerak. Ularni o'qituvchi tushuntirishlari va tushuntirishlari kerak bo'ladi, shuning uchun har bir slaydda faqat asosiy fikrlar ko'rsatilgan bo'lishi lozim.

Matn: Slaydlarda uzun matn yoki jummalarni ishlatishdan qochish kerak. Matn qisqa, aniq va tushunarli bo'lishi zarur.

Rasm, diagramma va grafiklar: Vizual materiallar tushunchalarni yanada aniqroq va esda qolarli qilishda yordam beradi. Har bir rasm, diagramma yoki grafik maqsadga xizmat qilish uchun tanlanishi kerak.

4. O'quvchilarga slayd yaratishni o'rgatish: O'quvchilarni slaydlarni yaratish jarayonida faol ishtirok etishga undash zarur. Ularga birinchi navbatda, slaydni qanday dizayn qilish, qanday ma'lumotlarni tanlash va qanday qilib slaydlarni mantiqiy ketma-ketlikda tashkil etishni o'rgatish kerak.

Interaktiv metodlardan foydalanish orqali o'quvchilarni yaratishda jalb qilish mumkin. Masalan, ular biror mavzu bo'yicha o'z slaydlarini yaratib, guruhda baham ko'rishlari mumkin.

5. Taqdimotni mashq qilish va tahlil qilish: O'quvchilarga slaydlarni yaratib, ularni sinovdan o'tkazishni o'rgatish kerak. Har bir taqdimotdan so'ng, ular nima yaxshi amalga oshirilganini va qanday yaxshilanishlar qilish kerakligini tahlil qilishlari zarur.

Bunda o'qituvchi slaydlarni baholash, taqdimotning samaradorligini tekshirish va o'quvchilarga konstruktiv fikrlar berish orqali ularning ko'nikmalarini yanada rivojlantirishi mumkin.

6. Qayta aloqa va o'rganish: Taqdimotni tugatgandan so'ng, o'quvchilar bilan fikr almashish va ularning fikrlarini olish muhim. Ularning savollari va izohlariga javob berish taqdimotning samaradorligini oshiradi. O'quvchilarga ular slaydlar yaratishda qanday yangi vositalar va strategiyalarni o'rganishganini tekshirish uchun baholash va kuzatish tizimlari yaratish foydali bo'lishi mumkin.

Taqdimot slaydlarini yaratish bo'yicha o'qitish metodikasi zamonaviy o'qitish jarayonining ajralmas qismiga aylanmoqda. Bu nafaqat texnologik ko'nikmalarni rivojlantirish, balki o'quvchilarning ijodiy fikrlash va kommunikatsiya ko'nikmalarini oshirishga yordam beradi. Bu tamoyillarni sinfda amaliyot va dars davomida o'quvchilarga ko'rsatish, ular uchun qiziqarli va samarali bo'lishi mumkin. Har bir bo'limda o'quvchilarga nazariy ma'lumotlarni so'ng amaliy mashqlar bilan mustahkamlashga alohida e'tibor qaratish kerak.

Xulosa. Taqdimot slaydlarini yaratish bo'yicha o'qitish metodikasi nafaqat texnik ko'nikmalarni o'rgatadi, balki vizual kommunikatsiyaning samarali usullarini, dizayn tamoyillarini va auditoriya ehtiyojlarini hisobga olishni ham o'rgatadi. O'quvchilarga slaydlarni yaratish jarayonida ijodiy yondashuvni rivojlantirish, amaliy mashg'ulotlar va interaktiv metodlarni qo'llash orqali taqdimot slaydlarini samarali va ta'sirchan qilish imkoniyati beriladi. Bu jarayon o'quvchilarning taqdimot texnikalarini mukammallashtirishga, o'z fikrlarini aniq va tushunarli tarzda ifodalashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abduqodirov A. *Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat*. Toshkent: Fan va texnologiya. 2018-yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. *Interfaol ta'lim texnologiyalari asosida dars tashkil etish*. Toshkent: Oliy ta'lim nashriyoti. 2020-yil.
3. Normurodova, S. X., et al. "Using mind maps in formation of imagination and creative thinking skills in 5-6 year-old children." *European Journal of Molecular and Clinical Medicine* 7.11 (2020): 339-343.

4. Нормуродова, Садокат. "РАЗВИТИЕ ВОООБРАЖЕНИЯ И НАВЫКОВ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ 1-ГО КЛАССА ПРИ ОБУЧЕНИИ АЛФАВИТУ С ПОМОЩЬЮ ПРОГРАММЫ SCRATCH." *Предпринимательства и педагогика* 3.3 (2024): 144-150.
5. Ganiev, A. G. "others. The role of travel lessons in the Shahrizabz Zoo in teaching foreign languages and developing their imagination to pupils of preschool educational institutions. International scientific and practical conference." *Kazakhstan. Pavladar* (2020): 249-251.
6. Karimov T., Muxitdinov R. *Axborot texnologiyalari va ta'limda multimedia vositalari*. Toshkent: Innovatsion ta'lim. 2019-yil.
7. Sodiqov U., Yoqubov E. *Ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish*. Toshkent: Iqtisod-moliya. 2021-yil.
8. Nishonov F., Qosimov A. *Elektron darslik va taqdimot yaratish texnologiyalari*. Toshkent: Universitet nashriyoti. 2020-yil.
9. Turg'unov I., Ergashev N. *Interfaol o'qitish metodlari: Nazariya va amaliyot*. Toshkent: Fan va ta'lim. 2018-yil.
10. Jo'rayev S., Hamidov U. *Talabalar faolligini oshirishda interfaol metodlar*. Toshkent: Ilm-fan. 2019.

DASTURIY TA'MINOT BO'LIMINI OQ'ITISH METODIKASI

Normurodova Sadoqat Xoliqulovna, Shahrizabz davlat pedagogika instituti
Informatika va uni o'qitish metodikasi kafedrasida katta o'qituvchisi.

E-mail: sadoqatnormurodova33@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-1604-7456>

Hamrayeva Dilfuza Erkin qizi, Asadova Shaxina Halim qizi

Pedagogika fakulteti "Matematika va informatika" yo'nalishi talabalari

Annotatsiya. Maqolada dasturiy ta'minot bo'limini o'qitish metodikasi mavzusi, zamonaviy ta'lim tizimida dasturlash va dasturiy ta'minot yaratish jarayonlarini samarali o'rgatish uchun muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida fikr yuritilgan. Ushbu metodika nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalar bilan uyg'unlashtirishni, talabalarni real muammolarni hal qilishda ishtirok etishga, dastur yaratishda guruh ishlari va hamkorlikni rivojlantirishga undaydi. O'qitish jarayonida interfaol usullar, kodlash mashg'ulotlari va loyiha asosidagi o'qitish metodlari asosiy o'rin tutadi. O'qituvchining ro'li, talabalar bilan samarali muloqot o'rnatish, ular uchun to'g'ri yo'nalishlar berish va muammolarni hal qilishga yordam berishda katta ahamiyatga ega. Shuningdek, baholash va qayta aloqa jarayonlari talabalar o'z ishlarini tahlil qilish va rivojlantirishga yordam beradi. Dasturiy ta'minot bo'limini o'qitish metodikasi talabalarni dasturlash

sohasida mukammal ko'nikmalarga ega bo'lishlariga yordam berib, ularni kelajakdagi professional faoliyatga tayyorlaydi.

Аннотация. В статье рассматривается методика преподавания курса программного обеспечения, которая играет важную роль в современной образовательной системе для эффективного обучения программированию и разработке программного обеспечения. Данная методика сочетает теоретические знания с практическими навыками, побуждает студентов участвовать в решении реальных проблем, развивает групповую работу и сотрудничество в процессе создания программных продуктов. В учебном процессе ключевое место занимают интерактивные методы, занятия по кодированию и проектно-ориентированное обучение. Роль преподавателя заключается в установлении эффективной коммуникации со студентами, правильном направлении их деятельности и помощи в решении возникающих проблем. Кроме того, процессы оценки и обратной связи способствуют анализу и совершенствованию работы студентов. Методика преподавания курса программного обеспечения помогает студентам овладеть профессиональными навыками в области программирования и готовит их к будущей профессиональной деятельности.

Annotation. The article discusses the methodology of teaching the software engineering course, which plays a crucial role in the modern education system for effectively teaching programming and software development. This methodology integrates theoretical knowledge with practical skills, encourages students to engage in solving real-world problems, and fosters teamwork and collaboration in the software creation process. Interactive methods, coding exercises, and project-based learning are key components of the teaching process. The teacher's role is essential in establishing effective communication with students, providing proper guidance, and assisting in problem-solving. Additionally, assessment and feedback processes help students analyze and improve their work. The methodology of teaching the software engineering course helps students acquire comprehensive programming skills and prepares them for their future professional careers.

Kalit so'zlar. Dasturiy taminot, o'qitish metodikasi, dasturlash ta'limi, ta'lim texnologiyalari, kompyuter fanlari, interaktiv o'qitish, innovatsion metodlar, dasturiy ishlab chiqish jarayoni, pedagogik metodlar, amaliy dasturlash, sinov va tahlil, o'quv samaradorligi, elektron ta'lim vositalari, dasturlash muhiti, kompyuter yordamida ta'lim, o'qituvchilarning malakasini oshirish, o'quv materiallari, guruhli ishlar, masofaviy o'qitish.

Ключевые слова. Программное обеспечение, методика преподавания, обучение программированию, образовательные технологии, компьютерные

науки, интерактивное обучение, инновационные методы, процесс разработки программного обеспечения, педагогические методики, практическое программирование, тестирование и анализ, учебная эффективность, электронные образовательные ресурсы, среда программирования, компьютеризированное обучение, повышение квалификации преподавателей, учебные материалы, групповая работа, дистанционное обучение.

Keywords. Software engineering, teaching methodology, programming education, educational technologies, computer science, interactive learning, innovative methods, software development process, pedagogical methods, practical programming, testing and analysis, learning efficiency, electronic learning resources, programming environment, computer-assisted learning, teacher professional development, learning materials, group work, distance learning.

Kirish. Dasturiy ta'minot bo'limini o'qitish metodikasi, zamonaviy ta'lim tizimlarida talabalarni nafaqat nazariy bilimlar bilan, balki amaliy ko'nikmalar bilan ham ta'minlashni maqsad qilgan. O'qitish jarayonida dasturiy ta'minot yaratish, kodlash, tizimlar arxitekturasini, algoritmlar va boshqa muhim mavzularni to'liq o'z ichiga olgan metodik yondashuvlar talab etiladi. Ushbu tezisda dasturiy ta'minot bo'limini o'qitish metodikasi, o'qitish jarayonida qo'llaniladigan usullar va amaliyotlar tahlil qilinadi.

Dasturiy taminot bo'limini o'qitishning asosiy qismlari. Dasturiy taminotning tushunchasi va turlari:

- o Dasturiy ta'minotning umumiy ta'rifi va uning turli turlari (operatsion tizimlar, ilovalar, tizim dasturlari va boshqalar).

- o Dasturiy ta'minot bo'limi va uning o'quv jarayonida o'rni.

Dasturiy taminotni o'qitish metodlari va yondashuvlari. An'anaviy o'qitish usullari:

- o Leksiyalar, amaliy mashg'ulotlar, darsda ko'rsatuvchi materiallar va kodlash mashqlari.

- o O'qituvchining markazlashgan ta'limi va o'quvchilarga dasturiy taminot nazariyasini tushuntirish.

Innovatsion o'qitish texnologiyalari:

- o Interaktiv ta'lim platformalari, simulyatsiya dasturlari va virtual laboratoriyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish.

- o O'qitishning masofaviy shakllari, video darslar va onlayn resurslardan foydalanish.

Dasturiy taminotni o'rgatishda o'qituvchining roli va malakasi.
O'qituvchining pedagogik va texnik malakasi:

o Dasturiy taminot bo'limini samarali o'qitish uchun o'qituvchining malakasi, pedagogik uslublari va texnik bilimlari.

o O'qituvchilarni doimiy ravishda malakasini oshirish va yangi texnologiyalar bilan tanishtirish.

O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi faol hamkorlik:

o O'qituvchining o'quvchilarga yordam berish, ularning fikrlarini tinglash va mustaqil ishlashga yo'naltirish.

o O'quvchilarning loyihalar va guruh ishlari orqali faol ishtirokini ta'minlash.

Interfaol o'qitish usullari. Dasturiy ta'minot bo'limini o'qitishda interfaol usullarni qo'llash, talabalar bilan faol muloqotni rag'batlantirishda muhim ahamiyatga ega. Darslarda guruh ishlari, muammolarni hal qilish mashg'ulotlari va turli simulyatsiyalarni o'z ichiga olgan interfaol metodlarni qo'llash talabalarni ko'proq jalb etadi va ularga o'z fikrlarini erkin ifodalash imkonini beradi. Bu o'qitish usullari talabalar orasida hamkorlikni rivojlantirishga va o'zaro tajriba almashishga yordam beradi.

Loyihalar asosida o'qitish. Loyihalar asosida o'qitish metodikasi talabalarni real dasturiy ta'minot yaratish jarayoniga jalb qiladi. Talabalar o'zlari kichik dasturlar yoki tizimlar yaratish orqali dasturlash va tizimlar arxitekturasini bo'yicha bilimlarini mustahkamlaydilar. Loyihalar talabalarni guruhlarda ishlashga, vaqtni samarali boshqarishga va amaliy tajriba orttirishga o'rgatadi. Bu metodika talabalarga o'zlarining professional ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi.

Xulosa. Dasturiy ta'minot bo'limini o'qitish metodikasi, zamonaviy ta'limda talabalar uchun muhim o'rin tutadi. O'qitishda nazariy va amaliy bilimlarni uyg'unlashtirish, interfaol usullarni qo'llash, loyihalar asosida o'qitish va kodlash mashg'ulotlari talabalarni haqiqiy dasturiy ta'minot yaratish jarayoniga tayyorlaydi. Shuningdek, o'qituvchining roli, guruh ishlari va baholash tizimining samarali qo'llanilishi talabalarni yanada yaxshi o'qitishga yordam beradi. Ushbu metodika orqali talabalarga dasturiy ta'minot yaratishda zarur bo'lgan ko'nikmalar va tajriba beriladi, bu esa ularni kasbga tayyorlashda muhim qadam hisoblanadi. Dasturiy taminot bo'limini o'qitish metodikasi zamonaviy ta'lim tizimida muhim o'rin tutadi, chunki u o'quvchilarga dasturiy taminotni yaratish, tahlil qilish va sinovdan o'tkazish kabi ko'nikmalarni o'rgatadi. Ta'lim jarayonida samarali metodlar va innovatsion texnologiyalarni qo'llash o'quvchilarning dasturlashga bo'lgan qiziqishini oshiradi hamda ularni mutaxassis sifatida tayyorlashda muhim rol o'ynaydi.

O'qitishning an'anaviy va interaktiv usullarining uyg'unlashuvi, amaliy mashqlar, guruhli ishlar va loyihalar orqali o'quvchilarning nazariy bilimlarini mustahkamlash va amaliy ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, kompyuter yordamida ta'lim va masofaviy o'qitish texnologiyalarini qo'llash, ta'lim jarayonini yanada samarali va qulay qiladi. Dasturiy taminotni o'qitishning muvaffaqiyati o'qituvchining pedagogik va texnik malakalariga, uning o'quvchilarga yordam berish, ularni faol ishtirokchiga aylantirishdagi qobiliyatiga bog'liqdir. O'qituvchining doimiy ravishda malakasini oshirishi va yangi pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

11. **Abdullayev, A., & Toshpo'latov, S.** (2019). *Kompyuter fanlari va informatika ta'limi metodikasi*. Tashkent: Fan va texnologiyalar nashriyoti.
12. **Sultonov, M.** (2020). *Dasturlashni o'rgatish metodikasi*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Ta'lim va fan vazirligi.
13. **Davronov, S., & Nazarov, D.** (2021). *Dasturiy taminot bo'limida ta'lim metodlari va innovatsiyalar*. Tashkent: O'zbekiston davlat universiteti nashriyoti.
14. **Jonibekov, R.** (2018). *Informatika va dasturlash o'qitish metodikasi*. Toshkent: O'zbekiston fanlar akademiyasi.
15. **Berkinov, M.** (2019). *Kompyuter yordamida ta'lim: metodik yondashuvlar va amaliy qo'llanmalar*. Tashkent: Informatika va axborot texnologiyalari institutining nashriyoti.
16. **Abduqahhorov, A., & Tursunov, X.** (2020). *Masofaviy ta'lim texnologiyalari va dasturlash o'qitish*. Toshkent: Ta'lim nashriyoti.
17. Farrux Qodirov. Zamonaviy trenajyor va simulyatsiya qiluvchi dasturlarning hozirgi kundagi ahamiyati. Scienceweb academic papers collection. 2023/1/1
18. Normurodova, S. X., et al. "Using mind maps in formation of imagination and creative thinking skills in 5-6 year-old children." *European Journal of Molecular and Clinical Medicine* 7.11 (2020): 339-343.
19. Нормуродова, Садокат. "РАЗВИТИЕ ВООБРАЖЕНИЯ И НАВЫКОВ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ 1-ГО КЛАССА ПРИ ОБУЧЕНИИ АЛФАВИТУ С ПОМОЩЬЮ ПРОГРАММЫ SCRATCH." *Предпринимательства и педагогика* 3.3 (2024): 144-150.
20. Ganiev, A. G. "others. The role of travel lessons in the Shahrizabz Zoo in teaching foreign languages and developing their imagination to pupils of preschool educational institutions. International scientific and practical conference." *Kazakhstan. Pavladar* (2020): 249-251.

TEXNIKA-TEXNOLOGIYA FANLARINI O'QITISHDA TA'LIM INNOVATSION TA'LIM METODLARI.

**Qarshi davlat texnika universiteti assistenti ,
Xalilova Maftuna Raxmon qizi.**

**Qarshi davlat texnika universiteti talabasi,
Bahromova Dilnavoz Azamat qizi.**

Annotatsiya. Ushbu maqolada texnika-texnologiya fanlarini o'qitishda innovatsion ta'lim metodlari tahlil qilinadi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, raqamli ta'lim vositalari, interfaol usullar va muammoli ta'lim yondashuvlari orqali texnik fanlarni samarali o'qitish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, virtual laboratoriyalar, STEAM ta'limi va sun'iy intellekt texnologiyalarining o'quv jarayoniga integratsiyasi muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari texnika-texnologiya fanlarining o'qitish sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Абстрактный. В статье анализируются инновационные методы обучения в преподавании технических и технологических дисциплин. Рассматриваются возможности эффективного преподавания технических дисциплин с использованием современных педагогических технологий, цифровых средств обучения, интерактивных методов и проблемно-ориентированных подходов к обучению. Также будут обсуждаться вопросы интеграции виртуальных лабораторий, STEAM-образования и технологий искусственного интеллекта в процесс обучения. Результаты исследования будут способствовать повышению качества и эффективности преподавания технических и технологических дисциплин.

Abstract. This article analyzes innovative teaching methods in teaching technical and technological subjects. The possibilities of effective teaching of technical subjects through modern pedagogical technologies, digital educational tools, interactive methods and problem-based learning approaches are considered. The integration of virtual laboratories, STEAM education and artificial intelligence technologies into the educational process is also discussed. The results of the study serve to improve the quality and efficiency of teaching technical and technological subjects.

Kalit so'zlar. Innovatsion ta'lim, texnika-texnologiya fanlari, raqamli ta'lim texnologiyalari, interfaol usullar, virtual laboratoriyalar, STEAM yondashuvi, sun'iy intellekt, muammoli ta'lim, simulyatsiya va modellash tirish.

Ключевые слова. Инновационное образование, технические и технологические науки, цифровые образовательные технологии, интерактивные методы, виртуальные лаборатории, STEAM-подход, искусственный интеллект, проблемно-ориентированное обучение, имитационное моделирование.

Ключевые слова. Инновационное образование, технические и технологические науки, цифровые образовательные технологии, интерактивные методы, виртуальные лаборатории, STEAM-подход, искусственный интеллект, проблемно-ориентированное обучение, имитационное моделирование

Kirish. Bugungi kunda ilm-fan va texnologiyaning jadal rivojlanishi barcha sohalarda innovatsion yondashuvlarni joriy etishni talab qilmoqda. Xususan, texnika-texnologiya fanlarini o'qitish jarayoni zamonaviy talab va standartlarga moslashtirilishi lozim. Chunki texnik va muhandislik yo'nalishlarida ta'lim oluvchi talabalar nafaqat nazariy bilimlarga, balki amaliy tajribaga ham ega bo'lishi kerak. Ushbu maqsadga erishish uchun an'anaviy ta'lim metodlari bilan cheklanib qolmay, innovatsion texnologiyalar va zamonaviy pedagogik usullardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. An'anaviy ta'lim metodlarida asosan ma'ruza va darsliklarga tayanilgan bo'lsa, bugungi kunda interfaol, amaliy va texnologik asoslangan o'qitish usullari keng joriy etilmoqda. Jumladan, STEAM (Fan, Texnologiya, Muhandislik, San'at va Matematika integratsiyasi), muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish, gamifikatsiya (o'yinlashtirish), raqamli texnologiyalar va virtual laboratoriyalar texnika-texnologiya fanlarini samarali o'qitishda muhim o'rin tutmoqda. Bu metodlar o'quvchilarning faolligini oshirib, ularning mustaqil fikrlash va muammoni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Texnika-texnologiya fanlarini o'qitishda innovatsion metodlarning ahamiyati. Innovatsion ta'lim metodlarini joriy etishning asosiy maqsadi o'quvchilarning amaliy bilim va ko'nikmalarini mustahkamlash, texnologik yangiliklarni o'zlashtirish va real muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishdir. Bugungi kunda ta'lim jarayoniga quyidagi innovatsion yondashuvlar keng joriy etilmoqda. Texnika-texnologiya fanlarida innovatsion metodlarning qo'llanilishi talabalar va mutaxassislar tayyorlash jarayonida muhim rol o'ynaydi. Chunki zamonaviy sanoat va ishlab chiqarish sohalari yuqori darajada malakali, yangiliklarga tez moslasha oladigan kadrlarni talab qiladi. Shu sababli, ta'lim muassasalari an'anaviy yondashuvlardan voz kechib, zamonaviy innovatsion metodlarni keng qo'llashi lozim.

Muhokama. Texnika-texnologiya fanlarini o'qitishda innovatsion metodlarni qo'llash zamonaviy ta'limning ajralmas qismi hisoblanadi. Ushbu metodlar o'quvchilarning bilim olish jarayonini yanada samarali, qiziqarli va interfaol qilish bilan birga, ularning mustaqil fikrlash, amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish hamda texnologik yangiliklarga moslashish qobiliyatini oshiradi. Texnika-texnologiya fanlarida innovatsion ta'lim metodlarining asosiy yo'nalishlari. Innovatsion ta'lim metodlarini samarali qo'llash uchun quyidagi yo'nalishlar muhim ahamiyatga ega. An'anaviy darslarda o'qituvchi asosiy bilim beruvchi bo'lsa, innovatsion metodlarda talabalar mustaqil izlanishga undaladi. Eng samarali interfaol metodlar quyidagilardan iborat. Muammoli ta'lim (Problem-Based Learning - PBL) –

o'quvchilar real muammolar asosida bilim oladi va muhandislik yechimlarini ishlab chiqadi. Loyiha asosida ta'lim (Project-Based Learning - PjBL) – talabalar guruhlarda ishlash orqali muayyan texnik masalalarni hal qiladigan loyihalarni ishlab chiqadilar. Gamifikatsiya (o'yin elementlarini qo'llash) – texnik fanlarni o'rganishda o'yin shaklidagi yondashuvlar o'quvchilarni rag'batlantiradi va jarayonga bo'lgan qiziqishini oshiradi. STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) modeli texnika-texnologiya fanlarini chuqur o'zlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu yondashuv quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi. Fan va texnologiya integratsiyasi – texnik bilimlarni fundamental ilmiy tushunchalar bilan bog'lash. Muhandislik va san'at uyg'unligi – estetik va texnik jihatdan mukammal loyihalarni ishlab chiqish. Matematika asosida modellashtirish – texnik hisob-kitoblar orqali real jarayonlarni modellashtirish. Bugungi kunda virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar orqali talabalarga xavfsiz muhitda amaliy ko'nikmalarni shakllantirish imkoniyati yaratilmoqda. Virtual laboratoriyalar – qimmatbaho jihozlarni talab qilmaydigan va istalgan vaqtda foydalanish mumkin bo'lgan muhit. Kengaytirilgan reallik (AR) yordamida ta'lim – real obyektlarni kompyuter texnologiyalari orqali modellashtirish va vizual tarzda o'rganish. VR texnologiyalari orqali murakkab texnik jarayonlarni o'rganish – masalan, muhandislik konstruksiyalarini yaratish yoki sanoat jarayonlarini modellashtirish. Sun'iy intellekt texnologiyalari va onlayn platformalar yordamida ta'lim jarayoni individuallashtirilmoqda. Moslashuvchan o'qitish (Adaptive Learning) – har bir talabaga uning bilim darajasiga mos materiallarni taqdim etish. Sun'iy intellekt asosida baholash – test natijalarini avtomatik tahlil qilish va individual tavsiyalar berish. Onlayn kurslar va masofaviy ta'lim – talabalar istalgan vaqtda va joyda texnika fanlarini chuqur o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladi. Texnik jihozlarning yetishmovchiligi – zamonaviy texnologiyalarni joriy etish uchun yetarli infratuzilmani yaratish zarur.

Natijalar. Texnika-texnologiya fanlarini o'qitishda innovatsion metodlardan foydalanish ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga katta hissa qo'shadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llash quyidagi ijobiy o'zgarishlarga olib keladi:

1. Ta'lim sifatining oshishi. An'anaviy yondashuvlardan farqli o'laroq, interfaol va texnologik metodlar o'quvchilarning chuqur bilim olishiga yordam beradi. Murakkab texnik tushunchalar simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar orqali tushunarli bo'ladi.
2. Talabalarning faolligi va motivatsiyasi ortadi. Gamifikatsiya, loyiha asosida ta'lim va muammoli o'qitish metodlari o'quvchilarning darslarga bo'lgan qiziqishini oshiradi. STEAM yondashuvi orqali talabalar real loyihalar ustida ishlash imkoniyatiga ega bo'lib, ijodiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

3. Nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalar o'rtasidagi bog'liqlik mustahkamlanadi. Raqamli texnologiyalar va virtual laboratoriyalar orqali talabalar amaliy tajribaga ega bo'lish imkoniyatiga ega bo'ladi. Real muammolar asosida loyiha va topshiriqlarni bajarish orqali o'quvchilar nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llashni o'rganadilar.
4. Sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari kengayadi. Raqamli ta'lim platformalari va sun'iy intellekt yordamida talabalar individual o'quv dasturlaridan foydalana oladi. Onlayn ta'lim tizimlari orqali har bir talabaga mos yondashuv shakllanadi, bu esa bilim olish samaradorligini oshiradi.
5. Tayyorlanayotgan kadrlarning mehnat bozoriga moslashuvchanligi ortadi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar yordamida o'qitilgan talabalar sanoat va ishlab chiqarish sohalarining talablariga mos keladigan bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladi. Texnik va muhandislik yo'nalishida malakali kadrlarni yetishtirish imkoniyati oshadi.
6. O'qituvchilar uchun yangi metodik yondashuvlar shakllanadi. Innovatsion ta'lim metodlarini qo'llash pedagoglarning kasbiy mahoratini oshirishga xizmat qiladi. An'anaviy dars berish uslublari zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirilgan holda rivojlanadi.

Xulosa. Texnika-texnologiya fanlarini o'qitishda innovatsion ta'lim metodlaridan foydalanish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri bo'lib, ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Innovatsion yondashuvlar o'quvchilarning mustaqil fikrlash, ijodkorlik va texnologik yangiliklarga moslashish qobiliyatini rivojlantirish bilan birga, ularning kasbiy tayyorgarligini ham kuchaytiradi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish, STEAM yondashuvi, virtual laboratoriyalar va sun'iy intellekt texnologiyalari texnika-texnologiya fanlarini o'qitishda samarali natijalar bermoqda. Ushbu metodlar orqali o'quvchilarning faolligi oshib, nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash imkoniyati kengaymoqda. Innovatsion ta'lim metodlarini keng joriy etish quyidagi natijalarga olib keladi. O'quv jarayonining interfaolligi oshadi, talabalar faqatgina bilim oluvchi emas, balki jarayonning faol ishtirokchisiga aylanadi. Texnik va muhandislik yo'nalishidagi kasbiy ko'nikmalar shakllanadi, bu esa mehnat bozorida raqobatbardosh mutaxassislar yetishtirishga yordam beradi. Zamonaviy texnologiyalar va raqamli resurslardan foydalanish kengayadi, natijada ta'lim sifatini oshirishga erishiladi. O'qituvchilar innovatsion metodlarni o'zlashtirib, dars jarayonini yanada samarali tashkil etadi, bu esa ta'lim jarayonining sifatini oshirishga xizmat qiladi. Kelajakda texnika-texnologiya fanlarini o'qitish jarayoniga yanada ko'proq innovatsion metodlarni joriy etish, zamonaviy texnologiyalardan keng foydalanish va o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, ta'lim tizimi yangi texnologik yutuqlar bilan uyg'unlashgan holda rivojlanishi va kelajak avlod uchun mustahkam bilim poydevorini yaratishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ахмедов И.Р. "Инновацион педагогика" – Тошкент: Фан ва технология, 2020.
2. Юсупов Ш. "Техника ва технология фанларини ўқитишда инновацион методлар" – Тошкент: Ўқитувчи, 2019.
3. Назаров А. "Замонавий педагогик технологиялар" – Тошкент: Маънавият, 2021.
4. Jonassen D.H. "Learning to Solve Problems: A Handbook for Designing Problem-Solving Learning Environments" – Routledge, 2011.
5. Siemens G. "Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age" – International Journal of Instructional Technology and Distance Learning, 2005.
6. Mishra P., Koehler M.J. "Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge" – Teachers College Record, 2006.
7. UNESCO. "Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives" – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2017.

ПУТИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ПЛЕМЕННОВОГО РАЗВЕДЕНИЯ ШЕЛКОВОГО МИРА.

Хасанова Райҳон Бозоровна,

Қарши давлат техника университети ассисенти.

Аннотация. В данной статье рассмотрены методы развития шелководства и его значение на сегодняшний день. Подробно описаны научное развитие шелководства и пути его дальнейшего совершенствования, а также его роль в развивающихся странах, предложения и мнения по дальнейшему развитию и совершенствованию широкого применения этой области.

Annotatsiya. Ushbu maqolada ipak qurti urug'chiligini rivojlantirish yo'llari va bugungi kundagi ahamiyati. Ipak qurti urug'chiligini ilm-fanga rivoji hamda yanada takomillashtirish yo'llari va rivojlanayotgan mamlakatlardagi o'rni shu sohani yanada rivojlantirish takomillashtirish keng taqbid qilish bo'yicha taklif va mulohazalar xulosalar atroflicha yoritilib berilgan.

Abstract. In this article, the methods of development of silkworm breeding and its importance today. Scientific development of silkworm breeding and ways to further improve it, as well as its role in developing countries, proposals and opinions on the further development and improvement of the wide application of this field are detailed.

Ключевые слова. Шелкопряд, наука, кокон, личинки, бабочка, волокно, инвестиции, шелководство, экспорт, тутзар, семена.

Kalit so'zlar. Ipak qurti, ilm-fan, pilla, lichinkalar, kapalak, tola, investitsiyalar, ipakchilik, eksport, tutzor, urug'.

Key words. Silkworm, science, cocoon, larvae, butterfly, fiber, investment, sericulture, export, tutzar, seed.

Авторизоваться. В настоящее время шелководство, как и другие отрасли сельского хозяйства, осуществляется в соответствии с современными достижениями науки и техники, с использованием передового опыта. Рациональное использование сырьевых ресурсов имеет большое значение для быстрого развития независимого Узбекистана и его закрепления в ряду передовых стран. Для получения высококачественного продукта, соответствующего мировым стандартам, высокоурожайные семена, производимые семенными компаниями, должны в первую очередь соответствовать следующим основным требованиям: Во-первых, все семена, которые попадают в коконы, должны на 100% принадлежать к одному и тому же виду (или гибриду) по своему составу, то есть в них не должно быть примешано ни одного семени другого вида или гибрида. Во-вторых, все семена должны быть одинакового физиологического состояния и отличного качества. Для этого все технологические процессы по их подготовке должны строго соответствовать установленным условиям среды, температуре, относительной влажности воздуха, в котором содержатся черви, вентиляции помещения и шелкопряда на всех стадиях развития, площади и размерам семян, червей, коконов и бабочек, условиям освещения и кормления. В-третьих, семена не должны содержать возбудителей болезней шелкопряда как внутри, так и на поверхности семян. В результате такого комплекса работ будут получены семена высокого качества, отвечающие промышленным требованиям. Селекционная работа ставит своей задачей сначала создание новой породы и отбор гибридных линий, затем испытание этих пород и гибридов различными способами и, если это успешно выполнено, подготовку суперэлитных и элитных семян и, наконец, подготовку «промышленных» семян для промышленной селекции. Эти работы выполняются специализированными научными, научно-производственными организациями и подразделениями. Действующая в настоящее время в семеноводческих хозяйствах процедура подготовки семян, выведения пород и гибридов не позволяет получать 100% чистые семена, что особенно негативно сказывается на урожайности и качестве коконов, получаемых при промышленном вермиводстве. Известно, что спрос на высококачественный натуральный шелк среди работников легкой промышленности с каждым годом увеличивается. Однако внешний и внутренний вид коконов, производимых в настоящее время в республике, не соответствует требованиям. В частности, коконы различной формы, прозрачные, белого цвета, составляют 5–10 процентов, остальные коконы

тусклые и пятнистые. Глухие коконы также составляют 5–10 процентов. Готовятся два белых кокона, каждый с одним коконом, и много черных коконов. Конечно, эти цифры менялись с годами. В целом качество производимых коконов не в полной мере соответствует растущему спросу рынка. По этой причине выращенные коконы долгое время хранятся на складах. Основная причина этого заключается в том, что семена, полученные от сложного гибрида Тетрахгибрида и других гибридов, которые в настоящее время выращиваются в производстве, не являются чистыми. В настоящее время наши ученые проводят много научных исследований и наблюдений. Дается ряд положительных рекомендаций относительно технологии подготовки яиц шелкопряда. Цель — превратить шелководство в продукт мирового класса и продвигать собственное производство семян шелкопряда в Узбекистане в мировом масштабе.

Обзор литературы и методология. В настоящее время в Узбекистане ведется заготовка шелкопрядов клеточным методом, а также изучение бабочек под микроскопом. Цель исследования под микроскопом. Время микроскопического исследования. Подсчет семенных коробочек перед микроскопическим исследованием, отделение физиологически пригодных и непригодных для производства семенных коробочек. При подготовке семян простым клеточным методом, измельчении бабочек для исследования под микроскопом. Раздавливание бабочек при концентрированном наблюдении под микроскопом. Ошибка просмотра микроскопа и ее причины. Причины, по которым споры пембины не видны при микроскопическом исследовании. Биологический метод подготовки семян. Методы повышения естественного иммунитета шелкопрядов и их коконов путем теплового воздействия. Переработка грибов. Обработка семян. Уровень их эффективности. Этот метод применяется только для приготовления промышленных яиц, в том числе для повторного кормления червей. При использовании этого метода соблюдайте установленные правила и процедуры выращивания расплодных червей, отбора партий и отбора коконов. Как известно, производство коконов в нашей республике в основном осуществляется за счет семеноводческих предприятий, действующих в областных городах. Основными поставщиками промышленных семян являются семенные предприятия городов нашей республики. Качество семян, производимых на этих предприятиях, контролируется учеными отдела семеноводства шелкопряда НИИ шелководства. Здесь яйца, произведенные каждой семенной фабрикой, индивидуально сравниваются с яйцами каждого предприятия и анализируются нашими учеными. При мониторинге биологических показателей образцов коконов, привезенных с

яйцекладочных предприятий различных регионов, и средней массы коконных яиц получено 23 данных. Средний вес одного кокона гибрида Атлас×Асака, привезенного с Каттакурганского семенного завода, оказался на 2 мг больше, чем у гибрида Маргилан×Мархамат. Оболочка кокона весила 59 мг, а ее шелковистость оказалась на 2,2% выше. При анализе породы Меченная 2 на трех яичных фабриках средний вес кокона на семенной фабрике Товоксой составил 1,44 г, средний вес скорлупы кокона – 346 мг, а шелковистость кокона – 24,5%. Данный показатель оказался выше, чем на семенных заводах Самарканда и Бухары. При анализе средней массы яиц показатели породы Мех.1 были следующими. Меченная 1 Самаркандский семенной завод Бухарский семенной завод Товоксайский семенной завод -0,693 мг -0,550 мг -0,758 мг Как видите, средний вес 1 яйца на Товоксайском семенном заводе значительно выше, чем в других регионах. Средний вес яиц определялся по образцам, взятым из каждой партии яиц. Средний вес яиц является одним из основных показателей, определяющих качество яиц. Будет ли он большим или маленьким, зависит от многих условий, включая породу шелкопряда, гибрид, характеристики родительских особей, агротехнические приемы выращивания червей, периоды летней спячки и зимовки яиц и т. д.

Отзывы и предложения. Развитие шелководства имеет большое значение как стратегическая отрасль экономики. Развитие этого сектора позволит обеспечить экологический баланс, внедрить новые технологии и увеличить объемы экспорта. Реализация вышеперечисленных мероприятий позволит достичь высоких результатов в шелководстве. 1 июля текущего года был принят Указ Президента «О дополнительных мерах по поддержке приусадебного пчеловодства и дальнейшему расширению кормовой базы для производства коконов».

Согласно ему, с июня 2023 года в регионах будут созданы новые коконоводческие кластеры, которые будут заниматься разведением шелкопряда, закупкой и переработкой выращенных коконов, созданием цепочки добавленной стоимости, направлением готовой продукции на внутренний рынок и ее экспортом, а также новые коконоводческие и тутовые хозяйства, которые будут заниматься выращиванием саженцев шелковицы, закладкой тутовых плантаций, разведением тутового шелкопряда и заготовкой коконного сырья. Для закладки новых тутовых плантаций Комитету по развитию шелковой и шерстяной промышленности на праве постоянного пользования будут выделены 105 тыс. га земель с четко обозначенными контурами. Земельные участки для закладки новых тутовых плантаций будут выделяться коконным кустам, коконоводческим и

тутовым хозяйствам площадью не менее 10 га, как исключение, на праве аренды. Согласно указу, на региональные общества с ограниченной ответственностью «Агропилла» распространяется действие указа Президента «О дополнительных мерах по поддержке приусадебного коконоводства и дальнейшему расширению кормовой базы для производства коконов», принятого 1 июля текущего года. Согласно ему, с июня 2023 года в регионах будут созданы новые коконоводческие кластеры, которые будут заниматься разведением шелкопряда, закупкой и переработкой выращенных коконов, созданием цепочки добавленной стоимости, направлением готовой продукции на внутренний рынок и ее экспортом, а также новые коконоводческие и тутовые хозяйства, которые будут заниматься выращиванием саженцев шелковицы, закладкой тутовых плантаций, разведением тутового шелкопряда и заготовкой коконного сырья. Для создания новых плантаций Комитету по развитию шелковой и шерстяной промышленности в постоянное пользование будет выделено 105 тыс. гектаров земли с четко обозначенными контурами. Для создания новых плантаций шелковицы коконоводческим кластерам, коконоводческим и туководческим хозяйствам, в порядке исключения, на условиях аренды будут предоставляться земельные участки площадью не менее 10 гектаров.

Заключение.

Применение инновационных технологий в процессе производства семян шелкопряда повышает производительность. Например, использование генетической селекции и лабораторных методов позволяет производить высококачественные семена. Развитие шелководства имеет большое значение как стратегическая отрасль экономики. Развитие этого сектора позволит обеспечить экологический баланс, внедрить новые технологии и увеличить экспорт. Реализация вышеперечисленных мероприятий позволит достичь высоких результатов в шелководстве. Важно развивать сотрудничество между научно-исследовательскими институтами и учеными, создавать новые сорта и производить семена, подходящие для климата. При этом особое внимание следует уделять созданию сортов, устойчивых к болезням и вредителям. Необходимо создать благоприятные условия для разведения шелкопряда, эффективно используя земельные и водные ресурсы, поддерживая экологическое равновесие. В заключение следует отметить, что развитие шелководства требует системного подхода, использования инновационных технологий и эффективного управления ресурсами. Это позволит выпускать высококачественную продукцию и повысить глобальную конкурентоспособность отрасли.

Список использованной литературы.

1. Выступление Президента Республики Узбекистан И.А.Каримова на Международной конференции по возрождению «Великого Шелкового пути».

2. Абдукодилов Ш. – Отрывки из истории нашего коконоводства. Ташкент, «Наука», 2000,

3. Рождественский К.М., Тоиров З.Т., Шевелева А.А. «Биология тутового шелкопряда». Издательство «Учитель». Ташкент -2009

4. Энциклопедия Узбекистана, 553 стр.

5. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан о мерах по укреплению продовольственной базы коконоводства и увеличению объемов производства продукции шелководства. Ташкент, 15 марта 2000 г., газета «Халк сузи», 16 марта 2000 г.

7. С. Собиров, Н. Ахмедов, Т. Азизов «Диагностика и эпизоотология болезней тутового шелкопряда» Т. – 2015.

8. М. Хиббимов, Н. Ахмедов «Тутчилик» Т. – 2015 9. Майкл Маккарти «Английская лексика в употреблении». Издательство Кембриджского университета, 2015 г. Представлено Британским советом. 10. Эд. Ё.Тазима Шелкопряд Токио КОДАНША ЛТД. 2015

9.cncycl.accoona.ru

10.www.mavicanet.com/

FIZIKA FANIDAN AMALIY MASHG‘ULOTLAR JARAYONIDA MATLAB DASTURIY TIZIMIDAN FOYDALANISH

JURAQOBILOV ASADBEK SIROJIDDIN O‘G‘LI

O‘zbekiston Milliy Universiteti talabasi

Matematik masalalarni yechishda masalan, matematik amallarni bajarishda aniq ketma-ketlik algoritmi mavjud. Shuning uchun ularga biror dasturiy tizimni qo‘llash ortiqcha qiyinchilik tug‘dirmaydi. Lekin fizikadan masalalar yechish o‘ziga xos jarayon bo‘lib unda aniq ketma-ketlik mavjud emas, ya’ni har bir masala o‘ziga xos yondashuvni talab qiladi.

Fizikadan amaliy mashg‘ulotlar jarayonida noan’anaviy usullar sifatida kompyuter va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ekologik mazmun kasb etish bilan bir qatorda ham o‘qituvchiga, ham o‘rganuvchi-talabaga bir qator afzalliklarini yaratadi.

O‘qituvchiga:

- amaliy mashg‘ulot uchun tanlangan mavzuni to‘laqonli qamrab olish uchun yetarlicha imkoniyat yaratadi, ya’ni yechimi topilgan masalalar sifati, soni va xilma-xilligi an’anaviy uslubda o‘tilgan mashg‘ulotdagiga qaraganda bir necha bor ortadi;

- mashg'ulot davomida mumkin qadar ko'proq talaba bilan yakka tartibda(individual) shug'ullanish imkonini beradi;
- mashg'ulot davomida bilim berish bilan bir qatorda talabalarning mavzuni o'zlashtirishlarini nazorat qilib borish imkoniyatini yaratadi;

Talabaga:

- fizikadan masalalar yechishga bo'lgan qiziqishini oshiradi;
- turli dasturiy tizimlar bilan tanishish va ularni o'rganishni, fizikadan masalalar yechishni o'rganish bilan birgalikda amalga oshirish imkoniyatini yaratadi;
- talabaning mavzuni o'zlashtirish sifat ko'rsatkichlarini oshiradi;
- o'zining nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarini sinash imkoniyatini beradi;

Ushbu afzalliklaridan foydalanish uchun:

- talabaning mavzuga oid nazariy bilim va ko'nikmalarining yetarlicha bo'lishi;
- kompyuter va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish madaniyatining yetarlicha shakllangan bo'lishi, va albatta, lokal tarmoqli, yetarlicha jihozlangan kompyuter xonasi bo'lishi zarur;

Shularni hisobga olgan holda quyida Bio-Savar-Laplas qonunini turli shakllardagi tokli konturlarga qo'llanilishiga oid masalalarni yechishda dasturiy tizimdan masala shartiga mos yondashgan holda foydalanish usullari keltiriladi.

Ma'lumki, Bio-Savar-Laplas qonuniga ko'ra tokli kontur dl elementining fazoni undan biror $\vec{r}$ masofadagi A nuqtasida hosil qilgan magnit maydon kuchlanganligi umumiy holda quyidagi tenglama orqali ifodalanadi:

$dH = \frac{I \sin \alpha}{4\pi r^2} dl$, bunda α – kontur elementi dl bilan radius vektor $\vec{r}$ orasidagi burchak.

Ushbu tenglamani aylana shakldagi tokli kontur uchun qo'llaymiz.

Aylana shakldagi tokli konturning aylana markazida hosil qilgan magnit maydon kuchlanganligini hisoblash talab qilingan bo'lsin. Kontur elementi dl bilan $\vec{r}$ radius vektor orasidagi burchak 90° bo'lganligi uchun $\sin \alpha = 1$ bo'ladi va Bio-Savar-Laplas qonunidan $dH = \frac{I}{4\pi r^2} dl$ kelib chiqadi. Butun kontur bo'ylab

integrallaymiz:

$$H = \int_0^l dH = \frac{I}{2\pi r^2} \int_0^l dl = \frac{Il}{4\pi r^2} = \frac{2\pi RI}{4\pi r^2} = \frac{I}{2r}, \quad r = R \text{ bo'lgani uchun } H = \frac{I}{2R}, \text{ bu yerda } R -$$

aylana radiusi.

Quyida Bio-Savar-Laplas qonunidan foydalanib masalalarni MATLAB dasturiy tizimi orqali yechimini topish va magnit maydon kuchlanganligining masofaga bog‘lanish grafigini chizish ko‘rsatib o‘tilgan.

Masalaning qo‘yilishi:

1. Tokli to‘g‘ri o‘tkazgichning AB kesmasi o‘rtasida unga o‘tkazilgan perpendikulyarda AB kesmadan 5cm uzoqlikda turgan C nuqtada tokli o‘tkazgich hosil qilgan magnit maydon kuchlanganligini toping. AB kesma C nuqtadan 60° burchak ostida ko‘rinadi.

Yechilishi: Bio-Savar-Laplas qonuniga ko‘ra I – tok o‘tayotgan to‘g‘ri o‘tkazgich dl – uzunlik elementining undan r masofadagi A nuqtada hosil qilgan magnit maydon kuchlanganligi $dH = \frac{I \sin \alpha}{4\pi r^2} dl$ formulaga muvofiq aniqlanadi.

$l = a \tan \alpha$, $dl = -\frac{a d\alpha}{\sin^2 \alpha}$ ba $r = \frac{a}{\sin \alpha}$ dan $dH = \frac{1}{4\pi a} \sin \alpha d\alpha$ kelib chiqadi.

MATLAB dasturiy tizimi yordamida $dH = \frac{1}{4\pi a} \sin \alpha d\alpha$ tenglikni hisoblaymiz va magnit maydon kuchlanganligi (H) ning masofa (a) ga bog‘lanish ($H = \frac{1.59}{a}$) grafigini chiziladi.

```
syms H pi I a f dH f1 f2
dH=sym('(-I)/(4*pi*a)*sin(f)')
H = int(dH,f)
H =(cos(f)*i)/(4*pi*a)
H=subs(H,pi/3)-subs(H,2*pi/3)
H =i/(4*pi*a)
i=20;a=0.05;pi=3.14;
H =i/(4*pi*a)= 31.8471
H=sym('1.59/a')
ezplot(H,[0, 0.5])
```

2. Uzunligi 3cm va diametri 2cm bo‘lgan solenoid o‘qi bo‘ylab magnit maydon kuchlanganligini taqsimlang. Solenoiddan o‘tayotgan tok kuchi 2A , g‘altak 1000 o‘ramga ega. Masofaning magnit maydon kuchlanganligiga bog‘lanish grafigini chizing.

Yechilishi: Solenoidning o‘qidagi magnit maydon kuchlanganligi

$H = \frac{In}{2} (\cos \beta - \cos \alpha)$ formula yordamida aniqlanadi. $\cos \alpha = -\frac{x}{\sqrt{(D/2)^2 + x^2}}$,

$\cos \beta = \frac{l-x}{\sqrt{(D/2)^2 + (l-x)^2}}$ ba $n = \frac{N}{l}$ dan $H = \frac{IN}{2l} \left(\frac{l-x}{\sqrt{(D/2)^2 + (l-x)^2}} + \frac{x}{\sqrt{(D/2)^2 + x^2}} \right)$

tenglama kelib chiqadi. Bu yerda $I = 2A$ – tok kuchi, $N = 1000$ – solenoid o‘ramlari soni, $l = 3\text{cm}$ – solenoid uzunligi, $D = 2\text{cm}$ – diametri.

MATLAB dasturiy tizimi yordamida $0 \leq x \leq 0.1$ oraliqda x ga qiymatlar beramiz va magnit maydon kuchlanganligi (H) ning masofa (x) ga bog‘lanish grafigi 0.0001 aniqlik bilan chiziladi.

```
H=sym('3300*((0.03-x)/(sqrt(1/10000+(0.03-x)^2)))+3300*(x/(sqrt(1/10000+x^2)))')
```

```
H =(3300*x)/(x^2 + 1/10000)^(1/2) - (3300*(x - 0.03))/((x - 0.03)^2 + 1/10000)^(1/2)
```

```
ezplot(H,[0,0.1])
```

```
x=0; H = 3.1307e+003
```

```
x=0.005; H = 4.5398e+003
```

```
x=0.01; H = 5.2851e+003
```

```
x=0.015; H = 5.4915e+003
```

```
x=0.02; H = 5.2851e+003
```

```
x=0.03; H = 3.1307e+003
```

```
x=0.04; H = 868.0179
```

```
x=0.05; H = 284.3065
```

```
x=0.06; H = 124.4451
```

```
x=0.07; H = 65.3631
```

```
x=0.08; H = 38.6008
```

```
x=0.09; H = 24.7164
```

```
x=0.1; H = 16.7894
```

3. Aylana shakldagi kontur o‘qida kontur tekisligidan 3cm naridagi magnit maydon kuchlanganligini toping. Kontur radiusi 4cm va konturdagi tok $2A$.

Yechilishi: Doiraviy kontur elementining kontur o‘qidagi magnit maydon kuchlanganligi $dH_x = dH \cos \varphi$. Bio-Savar-Laplas qonuniga ko‘ra $dH = \frac{I \sin \alpha}{4\pi r^2} dl$.

$dH_x = \frac{I \sin \alpha}{4\pi r^2} \cos \varphi dl$, $\sin \alpha = 1$, $\cos \varphi = \frac{R}{r}$, $r = \sqrt{x^2 + R^2}$ ekanligidan $H = \int_0^l \frac{IR}{4\pi r^3} dl$

kelib chiqadi.

MATLAB dasturiy tizimidan foydalanib magnit maydon kuchlanganligini hisoblab magnit maydon kuchlanganligi (H) ning masofa (x) ga bog‘lanish grafigini $0 \leq x \leq 0.1$ oraliqda chizamiz.

```
syms H pi I x l r l1 l2
```

```
dH=sym('(I*R)/(4*pi*(r^3))')
```

```
dH =(R*i)/(4*pi*r^3)
```

```

i=2;x=0.03;pi=3.14;r=0.05;R=0.04;
H = int(dH,l)
H =(R*l*i)/(4*pi*r^3)
H =(R*l*i)/(4*pi*r^3);
H=subs(H,0.08*pi)-subs(H,0)
H =12.8000
H =sym('0.0016/(sqrt(0.0016+x^2)^3)')
H =0.0016/(x^2 + 0.0016)^(3/2)
ezplot(H, [0,0.1])

```

Fizikadan amaliy mashg'ulot jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish, xususan MATLAB, MAPLE, MathCAD dasturiy tizimlari hamda C++, Java(SE-8)-eclipse kompyuter dasturlaridan samarali grafik rejimida qo'llash o'quvchi amaliy faoliyatini faollashtirish bilan bir qatorda fanlararo uzviylikni ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Turaev S.J. //“Ta'limda axborot texnologiyalari.”// Uslubiy qo'llanma. Karshi 2021yil.
2. Turayev S.J. //Methods of the using of software program Microsoft Excel in practical and laboratory occupation on Physics.// Scientific Bulliten on Namangan State University: Vol. 1: Iss. 10
3. ТураевС. Ж. //Использование языка программирования С++ для представления движения в графическом виде.// XIV Международной научнопрактической конференции «Инновации в технологиях и образовании. – 2021. – Т. 26. – С. 281-285.
4. Тураев С.Ж. //Дастурий воситалар асосида талабаларни касбий фаолиятга тайёрлаш методикасини такомиллаштириш.// (PhD) диссертация. Тошкент.-2019 й.
5. Одилов. Ё.Ж. //Физика фанини ўқитиш асосида талабаларнинг лойиҳавий-конструкторлик фаолиятини ривожлантириш.//Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў. Илмийметодикалық журнал.–Нөкис, 103-106.
6. Odilov Yo.J. / / Methods of preparing students for professional activity on the basis of teaching physics.// O'zbekiston Milliy Universiteti Xabarlari 1 (11)

ТЕХНИКА ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ТАЛАБАЛАРНИНГ ТАЯНЧ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ДАРАЖАЛАРИ ВА КОМПОНЕНТЛАРИ

Янгиев Шавкат Норқобулович ,

Қарши давлат техника университети ўқитувчиси.

Аннотация: Бугунги кунда замонавий тараққиёт, ишлаб чиқариш технологиялари ва иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитида бўлажак муҳандисларни тайёрлашда таълим жараёнига янги талаблар қўйилмоқда. Ҳозирги кунда таълимга профессионал ёндошишнинг ўзи етарли эмас. Олий таълим янги авлод мутахассисларини меҳнат фаолияти учун тайёрлаш билан бирга маълум маданий стандартлар, миллий қадриятлар, ахлоқий тамойилларни қабул қилган, билимли, танқидий фикрлайдиган шахсни тайёрлаш керак.

Калит сўзлар: компетенция, компонент, ахборот-коммуникация, лойиҳалаш.

Аннотация: Сегодня в условиях современного развития производственных технологий, глобализации экономики к образовательному процессу при подготовке будущих инженеров предъявляются новые требования. Сегодня одного лишь профессионального подхода к образованию недостаточно. Высшее образование должно готовить новое поколение профессионалов для работы, а также воспитывать образованных, критически мыслящих личностей, которые приняли определенные культурные стандарты, национальные ценности и этические принципы.

Ключевые слова: компетентность, компонент, информация и коммуникация, дизайн.

Abstract: Today, in the context of modern development of production technologies and globalization of the economy, new requirements are imposed on the educational process in the training of future engineers. Today, a professional approach to education alone is not enough. Higher education should prepare a new generation of professionals for work, as well as educated, critically thinking individuals who have accepted certain cultural standards, national values and ethical principles.

Keywords: competence, component, information-communication, design.

Бугунги кунда иш берувчилар бўлажак муҳандисларини касбий билим ва кўникмалар билан бир қаторда жамоавий ишлаш, ижодкорлик, воқеаларни олдиндан кўра билиш, топқирлик, ўзгаришларни ўрганиш ва уларга мослашиш, самарадорлик ҳамда ҳисобдорлик каби янги қобилиятларга эга бўлишларини хоҳлашади.

Ўзбекистон Республикасида таълимни модернизация қилиш ҳозирги иқтисодиёт, фан, маданият, техника ва технологияларни ривожлантириш асосида кадрлар тайёрлашни назарда тутди. Етук юқори малакали, компетенцияси ривожланган инсон капитали бугунги модернизация шароитида асосий манбага айланди. Таълимнинг асосий мақсадларидан бири бўлажак муҳандисларининг таянч компетенцияларини ривожлантиришдир. Компетенциявий ёндашув замонавий таълимнинг объектив талабидир. Олий ўқув юртларида муҳандисларнинг компетенцияларини ривожлантиришга бўлган ёндашувни амалга ошириш жаҳонда глобллашув ва информацион технологияларнинг ривожланиш жараёнларини жадаллаштиришга олиб келади.

Таянч компетенцияларни шакллантириш ҳозирги пайтда ижтимоий тажрибани ўзлаштириш ва шу асосда информацион шахсий муаммоларни ҳал қилишда талабаларнинг индивидуал тажрибасини шакллантириш жараёни сифатида қабул қилинади.

Талабаларнинг таянч компетенцияларини ривожлантириш учун педагогик тизимни ахборот технологиялари, шу жумладан мақсадли, фаоллик, маълумот берувчи ва самарали компонентлар асосида ишлаб чиқариш корхоналарида ташкил қилиш зарур.

Бўлажак муҳандисларининг таянч компетенциясини шакллантирувчи етакчи функциялар қаторига қуйидагилар киради: ахборот, ташкилий, алоқа, конструктив.

Компетенция атамаси бугунги кунда касбий фаолият вазифаларини ҳал қилишда амалий тажриба, кўникма ва билимлар асосида муваффақиятли ҳаракат қилиш қобилиятини англатади.

Таянч компетенцияни умумий компетенциялардан ажратиш керак, бу шахснинг асосий сифатини белгилайди ва бу унинг муайян вазиятларда вазифаларни самарали бажаришига таъсир қилади.

Бугунги замон талабидан келиб чиқиб етук муҳандиси бўлиш учун ахборот-коммуникация технологиялари ва хорижий тилларни билиши шартдир. Ҳозирги вақтда талабаларнинг таянч компетенцияларини ошириш учун ахборот-коммуникация технологияларининг ролини янада кенгайтириш зарур. Асосий ва касбий тайёргарликнинг интеграциялашуви муваффақиятли касбий фаолиятга тайёрликни тушунишни белгилайди.

Талабаларнинг таянч компетенцияларини ривожлантириш тузилмаси самарали ишлаши учун бир нечта таълим даражаларни белгилаш зарур деб ҳисоблаймиз.

Биринчидан, ахборот-коммуникация технологияларини билиш даражаси. Бунда ахборот-коммуникация технологиялари ёрдамида

ихтисослик фанларни ўрганиш жараёнида техника ОТМлари талабаларининг касбий фаолиятга тайёрлиги шакллантирилади ва унинг кўп босқичли мониторингини амалга ошириш имконини яратади. Талабаларнинг ўз мутахассисликлари бўйича касбий билимларини ошириш учун етарлича маълумотларни қидириш қобилиятларини шакллантиради.

Иккинчидан, хорижий тилларни билиш даражаси. Бўлажак муҳандисларининг етарли даражада хорижий тилларни билиши, касбий билимларини ошириш учун кенг имкониятлар эшигини очиб беради.

Учунчидан, назарий билимларни амалиётда қўллай олиш даражаси. Фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясини оширишда талабаларнинг курс ишлари, курс лойиҳалари, амалий ва лаборатория машғулотларини, битирув малакавий ишилар мавзуларини тизимда мавжуд бўлган муаммоларидан келиб чиқиб шакллантирилади ҳамда талабаларда мустақил равишда ушбу муаммоларини ечиш кўникмалари шаклланади.

Тўртинчидан, лойиҳалаш жараёнларида иштироки даражаси. Талабаларнинг инновацион лойиҳалар (амалий, фундаментал)да иштирокини ошириш. Лойиҳа вазифаларини шакллантиришда АКТ имкониятларидан кенг фойдаланиш. Шунингдек, лойиҳалаш муҳитини яратишда талабаларга лойиҳа раҳбаридан ташқари, АКТ ўқитувчилари, танланган соҳанинг етакчи мутахассислари ва ихтисослик фанларининг махсус профессор-ўқитувчиларининг маслаҳатлари жуда муҳимдир. Талабаларнинг лойиҳалаш жараёнларида иштироки даражасини мониторингини амалга ошириш ИТ-технологиялар соҳасида ёки унинг кўмгида амалга ошириладиган маърузалар ва амалий машғулотлар вақтида амалга оширилади.

Талабаларнинг таянч компетенциясини ривожлантириш учун лойиҳалаш методидан фойдаланиб, биз барча талабаларнинг янги билимларни ўзлаштиришга тайёрлашдагина эмас, балки, янги назарий материални идрок этиш, тушунишда ҳам таълим фаолиятини фаоллаштиришга кўмаклашишни мақсадида уларда кузатиш, муҳим хусусиятларни топиш, янги тушунчалар, қоидалар, хулосалар ва таклифларни ишлаб чиқиш кўникмаларини шакллантиришдир.

Ушбу усуллардан хабардор бўлиш талабаларда касбий фаолиятида зарур бўладиган таянч компетенцияларни шакллантиришга имкон беради.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, АКТни ўрганишнинг муҳим босқичи талабалар учун келажакдаги ишларига мос вазифалар қўйишдир. Бошланғич қисмда вазифаларни талабалар синфда муҳокама қилади ҳамда муаммоли вазиятларни аниқлаш учун текширилади. Улар кўпинча бўлажак муҳандислари касбий фаолиятининг муаммоли вазифалари билан АКТ

ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг йўқлигидан келиб чиқади. АКТ вазифаларини ҳал қилиш ғоясини шакллантириш умумий лойиҳа доирасида амалга оширилиши мумкин. Дастлаб, талабалар ўзларининг махсус лойиҳаларини амалга оширадilar, сўнгра уларни тўлиқ ва бирлаштирилган лойиҳага айлантирадilar. Лойиҳани ишлаб чиқиш, тақдим этиш ва баҳолаш АКТ ўқитувчиси ва ихтисослаштирилган фан ўқитувчиларининг бевосита иштирокида амалга оширилади. Тавсия этилган процедурани амалга ошириш қишлоқ хўжалигини механизациялаш муаммоси мисолида кўриб чиқилиши мумкин. Шунини таъкидлаш керакки, “Тракторлар ва транспорт воситалари” фанининг асосий мақсади қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш мажмуида фойдаланилаётган трактор ва автомобилларнинг тузилиши, ишлаш назарияси ва ҳисоблаш асослари бўйича сабоқларлар бериш ва бу билимларни амалда қўллаш кўникмасини ҳосил қилишдан иборат. Шундан сўнг талабалар қуйидаги таянч компетенцияга эга бўлади:

- қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш мажмуида ишлатилаётган трактор ва автомобилларнинг тузилиши, ишлаш назарияси ва ҳисоблаш асослари ҳақида **тасаввурга эга бўлиши;**

- трактор ва автомобиллардан фойдаланиш сифатига қўйиладиган талабларни, асосий ростлаш кўрсаткичларни, синовдан ўтказиш усуллари ва жиҳозларни, улар ишини таҳлил қилишни **билиши ва улардан фойдалана олиши;**

- трактор ва автомобилларни бошқариш, уларни кўрсаткичларини баҳолаш, ишлатиш билан боғлиқ муаммоли вазиятларда ечим топа олиш, янги турларни ўзлаштириш бўйича **кўникма ва малакаларига эга бўлиши керак.**

Таянч компетенцияларини шакллантириш учун қуйидагилар зарур:

- ўз мутахассислигининг фундаментал тушунчаларини билиш; унинг тақдимоти, трансформацияси, кодланиши ва бошқалар.

- мустақил ишлай олиши ва АКТ нинг дидактик имкониятлари ҳақида тасаввурга эга бўлиш;

- касбий фаолиятда электрон таълим ресурслари ва интернетдан фойдаланиш;

- АКТдан фойдаланиш учун ижобий мотивацияни шакллантириш.

“Талабанинг интеллектуал билимини ривожлантиришга, билимларни мустақил тарздада эгаллаш, ўқув материалларини йиғиш, қайта ишлаш, узатиш, ишлаб чиқаришда турли хил мустақил фаолият турларини амалга ошириш кўникмаларини шакллантиришга қаратилган педагогик технологияларни лойиҳалаш” деган маънони англатади. Бу қуйидаги соҳаларда таълим фаолиятини амалга ошириш кўникмаларини

шакллантиришга йўналтирилган педагогик технологиялар, услубий таълим тизимларини яратиш билан изоҳланади: электрон шаклда тақдим этилган маълумотларни, шу жумладан Интернет тармоғида тарқатилган ахборот ресурсидан фойдаланиш орқали излаш; Мультимедиа технологияси имкониятларини амалга ошириш асосида муаллифлик ишланмаларини, жумладан, компьютер тақдимотларини яратиш.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги ПҚ-3775-сонли “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйиша қўшимша шора тадбирлар тўғрисида”ги Қарори.

2. Кучкарова Д.Ф., Қаҳҳаров А.А. Электрон дарсликнинг таълим жараёнидаги ўрни. “Педагогик жараёнларни ташкил этиш ва бошқаришда замонавий ёндашувлар” илмий-амалий анжумани. – Наманган, 2011. 16–18-б.

3. Безрукова В.С. Педагогика: Учеб. для инж. - пед. спец. / Екатеринбург, обл. ин-т развития регионального образования. Екатеринбург, 1994-337 с.

4. Витковская, Н.Г. Использование технологии проблемного обучения при подготовке журналистов // Вестник ВУиТ. – Т. 2. – 2013. – № 4 (14). – С. 78–87.

5. Гареева, Г. А. Формирование информационной компетентности студентов в условиях дистанционного обучения: дис. канд. пед. наук: 13.00.08 / Г. А. Гареева. Глазов, 2010. - 211 с

6. Гоферберг, А.В. Формирование информационной компетентности студентов факультета технологии и предпринимательства [Электронный ресурс]: Дис. канд. пед. наук: 13. 00. 08. – Ишим, 2006.

7. Зайцева, Е. М. Технология управления развитием информационной компетентности студентов радиотехнических специальностей: дис. канд. пед. наук: 13.00.08 / Е. М. Зайцева. Ижевск, 2007. - 194 с.

8. Монахов В.М., Бахусова Е.В. Некоторые аспекты технологизации и информатизации компетентностного подхода к модернизации высшего профессионального образования // Труды VIII международных Колмогоровских чтений. Ярославль, 2010.

Birinchi bob bo'yicha xulosalar

Ta'limda klaster tushunchasining ilmiy-nazariy tavsifi va ta'lim klasteri ilmiy-pedagogik muammo sifatida o'rganilgan bo'lib “klaster”, “ta'lim klasteri”

va “pedagogik ta’lim klasteri” tushunchalariga olimlar tomonidan berilgan ta’riflar tahlil qilingan.

Pedagogik ta’lim klasteri bir nechta darajalari, uning afzallik tomonlari, klasterlarni tasniflashga nisbatan bir o’lchamli yondashuvlar, klasterlarni shakllantirishda axborot oqimining o’rni va klasterlarni loyihalashtirish va tashkil qilishning tayyorgarlik bosqichlari haqida so’z boradi.

Talabalarning tayanch kompetensiyalarini rivojlantirishda dastlab “kompetensiya” va “kompetentlik” tushunchalarini mazmun mohiyatiga alohida to’xtalib o’tildi. Shuningdek xorijiy va respublikamiz olimlarining ishlaridan ixtiboslar keltirildi.

Tayanch kasbiy kompetensiyalar mazmunidan kelib chiqqan holda kompetentlik va kompetensiyani turlariga alohida to’xtalib o’tildi va tayanch kompetensiyalarni tarkibini tashkil etuvchi asosiy elementlari o’rganildi.

Talabalarning tayanch kompetensiyalarini rivojlantirish tuzilmasi samarali ishlashi uchun zarur bo’lgan bir nechta ta’lim darajalarni belgilandi. Bu darajalardan kelib chiqqan holda tayanch kompetensiyalarining rivojlantirish darajasini aniqlash uchun qo’yidagi uchta komponentlarni alohida ajratib ko’rsatildi:

- motivatsion -mazmunli (qiziqtiruvchi, o’z-o’zini tarbiyalash va yangi axborotlar bilan o’z-o’zini rivojlantirish qobiliyati) komponent;
- texnologik-jarayonli (o’qitishning interaktiv metodlari asosida kommunikatsiya kompetensiyani rivojlantirish) komponent;
- diagnostik-natijaviy (elektron ta’lim muhiti yordamida ma’lumotlarning o’zaro ta’siri) komponent.

МАШИНАСОЗЛИК МАҚСАДЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН КОМПОЗИЦИОН ФУРАНО-ЭПОКСИДЛИ ПОЛИМЕР МАТЕРИАЛЛАРНИНГ ЭЛЕКТРОФИЗИК ХУСУСИЯТЛАРИ

*Тухлиев Муслимбек Шерзод ўғли Иқтисодиёт
ва педагогика университети НТМ Мактабгача
таълим кафедраси в.б. доценти,
mtuxliyev@mail.ru*

Аннотация: Ушбу мақолада пахта саноатини машиналари учун қўлланиладиган қопламаларнинг физик, механик хоссалари ҳақида маълумотлар келтирилган. Машинасозлик мақсадларида антифрикцион полимер композицияларига қўйиладиган умумий ва махсус талабларга нисбатан тўлиқ жавоб берадиган электр-иссиқлик ўтказувчан ва антифрикцион-мустаҳкамлик хусусиятларига эга бўлган полимер композицияларини яратиш учун ФАЭД-20 асос сифатида танланган.

Калит сўзлар: антифрикцион, органоминерал, фурано-эпоксид, дифференциал термик таҳлил, ингредиент.

Электрофизические свойства композиционных фурано-эпоксидных полимерных материалов

Аннотация: в данной статье представлена информация о физико-механических свойствах покрытий, наносимых на оборудование хлопчатобумажной промышленности. ФАЭД-20 был выбран в качестве основы для создания полимерных композиций с электро-теплопроводностью и антифрикционно-прочностными свойствами, которые полностью отвечают общим и специальным требованиям, предъявляемым к антифрикционным полимерным композитам машиностроительного назначения.

Ключевые слова: антифрикция, органоминерал, фураноэпоксид, дифференциальный термический анализ, ингредиент.

Electrophysical properties of composite furano-epoxy polymer materials

Abstract: This article provides information on the physical and mechanical properties of coatings applied to cotton industry equipment. FAED-20 was chosen as the basis for creating polymer compositions with electrical and thermal conductivity and antifriction-strength properties that fully meet the general and special requirements for antifriction polymer composites for machine-building purposes.

Keywords: antifriction, organomineral, furanoeponoxide, differential thermal analysis, ingredient.

Кириш

Жаҳонда пахтани қайта ишлаш жараёnlарида турли машина ва механизмлардан фойдаланилиб, бундай жараёnlарда пахта толасининг табиий хусусиятларини сақлаб қолиш, турли конструкцион материалларнинг толали масса билан ўзаро таъсиридаги физик-механик хоссаларни ўрганиш, пахта хомашёси билан ўзаро таъсирда ишлайдиган электр-иссиқлик ва антифрикцион-мустаҳкамлик хусусиятларига эга композицион фурано-эпоксид полимер қопламаларини олиш технологик режимларини ва юқори сифатли композицион фуран-эпоксидли полимер материаллар ва улардан қопламалар олишнинг такомиллашган технологиясини ишлаб чиқиш ва улар асосида машина ва механизмларнинг ишчи органларига қоплаш учун юқори адгезион хусусиятларга эга бўлган ейилишга чидамли қопламаларнинг янги таркибларини яратиш ва ишлаб чиқиш, улардан фойдаланиб ички ва ташқи бозор талабларига жавоб берадиган маҳсулотларнинг янги ассортиментларини яратиш мақсадида

илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Бу борада, жумладан, машинасозликда қўлланиладиган самарали композицион фуран-эпоксидли полимер материаллар ва улардан қопламалар олишнинг ресурстежамкор технологиясини ишлаб чиқиш алоҳида аҳамиятга эга.

Асосий қисм

Машинасозлик мақсадларида антифрикцион полимер композицияларига қўйиладиган умумий ва махсус талабларга нисбатан тўлиқ жавоб берадиган электр-иссиқлик ўтказувчан ва антифрикцион-мустаҳкамлик хусусиятларига эга бўлган полимер композицияларини яратиш учун ФАЭД-20 асос сифатида танланган. Ушбу фурано-эпоксидли полимер материаллари энг яхши ишлаш хусусиятларига, юқори иссиқликка чидамлилигига ва қопламаларнинг ишлаб чиқарилишининг қулайлигига эга бўлиб, ҳар доим топиш имконияти мавжуд.

1-жадвалда фурано-эпоксидли композицион полимер материалларининг электрофизик хусусиятларини ўрганиш натижалари кўрсатилган. Шу билан бирга, кўриб чиқиладиган органоминарал тўлдирувчиларнинг электрофизик хусусиятларга таъсири турличадир.

1-жадвал

Органоминарал ингредиентлар билан тўлдирилган композицион фурано-эпоксидли полимер материалларининг электрофизик хусусиятлари (тўлдирувчиларнинг миқдори 20 оғ.к.)

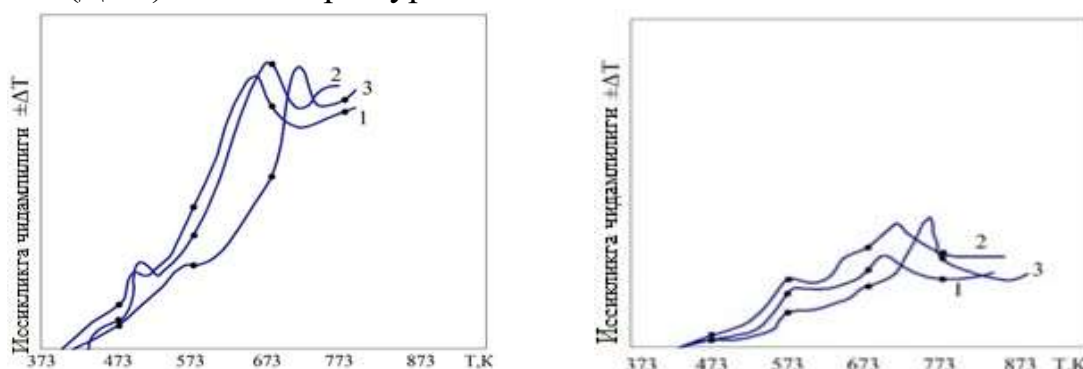
№	Фурано- эпоксидли материал ва унинг асосидаги композицияларнинг асосий таркиби	Тўлдирувчи миқдори, оғ.к.	Ҳажмий қаршилиқ	Сирт юза қаршилиги, ρ_s Ом·см	$f=1\text{KHz}$ бўлганда ϵ диэлектрик ўтказувчанлик	$f=1\text{KHz}$ бўлганда $\text{tg}\delta \cdot 10^2$ диэлектрик йўқотиш
1	О.С. ФАЭД-20	20	$2,1 \cdot 10^{15}$	$1,1 \cdot 10^{16}$	4,2	3,56
2	ФАЭД-20+ каолин	20	$2,0 \cdot 10^{16}$	$2,2 \cdot 10^{16}$	4,87	5,33
3	ФАЭД-20+ графит	20	$3,95 \cdot 10^{11}$	$2,42 \cdot 10^{14}$	10,92	5,94
4	ФАЭД-20+ курум	20	$4,1 \cdot 10^3$	$6,3 \cdot 10^4$	-	-
5	ФАЭД-20+ темир кукуни	20	$7,9 \cdot 10^{14}$	$8,3 \cdot 10^{15}$	3,34	5,01
6	ФАЭД-20+ мис оксиди	20	$1,3 \cdot 10^{14}$	$8,9 \cdot 10^{14}$	8,07	4,89
7	ФАЭД-20+ темир оксиди	20	$1,45 \cdot 10^{15}$	$2,0 \cdot 10^{15}$	3,59	1,46
8	ФАЭД-20+ тальк	20	$4,4 \cdot 10^{15}$	$7,8 \cdot 10^{16}$	1,3	0,71

1-жадвал шуни кўрсатадики, тадқиқот учун танланган органоминарал ингредиентлар тузилиши, таркиби ва тарқалиши жиҳатидан фарқ қилади. Кўриб чиқиладиган тўлдирувчиларнинг аксарияти кристалли тузилишга эга.

Олинган натижалардан кўриниб турибдики (1-жадвал), каолин, талк каби минерал тўлдирувчилар, иккиламчи чиқиндилардан олинган органик тўлдирувчилар каби полимер қопламаларда *pv* ва *ps* деярли ўзгармайди, талк эса фурано-эпоксидли полимерлардан тайёрланилган қопламаларнинг электрофизик хусусиятларини яхшилайдди.

Шу билан бирга, деярли барча тўлдирувчилар термофизик ва мустаҳкамлик хусусиятларига, айниқса композицион полимер қопламаларининг энг муҳим хусусиятлари бўлган композицион фурано-эпоксидли полимер материалларининг адгезион-мустаҳкамлик, микроқаттиқлиги ва иссиқликка чидамлилигига сезиларли таъсир қилади. Шунинг учун кейинги тадқиқотларимизда фурано-эпоксидли полимер композициялари ва уларга асосланган қопламаларнинг термофизик ва мустаҳкамлик хусусиятларини ўрганиш бўйича тажрибалар олиб борилди.

1-расмда мис оксиди ва қурум билан тўлдирилган ФАЭД-20 асосидаги фурано-эпоксидли полимер композициясининг дифференциал термик таҳлили (ДТА) натижалари кўрсатилган.

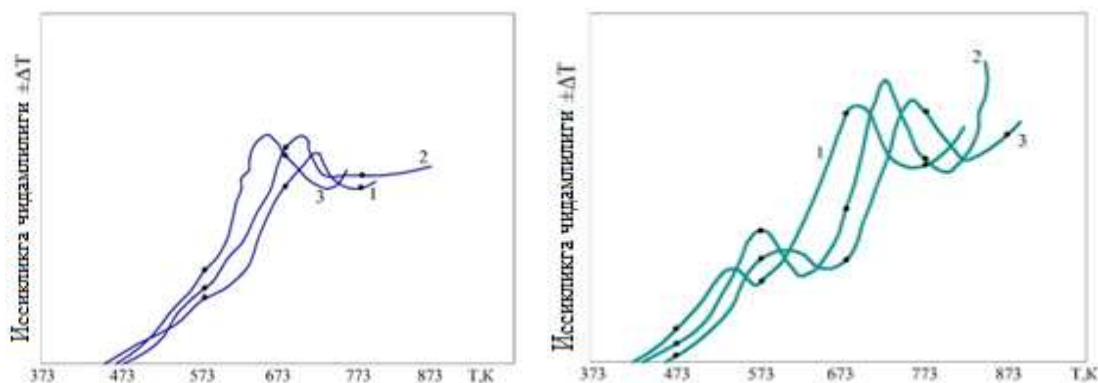

а) 1-20 оғ.қ.; 2-40 оғ.қ.; 3-60 оғ.қ.;

б) 1-20 оғ.қ.; 2-40 оғ.қ.; 3-60 оғ.қ.;

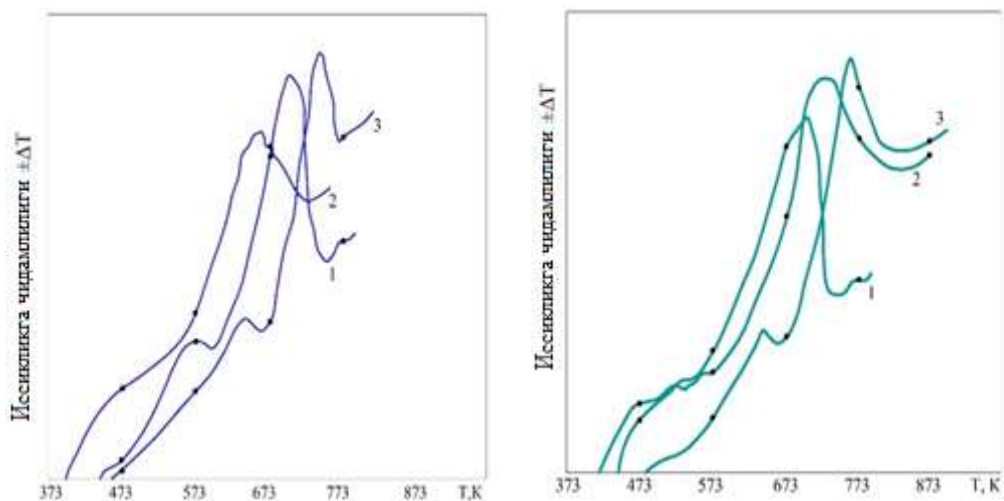
1-расм. Мис оксиди (а) ва қурум (б) билан тўлдирилган фурано-эпоксидли ФАЭД-20 полимер қопламаларининг дифференциал термик таҳлил (ДТА) эгри чизиклари

Маълумки, қопламаларнинг энг муҳим мустаҳкамлик хусусиятлари уларнинг адгезион-мустаҳкамлиги ва микроқаттиқлиги. Шу муносабат билан биз турли органоминарал тўлдирувчилар билан тўлдирилган электр-иссиқлик ўтказувчан композицион фурано-эпоксидли полимер материалларининг адгезион-мустаҳкамлиги ва микроқаттиқлигини аниқлаш бўйича тадқиқотлар ўтказдик.

а) 1-20 оғ.қ.; 2-40 оғ.қ.; 3-60 оғ.қ.; б) 1-130 оғ.қ.; 2-170 оғ.қ.; 3-200 оғ.қ.

2-рasm. Каолин (а) ва темир кукуни (б) билан тўлдирилган фурано-эпоксидли ФАЭД-20 полимер қопламаларининг дифференциал термик таҳлил (ДТА) эгри чизиқлари

а) 1-20 оғ.қ.; 2-40 оғ.қ.; 3-60 оғ.қ.; б) 1-20 оғ.қ.; 2-40 оғ.қ.; 3-60 оғ.қ.;

3-рasm. Темир оксиди (а) ва слюда уни (б) билан тўлдирилган фурано-эпоксидли ФАЭД-20 полимер қопламаларининг дифференциал термик таҳлил (ДТА) эгри чизиқлари

Хулоса

Ушбу ишда электр ўтказувчан тўлдирувчилар, металл оксидлари ва минерал тўлдирувчилар вакиллари бўлган каолин ва слюда уни, мис оксиди ва темир оксиди, қурум ва темир кукуни каби алоҳида органоминарал тўлдирувчиларни полимерларнинг хусусиятларига таъсири ўрганилди.

ФАЭД-20 асосидаги полимер материалларда бир хил тўлдирувчиларни қотиш вақтида экзотермик чўққиларнинг кичикроқ силжиши кузатилди. Бу, шубҳасиз, тўлдирувчи зарралари яқинидаги полимер матрицасида янада тартибли структуранинг шаклланиши билан боғлиқ бўлиб, ўз навбатида юқори иссиқликка чидамлилиги ва композициялар хусусиятларининг барқарорлигини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар

7. Негматов С.С., Абед Н.С., Тухлиев М.Ш., Бозорбоев Ш.А., Негматов Ж.Н. и др.. Исследование прочностных и теплофизических свойств разрабатываемых композиционных фурано-эпоксидных полимерных материалов и покрытий на их основе // Universum: технические науки (электронный научный журнал) выпуск: № 7(112) Июль 2023, Часть 1, Москва, - С. 60-66.
8. Негматов С.С., Абед Н.С., Тухлиев М.Ш., Негматов Ж.Н., Бозорбоев Ш.А., Эшкobilов О.Х. и др. Комплексный анализ теоретических и экспериментальных исследований в области электро-теплофизических и антифрикционно-прочностных композиционных фурано-эпоксидных полимерных материалов и покрытий на их основе // Universum: технические науки (электронный научный журнал) выпуск: № 7(112) Июль 2023, Часть 1, Москва, - С. 67-73.
9. Негматов Ж.Н., Тухлиев М.Ш., Эшкobilов О.Х. и др. Разработка технологии и технологической линии получения электро-теплопроводящих и антифрикционно-прочностных композиционных термореактивных полимерных материалов // Композицион материаллар, 2023, №3, - С. 131-134.
10. Негматов С.С., Тухлиев М.Ш., Абед Н.С., Эшкobilов О.Х. Исследование теплофизических свойств композиционных термореактивных полимерных материалов // Композицион материаллар, 2023, №3, - С. 93-95.
11. Негматов С.С., Абед Н.С., Эшкobilов О.Х., Тухлиев М.Ш., Жалилов Ш.Н. Исследование прочностных свойств разрабатываемых композиционных фурано-эпоксидных полимерных материалов и покрытий на их основе // «Прогрессивные технологии получения композиционных материалов на основе местного и вторичного сырья» Республиканская научно-техническая конференция 14-15 сентября 2023 года. - С. 25-26.
12. Негматов С.С., Абед Н.С., Эшкobilов О.Х., Тухлиев М.Ш. и др. Выбор и обоснование полимеров и органоминеральных наполнителей для исследования и разработки композиционных материалов и покрытий на их основе // «Прогрессивные технологии получения композиционных материалов на основе местного и вторичного сырья» Республиканская научно-техническая конференция 14-15 сентября 2023 года. - С. 58-59.

РАЗРАБОТКА НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА ПРОИЗВОДСТВА КОМПОЗИЦИОННЫХ МАТЕРИАЛОВ НА ОСНОВЕ ОТХОДОВ ПОЛИМЕРНЫХ ПРОИЗВОДСТВ БЫТОВОГО НАЗНАЧЕНИЯ.

Тухлиев Муслимбек Шерзод ўғли. Доцент кафедры дошкольного образования негосударственного образовательного учреждения Экономико-педагогического университета, mtuxliyev@mail.ru

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистон шароитида иккиламчи хомашёлар, материаллар ва маҳсулотлар олиш учун полимер чиқиндиларини қайта ишлашга алоҳида эътибор қаратилган. Сўнгги йилларда ишлаб чиқариш ҳажмларининг ошиши ва турли полимер материаллардан фойдаланиш, уларни қайта ишлашда маълум қийинчиликларни туғдирмоқда. Шу боис полиэтилен-полиэтилентерефталат, полипропилен-полиэтилентерефталат асосида композиция тайёрлашнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш, кейинчалик улар асосида самарали атроф-муҳит муҳофазасини таъминловчи материаллар ва маҳсулотлар ишлаб чиқариш алоҳида қизиқиш уйғотмоқда.

Калит сўзлар: полиетилентерефталат, поливинилхлорид, антифрикцион, органоминерал, ингредиент, синтетик полимерлар, эксплуатацион хоссалар, регламент.

Аннотация: В этой статье представлен список видов полимерных материалов, Материалы и материалы для которых изготовлены в Узбекистане. В качестве основы при изготовлении используются полимерные материалы, которые в свою очередь изготавливаются из полимерных материалов, имеющих высокую прочность на разрыв. В этом случае полиэтилен-полиэтилентерефталат, полипропилен-полиэтилентерефталат на основе композиционных материалов, а затем на их основе изготавливаются материалы и материалы, обеспечивающие устойчивость к воздействию ультрафиолетовых лучей.

Ключевые слова: полиэтилентерефталат, поливинилхлорид, антифрикционный, органоминерал, ингредиентный, синтетические полимеры, эксплуатационные свойства, регламент.

Abstract: This article presents a list of types of polymer materials, the materials and materials for which are manufactured in Uzbekistan. Polymer materials are used as the basis for manufacturing, which in turn are made of polymer materials with high tensile strength. In this case, polyethylene is polyethylene terephthalate, polypropylene is polyethylene terephthalate based on composite materials, and then materials and materials that provide resistance to UV rays are made on their basis.

Keywords: polyethylene terephthalate, polyvinyl chloride, antifriction, organo mineral, ingredient, synthetic polymers, operational properties, regulations.

В мире по сведениям 2020 года потребление синтетических полимеров превышает более 350 млн. тонн. Среди них наибольшая доля приходится на полиэтилен (ПЭ) 100,0 млн тонн, следующее место – полиэтилентерефталат (ПЭТФ) 92 млн тонн, на третьем месте полипропилен (ПП) 72,0 млн тонн, на четвертом месте поливинилхлорид (ПВХ) 46,0 млн тонн. Согласно прогнозам, спрос на полимеры в ближайшие годы заметно вырастет. Возрастание спроса в полимерах приводит к расширению эффективности производства вместе с разработкой технологии переработки полимерных отходов и получению композиционных полимерных материалов и изделий на их основе. Кроме того, особое значение имеет изучение термических характеристик разработанных композиционных материалов, а также их физико-механических и эксплуатационных свойств.

В настоящее время в мире ведутся научные исследования по разработке композиций из синтетических полимеров и их отходов и получению композиционных материалов на их основе. По некоторым данным использование пластмасса в развитых странах возросло до 1 тонны в год на душу населения. В этих условиях из года в год обостряется проблема переработки и повторного использования полимерных отходов. По поводу этого особое внимание уделяется разработке эффективной технологии переработки отходов, часто используемых полиэтилентерефталата и полиолефинов (полиэтилена, полипропилена), созданию на их основе ресурсосберегающих композиционных полимерных материалов, и изучению строения композиционных материалов, взаимосвязи между механическими свойствами, термических и эксплуатационных свойств. В нашей республике проводятся мероприятия, как и во всём мире, направленные на решение продовольственной проблемы, в результате которой идет увеличение тепличных хозяйств, возрастание потребностей в чистой питьевой воде, приводящие, в свою очередь, к повышению потребностей в полиэтилене, полипропилене и полиэтилентерефталате. В независимые годы нашей Республики всё это явилось основой для организации производства полиэтилена, полипропилена, поливинилхлорида и композиционных материалов на их основе. На сегодняшний день производственная мощность АО «Навоийазот» составляет 100 тыс. тонн ПВХ в год, ГХК «Шуртан» имеет производственную мощность 125 тыс. тонн полиэтилена высокой плотности и полиэтилена низкой плотности в год, а производственная мощность ГХК Устюрт составляет 400 тыс. тонн этилена, 387 тыс. тонн полиэтилена высокой

плотности, 83 тыс. тонн пропилена и полипропилена в год.

Одним из перспективных направлений в области создания высокоэффективных производств композиционных материалов из отходов полимерных производств является разработка оригинальных технологии их получения, позволяющих получать композиционные полимерные материалы с использованием органоминеральных ингредиентов из полимерных отходов бытового назначения.

В этом плане вышеприведенные теоретические и экспериментальные исследования показали, что работоспособность и долговечность разрабатываемых композиционных материалов, на основе отходов производств полимерных материалов и бытовых изделий из них, предназначенные для хранения и транспортировки различных продуктов, в частности бутылочных продуктов, определяющиеся своими прочностными свойствами и твердостью композиционных полимерных материалов. Следовательно, изделия из композиционных полимерных материалов на основе отходов полимеров, предназначенные для сохранения и транспортировки различных бутылочных должны отличаться рядом особенностей. Так, они должны, в первую очередь, иметь высокую прочность на изгиб и на удар, обладать твердостью, электропроводностью, теплостойкостью и соответственно низким электрическим сопротивлением, а также высокой стойкостью к различным температурным и абразивным средам.

Для обеспечения и регулировки вышеуказанных свойств были разработаны композиционные полимерные материалы с высокими прочностными, теплостойкими и другими свойствами, за счёт введения в состав отхода полимера различных органоминеральных наполнителей.

Нами на основе многочисленных результатах анализов результатов исследований, были разработаны научно-методические принципы получения композиционных полимерных материалов и изделий из них на основе отходов производств полимеров, а также с использованием органоминеральных ингредиентов из местного сырья и отходов производств.

На рис. 1 представлены научно-методические принципы получения композиционных полимерных материалов на основе отходов производства, с органоминеральными наполнителями с целью изготовления тары для транспортировки бутылочных продуктов.

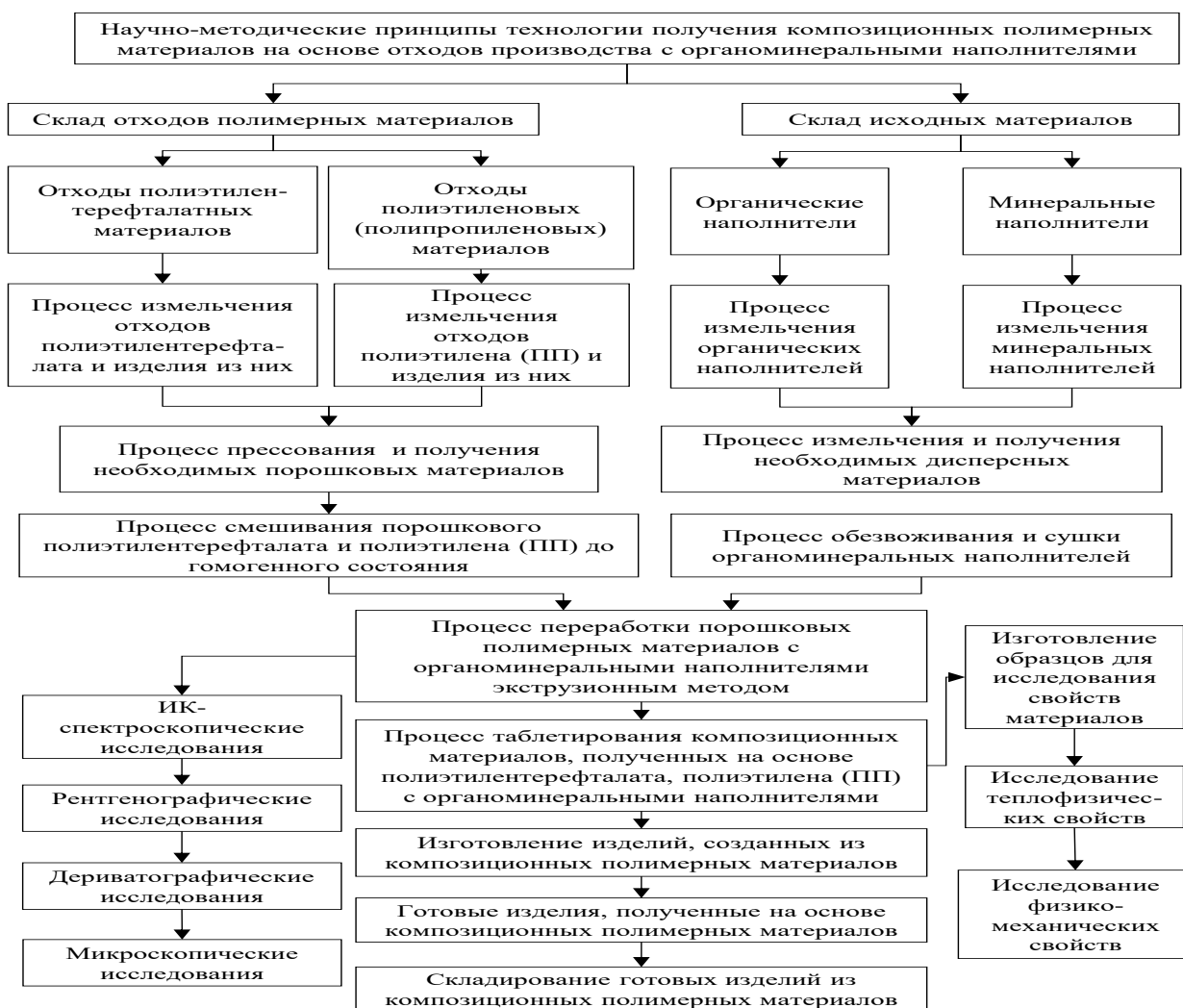

Рис.1. Научно-методические принципы получения композиционных полимерных материалов

Определены температуры начала разложения, скорости разложения и количество израсходованной энергии композиций от содержания полиэтилентерефталата. Установлено, что с увеличением содержания полиэтилентерефталата снижается температура начала разложения композиций ПЭТФ:ПЭ и ПЭТФ:ПП. Разработаны научно-методические принципы технология получения композиционных полимерных материалов на основе отходов полимерных производств. Разработана и создана модульная установка для переработки отходов изделий из полимерных материалов из расплава экструзионным способом. Разработан технологический регламент композиционных полимерных материалов и изделий из них, а также даны рекомендации по их реализации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Дарбишева П. Г. Современные проблемы вторичной переработки // Бюллетень науки и практики. 2016. № 5. С. 141—144.
2. Шишонок М. Современные полимерные материалы. Минск, 2018. С. 104.
Воробьева Г.С., Михалева Н.М., Бригов В.Г1. //Девятая международная конференция молодых ученых (студентов и аспирантов) «Синтез, исследование свойств, модификация и переработка высокомолекулярных соединений», Казань. Тезисы докладов. Изд-во КГТУ. 19-21 мая. 1998. С. 168-169.
3. М.Г. Таврогинская, В.В., Тимошенко, В.С. Кот, В.М. Шаповалов. //“Разработка и освоение производства обвязочных материалов на основе отходов термопластов” Высшая национальная академия наук Беларуси. 2009. №1. С.30-34.
4. Мухиддинов Б.Ф., Вапоев Х. М., Жураев Ш.Т., Турдиева О.Дж., Тилавова Л.И. Разработка композиции полиэтилена с отходами полиэтилентерефталата. // Кимё ва кимёвий технология. 2019. №63. С. 42-47.
5. Аскадский А.А., Матвеев Ю.И. Химическое строение и физические свойства полимеров. Полимерларнинг кимёвий тузилиши ва физик хоссалари. Москва: Химия, 1983.С. 844, 248.

MINTAQANI KLASTERLASH DOIRASIDA QO‘SHMA BIZNES TASHKIL ETISHNING ZARURIY SHARTLARI

Beknazarova Manzura Baxtiyorovna
Qarshi davlat texnika universiteti
Iqisodiyot kafedrasida erkin izlanuvchisi
beknazarovamanzura3570@gmail.com
Orcid: 0009-0002-9219-5409

Annotatsiya. Ushbu maqolada mintaqaviy klasterlash doirasida qo‘shma biznesni tashkil etishning zaruriy shartlari tahlil qilinadi. Klasterlar iqtisodiy rivojlanish, innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish hamda hududiy raqobatbardoshlikni oshirishda muhim omil hisoblanadi. Tadqiqot doirasida O‘zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlarda klaster tizimlarining qo‘llanilishi, qo‘shma biznes tashkil etishda uchraydigan muammolar va ularni bartaraf etish strategiyalari o‘rganiladi. Ushbu ish iqtisodiy strategiyalarni shakllantirish va hududiy integratsiya jarayonlarini samarali boshqarishda foydali bo‘lishi mumkin.

Kalit so'zlar. Klaster, qo'shma biznes, iqtisodiy rivojlanish, hududiy integratsiya, innovatsiyalar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются необходимые условия для создания совместного бизнеса в рамках регионального кластерирования. Кластеры играют важную роль в экономическом развитии, стимулировании инновационной деятельности и повышении региональной конкурентоспособности. В ходе исследования изучается применение кластерных систем в развивающихся странах, таких как Узбекистан, выявляются проблемы, возникающие при создании совместного бизнеса, и предлагаются пути их решения. Данная работа может быть полезна при формировании экономических стратегий и эффективном управлении процессами региональной интеграции.

Ключевые слова. кластер, совместный бизнес, экономическое развитие, региональная интеграция, инновации.

Annotation. This article examines the essential conditions for establishing joint businesses within the framework of regional clustering. Clusters play a crucial role in economic development, fostering innovation, and enhancing regional competitiveness. The study explores the application of cluster systems in developing countries such as Uzbekistan, identifies challenges encountered in joint business formation, and proposes solutions to overcome them. This research may be beneficial in shaping economic strategies and effectively managing regional integration processes.

Keywords. cluster, joint business, economic development, regional integration, innovation.

Kirish. Bugungi global dunyoda iqtisodiy rivojlanish va raqobatbardoshlikni oshirish uchun hududiy klasterlar tizimlaridan foydalanish keng tarqalgan amaliyotga aylandi. Klasterlar – bu bir-biriga yaqin joylashgan yoki o'zaro bog'liq bo'lgan korxonalar, ilmiy markazlar, universitetlar va davlat tashkilotlarining hamkorligi asosida shakllantirilgan iqtisodiy tizimlardir. O'zbekiston Respublikasi ham so'nggi yillarda mintaqaviy rivojlanishni rag'batlantirish uchun klaster tizimlarini joriy qilishga katta e'tibor bermoqda. Klasterlar doirasida qo'shma biznes tashkil etish – bu hududning iqtisodiy salohiyatini oshirish, yangi ish o'rinlari yaratish va innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish uchun muhim vositadir. Biroq, qo'shma biznesni muvaffaqiyatli tashkil etish uchun bir qator zaruriy shartlar mavjud. Ushbu maqolada ushbu shartlar tahlil qilinadi va O'zbekiston uchun amaliy takliflar keltiriladi. Klaster tizimlari va qo'shma biznes tashkil etish bo'yicha adolatli tahlil o'tkazish uchun quyidagi adabiyotlardan foydalanildi:

- Porter M. (1990) “Klasterlarning raqobatbardoshlikka ta’siri” asari, bu erda klasterlar iqtisodiy rivojlanishda o‘ynagan rolini tasvirlaydi.
- O‘zbekiston Respublikasi hukumatining 2020–2025 yillarga mo‘ljallangan iqtisodiy strategiyasi, bu strategiyada klaster tizimlarining rivojlanish yo‘nalishlari ko‘rib chiqilgan.
- Xalqaro tajribada (masalan, Germaniya, Janubiy Koreya) klasterlar orqali qo‘shma bizneslarni rivojlantirish bo‘yicha o‘rganishlar.

Metodologiya jihatidan, ushbu tadqiqotda kvalifikatsion tahlil, taqqoslash usullari va hududiy iqtisodiy ma’lumotlar bazasidan foydalanildi. Shu bilan birga, O‘zbekistonning ayrim hududlarida klaster tizimlarining amaliy holatini o‘rganish uchun so‘rovnoma va intervyu usullari qo‘llanilgan.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, mintaqani klasterlash doirasida qo‘shma biznes tashkil etish uchun quyidagi asosiy shartlar zarur:

1. **Huquqiy asoslar va qonunchilikni takomillashtirish:** Qo‘shma biznes tashkil etishda investitsiyalarni qo‘llab-quvvatlash, soliq imtiyozlari va moliyaviy rag‘batlantirish bo‘yicha qonunchilikni aniq tartibga solish.
2. **Infrastruktura rivojlanishi:** Klaster hududlarida transport, energiya va axborot texnologiyalari infrastrukturasi sifatli bo‘lishi lozim.
3. **Malakali kadrlarni tayyorlash:** Klasterlarda ishlash uchun malakali mutaxassislarni tayyorlash va ularni jalb qilish uchun ta’lim va trening dasturlarini joriy qilish.
4. **Moliyaviy resurslar va investitsiyalar jalb qilishi:** Klasterlar ichida qo‘shma korxonalar tashkil etish uchun xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb qilish zarur.
5. **Innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish:** Klaster ichidagi korxonalar o‘rtasida innovatsion hamkorlikni rivojlantirish va yangi texnologiyalarni joriy qilish.

O‘zbekistonning ayrim hududlarida (masalan, Toshkent, Samarqand, Xorazm) klaster tizimlari joriy qilinayotgani kuzatilmoqda, biroq ularning samaradorligi hali to‘liq baholanmagan.

Qo‘shma biznes tashkil etish uchun zaruriy shartlar va ularning ahamiyati

1-jadval

№	Zaruriy shart	Tavsifi	Ahamiyati O‘zbekiston uchun	Muammolar
1	Huquqiy asoslar va qonunchilik	Investitsiyalarni qo‘llab-quvvatlash, soliq imtiyozlari, aniq tartib-qoidalar	Iqtisodiy barqarorlik va investor jalb qilish	Noaniqliklar, qonunchilikdagi zaifliklar

№	Zaruriy shart	Tavsifi	Ahamiyati O'zbekiston uchun	Muammolar
2	Infrastruktura rivojlanishi	Transport, energiya va IT infrastrukturasi sifatli bo'lishi	Logistika va innovatsion faoliyatni oshirish	Yetishmovchiliklar, moliyaviy cheklovlar
3	Malakali kadrlarni tayyorlash	Mutaxassislar tayyorlash, trening dasturlari joriy qilish	Ish o'rinlari va klaster samaradorligini oshirish	Kadr tanqisligi, ta'lim sifatining pastligi
4	Moliyaviy resurslar va investitsiyalar	Xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb qilish	Klasterlar rivojlanishi va yangi loyihalar	Investitsiya jalb qilishdagi qiyinchiliklar
5	Innovatsion faoliyatni rag'batlantirish	Korxonalar o'rtasida innovatsion hamkorlik, yangi texnologiyalar joriy qilish	Raqobatbardoshlikni oshirish, yangi mahsulotlar ishlab chiqarish	Texnologik cheklovlar, moliyaviy qo'llab-quvvatlashning yetishmovchiligi

Natijalar ko'rsatadiki, klaster tizimlari orqali qo'shma biznes tashkil etish O'zbekiston iqtisodiyotining rivojlanishida katta potentsialga ega. Biroq, bu jarayonda bir qator cheklovlar mavjud:

- Qonunchilikdagi noaniqliklar qo'shma bizneslarni tashkil etishni qiyinlashtiradi.
- Klaster hududlarida infrastruktura yetishmovchiligi innovatsion faoliyatni sekinlashtiradi.
- Malakali kadrlarni jalb qilish va ularni ushlab turishda qiyinchiliklar mavjud.

Xalqaro tajribaga asoslangan holda, O'zbekiston hukumati klaster tizimlarini rivojlantirish uchun davlat-xususiy sheriklik (PPP) modelini kengroq joriy qilishi mumkin. Shu bilan birga, xorijiy tajribadan foydalanish va mahalliy korxonalar o'rtasida hamkorlikni rivojlantirish muhimdir.

Xulosa: Mintaqani klasterlash doirasida qo'shma biznes tashkil etish O'zbekiston iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish va hududiy rivojlanishni rag'batlantirish uchun samarali vositadir. Ushbu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun huquqiy, moliyaviy, infrastruktura va kadrlarni tayyorlash bo'yicha zaruriy shartlar ta'minlanishi shart. Tadqiqot natijalari iqtisodiy siyosatni shakllantirishda foydali bo'lib, klaster tizimlarining rivojlanishiga asos sazovor bo'lishi mumkin. Kelajakda bu boradagi tadqiqotlar klasterlarning samaradorligini oshirishga yordam berishi kutilmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi. (2023). Mintaqaviy rivojlanish bo‘yicha klaster strategiyalari.
2. O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi. (2023-2024). O‘zbekiston iqtisodiy ko‘rsatkichlari bo‘yicha rasmiy hisobotlar. (stat.uz)
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5853-son Farmoni.
4. Кузнецова Н.В, Н.А. “Кластеризация экономики зарубежный опыт развития и перспективы России “// Экономика науки 2016
5. Rakhimov A.N. & Jo‘raev F.D. (2022). A Systematic Approach To The Methodology Of Agricultural Development And The Strategy Of Econometric Modeling. *resmilitaris*, 12(4), 2164-2174.
6. Juraev F.D.S. (2021). Problems Of Informatization Of Management Of Agricultural Industry And Modeling Of Agriconomic System In A Market Economy. *The American Journal of Applied sciences*, 3(02), 49-54.
7. Mukhitdinov K.S. & Juraev F.D. Methods of Macroeconomic Modeling. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD)*, e-ISSN, 2456-6470.
8. European Cluster Observatory (2022). *Cluster Development in Europe: Best Practices*. Brussels: EU Publications.
9. Toxirov A.I. (2023). “Klaster tizimlari va iqtisodiy rivojlanish” // O‘zbekiston iqtisodiyot va boshqaruv jurnali, 5(67).

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ОРГАНЛАРИДА ИНСОН РЕСУРСЛАРИНИ БАҲОЛАШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Хўжақулов Ўктам Рустам Ўғли

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви

академияси мустақил изланувчиси

E-mail: uktamkhujakulov@gmail.com

Tel.+998-90-517-72-72

Жаҳонда инсон ресурсларидан самарали фойдаланиш, уларни салоҳиятини баҳолашда рақамли технологияларни жорий этиш, стратегик бошқарувни жорий этиш каби вазифалар устувор аҳамият касб этмоқда. Ривожланган давлатлар (АҚШ, Англия, Франция, Италия, Германия, Жанубий Корея)да инсон ресурсларини (HR) баҳолаш технологик тараққиёт, ривожланаётган ишчи кучи динамикаси ва истеъдодларни бошқаришнинг янада самарали стратегияларига бўлган эҳтиёж туфайли инсон ресурсларини баҳолашда комплекс ёндашувни амалга ошириш устуворлик

қилмоқда. Давлат бошқарув органларида инсон ресурсларини баҳолашда сунъий интелект технологияларини қўллаш билан бирга инклюзив иш ўринларини яратиш стратегияларини амалга оширмоқда³.

Инсон ресурсларини (HR) баҳолашнинг энг самарали тенденциялардан бири сифатида оптимал қарор қабул қилишга доир ёндашув бўлиб, сунъий интелект (AI) ва машинали ўқитиш (machine learning) моделларини жорий этилиши, янгича ёндашувларни юзага келтирмоқда. Бу ўз навбатида инсон ресурсларини (HR) баҳолашда субъектив омилларни камайтирмоқда.

Давлат органларида инсон ресурслари баҳолашда катта ҳажмдаги маълумотлардан фойдаланиш (Big Data), сунъий интелект (AI), масофавий баҳолаш тизимларидан фойдаланиш билан бирга асосий эътибор юмшоқ кўникмалар (soft skills)га эътибор қаратиш устуворлик қилмоқда. Хитой, Ҳиндистон ва Япония каби мамлакатларда олиб борилган тадқиқотларда инсон ресурсларини баҳолаш амалиётини маданий контекстларга мослаштириш ва технологик тараққиётнинг инсон ресурсларини (HR) баҳолашга таъсирини ўрганишга қаратилган⁴.

Инсон ресурсларини баҳолашда хилма-хиллик ва инклюзивликка эътибор қаратиш устувор аҳамият касб этаётганлиги глобал ишчи кучининг ўзгарувчан эҳтиёжларини қондириш учун инсон ресурсларини баҳолаш амалиётини доимий рифожлантириб боришни тақозо этади.

Давлат сектори учун инсон ресурсларини бошқариш (HR) соҳасида ихтисослашган дастурий таъминот компанияси (NEOGOV) маълумотларига кўра давлат органларининг 63% малакали номзодлар учун рақобат ошишини кутмоқда ва 58% кейинги икки йил ичида кадрлар танқислиги юзага келишини тахмин қилмоқда⁵. Бу эса ходимларни самарали баҳолаш асосида ишга жалб қилиш жараёнларини яхшилаш зарурлигини таъкидлайди.

Давлат секторида ходимларни жалб қилиш, ўқитиш ва ривожлантиришга тобора кўпроқ устувор аҳамият касб этмоқда. Ушбу тенденциялар давлат бошқаруви органларида инсон ресурсларини бошқаришнинг ривожланаётган манзарасини таъкидлаб, стратегик ёллаш, ишчи кучини режалаштириш ва инсон ресурслари (HR) баҳолаш функцияларини оптималлаштириш учун илғор таҳлилларни интеграциялаш муҳимлигини таъкидлайди.

³ HR Trends for 2025: Analyzing the Future of Human Resource Management // https://www.selecthub.com/hris/hr-trends/?utm_source

⁴ Human resource management research and practice in Asia: Past, present and future. // https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC7388014/?utm_source

⁵ Top 5 public sector hr trends // https://www.neogov.com/hr-trends-2023?utm_source

Ўзбекистонда ҳам давлат органлари ва идораларида инсон ресурсларини баҳолаш орқали ходимларнинг ўзлуксиз малакасини ошириш, электрон платформаларни жорий этиш ва интеграциялашган маълумотлар базасидан самарали фойдаланиш натижасида очиқлик ва шаффофликни таъминлаш тенденциялари устувор аҳамият касб этмоқда.

Давлат бошқаруви органларида давлат хизматчиларининг малакаси, самарадорлиги ва профессионал ўсишини баҳолаш асосида уларни салоҳиятидан тўғри фойдаланиш тизимини жорий этиш муҳим аҳамият касб этади. Баҳолаш механизмларини такомиллаштирилиши инсон ресурсларини адолатли ва шаффоф баҳолаш, меҳнат унумдорлигини ошириш, кадрлар танловида менежментнинг замонавий усулларини жорий имконини беради. Шу нуқтаи назардан ҳам давлат бошқаруви органларида инсон ресурсларини баҳолаш механизмларини такомиллаштириш долзарб вазифалардан бир ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги «Ўзбекистон — 2030» стратегияси тўғрисида»ги 58-сон, 2019 йил 3 октябрдаги «Ўзбекистон Республикасида кадрлар сиёсати ва давлат фуқаролик хизмати тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 5843-сон, 2025 йил 30 январдаги «Ўзбекистон — 2030» стратегиясини «Атроф-муҳитни асраш ва «яшил иқтисодиёт» йилида амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида»ги 16-сон фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 15 майдаги «Ўзбекистон Республикасида Касбий малакалар, билим ва кўникмаларни ривожлантириш миллий тизими фаолиятини ташкил этиш чоралари тўғрисида»ги, 2023 йил 22 сентябрдаги «Республика ва маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органларида инсон ресурсларини бошқариш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 492-сон, 2024 йил 4 октябрдаги «Рахбар кадрларни баҳолаш марказини ташкил этиш тўғрисида»ги 629-сон қарорлари ҳамда мазкур соҳага тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда мазкур диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Давлат бошқаруви органларида инсон ресурсларини баҳолаш механизмларини такомиллаштириш массаларини кўплаб хорижлик олимлар Ж.Ввейнхардт, П.Папшене, С.Коев, А.Смахлюк, А.Надточий, Л.Чепурда, Р.Дубас, Е.Ширинкина, Й.Барух, А.Тёрстена, А. Яшари, Т. Джефферсон томонидан ўрганилган⁶. Улар томонидан яратилган илмий

⁶ Vveinhardt, Jolita & Papšienė, Palmira. (2013). The Structure of Human Resources Assessment Process: Conditions for Criteria Formation. *Business and Management Research*. 2. 69-84. 10.5430/bmr.v2n2p69; Koev, S.R., Smahliuk, A., Nadtochii, A.A., Chepurda, L., & Dubas, R. (2019). Determination of the Quality of Human

асарларда инсон ресурсларини баҳолаш, уларнинг сифатини аниқлаш ва самарадорлигини оширишга қаратилган турли ёндашувлар ёритилган. Хусусан, инсон ресурсларини баҳолаш жараёнининг тузилмаси, стратегик бошқарувда кадрлар сифатини аниқлаш, рақамли иқтисодиёт шароитида меҳнат бозоридаги ўзгаришлар, инсон ресурсларини бошқариш сифатини баҳолаш ва ишончилигини таъминлаш, янги технологиялар ва қайта ташкил этиш жараёнлари орқали инсон ресурслари самарадорлигини ошириш ҳамда замонавий HR 3.0 концепцияси доирасида кадрлар бошқаруви самарадорлигини ошириш масалалари муҳокама қилинган.

Инсон ресурсларини баҳолаш бўйича МДХ олимларидан А.В. Гагаринский, В.Г. Семенов, Г.В. Погодина, Р.А. Толмачов, Е.В. Шеглова, Е.С.Морозова, Е.С.Шатрова, Ю.Масалова, О.А. Аксенова, С. Рыбьянцева, С.А. Асланова, А.В. Долматов, А.П. Панфилова, С.Ю.Трапицына каби олимлар тадқиқот олиб борган⁷.

Ушбу илмий тадқиқот ишларида инсон капиталини баҳолаш, кадрлар малакасини аниқлаш ва ташкилотларда инсон ресурсларини бошқариш самарадорлигини оширишга қаратилган масалалар ёритилган. Хусусан, Гагаринский ва Семенов ташкилотларда инсон капитали баҳолаш

Resources in Strategic Company Management. Academy of Strategic Management Journal, 18, 1; Shirinkina E.V. (2019). Chelovecheskiy kapital i ryok truda v tsifrovom razvitiі rossiyskoy ekonomiki [Human capital and the labour market in the digital development of the Russian economy]. Russian Journal of Labor Economics. 6 (1). 103–112. (in Russian). doi: 10.18334/et.6.1.40099; Baruch, Yehuda. (1997). Evaluating quality and reputation of human resource management. Personnel Review - PERS REV. 26. 377-394. 10.1108/00483489710176057; Törstena, Arben & Jashari, Arta & Jashari, Bujar. (2019). Improving the efficiency of human resources with the use of new technologies and reorganization process. International Journal of Research in Business and Social Science (2147- 4478). 9. 31-38. 10.20525/ ijrbs.v9i1.606; Ting, Geofferson. (2021). Human Resource 3.0: Assessing and Improving Performance. 10.13140/RG.2.2.32830.82244.

⁷ Гагаринский А.В. Система показателей оценки человеческого капитала организации [Текст] / А.В. Гагаринский, В.Г. Семенов // Вестник Поволжского государственного университета сервиса. Серия «Экономика». Тольятти: Изд-во ПВГУС, 2013. № 4 (24) С. 67-71. 0,4/0,2 печ. л.; Погодина Г.В. Инструменты оценки качества знаний (персонала) // Справочник по управлению персоналом. М., 2005. №2.; Р.А.Толмачов. Е.В.Шеглова. Совершенствование оценки эффективности служебной деятельности руководителя органа внутренних дел. //диссертация. 2002. Санк-Петербург; Морозова Елена Сергеевна, Шатрова Екатерина Сергеевна Современные методы оценки персонала в системе управления человеческими ресурсами // Региональное развитие. 2015. №4 (8). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-metody-otsenki-personala-v-sisteme-upravleniya-chelovecheskimi-resursami>; Масалова, Юлия. (2019). Оценка качества человеческих ресурсов в условиях формирования Национальной системы квалификаций. Russian Journal of Labor Economics. 6. 1043. 10.18334/et.6.3.40846; Аксенова О.А. Оценка результатов деятельности работников как инструмент управления человеческими ресурсами: зарубежный опыт // УЭКС. 2016. №11 (93). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-rezultatov-deyatelnosti-rabotnikov-kak-instrument-upravleniya-chelovecheskimi-resursami-zarubezhnyy-opyt>; С. Рыбьянцева, С. А. Асланова Оценка эффективности использования человеческих ресурсов // Экономика и бизнес: теория и практика. 2020. №3-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-effektivnosti-ispolzovaniya-chelovecheskih-resursov>; Долматов, А.В. Адаптация, оценка и аттестация персонала в организации // Инновационное управление человеческими ресурсами в образовательных учреждениях. Коллективная монография. 1 часть / под ред. А.П. Панфиловой, С.Ю. Трапицына - СПб.: Свое издательство, 2014. - 318 с; Морозова Елена Сергеевна, Шатрова Екатерина Сергеевна Современные методы оценки персонала в системе управления человеческими ресурсами // Региональное развитие. 2015. №4 (8). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-metody-otsenki-personala-v-sisteme-upravleniya-chelovecheskimi-resursami>

тизимларини муҳокама қилган бўлиб, асосий кўрсаткичлар ва баҳолаш усулларини таҳлил қиладилар. Погодина эса персоналнинг билим сифатини баҳолаш инструментларига эътибор қаратиб, кадрлар малакасини аниқлаш усулларини кўриб чиқади. Толмачов ва Шеглова ҳуқуқ-тартибот органларида раҳбарлар фаолиятининг самарадорлигини баҳолаш масалаларини тадқиқ этиб, хизмат натижадорлигини ошириш бўйича тавсиялар беради. Морозова ва Шатрова инсон ресурсларини бошқариш тизимида персонални баҳолашнинг замонавий усулларини таҳлил қилиб, уларнинг ташкилотнинг ривожланишига таъсирини ўрганадилар. Масалова миллий квалификация тизими шароитида инсон ресурсларининг сифатини баҳолаш муаммоларини ва уларни такомиллаштириш йўллариини муҳокама қилади. Аксенова халқаро тажрибага таяниб, ходимларнинг иш натижаларини баҳолаш усуллари орқали инсон ресурсларини бошқаришнинг самарадорлигини ошириш бўйича таҳлил ўтказди. Рыбьянцева ва Асланова инсон ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш бўйича иқтисодий таҳлиллар ўтказиб, тавсиялар берадилар. Долматов, Панфилова ва Трапицына персонални мослаштириш, баҳолаш ва аттестациядан ўтказиш жараёнларини инновацион ёндашувлар асосида такомиллаштиришга урғу берадилар.

Ўзбекистонлик олимлардан хусусан, Ш.Р. Холмўминов, Қ.Х. Абдурахмонов, А.Б. Ҳайитов, А.М. Акбаров, Ш.Н. Зайнутдинов, Р.И. Нуриббетов, Н.Қ. Йўлдошев, Д.Н. Раҳимова, Г.Қ. Абдурахмонова, Д. Бойдадаев, Н. Шакирова, С. Ғойипназаров, Г. Джураева, Ф.А. Анаркулов ва бошқалар инсон ресурсларни баҳолаш борада илмий изланишлар олиб борган⁸. Ушбу олимлар тадқиқот ишларида инсон ресурсларини бошқариш, персонални бошқариш стратегиялари, кадрлар салоҳиятини ривожлантириш усуллари, маҳаллий бошқарув тизимида кадрлар менежменти ва уларнинг

⁸ Холмўминов Ш.Р. Маҳаллий бошқарув кадрлари менежменти. – Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, -Т.: 2004 й.; Абдурахмонов Қ.Х., Холмўминов Ш.Р., Ҳайитов А.Б., Акбаров.А.М. “Персонални бошқариш”. Дарслик-Т.: Иқтисодиёт нашриёти, 2014. – 337 б.; Зайнутдинов Ш.Н., Нуриббетов Р.И. Персонални бошқариш. Дарслик. – Т.: “Янги йўл полиграф сервис”, 2007. – 320 б.; Йўлдошев Н.Қ. Стратегик менежмент. Дарслик. – Т.: ТДИУ, 2013. 140 б.; Раҳимова Д.Н., Абдурахмонов Қ.Х. ва бошқалар. Замонавий менежмент: назария ва амалиёт. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2009.; Абдурахмонова Г.Қ. Инсон ресурсларини бошқариш. Дарслик – Т.: Ўз.Р.ФА. “Фан” нашриёти ДҚ. 2021. – Б-692; Бойдадаев Д. Бошқарув имкониятларини баҳолашнинг иқтисодий диагностика усуллари. // “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 5, sentyabr-oktyabr, 2021 yil / https://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/18_Boydadayev.pdf; Акбаров А., Шакирова Н. Кадрлар салоҳиятини инновацион ривожлантириш модели (Япония тажрибаси мисолида) // “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журналы. № 2, март-апрель, 2019 йил; Г.Абдурахманова, С. Ғойипназаров. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларида инсон ресурсларини бошқариш. -Т.:ТДИУ, 2022. 43-44 бетлар; Джураева, Г. (2023). Замонавий корхоналарда инсон ресурсларини бошқаришнинг муаммолари. Iqtisodiyot Va ta’lim, 24(3), 223–228. https://doi.org/10.55439/ECED/vol24_iss3/a34; Анаркулов Ф.А. Қурилиш индустрияси тармоғида инсон ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги омиллари. // “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журналы. № 3, май-июнь, 2017 йил.

самарадорлигини оширишга оид масалалар кенг ёритилган. Шунингдек, персонални баҳолаш, иқтисодий диагностика усуллари, стратегик менежмент ва давлат бошқарув органларида инсон ресурсларини шакллантириш жараёнлари таҳлил қилинган. Шунингдек, замонавий корхоналарда инсон ресурсларини бошқаришдаги муаммолар ва уларни бартараф этиш механизмлари ҳақида фикрлар билдирилган.

Юқоридаги тадқиқотчи ва олимларнинг илмий тадқиқот ишлари инсон ресурсларини баҳолаш усуллари жорий этишнинг илмий-назарий ва услубий асосларини ёритишда муҳим манба бўлиб хизмат қилсада, давлат бошқаруви органларида инсон ресурсларини баҳолаш механизмларини такомиллаштириш масаллари етарлича тадқиқ этилмаган. Бу ўз навбатида мазкур соҳада фундаментал, амалий ва инновацион тадқиқотлар олиб боришни тақазо этади.

Хулоса қилиб айтганда Ўзбекистон Республикаси шароитида давлат бошқарув органлари инсон ресурсларининг меҳнат самарадорлигини ошириш ва баҳолаш механизмларини такомиллаштириб бориш бошқарувнинг иқтисодий унумдорлигини оширибгина қолмасдан, бошқарувдаги изчилликни ошириб, тизимнинг тўғри ва тез ишлашига замин яратади. Юқори самарадорликка эришиш учун инсон ресурсларидан тўғри фойдаланиш ташкилотларда инсон ресурсларини бошқаришнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Инсон ресурслари самарадорлигини ошириш кўрсаткичлари ташкилотда умумий меҳнат унумдорлигини бошқариш стратегиясини шакллантиришга ёрдам беради, ташкилотнинг турли бўлинмалари ва қисмлари ўртасида самарали мулоқот ва ҳамкорликни яхшилади, бошқарув, ишчи кучи ва инсон капитали имкониятларини кенгайтириш дастурлари, изчил баҳолаш ва инсон ресурслари самарадорлигини аниқлаш бўйича ягона процедуралар, ташкилотнинг иш фаолиятини баҳолаш механизмларини қўллаш, баҳолаш кўрсаткичлари ва ўлчовларни бажаришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати

1. HR Trends for 2025: Analyzing the Future of Human Resource Management // https://www.selecthub.com/hris/hr-trends/?utm_source
2. Human resource management research and practice in Asia: Past, present and future. // https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC7388014/?utm_source
3. Top 5public sectorhr trends // https://www.neogov.com/hr-trends-2023?utm_source

4. Vveinhardt, Jolita & Papšienė, Palmira. (2013). The Structure of Human Resources Assessment Process: Conditions for Criteria Formation. Business and Management Research. 2. 69-84. 10.5430/bmr.v2n2p69;

5. Морозова Елена Сергеевна, Шатрова Екатерина Сергеевна. Современные методы оценки персонала в системе управления человеческими ресурсами // Региональное развитие. 2015. №4 (8). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyye-metody-otsenki-personala-v-sisteme-upravleniya-chelovecheskimi-resursami>

6. Акбаров А., Шакирова Н. Кадрлар салоҳиятини инновацион ривожлантириш модели (Япония тажрибаси мисолида) // “Иқтисодий ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 2, март-апрель, 2019 йил;

7. Г.Абдурахманова, С. Ғойипназаров. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларида инсон ресурсларини бошқариш. -Т.:TDIU, 2022. 43-44 бетлар;

8. Джураева, Г. (2023). Замонавий корхоналарда инсон ресурсларини бошқаришнинг муаммолари. Iqtisodiyot Va ta'lim, 24(3), 223–228. https://doi.org/10.55439/ECED/vol24_iss3/a34;

TALABALARNING GIPOTETIK TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHDA INNOVATSION TA'LIM METODLARIDAN FOYDALANISH

Xujakulov Anvar Karomatullo o'g'li,

Qarshi davlat texnika universiteti o'qituvchisi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada, bizning fikrimizcha, ta'limning texnik yo'nalishlarining bo'lajak bakalavrlarida faraziy fikrlashni samarali shakllantirishga yordam beradigan pedagogik shartlarni tanlashning nazariy asoslari keltirilgan.

Kalit so'zlar: faraziy fikrlash, pedagogik shart-sharoitlar, bo'lajak bakalavrlar, interfaol o'qitish, aksiologik yondashuv va boshqalar.

Абстрактный. В данной статье, на наш взгляд, представлены теоретические основы выбора педагогических условий, способствующих эффективному формированию гипотетического мышления у будущих бакалавров технических направлений образования.

Ключевые слова: гипотетическое мышление, педагогические условия, будущие магистранты, интерактивное обучение, аксиологический подход и др.

Annotatsiya. This article presents the theoretical justification for the selection of pedagogical conditions that, in our opinion, contribute to the effective formation of hypothetical thinking in future bachelors of technical directions of education.

Keywords: hypothetical thinking, pedagogical conditions, future bachelors, interactive teaching, axiological approach, etc.

Ta'lim jarayonida texnika ixtisosliklari talabalarida gipotetik tafakkurni shakllantirish jarayonini modellashtirishga bo'lgan talab ta'lim jarayonini o'zaro bog'langan elementlar tizimi shaklida yaxlit tasvirlash, o'rganilayotgan jarayonning nazariy mazmunini asoslash, rejalashtirilgan natijaga erishishni ta'minlaydigan pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash, gipotetik tafakkurni shakllanganligini tasdiqlash yoki rad etish uchun tashhishlash vositalarini ishlab chiqish zarurati bilan belgilanadi.

O'rganilayotgan jarayonni modellashtirish maqsadiga muvofiq quyidagi: texnika ixtisosliklari talabalarining gipotetik tafakkurini shakllantirish jarayonini asoslash uchun zarur bo'lgan uslubiy yondashuvlar va ulardan kelib chiqadigan tamoyillarni aniqlash; komponentlarni, ularning mazmuni va aloqalarini aniqlagan holda tegishli modelni ishlab chiqish va amalga oshirish kabi vazifalar belgilab olindi. Pedagogik modellashtirish texnika ixtisosliklari talabalarining sifat va shaxsiy xususiyatlarini o'zgartirishga qaratilgan bo'lib, boshqariladigan o'quv jarayonini model shaklida tasavvur qilish va moddiy jihatdan taqdim etish imkonini berdi.

Texnika ixtisosliklari talabalarida gipotetik tafakkurni shakllantirishning funksional-tuzilmaviy modeli mantiqiy, nazariy, faraziy va analitik tuzilish orqali ishlab chiqilgan bo'lib, u mos ravishda maqsadli, mazmunli, protsessual va natijaviy bloklarni o'z ichiga oladi.

Texnika ixtisosliklari talabalarida gipotetik tafakkurni shakllantirishning funksional-tuzilmaviy modelini loyihalash ta'lim va kasbiy standartlarni hisobga olgan holda amalga oshirildi.

Modelni maqsadli blokining mantiqiy tuzilishi kasbiy sohadagi xatarlarning oldini olishga tayyor bo'lgan malakali mutaxassislarni tayyorlash zarurati bilan belgilanadigan davlat va ijtimoiy buyurtmalarni o'z ichiga oladi. Modellashtiriladigan jarayonning maqsadi - ta'limning texnik ixtisosliklari talabalarining gipotetik tafakkurini shakllantirish, xavfsizlik madaniyati qadriyatlari bilan ma'noviy o'zaro bog'liqlikda xavfsizlikni ta'minlash va xatarlarning oldini olish bo'yicha qonunlar va qoidalarga rioya qilish zaruratini ishlab chiqish hisoblanadi.

Modelni mazmun blokining nazariy tuzilishi gipotetik tafakkur mazmunini belgilaydigan ta'lim kompetensiyalari, mehnat funksiyalari majmuini, shuningdek, tadqiqotning uslubiy asoslarini birlashtiradi. Davlat ta'lim standartlari (DTS) malaka talabalarini taxlili ta'lim kompetensiyalari hamda kasbiy standartlarning mehnat funksiyalari majmuining mazmunini tahlil qilish, bakalavriat darajasida talabalar tomonidan gipotetik tafakkurni egallash natijasini:

kasbiy sohadagi xatarlar va ularning oldini olish yo'llari, xavfsizlikni ta'minlashga qaratilganlik, kasbiy xavf-xatarni baholash, kamaytirish va xavfsizlik choralarini aniqlash qobiliyati kabilarni umumlashtirishga imkon berdi.

Tadqiqotning uslubiy bazasi sifatida kompetentlik, faoliyatli, aksiologik, gipotetik yondashuvlar va ularga mos keladigan tayanch tamoyillar (qadriyatga yo'naltirilganlik, integrativlik, subyektivlik, o'z-o'zini namoyon etish) belgilandi. Kompetentlik yondashuvi ko'plab ilmiy manbalarda, me'yoriy hujjatlarda, kasbiy ta'limda asosiy sifatida qo'llanilgan. Ushbu yondashuv nafaqat o'rganilgan ma'lumotlar yig'indisiga, balki, birinchi navbatda, kasbiy sohada odatiy va nostandart vaziyatlarda xavf-xatarning oldini olishga tayyor bo'lgan malakali mutaxassisni tayyorlashga e'tibor qaratgan holda ta'lim natijasiga urg'u beradi.

Kompetentli yondashuv zamonaviy davr ruhiga mos keladigan ta'lim maqsadlarini belgilaydi, ular orasida u quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin: o'rgana olish, o'zligini aniqlash, o'z-o'zini faollashtirish, individual ijtimoiylashuv va rivojlanishi.

Mazkur maqsadlarga erishishning instrumental vositalari bo'lib, kompetentlik, kompetensiyalar va meta-sifatlar hisoblanadi.

Tadqiqot ishimizda kompetentli yondashuv talabalarning kasbiy-shaxsiy rivojlanishi, shu jumladan xavfli mehnat sharoitida harakat qilish uchun bilimlarni oshirish va qo'llash, xavfsizlik madaniyatiga rioya qilish, uni bartaraf etishga qaratilgan tafakkurni rivojlantirish, refleksiya orqali ijobiy motivlarni kuchaytirish maqsadida ta'limning texnika ixtisosliklari talabalarining gipotetik tafakkuri mazmunini shakllantirish jarayonini aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Kompetentli yondashuvi tadqiqot konteksti uchun ahamiyatli integrativ xarakterida qo'llanildi. Bunda xavfsizlikni ta'minlash va xatarning oldini olish sohasidagi bilimlarni, ta'lim va kasbiy standartlarda belgilangan tavsiyalarni ishlab chiqish, xavfli holatlarni bartaraf etish ko'nikma va malakalarini shakllantirish lozim bo'ladi. Uning natijisida talabalarning gipotetik tafakkurini shakllantirilib, yuqori darajaga o'tishga ta'minlanadi. Kompetentli yondashuv kontekstida integrativlik tamoyili gipotetik tafakkurni shakllantirishning izchilligi, uzluksizligi va yaxlitligini hisobga olgan holda o'quv fanlari mazmuniga tegishli mehnat funksiyalari deskriptorlarini kiritish - DTS malaka talablarini uyg'unlashtirishga imkon beradi. Integrativlik tamoyili texnika ixtisosliklari talabalarida gipotetik tafakkurni shakllantirilishini metafan natijasi sifatida ko'rib chiqishga imkon berib, u ma'lum bir sohadagi bilimlarni, intellektual va refleksiv ko'nikmalarni, xavfsizlik madaniyati qadriyatlariga yo'naltirilganlik, xavfning oldini olishga motivatsiya, shuningdek, mavhum kasbiy va ishlab chiqarish amaliyoti davri faoliyatdagi xavfli ishlab chiqarish

vaziyatlarni bartaraf etish tajribasi kabi shaxsiy fazilatlarni birlashtirish imkonini beradi.

Faoliyatli yondashuv kompetentlik yondashuvi sharoitlarida ta'lim jarayoni subyektlari sifatida chiqadigan talabalar "shaxsining rivojlanishining asosiy vositasi va sharti" sifatida boshqariladigan faol bilish o'quv faoliyati zaruratini tasdiqlash imkonini beradi. Faoliyatli yondashuvni amalga oshirishda subyektlik va o'z-o'zini namoyon tamoyillaridan foydalanilgan.

"Subyektlik" ostida insonning "faol harakat qiluvchi shaxs, harakatning harakatlantiruvchi kuchi", shuningdek, "maqsadli va refleksiv harakat qilish" qobiliyatini tavsiflovchi fazilatlari yig'indisini tushunamiz. Subyektlik, "inson faolligi, yaxlitligi, avtonomligining eng yuqori darajasidir" pedagogik nuqtayi nazardan, nafaqat shaxsning faoliyatga jalb etilishi, balki ushbu faoliyatning qadriyat jihati ham muhimdir, chunki subyektlikni shaxsning faoliyat ma'nolarini nafaqat o'zlashtirish, uzatish, balki dolzarb qadriyatlar sifatida yaratish bo'yicha xususiyati sifatida ta'riflanishi mumkin" nuqtayi nazari alohida qiziqish uyg'otadi.

Subyektlik shakllanishi jarayoni ichki ma'no bilan to'ldirilgan, o'zligini aniqlash, o'zligini namoyon etish, o'zini faollashtirish qobiliyatiga ega talabaning shaxsiy va kasbiy ulg'ayishi uchun erkinlik, o'zaro hurmat va mas'uliyat atmosferasida faoliyatni amalga oshirishda sharoit yaratishni nazarda tutishi kerak.

Hozirgi vaqtda o'zligini namoyon etish muammosi OTMlarda shakllanadigan qadriyatlar, motivatsiya, refleksivlik, kommunikativlik, kreativlik, mas'uliyat va moslashuvchanlik kabi shaxsiy xususiyatlar bilan chambarchas bog'liqdir. Ushbu xususiyatlarni amalga oshirish bevosita OTM ta'lim muhitining imkoniyatlariga, maqsadli tuzilgan ta'lim-tarbiya faoliyatiga bog'liq bo'lib, u o'zligini namoyon etishga hamda shaxsning kasbiy yo'nalganligiga ta'sir qiladi.

Faoliyatli yondashuv - mashg'ulotlarda faol va interfaol o'qitish usullaridan foydalangan holda va ishlab chiqarish amaliyoti davomida amalga oshirilgan.

Faoliyatda qadriyatlar kasbiy va ijtimoiy faoliyatda xatti-harakatlar, qarorlar qabul qilish uchun to'g'ridan to'g'ri ko'rsatmalar va yo'riqnomalar mavjud bo'lmaganda namoyon bo'ladi.

Aksiologik yondashuv texnik ta'limning insonparvarlikka yo'nalganligi nuqtayi nazaridan anglangan va tadqiqotga xavfsizlik madaniyati qadriyatlariga yo'naltirilganlikni shakllantirish vositasida kiritilgan. Shaxsiy ahamiyatli qadriyatlar talabalarining individual kognitiv va amaliy faoliyatida qarorlar qabul qilishda va ularning o'z refleksiv qobiliyatlarini baholashda xavfsizlik madaniyatining yo'naltiruvchi funksiyasini amalga oshirishga qaratilgan, ijtimoiy

ahamiyatga ega qadriyatlar esa mehnat muhofazasini, sanoat, ekologik va yong'in xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq qarorlarni qabul qilishda yo'naltiruvchi funksiyasini amalga oshirishda namoyon bo'ldi.

Aksiologik yondashuv texnik ixtisosliklari talabalarini kasbga tayyorlashning inson salomatligi va hayotiga, atrof-muhitga va tabiiy resurslarga qadriyatli munosabatni, kasbiy va texnogen xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha o'z faoliyati natijalari uchun mas'uliyatni faollashtirishga xizmat qiladigan eng muhim tarbiyaviy vazifalaridan birini hal qilishga yo'naltirilgan.

Xavfsizlik madaniyati qadriyatlariga yo'naltirish jarayonini faollashtirish uchun ixtiyoriy va majburiy motivatsiyadan foydalandik. Xavfsizlik madaniyati qadriyatlariga yo'naltirilganlikni mustahkamlash uchun ixtiyoriy motivatsiya asosiy maqsad sifatida shaxsiy, kasbiy (xodimlar), jamoat (korxona yaqinidagi aholi punktlari aholisi), ekologik, texnogen xavfsizlikni ta'minlash bo'lgan amaliy mashg'ulotlarda, shuningdek, talabalar xavfsizlikning belgilangan turlarini ta'minlash kontekstida olingan natijalarning majburiy tahlilini o'z ichiga olishi kerak bo'lgan amaliy ishlar uchun xulosalar tayyorlashda shakllantirildi.

Har bir o'rganilayotgan fan o'quv-uslubiy majmua (O'UM) bilan ta'minlangan bo'lib, unda kompetensiyalarning dastlabki ta'riflarini, kompetensiyalarning fanga tegishli qismlarini hamda gipotetik tafakkurning shakllanganligini o'z ichiga oladi. Fanga tegishli kompetensiyalarning talabalarda shakllantirishga qo'yiladigan talablar uchlikda – bilish, bajara olish, egallash – ochib berilgan. U komponentlari ro'yxatini, shuningdek, o'quv ishlarining turlari va baholash vositalarini o'z ichiga oladi. Shunday qilib, o'quv fanlari mazmuni gipotetik tafakkur shakllantirish bilan, tadqiqotning maqsadi esa xavfsizlik madaniyatini shakllantirishga yo'naltirilganlik, tafakkur va refleksiyaning rivojlantirish, xavfsizlikni ta'minlash choralarini aniqlashda kerakli ma'lumotlardan foydalanish qobiliyati bilan to'ldiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Васюкова Е.Е. Уровни развития познавательной потребности и их проявление в мышлении. // Вопросы психологии. №3. - 1998. - С. 91 – 103.
2. Дернер Д. Логика неудачи: Стратегическое мышление в сложных ситуациях. М.: Смысл, 1997. - 243 с.
3. Дусавицкий А.К. Дважды два равно икс. М.: Инфолайн, 1995. - 173 с.
4. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления. М.: Совершенство, 1997. - 204 с.
5. Жалдак Н.Н. Обучение логичности. Белгород: Везелица, 1998. - 116 с.
6. Gayratovich, E. N. (2019). USING VISUAL PROGRAM TECHNOLOGY METHODS IN ENGINEERING EDUCATION. European

Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol, 7(10).

7. Xujakulov Anvar Karomatullo o'g'li FUNCTIONAL-STRUCTURAL MODEL OF FORMATION OF HYPOTHETICAL THINKING IN STUDENTS European International Journal of Pedagogics, open access international Journal Vol 5(3). <https://eipublication.com/index.php/eijp/article/view/2313>

8. Shodiyev Rizamat Davronovich, and Ergashev Nuriddin Gayratovich. "ANALYSIS OF EXISTING RISKS AND METHODS OF COMBATING THEM IN CLOUD TECHNOLOGIES". American Journal of Pedagogical and Educational Research, vol. 18, Nov. 2023, pp. 190-8, <https://www.americanjournal.org/index.php/ajper/article/view/1522>.

9. Xujakulov Anvar Karomatullo o'g'li PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF HYPOTHETICAL THINKING IN FUTURE BACHELORS OF TECHNICAL DIRECTIONS. American Journal of Pedagogical and Educational Research. Vol 31 December.2024 <https://americanjournal.org/index.php/ajper/article/view/2611>

10. Gayratovich, Ergashev Nuriddin. "A MODEL OF THE STRUCTURAL STRUCTURE OF PEDAGOGICAL STRUCTURING OF EDUCATION IN THE CONTEXT OF DIGITAL TECHNOLOGIES." American Journal of Pedagogical and Educational Research 13 (2023): 64-69.

STEAM TA'LIM TEXNALOGIYASINI MAKTABGACHA TA'LIMDA QO'LLASH BO'YICHA XORIJIY TAJRIBALAR

Toshtemirova Sevara Erkin qizi

Maktabgacha ta'lim fakulteti 2-bosqich talabasi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) ta'lim texnologiyasining maktabgacha ta'limda qo'llanilishiga bag'ishlangan xorijiy tajribalar tahlil qilinadi.. Maqolada AQSh, Finlandiya, Germaniya va Yaponiya kabi mamlakatlardagi STEAM ta'limining maktabgacha yoshdagi bolalar uchun qanday qo'llanilayotganligi ko'rib chiqiladi. Xorijiy tajribalar maktabgacha ta'lim tizimida STEAM yondashuvining muvaffaqiyatli joriy etilishini va uning bolalar uchun ilmiy, texnologik, san'at va ijodiy sohalarda rivojlanishiga olib kelishini ko'rsatadi. Maqola, shuningdek, O'zbekistonda ham STEAM ta'lim texnologiyasining maktabgacha ta'limda qo'llanilishining ahamiyatini ta'kidlaydi.

Аннотация: В данной статье анализируется применение технологии STEAM (наука, технологии, инженерия, искусство, математика) в дошкольном образовании на основе зарубежного опыта. Рассматривается, как STEAM-образование применяется для детей дошкольного возраста в таких странах, как США, Финляндия, Германия и Япония. Зарубежный опыт

демонстрирует успешное внедрение STEAM-подхода в системе дошкольного образования и его вклад в развитие у детей научных, технологических, художественных и творческих навыков. В статье также подчеркивается важность применения STEAM-технологий в дошкольном образовании в Узбекистане.

Annotation: This article analyzes the application of STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) technology in preschool education based on foreign experiences. It examines how STEAM education is implemented for preschool-aged children in countries such as the USA, Finland, Germany, and Japan. Foreign experiences demonstrate the successful integration of the STEAM approach in preschool education systems and its contribution to the development of scientific, technological, artistic, and creative skills in children. The article also emphasizes the importance of implementing STEAM technologies in preschool education in Uzbekistan.

Kalit so'zlar: STEAM, maktabgacha ta'lim, xorijiy tajribalar, ijodkorlik, texnologiya, matematika, fan, san'at, bolalar ta'limi.

Ключевые слова: STEAM, дошкольное образование, зарубежный опыт, креативность, технологии, математика, наука, искусство, образование детей.

Keywords: STEAM, preschool education, foreign experience, creativity, technology, mathematics, science, art, children's education.

Bugungi kunda STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) ta'lim texnologiyasi dunyoning ko'plab mamlakatlarida maktabgacha ta'lim tizimida muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda. STEAM ta'limi nafaqat bolalarning ilmiy va texnologik tafakkurini rivojlantirishga, balki ularning ijodkorlik, muammolarni hal qilish va jamoda ishlash ko'nikmalarini ham mustahkamlashga yordam beradi. Ushbu maqolada, STEAM ta'lim texnologiyasining maktabgacha ta'limda qo'llanishi bo'yicha xorijiy tajribalar ko'rib chiqiladi.

STEAM Ta'limi: Ta'rifi va Muhim Asoslari

STEAM ta'lim texnologiyasi bolalarga fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika fanlarini o'zaro bog'lash orqali o'rganishga imkoniyat yaratadi. Bu yondashuvda bolalar faqat nazariy bilimlarni emas, balki amaliy ko'nikmalarni ham egallashadi. STEAM ta'limining asosiy tamoyillari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Ijodkorlik: San'at va dizayn orqali muammoni yangi va innovatsion usullarda hal qilish.

Kollaboratsiya (birlashish, hamkorlik) Jamoda ishlash va bir-biridan o'rganish.

Amaliyot: Tez-tez amaliy mashg'ulotlar va laboratoriya ishlarini o'tkazish.

Interdisiplinar yondashuv: Turli sohalar o'rtasida bog'lanishlar yaratish.

Xorijiy Tajribalar

1. AQSh (Amerika Qo'shma Shtatlari)

AQShda STEAM ta'limi maktabgacha ta'lim muassasalarida keng qo'llanilmoqda. Masalan, "Makerspaces" (yaratish maydonlari) kontseptsiyasi AQShning bir qancha bog'chalari va maktabgacha ta'lim muassasalarida joriy etilgan. Bu yondashuvda bolalar turli xil materiallar bilan ishlash orqali o'zlarini texnologiya va san'at sohalarida o'rgatishadi. Ushbu yondashuv, bolalarga konstruktiv fikrlash va kreativ muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, AQShda STEAM asosida o'quv dasturlari va treninglar ko'plab maktabgacha ta'lim tashkilotlarida amalga oshirilmoqda.

2. Finlandiya

Finlandiya ta'lim tizimi dunyoda eng ilg'or tizimlardan biri sifatida tanilgan. Bu yerda STEAM ta'limi o'zining ilg'or uslublari va metodologiyalari bilan mashhur. Finlandiyadagi bog'chalar bolalar uchun ko'plab interaktiv o'quv faoliyatlarini tashkil etadilar. Masalan, o'yinlar va tajribalar yordamida bolalar texnologiya, san'at va ilm-fan fanlariga qiziqish uyg'otadilar. Bolalar matematika va ilm-fan asoslarini o'zlashtirgan holda, ijodkorlik va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Bundan tashqari, STEAM ta'limi ko'plab innovatsion texnologiyalar, masalan, robototexnika va interaktiv ta'lim platformalari yordamida amalga oshiriladi.

3. Germaniya

Germaniyada STEAM ta'limining maktabgacha yoshdagi bolalar uchun qo'llanishi kengaymoqda. Maktabgacha ta'limda STEAM yondashuvining muvaffaqiyatli joriy etilishi uchun alohida metodologiyalar ishlab chiqilgan. Germaniyaning ko'plab bog'chalari va maktabgacha ta'lim muassasalari ilmiy va texnologik faoliyatlarni bolalar uchun qiziqarli va o'qituvchi yondashuvlar orqali tashkil etadilar. Bolalar bilan mashg'ulotlar robotlar, qurilmalar va boshqa texnologiyalar yordamida olib boriladi. Shuningdek, san'atga alohida e'tibor berilib, bolalar ijodkorlik va tasavvur kuchini rivojlantirishga yo'naltirilgan faoliyatlar tashkil etiladi.

4. Yaponiya

Yaponiyada STEAM ta'limining maktabgacha yoshdagi bolalar uchun qo'llanilishi keng rivojlanmoqda. Bu yerda STEAM ta'limi bolalar uchun o'z-o'zini ifoda etish, muammolarni hal qilish va ijodiy yondashuvlarni rivojlantirishga qaratilgan. Yaponiyadagi bog'chalar va maktabgacha ta'lim muassasalarida robototexnika va texnologiyalarning kirishi orqali bolalar ilm-fan va muhandislik sohalariga qiziqishni kuchaytirishadi. Bolalar tajriba va o'yinlar

orqali o'rganishadi, bu esa ularning matematik tafakkurini rivojlantirishga yordam beradi.

Xulosa

STEAM ta'lim texnologiyasini maktabgacha ta'limda qo'llash nafaqat bolalar uchun qiziqarli va ijodiy o'qitishni ta'minlaydi, balki ularning ilmiy tafakkuri, texnologik bilimlari va ijodkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradi. Xorijiy tajribalar shuni ko'rsatadiki, STEAM yondashuvi bolalarga kompleks muammolarni hal qilishda yordam beradi va ularni kelajakdagi muvaffaqiyatlarga tayyorlaydi. O'zbekiston uchun ham STEAM ta'lim texnologiyasining maktabgacha ta'limda qo'llanilishi muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "Ilk qadam" Maktabgacha ta'lim tashkilotining Davlat o'quv dasturi. T.: 2022.
2. Sh.S.Sharipov, X.A.Meliyev, Sh.A.Buranova STEAM texnologiyalari doshkolnom obrazovani T.: Издательство "Jizpi tipografiyasi", 2023г.- С.264
3. Maxmudazimova Yulduz Raxmatovna. Maktabgacha ta'limda STEAM texnologiyalari. O'quv qo'llanma Toshkent "Tamaddin" 2022 yil.
4. M.M.Berdiyeva Darslik. Maktabgacha ta'limda STEAM texnologiyalari 2024 yil. NIF MSH nashriyoti.
5. Maxmudazimova Yulduz Raxmatovna. Maktabgacha ta'limda STEAM texnologiyalari. O'quv qo'llanma Toshkent "Tamaddin" 2022 yil.
6. Sh.A.Buranova "Учебно –методическое пособие по предмету STEAM технологии в дошкольном образовании" O'quv uslubiy qo'llanma. Jizzax 2023
7. R.X.Bultakova., M.Qilichova., Maktabgacha ta'limda STEAM texnologiyalari JDPU-Taxriri nashriyot bo'limi. 2024y

MATEMATIK MODELASHTIRISH YORDAMIDA BIR JINSLI DIFFERENSIAL TENGLAMALARNI HISOBLASH.

Qarshi davlat texnika universiteti assistenti

Asrorova Charos Baxtiyor qizi.

asrorovacharos10@gmail.com +998914504883

Kalit so'zlar: Matematik modellashtirish, bir jinsli differensial tenglamalar, analitik yechim, raqamli yechim, yondashuvlar, real hayot misollari, kompleks muammolar, ilmiy tadqiqotlar, matematik analiz, qo'llanishlar, natijalar va tavsiyalar, innovatsiyalar.

Annotatsiya: Ushbu maqolada bir jinsli differensial tenglamalarni yechish uchun matematik modellashtirish usullari muhokama qilinadi. Differensial tenglamalarning turli ilmiy va muhandislik sohalaridagi ahamiyati

ta'kidlanadi va ularni haqiqiy hayotdagi misollar orqali ko'rsatish maqsadida turli usullar o'rganiladi. Ushbu tenglamalarni yechish uchun analitik va raqamli yondashuvlar kabi bir qancha usullar ko'rib chiqiladi va tushunish oson bo'lishi uchun aniq misollar keltiriladi. Maqola matematik modellashirishni murakkab muammolarni hal qilishda qanday qilib samarali qo'llash mumkinligini chuqur tushunishga yordam berishni maqsad qilgan.

Аннотация: В этой статье рассматриваются методы математического моделирования, применяемые для решения однородных дифференциальных уравнений. Подчеркивается важность дифференциальных уравнений в различных научных и инженерных областях, иллюстрируя их актуальность через реальные примеры. Исследуются различные методы решения этих уравнений, включая аналитические и численные подходы, с приведением конкретных примеров для большей ясности. Статья направлена на углубление понимания того, как математическое моделирование может эффективно использоваться для решения сложных задач.

Annotation: This article discusses mathematical modeling techniques applied to solve homogeneous differential equations. It emphasizes the importance of differential equations in various scientific and engineering fields, illustrating their relevance through real-world applications. Various methods for solving these equations are explored, including analytical and numerical approaches, with specific examples provided for clarity. The article aims to enhance understanding of how mathematical modeling can be effectively used to tackle complex problems.

1-ta'rif. $\frac{dy}{dx} = \varphi\left(\frac{y}{x}\right)$ (2.10)

ko'rinishdagi tenglama birinchi tartibli bir jinsli tenglama deyiladi. Demak o'ng tomoni $\frac{y}{x}$ nisbatning funksiyasi ko'rinishda tasvirlanishi mumkin bo'lgan birinchi tartibli normal tenglama bir jinsli tenglama deyilar ekan.

Masalan

$$\frac{dy}{dx} = \left(\frac{y}{x}\right)^3 + \cos\frac{y}{x} + 3, \quad \frac{dy}{dx} = \ln\frac{y}{x} + 4e^{\frac{y}{x}}$$

tenglamalar bir jinsli.

$$\frac{dy}{dx} = \frac{x^3 + x^2 y}{xy^2}, \quad \frac{dy}{dx} = \frac{ax + by}{cx + dy}$$

tenglamalar ham bir jinsli chunki bu tenglamalarni o'ng tomonidagi kasrlarning surat va maxrajini mos ravishda x^3 va x ga bo'linsa ular

$$\frac{dy}{dx} = \frac{1 + \frac{y}{x}}{\left(\frac{y}{x}\right)^2}, \quad \frac{dy}{dx} = \frac{a + b \cdot \frac{y}{x}}{c + d \cdot \frac{y}{x}}$$

ko‘rinishga keladi.

Umuman olganda bir jinsli tenglamada o‘zgaruvchilari ajralmagan. Ammo uni $\frac{y}{x} = z$ yoki $y = x \cdot z$ almashtirish yordamida o‘zgaruvchilari ajraladigan tenglamaga keltirish mumkin.

$y = x \cdot z$ ni ko‘paytmani hosilasini topish qoidasiga asoslanib differensiallasak

$$\frac{dy}{dx} = z + x \frac{dz}{dx}$$

bo‘ladi.

$\frac{y}{x} = z$ va $\frac{dy}{dx}$ ning ushbu qiymatlarini berilgan tenglamaga qo‘ysak

$$z + x \frac{dz}{dx} = \varphi(z)$$

o‘zgaruvchilari ajraladigan tenglama hosil bo‘ladi.

O‘zgaruvchilarni ajratamiz: oxirgi tenglikdan $x \frac{dz}{dx} = \varphi(z) - z$ bo‘lishi

ravshan. Buni dx ga ko‘paytirsak

$$x dz = (\varphi(z) - z) dx$$

tenglama va buni $\varphi(z) - z$ ga bo‘lsak

$$\frac{dz}{\varphi(z) - z} = \frac{dx}{x}$$

o‘zgaruvchilari ajralgan tenglama hosil bo‘ladi. Integrallasak

$$\ln|x| = \int \frac{dz}{\varphi(z) - z} + C$$

bo‘ladi.

Bu yerdagi integralni topib, chiqqan natijaga z o‘rniga $\frac{y}{x}$ qo‘yilsa berilgan tenglamaning umumiy integrali hosil bo‘ladi.

7-misol. $2xyy' = x^2 + y^2$ tenglama yechilsin.

Yechilishi. Tenglamani $2xy$ ga bo‘lsak $y' = \frac{x^2 + y^2}{2xy}$ bo‘ladi. Bu tenglikning

o‘ng tomonidagi kasrning surat va maxrajini x^2 ga bo‘lib

$$y' = \frac{1 + \left(\frac{y}{x}\right)^2}{2\left(\frac{y}{x}\right)} \quad \text{yoki} \quad \frac{dy}{dx} = \frac{1 + \left(\frac{y}{x}\right)^2}{2\left(\frac{y}{x}\right)}$$

bir jinsli tenglamani hosil qilamiz.

$$y = xz, \quad \frac{dy}{dx} = z + x \frac{dz}{dx}$$

almashtirish olsak oxirgi tenglama

$$z + x \frac{dz}{dx} = \frac{1 + z^2}{2z} \quad \text{yoki} \quad x \frac{dz}{dx} = \frac{1 + z^2}{2z} - z; \quad x \frac{dz}{dx} = \frac{1 - z^2}{2z}$$

ko'rinishdagi o'zgaruvchilari ajraladigan tenglamaga aylanadi. Bu tenglamani avval $2z \cdot dx$ ga ko'paytirib hosil bo'lgan $2zxdz = (1 - z^2) \cdot dx$ tenglamani $x \cdot (1 - z^2)$ ga bo'lsak

$$\frac{2zdz}{1 - z^2} = \frac{dx}{x}$$

o'zgaruvchilari ajralgan tenglamaga ega bo'lamiz. Uni integrallasak

$$\ln C_1 - \ln|1 - z^2| = \ln|x|, \quad \ln C_1 = \ln|x| + \ln|1 - z^2|,$$

$$\ln C_1 = \ln|x(1 - z^2)|, \quad C_1 = |x(1 - z^2)|, \quad x(1 - z^2) = \pm C_1,$$

yoki $\pm C_1 = C$ desak $x \cdot (1 - z^2) = C$ tenglikka ega bo'lamiz. Bunga $z = \frac{y}{x}$ ni

qo'ysak,

$$x \left(1 - \frac{y^2}{x^2}\right) = C, \quad x \cdot \frac{x^2 - y^2}{x^2} = C, \quad x^2 - y^2 = Cx,$$

$x^2 - y^2 - Cx = 0$ berilgan tenglamaning umumiy integrali kelib chiqadi.

8-misol. $\frac{dy}{dx} = \frac{xy + y^2 e^{-\frac{x}{y}}}{x^2}$ tenglama yechilsin.

Yechilishi. Berilgan tenglama bir jinsli, chunki uni $\frac{dy}{dx} = \frac{y}{x} + \left(\frac{y}{x}\right)^2 e^{-\frac{x}{y}}$

ko'rinishda tasvirlash mumkin. Shuning uchun $y = zx$ almashtirish olsak

$$\frac{dy}{dx} = z + x \frac{dz}{dx} \quad \text{bo'lib berilgan tenglama}$$

$$z + x \frac{dz}{dx} = z + z^2 e^{-\frac{1}{z}} \quad \text{yoki} \quad x \frac{dz}{dx} = z^2 e^{-\frac{1}{z}}$$

ko'rinishdagi o'zgaruvchilari ajraladigan tenglamaga aylanadi. Bu

tenglamani dx ga ko'paytirib hosil bo'lgan tenglamani $x \cdot z^2 e^{-\frac{1}{z}}$ ga bo'lsak

$$\frac{1}{e^z} dz = \frac{dx}{x}$$

o'zgaruvchilari ajralgan tenglama hosil bo'ladi. Uni integrallab

$$\int \frac{e^z}{z^2} dz = \int \frac{dx}{x} - C, \quad -\int e^{\frac{1}{z}} d\left(\frac{1}{z}\right) = \ln|x| - C,$$

$$-e^{\frac{1}{z}} = \ln|x| - C, \quad e^{\frac{1}{z}} + \ln|x| = C$$

tenglikka ega bo'lamiz. Bunga $z = \frac{y}{x}$ ni qo'ysak berilgan tenglamani

umumiy integrali $e^{\frac{x}{y}} + \ln|x| = C$ hosil bo'ladi.

9-misol. Egri chiziq (1; 1) nuqtadan o'tadi. Koordinatalar boshidan egri chiziqning urinmasigacha masofa urinish nuqtasining absissasiga teng. Shu egri chiziqning tenglamasi yozilsin.

Yechilishi. (x, y) nuqta shartda aytilgan $y = y(x)$ egri chiziqning nuqtasi bo'lsin.

$y = y(x)$ egri chiziqqa uning (x, y) nuqtasida o'tkazilgan urinma tenglamasi

$$Y - y = \frac{dy}{dx}(X - x) \quad \text{yoki} \quad Y - \frac{dy}{dx} \cdot X - \left(y - \frac{dy}{dx}x\right) = 0$$

ko'rinishga ega bo'lar edi.

Koordinatalar boshidan $AX + BY + C = 0$ to'g'ri chiziqqa masofa

$$d = \frac{|C|}{\sqrt{A^2 + B^2}}$$

formula yordamida topiladi. Urinma tenglamasidan:

$$A = -\frac{dy}{dx}, \quad B = 1, \quad C = -\left(y - \frac{dy}{dx} \cdot x\right).$$

Demak koordinatalar boshidan egri chiziqning (x, y) nuqtasidan o'tkazilgan urinmagacha masofa

$$\frac{\left|y - x \frac{dy}{dx}\right|}{\sqrt{1 + (y')^2}}$$

ga teng. Ikkinchi tomondan shartga ko'ra bu masofa urinish nuqtasining absissasi x ga teng. Shuning uchun qarayotgan egri chiziq

$$\frac{\left|y - x \frac{dy}{dx}\right|}{\sqrt{1 + y'^2}} = x$$

differensial tenglamaning yechimi bo'ladi.

Oxirgi tenglikni soddalashtiramiz:

$$\left| y - x \frac{dy}{dx} \right| = x \sqrt{1 + y'^2}, \quad \left(y - x \frac{dy}{dx} \right)^2 = x^2 (1 + y'^2),$$

$$y^2 - 2xy \frac{dy}{dx} + x^2 \left(\frac{dy}{dx} \right)^2 = x^2 + x^2 \left(\frac{dy}{dx} \right)^2, \quad 2xy \frac{dy}{dx} = y^2 - x^2, \quad \frac{dy}{dx} = \frac{y^2 - x^2}{2xy}.$$

Shunday qilib $\frac{dy}{dx} = \frac{1}{2} \left(\frac{y}{x} - \frac{x}{y} \right)$ bir jinsli tenglamaga ega bo'ldik.

$\frac{y}{x} = z$ yoki $y = zx$ almashtirish olamiz. U holda

$$\frac{dy}{dx} = z + \frac{dz}{dx} \cdot x$$

bo'lib tenglama

$$z + \frac{dz}{dx} \cdot x = \frac{1}{2} \left(z - \frac{1}{z} \right), \quad \frac{dz}{dx} \cdot x = \frac{z^2 - 1}{2z} - z, \quad \frac{dz}{dx} \cdot x = -\frac{z^2 + 1}{2z},$$

$$2zdz \cdot x = -(z^2 + 1)dx, \quad \frac{2zdz}{z^2 + 1} = -\frac{dx}{x}$$

ko'rinishdagi o'zgaruvchilari ajralgan tenglamaga keldi. Uni integrallasak

$$\int \frac{2zdz}{z^2 + 1} = -\int \frac{dx}{x} + \ln C \quad (C > 0), \quad \ln(z^2 + 1) = -\ln|x| + \ln C,$$

$$\ln(z^2 + 1) + \ln|x| = \ln C, \quad \ln(z^2 + 1)|x| = \ln C, \quad (z^2 + 1)x = C$$

bo'ladi.

$$(z^2 + 1)x = C \text{ tenglikka } z = \frac{y}{x} \text{ ni qo'ysak}$$

$$\left(\frac{y^2}{x^2} + 1 \right) x = C, \quad \frac{y^2 + x^2}{x} = C, \quad y^2 + x^2 = Cx$$

aylanalar oilasi hosil bo'ladi. Shartga ko'ra egri chiziq (1,1) nuqtadan o'tadi.

Oxirgi tenglamaga $x=1$, $y=1$ qiymatlarni qo'yib C ni aniqlaymiz:

$$1^2 + 1^2 = C \cdot 1, \quad C = 2. \quad \text{Shunday qilib izlanayotgan egri chiziq tenglamasi}$$

$$y^2 + x^2 = 2x \text{ yoki } (x-1)^2 + y^2 = 1 \text{ bo'lar ekan.}$$

Izlanayotgan egri chiziq markazi (1;0) nuqtada bo'lib radiusi 1 ga teng aylana ekan.

Maqolada matematik modellashtirish yordamida bir jinsli differensial tenglamalarni yechish jarayonlari batafsil ko'rib chiqildi. Ushbu tenglamalarni yechish usullari, jumladan, analitik va raqamli yondashuvlar muhokama qilindi. Har bir usulning o'ziga xos afzalliklari va kamchiliklari ta'kidlandi, shuningdek, real hayot misollari orqali ularning amaliy qo'llanishlari namoyon etildi. Umuman olganda, matematik modellashtirish kompleks muammolarni yechishda samarali vosita sifatida xizmat qilib, ilmiy tadqiqotlar va muhandislik sohalarida

o'zining ahamiyatini oshirmoqda. Ushbu ishning natijalari va tavsiyalari kelajakda yanada rivojlanish uchun asos sifatida xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Azralov T, Mansurov X “Matematik analiz”, Toshkent, “O‘zbekiston”, 1-qism.2002
- 2.Fayziboev E., Simaraks N. “Integral hisob kursidan amaliy mashg‘ulotlar”, Toshkent, “O‘qituvchi”2017
- 3.Sholimqulov B.A.“Matematik analizdan mustaqil ishlar”, Toshkent, “O‘qituvchi”.2005
- 4.Crowell and Slesnick's. Calculus with Analytic Geometry.2001.

**SINOV LABORATORIYALARINING AKKREDITATSIYASI: ME'YORIY-
TEXNIK HUJJATLAR BAZASINI TASHKIL ETISH
JARAYONLARINING TAHLILI VA INNOVATSION YONDOSHUV**

Muhammadjonova Mehriniso Doniyorbek qizi
Andijon Davlat Texnika Instituti talabasi,
Andijon,Uzbekistan.

Annotatsiya: Ushbu maqolada sinov laboratoriyalarini akkreditlashtirish jarayonida me'yoriy-texnik hujjatlar bazasini ishlab chiqish va uning muhim jihatlari tahlil qilinadi. Akkreditatsiya laboratoriyaning texnik imkoniyatlarini, xalqaro standartlarga muvofiqligini va sifatni ta'minlash tizimini baholash uchun zarur hisoblanadi. Me'yoriy-texnik hujjatlar bazasini ishlab chiqish jarayonlari, asosiy me'yoriy hujjatlar, hujjatlashtirish talablariga oid muammolar va ularning yechimlari yoritib beriladi. Shuningdek, akkreditatsiya jarayonini takomillashtirish bo'yicha innovatsion yondashuvlar ham tavsiya etiladi.

Аннотация: В данной статье анализируются процессы разработки нормативно-технической документационной базы в процессе аккредитации испытательных лабораторий и их ключевые аспекты. Аккредитация необходима для оценки технических возможностей лаборатории, ее соответствия международным стандартам и системы обеспечения качества. Рассматриваются этапы разработки нормативно-технической базы, основные нормативные документы, проблемы документирования и возможные пути их решения. Также предлагаются инновационные подходы к совершенствованию процесса аккредитации.

Annotataion: This article analyzes the process of developing a regulatory and technical documentation base in the accreditation of testing laboratories and its key aspects. Accreditation is essential for assessing a laboratory's technical capabilities, compliance with international standards, and quality assurance systems. The article discusses the stages of developing a regulatory-technical

base, key regulatory documents, challenges in documentation, and possible solutions. Additionally, innovative approaches to improving the accreditation process are proposed.

Kalit soʻzlar: Sinov laboratoriyasi, akkreditatsiya, meʼyoriy-texnik hujjatlar, ISO/IEC 17025, sifat menejmenti, laboratoriya auditi, sertifikatlashtirish, texnik reglament, standartlashtirish, muvofiqlik baholash, texnik hujjatlashtirish, xalqaro standartlar, sinov metodologiyasi, monitoring, raqamlashtirish, laboratoriya baholash tizimi, Oʻz DSt, muvofiqlik sertifikati.

Keywords: Test laboratory, accreditation, normative-technical documents, ISO/IEC 17025, quality management, laboratory audit, certification, technical regulation, standardization, conformity assessment, technical documentation, international standards, testing methodology, monitoring, digitization, laboratory assessment system, Uzbek State Standards (Uz DSt), conformity certificate.

Ключевые слова: Испытательная лаборатория, аккредитация, нормативно-техническая документация, ISO/IEC 17025, управление качеством, аудит лаборатории, сертификация, технический регламент, стандартизация, оценка соответствия, техническая документация, международные стандарты, методология испытаний, мониторинг, цифровизация, система оценки лаборатории, Государственные стандарты Узбекистана (ОЗ ДСТ), сертификат соответствия.

Kirish

Zamonaviy sanoat va ilmiy tadqiqotlar jarayonida sinov laboratoriyalarining roli tobora ortib bormoqda. Mahsulot va xizmatlarning sifati, xavfsizligi hamda ekologik talablariga mosligini tekshirish uchun sinov laboratoriyalari akkreditatsiyadan oʻtishi shart. Akkreditatsiya laboratoriyaning texnik imkoniyatlarini, sinov usullarining aniqligi va ishonchliligini, xodimlarning malakasini va laboratoriyaning umumiy boshqaruv tizimini baholash orqali uning xalqaro standartlarga muvofiqligini tasdiqlaydi. Shu sababli, sinov laboratoriyalarining akkreditatsiya jarayoni yuqori aniqlik va qatʼiy meʼyoriy talablarni talab qiladi.

Akkreditatsiya jarayoni samarali kechishi uchun mustahkam huquqiy va meʼyoriy-texnik asoslar zarur. Aynan meʼyoriy-texnik hujjatlar bazasi laboratoriyaning akkreditatsiya jarayonida asosiy tayanch hisoblanadi. Ushbu hujjatlar laboratoriyaning texnik salohiyatini, ishlash tamoyillarini, sinov metodologiyalarini va xalqaro talablarni oʻz ichiga oladi. Meʼyoriy-texnik hujjatlar bazasi ishlab chiqilmagan yoki yetarlicha takomillashtirilmagan boʻlsa, laboratoriyaning akkreditatsiyadan muvaffaqiyatli oʻtishi va uning natijalari

xalqaro darajada e'tirof etilishi qiyinlashadi. Shu boisdan, hujjatlashtirish jarayonini takomillashtirish, xalqaro standartlarga muvofiq me'yoriy asoslarni ishlab chiqish hamda sinov laboratoriyalarining boshqaruv tizimini kuchaytirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Me'yoriy-texnik hujjatlar bazasini ishlab chiqish jarayoni bir qancha bosqichlarni o'z ichiga oladi. Bu jarayonda laboratoriyalar xalqaro ISO/IEC 17025 standarti, tegishli davlat standartlari va sohaga oid boshqa me'yoriy hujjatlarga amal qilishi lozim. Hujjatlarni ishlab chiqishda hujjatlashtirish talablariga rioya qilish, sinov natijalarining shaffofligini ta'minlash va akkreditatsiya organlari bilan uzviy hamkorlik qilish muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, laboratoriyalar uchun innovatsion yondashuvlarni joriy etish, avtomatlashtirilgan hujjatlashtirish tizimlarini qo'llash va raqamli texnologiyalar asosida hujjat yuritish jarayonlarini soddalashtirish ham akkreditatsiya samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlarni o'rganish

Sinov laboratoriyalarining akkreditatsiyasi bo'yicha ilmiy va amaliy tadqiqotlar xalqaro miqyosda ham, O'zbekistonda ham keng o'rganilgan. Ushbu sohada xalqaro tajriba asosiy yo'nalish sifatida ISO/IEC 17025 standarti doirasida shakllangan bo'lsa, milliy miqyosda O'zbekiston Respublikasi texnik reglamentlari va standartlari asosiy huquqiy va texnik asos bo'lib xizmat qiladi.

Xalqaro miqyosda ISO/IEC 17025 laboratoriyalar uchun muhim yo'riqnoma bo'lib, sinov va kalibrlash laboratoriyalarining kompetentligini ta'minlashga qaratilgan (ISO, 2017). Shuningdek, Buyuk Britaniyada United Kingdom Accreditation Service (UKAS) va AQShda National Institute of Standards and Technology (NIST) tomonidan ishlab chiqilgan metodologiyalar sinov laboratoriyalarining akkreditatsiya jarayonlarini tizimli o'rganish imkonini beradi (NIST, 2021).

Yevropa laboratoriyalari uchun European co-operation for Accreditation (EA) va Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya kabi Osiyo davlatlarida laboratoriyalarning xalqaro standartlarga muvofiqligi bo'yicha maxsus davlat dasturlari ishlab chiqilgan. Masalan, Yaponiya Japan Accreditation Board (JAB) orqali xalqaro akkreditatsiya tizimini muvofiqlashtiradi. Rossiyada esa Federal Akkreditatsiya Xizmati (RusAccreditation) tomonidan milliy akkreditatsiya tizimi yo'lga qo'yilgan. O'zbekistonda sinov laboratoriyalarining akkreditatsiyasi bo'yicha normativ-huquqiy baza O'zbekiston Respublikasi "Texnik jihatdan tartibga solish to'g'risida"gi Qonun va O'zbekiston Respublikasi Standartlashtirish, Metrologiya va Sertifikatlashtirish agentligi (O'zstandart) tomonidan ishlab chiqilgan milliy standartlarga asoslanadi. Jumladan, O'z DSt ISO/IEC 17025:2019 laboratoriyalarning akkreditatsiyasi uchun asosiy texnik talablarni belgilaydi. O'zbekistonda bu sohada amalga oshirilayotgan tadqiqotlar orasida T.

M. Jo'rayev va B. X. Xo'jaqulovning sinov laboratoriyalarining sifat menejmenti bo'yicha ishlari alohida o'rin tutadi. Shuningdek, Sh. A. Axmedov laboratoriyalarning texnik hujjatlari va ularning muvofiqlik baholash tizimidagi o'rni bo'yicha tadqiqotlar olib borgan. U. A. Karimov O'zbekistonda akkreditatsiya tizimini takomillashtirish bo'yicha xalqaro tajribaga asoslangan holda takliflar ishlab chiqqan. Shuningdek, F. A. Raximov va D. O. Tursunov tomonidan sinov laboratoriyalarida zamonaviy avtomatlashtirish tizimlarini joriy etish bo'yicha tadqiqotlar olib borilgan. Ushbu tadqiqotlar laboratoriya hujjatlari bazasini elektron tizimga o'tkazish orqali sifatni oshirish yo'llarini taklif qiladi. N. S. Matyaqubov esa O'zbekistonda laboratoriya akkreditatsiyasi bilan bog'liq muammolar va ularni hal qilish strategiyalari bo'yicha tahliliy tadqiqotlar o'tkazgan.

Asosiy qism

Sinov laboratoriyalarining akkreditatsiyasi laboratoriyaning xalqaro va milliy standartlarga muvofiqligini tasdiqlash jarayoni bo'lib, bu jarayonda me'yoriy-texnik hujjatlar bazasining roli katta ahamiyatga ega. Ushbu hujjatlar laboratoriyaning texnik imkoniyatlarini belgilash, sinov metodikalarining ishonchliligini ta'minlash va sifat boshqaruv tizimini tartibga solish uchun ishlab chiqiladi. Me'yoriy-texnik hujjatlar laboratoriyaning rasmiy faoliyat yuritishi, sinov natijalarining qonuniy kuchga ega bo'lishi va xalqaro darajada tan olinishi uchun asosiy omil hisoblanadi.

Laboratoriyalar uchun akkreditatsiya jarayonini samarali tashkil etishning eng muhim omillaridan biri hujjatlar bazasining to'g'ri shakllantirilishidir. Bunda eng asosiy xalqaro hujjatlardan biri ISO/IEC 17025 bo'lib, ushbu standart laboratoriyalarning texnik kompetentligi va sinov natijalarining aniqligini ta'minlashga qaratilgan. Mazkur standart laboratoriya ichidagi barcha jarayonlarni, jumladan, sinov va kalibrlash bo'yicha ishlatiladigan usullarni, sifatni boshqarish tizimini, xodimlarning malakasini hamda hujjatlashtirish qoidalarini belgilab beradi. Akkreditatsiya jarayonida me'yoriy-texnik hujjatlarni ishlab chiqish bir necha bosqichlardan iborat. Dastlab, laboratoriya faoliyatiga tegishli xalqaro va milliy normativ hujjatlar o'rganiladi. Bu bosqichda tegishli standartlar, texnik reglamentlar va davlat talablarini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Keyingi bosqichda laboratoriya o'z ichki hujjatlari tizimini shakllantiradi. Bunga laboratoriyaning sifat bo'yicha qo'llanmasi, sinov va kalibrlash jarayonlari bo'yicha ish yo'riqnomalari, sinov natijalarini rasmiylashtirish bo'yicha protokollar va hisobot shakllari kiradi. Ushbu hujjatlar laboratoriyaning aniq standartlar asosida ishlashini va uning faoliyatining shaffofligini ta'minlaydi.

Hujjatlashtirish jarayonida uchraydigan asosiy muammolardan biri me'yoriy talablarning murakkabligi va ularni to'liq anglab yetish qiyinligidir. Ko'pgina laboratoriyalar xalqaro hujjatlardagi texnik talablarga mos keladigan hujjatlarni ishlab chiqishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Bundan tashqari, laboratoriyalar tomonidan foydalaniladigan texnik hujjatlarning muntazam ravishda yangilanib borilishini ta'minlash ham muhim hisoblanadi, chunki me'yoriy talablar va standartlar doimiy ravishda o'zgarib boradi. Yana bir muhim masala hujjatlashtirish jarayonining raqamlashtirilmaganligi bilan bog'liq. Ko'pgina laboratoriyalar hali ham qog'oz hujjatlar tizimidan foydalanadi, bu esa jarayonning sekinlashishiga va inson xatoliklarining yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Shu sababli, zamonaviy laboratoriyalar uchun hujjatlarni avtomatlashtirilgan elektron tizimlarga o'tkazish zarur. Bu nafaqat hujjatlar bilan ishlash jarayonini tezlashtiradi, balki hujjatlarning aniqligini va hujjatlashtirish tizimining samaradorligini oshirishga ham yordam beradi. Akkreditatsiya jarayonining samaradorligini oshirish uchun laboratoriyalar quyidagi yo'nalishlarda ishlashlari lozim. Birinchidan, laboratoriyalar hujjatlar bilan ishlash tizimini takomillashtirish va hujjatlarni avtomatlashtirish bo'yicha raqamli texnologiyalarni joriy etishlari kerak. Ikkinchidan, laboratoriya xodimlarining malakasini oshirish uchun muntazam o'quv kurslari va malaka oshirish dasturlarini tashkil etish muhimdir. Xodimlar ISO/IEC 17025 va boshqa tegishli standartlar bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishlari kerak. Uchinchidan, laboratoriyalar o'z hujjatlarini xalqaro standartlarga mos ravishda ishlab chiqish va akkreditatsiya organlari bilan uzviy hamkorlik qilish orqali sinov natijalarining xalqaro darajada tan olinishi uchun zamin yaratishlari zarur.

Shuningdek, laboratoriyalarning akkreditatsiyadan muvaffaqiyatli o'tishlari uchun xalqaro tajribadan foydalanish juda muhim. Bunda boshqa mamlakatlarda akkreditatsiya tizimi qanday ishlashini o'rganish, ilg'or laboratoriyalar bilan hamkorlik o'rnatish va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish laboratoriyalarning global darajada raqobatbardosh bo'lishiga xizmat qiladi.

Natijalar

Tadqiqot natijalariga ko'ra, sinov laboratoriyalarini akkreditatsiya qilishda me'yoriy-texnik hujjatlar bazasini ishlab chiqish jarayoni laboratoriyaning sifat menejmenti tizimini takomillashtirish, sinov natijalarining ishonchliligini oshirish va xalqaro standartlarga mosligini ta'minlash uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonni tizimli tashkil qilish laboratoriyaning akkreditatsiya talablariga javob berishini ta'minlab, uning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

O'tkazilgan tahlillar asosida quyidagi asosiy natijalarga erishildi:

1. Me'yoriy-texnik hujjatlar bazasi akkreditatsiya jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Sinov laboratoriyalarining texnik imkoniyatlari, sinov

metodikalarining ishonchliligi va boshqaruv tizimining samaradorligi aynan ushbu hujjatlar orqali tartibga solinadi.

2. ISO/IEC 17025 xalqaro standarti laboratoriyalar uchun asosiy mezon hisoblanadi. Akkreditatsiya olish uchun laboratoriya ushbu standart talablariga to'liq javob berishi lozim. Bu esa laboratoriyaning texnik kompetentligini oshirishga va sinov natijalarining ishonchliligini ta'minlashga yordam beradi.

3. Hujjatlashtirish tizimini avtomatlashtirish zarurati mavjud. Ko'plab laboratoriyalar qog'oz hujjatlar tizimidan foydalanishda davom etmoqda, bu esa jarayonni sekinlashtiradi va inson xatoliklari xavfini oshiradi. Raqamlashtirilgan hujjatlar tizimini joriy etish natijasida laboratoriyalar o'z ish jarayonlarini optimallashtirish va hujjatlar bilan ishlash samaradorligini oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

4. Akkreditatsiya jarayoni samaradorligini oshirish uchun laboratoriya xodimlarining malakasini doimiy oshirib borish talab etiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, laboratoriyalar tomonidan xalqaro standartlar bo'yicha chuqur bilim va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lmagan mutaxassislarining mavjudligi hujjatlashtirish va sifat menejmenti jarayonlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun muntazam o'quv mashg'ulotlari va tajriba almashish dasturlarini yo'lga qo'yish muhimdir.

5. Hujjatlarning yangilanishi va xalqaro tajribaga moslashtirilishi zarur. Me'yoriy-texnik hujjatlar muntazam ravishda yangilanib borishi kerak, chunki xalqaro va milliy talablar doimiy o'zgarib boradi. Eng ilg'or laboratoriyalar bilan hamkorlik o'rnatish va akkreditatsiya jarayonini optimallashtirish laboratoriyalarning global darajada tan olinishi uchun mustahkam asos yaratadi.

6. Laboratoriyalar akkreditatsiya jarayonida duch keladigan muammolarni bartaraf etish uchun takomillashtirilgan boshqaruv tizimiga ehtiyoj seziladi. Sinov jarayonlari, sifat nazorati va natijalarning ishonchliligini ta'minlash bo'yicha xalqaro tajribani o'rganish va joriy etish laboratoriyalarning muvaffaqiyatli akkreditatsiyadan o'tishini ta'minlaydi.

7. Hujjatlashtirish tizimining shaffofligini oshirish akkreditatsiya jarayonini osonlashtiradi. Ochiq va shaffof boshqaruv tizimini yaratish natijasida laboratoriyalar tomonidan bajariladigan sinov natijalari yanada ishonchli bo'ladi va ularning qonuniy kuchi oshadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, sinov laboratoriyalarining akkreditatsiya jarayonini optimallashtirish va hujjatlar bazasini takomillashtirish orqali ularning xalqaro miqyosda tan olinishi va ishonchliligi oshirilishi mumkin. Hujjatlashtirish jarayonining avtomatlashtirilishi, xodimlarning malakasini oshirish va xalqaro standartlarga mos metodik qo'llanmalar ishlab chiqish laboratoriyalarning sifat menejmenti tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. T. M. Jo‘rayev, B. X. Xo‘jaqulov. “Sinov laboratoriyalarining sifat menejmenti va akkreditatsiya tizimi”. Toshkent: Fan, 2020.
2. Sh. A. Axmedov. “O‘zbekistonda sinov laboratoriyalarining texnik hujjatlari va muvofiqlik baholash tizimi”. Ilmiy jurnal, 2021.
3. U. A. Karimov. “Xalqaro tajriba asosida O‘zbekistonda laboratoriya akkreditatsiya tizimini takomillashtirish”. Toshkent: Iqtisodiyot va Texnologiya, 2022.
3. F. A. Raximov, D. O. Tursunov. “Sinov laboratoriyalarida avtomatlashtirish va sifatni oshirish imkoniyatlari”. O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi ilmiy jurnali, 2023.
4. N. S. Matyaqubov. “O‘zbekistonda laboratoriya akkreditatsiyasi: muammolar va ularni hal qilish strategiyalari”. Toshkent Davlat Texnika Universiteti, 2023.
5. United Kingdom Accreditation Service (UKAS). Laboratory Accreditation Framework, 2019.
6. Japan Accreditation Board (JAB). Guidelines for Testing Laboratories, 2021.
7. Federal Akkreditatsiya Xizmati (RusAccreditation). Rossiya Federatsiyasida laboratoriyalarni akkreditatsiya qilish tartibi, 2022.

PEDAGOGIK PSIXOLOGIYA VA UNING TA’LIMDAGI AHAMIYATI HAMDA PSIXIK QARASHLAR

Nuriddinov Sharofiddin Shuxrat o‘g‘li¹ - assestant

E-mail: sharofnuriddinov95@mail.ru

Jurayeva Husniya Rustam qizi² - magistrant

E-mail: Jasken832@gmail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada inson psixologiyasi haqida uning rivojlanishi hamda psixologiya ta’limotlari haqida umumiy so‘z boradi. Psixologiyaning sohalarida tutgan o‘rni asrlar moboynda uning shakllanish tamoyillari yoritilgan. Psixologiyani haqida turli sohalar bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan mamlakatimiz olimlari va xorijiy olimlarning fikrlari tahlil qilinib maqola mazmuni yoritilgan.

Kalit so‘zlar: psixologiya, pedagogika, bixeviorizm, eksperimental. xususiyat, pedagogik tarbiya, axloqiy sifatlar.

Psixologiya eng qadimiy fanlardan bo‘lib bundan 2,5 ming yil ilgari jon haqidagi ta’limot sifatida vujudga kelgan. VII-V asrlarda o‘tgan qadimgi grek faylasuflarining asarlaridayoq kishining jonli va ruhiy hayoti to‘g‘risida juda ko‘p xilma xil fikrlar bayon qilinganligini ko‘ramiz. Bu masalalar qadimgi Xitoy va qadimgi hind mutaffakkirlarining muhokamalarida ham katta o‘rin tutadi. Kishining psixikasi haqida muntazam ta’limotni birinchi marta **Aristotil**

(eramizdan oldingi 384-322-yillar) “Jon haqida”degan kitobida bayon qilingan. Shu sababli Aristotel alohida fan bo’lgan psixologiyani vujudga keltirgan kishi yoki psixologiya fanining “otasi” hisoblanadi.

Pedagogik psixologiya XIX asrning II yarmida vujudga kelgan. Eksperimental psixologiya tadqiqotchilari pedagogik psixologiya rivojiga katta hissa qo’shganlar. Zamonaviy pedagogika bolalar bilan birgalikda kattalarning ham o’quv-tarbiyaviy, madaniy hamda ma’naviy, ma’rifiy tarbiyasi bilan shug’ullanishni ko’zda tutadi. Pedagogik psixologiyaning fan sifatida taraqqiy etishida o’sha davrda yuzaga kelgan psixologik yo’nalishlar ham turtki berdi. Bixevioristik ta’limoti asosida odam va hayvon xulqida tashqi muhitdan bo’ladigan ta’sir qo’zg’atuvchi (stimul)ga javoban yuzaga keladigan xatti harakat va unga ta’luqli nutqiy va hissiy javoblar majmui yotadi. (English behaviour-xulq 19-asrning oxiri -20-asrdagi amerika psixologiyasining yetakchi oqimlaridan biri) psixologiya yo’nalishi tarbiyachi va o’quvchiga tashqi muhitning ta’sirini pedagogik psixologiya uchun asos qilib oladi. Pedagogik psixologiya umumiy va bolalar psixologiyasi, shuningdek, pedagogika bilan uzviy bog’liq. Pedagogik psixologiya, asosan, ta’lim psixologiyasi va tarbiya psixologiyasiga bo’linadi. Ta’lim psixologiyasida o’quv jarayonida xotira, tafakkur, nutq, hayol, irodaning roli, shuningdek, o’quvchilarning individual xususiyatlari (temperamenti, karakteri, qiziqishlari), o’quv predmetlarining o’ziga xos tomonlari, ta’lim jarayonini boshqarishning psixologik tamoyillari va boshqalar o’rganiladi.

Hozirgi zamon ta’lim psixologiyasida o’quvchilarga doimiy yangilanib turadigan axborotlarni mustaqil o’zlashtirish imkoniyatini beradigan, ilmiy-texnika yangiliklaridan orqada qolmaslikni ta’minlaydigan tafakkur sifatlarini o’rganish muhim masaladir shu jumladan o’zbek xalqning xotin-qizlari ichida birinchi marta psixologiya fanlari doktori (1994) ilmiy darajasini olgan farg’onalik ayol V. Karimova ham O’zbekistonda psixologiya fanining ravnaqiga katta hissa qo’shmoqda. Uning ilmiy-tadqiqot yo’nalishda etnopsixologik g’oyalar katta o’rin oldi. U o’zbek xalqining milliy an’analari, qadiryatlatlari, rasm-rusumlari psixologiyasi, o’zbek ayolining ijtimoiy mavqeini oshirish, ularni keng xalq ommasiga singdirish bo’yicha ilmiy ishlarni amalga oshirmoqda.

Tarbiya psixologiyasining asosiy vazifasi — maktabdagi tarbiyaviy ishlar jarayonida shaxsning shakllanishi masalasini ishlab chiqish. Unda shaxsning axloqiy sifatlarining shakllanishiga alohida ahamiyat beriladi. Pedagogik psixologiya tadqiqotlari o‘quv materialini mazmunini tanlash, o‘quv dasturlari, darsliklar tuzish, ta’limning har xil bosqichlarida o‘qitish metodlari tizimini tashkil qilishda muhim ahamiyatga egadir.

Xulosa : O‘z nafsiga nazar solish orqali psixologiya ilmiga yetib boriladi. Bu ilm esa insondagi his-tuyg‘ular, sezgi-hayajonlar va boshqa ko‘pgina holatlarini o‘rganadi. {1}

Yuqoridagi fikirlardan shunday xulosa qilish mumkinki , ya’ni psixologiya fani O‘zbekiston XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab turli jabhalarda rivojlandi. Psixologiyaning turli sohalarini bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlar olib borildi. O‘zbekiston Respublikasi psixologlar assotsiatsiyasi tashkil topdi. Hali psixologiya fanining turli sohalarida yoritilmagan, yetarli ilmiy jihatdan o‘rganilmagan muammolar juda ko‘p. Ularni o‘rganish respublikamiz psixologlarining asosiy vazifalaridir

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. T.: Sharq, 2020. – 20-29 b.
2. Usmanova A.A. Pedagogika va psixologiya. O‘quv qo‘llanma. –T.: JIDU. 304 bet.
3. Nuriddinov Sh.Sh., Talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari va kasbiy yondashuv tamoyillari. “Экономика и социум” выпуск № 06 (121) 2024-й. 9-b.
4. Hasanboev J., To‘raqulov X., Haydarov M., Hasanboeva O., Usmanov N., Pedagogika fanidan izohli lug‘at. T.: “Fan va texnologiya”, 2009, 464-bet.
5. Azizxo‘jaeva N.N., “Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat” Toshkent-2006. 160-b.

FIZIK FANIDAN AMALIY MASHG'ULOT JARAYONLARINI MATLAB/SIMULINK MUHITIDA MODELLASHTIRISH VA BORLAND DELPHI7 DASTURLASH TILIDA GRAFIKLARINI O'RGANISH

Odilov Yorqin Jo'rayevich

Qarshi Davlat Texnika Universiteti dotsenti:

Oliy ta'lim muassasalarida umumiy fizika kursini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan va axborot kommunikatsiya vositalaridan, bu vositalarning imkoniyatlaridan o'z o'rnida foydalanish yuksak intellektual salohiyatga ega bo'lgan, bilimli kadrlar tayyorlash kafolatidir. Shu o'rinda, axborot texnologiyalari sohalari doirasida tayyorlanayotgan mutaxassis kadrlar uchun tabiiy jarayonlarni modellashtirish va ularni o'rganishda har xil zamonaviy dasturiy vositalardan foydalana bilish ko'nikmalariga ega bo'lish ahamiyatlidir. Shuning uchun fizika fanini o'qitish jarayonida zamonaviy dasturiy tizimlardan foydalanish usullarini ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiqdir. Shularni hisobga olib, talabalarni keyinchalik o'qitiladigan elektronika va sxemotexnika fanlarini o'rganishga tayyorlash maqsadida ushbu maqolada eng sodda masala va fizikaviy jarayonlarni MATLAB/SIMULINK muhitida modellashtirish va Borland Delphi7 dasturidan foydalanish orqali grafiklarini hosil qilish usullari o'rganiladi.

Gorizontga burchak ostida otilgan tosh $1m$ balandlikdan 30° burchak ostida $20m/s$ tezlik bilan otilgan bo'lsin. MATLAB/SIMULINK muhitida toshning og'irlik kuchi ta'siri ostidagi harakatini modellashtirish orqali uchish uzoqligini o'rganamiz. Havoning qarshiligini hisobga olmaymiz. Erkin tushish tezlanishi $g = 9.81m/s^2$. Toshning harakat tenglamasini quyidagi ko'rinishda yozish mumkin:

$$\begin{cases} y = y_0 + g_0 \sin \alpha \cdot t - \frac{gt^2}{2} \\ x = g_0 \cos \alpha \cdot t \end{cases} \quad (1)$$

Berilgan kattaliklarning son qiymatlarini (1) tenlamaga qo'ysak,

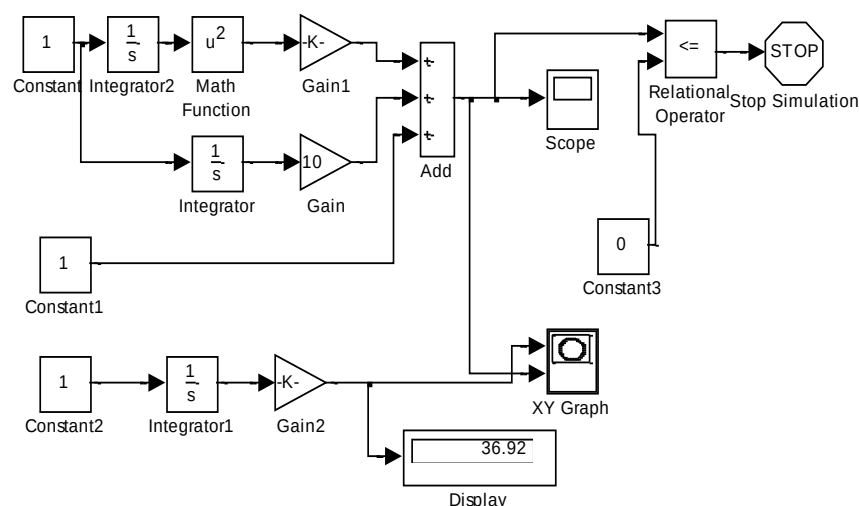
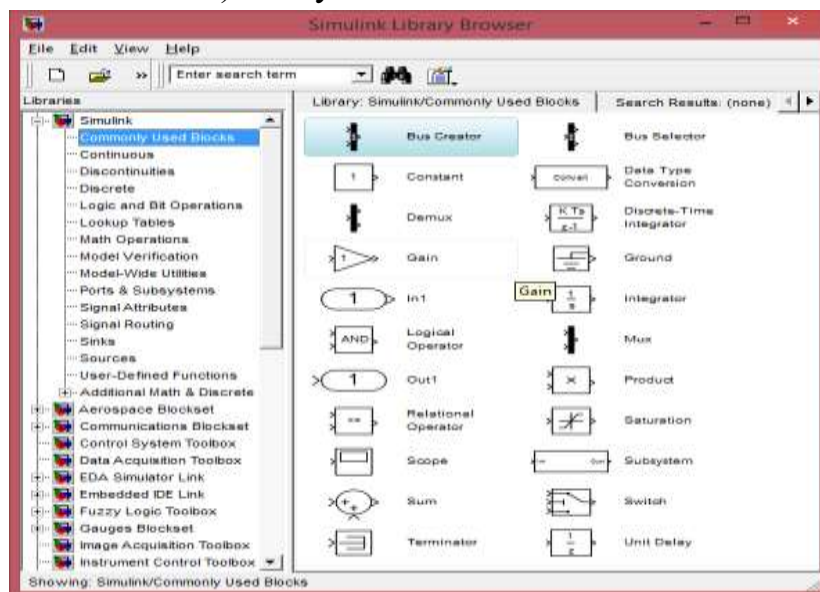
$$\begin{cases} y = 1 + 10t - 4.905t^2 \\ x = 10\sqrt{3}t \end{cases} \quad (2)$$

(2) tenlamadan vaqtni $t = \frac{x}{10\sqrt{3}}$ topib o'rniga qo'ysak

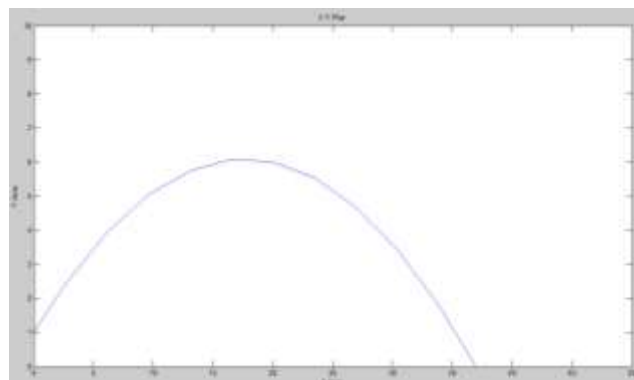
$$y = 1 + 10 \cdot \frac{x}{10\sqrt{3}} - 4.905 \cdot \frac{(\frac{x}{10\sqrt{3}})^2}{2}, \quad y = 1 + 0.58x - 0.028x^2 \text{ kelib chiqadi.}$$

MATLAB/SIMULINK muhitida tosh harakatining modelini ishlab chiqamiz va Borland Delphi7 dasturlash tilida grafik ko'rinishini tasvirlaymiz. Simulink library browser nomli kutubxona panelidan kerakli bloklar integrator (integral signal), Gain (kirish signaliga o'zgarmas koeffitsiyent ko'paytirish),

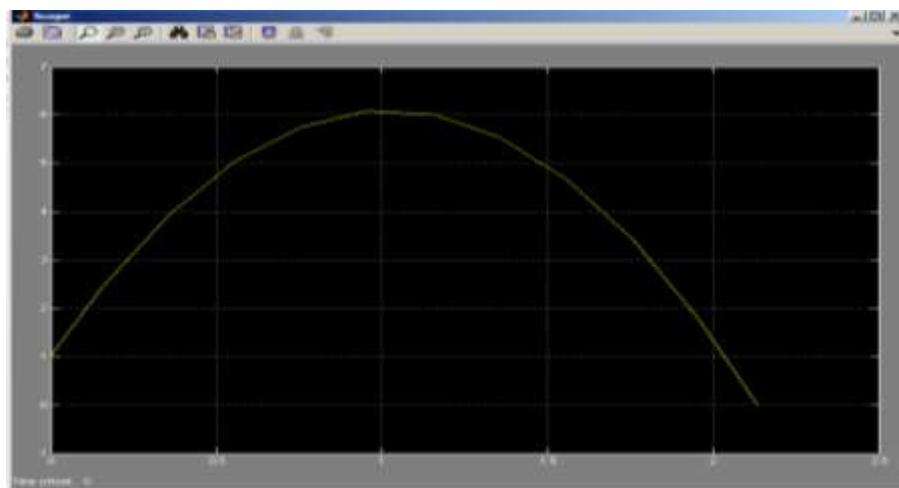
Constant (o'zgarmas signalli manba), Display (raqamli signallarni son ko'rinishida tasvirlash), Scope (virtual ossiollograf), XY Graph (virtual grafik quruvchi), Relational operator (aloqa o'rnatuvchi operator), Stopsimulation (simulyatsiyani to'xtatuvchi) tanlaymiz.

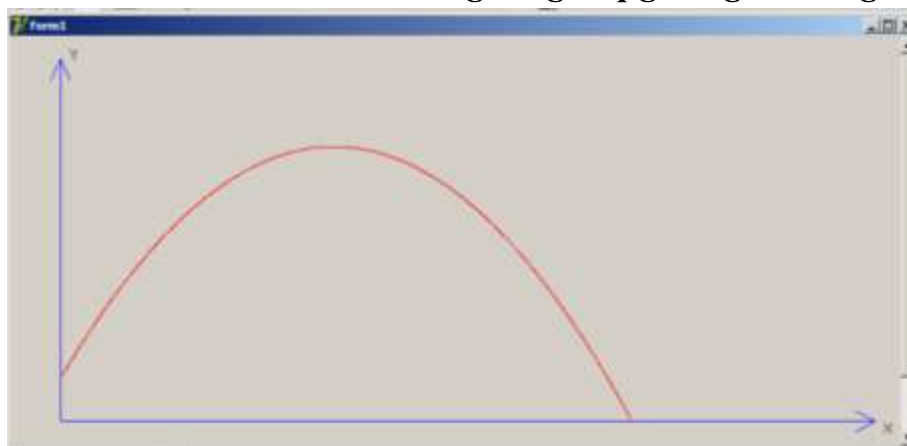
1-rasm. Tosh trayektoriyasi modeling sxematik tuzilishi

2-rasm. Toshning fazoviy trayektoriyasi

3-rasm. Tosh ko'tarilish balandligining vaqtga bog'lanish grafigi

4-rasm. Borland Delphi7 dasturida chizilgan grafik

MATLAB/SIMULINK muhitida dinamik sistemalarni modellashtirish natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, bu dastur katta imkoniyatlarga ega bo'lib fizikadan amaliy mashg'ulotlar jarayonida ayirim masalalarni yechishdagi yuqori aniqligi, tezkorligi va o'quvchi o'rganishi uchun qulayligi bilan boshqa dasturlardan ajralib turadi. Borland Delphi7 dasturlash tili orqali funksiya garfiklarni o'rganish esa fizikaviy amallarni bajarishda ijodiy fikrlashni kengaytiradi va yosh dasturchilar uchun mukammal dasturlar yaratishida asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Тураев С.Ж. //Повышение качества профессиональной деятельности студентов с привлечением к научному проекту.// XII Международной научно-практической конференции «Инновации в технологиях и образовании», 21-22 марта 2019 г., Филиал КузГТУ в г. Белово. – Белово: 2019. – Ч. 4. -240-241 с.
2. С.Ж. Тураев, Ё.Ж. Одилов.// Маълумотлар базасини шакллантириш орқали графиклар ҳосил қилишда Borland Delphi7 дастурлаш тилидан фойдаланиш.// 2017 yil. 239-241 b.

3. Yo.J.Odilov. //Fizika fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish // Namangan davlat universiteti ilmiy axboroti. – Namangan, 2021. – № 11. – B. 22-24 (13.00.02. № 30).
4. Yo.J.Odilov. //Methods of preparing students for professional activity on the basis of teaching physics// O'zbekiston milliy universiteti xabarleri. 2022. № 1/11. (13.00.02.)
5. Yo.J.Odilov. //Informatsionno-kommunikatsionniye texnologii (ikt) v obrazovanii. Ikt kompetentnost v professionalnom razvitii kadrov.//Scienceweb academic papers collection № 9. 2181-1784

SERVITUT HUQUQI VA MAQSADI YUZAGA KELISH UCHUN ASOSLAR

Qarshi davlat texnika universiteti
Yerdan foydalanish geodeziya va geoinformatika kafedrası
assistent o'qituvchi Tursunov Suhrob Ro'zimurod o'g'li

Annotasiya: Servitut huquqi asosida har qanday ijtimoiy-iqtisodiy va tabiat qonunlariga tegishli bo'lgan umum iqtisodiy qonunlar yotadi. Ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik yer resurslari mazmunining tashqi tomoni, ya'ni boshqarish bo'yich davlatning tashkiliy-xo'jalik va huquqiy tadbirlarini ifodalaydi.

Аннотация: Закон сервитута основан на общих экономических законах, которые применяются к любым социально-экономическим и естественным законам. Он представляет собой внешнюю сторону содержания социально-экономических и экологических земельных ресурсов, то есть организационные, экономические и правовые меры государства по управлению ими.

Abstract: The law of easement is based on general economic laws that apply to any socio-economic and natural laws. It represents the external aspect of the content of socio-economic and ecological land resources, that is, the organizational, economic and legal measures of the state for their management.

Kalit so'zlar: Servitut, Yer fondi, servetut mazmuni, servetut huquqi

Keywords: Easement, Land Fund, meaning of easement, easement law

Ключевые слова: Сервитут, Земельный фонд, значение сервитута, сервитутное право

Kirish. Respublika ma'muriy hududiy chegaralari doirasida mavjud bo'lgan yer fondi va uni tashkil etuvchi toifalardan foydalanish turlarini hamda ularning huquqiy holatini to'g'ri belgilash yer resurslaridan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishni tashkil etishda muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston respublikasining yer kodeksi va boshqa yerga oid bir qator qonunchilik hujjatlarida yerga egalik qilish, undan doimiy va muddatli foydalanish yoki ijaraga olish kabi huquqlar hillari

ko'rsatib berilgan . Ushbu normativ-huquqiy hujjatlarda keltirilgan me'yorlarga ko'ra yuridik yoki jismoniy shaxsning yerdan foydalanish huquqi kelib chiqadigan xillardan biri servitut hisoblanadi, ya'ni servitut kelishuviga muvofiq yuridik va jismoniy shaxslar o'zganiing yer uchastkasidan foydalanishlari mumkin. Servitut yerdan foydalanuvchi sub'ektlar o'rtasida ma'lum ehtiyoj yoki zaruriyat tug'ilgandagina qo'llaniladi, chunki servitut deganda o'zganing yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish huquqi, ya'ni qo'shni, chegaradosh bo'lgan bir yoki bir necha yer uchastkalaridan cheklangan tarzda foydalanish huquqi tushuniladi. Bugungi kunda amalda ushbu yerdan foydalanish turini yerdan foydalanuvchisi yoki ijarachiga biriktirilgan yer uchastkalaridan piyoda o'tish, elektr, aloqa liniyalari o'tkazish, suv olib o'tish yoki boshqa maqsadlar uchun foydalanish deb tushuniladi..

Usullar Servitut kelishuviga muvofiq yuridik va jismoniy shaxslar o'zganing yer uchastkasidan kelishuv (shartnoma)da belgilangan maqsadlarda muayyan muddat davomida foydalanish huquqiga ega bo'ladilar. Servitut yerdan foydalanuvchi sub'ektlar o'rtasida ma'lum ehtiyoj yoki zaruriyat tug'ilgandagina qo'llaniladi. Shu sababli O'zbekiston respublikasi Yer kodeksining 30-moddasida belgilangan servitutlarning hillarini yuzaga kelish sabablarini ko'rib chiqamiz :

a) yer uchastkasidan piyoda va transportda o'tish. Ma'lumki, yer fondi tarkibiga kiruvchi yer uchastkalari asosiy foydalanish maqsadidan kelib chiqib yuridik va «jismoniy shaxslarga biriktirilgan bo'lib ular tomonidan foydalanilayotgan yoki davlat zaxirasi ko'rinishida maxalliy davlat hokimiyati organlari ixtiyorida bo'ladi. Bu yerlardan piyoda yoki transportda kesib o'tish bir tomondan yer egalari, yerdan foydalanuvchilar yoki ijarachilarga noqulayliklar yoki ma'lum zarar yetkazishi mumkin, ikkinchi tomondan esa yuridik yoki jismoniy shaxs o'zganing yer uchastkasidan kesib o'tmay turib o'z faoliyatini amalga oshira olmasligi ham mumkin. Bunday holatlarda servitutning qo'llanilishi tabiiydir.

b) o'zganing yer uchastkasida drenaj ishlari o'tkazish. Ma'lumki respublika yer fondi tarkibiga kirgan yerlarning 40-60%ini meliorativ holati yomon yoki kam, o'rtacha va kuchli darajada sho'rlangan yerlar tashkil etadi. Yerlarning sho'rini yuvish va meliorativ holatini yaxshilash uchun esa ochiq zovurlar qazish va vertikal drenajlarni qurish talab etiladi. Bu tadbirlarni amalga oshirishni yerdan foydalanuvchi o'zganing ham yeridan foydalanmasdan turib hal eta olmaydi. Shu sababdan drenaj ishlarini o'tkazish uchun servitut huquqidan foydalanish talab qilinadi.;

v) o'zganing yer uchastkasidan elektr uzatish, aloqa liniyalari va truboprovodlar, irrigatsiya, muxandislik va boshqa liniyalar hamda tarmoqlar o'tkazish va ulardan foydalanish. Sanab ko'rsatilgan ushbu chiziqli inshootlar uchun minimal yer maydonini ajratish va harajatlarni kamaytirish maqsadida ularni yerdan foydalanuvchilar chegaralari bo'ylab emas balki to'g'ri yo'nalish bo'ylab o'tkazish

talab qilinadi. Bu talab ham qo'shni yer egalari ixtiyorida bo'lgan yer uchastkalaridan qisman foydalanish huquqidan, ya'ni servitutdan foydalanishni talab etadi;

g) o'zganing yer uchastkasidan ekinzor va mollarni sug'orish uchun suv olish. Ma'lumki suv iste'molchilari uyushmalari tomonidan qishloq xo'jalik ekinlarini sug'orish uchun suv yerdan foydalanish chegarasigacha yetkazilishi shartnomada belgilanadi. Shu sababli yer egalari o'z foydalanishdagi yer uchastkalaridagi qishloq xo'jalik ekinlarini yoki daraxtlarni sug'orish uchun qo'shni bo'lgan yerdan foydalanuvchi yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalaridan ariq yoki kanallar qazib suv olib o'tishga majbur bo'ladilar. Bunday hollarda ham servitut kelishuvi tuzilishi lozim bo'ladi;

d) mollarni o'zganing yer uchastkasi orqali xaydab o'tish. Fermer, dehqon xo'jaliklari o'z qaramog'ida bo'lgan chorva mollarini yaylovlarda o'tlatib boqish, qaytarib molxonalarga haydab kelish uchun qo'shni yer egalari tomonidan maydonlaridan haydab olib o'tishga majbur bo'ladilar. Chunki chorva mollarini yilning issiq oylarida uzoq masofaga haydash ham maxsulot miqdorini ham uning sifatini pasayishiga sabab bo'ladi. To'g'ri o'zga yerdan foydalanuvchiga uning yer uchastkasi orqali chorva mollarini haydab o'tish ma'lum miqdorda mulkiy, moddiy, ekologik zarar yetkazish mumkin, shuning uchun yer egasi chorva mollarini haydab o'tishga ruxsat bermasligi ham mumkin. Bunday hollarda muammoni hal qilish uchun tegishli davlat xokimiyati organlari yordamida servitut kelishuviga erishishiga to'g'ri keladi;

e) o'zganing yer uchastkasidan qidiruv, tadqiqot va boshqa ishlarni bajarish uchun vaqtincha foydalanish. O'zganing yer uchastkasidan ushbu maqsadda foydalanish ilmiy tadqiqot muassasalari tomonidan ilmiy tajriba sinovlarini o'tkazish, tadqiqotlar olib borish uchun amalga oshirilishi mumkin. Masalan, ilmiy tadqiqot instituti fermer xo'jaligi yer maydonida qishloq xo'jalik ekin turining yangi navini sinab ko'rish maqsadida tajriba olib borishi mumkin. Buning uchun esa ilmiy muassasa bilan fermer xo'jaligi o'rtasida servitut kelishuvi tuzilishi talab qilinadi;

j) o'zganing yer uchastkasida ixota daraxtlari ekish va tabiatni muhofaza qilishga taalluqli boshqa ob'ektlar barpo etish. Yerga oid qonunchilik hujjatlarida belgilanganidek qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardan foydalanish sohasida yer egalari, yerdan foydalanuvchilar va ijarachi o'zlari joylashgan hududning tabiiy sharoiti sharoiti va xo'jalikning ixtisoslashuviga muvofik ilmiy asoslangan almashlab ekishni, dehqonchilikning eng samarali va iktisodiy jixatdan okilona tizimlarini joriy etishlari, xaydaladigan yerlar asralishi va kengaytirilishini ta'minlashlari, yerlarni shamol eroziyasidan, tuproq nurashidan, shuningdek tuproq unumdorligiga ta'sir etuvchi boshqa salbiy holatlardan muhofaza etishlari majburiyatlar siqatida belgilab qo'yilgan.. Yerlarni eroziyadan muhofaza qilish va

ekologik holatni yaxshilashni esa ixota daraxtlarini barpo qilish orqali ta'minlash mumkin. Muhofaza xarakteridagi ihota daraxtlarini barpo qilishga qo'yiladigan talablaridan kelib chiqib ularni kuchli shamol yoki garmisel boshlanishida joylashgan hudularda barpo etish kutilgan natijani beradi. Qo'shni yer egalari esa ihotazor barpo etiladigan yer maydonining egasi bilan servitut kelishuvi tuzishlari lozim bo'ladi.

Munozara. Qonunchilik hujjatlariga ko'ra servitut boshqa maqsadlarda ham belgilanishi, ya'ni masalan hovuz qazish va undan suv yig'ib foydalanish, xirmonlar to'plash, mevalarni quritish uchun maydonlar tashkil etish va boshqa maqsadlar uchun belgilanishi mumkin. Odatda servitut uni belgilashni talab qilgan shaxslar bilan o'zga yer uchastkasining egalik qiluvchisi, foydalanuvchisi, ijarachisi va mulkdori o'rtasidagi kelishuvga muvofiq belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida ham o'zganing yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish (servitut) huquqi belgilangan bo'lib, uning mazmunn Yer kodeksining 30-moddasiga mos keladi. Unga ko'ra, yer uchastkasida servitut belgilanishi yer uchastkasi egasining ushbu uchastkaga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlaridan mahrum etmaydi. Servitut belgilashni talab qilayotgan shaxs bilan o'zga yer uchastkasining egasi o'rtasidagi bitimga muvofiq servitut belgilanadi va u ko'chmas mulkka bo'lgan huquqlarni ro'yxatdan o'tkazish uchun belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilishi lozim. Fuqarolik kodeksida servitutni belgilash xususida kelisha olinmasa yoki uning shartlarida murosaga kelinmasa, bahs servitut belgilashni talab qilayotgan shaxsning da'vosi bo'yicha sud tomonidan hal etilishi belgilangan. Servitut belgilangan uchastkaning egasi, agar qonunda boshqa tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, servitut kimning foydasini ko'zlab belgilangan bo'lsa, o'sha shaxsdan uchastkadan foydalanganlik uchun tegishli haq talab qilishga haqlidir.

Servitut bilan bog'liq qonunchilik hujjatlari me'yorlari mazmunini o'rganib chiqish shuni ko'rsatadiki, servitutning ob'ekti bo'lib yer fondining barcha toifalaridagi yer uchastkalari hizmat qilishi mumkin. Chunki, zaxira yerlardan ham suv olib o'tish, mol haydab o'tish zaruriyati tug'ilishi mumkin.

Servitut huquqi asosida yerdan foydalanishning sub'ekti bo'lib o'zganing yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish huquqiga ega bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar hizmat qiladilar. Servitut kelishuv tarzida rasmiylashtirilganligi sababli uning qatnashchilari bo'lib bir tomondan yer egasi, foydalanuvchisi, ijarachisi va mulkdor bo'lsa, ikkinchi tomondan servitut belgilashini talab qilayotgan yuridik va jismoniy shaxslar hisoblanadi. Servitutning mazmunini kelishuv sub'ektlarining huquq va majburiyatlari yig'indisi tashkil etadi. Ushbu huquq va majburiyatlar servitut kelishuvida belgilab olinishi talab qilinadi. Servitut

kelishuvi uni vujudga kelishiga sabab bo'lgan asoslar barham topsa, bekor qilinishi ham qonunchilik hujjatlarida belgilangan.

Xulosa Respublikamiz hududida servitut huquqi asosida foydalanilayotgan turli ob'ektlar bo'yicha yig'ilgan ma'lumotlar taxlil qilish jarayonida quyidagicha holatlarni ko'rishimiz mumkin. Servitut o'zganing yeridan cheklangan tarzda foydalanish asosida vujudga keladi; Servitut kelishuvi ikki tomonlama yoki ko'p tomonlama bo'lish xususiyatiga ega. Servitut sud qarori asosida ham belgilanishi mumkin. Servitut yer uchastkasiga bo'lgan mulk, egalik qilish, foydalanish va ijara huquqi boshqa shaxsga o'tgan taqdirda ham saqlanib qoladi.

Servitut oldi-sotdi, hadya, garov va ijaraning mustaqil predmeti bo'lishi mumkin emas, shuningdek uni servitut belgilangan ko'chmas mulkning huquq egalari bo'lmagan boshqa shaxslarga berish taqiqlanadi. Servitut boshqa shaxslarga faqat servitut belgilangan huquq bilan birga berilishi mumkin.

Servitut to'g'risidagi kelishuv davlat ro'yxatiga olinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston respublikasi Yer kodeksi . T.: O'zbekiston, 1998
2. O'zbekiston respublikasi Fuqarolik kodeksi. T.: O'zbekiston, 1995
3. Mirzaabdullaeva M.R., Muqumov A., Xafizova Z.X. Yer huquqi. O'quv qo'llanma.

TEXNIKA VA TEXNOLOGIYA FANLARINI MASOFAVIY TA'LIM ORQALI SAMARALI O'QITISH

Xidirova Noila Boymurotovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi

Yusupova Anora O'ktam qizi

Xolbozorova Nargiza Sherzod qizi

Oromova Shodiyona Sodiq qizi

Otajonova Kamila Rajabboyevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabalari

Annotatsiya

Ushbu maqolada texnika va texnologiya fanlarini masofaviy ta'lim orqali samarali o'qitish usullari tahlil qilinadi. Masofaviy ta'limning afzalliklari, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlarning qo'llanilishi yoritib beriladi. Virtual laboratoriyalar, gamifikatsiya va videodarslardan foydalanishning samaradorligi muhokama qilinib, mavjud muammolar va ularning yechimlari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: masofaviy ta'lim, texnika va texnologiya fanlari, virtual laboratoriya, gamifikatsiya, interfaol o'qitish, raqamli ta'lim platformalari.

Аннотация

В данной статье анализируются методы эффективного преподавания технических и технологических наук посредством дистанционного образования. Будут выделены преимущества дистанционного образования, использования современных педагогических технологий и интерактивных методов. Обсуждается эффективность использования виртуальных лабораторий, геймификации и видеоуроков, предлагаются существующие проблемы и пути их решения.

Ключевые слова: дистанционное образование, технические и технологические науки, виртуальная лаборатория, геймификация, интерактивное обучение, цифровые образовательные платформы.

Annotation

This article analyzes methods for effectively teaching technical and technological sciences through distance education. The advantages of distance education, the use of modern pedagogical technologies and interactive methods will be highlighted. The effectiveness of using virtual laboratories, gamification and video lessons is discussed, existing problems and ways to solve them are proposed.

Keywords: distance education, technical and technological sciences, virtual laboratory, gamification, interactive learning, digital educational platforms.

Kirish

Zamonaviy texnologiyalar ta'lim sohasida keng qo'llanilib, masofaviy o'qitish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Ayniqsa, texnika va texnologiya fanlari bo'yicha masofaviy ta'lim samaradorligini oshirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada texnika va texnologiya fanlarini masofaviy formatda samarali o'qitish usullari, texnologiyalari va metodlari haqida so'z yuritiladi.

Masofaviy ta'limning samaradorligi nazariy jihatdan ko'plab pedagogik va texnologik asoslarga tayangan. Ushbu ta'lim tizimi Vygotskiy, Piaget va Bloom kabi olimlarning pedagogik nazariyalariga asoslangan. Vygotskiyning sotsiomadaniy nazariyasi ta'lim jarayonida interfaol o'zaro ta'sir muhimligini ta'kidlaydi, bu esa masofaviy ta'limda forumlar, vebinarlar va virtual laboratoriyalar orqali amalga oshiriladi.

Piagetning konstruktivistik yondashuvi esa talabalarning o'rganish jarayonida faol ishtirok etishini qo'llab-quvvatlaydi, bu gamifikatsiya va loyiha asosida ta'lim berish usullarida aks etadi. Bloomning taksonomiyasiga ko'ra, masofaviy ta'limda bilim olishning yuqori bosqichlari (tahlil qilish, yaratish,

baholash) interaktiv platformalar va amaliy topshiriqlar orqali qo'llab-quvvatlanadi.

Metodlar.

Bugungi kunda masofaviy ta'lim texnologiyalari talabalarning maxsus kontingentlari (nogiron bolalar, chekka hududlarda yashovchi bolalar, yuqori darajadagi iqtidorli bolalar, xorijdagi vatandoshlar farzandlari) uchun zarurligi barchaga ayon. Ommaviy maktab uchun masofaviy texnologiyalar kelgusi yillarda ixtisoslashtirilgan ta'limni amalga oshirishda, o'quvchilarga ta'lim mazmunini individual ravishda rivojlantirish va ayrim fanlarni chuqur o'rganish imkoniyatini ta'minlashning turli shakllarida eng muhim hisoblanadi. Masofaviy ta'lim (yoki tashqi ta'lim) va masofaviy ta'lim uchun umumiy bo'lgan narsa va asosiy farq nima ekanligini ta'kidlash kerak. Faqat bitta umumiy narsa bor - o'qituvchilar va o'quvchilar bir-biridan uzoqda. Va farq shundaki, masofaviy ta'lim (yoki tashqi ta'lim) deyarli butunlay talabalarning mustaqil faoliyatiga asoslanadi, kamdan-kam (epizodik) maslahatlar va nazorat tadbirlari bundan mustasno, stajyor tomonidan uzatilgan (yuborilgan) o'quv qo'llanmalaridan mustaqil foydalanishga yo'naltirilgan[1].

Natijalar.

Masofaviy ta'limning afzalliklari

Masofaviy ta'lim quyidagi afzalliklarga ega[3]:

1. Hududiy cheklovlarsiz ta'lim olish imkoniyati – Talabalar geografik joylashuvdan qat'i nazar ta'lim olishlari mumkin.
2. Moslashuvchan jadval – Talabalar o'zlariga qulay vaqtda darslarni o'rganish imkoniyatiga ega.
3. Raqamli resurslardan foydalanish – Elektron kitoblar, video darslar, simulyatorlar va virtual laboratoriyalar orqali bilim olish.
4. Interfaol ta'lim – Forumlar, chatlar va vebinarlar orqali muhokama qilish va tajriba almashish.

Samarali o'qitish usullari va vositalari

Texnika va texnologiya fanlarini samarali o'qitish uchun quyidagi usullar qo'llanilishi mumkin:

1. Virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar
 - Talabalarga real jihozlarsiz tajribalarni o'tkazish imkonini beradi.
 - MATLAB, AutoCAD, SolidWorks kabi dasturlar yordamida muhandislik tajribalari o'tkazish mumkin.
2. Videodarslar va vebinarlar
 - Murakkab texnologik jarayonlarni vizual tushuntirish uchun animatsiyalar va real tajriba yozuvlaridan foydalanish.

— Jonli vebinarlar orqali o‘qituvchi va talabalar o‘zaro savol-javob qilishi mumkin.

3. Gamifikatsiya va interaktiv topshiriqlar

— O‘yin elementlari orqali ta’lim jarayonini qiziqarli qilish.

— Masalan, masofaviy platformalarda reyting tizimlari, sertifikatlar va mukofot tizimlari joriy etish.

4. LMS (Learning Management System) platformalari

— Moodle, Google Classroom, Blackboard kabi platformalar dars materiallarini tartibga solish va talabalar faolligini kuzatish uchun ishlatiladi.

Yangi texnologik yechimlar

Masofaviy ta’limni yanada samarali qilish uchun quyidagi ilg‘or texnologiyalar joriy etilmoqda:

1. Sun‘iy intellekt (AI) asosidagi adaptiv ta’lim tizimlari

— Talabalar bilim darajasini aniqlab, ularga individual ta’lim yo‘nalishini taklif etadi.

— AI yordamida real vaqt rejimida ta’lim jarayoni monitoring qilinadi va moslashtiriladi.

2. AR/VR texnologiyalari

— Virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari laboratoriya ishlarini yanada realistik qiladi.

— Masalan, muhandislik fanlarida murakkab jarayonlarni VR ko‘zoynaklari orqali sinab ko‘rish mumkin.

3. Blockchain texnologiyasi

— Sertifikatlar va diplomlarning haqiqiylikini tasdiqlash uchun ishlatiladi.

— Masofaviy ta’limdagi baholash jarayonini shaffof qilish imkonini beradi.

4. IoT (Internet of Things) asosidagi masofaviy laboratoriyalar

— Talabalarga Internet orqali haqiqiy jihozlar bilan tajriba o‘tkazish imkoniyatini beradi.

— Masalan, elektronika va mexatronika fanlarida haqiqiy asbob-uskunalar bilan ishlashga yordam beradi.

5. Gamifikatsiyalangan ta’lim muhitlari

— O‘yin elementlari bilan boyitilgan interaktiv kurslar talabalarning qiziqishini oshiradi.

— Masalan, virtual muhandislik muammolarini hal qilishga yo‘naltirilgan simulyatsion o‘yinlar yaratish.

Muammolar va ularning yechimlari[2].

1. Amaliy tajribaning yetishmovchiligi

— Yechim: Virtual laboratoriyalar, AR/VR texnologiyalaridan foydalanish.

2. Talabalarning motivatsiyasi pastligi

— Yechim: Gamifikatsiya va loyihaviy ta'lim orqali qiziqishni oshirish.

3. Texnik infratuzilmaning yetishmovchiligi

— Yechim: Onlayn resurslarni optimallashtirish, oflayn kontent yaratish.

Xulosa.

Masofaviy ta'lim texnika va texnologiya fanlari bo'yicha ham samarali bo'lishi mumkin, agar zamonaviy texnologiyalar, interaktiv metodlar va moslashtirilgan platformalar to'g'ri qo'llanilsa. Virtual laboratoriyalar, gamifikatsiya va videodarslar yordamida talabalar nazariy va amaliy bilimlarni samarali o'zlashtirishlari mumkin. Kelajakda masofaviy ta'lim yanada rivojlanib, texnika va texnologiya fanlarini o'qitishning yangi innovatsion usullari paydo bo'lishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. M.U.Maxkamova, S.H.Hasanova. Masofaviy ta'lim texnologiyalari asosida informatika o'qitishning xususiyatlari. Academic Research in Educational Sciences. 2021.

2. Ахмеджонов Дилмурод Гуломович, Нодиржон Носиржонович.Гадаев (2020). Development of irrigation water saving technology using an interpolymmer complex screen. Наука и Мир, 6(82), 44-47.

3. Мухамедов, Г. И., Ахмеджонов, Д. Г., Гадаев, Н. Н. (2019). Оросительный лоток из интерполимерных композиционных материалов. Водочистка. Водоподготовка. Водоснабжение. 5, 66-68.

4. Гулбоев, Н. А., Дуйсенов, Н. Э., Ахмедов, Б. А. (2020). Модели систем управления электрическими сетями. Молодой ученый, 22, 105-107.

5. Akhmedov, B. A., & Khasanova, S. K. (2020). Public education system methods of distance in education in development of employees. Journal of Innovations in Engineering Research and Technology, 1(1), 252-256.

ИГРОВЫЕ ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В ПРЕПОДАВАНИИ ОСНОВ ТЕХНИКИ И ТЕХНОЛОГИИ В ДОО

Болдырева Алёна Олеговна

Студентка Джизакского государственного педагогического университета
им.А .Кадыри

Аннотация: В данной работе рассматриваются игровые инновационные подходы к преподаванию основ техники и технологии в дошкольных образовательных организациях. Анализируются современные методики, способствующие развитию у детей технического мышления, познавательной активности и конструктивных навыков. Предоставляется обзор ключевых аспектов внедрения игровых технологий в образовательный процесс, что делает обучение более доступным и

увлекательным. Особое внимание уделяется методике конструируем и изучаем, которая направлена на вовлечение дошкольников в процесс создания простых технических моделей.

Ключевые слова: технология, инновация, игра, обучение, методика, развитие, конструирование, мышление, дети, модель.

Annotatsiya: Ushbu ishda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida texnika va texnologiya asoslarini o'qitishda innovatsion o'yin yondashuvlari ko'rib chiqiladi. Bolalarning texnik tafakkuri, bilish faolligi va konstruktiv ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradigan zamonaviy metodlar tahlil qilinadi. O'yin texnologiyalarini ta'lim jarayoniga joriy etishning asosiy jihatlari taqdim etiladi, bu esa ta'limni yanada tushunarli va qiziqarli qiladi. Xususan, "Konstruksiya qilish va o'rganish" metodikasiga alohida e'tibor qaratilib, u bolalarni oddiy texnik modellar yaratish jarayoniga jalb qilishga yo'naltirilgan.

Kalit so'zlar: texnologiya, innovatsiya, o'yin, ta'lim, metodika, rivojlanish, konstruksiya, tafakkur, bolalar, model.

Annotation: This study examines innovative game-based approaches to teaching the fundamentals of technology and engineering in preschool educational institutions. Modern methodologies that contribute to the development of children's technical thinking, cognitive activity, and constructive skills are analyzed. An overview of key aspects of integrating game technologies into the educational process is provided, making learning more accessible and engaging. Special attention is given to the "Construct and Explore" methodology, which focuses on engaging preschoolers in the process of creating simple technical models.

Keyword: technology, innovation, game, education, methodology, development, construction, thinking, children, model.

Введение: В современном мире технические и технологические навыки становятся неотъемлемой частью образовательного процесса, начиная с дошкольного возраста. Однако традиционные методы обучения часто не вызывают у детей должного интереса. В связи с этим возникает необходимость внедрения инновационных игровых подходов, которые способствуют формированию у дошкольников базовых знаний в области техники и технологий, развивают их логическое мышление, креативность и моторику. Одной из ключевых проблем в преподавании технических и технологических основ в дошкольных образовательных организациях является недостаток эффективных методик, которые могли бы органично

сочетать обучение и игровую деятельность. Многие дети воспринимают технические понятия как сложные и абстрактные, что затрудняет их усвоение. Для решения данной проблемы целесообразно использовать игровые инновационные подходы, такие как проектные технологии, STEM-обучение, интерактивные игры и экспериментальная деятельность. Эти методы позволяют вовлечь детей в процесс обучения, делая его более доступным, увлекательным и практико-ориентированным. Одной из эффективных методик является STEM-подход, который объединяет науку (Science), технологии (Technology), инженерное мышление (Engineering) и математику (Mathematics). В рамках данной методики детям предлагаются задания, направленные на создание простых конструкций из подручных материалов, изучение свойств различных материалов, проведение несложных технических экспериментов. Например, можно предложить детям собрать модель моста из конструктора, что поможет им понять принципы устойчивости и равновесия. Использование игровых инновационных методов в преподавании основ техники и технологий в ДОО способствует более эффективному усвоению знаний, развитию творческого и технического мышления, а также формированию у детей интереса к исследовательской деятельности. Внедрение таких методик позволит сделать образовательный процесс более динамичным и соответствующим современным требованиям.

Методология: Данная методика основана на принципе обучения через практическую деятельность и конструирование. Дошкольникам предлагаются различные задания, связанные с созданием простых технических моделей из конструктора, бумаги, картона и других доступных материалов. В процессе работы дети знакомятся с базовыми инженерными понятиями, такими как прочность, устойчивость, равновесие, а также развивают мелкую моторику, логику и творческое мышление. Важным элементом методики является поэтапное сопровождение воспитателем, который помогает детям формулировать гипотезы, делать выводы и находить решения возникающих проблем. Одним из примеров задания может быть постройка моста из конструктора или бумажных трубочек, где детям нужно экспериментальным путем определить, какая конструкция окажется наиболее устойчивой. Такая деятельность не только делает процесс обучения интересным, но и развивает у дошкольников исследовательские навыки. В дальнейшем методику можно усложнять, предлагая детям более сложные технические задачи, например, создание макета подъемного крана или простых механизмов, что способствует

раннему техническому развитию и подготовке к более сложным инженерным концепциям в будущем.

Результат: В результате проведенного исследования по методике, конструируем и изучаем было выявлено, что у 85% детей значительно повысился интерес к техническому творчеству. Они стали активнее участвовать в игровых конструкторских заданиях, проявлять инициативу и предлагать собственные идеи при создании моделей. Также было отмечено, что 78% дошкольников улучшили свои навыки логического мышления и пространственного воображения, что подтверждается успешным выполнением заданий на построение устойчивых конструкций и понимание базовых инженерных принципов. Кроме того, наблюдения показали, что 90% детей стали более уверенно работать в команде, обсуждать идеи и совместно искать решения возникающих задач. Воспитатели отметили рост самостоятельности у детей: 82% участников стали менее зависимы от взрослой помощи при выполнении творческих заданий. Методика конструируем и изучаем доказала свою эффективность в формировании у дошкольников базовых технических навыков, развитию познавательной активности и укреплению коммуникативных способностей.

Таблица 1

Анализ результатов исследования по методике. Конструируем и изучаем

Показатель	Результат (%)	Польза	Минусы
Интерес к деятельности	85%	Повышение мотивации и вовлечённости	Возможна быстрая потеря интереса
Логическое мышление	78%	Развитие аналитических способностей	Требует индивидуального подхода
Навыки командной работы	90%	Улучшение общения и взаимодействия	Возможные конфликты в группе
Самостоятельность	82%	Уверенность в своих действиях	Некоторым детям нужна дополнительная поддержка

Заключение: Использование игровых инновационных методов в преподавании основ техники и технологии в дошкольных образовательных организациях способствует формированию у детей технического мышления, познавательной активности и конструктивных навыков. Применение методики Конструируем и изучаем показало высокую эффективность в развитии логики, самостоятельности и умения работать в

команде. Интеграция игровых технологий в образовательный процесс делает обучение более доступным и увлекательным, а также способствует всестороннему развитию дошкольников. Дальнейшее исследование и совершенствование данных методик позволит повысить качество технического образования в раннем возрасте.

Список использованной литературы:

1. Агаева Н. Р. Игровые технологии в развитии познавательной активности дошкольников // Педагогика и психология детства. – 2021. – № 3. – С. 45–52.
2. Иванова Т. А. Развитие технического мышления у детей дошкольного возраста: современные подходы и методы // Вопросы дошкольной педагогики. – 2022. – № 5. – С. 78–85.
3. Смирнова Е. О., Петрова К. В. Инновационные методы обучения в дошкольном образовании: теория и практика // Современные образовательные технологии. – 2023. – Т. 12, № 4. – С. 112–119.
4. Федоров В. М. Техническое творчество в ДОУ: методические рекомендации для педагогов. – СПб.: Питер, 2020. – 150 с.
5. Буранова, Ш. А., & Пак, Д. А. (2023). Развитие компетенции у будущих педагогов ДОО в области информационных технологий. Экономика и социум, (11 (114)-1), 628-631.
6. Буранова, Ш. А., & Пак, Д. А. (2023). Исследования знаний и навыков в области компьютерных технологий у будущих педагогов ДОО. Экономика и социум, (11 (114)-1), 624-627.
7. Рафиев, Ф. А., & Пак, Д. А. (2022). Психологическая компетентность воспитателей дошкольных образовательных организаций. Разработка и применение наукоемких технологий в эпоху глобальных, 139.
8. Пак, Д. А. (2020). Креативность как способность к поиску новых подходов обучения будущих воспитателей дошкольного учреждения. In Colloquium-journal (No. 34-3, pp. 47-48). Голопристанський міськрайонний центр зайнятості= Голопристанский районный центр занятости.

**INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK
MUHANDISLARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI
RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI**

Nuriddinov Sharofiddin Shuxrat o‘g‘li¹
Qarshi davlat texnika universiteti assistenti

E-mail: sharofnuriddinov95@mail.ru

Annotatsiya. Maqola mazmunida shuni ta’kidlash lozimki, kasbiy kompetentlik o‘z tabiatiga ko‘ra bilimli emas, balki faoliyatlidir. Shuning uchun ham kasbiy kompetentlikni bilimlar ko‘rinishida emas, balki quruvchi mutaxassisligiga mos o‘quv faoliyatlari tizimi ko‘rinishida shakllantirish lozim. Kasbiy faoliyat ketma-ket yoki parallel hal etiladigan murakkablikning turli darajasidagi kasbiy masalalar tizimi sifatida tashkil etilgan, ammo o‘quv material shaklida tuzilmashtiriladi. Kompetentli yo‘naltirilgan ta’lim, xususan o‘quv jarayoniga talabalarda fanlararo innovatsion yondashuv asosida kasbiy kompetentlikni kiritish mutaxassis kasbiy faoliyati tuzilmasi va unga tayyorgarlik tuzilmasi o‘rtasidagi ziddiyatni bartaraf etish imkonini beradi. Talabalarda innovatsion yondashuv kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik texnologiyalarini loyihalash – bu ko‘p bosqichli integratsion jarayon bo‘lib, unda nisbatan avtonom bosqichlar shartli ravishda ajratilgan bo‘lishi mumkin. Ta’limiy natija sifatida talabalarda innovatsion yondashuv asosida kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik texnologiyalarini loyihalashning bosqichlari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: integratsion, pedagogika, kasbiy, innovatsiya, innovatsion faoliyat, kreativ faoliyat, ijodiy faoliyat, kompetensiya, local, muhandislik ko‘rsatkichlari.

Talabalarda innovatsion yondashuv asosida kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik texnologiyalarini loyihalashning uchinchi bosqichi bu natija sifatida kompetentlikka erishishni ta’minlovchi o‘qitish jarayonini tashkil etish usullarini aniqlashdir. Texnika oliy ta’lim muassasalari ta’lim dasturlarini loyihalashga bag‘ishlangan manbalarda ta’limiy natijalarga erishishning quyidagi ikki strategiyasi haqida fikr yuritilgan:

a) ta’limiy natijalarga erishishning birinchi strategiyasi o‘quv rejalariga yangi o‘quv kurslarini yoki mavjud o‘quv kurslariga yangi bo‘limlarni kiritish bilan bog‘liq.

b) ikkinchi strategiya ta’limiy pedagogik texnologiyalarning o‘zgarishiga, kasbiy ta’lim mazmunini o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan. Bunda o‘quv materialida ba’zi bir o‘rin almashishlar ro‘y beradi, ammo o‘zlashtiriladigan ta’lim mazmuni deyarli o‘zgarmaydi. Bu erda nafaqat bilimli jihat, balki faoliyat usullari va individ tomonidan o‘zlashtiriladigan faoliyatli tajriba ko‘zda tutiladi. N.F.Talizinaning fikricha: “mazmun –

vazir, texnologiya – shoh” deb ta’iflaydi. Aynan texnologiya tufayli oliy kasbiy ta’lim yuqori sifatga, qulaylik va samaradorlikka erishadi.

Kasbiy kompetentlikni komponentlarini rivojlantirishning pedagogik texnologiyalarini loyihalashning oltinchi bosqichi bu talabalarda innovatsion yondashuv asosida bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini komponentlarini rivojlanganlik darajasini baholashning usullari va vositalarini loyihalashdir. Talabalarga innovatsion yondashuv asosida kasbiy kompetentlikni komponentlarini rivojlanganlik darajasini baholash alohida predmet doirasida emas, balki bir necha predmetlar doirasida amalga oshirilishi kerak. Oliy ta’limning mavjud amaliyotida esa bunday variant kurs loyihalarini va bitiruv malakaviy ishlarini tayyorlash shaklida amalga oshiriladi.

Shunday qilib, talabalarni innovatsion yondashuv asosida kasbiy kompetentlikni komponentlarini rivojlantirishning kompetentli pedagogik texnologiyasini loyihalash o‘z ichiga quyidagi olti bosqichni o‘z ichiga olar ekan:

- kasbiy kompetentlikni komponentlarini (texnik, texnologik va axborot);
- kasbiy kompetentlikni komponentlarini rivojlantirish mumkin bo‘lgan aniq fanlar ro‘yxatini aniqlash;
- talabalarni innovatsion yondashuv asosida kasbiy kompetentlikniga erishishini ta’minlovchi o‘qitish jarayonini tashkil etish strategiyasini aniqlash;
- talabalarni innovatsion yondashuv asosida samarali va barqaror shakllanishiga imkon beruvchi o‘qitish jarayonini tashkil etishning pedagogik metodikasini tanlash;
- talabalarni innovatsion yondashuv asosida kasbiy kompetentlikni komponentlarini rivojlanishi jarayonini ta’minlash va qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha o‘quv metodik majmuani ishlab chiqish.

Talabalarni innovatsion yondashuv asosida kasbiy kompetentlikni komponentlarini rivojlanganlik darajasini baholash usul va vositalarini loyihalashda quyidagilarni u o‘z ichiga qamrab oladi:

- o‘quv fanining modulli dasturi (shakl); loyihalash metodi (metod);
- kasbiy kompetentliknini rivojlantirish bo‘yicha kompetentli yo‘naltirilgan metodik qo‘llanma va ko‘rsatmalar (o‘qitish vositasi).

Bunday yondashuvning haqqoniyligi aniq fanlar o‘qituvchilari ishtirok etgan ekspert tadqiqotlari natijalari bilan tasdiqlandi.

Talabalarni innovatsion yondashuv asosida kasbiy kompetentlikni komponentlarini bosqichma-bosqich rivojlantirish ular tomonidan quyidagi o‘quv faoliyatini amalga oshirish jarayonida amalga oshiriladi:

- ma’ruza, amaliy va laboratoriya mashg’ulotlari mazmunini o‘zlashtirish jarayonida;

- kurs ishi va kurs loyihasini, shuningdek bitiruv malaviy ishini bajarish jarayonida; o'quv-tanishuv, pedagogik va malakaviy amaliyotlar davridagi amaliy topshiriqlarni bajarish jarayonida rivojlanib boradi.

Texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalarida o'quv loyihalarining tashkiliy xarakteristikalaridan biri sifatida individual, guruhli va jamoaviy loyihalashni qayd etish mumkin. Bunda qandaydir murakkab texnik ob'ekt, masalan tashxislash uchastkasini, texnik xizmat ko'rsatish.

Texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalarida o'quv loyihalarining tashkiliy xarakteristikalaridan biri sifatida individual, guruhli va jamoaviy loyihalashni qayd etish mumkin. Bunda qandaydir murakkab texnik ob'ekt, masalan tashxislash uchastkasini, texnik xizmat ko'rsatish stantsiyasini yoki noyob innovatsion texnologiyani loyihalash bo'yicha jamoaviy tarzda bajariladigan bitiruv malakaviy ishga 3-5 nafar talaba jalb etilishi mumkin.

Talabalar tomonidan bajariladigan loyihaviy faoliyat natijalari tushuntirish yozuvlari, ishchi chizmalar, kompyuter dasturlari, maketlar, modellar, tajriba sanoat namunalari ko'rinishida rasmiylashtiriladi. Ko'rinib turibdiki, majmuaviy bitiruv malakaviy ishlarni bajarish nafaqat fanlararo aloqadorlik bilan, balki bilimlar integratsiyasi bilan bog'liq, bunday bitiruv malakaviy ishlarni tashkil etishda esa o'qituvchilardan yuqori darajadagi kasbiy kompetentlikni talab etiladi.

Shunday qilib, loyihaviy faoliyat talabalarda kasbiy kompetentlikni komponentlarini rivojlantirish uchun asos bo'lib hisoblanadi, loyihaviy texnologiyalarning ko'p xilligi o'qituvchilarga oliy ta'lim muassasalaridagi o'quv jarayonini shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida tashkil qilish, o'qitish jarayonini individuallashtirish, talabalarning o'qishga motivatsiyasini oshirish imkonini beradi.

Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalari bakalavriat ta'lim yo'nalishlarida tahsil olayotgan talabalar kasbiy faoliyatini tashkil etishda innovatsion ta'lim texnologiyalari va dasturiy mahsulotlardan foydalanish malakasini shakllantirish, zamonaviy sharoitda talabalarning o'quv-bilish faolliklarini kuchaytirish, o'qitish sifatini oshirish va samaradorligini yaxshilash maqsadida innovatsion xarakterga ega ta'lim shakllaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bugungi kunda amaliy o'yinlar, muammoli o'qitish, interfaol ta'lim, modul-kredit tizimi, masofali o'qitish, blended learning (aralash o'qitish) va mahorat darslari ta'limning innovatsion shakllari sifatida e'tirof etilmoqda.

Hozirgi vaqtda talabalarni kasbiy faoliyatiga tayyorlash jarayoni bir qator didaktik shart-sharoitlarga bog'liq bo'ladi. Ana shunday pedagogik shart-sharoitlar nimalardan iborat va ularni tashkil etish muhim masalalardan hisoblanadi. Ushbu masalani atroflicha qarab chiqamiz.

Buning uchun talabalarning axborot kommunikatsiya texnologiyalari bilan ishlash kompetentsiyalari, ta'lim tamoyillarini shakllantirish, fanlardan o'quv rejalarida belgilangan mashg'ulotlarni bajarish malakalarini shakllantirish tushunchalari

mohiyatini ochishga harakat qilamiz. Tadqiqot ishimiz kasbiy tayyorgarlik kasbiy kompetensiyalarni takomillashtirish muammosiga bag'ishlangan.

Qomusiy lug'atda keltirilgan ta'rifga ko'ra "shart-sharoit – bu shu narsaki, undan boshqasi bog'liq, ob'ektlar kompleksining muhim komponenti, uning borligidan berilgan hodisa amalga oshishi kelib chiqadi". Sharoitlarga bunday izoh berish tadqiqot ob'ektining sababiy-oqibatii munosabatlari bilan bog'liq.

Didaktika - ta'lim jarayoni, mazmuni, qonuniyat va tamoyillari, shakl, metod va vositalarini ilmiy asoslab beruvchi ta'lim nazariyasi, pedagogikaning alohida sohasi. Didaktika ilmiy bilimlar tizimi sifatida birinchi marta chex pedagogi Yan Amos Komenskiyning "Buyuk didaktika" (1657-yil) asarida ochib berilgan. Didaktikada ta'limni tashkil etishning umumiy masalalari, o'qitish jarayonining mohiyati, ta'limning mazmuni, o'qitish qonuniyatlari, o'qitish tamoyillari, metodlari, uning tashkiliy shakllari yoritiladi.

Pedagog - olimlar yillar davomida ta'lim tizimida Nega o'qitamiz? Nimani o'qitamiz? Qanday o'qitamiz? Qaerda o'qitamiz? kabi savollarga javob izladilar. Didaktika "nimaga o'qitish?", "nimani o'qitish?", "qaerda o'qitish?", "qanday o'qitish?" kabi savollarga javob beradi. Didaktikaning ob'ekti - o'sib kelayotgan avlodga ijtimoiy tajribalarni, milliy va umuminsoniy madaniyatni tarkib toptirishga yo'naltirilgan faoliyatning asosiy turi hisoblangan ta'lim berishdir. Didaktikaning predmeti sifatida o'rgatish (o'qituvchi faoliyati) va o'rganish (o'quvchilarning bilish faoliyati), ularning o'zaro harakati aks etadi. O'qitish jarayoni pedagogning o'rgatuvchilik faoliyatini va o'quvchilarning maxsus tashkil etilgan bilish faoliyatini o'z ichiga oladi. Shu o'rinda bu jarayonlarning tahliliga e'tibor qarataylik.

Ta'limda o'qituvchining boshqaruvchilik roli o'z kasbining ijtimoiy asoslaridan kelib chiqib, ajdodlarining boy tajribasini, insoniyatning asrlar davomidagi bilish, mehnat, muloqot, umumiy aloqalar, estetik hamda axloqiy qarashlar jarayonida qo'lga kiritgan yutuqlarni egallashni shart qilib qo'yadi. Bularning barchasi o'qituvchining ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi vazifalarini amalga oshirishida o'z aksini topmog'i lozim. Ana shu asosdan kelib chiqib aytish mumkinki, ta'lim jarayonida o'qituvchi o'quvchilariga qo'lga kiritilgan bilimlarni o'rgatadi.

O'quv faoliyatida ularni ko'nikma va malakalar bilan qurollantiradi. Shu bilan bir paytda u o'quvchilarda dunyoqarash va axloq normalarini hosil qiladi, qiziqish va qobiliyatlarni shakllantiradi, ularning bilish faolligini oshiradi. O'qituvchining faoliyati o'quvchi shaxsining maqsadga muvofiq shakllanishiga katta imkoniyatlar ochib beradi. Yanada aniq qilib aytsak, butun o'quv jarayonini rejalashtiradi, ushbu jarayonda o'quvchilar bilan birgalikdagi faoliyatni tashkil etadi. O'quvchilarga qiyinchiliklarni engib o'tishda yordam beradi hamda ularning bilimlarini va butun ta'lim jarayonini tashxis qiladi. O'z navbatida talabalarning faoliyati o'quv jarayonida o'rganishga, bilim,

ko'nikma hamda malakalarni egallashga, o'zini jamiyatga foydali faoliyatga tayyorlashga yo'naltiradi.

Didaktikaning asosiy kategoriyalari quyidagilardan iborat: o'rgatish, o'rganish, o'qitish, ta'lim, bilim, ko'nikma, malaka, kompetensiya, maqsad, mazmun, tashkil etish, shakl, metod, vosita, natija.

O'rgatish - o'qitish maqsadini amalga oshirish bo'yicha pedagogning tartiblangan faoliyati. O'rganish - anglash, mashq qilish, va egallangan tajribalar asosida xulq-atvor va faoliyatning yangi shakllarini egallash jarayoni, oldin egallanganlari o'zgaradi.

Ta'lim - o'qitish jarayonida egallanadigan bilim, ko'nikma, malakalar, kompetensiya va fikrlash usullari tizimi.

Bilim - ma'lum bir fanni nazariy o'zlashtirishni aks ettiradigan inson g'oyalari yig'indisi;

Ko'nikma - egallangan bilimlarning aniq xatti-harakatdagi ifodasi, o'zlashtirilgan bilimlarni amaliyotga qo'llash usullarini egallash.

Malaka - avtomatlashgan, biror bir usul bilan bexato bajarish, ko'nikmaning takomillashgan darajasi.

Kompetentsiya - egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni kundalik va kasbiy faoliyatda qo'llay olish layoqati.

Maqsad - o'qitishning nimaga qaratilganligi, uning kuchlari kelgusida qay yo'sinda safarbar etilishi.

Mazmun - o'qitish jarayonida egallanishi lozim bo'lgan ilmiy bilim, amaliy ko'nikma va malakalar, faoliyat, fikrlash usullari tizimi.

Tashkil etish - qo'yilgan maqsadni samarali amalga oshirish uchun unga zaruriy shaklni taqdim etadigan, aniq mezonlar bo'yicha tartiblangan didaktik jarayon.

Shakl - o'quv jarayonining tashqi ifodasi, uning ichki mohiyati, mantiq'i, mazmuni uchun qobiq.

Metod - o'qitishning maqsad va vazifalariga erishish (amalga oshirish) yo'li.

Vosita - o'quv jarayonining predmetli qo'llab-quvvatlanishi, yangi materialni o'zlashtirish jarayonida o'qituvchi va talabalar tomonidan foydalaniladigan ob'ekt.

Natija - o'quv jarayonining so'nggi mahsuli, belgilangan maqsadlarning amalga oshganlik darajasi.

1. Didaktikaning asosiy kategoriyalari.
2. Zamonaviy ta'lim paradigmalari.
3. O'qitish jarayoni mohiyati va uning vazifalari.
4. O'qitish jarayoni bosqichlari.
5. O'quvchilarning bilish faoliyati va uning tuzilishi.
6. Ta'lim tamoyillari va qonuniyatlari.

Zamonaviy ta'lim paradigmalari. Paradigma (grekcha, paradeigma) so'zining o'zi keng ma'noda turmush va fikrlashning biror sohasining fundamental asoslarini aniqlab beruvchi o'ziga xos tuzilishga ega nazariya deb izohlanadi.

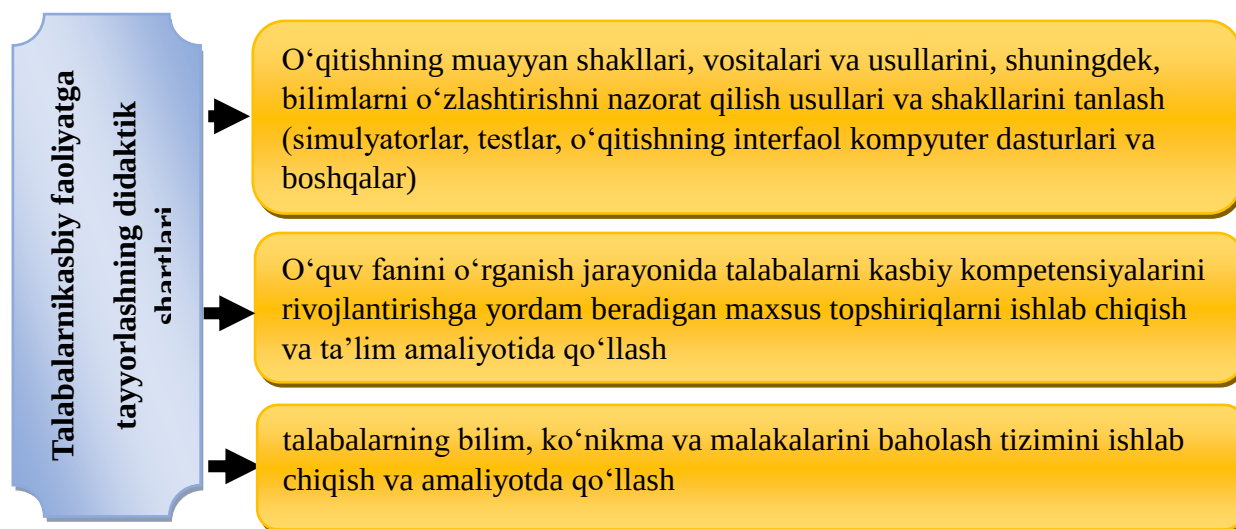
Paradigma - aniq vaqt doirasida ilmiy jamoatchilikka muammolarni aniqlash va ularni hal etish modeli sifatida taqdim etiladigan barcha ilmiy yutuqlarga tegishli tadqiqot vazifalarini hal etish namunasi sifatida qabul qilingan nazariya.

Ta'limning yangi paradigmasining paydo bo'lishi faqat ijtimoiy- iqtisodiy o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lmasdan, u butun madaniy rivojlanish jarayonida yuzaga kelgan. Uning shakllanishida insonparvarlik falsafasi va psixologiyasi asosiy o'rin egallaydi. Mazkur kontseptsianing asosiy nuqtai nazari - har bir alohida inson hayotining o'ziga xosligi, har bir shaxs noyob, individual, shartsiz qadriyat ekanligini e'tirof etish.

Zamonaviy ta'lim jarayonida "shart-sharoit" tushunchasi o'qitishning muvafaqiyatligini ta'minlovchi omillar, komponentlar yig'indisi-deb izohlagan. Ilmiy adabiyotda didaktik shart-sharoit-deganda pedagogik jarayonning muhim komponenti tushuniladi, u o'zida qo'yilgan maqsadga erishishga yo'nalgan, pedagogik jarayonning ma'lum o'lchovlari yig'indisini bir butun qilib birlashtiradi.

Oliy talim tizimini va mazmuni takomillashtirish hamda modernizatsiyalash, bir tomondan axborotlashtirish jarayoni bilan bog'langan, ikkinchi tomondan kompetentlik yondoshuvi asosida amalga oshirilmoqda, bu esa amaliy tashkil etuvchini kuchaytirishni talab etadi. Fanning ilmiy mazmunini amaliy kasbiy faoliyatda qo'llash ko'nikmasini shakllantirishga yo'naltirilgan, zamonaviy axborotlashtirish vositalaridan foydalanib kasbiy masalalarni echish ko'nikmasi shakllanishi kerak.

Didaktik shartlar - bu o'qituvchi tomonidan maxsus yaratilgan pedagogik jarayonning holatlari bo'lib, unda ta'lim tizimining protsessual komponentlari optimal tarzda birlashtiriladi (2.1-rasm).

2.1-rasm. Talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning didaktik shartlari

Ma'lumki, kasbiy kompetentlik tushunchasi odatda muayyan faoliyat doirasida aniq muammolarni hal etish va vazifalarni bajarish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar, shuningdek zaruriy tayyorgarlik darajasini ifodalovchi ijtimoiy-kasbiy mavqeni xarakterlaydi. Shu bilan birga, kompetentlik mutaxassisning shaxsiy va kasbiy tayyorgarligiga nisbatan quyiladigan talablar tizimini ham ifodalaydi.

Oliy ta'lim muassasalarining pedagog mutaxassislar tayyorlash tizimining o'ziga xosligidan kelib chiqib, tadqiqot doirasida quyidagi pedagogik psixologik shart-sharoitlarning ta'minlanishi kasbiy tayyorgarlik sifatini oshirishga xizmat

qilishi aniqlandi:

1. Axborotli-mazmunli sharoit. Ma'lumki, ta'lim mazmuni bo'lajak muhandisning o'zlashtirishi lozim bo'lgan kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalarning oldindan loyihalashtirilgan tizimi bo'lib, bunda DTS, o'quv rejalari, takomillashtirilgan ta'lim dasturlari, ma'ruza matnlari, ta'lim texnologiyalari asosidagi o'quv-metodik majmualar, ilmiy va o'quv-metodik, elektron darsliklar, nazorat vositalari: ijodiy pedagogik topshiriqlar, vaziyatli masalalar, masofali nazorat, ijodiy loyiha ishlari, mutaxassislik yo'nalishlari bilan bog'langan kurs va loyiha ishlari alohida o'rin tutadi.

2. Texnologik sharoit. Tadqiqot maqsadi, ya'ni Bo'lajak muhandislarni kasbiy moslashtirishning samarali shakl, metod va vositalarini ishlab chiqib, amaliyotga tatbiq etish uchun texnologik sharoit asos qilib olindi. Bunda kasbiy moslashtirish jarayonida: - muammoli o'qitish; - o'yinli texnologiyalar (rolli-ishchan o'yinlar, tadbirkorlik o'yinlari); - trening, videotreninglar, - muammoli -seminarlar; - pedagogik muammoli vaziyatlarni echish va tahlil qilish, "Keys-stadi"; - kichik guruhlarda o'qitish, mikro-darslar; - ijodiy tadqiqotchilik metodlari; - dars va tarbiyaviy tadbirlarni loyihalash metodlari; - autotreninglarni tashkil etish va o'tkazish metodikasining ishlab chiqilishiga alohida e'tibor qaratildi. Bo'lajak muhandislarni kasbiy moslashtirishning texnologik sharoiti nazariy asoslanganlik; o'quv-tarbiya jarayoni mazmuni va tashkiliy jihatlariga yaxlit yondashuv, tizimlilik, o'qitishda ta'lim oluvchilarning individualligi, kasbiy yo'nalganligi e'tiborga olish kabi tamoyillariga asoslanadi.

3. Refleksiv sharoit. Yaratilgan pedagogik shart-sharoitlarning natijaviy mahsuli sifatida refleksiv (reflektsiya-ortga nazar, tahlil, o'zgarishlar, shaxsning o'z faoliyatini baholay olish darajasi) sharoit muhitining yaratilishiga alohida e'tibor berildi.

Tadqiqotimiz davomida innovatsion yondashuv asosida bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga yo'naltirilgan kasbiy faoliyat quyidagi yondashuvlar asosida tashkil etildi:

1. Motivatsion yondashuv ma'lum bir ehtiyojlardan kelib chiqib, talabalar faoliyatini psixologik ta'sir etish yo'llari bilan maqsadga muvofiq yo'naltirishdi. Motivatsion yondashuv ta'lim berishning samarali mexanizmini yaratishda, ya'ni ta'lim-tarbiya jarayonlarida talabalarning faolligini ta'minlashda ularni o'rganilishi

zarur bo'lgan tushunchalarni o'zlashtirishga jalb qilish hamda ta'lim olishga bo'lgan qiziqishlarini shakllantirish va rivojlantirish sifatida motivlar o'ziga hos ahamiyat kasb etadi. Talabalarda ta'lim olishga bo'lgan qiziqishning rivojlanishi ta'lim jarayonining natijaviyligini ta'minlashi, ta'lim olish muhitining o'zgartirilishi bilan birgalikga talabani mustaqil ijod qilishga undaydi.

2. Mantiqiy yondashuv asos sifatida o'qituvchining o'quv materialini tizimli bayon qilish yoki taqdim etish mantiqini hamda talabalarning uni tizimli o'zlashtirishi mantiqini nazarda tutadi. Mantiqiy yondashuv jarayon va hodisalarni mantiqiy ketma-ketlikda o'rganishni talab etadi. Mantiqiy yondashuv o'z navbatida talabalarni qo'yilgan muammoning yechimlarini aniqlashga ijodiy yondashishga turtki bo'lib xizmat qiladi. Ta'limda mantiqiy yondashuvni joriy etish uchun, birinchidan, axborotlar nostandart holda taqdim etiladi, ikkinchidan, o'qituvchining ma'rifiy faoliyatiga ustuvorlik kasb etadi, uchinchidan, tahlil etish uchun mantiqiy topshiriqlarni ishlab chiqish zarur.

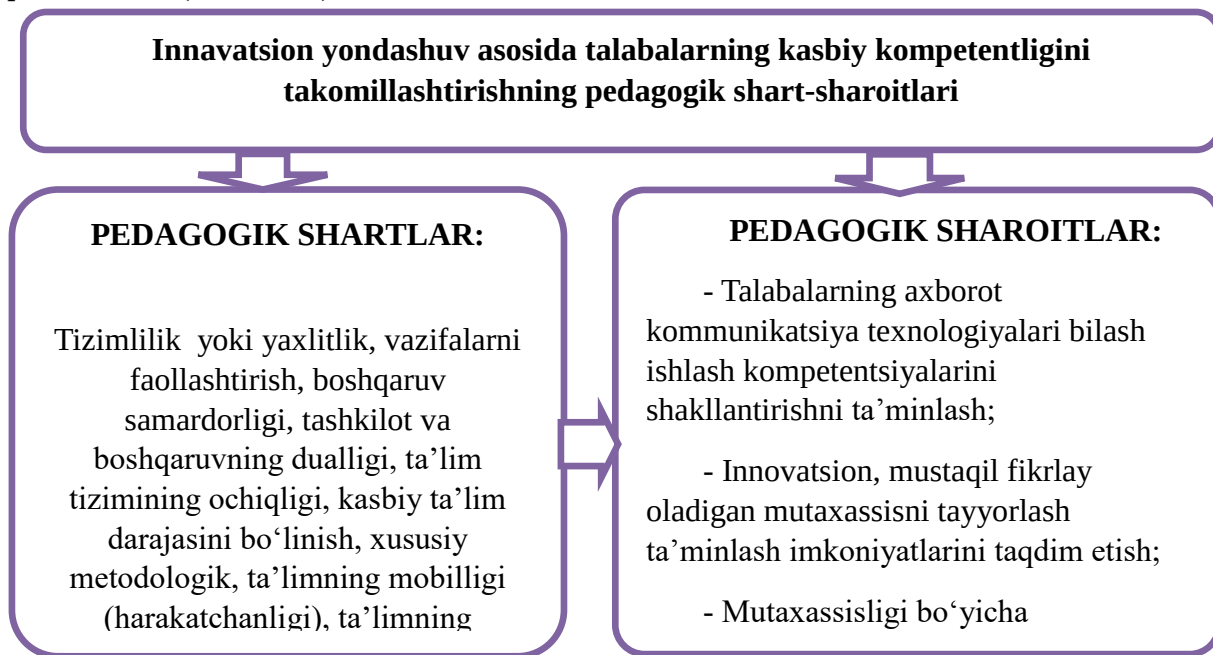
3. Faoliyatli yondashuv. Talabaning o'zi ta'lim mazmuni bilan ishlaydi va faqat shu holatda u ongli va mustahkam o'zlashtiriladi, shuningdek, talabalarning intellektining rivojlanish jarayoni, o'z-o'zini o'qitish, o'z-o'zini tarbiyalash va o'zini o'zi tashkil etish qobiliyatini shakllantiradi. Mustaqil ta'lim sharoitida talabalarning ijodiy faoliyatining xususiyati talabalarda sohaga oid amaliy ko'nikma, malakalarni shakllantirish, rivojlantirishni taqozo etganligi sababli ularning ijodiy faoliyati amaliy xususiyatga ega bo'ladi.

4. Ijodiy yondashuv talabalar yaratilgan ijodiy mahsulotlarning o'ziga xosligi bilan bir-biridan farqlanishini ifodalashga xizmat qiladi. Sohaning keskin sur'atlar bilan rivojlanishi ijodiy xarakterdagi mahsulotlarni tayyorlashga kreativ yondashish, o'ziga xoslik, bir turdagi ijodiy mahsulotning turlicha, o'nlab xildagi talqinda namoyon etilishi bilan bog'liq. Shunga ko'ra talabalarda ijodiy faoliyatga kreativ yondashish malakalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi.

5. Refleksiv yondashuv talabalarning o'z ish faoliyati natijalarini mustaqil, tahliliy baholash malakalariga ega bo'lishlariga erishish maqsadga muvofiqligini anglatadi. Talabalar o'z faoliyati natijalarini, ijodiy mahsulotlarni mustaqil ravishda refleksiv baholar ekan, erishilgan yutuqlar omilini anglash, yo'l qo'yilgan xato, kamchiliklarning sabablaridan xabar bo'lish, kelgusi faoliyatda ularning takrorlanishiga yo'l qo'yimaslik to'g'risidagi xulosaga kelish va amaliy choralarni ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladi.

6. Axborot yondashuvni qo'llash ob'ektlar, jarayonlar va hodisalarni o'rganishda, eng birinchi navbatda, o'rganilayotgan ob'ektning faoliyat yuritishi va rivojlanishini belgilab beruvchi eng xarakterli axborot aspekti aniqlanadi va tahlil etiladi. Bizning tadqiqotimiz doirasida talabalarning muhandsilik kompyuter grafikasi vositalari asosida kasbiy muammo va masalalarni yechishda qanday axborot aspektlari muhim ekanligiga e'tibor qaratildi hamda talabalarning ijodiy faoliyati ana shuni aniqlash va tahlil etishga yo'naltirildi.

Innovatsion yondashuv asosida talabalarini kasbiy faoliyatini rivojlantirishning komponentlarini loyihalash bilan bog'liq o'quv maqsadlarini diagnostika qilish muammosi mavjud bo'lib, ular nafaqat bilim komponentini, balki raqobatdosh mutaxassis uchun zarur bo'lgan shaxsiy fazilatlarni ham o'z ichiga oladi. O'quv maqsadlarini, ya'ni bo'lajak muhandisni kasbiy faoliyatini rivojlantirishning o'ziga xos komponentlarini belgilashda ularning rivojlanishini baholash mezonlari va ko'lamini aniqlash kerak (2.2-rasm).

2.2-rasm. Talabalarning kasbiy kompetentligini takomillashtirishning pedagogik shart-sharoitlari

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, muhandislik yo'nalishi talabalarini innovatsion yondashuv asosida o'qitish kasbiy ko'nikma, malaka va tajribalarini oshirishda ularning kasbiy kompetentligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etishini xulosa qilib aytishimiz mumkin. Buning natijasida yetuk muhandis kadrlar tayyorlash masalalarini biroz bo'lsada yechim topish imkoniyati vujudga keladi.

Adabiyotlar:

1. Baratov.D.D, Nuriddinov.Sh.Sh. O'quv qo'llanma. Qarshi-2024. 128-b.
2. Baratov.D.D, Nuriddinov.Sh.Sh. "Irrigatsiya va melioratsiya" fanidan elektron platforma. (O'zbekiston Respublikasi intellektual mulk agentligi № DGU 38937)
3. Nuriddinov.Sh.Sh. Muhandislik yo'nalishi talabalarining innovatsion yondashuv asosida kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish maxsus kurs o'quv dasturi. Qarshi-2024. 18-b.
4. Nuriddinov.Sh.Sh. Muhandislik yo'nalishi talabalarini innovatsion yondashuv asosida kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik-

psixologik xususiyatlari. “Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў” 2023 6/6-san 5-b.

5. Nuriddinov.Sh.Sh. Muhandislik yo‘nalishi talabalarini innovatsion yondashuv asosida kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari. “Xalq ta’limi” 2024-yil 4-son. 5-b.

6. Nuriddinov.Sh.Sh. Talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari va kasbiy yondashuv tamoyillari. “Экономика и социум” выпуск № 06 (121) 2024-й. 9-b.

7. Nuriddinov.Sh.Sh. Muhandislik yo‘nalishi talabalarini innovatsion yondashuv asosida kasbiy kompetentligini rivojlantirish. Models and methods in modern science” Fransiya 22.06.2024. 5-b.

8. Nuriddinov.Sh.Sh. Muhandislik yo‘nalishi talabalarini innovatsion yondashuv asosida kasbiy kompetentligi va fanlarni o‘qitishda talabalarda mustaqil fikrlashni shakllantirish muammolari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani. Qarshi-2024. 5-b.

9. Nuriddinov.Sh.Sh. Muhandislik yo‘nalishi talabalarini innovatsion yondashuv asosida kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish. Respublika ilmiy-amaliy anjumani. Qarshi-2023. 4-b

10. Nuriddinov.Sh.Sh. Irrigatsiya va agrotexnologiyalar soxalari fanlarini o‘qitishda interfaol metodlardan foydalanish mezonlari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani. Qarshi-2023. 5-b

MUNDARIJA

YALPI YIG'ILISH MAQOLALARI

№	F.I.Sh	Maqola mavzusi
1	Z.M.Muqimov	Kirish so'zi.
2	R.Qarshiyev	Respublikamiz suv xo'jaligida amalga oshirilayotgan ma'muriy islohotlar
3	F.Siddiqov	Viloyatda suvdan foydalanishning bugungi holati va istiqbollari, gidrotexnika inshootlarining bugungi kundagi holati
4	I.Qurbonov	Qarshi magistral kanali tizimidagi sug'orish tarmoqlaridan foydalanish tizimi, kanallarning foydali ish koeffitsientini oshirish yo'llari
5	M.R.Bakiyev	Gidrotexnika inshootlari xavfsizligining bugungi kundagi holati
6	S.S.Eshev	Deformatsiyalanadigan kanallarning yuvilish jarayonlarini baholash.
7	M.E.Shukurova	Роль математические моделирование процесса неустановившейся фильтрации грунтовых вод
8	R.Xo'jaqulov, F.Tursunov	Sug'orish nasos stansiyalari kaskadlarining ishonchliligini oshirish
9	M.Q.Sodiqov	Sanoat korxonalari piroliz jarayoni ikkilamchi xom ashyosi asosidagi sintezlar.
10	A.Shoymuradov	Qashqadaryo viloyatida sug'oriladigan maydonlarda qattiq bug'doy yetishtirish agrotexnologiyasini ishlab chiqish.

SHO'BALAR FAOLIYATI

I-SHO'BA. GIDROTEXNIKA INSHOOTLARI, NASOS STANSIYALARI VA GIDROENERGETIKANING BUGUNGI KUNDAGI HOLATI. <i>Sho'ba raisi: t.f.f.d (PhD) N.Sarmonov. Ilmiy kotib: Z.Sherboyev</i>		
1	C.C.Эшев, Ф.Ф.Бобомуродов, Р.Усмонов, У.Юлдошева Қарши Давлат техника университети. установление предельной глубины размыва и угла устойчивого откоса для различных грунтов.	6
2	G'ayimnazarov Israil Xoliqovich PhD, t.f.f.d. dotsent Qarshi Davlat texnika universiteti. Gryad parametrlari hisobining tahlili.	9
3	Berdiyev Shavkat Jo'rayevich t.f.n. dotsent, Qarshi davlat texnika universiteti. Daryo o'zani va ko'llarda suv chuqurliklarini o'lchash va chuqurlik o'lchash ma'lumotlarini qayta ishlash.	13
4	Mamarasulov Sobir Raxmonqul o'g'li, Hakimjonov Sardor Azamat o'g'li Qarshi davlat texnika universiteti. Kasbi suv yetkazib berish xizmati dm ga qarashli fazli-1 va paxtakor kanallarini birlashtiruvchi suv o'tkazuvchi inshoot (akveduk)ni vegetatsiya davrida ishlash sharoiti.	20
5	Lutfullayev Abduvali Abdunabiyevich Qarshi davlat texnika universiteti TSNQ bo'limi boshlig'i Gidroenergetikaning bugungi kundagi muammolari va ularning yechimlari.	23
6	Ergashev Toxir Nematovich Qarshi davlat texnika universiteti, assistenti	26

	Davkarov Kamoliddin Saparaliyevich Qashqadaryo viloyati FVB Shahrisabz shahar HFX o'qitish markazi kata o'qituvchisi Safarov Xumoyun Xurram o'g'li Qarshi davlat texnika universiteti talabasi Iqlim o'zgarishi sharoitida gidrotehnika inshootlarining mustahkamligi va xavfsizligi.	
7	Jomurodova Mohichehra Qahor qizi Qarshi davlat texnika universiteti. Kichik quvvatli GESlarni iqtisodiy samaradorligini aniqlashning zamonaviy dinamik usullari.	30
8	Mamarasulov Sobir Raxmonqul o'g'li Qarshi davlat texnika universitet assistenti. Langan sel suv ombori hozirgi holatining tahlili.	36
9	Madaminova Shahloxon Sharifjon qizi Andijon davlat texnika instituti talabasi. O'zbekiston respublikasidagi sellar bilan bog'liq favqulodda vaziyatlarni oldini olish va bartaraf etish.	39
10	Тухлиев Муслимбек Шерзод ўғли Иқтисодиёт ва педагогика университети Машинасозлик мақсадларида қўлланиладиган композицион фурано-эпоксидли полимер материалларнинг электрофизик хусусиятлари.	44
11	Matkarimov Paxridin Jo'rayevich Namangan Davlat Texnika Universiteti professori, Usmonxo'jayev Sanjar Ibroxim o'g'li tayanch doktorant, Jo 'raev Doniyor Paxridin o'g'li TIQXMMI" MTU ilmiy xodimi Qodirov Mirzobek Raximbergan o'g'li talaba. Gruntli to'g'onlarning statik kuchlar ta'siridagi kuchlanganlik-deformatsiyalanish holatini hajmiy modellar yordamida tadqiq qilsih.	50
12	Тухлиев Муслимбек Шерзод ўғли Доцент кафедры дошкольного образования негосударственного образовательного учреждения Экономико-педагогического университетаю. Разработка научно-методических принципов технологического процесса производства композиционных материалов на основе отходов полимерных производств бытового назначения.	58
13	Fayzullayev Joxon Toshpo'lat o'g'li "TIQXMMI" Milliy tadqiqot universitetining Qarshi irrigatsiya va agrotekhnologiyalar instituti. Kanallardagi to'lqin deformatsiyasi.	63
14	Yodgarova Gulnora Isroil qizi Qarshi davlat texnika universiteti, stajyor o'qituvchi. Sug'orish manbalari va sug'orish maqsadlarida foydalaniladigan suv resurslari.	66
15	t.f.d. prof. Eshev Sobir Samadovich, Sherboyev Zohid Xonqulovich mustaqil izlanuvchi., Qarshi davlat texnika universiteti. Kollektor burilishlaridagi deformatsiya.	69
16	Fayzullayev Joxon Toshpo'lat o'g'li "TIQXMMI" MTUning Qarshi irrigatsiya va agrotekhnologiyalar instituti assistant. Markazdan qochma kompressor qurilmasi va ishlash printsiplari.	73
17	Abdirazakov Akbar Ibroximovich Qarshi davlat texnika univesiteti assistant Nasos stansiyalarining energiya samarayligini oshirish.	77
18	Shavkatova Dilnoza Shavkatovna Shahrisabz davlat pedagogika instituti t.f.f.d (PhD), vbdotsent, Karamatova Dilshoda Sherzod qizi talaba Yangilangan oltingugurtli betonning korroziyaga chidamliligi.	81
19	Doniyorov Toshmamat Omonovich – Qarshi davlat texnika universiteti, dotsenti q/x f.f.d. (PhD). O'zbekistonning iqlimi keskin o'zgaruvchan hududlarida sug'orish va yerlarning meliorativ holatini yaxshilash usullari.	89

20	Jonqobilov Sobir Ulug`murodovich Qarshi Davlat texnika universiteti dotsenti, Rahmatullayev Sherzod Oybek o`g`li magistrant Varganza-2 nasos stansiyasining ishlash prinsipi va samaradorligi.	97
21	Ro`ziyeva Jumagul Ortiq qizi Qarshi davlat texnika universiteti magistranti Nasos stansiyasi haydash quvurlarini suv zarbiga hisobini takomillashtirish (Qashqadaryo viloyati qo`ng`irtog` nasos stansiyasi misolida)`. t.f.f.d. (PhD) Sarmonov Nodirbek O`tkir o`g`li, talaba Bobomurodov Faxriyor Farxod o`g`li1 Qarshi davlat texnika universiteti Talimarjon suv omborining tog`onidagi pezometrlar va ulardagi texnologik vositalar.	101
22	Turaqulova Shaxlo Uchqun qizi Shahrisabz State Pedagogical Institute, Shahrisabz city Pressure-flow relationships in compressive cake filtration.	105
23	Erkinov Azamat Jamoldin o`g`li Kharshi State Technical University "Department of General Technical Sciences" head teacher, Rahimjonov Shohrux Shuhratjon o`g`li student THE WATERS OF The amu darya river basin.	118
24	t.f.d. prof. Eshev Sobir Samadovich, Aralov Behro`zjon G`ayratovich tayanch doktorant Qarshi davlat texnika universiteti Bozorov Bustonjon Erkin o`g`li tayanch doktorant, Buxoro davlat texnika universiteti. YUK L-3 kollektorida o`tkazilgan tadqiqot ishlarining tafsiloti.	121
25	Suyunov Abdug`ani Shavkat o`g`li, Usmonov Sayriddin Salohiddin o`g`li Qarshi davlat texnika universiteti. Surxondaryo viloyatining suv resurslari.	123
26	Matkarimov Paxridin Jo`rayevich Namangan Davlat Texnika Universiteti kafedrası professori, Usmonxo`jayev Sanjar Ibroxim o`g`li doktoranti Statik kuchlar ta`sirida bo`lgan gruntli to`g`onlarning kuchlanganlik holatini hajmiy modellar yordamida o`ganish.	129
27	Zaripov Musliddin Bahodir o`g`li-doctoral student of Karshi State Technical University, Dilshodova Dilso`z Dilshod qizi- doctoral student of Karshi State Technical university. Vortex-free flow of fluid in a narrowing channel.	134
28	Абдурахмонов Азизжон Махмуджон угли, докторант Ташкентский архитектурно-строительный университет. Современные материалы и технологии в строительстве надводных гидротехнических сооружений на примере города джизак.	141
29	Abdirazakov AI ассистент Каршинский государственный технический университет. Гидравлический удар.	147
30	Shavkatova Dilnoza Shavkatovna– t.f.f.d. (PhD), vbdotsent Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Raxmatova Sabrina Nuriddin qizi – talabasi. Yer osti suvlarining ichishga va sug`orishga yaroqliligini baxolash va olingan kimyoviy tahlili natijalarini qayta ishlash.	152
31	Shavkatova Dilnoza Shavkatovna– t.f.f.d. (PhD), vbdotsent Shahrisabz davlat pedagogika instituti. O'zgartirilgan sulfatli betonning zanglashga chidamliligi.	156
32	Saidov IE Qarshi Davlat Texnika universiteti Suv ombori tarkibidagi inshootlardan foydalanish va ularda qo`llaniladigan asbob-uskunalar.	160
33	Эшев Собир Саматович, Холмаматов Ислон Комил ўғли, Бобомуродов Фахриёр Фарход ўғли, Норчайев Абдулла Жабборович Қарши Давлат Техника университети Икки каналнинг бирлашган қисмида пайдо бўладиган уюрмали зонасини ҳисобга олиш билан оқимнинг гидравлик ва геометрик параметрларини аниқлаш.	167
34		171

35	Raximov Jo'ra Suyunovich, q/xfn, dotsent, Ollayev Nurbek Berdiyot o'g'li, assistant, Yorqulova Shoxsanam, doktorant, Pirmamatova Sarvinoz Berdimurod qizi, talaba Qarshi Davlat Texnika Universiteti Suvdan foydalanishda gidrotexnika inshootlarining ustivorligi.	175
36	Otakulov UKh, I OAssociate Professor of Karshi State Technical University, Karshi, Uzbekistan Increasing the efficiency of use of water resources of transboundary rivers is an important solution to the problem of central asia.	177
37	Vafoyeva Aziza Toshtemir qizi, Qarshi davlat texnika universiteti o'qituvchisi "Paxtaobod" kanalidan suv oluvchi "navro'z" nasos stansiyasining joylashishi va suv manbai.	181
38	Raximov Jo'ra Suyunovich dotsent, q/x.f.n., O Mirzayev dotsent. Qarshi Davlat Texnika Universiteti. Ekinlarni sug'orishda yangi tajriba usullaridan foydalanish.	185
39	д.т.н., проф. У.Жонкобилов, PhD, доц. С.Жонкобилов, асс. Ш.Хушиев, асс. Б.Жонкобилов, PhD, доц. У.Ражабов, асс. З.Рузимурадов, студент М.Улугмурадов. О применение теории колебания масс в расчетах гидравлического удара с учетом разгона жидкости.	190
40	д.т.н., проф. У.Жонкобилов, PhD, доц. С.Жонкобилов, асс. Ш.Хушиев, асс. Б.Жонкобилов, асс. З.Рузимурадов, асс. Ш.Баходиров, асс. Ш.Хусанов. Расчет гидроудара с учетом сжатия воздуха в разрыве потока и инерции рабочих колес насоса.	197
41	д.т.н., проф. У.Жонкобилов, асс. Б.Жонкобилов, студент М.Улугмурадов. Максимальное повышение напора прямого гидравлического удара.	204
42	Shukurova O.P., Turdiyev B.U. Avtomatlashtirilgan issiqxonalarni boshqarish sxemalari.	218
43	Jumanova Barno Boboqul qizi. Shirin kartoshka (ipomoea batatas) o'simligini yetishtirish.	222
44	Karimjonov Doniyorbek Ibrohimjon o'g'li. Iqtisodiyotda tadbirkorlik sub'ektlarini boshqarishda bank kreditlarining strategik roli	227
II-SHO'BA. SOHAGA OID AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEKNOLOGIYALARINI QO'LLASHNING BUGUNGI KUNDAGI MUAMMOLARI. Sho'ba raisi: t.f.f.d (PhD) S.Jonqobilov. Ilmiy kotib: S.Mamarasulov		
1	Gulamova Dilnoza Nizamitdinovna. Qarshi shahar 46-maktab Boshlang'ich sinf o'qituvchisi. Rashidova Madina Azamat qizi. Qarshi shahar 9-DMTT ingliz tili o'qituvchisi. Sohaga oid axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llashning bugungi kundagi muammolari.	230
2	Xalilova Maftuna Raxmon qizi. Ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishda raqamli platformalar va ularning qishloq va suv xo'jaligiga ta'siri.	233
3	Xalilova Maftuna Raxmon qizi. Yashil texnologiyalarni qishloq xo'jaligiga kiritish va ularni raqamli vositalar bilan integratsiyalash.	240
4	Shukurova O.P., Normo'minov D.A. Avtomatlashtirish tizimlarida diskret signallar kirishi va chiqishi.	246
5	Shukurova O.P., Salimov M.A. Texnologik obyektlarni avtomatik boshqarish tizimining to'liq funksional sxemasi ishlash prinsipi	252
6	Shukurova O.P., Yuldosheva Sh.M. Analog signal chiqish moduli tuzilishini	256

	o'rganish.	
7	Xalilova Maftuna Raxmon qizi, Bahromova Dilnavoz Azamat qizi. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishda raqamli texnologiyalar va ularning ekologik ta'siri.	261
8	Xalilova Maftuna Raxmon qizi, Bahromova Dilnavoz Azamat qizi. Yashil iqtisodiyot doirasida suv resurslarini boshqarishda raqamli texnologiyalarning o'rni.	266
9	Xayriddinov Shavkat Botirovich. Axborot texnologiyalarini qo'llash asosida don mahsulotlari sifatini nazorat qilishning ekspress usuli.	270
10	Xalilova Maftuna Raxmon qizi, Bahromova Dilnavoz Azamat qizi. The role of digital technologies in water resource management within the green economy.	272
11	Suyunov Abdug'ani Shavkat o'g'li, Narzullayev Quvonchbek Dilshod o'g'li. Suv xo'jaligi sohasida sun'iy intellektning o'rni.	276
12	Xayriddinov Shavkat Botirovich. Multimedia va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining integratsiyasi: imkoniyatlar va mavjud muammolar.	279
13	Otamurodova Gavhar Murodullayevna. Axborot xavfsizligiga sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'siri.	282
14	Achilova Firuza Kurbanovna. Uy sharoitida suv ta'minoti monitoringini raqamlashtirishning dolzarbligi.	287
15	Achilova Firuza Kurbanovna. Arduino texnik va dasturiy ta'minotidan foydalanib uy hayvonlarini suv ta'minoti bilan doimiy taminlash.	290
16	Achilova Firuza Kurbanovna. "Smart waterman" dasturiy va texnik ta'minoti yordamida sug'orish tizimi samaradorligini oshirish va suv resurslarini tejash	294
17	Achilova Firuza Kurbanovna. Suv yetkazib berish xizmati samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish.	298
18	Shahobova Nazokat Ilhomovna. Nasos stansiyalaridagi oqiziqlarni avtomatik tozalashdagi texnik vositalarini tanlash va aniqlash.	301
19	Шукурова М.Э, БОТИРОВ М.С. Роль математические моделирование процесса неустановившейся фильтрации грунтовых вод.	305
20	Mamarasulov Sobir Raxmonqul o'g'li. Suv tejovchi texnologiyalarini avtomatlashtirish.	312
21	Tohir Xolmuminov, M.Ruziyev. Monitoring the ameliorative condition in the observation well based on digital technologies.	317
22	Qodirov Isomiddin Eshmuminovich, Yuldosheva Yulduz Shuhrat qizi. Yer resurslaridan foydalanishni boshqarishda axborot tizimi va texnologiyalar.	322
23	Majidov Yaxyobek Xalimjon o'g'li. Yo'l loyihalashning zamonaviy tamoillari va dasturiy ta'minotlari.	326
24	Turayev Sirojiddin Juraqobilovich. Borland delphi7 dasturlash tilidan foydalanib aniqlash integralni taqribiy hisoblash.	330
III-SHO'BA. SUV TEJAMKOR SUG'ORISH TEXNOLOGIYALARI HAMDA EKOLOGIYA VA ATROF-MUHIT MUHOFAZASINING BUGUNGI KUNDAGI MUAMMOLARI. <i>Sho'ba raisi: t.f.d. (DSc) R.Eshonqulov. Ilmiy kotib: N.Qodirov</i>		
1	Чулиев Махматмурод Норбоевич, Қарши ирригация ва агротехнологиялар институти. Такрорий экин сифатида экилган соянинг суғоришлар оралиғидаги даврлар ва суғориш муддатлари.	336
2	Ж.Рўзикулов, Н.Каримов, Ҳ.Кенжабоева, Қарши давлат техника	340

	университети. Қашқадарё ҳавзасидаги дарёларда мавсумий сув сарфлари асосида кам сувли йилларни аниқлаш.	
3	Shavkatova Dilnoza Shavkatovna, Shahrisabz davlat pedagogika instituti. Suv tanqisligi yillarida suv tejovchi sug'orish texnologiyalaridan foydalanish.	347
4	Yaxyoyev Oybek Raxmat o'g'li, Qarshi davlat texnika universiteti, Tayanch doktorant (PhD), Qashqadaryo viloyatida suvjamkor sug'orish usullarini qo'llash uchun tuproqning sho'rlanish darajasini tahlil qilish.	352
5	Erkinov Azamat Jamoldin o'g'li, Kharshi State Technical University “Department of General Technical Sciences” head teacher Improvement of crop condition and acceptable irrigation elements through drip irrigation technologies.	356
6	Ж.Рўзиқулов, Х.Эргашев, Х.Сайфуллоева, Qarshi davlat texnika universiteti magistranti. Тоғ дарёларида кам сувли йиллар ва уларнинг иқлимий омиллар билан боғлиқлиги .	361
7	Mahmadiyrov Muhridin Akbar o'g'li. Qarshi davlat texnika universiteti magistranti. Suv tejamkor sug'orish texnologiyalari hamda ekologiya va atrof-muhit muhofazasining bugungi kundagi muammolari.	366
8	Jalilov Diyorbek Ziyodulla o'g'li. Suv tejovchi texnologiyalarini avtomatlashtirish.	369
9	Zulfiqorova Dilnoza Jumanazar qizi. Sug'orish usullari va texnikasi. sug'orish usuli va texnikasiga qo'yiladigan talablar.	374
10	N.E.Qodirov, p.f.f.d, (PhD) B.R.Muqiyimov, Qarshi Davlat texnika universiteti. Sug'orish usullari va texnikasi. sug'orish usuli va texnikasiga qo'yiladigan talablar.	377
11	Turaqulova Shaxlo Uchqun qizi, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz sh., Shahrisabz. O'qqa simmetrik filtrda keyk qatlam hosil bo'ladigan suspenziyalarni filtrlash.	383
12	Uzaqov G'ulom, Janubiy dehqonchilik ilmiy-tadqiqot instituti q/x.f.f.d., k.i.x. G'avsiyeva Saida Umar qizi, Qarshi davlat texnika universiteti magistranti. Kuzgi bug'doy yetishtirishda yomg'ir latib sug'orishning me'yor va muddatlarini belgilash. (Qarshi tumani Y.Omonov hududi misolida).	390
13	Eshonqulov Ravshan Abdurazakovich, Mahmadiyrov Muhridin Akbar o'g'li, Qarshi davlat texnika universiteti, Ergashev Husniddin Saydali o'g'li, Qarshi davlat texnika universiteti talabasi. Eddi kovariatsiya (ec): qishloq xo'jaligida suv tejashda foydalanish.	393
14	Normurodov Davron, Qarshi davlat texnika universiteti 1-bosqich magistir. Quyosh nuri yordamida sho'r suvni chuchuk ichimlik suvga aylantirish.	397
15	Berdiyeva Sadoqat Eshonqul qizi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi, Elmurodova Charos Sirojiddin qizi, Nurboboyeva Asila Iskandar qizi, Suv tejamkor sug'orish texnologiyalari va ekologiya va atrof-muhit muhofazasining bugungi kundagi muammolari.	402
16	To'xtamurodova Nafosat Xushmurod qizi, Qarshi davlat texnika universiteti, Ko'kalamzorlashtirishda daraxt turlarini tanlashning ekologik asoslari	405
17	Normurodova Sadoqat Xoliqulovna, Hamrayeva Dilfuza Erkin qizi, Asadova Shaxina Halim qizi, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Dasturiy ta'minot	409

	bo'limini oq'itish metodikasi.	
18	<i>G'ulomov Oybek G'ayratovich, Nazarov Abdulla Abduvaxob o'g'li, Hazratqulov Yusuf Allanazarovich, Qambarov Raxmonali Asqaraliyevich, Irrigatsiya suv muammolari ilmiy tadqiqot instituti huzuridagi Surxondaryo mintaqaviy markazi.</i> Tomchilatib sug'orish tizimi quvurlaridagi bosim yo'qolishlari tahlili.	413
19	<i>G'ulomov Oybek G'ayratovich, Nazarov Abdulla Abduvaxob, Hazratqulov Yusuf Allanazarovich, Irrigatsiya suv muammolari ilmiy tadqiqot instituti huzuridagi Surxondaryo mintaqaviy markazi direktori. Qodirov Najmiddin Elmirza o'g'li, "TIQXMMI" MTU ning Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti stajyor o'qituvchisi.</i> Tomchilatib sug'orish tizimlarining gidravlik parametrlari tadqiqoti.	416
IV-SHO'BA. TABIIY RESURLARNI BOSHQARISH, QISHLOQ VA SUV XO'JALIGIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR. <i>Sho'ba raisi: q.f.f.d (PhD) A.M.Abdiazimov. Ilmiy kotib: B.Aralov</i>		
1	Хазраткулова Шахноза Усмоновна, Дилмуродов Шерзод Дилмуродович. Қарши Давлат техника университети. Кузги юмшоқ буғдойнинг янги маҳаллий тизмаларида маҳсулдорлик ва дон сифати кўрсаткичларини баҳолаш.	421
2	Хазраткулова Шахноза Усмоновна, Дилмуродов Шерзод Дилмуродович. Қарши Давлат техника университети. Юмшоқ буғдойни ривожланиш фазалари давомийлигини ўрганиш асосида эртапишар тизмаларни танлаш.	433
3	А.Тўхтақўзиев, А.Р.Расулжонов. ҚХМИТИ, Тупрокқа ишлов бериш машиналарининг ишлов бериш чуқурлиги ва унинг барқарорлигини назоратлайдиган ва бошқарадиган қурилмалар.	439
4	Азизов Бекзод Ғайрат ўғли. Жанубий деҳқончилик илмий тадқиқот институти. Баҳорги буғдойнинг фазалар ўртасидаги умумий ҳаво ҳарорат йиғиндиси.	444
5	Амирқулов Отабек Сайдуллаевич. Қарши давлат техника университети. Буғдой ўсимлиги зарарли организмларига қарши Самарали ҳимоя.	447
6	Амирқулов Отабек Сайдуллаевич. Қарши давлат техника университети. Кузги бошоқли дон экинлари ҳосилига зарар етказадиган зарарли организмларга қарши кураш.	450
7	Б.Ш. Бойбулов. Р.Г.Пардаев. Ғ.Қўзибоев. М.Бухарова. Чорвачилик ва паррандачилик илмий-тадқиқот институти. Бўғоз сигирларни тўла қийматли озиқлантириш натижасида соғлом бузоқлар олиш.	455
8	Quyliyev Nurislom Davronovich. Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot istituti. Tritikalining 1000 dona don vazni hamda don sifat kursatgichlari taxlili.	459
9	Д.Н.Бекназаров. Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot istituti. Сидерат жавдар ўсимлигининг ўсиши ривожланиши тупроқ унумдорлигига таъсири.	461
10	Sodikov Mansur Kaxxorovich, Ergashev Laziz Bekmurodovich. Qarshi davlat texnika universiteti. Sanoat korxonalari piroliz jarayoni ikkilamchi xom ashyosi asosidagi sintezlar.	464
11	Дилмуродов Шерзод Дилмуродович. Жанубий деҳқончилик илмий тадқиқот институти. Дурагайлаш учун кузги юмшоқ буғдойни қурғоқчиликга чидамли донор навларни танлаш.	467

12	Dilmurodov Sherzod Dilmurodovich. Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti. Qattiq bug‘doy navlarini birlamchi urug‘chiligi.	473
13	D.Begimqulova. Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti. Yumshoq bug‘doyning vegetatsiya davriga ildizdan tashqari mikro va makro elementlarning ta’siri.	470
14	Abdiyev Anvarjon Almirzayevich, Jo‘rayev Shohjahon Karimovich. Qarshi davlat texnika universiteti. Tuproqning namlanish chuqurligini aniqlash.	484
15	Abdiyev Anvarjon Almirzayevich, Jo‘rayev Shohjahon Karimovich. Qarshi davlat texnika universiteti. Sug‘orish meyorini no‘xat don hosildorligiga ta’siri.	490
16	Ergashov Zuhridin Jo‘raevich, G‘afforova Dilshoda Ikromjon qizi. “Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti” milliy tadqiqot universiteti Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirishda organik dehqonchilikdan foydalanish istiqbollari.	495
17	Narmanov Zafar Qo‘ziboyevich. Qarshi davlat texnika universiteti. Yerdan unumli foydalanishning ayrim muammolari va ularning yechimi.	498
18	Yuldosheva Yulduz Shuhrat qizi. Qarshi davlat texnika universiteti. Rivojlangan davlatlarda yer resurslarini boshqarish uslublari.	504
19	Ziyotov Ulug‘bek Amirqul o‘g‘li. Qarshi davlat texnika universiteti. Yerlarning kadastr qiymatini baholash.	508
20	Ziyotov Ulug‘bek Amirqul o‘g‘li. Qarshi davlat texnika universiteti. Yer resurslarini boshqarishda monitoring olib borish tartibi.	511
	Xidirova Barno Bahodir qizi. Yer tuzishni loyihalashni vtomatlashtirish	513
21	Xidirova Barno Bahodir qizi. Qarshi davlat texnika universiteti. Yer resurslarini boshqarishda davlat nazorati.	517
22	Narmanov Zafar Qo‘ziboyevich, Xidirova Barno Bahodir qizi. Qarshi davlat texnika universiteti. Yer resurslarini boshqarishda Davlat nazorati.	521
23	Hasanov Ulug‘ Ibrahimovich. “TIQXMMI” MTU Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti. Takomillahtirilgan chuquryumshatkichli plugning iskanasimon yumshatkichini tortishga qarshiligini aniqlash.	526
24	To‘xtaqo‘ziyev A. Tangirov I.U. Qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash ilmiy-tadqiqot insituti. Ishlov berilmagan tuproqqa urug‘ ekishda no-till texnologiyasidan foydalanishning afzalliklari.	531
25	Dilnoza Shavkatova. Shahrisabz davlat pedagogika instituti. Preparation of sulphur concrete using modified sulphur and melamine.	534
26	Bobomurodova Shoxsanam Shavkat qizi. "TIQXMMI" MTUning Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti. O‘zganing yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish (servitut) huquqi.	543
27	Otamurodova Gavhar Murodullayevna. Shahrisabz davlat pedagogika instituti qoshidagi Akademik litsey. Elementar oltingugurtning aromatizatsiya asosida modifikatsiyalash.	547
28	Amanov Amir Amanovich, Nortoziyev Sunnatillo Farhod o‘g‘li, Abdimajidov Jaloliddin Raxmatillo o‘g‘li. Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti. Ko‘p yillik bug‘doy nav va namunalarida mahsuldorlik ko‘rsatkichlarining tahlil natijalari.	553
29	Poyonov Azizbek.Berdimuradovich. Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti. Moyli zig‘ir nav va tizmalarining bir biriga korrelyativ bog‘liqligi.	556

30	Norov Ilxom Chori o'g'li, Amanova Maxfurat Eshmurodovna. Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot institute. Kunjut (sesamum indicum.l) nav va namunalarning don hosildorlik ko'rsatkichiga 1000 dona don vaznini ta'siri.	562
31	Muazzamov Navro'z Faxriddin o'g'li. Qarshi davlat texnika universiteti. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar va ekin maydonlarida monitoring ishlarini amalga oshirish.	566
32	R. Matqosimova. Andijon davlat texnika instituti. Paxta tozalash zavodiga kerakli xom ashyo bazasini tahlil qilish.	571
33	Rasulov Ne'mat Shokir o'g'li. Qarshi davlat texnika universiteti. Yerni masofadan zondlash ma'lumotlari asosida xaritalash metodologiyasini takomillashtirish.	575
34	Ataullayev J.R. Qarshi davlat texnika universiteti. Geodezik usullarda qishloq xo'jaligi yerlarining chegaralarini aniqlash.	580
35	Б.В.Хушвақтов, С.Ғ.Суюнов, Ш.Н.Барлибаев. ҚХМИТИ. Комбинациялашган машина ротацион иш органининг диаметрини унинг иш кўрсаткичларига таъсирини ўрганиш.	588
36	To'xtaqo'ziyev Abdusalim, Olimov Hamid Haydarovich. QXMITI, BuxDTU. G'o'za bostirib sug'oriladigan hududlarda ko'ndalang pollarni hosil qilish va buzishni mexanizatsiyalash.	592
37	Qodirov Isomiddin Eshmo'minovich, Urinov Jamol Chorshanbiyevich, Kemal Beyhan. Qarshi davlat texnika universiteti. Qashqadaryo viloyatining koson va muborak tumanlarida ichimlik suvi inshootlarini modernizatsiya qilish va rekonstruksiya qilish.	596
38	Mamashayeva Shoxsanam Rovshan qizi, Meyliyev Akmal Xushvaqtovich. Janubiy dehqonchilik ilmiy-tadqiqot instituti. Afrika tarig'i o'simligining biometrik ko'rsatkichlari.	602
39	Келдиёров Рафик Нормуродович, Рахимов Рахмон Тулқин ўғли. Qarshi davlat texnika universiteti. Fўza qator oralariга ишлов беришнинг аҳамияти ва унга қўйиладиган асосий агротехник талаблар.	605
40	Келдиёров Рафик Нормуродович, Абдураимов Жасур Жалол ўғли. Қарши давлат техника университети. Кузги донли экинлардан бўшаган тупроқларнинг хусусиятлари.	608
41	J.Ataullayev. Qarshi Davlat texnika unversiteti. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarda monitoring ishlarini amalga oshirish.	612
42	Jo'raev Sirojiddin Turdiqulovich, Jumanova Mahliyo Boboqulovna. Toshkent davlat agrar universiteti. Fasol nav va tizmalarining vegetatsiya davri davomiyligi.	616
43	Бахрамова Нилуфар Назаровна, Жуманова Махлиё Бобоқуловна, Равшанова Феруза Аллаёровна. Жанубий дехқончилик илмий тадқиқот институти. Рыжик навларини экиш меъёрлари ва қимматли хўжалик белгиларига боғлиқлиги.	620
44	Jalg'asbaev Arzubay Biysenbay o'g'li. Жанубий дехқончилик илмий тадқиқот институти. Yumshoq bug'doyning roqobatli nav sinash ko'chatzori genotiplarida o'suv davri davomiyligi.	623
45	Ismoilov Abbas Akmal o'g'li. Janubiy dehqonchilik ilmiy-tadqiqot instituti. Raqobatli nav sinash ko'chatzorida yasmiqning o'suv davri davomiyligi.	628
46	Safarov Fayzali Saminulovich, Ergashev Hasan Baxtiyor o'gli.	633

	“TIQXMMI” MTUning Qarshi irrigatsiya va agrotekhnologiyalar instituti. Geodezik ishlarni bajarishda zamonaviy geodezik priborlar hamda gat dasturlarini qo'llash istiqbollari.	
47	Iskandarov Muhammad Ikrom o'g'li. Janubiy dehqonchilik ilmiy-tadqiqot instituti. Donli ekinlar orasida uchraydigan yovvoyi holda o'suvchi begona o'tlar va ularga qarshi kurash usullari.	636
48	Boyqulova Gulruh Abdullayevna. Qarshi davlat texnika universiteti. Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan organik va mineral o'g'itlar va ularning qo'llash tizimi.	639
49	F.Yusupov, M.Toshmurodova. Karshi state technical university. Analysis of minimal and strapping processing techniques in agricultural mechanization.	643
50	Ovlayorov S.G'., Norchayev R., Rustamova N.R., Qarshi davlat texnika universiteti. Kartoshka kovlagichning qazish qismini takomillashtirish.	647
51	Urinov Jamol Chorshanbiyevich, Qodirov Isomiddin Eshmo'minovich, O'rinov Anvar Zokir o'g'li. Qarshi davlat texnika universiteti. Uchuvchisiz uchish apparatlarining tarixi va sohalarda qo'llanilishi.	650
52	Omonov Hasan Farmonovich. Qarshi davlat texnika universiteti. Qashqadaryo viloyati cho'l hududlarida Ingichka tolali paxtada suv va ozuqa meyorining yangi defoliantlarga samarasi.	657
53	Nabiyeva Gulshan. Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti NTM. Yaylov yerlarining hisobi va uni boshqarishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish.	662
54	Xalilova Maftuna Raxmon qizi. Karshi State Technical Universety. Public-private partnership model: impact, advantages and disadvantages of this model	669
55	Aralova Minavvar Nomoz qizi. Qarshi davlat texnika universiteti. Qurtilgan olxo'ri pastelasi tayyorlashda talab etiladigan texnologik paramertlar.	674
56	Xalilova Maftuna Raxmon qizi. Qarshi Davlat Texnika Universiteti. Qishloq xo'jaligi sohasida resurslarni samarali boshqarish va barqaror ishlab chiqarish texnologiyalarining ahamiyati.	677
57	Abdixalilov O'lmasjon Ulfat o'g'li. Olma sharbati ishlab chiqarishda olm mevasining sifat ko'rsatgichlari va klasifikatsiyasi.	681
58	Abdixalilov O'lmasjon Ulfat o'g'li. Olma sharbat ishlab chiqarishni intellektuallashtirish	685
59	Бойбулов Бурхон Шодиевич, Шодиева Эъзога Бурхон кизи. Чорвачилик ва паррандачилиқ илмий-тадқиқот институти. Ўзбекистондаги сув тақчиллиги муаммоси бўлган ҳудудларни тоза ичимлик суви билан таъминлаш.	691
60	Mirzaev Nuriddin Fayzullaevich, Sharipova Elmira Husan qizi. Qarshi davlat texnika universiteti. Kunjut (Sesamum indicum) nav va namunalarining qurg'oqchilika chidamlilik darajasini laboratoriya sharoitida baholash.	694
61	Отақулова Дилфуза Азаматовна, к/х.ф.ф.д. Нўхат фотосинтез соф маҳсулдорлик кўрсаткичларига уруғ экиш меёрлари ҳамда ўғитлаш микдорларининг таъсири	699
V-SHO'BA. TEXNIKA-TEKNOLOGIYA FANLARINI O'QITISHDA INNOVATSION TA'LIM METODLARI. Sho'ba raisi: p.f.f.d (PhD) B.R.Muqimov. Ilmiy kotib: T.Abdiyev		
1.	Abdiyev To'ychi Gulboyevich. Talabalarda umumkasbiy fanlarni o'qitish orqali tadqiqotchilik qobiliyatlarini shakllantirish.	705

2.	Mukhitdinov Khudoyar Suyunovich, Beknazarova Manzura Baxtiyorovna , Mintaqaviy klasterlarni rivojlantirishda xorij tajribasi o'rni.	712
3.	Asrorov Oybek Asror o'g'li, Sunatov Jo'rabek Turg'unbek o'g'li, Zikrillayeva Farangiz Baxtiyor qizi, Husenova Madina Muxsin qizi, Sanayeva Mahliyo Rauf qizi, Erkinova Shaxnigor Furqat qizi . Texnika fanlarini o'qitishda XXI asr metodlari	718
4.	Xidirova Noila Boymurotovna, Sunatov Jo'rabek Turg'unbek o'g'li, Zikrillayeva Farangiz Baxtiyor qizi, Erkinova Shaxnigor Furqat qizi, Husenova Madina Muxsin qizi, Sanayeva Mahliyo Rauf qizi . Texnika-texnologiya fanlarini o'qitishda innovatsion ta'lim metodlari	722
5.	Madatov Quvonchbek Geldiyor o'g'li, Sunatov Jo'rabek Turg'unbek o'g'li, Zikrillayeva Farangiz Baxtiyor qizi, Sanayeva Mahliyo Rauf qizi, Erkinova Shaxnigor Furqat qizi, Husenova Madina Muxsin qizi . Texnologiya fanlarini o'qitishda xorijiy tajribalardan foydalanish.	725
6.	Jurayev O'tkirbek Murodullo o'g'li, Ro'zimurodov Mahmadiyor Sodiqjon o'g'li, Shermatov Ramziddin Akbar o'g'li . Muhandislik yo'nalishlarida axborot - kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash: mavjud muammolar va ularni hal etish yo'llari.	729
7.	Jurayev O'tkirbek Murodullo o'g'li, Ro'zimurodov Mahmadiyor Sodiqjon o'g'li, Shermatov Ramziddin Akbar o'g'li . Kasbiy fanlarni o'qitishda axborot texnologiyalarini integratsiyalash muammolari va ularning yechimlari	732
8.	Normurodova Sadoqat Xoliqulovna, Arziyeva Iqbol Tula qizi, Asadova Shaxina Halim qizi . Axborotli jarayonlar bo'limini o'qitish metodikasi.	735
9.	Normurodova Sadoqat Xoliqulovna, Bobomurodova Laylo Qutlug'bek qizi, Asadova Shaxina Halim qizi . Matn va grafik muharrirlari bo'limini o'qitish metodikasi	739
10.	Normurodova Sadoqat Xoliqulovna, Bobomurodova Sevinch, Asadova Shaxina Halim qizi . Matn bilan ishlash dasturlari bo'limini o'qitish metodikasi.	743
1.1	Normurodova Sadoqat Xoliqulovna, Ergasheva Maftuna, Asadova Shaxina Halim qizi . Taqdimot slaydlarini yaratish bo'limini o'qitish metodikasi.	746
12.	Normurodova Sadoqat Xoliqulovna, Hamrayeva Dilfuza Erkin qizi, Asadova Shaxina Halim qizi . Dasturiy ta'minot bo'limini o'qitish metodikasi	750
13.	Xalilova Maftuna Raxmon qizi, Bahromova Dilnavoz Azamat qizi . Texnika-texnologiya fanlarini o'qitishda ta'lim innovatsion ta'lim metodlari.	755
14.	Хасанова Райхон Бозоровна . Пути развития системы племенного разведения шелкового мира.	759
15.	Juraqobilov Asadbek Sirojiddin o'g'li . Fizika fanidan amaliy mashg'ulotlar jarayonida matlab dasturiy tizimidan foydalanish.	764
16.	Янгиев Шавкат Норқобулович . Техника олий таълим муассасаларида талабаларнинг таянч компетенцияларини ривожлантириш даражалари ва компонентлари	769
17.	Тухлиев Муслимбек Шерзод ўғли . Машинасозлик мақсадларида қўлланиладиган композицион фурано-эпоксидли полимер материалларнинг электрофизик хусусиятлари	774

18.	Тухлиев Муслимбек Шерзод ўғли. Разработка научно-методических принципов технологического процесса производства композиционных материалов на основе отходов полимерных производств бытового назначения	780
19.	Beknazarova Manzura Baxtiyorovna. Mintaqani klasterlash doirasida qo'shma iznes tashkil etishning zaruriy shartlari.	784
20.	Хўжақулов Ўктам Рустам Ўғли. Давлат бошқаруви органларида инсон ресурсларини баҳолаш тенденциялари.	788
21.	Xujakulov Anvar Karomatullo o'g'li. Talabalarning gipotetik tafakkurini shakllantirishda innovatsion ta'lim metodlaridan foydalanish	794
22.	Toshtemirova Sevara Erkin qizi. Steam ta'lim texnologiyasini maktabgacha ta'limda qo'llash bo'yicha xorijiy tajribalar	799
23.	Asrorova Charos Baxtiyor qizi. Matematik modellashtirish yordamida bir jinsli differensial tenglamalarni hisoblash.	802
24.	Muhammadjonova Mehriniso Doniyorbek qizi. Sinov Laboratoriyalarining Akkreditatsiyasi: Me'yoriy-Texnik Hujjatlar Bazasini Tashkil Etish Jarayonlarining Tahlili va Innovatsion Yondoshuv	808
25.	Nuriddinov Sharofiddin Shuxrat o'g'li, Jurayeva Husniya Rustam qizi. Pedagogik psixologiya va uning ta'limdagi ahamiyati hamda psixik qarashlar	814
26.	Odilov Yorqin Jo'rayevich. Fizik fanidan amaliy mashg'ulot jarayonlarni matlab/simulink muhitida modellashtirish va borland Delphi 7 dasturlash tilida grafiklarini o'rganish	817
27.	Tursunov Suhrob Ro'zimurod o'g'li. Servitut huquqi va maqsadi yuzaga kelish uchun asoslar.	820
28.	Xidirova Noila Boymurotovna, Yusupova Anora O'ktam qizi, Xolbozorova Nargiza Sherzod qizi, Oromova Shodiyona Sodiq qizi, Otajonova Kamila Rajabboyevna. Texnika va texnologiya fanlarini masofaviy ta'lim orqali samarali o'qitish	824
29.	Болдырева Алёна Олеговна. Игровые инновационные подходы в преподавании основ техники и технологии в доо.	828
30.	Nuriddinov Sharofiddin Shuxrat o'g'li. Innovatsion yondashuv asosida bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari	833

**GIDROTEXNIKA QURILISHI VA
GIDROENERGETIKANING BUGUNGI
KUNDAGI MUAMMOLARI VA ULARNING
YECHIMLARI**

(Respublika ilmiy-amaliy anjumani maqolalar to'plami)
14-15 mart 2025 yil

